

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Вукашин Д. Дедовић

**РАД СРБИЈЕ НА ЗАШТИТИ ДРЖАВНИХ И
НАЦИОНАЛНИХ ИНТЕРЕСА У МАКЕДОНИЈИ ОД
1885. ДО 1912. ГОДИНЕ**

докторска дисертација

Београд, 2016

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Vukašin D. Dedović

**THE WORK OF SERBIA TO PROTECT THE
STATE AND NATIONAL INTERESTS IN
MACEDONIA FROM 1885 TILL 1912**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Ментор:

Проф. др Радош Љушић

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Милош Јагодић

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Проф. др Славиша Недељковић

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Датум одбране: _____

РАД СРБИЈЕ НА ЗАШТИТИ ДРЖАВНИХ И НАЦИОНАЛНИХ ИНТЕРЕСА У МАКЕДОНИЈИ ОД 1885. ДО 1912. ГОДИНЕ

РЕЗИМЕ

Када су Србија и Црна Гора 1876-1878. године повеле ослободилачке ратове против Турске и код Срба у Старој Србији и Македонији испољило се снажно расположење за коначно ослобођење од вишевековног турског ропства. Крајем 1877. и почетком 1878. године дошло је до устанка Срба у кумановској кази (срезу). Кумановски устаници су се окупљали на планинама Козјаку и Ђерману очекујући српску војску која се после ослобођења Ниша спуштала ка Врању и Косову и Метохији. Овај устанак је настао из ослободилачке тежње српског народа и жеље за уједињењем са матицом Србијом. Међутим, одлукама Берлинског конгреса Македонија, као и највећи део области Старе Србије, и даље су остали у саставу Османског царства. На тај начин анулиран је труд, људске жртве, патње и страдања која су народ ових области и српска војска поднели у току српско-турског рата 1876-1878. године. Вољом великих сила, преваходно Аустроугарске, српски народ у Старој Србији и Македонији морао је испаштати под османском влашћу још пуне три и по деценије. У Македонији је стање било најтеже јер је у њој превагу добио Бугарски егзархат који је основан султановим ферманом од 21. марта 1870. године

Све оно што се дешавало српском народу у Македонији током дуготрајног периода робовања понављало се чак и крајем 19. и почетком 20. века. Архивска документа сачувана из овог периода недвосмислено говоре о геноциду над Србима од стране турских власти, албанских зликоваца и бугарских егзархиста. Она показују сву суровост којом су Албанци и Бугари, уз помоћ својих подстрекача Турака и турских власти, мучили, убијали, спаљивали, пљачкали и до истребљења гонили Србе из Македоније.

Иако је овакав положај српског становништва у Македонији обавезивао Србију да појача своју државну и националу политичку активност у циљу његове заштите српска влада није готово ништа предузимала све до 1885. године. Тек после неуспешног рата са

Бугарском и доласком Милутина Гарашанина за председника српске владе и Стојана Новаковића за српског посланика у Цариграду на овоме почиње много активније да се ради. Српска политика је напустила југословенски смер из шездесетих година и вратила се у оквире одређене у Гарашаниновом "Начертанију". Србија је после српско-бугарског рата 1885. године своје црквено-просветне активности проширила јаком дипломатском акцијом како би и на тај начин помогла Србима на овим просторима. Тако период од 1885. до 1912. године, омеђен српско-бугарским ратом и ослобођењем Македоније током Првог балканског рата и присаједињењем Краљевини Србији, представља важан период у историји ове области, испуњен активном државном и националном политиком Србије и борбом српског становништва за социјално и национално ослобођење. Србија упућује учитеље у Македонију које је сама плаћала, шаље школске уџбенике, планове и програме, школски прибор и учила и разне књиге и пропагандни материјал. Почиње новчано да помаже школе, плаћа учитеље и прихвата на школовање питомце из Македоније. Немајући своје цркве у Македонији, српска просветна делатност је зависила од турских управних власти и Васељенске грчке патријаршије. Од којег од ова два чиниоца је тражена подршка зависило је од тренутних српско-грчких и српско-турских односа. Заједничка угроженост од бугарског Егзархата повремено је приближавала српску и грчку делатност у Македонији. Кроз честе разговоре о подели интересних сфера у Македонији Србија је Грчкој предлагала заједнички отпор бугарском Егзархату, очекујући њену подршку код Патријаршије за устоличење српских митрополита у свом делу.

Рад Србије у овој области нарочито је појачан после отварања српских конзулата у Скопљу, Солуну и Битољу, тако су ови градови постали центри из којих се руководило читавим пропагандним радом у Македонији. Српска влада је у дипломатију слала веома образоване и угледне људе који су покренули пропагандну, просветну и културну акцију. Између осталих, српски конзули у Македонији били су Владимир Карић, Живојин Балугџић, Панта Гавриловић, Љубомир Михаиловић, Димитрије Боди, Димитрије Љотић, Михаило Ристић, Бранислав Нушић, Светислав Симић, Мирослав Спалајковић и Милан Ракић. Захваљујући њиховим извештајима у Србији је почела да се ствара права слика о стању у Македонији. Из тих извештаја јасно се виде стање у овој области. На основу њих је српска влада могла да интервенише и код великих сила и у Цариграду, како би заштитила српски народ. Српски конзули су покушавали да успоставе добру сарадњу са

османским властима, а и са албанским старешинама и бугарским Егзархатом како би олакшали тежак положај српског живља. Званични односи са турским властима су били добри и конзули су углавном лепо примани, али успех је био скроман. Од великог значаја била је и сарадња српских конзулата са конзулатима других држава, поготово руским, како би се помогло српском народу.

Немерљив је утицај српских конзулата у Македонији на очување националне свести у српском народу. Преко ових конзулата Србија ради на отварању основних школа које су радиле по плану и програму школа у Србији. Конзули су одмах увели плански распоред учитеља по школама. Најквалификованији учитељи премештени су у већа места, а на упражњена места су доведени нови. Министарство иностраних дела је преузело исплату учитељских плата, што се одмах одразило на број ученика, поготово у сеоским школама, где су родитељи сами морали да плаћају учитеље. Затим, се оснивају гимназије у Скопљу, Солуну и битољу као и неке друге средње школе. Културна дешавања углавном су била везана за школе, у оквиру којих су осниване библиотеке. Отварају се књижаре, издају листови ("Вардар", "Глас Народа" и "Законитост") и часописи, оснивају културно-просветна и друга друштва. Отварањем књижара које је финансирала Србија веома се поправила снабдевеност књигама у српским школама, али и доступност књиге народу.

Српска четничка акција вођена на територијама Македоније и Старе Србије настала је из ослободилачке тежње српског народа и потребе за уједињењем српског етничког простора. Она представља наставак ранијих устанака и борби за ослобођење од турске власти. Њен првенствени циљ била је борба против бугарског и албанског оружаног терора и пропаганде, а коначни ослобођење ових области и њихово прикључење Србији. Србија се активно укључила у организовању акција у Македонији преко својих најистакнутијих људи и институција. Међу организаторима српске акције у Македонији били су: академици, посветни радници – од професора Велике школе (односно Универзитета) до сеоских учитеља, виши официри, и други факултетски образовани људи разних профила. Од институција ангажована су неколико Министарстава: иностраних дела, војно, просвете, финансија и др.

Кључне речи: Србија, Македонија, Турска, Бугарска, Грчка, Скопље, Битољ, Солун, Цариград, конзулат.

Научна област: Историја

Ужа област: Национална историја новог века

УДК број:

SUMMARY

When Serbia and Montenegro 1876-1878. the liberation waged wars against Turkey and the Serbs in Old Serbia and Macedonia had expressed itself strong mood for the final liberation from centuries of Turkish occupation. In late 1877 and early 1878 there was an uprising of Serbs in the Kumanovo (the county).Kumanovo's rebels were gathering in the mountains of Kozjak and Djerman expecting Serbian army after the liberation of Nis went down toward Vranje, Kosovo and Metohija. The uprising has emerged from liberation aspirations of the Serbian people and the desire to unite with Serbia. However, the decisions of the Berlin Congress Macedonia, as well as the largest part of the area of Old Serbia, they remained part of the Ottoman Empire. In this way all the effort was annulled, human sacrifice, pain and suffering that the people of these areas and the Serbian army filed during the Serbian-Turkish war of 1876-1878. year. With the good will of the great powers, primarily the Austro-Hungarian, Serbian population in Old Serbia and Macedonia had to suffer under Ottoman authority for three and a half decades more. In Macedonia, the situation was the most difficult because it got preponderance Bulgarian Exarchate which was established in the sultan's decree of March 21, 1870.

Everything that was happening to the Serbian people in Macedonia during the long period of slavery was repeated, even in the late 19th and early 20th century. Archival documents preserved from this period clearly showed the genocide against Serbs by the Turkish authorities, Albanian and Bulgarian egzarthista villains. It showed all the cruelty with which the Albanians and Bulgarians, with the help of its instigators of the Turks and the Turkish authorities, tortured, killed, burned, looted and hounded to extinction Serbs from Macedonia.

Even though the position of the Serbian population in Macedonia oblige Serbia to strengthen its state and National political activity in order to protect its Serbian government has not undertaken almost nothing until 1885. Only after an unsuccessful war with the arrival of Bulgaria and making Milutina Garasanina president of the Serbian government and Stojan Novakovic for Serbian deputy in Istanbul, there was a lot more going on. Serbian policy has left the Yugoslav direction from the sixties and returned to the framework set out in Garasanin's "Nacertanije". Serbia has their church and educational activities expanded a strong diplomatic

action to thus help the Serbs in this region after the Serbian-Bulgarian War in 1885. Thus, the period from 1885 to 1912, bounded by the Serbo-Bulgarian war and the liberation of Macedonia during the First Balkan War and the annexation to the Kingdom of Serbia, represents an important period in the history of this area, filled with the active state and national politics of Serbia Serbian population and the struggle for social and national liberation. Serbia sends teachers to Macedonia, which is itself was paying, sends textbooks, curricula, teaching appliances and a variety of books and promotional material. Starts financially helping schools, teachers salaries and admission to school alumni from Macedonia. Lacking its churches in Macedonia, Serbian educational activity was dependent on the Turkish administrative authorities and the Greek Ecumenical Patriarchate. From which one of these two factors was support required from depended on current Serbian-Greek and Serbian-Turkish relations. The common threat of the Bulgarian Exarchate occasionally approached Serbian and Greek activity in Macedonia. Through frequent conversations about the division of spheres of interest in Macedonia, Serbia has proposed to Greece a combined resistance of the Bulgarian Exarchate, expecting her support at the inauguration of the Serbian Patriarchate Metropolitan in their part. Work of Serbia in this area was particularly intensified after the opening of the Serbian consulate in Skopje, Bitola and Thessaloniki so these cities have become centers from which guided the whole work of propaganda in Macedonia. Serbian government has sent to diplomacy some very educated and respectable people who have launched a propagand, educational and cultural action. Among others, Serbian consuls in Macedonia were Vladimir Karic, Živojin Balugdžić, Panta Gavrilović, Ljubomir Mihailović, Dimitrije Bodi, Dimitrije Ljotić, Mihailo Ristic, Branislav Nušić, Svetislav Simić, Miroslav Spalaikovitch and Milan Rakić. Thanks to their reports Serbia began creating a true picture of the situation in Macedonia. From these reports clearly see the situation in this area. Based on them, the Serbian government could intervene with great powers in Constantinople, to protect the Serbian people. Serbian consuls were trying to establish good cooperation with the Ottoman authorities, and officers with Albanian supervisors and Bulgarian Exarchate to facilitate the difficult position of the Serbian population. Official relations with the Turkish authorities were good and consuls are generally admitted nicely, but success has been modest. Of great importance was the cooperation with the Serbian consulate consulates of other countries, especially Russia, to assist the Serbian people.

Immeasurable impact of Serbian consulate in Macedonia in the preservation of national consciousness in the Serbian consulate Serbian people. Through these consulates Serbia works at the opening of primary schools which were operated by the curriculum of schools in Serbia. Consuls immediately introduced a planned schedule of teachers in schools. The most qualified teachers moved in bigger cities, but the vacancies have been brought new. The Ministry of Foreign Affairs has claimed the payment of teachers' salaries, which is immediately reflected in the number of students, especially in rural schools, where parents themselves had to pay the teachers. Then, grammar schools were established in Skopje, Bitola and Thessaloniki, as well as some other high schools. Cultural events were mainly related to the school, within which the libraries were founded. Bookstores were opened, published newspapers ("Vardar", "Voice of the People" and "Legality") and magazines, cultural, educational and other associations were also established. By opening a bookstore which was funded by Serbia had a very improved supply of books in Serbian schools, but also the availability of books to the people.

Serbian Chetnik action that was conducted in the territories of Macedonia and Old Serbia has emerged from a liberation aspirations of the Serbian people and the need for unification of Serbian ethnic space. It is a continuation of earlier uprisings and the struggle for liberation from Turkish authority. Its primary goal was to fight against the Bulgarian and Albanian armed terror and propaganda, and the final liberation of these areas and their connection to Serbia. Serbia was actively involved in organizing the campaign in Macedonia through its most prominent people and institutions. Among the organizers of the Serbian action in Macedonia were: academics, secular workers - from high school professor (or University) to rural teachers, senior officers and other college - educated people of various profiles. The institutions involved several ministries: foreign affairs, military, education, finance and others.

Key words: Serbia, Macedonia, Turkey, Bulgaria, Greece, Skopje, Bitola, Thessaloniki, Istanbul, Consulate.

Scientific field: History

Specific scientific field: National history of new century

UDC number:

САДРЖАЈ

Предговор	15
МАКЕДОНИЈА КАО ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА	22
ПОЛИТИКА СРБИЈЕ ПРЕМА МАКЕДОНИЈИ ОД 1885. ДО 1894. ГОДИНЕ	46
Стратешки циљеви Србије у Македонији, планови и методе њиховог спровођења	46
План Милутина Гарашанина за организовање српске пропаганде у Старој Србији и Македонији.....	59
Јачање бугарске пропаганде у Македонији и погоршање српско-бугарских односа 1884-1885. године.....	82
Јачање дипломатске активности и национално-политичке пропаганде у Македонији.....	95
Покрет омладине на Великој школи у Београду.....	105
Друштво „Свети Сава“	106
Часописи „Браство“ и „Српство“	113
Оснивање Светосавске вечерње школе, Учитељске и Богословско-учитељске школе...	118
Оснивање Светосавског дома.....	128
Друштво „Велика Србија“	131
Институције за национално-политичку пропаганду у Македонији.....	131
Потписивање привремене конзуларне конвенције између Србије и Турске	136
Српски конзулат у Скопљу.....	140
Генерални конзулат Краљевине Србије у Солуну.....	158
Српски конзулат у Битољу.....	167
Одељење за српске школе и цркве ван Србије.....	186
Српско-бугарско сукобљавање око Македоније у периоду 1885-1894. године.....	195
Збор Срба из Турске и грађана Београда 22. јула (3. августа) 189.....	206
Конференција српских конзула у Турској и Просветног одбора у Београду 10 / 22. априла 1891. године.....	211
Српско-бугарски преговори 1890-1892. године: покушај да се формира „Савез балканских народа“	219
Српско-грчки односи 1885-1894. године.....	232
Мисија Владана Ђорђевића у Атини (1891-1893)	248
Неуспех политике споразума са Грцима око Македоније.....	257
Српско црквено питање.....	259
Преговори Србије и Цариградске патријаршије о добијању владичанских места.....	267
Поп Спаса Игуманов и ситуација у Прилепу.....	281
Обнова српске школе у Скопљу 1890-1891. године.....	283
Сукоб око цркве Св. Спаса у Скопљу.....	288
Оснивање црквено-школских општина.....	295
Помоћ Србије у развоју просвете и културе у Македонији од 1885. до 1896. године.....	303

Постављање учитеља и организација наставе.....	340
Снабдевање школа уџбеницима и наставним средствима.....	346
Штампање књига и растурање школама у Македонији.....	349
Покушај штампања Календара „Вардар“ у Цариграду 1885. године.....	363
Покушај да се штампа лист ”Македонски глас”	365
Календар ”Голуб”	368
Отварање књижара.....	371
ПОЛИТИКА СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1894. ДО 1903. ГОДИНЕ.....	374
Формирање „револуционарних“ организација.....	377
Политика Србије у периоду од 1894. до 1903.године	386
Српско-турска конзуларна конвенција из 1896. године.....	392
Наставак дипломатске активности Србије	390
Споразумевање с Бугарском око Македоније.....	400
Преговори Србије и Црне Горе 1896-1897. године о узајамној помоћи.....	411
Мисија Пере Тодоровића у Јужној Србији и Македонији.....	429
Конференција српских конзула из Турске у Нишу 27-29. јуна/9-11. јула 1899. године...	434
Преговори са грчком владом о интересним сферама у Македонији.....	436
Решавање српског црквеног питања у Македонији.....	438
Избор Фирмилијана Дражића за митрополита скопске епархије.....	444
„Плава књига“ и Меморандум Министарства иностраних дела Србије 1899.....	455
Дипломатска нота Србије Турској септембра 1902. године	475
Покушајај Турске да спроведе реформе 1902. године.....	476
Илинденски устанак.....	479
Реакција великих сила и европске јавности на Илинденски устанак.....	487
Став Србије према Илинденско устанку.....	495
Србија и бугарско-вмровски комитски покрет.....	501
Српске школе у Турској 1894. до 1903. године.....	507
Отварање српских грађанских школа у Македонији.....	525
Отварање женских занатских и трговачких школа у Македонији.....	527
Отварање српских школа у Битољском вилајету.....	528
Доношење наставни планови и програми и правила за српске школе у Турској.....	533
Формирање Патријаршијског Главног просветног савета.....	540
Доношење „Правила о плати учитеља и учитељица основних школа у Старој Србији и Македонији“ 1898. године.....	543
„Цариградски гласник“ 1892-1905.....	546

ПОЛИТИКА СРБИЈЕ ПРЕМА МАКЕДОНИЈИ 1903-1908.....	559
Став српске владе према Мирџштетском споразуму.....	570
Реформне акције сила у Македонији 1905-1907.....	576
Споразум у Ревалу 9. и 10. јуна 1908.....	578
Српско-бугарски споразум о савезу 1904. године.....	579
Комитске акције у Македонији.....	597
Приватна четничка активност.....	610
Формирање Српске револуционарне организације.....	620
Став Владе Краљевине Србије.....	630
Промена званичног става према четничким акцијама.....	647
Наоружавање српских четника.....	659
Борбе српских чета у Македонији током 1905. године.....	669
Промене у српској четничкој организацији.....	682
Оснивање „Српске одбране“ у Македонији.....	692
Криза у раду српске организације.....	708
Конференција у Београду 22-25. јула 1905. године.....	710
Четовање у Македонији 1906. године.....	712
Реаговање британске дипломатије и одговори Владе Србије.....	716
Активности током 1907/1908. године.....	723
Сукоб између митрополитске и конзулске струје	728
Наставни план и програм за српске основне школе у Турској 1906. године.....	734
СРПСКО ПИТАЊЕ У МАКЕДОНИЈИ У ВРЕМЕ МЛАДОТУРСКОГ РЕЖИМА.....	743
Положај Срба у Турској средином прве деценије XX века.....	749
Оснивање Српске демократске лиге.....	757
Учешће Срба на изборима у Турској 1908.....	769
Скупштина Отоманских Срба у Скопљу 1909. године.....	773
Резолуција о црквено-школским приликама.....	789
Оживљавање Српске четничке акције у Македонији.....	793
Српско-бугарски односи 1908-19012. године.....	814
Штампање листа ”Вардар”	850
Правила о српским народним школама у Отоманској царевини (1909)	854
Прослава Светога Саве у српским школама	860
Србија и страначко-политике активности Срба у периоду младотурског режима.....	872
ЗАКЉУЧАК.....	898
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	905
Биографија аутора	938

Изјава о ауторству.....	942
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада	943
Изјава о коришћењу.....	944

ПРЕДГОВОР

У досадашњој историографији дипломатска активност Србије на заштити српских државних и националних интереса у Македонији у већини је обрађивана узгредно у склопу укупне историје српског народа под турском влашћу или у склопу политике Србије у српским територијама под турском влашћу. Овакви радови, иако у фрагментарним освртима доносе и одређене податке о деловању српске дипломатије да заштити државне интересе и интересе српског становништва на овом простору, су синтетичког карактера и уопштених закључака. Од аутора таквих радова поменућемо најпре оне који су били савременици и активни учесници ових догађаја и својим радом битно утицали на њих. То су, пре свих, Јован Ристић, Слободан Јовановић, Стојан Новаковић, Јован М. Јовановић, Владан Ђорђевић, Милован Миловановић, Живан Живановић, Глигорије Елезовић и др. Такође има аутора из тог периода који су се бавили само културно-просветном проблематиком српског становништва у Турској, као што су Иван Иванић, Јован Хаџи-Васиљевић, Петар Митропан, Милојко Веселиновић, Стојан Капетановић и др.

Има и неколико радова из домена политичке провенцијенције, који се баве појединим важним догађајима за српски народ у Турској из овог периода, као што су формирање Српске четничке организације, избори у време младотурака, оснивање Српске демократске лиге, српско-бугарски односи, српско-албански односи, политичке и црквено школске прилике код српског становништва у Македонији, и др. и улози Србије у њима, чији су аутори Глигор Тодоровски, Владимир Ђоровић, Владимир Стојанчевић, Богумил Храбак, Димитрије Ђорђевић, Ђорђе Микић, Михаило Војводић, Радош Љушић, Славенко Терзић, Милош Јагодић, Владимир Јовановић, Владимир Илић и др. Такође, у неколико радова је поклоњена пажња школству у Македонији и помоћи која је стизала из Србије, од којих би издвојили радове: Алекса Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, Скопље, 1927; Балкански (Михаило Г. Ристић), *Српски народ у скопској епархији и његове школе у 1896-1897. години*, Дело књ. XX, Београд 1898, 232-248.

Часописи и споменице који су излазили између два светска рата објављивали су занимљиве чланке, у којима је непосредно или посредно приказан рад српских школа у Македонији. Од часописа издвојићемо: *Браство*, *Јужни преглед*, *Јужна Србија*, *Скопски Гласник*, *Гласник Скопског ученог друштва* и др., а од Споменица: *Споменица Стојана Новаковића* (Београд 1921); *Споменица Николе П. Пашића 1845-1925* (Београд 1926); *Споменица прославе тридесетпетогодишњице четничког покрета у Јужној Србији* (Београд 1938); *Споменица Светосавског дома* (Београд, 1891); *Споменици Миливоја М. Динића* (Крагујевац 1927); *Споменица Јована Бабунског* (Београд 1921); *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937* (Скопље, 1937); *Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894-1934* (Скопље 1934); *Споменица Друштва Светога Саве (1886-1936)* (Београд 1936).

Али, и поред постојања наведених радова, чинило нам се корисним да се овој, историографски веома важној а методолошки сложеној, проблематици посвети једно детаљније и целовитије истраживање. Сви ови радови коришћени су уз критичку анализу, узимајући из њих само проверене чињенице и поуздане резултате и тако смо објединили до сада урађено о овој тематици, а онда уочене празнине које су постојале у тумачењу појединих догађаја допунили чињеницама и податацима који су били неопходни за њену потпуну реконструкцију, сагледавање и разумевање. До нових чињеница и података дошли смо анализом архивске грађе, штампе, периодике и других историјских извора, који се налазе у архивској документацији Архив Србије: фонд Министарство иностраних дела- Политичко одељење, Просветно политичко одељење, Благајничко одељење, Административно одељење, Конзулат у Солуну, Конзулат у Скопљу, Конзулат у Битољу, Посланство у Цариграду, Строго поверљива архива, Централни одбор С. О. у Београду, Извршни одбор С. О. у Врању; фонд Министарство унутрашњих дела – Полицијско одељење, фонд Министарство финансија - Административно одељење, фонд Министарство просвете, лични фондови – Никола Пашић, Милован Миловановић, Владан Ђорђевић, Милутин Гарашанин, Стојан Новаковић, Ђорђе Симић, Митрополит Михаило, Јован М. Јовановић, Владимир Љотић, Павле Денић, Љубомир Ковачевић, Алекса и Слободан Јовановић, и др.; Архив САНУ (фонд Јован Ристић, фонд Михаило Ристић инв. бр. 14243, заоставштина Светозара Томића (необрађена грађа) у Историјској збирци под бр. 11499, Дневник Милана Ђ. Милићевића, инв. бр. 9327/13).

За израду теме користили смо и неке збирке архивске грађе иностране провинијенције, које садрже важне податке о страним утицајима на развој прилика у Македонији: *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878-1903)*, Руски извори о Србији, књ. 1, приредили Љ. В. Кузмичкова, Д. М. Ковачевић, Нови Сад 1996; *Дипломатическа подготовка на нашите войни: спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади, приредио Михаил И. Маджаровъ*, Софија 1932; *Аустро-Угарска и Србија 1903-1908, Документа из бечких архива*, приредио Андрија Раденић, књ. I, 1903. година, Београд 1973; књ. II, 1904. година, Београд 1973; књ. III, 1905. година, Београд 1985; књ. IV, 1906. година, Београд 1989; *Руски документи за Македонија и македонско прашање (1859–1918)*, приредио А. Трајковски, Скопје, 2004; *Извештаи од 1903–1904. година на австриските претставници во Македонија*, превод, редакција и коментар Данчо Зографски, Скопје 1955; *Извештај од 1903. година на српските консули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, редакција и коментар Љубен Лапе, Скопје 1954.

Од објављене архивске грађе српске провинијенције користили смо вишетомне едиције *Документа о спољној политици Краљевине Србије*, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, чији су приређивачи познати научници, а издавачи реномиране научне институције. Ова архивска и објављена документа су сачувани материјал из кореспонденције Министарства иностраних дела Србије и осталих државних органа са турским централним и локалним властима, српским посланством у Цариграду, посланствима великих сила у Цариграду, пограничним српским властима, српским конзулатима у Турској, Скопском митрополијом, Богословијом у Призрену, истакнутим народним првацима, свештеницима учитељима и другим непосредним организаторима и извршиоцима акција на терену. Такође, важни извори неопходних података за реконструисање ове теме су мемоарски списи, белешке, успомене и биографије појединих учесника ових догађаја (Војводе Василија Трбића, Павла Блажарића, Љубице Вл. Љотић, Јована Ристића, Јована Ђ. Авакумовић, Милана Пироћанца, Делфе Иванић, и др.). Штампа је извор докумената различите употребне вредности. Корисних прилога има у листовима: "Политика" – Београд, "Вечерње новости" – Београд, "Пијемонт" – Београд, "Правда" – Београд, "Самоуправа" – Београд, "Словенски југ" – Београд, "Штампа" – Београд, "Наставник" – Београд, "Просветни

гласник” – Београд, ”Браник” – Нови Сад, ”Застава” – Нови Сад, ”Вардар” – Скопље, ”Законитост” – Скопље, ”Глас народа” – Скопље, ”Босанска вила” – Сарајево, ”Цариградски гласник” – Цариград. У поменутиим листовима су излазили информативни новинарски прилози о догађајима у Македонији у назначеном периоду и ставовима и реакцијама српске дипломатије.

За прикупљање података неопходних за израду теме користили смо и библиотечке фондове Народне библиотеке Србије, Библиотеке Српске академије наука и уметности, Библиотеке Историјског института, Библиотеке Архива Србије, Библиотеке Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду и Универзитетске библиотеке Светозар Марковић у Београду, Народне библиотеке „Стефан Првовенчани“ у Краљеву, Библиотеке Народног архива у Краљеву и Библиотеке Народног музеја у Краљеву.

Уложили смо напор да догађаје сагледамо у тоталитету социјално– економских, политичких и националних превирања у европском делу Турске, испреплетаности интереса великих сила и балканских народа и економског и политичког стања у Србији, које је битно утицало на њене дипломатске могућности и институционално деловање на заштити државних интереса и српског становништва у Македонији и јачање његове националне свести.

Истраживање и обрада ове теме захтевали су интегрални мултидисциплинарни теоријско-методолошки приступ јер су се у истраживачком фокусу нашли сви наведени аспекти које смо разматрали са два становишта: колико се јављају као унутрашња брана сарадње и повезивања балканских земаља, тј. као фактор деоба и децентрализације овог простора а колико као фактор регионалне сарадње и интеграције и стварање од Балкана јединственог и сувереног простора у односу на дејства великих сила.

Структура рада, која у већини проистиче из раније усаглашеног и одобреног пројекта, је тематска и хронолошка. Као што се види из садржаја, рад се састоји од уводног текста и четири поглавља која су повезана узрочно-последичним везама. Свако следеће поглавље проистиче из садржаја претходних. Периодизација која је примењена у раду дата је на основу важних историјских догађаја, економског, политичког, верског, културног и просветног карактера.

У уводном поглављу смо разматрали историјско-географско значење појма Македонија у 19. и почетком 20. века, како у контексту савременог политичког и научног

дискурса, тако и у погледу турске административне поделе, а онда и дефинисали појам Македонија који ће бити подразумеван у овом раду. Приказали смо структуру становништва у Македонији са верског, социјалног и националног становишта у назначеном периоду и указали на изукрштане интересе великих сила и малих балканских држава у Македонији. На крају ове целине осврнули смо се на прве државне и националне планове Србије према овом простору.

У поглављу које носи назив *Политика Србије према Македонији од 1885. до 1894. године* указали смо на дефинисање њених стратешких циљева у Македонији, израду планова и одређивању метода њиховог спровођења. У том смислу обрадили смо План Милутина Гарашанина за организовање српске пропаганде у Старој Србији и Македонији, Јачање дипломатске активности и национално-политичке пропаганде у Македонији, склапање Привремене конзуларне конвенције између Србије и Турске 1886, формирање и јачање институција за национално-политичку пропаганду у Македонији (оснивање конзулата Србије у Скопљу, Битољу и Солуну и њихов рад, формирање Одељења за српске школе и цркве ван Србије), односе Србије са Турском, Бугарском и Грчком у контексту македонског питања, српско црквено питање (преговори Србије и Цариградске патријаршије о добијању владичанских места и Оснивање црквено-школских општина), као и делатност Србије на просветном и културном плану у Македонији (Постављање учитеља и организација наставе, Снабдевање школа уџбеницима и наставним средствима, Штапање књига и растурање школама у Македонији, Покушај штапања Календара „Вардар“ у Цариграду 1885. године, листа „Македонски глас“, Календар „Голуб“ и Отварање књижара). Иако се тема односи на рад Србије на македонском терену, ми смо ипак пратили и живот и активности Срба емиграната и печалбара из Македоније који су живели у Краљевини Србији, њихову тежњу да заштите своје сународнике који су остали у старој србији и Македонији, као и да према својим могућностима помажу новцем школе и цркве у својим родним местима.

Друго поглавље носи назив *Политика Србије у периоду од 1894. до 1903. Године*, односи се на наставак дипломатских активности Србије на заштити српских државних и националних интереса у периоду када је отворена источна криза арменским питањем и када македонско питање почиње да добија нову, оружану, димензију кроз делатност бугарских комитских организација (Внутрена македонска револуционарна организација и

Врховен македонско-одрински комитет). Посебно смо се осврнули на деловање бугарских чета у Македонији, како против интереса Србије и тамошњих Срба, тако и у циљу продубљивања кризе ради стварања предуслова за прикључење читаве Македоније Бугарској. Кулминација такве бугарске политике био је Илиндански устанак 1903. године, о коме смо писали преваходно са аспекта српске националне политике, не губећи при томе из вида учешће Срба у самом устанку. Српско становништво изложено је све жешћем терору бугарско-вмровске комитске акције. Намера нам је била да објаснимо узроке бугарских акција и њихове облике и да покушамо да повежемо злочине са политичким дешавањима у Македонији и Турској. (Илинденски устанак, Реакција великих сила и европске јавности на Илинденски устанак, Став Србије према Илинденском устанку, Србија и бугарско-вмровски комитски покрет). У овом поглављу смо указали и на значај постигнутих успеха српске дипломатије (дозвола турских власти за отварање српских школа у Солунском и Битољском вилајету, проширење мреже српских школа у Македонији отварањем основних и средњих школа различитог типа и стварање услова за њихов успешан рад, избор Фирмилијана Дражића за митрополита скопске епархије, издавање листа Цариградски гласник и др.). Ово тим пре што су се на живот Срба одражавале многе промене у Турској, догађаји на Балкану и односи између великих европских сила у другој половини XIX и на почетку XX века.

У трећем поглављу дисертације, које носи наслов *Политика Србије према Македонији 1903-1908*, најпре смо објаснити циљеве и механизме спровођења реформи у Солунском, Битољском и Косовском вилајету под надзором Великих сила, изнели смо став Србије према Мирцштетском споразуму и другим реформним акцијама у Македонији, објаснили утицај реформи како на политику Србије према Македонији, тако и на положај српског народа у реформским вилајетима. Затим смо објаснили формирање Српске револуционарне организације у Београду и Српске одбране у Турској и њено деловање у Македонији, Став Владе Краљевине Србије према овој организацији и њеном раду, Промене у српској четничкој организацији, Промена званичног става Србије према четничким акцијама, Притисак Великих сила на све балканске државе, а посебно на Србију, да обуставе четничку акцију. Ово тим пре што су се на живот Срба одражавале многе промене у Турској, догађаји на Балкану и односи између великих европских сила у другој половини XIX и на почетку XX века.

У четвртом поглављу, које је насловљено *Српско питање у Македонији у време младотурског режима*, обрадили смо српску политику у Македонији за време младотурског режима 1908-1912. Највише простора у овом поглављу посветили смо настанку и раду *Организације српског народа у Отоманској царевини* (српској политичкој странци), њеним везама са Београдом и утицајем на српски живаљ у Македонији и учешћу Срба на изборима у Турској 1908, објаснили смо како је, због поновних насиља и под младотурским режимом, обновљена Српска организација у Македонији. Затим смо објаснили развој српско-буарских односа, нарочито од краја 1911. године, када Бугарска прихвата преговоре о савезу са Србијом, као и односе Србије са осталим балканским државама. Два текста овог поглавља посветили смо раду српских школа, а један културним достигнућима (штампању листова и часописа). Ово поглавље завршили смо текстом Страначко-политичко деловање Срба у Македонији пред почетак избијања Балканског рата, где смо покушали да објаснимо какав је утицај имала Краљевина Србија, као матица српског народа, на страначке и политичке активности Срба у Македонији.

Сви датуми у главном тексту су дати по новом календару а у напоменама паралелно по старом и новом.

На крају желим да изразим захвалност свом ментору, проф. др Радошу Љушићу, на указаном поверењу и пружању подршке приликом рада на овој теми. Такође се захваљујем и свим библиотекарима и архивским радницима у наведеним библиотекама архивима на изузетној љубазности и несебичној помоћи. Захваљујем се пријатељима и колегама који су ме подржавали у току рада на овој теми.

МАКЕДОНИЈА КАО ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

О Македонији је доста говорено и писано, о том географском и историјском простору постоји обимна литература. Македонија је због тога почетком XX века ушла у пословицу; кад се хтело казати да је о нечему много писано, говорило се да представља „књижевну Македонију“ (Mac doime litteraire).¹ Но, и поред толиког писања, дуго времена је постојала велика различитост одређења појма *Македонија*. Путописци, новинари и публицисти из различитих држава различито су тумачили овај појам, често у складу са перцепцијом или интересима интересима својих држава или народа.

Појам Македонија је у географском смислу најшире тумачен у Бугарској. Њима су се границе Македоније чиниле и сувише уске за њихове територијалне претензије на Балканском полуострву. Неки од бугарских писаца ишли су тако далеко да су под појмом Македонија обухватили територију Турског царства у Европи. И многи писци из других држава су претерано широко тумачили појам Македонија, чинећи то из политичких или неких других интереса, неки су то чинили из недовољног познавања стварног стања и неспремности да проуче и критички утврде право значење овог појма.²

Појам Македонија остао је нејасно дефинисан или контрадикторно тумачен и у дипломатским и публицистичким текстовима српског порекла све до 1906. године. Таквом тумачењу појмова Македоније и Старе Србије код Срба доста је допринео Владимир Карић када је 1882. године објавио своје дело *Српска земља* и том приликом у српску географску терминологију увео појам Српска Македонија. Карић је јужну границу Старе Србије одредио на Шар-планини и коси Карадага, док је области јужно од ових планина до Црне реке назвао Српском Македонијом.³ Српски дипломата Милојко Веселиновић био је другог мишљења, он је 1887. године Македонију сместио јужно од Црне реке, Битоља, Струмице и Демир Хисара, а области северно од ове линије па до српско-турске границе

¹Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 1. Аутор је преузео податке из: Н. Pémot, *Etudes de littérature grecque moderne*, Paris 1916, 61.

²Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 1-2.

³Владимир Карић, *Српска земља*, Београд 1882, 118, 123-124.

обухватио појмом Стара Србија.⁴ Карићеву Српску Македонију Веселиновић је годину дана након употребе овог термина назвао Јужном Старом Србијом, за разлику од Северне, која се простирала северно од Шаре и Качаника до српско-турске границе.⁵ Иако је појам Јужна Стара Србија могао да буде подобан за остварење циљева српске спољне политике, он ипак није заживео у речнику српске дипломатије оног времена али су Веселиновићеве границе Македоније и Старе Србије усвојене код каснијих аутора.

Јован Цвијић је, на основу вишегодишњег путовања по Македонији и проучавања литературе, утврдио да се Македонија пружа на средњем и доњем току реке Вардар, и да се на западу протеже до великих језера, Преспанског и Охридског, а на истоку до реке Струме, негде и Месте. Према томе, по Цвијићу у састав Македоније улазили су крајеви око Охрида, Битоља, Водена, Солуна, Дојрана, Струмице, Сереза, и Кавале. Све остало, северно од тога, по њему, није Македонија, већ Стара Србија.⁶ Дакле, Цвијић је дао готово идентичну поделу као Веселиновић, само што је он Веселиновићеву Јужну Стару Србију назвао Скопљанском Старом Србијом.⁷ Цвијић се за одређивање простирања Македоније, између осталог, послужио и старим географским картама.

И Јован Хаџи-Васиљевић је прихватио поделу Веселиновића и Цвијића, али је име за јужне области Старе Србије преузео од Веселиновића.⁸

На картама Европе које су објављене у периоду од XVI до краја XVIII века налази се и име Србија, која захвата и неке крајеве јужно од Шар–планине и Скопске Црне Горе.⁹ На карти познатог италијанског картографа Ђакома Кантелија да Вињоле *Србија и Рашка*, објављеној у Риму 1869. године (посвећеној кардиналу Алфонсу Литију), јужна граница

⁴ Милојко В. Веселиновић, *Географско-етнографски преглед Македоније и Старе Србије са картом*, Братство, књ. I, Београд 1987, 190-191.

⁵ Милојко В. Веселиновић, *Срби у Македонији и у Јужној Старој Србији, или одговор г. С. С. Бопчеву, Штампарија Краљевине Србије*, Београд 1888.

⁶ Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 2.

⁷ Јован Цвијић, *Географски положај и опште етнографске особине Македоније и Старе Србије*, Српски књижевни гласник књ. 11, Београд 1904, 115-153, 205-228.

⁸ Јован Хаџи-Васиљевић, *Стара Србија и Македонија: са гледишта географског, историјског и политичког*, Братство 11, Београд 1906, 49-146; Исти, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања, књ. 1, Кумановска област*, Београд 1909; Исти, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања, књ. 2, Прешевска област*, Београд 1913.

⁹ Најбоље и најпотпуније географске карте Европе у периоду од XVI до пред крај XVIII века, на којима је најтачније представљено Балканско полуострво су италијанске, особито млетачке, затим Меркаторова и француских краљевских географа, ма да су последње често копије италијанских. Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 2-3.

Србије иде од Шар-планине и Скопља до Старе планине (обухвата Кратово и Куманово).¹⁰ И на Меркаторовој карти Европе (Duisburg 1554. године) се разликују Расција и Србија. Ова последња обухвата јужне делове Косова и Метохије и област око Скопља.¹¹ На картама „званичног географа Млетачке Републике“, знаменитог Коронелија (V. Coronelli), у Corso geographicо из 1692. године Србија се простире и јужно од Шар-планине и Скопске црне горе. Скопље је скоро редовно уписано као „Metropoli dela Servia“.¹² На многим француским картама XVII века, које су радили „краљевски географи“, Србија захвата, поред Рашке области и Косова и Метохије, и ширу околину Скопља. И на картама у чувеним Хомановим атласима (Joh. Vart. Hommann) из прве половине 18. века Србија се простире на скопски, кратовски и Ђустендилски крај. Македонија почиње знатно јужније од Скопља.¹³ И на *Карти Мађарске* (Tabula Hungaria, бакрорез), коју је објавио Гијом Делил у Аугсбургу у атласу из 1740. године, Србија је приказана у истим границама. Такође, и на картама које су у Нирнбергу издавали Хоманови наследници почетком XIX века (1802-1805. године и даље) Србија увек захвата не само Рашку и Косовскометохијску област већ и Скопље и Кратово.¹⁴

Владимир Карић наводи да је Србија имала шире границе и на картама које је користио први српски историчар Јован Рајић (1726-1801), као и први српски географ Павле Соларић (1779-1821). На карти Саве Текелије из 1805. године детаљно су обележене шире границе Србије, како се она схватала до ослобођења. У састав Србије су, поред целе области Косово и Метохија, улазили и Скопље, Кратово, Ђустендил, Пирот и Цариброд. Србија у ширим границама приказана је и на „Земљопису од Србије“ од барона Роткирха, који је 1822. године превео на српски и карту транскрибовао Стеван

¹⁰ Србија и суседне земље на старим географским картама, Београ 1991, 72-73; Славенко Терзић, *Историјско-географске представе о Старој Србији у Европи и међу Србима*, Наша прошлост 9 (2008), 10.

¹¹ Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 2-3.

¹² Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. I*, Српска Краљевска академија, Београд 1906, 44-45; С. Терзић, *Историјско-географске представе о Старој Србији у Европи и међу Србима*, Наша прошлост 9 (2008), 10.

¹³ Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 2-3; С. Терзић, *Историјско-географске представе о Старој Србији у Европи и међу Србима*, Наша прошлост 9 (2008), 10.

¹⁴ Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 3; С. Терзић, *Историјско-географске представе о Старој Србији у Европи и међу Србима*, Наша прошлост 9 (2008), 10.

Милошевић.¹⁵ И бечка карта Fried-ова приказује Србију чије се територија простире на југоистоку до Ђустендила.¹⁶

Србија у проширеним границама није само картографски приказивана. Она је и у старим уџбеницима и књигама из географије приказивана и описивана у таквим границама. Вук Караџић у свом делу „Српски рјечник“ из 1852. године, који се због свог садржаја „може сматрати као права етнографска енциклопедија“, наводи места у Македонији као српска. У њему пише да су реке Вардар и Црни Дрим, области Горњи и Доњи Полог, вароши Кратово, Куманово и Прилеп у Старој Србији. О неким местима у Македонији Караџић је записао у овој књизи и нешто више. Тако за Тетово пише да се ова варош налази у Старој Србији, као и то да у њој „Турци говоре турски а хришћани српски“. За Кичево каже да се варош налази у „Скопљанском пашалуку, у којој је око једне трећине хришћана, а остало су турскога закона, али сви говоре српски“. За Гостивар пише да је варош у Тетовској нахији и да у њој „турци говоре турски и арнаутски, а хришћани српски“. За Дибру (Дебар) каже да је на Цетињу 1836. године видео два човека из Дибре који су доста добро говорили српски и који су му казивали да „онамо има много села, по којима људи говоре онако као и они, и да се зову Србима, као и они што су тврдили да су“. ¹⁷

Назив Стара Србија од средине XIX века јавља се све чешће у јавној употреби и у појединим списима и актима државне администрације Кнежевине Србије, у првом реду цркве (Београдске митрополије) и Министарства просвете. Од тог времена започиње постепено откривање Старе Србије, пре свега у српској, а затим и у међународној научној и широј јавности. Увидевши да се у Београду слабо знају етнографске и културне прилике у јужним српским областима, Намесништво је 1868. године основало *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији*, у који су ушли архимандрит Нићифор Дучић, Милош С. Милојевић и Панта Срећковић. Одбор је кренуо са оснивањем школа (или са обнављањем старих), слањем књига и учитеља, што је, све заједно, ојачало српску културно-просветну и политичку идеју у старој Србији. Намесништво је, такође „о државном трошку“, послало у јужне крајеве ради проучавања „наших краљева и косовских јунака“, најпре Милоша С,

¹⁵Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. I, Српска Краљевска академија, Београд 1906, 44; Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 3. и 132.

¹⁶Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 3.

¹⁷Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 133.

Милојевића (1871), а затим Панту Срећковића (1873). Милојевић је након овог путовања објавио своја запажања у делу *Путотис дела Старе Србије*, у три свеске: св. I (1871), св. II (1872), и св. III (1877). Крајем 80-их и почетком 90-их година XIX века учињен је одлучујући преокрет у поновном откривању и осветљавању старих средишта српског државног и духовног живота. Владимир Карић и Стојан Новаковић тежили су да се „прецизно утврде границе најјужнијих српских земаља“ и да се пружи стручно утемељење српске националне стратегије. Тако је већ на Карићевој карти Краљевине Србије, објављеној у Београду 1888. године јасно означена Стара Србија, која се на југу простирала до испод Скопља, односно у границама тадашњег косовског вилајета.¹⁸

Стојан Новаковић је био утемељивач првог српског дугорочнијег програма просветног, културног и политичког рада у Турској. После Стојана Новаковића, који је низом својих историјско-географских, филолошких и политичких студија, сабраних касније у делу *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, указао на проблем „заборављених“ старих српских земаља,¹⁹ Јован Цвијић је отишао најдаље у темељнијем проучавању Старе Србије и Македоније, али и целог Балкана. Цвијић је дошао до закључка да ове две области представљају окосницу српске историје, а област Стара Рашка „етнографски центар“ српског народа. Резултате својих истраживања објавио је у делима *Географски проблеми Балканског полуострва и Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, касније у познатом двотомном делу *Балканско полуострво и јужнословенске земље, Основи антропогеографије*. У делу *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Јован Цвијић констатује да се границе Старе Србије према Македонији простиру углавном у границама тадашњег Косовског вилајета. Своју констатацију Цвијић је изнео на основу уочених сличности историјске традиције, као и етнографских и етничких одлика

¹⁸ Србија и суседне земље на старим географским картама, Београ 1991, 165; С. Терзић, *Историјско-географске представе о Старој Србији у Европи и међу Србима*, *Наша прошлост* 9 (2008), 18.

¹⁹ С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Задужбина И.М. Коларца, Београд 1906.

становништва у скопском, кратовском и тетовском крају са становништвом у другим деловима Старе Србије.²⁰

Постојао је и трећи начин приказивања Србије у проширеним границама, а то је усмено народно приповедање, којим су људи из ових крајева (Кратова, Скопља, Овчег поља и других места) називали своју територију српском земљом. Из свега наведеног можемо закључити да је природно што су скопски, кратовски и други јужни делови Косовског вилајета назвати после ослобођења Србије, за разлику од ње, Старом Србијом. Ниједна карта која је рађена пре ослобођења Србије није поменуте крајеве назвала Македонијом, па ни оне карте на којима нема ни назива Србије. Назив Македонија уписан је на картама на простору који је приказивао територију јужно од Скопске Србије, низ Вардар до Солуна.

Појам Македонија по Владимиру Карићу односио се на територију која се на северозападу граничила са Шар планином и Скопском црном гором, на западу са Црним Дримом и планинама на западној обали Охридског и Преспанског језера. На југу се спушта ка сливу реке Девола, а затим пење ка планинама Нереч, Нице и Кожух. Одатле прелази преко Вардара и Беласице до Струме и јужно од реке Струмице. Источна граница се протеже реком Струмом до Осоговске планине и граница Србије.²¹ По мишљењу Јована Цвијића, права историјско-географска Македонија обухвата централне и јужне делове Балканског полуострва који се наслањају на Пелеш и Егејско море. Њене границе се подударају са међама Солунског и Битољског вилајета. Границе „праве“ Македоније простиру се јужно од међа Скопске области ка Вардару до Солуна, обухватајући претежно средњи и доњи слив Вардара, крајеве око великих језера на западу (Охридског и Преспанског) и река Струме и Месте на истоку.²²

²⁰Ј. Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, Српски етнографски зборник, САНУ, књ. 1, Насења српских земаља 36, Београд 1902; Исти, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. I, Српска Краљевска академија, Београд 1906, 43-45; Исти, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Основи антропогеографије, књ. 1-2, Београд 1922-1931, репринт издање, књ. 1-2, Београд 1987.

²¹В. Карић, *Српска земља*, Београд 1882, 123-127.

²²Јован Цвијић, *Објашњење етнографске карте*, Гласник српског географског друштва, св. 2, Београд 1913, 249-250, Исти, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, I, Београд 1906, 45; Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 3-4.

Дакле, јасно је докле се на југу протезала територија која је до стицања аутономије Кнежевине Србије означавана појмом Стара Србија, а која територија је означавана појмом Македонија. Нодоумице о појму Македонија почињу тек у новије доба. После ослобођења Србије и Грчке настале су многе промене у географским појмовима на Балканском полуострву.²³ Картографи су збуњени због неслагања старијих географских назива и имена нових држава, чија је територија мања или другачија. У доба кад су стварана нова имена за полуострво и модерне државе, картографи су почели, постепено, појмом Србија означавати само њену ослобођену територију. Само спорадично до половине XIX века у картографији и литератури одржао се и шири појам Србија. У картографији и литератури све чешће се проширивало значење појма Македонија, све док није доспео до данашњег значења.²⁴

Иако је о Македонији, као што смо већ казали писано веома много, поузданих историјских извора о овој области из периода пре ослобођења Аутономне Кнежевине Србије нема много. Белешке странаца су несигурни извори, већина од њих путовала је преко Балканског полуострва без познавања историје, без познавања прилика и разумевања језика, записујући податке које су добијали од становништва, најчешће свештеника, учитеља или неког домаћина, ти подаци су пуни нетачног, традиционалног и епског садржаја. У белешкама страних путописаца има таквих нетачних података, као на пример да су Призрен, Косово Поље и Нови Пазар у Бугарској. Још 1857. године један од бугарских родољуба, Ђорђе С. Раковски белешке оваквих путника назвао је „поетским маштањима“ и „баснама из хиљаду и једне ноћи“. И поред оваквог става Раковског према белешкама страних путописаца, поједини Бугари, кад год им овакви подаци иду у прилог у раду против Срба или против Грка оберучке и прихватају и употребљавају у корист својих тврђења да је Македонија бугарска земља. У томе их није спречавала чињеница да

²³ Све до почетка XIX века није било ни имена Балканско полуострво, већ се цела његова област називала Османско Царство у Европи или Европска Турска. Тек 1808. године немачки географ Zeune у часопису „Gaea“ дао је нашем полуострву име Namushalbinsel што је касније преиначено у балканско полуострво. Видети: Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 4.

²⁴ Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. I*, Српска Краљевска академија, Београд 1906, 44-45; Т. Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 4-5.

је у таквим белешкама било и података који говоре не само да у Македонији живе Срби, већ чак и то да је Филипољ „једна од најстаријих вароши Србије“. Они су такве податке „заобилазили“, њима је било потребно да пошто пото увере и свој народ и остале, а нарочито велике силе, да је Македонија бугарска земља.

Тихомир Ђорђевић сматра да се бугарска литература о Македонији може поделити у две групе: „једну чини маса безначајних, ситних, књига и брошура, на најгорој хартији, са рђавим словима, писана стилем и језиком, који су испод сваке критике и логиком, коју немају здрави људи. Њих су писали и штампали неписмени и полуписмени бугарски свештеници, учитељи и ситни чиновници, из најзабаченијих варошица и села, са задатком да убеди широку народну масу у Бугарској да је Македонија насељена Бугарима и да је, према томе бугарска земља. Та је литература недостојна сваке пажње.

Другу чине велике књиге, на елегантној хартији, са лепим словима, са претенциозним стилем и језиком и са насилно ученом аргументацијом и логиком. На њима су потписи професора универзитета, чланова Академије, доктора филозофије, научника и политичара. Оне су на бугарском и на страним језицима. Кад су на бугарском језику, оне имају да покажу бугарској маси како велики бугарски људи заступају македонску ствар у корист Бугара и да још јаче учврсте у народу веру у оно, о чему сваки дан говоре свештеници и учитељи. Кад су на страним језицима, имају за задатак да обавесте широки свет у Европи о бугарским правима на Македонију. Због тога су у њима, као прилози, различити документи, слике и географке карте. Често пута више од половине књиге чине такви прилози. Ове су књиге врло интересантне. Имајући увек на уму циљ да се дође до Македоније, пошто пото, и знајући да их странци не могу, у довољној мери, контролисати, њихови су писци у њих трпали све што може да учини ефекат.“²⁵ И прилози у овим књигама су интересантни. Ако им текстови макар и једном речи, иду у прилог бугарских претензија, они се нуде публици као текстови из Јеванђеља, без обзира на то што се у њима тврди да „Морава долази из Босне“ или да је „Ниш главна варош бугарске државе“, или да је „Ђустендил близу Прокупља, у басену Мораве“, или да су Призрен и Нови Пазар у Бугарској!. Свакако да оваква литература не заслужује неку већу пажњу.²⁶

²⁵Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 7.

²⁶Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 8.

Велика количина литературе о Македонији је стране провенијенције. На првом месту је руска и бугарска литература. Русија је почетком XIX века са симпатијама гледала на бугарски народ. Ту је свакако стајао и политички интерес Русије. Она је сматрала да у Бугарској треба да има ослонац и филијалу за своје политичке интересе на Балканском полуострву. Свакако да су и бугарске претензије ишле паралелно са руским интересима. Што већа Бугарска, то шири ослонац на Балкану. Отуда је и у руској литератури, са малим изузетцима, бугарска територија третирана како су и Бугари тврдили. Преко руске литературе наклоност према бугарском народу раширила се Европом па и шире. Недовољно обавештен и образован свет, неспособан да ствари критички проучи, поводио се за тврдњама изнетим у руској литератури.²⁷

У литератури о Македонији из других земаља има различитих података. Има књига које показују да њихови аутори нису познавали основне ствари везане за ову област. Упустили су се у писање бележака и књига само зато што су били наклоњени бугарском народу или заведени туђим идејама, а имало је и оних који су писали по поруцбини из Бугарске и били плаћени бугарским новцем. Врло је мали број књига у којима је писано о Македонији са разумевањем ствари, непристрасно и искрено. Сервилношћу, лукавством и обманама према јачима, и према онима који их могу помоћи, вештом организованом прошњом према онима који им могу нешто дати, неуморном пропагандом својих уображених права, Бугари су били успели да створе обмане о величини бугарскога народа, о његовој великој прошлости и култури, о бугарском праву и интересима преко граница бугарскога народа и о Македонији као бугарској земљи. На тај начин Бугари су не само дошли до ослобођења и независности своје државе, већ и стекли наклоност великих сила и других народа у борби за остварење својих територијалних претензија на рачун других балканских народа.

Бугарски писци који су писали о Македонији су свакако знали да тамошње становништво нема бугарско порекло и да нису Бугари. Један од првих и највећих бугарских пријатеља у македонском питању био је Стефан И. Верковић. Он је још 1860. године тврдио „да су се ови македонски Бугари пре звали Словенима... и да су тек доцније примили они име својих завојевача Бугара. Оно је, дакле, више политичко и државно, но

²⁷Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 8. и 109.

народно име.“²⁸ И поред раније изнетих ставова, Верковић је касније све територије европске Турске називао бугарским земљама и постао је главни бугарски заступник у Русији.²⁹

И секретар бугарског егзархата Шопов (чији је псеудоним био Офејков), касније бугарски конзул у Солуну, написао је још 1888. године једну књигу на француском језику, којом је хтео да докаже бугарска права на Македонију, иако је тврдио да су „Македонци били лишени националне свести“.³⁰ И познати бугарски првак и политичар М. Стамбулов писао је да се код Македонца осећа „недостатак сваког реалног патриотизма“ и да у њих нема велико поверење. И у књизи „*Македонија о хиљадугодишњици Светога Кирила и Методија, или садашње стање бугаризма у Македонији*“ се тврди да је Македонија бугарска земља, иако се врло јасно каже да јој становништво није бугарско. „Ако Македонија не буде Бугарска, вели се у тој књизи, бугарска држава неће бити створена. То је оно што треба знати и никад не заборавити. Али мора се признати једна жалосна и стидна ствар: највећи део Македоније нема оне националне свести која је потребна једноме народу, да би могао категорички тражити своја права. Кад би данас Европа затражила од народа у Македонији да изјави којој народности припада, бојазан је да се највећи део не би изјаснио противу нас. Међутим десет или чак и пет година, добро употребљених било би довољно да никакава сила не би могла спречити да Санстефанска Бугарска не постане јавност“.³¹

Бугари су, иако свесни да немају право на Македонију, начинили од своје државе „комитацки логор из кога су јурили у Македонију да је отму од правих сопственика. И докле су из тога логора: епископи, свештеници, учитељи, агенти и разбојници – крстом, књигом, новцем и оружјем, - варали, куповали и терорисали српски народ у Македонију, докле су журналисти, научници и политичари објашњавали свету да су Македонци Бугари

²⁸ Стефан И. Верковић, *Народне песме македонских Бугара*, 1860, стр. VI и VIII.

²⁹ Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 184.

³⁰ Ofeicoff, *La Makedoine*, Philippopoli 1888, 45.

³¹ Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 185-186. Аутор је преузео податке из: D. Bikelas, *Les roles et les aspirations de la Grece dans la question d' Orient*, Paris 1885, 46-47;

и да нестрпљиво чекају да се присаједине Бугарској“ пише Тихомир Ђорђевић у својој књизи *Македонија*.³²

Према свему наведеном, било би сасвим природно и логично да у овом раду који носи назив *Рад Србије на заштити националних и државних интереса у Македонији у периоду од 1885-1912. године* пишемо о Македонији у њеним правим границама о којима непобитно говоре наведени извори. Међутим, све оно што се касније дешавало, као и постојање садашње границе држава Републике Србије и БЈР Македоније определиле су нас да под појмом *Македонија* подразумевамо територију чије се северне границе поклапају са садашњом наведеном границом.

Македонија (Вардарска, Пиринска, Егејска) је област у централном делу Балканског полуострва, ограничена Шар-планином, Скопском Црном гором, Рујеном, Козјаком, Герман-планином, Осоговским планинама и Рилом на северу (У Антици, северне границе углавном нису ишле даље од Охридског језера), Родопима на истоку, Егејским морем, Олимпом и Пиндом на југу и југозападу, Мокрањском гором, Јабланицом и Корабом на западу. Укупно захвата површину од 66354 километара квадратних. На овом простору живи око пет милиона становника (Македонци, Грци, Албанци, Бугари, Срби, Турци и Цинцари односно Аромуни). Од тога, 40% територије и 45% становништва чини данашњу Републику Македонију (Вардарска Македонија), око 30000 km² (50%) и 2 500 000 становника припада Грчкој (Егејска Македонија), а 6000 km² (10%), са 300 000 (5%) становништва, припада Бугарској (Пиринска Македонија).

Рељеф је углавном планински (Родопске у западном делу Шарско-пиндске планине) са великим бројем долина и висоравни, које чине и засебне географске целине (жупе). Клима је углавном умерено-континентална и котлинска, а у егејском приморју егејско-средоземна, која се у измењеном облику јавља и у долинама Вардара, Струме и Месте. Језера су тектонског порекла по котлинама (Охридско, Дојранско, Костурско, Островско и др.). Реке припадају сливовима Јадранског мора (Црни Дрим) и Егејског мора (Вардар, Бистрица, Струма, Места). Највећа и најзначајнија река је Вардар (Аксиос), која

³²Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 186-187.

ово подручје дели на два дела и представља основни разлог важности ове територије због своје долине, повезане са Моравском долином на северу и Егејским морем на југу, што представља природни и најкраћи пут од Западне и Средње Европе према Цариграду, Малој и Средњој Азији и Блиском Истоку. Од рудног богатства у овој области су налазишта олова, цинка, бакра, гвоздене руде, хрома, мангана, никла, угља (лигнит), магнезита, азбеста и др. Остала природна богатства су хидроенергија и шуме. Од пољопривредних култура гаје се пшеница, кукуруз, пиринач и др. житарице, а од индустријских биљака дуван и памук, средњоевропско поврће и средоземно воће, винова лоза. Од домаћих животиња највише се гаје овце, говеда и свиње.

Повољан географски положај, везан са Србијом и Егејским морем у једну географску целину, био је узрок највећем броју сукоба и ратова, већих или мањих, од античких времена па до Другог светског рата, а свакако са тим имају везе и кризна дешавања на овом простору од краја Другог светског рата до данас. Повољан геостратешки положај Македоније утицао је да кроз историју за ову област буду заинтересоване велике силе тако и њени суседи, и то посебно од тренутка када су на Берлинском конгресу добили независност. Да би реализовале сопствене геостратешке, политичке и економске интересе, велике силе (Аустро-Угарска, Немачка, Русија и Велика Британија) су тежиле да остваре контролу над овим простором. Потврда велике заинтересованости ових сила за прилике у Македонији јесте и то што су оне у ову област слале своје научнике, путописце и новинаре, који су за своје владе и шире јавно мњење прикупљали важне податке. Тако у историографијама ових земаља постоји бројна литература у којој се разматра македонско питање.³³

И суседне државе, позивајући се на своје историјске, културне, верске, језичке и државне разлоге полагале су право на ову област. Свака од суседних држава сматрала је да су Македонци припадници њиховог народа и да македонска територија треба да припадне њима. Због таквог геостратешког положаја, угледни професор европске историје

³³А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године*, Историјски часопис XLIX (2002), стр. 224.ф. н. 11.

на Универзитету у Чикагу назвао је Македонију ”срцем Балкана” а због сталних миграција и мешања народа на њеној територији ”истинским музејом балканских народа”.³⁴

Националне противуречности између балканских народа и држава најизразитије су се преламале управо у Македонији. У походу на ову област нарочито је била активна Бугарска, која је од стварања Егзархата 1870. године према Македонији водила агресивну верску, културну и политичку пропаганду. Македонска област је и после Берлинског конгреса остала у саставу Турске па је положај хришћанског становништва у њој и даље био изузетно тежак.³⁵ Разне одметничке групе, потпомагане из суседних држава искористиле су слабљење моћи турске власти па су појачале терорисање и пљачкање домаћег становништва. Иако је македонска област у етнографском погледу предсављала шаренило више религија и народа словенског и несловенског порекла (мелтинг пот), циљ Бугарске је био да уз помоћ Егзархата изврши бугаризацију словенског становништва и тако оствари национални утицај у њој. То је довело да тога да Македонија постане ”главна позорница сукоба народа у источној Европи”, односно ”македонско питање суштина Блискоисточног питања”.³⁶ Тако је Македонија била суочена са великим сукобима, свакодневним екцесима и терором који је проузроковао велике жртве. То је углавном била последица намере да се изврши бугаризација Македоније. Земљом су харале разне чете и групе, при чему су најорганизоване биле оне иза којих је стајала Бугарска.

Током периода 1878-1912. године, услед иселавања православних хришћана и насељавања мухаџира, дешавале су се велике промене у верској и етничкој структури становништва Македоније. Миграције српског становништва биле су унутрашње и спољашње, по правилу мотивисане безбедоносним разлозима. Срби су под притиском Албанаца, Бугара и Грка напуштали своје домове и пресељавали се у сигурније средине. Унутрашње миграције су се најчешће одвијале на релацији село-варош (због појачаног терора Албанаца над Србима у селима тетовске казе Срби из ових села су бежали у Тетово и Гостивар) или из једног села или казе у друго село или казу, мењајући некада и санџак и вилајет.

³⁴F. Schevill, *The Balkan Peninsula and the Near East*, London 1922, str. 431-432.)

³⁵М. Глени, *Балкан 1804-1999*, I, Београд 2001, 165.

³⁶S. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903-1906*, Paris 2001, str. 44.

Спољашње миграције српског становништва из Македоније су најчешће биле усмерене према Краљевини Србији. Овакве миграције су практично водиле ка остварењу циљева турске политике. Притисак мухаџира насељених на утринама српских села и велики талас албанских злочина који је наступио непосредно након завршетка рата 1878. године су неминовно морали да доведу до бежања српског становништва у Србију. Албански злочини понављали су се кроз наведени период више пута. Турске власти, у складу са начелима своје политике, препоручивале су српском становништву иселјавање као једино могуће решење од албанских злочина. Поред албанских злочина, узрок српских сеоба биле су и бугарске офанзивне акције, које су започеле од оснивања бугарског Егзархата 1870. године (шизматичке цркве створене уз помоћ руске дипломатије), а нарочито од оснивања ВМРО 1893. и Друштва за убијање Срба 1897. године. Егзархат је 1872. године формирао паралелну црквену организацију на територији Скопске митрополије Цариградске патријаршије. Од тада су у Скопљу постојала два митрополита – патријаршијски и егзархијски. Ширење бугарске националне идеје и националног осећаја међу етничким православним Србима је представљало плод пропагандног деловања бугарског Егзархата. Срби који су прихватили Егзархат у српским изворима су називани Бугараши. Бегунци по правилу нису желели да се враћају у Турску, јер су се са разлогом бојали освете. Уколико се радило о читавим породицама које су емигрирале, оне нису имале ни где да се врате, јер су њихова имања била заузета одмах по одласку.³⁷ Осим породица из Македоније су у Србију бежали и самци, мушкарци који су из неког разлога били угрожени у својој постojбини. Пошто би обезбедили место становања и извор прихода у Србији, после извесног времена, они су најчешће, преводили и остале чланове породице које су били оставили у Турској.

Осим Турака, Срба, Бугара, Грка и Албанаца у Македонији је било још неколико бројчано малих етничких заједница: Цинцари (Аромуни), Јевреји, Цигани, Черкези и др. Испреплетаност етничког порекла и верске припадности становништва Македоније је очигледно стварала веома сложен мозаик. Међутим, обзиром да је Турско царство било верска држава (калифат), једина званична подела становништва је била по верској основи. Највећи бој становника Македоније припадао је двома религијама, што значи да су се профилисале две основне одвојене заједнице становништва: муслиманска (по етничком

³⁷М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 246-247.

пореклу Турци, Албанци, Срби, Бугари, Цигани, Черкези) и хришћанска православна заједница (по етничком пореклу Срби, Бугари, Цинцари, Грци). Подела православног хришћанског становништва у Македонији на патријаршисте и егзархисте била је само у контексту њихових међусобних односа. Уз Егзархат је пришло становништво већих градова у Македонији, одакле је под заштитом руске дипломатије започињала бугарска пропаганда.³⁸ Села у Македонији су се различито односила према позивима бугарског Егзархата. На основу података руског конзула у Битољу, Ростовског, које је после вишегодишњег истраживања изнео у својој статистици за 1897. годину у Битољском вилајету било је 186 656 Срба који су били пристали уз бугарски Егзархат, а 93 694 Срба који су су били остали уз Патријаршију.³⁹ У Скопљанској епархији било је 20 000 породица уз Егзархат и 10 000 породица уз Патријаршију, што значи да је исти сразмерни однос као и у Битољском вилајету. Међутим, било је крајева у Македонији у којима Егзархат није имао никаква успеха. Највећи део Скопске црне горе и многа села северно од ње, остала су уз Патријаршију. Такође и села у Поречу одржала су се потпуно изван утицаја бугарског егзархата. И у другим деловима Македоније било је Срба који су остали верни Патријаршији. У јужној Македонији око Струмице, Дrame и Сереза „имало је Срба, који су се, не смејући се звати Србима, не могући се звати Турцима, а не хотећи се звати Бугарима, називали Грцима, и ако говоре само српским језиком.“⁴⁰ Две малобројне верске заједнице у Македонији, католичка (по етничком пореклу Албанци и Срби) и јеврејска се због своје бројности могу сматрати маргиналним.⁴¹

Пописом становништва Османског царства из 1874. године било је обухваћено само мушко становништво. На основу резултата тог пописа, у Скопском санцаку било је 61 899 мушкараца православних, католика и јевреја, а 55 236 мушкарца муслиманске вере, што значи укупно 117 135 мушких становника.⁴² Обзиром да овим пописом није било обухваћено женско становништво, професор Милош Јагодић врши процену укупног броја становника на основу сразмерног односа мушког и женског становништва на изборима из 1881. и 1903. године. Тај однос је био 1:0,9. Тако он, додајући већ познатом броју мушког

³⁸С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Задужбина И. М. Коларца, Београд 1906, 118; Тих. Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 149-150.

³⁹С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Задужбина И. М. Коларца, Београд 1906, 504; Тих. Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 150.

⁴⁰Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929, 150.

⁴¹Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 250-251.

⁴²Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 252, табела 28.

становништва процењени број женског становништва, долази до процене да је у Косовском вилајету 1874. године живело 117 609 становника православних, католика и јевреја, и 104 949 становника муслиманске вере, што износи укупно 222 558 становника.⁴³

Пописом становништва Османског царства из 1881. године одвојено је евидентирана мушка и женска популација по милетима. На основу резултата овог пописа становништва у Скопском санџаку било је: 60.429 муслимана мушкараца и 55.429 жена муслиманки, што укупно износи 115 858 становника муслиманске вероисповести; патријаршиста је било 3.801 мушкарац и 3.447 жена, што укупно износи 7.248 становника патријаршиста; егзархиста је било 77 586 мушкараца и 70 262 жена, што укупно износи 147 848 становника егзархиста; Јевреја 666 мушкараца и 568 жена, што укупно износи 1.234 јеврејског становништва; протестаната 54 мушкарца и 43 жене, што укупно износи 97 становника протестаната; католика 45 мушкараца и 1 жена, што укупно износи 46 католичке вероисповести. У Скопском санџаку живело је 1881. године укупно: 156 473 становника егзархиста, патријаршиста, протестаната, католика, и јевреја, и 115 858 становника муслиманске вероисповести, што чини укупно 272 331 становник, односно 142 581 мушкарац и 129 750 жена, што опет чини укупно 272 331 становник.⁴⁴

Према попису становништва у Туркој царевини из 1903. године такође је одвојено евидентирана мушка и женска популација по милетима, као и пописом из 1881. године. Број становника у Скопском санџаку по попису из 1881. године био је следећи: 84.095 муслимана мушкараца и 80.369 жена муслиманки, што чини укупно 164 464; патријаршиста је било 13.851 мушкарац и 12.905 жена, што чини укупно 26.756; егзархиста је било 93.756 мушкараца и 86.691 жена, што чини укупно 180 447; подаци о броју Јевреја протестаната и католика недостају. На основу наведених података из овог пописа становништва, у Скопском санџаку живело је укупно: 191 702 мушкарца и 179 965 жена, што чини укупно 371 667 становника, односно 164 464 становника муслиманске вероисповести и 207 203 становника патријаршиста и егзархиста, што опет чини укупно

⁴³М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 258, табела 31.

⁴⁴М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 253-254, табела 29. У наведеној табели аутор због обима приказане табеле није унео број протестаната у Радовишкој кази (54 мушкарца и 43 жене), тако да се из тог разлога разликује и укупан број становника у Скопском санџаку приказан у наведеној табели (142 527 мушкараца и 129 707).

371 667 становника. Свакако да би број и мушкараца и жена био нешто мало већи да су уписани подаци и за ове три верске заједнице.⁴⁵

На основу наведених података о броју становника добијених на пописима, можемо закључити да се број становника у Скопском санцаку повећао у периоду 1874-1881. године за 49.773 становника или 22,36% (број становника муслиманске вероисповести је био већи за 10.909 или 10,39%, а број егзархиста, патријаршиста, протестаната, католика, и јевреја повећан је за 38.864 становника или 33,05%). Број становника Скопског санцака повећан је и у периоду 1881-1903. године и то за 99.336 становника (без Јевреја, протестаната и католика) или 36,48% (број становника муслиманске вероисповести у овом периоду је био већи за 48.606 или 41,95%, а број егзархиста и патријаршиста повећан је за 52.107 становника или 33,59%).

Област Македонија је крајем XIX и почетком XX века била подељена на три вилајета: Косовски, Битољски и Солунски. Дугогодишњи дописник британског листа Тимеса са Балкана Дејвид Баучер изнео је у Енциклопедији Британици за 1911. годину у одредници Македонија да је у овој области тада живело више од 2 200 000 становника, од чега је хришћана било више од 1 300 000, муслимана нешто више од 800 000 и 75.000 Јевреја који су претежно живели у Солуну. Највећа три града били су Скопље са 32.000 становника, Битољ са 60.000 и Солун са 130 000 становника,⁴⁶ а онда Куманово, Прилеп, Тетово, Велес, Охрид, Штип, Кавала, Серес, Драма, Благоевград (Горња Цумаја) и др. Британски новинар и писац Хенри Ноел Бреилсфорд, који је објавио велики број новинских и стручних текстова са македонском тематиком, у својој књизи *Macedonija. It's Races and their Future* тврдио је да су Бугари били бројни у сва три македонска вилајета. Срба и Албанаца је имало највише на североистоку Македоније (Скопска област), а Грка у Солуну. По њему у Битољском вилајету подједнако је имало Албанаца, Бугара и Грка. Кључно питање да ли су Македонци Срби или Бугари Хенри Ноел Бреилсфорд покушао је

⁴⁵М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 253-254, табела 29. Аутор наводи да и у историјском извору одакле је преузео наведене податке (АС, МИД, ПП, 1910, Р 878, *Попис становништва у косовском вилајету од 1903. године*) недостају подаци о броју Јевреја и католика, док за податке о броју протестанског становништва ништа не наводи.

⁴⁶А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године*, Историјски часопис XLIX (2002), 221-242. Аутор је преузео податке из: J. D. Bouchier, *Macedonija, the Enciklopedija, Britanica*, vol. XVIII, (1911), 216-217.

да реши компромисним закључком да Македонци немају чисто ни словенску, а ни бугарску крв, већ да су они мешавина Бугара и друге неаријевске расе. Под том неаријевском расом која помешана са Бугарима чини Македонце подразумевао је Србе.⁴⁷

Изузетно повољан геостратешки положај Македоније утицао је да кроз историју за ову област буду заинтересоване како велике силе тако и њени суседи, и то посебно од тренутка када су на Берлинском конгресу добили независност. Да би реализовале сопствене геостратешке, политичке и економске интересе велике силе (Аустро-Угарска, Немачка, Русија и Велика Британија) су тежиле да остваре контролу над овим простором. Потврда велике заинтересованости ових сила за прилике у Македонији јесте и то што су оне у ову област слале своје научнике, путописце и новинаре који су за своје владе и шире јавно мњење прикупљали важне податке. Тако у историографијама ових земаља постоји бројна литература у којима се разматра македонско питање.⁴⁸ И суседне државе, позивајући се на своје историјске, културне, верске, језичке и државне разлоге полагале су право на ову област. Свака од суседних држава сматрала је да су Македонци припадници њиховог народа и да македонска територија треба да припадне њима.

Националне противуречности између балканских народа и држава најизразитије су се преламале управо у Македонији. У походу на ову област нарочито је била активна Бугарска, која од стварања Егзархата 1870. године према Македонији водила агресивну верску, културну и политичку пропаганду. Македонска област је и после Берлинског конгреса остала у саставу Турске па је положај хришћанског становништва у њој и даље био изузетно тежак.⁴⁹ Разне одметничке групе, потпомагане из суседних држава искористиле су слабљење моћи турске власти па су појачале терорисање и пљачкање

⁴⁷А. Растовић, Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године, *Историјски часопис*, бр. XLIX (2002), 228. Аутор је преузео податке из: Н. Н. Brailsford, *Macedonija. It's Races and their Future*, London 1906, 101.

⁴⁸А. Растовић, Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године, *Историјски часопис*, бр. XLIX (2002), стр.224.ф. н. 11.

⁴⁹М. Глени, Балкан 1804-1999, I, Београд 2001., стр. 165.

домаћег становништва. Иако је македонска област у етнографском погледу предсављала шаренило више религија и народа словенског и несловенског порекла (мелтинг пот), циљ Бугарске је био да уз помоћ Егзархата изврши бугаризацију словенског становништва и тако оствари национални утицај у њој. То је довело да тога да Македонија постане ”главна позорница сукоба народа у Источној европи”, односно ”македонско питање суштина Блискоисточног питања”.⁵⁰ Тако је Македонија била суочена са великим сукобима, свакодневним екцесима, и терором који је проузроковао велике жртве. Земљом су харале разне чете и групе, при чему су најорганизоване биле оне иза којих је стајала управо Бугарска.

Јужна Македонија која данас припада Грчкој простира се од границе са БЈ Републиком Македонијом до линије која је ишла паралелно са овом границом, а која иде овако: Западна граница иде најпре западном обалом Мале Преспе, где су словенска села: Туманец (Безмиште), Горна Горица, Долна Горица, Гломбоћ, Шулин, Пустец, Леска (Лаисица) и Зрновцко (Црновцка); затим преко Сухе Горе (полуострва између Мале Преспе и Малог Језера), где су словенска села: Церје (Черија) и Граждано (Гражден); даље преко Малог Језера и Горњег Девола на словенска села, Трново, Дреново, Врник, Ванбели и Смрдеш; и најзад западно од Костура, у горњим токовима Бистрице и Белице, крајња словенска села на западу јесу: Габреш, Домбени, Косенец, Лабаница, Крцишта, Ново Село, Трстика, Калевишта, Слимица, Пилкати, Јаковенц, Омотско и Несрам. Изван ове границе, преостају на западу, у корчанској котлини, међу арбанашким становништвом, два словенска села: Дреново и Бобошћица.

Јужна граница српског становништва знатно је дужа од ове западне, (паралелна је са северном) и иде овако: у костурској области, јужно од реке Галешеве, крајња су словенска села: Језерец, Луврада, Зиковишта, Либишево, Бојини, Нестими, Бела Црква, Марковени и Песјак; даље на исток, преко Бистрице, најјужнија су словенска села костурске области: Слимишта, Горенци, Чурилово, Команичево и Бобита. Источно, у

⁵⁰S. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903-1906*, Paris 2001, str. 44.)

островској области, последња словенска села према југу су: Мокрени, Палеор, Ембори, Добре, Радуништа, Липинци, Коман, Требино, Ранци (Франковица), Катраница и Долно Граматиково.

У солунској области западно од доњег Вардара, најјужнији низ словенских села чине: Владово, Мисмер, Јаворени, Пот, Јанаково, Црмориново, Ромнишча, Гудишане, Горно (Јокари), Копаново, Монопиште и Лековичишча (Лаковиста), а источно од Пазарског Блата: Зурба, Крцалево и Кангалић. Јужна граница нашег становништва, затим, у околини Солуна, дохвата се обале Белог Мора, где су најјужнија словенска села: Инцији (Јунцулар), Кулакија, Текели, Арапово, Харман-кеј, Крчево и Капуцилар. Даље на исток, јужна граница се пење и у лугадинској котлини крајња су словенска села према југу, Ајватово, Кавадарци и Балавча.

Источна граница српског становништва у јужној Македонији, испод планине Бешика, означена је словенским селима: Висока, Жарово и Негован, и испод Круша-балкана словенским селима: Папрат, Лелово и Горни и Долни Тодораки.

На назначеној територији Јужне Македоније, укључујући и град Солун, више од половине укупног становништва чинио је словенски народ. Остали народи су: Турци, Јевреји (имало их је у Солуну), погрчени балканци (Словени, Цинцари и Арнаути), Цинцари, Цигани и на западу Арнаути.

У корчанској области у два села има 330 кућа Словена хришћана; у Малој Преспи у 9 села 329 кућа Словена хришћана; у Сухој гори у 3 села 108 кућа Словена хришћана; у Малом Језеру у 13 села 513 кућа Словена хришћана; у Девогу у 3 села 447 кућа Словена хришћана; у костурској области у 87 насеља има 7224 кућа Словена хришћана и у 10 села 616 кућа Словена мухамеданаца; у Менглену у 23 села има 1521 кућа Словена хришћана и у 25 села 3687 кућа Словена мухамеданаца; у солунској области, западно од доњег Вардара у 111 насеља има 8482 куће Словена хришћана и у 4 села 310 кућа Словена мухамеданаца; у солунској области, источно од доњег Вардара све до планине Круша-Балкана, у 82 насеља има 7455 куће Словена хришћана и у 5 села 522 куће Словена мухамеданаца; у Солуну је 4000 кућа Словена хришћана, и у Лугадинској области (до планине Бешика) у 6 села има 913 кућа Словена хришћана. Према овоме у 416 насеља има

40 132 куће словена хришћана и у 44 насеља 4545 кућа Словена мухамеданаца. Укупно има нашег народа 44 677 кућа.⁵¹

Реформама из 1830. и 1856. године (Танзимата и Хати-хумајума) и даљим друштвеним променама у Турској одвијао се процес распадања турског феудалног друштва, слабљење моћи турске државе и јачање грађанског staleжа код поробљених народа, што је имало снажан утицај на развој националне свести и ослободилачких идеја код поробљених балканских народа у Турској. Овакво стање омогућавало је балканским државама, подржаваним од великих сила заинтересованих за балканска питања све интезивнију активност на територији европске Турске, како би обезбедиле интересна подручја. Европске силе, а посебно Аустро-Угарска и Русија, свака са својих позиција, стајале су иза ових крупнијих збивања у балканских народа и њихових односа. Зато ће доћи и до заоштравања супротности међу државама на Балкану а нарочито око обезбеђења утицаја над одређеним македонским крајевима. У циљу проширења свога утицаја балканске државе, уз помоћ великих сила које их подржавају, раде у више праваца: преко редовних дипломатских канала у турској и другим владама, преко Цариградске патријаршије као врховне верске институције и носиоца црквених и школских права, црквених врхова својих националних цркава и утицајних људи, те нарочито путем директног пропагандног рада у масама. Најреалнију могућност за остварење својих тежњи оне су виделе у раду преко цркве и школе, зато ће највеће и константне супротности бити у овој сфери друштвеног живота, чак и у периодима када је по другим питањима долазило до сарадње.⁵²

Плански и организовани утицај Србије у неослобођеним крајевима од турске власти (Стара Србија и Македонија) почиње од доношења Гарашаниновог „Начертанија” 1844. године, у коме је одређена њена спољна политика. Од тада везе Србије са овим областима почињу стално да јачају. Гарашаниново „Начертаније” настало је као синтеза свих претходних планова о ослобођењу и уједињењу свих српских земаља, а основна мисао да ”Србија мора настојавати да од зданија турске државе само камен по камен отцепљује и прима, како би од доброг материјала на старом добром темељу старог царства

⁵¹ ??? видећу одакле сам ово преузео.

⁵²Светозар Чановић, Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми, *Зборник Филозофског Факултета у Приштини*, V, свеска А, Приштина 1968, 279.

српског опет велику нову српску државу саградити и подигнути могла“ је произишла из практичне политике кнеза Милоша.⁵³ Међутим, Јагош Ђилас наводи да Илија Гарашанин постављењем задатака „уједињење са Босном, Старом Србијом и Црном Гором и избијањем на море преко северне Албаније“ показује да њему није идеја окупљање свих Јужних Словена на Балкану у једну државну заједницу. Он у свом програму није постављао уже повезивање Србије и Бугарске а Хрватску је једноставно изоставио. По њему основа узајамности Јужних Словена је обнова Душановог царства. Дакле Гарашанин је био за стварање једне велике и независне југословенске државе, која ће Европи давати најбоље јемство за мир на Балкану и која ће се са успехом моћи одупрети руском и аустријском продирању на Балканско полуострво. Гарашанин је знао да сви Јужни Словени могу обезбедити најбољу сигурност за своју будућност у једној заједничкој држави, у противном случају ће и даље остати под туђом влашћу”.⁵⁴ Дакле, основна концепција ”Начертанија” била је „...да Србија мора водити самосталну политику према Русији, да се треба добро чувати Аустрије, да за своју политику треба тражити ослонац код западних сила а према Турској водити и политику погађања и тражења уступака“.⁵⁵ Значи веровало се да ће „...традиција старог Српског Царства имало је да одигра главну улогу кад се на рушевинама Турског царства у Европи буде изграђивала нова српска држава. Ваљало је наставити где се стало у XIV веку, обновити Душаново царство и заменити њиме Турско царство онако како је у XIV веку Душаново царство заменило Источно римско царство.“⁵⁶

⁵³ „Начертаније” стр. 38; У свом „Начертанију” Илија Гарашанин је дао основе на којима је требало извршити окупљање Јужних Словена око Србије. Основно начело те политике било је „јединство народности” чији је представник требало да буде влада Кнежевине Србије. (Гргур Јакшић и Драгослав Страњаковић, *Србија од 1813. до 1858. године*, Београд 1937, 105).

⁵⁴ Г. Јакшић и Д. Страњаковић, *Србија од 1813. до 1858. године*, Београд 1937, 105.

⁵⁵ Васо Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 165.

⁵⁶ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 165; Илија Гарашанин, „Начертаније” стр. 38.

У плановима о ослобођењу српског народа српска национална идеја била је добрим делом саставни део идеје ослобођења Словенства, а пошто се Србија сматрала „природном покровитељицом свију турских Словена“, у складу са том идеологијом, српски интереси на југу готово се нису одвајали од интереса осталих Словена. Србија се постављала и према Порти и према Грцима као тумач словенских интереса. Гарашанинова концепција словенства била је заснована на тежњи да Србија потисне Руски утицај из Бугарске као заштитнице свих Словена на Балкану. Тако је Србија све до Источне кризе (1875-1878) пружала различите облике помоћи и политичке подршке целом словенском становништву у Турској.

Спољна политика Србије после Берлинског конгреса била је у највећој мери одређена ставом који је Русија заузела у завршној фази Велике источне кризе 1877-1878. године и њеним фаворизовањем Сан-Стефанским мировним уговором пројектоване Велике Бугарске. Овакав став Русије условио је окретање српског кнеза и владе Аустро-Угарској, као најзначајнијој противници јачању руског утицаја на Балкану. Подршка Аустро-Угарске на Берлинском конгресу донела је Србији проширење према југоистоку, али и проаустругарски спољнополитички курс кнеза, од 1882. године краља, Милана, посебно од тренутка када је 1880. године са политичке сцене сишла влада Јована Ристића а кормило српске државе преузели напредњаци предвођени Миланом Пироћанцем, Николом Христићем и Милутином Гарашанином. Све до 1884. године српске владе биле су закупљене унутрашњим проблемима па није било неких значајнијих спољнополитичких активности везаних за Стару Србију и Македонију. Решавање питања која су произилазила из одлука Берлинског конгреса доприносило је у значајној мери смирењу ситуације на Балкану, што је у суштини одговарало и интересима Србије, која нити финансијски нити војно није била спремна за вођење новог рата за ослобођење Старе Србије и Македоније и њихово уједињење са Србијом. То не значи да напредњачке владе нису биле свесне значаја ових области за државне и националне интересе Србије. Иницијатива првог напредњачког министра иностраних дела, Чедомиља Мијатовића код цариградског патријарха почетком 1881. године да се поставе српски епископи у Старој

Србији и Македонији доказује колико су српске владе биле свесне значаја ових области за српске ндржавне и националне интересе.⁵⁷

⁵⁷Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том IV, књ. 1 (1879-1885), приредио Климент Цамбазовски, Београд 1985, (=ГИМНАС,IV/1 (1879-1885)) док. бр. 73 стр. 117-119, Министерство иностраних дела-српском посланику у Цариграду, Београд 19. I 1881; Момир Самарџић, Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године - корени и план, *Историјски часопис* LI (2004), 115-116.

I ПОЛИТИКА СРБИЈЕ ПРЕМА МАКЕДОНИЈИ ОД 1885. ДО 1894. ГОДИНЕ

Стратешки циљеви Србије у Македонији, планови и методе њиховог спровођења

До осамдесетих година XIX века у Србији се радило на изради националних програма деловања с циљем пружања помоћи српском становништву у европском делу Турске на обнављању и учвршћивању националног идентитета. Српска влада је тежила да се приближи Порти како би добила одобрење за легалан национално-политички и културно-просветни рад међу српским становништвом на њеној територији. Грчка је својом пријатељском политиком према Турској покушавала да онемогући бугарску и српску активност у Македонији. И Бугарска је водила туркофилску политику, указујући Турској на опасности које јој прете од стране Србије и Грчке. Док је Грчка тражила и помоћ српске дипломатије код Порте, како би се заједно одупрле све јачој бугарској пропаганди и раду њеног Егзархата, Србија је очекивала од Грчке да ју помогне код Патријаршије.

Основни проблем српског национално-политичког и културно-просветног рада међу хришћанским становништвом у Турској био је недостатак црквене организације са српским свештенством. Насупрот Србима, Грци и Бугари су имали своје цркве, које су им служиле као моћно средство за јачање утицаја међу хришћанским становништвом. Немајући своје цркве у Македонији, српска делатност је зависила од турских управних власти и Васељенске грчке патријаршије. Заједничка угроженост од бугарског Егзархата повремено је приближавала српску и грчку делатност у Македонији. Кроз честе разговоре о подели интересних сфера у Македонији Србија је Грчкој предлагала заједнички отпор бугарском Егзархату, очекујући њену подршку код Патријаршије за устоличење српских митрополита у местима од посебног интереса.

До 1885. године било је сачињено више предлога и планова о конкретним облицима националне политике коју би Србија могла да води у европским вилајетима Турске. У њима су, поред констатација о тешком положају српског становништва, навођене мере које је требало предузети ради сузбијања бугарске пропаганде.

Концепција националног рада у Турској која је проистекла из Гарашаниновог ”Начертанија”, била је заснована на мрежи тајних агената, који су примали новац, а имали су задатак да припреме општи устанак хришћана. Иако су из ове мреже тајних агената, чији су многи чланови били сумњиве ревности, често стизали извештаји да могу у сваком тренутку дићи на ноге велике устаничке снаге у Турској, они су веома мало урадили на стварном упознавању положаја српског народа у Турској, на конкретнијем раду на подизању његовог моралног и културног стања и на развијању свести о културном и политичком јединству српског народа.⁵⁸

На изради планова војно-политичких комбинација, поред Илије Гарашанина, највише су радио је српски капућехаја у Цариграду Константин Николајевић, који је 1859. године саставио план, у којем се залагао за уједињење Кнежевине Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Старе Србије у државу којој је дао назив *Српске сједињене државе*. Предложио је да Османско царство и Српске сједињене државе образују дуалистичку државну заједницу, или издвајање јужнословенских територија из састава Хабзбуршке монархије и њихово прикључење Српским сједињеним државама, чиме би се настала нова држава – Југословенско царство. Поред њега, на овим пословима био је ангажован Атанасије Николић, члан Одбора (Комитета) национално-револуционарних организација, који је 1862. године израдио пројекат општег народног устанка у унутрашњости Турске. Антонијо Орешковић, војни саветник Илије Гарашанина и руководилац војно-обавештајне службе, 1863 године урадио је предлог детаљног ратног плана Србије.

Утисак је да српски државници нису били у стању да одвоје српске од општих словенских интереса у тим крајевима, у ономе што је рађено није било довољно система. Циљ пропагандног рада био је да се створи једна велика балканска држава у којој Србија треба да одигра улогу Пијемонта. Када су Илија Гарашанин, као представник Србије на Порти и грчки посланик у Цариграду Марко Рениерис, у периоду од марта до јуна 1861.

⁵⁸Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1990: Танеси, репринт издања из 1938. год., (=Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII...*), 73-76.

године, водили преговоре о склапању српско-грчког савеза показале су се разлике у територијалним претензијама у Турској, али и у идејној основи српског и грчког националног програма на Балкану. Док се Рениерис упорно држао грчког становишта да су Шар-планина и планина Балкан (Стара планина) њихове северне границе, Гарашанин је наступао више с позиција словенства, него са позиција српства и српских интереса у Турској. Реинарис је остављао Србима слободу да одлучују о судбини предела северно од Шар-планине и планине Балкан. За Гарашанина ова граница није била прихватљива, јер је по њему судбина Бугарске и Македоније била главни проблем, па је предложио разграничење између сфера српске и грчке пропаганде тако што би се српска пропаганда распростирала северно „полазећи од мора, на окружија Драч, Елбасан, Охрид, Прилеп, Велес, Штип, Кратово, Цума, до Балкана“. Иако је Реинерис прихватио Гарашаниново упорно настојање да се предвиди оснивање независне бугарске државе, о чијој величини би се дискутовало када се буду утврђивале границе, остаје нејасно какав је коначан договор постигнут по питању Македоније.⁵⁹

Србија је рачунала да ће питање ослобођења ових крајева решити ратом против Турске, зато је културно-просветна пропаганда стављена у други план. Културна и црквено-просветна активност Србије у Старој Србији и Македонији била је готово на маргини њене националне акције. Илија Гарашанин је тек у пролеће 1865. године скренуо пажњу српском представнику на Порти, Јовану Ристићу, на стање српске цркве и свештенства у пределима у којима живе Срби и наложио му да са тим проблемом упозна цариградског патријарха. Због широке акције римокатоличких и протестантских емисара међу хришћанским становништвом у Турској, Гарашанин је предлагао да се тражи од цариградског патријарха да више поради на оснивању богословских школа, које би спремале учитеље и свештенике који би својим радом учинили много на образовању народа у духу православља и тако зауставили ”растећу опасност” која је долазила са запада.⁶⁰

У складу са својом словенском политиком, Србија је готово у истој мери у којој је помагала школе, цркве и манастире у Старој Србији и Македонији то чинила и кад су били у питању манастири и цркве у Бугарској. Већи број појединаца из Бугарске обраћао

⁵⁹Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903): Борба за Балкан*, Историјски институт САНУ, Београд 1992, (=С. Терзић, *Србија и Грчка ...*), 103-104.

⁶⁰С. Терзић, *Србија и Грчка...*,122.

се Србији за помоћ у новцу и књигама; српска влада је новчано помагала и избеглице из Бугарске, које су с времена на време стизале у Србију. Тако је крајем 1866. године у Србији било 34 ученика богословије из суседних провинција у Турској које је Србија издржавала.⁶¹ За школовање ових и других ученика из крајева под турском влашћу, влада Србије је сваке године издвајала потребна средства. Тако, на пример, 1857. године било је одобрено 2000 талира, 1864. године 32 000 гроша, а 1867. године 36 000 гроша.⁶²

Све до 1868. године о додељивњу помоћи одлучивали су кнез, Државни савет и Попечитељство просвете и црквених дела. Из многих службених докумената види се да су молбе школа, учитеља, црквено-школских општина и питомаца из крајева под турском влашћу достављане преко београдског митрополита Михаила. Он се заузимао да се сваком захтеву удовољи. Важно је истаћи да су о овим молбама брзо доношене одлуке и да се мишљење митрополита Михаила уважавало.⁶³

Дакле, Србија је од доношења Начертанија (1844 године) гледала на Стару Србију и Македонију као на своја подручја, која треба да јој буду прикључена. Међутим, да би остварила овај циљ, Србија је тек од почетка друге половине 19. века, а нарочито од оснивања Просветног одбора 1868. године, почела организованије да делује на културно-просветном плану у Старој Србији и Македонији. Почиње новчано да помаже школе, упућује и плаћа учитеље, прихвата на школовање питомце из Старе Србије и Македоније, шаље школске уџбенике, школски прибор и учила и разне књиге и пропагандни материјал.

Тек када су догађаји и ратне операције у току велике источне кризе 1875-1878. године добили убрзање, српским државницима је постао јасан сав значај Старе Србије и Македоније за политички, привредни, саобраћајни и културни развитак српске државе.⁶⁴ Када је 1878. године Србија призната као независна држава, стекла је право да самостално изграђује своје односе са другим државама и да закључује разне уговоре. Пошто је 38. члан Берлинског уговора⁶⁵ обавезивао Србију да преко своје територије у року од три

⁶¹ С. Терзић, *Србија и Грчка ...*,166; Јагош Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина 1969, 57. (=Ј. Ђилас, *Српске школе...*)

⁶² Ј. Ђилас, *Српске школе ...* 58.

⁶³ Ј. Ђилас, *Српске школе ...* 58.

⁶⁴ Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875-1878*, књ. II, Београд 1898, 112-113; Славенко Терзић, *Стара Србија – настанак имена и знања о њој до 1912. године*, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), (=С. Терзић, *Стара Србија – настанак имена*),104.

⁶⁵ *Уговори и конвенције између Србије и страних држава (од прогласа државне независности до 1. јануара 1887. године)*, Београд 1887, 6-8.

године изгради железничку линију којом ће се повезати аустријске и турске железнице, српска дипломатија уређивање односа са Турском сматрала је као свој примарни задатак. Турска је, као велика и суседна земља, била незаобилазан партнер Србије, нарочито у трговини. Важно питање за Србију било је и питање положаја српског становништва у Турској. Да би се заштитила њихова национална и верска права требало је издејствовати дозволу турских власти да се међу тим становништвом легално ради, да се оснивају школе, да се упућују књиге и учитељи, да се отварају књижаре, покрећу листови, обнављају и подижу цркве и манастири, да се помаже постављење српских владика. Због свега наведеног, за Србију је веома важно било унапређивања односа са Турском и закључивање више различитих конвенција између две земље.

Након драматичних искустава током српско-турских ратова 1875-1878. године, Сан-Стефанског уговора, одлука Берлинског конгреса и окупације Босне и Херцеговине, српска политика је напустила југословенски смер из шездесетих година и вратила се у оквире одређене у „Начертанију“. Српски политичари, дипломате, научници и публицисти почињу да се студиозније баве Старом Србијом и Македонијом. Почињу да објављују мање брошуре, путописе, историјске и публицистичке студије. Од тада се по овим српским областима све више путује, бележи, тргује, негују се везе са људима и на разне друге начине оживљавају старе српске традиције.

У Бечу је од 1879. до 1887. године излазио календар *Вардар*, намењен углавном Србима у Старој Србији и Македонији.⁶⁶ Спиридон Гопчевић је, такође, у Бечу, објавио познато дело *Македонија и Стара Србија*.⁶⁷ Познати научни радник и политичар Стојан Новаковић је, заједно са Владимиром Карићем, тражио да се „прецизно утврде границе најјужнијих српских облсти“, и да се пружи стручно утемељење српске националне стратегије. Покретано је и питање потписивања конзуларне конвенције са Портом, влади су подношени предлози о деловању у прекограничним областима, државане су везе са призренском богословијом.⁶⁸ Мајор Јеврем Велимировић пропутовао је Вардарском

⁶⁶ Миодраг С. Матицки, *Бечки календар Вардар (1879-1887)*, Вардарски зборник 1 (1999), 215-220.

⁶⁷ С. Терзић, *Стара Србија – настанак имена...* 105.

⁶⁸ АСАНУ, Заоставштина Јеврема Грујића (ЗЈГ), бр. 10027-А/67, Посланик Србије у Цариграду Јеврем Грујић–Министру спољних послова Турске Арифи-паши, б.м., б. д; *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том IV, књ. 1 (1879-1885)*, приредио Климент Цамбазовски, Београд 1985, (=ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)) док. бр. 114, стр. 182-183, МИД-Министарству просвете и црквених дела, Београд 12. IV 1883; Исто, док. бр. 115, стр. 183-184, Министарство просвете и црквених дела-МИД-у, Београд 12. IV 1883.

долином;⁶⁹ у априлу 1883. године образована је и комисија са задатком „да промишља о средствима којима би се српски елемент изван граница Краљевине подржао“. Али сви ови напори нису дали неке велике и конкретне резултате.

Посебно је интересантна 1882. година: објављен је и рад Владимира Карића *Српска земља* (Београд 1882), као и непотписана брошура Симе Андрејевића – Игуманова *Садање несретно стање у Старој Србији и Македонији* (Београд 1882); Дучићев рад о Хиландару објављен је две године касније (Н. Дучић, *Монографија Хиландара, Гласник Српског ученог друштва*, 1884). Домети оваквог деловања били су скромни, сводили су се на расправе шта би требало учинити, без икаквих стварних резултата и без конкретног рада на просторима Турског царства за које се сматрало да су настањени становништвом српског етничког порекла.⁷⁰ Све до 1884. године Србија није поклањала значајнију пажњу пропагандном раду изван својих граница.

У обнављању политичко-просветног рада у Старој Србији и Македонији нарочиту активност испољавали су људи из старог Просветног одбора који је радио од 1868-876. године: Матија Бан, Нићифор Дучић, Милош Милојевић, Деспот Бацовић и други. Први предлагач програма новог организовања српске пропаганде у Македонији и Старој Србији, који се састојао од осам тачака, био је Деспот Бацовић⁷¹. Он је 1. августа 1878.

⁶⁹Мајор Јеврем Велимировић је 1881. године, са дужности ађутанта кнеза Милана упућен на дужност у Турску. Ту је остао до половине фебруара 1883. године. (Љуба Поповић, Милић Милићевић, *Генерали Војске Кнежевине и Краљевине Србије*, ВИЗ, Београд 2003, 239). Јеврем Велимировић почетком јула 1882. године примио наређење од министра војног да пропутује Македонију и Стару Србију. Вративши се у Цариград, написао је извештај министру војном. Извештај је обима двадесет и пет руком писаних страна и подељен је на четири дела. (Момир Самарцић, *Извештај мајора Јеврема Велимировића о путовању по Турској 1882. год.*, *Зборник Матице српске за историју*, 69–70 (2004), стр. 291–313.) Мајор Велимировић у извештају предлаже да Кнежевина Србија закључи конзулску конвенцију и да се успоставе конзулати у Солуну, Битољу и Призрену. Да би Србија остварила своју идеју о ослобађању и уједињењу целог српства, Велимировић додаје да је неопходно издвојити повећу суму новца за подизање и успостављање школа и слање учитеља, свештеника и калуђера из Србије у поменута места, уз добру новчану надокнаду. (Видети: АС, МИД-ПО, 1882, фасц. IV, дос. III, разно, без пов. броја, *Извештај о путовању по Турској војног изасланика у Цариграду мајора Ј. Велимировића-министру војном, Цариград 17. IX 1882*; ГИМНАС, *IV/I (1879-1885)*, док. бр. 114, стр. 182-183, МИД-Министарству просвете и црквених дела, Београд 12. IV 1883.

⁷⁰Момир Самарцић, *Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године – корени и план, Историјски часопис*, LI, Београд 2004, (=М. Самарцић, *Делатност Милутина Гарашанина ...*), 116-117.

⁷¹Деспот С. Бацовић (1850-1932) био је српски просветни и национални радник и револуционар у Старој Србији и Македонији у последњој четвртини 19. века. Постављен је за учитеља у Битољској патријаршијској школи 1873. године. Након српско-турског рата 1876. године, заједно са Тодором П. Станковићем из Ниша, Костом Шуменковићем из Охрида, протестује пред Цариградском конференцијом због укључивања готово целе Старе Србије и Македоније у Санстефанску Бугарску. За време другог српско-турског рата, заједно са Тодором П. Станковићем, Милошем Милојевићем, архимандритом Савом Дечанцем, Аксентијем Хаци Арсићем, Костом Шуменковићем и Глигоријем Чемерицићем формира Нишки комитет, револуционарно

године предложио председнику Министарског савета и министру иностраних дела Јовану Ристићу оснивање "Старо-српског одбора" и низ других институција преко којих ће српска пропаганда радити у Македонији и Старој Србији.⁷² Сматрао је да је повољн тренутак то што су Бугари добили границе своје државе, што ће турска власт мотрити и на рад бугарских учитеља а не само српских и што више нема бугарских владика који су били стубови бугарске пропаганде.⁷³

Крајем марта 1879. године и Матија Бан⁷⁴ пише председнику Министарског савета и министру иностраних дела Јовану Ристићу да „Словенска Македонија, на коју је Србија, као на своју неоспорну наследбину упућена и историјским и етнографским условима, као и потребом равнотеже међу народима Балканског полуострва, све већма постаје тркалиште не само бугарске но и грчке, па од неког времена и аустријске пропаганде. Ваша је пажња лане обраћена на ову важну провинцију, за коју сте дали штампати три књижице на српском језику, и један календар на наречју српско-македонском. Али код страних покушаја у Македонији потребно је не само продужити започети рад, но и

друштво које је имало задатак да олакша надирање српске војске активним деловањем у турској позадини. Године 1878. долази у Србију, где из Врања и Београда наставља борбу за српски утицај и културу у Старој Србији и Македонији. Написао је *Буквар* на српско-македонском наречју за српске школе у Македонији 1878. године. Као одговор на пројекат Санстефанске Бугарске пише памфлет „*Којој словенској грани припадају Словени у Горњој Албанији и у Македонији*“, 1885. издаје политички памфлет „*Искрена реч Србо-Македонаца*“, којим позива Србе да се припреме за решавање македонског питања. (Деспот Бацовић, *Искрена реч Србо-Македонаца*, Трговачка штампарија у Београду, Београд 1885, 4; *ГИМНАС, IV/ 1*, док. бр. 26, стр. 63-66)

⁷²Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том III, књ. 2, приредио Климент Цамбазовски, Београд 1984, док. бр. 199, стр. 328, Деспот Бацовић-Ј. Ристићу, Београд 1. VIII 1878.

⁷³АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/614, сиг. XII/10, Деспот Бацовић-Ј. Ристићу, Београд 18. XI 1879.

⁷⁴Матија Бан је рођен у Петрову селу код Дубровника 1818. године а умро у Београду 1/14. марта 1903. године. Био је професор Лицеја, политичар и дипломата. Школовао се у Дубровнику, где је завршио Гимназију, филозофске и педагошке науке. Године 1834 ступио је у фрањевачки ред, али је убрзо из њега иступио. Радио је прво као писар у једној адвокатској канцеларији, а потом у катастру у Дубровнику. Провео је неколико година на Истоку, на острву Халки у цариградској околини, Цариграду и Бурси, повремено подучавајући друге, учећи и сам, а повремено је живео на свом имању у Анадолији.

Године 1844. дошао је у Београд где постаје васпитач кћери кнеза Александра Карађорђевића. Као резултат тог педагошког рада су три свеске Воспитатеља женског (1847). Био је шеф прес-бироа и водио је послове националне пропаганде. Од 12. јануара 1858. године био је члан Друштва српске словесности, 29. јула 1864. године наименован за редовног члана Српског ученог друштва, а од 5. априла 1887. године наименован за члана Српске краљевске академије (Секретар Академије уметности од 27. маја 1887. – 22. фебруара 1892. године). Матија Бан је оснивач једног политичког програма националног уједињења и ослобођења Јужних Словена. Држава би требала бити нека врста уније Хрватске и Србије, којој би се потом, по жељи, прикључила и велика Бугарска. Концепт федералне југословенске државе, према Бану Србија треба имати улогу коловође, и границе би јој биле историјске српске земље од ријека Врбаси Цетина до града Софије.

поспешнија средства употребити, од наше стране, па да се у овој провинцији српска свест потпуно развије и тежња уједињења са Србијом учврсти.“⁷⁵

Да би се остварио тај циљ Матија Бан предлаже да се у Београду оснује Одбор од осам чланова за политичко-просветни рад у Старој Србији и Македонији, и пододбори по свим варошима Старе Србије и Македоније све до реке Струме, преко којих би се слала упутства а отуда добијале вести. За чланове Одбора предлаже да буду пет из Београда, Ђорђа Малетића, Милоша Милојевића, проту Јована Павловића, Ђоку Поповића, којима би се придружили још три члана, Димитрије Алексијевић из Ниша, архимандрит Сава из Врања и Деспот Бацовић из Врања.⁷⁶ Матија Бан предлаже још и: да се сваке године напишу и о државном трошку штампају по три књиге на српско–македонском језику у 4 000 примерака које би се преко поменутих пододбора растурале у овим областима; да се у овим областима подижу Српске школе за које треба обезбедити учитеље, да се један број деце из Старе Србије и Македоније школује у школама у Србији о трошку државе; да се у Врању оснује једна мала штампарија и издаје један лист забавног и политичког садржаја намењен за ове области.⁷⁷

Учитељ Деспот Бацовић је и наредне 1879. године упозоравао српску владу да „време је постало, да се поново почне радити на политичном пољу – ширити српску просвету ван српске границе“. Он подсећа предсеника Министарског савета и министра иностраних дела Јована Ристића да је још 1. августа 1878. године поднео осам предлога, од којих је први био „да се у Београду оснује Старо-српски одбор од лица из Кнежевине Србије и неослобођених крајева“⁷⁸ који би радио на ширењу српске просвете у Старој Србији и Македонији „јер би вапијући грех био кад би напустили толико хиљада Срба, да их страни народи претапају.“ У даљем делу писма каже: „Кад не би продужили почети рад, т.ј. кад не би шиљали учитеље у Стару Србију, не само да нећемо моћи међ оним народом развити дух српски, љубав народњи – него ћемо и оно мало, што је до сада урађено, забаталити. Никад, држим није за нас згодније време било за пропагандисање,

⁷⁵АСАНУ, ЈР, кут. 60, инв. бр. 16/3, сиг. XVI/1, Матија Бан-Јовану Ристићу, Београд 24. III 1879;

⁷⁶АСАНУ, ЈР, кут. 60, инв. бр. 16/3, сиг. XVI/1, Матија Бан-Јовану Ристићу, Београд 24. III 1879.

⁷⁷АСАНУ, ЈР, кут. 60, инв. бр. 16/3, сиг. XVI/1, Матија Бан-Јовану Ристићу, Београд 24. марта 1879; Климент Џамбазовски, *Културно-општествение врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 143-144.

⁷⁸*Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том III, књ. 2, приредио Климент Џамбазовски, Београд 1984, том III/2, док. бр. 199, стр. 328, Д. Бацовић-Ј. Ристићу, Београд 1. VIII 1878.*

него сада.“⁷⁹ Сматрао је да је повољан тренутак то што су Бугари добили границе своје државе, што ће турска власт мотрити и на рад бугарских учитеља а не само српских, и што више нема бугарских владика који су били стубови бугарске пропаганде. Деспот Бацовић је дао лични допринос ширењу српске просвете код Срба у Турској тако што је који је у периоду од 1873. до 1876. године радио као учитељ у Битољској патријаршијској школи, а 1878. године написао „Буквар за Србо-македонске основне школе“ на српско-македонском наречју, надајући се да ће врло брзо бити штампан о државном трошку. Међутим, српско-македонски Буквар Деспота Бацовића није прихваћен за штампање и одговорено му „да оваке књижице више не пишем, јер се је мњење односно ових књижица у Београду преиначило.“⁸⁰

После одласка либералне владе Јована Ристића 8. октобра 1880. Године дошло је до застоја у раду српске пропаганде. Активност напредњачке владе Милана Пироћанца првих година свела се на слање преко граница уџбеника за неколико српских школа у Македонији и Старој Србији.⁸¹ Обзиром да је пребацивање књига преко границе ишло отежано, Милош С. Милојевић, директор ниже лесковачке гимназије, је по наредби министра просвете и црквених дела Краљевине Србије Стојана Новаковића 20. јануара 1883. године послат на 10-15 дана у Врање, како би, користећи старе везе и канале, заједно са начелником врањског округа, организовао најсигурнији начин преношења српских књига преко границе у Македонију и Стару Србију.⁸²

Требало је да прође скоро три године, да би се напредњачка влада изнова почела бавити проблемима српске пропаганде у Македонији и Старој Србији. Да би се у српском народу очувала национална свест и ојачала тежња за националним јединством и уједињењем са Краљевином Србијом, ваљало је израдити „један општи, али јасан и кратак, план рада“ на основу кога би се у будућности радило организовано и систематски. За израду тог плана, односно „да промишља о средствима којима би се српски елемент

⁷⁹ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 35, стр. 75-76, Деспот Бацовић-Ј. Ристићу, Београд 18. XI 1879.

⁸⁰ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 26, стр. 63-66, Деспот Бацовић-Ј. Ристићу, Београд 1. IX 1879;

⁸¹ АС, МПс 1880, фасц. XI, док. бр. 180, Списак књига купљених од Х. Јордана Х. Константовић; ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), прилог док. бр. 66, стр. 108-110, Списак књига купљених од Х. Јордана Х. Константовића; Исти, прилог док. бр. 91/I, стр. 150, Стојко М. Аћимовић, учитељ тетовски-министру просвете и црквених дела С. Новаковићу, Београд 16. IX 1880; прилог док. бр. 91/II, стр. 150-151, Стојко М. Аћимовић, доставља Списак потребних књига за ову школу-С. Новаковићу, Београд 17. IX 1880.

⁸² ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 105, стр. 167-168, министар просвете и црквених дела С. Новаковићу – Милошу С. Милојевићу, Београд 20. I 1883.

изван границе Краљевине подржао“ председник владе и министар иностраних дела априла 1883. године формирао је посебну комисију, састављену од просветних и јавних радника који су познавали прилике у којима живи српски народ ван Србије. Комисију су чинили: архимандрит Нићифор Дучић, архимандрит Сава Дечанац и професор призренске Богословије Ђорђе Камперелић.⁸³ Ради континуитета у раду, Милан Пироћанац је предложио да се приликом израде овог плана користите сва ранија искуства у овом раду и затражио да му се доставе извештаје о раду свих личности које су раније биле укључене у ове активности, између осталих, од Милоша С. Милојевића, директора лесковачке гимназије, архимандрита Саве Дечанца и Ђорђа Камперелића, професора призренске Богословије. За извршење плана формирао би се Одбор „од два три лица“ који био под „наредбама Министра спољних послова и у непосредном додиру с њиме“, задатак би му био „да обележи радњу Србије... за сада, поглавито управљену на пределе Старе Србије између Новог Пазара, Битоља и Солуна, и с оне стране наше источне границе према Бугарској, јер се данас у овом пределу, који и по историји и по традицијама, припада Србији, води најжешћа борба између Срба, Бугара и Грка, поред утицаја великих сила“ пише председник владе и министар иностраних дела министру просвете и црквених дела Стојану Новаковићу.⁸⁴

Опширан елаборат о националној политици Србије, који је био насловљен „*Шта треба радити за још неослобођени српски народ у Турској царевини*“ написао је архимандрит Сава Дечанац и предао га председнику владе почетком јула 1882. године. Дечанац је у елаборату упозорио на проблем исељавања Срба из Старе Србије и Македоније и на могуће погубне последице по српске националне интересе које би могле из тога да проистекну. Његов закључак је био да би исељавање српског становништва из ових области осигурало пут стварању Велике Албаније и Велике Бугарске у блиској будућности.⁸⁵

⁸³ Арх. Нићифор Дучић, *Рашко-призренска митрополија и национално-културна мисија Србије у Старој Србији и Македонији*, Београд 1896, (=Арх. Н. Дучић, *Рашко-призренска митрополија*), 10-11; *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 114, стр. 182-183, Милан Пироћанац-С. Новаковићу, Београд 12. IV 1883.

⁸⁴ *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 114, стр. 182-183, М. Пироћанац-С. Новаковићу, Београд 12. IV 1883.

⁸⁵ Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, (=М. Јагодић, *Српско-албански односи...*), 307

Поступајући по захтеву председника владе и Милош С. Милојевић⁸⁶ је поднео министру просвете и црквених дела извештај о претходном раду и девет својих предлога за будуће најважније активности на заштити српских интереса у Старој Србији и Македонији, разрађених појединачно на неколико страница: 1. основати српске књижаре у Велесу, Скопљу, Битољу, Охриду, Призрену и још где буде могуће по Турској; 2. формирати друштво "Српско коло" за ширење српских идеја изван граница; 3. одредити личности које би биле задужене за по неколико нахија у којима би руководили српским акцијама. Свака та личност морала је да буде „тамо у добром стању и добром гласу, те да, по пом. нахијама непрестано путује, обавештава свет, помаже отварање школа, одржавања учитља, раздаје општинама њиховим помоћ, добавља признанице, овамо их шаље и извештава“ које је би требало укључити у рад на унапређивању и руковођењу српски циљевима у појединим турским нахијама; 4. преместити бањалучку богословију у кратовску нахију, богословију из манастира Житомислића (Херцеговина) у битољску нахију и призренску богословију у Пећ, и основати средње школе у Скопљу и Битољу, ма какву мушку и женску гимназију, у Призрену реалку и у Велесу трговачку школу; 5. поново отворити друго одељење београдске богословије и у њему унаредних 16 година уписати 510 ученика из 29 нахија Старе Србије и Македоније (наведен број ученика по нахијама које треба примити у то одељење); 6. сва лица која су спремна за прекограничне послове тамо упутити силом и отпустити из службе у Србији; 7. организовати српску цркву у Турској (обновити Пећку патријаршију ма у ком облику), као средство за дејство против бугаризма; 8. отворити по 29 окружних мушких и женских школа у седиштима наведених 29 нахија, још по 20 мушких и женских школа у варошима и варошицама наведених нахија и 211 сеоских основних школа у овим нахијама (наведена места у којима треба основати окружне и варошке школе, њихов број и број учитеља које треба примити и количина финансијских средстава које је требало уложити); 9. у Цариграду отворити штампарију за српске потребе и покренути издавање листа на српском језику.⁸⁷

⁸⁶Милош С. Милојевић, директор ниже лесковачке гимназије, је по наредби министра просвете и црквених дела Стојана Новаковића од 20. јануара 1883. године послат у Врање на 10-15 дана како би заједно са начелником врањског округа радио на организовању најсигурнијег начина преношења српских књига преко границе и других активности за заштиту српског становништва у Старој Србији и Македонији. (*ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 105, 167-168, С. Новаковићу–Милошу С. Милојевићу, Београд 20. I 1883.

⁸⁷АС, МИД 1883, ПО, фас. VI, дос. III, пов. бр. 574, С. Новаковић-М. Пироћанцу, Београд 12. IV 1883; *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 115, стр. 183-184, С. Новаковић-М. Пироћанцу, Београд 12. IV 1883; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 125; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 224.

Четири дана након што је председник владе формирао посебну комисију са задатком да изради „један општи, али јасан и кратак, план рада“ на основу кога би се у будућности организовано и систематски радило у областима у којима живи српски народ ван Србије на очувању његове националне свести и јачању тежњи за националним јединством и уједињењем са Краљевином Србијом, председник ове комисије архимандрит Нићифор Дучић⁸⁸ поднео је свој нацрт плана под насловом „*Како да се оснажи српска народност и одржи за политичну заједницу са Србијом српски народ у Старој Србији и Словени у Маћедонији*“ у 12 тачака. У првој тачки нацрта архимандрит Нићифор Дучић пише да „Србија, као краљевина, ваља да ради у интересу своје властите будућности, величине и моћи, живо и непрекидно; али одмерено и смотрено по одређеноме и утврђеноме плану за ослобођење и уједињење српскога народа под династијом Обреновића у простору некадашњих граница Душанова царства.

Ова веома потребна и неоспорно патриотична радња, да се најпре отпочне у Старој Србији и Маћедонији: снажењем српске народности, буђењем и развијањем српске велике мисли за ослобођење и уједињење; по том према удесним политичким приликама у: Босни, Херцеговини, Далмацији; и где би год изискивали општи интереси Србије и српскога народа с изгледом на успех.“⁸⁹ Дакле, архимандрит Нићифор Дучић је ослобођење и уједињење српског народа видео најпре „у простору негдашњих граница Душанова царства“, али није заборавио ни рад „према удесним политичким приликама“ и у осталим областима где би изискивали општи интереси Србије и српскога народа. „Снажење српске народности и ширење велике српске мисли за сједињење са Србијом свега српског политички раскомаданог народа најбоље ће се постићи у оваквим политичким приликама“ пише архимандрит Нићифор Дучић у другој тачки свог нацрта „завођењем и отварањем

⁸⁸ Арх. Нићифор Дучић, рођен је 1832. године у Требињу. Средње и више образовање завршио је у Београдској богословији и на Великој школи у Кнежевини Србији. Извесно време био је и на Сорбони. Обухваћен националним жаром, још у раној младости учествовао је у херцеговачко-црногорском рату 1862. године. Као национални радник истакао се у доба владавине кнеза Михаила Обреновића, 1868. године учествовао је у склапању ратне конвенције између Кнежевине Србије и Црне Горе. Своју политичку каријеру стицао је у Кнежевини Србији. Када је у току августа 1868. године био основан Одбор за српске школе и учитеље у Старој Србији и Маћедонији, архимандрит Нићифор Дучић, тадашњи библиотекар Народне библиотеке и чувар Народног музеја, био је изабран за председника тога одбора, на тој дужности остао је до престанка његовог рада 1876. године. Утоку 1883. године Министарство иностраних дела од њега је затражило да састави програм о будућем политичком и националном раду у Турској, претпостављајући да ће Нићифор Дучић бити водећа личност у његовом спровођењу. (види: Др Јован Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд 1928, 322).

⁸⁹ *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 116, стр. 201-205, Арх. Нићифор Дучић-М. Пироћанцу, Београд 16. IV 1883; Арх. Н. Дучић, *Рашко-призренска митрополија*, 9; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 125.

српских мушких и женских школа с добро спремним, патриотски одушевленим и овој важној мисији искрено и с вољом оданих учитеља и учитељица.“ У наредним тачкама нацрта плана Дучић је дао још и следеће предлоге: да се поред постојећих школа у свим варошима и већим општинама по Старој Србији и Македонији формирају нове школе; да се свим школама бесплатно дају школске књиге и друга потребна школска учила, а учитељима и учитељицама да се даје редовна плата по закону који важе у Краљевини Србији; да се не шаљу књиге у којима би имало написано било шта против Турске како турске власти не би затварале српске школе; да се у Стару Србију и Македонију за сада шаљу за учитељи и учитељице који су тамо рођени, а који су у Србији учили неку од школа, нарочито у другом одељењу београдске богословије; да се формира четворочлани одбор који би био под непосредном управом министра иностраних дела Краљевине Србије, а чији би задатак био да стара о набавци средстава за планиране активности, и контроли и одобравању њиховог трошења; да се одреди један надзорник за све српске школе у Старој Србији и Македонији, чије би седиште било у Врању и преко кога би се упућивали учитељи, новац, књиге и друга потребна помоћ за ове школе. За тај посао предложени су Милош С. Милојевић и архимандрит Сава Дечанац, ”јер и један и други најбоље познају: мјеста, људе и потребе у Старој Србији”; да се призренска богословија очува и даље издржава; да се у школама у Србији као питомци примају у што већем броју ученици из Старе Србије и Македоније; да се отворе српски конзулати у Призрену, Скопљу и Солуну; да се од Цариградске патријаршије затражи да у градовима где је већинско српско становништво поставља Србе за епископе; да се овај план и све активности држе строго у тајности ради већег успеха у његовој реализацији. Дучић предлаже да се у свим овим активностима поступа „одмерено и смотрено по одређеном и утврђеном плану“, без непотребног изазивања турских власти, јер „смотреност је свагда, свуда и у сваком послу препоручена и корисна.“⁹⁰

Једанаест дана након достављања нацрта плана „Како да се оснажи српска народност и одржи за политичну заједницу са Србијом српски народ у Старој Србији и Словени у Македонији” министру иностраних дела и члан ове комисије, професор призренске Богословије Ђорђе С. Камперелић, доставио је „Списак постојећих основних

⁹⁰ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 116, стр. 201-205, архимандрит Нићифор Дучић-М. Пироћанцу, Београд 16. IV 1883; Арх. Н. Дучић, *Рашко-призренска митрополија*, 9; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 125.

школа у Старој Србији“ На списку се налазе 22 школе из 15 округа Старе Србије, као и имена учитеља који су радили у тим школама. На крају списка професор Камперелић каже да се и „у Српској Македонији поред полугимназија у Скопљу, Велесу, Штипу, Охриду, Прилепу и Битољу има готово у свакој вароши основних школа, али су све бугарске, и издржавају их Бугари. Само су у Башином Селу (Велешког округа) и Кичеву српске, но сасвим незнатне.“⁹¹

Обзиром да се настављало јачање бугарске и грчке пропагандне активности у Македонији, и у Србији се трагало за најпогоднијим начинима ширења српског утицаја. На том послу ангажована су и српска посланства у иностранству. Тако је, поводом писања енглеских листова о Македонији као бугарској земљи, српски посланику Лондону Чедомиљ Мијатовић, под псеудонимом Ђурађ Бранковић, почетком 1885. године објавио у „Пал-Мал-Газети“ чланак „Један српски поглед на македонско питање“. Његова основна идеја је била да покаже неопходност сарадње Срба, Бугара, Грка и Румуна у овој области.⁹²

План Милутина Гарашанина за организовање српске пропаганде у Старој Србији и Македонији

После доношења одлуке на Берлинском конгресу да Аустро-Угарска запоседне Босну и Херцеговину у којој је у знатном броју живело српско становништво и њених сталних условљавања и претњи српским државницима да одустану од било какве подршке својим сународницима или у противном Србија ће бити строго кажњена, Србији је остао само један правац према којем је могла усмерити своје ослободилачке тежње, а то је Стара Србија и Македонија. Стара Србија и Македонија биле су језгро некадашње српске државе и у њима је још живео знатан део српског становништва које је било изложено притисцима турских власти, албанском насиљу и бугарској пропаганди.

⁹¹ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 118, стр. 207-209, професор призренске Богословије Ђорђе С. Камперелић-М. Пироћанцу, Београд 27. IV 1883

⁹² ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 150, стр. 253-254, Посланик Србије у Лондону Ч. Мијатовић-М. Гарашанину, Лондон 3. I 1885; Ч. Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, превео и приредио Слободан Г. Марковић, Београд 2008, 19.

Иако је тежак положај српског становништва у Македонији обавезивао Србију да појача своју државну и националу политичку активност у циљу његове заштите, српска влада није готово ништа предузимала све до 1885. године. Програм активности на том правцу Србија је сачинила тек у пролеће 1885. године када је на власт дошла Напредна странка, која је овоме подредила најважнији део своје спољнополитичке активности. Први дугорочнији програм национално-политичког и културно просветног рада у Турској урадио је Милутин Гарашанин и доставио краљу Милану на разматрање. Желело се да се организованим радом са српским становништвом, пре свега на културном и просветном плану, допринесе да се оно уздигне, усправи, национално освести и усмери ка својој матици Србији.⁹³

Крајем 1884. године српски посланик у Лондону, Чедомиљ Мијатовић, јављао је о појачаном интересовању британске штампе („Тајмс“, „Пал–Мал Газета“) и јавности, па и парламента за Македонију. „Данас имамо телеграф из Софије у („Тајмсу“) како македонци из Варне, Рушчука, Дубнице, Ђустендила и Софије шаљу адресе са стотинама потписа Македонском добротворном друштву, које у Софији постоји, с молбом да телеграфише Г-дну Гледстону да су истините вести о турским свирепостима у Македонији, не би ли се г. Гледстон заузео да се таква свирепства више не понављају“, пише Чедомиљ Мијатовић, и додаје: „Не верујем да ће енглеска влада ма шта у смислу бугарских жеља за сада предузимати. Међутим, Бугари и њихови управљачи постизавају бар једно, они навикавају Енглеску, и у опште Европу, да Македонију сматра као бугарску земљу.“ Закључак српског посланика у Лондону, Чедомиља Мијатовића је да се ово питање „систематички и с неким планом износи“.⁹⁴

Извештаји српских посланика из престоница великих европских држава потврђују да је влада Милутина Гарашанина са великим интересовањем пратила развој кризе и у првој половини 1885. године.⁹⁵ Британска штампа и даље наставља да своју и европску

⁹³ АС, МГ, док. бр. 836, М. Гарашанин-краљу Милану, б.м. б.д.; М. Самарцић, *Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године – корени и план*, Историјски часопис, 51 (2004), (=М. Самарцић, *Делатност Милутина Гарашанина ...*,), 109-115; М. Јагодић, *Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878-1885)*, Историјски часопис (Београд), књ. LX (2011) (=М. Јагодић, *Планови о политици Србије...*,), 435-460

⁹⁴ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 147, стр. 249-250, Ч. Мијатовић–М. Гарашанину, Лондон 25. XI 1884.

⁹⁵ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 150 плус два прилога, док. бр. 153, док. бр. 156, док. бр. 157, док. бр. 158, Ч. Мијатовић–М. Гарашанину, Лондон 3., и 10, јануара, 4., 14. и 23. фебруара, 9. III 1885; Исто, док. 161, стр. 270-274, Посланик у Атини С. Грујић–М. Гарашанину, Атина 23. III 1885.

јавност обавештава о „Македонији у бугарском смислу“ тако да је Народно собрање Бугарске једногласно донело одлуку да уреднику „Пал–Мал Газете“ изјави захвалност „што сте тако топло подухватили и бранили ствар гаженога и кињенога народа бугарског Македоније”.⁹⁶ У покушају да енглеској јавности укаже „да Македонија није бугарска провинција“ већ да је то само „целъ бугарској агитацији“ и да „и Србија има претензија на Македонију“, српски посланик у Лондону Чедомиљ Мијатовић, под иницијалима Ђ.Б. (Ђурађ Бранковић), послао је уреднику „Пал–Мал Газете“ писмо под насловом „Један српски поглед на македонско питање“. Основни циљ аутора чланка био је да се укаже на потребу сарадње Срба, Бугара, Грка и Румуна у решавању македонског питања.⁹⁷

Појачане активности бугарске пропаганде у Македонији, које су се осећале од 1884. Године, условљавале су потребу да Беч скрене пажњу српске владе на потребу активног ангажовања у вилајетима европске Турске. Аустроугарски министар финансија Бењамин Калај се преко новинара Михаила Розена, тајног посредника између њихове и српске владе, интересовао да ли Србија „што ради у Македонији, јер изврстан део Македоније треба и мора да припадне Србији и ником другом, у чему ће је и Аустроугарска својски потпомагати, јер је то и њен интерес“, док Бугарској неће дозволити да се шири у том смеру. Калај је нагласио да још није време за акцију, али да је неопходно радити на припремању терена. Почетни кораци би се односили на штампање књига и иступе у новинама. Истовремено он је и изразио жељу да ово његово размишљање буде пренето краљу Милану и српској влади. Сличан став је имао и председник угарске владе, гроф Сечењи, који је Розену казао да је интерес Угарске да се Србија шири према југу, јер није могуће дозволити да се Бугарска, а посредством ње Русија, шири у том смеру, те да Србија у свом деловању може рачунати на потпору угарске владе, али да она сама мора бити покретач овог деловања. Напоменуо му је да његово мишљење дели и аустроугарски министар спољних послова гроф Калноки. Убрзо после овог разговора, Михаило Розен је у листу *Политичка кореспонденција* објавио један чланак о Македонији, написан у духу српских интереса. О свему овоме Гарашанина је известио српски посланик у Бечу М. Богићевић 10/22. фебруара 1885.⁹⁸ Калајев предлог је

⁹⁶ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 153, стр. 259-260, Ч. Мијатовић–М. Гарашанину, Лондон 4. II 1885.

⁹⁷ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 150, стр. 253-254, Ч. Мијатовић–М. Гарашанину, Лондон 3. I 1885.

⁹⁸ АС, МИД, ПО, 1881-1886, фас. VI, дос. II, президијал (врло поверљиво) бр. 9, Посланик у Бечу М.М. Богићевић–М. Гарашанину, Беч 10. II 1885; АЈ, ЈП, фасц. 3, *Извештај о историјату српске националне*

наишао на повољан одјек у Србији, иако су српској влади из Беча стизале и вести да се у Аустро-Угарској на предлог Бењамина Калаја разматра и питање анексије Босне и Херцеговине.⁹⁹

Свестан да је за израду јасног и изводљивог националног плана за пропагандну делатност Србије у Македонији и Старој Србији потребно одређено време, Гарашанин је и пре његове израде предузео активности на јачању утицаја српске владе и државе у наведеним прекограничним областима Турског царства. На предлог управитеља Призренске богословије Петра Костића¹⁰⁰ од 15. августа 1884. године,¹⁰¹ српска влада је новембра 1884. године упутила захтеве, најпре Цариградској патријаршији а потом и турском министарству просвете у Цариграду, за одобравање штампања, растурања и коришћења уџбеника, новина и других списа попут календара, песама и прича, у српским школама у Турској. Овим би се избегло кријумчарење књига у Старој Србији и Македонији, које је носило многе неповољне последице и сузбила све агресивнија бугарска пропаганда у Македонији.¹⁰²

За српску дипломатију постојала су два пута којима се могло ићи у настојању да се помогне српским школама у Македонији, односно да се дође до одобрења за штампање књига и њихово коришћење у школама. Један је био обратити се Патријаршији и користити се привилегијама и заштитом Цариградске патријаршије, а други обратити се

политике у Македонији и Старој Србији од 1885. до 1893; М. Самарџић, *Делатност Милутина Гарашанина ...*, 109-115; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII...*, 127-128; М. Јагодић, *Српско-албански односи...*, 307-308; Исти, *Планови о политици Србије ...*, 454.

⁹⁹АС, МИД, ПО, 1881-1886, фас. VI, дос. II, президијал (врло поверљиво) бр. 12, Посланик у Бечу М. М. Богићевић-М. Гарашанину, Беч 21. II 1885.

¹⁰⁰Петар Костић је рођен у Броду у Гори (Призрен) 12. VI 1852. године, умро у Београду 1934. године. Завршио је основну и два разреда продужне школе у Призрену, потом одлази у Београд, где је 1873. године завршио Богословију, а затим се враћа у Призрен, где је све до 1894. године био наставник и управитељ Богословије (од 1889. године она је преуређена и добија нов назив-Богословско-учитељска школа). По смрти ректора Илије Ставрића замењивао је ректора, а за управитеља је постављен 27. XII 1882. године и био је до 4. IV 1889. године, четврти по реду ректор ове богословије. Основао је Српску гимназију у Солуну и био њен директор од 1894. до 1897. године, затим поново наставник Богословско-учитељске школе у Призрену, па референт за основну наставу при митрополији у Скопљу; секретар дебарско-велешке епархије, секретар Рашко-призренске митрополије 1901. до 1919. године, и поново наставник Богословско-учитељске школе у Призрену, на којој је дужности пензионисан 1922. године. Један је од најистакнутијих српских првака у Старој Србији и Македонији. Костић је написао више чланака и монографија, у којима је описао културни и просветни живот Срба у Старој Србији и Македонији у XIX веку. Од посебног је значаја његов рад на штампању српских уџбеника у Цариграду за потребе српских школа у крајевима под Турцима. (Види: Ј. Тилас, *Српске школе ...*, 98).

¹⁰¹АС, МПС 1884, фасц. XXII, док. 87, Управитељ Призренске богословије П. Костић-Министарству просвете и црквених дела, Призрен 15. VIII 1884.

¹⁰²АС, МИД ПО 1885, фасц. IV, дос. VII, бр. 198, М. Гарашанин-Посланику у Цариграду Ј. Грујићу, Београд 23. III 1885; АС, МИД 1885, ППО, 1885, фас. I, бр. 8, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Цариград 30. III 1885.

Турском министарству просвете и добити потребне дозволе.¹⁰³ Да би се убрзало добијање овог одобрења, на прелог посланика Јеврема Грујића српска влада је 11. новембра 1884. године у Цариград послала управника Призренске богословије Петра Костића, да тамо код турске државне цензуре изради преглед и одобрење српских школских књига. Захваљујући великој упорности Петра Костића и Јеврема Грујића, на захтев владе Србије Министарство просвете Турске је позитивно одговорило марта 1885. године.¹⁰⁴

У време када је управник Призренске богословије Петар Костић у Цариграду од турског министарства просвете „добрио одобрење за српске књиге које се могу и штампати и уносити и учити у Турској“ а Срби из Македоније и Старе Србије који живе у Србији и српска интелигенција настојали на митинзима и другим јавним скуповима да докажу неоправданост бугарских тежњи према Македонији,¹⁰⁵ председник министарског савета и министар иностраних послова Милутин Гарашанин, крајем марта или почетком априла 1885. Године, поднео је краљу Милану Обреновићу план о будућем деловању Србије у Македонији и Старој Србији.¹⁰⁶ Гарашанин у извештају о реализацији тог плана наглашава да „досад није било у нас никаква систематична плана, нити каквог организованог рада за одржавање и ширење српске идеје преко граница данашње Србије“. Он даље истиче потребу оживљавања свега што је „дојакошњи нерад Србије учинио да обамре“, јер ће иначе Српство подлећи „једновременом дејству бугарске, грчке и римске пропаганде и необузданом насиљу Арнаута“. ¹⁰⁷ Заснивајући план на анализи спољнополитичког положаја Србије, целине и тренутног стања српско-бугарских односа и развоја бугарског покрета за уједињење, као и тренутног стања међународних односа, Гарашанин је план написао руком у шест делова, који носе наслове: Средства, Органи,

¹⁰³ АС, МИД ПО 1885, фасц. IV, дос. VII, бр. 198, М. Гарашанин-Ј. Грујићу, Београд 23. III 1885; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу, 1889-1897*, 337.

¹⁰⁴ АС, МИД 1885, ППО, 1885, фасц. I, бр. 8, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Београд 30. III 1885; Види још: АС, МИД ПО 1885, фасц. IV, дос. VII, бр. 198, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Београд 5. IV 1885; М. Јагодић, *Планови о политици Србије ...*, 435-460; Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во 19. век*, Скопје 1973, 218-219; К. Џамбазовски, *Културно-општествени врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 150-152; М. Самарцић, *Од Санстефана до Сливнице. Србија против Бугарске 1878-1886*, Нови Сад 2008, 238-239

¹⁰⁵ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр 11, Тодор П. Станковић- М. Гарашанину, Врање 9. V 1885.

¹⁰⁶ АС, МГ, док. бр. 836, М. Гарашанин краљу Милану Обреновићу, б. м. б. д.; На концепту Гарашаниновог плана, који је сачуван, нема датума, али је он, у извештају о реализацији тог плана, послатом краљу Милану 12/24. јула 1885, казао да га је поднео на одобрење у марту 1885. Када се узме у обзир разлика између старог и новог календара, план је показан краљу између 13. марта и 12. априла 1885; АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин-краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

¹⁰⁷ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин-краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

Хиландар, Цариград, Канцеларија у Београду и Општа посматрања.¹⁰⁸ У свим деловима Гарашаниновог мемоара краљу Милану реч је о конкретним потезима које је било неопходно повући у циљу организовања српске пропаганде у Старој Србији и Македонији и њеног што успешнијег напредовања.

У одељку „Средства“ Гарашаниновог мемоара било је предвиђено да неопходна средства буду сакупљена издвајањем из буџета 100 000 до 150 000 динара годишње и спајањем ових средстава са средствима које држава већ издваја Министарству просвете и црквених дела за ове потребе, као и од прихода разних заоставштина. Ова средства трошила би се на: школе и учитеље, цркве и свештенике, штампање књига за школе и цркве, штампање новина и других списа попут календара, песама и прича, помагање књижара, апотекара и других који би били део пропагандне делатности, на сиромашну децу која би се школовала у српским школама, те као помоћ настрадалима услед великих елементарних непогода и слично.

Органи за спровођење националне политике били би, по Гарашанину, на првом месту конзули и трговачки агенти, што је наметало потребу склапања конзуларне конвенције и трговинског уговора са Турском. Конзули би, као непосредни органи српске владе, контролисали рад учитеља, свештеника и осталих лица ангажованих на пољу националне политике. Рејон рада сваког конзулата одређивала би влада, као и правила за њихову поверљиву делатност. Трговачки агенти би били постављени у одређеним местима по предлозима конзула. Њихов задатак би био да посредују у трговини између Старе Србије и Македоније и Краљевине Србије. Након конзула и трговачких агената по значају за пропаганду долазе учитељи, свештеници, књижари. Гарашанин је сматрао да посебно пажљиво морају да буду бирани учитељи и свештеници, који су морали да буду свесни политичког значаја свог деловања и за чије бирање је поставио високе стандарде. Учитељи би, поред основне школске дужности, морали да остварују и политички део посла у смислу циљева националне политике. Они би требало да буду локални људи, тј. да раде у средини из које потичу, и да имају одговарајуће моралне квалитете. Њихов задатак

¹⁰⁸ АС, МГ, док. бр. 836, М. Гарашанин-краљу Милану, б.м. б.д.; М. Самарџић, *Делатност Милутина Гарашанина ...*, 109-115; АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин-краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

би био да утичу и на одрасло становништво и да га подучавају. Морали би да се жене у местима у којима раде, а нипошто не би смели да склапају бракове са женама из Србије или ван места службе. Услови наведени за учитеље важили би и за свештенике. Учитељи и свештеници у истом месту морали би да раде сложено и сагласно. Књижари би били плаћени од државе као учитељи; смели би да продају књиге и друге списе само по претходном одобрењу конзула. Поред наведених, планом је предвиђено да се после завршетка железничке линије Врање – Скопље као железнички службеници на станицама запосле Срби које би влада препоручила Лендер банци и Комптор д' Ескомпту (банке које су градиле пругу Скопље-граница Србије код Врања). Све особе које би учествовале у пропагандном раду биле би подређене конзулима као непосредним органима српске владе.

У трећем делу мемоара, чији је наслов „Хиландар“, Гарашанин је предвидео постављење администратора у овама светогорском манастиру, који би био „скроз проникнут политичким значењем манастира”, дао му печат чисто српске задужбине и, пре свега, из манастирског братства постепено истиснуо све калуђере странце, нарочито Бугаре, и заменио их српским, који би долазили из Србије, Старе Србије и Македоније. Поред тога, поменута је и могућност оснивања Богословије у Хиландару, у којој би се образовали свештеници за Стару Србију и Македонију.

У четвртом одељку под насловом „Цариград“, говори се о потреби да се у Османлијској престоници оснује српска штампарија, или да се склопи уговор са неком од већ постојећих штампарија, у којој би се штампале књиге за употребу у српским школама у Старој Србији и Македонији. У овој штампарији „неће се никад ништа штампати, што би носило на себи карактер ма какве агитације“ чиме би били избегнути проблеми са Турском цензуром. Остале књиге штампале би се у Београду.

У петом одељку мемоара, који је насловљен „Канцеларија у Београду“, предвиђено је оснивање канцеларије у Министарству иностраних дела на челу са секретаром и два члана по избору министра иностраних дела, која би била задужена за преписку са конзулима и свим осталим органима који су у служби српске пропаганде у Старој Србији и Македонији. Рад канцеларије био би тајан, имала би архиву одвојену од других архива Министарства. У поређењу са радом претходних српских влада, ова одлука о отварању посебне канцеларије, која је касније довела до оснивања Просветно-политичког одељења Министарства иностраних дела, била је значајна новина. Поред тога што је одражавала и

нови, независан међународни положај Србије после Берлинског конгреса, ова одредба била је пре свега резултат Гарашанинове намере да у рукама Министарства иностраних дела држи све конце деловања српске пропаганде у Старој Србији и Македонији. У прекограничним областима ништа се није смело догодити без знања и одобрења председника српске владе или, у крајњој линији, без знања и одобрења краља Милана.

У последњм одељку меморандума, који носи назив „Општа разматрања“, сажете су смернице планиране националне политике у односу на изукрштане интересе балканских држава и Турске. Погледи председника министарског савета и министра иностраних дела Гарашанина изложени у мемоару краљу Милану представљали су најаву догађаја после Пловдивског преврата и става који је српска влада заузела у новонасталој кризи. Он је, на првом месту, истакао да читавим послом на одржавању утицаја Србије у Старој Србији и Македонији треба да руководи непосредно Влада. У својим разматрањима политичке ситуације на Балкану Гарашанин је пошао од става да највећи непријатељ Србије није Турска, већ Бугарска и да агитација Бугарске у Македонији и Старој Србији има за циљ, пре свега, борбу против грчког и српског утицаја. Развијајући даље свој наведени став, Гарашанин се определио да Србија и Грчка, како би се сузбиле бугарске тежње, морају бити упућене једна на другу. За већи и сигурнији успех мора се рачунати и на Турску, за коју су бугарске тежње опасније од грчких и српских, јер је иза њих стајала Русија. У раду на заштити националних интереса у Турској Србији је била потребна помоћ Грчке, која је преко Цариградске патријаршије и других институција које су у биле у непрекидном додиру са турским представницима власти, имала снажан утицај на Порти. Претходно је било неопходно са Грчком постићи договор око поделе интересних сфера у Македонији, након чега би, под утицајем Атине, Васељенска патријаршија пристала на постављење Срба на епископска места у Старој Србији и Македонији. Склапање српско-грчког споразума је требало да буде главни задатак посланика Србије у Атини.

Интересантан је поглед Милутина Гарашанина на значај Османлијског царства у спољно политичкој концепцији српске владе. Поменута концепција полазила је од поставке да Царство није више највећи непријатељ Србије на Балкану. Оваква поставка делује парадоксално уколико се има на уму да српска влада није одустала од идеје ослобођења сународника под османском влашћу, те да је цео план у којем се о томе говори сачињен управо у циљу јачања утицаја Србије у Македонији и Старој Србији, са

крајњим циљем њиховог припајања српској матици. Избегавање сукоба са турским властима и сарадња са њима у потискивању Бугарског утицаја били су основне поставке Гарашаниновог плана и основа делатности српске владе и њених дипломатских представника у Османлијском царству у годинама које су следиле. Нови правац српске политике заснивао се на чињеници да је за Србију благонаклоност турских власти представљала услов без којег није било могуће деловати. За разлику од Бугара и Грка, који су имали Егзархат, односно Цариградску патријаршију, српски народ у Царству није имао своју посебну црквену организацију, није био признат као посебан милет у оквиру Царства, што је значајно отежавало рад српске владе на његовој заштити.

Краљ Милан је прихватио Гарашанинов Предлог плана за организовање пропагандног рада српске владе у европским провинцијама Османлијског царства и одмах је започело испуњење идеја изложених у њему. Обновљени су преговори са Портом о склапању конзуларне конвенције, као и разговори са Васељенском патријаршијом о постављењу Срба за епископе у Старој Србији и Македонији. Одлучено је да у Хиландар буде послат епископ Мојсеј и издата су му посебна упутства за рад у хиландарском питању. Предузети су кораци да се нађе погодна штампарија у Цариграду, а у међувремену је Петар Костић легалним путем, уз одобрење турских власти, пренео уџбенике и друге књиге штампане у Србији у Стару Србију. Буџетом су била одређена средства за финансирање школа и учитеља у Старој Србији и за покретање српског листа у Цариграду. Окружним и среским начелницима у Нишком и Врањском округу је стављено у задатак да, поред редовних дужности, одржавају везу са повереницима у Турској и уопште да спроводе циљеве националне политике према конкретним наредбама владе у Београду.

У новом извештају краљу Милану (12. јула 1885) председник владе Србије Гарашанин детаљније образлаже свој програм и износи шта је до тада предузето на његовој реализацији. Образложење свог програма представио је у пет поглавља: Господару, Конзулска конвенција са Турском, Рад са Патријаршијом Цариградском, Призренска Богословија, Разни радови.

У првом поглављу извештаја, који носи назив „Господару“, Гарашанин се обраћа краљу Милану и наглашава да „досад није било у нас никаква систематична плана, нити каквог организованог рада за одржавање и ширење српске идеје преко граница данашње

Србије. Радило се у појединим приликама, како се кад могло. Сталних веза преко границе није било никаквих. Што их је из ранијих времена било, пропало је, не добијајући из Србије ни моралног ни материјалног интереса“. Међутим, Гарашанин је био мишљења да „ствар се не може за Србију сматрати као без повратка изгубљена. Стваран и слѣдствен рад Србије, нема сумње, да ће очувати у тим пределима Турске Царевине, све оно што се јошт као српско само собом брани од туђега уплива, а оживиће и све оно што је дојакошњи нерад Србије учинио да обамре.“¹⁰⁹ Гарашанин у даљем делу овог поглавља наводи да су у програму јасно дефинисани основни задаци српске владе на стварању услова за успешнији просветно-пропагандни рад у Старој Србији и Македонији, а то су: закључити конзулску конвенцију са Турском и основати конзулате који ће бити главни ослонци политичке акције у Турској; преговарати с Цариградском патријаршијом ради постављања Срба за владике у епархијама где су Срби у већини – у прво време у Призрену и Скопљу, а затим ради добијања старешинства у Хиландару, јер би победа у том питању значила „победу српску над Русима и Бугарима у Светој Гори“; штампати и растурати српске школске књиге преко Призренске богословије, које су одобриле турске просветне власти после извршене цензуре; отворити у будућности књижаре у Скопљу, Призрену, Солуну и Хиландару; радити на оснивању богословије у Хиландару, у којој би се образовали свештеници за Стару Србију и Македонију и српске штампарије за штампање школских и других књига.¹¹⁰

У другом поглављу извештаја („Конзулска конвенција“) Гарашанин износи да су настављени раније започети преговори са Портом о потписивању конзуларне конвенције. „Нашем посланству у Цариграду издао сам налог и упутство да са Турском покуша закључити конзулску конвенцију“, пише Гарашанин краљу Милану, и наставља: „Ова конвенција имала би се закључити по обрасцу таквих конвенција, које је Србија са осталим државама европским закључила са обзиром на особине турскога законодавства, али без тражења права, која су великим европским силама у Турској, по капитулацијама, осигурана. Ово право Србија не треба да тражи из више разлога... Порта би такво тражење извесно одбила и ми не би могли доћи до закључења конзулске конвенције са њом... Кад

¹⁰⁹ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

¹¹⁰ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

Србија буде имала своје конзуле у Турској, ови ће интереси, па макар и по самом законодавству турском, бити боље заштићени, него што су до сада били.

Међутим, за нас није главна циљ (датим) трговачки, него политички интерес. Србији је нужно да у провинцијама Турске има поуздане центре за своју политичку акцију. Тек кад то Србија буде себи осигурала, моћи ће (она) стварно и успешно дејствовати на појачању и ширењу идеје српске и помоћи јој да сузбије освајања туђе пропаганде.¹¹¹ На основу ових инструкција српски посланик у Цариграду Јеврем Грујић априла 1885. године са турским министром спољних послова покренуо је питање склапања конзуларне конвенције са Турском. Предложена основа за преговоре о потписивању конзуларне конвенције понуђена од српске стране била је за Порту прихватљива¹¹² па су они отпочели у септембру 1885. године, али су били прекинути због кризе у Бугарској и српско-бугарског рата.¹¹³

Како је у том тренутку био заједнички интерес Цариградске патријаршије и српске владе да се сузбије бугарска пропаганда и спречи повратак бугарских владика у Македонији српска влада је са њом наставила преговоре који су започети још 1884. године пише Милутин Гарашанин у трећем поглављу извештаја краљу Милану. Тада је српска влада, користећи преговоре са Цариградском патријаршијом око решавања Црквеног питања које је искрсло сменом београдског митрополита Михаила, покренула и питање постављања српских владика у Турској. Преваходно захтев се односио на епископе у Призрену и Скопљу, али је Гарашанин наложио српском посланику у Цариграду Јеврему Грујићу да приликом покретања овог питања напомене да ће се то касније односити на све друге епархије у Турској у којима живи српско становништво (у Битољу, Дебру, Охриду и Велесу).¹¹⁴ Посланик Јеврем Грујић је казао патријарху да је много и „сходније и сигурније“ ако се буду поставили Срби за владике, јер тиме међу словенским живљем не би било потребе за долазак других, бугарских владика. И поред охрабрујуће чињенице што је Цариградска патријаршија била у сукобу са Бугарским егзархатом, да би успела са својим захтевом српска влада је Цариградској патријаршији обећала добит од 1000 динара годишње од сваке епархије у којој Србин буде владика, као и обнављање плаћања данка,

¹¹¹АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

¹¹²АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

¹¹³ М. Војводић, *Рад Стојана Новаковића на закључењу, железничке и трговинске конвенције између Србије и турске (1887-1888)*, Зборник Матице српске за историју 71-72 (2005), 45.

¹¹⁴С.Терзић, *Србија и Грчка ...*, 256.

прекинутог после проглашења независности српске цркве 1879. године, али под другим називом.¹¹⁵ Тако је српска влада преко свог посланика у Цариграду покушавала да код Цариградске патријаршије издејствује постављење Срба за владике у Старој Србији и Македонији. Иако је Патријаршија одговарала - да православље не прави међу верницима разлике по народностима, по мишљењу Милутина Гарашанина преговори су се одвијали успешно и да су утврђене најважније тачке спразума. Ова преговарања можда би довела и до стварних резултата да Патријаршија није постављала услове које треба да испуњавају кандидати за владике: да је турски поданик; да је завршио богословски факултет или школу; да је служио као свештено или духовно лице; да зна грчки; да је доброг владања; да га је прихватила отоманска Порта; и да је записан код патријарха за владиком.¹¹⁶ Ако се узме да су уз ове услове Патријаршије кандидати за српске владике морали бити поуздани и одани српским интересима онда је јасно да Срби нису имали довољно кандидата који испуњавају све ове услове за владике.

Српска влада је схватала да је сарадња са Цариградском патријаршијом тешко била остварљива без сагласности и благонаклоности грчке владе. Обзиром да је у Србији постојало уверење да су, по питању Македоније, Грци расположенији према Србима него према Бугарима, и да то даје могућност „да више порадимо на одбрани наше народности у Македонији“ српска влада је покушавала да преко свог посланства у Атини побољша односе између Србије и Грчке и постави их на основе које би представљале добру подлогу политичкој сарадњи и дуготрајним преговорима о заједничком раду у Турској. Пратећи ширење грчке пропаганде у Македонији, српски посланик у Атини Сава Грујић је крајем марта 1885. године послао детаљно обавештење председнику владе Милутину Гарашанину. Он каже да Грчка ради у Македонији и преко Патријаршије и из Атине, јавно, субвенцијама из државног буџета. Званични путеви грчке активности у Турској иду преко Цариградске патријаршије, Друштва за неговање и ширење грчке просвете на Истоку („Грчко књижевно друштво“), које су утицајни Грци формирали у Цариграду 1861. године, и многобројних конзулата. Али он истиче и улогу „Друштва за распрострањивање

¹¹⁵ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885; С. Терзић, Србија и Грчка ..., 256; М. Самарцић, *Делатност Милутина Гарашанина...*, 117.

¹¹⁶ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885; Архив Косова и Метохије, Збирка Јована Јовановића–Пижона (фотокопија оригинала који се налази у Архиву Македоније у Скопљу), арх. јед. 1, Посланик у Цариграду Ј. Грујић–М. Гарашанину, Цариград 10. VI 1885; С. Терзић, *Србија и Грчка* ..., 256.

грчке писмености“ које отвара школе у Турској, шаље књиге и школује грчку омладину из Турске. Капитал овог друштва износи преко 400 000 динара и уз то добија редовне државне субвенције. Грујић је предлагао да Србија што пре отвори своје конзулате у Турској и обележи сферу своје културне акције; за међу између грчке и српске сфере Сава Грујић предлаже етнографску границу „славе српског елемента са грчким која би се имала проучити – и која по Киперту ишла би јужно од језера Преспе“.¹¹⁷ Дакле, српска влада је схватила, да би добила подршку Цариградске патријаршије и грчких епископа у Старој Србији и Македонији, да мора радити на споразуму с грчком владом који би представљао основу сарадње двеју земаља у Македонији и заједничког сузбијања бугарског утицаја. Пут до тог споразума српски посланик у Атини је видео у подели интересних сфера између Србије и Грчке у Македонији. Кроз честе разговоре о подели интересних сфера Србија је Грчкој предлагала заједнички отпор бугарском Егзархату, очекујући њену подршку код Патријаршије за устоличење српских митрополита у свом делу. Заједничка угроженост од бугарског Егзархата повремено је приближавала српску и грчку делатност у Македонији.

У четвртном поглављу извештаја „Призренска Богословија“ Милутин Гарашанин ближе објашњава трећи основни задатак српске владе који је изнео у свом Програму, а то је штампање и растурање српских школских књига преко Призренске богословије, које су претходно одобриле турске просветне власти после извршене цензуре и отварање у будућности књижара у Скопљу, Призрену, Солуну и Хиландару. „Велика је незгода досад била са снабдевањем српских школа у Старој Србији и Македонији са српским школским књигама. Књиге које су у Србији за школе намењене удешаване су за овдашње потребе и прилике; зато им је улаз у Турску Царевину досад био отежан; а оно што је тамо на разне начине шиљано, давало је често повода непријатељима српским, да оне људе који српске неке књиге преносе денонсирају (потказују) код турских власти и да их компромитују. При таквим околностима наше школе у Турској нису могле успевати“, пише Гарашанин пише краљу Милану.¹¹⁸

Предузети су бројни кораци на реализацији просветног и пропагандног рада у Старој Србији и Македонији. Петар Костић се задржао у Цариграду све до 13. маја 1885.

¹¹⁷ АС, МИД, ПО 1885, фасц. III, дос. III, пов. 197, С. Грујић-М. Гарашанину, Атина 29. III 1885.

¹¹⁸ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

године када је предао турском Министарству просвете 32 уџбеника¹¹⁹ за Богословију и друге српске школе у Старој Србији и Македонији са изменама и допунама које су направили он и Иван Иванић.¹²⁰

Гарашанин пише краљу и у вези с четвртим основним задатком српске владе, а то је оснивање богословије у Хиландару, у којој би се образовали свештеници за Стару Србију и Македонију, и српске штампарије за штампање школских и других књига, и каже да би се ово догодило „чим би управа Хиландара прешла дефинитивно у српске руке“¹²¹ и да то „важно је политички са тога, што би се српски карактер овога манастира још обележио; што би на најудаљенијем крају Македоније имали један снажан просветни апарат и, најпоследње, што би се разашливање књиге из Хиландара у све крајеве српске и македонске лакше железницом вршило.“¹²²

У последњем поглављу „Разни радови“ Гарашанин извештава краља да је крајем 1884. године у 4000 примерака штампан календар „Вардар“. Календар Вардар „својим добрим садржајем толико је сензације направио, да је био и предмет говора у бугарској и руској журналистици, а њихов главни чланак преводио се по руским новинама, као и у многим словенским и немачким листовима. Сви готово српски листови прештампали су га, а органи осталих Словена много су се њиме занимали“, пише Гарашанин краљу

¹¹⁹Ово су уџбеници који су били штампани за школе у Србији. Због тога је и било тешко уклонити из њих све чланке, текстове и слике који су својом садржином на неки начин били уперени против Турске. Садржина многих чланака у овим уџбеницима била је родољубивог карактера и у њима се говорило о потреби уједињења свих Срба, да се омладина васпитава на примерима својих предака који су се борили за слободу своје земље. Да би се добило одобрење за штампање и употребу ових уџбеника у српским школама у Турској требало је исте ослободити од текстова овакве или сличне садржине. Одобрење за штампање ових књига је добијено тек кад су из њих једноставно одстрањени сви чланци са садржином која турским властима у Цариграду није одговарала. На насловној страни цензурисаних књига стајао је натпис: „За основне српско-народне школе у Отоманској царевини, Трошкови фонда С. А. Игуманова“. И даље, у тексту на турском: „По дозволи Високославног Царско Отоманског министарства просвете у Цариграду бр. ____“. (Видети: Петар Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века*, Скопље 1933, (=П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену*), 74).

¹²⁰Иван Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској од XV до XIX века*, Годишњица Николе Чупића, књ. XXXII, Београд 1913, (=И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској*), 298-299.

¹²¹АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885. Идеју „да свакојачко треба наћи старешину Србина за Хиландар“ покренуо је посланик у Цариграду Ј. Грујић још почетком 1881. године. *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 76, 121-125, Ј. Грујић–Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Ч. Мијатовићу, Цариград 21. II 1881.

¹²²АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885; *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 210, 361-362, М. Гарашанин–Посланику у Цариграду, Београд 30. IX 1885.

Милану.¹²³ Зато је влада Србије планирала штампање једног оваквог листа за Србе у Старој Србији и Македонији и то у Цариграду. Овај лист би се звао „Вардар, лист за народне и просветне интересе Македонских Срба“. За уредника листа влада Србије одредила је директора пиротске гимназије Димитрије Алексијевић.¹²⁴

Стојан Новаковић је, заједно са Димитријем Алексијевићем и секретаром Министарства иностраних дела Ђоком Поповићем, утврдио коначан пројекат који је послао председнику владе Гарашанину.¹²⁵ Предвиђено је да се лист штампа у Цариграду и то једном недељно у 500 примерака. Очекујући одобрење за штампање овог листа, српска влада је обављала све неопходне припеме. Међутим, издавање листа је одложено јер Порта није дала своју сагласност.¹²⁶

У овом поглављу, осим о овим основним питањима, Гарашанин је обавестио краља Милана и о томе како је, посредством начелника среза врањског, Тодора П. Станковића, и начелника округа нишког и врањског, Риста Бадемлића и Милана С. Стојићевића, ступио у контакт и са појединим истакнутим и познатим људима у Македонији и Старој Србији. Један од тих контаката успостављен је с патријаршијским епископом у Скопљу Пајсијом.¹²⁷ Обзиром да је Цариградска патријаршија радила на спречавању повратка бугарских владика у Македонију, патријарх је тражио од српског посланика у Цариграду Јеврема Грујића да и он поради „где може“ да се одложи издавање берата, и предложио „да се од народа српског изазову појаве противу бугарских владика, свештеника и учитеља, што би дошло у прилог његовој борби са бугарским егзархом, а у исто време и у прилог нашој цели, за којом у тим крајевима идемо“.¹²⁸ На основу ове информације Гарашанин је затражио од начелника врањског округа Милана Стојићевића да пронађе

¹²³ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

¹²⁴ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 165, стр. 283, Директор пиротске гимназије Д. Алексијевић-С. Новаковићу, Ниш 17. IV 1885; Исто, док. бр. 166, стр. 283-284, Начелник нишког округа Р. Бадемлић-Д. Алексијевићу, Ниш 18. IV 1885; Архив КиМ, ЈМЈ, фотокопија извештаја Саватија Милошевића о раду Просветно-политичког одељења од 1885. до 1892. године.

¹²⁵ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 180, стр. 306, С. Новаковић-М. Гарашанину, Београд V 1885; АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 56, С. Новаковић-М. Гарашанину, Београд 6. VIII 1885.

¹²⁶ Архив Косова и Метохије, Фонд Јована М. Јовановића, фотокопија извештаја Саватија Милошевића о раду ПП одељења од 1885. до 1892. године; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 126, ф.н. 199.

¹²⁷ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 175, стр. 296-297, М. Гарашанин-М. Стојићевићу, начелнику округа врањског, Београд 21. V 1885; Исти, док. бр. 177, 300-301, М. Гарашанин-М. Стојићевићу, Београд 22. V 1885; АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 54, М. Стојићевић-М. Гарашанину, у Корбујевцу 23. VII 1885; АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 60, М. Стојићевић-М. Гарашанину, Врање 11. VIII 1885; Исто, М. Гарашанин-М. Стојићевићу, Београд 20. VIII 1885

¹²⁸ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

поверљиву личност коју би послао у Скопље „јер је нужно да се има поуздана веза с владиком скопљанским Пајсијем, како би и он нас и ми њега могли обдржавати у току свега онога што се тиме урадити имадне и могне“¹²⁹ Ова поверљива личност требала је да „преда нужна питања Владици Скопљанском господину Пајсији“ од предсеника српске владе: „Нужно је да Патријаршија Цариградска добије што пре изјаву становништва скопљанске епархије да неће да прими бугарске свештенике, учитеље и владике. Може ли владика штогод (у овом домашају) по овом предмету урадити? Шта мисли да би ми требали одавде да чинимо?“ и да га замоли за брзи одговор.¹³⁰

При избору поверљиве личности за извршење овог задатка начелник врањског округа Милан Стојићевић се определио за „потпуно поуздана и сигурна човека Проку Цуваревића, трговца, а брата Алексе Цуваревића, председника Суда општине врањске“.¹³¹ Владика скопљански Пајсије му је на прво питање „нужно је да Патријаршија Цариградска добије што пре изјаву становништва скопљанске епархије да неће да прими бугарске свештенике, учитеље и владике“ одговорио „да је он са Патријаршијом Цариградском по овоме делу имао споразум израније, а и сада да непрестано стоји у преписци и договору по тој ствари, да се у скопљанску епархију не шиљу више свештеници и учитељи, ... да се нису досада никако ни постављале, нити их има у Скопљанском Вилајету, ни у близини скопљанске епархије. Нема уверења, да се од подужег времена постављају ни свештеници ни учитељи по Скопљанској епархији, јер и сама патријаршија Цариградска на томе живо ради и настојава, да то више не буде. А што и има стари свештеника и учитеља то се губи према већини српских свештеника и учитеља у Скопљанској епархији. Према оваквом стању ствари“ каже у свом одговору владика скопљански Пајсије да „не би било сад и цели сходно, да се на том питању, поново ради, да Патријаршија Цариградска добије изјаву становништва Скопљанске епархије, да неће да прима бугарске свештенике, учитеље и владике, нарочито ... с тога што руски и бугарски агенти и пропагандисте пазе јако на сваки миг, и што би се они живо трудили, па би тиме,... лакше осујетили и сву његову осталу радњу, са Патријаршијом Цариградском, која се потајно води.“

¹²⁹ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 175, стр. 296-297, М. Гарашанин-М. Стојићевићу, Београд 21. V 1885.

¹³⁰ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 177, стр. 300-301, М. Гарашанин-М. Стојићевићу, Београд 22. V 1885.

¹³¹ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 194, стр. 333-334, М. Стојићевић-М. Гарашанину, у Корбујевцу 23. VII 1885.

На друго питање „Може ли владика штогод (у овом домањају) по овом предмету урадити?“ владика скопљански Пајсије одговорио је: „не би било умесно и саветно за сада ништа друго о овим стварима радити ни предузимати, сем ове радње и послове, који већ постоје између њега и Патријаршије Цариградске, јер што би се то живље и јавно предузимало, могло би... само више сметати и шкодити самој ствари, а не би се могло ништа боље ни правилније урадити ни извести, ма којим другим путем да се у овој ствари пође.“

Одговарајући и на треће питање председника српске владе Милутина Гарашанина „Шта мисли да би ми требали одавде да чинимо?“ владика скопљански Пајсије казао је изасланику Џуваревићу да он сматра да „према свима околностима и постојећем стању ствари, да јошт није време, да се шта живље, нарочито јавно са наше стране предузима, што руски агенти живо пазе на сва опстојателства, и троше грдне паре, да се свако предузеће одмах у почетку и првом појаву с места угуши, а што би се то, јавно, или иначе несмотрено предузимало, да би се тиме само стварале веће неприлике и тешкоће, а самој ствари не би се ништа помогло.

Све што би се за сада са наше стране могло учинити ваљало би чинити то, да се поднесу неке омање новчане жртве, које би требало чинити турским властима, а и грчким неким личностима, да би се могли што више придобити за нашу ствар или ... да се овима чине и неки извесни дарови.“ На крају владика Пајсије поручује српској влади „да се у скопљанском вилајету не треба ништа бојати за ове ствари; јер док је он тамо, на овоме положају, неће моћи Бугари ни у чему и ни уколико даље успевати, ни са својим агитацијама продирати. Али..., да у Солунском Вилајету ствари рђаво стоје за нас.... руски конзули и њихови агенти и пропагандисте троше силне паре на ове ствари у свима приликама, и с тога, је њему тешко у Солунском Вилајету што за нашу ствар радити и успевати.“¹³²

Одговор скопског владике Пајсија да у његовој епархији нема бугарских учитеља и свештеника односно „да је он са Патријаршијом Цариградском по овоме делу имао споразум израније, а и сада да непрестано стоји у преписци и договору по тој ствари, да се у скопљанску епархију не шиљу више свештеници и учитељи, ... да се нису досада никако

¹³² ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 199, стр. 340-343, М. Стојићевић–М. Гарашанину, Врање 11. VIII 1885.

ни постављале, нити их има у Скопљанском Вилајету, ни у близини скопљанске епархије. Нема уверења, да се од подужег времена постављају ни свештеници ни учитељи по Скопљанској епархији, јер и сама патријаршија Цариградска на томе живо ради и настојава, да то више не буде“ није у потпуности задовољио Милутина Гарашанина. Њему су већ били познати подаци „из званичног извештаја бугарског Егзархата да је у школској години 1883/1884. било у скопљанском санцаку не мање него 57 бугарских учитеља и 5 учитељка, и то у кази скопљанској 26 учитеља и 1 учитељка, у кумановској 9 учитеља и 1 учитељка, у кратовској 2 учитеља, у тетовској 2 учитеља и 1 учитељка, у Кривој (Егри) Паланци 2 учитеља, у радовишкој кази 1 учитељ, у тетовској 14 учитеља и 2 учитељке, у кочанској кази 2 учитеља.“¹³³ Пошто је бугарски Егзархат у свом извештају дословце навео где и колико има својих учитеља у скопском санцаку, односно у скопској епархији, онда је разумљиво што је председник Гарашанин тражио од начелника врањског округа да преко изасланика Цуваревића замоли скопског владикау Пајсија за додатна и ближа објашњења за изнете тврдње.

Подсећајући на заједнички интерес Цариградске патријаршије и Србије да се у Македонији и Старој Србији сузбије бугарска пропаганда, Гарашанин потврђује да је српска влада „вољна давати и потребна материјална средства за постизање те цели“ и моли начелника врањског округа Милана Ђ. Стојићевића да „изволите упитати г. митрополита Пајсија, којима би грчким и турским личностима у Македонији, а поименице у скопљанској епархији, ваљало послати од наше стране поклоне и какве“ и да размисли и да му јави „да ли би требало ... давати што г. Пајсију на трошкове, које би он могао имати по овом нашем делу и шта да му се даде.“¹³⁴

Ради остварења истог циља, сузбијање бугарске пропаганде у Македонији, српска влада је покушавала да ступи у контакт и са неким истакнутијим представницима турске власти. У тајну мисију послати су учитељ Панта Манојловић¹³⁵ и контролор дувана у

¹³³ ГИМНАС, IV/1, док. бр. 204, стр. 353-354, М. Гарашанин-М. Стојићевићу, Београд 20. VIII 1885

¹³⁴ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 204, стр. 353-354, М. Гарашанин-М. Стојићевићу, Београд 20. VIII 1885.

¹³⁵ Учитељ Панта Манојловић је крајем августа 1885. године добио од Министарства иностраних дела Краљевине Србије упутства и почетком септембра послат у Македонију. Међутим због ибијања српско-бугарског рата он је враћен са границе и војно мобилизован. Тек после завршетка рата он је децембра могао поново да крене на пут у Велес у Македонију „у цели проучавања тамошњег стања у погледу на бугарску пропаганду“. Манојловић је добио конкретне задатке. Он је требао да обрати пажњу на школе и учитеље, (какве су школе, ко их издржава, колико и какве деце имају, одакле се деца снабдевају школским књигама а школе училима и наставним средствима, ко плаћа учитеље, колике су им плате, да ли имају стан, обављају

Београду Исаило Марковић.¹³⁶ На предлог управника призренске школе М. Ч Михаиловића, влада Србије је одредила Исаила Марковића, родом из Тетова, да успостави контакт са тетовским пашом, са којим је и до тада имао личних веза, и да га ангажује на заједнички рад са Србијом против Бугара.¹³⁷ Гарашанин је Исаилу Марковићу дао упутство да од тетовског паше тражи: 1. да од свих општина у тетовском санџаку добије изјаву да неће да трпе бугарске школе, учитеље, владике и попове; 2. да на било који начин што пре истера једног или двојицу бугарских учитеља и да их замени другима, који би били из призренске богословије и турски поданици.¹³⁸ Извршење ових захтева за српску владу би представљало доказ о његовом пристанку на сарадњу. Иако Исаило Марковић још није био поднео званичан извештај о свом раду у Тетову, Гарашанин је имао информације „да је више Бугара у Тетову позатварано, међу којима и неки учитељ, под оптужбом, да су ухваћени у некој бунтовној радњи у Македонији у корист Бугара.“¹³⁹

Председник владе Милутин Гарашанин је такође обавестио краља Милана о томе како је ступио у контакт и са појединим истакнутим Албанцима и покушао да са њима постигне споразум. „Ради се о томе, да се сазнаду праве жеље и намере Арнаута и да се према томе ухвати беса са њима за заједнички рад. Досад се толико сазнало, да Арнаути поглавито страхују од даљег продирања Аустро-Угарске на југ Балканског полуострва и

ли каву службу у цркви, да ли примају помоћ из Србије и ако примају преко кога, да ли би требало давати помоћ, какву, колику и преко кога? Такође је добио задатак да обрати пажњу и на бугарску пропаганду у школама. Исто тако требао је да обрати пажњу на цркве и свештенство, како се издржавају и да ли из Србије добијају помоћ. (АС, МИД 1885, ППО, фасц. I, док. 70, М. Гарашанин–министру просвете и црквених дела, Београд 19. марта 1886; ГИМНАС, IV/1, док. бр. 214, стр. 371-372, М. Гарашанин–министру просвете и црквених дела С. Новаковићу, Београд новембар 1885). Панта Манојловић се у Македонији задржао 4 месеца а онда се вратио у Србију и 18. марта 1886. године поднео извештај министру иностраних дела Србије о свом боравку и раду у Македонији. Он је у свом извештају исцрпно приказао начин бугарске пропаганде и агитације у Македонији преко школе. (Види: Иван Катарџијев, *Еден документ за школската пропаганда во Македоније*, Гласник ИНИ, година I, књ. I, Скопје, 1957, 193; Исти, *Извештај Панте Манојловића Министарству иностраних дела Краљевине Србије о његовом путовању по Македонији*; *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, IV-2 (1886-1887)*, приредио К. Џамбазовски, Београд 1986 (=ГИМНАС, IV/2 (1886-1887)), док. бр. 8, стр. 22-23, Обавештење председника Министарског савета и министра иностраних дела М. Гарашанина–министру просвете и црквених дела С. Новаковићу да се Панта Манојловић вратио са путовања по Македонији и да је поднео извештај о томе која је места посетио, Београд 19. III 1886; К. Џамбазовски, *Културно-просветне везе Македонаца са Србијом током XIX века*, Скопје 1960, 160; Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во 19 века до 1897*, НИП, ”Нова Македонија”, Скопје 1973, 223.

¹³⁶АС, МИД 1885, ППО, фасц. I, док. бр. 21, Тодор П. Станковић-М. Гарашанину, Врање 31. V 1885; К. Џамбазовски, *Културно-општественте врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 159; Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во 19 века до 1897*, 223.

¹³⁷ГИМНАС, IV/1(1879-1885), док. бр. 181, стр. 307, М. Ч. Михаиловић-М. Гарашанину, Призрен маја 1885.

¹³⁸АС, МИД 1885, фасц. I, док. бр. 21, М. Гарашанин-Упутство за Исаила Марковића из Тетова, Београд 21. V 1885.

¹³⁹АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

да су вољни да се томе продирању силом одупру. Дознало се даље да Арнауте у овом правцу подстиче Порта. Арнаути показују воље да са нами до извесног споразума дођу“, пише Гарашанин краљу Милану.¹⁴⁰ Контакт с овим Албанцима одржавао је начелник Нишког округа Ристо Бадемлић преко неког Василиа Филиповића, трговца из Приштине и Махмуда Хусеин Спахића, богатог Албанца који је био настањен у Нишу, а чија су браћа живела у Призрену, и неких људи који су имали утицај у Албанској лиги.¹⁴¹ Извесну улогу у успостављању контакта са Албанцима имао је и начелник Врањског среза Тодор П. Станковић, који је и премештен у овај погранични срез „да служи као канал, кроз који ће влада имати да дејствује у те крајеве и преко кога ће са њима стајати у свези.“¹⁴² У свом извештају Станковић каже да „наше пограничне власти треба лепо да поступају с Арнаутима. Срески начелници на граници према Арнаутима, треба да се старају да задобију све прваке из погранична им арнаутска села, а после средством њих да и даље хватају познанства. Арнаутима треба сваком приликом давати тврду веру (бесу) да Србија не иде на то, да њих протера са њихова огништа, но да их избави од свију досадашњих јада и покора, да им да слободу и правду и старинску част и поштење, да ће њихову част, образ и поштење бранити и штитити као што штити своју част.... Кад се колико толико дође до споразума са Арнаутима из пограничних нам нахија, онда треба почети са поглаварима појединих племена (фисова) у Призренској, Ђаковској, Пећској, Тетовској, Гостиварској и Дибарској нахији. Ове поглаваре треба питомити и омитити им Србију... да у случају рата Србије са Турском устану и Арнаути против Турака.“¹⁴³

Шестомесечни рад српске владе на реализацији плана Милутина Гарашанина прекинула је пловдивска криза (уједињење Бугарске са Источном Румелијом 6/18. септембра 1885.) и српско–бугарски рат¹⁴⁴ што је довело до одлагања реализације неких његових делова. Међутим, ови догађаји донели су и нови велики изазов и подстрек за

¹⁴⁰ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

¹⁴¹ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885; Архив КиМ, ЈМЈ, Фотокопија извештаја С. Милошевића о раду Просветно-политичког одељења од 1885. до 1892. године.

¹⁴² ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 175, стр. 296-297, М. Гарашанин–М. Стојићевићу, Београд 21. V 1885; Види: М. Јагодић, *Српско-албански односи ...*, 308.

¹⁴³ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 201, стр. 344-346, Т. Станковић–М. Гарашанину, Врање 16. VIII 1885.

¹⁴⁴ Српско–бугарски рат је за Србију уједно представљао и последњи застој у планском спровођењу националне политике. М. Ђ. Миловановић, *Пловдивски преврат и српско–бугарски рат*, Београд 1902, 10-11.

појачани национални рад Србије у Старој Србији и Македонији.¹⁴⁵ Да би парирала појачаној бугарској пропаганди у Македонији, Србија је крајем 1885. и током 1886. године радила на мобилизацији српског живља како у Македонији, тако и оног који је емигрирао и налазио се на њеној територији. Кључна личност у организовању српских хајдука 1885-1886. године на територији Македоније био је начелник Нишког округа Риста Бадемлић.¹⁴⁶

Преговори о потписивању конзуларне конвенције између Србије и Турске, који су прекинути због кризе у Бугарској и српско-бугарског рата,¹⁴⁷ поново су били покренути у јулу 1886. године како би се створила легална основа за национално-политички и културно-просветни рад у Турској, односно у Старој Србији и Македонији. С обзиром на то да се предвиђало вођење опсежних разговора око будуће дефинитивне конзуларне конвенције, руководећи се економским потребама постигнут је договор да се што пре закључи једна привремена конвенција која би омогућила да обе земље отворе конзулате. Тако су почетком септембра 1886. године Србија и Турска потписале привремену конзуларну конвенцију, што је представљало значајан успех српске дипломатије.¹⁴⁸ Потписивањем привремене конзуларне конвенције унапређени су услови за преговоре са Портом о склапању железничке и дуго жељене трговинске конвенције. С обзиром на то да су се око те две конвенције као и око других питања за које су ове две државе биле заинтересоване очекивали нови преговори краљ Милан и Влада Милутина Гарашанина определили су се да то буде поверено Стојану Новаковићу,¹⁴⁹ који је новембра 1886. године постављен за новог српског посланика у Цариграду.

¹⁴⁵АС, МГ, бр. 920, Риста Бадемлић-М. Гарашанину, Ниш 22.VIII/3. IX 1885; Исти истом, 24.VIII/5. IX 1885; Исти истом, 29.VIII/10. IX 1885; Исти истом, 1/13. IX 1885; бр. 940, начелник Среза косаничког Вукашин Јовановић-начелнику Округа нишког Ристи Бадемлићу, 2/14. IX 1885.

¹⁴⁶АС, МИД, Б, XXXII, Риста Бадемлић-М. Гарашанину, Ниш 1. априла 1886.

¹⁴⁷М. Војводић, *Рад Стојана Новаковића на закључењу, железничке и трговинске конвенције између Србије и Турске (1887-1888)*, Зборник Матице српске за историју 71-72, (2005), 45.

¹⁴⁸Исто.

¹⁴⁹Стојан Новаковић је био личност од угледа са ауторитетом научника, а који је, уз то, био искусан политичар, и један од најбољих познавалаца савремених прилика у европској Турској, као и њене прошлости. Његов задатак је био да ради на успостављању добрих економских и политичких односа са Турском, али и на јачању веза са тамошњим српским народом. О томе је већ имао разрађен план, јер је као члан Државног савета учествовао у изradi упутстава и планова за вођење културно-просветне и национално-политичке пропаганде у деловима европске Турске, а и великог искуства јер је, као министар просвете у два мандата (1873-1875. и 1880-1886.) радио на ширењу српских школа у Старој Србији и Македонији. Стојан Новаковић је био члан утемељач Друштва Светога Саве још од његовог постанка. Као велики српски научник и романтичар, као и политички активан човек он је и пером и делом помагао Друштво у реализовању његових циљева и задатака. Као члан Уређивачког одбора часописа Браство прочитао је и оценио многе текстове који су били намењени за овај часопис, а чланцима које је сам написао знатно је обогатио његов садржај. Новаковић се на разне начине старао да се и материјално помогне

После неуспешног рата са Бугарском и доласком Стојана Новаковића за српског посланика у Цариграду у Србији почиње много активније да се ради на реализацији идеја изнетих у Гарашаниновом плану. Стварањем легалне основе за национално-политички и културно-просветни рад у Турској, односно у Старој Србији и Македонији, српска политика је напустила југословенски смер из шездесетих година и вратила се у оквире одређене у Гарашаниновом „Начертанију“. Србија модернизује своју спољну политику према суседним државама. Уместо ранијих исцрпљујућих преговора о савезима и ковању завереничких планова, у овом периоду се постављају темељи за постепено ближе повезивање националних држава у областима привредног и културног живота. Такође, она је коначно ставила у други план револуционарне методе решавања Источног питања и прихватила метод својих суседа – Бугара и Грка, да се мирним путем, преко цркве и школе, бори за јачање свог утицаја у Старој Србији и Македонији. Основу политичких односа међу Србима, Грцима и Бугарима чинило је црквено питање. Кључну улогу у очувању и развијању народносне свести хришћана у Турској имала је црквена организација, а управо је она недостајала тамошњем српском народу.

Најважнији резултати српске националне политике према Старој Србији и Македонији, остварени у периоду од 1885. до 1894. године, били су следећи. Привремена конзуларна конвенције између Србије и Турске била је склопљена 1886, а стална десет година касније. Конзулати у Скопљу и Солуну отворени су 1887, а у Битољу и Приштини 1889. У оквиру Министарства иностраних дела образовано је 1889. Политичко-просветно одељење, у чијим рукама је, као што је Милутин Гарашанин предложио, било концентрисано руковођење националном политиком.¹⁵⁰ Поред Призренске богословије, заживеле су српске гимназије у Солуну, Цариграду, Битољу, Скопљу и Пљевљима. Број српских основних школа у Старој Србији се увећавао, упркос опструкцији турских власти. Упркос напорима српске владе да помогне рад српских школа у Македонији (Србија упућује учитеље у Македонију које је сама плаћала, почиње новчано да помаже школе, плаћа учитеље, прихвата на школовање питомце из Македоније, шаље школске уџбенике,

Друштву Светога Саве. Тако је у архиви Друштва сачуван његов руком написан нацрт: Како да се рашири мисао и придобије наш свет, да се чувају и купе уништене поштанске марке које би се продавале у корист Друштва Светога Саве. Захваљујући овој његовој идеји једно дуже време Друштво је имало довољан приход. (Види: Јован Хаџи-Васиљевић, Поменик Друштва Светога Саве, *Стојан Новаковић, члан утемељач Друштва Св. Саве*, Браство, XV, Београд, 1921, стр. 273.)

¹⁵⁰ М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, 118-142; Исти, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, 48-49, 65.

планове и програме, школски прибор и учила и разне књиге и пропагандни материјал) њихов број је у овом периоду опадао. Због недостатка српских цркава у Македонији, српска просветна делатност је зависила од турских управних власти и Васељенске грчке патријаршије. Од којег од ова два чиниоца је тражена подршка зависило је од тренутних српско-грчких и српско-турских односа. Порта је допустила отварање српских школа у Битољском и Солунском вилајету тек 1897.¹⁵¹

Главни покретач свих питања у сложеним односима међу балканским државама, које су тежиле да успоставе добре односе са Портом, па и међусобне, али су им интереси и стремљења били супростављени и изукрштани, свакако је био Стојан Новаковић. Његовим постављењем за посланика у Цариграду крајем 1886. године Србија је, за свега неколико година постигла велике резултате у остваривању први пут јасно дефинисаног плана национално-политичког и културно-просветног рада међу српским становништвом у Турској. Политичко искуство и научно познавање прошлости балканског простора били су солидна основа за Новаковићев успешан дипломатски рад у турској престоници. Проучавајући текућа политичка и друга питања на широком плану и са њему својственом систематичношћу, он је пратио дубљу генезу сваког проблема, давао снажне историјске рефлексије и све то уклапао у дуготрајне токове политичког и културног развоја српског и осталих народа на Балкану. Студиозно проучавајући националне тежње других балканских народа и њихове предводнике и носиоце идеја, вршио је поређења са важним догађајима из српске историје и успешним али и погрешним потезима важних људи из српског народа.

Његов поглед на прошлост, али и на савремено стање заснива се на темељним историографско-политичким анализама и то на широком плану: не придајући важност ситним детаљима, осим ако нису у функцији целине о којој пише, он се интересује за оне моменте који су одређивали сличну судбину балканских народа у прошлости и савремености – узајамна културна прожимања и етничка мешања, али и за разлике у путевима и начинима националног ослобођења и из ових проистекле разлике у савременим тежњама ових народа. Са овог становишта Новаковић је проучавао балканске народе Србе, Грке и Бугаре, њихов историјски и културни развој, однос једних према другима, њихову црквено-политичку улогу код хришћанског становништва у Османском

¹⁵¹Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1941, 127-128.

царству и историјске основе њихових националних тежњи и идеја. Његови закључци су засновани на аргументима које је налазио у дипломатским извештајима, тако да његова историјско-политичка гледања и размишљања поред политичког имају и научни карактер.¹⁵²

Јачање бугарске пропаганде у Македонији и погоршање српско-бугарских односа 1884-1885. године

Спољну политику Србије у деценији после Берлинског конгреса одредила су у највећој мери искуства стечена у завршној фази Велике источне кризе 1877-1878. године. Политика српске владе према Старој Србији и Македонији после Берлинског конгреса била је одређена међународним положајем Србије и тешким економским стањем после два рата. Пажљиво је избегавано повлачење потеза који би допринели оптужби да Србија подстиче било какав покрет унутар граница Османског царства. Председник владе Јован Ристић одбијао је све предлоге оружане помоћи македонским устаницима, као и предлоге о покретању пропагандне делатности у прекограничним областима. У писму начелнику округа врањског Р. Милошевићу он каже: „Влада књажевска уверена је, господине, да ови устанци у Македонији не само да неће донети хасне овом народу тамо, него ће напротив нанети штете и њему и оним државама, које га буду потпомагале. Зато влада књажевска не може са своје стране потпомагати ... него му напротив мора свима средствима на пут стати ако би се он где појавио.“¹⁵³

Србија у Бугарска успоставиле су дипломатске односе по признавању независности Србије. За првог српског заступника у Софији септембра 1879. године постављен је Сава Грујић, док је за бугарског дипломатског представника у Београду именован Д. Кирович, који је једно време био лекар у руској војсци, и писац брошуре Источно питање и Словени на Балканском полуострву (1876). Јован Ристић је преговарао са бугарским заступником Кировичем о закључењу српско-бугарског савеза, али због великих разлика у гледањима преговори су остали без резултата. Обзиром да је и Русија настојала да Бугарска нормализује односе са Србијом и другим земљама на Балкану, то је међу западним

¹⁵²С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 273-280.

¹⁵³АС, МИД, ПО, 1879, Т/1, пов. бр. 262, Ј. Ристић-Начелнику округа врањског Р. Милошевићу, Београд 28. V 1879; Види још: АСАНУ, ЈР, инв. бр. 25/409, сигн. XXV/13, Р. Милошевић-Ј. Ристићу, Врање 1. XI 1878; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 123; З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије на Косову и Метохији у XIX и почетком XX века*, Призрен 1993, (=З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије...*), 115.

државама рађало страх да би Бугарска могла постати „Пијемонт“ на балканском региону под покровитељством Русије.¹⁵⁴

Србија је после Берлинског конгреса велику пажњу поклањала догађајима у Бугарској, њеној унутрашњој политичкој ситуацији, променама влада и кризама које су пратиле њен развој. Десетине извештаја и стотине страна исписане руком заступника Србије у Софији Саве Грујића и писара заступништва Димитрија Бодија сведочанство су ове пажње и доказ да је догађајима у Бугарској Србија поклањала више пажње но догађајима у другим државама, па чак и великим силама, посебно када је реч о догађајима који нису везани за њихову спољну политику.¹⁵⁵

Током 1880. године посебну пажњу српске владе привукао је покрет за уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије. Грујићеви извештаји из Софије и реферат написан после посете Пловдиву, учињене према упутствима из Београда, упућивали су на закључак да ће Бугари искористити прву повољну прилику за уједињење, те да ће пренети покрети на Македонију.¹⁵⁶ Српска влада је из разних извора добијала вести о догађајима у Бугарској и о могућности скорог уједињења уколико дође до погоршања ситуације на Истоку. То је подстакло кнеза Милана да јула 1880. године у разговору са дипломатским представником Велике Британије Гулдом изјави да уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије представља озбиљну опасност за Србију.¹⁵⁷

Грујићеви извештаји и друге вести о раду Бугара на уједињењу подстакли су у Србији разговоре о Македонији. Последица таквих вести било је и организовање августа 1880. године тајног одбора у Београду, чије је задужење било руковођење пропагандном делатношћу у Старој Србији и Македонији.¹⁵⁸ Са истим циљем почеле су и припреме за

¹⁵⁴С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 249-250.

¹⁵⁵М. Самарџић, *Успостављање дипломатских односа између Србије и Бугарске 1879. године*, 157.

¹⁵⁶АС, МИД, ПО, 1880, фасц. II, досије II, П/5-VI, пов. бр. 453, Заступник Кнежевине Србије у Бугарској-Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Србије, Софија 19. VIII 1880. Резултат Грујићевог путовања био је и извештај о источнорумелијској војсци објављен у Ратнику под насловом: *Основи устројства источнорумелијске војске (милиције)*, (Ратник, књига IV, свеска X, октобар 1880, II, 1031-1046).

¹⁵⁷М. Самарџић, *Политика Србије према Бугарској и тајна конвенција 1881. године*, Зборник Матице српске за историју, 71-72 (2005), 31-32.

¹⁵⁸И. Катарџијев, *Еден документ за школската пропаганда во Македоније*, Гласник на Институтот за национална историја (ИНИ), година I, књ. I, Скопје, 1957, 294; Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во XIX-от века до 1897. година*, 211-214.

оснивање јавног просветног друштва „Друштво Свети Сава“.¹⁵⁹ У разговору са бугарским кнезом Александром Батенбергом, приликом његове посете Београду септембра 1880. Године, Јован Ристић је истакао да би било пожељно да Србија и Бугарска постигну споразум о сферама простирања њиховог културног утицаја у Македонији, који би представљао и границу оружаних дејстава у случају устанка.¹⁶⁰

Српска влада и јавност су са великим интересовањем пратили дешавања у Бугарској. За кнеза Милана останак Александра Батенберга на бугарском престолу представљао је одређену врсту сигурности да ускоро неће доћи до покрета за уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије и његовог преношења на Македонију на коју је и Србија полагала одређена права, заснована на етничкој и историјској основи.

Пратећи вести из Бугарске у Београду се истовремено расправљало о могућем политичком споразуму са Аустро-Угарском, политичка криза у Бугарској указала је на потребу постизања политичког споразума са суседном монархијом. Кнез Милан је од Аустро-Угарске очекивао заштиту од бугарских тежњи, али и подршку у будућем ширењу српске државе према југу. Односи са Аустро-Угарском ишли су узлазном линијом од формирања владе напредњака Милана Пироћанца. Добру вољу и спремност за споразум бечка влада је испољила склапањем, по Србију повољног трговинског уговора крајем априла 1881. године, познатог у историографији под називом Тајна конвенција.¹⁶¹ Могуће да су политичке прилике у Бугарској утицале на потписивање овог уговора. Стварање ужих политичких веза с Аустро-Угарском било је прагматично политичко решење, које је произишло из целине спољнополитичког положаја Србије у том тренутку.

Априла 1883. године бугарски кнез Александар Батенберг посетио је Атину. Поверљив разговор кнеза Батенберга и председника грчке владе односио се на решење бугарског црквеног питања признањем Егзархата и питање Македоније. Трикупис је изјавио бугарском кнезу да би грчка влада била спремна да „поради“ на Патријаршији да

¹⁵⁹М. Самарцић, *Статут Друштва Свети Сава из 1880. године*, Мешовита грађа, бр. 24, Београд 2005, 203-221.

¹⁶⁰*Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878-1903)*, Руски извори о Србији, књ. 1, приредили Љ. В. Кузмичкова, Д. М. Ковачевић, Нови Сад 1996, 61.

¹⁶¹Г. Јакшић, *Тајна конвенција (1881-1889)*, Из новије српске историје, Београд 1953, 71.102. и 108-128; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II (1878-1889), 333-350; В. Чубриловић, В. Ђоровић, *Србија од 1858. до 1903*, Српски народ у XIX веку, књ. 3, Београд с. а. , 121-126.

се Егзархат призна у Кнежевини Бугарској и Источној Румелији, а што се тиче питања Македоније – влада у Атини нема ништа против тога да се о „културној мисији“ споразумеју на основу узајамног попуштања.¹⁶²

Посета бугарског кнеза Александар Атине у Београду праћена је са узнемирењем, јер је дошла у време када је српска влада намеравала да поведе преговоре с Грчком о заједничком раду у Македонији. Зазирано се од могућности да по том питању дође до споразума између Бугарске и Грчке. Српски посланик у Атини, Сава Грујић,¹⁶³ коме је још из времена када је био заступник у Софији било познато да су кнез Александар и егзарх Јосиф настојали да реше бугарско црквено питање признањем Егзархата и скидањем шизме од стране Патријаршије, детаљно је извештавао своју владу о бугарским и грчким преговорима у Атини. Иако је Грујић сматрао да су Грци у питању Македоније расположенији према Србима него према Бугарима и да то даје могућност „да више порадимо на одбрани наше народности у Македонији“ он је ипак истицао да је бугарска пропаганда врло јака, тако да „морамо бити на опрези да се без нас никаква погодба не углави“. На крају закључује посланик Грујић да и „ми морамо тамо више да радимо да се са успехом на удео у даље судбине те лепе земље надати можемо.“¹⁶⁴

Средином 1883. године Милан Пироћанац је тражио од Грујића да га детаљније извести о преговорима кнеза Александра и Трикуписа и бугарској и грчкој пропаганди у Македонији, јер је, истицао је он, Србија најживље заинтересована за оно што се догађа у српским крајевима у Турској.¹⁶⁵ Грујић је јављао да идеја о признању бугарског Егзархата није популарна у Грчкој и да грчка опозиција не одобрава измирење са Бугарском.¹⁶⁶

Суштина питања између Бугара и Грка, сматрао је Трикупис, јесте у тачном и праведном разграничењу сфера деловања обе народности. Пошто Бугарска, због свог политичког положаја, није могла на себе узимати самосталне обавезе за Грчку је било

¹⁶²С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 251-252.

¹⁶³Сава Грујић је до пред крај 1882. године био српски заступник у Софији. Крајем 1882. године Грујић је повучен из бугарске престонице пошто га је на месту заступника у Софији заменио Ђ. Симић. Јануара 1883. године С. Грујић је постављен за првог српског посланика у Атини где ће остати до јануара 1886. године. Као радикал није уживао наклоност председника владе, напредњака М. Пироћанца, који га је опомињао да подноси извештаје на време и опширније, и да саопштава изворе својих информација. (АС, МИД, ПО 1883, фасц. III, дос. II, К/3, пов. 109, Председник владе и министар иностраних дела М. Пироћанац-С. Грујићу, Београд 26. I 1883; Исто, дос. III, пов. 1105, С. Грујић-М. Пироћанцу, Атина 6. VII 1883).

¹⁶⁴АС, ПО, 1883, фасц. III, дос. III, пов. 774, С. Грујић-М. Пироћанцу, Атина 26. IV 1883.

¹⁶⁵АС, ПО, 1883, фасц. III, дос. III, пов. 774, С. Грујић-М. Пироћанцу, Атина 8. VI 1883.

¹⁶⁶АС, ПО, 1883, фасц. III, дос. III, пов. 846, С. Грујић-М. Пироћанцу, Атина 19. VI 1883.

пожељно непристрасно суделовање Русије и њена гаранција за Бугарску. Поводом тешкоћа у односима цариградског патријарха Јоаникије IV са Портом почетком 1884. године, Трикупис је инсистирао на сагласности и заједничком деловању свих православних држава у овом питању. Он није био за оживљавање питања измирења са бугарском црквом све док се не реши сукоб Патријаршије са Портом. Сматрао је да се преговорима о измирењу може приступити тек када патријарх буде добио берат без икаквих измена у правима цариградске цркве. До тада је, по Трикупису, пре свега било неопходно очувати неприкосновеност права Васељенске цркве, за шта је била нужна подршка Русије. Грчка влада је истицала да је грчка беспомоћна у питању православне цркве на Истоку без подршке и заштите „свагдашње њене покровитељице Русије.“¹⁶⁷ Док је напредњачка влада у Србији покидала готово све везе са Русијом, грчка влада је настојала да задржи подршку Русије у питању регулисања положаја православне цркве у Турској. Међутим, Руски Свети синод, почетком 1884. године, покренуо је акцију за измирење Цариградске патријаршије и бугарске Егзархије и скидање шизме, истичући да је у овом питању неопходно сарађивати са грчком владом.

Односи између Србије и Бугарске до 1883. године били су добри, упркос неповерењима и опречним национално-политичким тежњама које су се испољиле већ у завршном степену источне кризе. Међутим, после тимочке буне у Србији је, упркос постојању устава, парламента и других установа, настало двогодишње раздобље краљевског апсолутизма. У исто време спољна политика краља Милана била је аустрофилска више него икада. У таквој ситуацији први потреси донели су кварење односа између Србије и Бугарске. Склањањем извесног броја вођа и учесника тимочке буне у Бугарску појавило се „избегличко питање“. Српске избеглице у Бугарској, које су биле настањене уз саму српско-бугарску границу несметано од бугарских власти вршиле су пропаганду против краља и владе Србије. Избеглице су кришом прелазиле у Србију, застрашивале и злостављале владине присталице, претећи новом буном. Влада Милутина Гарашанина је одлучно тражила од Бугарске да стане на пут деловању српске емиграције. Бугарска је, вероватно по наговору Русије, овај захтев Србије одбила. Да би скренула пажњу са избегличког питања Бугарска је 1884. године затражила да се српска стража

¹⁶⁷С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 255.

код Брегова уклони. Из тога је настао инцидент, опозив српског дипломатског заступника и прекид односа између Србије и Бугарске.

Српска влада је почетком 1885. године преко свог посланика у Цариграду покушавала да постигне споразум са Патријаршијом о постављењу Срба за владике у Старој Србији и Македонији. Тражила је постављење владика у Скопљу, Битољу, Дебру, Охриду, Велесу и Призрену. За свако владичанско место обећавала је новчану субвенцију.¹⁶⁸ У исто време и Бугари су тражили од Порте да изда берате њиховим владикама за Охрид и Скопље, пошто су привремено били изоставили Дебар и Битољ.¹⁶⁹ У овим преговорима Цариградска патријаршија је као претходни услов тражила да се измире њена стара потраживања од Србије и да српска скупштина у свој редовни буџет унесе помоћ Патријаршији од 1000 турских лира. Осим тога, као предуслов Патријаршија је тражила потпору Србије код Порте да ова не изда берате за егзархијске владике у Скопљу и Охриду.¹⁷⁰ Посланик Јеврем Грујић је скренуо пажњу цариградском патријарху да је „и много и сходније и сигурније“ ако се буду поставили Срби за владике, јер тиме, међу словенским живљем, не би било потребе за долазак других, бугарских владика. Српска влада је обећавала Патријаршији за свако владичанско место (у Скопљу, Битољу, Дебру, Охриду, Велесу и Призрену) одговарајућу новчану субвенцију. Посланик Грујић је тражио да се за почетак макар постави Србин за владика у Скопљу, а затим у Призрену, напомињући да је неопходно радити по принципу „за готов еспап готове и паре“.¹⁷¹

И цариградски патријарх Јоаникије IV у разговору са српским послаником у Цариграду у лето 1885. године показивао је добру вољу „да за известан редован годишњи принос Патријаршији одмах постави српске владике у Скопљу и Призрену. Као услове за сваког кандидата тражио је: да је турски поданик; да је свршио богословски факултет или богословску школу ма где; да је служио као свештено или духовно лице; да зна грчки; да

¹⁶⁸ Архив КиМ, ЈМЈ, арх. јед. 1, Посланик у Цариграду Ј. Грујић–М. Гарашанину, Цариград 10. IV 1885; Арх. Нићифор Дучић, *Рашко-призренска митрополија и национално културна мисија Краљевине Србије у Старој Србији и Македонији*, 11; З. Ђорђевић, *Политичко–просветна делатност Србије...*, 115.

¹⁶⁹ Од оснивања Бугарског егзархата 27. фебруара 1870. године до 1876. године Бугари су имали своје владике у Македонији у скопљанској, охридској и велешкој епархији. Почетком рата 1876-1878. године Порта је повукла раније издате берате, па су бугарски епископи напустили ове епископије. (Р. Грујић, *Православна српска црква...*, (треће издање – репринт), Београд – Каленић - Крагујевац 1995, 139).

¹⁷⁰ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд б.г, 94

¹⁷¹ Архив КиМ, ЈМЈ, арх. јед 1, Ј. Грујић–М. Гарашанину, Цариград 10. IV 1885.

је доброг владања; да се није учинио немогућним код Отоманске Порте; да је записан код патријарха као кандидат за владику.“

Преко црквених питања у Турској преламала су се, у ствари, крупна политичка питања. У пролеће 1885. године учестали су митинзи у Србији¹⁷² и Бугарској у вези са Македонијом. На митинзима у Бугарској тврдило се да у Македонији нема Срба, док се на митинзима по Србији, на којима је учествовао велики број становника из Македоније, истицано да у Македонији има Срба, али да осим њих има и Бугара и Грка. На зборовима у Србији омладина је позивала бугарску омладину да се етнографско питање – докле су у Македонији Срби а докле Бугари – „оцени и определи науком о језику српскоме и бугарскоме с применом на говор у Македонији“. Тако се и у српској и у бугарској јавности заостравала борба око питања којој народности припада словенско становништво у Македонији. Средином 1885. године расправљало се у Београду о Македонији и у научним и политичким круговима, како би се поводом свих ових догађаја уклонили узроци неспоразума.¹⁷³

Почетком априла 1885. године бугарски егзарх Јосиф предложио је Јеврему Грујићу да се споразумеју „да северно од Шар-планине сматра се за српско, а јужно за бугарско.“ Грујић му је на овај предлог одговорио да никад није „ни чуо другачије ни у школи, ни у кући, ни у народу, но да је српско осим Старе Србије и Скопље, дакле јужно од Шар-планине.“ У вези са српским предлогом о језику егзарх Јосиф се надао, каже Грујић, „да ће изобиле бугарских школа по Македонији успети за времена да говору македонском да својство бугарског језика“.¹⁷⁴ Због упорног настојања Егзархата да се бугарске владике врате у Македонију, председник владе Гарашанин је захтевао од Јеврема Грујића да све учини и код Патријаршије и код Порте да Порта не изда берате бугарским

¹⁷²Као одговор на митинге по Источној Румелији и Бугарској на којима су се изражавале бугарске тежње према Македонији, уз подршку владе Србије. Срби пореклом из Старе Србије и Македоније су одржали скупове у Београду 23. фебруара, у Нишу 3. марта и у Врању 10. марта 1885 године. На првом митингу у Београду Срби пореклом из Старе Србије и Македоније формирали су своју организацију Удружење (Збор) Србо-Македонаца и Старо-србијанаца, са циљем да се организовано боре за доказивање и остваривање српских националних интереса у Македонији. За председника овог Удружења (Збора) изабран је Голуб Јанић, трговац и рентијер из Београда. На митингу у Врању једногласно је усвојена Резолуција која је упућена влади Србије. (Видети: АС, МИД, ППО 1885, фасц. I, ПП бр. 4, Председник Одбора одржаног митинга у Врању-М. Гарашанину, Врање, 14. IV 1885.

¹⁷³Димитрије Ђурић, *Научна истраживања и одређење границе народа Балканског полуострва*, Гласник Српског ученог друштва, LXXV, (1892), 322-326.

¹⁷⁴Архив КиМ, ЈМЈ, арх. јед 1, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Цариград 10. IV 1885.

владикама.¹⁷⁵ У оваквој узаврелој атмосфери проглас о уједињењу Кнежевине Бугарске и Источне Румелије од 6/18. септембра 1885. године, изазвао је у Србији велико изненађење и узбуђење.¹⁷⁶

Уједињење Бугарске и Румелије био је догађај од чега се у Београду највише страховало, јер се веровало да је то почетак обнове Санстефанске Бугарске уз подршку Русије. Страх од обнове велике бугарске државе био је непрестано присутан у размишљањима српског владара и политичара. „Уједињена Бугарска је сада, релативно, снажна држава, која располаже великом и јаком територијом која води поред Дунава, обухвата Балкански ланац и приближује се тесно излазима у Југо-Источну Македонију, коју земљу, као што је опште познато, Бугарска жели да присвоји. Онда се ми не чудимао кад чујемо да у Београду сматрају да ће освајање целе Македоније бити први природни корак развита Руско-бугарске политике“ извештава енглески лист „Дејли Телеграф“ од 10. октобра 1885. године.¹⁷⁷

Аустро-Угарска, у суштини, није желела бугарско уједињење, али кад је оно самостално извршено противно жељама Русије сматрала је да га треба подржати и заштитити антируског Батенберга. Аустро-Угарска се у почетку држала обзира према Србији и краљу Милану. Бењамин Калај се преко Михаила Розена, тајног посредника између њихове и српске владе, интересовао да ли Србија „што ради у Македонији, јер изванредан део Македоније треба и мора да припадне Србији и ником другом, у чему ће је и Аустроугарска својски потпомагати, јер је то и њен интерес“, док Бугарској неће дозволити да се шири у том смеру. Истовремено је нагласио да још није време за акцију, али да је неопходно радити на припремању терена и изразио жељу да ово његово размишљање буде пренето краљу Милану и српској влади.

Сличан став је имао и предсеник угарске владе гроф Сегењи, који је Розену казао да је интерес Угарске да се Србија шири према југу, јер није могуће дозволити да се Бугарска, а посредством ње Русија, шири у том смеру, те да Србија у свом деловању може рачунати на потпору угарске владе, али да она сама мора бити покретач овог деловања.

¹⁷⁵ Исто, арх. јед 4, М. Гарашанин-Ј. Грујићу, Београд 18. VI 1885.

¹⁷⁶ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије*, II, Београд 1924, 277-278; М. Ђ. Миловановић, *Пловдивски преврат и српско-бугарски рат*, Дело, 24 (1902), 5; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, III, Београд 1926, 255; В. Ђорђевић, *Историја српско-бугарског рата*, I, Београд 1908, 41-42.

¹⁷⁷ АС, МИД ПО, 1885, фасц. II, дос. III, пов. бр. 468, Ч. Мијаговић-М. Гарашанину, Лондон, ...октобра 1885.

Напоменуо му је да његово мишљење дели и аустроугарски министар спољних послова гроф Калноки.¹⁷⁸

Иако је било природно и логично, уједињење Бугарске српски краљ Милан је схватио као велико померање снага у корист Бугарске, која ће тако увећана постати не само далеко опаснији супарник у Македонији, него ће чак угрозити српске интересе и у делу Старе Србије. И остали политички кругови у Србији су се слагали са мишљењем краља Милана око опасности по српске интересе на југу, али је било разлике у размишљањима око начина на који Србија треба да се томе одупре и у ком правцу треба да крене у том важном историјском тренутку. Овај догађај је Србију затекао неспремну и без јасне концепције и стратегије националног рада у Турској, притешњена готово са свих страна Србија, је реаговала прилично нервозно и без разрађеног плана.

Први знаци заплета ситуације наслућивали су се када је крајем 1884. године српски посланик у Лондону, Чедомил Мијатовић, јављао о појачаном интересовању британске штампе („Тајмс“, „Пал–Мал Газета“) и јавности, па и парламента за Македонију. „Данас имамо телеграф из Софије у („Тајмс“) како македонци из Варне, Рушчука, Дубнице, Ђустендила и Софије шаљу адресе са стотинама потписа Македонском добротворном друштву, које у Софији постоји, с молбом да телеграфише Г-дну Гледстону да су истините вести о турским свирепостима у Македонији, не би ли се г. Гледстон заузео да се таква свирепства више не понављају. (...) Не верујем да ће енглеска влада ма шта у смислу бугарских жеља за сада предузимати. Међутим, Бугари и њихови управљачи постизавају бар једно, они навикавају Енглеску, и у опште Европу, да Македонију сматра као бугарску земљу.“ Закључак српског посланика у Лондону је да се ово питање „систематички и с неким планом износи“.¹⁷⁹

Британска штампа и у првој половини 1885. године наставља да своју и европску јавност обавештава о „Македонији у бугарском смислу“¹⁸⁰ тако да је Народно собрање Бугарске донело одлуку да уреднику „Пал–Мал Газете“ изјави захвалност „што сте тако топло подухватили и бранили ствар гаженога и кињенога народа бугарског

¹⁷⁸ АС, МИД, ПО, 1881-1886, фас. VI, дос. II, президијал (врло поверљиво) бр. 9, Посланик у Бечу М. М. Богићевић-М. Гарашанину, Беч 10. II 1885.

¹⁷⁹ ГИМНАС, IV/I (1879-1885), док. бр. 147, стр. 249-250, Ч. Мијатовић-М. Гарашанину, Лондон 25. XI 1884.

¹⁸⁰ ГИМНАС, IV/I (1879-1885), док. бр. 150 плус два прилога, док. бр. 153, док. бр. 156, док. бр. 157, док. бр. 158, Ч. Мијатовић-М. Гарашанину, Лондон 3. и 10. јануара, 4., 14. и 23. фебруара, 9. марта 1885; Исто, док. 161, стр. 270-274, Посланик у Атини С. Грујић-М. Гарашанину, Атина 23. III 1885.

Македоније“.¹⁸¹ У покушају да енглеској јавности укаже „да Македонија није бугарска провинција“, већ да је то само „цел бугарској агитацији“ и да „и Србија има претензија на Македонију“, српски посланик у Лондону Чедомиљ Мијатовић, под иницијалима Ђ.Б. (Ђурађ Бранковић), послао је уреднику „Пал–Мал Газете“ писмо под насловом „Један српски поглед на македонско питање“. Основни циљ аутора чланка био је да се укаже на потребу сарадње Срба, Бугара, Грка и Румуна у решавању македонског питања.¹⁸²

Познати енглески научник из Оксфорда Артур Еванс је 16. септембра 1885. године објавио у часопису Манчестер Гвардиан занимљив опис са путовања кроз Албанију, Епир, Македонију и Стару Србију са којег се управо тада вратио. Износећи тежак положај хришћанског народа у Старој Србији и Македонији, Еванс закључује: „Овај зулум већ не може да се сноси! Па да краљ Милан сутра уђе у Стару Србију под усклицавањем народа, зар би се тај његов корак могао опозвати кад се улазак кнеза Александра у Источну Румелију опозвати не да? С каквим би образом Европа могла подићи протест? Што се 23-ћи члан Берлинског уговора, који се тиче ових старо-српских и македонских земаља, збацио и игнорисао, томе није толико крива Порта колико су криве силе. Европа је изгубила своје морално право да интервенише. Време је дошло за Србе и Бугаре да узму ствар у своје руке те притеку да ослободе своју угњетену браћу, коју је висока политика Европе напустила.“¹⁸³

Међутим, само након три дана Мијатовић извештава да „ситуација се одсудно окреће против нас. Новине су пуне телеграма из Берлина, Беча и Цариграда, да велике силе просто неће да чују о компензацијама Србији и Грчкој, и да осим уједињења Бугарске и Румелије под кнезом Александром, све друго има остати по старом.... амбасадори су ми у главном потврдили да је жеља великих сила да се измена берлинског уговора сведе на што мању меру. Нарочито ми је немачки посланик гроф Минстер говорио да смо се сувише затрчали кад смо војску мобилизовали, и да су аустријски државници требали да нас од тога одврате“, пише посланик Чедомиљ Мијатовић председнику владе и министру

¹⁸¹ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 153, стр. 259-260, Ч. Мијатовић–М. Гарашанину, Лондон 4. II 1885.

¹⁸² ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 150, 253-254, Ч. Мијатовић–М. Гарашанину, Лондон 3. I 1885; Ч. Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, 19; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 225.

¹⁸³ АС, МИД, ПО, 1885, фасц II, досије III, прилог документу пов. бр. 429, Ч. Мијатовић–М. Гарашанину, Лондон, 21. септембра 1885. Артур Еванс је и даље неуморно радио за Србију доказујући у својим чланцима по новинама (нарочито у Тајмсу) да Стара Србија, за коју је сматрао да се простире до Битоља, припада нама и да је право природно и сад удесно, да краљ Милан заузме сву Стару Србију. (АС, МИД, ПО, 1885, фасц II, досије III, пов. бр. 433, Ч. Мијатовић–М. Гарашанину, Лондон, 24. IX 1885).

иностраних дела Србије Милутину Гарашанину.¹⁸⁴ У даљем делу извештаја посланик Мијатовић износи своје мишљење да у „енглеском јавном мњењу постоји бојазан да ми у садашњој нашој неприлици не изаберемо слабијег непријатеља за нишан – Бугарску. Наша евентуална завада с Бугарима, и нарочито наш евентуални упад у Бугарску, окренуо би све јавно мњење у Енглеској противу нас. Ако би напротив, оставили Бугарску на миру па покушали што противу Турске у Старој Србији, могли би на сигурно рачунати на моралну потпору целе либералне партије а и једнога дела конзрвативаца. Осим тога наша теорија равнотеже не налази довољно одзива у Енглеској. На против, теорија да ми који смо ослобођени имамо дужност да прву прилику употребимо те да нашу браћу који још нису ослобођени, ослободимо и с нама ујединимо.“¹⁸⁵

Одмах после бугарског уједињења очекивало се, уколико се не поврати стање у Источној Румелији, да ће доћи до заједничке акције Србије и Грчке према Турској, односно у Македонији. „Са свију страна уверавају да је Краљ Милан принуђен да иде напред усљед, народног наваљивања и, ако би се он томе противио или не би успео да осигура накнаду, да му прети опасност прогонства, а на престо да ће да доведу Карађорђевог потомка, догађај који заиста не би годиио политичким потребама Аустрије. С тога од корака који Србија буде преузела у друштву с Грчком, као што смо извештени, зависи мир на Југо-Истоку Европе“ извештава енглески лист „Дели Телеграф“ 10. октобра 1885. године.¹⁸⁶ Према Новаковићевим белешкама, још је грчка влада Харилаоса Трикуписа била дала упутства својем посланству у Београду да ради на „братском споразуму“ између Србије и Грчке. И председник српске владе Гарашанин обавестио је грчког отправника послова у Београду Назоса да политички тренутак захтева закључење споразума између две државе. Међутим, неодлучно и колебљиво држање грчке владе, јер је била упозорена од Енглеске да остане мирна у овој ситуацији, подстакло је Гарашанина да изјави да ће Србија, макар и сама, кренути у правцу Старе Србије и Македоније, али да би било боље ако би се удруженим снагама обе државе појавиле на границама Турске.¹⁸⁷

Између Новаковића и Назоса вођен је разговор око питања разграничења узајамних интереса у Македонији. Грчки отправник послова је предложио да се Србија одрекне

¹⁸⁴ АС, МИД, ПО, 1885, фасц. II, досије III, пов. бр. 433, Ч. Мијатовић-М. Гарашанину, Лондон, 24. IX 1885.

¹⁸⁵ АС, МИД, ПО, 1885, фасц. II, досије III, пов. бр. 433, Ч. Мијатовић-М. Гарашанину, Лондон, 24. IX 1885.

¹⁸⁶ АС, МИД, ПО, 1885, фасц. II, дос. III, пов. бр. 468, Ч. Мијатовић-М. Гарашанину, Лондон, ...октобра 1885.

¹⁸⁷ С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 263.

претензија на Струмицу, битољску равницу, па и на Охрид. Према Назосовом предлогу, међусобна граница би требало да иде линијом од истока према западу, од Неврокопа на Мести, Мелника на Струмици, Струмице, Охрида, на Драч, с тим што би сва поменута места, осим Драча, припала Грчкој. Грчка би наводно могла учинити уступке само у пределима око Мелника и Неврокопа. Грчки отпражник послова је још додао да је Грчка спремна да преко јужних Албанаца „које држи у рукама“ помаже Србима код северних Албанаца.¹⁸⁸ Новаковић је на то одговорио да су предложене границе дискутабилне, али да би за Србију било необично важно да јој се омогући слободан трговачки излаз на солунску луку, јер ова лука за њу има велики економски значај. По Назосу је овај предлог био прихватљив уколико Србија тражи излаз на Солунску луку само у погледу трговине, али ако Србија тражи териториални излаз на море онда јој предлаже да се окрене према Јадранском мору, нарочито простору северно од Валоне.¹⁸⁹

И бивши председник грчке владе Харилаос Трикупис је заговарао савез Србије и Грчке. Обилазећи европске државе, као шеф грчке парламентарне опозиције, наглашавао је да су грчки интереси у великој опасности и да је потребно да Грчка наступа заједно са Србијом. „Ово је на Истоку једина држава чије се тежње подударују са нашим, а чији се интереси никад са нашим не укрштавају... Српске претензије не иду преко границе Старе Србије и Косова поља. Због тога су наши одношаји према држави краља Милана једнако пријатељски и ово тим више у часу претеће опасности и Србији и Грчкој од превременог и прекомерног раширења бугарске кнежевине“, нагласио је Трикупис у говору грчким студентима у Лајпцигу.¹⁹⁰ Боравећи у Енглеској Трикупис се састао и са српским послаником Чедомиљом Мијатовићем и том приликом казао му „да је и сувише јасно да све велике силе желе и раде да се мир одржи. Већ је реч била о томе да Аустрија притеже Србију шиљањем једног корпуса на српску границу¹⁹¹ а Енглеска да притеже грчку шиљањем ескадре у грчке воде. По свој прилици ни Аустрија ни енглеска неће чинити што се од њих тражи. Али тек факат је да је у Европи толика бојазан да не само ни једна

¹⁸⁸ В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893*, Прилог за историју српске дипломатије при крају XIX века, Београд 1923, 9-10; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 263.

¹⁸⁹ С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 264.

¹⁹⁰ АС, МИД, ПО, 1885, фасц. II, досије I, пов. 440, С. Грујић-М. Гарашанину, Атина, 25. IX 1885.

¹⁹¹ Потпуно супротне ставове износи енглески лист Тајмс који за насталу опасну ситуацију на истоку окривљује Аустро-Угарску тврдећи да „Србија не би тако далеко отишла са својим ратоборством да је Аустрија није ма и посредно у том подржавала.“ (Видети: АС, МИД, ПО, 1885, фасц II, досије III, пов. бр. 443, Ч. Мијатовић-М. Гарашанину, Лондон, 29. IX 1885).

сила неће Србији и Грчкој давати ни моралне помоћи, но да ће морална помоћ њих свију бити на страни Турске као стране која никога не изазивље а напада се.“ Али главно и суштинско питање за Трикуписа било је у том тренутку „да ли Србија и Грчка, саме две, могу с изгледом на успех да се пусте у борбу с Турском?“ У покушају да одговори на ово питање, Трикупис је испољавао сумњу из разлога што „Грчка нема генерала ни виших штабних официра, и да њена војска још никаквога искуства нема“. Сумњајући и у успех српске самосталне акције, Трикупис је био мишљења да „Грчка и Србија треба да иду заједно, да заједнички добро размисле о ситуацији, па заједнички било да уђу у акцију, било да демобилизирају.“¹⁹²

Упркос критици опозиције да доводи у питање интересе јеленизма, грчка влада Теодора Делијаниса је због енглеског и немачког утицаја, и даље била неодлучна. На Гарашанинову понуду о савезу она је одговорила тек крајем септембра – прихватајући понуду у начелу, али желећи да зна како српска влада замишља основу за предложени споразум.¹⁹³ Очекујући грчки одговор, краљ Милан се предомишљао да ли да објави рат Турској или Бугарској. Међутим, када је стигао дуго чекани грчки одговор, српска влада се већ била одлучила за рат против Бугарске, на шта је, поред аустроугарског дипломате Калнокиа, највероватније утицала и одлука руске владе да у знак протеста нареди њеним официрима да напусте Бугарску Кнежевину.¹⁹⁴

Грчка је са великим интересовањем пратила развој догађаја на српско-бугарском ратишту. Грчко становништво и њена штампа показивали су благонаклоност према Србији у овој њеној акцији против Бугара, чији исход их је много изненадио и зачудио. Међутим, такав став није имала и грчка влада. Насупрот, њу су више забринули почетни успеси српске војске, јер евентуални успех Србије знатно би ојачао њене позиције на Балкану, а тиме разуме се и њене аспирације у Македонији. Зато се она уплашила могућности да Србија потуче Бугарску и добије рат пре него што би Грчка била у стању да се спреми и објави рат Турској.¹⁹⁵

¹⁹² АС, МИД, ПО, 1885, фасц II, досије III, пов. бр. 443, Ч. Мијатовић-М. Гарашанину, Лондон, 29. IX 1885.

¹⁹³ Грци су желели војну сарадњу са Србијом, али не против Бугарске него против Турске. Од како се после Скупштине у Нишу краљ Милан коначно определио за рат са Бугарском Србија није инсистирала на савез са Грчком. (АС, МИД, ПО 1885, фасц. II, дос. I, пов. 411, С. Грујић-М. Гарашанину, Атина, 20. X 1885).

¹⁹⁴ АС, МИД, ПО 1885, фасц. II, дос. I, пов. 411, С. Грујић-М. Гарашанину, Атина, 20. X 1885.

¹⁹⁵ АС, МИД, ПО 1885, фасц. II, досије I, пов. бр. 654, С. Грујић-М. Гарашанину, Атина, 12. XI 1885.

После пораза од Бугарске, у Србији се почело озбиљно проучавати новонастала ситуација на Балкану и тражити могућности за њене даље активности у Старој Србији и Македонији. Закључивало се да је после бугарског уједињења и њеног јачања, осим политичког приближавања Турској, потребно развијати сарадњу и са владом у Атини, која би, због опасности од све јаче бугарске пропаганде, била спремна да утиче на Патријаршију да помаже српске културно-просветне активности у Старој Србији и Македонији. Зато је већ крајем 1886. године Србија обновила своје посланство у Атини и за новог посланика поставила Љубомира Каљевића, који је већ био познат у српској политици, најпре као либерал а касније као напредњак.¹⁹⁶ Грчка влада је увидела да српска акција у Македонији не може бити само средство за сузбијање бугарске акције, већ да и она сама може озбиљније угрозити грчке позиције. Зато грчка влада сада није била спремна да улази у разговоре са српским послаником Каљевићем о споразуму за заједнички рад у Македонији, већ инсистира на споразуму о интересним сферама и ограничавању простора за деловање. У том смислу грчка влада је утицала и на Цариградску патријаршију, која ће у свим преговорима са представницима Србије инсистирати на споразуму Србије и Грчке као услову за њену помоћ српском црквено-просветном раду у Македонији.¹⁹⁷

Јачање дипломатске активности и национално-политичке пропаганде у Македонији

У другој половини 19. века у Београду и многим другим градовима Србије живео је велики број становништва пореклом из Старе Србије и Македоније, многи су пресељени у Србију после ратова 1875-1878. године и одлуке Берлинског конгреса да ови крајеви остану под турском влашћу.¹⁹⁸ Од привремено насељених, поред средњошколаца и

¹⁹⁶Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, Београд 1969,154; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 268.

¹⁹⁷АС, ПО, 1887, фасц. IV, дос. IV, пов. бр. 444, Љ. Каљевић-Д. Франасовићу, Атина 7. IV 1887.

¹⁹⁸У пописима становништва Србије 1890, 1895. и 1900. године су бележени подаци о месту и држави рођења сваког пописаног лица. Број људи који су живели у Србији у време наведених пописа а који су се изјаснили као рођени у Старој Србији, Македонији или Турској био је следећи: 1890. године у Србији је живело 9461 лице из Старе Србије, 2124 лица из Македоније и 27154 лица из Турске, што је укупно било 38730 лица; 1895. године у Србији је живело 21580 лица из Старе Србије, 3946 лица из Македоније и 15542 лица из Турске, што је укупно било 41068 лица; 1900. године у Србији је живело 34516 лица из Старе Србије, 3505 лица из Македоније и 1346 лица из Турске, што је укупно било 39367 лица. Наведени подаци могу да изазову одређену забуну, јер постоји могућност да су се пописана лица различито итјашњавала о

студената, имао је и приличан број сезонских радника, занатлија и трговаца. Крајем 1878. године Деспот Бацовић поднео је предлог да се оснује „Старо-српски одбор“, који би радио на ширењу српске просвете у Старој Србији и Македонији, „јер би вапијући грех био кад би напустили толико хиљада Срба, да их страни народи претапају.“ У даљем делу писма председнику Министарског савета и министру иностраних дела Србије он каже: „Кад не би продужили почети рад, т.ј. кад не би шиљали учитеље у Стару Србију, не само да нећемо моћи међ оним народом развити дух српски, љубав народњи – него ћемо и оно мало, што је до сада урађено, забаталити. Никад, држим није за нас згодније време било за пропагандисање, него сада.“¹⁹⁹ Сматрао је да је повољан тренутак то што су Бугари добили границе своје државе, што ће турска власт мотрити и на рад бугарских учитеља а не само српских, и што више нема бугарских владика који су били стубови бугарске пропаганде.²⁰⁰ У Београду су у то време на српско-македонском наречју штампани календар „Вардар“ у 4 000 примерака²⁰¹ и „Буквар за Србо-македонске основне школе“ чији је аутор Деспот Бацовић, који је у периоду од 1873. до 1876. године радио као учитељ у Битољској патријаршијској школи.²⁰²

Почетком 1885. године у српској и бугарској јавности заоштравала се борба око Македоније, односно око питања којој народности припада словенско становништво у овој области. На бројним митинзима износиле су се контра тврдње: на митинзима у Бугарској тврдило се да у Македонији нема Срба, док се на митинзима по Србији истицало да у Македонији има Срба, али да осим њих има и Бугара и Грка.

Као одговор на митинге по Источној Румелији и Бугарској на којима су се изражавале бугарске тежње према Македонији, уз подршку владе Србије Срби пореклом из Старе Србије и Македоније су одржали скупове у Београду 23. фебруара, у Нишу 3. марта и у Врању 10. марта 1885 године.²⁰³ На првом митингу у Београду Срби пореклом из

мест рођења, тако што су нека лица као место рођења наводила назив историјско-географске области (Стара Србија, Македонија) а нека лица назив државе (Турска). Због тога су од праве важности само подаци наведени под „укупно“. М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 296.

¹⁹⁹ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/614, сиг. XII/10, Д. Бацовић-Ј. Ристићу, Београд 18. XI 1879.

²⁰⁰ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/614, сиг. XII/10, Деспот Бацовић-Ј. Ристићу, Београд 18. XI 1879.

²⁰¹ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 5, стр. 35-36, Матија Бан-Ј. Ристићу, Београд 24. III 1879; док. бр. 37, стр. 77, Управник Државне штампарије-Ј. Ристићу, Београд 8. XII 1879.

²⁰² АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/561, сиг. XII/3, Деспот Бацовић-Ј. Ристићу, Београд 1. IX 1879.

²⁰³ К. Цамбазовски, *Културно-општествение врски на Македонците со Србија во теком на XIX-от век*, Скопје 1960, 152-153; Љ. Доклестик, *Српско-македонските односи во XIX-от век, до 1897. година*, 169-171; М. Самарџић, *Делатност Милутина Гарашићина...*, 118-119.

Старе Србије и Македоније формирали су своју организацију „Удружење (Збор) Србо-Македонаца и Старо-србијанаца“, са циљем да се организовано боре за доказивање и остваривање српских националних интереса у Македонији. Један од говорника на овом митингу био је тадашњи високошколац Светислав Симић, једна од важних личности српске политичке сцене крајем 19. и почетком 20. века.²⁰⁴

За председника овог Удружења (Збора) изабран је Голуб Јанић, трговац и рентијер из Београда.²⁰⁵

На другом јавном збору (митингу) Срба из Македоније и Старе Србије у Нишу 3. марта 1885. године говорили су архимандрит Сава Дечански, управитељ призренске Богословије, Арса Шуменковић, привредник, Живан Живановић, професор, и М. Влајић, управитељ Учитељске школе.²⁰⁶

На јавном збору (митингу) Срба из Македоније и Старе Србије који је одржан у Врању 10. марта 1885 године једногласно је усвојена резолуција у којој су одлуке наведене у седам тачака:

„1. Јаван збор Срба из Македоније и Старе Србије, сазван у Врању 10. марта 1885. год., протестује против истини неверног облика који се непрестајно даје питању о Македонији са стране Бугара. Језик, обичаји и вековне везе Македоније са Старом Србијом противне су тежњама које су у бугарској штампи и на јавним зборовима у Бугарској на видик изашле.

2. Јаван збор Срба из Македоније и Старе Србије, свечано изјављује: Да су Македонци и Старо-Србијанци део народа српског, а Македонија и Стара Србија саставни део српских земаља.

²⁰⁴К. Цамбазовски, *Културно-опитствените врски на Македонците со Србија во теком на XIX-от век*, 153; В. Јовановић, *Светислав Симић и македонски комитети*, Вардарски зборник, бр. 1, Београд 1999, 53.

²⁰⁵Голуб Јанић је рођен 1853. године у селу Маврову, срезу Гостиварском, у Јужној Србији, како се тада називао овај крај у данашњој Македонији. Био је борац за национална права српског народа, одан родном крају и ширем завичају. Као младић пријавио се у добровољце и учествовао је у српско-турском 1876-1878. године. После рата посветио се хуманитарном раду и разним добротворним активностима, а посебно пословима на остваривању националних права српског народа под турском влашћу. За његово име тесно су везани почети организовања четничких акција у Македонији. Заједно са познатим борцима за национална права српског народа, основао је Друштво Српска браћа. Као председник овог Друштва одушевљено је помагао развијање српске четничке акције у Македонији, увек спреман да учини највеће духовне напоре и материјалне жртве за постигнуће њених циљева. Давао је велику новчану помоћ многим културним и националним организацијама које су биле ангажоване у борби за слободу и национална права српског становништва у Турској. Веома добро је познавао прилике у срединама у којима је живео српски народ под Турцима. Јанић је један од истакнутих вођа борбе српског народа за ослобођење јужних крајева од турске власти. (*Задужбина Самуила и Голуба Јанића из Маврова*, у: *Задужбине и фондови*, Београд 1937, 340-341).

²⁰⁶Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 77; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 126.

3. Јавни збор апелује на све Србе у Македонији и Старој Србији, апелује на њихова српска осећања, да колико и где који може побуђују и заштићавају српску народност, српску школу, српску икону и српску књигу.

4. Јавни збор апелује на Владу Његовог Величанства Краља и моли је, да и она не одрекне своју високу заштиту притешњеној народности српској у Старој Србији и Македонији, путем који она у својој увиђавности нађе за најсходнији.

5. Јавни збор апелује на све просвећене синове наше заједничке мајке Србије, да и они-осећајући се нашег заједничког порекла и наше славне заједничке прошлости- не пропусте указивати своју патриотску потпору српској народности у Старој Србији и Македонији, коју угрожавају не српски насртаји и агитације.

6. Јавни збор предусрета с радошћу правило схватање, којим се Васеленска Патријаршија у Цариграду руководи не пристајући да се епархије: Скопљанска и Охридска присаједине Екзархату Бугарском, који је најаче оруђе бугарских агитација у Македонији и Старој Србији. У истом смислу јавни збор изражава симпатије према корацима, којима Грци у Македонији и Краљевини Грчкој противстају агитацијама бугарским, које су исто тако и на српску народност управљене.

7. Јавни збор бира из своје средине одбор од 6 лица, коме ставља у дужност, да ову зборску одлуку достави на дотичним местима и у смислу исте одлуке ради шта треба, ступајући у свезу са оваким одборима: у Београду, Нишу и осталим у Србији где их буде.“

Резолуцију су потписали председник одбора Коста Ђиновски и чланови одбора Кузман С. Бацовић Врачарић и Ђорђе Јовановић.²⁰⁷

У смислу тачке 7. донете резолуције, формиран је шесточлани одбор за чијег председника изабран Коста Ђиновски, а за деловођу (записничара) Зарија. Р. Поповић, учитељ из Гњилана и аутор неколико радова о Косову.²⁰⁸ Иако оставља влади Краљевине Србије да она сама нађе начин како да појача рад на заштити српског становништва у Старој Србији и Македонији, „одбор узима слободу да о томе и своје најскромније мишљење поднесе.“ По том мишљењу, приоритетно би било: да се влада Краљевине Србије постара да Србија има своје заступнике – конзуле у Скопљу и Битољу, који би

²⁰⁷ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), прилог док. бр. 165, стр. 282-283, Одлука (резолуција) Јавног збора (митинга) Срба из Македоније и Старе Србије, држаног у Врању 10. III 1885.

²⁰⁸ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 165, стр. 280-281, К. Ђиновски-М. Гарашанину, Врање 14. IV 1885; З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије...*, 100.

представљали њену спону са Старом Србијом и Македонијом и штитили народност српску; да се шаљу учитељи у Македонију и Стару Србију, да се оснује српска штампарија у Цариграду, или у једном од конзулатских места: Скопљу или Битољу, у којој би се штампали листови на српском језику и уџбеници за српске школе у Старој Србији и Македонији; да Србија и морално и материјално помаже српски народ у Старој Србији и Македонији. Верујући да ће влада Краљевине Србије „вољом жаркога родољубља уложити сав труд и све могуће жртве, да би се осетило да слободна Србија збиља води бригу о својој неослобођеној браћи и ради на ослобођењу и уједињењу српства“, одбор је наставио да делује и у наредним годинама, старајући се о извршењу донесених одлука, сарађујући са одборима из Београда и Ниша.²⁰⁹ У даљим активностима ови одбори нису касније довољно подржавани, па су одлуке донесене на митинзима остајале нереализоване. Тако се Деспот С. Бацовић жали председнику Министарског савета Гарашанину да је због нереализованих одлука са више страна добио прекора, а нарочито од Срба који су родом из Македоније. Да не би пред народом који га је изабрао оставио утисак неозбиљног човека недостојног поверења, а и сам осећајући потребу да се започети рад настави и одлуке спроведу, Бацовић моли Гарашанина да влада Краљевине Србије помогне у реализацији двеју одлука: 1. да се почене издавати један српско-француски лист који ће доносити и објашњавати само македонске ствари, и 2. да се у Београду установи један фонд из добровољних прилога свију Срба, а нарочито Србо-Македонаца, из кога ће се помагати српска просвета у Македонији. Неопходна помоћ владе би се огледала у: 1. њеној дозволи да се овај лист штампа бесплатно у државној штампарији; и 2. да неким људима који буду радили на овом листу и око прикупљања преплате на њега и прилога за фонд одреди плату, а ако су у државној служби да их ослободи дужности и да им да неки додатак што би живели у Београду, где су већи трошкови него у другим варошима Србије.²¹⁰

Председник Министарског савета Гарашанин није одмах изашао у сусрет захтевима Деспота С. Бацовића, наглашавајући да влада Краљевине Србије о томе води бригу. Деспот С. Бацовић морао да дође у Београд и објасни Гарашанину шта му је

²⁰⁹ Исто.

²¹⁰ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 189, стр. 321-322, Деспот С. Бацовић, писар среза пољаничког-председнику Министарског савета и министру иностраних дела М. Гарашанину, Врање 8. VII 1885.

потребно за планиране активности везане за Стару Србију и Македонију и да од њега лично добије нужна упутства.²¹¹

Да је ове митинге подржавала и одобравала и влада Србије потврђују чињенице да су због великог интересовања јавности за митинг у Београду градске власти дозволиле његово одржавање на отвореном, иако је то било забрањено важећим Законом о јавним зборовима. На овим митинзима Турска није нападана, иако је било говора о томе коме треба да припадну турске балканске провинције у случају да оне престану да буду саставни део Турске. Циљ организатора и учесника митинга био је да се укаже на неоправданост бугарских тврдњи да је Македонија бугарска земља и да се оне осуде и насупротив таквим тврдњама истакне српски карактер Старе Србије и Македоније. Зато је српска влада сматрала да и ово становништво треба укључити у национално-пропагандни рад, чији је план управо тих дана разрађивао председник владе Милутин Гарашанин. Избегавање помена Аустро-Угарске и Турске у негативном контексту је разумљиво јер се Србија тих година у спољнополитичким односима највише ослањала на, у том тренутку, моћну Аустро-Угарску, а неизазивање Турске била је једна од најважнијих тачака програма српске владе о организовању пропагандног рада у Старој Србији и Македонији. И посланик Србије у Цариграду сматрао је неопходним да турском министру спољних послова напомене да је српској влади стало до пријатељства са Портом, а да су одржани митинзи у Србији подстакнути митинзима у Источној Румелији и Бугарској, те да је њихов циљ да се супроставе тврдњама изнетим на тим митинзима да су сви хришћани у Македонији Бугари и да докажу да „тамо има и егзархатских Бугара али да има и православних Срба, Грка и т.д.“²¹²

Митинге Србо-Македонаца и Старо-Србијанаца који живе у Србији са великом пажњом пратила је и Турска. Да то не би пореметило односе Србије са Турском, српски посланик у Цариграду је одмах сутрадан после митинга у Врању посетио Порту и разговарао са турским министром иностраних дела, између осталих, и о овом питању. Том приликом Грујић је турском министру иностраних дела казао да је Србији стало до пријатељских односа и не жели да се код њих ово схвати погрешно.

²¹¹ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 201, стр. 334-346, Т. Станковић-М. Гарашанину, Врање 16. VIII 1885

²¹² АС, МИД, ПО 1885, фасц. II, досије IV, пов. бр. 154, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Цариград 11. III 1885; М. Самарџић, *Делатност Милутина Гарашанина...*, 119.

У планирању нових активности којима би се смањио утицај бугарске пропаганде у Македонији и Старој Србији укључио се и Тодор П. Станковић, новопостављени начелник среза врањског. Он је своје мишљење о будућем раду у Старој Србији и Македонији, усаглашено са Деспотом С. Бацовићем, поднео председнику Министарског савета и министру иностраних дела у осам тачака.²¹³

Да би се идеја о заштити српске народности у Старој Србији и Македонији, покренута на зборовима у Београду, Нишу и Врању појачала и обновила начелник среза Врањског сматра „да је нужно да се сав рад митинга (сем што би турску вређало) одштампа у засебним књижицама, како би сваки имао при руци оно, што је на митинзима говорено, или честитао, и тиме би му се порађала нова жеља да и даље ради на српском народносном питању, јер све што се чешће понавља, тим се већма утемељава.“ Ове књижице би се проследиле у Стару Србију и Македонију и поделиле фамилијама и рођацима оних који су на митинзима били, говорили и радили као би видели „жељу тамо сакупљеног народа, гди свечано изјављује, да је Србин и да све што му Бугари намећу мрзи и презире.“²¹⁴

На основу предлога који су се чули на митинзима, начелник округа врањског Милан С. Стојићевић и начелник среза врањског Тодор П. Станковић су, у сарадњи са организаторима митинга Србо-Македонаца и Старо-Србијанаца у Београду Деспотом Бацовићем и Стеваном Максимовићем, израдили „Програм рада за ширење српске идеје и просвете у Македонији и Старој Србији“, који се у већем делу поклапа са програмом који је Тодор Станковић доставио председнику владе 25. априла 1885. године. И овај програм начелник округа врањског Милан С. Стојићевић доставио је на увид Гарашанину.²¹⁵ Програм садржи осам тачака и приказаћемо га у целини:

„Програм рада за ширење српске идеје и просвете у Македонији и (у) Старој Србији:

1. Пре свега нужно је да се састави одбор, који ће бити највише од три лица, која су за овај посао способна и позната са људима и околностима у Македонији и Старој Србији, коме ће – одбору – бити искључиво овај рад поверен. Овом одбору треба да буде стална

²¹³ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 168, Тодор П. Станковић-М. Гарашанину, Врање 25. IV 1885.

²¹⁴ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 174, Тодор П. Станковић-М. Гарашанину, Врање 21. V 1885.

²¹⁵ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр.185, стр. 314, М.Стојићевић-М. Гарашанину,у Предејанима 15.VI 1885.

места Врања, као најзгодније место по положају. Одбор ће своје раду извештавати Господина Министра иностраних дела, а за ствари које се имају предузимати тражити упутства. Ако су лица, која састављају овај одбор, у државној служби, треба им учинити, према потреби, олакшицу у њиховој званичној дужности, и дати им известан додатак како би могли бити комотнији у извесним приликама, пошто ћеду по природи самог рада бити изложена већим пословима и већим трошковима. Овај рад треба се поверити само тројници и зато, да би се у своје почетку могао држати у највећој тајности док се успе да му противници не могу шкодити. С тога и ако ће ова три лица састављати у ствари „одбор“ не треба да је јавно познат као одбор за ову цел.

2. Да се одма изберу три лица која ћеду путовати по Македонији и Старој Србији како би сазнали садање стање и могли ступити у свезу и споразуму нашим људима који ћеду доцније са одбором врањским стајати у свези и споразуму. Ова три лица своје путовање почећеду преко Цариграда, да се Цариградском Патријарху представе и даду му реч да ћеду радити да Срби у Македонији и Старој Србији пређу на страну грчке Патријаршије а одрекну се Бугарске егзархије, како би добили препоруке за грчке владике и поједина знатна лица, која ћеду их у њиховом раду потпомагати и заштићивати. На име путовања овим лицима треба дати бар по 150 дуката цесарских јер да обиђу бар сва знатнија места треба им најмање три месеца.

3. Чим ова лица у Македонији и Старој Србији ступе у споразуму са нашим људима и спреме земљиште за наше школе, одбор ће се старати да одма препоруком шаље учитеље према потреби места.

4. Пошто немамо удесних школских књига за Македонију, које не би биле противне турској држави, нужно је, да се нарочито школске књиге пишу на Србомакедонском наречију, које ћеду се штампати у Цариграду и одатле шиљати нашим књижарама, које се имају установити у Призрену, Скопљу и Битољу, а доцније и у другим местима. За сада пак је прека потреба да се рад на митинзима у Београду, Нишу и Врањи штампа у засебним књижицама, изузимајући оно што би Турску вређало, ове књижице треба их разаслати у Македонију и Стару Србију а и појединим људима који су родом из Македоније и Старе Србије а налазу се у Краљевини Србији, те да их у неколико подсетимо на свој род и домовину, да и даље раду у томе правцу.

5. Да би се и јевропско мњење обавештавало о народносном питању у Македонији, нужно је да се установи један лист на Српском и Француском језику, који да се издаје у Цариграду. Пошто пак немамо другога лица, који је познат са Македонским стварима и иначе спремом за журналистикум, и да је родом из Македоније, то добро би било, кад би се за уредника овог листа поставио Г. Димитрије Алексијевић који ће и књижице корегирати.

6. Одбор врањски треба да се одма постара, да се установи један просветни фонд од стране Старо-Србијанаца и Србо-Македонаца, који живе у Краљевини Србији, и из кога ће се фонда доцније моћи потпомагати Српска књижевност у Македонији и Старој Србији.

7. Прека је потреба да се постави у Битољу или Скопљу наш конзул или најзад бар трговачки агент који ће наше људе потпомагати и одушевљавати.

8. Наша држава имала би чинити годишње издатке ове:

а) На путовање за 3 лица	450 дуката цесарских
б) За 40 учитеља, који се имају поставити у Македонији и Старој Србији	6000 дуката цесарских
в) За лист, књиге и књижаре	5000 дуката цесарских
г) На особене нараде појединим грађанима, свештеницима и за не предвиђене трошкове	4000 дуката цесарских
	Свега 15 450 дуката цесарских.

Оволика сума трошила би се онда, кад се отворе 40 учитељских места у Македонији и Старој Србији, а до тога времена установиће се и речени фонд, па ће се из њега и многе издатке подмиривати, те према томе сва горња сума неће никад пасти на терет државне касе.²¹⁶

Очигледно да је намера владе Краљевине Србије била да све активности на сузбијању бугарске пропаганде у Македонији и Старој Србији и ширење српске идеје и просвете у овим областима, које су започеле организовањем Збора (Удружења) Србо-Македонаца и Старо-Србијанаца у Београду 23. фебруара 1885. године, држи под контролом. Српска влада је сматрала да је она та „која је једина кадра да овај посао корисно руководи“, тако да се ништа није смело догодити без знања и одобрења

²¹⁶ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), прилог док. бр. 201, стр. 346-348, Програм Рада за ширење српске идеје и просвете у Македонији и (у) Старој Србији.

председника српске владе или, у крајњој линији, без знања и одобрења краља Милана. Контролу народне воље која се артикулисала на овим митинзима и њено каналисање и усмеравање вршила је преко својих чиновника у пограничном окрузима: начелника нишког округа Ристе Бадемлића, начелника округа врањског Милана С. Стојићевића и начелника среза врањског Тодора П. Станковића. Грашанин налаже начелнику округа врањског Милану С. Стојићевићу: „размислите и известите ме, како би се најбоље могли у цели политичке агитације у Турској употребити Деспот Бацовић и Максимовић, који су овде македонски митинг приређивали. Даље известите се да ли се г-н Ђиновски, фотограф, који је у Врањи био председник Македонског митинга, не би хтео склонити, да иде негде у Стару Србију или Македонију.... Но пре свега за сву ову тројицу имате добро да размислите – пре но што би са њима шта му драго проговорили, да ли им се овакви послови могу са поуздањем поверити.“²¹⁷

У одговору на овај налог, начелник округа врањског Милан С. Стојићевић пише Гарашанину да је, на основу разговора са Деспотом Бацовићем и Стеваном Максимовићем, главним организаторима митинга Србо-Македонаца у Београду 23. фебруара 1885. године, да они не би радо ишли у Турску ни по каквој мисији из разлога „што оглашавају себе за неке политичке личности, за које Турци и Бугари знају па да би с тога могли лако страдати“, али и из породичних разлога, јер су обојица ожењени и имају децу и своје куће у Врању. Стојићевић даље износи своје мишљење да иако „они према своје знању и вештини, могли би се с коришћу употребити у ове ствари ... са стране партијских обзира не би им се могла ова тако важна ствар поверити; јер су они обојица – као што Вам је познато – добри и искрени пријатељи либералне партије, па што би они знали, уплело би по свој прилици и њихових партија, или бар вође исте, зацело и све, што би они радили и сазнавали за те ствари.“²¹⁸ И председнику одбора Србо-Македонског митинга у Врању фотографу Кости Ђиновском начелник округа врањског Милан С. Стојићевић је пренео предлог Грашанина да му одговори под којим условима и са каквим обавезама би он мога да буде послат у Македонију. Ђиновски му је одговорио да, и поред тога што му је „тешко тај корак предузети због породичних односа, што има старог отца и једног брата сакатог са снахом и децом о којима мора он да води бригу и старање за

²¹⁷ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 175, М. Гарашанин–М. Ђ. Стојићевићу, Београд 21. V 1885.

²¹⁸ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 185, М. С. Стојићевић–М. Гарашанину, у Предејанима 15. VI 1885.

њихово издржавање, а што и сам има жену и децу,“ он ће, ако буде икако могао, радо ићи и послужити општој ствари. У овоме случају Стојићевић предлаже Гарашанину да се Ђиновском одреде две плате, једну за њега а другу за издржавање његове породице,²¹⁹ док Ђиновски захтева да му се „одреди плата најмање 20 дуката, да би могао од истих одвојити фамилији, Отцу и Матери и осталима 5, остали 15 да ми служе за трошаки да ми се изда за предузето путовање у готовом најпосле 50 дуката да би имао чиме спремити се и кренути на пут“ и да у случају ако би на том задатку умро или погинуо „да могу деца моја имати пензију по реду чиновничком како би могли живити.“²²⁰

Пошто је прихватио захтеве Ђиновског, Грашанин овлашћује начелника округа врањског Милана Стојићевића да „што се тиче трошкова за подобне послове можете их у умереним границама чинити (из касе тамошњег Начелства) и одмах тражити да Вам их одавде накнадим.“²²¹

Покрет омладине на Великој школи у Београду

У пролеће 1885. године и у српској и у бугарској јавности заоштравала се борба око Македоније, односно око питања којој народности припада словенско становништво у овој области. Истога дана када је одржан митинг у Врању, ђачка дружина Велике школе у Београду ”Побратимство“ одржала је у својој згради скуп великошколске омладине посвећен научном доказивању српског карактера Македоније и Старе Србије и других тврдњи које су изнете на митинзима у Београду, Нишу, па и тога дана у Врању. Доказивана је неоправданост бугарских тврдњи да је Македонија бугарска земља и осуђене њихове тежње према Македонији. На крају рада овог скупа донет је и закључак у којем стоји да: „Српска великошколска омладина слаже се у начелу с радом браће Србо-Македонаца за одбрану своје народности од неправедних насртаја бугарских агитација, а уверена да се македонско питање може праведно решити једино на основу етнографске правде и науке, изјављује да се оно само тако и мора решити“.²²² Српска омладина је са

²¹⁹ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 185, М. С. Стојићевић- М. Гарашанину, у Предејанима 15. VI 1885.

²²⁰ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 192, председник одбора Србо-Македонског митинга у Врању, фотограф К. Ђиновски-Начелнику округа врањског М. Ђ. Стојићевићу, Београд 21. V 1885.

²²¹ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), прилог док. бр. 194, М. Гарашанин-М. Ђ. Стојићевићу, Београд 29. VII 1885.

²²² Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 77-78; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 126; М. Самарџић, *Делатност Милутина Гарашанина...*, 118-119.

својих зборова упућивала позиве бугарској омладини да се етнографско питање у Македонији, тј. граница између српског и бугарског становништва „оцени и определи науком о језику српскоме и бугарскоме с применом на говор у Македонији“. У вези са предлогом српске омладине да се етнографско питање реши на основу научних доказа о језику у Македонији, Грујић каже „да његово блаженство рачуна да ће изобиле бугарских школа по Македонији успети за времена да говору македонском да својство бугарског језика“.²²³

Средином 1885. године у Београду се и у научним и у политичким круговима расправљало о Македонији. Тако је пуковник Димитрије Ђурић предложио Српском ученом друштву да покрене питање и закаже научну расправу на тему „Научно истраживање и утврђење границе између Срба, Бугара и Грка“, на којој би била позвана сва призната научна друштва из Бугарске и Грчке како би заједнички и што свестраније, а нарочито са гледишта етнографског, историјског, географског, статистичког, археолошког, филолошког и државничког истражили и одредили границу између балканских народа и тако отклонили њихове неспоразуме.²²⁴ Иако је било мишљења да треба оставити балканске народе да се засебно развијају, без стварања неке заједничке основе, Српско учено друштво је усвојило овај Ђурићев предлог.²²⁵ Међутим, убрзо после тога 6. (18) септембра дошло је до проглашења уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије што је изазвало велико изненађење и узбуђење, пре свега код суседних балканских народа, па је читав планирани ток догађаја окренут у супротном правцу.

Друштво „Свети Сава“

Крајем 19. века у Србији је основано више хуманитарних друштава, која су за циљ имала бригу о деци и омладини. Свако од њих је том проблему приступало на свој особени начин, па се тако „Београдско женско друштво“²²⁶ старало о васпитању женске

²²³ Архив КиМ, ЈМЈ, арх. јед. 1, Посланик у Цариграду Ј. Грујић–Председнику владе и министу иностраних дела Србије М. Гарашанину, Београд 10. VI 1885; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 257.

²²⁴ Д. Ђурић, *Научна истраживања и одређење границе народа Балканског полуострва*, 322-326; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 258.

²²⁵ Исто.

²²⁶ „Београдско женско друштво“ основано је 1875. године. Предсеник овог друштва била је Катарина М. Миловук (1844-1913), једна од најобразованијих жена у Србији тога доба. Била је управница Више женске школе од 1863. до 1893. године и писац бројних уџбеника из методике и педагогике.

омладине, „Енглески завод за српску сирочад“²²⁷ бринуо се за напуштenu и сироту децу, „Завод за српску сирочад“²²⁸ се такође бринуло за напуштenu и сироту децу, „Друштво Краљ Дечански“²²⁹ да издржава и васпитава глухо-нему и слепу децу, а друштво „Привредник“ радило је на стварању трговачког и занатског подмлатка. Велику улогу у културном подизању Срба који су долазили из Старе Србије и Македоније одиграла су многа просветна и хуманитарна друштва и патриотске организације као што су „Друштво Светог Саве“, „Друштво за ширење просвете у српском народу“, ²³⁰ „Бачка трпеца“²³¹ и др.

На том пољу нарочите заслуге припадају Друштву Свети Сава. У низу хуманитарних установа Друштво Светог Саве било је посебно по томе што се превасходно бавило школовањем за учитељски и свештенички позив деце из Старе Србије и Македоније, али и из других, још неослобођених крајева где су живели Срби.

Када се увидела потреба за организовање и формирње једног центра за рад на духовном уједињењу српског народа, било је више покушаја да се оснује једно свесрпско хуманитарно просветно друштво. Најпре је предложено формирање друштва „Братство“, за које је професор Милош Милојевић 1880. године написао Правила.²³² Међутим, ово Друштво које се сматра претечом Друштва Светога Саве није заживело, јер је професор Милојевић због таквих идеја и свог рада био уклоњен из Београда и премештен у Лесковац. Тек после Српско-бугарског рата (1885-1886), када су се Срби „тргнули из летаргије“ и када су сва народна интелигенција и народ заједно прионули да „спасу свој живаљ у јужним областима од побугаривања“, и тиме олакшају стање својих

²²⁷ Завод је основан 18 (30) децембра 1876. године финансијском помоћи Манчестерског одбора, који је у Београду заступао др. Х. Циман. АС, МПС, 1885, фасц. XXI, док. бр. 154, Решење Министарства просвете бр. 3965, Београд 18. XII 1876.

²²⁸ Ово друштво је након затварања Енглеског завода за српску сирочад 1877. године преузело све ученике из поменутог завода, АС, МПС, 1885, фасц. XXI, док. бр. 154, Решење Министарства просвете бр. 1941, Београд 19. V 1877.

²²⁹ Друштво је основано 1893 године, а четири године касније (1897) отворен је и Завод за глухо-неме. Видети: *Просветни гласник*, 1894, I, 391-393; *Вечерње новости* бр. 189, 12. јул 1901.

²³⁰ „Друштво за ширење просвете у српском народу“ је основано 1896. године од стране београдских професора који су били чланови Учитељског и Професорског удружења. (*Наставник*, 1898, 241-243.)

²³¹ Основана је 30 јуна 1899. године од стране племенитих београдских госпођа, чланица „Београдског женског друштва“ и професора гимназије „Александар I“ (Прва београдска гимназија). Видети: *Вечерње новости* бр. 189, 12. јул 1901.

²³² М. Самарцић, *Статут Друштва Свети Сава из 1880. године*, 203-22; Статут Друштва Свети Сава потписан је 3. октобра 1880. године после посете бугарског кнеза Александра Београду. (М. Самарцић, *Политика Србије према Бугарској и тајна конвенција 1881. године*, Зборник Матице српске за историју, 71-72 (2005), стр. 32, ф. н. 9.)

сународника и у другим крајевима који су били под туђом влашћу дошло је до оснивања хуманитарно просветног Друштва Светога Саве 1886. године.²³³

Циљ Друштва Светога Саве било је ширење просвете и неговање националних осећања и врлина у српском народу, оно је требало да ради на отварању школа у Старој Србији и Македонији, како би се на тај начин потиснула пробугарска пропаганда међу српским живљем под турском влашћу. Ускоро су се овој групи иницијатора придружили и Стеван В. Каћански (писац химне Друштва), Димитрије С. Јовановић, Ђура Козарац, Љуба Ковачевић, Пера П. Ђорђевић, Милован Р. Маринковић, и протосинђел Фирмилијан. Формиран је Привремени одбор и припремљена Основна правила и друга оснивачка акта. Пошто је тадашњи министар просвете и црквених дела, Милан Кујунџић, дао своју сагласност Привремени одбор Друштва Светога Саве је заказао оснивачки јавни скуп за 24. август/6. септембар 1886. године у сали Велике школе у Београду. Оснивачку скупштину, уз присуство бројних званица, отворио је Светомир Николајевић. Након уводне речи Светомира Николајевића усвојена су оснивачка акта Друштва Светога Саве, Основна правила за његов рад²³⁴ и изабран Главни одбор као његово руководеће тело.²³⁵

За првог председника је изабран Светомир Николајевић (1886-1904),²³⁶ министар и професор, који је заслужан за оснивање и рад више хуманитарних, социјалних и патриотских установа у Краљевини Србији. Друштво Светога Саве само је једно од њих, мада и најзначајније, основано у циљу ширења просвете и националног осећања врлине и традиције. За потпредседника је изабран књижевник Стеван Владислав Каћански, за секретаре професор Прве ниже гимназије Милован Р. Маринковић и учитељ Никола Поповић. Међу члановима прве управе друштва истицали су се књижевник Милан Ђ. Милићевић, професори Велике школе Панта Срећковић и Михаило-Миша Вујић,²³⁷

²³³ *Споменица Друштва Светога Саве (1886-1936)*, уредио др Јован Хаџи-Васиљевић, Београд 1936, (=Споменица Друштва Светога Саве), 228.

²³⁴ *Основна правила „Друштва св. Саве“*, Братство, XI, Београд, 1906, 1–5; А. Ђуровић, *Друштво Светога Саве-улога у друштвеном животу Београда 1886-1891*, Братство (Београд), III–IV, 1999–2000, 172.

²³⁵ Рукописно одељење НБ, Р 413, VIII, 12, Сећања Димитрија Марчића, професора Светосавске вечерње школе, у Београду; АС, фонд Друштва Светог Саве, 2.

²³⁶ Светомир Николајевић је био председник Друштва од оснивања до 1904. год, када је изабран за доживотног почасног председника. Од 1904. до 1914. год. председник Друштва је био правник Андра Ђорђевић а после њега Тихомир Ђорђевић. Видети у: Јован Хаџи-Васиљевић, *Светомир Николајевић, председник Друштва св. Саве (1886–1904)*, Братство (Београд), 1923, XVII, 230–237; А. Ђуровић, *Светомир Николајевић – ректор Велике школе и председник Друштва „Свети Сава“*, Братство (Београд), IX, 2005.

²³⁷ Друштво Светога Саве основали су и водили слободни зидари (масони). Поред тројице оснивача, слободни зидари су били и благајник Друштва Тихомиљ Ј. Марковић, члан прве управе Друштва Михаило

управитељ Учитељске школе Љуба Ковачевић, директор Прве београдске гимназије Ђура Козарац, професор Богословије Фирмилијан Дражић, као и Срета Ј. Стојковић и Милојко В. Веселиновић.²³⁸ За само неколико дана уписано је преко 300 чланова, утемељивача. Само Друштво утемељено је новчаним прилозима неколико стотина трговаца, чиновника, занатлија, судија, лекара, и духовника из Београда и других места у Србији. Међу неколико стотина утемељитеља нашли су се и министри Михаило Вујић, Чедомиљ Мијатовић, Милан Пироћанац и Милутин Гарашанин, дипломата Аћим Чумић, радикалски првак Лазар Пачу, индустријалац Ђорђе Вајферт и познати трговац Никола Спасић.

Обзиром да није било класична задужбина, Друштво Светога Саве је средства за свој рад добављало не само појединачним прилозима него и преко фондова задужбина осниваних ван или при Друштву. Чланови Друштва били су редовни, који би му прослеђивали годишње уплате, и утемељачи који би га помогли једном новчаном свотом. Из њихових редова бирали би се повереници и пододбори у разним српским областима. Друштво се писмено обратило великом броју угледних Срба да постану његови чланови или повереници. Одзив је био преко сваке мере, основан је велики број пододбора у Србији. За само пет месеци основано је 43 пододбора и било уписано 1250 утемељача и 3500 редовних чланова. Тамо где није било пододбора, Друштво је имало своје поверенике. Већ у току прве године рада код појединаца у Србији владало је велико интересовање да постану чланови Друштва или његови дародавци. Међу члановима било је највише чиновника, трговаца, учитеља, професора и свештеника.²³⁹

Краљ Милан и Милутин Гарашанин су здушно помогли оснивање Друштва Светога Саве, а стуб читавог посла и његов „најјачи поборник“ био је Светомир

Вујић, један од утемељивача Друштва Светога Саве индустријалац Ђорђе Вајферт, као и председник Друштва од 1904. до 1914. године правник Андра Ђорђевић. Видети: Јован Хаџи-Васиљевић, *Светомир Николајевић, председник Друштва св. Саве (1886–1904)*, Браство (Београд), 1923, XVII, 230–237; А. Ђуровић, *Светомир Николајевић – ректор Велике школе и председник Друштва „Свети Сава“*, Браство (Београд), IX, 2005; З. Р. Поповић, *Светомир Николајевић, Годишњица Николе Чупића*, књ. XXXV, Београд, 1923, 326–332; *Друштво Св. Саве, Видело*, бр. 192, 5.IX 1886, VII, 3; АСАНУ, Дневник Милана Ђ. Милићевића, 9327/13, л. 48, 60; Ј. Миодраговић, *Кратак преглед рада „Друштва Светога Саве“*, Браство, XI, Београд, 1906, 8–42; Јован Хаџи-Васиљевић, *Прилике под којима је постало Друштво Светога Саве и његов рад од постанка до сада*, Браство XVIII (1924), (=Ј. Хаџи-Васиљевић, *Прилике под којима је постало Друштво Светога Саве*), 4–8; Исти, *Друштво Светог Саве*, Вардар, календар за просту годину 1909, Београд, 1908, 123–124; *Споменица Друштва Светога Саве*, 1–10; Исти, *Поменик Друштва Светога Саве*, Андра Ђорђевић, председник Друштва Св. Саве, Браство XV (1921), 255–256; Г. Божовић, *Педесетогодишњица Друштва светога Саве*, Политика, бр. 10301, 27. I 1937, XXXIV, 7; М. Војводић, *Друштво Светог Саве. Документи 1886–1891*, Београд, 1999, 7–11;

²³⁸ О Милојку В. Веселиновићу видети опширније на стр. 105, ф. н. 415.

²³⁹ М. Војводић, *Оснивање Друштва Светога Саве*, Браство, (Београд), 2011, XV, 12.

Николајевић, професор Велике школе и политичар, „постојани приврженик“ краљевих идеја. И поред прогањања које је доживео промовишући идеју о формирању једног сличног друштва, оснивање Друштва Светога Саве и почетак његовог рада одушевљено је поздравио и професор Милош Милојевић, и био му један од најискренијих и најоданијих пријатеља и помагача и члан Главног одбора. Сама појава Друштва Светога Саве и његов рад на духовном зближавању Срба из слободне Србије са Србима из неослобођених области, као и чињеница да Србин из Краљевине Србије гледа на Србина из Старе Србије и Македоније као на свог сународника и брата наговештавале су остварење идеје многих српских националних радника различитих профила из претходних генерација.

У организовању Друштва Светог Саве и спровођењу његовог програма рада укључивали су се припадници различитих политичких странака и оријентација. У историји Србије било је мало примера да је једна установа, попут Друштва Светога Саве, тако успешно окупљала најразличитије друштвене слојеве и далекосежно утицала на просветно и национално уздицање српског народа.²⁴⁰ Првих пет година његовог рада представљају „златно време“ Друштва, јер се тада „догодило много тога значајног у раду Друштва Светога Саве, од националног до просветног и културног рада на просторима Краљевине Србије, али и на оним територијама где су Срби живели од свог досељавања на Балкан. Предвођено Светомиром Николајевићем, угледним професором Велике школе, оно ће представљати важну карику у ланцу који је повезивао неослобођене делове некадашњих српских земаља (Старе Србије и Македоније) са матицом; у времену када су чињени очајнички покушаји да се очува име, вера и језик од туђинштине.“²⁴¹

Од великог значаја за целокупни рад Друштва Светог Саве била је чињеница што је оно уживало велику подршку званичних органа у Србији, најпре Министарства просвете и црквених дела, од 1889. године Министарства иностраних дела, и што је од њих финансијски помагано. При Министарству просвете и црквених дела је од 1887. године постојало Одељење за школе и цркве ван Србије, које је одлично сарађивало с Друштвом Светога Саве. Најчешће је његовим посредством министар био обавештаван о активностима, жељама и намерама Друштва. Министарство је давало сагласност и за

²⁴⁰ На основу одлуке Председништва АВНОЈ-а Друштво Светога Саве престало је да постоји 22. V 1945. године. (АС, Друштво Светога Саве, Аналитички инвентар, књ. I, Уводни текст Момчила Жеравчића).

²⁴¹ А. Ђуровић, *Друштво Светога Саве – улога у друштвеном животу*, Београда 1886-1891, 172.

отварање светосавских школа и пансиона, одобравало школске програме, учествовало у њиховом финансирању и бринуло се око свршених светосавских питомаца.

Када је 1889. године ресор заграничног националног рада прешао из Министарства просвете и црквених дела у Министарство иностраних дела, Друштво је било у непосредној вези с његовим Одељењем за политичко-просветни рад у Старој Србији и Македонији (Политичко-просветно одељење) а такође и са српским конзулатима у Турској и Посланством у Цариграду. Друштво Светога Саве је, међутим, створило и своје канале и мрежу поверљивих људи, па је тако водило и самосталну пропагандну делатност, што је често доводило до неспоразума са српским конзулима у Турској, који су због тога упућивали оштре протесте Министарству иностраних дела у Београду.

Доласком радикала на власт у Србији, 1889. године, неспоразуми Друштва са званичним органима Србије постали су све учесталији. Радикалске власти су предузеле мере да обједине и ставе под своју контролу све центре српског националног рада у заграничним крајевима. Министар иностраних дела и српски конзули у Турској хтели су, у ствари, да активност Друштва у Старој Србији и Македонији подреде себи као јединим представницима Србије чему се Друштво одупирало. То је створило међу њима многе неспоразуме. Радикали су, штавише, желели да успоставе надзор над укупним радом Друштва што ово, исто тако, није благонаклоно прихватило. Посебно се, као оштар критичар рада Друштва, показао Владимир Карић, српски конзул у Скопљу. Он је био заступник тихог и подземног рада у Турској, и то само под руководством конзула, па му се чинило да Друштво Светога Саве исувише бучно и неопрезно води своју активност што ствара неповерење код турских власти. Карић је због тога тражио да се онемогући сваки даљи рад Друштва. Замерке на рад Друштва имала је и Призренска богословија. Ректор Богословије посебно је упозоравао министра спољних послова Србије да његова установа производи довољно учитељског и свештеничког кадра за потребе Старе Србије, и да не треба правити вишкове.

Незадовољство у делу српских званичних кругова због тога што се Друштво Светога Саве издвојило као сувише самосталан фактор у заграничној делатности није био једини чинилац који је кочио његово деловање. Бугарска пропаганда у Старој Србији и Македонији видела је у њему озбиљног противника. Поједине афере, настале у вези с

побунама у Пансиону Друштва Светога Саве и јавног испољавања пробугарских осећања од стране појединих питомаца, могле су се приписати деловању бугарске пропаганде.

Најопаснији за рад Друштва Светога Саве био је став турских власти. Од 1890. године у Турској су појачани прогони чланова Друштва, није дозвољавано деловање његових људи, агената, попова, учитеља итд.

Доласком на власт радикали су започели корените промене у српској националној политици. Да би објединили и ставили под своју контролу све центре српског националног рада у заграничним крајевима, радикали су најпре покренули лист „Велика Србија“, а затим на Видовдан 1890. године и основали Друштво „Велика Србија“ уместо Друштва Светога Саве, чију су већину чинили напредњаци. На челу Главног комитета изабран је песник Драгутин Илић.²⁴² Друштво „Велика Србија“ је основано са главним циљем: јачање и ширење идеје о уједињењу Срба, с почетка духовном, а затим и политичком. Ново друштво је настојало да уједини српску интелигенцију, која је била подељена партијским борбама. Друштво „Велика Србија“, иако је тежило да у мрежу својих повереника и сарадника укључи представнике из свих српских земаља, свој рад највећим делом уперило је против Аустро-угарске, за разлику од Друштва Свети Сава, које је своју активност усмерило углавном у правцу Старе Србије и Македоније, није радило у Босни и Херцеговини и другим српским земљама.

У околностима када се и у Србији, а и изван ње, дизао све јачи глас против Друштва Свети Сава, Министарство иностраних дела Србије повукло је радикалан потез, 21. августа 1891. године донело је одлуку: 1. „да се рачунајући од 1. септембра укине помоћ коју Друштво Светога Саве до сада примало из државне касеу 23 520 дин; 2. да се питомци који се о државном трошку уче у Светосавско-богословско-учитељској школи изваде из те школе и пансионата друштвеног до 1. септембра ов. год. и преместе по државним школама.“²⁴³ У образложењу те одлуке стајало је „да се и пансион и школа налазе у рђавом стању“, да немају добру организацију, да образовним системом који је у њима примењен не могу школовати онај профил кадрова потребан Србима у неослобођеним крајевима Старе Србије и Македоније. Питомци Светосавске богословско-учитељске школе и Пансиона били су размештени по државним школама у неколико

²⁴²С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 297.

²⁴³АС. МИД, ППО 1891, ред 26, досије I, ПП бр. 1375, М. Ђорђевић–С. Николајевићу, Београд 23. VIII 1891.

градова Србије. Нису помогли никакви апели председника Друштва, који је све оптужбе одбио као неосноване. Друштво Светога Саве било је погођено у највitalнијем делу своје делатности.

Због сукоба са владом Србије и политичким инсинуацијама, Друштво Светога Саве је након пет година успешног рада запало у велику кризу и преживљавало тешко време све до 1904. године. После удара који је доживело 1891. године Друштво Светог Саве ће се само делимично опоравити. Наставиће неке облике свога деловања, пре свега издавачку делатност. И поред изричитог става да се Друштво неће политички ангажовати и мешати у политичке прилике, оно се тешко могло одбранити од кампање која се почела водити против њега из разних разлога. Странке су нападале Николајевића, пре свега због његовог слободног зидарства, без обзира на његову личну честитост и неспорну људску величину, као и на значај рада самог Друштва у српству. Николајевић и остали челници Друштва покушавали су да одоле нападима али је од 1893. године било јасно да су напади уздрмали његову организацију и утихнули његов рад. Свестан да његови напори на остварењу циљева не дају резултате, већ постају узалудни, Светомир Николајевић је на ванредној скупштини 1904. године дао оставку на место председника Друштва Светога Саве. Тада су се оснивачи Друштва Светога Саве пренули и извукли Друштво из учмалости. Најенергичнији у обнови рада Друштва био је Андра Ђорђевић, који је тада изабран за председника.

Обзиром да се Андра Ђорђевић повукао са државних и политичких функција, велики део свога времена посветио је Друштву Светога Саве, на чијем се челу задржао до смрти, 22. новембра 1914. године. председавање Андре Ђорђевића у Друштву Светога Саве забележено је смишљеним и корисним радом. Многе његове идеје, које су се односиле на рад Друштва Светога Саве, и ако се још увек располагало скромним материјалним средствима, спроведене су у дело.²⁴⁴ Захваљујући њему, Друштво Светога Саве је почело испуњавати свој задатак и постојано корачати своме великом циљу, али то никада више неће бити успешно као у његовим првим годинама рада, период од 1886. до 1891. године било је његово златно време. То је било време његовог најсвестранијег рада на уздизању српског народа у Старој Србији и Македонијинаи, његовог повезивања путем

²⁴⁴Ј. Хаци-Васиљевић, *Поменик Друштва Светога Саве, Андра Ђорђевић, председник Друштва Св. Саве, Браство*, XV, Београд, 1921, 255–256.

културе, просвете односно књигом, школом и црквом. Друштво Светог Саве се тада наметнуло као један од најзначајнијих чинилаца Србије у организовању српског народа. Име тога Друштва Светога Саве било је тада међу Србима у Старој Србији и Македонији синоним за Србију као матицу земљу, Друштву ће се тамошњи појединци много чешће обраћати за помоћ него званичним органима Србије. Друштво је наставило свој рад све до 1941. године, али, разуме се, са смањеним обимом активности.

Задаци и начин рада Друштва Светога Саве одређени су 1. и 2. чланом Основних правила, која су донета 31. јула 1886. године.²⁴⁵ У члану 1. стоји да „Друштво Светог Саве оснива се са задатком да шири просвету и негује национална осећања и врлине у српском народу“, у 2. члану се наводе начини на којима ће се тај задатак остваривати: „а) издавањем ваљаних књига, слика и песама, б) подизањем и потпомагањем школа и в) новчаном помоћи“²⁴⁶

Задаци Друштва Светога Саве били су да „шири просвету и негује национално осећање и врлине у српском народу“. Ширење просвете Друштво је остваривало издавањем књига, подизањем и помагањем школа и цркава где год је то било потребно, а исто тако и школовањем ђака, како би се идеје Светосавља, неговања националне врлине и традиције још више учврстиле. Главни задаци Друштва били су, ипак, усмерени ка Старој Србији и Македонији. Његово укупно деловање у вези с тим одвијало се у три правца: издавачка делатност (штампање годишњих извештаја, Поменика, и покретање часописа „Браство“), културно-просветни рад на терену, и оснивање школских установа у Београду за школовање заграничних кадрова, који би се касније враћали натраг (вечерње основне, приправне и богословско-учитељске школе у Београду и неких других школа у другим местима,²⁴⁷ подизање зграде дома Београду за прихватање и смештај новопристиглих „питомаца“ са простора Старе Србије и Македоније, у којој би био организован интернатски облик рада са њима), прикупљање материјалних и новчаних средстава неопходних за обављање ове „националне мисије“ (средства за то обезбеђивала су се уплатом чланарина, новчаном помоћи Владе и појединих установа, поклонима

²⁴⁵ *Основна правила „Друштва Св. Саве“*, Браство XI (1906), 1–5; Митропан, Арх. Петар: *Штампа Јужне Србије*, у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, Скопље, 1937, 893.

²⁴⁶ *Споменица Друштва Светога Саве*, 137; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 127; А. Ђуровић, *Друштво Светога Саве*, 172.

²⁴⁷ Поред школа у Београду, Друштво је отворило школу и у Крагујевцу 1895. године. Било је покушаја да се отворе школе и у Нишу, Врању, Лесковцу и Пироту, али до реализације те идеје није дошло услед недостатка средстава. АС, фонд ДСС, док. бр. 335, 385; *Споменица Друштва Светога Саве*, 272-274.

дародаваца различитих професија и др.). Од огромне важности за рад Друштва била је чврста сарадња с Министарством просвете и црквених дела и Министарством иностраних дела који су, пре свега, значајно учествовали у покривању његових трошкова. Значајна средства која ће прикупити Друштво Светога Саве служила су за финансирање и других његових разноврсних активности.

Друштво Светог Саве, замишљено да буде „стожер и покретач у чувању и гајењу народних српских врлина и осећања“, покренуло је широку радњу да путем књиге, школе и цркве утиче на уздизање народне мисли у неослобођеним српским областима. То се у првом реду односило на Стару Србију и Македонију. Главни одбор је у име Друштва новчаним средствима подстицао оснивање школа, одазивао се молбама, на пример учитеља из Пећи, Ђаковице, Митровице и др. који су им се, у име тамошњег народа и цркве, обраћали за слање помоћи црквама и школама. Одобравао је и путне трошкове учитељима који су одлазили у заграничне српске крајеве. Упућивао је часопис „Братство“ и друге књиге да се бесплатно растурају по српским крајевима. Помагао је и оснивање школа, извођење оправки на једном броју школских зграда, вршио набавке књига и других потребних ствари и слао помоћ у новцу и стварима црквама. Ванредно је награђивао поједине српске раднике и пружао помоћ ђацима који су из разних крајева долазили у Београд да се школују.

Главни задатак Друштву Светог Саве је био да преко школе и просвете шири српске националне идеје у још неослобођеним областима. По мишљењу Главног одбора, за остварење тог задатка није било довољно само налазити учитеље и давати им помоћ у виду путних трошкова за одлазак у те крајеве, требало се ангажовати на спремању будућих просветних радника који би се ангажовали у тим крајевима. Многим сиромашним ученицима и студентима из крајева под турском влашћу Друштво Светог Саве давало је благодејање и повремену новчану помоћ.²⁴⁸

Друштву Светог Саве је прихватало и финансирао све оне који су се добровољно јављали да желе да иду у Македонију и Стару Србију да помогну српском народу. Тако су се маја 1887. године Друштву Светог Саве обратили молбом да желе да раде „против

²⁴⁸Благодејање је финансирање школовања талентованих студената на страним универзитетима од стране државних органа или неких патриотско хуманистичких друштава.

бугаризма у јужним пределима српске Македоније“, др Светислав Правица са госпођом и Шпиро Копривица, пореклом Херцеговци, руски ученици.

Друштво Светог Саве је за рад у Македонији ангажовало још једног добровољца, Илију Тишму,²⁴⁹ који му се 1886. године обратио молбом да му преко Министарства просвете и црквених дела Краљевине Србије изда одобрење да, заједно са својом кћерком отвори српску школу у Солуну.²⁵⁰ Од Друштва Св. Саве тражио је да му за почетак да надокнаду за путни трошак. Друштво му је дало тражену помоћ. Илија Тишма се након извесног времена јавио из Солуна, где се крајем септембра 1887. године обратио Српском конзулату у Солуну и Солунском валији молбом да му се изда потребна дозвола за отварање школе. Верујући да ће одобрење добити, обзиром да је положио испит пред турским властима, он је узео под закуп кућу за школу и наручио школски намештај. За трошкове Тишма је узео зајам у име Министарства просвете и црквених дела Краљевине Србије у износу од 50 турских лира од руског конзула у Солуну Г. Јастребова. Међутим, солунски валија је, и поред интервенције српског конзулата, одбио да изда Тишми тражено одобрење под изговором да „то није његова ствар, него ствар просветног Савета у Цариграду.“²⁵¹ С овим је био упознат и посланик у Цариграду Стојан Новаковић, али ни његове интервенције нису помогле Илији Тишми да у Цариграду добије тражено одобрење.

На јавном скупу Друштва Светог Саве у Крагујевцу, крајем јануара 1888. године, Светомир Николајевић и други чланови Главног одбора истакли су резултате које је Друштво постигло у току првих седамнаест месеци од оснивања. Светомир Николајевић се најпре осврнуо на тешке политичке прилике у којима је тада живео српски народ, чега су били свесни сви слојеви српског друштва. Српски народ био је поцепан границама више држава које нису биле у пријатељским односима. Берлински уговор му је нанео велику неправду, јер га је удаљио од дуго жељеног уједињења.

²⁴⁹ Илија Тишма је родом из Лике у Хрватској. Живео је дуже време у Панчеву, као аустроугарски држављанин, где је радио као чиновник. Из Панчева је прешао у Софију где је једно време радио као адвокат. За време првог рата с Турцима 1876. године прешао је из Софије у Србију као емигрант. Као емигранту Србија му је дала пасош за Бугарску и Македонију. (Види: ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 188/L, стр. 364-365, Ј. Ристић-Министару унутрашњих дела, Београд 9. XII 1887.

²⁵⁰ ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 93, стр. 189-190, министар иностраних дела Д. Франасовић-Министру просвете и црквених дела Краљевине Србије, Београд 17. V 1887.

²⁵¹ ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 163, стр. 322-323, Писар конзулата у Солуну М. Апостоловић-Ј. Ристићу, Солун 4. X 1887.

Забринутост српског народа за своју будућност је, како је истакао Николајевић, и довела до оснивања Друштва Светог Саве. Велика нада да дође до уједињења могла би се, по његовом мишљењу, испунити ако би се најпре ишло мирним путем ка уједињењу, попут Италијана и Немаца, који су, пре него су што су оружјем остварили сваки за себе политичко и државно уједињење, ујединили се књигом, језиком, школом, народним духом, чему су доста допринела и разна патриотска удружења. Светомир Николајевић, који је је слично свом колеги и пријатељу Стојану Новаковићу предодредио српском народу исти пут којим су ишли Италијани и Немци, превасходну дужност Друштва Светог Саве видео је у томе да повезује његове, туђинским управама издвојене целине.

Часописи „Браство“ и „Српство“

Одлуком Народне скупштине Друштво је ослобођено плаћања поштанске таксе на писма и пошиљке, затим и царинске таксе на сва примања, а одлуком Министарства просвете 1886. године омогућено је да се сва издања Друштва штампају бесплатно у Државној штампарији. Прва књига под насловом „Друштво Светога Саве“ штампана је чак у 10.000 примерака, који су разаслати по школама и библиотекама широм Србије и у свим крајевима где су Срби живели. Уређивачки одбор имао је задатак да процењује вредност текстова, пре свега из књижевности и културе, који би били понуђени за штампање, а имали би да послуже основном постављеном задатку да се шири српска мисао и „умни развитак нашег народа“, како је забележено у критеријумима које је поставио.

Са истим циљем покренут је часопис „Браство“, који је постао орган Друштва, чији је први број штампан већ 1887. Године, под девизом „Брат је мио које вере био“. У њему би се годишње објављивали чланци и расправе у којима су се описивали српски крајеви, градови и манастири, као и важни историјски догађаји везани за српски народ, биографије знаменитих личности, описи народних обичаја, народне умотворине и књижевна дела савремених писаца, а писало се и о језику.²⁵² За први број „Браства“ усвојени су радови

²⁵²Основна правила „Друштва св. Саве“, 1–5; АСАНУ, Дневник Милана Ђ. Милићевића, 9327/13, л. 65.

Милана Ђ. Милићевића, Милојка Веселиновић,²⁵³ Љубомира Ковачевића, као и текст „Први српски песници“ Стојана Новаковића.

Друштво Светога Саве је издавало зборник радова (часопис) „Браство“ до почетка Другог светског рата 1941. године, у том периоду изашо је укупно 42 броја. У периоду од 1887. до 1912. године штампано је укупно 14 бројева; од 1921. до 1941. године изашло је 18 бројева. Године 1896. за уређивача Браства изабран је Момчило Иванић, професор гимназије у Београду, који је био уредио и припремио за штампу од 7. до 14. броја овог часописа.

Часопис „Српство“ почео је да излази 1886. године. Главни уредник је био Милојко В. Веселиновић. Часопис „Српство“ је излазио до половине 1889. године. Око њега су се окупили многи родољуби од пера, али највише Срби из неослобођених српских области и омладинци из Србије.²⁵⁴

Оснивање Светосавске вечерње школе, Учитељске и Богословско-учитељске школе

У првим годинама, Друштво је развило своје културно-просветне делатности, како преко свог часописа „Браство“ тако и преко школа. „Друштво Св. Саве као најјаче средство за извођење друштвеног програма сматрало је школу, кроз коју би најуспешније ширило просвету и неговало национална осећања и врлине у своме народу“.²⁵⁵ Како је главни циљ Друштва Светога Саве био да шири српску народну мисао путем књиге и школе, поставило се питање како подићи број учитеља који би одлазили у неослобођене српске крајеве и управо на тим пословима највише радили. Главни одбор је био уверен да би се у томе могло више помоћи уколико би се Друштво прихватило да школује младиће и девојке из Старе Србије и Македоније и потом их упућивало натраг да раде као учитељи. То је био и разлог што је Друштво Светога Саве, на основу Закона о основним школама од 31. децембра 1882. Године, основало приватну *Светосавску вечерњу основну*

²⁵³ Рад Милојка В. Веселиновића који је објављен у првом броју часописа „Браство“ носио је назив „Географско-етнографски преглед Македоније и Старе Србије“, *Браство* I (1887).

²⁵⁴ Ј. Хаџи Васиљевић, *Поменик Друштва Светога Саве, Милојко В. Веселиновић, члан утемељач Друштва Св. Саве*, *Браство* XV (1921), 264.

²⁵⁵ *Споменица Друштва Светога Саве*, 229.

школу, на Митровдан 7. новембра 1887. године,²⁵⁶ а касније ускладило њен рад и са Законом о народним школама од 26. јула 1898. године.

Школа није имала своју зграду, почела је са радом у Мушкој основној школи на Теразијама, у Улици два јаблана (данас Дечанска), чије јој је просторије (најпре две а нешто касније три учионице) уступила Београдска општина, укључујући и обезбеђивање огрева, осветљења и послужитеља. Светосавска основна школа, као и друге школе чији је оснивач Друштво Светога Саве, биле су под надзором Министарства просвете и црквених дела.²⁵⁷ Први управник Светосавске вечерње (основне) школе био је проф. Милојко Веселиновић, а школски одбор су чинили три члана Главног одбора Друштва Светога Саве и представник Министарства просвете и црквених дела. Управници и наставници Светосавске вечерње (основне) школе били су угледни професори београдских гимназија и учитељске школе, али и учитељи и великошколци.

Циљ Светосавске вечерње (основне) школе је био да дечаке и младиће „из неослобођених крајева Старе Србије и Македоније који су у Београду изучавали зидарски, дунђерски, коларски, опанчарски, цигларски, млекацијски, механијски и друге занате обучава писмености и говору српском, да их научи како се ваља Богу молити, читати, писати и рачунати, да добију основне и правилне појмове о Српству и његовој прошлости, да из ове школе изађу са довољном спремом и свести да могу, кад се својим кућама врате, бити добри људи и свесни Срби“.²⁵⁸ Школа је била намењена општем образовању и васпитању у националном духу деце и младића пореклом из Старе Србије и Македоније који су се бавили разним пословима по Београду, најчешће занатима. Светосавска вечерња (основна) школа је имала три разреда, а школовање је трајало три године.²⁵⁹ Настава је извођена по плану и програму који је важио за ниже основне школе у Краљевини Србији, који је урађен на основу Закона о основним школама из 1882. године, а објављен је 26. августа 1883. године.²⁶⁰

Поред општих знања, пре свега из прошлости српског народа (српска историја и народно и црквено певање), ђаци су учили по нешто од онога што је било неопходно

²⁵⁶ *Наставник*, 1890, 213; *Просветни гласник*, 1897, 286.

²⁵⁷ *Просветни зборник закона и наредба*, Београд 1895, 754-774, 803-848.

²⁵⁸ *Извештај о раду Светосавске вечерње школе*, Друштво Светога Саве III, Београд 1889, 45-49; *Споменица Друштва Светога Саве*, 232; В. Тешић, *Школе и настава*, 516.

²⁵⁹ Од 1903. године отворен је и четврти разред ове школе. Видети: В. Тешић, *Школе и настава*, 542.

²⁶⁰ Стеван Поповић, *Наставни план за основне школе*, *Просветни гласник*, 1883 (IV), Београд 1883, 633-649

занатлијама (зидарима) о грађевинским конструкцијма и архитектонском цртању. Настава се одвијала у вечерњим часовима, јер су се у њој школовали млади људи из Старе Србије и Македоније (највише их је било из Пореча и Велешког и Прилепског краја) који су живели у Београду и преко дана бавили се разним занатима (зидари, циглари, кафеџије, пекари, пиљари, млекари, колари, ковачи, дунђери, казанџије, столари, кројачи) и тек су по мало знали читати и писати. Ова школа је заправо служила за ширење писмености и спремање кандидата за продужавање школовања у школи „вишег“ ранга - Приправној школи.²⁶¹

Школске 1887/88. године у Светосавској вечерњој (основној) школи је било 122 ученика, школске 1888/89. године 296, школске 1889/90. године 235, а школске 1890/91. године 105 ученика. Тако је у периоду од 1887-1891. године ову школу похађало 748 ученика.²⁶² Школске 1891/92. године у три разреда Светосавске вечерње (основне) школе уписано је 128 ученика, 116 из Турске (114 ученика из Македоније) и 12 ученика из других држава; школске 1892/93. године уписано је 126 ученика, 118 из Турске (114 ученика из Македоније) и 8 ученика из других држава; школске 1893/94. године уписано је 174 ученика, 154 из Турске (148 ученика из Македоније) и 20 ученика из других држава.²⁶³ Школске 1902/03. године било је укупно 104 ученика.²⁶⁴

Ученици који су били из Македоније, потицали су из округа: велешког, прилепског, битолског, крушевског, тетовског, кичевског, дебарског, охридског кумановског и скопског.²⁶⁵ Ученици који су уписивали ову школу били су различитих година старости, било их је од 9. година па до 38. година старости, а највећи број ученика је имао између 12 и 20 година. Већина ових ученика били су сирочад, без једног или оба родитеља.²⁶⁶

²⁶¹В. Тешић, *Школе и настава*, 542; Ј. Миодраговић, *Из старог Братства, Светосавска вечерња школа*, Братство XVI (2011), 251-256. (Братство, 1894, VI, 332-357) (=Ј. Миодраговић, *Светосавска вечерња школа*).

²⁶²Архивска грађа Друштва Светога Саве углавном је уништена током Првог светског рата. То се односи и на грађу Светосавске школе. Остале су сачуване четири, а не три уписнице за период 1889-1893. године, како је наведено у Споменици друштва Светога Саве. Међутим, касније су током Другог светског рата и те уписнице уништене али су подаци из њих објављени у: за школсу 1887/88. и 1888/89. годину у Извештају о раду Светосавске вечерње школе, за школску 1889/90. годину у „Наставнику“, и за школску 1890/91. годину у „Просветном гласнику“. Видети: *Извештај о раду Светосавске вечерње школе*, Друштво Светога Саве III, Београд 1889, 45-49; *Наставник*, 1890, 214; *Просветни гласник*, 1894, I, 394; А. Ђуровић, *Светосавска вечерња школа*, у: Србија и ослобођење српског народа у турској 1804-1912; зборник радова са научног скупа, одржаног 2. и 3. децембра 1899. године, уредник В. Стојанчевић, САНУ, Београд 2003, 254.

²⁶³Ј. Миодраговић, *Светосавска вечерња школа*, 257-259.

²⁶⁴*Споменица Друштва Светога Саве*, 232; В. Тешић, *Школе и настава*, 526.

²⁶⁵*Споменица Друштва Светога Саве*, 246-260; Ј. Миодраговић, *Светосавска вечерња школа*, 257-261.

²⁶⁶Ј. Миодраговић, *Светосавска вечерња школа*, 262

Светосавска вечерња (основна) школа је од почетка рада радила непрекидно до 1912. године. За 25 година свога постојања, кроз њу је прошло и описменило се скоро 20 000 српске деце, која ће после повратка у својим крајевима бити пропагатори српске мисли. Од 1890. године, када су се увелико измениле прилике за деловање Друштва Светога Саве, ово Друштво је готово сву своју пажњу усмерило на рад школе. „Неоспорно је, да је ова школа највише допринела да дични српски Пореч постане српска национална Вандеја и добије име ‘Мала Србија’. Наставници ове школе, као искусни педагози и наставници, искрено посвећени свом послу, улагали су огроман напор да код својих нових ученика побуде жељу за стицањем нових знања, али и да континуираним радом у њиховој свести изграде „јасну представу“ о националној припадности, односно да их надахњују идејом о ослобођењу и прикључењу територија из којих су они дошли (Стара Србија и Македонија) матици Србији. Тај узвишени и са националног становишта изузетно важан задатак они су остваривали применом једног новог метода у раду који је укључивао разговор о свим кључним питањима националне историје и „српске географије“, али и обележавање Дана Светога Саве и организовање „Старосрбијанских вечери“ у Београду и другим градовима Србије, омогућивши им на тај начин да боље упознају своју државу.

Управници, а у исто време и наставници, ове школе били су: Милојко Веселиновић, Панта Срећковић, Ђура Милијашевић, Милош С. Милојевић, и Јован Миодраговић, који је уједно био и професор Приправне учитељске школе. Међу познатијим наставницима ове школе били су: Зарија Поповић, који је био задужен за Наставу хришћанску, Словенски језик и Певање; Манојло Смиљанић за Српски језик и Рачун; Јован Ђорђевић за Српски језик и Српску историју; Аврам Поповић за Српски језик, Рачун, Српску и Општу историју.²⁶⁷

Интезивирањем националне пропаганде на просторима Старе Србије и Македоније, показало се да је за њено даље успешно вођење било неопходно обезбедити већи број учитеља и свештеника, који би били способни да се супроставе све агресивнијој бугарској и грчкој пропаганди. Тако се врло брзо показала потреба за оним ђацима који су свршили „с добрим напретком основну школу или основну вечерњу школу Светог Саве“, годину дана након оснивања Светосавске вечерње(основне) школе у оквиру Друштва Светог Саве

²⁶⁷Исто, 257-269.

отворена је 1888. године²⁶⁸ двогодишња *Светосавска приправна (припремна) учитељска школа*,²⁶⁹ која је имала задатак да спрема учитеље и посленике за крајеве који су били под Турцима. Први управник ове школе био је М. Веселиновић, а након њега Јован Миодраговић.

Светосавску Приправну (припремну) учитељску школу уписало је школске 1888/89. године 19 ученика, школске 1889/90. године 41 ученик, а школске 1890/91. године 40 ученика.²⁷⁰ Школске 1891/92. године уписано је у 1. разред 11 ученика, и то 8 из Турске (7 ученика из Македоније) и 3 ученика из других држава, а у 2. разред 12 ученика, и то 6 из Турске (5 ученика из Македоније) и 6 ученика из других држава; школске 1892/93. године, у 1. разред уписано је 17 ученика, 14 ученика из Турске (7 ученика из Македоније) и 3 ученика из других држава, а у 2. разред уписано је 10 ученика, 8 ученика из Турске (6 ученика из Македоније) и 2 ученика из других држава, и школске 1893/94. године, у 1. разред уписано је 30 ученика, 17 ученика из Турске (14 ученика из Македоније) и 13 ученика из других држава, а у 2. разред 13 ученика, 10 ученика из Турске (5 ученика из Македоније) и 3 ученика из других држава.²⁷¹ Школске 1902/03. године било је укупно и у Светосавској вечерњој (основној) школи и у Светосавској Приправној (припремној) учитељској школи 104 ученика.²⁷²

У Приправну (припремну) школу примани су ученици који су претходно завршили Светосавску вечерњу основну школу „или коју другу основну, или који разред гимназије“. Школска година је почињала 1. септембра и трајала до Петрова дана. У јуну ученици су полагали годишњи испит, али пошто су многи од њих тада били ангажовани на радовима испит су могли полагати и почетком наредне године, током септембра или октобра. Тек кад би положили испит прелазили су у наредни разред. Настава у овој

²⁶⁸Рукописно одељење НБ, Р 413, VIII, 12, Сећања Димитрија Марчића, професора Светосавске вечерње школе, у Београду; *Наставник*, 1890, 213; *Споменица Друштва Светог Саве*, 233; М. Војводић, *Друштво Светог Саве. Документи 1886–1891*, Београд, 1999, 94; Ј. Миодраговић, *Светосавска вечерња школа*, 250; В. Тешић, *Школе и настава*, 526.

²⁶⁹Од школске 1892/93. године био је отворен и трећи разред ове школе

²⁷⁰*Наставник*, 1890, 213; *Споменица Друштва Светог Саве*, 261. Јован Миодраговић наводи да се за прве две школске године, 1888/89. и 1889/91., не зна тачно колико је ученика уписивано у Светосавској Приправној (припремној) школи јер није вођена укупна евиденција уписаних ученика, јер су многи престајали са похађањем школе док су неки уписивани у току школске године. Видети: Ј. Миодраговић, *Светосавска вечерња школа*, 258, Напомена под звездом.

²⁷¹*Споменица Друштва Светог Саве*, 260-265; Ј. Миодраговић, *Светосавска вечерња школа*, 257-261.

²⁷²*Споменица Друштва Светог Саве*, 232; В. Тешић, *Школе и настава*, 526.

школи је трајала од Митровдана до Ђурђевдана, а држана је сваког дана од 6 до 9 часова увече, а у летњем периоду од 7 до 10 часова увече.²⁷³

Док је Светосавска вечерња (основна) школа непрекидно радила до 1912. године, Припремна школа је у овом периоду неколико пута прекидала и обнављала свој рад. У Светосавској Припремној (приправној) учитељској школи ученици су се спремали да иду као учитељи и други просветни радници у Стару Србију и Македонију. За ученике који су били довођени из Старе Србије и Македоније Главни одбор се бринуо да им се преко Министарства просвете и црквених дела одобри благодејаније. Током школовања њени питомци су стицали неопходна знања која су им омогућавала да се касније с успехом посвете педагошком раду и просвећивању становништва на просторима Старе Србије и Македоније.

За прве три године рада дипломе је добило 80 ученика ове школе, од којих се највећи број враћао у своја родна места како би помогли српском народу и дали свој допринос да се спрече сви они „који желе да пониште све његово: националне особине, језик, обичаје, историју, што му је као народу очувало понос и створило прошлост велику и сјајну“.²⁷⁴ Међу првом генерацијом који су завршили ову школу а који су се вратили у свој родни крај били су: Петар Стојановић родом из Боровца, Коста Марковић и Анђелко Крстић, родом из Лабуништа, (сви тројица из Охридске нахије), као и Аврам Јаковљевић из села Галичника, (Дебарска нахија). Пошто су изразили жељу да се врате у своја родна места и да тамо отворе српске школе, управник Светосавске учитељске школе Панта Срећковић моли председника владе да им се издају потребни трошкови а „кад се јаве да су школе отворили, онда да им се одреди и издаје стална плата годишње.“²⁷⁵ Међу првима који су се вратили је и Матеја Шумановић родом из Боровца (Охридска нахија), који је постављен за учитеља у Јабланици (Дебарска нахија) са месечном платом од 60 динара.²⁷⁶ Нису се сви свршени ученици одмах вратили својим кућама да би се ангажовали на сузбијању утицаја „туђиништине“, али их је све повезивала заједничка жеља и циљ: ослобођење и прикључење делова европске Турске Краљевине Србије. Био је

²⁷³ *Наставник*, 1890, 214.

²⁷⁴ Извештај тајника Главног одбора Друштва Светог Саве Сретена Стојковића, поднет Четвртом редовном скупу, одржаном 2/14. фебруара 1890. године; М. Војводић, „*Друштво Светог Саве*“. *Документи 1886-1891*, издање Архива Србије и Друштва „Свети Сава“, Београд 1999, 190.

²⁷⁵ АС, МИД, ППО 1889, фасц. III, док. 1438, Управник Светосавске школе проф. Панта Срећковић-Председнику Министарског савета и министру иностраних дела, Београд 20. X 1889.

²⁷⁶ АС, фонд ДСС, док. бр. 170.

то за њих непресушни извор надахнућа у годинама великих искушења и драматичних догађаја који су следили.

Ова је школа веома много учинила подстрека за наше народно дело и у самој Краљевини. Њени излети и концерти, које је чинила и држала по целој Србији, стално су наш свет одржавали с мислима и осећањима на Стару Србију и Македонију, на Босну и Херцеговину. Ученици ове школе први су пронели кроз Србију дивне мелодије из ових области у којима је живело српско становништво, разне патриотске песме о слободи и ослобођењу потлаченога Српства.²⁷⁷

У Светосавској Приправној (припремној) учитељској школи наставни план и програм представљао је комбинацију наставног плана за основну, учитељску школу и ниже разреде гимназије. Изучавали су се следећи предмети:

у првом разреду:

1. Српски језик (граматика, читање, писање, нешто из синтаксе, декламовање),
2. Рачун,
3. Земљопис,
4. Српска историја - до Косовске битке,
5. Наука хришћанска,
6. Зидарство,
7. Наука о васпитању: општи део или теорија педагогије,
8. Словенско читање,
9. Цртање, геометријско и слободоручно
10. Певање.

У другом разреду:

1. Српски језик (проширење знања из граматике, нешто најглавније синтаксе, преглед књижевности, с читањем важнијих литерарних радова и декламовање),
2. Рачун,
3. Земљопис,
4. Српска историја - од Косовске битке,
5. Наука хришћанска, 6. Зидарство,

²⁷⁷Ј. Хаџи Васиљевић, *Прилике под којима је постало Друштво Св. Саве*, 212-213.

7. Наука о васпитању: рад у школи - дидактика и методика),
8. Словенски језик,
9. Цртање - основи практичне геометрије),
10. Певање – црквено и народно, и
11. Краснопис.²⁷⁸

Од почетка школске 1893/94. Године, уместо француског језика уведен је у свим разредима турски језик с познавањем турских закона и уредаба, али је након три године овај предмет избачен из плана и програма. Поред њега у исто време били су укинати и следећи наставни предмети: јестаственица, физика, историја општа и француски језик. Овим је свакако значајно осиромашен фонд знања свршених ученика ове школе.²⁷⁹ До почетка школске 1891/92. године наставни предмети су били подељени посебно сваком наставнику, а од ове школске године у Светосавској вечерњој основној школи један учитељ је држао наставу из свих предмета у 1. разреду, други учитељ наставу свих предмета у 2. разреду, а трећи учитељ наставу свих предмета у 3. разреду. У Приправној учитељској школи остала је подела предмета по наставницима. Певање и Турски језик слушали су сви заједно, Зидарство с Цртањем у основној школи предавало је стручно лице.²⁸⁰

Кад су турске власти почеле, приликом запошљавања, да праве сметње свршеним ученицима ове школе, као и свршеним ученицима Богословије у Призрену, онда су многи њени свршени ђаци „упућивани у државне учитељске школе на свршавање једногодишњег скраћеног курса, да добију сведоџбу стручне државне школе“²⁸¹ По мишљењу Министарства просвете Србије, једногодишњи курс у Београду обезбеђивао је свршеним ученицима ове школе и Богословије у Призрену потребно педагошко образовање.²⁸² Сви ови млади учитељи упућени су исте године у Македонију и они су унели нов полет и дух у школе. Међутим у погледу награђивања направљена је извесна градација између учитеља који су свршили редовну учитељску школу и оних с

²⁷⁸ Исто, 254-255; *Споменица Друштва Светог Саве*, 235-236; М. Војводић, „*Друштво Светог Саве*“. *Документи 1886-1891*, издање Архива Србије и Друштва „Свети Сава“, Београд 1999, 94-95.

²⁷⁹ Ј. Хаџи Васиљевић, *Прилике под којима је постало Друштво Св. Саве*, 251-256; *Споменица Друштва Светог Саве*, 235-236; М. Војводић, „*Друштво Светог Саве*“. *Документи 1886-1891*, издање Архива Србије и Друштва „Свети Сава“, Београд 1999, 94-95.

²⁸⁰ Исто, 265.

²⁸¹ *Споменица Друштва Светог Саве*, 234; Ј. Хаџи Васиљевић, *Прилике под којима је постало Друштво Св. Саве*, 213.

²⁸² Архив КиМ, ЈМЈ, Фотокопија извештаја Михаила Ристића Министру иностраних дела Србије М. Ђорђевићу од 4. марта 1891. године; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 128-129.

једногодишњим учитељским курсом. Првим је одређена месечна плата од 80 а другим 60 динара у злату.²⁸³

Новембра 1890. године Друштво Светога Саве отворило је *Богословско-учитељску школу*, која је такође била инернатског типа.²⁸⁴ За управника школе је именован познати национални радник Милош Милојевић, а наставници су били: Јован Жујовић, проф. Велике школе, Стеван Поповић, начелник Министарства просвете и црквених послова, Ђ. Поповић, конзул у пензији, Јован Миодраговић, професор Учитељске школе, Душан Спасић, секретар Пољопривредног друштва, др М. Леко, професор Војне академије, Ј. Подградски, професор Друге београдске гимназије, С. Давидовић, професор реалке, Љубомир Стојановић, професор Друге београдске гимназије, М. Зделар, професор Прве београдске гимназије, Б. Прокић, професор Друге београдске гимназије, П. Раносавић, наставник Ниже београдске гимназије, Б. Југовић, наставник Ниже београдске гимназије, В. Војиновић, наставник Прве београдске гимназије, С. Веселиновић, Друга београдска гимназија, свештеник Б. Јовановић, вероучитељ у Првој београдској гимназији, Д. Поповић, учитељ, капетан Д. Булић, М. Тадић, професор Ниже београдске гимназије.²⁸⁵

На крају првог полугодишта у школи је било 40 ученика: 26 ученика I разреда, 10 ученика II разреда и 4 ученика III разреда.²⁸⁶ Школовање у овој школи трајало је четири године. Она је имала задатак да спрема кандидате за свештенички и учитељски позив у неослобођеним крајевима, а примани су ученици који су претходно завршили Светосавску приправну школу, или неку другу средњу школу и да нису били млађи од 12 и старији од 17 година. Школа је од јануара 1891. године смештена у новоизграђеном Дому Друштва Светога Саве са 42 ученика. При школи је био отворен интернат ("пансионат") за смештај ученика који су имали једнобразна одела, израђена од српских тканина. Наставни план и програм прописало је Министарство просвете и црквених послова. Био је знатно измењен у односу на план и програм Приправне школе. На основу овог плана и програма у овој школи изучавали су се следећи предмети: 1. Српски језик, 2. Земљопис, 3. Природне науке, 4. Рачун са космографијом, 5. Пољска привреда, 6. Методика и рад у школи, 7.

²⁸³ С. Капетановић, *Педесетогодишњица обнове основних школа у Јужној Србији, Политика, Београд*, 10. октобар 1940.

²⁸⁴ АС, фонд ДСС, 486.

²⁸⁵ Арсен Ђуровић, *Светосавска вечерња школа*, у: Србија и ослобођење српског народа у турској 1804-1912; зборник радова са научног скупа, одржаног 2. и 3. децембра 1899. године, уредник Владимир Стојанчевић, САНУ, Београд 2003, 258, ф. н. 42.

²⁸⁶ АС, МИД, ППО, 1891, ред 58, досије II, бр. 108, М. Милојевић-М. Ђорђевићу, Београд 8. IV 1891.

Наука о очувању здравља и лечење у Срба, 8. Турски језик, 9. Француски језик, 10. Геометријско цртање, 11. Слободно ручно цртање и 12. предмет из домена богословије (Црквено и народно певање или Познавање литургије и осталих црквених обреда).

Радило се о школи која је требала ђацима да пружи бољу стручну спрему, потребну будућим учитељима и свештеницима. У њој су имали да се школују питомци имајући у виду посебне услове у Старој Србији и Македонији, где је требало да се врате и да раде као учитељи и свештеници. Процењујући улогу Душтва Светог Саве и ове школе, ректор Призренске богословије, Мелентије Вујић, у писму Министарству иностраних дела Србије наводи да они представљају „кост у грлу османској власти“.²⁸⁷ Међутим, овако амбицизно замишљен план образовања учитеља и свештеника, нажалост, до краја није реализован. Ова школа је радила само шест месеци, јер је услед сукоба који је настао на релацији Влада Краљевине Србије - Друштво Светог Саве, након доласка радикала на власти њиховог покушаја да успоставе потпуну доминацију над радом друштва, већ 23. августа 1891. године донета одлука о њеном укидању.²⁸⁸ Лоши односи Друштва и Владе утицали су да Министарство иностраних дела Србије процени да се ова школа и Пансион Друштва Светог Саве налазе у лошем стању, да немају добру организацију а да својим образовним системом који је у њима примењен, не могу школовати онај профил кадрова потребан Србима у неослобођеним крајевима Старе Србије и Македоније. На основу ове процене Министарства иностраних дела Србије обустављено је финансирање Светосавске богословско-учитељске школе, њени питомци били су почетком школске 1891/92. године размештени по државним школама у неколико градова Србије.²⁸⁹

Иако су у оквиру Друштва и даље наставиле са радом Светосавска вечерња (основна) школа и Приправна школа, ипак је његов учинак од 1891. године, у односу на дотадашњи период, био далеко мањи.

²⁸⁷М. Војводић, *Друштво Светог Саве. Документи 1886–1891*, Београд, 1999, 260.

²⁸⁸Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 128; *Споменица Друштва Светог Саве*, 232; В. Тешић, *Школе и настава*, 526.

²⁸⁹М. Војводић, „*Друштво Светог Саве*“. *Документи 1886-1891*, издање Архива Србије и Друштва „Свети Сава“, Београд 1999, 11, 285-289. Одлуку о обустављању помоћи управа Друштва прихватила је достојанствено, што се види из писма које је упутио светомир Николајевић пододборима од 30. Августа 1891. године. У коме се каже: „Немамамо права да одричемо краљевској влади родољубље, нити да претпостављамо да она није имала каквог разлога за тај свој поступак“.

Оснивање Светосавског дома

Друштво Светога Саве стипендирао је ученике Светосавске приправне школе, као и ученике других средњих школа у Београду и студенте Велике школе. Да би обезбедило смештај својим питомцима, Друштво је новембра 1888. године установило још једну школску установу – *Пансионат Друштва Светог Саве*, који се налазио у изнајмљеним приватним кућама.²⁹⁰ У Пансионат су примани и издржавани ученици који су непосредно долазили из Старе Србије и Македоније да у Београду уче школе и факултете. За питомце Пансионата је, поред редовног школовања, као допуна, била предвиђена и посебна вечерња настава из српског језика, књижевности, историје и географије Србије, а била им је на располагању и пригодна читаоница. У почетку је Светосавску школу посећивало до 140 ученика, док је питомаца у Пансионату било тридесет два, с тим што се број питомаца у пансиону из године у годину повећавао. Пошто су предавања у Светосавској школи одржавана заправо у неодговарајућим условима, а за Пансион су се морали узимати у најам посебни станови, Главни одбор Друштва Светога Саве крајем 1888. године је донео одлуку да изгради дом где би се сместили Светосавска вечерња школа, пансион, библиотека и канцеларије Друштва. Следеће године Друштво је у београдској штампи објавило позив родољубима да дају прилоге за подизање Светосавског дома.²⁹¹ Позиву су се одазвали и Београђани и становници других градова у Србији. Веће новчане прилоге дали су краљ Александар Обреновић и краљица Наталија, као и трговци Димитрије Стаменковић и браћа Никола и Јово Крсмановић. Велимир Теодоровић, син кнеза Михаила Обреновића, послао је из Минхена 1000 марака (1250 динара).²⁹² Земљиште за подизање дома Друштво је добило од Министарства грађевина, у Улици цара Душана (на месту данашњег броја 13). Ту су се раније налазиле рушевине грађевине

²⁹⁰ Пансионат за смештај ученика који су били пореклом са простора Старе Србије и Македоније, отворен је 1. новембра 1888. године. Првобитно је био у кући владике Вићентија у улици Космајска бр. 44. Након повећања броја питомаца, Друштво је узело у закуп и кућу браће Илић у улици Цара Душана. У пансионату је било смештено 32 ученика (8 великошколаца, 18 ученика Београдске гимназије, 4 ученика Учитељске школе, 1 ученица Више женске школе и 1 ученик основне школе). Управник Пансионата је био Милојко Веселиновић, који је био и управник Светосавске вечерње (основне) школе. АС, фонд ДСС, 218; *Споменица Друштва Светог Саве*, 296-298; М. Војводић, „*Друштво Светог Саве*“. *Документи 1886-1891*, издање Архива Србије и Друштва „Свети Сава“, Београд 1999, 89.

²⁹¹ *Споменица Светосавског дома*, Уредио и штампање надгледао Срета Ј. Стојковић, тајник Друштва Св. Саве, Београд, 1891, 4-5; *Друштво Св. Саве*, „Видело“, бр. 54, 7. V 1889, X, 3; *Друштво Св. Саве*, „Београдске општинске новине“, бр. 27, 9. VII 1889, VIII, 236; *Друштво Св. Саве*, „Српске новине“, бр. 150, 8. VII 1889, LVI, 690; М. Војводић, „*Друштво Светог Саве*“ – *документи 1886-1891*, 136-137, 148-149.

²⁹² *Друштво Св. Саве*, „Српске новине“, бр. 155, 14. VII 1889, LVI, 715.

познате под именом „Пиринчана“ или „двори принца евгенија Савојског“. У пролеће 1889. год, када је Друштво Светога Саве добило ово земљиште, оно је било празно.²⁹³

С обзиром на то да је недостајало новца, Друштво је организовало лутрију, уложило многе добротворне прилоге и искористило помоћ у грађевинском материјалу. Једино Министарство иностраних дела није било у могућности да пружи подршку, правдајући се да у буџету за ту ствар нема новаца.²⁹⁴

Управа Друштва Светог Саве поверила је израду пројекта Светосавског дома архитекти Јовану Илкићу, који је бесплатно израдио планове и предрачун, а касније је и надгледао грађење дома. За овај рад Друштво светога Саве наградило га је светосавском медаљом. Средином јула 1889. почело је копање земље за постављање темеља зграде. Почетком августа изабран је Грађевински одбор, чији је председник био Михајло Богићевић, благајник Андра Ђорђевић, а један од чланова архитекта Јован Илкић..²⁹⁵ Камен темељац Дома Светог Саве положио је веома свечано краљ Александар, 10. августа 1889. године, на рођендан краља Милана Обреновића. У споменици, која је узидана у темељ Дома било је написано: „Друштво Св. Саве положи темељ своје Дому који има да буде прибежиште и кошница српчићима жудним науке из разних крајева Српства... Светиља на узбурканом мору српског родољубља, символ јединства васцелог Српства; претеча лепше будућности српскога народа“.²⁹⁶ Свечаности су присуствовали тринаестогодишњег краљ Александар Обреновић са намесником генералом Јованом Белимарковићем и министрима, државни саветници и председник Београдске општине. Госте је поздравио председник Друштва Светога Саве, Светомир Николајевић. Темељ је освештао митрополит Михаило, уз пратњу Београдског певачког друштва и певачког друштва „Станковић“. У темељ су положене две повеле на пергаменту – једна краљева и једна Друштва светога Саве, са потписима чланова Главног одбора, пројектанта и

²⁹³ *Споменица Друштва Светога Саве (1886-1936)*, 435–436; *Споменица Светосавског дома*, 5; *Друштво „Св. Саве“*, „Отаџбина“, књ. XXIV, 1890, VIII, 469–476; 633–644.

²⁹⁴ *Споменица Светосавског дома*, 66–82; *Друштво Св. Саве*, „Мали лист“, бр. 53, 22. II 1890, I, 2; М. Војводић, *Оснивање Друштва Светога Саве*, 15.

²⁹⁵ С. В. Недић, *Два здања Друштва Светога Саве и Дом Светога Саве*, *Браство* XI (2007), 75-87; *Споменица Друштва Светога Саве*, 73, 432; *Споменица Светосавског дома*, 6–11; Ј. Хаџи Васиљевић, *Поменик Друштва Светога Саве, Андра Ђорђевић, председник Друштва Св. Саве*, *Браство* XV (1921), 255-256.

²⁹⁶ Ј. Хаџи Васиљевић, *Прилике под којима је настало Друштво Св. Саве*, 213.

предузимача. На крају свечаности ученици Светосавске вечерње школе певали су народне песме и химну светом Сави.²⁹⁷

Зидање Дома Светог Саве завршено је августа 1890. године. У завршену зграду пресељене су канцеларије Друштва Светога Саве, Светосавска вечерња школа и пансион. Првог октобра исте године Дом је свечано отворен. Митрополит Михаило извршио је освећење Дома, затим је председник Друштва одржао свечану беседу. Након тога певачко друштво „Станковић“ и ученици Светосавске вечерње школе извели су музички програм. Поред министара и црквених великодостојника, свечаности је присуствовао и председник Београдске општине Никола Пашић.²⁹⁸

Иако су после подизања Дома Светог Саве Светосавска вечерња (основна) школа Приправна (припремна) учитељска школа пресељене у Дом, оне су убрзо враћене у Теразијску основну школу, да би ученицима било лакше да долазе на часове. У Дому је извесно време радила Богословско-учитељска школа, предавања су почела у јануару 1891. године али је већ у августу следеће године морала да се затвори.²⁹⁹ Лоши односи Друштва Светога Саве са Министарством иностраних дела Србије утицали су да оно септембра 1891. године процени да се школа и Пансион Друштва Светог Саве налазе у лошем стању, да немају добру организацију а да својим образовним системом не могу школовати онај профил кадрова потребан Србима у неослобођеним крајевима Старе Србије и Македоније. Питомци Друштва светога Саве становали су у Дому до 1899. год, када се пансион угасио. Један део дома узело је под закуп Министарство просвете 1900. године да би сместило Богословију Светог Саве. Богословија је 1902. године уредила двориште Дома о трошку Друштва Светога Саве. После исељења Богословије Светог Саве 1904. године један спрат Дома је бесплатно уступљен Друштву „краљ Дечански“ за смештај Завода за образовање и васпитање глувонеме деце. Од 1. фебруара до 1. августа 1905. године на првом и другом

²⁹⁷С. В. Недић, *Два здања Друштва Светога Саве и Дом Светог Саве*, 75-87; *Споменица Светосавског дома*, стр. 11-19; *Споменица Друштва Светога Саве*, 436-448; *Друштво св. Саве*, „Београдске општинске новине“, бр. 31, 6. VIII 1889, VIII, 296; *Друштво св. Саве*, „Српске новине“, бр. 173, 6. VIII 1889, LVI, стр. 815; *Београдске вести*, „Српске новине“, бр. 177, 11. VIII 1889, LVI, 838; *Светосавски дом. Полагање темеља на дан 10. авг. 1889*, „Београдске општинске новине“, бр. 32, 17. VIII 1889, VIII, 297-299; *Друштво св. Саве у Биограду положило је темељ „Светосавском дому“*, „Босанска вила“, бр. 17, 1. IX 1889, IV, 272.

²⁹⁸М. Војводић, *Оснивање Друштва Светога Саве*, 15; С. В. Недић, *Два здања Друштва Светога Саве*, I, *Дом Светог Саве*, 75-87; *Друштво св. Саве*, „Српске новине“, бр. 174, 9. VIII 1890, LVII, 898; бр. 188, 26. VIII 1890, 970; бр. 209, 23. IX 1890, 1100; *Друштво св. Саве*, „Видело“, бр. 37, 23. IX 1890, XI, 4; *Беседа г. Светомира Николајевића приликом освећења „Св. Савског“ дома*, „Видело“, бр. 41, 3. X 1890, XI, 1-2; *Рад у дому српских патриота*, „Видело“, бр. 41, 3. X 1890, XI, 2-3; *Споменица Светосавског дома*, 37-43.

²⁹⁹Исто; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 128.

спрату дома одржавао се поштанско-телеграфски курс. Првог августа 1905. године оба спрата су издата Министарству просвете, које је ту уселило Прву београдску гимназију.³⁰⁰

За време Првог балканског рата у Дому Светог Саве била је једна од болница Српског црвеног крста.³⁰¹ У Првом светском рату Дом је био оштећен у току борбе за одбрану Београда октобра 1915. године. За време окупације Дом Светог Саве је користио непријатељ (за становање војника, за војну болницу и за хрватску основну школу). Тада је страдао намештај, слике и библиотека. Непријатељ је скинуо грбове српских земаља са фасаде дома и спалио архиву Друштва Светога Саве, од четири пуна ормана архивске грађе остало је само неколико непотпуних досијеа, које су послужитељи успели да спасу.³⁰²

Друштво „Велика Србија“

Доласком на власт радикали су започели корените промене у српској националној политици. Те промене су започели покретањем листа „Велика Србија“, затим и оснивањем друштва „Велика Србија“, уместо Друштва Светога Саве, чију су већину чинили напредњаци. Друштво „Велика Србија“ је основано на Видовдан 1890. године са главним циљем – јачање и ширење идеје о уједињењу Срба, с почетка духовним, а затим и политичким. Ново друштво је посебно настојало да уједини српску интелигенцију, која је била подељена партијским борбама. За разлику од Друштва Светога Саве, које је своју активност усмерило углавном у правцу Македоније и није радило у Босни и Херцеговини и другим српским земљама, рад „Велике Србије“ био је уперен највећим делом против Аустро-угарске. Друштво „Велика Србија“ тежило је да у мрежу својих повереника и сарадника укључи представнике из свих српских земаља. На челу Главног комитета изабран је песник Драгутин Илић.³⁰³

³⁰⁰ Ј. Миодраговић, *Светосавска вечерња школа*, 249–275; *Споменица Друштва Светога Саве*, 309–310, 462; *Извештај Управе Друштва Св. Саве о своме раду у току прошле три године (1904–1907)*, Браство, XII – XIII, Београд, 1908, 3.

³⁰¹ *Болнице Српског црвеног крста*, „Самоуправа“, бр. 39, 15. II 1913, XI, стр. 3

³⁰² *Споменица Друштва Светога Саве*, 99–100; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Ђока Миловановић, члан Главног одбора*, Браство XV (1921), 259–260; С. В. Неђић, *Два здања Друштва Светога Саве, I, Дом Светога Саве*, 89.

³⁰³ С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 297; Професор др Славенко Терзић је овај закључак извео на основу документа који је пронашао у руском архиву - АВПР, фас. Политархив, 1890, док. 448, лист. 174–184, Сергеев Гирсу, Београд 26. августа 1890.

Институције за национално-политичку пропаганду у Македонији

Пре него што су европске силе на Берлинском конгресу (чланом 34) 2. јула 1878. године признале независност Србије, она је имала само три представништва у иностранству различитог положаја и назива: у Цариграду (капућехаја), у Бечу (агент) и у Букурешту.³⁰⁴ Промена правно-политичког статуса Кнежевине Србије захтевала је и успостављање дипломатске службе. У првом периоду није ништа значајније учињено на промени државног апарата Србије, тако да је функционисање Министарства иностраних дела остало готово како је и раније било.

Решење којим су предвиђени рангови дипломатских представника у иностранству донето је 28. октобра/9. новембра 1878. године, и било је у складу с већ уобичајеним међународним правилима, односно по Бечком и Ахенском правилнику.³⁰⁵ Одређене су три категорије заступника: изванредни посланик и пуномоћни министар, министар резидент и отправник послова. Такође је предвиђено да исти изасланик може бити акредитован код више дворова.³⁰⁶ На основу овог решења подигнут је ранг постојећих представништава у ранг посланства, а заступника у посланике.

Председник владе и министар иностраних дела Србије Јован Ристић предложио је 18/30. јануара 1879. године Народној скупштини усвајање Закона о дипломатским заступништвима и конзулатима српским у иностранству.³⁰⁷ Овим законом, који је кнез Милан потписао 30. јуна./12. јула 1879. године у Нишу, постављени су темељи модерне дипломатске службе у Србији. Србија је, уз три постојећа, најавила отварање још осам нових дипломатских представништава.

Законом о дипломатским заступништвима реорганизована је српска служба у иностранству, тако што су поред дипломатских представништва уведени конзуларни представници. Први каријерни конзулат Србија је отворила 21. новембра 1882. године у Будимпешти, за првог генералног конзула поставила је Петра Стејића, професионалног дипломату, дотадашњег начелника административног одељења Министарства иностраних

³⁰⁴ Ђ. Н. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, Београд 2007, 175; Д. Лопандић, *Послужити свом драгом отечеству*, Из историје дипломатије Србије 1804-1914, Службени гласник, Београд 2010, 132.

³⁰⁵ Ђ. Н. Лопичић, *Преглед конзуларних односа Србије 1804-1918*, Бранич – часопис адвокатске коморе Србије, бр. 1-2, Београд 2007, 192-195.

³⁰⁶ Б. Љ. Поповић, *Историја Министарства иностраних дела*, 111.

³⁰⁷ Ђ. Н. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, 175-176.

дела.³⁰⁸ Упоредо са стварањем конзуларне службе у Краљевини Србији су јула 1882. године донета и Правила конзуларне службе.³⁰⁹ Ова Правила у потпуности разрађују Закон о дипломатским заступништвима и конзулатима српским у иностранству од 18/30. јануара 1879. године.

Заинтересованост Србије за сређивање дипломатских односа са Турском и отварање конзулата у њеном европском делу, је логична и разумљива. Србија отварањем конзулата у Скопљу (1887), Солуну (1887), Битољу (1889), Приштини (1889) и Серезу (1897) настоји да преко њих делује на становништво у политичком, културно-просветном и црквеном домену.³¹⁰

До доношења новог Закона о устројству Министарства иностраних дела, дипломатских заступништва и конзулата Србије у иностранству од 1/13. новембра 1886. године дипломатску службу чинило је неколико најнеопходнијих чланова. Српска посланства су чинили, осим посланика, још само секретар и понекад аташе, а само Министарство иностраних дела, поред министра, један начелник министарства, пет секретара и три писара. По новом закону било је предвиђено да Министарство иностраних дела буде подељено на два одељења: Политичко и Административно. Политичко одељење бавило се личном преписком министра, поверљивим пословима, прегледом штампе за министра, чувањем и превођењем шифрованих докумената, преговорима, конвенцијама, декларацијама, правилима и упутствима о дипломатској служби, аудијенцијама страних посланика и друго. Политичко одељење делило се на два одсека, Одсек за политичка питања и Одсек за штампу (такозвани пресбирос). Административно одељење бавило се званичном преписком, штампањем конзулских извештаја, примањем и постављањем конзула, издавањем пасоша, спровођењем судских аката, извршавањем уговора и конвенција, издавањем службених и званичних саопштења, вођењем званичне архиве Министарства и друго. Административно одељење делило се на четири одсека,

³⁰⁸ Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 446-447; Б. Љ. Поповић, *Историја Министарства иностраних дела*, 112; Ђ. Н. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, 199-202; У то време постојала су и три почасна конзулата Србије и то у Бечу, Вашингтону (од 1881. године) и Будимпешти. Ђ. Н. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, 182. и 193-196).

³⁰⁹ *Правила конзулске службе*, Министарство иностраних дела, Београд 1882.

³¹⁰ Ђ. Н. Лопичић, *Преглед конзуларних односа Србије 1804-1918*, 198.

Административни, Преводилачки, Одсек за страну преписку и Благајнички одсек. Секретари и писари Министарства били су подељени на пет класа.³¹¹

Деведесетих година 19. века главна посланства Србије (Цариград, Петроград, Беч, Париз, Лондон, Рим, Атина) била су углавном резервисана за групу људи – дипломата и политичара – која је постала незаобилазна приликом одређивања посланика. „То је била дипломатија у којој је свако знао свакога“ и у коју су спадали политичари који су бар једном или више пута били председници владе или министри. Најпознатији и најзначајнији дипломатски представници Србије у овом времену су били Стојан Новаковић, Сава Грујић, Владан Ђорђевић,³¹² Чедомиљ Мијатовић, Милан Христић (син Филипа Христића), Ђорђе Симић, Љубомир Каљевић, и неко време Михаило Вујић и Никола Пашић.³¹³

Србија као млада и сиромашна држава није могла брзо да развије дипломатску службу, јер је њена дипломатија од почетка оскудевала новчаним средствима и бројем службеника. Особље српских посланстава најчешће је било сведено на посланика, секретара или писара, и понекад аташе. Такође и у Министарству иностраних дела радио је минималан број чиновника, 1879. године поред министра било је свега 9, да би се 1881. године тај број повећао на 13.

Постигнути споразуми са турском владом, затим контакти са Цариградском патријаршијом, и на крају, политичка збивања која су се одиграла у Краљевини Србији доношењем Устава Србије 1888. године и одласком с престола краља Милана почетком 1889. Године довели су до значајних промена у организацији српске пропаганде.

Министарство иностраних дела Краљевине Србије постало је водећа институција у спровођењу српских националних циљева ван граница Србије. Оснивање солунског и скопског генералног конзулата 1887. године и приштинског и битолског конзулата до средине 1889. године, допринело је да се знатан део послова око организације српске пропаганде у Старој Србији и Македонији пренесе на њих. Убрзо потом ови конзулати постали су седишта из којих су се спроводиле директиве за културно–просветни и политички рад у овим областима.

³¹¹АС, Министарство иностраних дела Србије, Званична презентација Архива Србије, скинуто 12. август 2013; Д. Лопандић, *Послужити свом драгом отечеству*, Из историје дипломатије Србије 1804-1914, 137.

³¹²О др В. Ђорђевићу видети опширније у одељку: Мисија Владана Ђорђевића у Атини, стр. 149, ф. н. 615.

³¹³Д. Лопандић, *Послужити свом драгом отечеству*, Из историје дипломатије Србије 1804-1914, 136-137; Д. Лопандић, *Почеци српске дипломатије*, „Политикин забавник“, број 3044, Београд 2010,

После консултација ресора српске владе, који су се бавили проблемима српске пропаганде ван граница Србије, 4. јуна 1889. године укинто је „Одељење за српске школе и цркве ван Србије“³¹⁴ које је формирано од просветних и јавних радника у пролеће 1887. године при Министарству просвете и црквених дела Србије, а следећег месеца (јула 1889. године) у Министарству иностраних дела отворено је ново одељење под именом „Просветно–црквено одељење“ односно „Просветно-политичко одељење“ које је имало пропагандно-обавештајни задатак и потпуно преузело вођење српске пропаганде у Старој Србији и Македонији.³¹⁵ Следеће године у Министарству иностраних дела Србије је успостављено Политичко-пропагандно одељење које је, између осталог, имало пропагандно-обавештајни задатак. Рејон те делатности простирао се од Сереза на истоку до Елбасана и Скадра на западу и од Солуна на југу до Рашке и Новог Пазара на северу. Под његовом ингеренцијом су били сви српски конзулати у Турској.

Ради успешнијег вођења национално-политичке и културно-просветне пропаганде у Старој Србији и Македонији, поред Просветно-политичког одељења, од дотадашње посебне комисије просветних и јавних радника, формиране при Министарству иностраних дела Србије 1883. године,³¹⁶ образован је маја 1890 године и Просветни одбор, као саветодавни орган Министарства иностраних дела за црквене и школске активности међу

³¹⁴ АС, МИД, ППО, Несређено 1889, фасц. III, Наредба Министра просвете и црквених послова С. Милосављевића, Београд 4. VI 1889; Исто, С. Милосављевић-Посланству у Цариграду и конзулатима у Скопљу, Солуну, и Битољу и Друштву Св. Саве, Београд 4. VI 1889; АС, МИД, ППО 1889, фасц III, прилог док. бр. 1730, министар иностраних дела С. Грујић-посланику у Цариграду и конзулима у Солуну, Скопљу, Битољу и Приштини, Београд 20. XII 1889; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 71, ф. н. 61; Исти, *Владимир Карић и његово дело*, Историјски часопис XLIV (1997-1998), Београд 1998, 276; Исти, *Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889-1892)*, Вардарски зборник 1 (1999), 6.

³¹⁵ АС, МИД, ППО 1889, фасц. III, прилог док. бр. 1730, С. Грујић-посланику у Цариграду и конзулима у Солуну, Скопљу, Битољу и Приштини, Београд 20. XII 1889; Архив КиМ, ЈМЈ, Фотокопија извештаја М. Ристића о формирању Просветно-политичког одељења и одређивању плата учитељима, ПП бр. 713/1891; Исто, Фотокопија извештаја С. Милошевића о раду Просветно-политичког одељења од 1885. до 1892. године; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 133.

³¹⁶ На предлог чланова старог Просветног одбора Матије Бана, Архимандрита Нићифора Дучића и Професора Милоша Милојевића при Министарству иностраних дела Србије је још 1883. године основана посебна комисија од просветних и јавних радника која је маја 1890. године прерасла у Просветни одбор, који се уствари бавио питањем положаја Срба у Старој Србији и Македонији. (Види: Арх. Н. Дучић, *Рашко-призренска митрополија...*, 10-11; *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 114, стр. 182-183, министар иностраних дела М. Пироћанац-министру просвете и црквених дела С. Новаковићу, Београд 12. IV 1883.

Србима у Старој Србији и Македонији.³¹⁷ Просветни одбор је одржао своју прву седницу 21. јуна 1890. године.³¹⁸

Потписивање привремене конзуларне конвенције између Србије и Турске

Иако је у периоду од Берлинског конгреса до 1885. године отворено неколико нових школа и повећан број учитеља у Старој Србији и Македонији, даљи национално-политички рад није се могао више спроводити само преко школе и цркве. Школа је била у оним условима установа локалног карактера и њен непосредни утицај ограничен је на место и ужу околину. Осим тога, ни мрежа школа није била тако развијена да би се преко њих могло политички деловати свуда где је живело српско становништво. Велики број места и села још увек није имао српску школу. Најзад, ни политичко стање није било свуда једнако, о тим специфичностима морало се водити рачуна. Такође, није постојала установа која би координирала, усмеравала и обједињавала све облике национално-политичког рада у овим областима. Богословско-учитељска школа у Призрену деловала је у том смислу у месту и најужој околини, али читавим овим радом није могла руководити. У таквим приликама није се могао добити потпун преглед о стању у појединим реонима, што је било потребно ради предузимања политичких мера према конкретној ситуацији. Влади Србије су били потребни студиозни извештаји и оцене проблема и појава са терена, на основу којих би се могао разрадити план национално-политичког и културно-просветног деловања на овим просторима и дипломатског посредовања код Порте и других великих сила. Да би се постигли ови резултати, требало је формирати и ојачати институције за непосредан национално-политички и културно-просветни рад и пажљиво одабрати личности које ће водити ове институције и радити на одређивању и обучавању повереника за сваки срез, личности преко којих ће ићи рад на терену: окупљање народних првака и преношење упутстава, праћење људи који су служили турским властима, бугарском Егзархату и Албанцима, прикупљање података о људима који су тражили оружје, праћење рада учитеља и свештеника и ступање у везу са њима ради заједничког рада,

³¹⁷АС, МИД, ППО, 1890, ред 265, ПП 714, С. Грујић-Просветном одбору за просветна и црквена питања у Македонији и Старој Србији, *Устројство Просветног одбора при Министарству иностраних дела*, Београд 25. V 1890.

³¹⁸АС, МИД, ППО, 1890, ред 265, прилог док. ПП 714, Прва седница Просветног одбора Министарства иностраних дела држана 21. јуна 1890, Београд 21. јуна 1890.

ступање у везу и придобијање поклонима у оружју и стварима представника турских власти и албанских првака за сарадњу са Србијом и подношење извештаја о стању на терену, давање предлога српској влади како да најефикасније делују у одређеним ситуацијама. Из Београда се више није могло непосредно руководити читавом акцијом, а и Цариград, иако је био седиште српског посланства и дипломатских представништва великих европских сила, као центар Турске, због удаљености и других тешкоћа није био погодан као центар српске национално-политичке пропаганде.

Марта 1885. године председник владе Гарашанин доставио је краљу Милану на разматрање и усвајање програм српске владе о организовању национално-политичког и пропагандног рада Србије у Старој Србији и Македонији. У Мемоару председника владе било је предвиђено да непосредни органи пропаганде буду конзули, а центри конзулати који би се отворили у већим градовима Старе Србије и Македоније. Све остале личности (трговачки агенти, чиновници при конзулатима и на железничким станицама на прузи Врање – Скопље, свештеници, учитељи, књижари) које би учествовале у пропагандном раду биле би подређене конзулима као непосредним органима српске владе. Предвиђени план оваквог деловања наметао је потребу склапања конзуларне, железничке и трговинске конвенције између Србије и Турске.

Пошто је 38. члан Берлинског уговора³¹⁹ обавезивао Србију да преко своје територије у року од три године изгради железничку линију којом ће се повезати аустријске и турске железнице, српска дипломатија, која је радила на испуњавању прихваћених обавеза, уређивање односа са Турском сматрала је као свој примарни задатак. С обзиром да је између њих и раније постојала робна размена, изградњом железничке линије која их повезивала, а уједно и омогућавала превоз за друга тржишта, Турска је, као велика и суседна земља, била незаобилазан партнер Србије, нарочито у трговини. На крају, али и не мање важно питање, за Србију било је и питање положаја српског становништва у Турској. Да би се заштитила њихова национална и верска права требало је издејствовати дозволу турских власти да се међу тим становништвом легално ради, да се оснивају школе, да се упућују књиге и учитељи, да се отварају књижаре,

³¹⁹ *Уговори и конвенције између Србије и страних држава (од прогласа државне независности до 1. јануара 1887. године)*, 6-8; *Балкански уговорни односи 1876-1996*, књ. I, 1876-1918, приредио М. Стојковић, Београд 1998, 126.

покрећу листови, обнављају и подижу цркве и манастири, да се помаже постављење српских владика. Због свега наведеног за Србију је веома важно било унапређивања односа са турском и закључивање више различитих конвенција између две земље.

Да би се омогућило отварање српских конзулата у Старој Србији и Македонији као непосредних институција које би се бринуле о заштити и очувању тамошњег српског становништва и радиле на национално-политичкој пропаганди, како је то било предвиђено у Мемоару председника српске владе, било је неопходно закључивање конзуларне конвенције између Србије и Турске. Преговори између Србије и Турске о потписивању конзулске конвенције започели су 1879. године на основу 40. члана Берлинског уговора. Интереси Србије су били да се што пре, путем конзуларне конвенције, заштити српско становништво у Старој Србији и Македонији од масовних насиља и злочина Албанаца, које је турска власт толерисала, а често у њима и саучествовала. Затим, заштита српских цркава, школа, српских трговаца који су извозили стоку и пољопривредне производе за Турску, велики број имовинско правних питања у новоослобођеним крајевима која су се тичала муслиманског становништва које се иселило из Србије, државна имања, као и имања муслиманских верских заједница, културно-просветна питања и читав низ других грађанско-правних и статусних питања. Такође, треба додати и знатан број српских држављана који су живели и радили у Цариграду, где је постојала и српска школа.

У току преговора српска влада је 1. (13) октобра доставила Порти свој први предлог конзулске конвенције у којем су предвиђена "изравнања са осталим силама Турске у Србији и Србије у Турској, дакле за нас на основу капитулација у Турској." Међутим, Порта није прихватила овај предлог конзулске конвенције па су разговори настављени и у току 1881. и 1882. године и том приликом размењени су нови предлози и једне и друге стране. Пошто преговори ни тада нису дали коначан резултат, Србија је са Турском закључила 4. септембра 1884. године само Конзуларни споразум.³²⁰

Међутим, српска влада, увиђајући све већу потребу за отварање конзулата у Турској, решила је да настави преговоре за потписивање конзулске конвенције, па „макар

³²⁰ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 167, стр. 284-286, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Цариград 18. IV 1885; М. Војводић, *Конзуларна конвенција између србије и Турске (1879-1896)*, Вардарски зборник 3 (2004), 10-38; *Преглед развоја међународно-правних односа југословенских земаља од 1880. до данас*, свеска 1, Београд 1953, 98. и 104; Ђ. Н. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, 184.

и без јурисдикција и капитулационих привилегија“. Када је краљ Милан усвојио Гарашанинов предлог програма национално-политичке пропаганде и започело испуњење идеја изложених у њему, децембра 1884. године српска влада је овластила посланика у Цариграду Јеврема Грујића да са Портом води преговоре о потписивању конзуларне конвенције.³²¹ „Нашем посланству у Цариграду издао сам налог и упутство да са Турском покуша закључити конзулску конвенцију“ пише Милутин Гарашанин краљу Милану. „Србији је нужно да у провинцијама Турске има поуздане центре за своју политичку акцију. Тек кад то Србија буде себи осигурала, моћи ће (она) стварно и успешно дејствовати на појачању и ширењу идеје српске и помоћи јој да сузбије освајања туђе пропаганде.“³²²

На основу ових инструкција, српски посланик у Цариграду априла 1885. године са турским министром спољних послова покренуо је питање склапања конзуларне конвенције са Турском.³²³ Пошто је Гарашанин проценио да Порта неће пристати на потписивање конзуларне конвенције којом би учинила уступке на које међународним правом и уговорима није обавезна, а отварање конзулата у Старој Србији и Македонији и позитиван утисак који би тај чин могао оставити на тамошње српско становништво у тадашњем тренутку сматрао веома значајним, он је, у циљу успешног завршетка ових преговора, одустао од ранијег захтева да Србији буду призната права која су капитулацијама била призната великим силама.³²⁴ Предложена основа за преговоре о потписивању конзуларне конвенције понуђена од српске стране била је за Порту прихватљива, преговори су почели септембра 1885. године али су били прекинути због кризе у Бугарској и српско-бугарског рата.³²⁵ Поново су били покренути јула 1886. године. С обзиром на то да се предвиђало вођење опсежних разговора око будуће дефинитивне конзуларне конвенције, руководећи се економским потребама, постигнут је договор да се што пре закључи једна привремена конвенција, која би омогућила да обе земље отворе

³²¹ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), приредио К. Цамбазовски, док. бр. 167, 284-286, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Цариград 18. IV 1885; М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, 10-38).

³²² ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 190, стр. 323-324, М. Гарашанин-краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

³²³ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 167, стр. 285, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Цариград 18. IV 1885.

³²⁴ К. Цамбазовски, *Културно-општествених врска на Македонците со Србија во текот на XIX-от век*, Скопје 1960, стр. 154; М. Самарцић, *Делатност Милутина Гарашанина ...*, 118.

³²⁵ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 190, стр. 323-324, М. Гарашанин-краљу Милану, Београд 12. VII 1885; М. Војводић, *Рад Стојана Новаковића на закључењу, железничке и трговинске конвенције између Србије и Турске (1887-1888)*, 45.

конзулате. Тако су 23. августа/4. септембра 1886. године Србија и Турска потписале Привремену конзуларну конвенцију, којом су привремено регулисани конзуларни односи, што је представљало значајан успех српске дипломатије.³²⁶

Потписивањем привремене конзуларне конвенције унапређени су услови за преговоре с Портом о склапању железничке и дуго жељене трговинске конвенције. С обзиром на то да су се око те две конвенције, као и око других питања за које су ове две државе биле заинтересоване, очекивали нови преговори, краљ Милан и Влада определили су се да то буде поверено Стојану Новаковићу,³²⁷ који је новембра 1886. године постављен за српског посланика у Цариграду.

Ни Привременом конзулском конвенцијом Србији није признато право на коришћење капитулација у Турској. Турска није желела да свом бившем вазалу, призна тако широка права каква су уживале велике силе. Турско одбијање било је условљено резонавањем да би српски конзулати по Турској, нарочито у Старој Србији и Македонији, где је живело бројно српско становништво, а са широким правима и овлашћењима конзулата по систему капитулација, могли представљати продужену руку Србије. Када је отворен први конзулат Србије у Турској, на основу привремене погодбе одавгуста 1886. године, то је био класичан конзулат без права из капитулација.³²⁸

Српски конзулат у Скопљу

Влада Краљевине Србије желела је да има јасан преглед и тачан увид шта се стварно дешава са српским становништвом у крајевима који су и после Берлинског конгреса остали под турском управом. У питању су биле територије које су биле у саставу четири турска вилајета: Косовског, Скадарског, Битољског и Солунског. Постојала је битна разлика политичког стања у Македонији, на Косову и Метохији и Рашкој области, па се и тим специфичностима морало водити рачуна. У таквим приликама није се могао добити потпун преглед о стању у појединим рејонима, што је било потребно ради

³²⁶Преглед развоја међународно-правних односа југословенских земаља од 1800. до данас, свеска 1, стр. 98. и 104; М. Војводић, *Рад Стојана Новаковића на закључењу, железничке и трговинске конвенције између Србије и турске (1887-1888)*, 45; Ђ. Н. Лопићић, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, 184.

³²⁷ О Стојану Новаковићу видети на страни 25, ф. н. 92.

³²⁸ Д. П. Ђетвај, *Развој међународног уговорног капацитета Србије у XIX веку*, 124-126.

предузимања политичких мера према конкретној ситуацији. Интереси Србије су били да се што пре заштити српско становништво у Старој Србији и Македонији од масовних насиља и злочина Албанаца. Затим, заштита српских цркава, школа, српских трговаца који су извозили стоку и пољопривредне производе у Турску, решавање културно-просветних питања и читав низ других грађанско-правних и статусних питања.

Да би стекла што потпунију и реалнију слику о стању и приликама на просторима Старе Србије и Македоније, како би могла српском становништву на тим просторима пружити одговарајућу помоћ и заштиту, Краљевина Србија је, приликом припрема за обележавање петстогодишњице Косовске битке, 1889. године, одлучила да у неколико градова европског дела Турске (Скопљу, Солуну, Битољу, Приштини и Серезу) оснује дипломатска представништва у рангу конзулата.

Србија је отворила конзулате у Скопљу и Солуну 1887. а затим у Битољу и Приштини 1889. године. Створени су нови центри из којих су се даље спроводиле многе акције, и то легалним средствима, како не би дошле под удар турских закона. Највећи део ових послова водио је посланик Србије у Цариграду, Стојан Новаковић. Поред класичних конзуларних послова (легализација разних докумената, визно-пасошки послови, послови око држављанства, издавање разних потврда трговцима о пореклу извезене робе, достава разних докумената и тужби, вршење потрага, вођење разне евиденције), културно-просветни рад је био једна од главних делатности српских конзулата у Турској. Рад на културно-просветном плану одвијао се кроз следеће активности: 1. отварање мушких и женских школа где год је могућно и потребно; 2. налажење учитеља и одређивање сталних плата за њих; 3. отварање српских књижара и растурање српских књига, часописа и новина; 4. школовање ђака из Македоније у Србији (поред ђака из Старе Србије) за рад у Македонији; 5. рад међу тамошњим становништвом на српској националној идеји и налажење агената за рад на пословима српске пропаганде; 6. оснивање црквено-школких општина.³²⁹

Конзулатима су управљали одабрани људи. Њихова је основна дужност била да достојанствено представљају своју земљу у средини у којој су се налазили, затим да штите

³²⁹ Ј. М. Јовановић, *Владимир Карић као национални радник*, у *Владимир Карић – његов географски и национални рад*, 18-31; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 80-81; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 288-289; Исти, *Конзулат краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 328; М. Војводић, *Владимир Карић и његово дело*, 273-279; Исти, *Рад друштва Свеога Саве 1886-1891*, 33-34.

своје сународнике од турских, бугарских и албанских злочина, да отварају српске школе и развијају просвету, шире национално-политичку пропаганду по инструкцијама Министарства иностраних дела Србије и тиме јачају националну свест код српског становништва и да редовно подносе извештаје о стању у области у којој раде и живе. ”За време турске владавине наша мати Србија радила је све преко конзула и митрополита, а митрополити преко намесника, свештеника и учитеља, да се у маси очува свест о његовој српској народности и уздање у своју мајку Србију“³³⁰

У време када је Краљевина Србија оснивала своја дипломатска представништва у Скопљу, Солуну, Битољу и Приштини живот српског становништва у овим областима од турске власти био је изузетно тежак. У највећем броју Срби су били чипчије, радећи на турским и арбанашким поседима имали су обавезу да плаћају одређене дажбине. Само мањи број Срба имао је сопствена имања, која су углавном наслеђена, и они су третирани као слободни сељаци. Они су били трн у оку и Турцима и Албанцима, који су заједнички покушавали да их преварама, понекад и силом, преобрате у „своје сељаке” - чипчије. У случајевима када им то није полазило за руком убеђивањем, онда се прелазило на претње и уцене, са намером да се застрашивањем и силом дође до српских имања. Турска централна власт то није одобравала, али није ништа радикално предузимала да се самовољи стане на крај. Невоља је, наиме, била у томе што су поткупљиве и пристрасне локалне турске власти то прећутно одобравале. Тако се лабавост турске управе у Старој Србији и Македонији испољавала искључиво према Турцима и Албанцима који су свакодневно чинили насиља и злочине над српским становништвом. У Косовском вилајету и северозападним деловима Битољског вилајета насиља Албанаца била су много већа и тежа од турских, јер је Турака било мало, али крајњи циљ је стваран на основу њиховог договора. Страхујући да их Србија неком својом дипломатском или војном акцијом не предупреди, Албанцима и Турцима се журило да остваре свој план о протеривању Срба и заузимању њихових кућа и земљишних поседа. Зато су у сваком већем месту формирали злочиначке групе, које су упадале у српска села, вршиле злочине над српским становништвом како би га присиле да напусти своје куће и своја села, које би они одмах потом заузимали.

³³⁰ Арх. Методије Миловановић, *Манастир св. оца Прохора Пчињског*, Скопље 1922, 15.

Српски конзулат у Скопљу отворен је марта 1887. Године, на основу Привремене конзуларне конвенције Краљевине Србије и Османског царства од августа 1886. године. Конвенција је подразумевала отварање српских конзулата у центрима Косовског, Солунског и Битољског вилајета, односно у Скопљу, Солуну и Битољу. Први конзул у генералном конзулату Краљевине Србије у Скопљу био је Алекса Пачић, који је на тој функцији био годину дана (од марта 1887. до 1. јуна 1888. године).³³¹ Указом од 1. јуна 1888. године Пачића је у скопском конзулату наследио Ђорђе Поповић,³³² који ће се на овој функцији задржати до 16. октобра 1889. године.

Један од најистакнутијих српских конзула у Скопљу свакако је био Владимир Карић (1889-1892),³³³ који је постављен за конзула I класе у конзулату Краљевине Србије

³³¹ Алекса Пачић је рођен у Београду 1832. године. Због потребе знања турског језика дипломатији Србије у односима са Портом, заједно са неколико питомаца послат је око 1850. године у Цариград да изучи језик. Од свих питомаца, само је Пачић савладао турски, а уз њега грчки и француски језик. Од 1855. био је помоћник за српски језик Кнежевске канцеларије. Касније је радио као секретар за турски језик у Министарству иностраних дела. Године 1887. именован је за конзула српског конзулата у Скопљу. На положају је био годину дана, након чега због болести одлази у Београд, где и умире 1. фебруара 1888. године. Види: М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, 49-51.

³³² Ђорђе Поповић је био секретар I класе Министарства иностраних дела Србије када је указом од 1. јуна 1888. године постављен за генералног конзула III класе у генералном конзулату Краљевине Србије у Скопљу. Указом од 1. јуна 1888. године постављен за генералног конзула III класе у генералном конзулату Краљевине Србије у Скопљу. На дужност је ступио 2. септембра 1888. године. Указом од 16. октобра 1889. године стављен је на расположење влади као генерални конзул у Скопљу, а новим указом од 31. децембра исте године отпуштен је из државне службе. (Видети: АС, МИД, ППО, 1888, фас. I, ПП бр. 16, Конзул у Скопљу Ђ. Поповић—Министру иностраних дела Србије, Скопље, 2. X 1888; М. Станић, *Михаило Ристић, Свештеници са којима сам радио*, 72, ф. н. 4; „Српске новине“, LV, 1888, бр. 124 (4. јун), 545; LVI, 1889, бр. 230 (18. октобар), 1097; LVII, 1890, бр. 2 (3. јануар), 5.)

³³³ Владимир Карић (2. новембар 1848—27. децембар 1893/8. јануар 1894) је био српски географ, педагог, публициста и дипломата. Завршио је Велику школу у Београду на правном одсеку 1868. године. Каријеру је отпочео у струци као практикант у шабачком суду. У истом граду је неко време као замена предавао у градској гимназији. Нову службу вршио је као писар начелства пожаревачког округа. Године 1870. именован је за суплента шабачке ниже гимназије. Након полагања професорског испита 1873. предавао је географију у шабачкој, пожаревачкој а затим и у београдској вишој гимназији. Много је утицао на научна опредељења свог ученика из шабачке гимназије—Јована Цвијића. Године 1879. написао је уџбеник земљописа-географије. Убрзо је свој уџбеник проширио објавивши *Земљопис* у две књиге. Године 1881. изабран је за ванредног члана Просветног савета. Године 1882. објавио је књигу *Српска Земља*, где је у геолошком, географском и статистичком погледу описао територије које су Срби насељавали у то време; 1887. написао је волуминозно дело *Србија* у три тома. У просвети је Карић остао до 1888. када је постављен на место референта у Министарству просвете и црквених дела. Био је задужен да води послове културно-просветног рада у Старој Србији и Македонији, односно Одељење за српске школе и цркве ван Србије, које је основано у том Министарству, 1887. године. Због показаног квалитета у раду Министарства просвете и црквених дела у погледу развоја српске просвете у Старој Србији и Македонији, јуна 1889. године постављен је за секретара Министарства иностраних дела и начелника новооснованог Просветно-политичког одељења овог министарства. То одељење формирано је због ширења српског утицаја и просвете у Старој Србији и Македонији, који су били угрожени делатношћу Бугарске егзархије. Велику улогу у опредељивању министра иностраних послова Саве Грујића да постави Карића за шефа српске заграничне акције, одиграла је излазак из штампе његове књиге Цариград, Света Гора, Солун. Иако је на књизи као атор стајало име књига В. Црнојевић, свима је било јасно да је то псеудоним Владимира Карића. Овим својим путописом

у Скопљу указом од 13. октобра 1889. године. На конзулском положају, где је на пословима српске националне политике показао знатне успехе, остао је до 20. августа 1892. године, када је на лични захтев, због неслагања са новим министром постављен за професора Друге београдске гимназије. Напустио је Скопље октобра 1892. године. Владимир Карић је у Скопље је стигао са ореолом угледног српског научника и писца запаженог дела о Србији ("Србија, опис земље, народа и државе", Београд 1887, репринт издање 1997), исто тако и стручњак који је обележио границе простора где живи српски народ. Идентификовао је главна питања у европској Турској која су касније заузела централно место у српској спољној политици: својим путописом 1889. године упозорио је на опасне последице које могу произићи за српски народ у Турској уколико му се не помогне, а пре свега сузбије све присутнији бугарски утицај; као секретар Министарства иностраних дела био је један од веома заслужних за оснивање Политичко-просветног одељења, познатог као конзуларно; на основу мноштва добијених података из разноврсних извора који су стизали у Министарство иностраних дела Србије, он је добро упознао целину српског проблема у Турској и у глави је створио визију о томе како га решавати, чиме су у великој мери већ били одређени правци будућег рада. Много су му значили и његови дотадашњи контакти са добрим познаваоцима прилика у Турској, превасходно са Стојаном Новаковићем, који је већ био један од вођа српске националне политике а тада се налазио на положају посланика у Цариграду. Кад је дошао у Скопље Владимиру Карићу је преостало да на лицу места спроведе оно о чему је имао већ јасно разрађену концепцију. Иако је кратко време у био у дипломатско-конзуларној служби, оставио је својим радом у Скопљу неизбрисив траг у српској дипломатији. Био је свакако најстручнији српски конзул тога времена који је радио на најважнијим национално-политичким задацима своје земље. Он је знао да словенски народ у Македонији није јасно

Карић је упозорио на опасне последице које могу произићи за српски народ у Турској, уколико му се не помогне, а пре свега сузбије све присутнији бугарски утицај. Снажан одјек ове њиге по Србији, у којој Карић указује на погубне резултате по српски народ од бугарског школства у Македонији и бугаризовања тамошње деце, имао је пресудан утицај на одлуку српске владе да се Карићу повери загранични рад. После неколико месеци вођења овог одељења, В. Карић је октобра 1889. године постављен за српског конзула у Скопљу. На конзулском положају остао је до августа 1892. године, када је постављен за професора Друге београдске гимназије. Због нарушеног здравља и потреба за лечењем није дуго радио у Другој београдској гимназији, убрзо је пензионисан. Због нарушеног здравља отишао је у бању Баден у Тирољу (у Грису, у Аустрији) и тамо је и умро 27. децембра 1893./8. јануара 1894. године. Тестаментом је све завештао географском одеку Велике школе. (М. Војводић, *Владимир Карић и његово дело*, Историјски часопис, књ. XLIV, Београд 1997, 273-279; Исти, *Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889-1892)*, Вардарски зборник 1 (1999), 20; Исти, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, 26-172.

опредељен у националном погледу, да лако може да се приклони Србима или Бугарима, и да са њим треба радити, да му треба прићи, довести му школе, утицати на њега црквом и вером, али приближити му се и другим средствима и путевима: ширењем мреже школа, отварањем читаоница и књижара и њиховим уредним снабдевањем књигама, обнављањем и изградњом српских цркава, добијањем владичанских берата, школовањем учитеља, свештеника и других образовних профила и њиховим упућивањем у крајеве где су најпотребнији како би ширили српску идеју, јачањем српског језика у црквеној администрацији, што би омогућило издавање докумената на српском језику, отварањем српских привредних предузећа како би се учврстиле колоније српског живља и то на пром месту у Скопљу.³³⁴

Карић је добро познавао целину српског проблема у Турској, на основу тога стварао је визију како га решавати. Било му је јасно да је пред њим тежак задатак, али му није недостајало енергије да опсежан програм који је замислио спроведе. Да би остварио своје замисли, Карићу је било јасно да се, поред српске владе, мора ослањати и на два центра у Турској: Порту и Цариградску патријаршију. Што се тиче метода рада, Карић је био мишљења да се може благим ослањањем на Турску, уз повремене притиске, једна по једна ствар решавати. Сматрао је да се у свему томе, пре свега, мора држати прописа и обичаја који владају у Турској и да се ничим о то не сме огрешити. Да би се лакше могло одупрети претензијама Бугарске, Карић је тежио да обезбеди и ослонац на Патријаршију и добије подршку моћних гркофилских кругова.³³⁵

Карић је знао да је за све ово потребан тежак и сложен рад, али је свим задацима прилазио с највећим интересовањем, улажући огромну енергију. Он је сматрао да би Скопље требало да представља центар акције („операциона база”), у првом реду на територији Скопске епархије, али и шире. Замишљао је да ће се добијањем цркве и школе најпре освојити део Скопља, што би се постепено проширивало на остали део вароши а затим и на целу Скопску епархију.³³⁶ После Скопља дошла би на ред друга варош по важности Кочане. Јачањем утицаја на простору до линије Кратово-Кочане-Царево Село, и одсецањем Штипа са позадином од Бугарске, добило би се чврсто тло за напредовање ка

³³⁴Види: П. О(рловић), *Поглед на наши просветно-политички рад у Ст. Србији и Македонији до 1901. године*, *Српски књижевни гласник* VI (1906), 1077-1078; М. Војводић, *Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889-1892)*, 21.

³³⁵М. Војводић, *Владимир Карић и његово дело*, 277.

³³⁶АС, МИД, ППО, 1892, ред 556, ПП бр. 213, В. Карић-М. Ђорђевићу, Скопље 30. I 1892.

Кривој Паланци.³³⁷ Тиме би се остварила замисао В. Карића да се северна Македонија одсече од Бугарске. У међувремену би биле предузете и друге мере. Скопска епархија би се преуредила, биле би основане где год би то било могуће, српске општине поред егзархијских, односно бугарских и патријаршијских - грчких.³³⁸ Отпочела би издавачка и књижевна делатност са центром у Скопљу, која би продукцијом књига покрила целу замишљену територију српског утицаја, што би омогућило да се успостави и администрација на српском језику.³³⁹ Оснивала би се и српска привредна предузећа, при чему је зидање пиваре у Скопљу 1891. године значило као добар почетак у томе.³⁴⁰ У Скопљу би, разуме се, била основана и српска епископија, која би била „вратница нашега утицаја у Македонији“.³⁴¹ Све ово било би праћено снажном акцијом усмереном на разноврсно потискивање супарничког утицаја, пре свега бугарског, при чему се не би бирала средства с обзиром на то да се, како је говорио Карић, ни српски непријатељи нису устручавали. Напокон, пошто би се на тај начин српски утицај у Скопској епархији учврстио, онда је требало кренути на Дебарску епархију, која је лежала паралелно са Скопском и истим поступком је освојити. Те две епархије, по Карићевим речима, испуниле би две трећине српских претензија у Македонији.³⁴²

Идеје које је Карић убедљиво предочавао српској влади, и добијао сагласност да на њима истраје, судариле су се са различитим тешкоћама при њиховом спровођењу. Препреке које су му постављали на првом месту грчки митрополити у Скопљу, знатно су успориле сваку акцију коју је предузимао, део њих уопште није успео да оствари. Његово настојање да под плаштом Патријаршије потисне бугарско-егзархијски утицај показало се у неким случајевима безуспешним. Недовољна новчана средства која су му стизала из Београда, задавала су му велике главобоље. У више извештаја српској влади Владимир Карић је скренуо пажњу колико му недостатак новца или неблагоприятна достава кочи

³³⁷ АС, МИД, ППО, 1892, ред 10, ПП број 262, В. Карић-М. Ђорђевићу, Скопље 3. II 1892.

³³⁸ АС, МИД, ППО, 1892, ред 393, ПП бр.144, В. Карић-М. Ђорђевићу, Скопље 19. I 1891; АС, Посланство у Цариграду, 1890-1892, фасц. III, 7/1892, ПП бр.78, М. Ђорђевић-С. Грујићу, Београд 7. II 1892.

³³⁹ АС, Фонд Николе Пашића, кут. 4, В. Карић- Н. Пашићу, Скопље 25 IX 1891; АС, МИД, ППО, 1891, ред 414, ПП бр.1408, В. Карић- М. Ђорђевић, Скопље, 24. XII 1891.

³⁴⁰ АС, Посланство у Цариграду, 1890-1892, фасц. III, 84/1891, бр.494, М. Васиљевић-С.Новаковић, Скопље 31. XII 1891. године; Исто, С. Новаковић-Конзулату у Скопљу, Цариград 10. XII 1891. године.

³⁴¹ АС, МИД, ППО, 1891, ред 591, ПП бр.1887, В. Карић-М. Ђорђевићу, Скопље 10. X 1891.

³⁴² АС, МИД, ППО, 1892, ред 10, ПП бр.262, В. Карић-М. Ђорђевићу, Скопље 3. II 1892.

поједине акције.³⁴³ У неким случајевима вршио је исплате од своје личне уштеђевине, а догађало се да због таквих ствари упозори свог министра да ће поднети оставку. Велико разочарање приредио му је и опозив Стојана Новаковића из Цариграда, октобра 1891. године. У писму у којем је тим поводом написао Николи Пашићу (7. октобра) Карић је упозорио да је то учињено у критичним тренуцима за српске интресе у Македонији, јер је насупротив слабој организацији српске националне акције као и самог Министарства иностраних дела, Новаковић „једини одржавао континуитет у пословима пропаганде.“³⁴⁴

Резултати двогодишњег смишљеног Карићевог рада у Скопљу били су значајни, иако се сви, ни одмах, ни на први поглед, нису могли препознати. Српска просветно-верска акција се, његовом заслугом, проширила на значајан део Старе Србије и Македоније. Уредио је више школа и читаоница и обезбедио њихово редовно снабдевање књигама из новосадских и београдских књижара. Иако није доживео да види добијене берате за српке владике у Скопљу и Велесу, огроман је његов значај у подстицању обнављања ових средишта српске православне цркве у Македонији. Српска православна црква није била призната у Турској, ни од турских власти, ни од Патријаршије, али је Карићевим посрбљивањем црквене администрације у скопској епархији постављен темељ њеном обнављању. Упорно, али без велике буке, радио је на подизању угледа Србије код становништва на целој територији на којој је развио активност. Смишљено је придобијао становништво за српску националну ствар, окупљајући га око конзулата као националне институције. Радом на оснивању српских привредних предузећа у Македонији и јачању трговинских веза градова у Македонији са Србијом давао је конкретног подстрека у остваривању колонизације Срба у овој области. Радио је упорно, без прекида, увек држећи се програма који је имао пред собом. Циљ му је био да увери Турке да је Македонија географско подручје које Србима историјски припада. Умео је да се носи са грамзивим локалним властима, а знао је да их наговори да му повремено излазе у сусрет. Међутим, у току свог рада у остваривању тако широко замишљеног програма, доживео је и извесна разочарања, која су утицала на њега, тако да је пред крај свога службовања у Скопљу, променио нека своја становишта. Највеће разочарање имао је у раду са митрополитима Грцима у Македонији.

³⁴³ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, ПП бр.139, В. Карић–С. Грујићу, Скопље 16. I 1892; Исто, ППО, 1892, ред 556, ПП бр.213, В. Карић–М. Ђорђевићу, Скопље 30. I 1892.

³⁴⁴ АС, Фонд Николе Пашића, кут.4, В. Карић–Председнику Владе Николи Пашићу, Скопље 25 IX 1891.

Српска влада је пружала сталну новчану помоћ Патријаршији у износу од 200 наполеона са препоруком да се та сума употреби за бољи надзор рада грчких владика у Македонији у погледу српских цркава и школа. Но, иако су у Цариградској патријаршији тврдили да је наложено митрополитима Грцима да помажу рад српских конзула и уопште српску просветну и културну активност у Турској, они не само да нису подржали српски народ него су му укидали језик и цркву, сузбијали школе и директно против њега сарађивали са турским властима. Ово је навело Карића да промени став према Грцима, па је српској влади предлагао да се, уместо с Грцима, крене у сарадњу с Бугарима, Румунима и Турцима.³⁴⁵ Када је српска влада, у оквиру припрема за давање инструкција новопостављеном посланику у Атини, Владану Ђорђевићу, о споразуму са грчком владом по питању пропаганде у Македонији, затражила мишљење својих конзула у Скопљу, Солуну и Битољу у предлогу скопског конзула В. Карића (као и у предлогу солунског конзула Владимира Љотића) преовладавало је мишљење да се с Грцима не може апсолутно ништа учинити. И том приликом навео је да би се далеко брже дошло циљу ако би се споразумели с Бугарима против Грка, него што то може с Грцима против Бугара.³⁴⁶

Ова нова политичка и идејна оријентација В. Карића може се видети и у његовој омањој али значајној студији „Србија и Балкански савез“,³⁴⁷ коју је објавио 1893. године, у којој се залаже за савез балканских народа, а језгро тога савеза види у политичком и културном зближавању Срба са Бугарима. Иако се у добром делу студије ослања на раније изнете Новаковићеве анализе грчке идеологије, В. Карић истиче и да је личним искуством „Грке добро познао“. На основу свега он је закључио да се Грци и Словени „међусобно мрзе“ и да је та мржња „изграђујући се кроз векове, дубоко укореењена“, па стога није могуће, „не да Србија и Грчка буду у Балканском савезу, него да оне саставе неку чврсту језгру, око које би се друге балканске државе имале искупити“. Изгледи за споразум са Грчком, према Карићу, били би бољи, ако би „језгру“ балканског савеза саставила друга група народа, а Грци се нашли у ситуацији да не остану усамљени.³⁴⁸

Две узаstopне владе Николе Пашића (од 11. фебруара 1891. до 9. августа 1892) по свом националном програму имале су за циљ да у Старој Србији и Македонији појачају и

³⁴⁵М. Војводић, *Владимир Карић и његово дело*, 277-278.

³⁴⁶АС, МИД, ПО, 1891, фасц. III, дос. III, пов. 1284, В. Ђорђевић-Министру иностраних дела М. Ђорђевићу, Атина 8. X 1891; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 329.

³⁴⁷В. Карића, *Србија и Балкански савез*, Београд 1893.

³⁴⁸В. Карић, *Србија и Балкански савез*, Београд 1893, 41-105; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 341-342).

рашире пропагандне активности.³⁴⁹ Једну од главних улога у тим активностима имао би добар познавалац тамошњих прилика угледни географ и српски конзул у Скопљу В. Карић. Ширење српске национално-политичке и културно-просветне пропаганде у Македонији покушавале су да зауставе све организованија бугарска пропаганда преко Бугарског егзархата и грчка пропаганда преко Цариградске патријаршије. Најосетљивија тачка била је у Скопљу, у којем су се највише сударале међусобно супростављене тежње. Поновно постављање бугарских владика у Македонији, јула 1890. Године, довело је до извесног преокрета у грчкој политици према Србији и њеној активности у Македонији. Наиме, био је постигнут споразум између српског и грчког посланика у Цариграду Стојана Новаковића и Маврокордатиса да заједно са Цариградском патријаршијом раде на сузбијању егзархијске пропаганде у Македонији. Новаковић је као услов за овај споразум Маврокордатосу и Цариградској патријаршији дао да, пре свега, треба радити на отклањању узрока који су довели до оснивања Егзархије, а онда радити код Порте на реинтеграцији Васељенске цркве. Додао је да се то може једино остварити толерантнијим односом према Словенима и словенском језику и уз сарадњу са Србијом. Тако су, почетком 1890. године, заједничким и усаглашеним акцијама код Порте цариградски патријарх Дионисије V, и грчки и српски посланици у Цариграду Маврокордатос и Стојан Новаковић покушавали да спрече издавање берата бугарским владикама.³⁵⁰

Међутим, непосредно по доласку бугарских владика у Македонију (Теодосија у Скопљу и Синесија у Охриду) патријаршијски митрополит Пајсије забранио је вршење службе на словенском језику у патријаршијским црквама. Најпре је то урађено у цркви Светога Спаса у Скопљу, где је укинута словенска служба, отеран свештеник Јован Бурковић и избачене словенске књиге. На Новаковићеву интервенцију, Цариградска патријаршија је наводно наредила да се врати словенски језик у цркву, али је митрополит Пајсије остао упоран у своме држању. Српски конзул у Скопљу В. Карић тврдио је да цео

³⁴⁹ Нови српски посланик у Цариграду био је Сава Грујић, доведен по укусу Пашићевог радикалског кабинета, а који је много мање познавао прилике у старој Србији и Македонији у односу на Стојана Новаковића. Из тог разлога Карићева сарадња са њим била је испод оне коју је имао са Новаковићем, прожета често међусобним неразумевањем. Сава Грујић, у неким Карићевим предлозима, није видео „ништа ново“ него само „страст за предлагањем“. АС, МИД, ППО, 1892, ред 393, ПП бр. 367, С. Грујић-М. Ђорђевићу, Цариград 15. II 1892; М. Војводић, *Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889-1892)*, 19-20.

³⁵⁰ АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, досије V, пов. 974, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград, 17. VII 1890; Ј. М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, у: Споменица Стојана Новаковића, Београд 1921, 179-182.

овај рад подстиче грчки конзул у Скопљу.³⁵¹ Зато је српска влада марта 1891. године прихватила иницијативу конзула у Скопљу Карића и посланика у Цариграду С. Новаковића да се, уместо цркве Светога Спаса, сагради нова чисто српска црква у Скопљу, која не би имала никакве везе са Бугарским егзархатом, а била би делимично одвојена и од Цариградске патријаршије, јер би се служба у њој обављала на српском црквенословенском језику.³⁵² Планирано је да се касније у том делу Скопља сагради и српска школа и тако формира једна чврста српска црквено-школска општина, у којој би било лакше одржавати ову школу. Поред изградње цркве и школе, планирано је да се у Скопљу покрене снажна издавачка делатност, као и оснивање српских привредних предузећа.³⁵³

Јачање Бугарске, која се ослањала на силе тројног савеза и Енглеску, и њене све офанзивније пропаганде у Македонији био је повод приближавања Србије и Грчке и почетка њихових преговора о заједничком раду у Македонији. Да би се што успешније супроставило бугарској пропаганди и њеним намерама за добијањем концесија за изградњу железничке пруге Ђустендил-Скопље, српски конзул у Скопљу В. Карић је предлагао да се успостави што тешња сарадња са Грчком. У Србији је оваква бугарска намера примљена с великим подозрењем, јер се сматрало да би реализација таквог пројекта била на штету српских економских, политичких и националних интереса и пресечен њен пут у Македонију.³⁵⁴ Српска влада је прихватила предлог конзула Карића и донела одлуку да се новчано помогне и нови грчки митрополит у Скољу Методије.³⁵⁵

Након повлачења В. Карића из Скопља у овај конзулат дошао је дотадашњи вицеконзул I класе конзулата Краљевине Србије у Приштини Тодор Станковић.³⁵⁶

³⁵¹ АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, досије V, пов. бр. 1041, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 2. VIII 1890. године; АС, Конзулат у Скопљу, фасц. I, досије I, пов. бр. 18, В. Карић–М. Ђорђевићу, Скопље 23. IV 1891.

³⁵² АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, ПП бр. 354, М. Ђорђевић–Митрополиту Михаилу, Београд, 27. II 1891.

³⁵³ АС, фонд Николе Пашића, ку. 4, В. Карић–Председнику владе Н. Пашићу, Скопље, 25. IX 1891.

³⁵⁴ АС, МИД, ПО, 1891, фасц. V, док. 2, пов. бр. 835, М. Ђорђевић–Посланствима у Русији и Турској, Београд 17. VII 1891; Исто, пов. бр. 1089, М. Ђорђевић–Посланству у Турској, Београд 3. IX 1891; Исто, пов. бр. 1136, М. Ђорђевић–Посланству у Русији, Београд 17. IX 1891.

³⁵⁵ АС, МИД, ППО, 1892, ред 333, ПП, 2297, С. Грујић–М. Ђорђевићу, Цариград 9. XII 1891; Исто, С. Грујић–М. Ђорђевићу, Цариград 10. XII 1891; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 72.

³⁵⁶ Тодор Станковић, (13. фебруар 1852. године у Нишу—15. јул 1925. године у Београду). Рано се посветио раду на националном ослобођењу и културном уздизању свога народа. У Призрену је од 1871. до 1874. уређивао српски део турско-српскога листа „Призрен“. Боравак у Призрену искористио је за национално-политички рад. Ту се упознао са руским конзулом Иваном Јастребовом, који је штитио Србе. У то време је у Призрену, на залагање Симе Игуманова била основана Призренска богословија, чији је први ректор

Станковић је указом од 24. октобра 1892. године постављен за конзула друге класе у Генералном конзулату Краљевине Србије у Скопљу и ту дужност је вршио до средине 1895. године када је указом од 25. јуна пензионисан.³⁵⁷ Посебно је био неуморан у настојању код патријаршијског скопског митрополита Методија, залажући се код њега за добијање једног викарног епископа, који би се бавио верско-црквеним потребама словенско-патријаршијске пастве српске народности. Водио је доста тешке преговоре око статуса српских свештеника. У то време бугарска егзархија је била одвојена од Цариградске патријаршије, која није признавала одвојену бугарску цркву. Бугарска егзархија је због служења на словенском језику придобила становништво у Македонији. Тодоровић је предложио стратегију да се око статуса митрополита и епископа преговара са Цариградском патријаршијом, тражећи за Србе само положај епископа, а за упражњени положај митрополита предлажући Грка, кога су Срби поткупљивали новцем. Та стратегија је ишла најпре на одобравање српском министру, а онда и краљу, након одобрења стратегија је успешно спроведена, Срби су добили епископе у скопској, струмичкој и велешко-дебарској епархији. Српска црква је тада добила много јачи ослонац у заустављању великога наступа бугарске егзархије.

Тодор Станковић се такође залагао за обнову и унапређење рада српских школа, које су биле битне за одржање српске националне свести и писмености. Своје службовање

био Сава Дечанац. Тодор Станковић је због злочина према Србима писао многе жалбе турским властима и српској влади, да би се помоћу списка злочина алармирале европске силе.

Био је један од чланова нишкога комитета који је илегално радио на ослобођењу од Турака. Одмах чим је избио Први српско-турски рат 1876. заједно са истакнутим члановима нишкога комитета помагао је српској војсци. За време Другог српско-турског рата он и његови другови дејствовали су у турској позадини изазивајући конфузију у турској војсци.

По завршетку рата награђен је положајем срескога начелника. Уживао је подршку Јована Ристића и поверење кнеза Милана. Био је национални радник и српски конзул у Приштини, Скопљу, Битољу и Солуну. Учесник је свих ратова од 1876. до 1918. године. Када је први конзул Лука Маринковић убијен, након само неколико месеци службе, Тодор Станковић је јуна 1890. године по налогу српског конзула у Скопљу В. Карића преузео дужност конзула у Приштини. На том положају је остао до 1892. године, када је именован за конзула у Скопљу, био генерални конзул у Скопљу од 24. октобра 1892. до 25. јуна 1895. године. По други пут именован је за конзула у Приштини 1897. године. Са конзулског положаја опозван је 1898. године. Током 1903. године, по налогу краља Александра Обреновића, путовао је да извиди ситуацију у Скопљу, Приштини и Призрену. Учествовао је у српско-бугарском рату 1885. године као командант батаљона. У Првом балканском рату са коњичким одредом први улази у Приштину 9. октобра 1912. године. У Другом балканском рату са II пуком стараца осваја Белоградчик. (Види: Јован Хаџи-Васиљевић, *Тодор Станковић*, Братство XX (1926); В. Стојанчевић, *Делатност Тодора Станковића, конзула у Старој Србији (1890-1898)*, Братство III-IV, Београд 1999-2000, 15; Т. Станковић, *Успомене*, приредила Борислава Лилић, Пирот 1997; Л. Лазаревић, *Тодор Станковић*, „Мали Поменик“, књ. I, 137.)

³⁵⁷М. Станић, *Михаило Ристић, Свештеници са којима сам радио*, 72, ф. н. 5; „Српске новине“, LIX, 1892, бр. 236 (28. октобар), 1175; LXII, 1895, бр. 144 (29. јун), 727.

у седишту Косовског вилајета, посебно на решавању национално-политичких задатака у Скопском санџаку, на целом подручју генералног конзулата, приказао је у својим „Успоменама“. Радио је крајње пожртвовано у погледу добијања српских владика, који су, по турским законским прописима, важили као “милет-баше”, тј. епархијски представници у Турском царству. Најзначајније у овој општој црквено-правној проблематици било је тражење решења за митрополита за Рашко-призренску епархију у случају смрти тадашњег архијереја Милентија, због чега је водио обимну службену преписку и са српским посланством у Цариграду и са надлежним лицима у Београду, а кореспондира и са турским надлежним службама и органима локалне власти, укључујући и сам вилајет и валије у Скопљу, „износећи принципијелна тумачења турских закона и практичне потребе за права Срба у Турској“.³⁵⁸

Михаило Ристић је два пута обављо функцију конзула српског генералног конзулата у Скопљу.³⁵⁹ Ристићева главна активност као конзула и дипломате била је

³⁵⁸В. Стојанчевић, *Делатност Тодора Станковића, конзула у Старој Србији (1890-1898)*, 15.

³⁵⁹Михаило Ристић рођен је у Београду 5. септембар 1864. године, где је завршио оновну школу, гимназију и Правни факултет на Великој школи 1886. године. Годину дана је провео на студијама у Паризу на *Ecole Libre des Sciences Politiques*. Каријеру је започео радом у Министарству иностраних дела Србије 1884. године. Као секретар Министарства иностраних дела, 1892. године пропутовао је Косово укључујући и Приштину и сведочио да је стање толико лоше и да страхује да за 10 година ту више неће бити Срба. Професионалну дипломатску каријеру је градио у дипломатској и конзуларној служби Краљевине Србије.

Ристићева главна активност као конзула и дипломате била је национална пропаганда и буђење националне свести у Македонији и Старој Србији. Секретар српског посланства у Цариграду постаје 16. августа 1893. године, две године касније, 20. септембра 1895. године, изабран је за секретара Министарства иностраних дела Србије. На том месту остаје до 22. априла 1896. године. По званичном извештају Министарства иностраних дела Србије, Михаило Ристић је постављен за конзула српског Генералног конзулата у Скопљу 23. априла 1896. године и ту дужност обављао до 18. децембра 1897. године. Од тада је у Београду и ради на месту секретара у Министарству иностраних дела до 16. јануара 1898. године. Новим указом тада је постављен за секретара посланства у Бечу, где ће остати до 27. маја 1899. године. Од 28. маја 1899. до 9. јула 1903. године био је српски конзул и генерални конзул у Битољу. Михаило Ристић је, такође по званичном распореду, по други пут конзулску дужност у Скопљу почео 10. јула 1903. године. Са паузом у периоду од 1. јануара до 29. јуна 1904. године, остао је на дужности до 10. јуна 1906. године, када је био именован за дипломатскога агента у Софији. Затим је у звању српског посланика у Букурешту био на служби од краја јуна 1906. све до јуна 1914. године. Заједно са Николом Пашићем потписник је Букурешког мира 10. августа 1913. године. Видети: АС, МИД, ПП, 1903, V/1, пов. бр. 1209, М. Ристић–Министарству иностраних дела, Скопље 8/21. VIII 1903; М. Станић, Михаило Ристић, Свештеници са којима сам радио, 91, ф. н. 72.

Из времена његовог дипломатског службовања остале су, у највећем делу сачуване, различите белешке из преписке са многим личностима око различитих питања. Ове белешке су му биле припремни материјал за дело које је намеравао да напише као неку врсту мемоара или успомена. Али у тој намери претекла га је смрт. Обимна и по грађи коју садржи разноврсна заоставштина веома је значајна, нарочито за историју црквено-школског, просветног, културног и националног рада Срба у Старој Србији и Македонији крајем XIX и почетком XX века, који се одвијао у борби са Бугарским егзархатом, Цариградском патријаршијом и посебно са турском влашћу за признавање српске националности. Међу Ристићевим белешкама су и оне које је Миле Станић прикупио и објавио под насловом ”Свештеници са којима сам

национална пропаганда и буђење националне свести у Македонији и Старој Србији. У Министарству је радио у одсеку за пропаганду. У конзулатима је радио на питањима црквене и школске аутономије. Помагао је да се спроводи српска четничка акција у Македонији. Као српски конзул у Скопљу, током 1904. године координисао је поверљивим људима да морају осигурати и обезбедити прелаз чете Јована Бабунскога преко границе и Вардара за Велешки Азот. Иначе је био против идеје да четници долазе из Србије и да се наоружавају из Србије.³⁶⁰ Сматрао је да морају да се регрутују међу Србима из Османског царства, који познају домаћи терен. Сматрао је да је најбоље да спољну политику мора да спроводи Министарство иностраних дела, а не патриотска удружења.³⁶¹

Милосав Куртовић је дужност генералног конзула у Скопљу примио 27. фебруара 1898. године, на овом положају ће остати у току 1898. и 1899. године. Након рада у Министарству војном у Београду и конзулату у Трсту, вратио се у Скопље, где је 16. октобра 1900. године поново преузети дужност генералног конзула, коју је обављао до 10.

радио”. (Види: М. Станић, *Михаило Ристић, Свештеници са којима сам радио*, Вардарски зборник, бр. 1, Београд 1999, 69-103). Михаило Г. Ристић је под псеудонимом П. Балкански написао „Кроз гробље, путопис по Старој Србији“ (1894) и „Српски народ у Скопљанској епархији“, „Расправа о црквено-школским приликама“ (1899). (Види: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Београд 1929, књига 3, 950; Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века, Историјски часопис* (Београд), 2006, бр 53, 359-374; М. Станић, *Михаило Ристић, Свештеници са којима сам радио*, 69.

³⁶⁰Конзул Михаило Ристић је имао озбиљна неслагања са радом С. О. у Србији и са слањем чета у Турској које су они вршили у њиховој организацији, јер је то сматрао крајње штетним. *Документи о спољној политици Краљевине Србије (=ДСПКС) 1903–1914*. књига I, свеска 1, (29. мај/11. јун 1903-14/27. фебруар 1904) приредио А. Раденић, Београд 1991, док. бр. 441, стр. 813; *ДСПКС 1903–1914*. књига I, свеска 2, (15/28. фебруар 1904 – 31. децембар 1904/13. јануар 1905) приредио А. Раденић, Београд 1998, док. бр. 235 и 625, стр. 401 и 986; Иначе, и према казивању савремених учесника у покрету конзул Михаило Ристић је био одлучно против четовања. С. Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903–1912*, Београд 1998, 103-112; А. Тодоровић, *Револуционарна акција српског народа у Турској од 1904–1912. године*, Мешовита грађа, XXVIII, приредила Биљана Вучетић; *Мемоари Делфе Иванић*, АС, Varia - 3494, стр. 618.

³⁶¹Пензионисан је 1930. године када оснива Земљорадничку странку. Умро је у Охриду 1939. године. Целог живота је био активни дописник српских угледних часописа и О заграничној активности конзула Михаила Ристића видети у: Миле Станић, *Михаило Ристић, Свештеници са којима сам радио*, Вардарски зборник, бр. 1, Београд 1999, стр. 69-103). Војвода Василије Трбић, *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе велешког, (1898-1912)*, књ. 1, Београд 1996, стр. 33-37; *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Београд 1929, књига 3, 950; Биљана Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века, Историјски часопис* (Београд), 2006, бр 53. стр. 359-374; Биљана Вучетић, *Прилог за биографију Антонија Тодоровића, (1880-1971)*, Историјски часопис (Београд), 2007, бр. 55, стр. 265-277; Михаило Г. Ристић је под псеудонимом П. Балкански написао је „Кроз гробље, путопис по Старој Србији“ (1894) и „Српски народ у скопљанској епархији, расправа о црквено-школским приликама“, (1899).

јула 1903. године, када је пензионисан због сукоба са аустроугарским конзулом у Скопљу.³⁶²

После пензионисања Милосава Куртовића активирао је и за генералног конзула у Скопље поново постављен Милојко В. Веселиновић. У периоду када је М. Куртовић привремено био ангажован у Министарству војном и кратко обављао функцију конзула у Трсту на челу Генералног конзулата у Скопљу био је Павле Денић (1899-16. октобра 1900).³⁶³

Са намером да нађу заједничко решење за српске проблеме који се срећу широм Старе Србије и Македоније, интензивирани су контакти и разговори међу српским конзулима у Турској. Како се ситуација све више погоршавала, у Нишу су се од 27-29. јула 1899. године, на предлог шефа Просветно-политичког одељења Николе Петровића, састали српски генерални конзул из Скопља Павле Денић, конзул из Битоља Михаило Ристић и конзул из Приштине Светислав Симић. На састанку су се српски конзули обавезали да ће међусобно размењивати информације о важним питањима, као и да ће се према турским властима држати одсечно. Поред других битних питања која су била од велике важност за опстанак Срба у Старој Србији и Македонији, радили су и на

³⁶² Милосав Куртовић, српски дипломата на размеђу 19. и 20. века, родио се у Шапцу 1856. године. Уређивао је лист „Српски витези“, покушао да оснује политичку странку Сељачка слога. Био је секретар српског посланства у Берлину до 1888. године, након чега је вршио службу секретара Министарства народне привреде. Између 1898. и 1899. године био је конзул у Скопљу. Године 1899. године постављен је за контролора у Министарству војном. Следеће године, неколико месеци био је конзул у Трсту, да би се 16. октобра вратио у Скопље као конзул, где је остао до 10. VII 1903. године. Умро је у Бањи Ковиљачи 1913. (Видети: Архив Историјског института САНУ, инв. бр. 14243/2294; М. Станић, *Михаило Ристић, Свештеници са којима сам радио*, 74.)

³⁶³ Павле Денић рођен је у Београду 16. априла 1855. године. Завршио је гимназију и Војну академију у Београду (1871-1875), а диплому инжењера стекао је у Паризу. Као поручник ађутант у штабу Дринског и Шумадијског корпуса и начелник штаба Шабачке бригаде учествовао је у српско-турским ратовима 1876-1878. године. Одликован сребрном и златном медаљом за храброст. У чину поручника дао је оставку на војну службу. Био је редовни професор геодезије на Војној академији од 1889. до 1892, као и поново 1897. године. Био је управник вароши (града) Београда, београдски окружни начелник, директор државне фабрике дувана, комесар Народне банке, министар грађевина од 7. новембра 1902 до 25. марта 1903. године и заступник министра иностраних послова од 23. марта до 29. маја 1903. године. Павле Денић био је министар и заступник министра у последњој влади краља Александра Обреновића, окончаној Мајским превратом 1903. године. Након Мајског преврата Павле Денић је био директор и члан Управног одбора Београдске банке, председник Надзорног одбора Државне хипотекарне банке и председник Надзорног одбора Државне ликвидационе банке 1925. године. Био је генерални конзул Србије у Солуну и Скопљу 1900. године. Умро је 1939. године у Београду.

реорганизацији надлежности за национални рад у Турској и одређивању делокруга рада сваког конзулата.³⁶⁴

Одређено је да скопски конзулат обухвата Скопску епархију са деловима Велешко-дебарске и Струмичке, који потпадају под управу скопског санцака и велешку казу из Солунског вилајета. У ову област улазе градови: Скопље, Куманово, Прешево, Тетово с Гостиваром, Кочане, Кратово, Крива Паланка и Штип, Кала Османије (Малеш), Велес и његова Села. Уколико је то било могуће у тадашњим условима, требало је, на овој територији, на старим темељима историјске традиције и још живе народне свести, изградити нову, савремену школско-просветну и национално-политичку организацију.

Љубомир Михаиловић³⁶⁵ је радио у конзулату у Скопљу од 1906. до 1907, најпре као вицеконзул, а у периоду од 29.6. 1907. до 10.9. 1907. године и као конзул. Током његовога боравка у Скопљу долази до сукоба две струје међу српским националним радницима, а радило се о тзв. митрополитској и конзулској струји. Митрополитску струју предводио је скопски владика Вићентије Крцић, који је настојао је да од конзулске струје потпуно преузме руковођење и револуционарном организацијом и школством у Македонији. Љ. Михајловић се показао као неодлучан конзул, односно недовољно добар за конзулску струју, па је премештен 1907. године из Скопља у Битољ за конзула у Битољу.³⁶⁶

Живојин Балугџић³⁶⁷ је обављао дужност генералног конзула у Скопљу у периоду од 10. септембра 1907. до 8. маја 1909. године. Покушао је да смири сукоб између две струје, конзулске и митрополитске.

³⁶⁴ Владимир Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике код српског становништва у Битољском вилајету почетком 20. века*, Вардарски зборник 1 (1999), (=В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике...*), 32; В. Зарковић, *Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века*, Баштина (Приштина), 2011, св. 30, 111.

³⁶⁵ О Љубомиру Михајловићу видети опширније на стр. 196, ф. н. 489.

³⁶⁶ *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књига 2*, Београд 1927, 889); Б. Вучетић, *Богдан Раденковић и Милан Ракић*, Историјски часопис, књ. LVII, Београд 1998, 416)

³⁶⁷ Живојин Балугџић је био је дипломата Краљевине Србије и Краљевине Југославије. Основну школу и гимназију завршио је у Београду. Студије права отпочео је у Београду, а завршио у Женеви. Из Србије је емигрирао 1894. због чланка „Рушите двор“, објављеног у листу „Народни пријатељ“, који је покренуо са Наумом Димитријевићем. У Србију се враћа након Мајског преврата 1903. године, када постаје секретар Петра Карађорђевића и шеф прес бироа Министарства иностраних дела. Године 1906. био је секретар српског Посланства у Цариграду. Био је конзул у Битољу 1907. године а (10. септембра 1907- 8. маја 1909) генерални конзул у Скопљу. Између 1909. и 1912. био је конзул у Солуну. Био је посланик у Атини, Риму, Берлину. Пензионисан је 1935. а умро 1941. године. (Види: Б. Вучетић, *Богдан Раденковић и Милан Ракић*, Историјски часопис, LVII (2008), 413-425; М. Станић, *Михаило Г. Ристић – свештеници са којима сам радио*, 75.)

Јован М. Јовановић Пижон³⁶⁸ налазио се на челу Генералног конзулата у Скопљу у периоду од 22. 05. 1909. до 16. 05. 1911. године. Последњи конзул Краљевине Србије у Скопљу био је Панта Гавриловић, који је ову дужност обављао од 25. јуна 1911. године до октобра 1912.³⁶⁹

Генерални конзулат Краљевине Србије у Скопљу је несумњиво био најзначајнији конзулат Србије у Турској. Он је крајем 19. и почетком 20. века заузимао централно место српске националне политике у европској Турској, односно у Старој Србији и Македонији. Делатност српског конзулата у Скопљу усмерена је била пре свега на политички рад, а затим и на конзуларну заштиту српског народа. Министарство иностраних дела Краљевине Србије је свој политички рад у европској Турској конципирало кроз културно-просветну делатност конзулата у Скопљу, јер је то била једина делатност коју је Порта дозвољавала у овом делу своје државе. Ова делатност конзулата се остваривала у отварању српских школа,³⁷⁰ раду са српским православним црквама,³⁷¹ оснивању општина, отварању књижара,³⁷² растурању српских књига и публикација и др. Успесима

³⁶⁸Јован М. Јовановић био је српски дипломата, политичар, министар и писац. Родио се у Београду 1869. године где је завршио оновну школу и гимназију, као и права на Великој школи 1891. године. Између 1899. и 1903. био је писар Посланству Краљевине Србије у Цариграду, писар Министарства финансија и секретар Министарства иностраних дела. Од 1906. године био је шеф Конзуларног одељења Министарства иностраних дела Србије. Крајем 1907. године вршио је дужност отправника послова у посланству Краљевине Србије у Атини, а затим и дужност конзула у Каиру и на Цетињу. Уз Светислава Симића, био је један најзаслужнијих државних службеника за помагање и организацију српског четничког покрета у Македонији. На управи српског конзулата у Скопљу био је од 1909. до 1911. године. Године 1911. постаје начелник одељења Министарства иностраних дела, а 1912. и министар овог министарства. Од 1912. до 1914. био је посланик у Бечу, затим помоћник министра иностраних дела 1914-1915, посланик у Лондону 1915-1916. Целог живота је био активни дописник српских угледних часописа и писац. У Српском књижевном гласнику писао је под псеудонимом „Инострани“. Написао је и значајно дело *Јужна Србија од краја 18. века до ослобођења*. (Види: Б. Вучетић, *Богдан Раденковић и Милан Ракић*, Историјски часопис, LVII (2008), 413-425; М. Станић, *Михаило Г. Ристић – свештеници са којима сам радио*, 75.)

³⁶⁹М. Станић, *Михаило Г. Ристић–свештеници са којима сам радио*, 88.

³⁷⁰Када се отворио српски Генерални конзулат у Скопљу 1887. године на његовом јурисдикционом подручју је постојала само једна српска школа у Тетову, док је до 1900. године било укупно 89 српских школа. (Стојан М. Капетановић, *Српски учитељи у Турској (1887-1912)*, *Јужни преглед (Скопље)* 5 (1933), 217-219).

³⁷¹Конзулат у Скопљу имао је тешкоћа и у раду са српским православним црквама, јер Српска православна црква у Турској није била призната. Какве су све опасности пратиле рад српског свештенства показује убиство свештеника Стојана Крстића из Подгорца 22. октобра 1890. године. Стојан Крстић, велики противник бугарске црквене пропаганде и постављања бугарских свештеника и бугарских учитеља, убијен је по налогу бугарског владике Синесија: (Видети: М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, 207).

³⁷²Отварање књижара у Македонији је био приоритетан задатак српских конзулата у Турској, зато што је бугарска пропаганда на пољу просвете, културе и цркве била у великој предности и експанзији. Конзулат је био задужен да са књижарама склопи уговоре којима ће утврдити међусобне обавезе у снабдевању књига, школских уџбеника, штампе и школског прибора. Прва књижара је отворена у Скопљу 1889. године и њен први књижар је био Коча Јовановић. (Видети: Ј. Ђилас, *Рад конзулата Краљевине Србије у Турској крајем 19. века на отварању првих књижара*, *Обележје* 5, (1986), 162-166).

генералног конзулата у Скопљу знатно је допринео и изванредан дипломатски и национални рад српског посланика у Царграду, познатог дипломате, државника и научника С. Новаковића, који је био у сталном контакту са В. Карићем, и координирао његов рад. Поред тога, конзулат је контактирао са турским државним органима у циљу заштите српских националних интереса и конзуларне заштите појединих Срба којима су та права била повређена од стране Турака, Албанаца или званичних турских органа власти. Конзулат у Скопљу је радио и на сузбијању бугарске пропаганде, која је настојала да изврши бугаризацију тамошњег словенског становништва на политичком, културно-просветном и црквеном плану.³⁷³

Током свог рада српски конзулат у Скопљу сретао се са великим тешкоћама, Турске власти су тражиле да српски учитељи полажу испит пред турском просветном комисијом и да се њихова сведочанства (дипломе) оверавају од стране турских органа. Српска влада је показивала посебну пажњу и бригу за рад својих конзулата у Турској на остварењу националних циљева и заштиту српског становништва у Старој Србији и Македонији, па им је зато слала у контролу истакнуте функционере Министарства иностраних дела. Циљ тих посета био је да се на непосредан начин сазна ситуација на терену и поднесу извештаји министру иностраних дела и Влади.

Прву посету конзулата обавио је секретар Министарства иностраних дела Краљевине Србије Михаило Г. Ристић 10. јула 1892. године,³⁷⁴ а затим 1894. године шеф Политичког одељења Министарства иностраних дела Слободан Јовановић.³⁷⁵ Рад на националном плану у Македонији, у времену од 1886. до 1894. године оцењен је од стране слободана Јовановића као слаб, јер није било правог плана рада, као ни једног координатора. Поред Министарства иностраних дела, у ове послове су као надлежни органи, били укључени и Министарство просвете и Просветни одбор, Друштво Светог Саве, као и конзулати.³⁷⁶

³⁷³ М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, 71-80.

³⁷⁴ М. Војводић, *Путовање Михаила г. Ристића по Старој Србији и Македонији 1892. године*, Вардарски зборник 2 (2003), 21-28.

³⁷⁵ Р. Љушић, *Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској из 1894. године*, Историјски гласник 1-2 (1987), 193-215.

³⁷⁶ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 79-80; Р. Љушић, *Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској из 1894. године*, 214-215.

Генерални конзулат Краљевине Србије у Солуну

Краљевина Србија је основала Генерални конзулат у Солуну 1887. године. Област солунског конзулата обухватала је Солунски вилајет без велешке казе и Серског санџака, са градовима: Солун, Ђевђелија, Воден, Јанице Вардар, Струмица, Дојран, Кукуш, Неготино, Кавадарци.³⁷⁷ За генералног конзула постављен је марта 1887. године Петар Карастојановић.³⁷⁸ Конзулу Карастојановићу је вилајетска власт у Солуну приредила достојан дочек. Убрзо након доласка, конзул Карастојановић је успоставио контакт са осталима конзулима у Солуну, а било их је 14. Карастојановић посебно истиче љубазност и пријатељски пријем француског, руског и грчког конзула.³⁷⁹

И у Солунском вилајету српској народности претила велика опасност однарођивања од стране Бугарског егзархата и Комитетског извршног органа, познатог као „Друштво за убијање Срба“, који је формиран у Солуну 1897. године. У Солуну и Солунском вилајету било је мало Срба. Постојала је Српска колонија у Солуну, где су углавном били трговци, занатлије и радници. Током 19. века Солун је представљао важан трговачки и привредни центар тог дела европске Турске. Посебан значај је имала солунска лука, на коју је било упућено читаво залеђе, од македоније до Србије. Зато су, поред политичких и економски мотиви били су пресудни за отварање Генералног конзулата у Солуну. То се најбоље може видети из плана извештавања, који је одмах после доласка у Солун направио конзул Петар Карастојановић и послао министру иностраних дела на одобравање: „У главном држим да би моји извештаји требали следеће да садрже, али колико ћу ја то моћи према оваквим приликама да учиним то још не знам.

1.) О трговини у опште а специјално о овдашњој пијаци, а треба да садржи статистику: увоза, извоза, транзита ентропа, даље шта се из које земље уноси а шта се за друге земље развози а поглавито шта би се из Србије могло уносити.

³⁷⁷ АЈ, Збирка Јована Јовановића Пижона, док. бр. 80-3-698, Записник о раду конзулске конференције, одржане у Нишу 27-29. VI 1899. године (препис); В. Зарковић, *Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века*, 111.

³⁷⁸ АС, МИД, ПО, 1887, фасц. II, досије II, пов. бр. 109, С. Новаковић–Министру иностраних дела Д. Франасовићу, Цариград 20. I 1887; АС, МИД, ПО, 1887, фасц. II, досије II, пов. бр. 106, Д. Франасовић–С. Новаковићу, Београд 24. I 1887; АС, МИД, Благајничко одељење, 1887, XXXIII, С. Новаковић–Д. Франасовићу, Цариград 27. II 1887.

³⁷⁹ АС, МИД, ПО, 1887, фасц. IV, дос. VI, пов. бр. 369, П. Карастојановић–Д. Франасовићу, Солун 20. III 1887.

2.) Један преглед главних артикала, као и лађе свију народности, или ти пак под чијом заставом путују, преглед цена, као и бележење времена кад цене скачу, кад падају и дотичне узроке, и најзад подвоз на мору од главнијех вароши.

3.) Извештавати о постигнутим радњама у којима је српски производ учествовао, како су који артикли ишли и на које треба већу пажњу обраћати, достављати нове начине превоза и путова, и најзад, обавештавати уколико би се нови артикли увозити могли, а које Србија производи.

4.) У колико утичу земаљски закони на суштину самога рада, као и уговори које Србија буде имала у чему ваља изменити и шта проузрокује тешкоће.³⁸⁰

Поред класичних конзуларних послова, културно-просветни рад је био једна од главних делатности српског конзулата у Солуну. Рад на културно-просветном плану одвијао се кроз следеће активности: 1. отварање школа (налажење учитеља и уопште агената за рад на пословима српске пропаганде); 2. оснивање црквено-школких општина; 3. отварање српских књижара и растурање српских књига, часописа и новина; 4. школовање појединих ђака из Солунског вилајета у Србији за рад у Македонији и уопште рад међу тамошњим становништвом на српској националној идеји.³⁸¹

Конзул П. Карастојановић извештава министра иностраних дела о корацима које је предузео крајем школске 1886/1887. године како би привукао ученике и наставнике бугарске гимназије у Солуну „који су били zgodни, да за нас пропаганду у Македонији и Старој Србији шире.... Први који је дошао код мене и отворено пристао на тај предлог, био је економ овдашње гимназије а са њиме и једно 20 ђака седмог разреда, 6 пак других ђака, изгледа по казивању тога економа, да се држе Егзархата... Да би ја ту ствар чвршће узео у руке, ја сам тражио од тога економа, именом М. Попова, да ми написмено да једну изјаву коју бих ја Вама могао послати ради нужних упутстава; ово сам чинио из два разлога: прво, да се уверим да ти људи не мисле да ме обману а друго пак, нек написмено даду оно што мисле да раде, и како стоје и мисле даље се понашати према Бугарима... Они се 20. јуна разилазе из школе и Пансионата а донде морају знати диће и на коју страну и

³⁸⁰ АС, МИД, ПО 1887, фасц. IV, дос. VI, пов. бр. 410, П. Карастојановић–Д. Франасовићу, Солун 31. III 1887.

³⁸¹ Ј. М. Јовановић, *Лужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 80-81; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 288-289; Исти, *Конзулат краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, *Историјски часопис (Београд)* 57, (2008), 328; М. Војводић, *Рад друштва Свеога Саве 1886-1891*, *Братство (Београд)*, 1988, II, 33-34; Исти, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, *Српска академија наука и уметности, Београд* 1988.

тако су мени изјавили да пристају на све оно што су писмено изложили, и моле од стране Српске Владе за нужна упутства и средства.

Пошто бар на 10 дана пре тога рока треба овим људима одговора дати, то Вас молим, Господ. Министре, да ме до тога рока са Вашом одлуком упознате. Моје је скромно мњење, да овакву прилику не треба пропустити, но уверити те људе, који ће се сада њиовим кућама и у свима крајевима растркати, да Србија хоће да им буде на помоћ, и да ми задобијемо превагу над Бугарима, и онда ће нам у много чему бити пут раскрчен.³⁸²

Од 26 ученика завршног седмог разреда бугарске гимназије у Солуну, 20 ученика се писмено изјаснило да пристају да раде за српске интересе. Обзиром да је до краја школске године остало још само месец дана, Новаковић је тражио од Министарства иностраних дела конкретна упутства и средства да би могао да распореди ове свршене гимназијалце.³⁸³ Одговор из Министарства иностраних дела да се прихвата понуда управника М. Попова и 20. ученика солунске гимназије стигао је тек 16. јуна, четири дана пре завршетка школске године. Обзиром да је одговор каснио, а крај школске године се приближавао, 6 ученика се предомислило и вратили се да раде за Егзархат.

Конзул Карастојановић је планирао и отварање читаонице у Солуну, издавање листа под насловом "Македонија" и штампање једне брошуре, која ће се делити српском становништву у овој области. За ове планиране активности Карастојановић је направио предрачун издатака, из којег видимо да би месечно ангажовање управника М. Попова и 14 свршених ученика гимназије, односно сада учитеља, коштало 85 лира или 1921 динар, односно за први месец још 30 лира или 678 динара за путне трошкове, а издавање листа и штампање брошуре још 70 лира, односно 1382 динара, што укупно износи, без неподвижени трошкови, 185 лира односно 3 981 динар.

„Са овим сумама имали би наших четрнајест учитеља и толико школа у разним местима, јер они веле мештани би сами стан на расположењу ставили; а поред тога и једног надзорника и уредника Новина и све остало што би му се у задатак ставило. (...)

³⁸² АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, дос. IV, пов. бр. 638, П. Карастојановић–Д. Франасовићу, Солун 21. V 1887; АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, дос. IV, пов. бр. 638, П. Карастојановић–Д. Франасовићу, Солун 13. VI 1887.

³⁸³ АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, дос. IV, пов. бр. 571/1, П. Карастојановић–Д. Франасовићу, Солун 21. V 1887; АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, дос. IV, пов. бр. 638, П. Карастојановић–Д. Франасовићу, Солун 13. VI 1887; АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, дос. IV, прилог док. пов. бр. 653, П. Карастојановић–министру иностраних дела Ј. Ристићу, Солун 19. VI 1887.

Учитељи биће дужни да бар у месец дана један пут пошаљу своје извештаје Конзулату, и то о постигнутим резултатима као и шта би ваљало радити за брже достигнуће цјели.

За потребне школске књиге, држим да ће се Министарство Просвете старати, јер је крајње време да се бугарске школске књиге истисну.

Г. Попову такођер је дужност да од времена на време обилази школе и учитеље, и уверава се о њиховом раду и владању, и да ли онако врше задату мисију као што им је наложено, и по потреби са својим саветима подпомаже.³⁸⁴

Председник владе и министар иностраних дела (Јован Ристић) одобрио је новчана средства по предрачуну конзула Карастојановића, крајем јуна исплаћивао ученике и упућивао их у предвиђена места.³⁸⁵

Српски конзул у Солуну је, на захтев председника владе и министра иностраних дела, покушао да помогне Илији Тишми и његовој кћерки, који се крајем септембра 1887. године обратио солунском валији молбом да му се изда потребна дозвола за отварање школе. Међутим, солунски валија је, и поред интервенције српског конзулата, одбио да изда Тишми тражено одобрење.³⁸⁶ С овим је био упознат и посланик у Цариграду Стојан Новаковић, али ни његове интервенције нису помогле Тишми да добије тражено одобрење.

Средином јула 1887. године у Солун су стигли и др Светислав Правица са госпођом и Шпиро Копривица, са намером да раде „против бугаризма у јужним пределима српске Македоније“. У Солуну су се срели са конзулом Карастојановићем и руским конзулом Г. Јастребовим.³⁸⁷ Међутим, после краћег боравка у Солуну др Светислав Правица са госпођом и Шпиро Копривица су напустили овај град. „Копривица је с поп-Спасом отишао да отргне народ испод Егзархије, а Правица је дошао да оснује у Прилепу школу, у којој ће бити око 700 ђака. ...Школа српска у Прилепу одмах ће донети српске школе у Кукушу, у Битољу, у Дебри и т.д.“³⁸⁸

³⁸⁴ Исто.

³⁸⁵ АС, МИД, ПО, 1887, фасц. V, досије IV, пов. бр. 653, П. Карастојановић-Ј. Ристићу, Солун 30. VI 1887.

³⁸⁶ АС, МИД, ПО, 1887, фасц. V, досије IV, пов. бр. 932, Писар конзулата у Солуну М. Апостоловић-Ј. Ристићу, Солун 4. X 1887.

³⁸⁷ АС, МИД, ПО, 1887, фасц. V, досије IV, пов. бр. 743, П. Карастојановић-Јовану Ристићу, Солун 22. јула 1887; АС, МИД, ПО, 1887, фасц. V, досије IV, пов. бр. 747, С. Новаковић-Ј. Ристићу, Цариград 25. VII 1887.

³⁸⁸ АС, МИД, ПО, 1887, фасц. V, досије IV, пов. бр. 612, Панта Срећковић-Ј. Ристићу, Београд 24. VIII 1887.

Од доласка у Солун конзул Карастојановић се интересовао за стање у којем се налазио манастир Хиландар на Светој Гори, а који су бугарски егзархисти ставили под своју управу.³⁸⁹ Руски конзул Јастребов је 17. маја 1887. године посетио Свету Гору, где се задржао 15 дана, тако да је то била добра прилика да конзул Карастојановић добије некакве информације и о Хиландару.³⁹⁰

У извештају који је послао Министарству иностраних дела Краљевине Србије конзул Карастојановић, износи податке који показују структуру становништва у Македонији (Солунски, Битољски и Косовски вилајет).

„У вилајету солунском:

Мусломана	444.650
Егзархиста	222.400
Грка и Словена Патријархиста	244.970
Куцовлаха	6.000
Цигана православне вере	6.400
Католика и Унијата	2.400
Протестаната	280
Ермена	200
Страних подајника	2.100
Свега:	987.400

Говорећи по правди ја велим да Грка нема више од 33.000 а оно су остало Словени (патријархисте). Из горњих бројева види се да је већина Мусломана.

Вилајет битољски:

Егзархиста	250.000
Патријархиста	95.500
Грка	35.000
Куцовлаха	6.000
Арнаута православних	4.500
Цигана православних	4.500
Евреја	3.500

³⁸⁹ АС, МИД, ПО, 1887, фасц. IV, дос. VI, пов. бр. 410, П. Карастојановић–Д. Франасовићу, Солун 31. III 1887; АС, МИД, ПО, 1887, фасц. IV, дос. VI, пов. бр. 638, П. Карастојановић–Д. Франасовићу, Солун 13. VI 1887.

³⁹⁰ АС, МИД, ПО, 1887, фасц. IV, досије VI, пов. бр. 530, М. Апостоловић–С. Грујићу, Солун 4. IV 1889.

Протестаната	50
Мусломана	380.000
Католика	30
Свега:	818.580

Косовски вилајет:

Мусломана (35.000) са Арнаутима	441.000
Егзархиста	45.000
Патријархиста	185.000
Куцовлаха	2.350
Цигана православне вере	4.500
Евреја	400
Католика	16.500
Страних подајника	50
Свега:	694.800
Сва три вилајета укупно.	2.498.280

Ови се деле овако:

Мусломана	1.265.650
Егзархиста	517.400
Патријархиста	437.470
Грка	123.000
Куцовлаха	55.850
Цигана прав.	15.400
Ермена	200
Евреја	61.900
Протестаната	330
Католика	18.930
Страних подајника	2.150 ³⁹¹

³⁹¹ АС, МИД, ПО, 1889, фасц. III, досије II, пов. бр. 67, П. Карастојановић–Министру иностраних дела Ч. Мијатовићу, Солун 6. II 1889.

Конзул Карастојановић је своју увереност у веродостојност наведених података испољио речима: „Да су ово приближне цифре - држим да није нужно доказивати.“ На крају закључује да „из овијех бројева види се да су Мусломани бројно надмоћнији и од партије која припада Бугарима као и од оног броја која се рачуна да је нама наклоњена, а то су патријархисте. Наша је странка са 77.930 мања од бугарске. Грци долазе у трећи ред.“³⁹²

Током 1887. и 1888. године бугарске новине и европска штампа су поново покретале питање о македонском покрету и будућности Македоније. Бугарска штампа је тежила да покаже „да о томе не може бити спора коме иста има припасти и да ће она или својевољно или силом постати провинција бугарска“, наводи у последњем извештају из Солуна конзул Карастојановић.³⁹³ Бугарска влада није престајала са њене стране да свим могући допуштеним и недопуштеним средствима „ради да придобије Македонију за бугарску, доказивајући да у Македонији живе искључиво Бугари, који се сами за такове признају и њиховим језиком говоре.“ Бугари су отворено и дрско показивали своје претензије на Македонију: оснивањем школа у свим мањим и већим местима, отварањем пансиона (домова) у којима су младиће из Македоније о свом трошку васпитавали, одевали и хранили. „Они су заиста и постигли да се српско име избрише и заборави. Македонија је већим делом насељена Бугарима српског порекла, чији обичаји, наслеђени од старине и од времена српских краљева и дан дањи су доказ да су становници чисто српског порекла и српска народност. Ми смо бугарску навалу сузбијали још једино списима и брошурама који нису продирали у заинтересовану масу и којима је то остало непознато, а разуме се по себи да су бугарски агенти, школски одбори, свештеници, потпомагани бугарским Егзархатом, увек стајали на пут ширењу српске мисли“ наводи конзул Карастојановић.³⁹⁴

Конзул Карастојановић у истом писму наводи да је од турског мушира Реџеп-паше сазнао да Бугаре Аустро-угарска подстиче за акције у Македонији „која је и сама бацила око на Македонију а поглавито на Солун.“ Зато, како је даље истакао мушир Реџеп-паша, „Аустрија у души, не признаје ни Србима ни Бугарима способност да завладају

³⁹² Исто.

³⁹³ Исто.

³⁹⁴ Исто.

Македонијом, и да је за сада она мало спремна да непосредно што предузима и да зато употребљује друге народности на Балкану.³⁹⁵

Конзул Карастојановић наводи да су и Грци тврдили „да је Македонија њима свагда принадежила и дужна је сјединити се са Грчком по томе што становници исте само грчки говоре, е и што се у истој, по старим предањима, сачувала у њој чисто грчка народност, чиста грчка вера коју и дан дањи представљају грчки митрополити.“³⁹⁶

Марта 1889. године конзул Карастојановић повучен је из Солуна, за конзула је именован Коста Н. Христић. Међутим, чекање на добијање берата од турских власти за почетак рада конзула Косте Н. Христић је трајало неколико месеци. Улогу вођења конзулата преузео је деловођа Милан Апостоловић.³⁹⁷ Рад око вађења берата (ексекватуре) у Цариграду обично је трајао пет до седам недеља. Међутим, око берата новопостављеног српског конзула чекало се много дуже, тако да је и сам председник владе Сава Грујић тражио објашњење од српског посланика у Цариграду С. Новаковића.

Српски генерални конзул у Солуну Коста Н. Христић³⁹⁸ направио је 1889. године списак школа у Старој Србији и Македонији. На том списку налазе се: 33 српске школе, од тога само три у Македонији; 369 грчких, 939 турских, 369 бугарских и 30 румунских.³⁹⁹ Конзул Христић наглашава да се „из тога списка види како јадно стојимо са српским школама. Може се рећи, да у Македонији и немамо никакве школе. Напротив Бугари су се увукли до под саму границу српску. Ми се не само с њима, но чак ни са влашким школама

³⁹⁵ Исто.

³⁹⁶ Исто.

³⁹⁷ АС, МИД, ПО, 1889, фасц. III, досије II, пов. бр. 294, П. Карастојановић–С. Грујићу, Солун 4. IV 1889.

³⁹⁸ Коста Христић (Београд, 10. април 1852 — Београд, 5. март 1927) је био српски правник и дипломата, министар правде. Рођен је у Београду као син министра и председника Владе Николе Христића (1818-1911) По мајци је био праунук Томе Вучића Перишића. Завршио је у Београду четвороразредну основну школу и шесторазредну гимназију. Завршио је Правни факултет Велике школе, који је уписао 1867. године. После тога је студирао права у Немачкој (Берлин, Хајделберг 1872) и Француској. Радио је у суду у Ваљеву три године, потом у Варошком суду у Београду. После тога био је секретар српског посланства у Цариграду (1883), генерални конзул у Солуну (1889-1890), начелник Министарства иностраних дела (1888. и 1894). Био је посланик Краљевине Србије у Букурешту (1895), Риму (1899) и Бечу (1900-1903). Био је министар правде у влади Владана Ђорђевића (1897-1899). Написао је књигу сећања „Записи старог Београђанина“, изашлу у два тома 1923. и 1925. године.

³⁹⁹ АС, МИД, ПО, 1889, фасц. III, дос. II, прилог документу пов. бр. 1329, конзул у Солуну К. Христић–С. Грујићу, Прилог: Списак школа у Старој Србији и Македонији, Солун, 26. V 1889. Због раздора у бугарским пропагандним круговима број бугарских школа био је у опадању. Тако је број бугарских школа и број ученика у њима у школској 1886/87. години за око 25% био мањи у односу на стање у школској 1885/86. години. Тај тренд се наставио тако да је и у школској 1887/88. године број бугарских школа и ученика у Македонији још мањи, што се види из пописа конзула Косте Христића. (АС. МИД, ПО, 1888, фасц. I, дос. II, пов. бр. 8, С. Новаковић–Д. Франасовићу, Цариград 12. I 1888; С. Новаковић, *Бугарске школе по Македонији*, Отаџбина, бр. 8, Београд 1888, 84).

не можемо поредити.⁴⁰⁰ У извештају о српским школама у Македонији, конзул Христић је изложио мишљење како да се неповољно стање поправи: „не само у Солуну, него и у унутрашњости могао би се, држим, успех показати, ако би се покушало отворити школе са сигурним нашим људима, а турским поданицима. Можда би то теже ишло код неповерљивости турске и страховитих интрига и денунцијација бугарских, али би тек био учињен какав год успех. Признајем да опет за то треба и материјалних средстава и помоћи, која нам најалост сада недостају.“⁴⁰¹

Између 1890. и 1909. године у два наврата српски конзул у Солуну био је Владимир Љотић,⁴⁰² који је активно радио на буђењу српске националне свести у Македонији. В. Љотић је први пут постављен за конзула у Солуну када је Сава Грујић формирао радикалску владу 1890. године, други пут је био конзул у Солуну у периоду од 1904. до 1909. године. „Као генерални конзул у Солуну, Љотић је успео да се приближи, да стекне поверење, чак и пријатељство Хусејин Хилми – паше, свемоћног гувернера три вилајета: Солунског, Битољског и Скопског, па је постигао да паша постане наклоњен српској ствари, да се она не само изравна са дотадашњим бугарским утицајем у Мекадонији, него да се овај и превазиђе. Хилми – паша је доцније постао и Велики везир у Цариграду, увек наклоњен више Србима него Бугарима.

⁴⁰⁰ АС, МИД, ПО, 1889, фас. III, дос. II, пов. бр. 1329, Конзул у Солуну К. Христић–С. Грујићу, Прилог: Списак школа у Старој Србији и Македонији, Солун 26. V 1889.

⁴⁰¹ Исто.

⁴⁰² Владимир Љотић (1862 — 1912) био је секретар кнеза Александра Карађорђевића, српски политичар, сенатор, народни посланик, начелник Министарства иностраних дела Краљевине Србије, конзул у Солуну, председник општине, покретач листа Привредни преглед. Уз Михајла Аврамовића један од оснивача земљорадничких задруга у Србији. Родио се у Смедереву у угледној породици Љотић. Будући да је породица била одана династији Карађорђевић, Димитрије-Мита Љотић, Владимиров отац је морао да напусти Србију након повратка Обреновића 1858. године. У емиграцији је Димитрије био секретар кнеза Александра Карађорђевића. Док му је отац био у емиграцији, Владимир је у Србији почео студије права, али је након убиства Михаила Обреновића 1868. године морао да напусти земљу. У Бечу је наставио студије права. Учествовао је у стварању Уједињене омладине српске 1870. У емиграцији се кретао у социјалистичком кружоку Светозара Марковића. Траг социјалистичке младости остао је у његовом преводу Манифеста комунистичке партије 1871. објављеном први пут на српском језику у листу Панчевац. У Србију се вратио након абдикације краља Милана 22. фебруара 1889. године. Када је Сава Грујић формирао радикалску владу 1890. године, Владимир је постављен за српског конзула у Солуну. Након дипломатске службе Владимир Љотић је наставио да се бави политиком, био је председник смедеревске општине и народни посланик. Био је један од депутата који су 1903. у Женеви позвали Петра Карађорђевића да преузме српски престо. Од 1904. године до 1909. године поново је био конзул у Солуну. У време Анексионе кризе, под коалиционом владом Стојана Новаковића, тешко оклеветан и од пријатеља напуштен, Владимир бива жртвован да би опстала Влада. Био је тешко разочаран, утучен и без жеље да се брани ускоро се и повукао из политичког живота Србије. Умро је 27. 7. 1912. године. Његов син је Димитрије Љотић. (Д. Суботић, *Делатност Владимира Љотића у ослобађања српског народа у Турској до 1909. године*, Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804-1912, Београд 1912, 260-262).

Велика је заслуга Љотићева, уколико није и претежна, за све добијене олакшице за наш извоз преко Солуна након Царинског рата са Аустријом, а нарочито за транзит наоружања српске војске преко Солуна и турске територије. Старањем Љотићевим, манастир Хиландар, поново је прешао у руке Срба.⁴⁰³ У периоду између 1909. и 1912. године конзул у Солуну био је Живојин Балугџић.

Српски конзулат у Битољу

На основу конзуларне конвенције Краљевине Србије и Османског царства из 1886. године, Краљевина Србија је априла 1889. године отворила конзулат и у Битољу. Област солунског конзулата обухватала је Солунски вилајет без велешке казе и Серског санџака, са градовима: Солун, Ђевђелија, Воден, Јанице Вардар, Струмица, Дојран, Кукуш, Неготино, Кавадарци.⁴⁰⁴ И у овој области српској народности претила је велика опасност однарођивања од стране бугарског Егзархата и Комитетског извршног органа, који је формиран у Солуну 1897. године.

За првог српског конзула у Битољу именован је Димитрије Боди,⁴⁰⁵ који ће на тој дужности остати до 20. септембра 1895. године, а за вице-конзула капетан Петар Манојловић.⁴⁰⁶ Боди је допутовао у Битољ 9/22. априла 1889. године заједно са вицеконзулом Манојловићем, праћен са неколико жандармеријских коњаника, које је послао битољски валија Халил-Рифат паша ради пратње од Градскога, преко Прилепа до

⁴⁰³ Љубица Љотић, *Мемоари. О животу и раду Владимира Љотића*, Минхен 1973, 193.

⁴⁰⁴ АЈ, Збирка Јована Јовановића Пижона, док. бр. 80-3-698, Записник о раду конзулске конференције, одржане у Нишу 27-29. јуна 1899. године (препис); В. Зарковић, *Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века*, 111.

⁴⁰⁵ Димитрије Боди (1850-1942) је рођен у познатој београдској породици цинцарског порекла. Правничко образовање стекао је на Великој школи и на универзитетима у Лајпцигу, Берлину и Паризу. Радио је као српски новинар и дипломата. Дипломатску каријеру отпочео је у дипломатском представништву Краљевине Србије у Софији 1880, где је до 1889. вршио дужност писара, секретара и отправника послова. (ГИМНАС, IV/1, (1879-1885), док. бр. 182 и док. бр. 186, Заступник Србије у Бугарској Д. Боди-Председнику министарског савета и министру иностраних дела М. Гарашанину, Софија 3. и 24. VI 1885). Године 1889. наименован је за Српског конзула у Битољу, где је остао до 20. септембра 1895. године, када је указом пензионисан. У то време је писар у конзулату у Битољу био Бранислав Нушић, који је ту упознао и своју супругу Даринку, којој је Димитрије Боди био ујак. Види: „Српске новине“, LXII, 1895, бр. 215 (24. септембар), 1087; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 327-342; М. Станић, *Михаило Ристић, Свештеници са којима сам радио*, 100, ф. н. 103; *На први поглед*, „Вести“, 12. XI 2011.

⁴⁰⁶ Вицеконзул Петар Манојловић био је капетан и на дужности је ступио са задатком да прикупља информације и извештавао војним питањима“. (Видети: С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 334; А. Миленковић, „135 година војнодипломатског представљања Републике Србије у свету“, Генерлштаб Војске Србије, Управа за обавештајно-извиђачке послове (Ј-7), Београд 2013, 333).

Битоља. Дочек од стране битољског валије, Халил-Рифат паше, прошао је у знаку уобичајеног церемонијала и поздрава од стране других конзула. Српског конзула и вицеконзула поздравили су „и много њих од овд. виђенијих становника“ и том приликом им изјављивали „како су нас овде одавно исчекивали и да се радују нашем доласку, што сам се већ у неколико и сам уверио, јер нам се овде од стране становништва особита пажња указује“, пише Боди у свом првом извештају из Битоља.⁴⁰⁷ Свечано отварање Конзулата Краљевине Србије у Битољу, уз присуство свих страних конзула и великог броја битољских грађана, обављено је на Марков дан (Дан Краљевића Марка) 25. априла/8. маја 1889. године. Српски конзулат у Битољу званично је почео да ради од 26. априла/9. маја 1889. године, са задатком да штити интересе Срба у овој области и ради на отварању српских школа.⁴⁰⁸ Конзулат Краљевине Србије у Битољу био је крајем XIX и почетком XX века једини легални, уз то и својеврсни представник и заштитник српског становништва пред турским властима у Битољском вилајету.⁴⁰⁹

Битољски вилајет је крајем XIX и почетком XX века, као и остали балкански вилајети, био позорница анархије и пометње, и поред настојања појединих представника власти да уведу ред. Разбојништва и анархија од стране Арбанаса над Србима и другим православним хришћанима, али и над муслиманима, били су редовна појава. Иако је у свом првом извештају из Битоља конзул Боди забележио да су битољски валија Халил-Рифат паша и командант Битоља Фазли-паша, успели да стану на крај разбојништву и пљачки по друмовима и да због тога битољски валија Халил-Рифат паша ужива велики

⁴⁰⁷ АС, МИД, ПО 1889, фасц. II, досије VII, пов. 333, Конзул у Битољу Д. Боди–С. Грујићу, Битољ 13. IV 1889; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 330.

⁴⁰⁸ С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 327-342.

⁴⁰⁹ Љубомир Михајловић или Михаиловић (14. август 1874—?) је био дипломатски представник Србије. У Београду је завршио средњу школу и правни факултет, а након тога студирао је право и у Паризу. Током боравка у Македонији главна активност као конзула и дипломате била је национална пропаганда и буђење националне свести У дипломатској служби био је од 1889. до 1918. године. Био је чиновник при посланству у Цариграду. Радио је у конзулату у Скопљу од 1906. до 1907, најпре као вицеконзул, а онда и као конзул. Током његовога боравка у Скопљу долази до сукоба две струје међу српским националним радницима, а радило се о тзв. митрополитској и конзулској струји. Митрополитску струју предводио је скопски владика Вићентије Кршић, који је настојао је да од конзулске струје потпуно преузме руковођење и револуционарном организацијом и школством у Македонији. Михајловић се показао као неодлучан конзул, премештен је из Скопља у Битољ. Конзул у Скопљу био је кратко време (29.6. 1907 – 10.9. 1907). Био је премештен 1907. године за конзула у Битољу. Од 1912. до краја 1914. био је отправник послова у Риму. Од 1915. до 1916. године био је посланик код краља Николе у Црној Гори, а од 1917. до 1918. био је посланик у САД. (Види: *Народна енциклопедија СХС*, књ. 2, 889; Б. Вучетић, *Богдан Раденковић и Милан Ракић*, Историјски часопис, LVII, (1898), 413-426.)

углед код хришћана,⁴¹⁰ и даље су настављена разбојништва, нарочито су страдале кичевска и поречка нахија. У извештају од 18. априла 1893. године Боди пише „да цео народ у кичевској и поречкој нахији јако од разбојника страда и страхује, и ако се брзо том злу не стане на пут, народ у тим местима биће принуђен да се расељава“.⁴¹¹

Подручје српског конзулата у Битољу захватало је Битољски вилајет, који је заузимао пространу територију од 27 300 км Европске Турске. У територијално-административном погледу Битољски вилајет је био подељен на пет санџака: Битољски, Серфеџијски (Servia - Србица), Дебарски, Корчански и Елбасански.⁴¹² У Битољском санџаку биле су казе (срезови): битољска, преспанска, охридска, кичевска и леринска (костурска). Казе су се делиле на нахије.⁴¹³ Укупан број становника који је живео на територији вилајета теже се могао утврдити, с обзиром на непоузданост турских статистичких података. Боди је сматрао да на овој територији живи 700-800 000 становника, од тога Турака 200 – 250 000, Јрвреја 10 000, а остало су били хришћани.⁴¹⁴ У црквеном погледу хришћанско становништво делило се, после 1870. године, на егзархисте („шизматике“) и патријаршисте („православне“), а у црквено-политичком погледу на „бугараше“, „србомане“, и „гркомане“. Оваква подела била је, тада, начелно, доста јасно изведена, али је било и прелазних појава. У стварности, до краја 19. века, сви егзархисти нису били и припадници бугарске националности, Бугари. Насупрот, патријаршисти „србомани“ су у огромној већини били опредељени за српску националност, као Срби (Старосрбијанци) док је само један мали број, био у „транзицији“, махом „неопредељени“ у односу на свесно и доследно припадништво српској, односно бугарској народности „Гркомани“ су у ствари представљали патријаршијску, тј. грчку црквено-политичку категорију словенског становништва.

Највећи део словенског становништва овог вилајета живео је у насељима Битољског и Дебарског санџака, нешто мање у Корчанском санџаку.⁴¹⁵ Као предели српске народности, искључиво или у већини, сматрали су се: Пореч (Поречка нахија) у

⁴¹⁰ АС, МИД, ПО 1889, фасц. II, досије VII, пов. 333, Д. Боди–С. Грујићу, Битољ 13. IV 1889.

⁴¹¹ АС, МИД, ПО 1893, фасц. II, дос. VI, пов. 318, Д. Боди–С. Грујићу, Битољ 18. IV 1893; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 331.

⁴¹² АС, МИД, ПО 1889, фасц. II, досије VII, пов. 378, Д. Боди–С. Грујићу, Битољ 30. IV 1889.

⁴¹³ Ј. Хаци-Васиљевић, *Град Битољ*, Београд 1911, 42; В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 28.

⁴¹⁴ АС, МИД, ПО 1889, фасц. II, досије VII, пов. 378, Д. Боди–С. Грујићу, Битољ 30. IV 1889.

⁴¹⁵ В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике...*, 28.

кичевској кази, Азот у велешкој кази, северозападни део Прилепског поља прилепске казе, предео Горње реке и дебарског Дримкола у дебарској кази, затим више села у охридском Дримколу охридске казе, у Кичевском пољу кичевске казе, доста села у битољској кази.⁴¹⁶ Центри становништва егзархијског опредељења, уједно упоришта Македонске револуционарне организације, били су: Дебарца у охридској кази, Демир-Хисар у преспанској кази, југозападни део битољске казе, као и део Морихова (где је била већина која је припадала патријаршистима „гркоманима“). Као граница која је делила словенско становништво на егзархисте и патријаршисте ”србомане” у Битољском санџаку била је линија: Дримкол – кичевска каза – крушевска нахија (без Крушева) – северозападни део прилепске казе са суседним Азотом у велешкој кази. Иако одвојени од главнине становништва српске народности, Срби су чинили већину становништва и у селима: Зрзе, Тополчане и Лисалој (у битољској кази). Највећи део остатака некадашњих родовско-племенских заједница, Рекалија, Мијаца и Брсјака, чинили су главни део припадника српског становништва у Битољском вилајету.⁴¹⁷

Политички, административни и војнички центар вилајета био је град Битољ, који је уједно био и најважнији град у целој унутрашњости Европске Турске. Према Бодију, у Битољу је живело до 50 000 становника, и то 25 000 хришћана, 20 000 Турака и 5 000 Јевреја.⁴¹⁸ Јовн Хаџи-Васиљевић наводи да су, осим словенског становништва које је било најбројније, у Битољу живели Турци, Грци, Арбанаси, Цинцари (Власи), Јевреји и Цигани, и по неколико породица Јермена, Персијанаца, Италијана, Француза и Немаца. Становништво је живело углавном измешано по махалама, осим Јевреја и Цигана, који су живели засебно у Јеврејској и Бајир (Јени) махали. Сви важнији трговачки путеви, који су се гранали у западној половини Балканског полуострва стицали су се у Битољ. Овде се одвијао велики трговачки промет. Сва роба за градове битољског вилајета, било да је ишла из Европе, или са Медитерана, преко Солуна, долазила је у Битољ као главни економски центар. Битољски трговци пословали су непосредно са фабрикама и трговачким кућама Европе. На битољском пазару могла се купити француска и битољска

⁴¹⁶ Исто, 28-29.

⁴¹⁷ Исто, 29.

⁴¹⁸ АС, МИД, ПО 1889, фасц. II, досије VII, пов. 378, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 30. IV 1889.

свила, персијски ћилими, француски штофови и друга скупоцена роба. У чувеној битољској чаршији били су заступљени сви познати занати у Турској.⁴¹⁹

У Битољу су радили конзулати готово свих европских великих сила и околних балканских држава, третирао се као конзулски град, са наглашеним космополитским духом. Центар окупљања дипломатског кора био је дом руског вицеконзула Скрјабина, који је у Битољу боравио од 1882. до краја 1889. Године, када је измештен у Јањину. У Скрјабиновој кући говорило се на свим језицима. Битољски валија Ахмет Ејуб–паша радо је и често долазио код Скрјабина, играјући шах са енглеским, грчким, руским и српским конзулима.⁴²⁰

На територији Битољског вилајета укрштали су се не само интереси великих сила него и околних балканских држава, које су све више заоштравале међусобну борбу за јачање политичког и културног утицаја у појединим деловима Османског царства. Обухватајући добрим делом централни део Македоније, територија Битољског вилајета била је значајна за све балканске државе, у првом реду за Србију, Бугарску и Грчку. И зато је на територији овог вилајета најјасније испољен оштар сукоб њихових интереса, подгреван и подстицан од стране великих сила, нарочито од Аустро-Угарске, чији је главни циљ био да у Македонији створи све услове да Солун постане „други Трст“ на Егејском мору.

Отварање српског конзулата у Скопљу и Солуну 1887, пуштање у саобраћај железничке пруге Београд-Солун 1888, склапање Трговинске конвенције са Турском 1888. и отварање српског конзулата у Битољу 1889. године отворили су већу могућност присуства Србије у Македонији. Међутим, српски конзулат у Битољу од почетка свог рада био је суочен са врло јаком конкуренцијом. Раду српског конзулата супростављале су се нарочито бугарска, грчка и румунска национална пропаганда, са слабијом или јачом мрежом националних установа, али и пропаганда католичке и протестантске (англоамеричке) мисије.

Активирање српског националног рада у Турској, пре свега у Македонији, озбиљно је забринуло бугарску пропаганду. О почетку његовог рада који је Бугарима „задао јаку трему“ одмах је обавештен и бугарски егзарх, с молбом „да предузме

⁴¹⁹ Ј. Хади-Васиљевић, *Град Битољ*, Београд 1911, 23-24.

⁴²⁰ АС, МИД, ПО 1889, фасц. II, досије VIII, пов. 1276, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 25. IX 1889.

енергичне мере да се нашој мисли и нашој управи у овим крајевима на пут стане” и тако учини све да се српско име и српске школе сузбију у овим крајевима.⁴²¹ Бугарска пропаганда у Македонији, подржавана од стране руске дипломатије, на првом месту посланика у Цариграду генерала Игњатијева, била је врло офанзивна. Та офанзивност довела је 1870. године до расцепа у православној цркви у Турској, када се од Цариградске патријаршије, супротно црквеним канонима, издвојио бугарски Егзархат. Користећи се незадовољством словенског становништва Патријаршијом, која је, иако званично васељенска у пракси предност давала Грцима и грчким националним интересима, бугарски Егзархат је успео да привуче себи велики број словенског живља, чак и изван бугарских етничких граница. У Македонији је бугарском егзархату пришло око 70% словенског становништва.⁴²² Обзиром да се све ово одвијало супротно црквеним канонима, Цариградска патријаршија је прогласила бугарски Егзархат шизматичком црквом. У прилог бугарским тежњама ишло је и непостојање српске цркве у Османском царству, јер је Пећка патријаршија укинута 1766. године, што се током 19. и почетком 20. века показало као највећи проблем целокупног српског народа у Турској. И Турска је излазила у сусрет бугарским захтевима, јер је у сваком расцепу међу православним хришћанима видела добитак за своје интересе.

Један од главних послова српских конзула у Турској, па тако и конзулата у Битољу, био је рад на културно-просветном питању. У том погледу радило се на остваривању четири задатка: отварање школа (налажење учитеља и уопште налажење агената за пропаганду); оснивање црквено-школских општина; отварање српских књижара и ширење српских књига, часописа и новина; школовање Срба из Македоније у Србији за рад у Македонији и уопште рад међу тамошњим становништвом на српској националној идеји.⁴²³ По броју просветних и културних установа у Битољском вилајету су предњачили Грци (гимназија, полугимназија, богословија, народне и основне школе, засебне женске

⁴²¹ АС, МИД, ПО 1889, фасц. II, дос. VII, пов. 367, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 26. IV 1889; Исто, пов. 378, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 30. IV 1889; Исто, фасц. V, дос. I, пов. 475, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 15. V 1889.

⁴²² С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Задужбина И.М. Коларца, Београд 1906, (=С. Новаковић, *Балканска питања ...*), 118.

⁴²³ Ј. М. Јовановић, *Владимир Карић као национални радник*, у Владимир Карић – његов географски и национални рад, Београд 1929, 18-31; М. Војводић, *Владимир Карић и његово дело*, 273-279; Исти, *Рад друштва Свеога Саве 1886-1891*, 33-44; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 329; Исти, *Србија и Грчка...*, 288-289.

школе), али су и Бугари успели да оснују завидан број просветних и културних завода. Грци имају пуну гимназију са седам разреда у Битољу (са 300 ученика), чији је статус средње школе признавао и Атински универзитет,⁴²⁴ и 13 полугимназија у Крушеву, Корици, Серфици, Костуру, Клисуре, Кожанима, Шатишту, Лепишту-Населици, Цутули, Рупшишту, Флорини и Елбасану.⁴²⁵ Грчка пропаганда располагала је са знатним новчаним средствима. Један од извора финансирања био је Атински комитет за помоћ грчке просвете.⁴²⁶ Такође су дарежљиви били, када је била у питању помоћ грчкој националној пропаганди, и богати Грци расути широм света. Такав је био, на пример, Јаонис Димитриу, који је живео у Александрији, који је од свог великог богатства које је износило 7 600 000 египатских гроша одвојио новац да се изгради болница Евангелизмос; 1896. године тестаментом је завештао да се од камате новца из Народне банке Грчке издржава болница са старачким домом, део новца је оставио грчким црквама, манастирима и школама у Турској.⁴²⁷

Две године пре оснивања српског конзулата у Битољу, Бугари су имали мушке гимназије са 781 ђаком и 49 наставника у Водену, Велесу, Штипу, Скопљу, Прилепу, Битољу, Ресну, Дебру, Кичеву, Охриду и Кривој Паланци. Поред ових, имали су и пет женских средњих школа – у Скопљу, Кукушу, Водену, Прилепу и Битољу са 97 ученика и 10 наставника.⁴²⁸ Бугари имају полугимназије у Битољу (са 120 ученика), Прилепу, Охриду, Костуру, Флорини, Елабасану, Крушеву, Дебру и Кичеву.⁴²⁹

И Румуни су имали у Битољу гимназију са седам разреда (до 80 ученика) и полугимназије у Крушеву и Клисуре.⁴³⁰ Разлог што није било више ученика у овим школама српски конзул у Битољу Д. Боди види у томе што су Грци хтели „да поред грчког, присвоје себи и цинцарски елеменат који се у овом вилајету рачуна са 100 хиљада душа“. Међутим, Румуни су се томе супростављали и хтели су Цинцаре да узму себи називајући их ”Власима”, и зато су тражили и цркву на румунском језику, коју им

⁴²⁴К. Битевски, *Дејноста на пелагониската митрополија (1878-1912)*, Скопје 1968, 88.

⁴²⁵АС, МИД, ПО 1889, фасц. II, досије VII, пов. 378, Конзул у Битољу Д. Боди-Министру иностраних дела Србије С. Грујићу, Битољ 30. IV 1889.

⁴²⁶К. Битевски, *Дејноста на пелагониската митрополија (1878-1912)*, 91.

⁴²⁷К. Битевски, *Дејноста на пелагониската митрополија (1878-1912)*, 89.

⁴²⁸АС, МИД, ПО 1889, фасц. II, досије VII, пов. 378, Д. Боди–С. Грујићу, Битољ 30. IV 1889. С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 334.

⁴²⁹Исто.

⁴³⁰Исто.

патријаршија не одобрава“ од Патријаршије за њих цркву и школе на румунском (“влашком”) језику.⁴³¹ Иако је вођа румунске пропаганде у Битољу Апостол Маргарит, који је био је у жестоком сукобу с Грцима, убрзо убијен у Солуну, Цинцари су средином 1891. године од Порте добили неке повластице по питању школа и народног језика у цркви. Димитрије Боди, нарочито вицеkonzул Петар Манојловић, у својим извештајима Цинцаре често називају „Власима“.⁴³² Однос српског конзула и вицеkonzула у Битољу према цинцарском становништву, као и укупно њихово понашање, није се свиђало српском посланику у Цариграду С. Новаковићу, он средином 1891. године упозорава министра унутрашњих дела и заступника министра иностраних дела Србије да конзул Боди „сувише пушта мах Цинцарима“ да се „много карта, касно устаје и често га је тешко видети“.⁴³³

Непријатељско држање Бугарског егзархата, као и уопште тежак положај Срба у Старој Србији и Македонији после ратова 1876-1878. године на подручју Битољског вилајета, допринео је смањивању броја српских школа. Д. Боди наводи да у Битољском вилајету није било српских школа јер су Бугари хтели „све Словене к себи без разлике народности, и дотерали су дотле, да све Словене називају ”бугарима”, а наречије македонско–бугарским језиком, док између данашњег македонског наречија и бугарског језика има велике разлике“. Конзул Боди даље наводи да по његовом дотадашњем запажању „Бугари немају јаког ослонца у овим крајевима, и што су они до сад успевали, узрок је, што нас није овде било и што су се Македонци придружили Бугарима по нужди јер су хтели да се отресу грчке пропаганде, грчке школе и грчке цркве, због певања на грчком језику. ... Да је грчка Патријаршија одобрила, да се по црквама, гди су Словени, пева и служи словенски, многе би цркве и данас стојале под Патријаршијом и те би се цркве могле назвати да су српске, јер између ове и бугарске цркве друге разлике и нема, осим до те, што наша стоји у јединству са Патријаршијом, док је бугарска шизматичка, под управом Егзарха“. На основу изнетог, Боди закључује да када би се у Битољу

⁴³¹ Исто.

⁴³² АС, МИД, ПО 1889, фасц. III, досије XIII, пов. 1388, П. Манојловић-С. Грујићу, Битољ 18. X 1889.

⁴³³ АС, МИД, ПО 1891, фасц. III, досије VII, пов. 801, С. Новаковић-Ј. Ђаји, Цариград 30. VI 1891.

отвориле српске школе ђаци би из бугарских школа прелазили у српску школу „јер нас овде више симпатишу но Бугаре“.⁴³⁴

Схвативши да „без школа и цркава неће се моћи ништа овде учинити, и ми би тако без тога оставили, да се полако и постепено наш елемент прелије и изгуби у туђем елементу“, конзул Димитрије Боди предлаже својој влади у Београду да се поради код Цариградске патријаршије да дозволи увођење црквеног певања на словенском језику у свим црквама у местима европске Турске где живи словенско становништво, а не изузетно само у неким местима. Он сматра да би то било у интересу црквеног јединства (и зато предлаже сарадњу са Грцима), а против интереса бугарске шизматичке цркве, што би допринело слабљењу бугарске пропаганде.⁴³⁵ Ранији захтеви словенског живља за службом на словенском језику наилазили су на отпор код Патријаршије, што је код њега изазивало незадовољство. То незадовољство вешто је користио бугарски Егзархат који је успео да придобије себи велики део словенског живља, чак и изван бугарских етничких граница у Македонији. Типични примери су Прилеп, Охрид, Крушево, Кичево, где је процес придобијања словенског становништва ишао и до 70%.⁴³⁶ Конзул Боди наводи да су му „већ долазили људи из оближњих места овог вилајета и траже и моле, да им се даду школе наше и славенско певање по црквама, пристајући да буду под Патријаршијом.“⁴³⁷

Сарадња српских конзула у Битољу са представницима Цариградске патријаршије била је минимална, овај конзулат у свом раду од самог оснивања наилазио је на отпор и тешкоће. Уколико су се неки од црквених великодостојника и показивали расположеним да праве извесне уступке српској пропаганди, као што је био случај са пелагонијским митрополитом Неофитом (доцнијим патријархом), убрзо би били укорени од стране грчког конзула и осталих представника пропагандног апарата. У ствари, главни креатор културно-просветне политике Патријаршије била је грчка влада. Пружање помоћи српској пропаганди у Македонији она је условљавала претходним споразумом са српском владом о разграничењу интересних сфера у Македонији.

Српска влада је преко свог посланика у Цариграду почетком 1885. године тражила од Цариградске патријаршије да постави Србе за владике у Скопљу, Битољу, Дебру,

⁴³⁴ АС, МИД, ПО 1889, фасц. II, досије VII, пов. 378, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 30. IV 1889; С. Терзић, *Конзулат у Битољу (1889-1897)*, 334.

⁴³⁵ Исто.

⁴³⁶ С. Новаковић, *Балканска титања...*, 118.

⁴³⁷ АС, МИД, ПО 1889, фасц. II, досије VII, пов. 378, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 30. IV 1889.

Охриду, Велесу и Призрену, обећавајући за свако владичанско место одговарајућу новчану надокнаду. У исто време и Бугари су тражили од Порте да изда берате бугарским владикама за Охрид и Скопље, док су привремено одустали од Дебра и Битоља. И српска и грчка дипломатија су много зазирале од повратка бугарских владика у скопљанску, охридску и велешку епархију, у којима су се налазили до 1876. године.⁴³⁸ Почетком октобра 1888. године Стојан Новаковић је у разговору са заступником министра иностраних дела Турске, Артин-пашом скренуо пажњу да би постављење бугарских владика изазвало велико разочарење у Србији, јер се српска политика према Турској држи лојалности и да „смо ми свуда противни револуционарној политици“ и претпостављамо „status quo свакој агитацији“ у Македонији.⁴³⁹

И поред упорног настојања грчког посланика у Цариграду Маврокордатиса да својим интервенцијама код Порте спречи повратак бугарских владика у Македонију,⁴⁴⁰ као и супроставља Цариградске патријаршије,⁴⁴¹ турска влада је попустила пред аустроугарским залагањима, па чак и самог цара Фрања Јосифа, и дала своју сагласност. Јула 1890. године, Егзархија је добила берате за постављање својих владика у Скопљу и Охриду.⁴⁴² Овакав потез турских власти, као и бугарску кампању која му је претходила,

⁴³⁸ АС, МИД, ПО 1889, фасц. I, досије V, пов. 974, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. VII 1890; С. Терзић, *Србија и Грчка*, 296; Од оснивања Бугарског егзархата 27. фебруара 1870. године до 1876. године Бугари су имали своје владике у Македонији у скопљанској, охридској и велешкој епархији. Видети: Радослав Грујић, *Православна српска црква*, (треће издање - репринт), Београд - Каленић - Крагујевац 1995, (=Р. Грујић, *Православна српска црква...*), 139).

⁴³⁹ АС, МИД, ПО 1888, фасц. V, досије III, пов. 722, С. Новаковић–Д. Франасовићу, Цариград 2. X 1888.

⁴⁴⁰ Грчки посланик у Цариграду Маврокордатис, имао је налог председника владе Трикуписа да по овом питању сарађује са српским послаником у Цариграду С. Новаковићем. АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, досије V, пов. 974, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. VII 1890.

⁴⁴¹ Почетком јула 1890. године цариградски патријарх Дионисије V (на челу Цариградске патријаршије налазио се од 1887. године а пре тога био је једренски митрополит) предао је великом везиру мемоар против постављења бугарских владика у Македонији. Патријарх је, између осталог, тражио да се бугарска црква не назива православном већ шизматичком, и да бугарско свештенство промени одело. Велики везир је одговорио да Порта жели да се нађе какав *modus Vivendi* међу Егзархијом и Великом црквом, али да се она осећа обавезном према раније издатим ферманима (бератима). (Видети: АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, досије V, пов. 974, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. VII 1890; АС, МИД, ПО 1889, фасц. I, досије V, пов. 1020, С. Новаковић–Д. Франасовићу, Цариград, 27. VII 1890; Ј. М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, у: Споменица Стојана Новаковића, Београд 1921, 179-182; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 296). Иначе, С. Новаковић је за Дионисија V сматрао да је био много попустљив према Турцима, а да је истовремено био велики лични непријатељ Русије. (Видети: АС, МИД, ПО 1887, фасц. VI, дос. VI, пов. 155, С. Новаковић–Д. Франасовићу, Цариград, 26. I 1887; АС, МИД, ПО 1889, фасц. II, дос. VI, пов. 15, С. Новаковић–Ч. Мијатовићу, Цариград, 5. I 1889.)

⁴⁴² АС, МИД, ПО, фасц. I, досије V, пов. 974, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. VII 1890; Исто, пов. 1005, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 18. VII 1890; Исто, пов. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 27. VII 1890; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 296; Био је ово повратак бугарских владика у скопљанску и охридску епархију после њиховог напуштања 1876. годин. Бугарски епископи дошли су и у

Новаковић је прокоментарисао „као лепа опомена да је сад време да се најживље ради око свестраног старања о нашим интересима у Македонији“.⁴⁴³ Тако су, и поред очекивања Стојана Новаковића да је био довољно убедљив са својим аргументима и да ће турске власти одбацити бугарске захтеве, бугарске владике Теодосије и Синесије у лето 1890. године стигли у Скопље и Охрид.

Отварање српског конзулата у Битољу знатно је утицало на прелазак македонског становништва из Егзархата у Патријаршију. Покрет је био јак у кичевском и поречком крају. Већ почетком 1891. године становништво из села Врбјана и Тополчана, које је до тада признавало Егзархат, пријавило се митрополиту са жељом да желе да признају Патријаршију, што је јако узнемирило бугарску пропаганду. Настојањем конзулата остварена је сарадња са велешким митрополитом, који је попа Трајка Милошевића поставио за намесника за кичевски крај, са задатком да штити становништво од бугарске пропаганде.⁴⁴⁴ Боди је предлагао да се митрополиту одреди награда у износу од 100 наполеона. Преспански митрополит Антим, чија је седиште било у Охриду, такође је био расположен да помаже српску пропаганду. Заплашени почетним резултатима српске пропаганде у Македонији, Бугари су настојали да појачају неповерење турских власти према Србима, представљајући их као револуционаре који само могу донети мир Турској, док су истовремено себе приказивали као лојалне грађане царевине, поштоваоце реда и законитости. Током те пропаганде користили су се и митом, поткупљујући турске чиновнике, чак и валију. Тако се име Србин, пише Боди, „овде представљакао неко страшило, као неки баук за турску царевину, управо, нешто револуционарно...“⁴⁴⁵ Бугарски владика у Охриду Синесије, који је дошао јула 1890. године, октобра исте године организовао је убиство српског попа из Подгорца Стојана Крстића, ватреног поборника српске народне мисли и велику препреку продора Бугара у тамошња села, што је изазвало огромне протесте и осуде у Србији.⁴⁴⁶ Јуна 1891. године секретар Егзархата Шопов

Велес и Неврокоп 1894, а 1897. године „успели су Бугари да поставе своје епископе и у Битољу, Дебру и Струмици, па још више прионуше да што већи број Македонских Словена задобију за себе“ (Р. Грујић, *Православна српска црква*, 139).

⁴⁴³АС, МИД, ПО, фасц. I, досије V, пов. 1005, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 18. VII 1890.

⁴⁴⁴Б. Ђ. Нушић, *Крај обала Охридског језера*, Белешке из 1892. године, Београд 1894; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 339.

⁴⁴⁵АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, Д. Боди-Министру иностраних дела Србије М. Ђорђевићу, Битољ 2. I 1891.

⁴⁴⁶АС, МИД, ППО 1890, ред 206, ПП бр. 1478, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 22. X 1890; Исто, ПП, бр. 1644, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 15. XI 1890; Исто, ПП, бр. 1768, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 2. XII 1890; Исто,

предузео је путовање по Македонији - од Солуна, преко Битоља, Кичева, поречког краја, Дебра, Струге, Охрида и Ресена и са собом „понео писмене молбе да растура по народу на потписивање, у којој тобож народ изјављује да жели бугарске школе; да признаје као главу цркве Егзархат и да о српству ни помена нема у њиховим крајевима...”⁴⁴⁷

Иако Срби у Битољском вилајету нису имали ни једну пуноправну признату институцију која би их пред турским властима представљала (сем на делу Дебарске епархије) као посебан црквено-верски, па према томе и као национално-политички ентитет, као милет,⁴⁴⁸ ипак се осећање српске народности у јавном животу у овом вилајету испољавало на више начина: путем сопствених школа на српском језику,⁴⁴⁹ путем црквено-школских одбора и књижара (као просветних установа), цркве и национално опредељеног нижег народног свештенства, одржавањем народно верских сабора везаним за успомене из српске средњовековне историје, јавним исказивањем појединаца, група становништва или чак читавих села и предеоних целина припадношћу српској народности. На породичним, сеоским и манастирским славама певане су тзв. краљске (старосрпске) песме са тематиком из српске историје, као једна врста народне епике македонских Срба.⁴⁵⁰

Пошто је почетком деведесетих година XIX века српска пропаганда у Македонији увидела да се не може у потпуности ослонити на патријаршијске епископе, започела је оснивање црквеношколских општина у овој области.⁴⁵¹ Прва српска црквена општина у

Посланство у Цариграду 1890-1892, поверљива архива, фасц. III, 16 (1891), пов. бр. 45, Министар иностраних дела М. Ђорђевић–Посланик у Цариграду С. Новаковићу, Београд 24. III 1891.

⁴⁴⁷АС, МИД, ППО 1891, ред 17, Д. Боди-М. Ђорђевићу, Битољ 29. VI 1891.

⁴⁴⁸Реч милет означава народ у турском поимању и значењу. Српска народност, милет, у рангу озваваничених хришћанских народности у Турској није није званично постојала, јер Срби нису имали своју националну цркву. Зато српски народ у турским пописима није био евидентиран у нуфус тескерима (идентификационим документима) као посебан ентитет, већ је евидентиран као Бугар-милет или Урум-милет. Из тог разлога је дипломатија Краљевине Србије настојала да се у Цариграду избори за званично признавање српске нације у Турској кроз издавање нуфус тескера саознаком „српски милет“. (Види: М. Јагодић, *Нуфуско питање, Проблем званичног признања српске нације у Турској 1894-1910*, Историјски часопис, 57 (2008), 343-344.)

⁴⁴⁹Прослава Дана Светога Саве као школске славе била је уведена у свим српским школама у Битољском вилајету. (Види: В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике*, 31).

⁴⁵⁰Исто.

⁴⁵¹Иако су представници Патријаршија, у званичним разговорима са српским послаником Стојаном Новаковићем крајем осмдесетих година показивали расположење да помажу српску пропаганду у Македонији, српски конзулат у Битољу од самог почетка свога рада наилазио је на терену на отпор и тешкоће које су чинили патријаршијски представници. Пружање помоћи српској пропаганди у Македонији они су условљавали претходним споразумом грчке и српске владе о разграничењу интересних сфера у овој области. АС, МИД, ППО 1891, ред 17, С. Новаковић-М. Ђорђевићу, Цариград 07. IX 1891; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 338.

битољском вилајету основана је почетком 1890. године у Битољу.⁴⁵² Њен оснивач био је Атанасије Јунгић, а званични назив Српско-македонска црквено-школска општина. Њен први председник био је Никола Кики. Конзул Димитрије Боди није био задовољан саставом општине, тврдећи да њени чланови од страха од турских власти не смеју јавно да наступају. Зато је формирао нову управу, са председником попом Јанакијем Калуђеровићем.⁴⁵³ Крајем исте године (1890) формирана је Поречка црквено-православна општина са седиштем у Поречком манастиру, која је обухватала 36 села поречког краја. У току 1891. године оснивају се српске црквено-школске општине у Прилепу и Кичеву, а у току 1892. године у Охриду, Галичнику, Крушеву и Дебру.⁴⁵⁴

Активност ових општина у знатној мери је допринела припремању терена за отварање српских школа у битољском вилајету. Званичан став турских власти да у битољском вилајету нема Срба онемогућавао је издавање дозвола за отварање и рад српских школа. Тако је једини пут за отварање српских школа и постављање учитеља био сарадња са Патријаршијом. Но, иако су представници Патријаршије у разговору са српским послаником С. Новаковићем показивали расположење да помажу српску пропаганду у Македонији и тврдили да је наложено митрополитима да помажу рад српских конзула и уопште српску просветну и културну активност, српски конзулат у Битољу од почетка рада наилазио је на терену на отпор и тешкоће које су чинили митрополити Грци. Српска влада је пружала сталну новчану помоћ Патријаршији у износу од 200 наполеона, са препоруком да се та сума употреби за бољи надзор рада грчких владика у Македонији у погледу српских цркава и школа. Међутим, када је отпочела нешто живља конкретна акција српских конзулата, њихов рад је убрзо наишао на сметње и отпор од стране патријаршијских представника.

Извештаји српских представника у Турској говоре да су почетком деведесетих година српско-грчки односи у Македонији доспели у такву фазу да су грчки епископи и конзули одбијали сваку помоћ српском националном раду. Митрополит Неофит отворено је казао српском конзулу у Битољу Димитрију Бодију да није у стању да помаже Србе све

⁴⁵² *Историја Срба...*, 298; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 340.

⁴⁵³ Пошто је Јанакије Калуђеровић био посвећен за свештеника од стране Бугарског егзархата, Патријаршија га није признавала, па је морао да буде поново рукоположен. Међутим, он није пристао да буде рукоположен од стране грчког митрополита, па је од 1893. године престао да прима месечну награду од српског конзулата. За новог председника изабран је Михаило Хаци Поповић. (Види: С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 340).

⁴⁵⁴ С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 340.

дотле док се не постигне споразум о сфери интереса са грчком владом и Цариградском патријаршијом.⁴⁵⁵ По извештају српског конзула у С. Новаковићу у истом смеру се понашао и његов грчки колега у Битољу. „Грчки конзул ни најмање се не показује расположен да нас потпомогне, већ непрестано оће да се наше владе, као и Ви са грчким послаником споразумете о сфери наших интереса, па тек онда, вели, да заједнички и узајамно можемо радити. По његовом понашању мени се види да он никако не би одобрио да ми радимо у Битољу, па чак ни у Прилепу и Охриду, а за словенску службу није ни мислити да би одобрили, тамо где се сада грчки пева; шта више и северно би хтео да се и грчки језик учи у школамаа.“⁴⁵⁶

Увиђајући „да се са грчким владикама тешко можемо служити пре него што с владом у Атини не постигнемо какав-такав споразум о грчкој и српској сфери интереса у Македонији“, Новаковић је одмах по доласку новог грчког посланика у Цариграду, у јесен 1889. године, започео преговоре о утврђивању сфера интереса у Македонији.⁴⁵⁷ Знајући за велике грчке амбиције у Македонији, Новаковићева основна мисао у раду са њима била је да српска влада жели споразуман рад са Патријаршијом и грчком владом у сузбијању Бугарског егзархата у овој области. Зато је убеђивао Грке да, пре свега, треба отклонити узроке који су довели до оснивања Егзархата, а то се могло постићи, толерантнијим односом према Словенима и словенском језику у цркви и то у савезу са Србијом.⁴⁵⁸ Оснивање Бугарског егзархата било је најбоља опомена колико је погрешна оваква политика, али Грци, сматра Новаковић, нису извукли поуку него су и даље били непопустљиви према увођењу словенског језика у цркви, према школовању Срба и других Словена у грчким школама и њиховом постављењу на виша места у црквеној управи. Патријаршија није само грчка црква, пише Новаковић, она мора једнако да се брине о свим верницима без обзира на народност, а „не да буде играчка у рукама политичких

⁴⁵⁵ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, Д. Боди–М. Ђорђевићу, Битољ 5.VIII 1891.

⁴⁵⁶ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, Д. Боди–С. Новаковићу, Битољ, 4. III 1891.

⁴⁵⁷ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, С. Новаковић–М. Ђорђевићу, Цариград 07. IX 1891; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 330. и 338.

⁴⁵⁸ АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, досије V, пов. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 27. VII 1890; Ј. М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, у: *Споменица Стојана Новаковића*, Београд 1921, 179-182.

планова“.⁴⁵⁹ Зато је Новаковић предлагао Грцима да код Порте раде на реинтеграцији Васељенске цркве.⁴⁶⁰

Да би се добила подршка Цариградске патријаршије и грчких епископа у Старој Србији и Македонији, посланик Стојан Новаковић је предложио српској влади да ради на споразуму с грчком владом, који би представљао основу сарадње двеју земаља у Македонији и заједничког сузбијања бугарског утицаја. Пут до тог споразума он је видео у подели интересних сфера, још 1890. године приликом преговора са грчким послаником у Цариграду Маврокордатом предложио је линију разграничења између две земље, по којој би косовски, битолски и северни део солунског вилајета припали Србији. Међутим, иако је грчки посланик изјавио да нема ништа против да се у Призрену и Скопљу за епископе поставе Срби, није прихватио такав предлог па су преговори обустављени, уз објашњење да их треба наставити директно између двеју влада онда када буду постављени њихови представници у престоницама двеју земаља.

Децембра 1891. године министар иностраних дела Србије Михаило Ђорђевић је најавио да ће, без обзира на средства и жртве, Србија знатно појачати пропагандни рад у Старој Србији и Македонији, при чему ће се највише радити на оснивању црквеношколских установа у местима где их до тада није било. Конзулима је саветовано да прате и надгледају целокупан пропагандни рад у свом реону, да обилазе српска места, а нарочито она места која представљају сведочанство величине српске средњовековне државе и њене културе, и српско становништво, да га храбре и да му дају упутства како да се поставља према локалним турским властима. Такође им је наложено да раде на успостављању добрих односа са грчким владикама, како би их придобили да у својим епископијама раде на спровођењу српских захтева упућених Цариградској патријаршији.⁴⁶¹

Пошто је за српског посланика у Атини постављен Владан Ђорђевић,⁴⁶² он је у лето 1892. године, на основу ранијег предлога С. Новаковића, наставио започете разговоре. Припремајући се за давање инструкција посланику Ђорђевићу за вођење преговора о

⁴⁵⁹ С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље – разматрања у прилог расправи црквено-просветног питања у европској Турској*, у: Балканска питања ... 438.

⁴⁶⁰ С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 295-296.

⁴⁶¹ АС, Посланство у Цариграду, 1890-1892, фасц. III 10 (1891), ПП бр. 257, Министар иностраних дела М. Ђорђевић-Конзулима у Турској (циркулар), Београд 19. XII 1891.

⁴⁶² О др В. Ђорђевићу видети опширније у одељку: Мисија Владана Ђорђевића у Атини, стр. 149, ф. н. 615.

споразуму са грчком владом по питању пропаганде у Македонији, Влада је затражила мишљење својих конзула у Скопљу, Солуну и Битољу. Тако је и српски конзул у Битољу Д. Боди дао свој предлог плана споразума, који је изнео у седам тачака, које је српска влада само делимично прихватила.⁴⁶³

Српски конзулат у Битољу је спроводио своју просветно културну мисију и отварањем књижара у неколико градова битољског вилајета. Поред већ постојеће српске књижаре, у Охриду је планирано и отварање варошке читаонице.⁴⁶⁴ Идеја С. Новаковића да се књиге које ће се растурати у Македонији штампају и цензуришу у Цариграду имала је велики значај за отварање српских књижара. Крајем 1888. године штампан је Македонски календар, до лета 1889. године приступило се штампању већег броја српских уџбеника и око 3500 примерака календара „Голуб”.⁴⁶⁵ У мају 1889. године изашло је из штампе 7 000 примерака Македонског буквара. Ова књига је била веома добро прихваћена у целој Македонији, у битољском вилајету је била толико тражена да су упућене нове пошиљке из Цариграда. У периоду од 1889. до 1892. године штампана је читава серија приручника и црквених књига. То су углавном биле читанке, буквари, уџбеници историје, као и граматика српског језика. За школску 1890/1891. годину, укупан број књига износио је 73.500. Укупно је у Цариграду у периоду од 1889. до 1897. године штампано 17 различитих уџбеника за основне школе, од којих су четири имала по два издања.⁴⁶⁶

Српска дипломатија је и даље настојала да дође до решења. Закључак до кога је дипломатија дошла био је да су проблеми који се срећу широм Старе Србије и Македоније исте природе, па је настојала да нађе заједничко решење. Због тога су контакти и разговори у погледу решавања ових проблема међу српским конзулима били интензивни. Како се ситуација све више погоршавала, у Нишу су се од 27-29. јула 1899. године, на предлог шефа Просветно-политичког одељења Николе Петровића, састали Павле Денић,

⁴⁶³ АС, ППО, 1891, ред 17, Д. Боди–М. Ђорђевићу, Битољ 25. V 1891; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 328-329; О предложеном плану рада Д. Бодиа за разграничење сфера утицаја у Македонији између Грчке и Србије видети у одељку Преговори Србије и Грчке у Цариграду о подели интересних сфера, стр. 301-302.

⁴⁶⁴ В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике*, 44.

⁴⁶⁵ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија...*, 138-140; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 347; Љ. Доклестић, *Српско-македонски односи во XX-от век до 1897*, Скопје 1973, 349-350.

⁴⁶⁶ Љ. Доклестић, *Српско-македонски односи во XX-от век до 1897*, 356; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 341).

конзул из Скопља, Михаило Ристић,⁴⁶⁷ конзул из Битоља, и Светислав Симић, конзул из Приштине. На састанку су се српски конзули обавезали да ће међусобно размењивати информације о важним питањима, као и да ће се према турским властима држати одсечно. Поред других битних питања која су била од велике важност за опстанак Срба у Старој Србији и Македонији, радили су и на реорганизацији надлежности за национални рад у Турској и одређивању делокруга рада сваког конзулата.⁴⁶⁸ Област битољског конзулата обухватала је Битољски вилајет са градовима: Битољом, Прилепом, Крушевом, Кичевом, Охридом и Дебром и њиховим казама.⁴⁶⁹ У српској јавности, државној администрацији, политичком животу као и у научним круговима и ова територија сматрана је као Стара Србија, са предеоним називом и Маћедоније. Та област са својих наведених шест каза представљала је крајњу југозападну територију државних и националних аспирација Краљевине Србије према Турској. Обзиром да су према једном службеном мишљењу „бугарски пропагандисти највећу пажњу обраћали... на Азот (велешки крај), (Богумиле), на Кичево и Пореч, на Охридски крај“, једна од важнијих области у којој је требало активирати српски народ на његовом просветном, духовном и национално-политичком јачању и препороду била је и битољска област.⁴⁷⁰ Одбијајући агресивну политику Бугарског егзархата и новоствореног пробугарског Македонског комитета и његових оружаних чета на територији северног дела Битољског вилајета, требало је задобити од Цариградске патријаршије концесију за националне интересе Србије путем помагања српске народности, пре свега у његовом црквено-просветном организовању. У колико је то било могуће у тадашњим условима, требало је, на овој територији, на старим темељима историјске традиције и још живе народне свести, изградити нову, савремену школско-просветну и национално-политичку организацију.

Конзулат у Битољу омогућио је да се српска влада званично јаче ангажује у многим тешким ситуацијама, у којима се налазила српска народност Битољског вилајета, посебно у заштити од прозелитизма Бугарског егзархата и оружаних чета Македонске унутрашње револуционарне организације. Идеје и наредбе представника српске владе конзули у

⁴⁶⁷ Михаило Ристић је према званичној евиденцији био конзул и генерални конзул у Скопљу од 28. маја 1899. до 9. јула 1903. године. (Види: М. Станић, *Михаило Ристић, Свештеници са којима сам радио*, 69).

⁴⁶⁸ В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике*, 32.

⁴⁶⁹ Исто. Територија српских конзулата одређена је наредбом председника владе и министра иностраних дела Саве Грујића од 5. априла 1890. године. АС, МИД, ППО, 1891, ред 333, пов. бр. 971, Решење министра иностраних дела М. Ђорђевића, Београд 22. VI 1891.

⁴⁷⁰ Исто.

Битољу спроводили су преко учитеља и свештеника, који су у највећем делу били родом из тих крајева, домороци, опредељени за припадност српској националности. Подршка српског конзулата у Битољу српском становништву у Битољском вилајету огледала се и у заштити самоиницијативних предузећа локалног српског становништва. Тиме је, пак, била на посредан начин *de facto* признавана српска народност. Сузбијањем утицаја Бугарског егзархата и Македонске унутрашње револуционарне организације број припадника српске народности у Битољском вилајету се знатно повећао. Бројност српске народности у Битољском вилајету на самом почетку 20. века процењивала се на око 35-50 000 лица. Међутим, Рене Пинон, добро обавештен и критичан према македонском питању, тврдио је – на основу турских званичних докумената – да је пред Први балкански рат 1912. године, у Битољском вилајету било 42 700 „декларисаних Срба“, као и 51 078 оних који су се сматрали Србима али се јавно нису изјашњавали због опасности од терора Бугарског егзархата и Македонске унутрашње револуционарне организације. Тако се број „србомана“ у Битољском вилајету повећавао на штету „бугар-милета“ егзархијске припадности. Као центри српске народности у Битољском вилајету сматрали су се предели: Пореч у кичевској кази, Дримкол у дебарској и охридској кази, део Крушевске нахије битољске казе и северозападне групе села у прилепској кази, а у правцу југа све до атара села Тополчане (прилепска каза) и Лисолај (битољска каза). У свим овим пределима налазиле су се српске школе и словенске цркве са српским свештеницима, који су родом били из тих крајева.⁴⁷¹

Оснивањем српских конзулата у Скопљу и Солуну 1887. а затим у Битољу и Приштини 1889. године, створени су центри из којих су се даље спроводиле многе акције, и то легалним средствима, како не би дошле под удар турских закона. Основна делатност српских конзулата у Турској одвијала се на културној-просветном плану на следећим пословима: 1. отварање школа (налажење учитеља и уопште агената за рад на пословима српске пропаганде); 2. оснивање црквено-школких општина; 3. отварање српских књижара и растурање српских књига, часописа и новина; 4. школовање Македонаца у Србији (поред ђака из Старе Србије) за рад у Македонији и уопште рад међу тамошњим становништвом на српској националној идеји.

⁴⁷¹В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике*, 48.

Српски конзули у Битољу били су: Димитрије Боди (1889-1895; Миливоје Васиљевић (1895-1896); Милојко Веселиновић (1897-1899)⁴⁷²; Михаило Ристић (1899-

⁴⁷²Милојко В. Веселиновић је био српски дипломата, публициста, филолог и национални радник. Родио се 5. августа 1850. у селу Јасењу код Делиграда. Када је напунио петнаест година мајка га је одвела у Манастир Свети Роман код Ђуниса да се припреми за калуђерски позив. Убрзо је отворена реална гимназија у Алексинцу и несудњени калуђер Веселиновић уписао се у ову школу. Шести разред гимназије завршио је у Београду, где се упознаје са радом Милоша С. Милојевића, Панта С. Срећковића, Косте Шуменковића и осталих истакнутих радника на националним и просветним пословима у неослобођеним српским областима у Старој Србији и Македонији. Одушевљен њиховим идејама, одлази у Врање, које је још увек било у саставу Турске. Радио је до 1872. године као учитељ у Прћиловици, а од тада па до 1875. године у Врању. Захваљујући његовом раду велики број ученика прелазио је из егзархијске школе у ову српску школу која је бројала преко 250 ученика. Веселиновић је први у Врању увео прославу Светога Саве као школску славу, као и прославу Врбице. По повратку у Београд уписује Филозовски факултет, али му школовање прекида Српско-турски рат 1876. године. У овом рату био је командант Копанничког батаљона, затим се борио у Добровољачкој дружини Милоша Милојевића на Рашкој, у Моравско-добричкој дружини на Рогозни. Учествовао је и у рату 1877-1878. године. Године 1886. оснива лист „Српство“, који је излазио од 1886. до половине 1889. године. Око њега су се окупили многи родољуби од пера, највише Срби из неослобођених српских области и омладинци из Србије. Веселиновић се, и пре него што је почео да уређује часопис „Српство“, јављао својим омањим радовима, као што су „Бег и бегчија“, „Огледало турског насиља“, „Стране речи у српском језику“, „Србин и Македонија“ и др. Исте године, учествовао је у оснивању Друштва Светог Саве, у коме је био члан главног одбора касније управник друштвеног пансионата и Светосавске вечерње школе. (АС, Друштво Светог Саве, бр. 218, М. В. Веселиновић–С. Николајевићу, Београд 24. VI 1889). Био је активан аутор у часопису Друштва Светог Саве ”Братство“. Половином 1889. године Милојко В. Веселиновић је из Министарства војног премештен у Министарство иностраних дела на место писара. На предлогу посланика у Цариграду С. Новаковића и наређења министра просвете и црквених дела Светозара Милосављевића, Милојко В. Веселиновић је написао Буквар за српске школе у Македонији и Старој Србији, који је штампан у Цариграду, нешто касније и Читанку за дрги разред српских школа у Македонији и Старој Србији. (Види: АС, МИД, ПО 1889, фасц. I, досије III, пов. бр. 913, С. Грујић–С. Новаковићу, Београд 3. VIII 1889). Као познавалац Старе Србије и Македоније и прилика у Турској, почетком деведесетих година био је аташиран Посланству Србије у Цариграду. (Види: АС, МИД, ПО 1889, фасц. V, досије VII, пов. бр. 696, Милојко В. Веселиновић–С. Грујићу, Београд 11. VII 1889; Исто, С. Грујић–С. Новаковићу, Београд 11. VII 1889; АС, МИД, ПО 1889, фасц. V, досије VII, пов. бр. 784, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 24. VII 1889). У Цариграду је његов главни посао био уређивање уџбеника за српске школе у Битољском и Солунском вилајету. Овај посао је почео док је још био у Београду па га је успешно наставио и после доласка у Цариград. Он се истински заузимао да се што више читају и растурају српске књиге и уџбеници у овим крајевима. Поред уџбеника, почео је да уређује и календар „Голуб“, који је излазио неколико година и који је продро у сваку српску кућу у крајевима којима је био намењен. Борећи се за „народну ствар“ у Старој Србији и Македонији, он је свом снагом радио да пробуди што јаче интересовање људи у Србији за ове српске области. Умро је у манастиру Свети Роман код Ђуниса 12. 2. 1913. године. Његови најзначајнији писани радови били су: *Поглед кроз Косово*, Београд 1895; *Свети Роман*, Београд 1936; *Јањушки манастир 1910*; *Брсјачка буна 1880 у Битољском вилајету и војвода Мицко*, Београд 1906. и *Српске калуђерице*. (Види: <http://www.maticasrpska.org.rs/biografije/tom02.pdf>; *Споменица друштва Св. Саве 1886-1936*, Београд 1936, 25).

Милојко В. Веселиновић је провео у конзуларној и дипломатској служби од 1889. до 1899. године на положајима вицеконзула у Приштини, Скопљу, Солуну и Битољу. У неким од ових конзулата био је и шеф надлештва. Веселиновић се свуда и од свих својих савременика у конзуларној служби одвајао својим особинама за конзула и заступника Србије у Старој Србији и Македонији. Борећи се за „народну ствар“ у Старој Србији и Македонији, и он је свом снагом радио да пробуди што јаче интересовање људи у Србији за ове српске области. Као вицеконзулу и конзулу у Битољу, припадала му је највећа заслуга што је почетком 1897. године допуштено отварање српских школа у Битољском вилајету. Но, иако је Веселиновић сваког дана постизао успехе у свом раду то није било довољно за његов стабилан дипломатски статус. И поред тога што се нико од канцеларијских чиновника његова доба у Старој Србији и Македонији није могао мерити са њим по способностима и карактерним особинама које су неопходне за бављење народним

1903); Светислав Станојевић (1903-1907); Живојин Балугџић (1907) и Љубомир Михаиловић (1907-1912).

Одељење за српске школе и цркве ван Србије

Од средине осамдесетих година 19. века Србија је настојала да створи легалну основу за реализацију свог национално-политичког и културно-просветног плана рада у Турској. Министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић и Владимир Карић су сматрали да би требало легалним средствима, преко школе и цркве, будити и јачати српску народну свест у Старој Србији и Македонији. Слободан Јовановић наглашава да је то „на први поглед био рад у маломе, рад сувише скроман и тих, али без којег доцнија четничка акција тешко да би била могућна“. Стојан Новаковић указује на суштину проблема у односу Србије и осталих неослобођених српских крајева: „Ма колико признања да смо вољни одати самосталном развоју Србије, не можемо да, с гледишта с којег овде посматрамо то питање, не обележимо да је много пута с извесним својим чисто унутрашњим, провинцијалнога карактера напрелима, Србија стварала тешкоће својој даљој будућности и да је свагда грешила против свога задатка кад је из очију губила, ма за тренутак, своју потоњу будућност, једину мету живота њенога. Све што је погодно искључиво Србији, штетило је српству. Зато што народ није цео ослобођен, бачена је Србија, део његов, у неприлику да штети осталим неослобођеним деловима сваким кораком којим би искључиво она напред крочила.“

пословима, он, као и многи други ваљани прегаоци на просветно-политичком пољу у овим областима, није имао „способности“ да се сложи са неким методама рада које су се све више почеле испољавати у водећим редовима српске дипломатије. Против њега ће све организованију борбу водити привидно напредни, а у ствари празне бирократе, партијски и котеријски експерти и делегати, који су подржавали потребу мистериозности у национално-политичком раду у овим областима. Све чешће су на ова места постављани људи који су се или тек учили или који су само делимично упознати са обвезама које су прихватили. Та затегнутост и потмула борба завршила се удаљавањем из редова српске дипломатије 1899. године. Веселиновић је поново активиран када је 1903. године заменио пензионисаног српског конзула у Скопљу Милосава Куртовића, кратко време управљао је конзулатом у Скопљу и са тог положаја је дефинитивно отишао у пензију. (Види: <http://www.maticasrpska.org.rs/biografije/tom02.pdf>; *Споменица друштва Св. Саве 1886-1936*, Београд 1936, 25; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Поменик Друштва Светога Саве, Милојко В. Веселиновић, члан Главног одбора*, Браство, XV, Београд, 1921, 262–272.)

Обзиром да је „Одбор за помоћ српској просвети у областима у саставу Отоманског царства“⁴⁷³ који је радио преко старих језгара за пропагандни рад, Министарства просвете и црквених дела, Богословије у Призрену и царинарница, задовољавао само старе облике пропаганде – слање новчане помоћи школама и учитељима и нешто пропагандног материјала, као и достављање информација о стању на терену, у којима је, углавном, било речи о локалним догађајима, марта 1887. године, од просветних и јавних радника формирано је и „Одељење за српске школе и цркве ван Србије“.⁴⁷⁴ За начелника одељења постављен је Владимир Карић.

Очекивало се да ће добар део културно-просветног рада ићи преко Министарства просвете и црквених дела и преко Друштва „Свети Сава“, основаног 1886. године, тако да

⁴⁷³ Кнежевина Србија је своју национално-просветну акцију у османским провинцијама најпре спроводила преко Министарства просвете и црквених дела, Министарства иностраних дела, Државног савета, кнеза и митрополита. Августа 1868. године влада Србије је на предлог митрополита Михаила формирала „Одбор за помоћ српској просвети у областима у саставу Отоманског царства“. Председник Одбора био је архимандрит Нићифор Дучић а његови чланови: Милош Милојевић и Панта Срећковић. Основна сврха Одбора била је да координира рад два министарства, Министарства просвете и црквених дела и Министарства иностраних дела, који су у претходном периоду појединачно били ангажовани у заграничној акцији, и да на основу информација са терена усмери слање новчане и помоћи у књигама и другим школским помагалима тамо где је она била најпотребнија. Највећу улогу у раду Одбора одиграло је Министарства просвете и црквених дела. У оквирима његовог буџета налазила су се и новчана средства одређена за помагање школа и учитеља ван граница Србије, док је заједно са црквеним властима учествовало у школовању ђака српске народности из турских покрајина. Пошто је активност Одбора за помоћ српској просвети у областима у саставу Отоманског царства била усмерена ван граница Србије у његов рад се укључило и Министарство иностраних дела, из чијих је фондова је по потреби узиман део потребних новчаних средстава. М. Милојевић је 1868. године предлагао Ристићу да се рад на помагању српске просвете из надлежности Министарства просвете и црквених дела пребаци у надлежност Министарства иностраних дела, које је сматрао позваним да води целокупну заграничну акцију у Турском царству, па и просвету. (АСАНУ, ЈР, инв. бр. 26/616, сигн. XXVI/12, М. Милојевић-председнику Министарског савета и министру иностраних дела Ј. Ристићу, Београд 25. IX/ 7. X 1868.)

Током свог постојања Одбор за помоћ српској просвети у областима у саставу Отоманског царства развио је живу делатностна подизању нивоа националне српске просвете у Старој Србији и Македонији. На те просторе послат је велики број књига, велики број школа и општина примао је из Београда новчану помоћ. Повећан је број ђака пореклом из Старе Србије и Македоније који су се школовали у Србији са циљем припремања за учитељска места у свом завичају, као и средства издвајана за њихово образовање. Ради школовања већег броја учитеља за српске школе у Турској основано је и Друго одељењебеоградске Богословијена чијем се челу налазио Милош Милојевић. Ради упознавања надлежних са активностима Одбора, његов председник Нићифор Дучић је подносио извештаје о раду овог тела, у којима је износио резултате дотадашњег рада, са списковима помаганих школа новцем и књигама, као и неке препоруке за даљи рад на постављању нових учитеља од стране Одбора у појединим местима, предлажући издвајање додатних средстава. Општи списак одредишта у којима је стизала помоћ од стране Одбора налази се у рефератима архимандрита Нићифора Дучића. АСАНУ, ЈР, инв. бр. 25/373, сигн. XXV/13, архимандрит Нићифор Дучић-Ј. Ристићу, Београд 23. XII 1871/ 4. I 1872. Видети још: Небојша Вулићевић, *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији: оснивање, организација и циљеви, (1868-1876)*, Српске Студије, књ. 4, Београд 2013, 209-231; С. Недељковић, *Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонији од 1868. до 1876. године*, Вардарски зборник, 8 (2011), 288-289; Ј. Ћилас, *Српске школе ...*, 133.

⁴⁷⁴К. Џамбазовски, *Културно-општествени врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 166.

је и ово одељење је формирано у оквиру Министарства просвете и црквених дела Србије. Задатак Одељења је био да одржава везу између владе Србије и Друштва „Свети Сава“ и надгледа његов рад, да одржава српске школе у Македонији и снабдева их учитељима, као и уџбеницима и другим материјалима за ширење српске пропаганде у овим крајевима. Тако се, поред Збора Србо-Македонаца и Старо-Србијанаца, просветно-пропагандном делатношћу 80-их година 19. века бавило и „Одељење за српске школе и цркве ван Србије“.

Међутим, захваљујући изузетној енергији и предузимљивости Стојана Новаковића готово цео посао српске политичке пропаганде и националног рада пао је на посланство у Цариграду. Све конце тог рада у Турској држао је Новаковић, њему су били поверени најодговорнији и најделикатнији послови везани за пропаганду. Као научник познатог имена, који је низом својих историјско-географских, филолошких и политичких студија указао на проблем „заборављених“ старих српских земаља и као политичар коме су непосредно познати људи и догађаји у Србији у протекле две деценије, а и као одличан познавалац прилика у Турском царству, постављен је 1886. године за српског посланика у Цариграду. Одласком истакнутог научника С. Новаковића за посланика Србије у Цариграду (1886-1891), у коме су се „укрштале и преламале српска прошлост и будућност“, започео је велики преокрет у концепцији српског национално-политичког и културно-просветног рада у Турској. Заступајући своју државу, као посланик, Новаковић је радио на стварању политичких основа за повезивање Србије са неослобођеним крајевима. Своју упорност и несаломљивост највише је показао у преговорима за отварање српских конзулата и школа. Поред тога, започео је политику приближавања Србије Атини и Цариградској патријаршији. Основни правци рада које је он трасирао за време свог боравка у Цариграду, старом центру не само балканске него и европске политике, остали су на снази све до коначног ослобођења Старе Србије и Македоније.

Влади Србије су били потребни студиозни извештаји и оцене проблема и појава на основу којих би се могао разрадити план национално-политичког и културно-просветног деловања на овим просторима и дипломатског посредовања код Порте и других великих сила. Зато је она, после консултација својих ресора, који су се бавили проблемима српске пропаганде ван граница Србије, 1889. године одлучила да се национално-политичким радом централизовано руководи из једног центра у Министарству иностраних послова

Србије, а да се у овај рад укључи што већи број људи из Старе Србије и Македоније који су живели у Србији и средства пропаганде која би доприносила остварењу планираних цињева. Решењем министра просвете и црквених дела Светозара Милосављевића 4. јуна 1889. године укинута је „Одељење за српске школе и цркве ван Србије“⁴⁷⁵ Следећег месеца (јула 1889. године) у Министарство иностраних дела Србије формирано је ново одељење под именом „Просветно–црквено одељење“ односно „Просветно-политичко одељење“ које је, поред старања о српским школама и црквама, ван Србије имало и пропагандно-обавештајни задатак.⁴⁷⁶

Због показаног квалитета у раду Министарства просвете и црквених дела у погледу развоја српске просвете у Старој Србији и Македонији дотадашњи начелник „Одељења за српске школе и цркве ван Србије“ Владимир Карић именован је јула 1889. године за секретара и првог шефа „Просветно-политичког одељења“.⁴⁷⁷ Велику улогу у опредељивању министра иностраних послова Саве Грујића да постави Карића за шефа српске заграничне акције, одиграла је излазак из штампе његове књиге Цариград, Света Гора, Солун. Иако је на књизи као аутор стајало име В. Црнојевић, свима је било јасно да је то псеудоним Владимира Карића. Овим својим путописом Карић је упозорио на опасне последице које могу проићи за српски народ у Турској уколико му се не помогне, а пре свега сузбије све присутнији бугарски утицај. После неколико месеци вођења овог одељења, В. Карић је октобра 1889. године постављен за конзула у Скопљу. На конзулском положају остао је до августа 1892. године када је постављен за професора Друге београдске гимназије.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ АС, МИД, ППО, Несређено 1889, фасц. III, бр. Наредба министра просвете и црквених послова С. Милосављевића, Београд 4. VI 1889; Исто, Министар просвете и црквених послова С. Милосављевић-Посланству у Цариграду, конзулатима у Скопљу, Солуну, и Битољу и Друштву Св. Саве, Београд 4. VI 1889; АС, МИД, ППО 1889, фасц. III, прилог док. бр. 1730, Министар иностраних дела Сава Грујић-Посланику у Цариграду, генералним конзулима у Солуну и Скопљу и Конзулима у Битољу и Приштини, Београд 20. XII 1889; М. Војводић, Путеви српске дипломатије, 71, ф. н. 61; Исти, *Владимир Карић и његово дело*, 276; Исти, *Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889-1892)*, 6.

⁴⁷⁶ АС, МИД, ППО 1889, фасц. III, прилог док. бр. 1730, Сава Грујић-Посланику у Цариграду, генералним конзулима у Солуну и Скопљу и Конзулима у Битољу и Приштини, Београд 20. XII 1889; Архив Косова и Метохије, Збирка Јована Јовановића-Пиждона (фотокопија оригинала који се налази у Архиву Македоније у Скопљу), фотокопија извештаја Михаила Ристића о формирању Просветно-политичког одељења и одређивању плата учитељима, III бр. 713/1891; Исто, фотокопија извештаја С. Милошевића о раду Просветно-политичког одељења од 1885. до 1892. године; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 133.

⁴⁷⁷ АСАНУ, Кореспонденција Стојана Новаковића са Владимиром Карићем, бр. 8716, (писмо од 26. августа 1889. године).

⁴⁷⁸ М. Војводић, *Владимир Карић и његово дело*, 273-279; Исти, *Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889-1892)*, 20; Исти, *Стојан Новаковућ и Владимир Карић*, 26-172; М. Станић, *Михаило Ристић*,

Како је било организовано ово одељење у првим месецима свога постојања, на којим је све пословима од његовог формирања озбиљно и ажурно радило, као и којим ће се још пословима убудуће бавити најбоље можемо да утврдимо на основу извештаја тадашњег писара Министарства иностраних дела Краљевине Србије Бранислава Нушића,⁴⁷⁹ упућеног председнику владе и министру иностраних дела Краљевине Србије Сави Грујићу: „Рад на нашој пропаганди у Македонији и Старој Србији развио се у овој години толико опширно, да од 1528 нумера, колико у овом часу има деловодни протокол поверљиве архиве, акта о пропаганди броје 530, дакле јаче него трећина, док у прошлој 1888. години од 847 нумера, колико је свега било, једва да је пропаганда имала 95 својих, дакле мање него осмина.“⁴⁸⁰

Опширност пропагандног рада Бранислав Нушић није видео само због повећаног броја предмета, већ и у њиховој разноврсности и повећаној одговорности при њиховом решавању. Цео дотадашњи рад у 1889. години Нушић је поделио на: Отварање нових школа и одржавање старих; Постављање учитеља; Уређење призренске богословије; Довођење ђака из Старе Србије и Македоније да се овде као питомци спреме за учитеље; Помагање цркава и манастира; Оснивање српских општина; Рад на колонизирању у местима где нема српских општина; Штапање и растурање српских књига; Ангажовање агената за пропаганду; Отварања трговачких агентура; Старање да се преда јавности оно што би расветлило наше интересе; Отварање књижара, и Вођење статистике о пропаганди. У даљем делу писма, Бранислав Нушић предлаже председнику Грујићу да се за следећу годину повећа буџет овог Одељења јер „сем што ће се наставити и развити још више ови послови, даће се могућност да се можда приступи и већом и замашнијим пословима “као што су: Што јаче и веће колонизирање нарочито занатлија; Оснивање „Македонског друштва“; Отварање штампарије за штампање српских књига; Отварање нарочите школе за наше питомце и т.д.“⁴⁸¹

Свештеници са којима сам радио, 72, ф. н. 5; *Мала енциклопедија*, Просвета, 2, Београд 1978, 203; *Српске новине*, LVI, 1889, бр. 259 (24. XI), 1929; LIX, 1892, бр. 185 (23. VIII), 937.

⁴⁷⁹Бранислав Нушић је на основу указа од 12. VII 1889. године био постављен за „писара IV класе“, а од 31. децембра исте године унапређен за „писара III класе“ у овом Министарству. (Види: Д. Влатковић, *Нушић у Битољу (1891-1893. и 1913)*, Вардарски зборник, 1 (1999), 200; Ј. М. Јовановић, *Нушић као конзул*, Српски књижевни гласник, LIII, септембар-октобар 1938, 260).

⁴⁸⁰АС, МИД, ППО 1889, фасц III, док. бр. 1730, Б. Нушић-С. Грујићу, Београд 16. XI 1889.

⁴⁸¹Исто.

Овако амбицизан план рада Одељења био је разлог да Бранислав Нушић предложи министру иностраних дела „да изволите донети решење којим се за пропаганду установљава засебна архива са својом нумером и својим протоколом, и у тој цељи одобрити нужне издатке, као и наредити Консулатима да установе нарочиту нумеру ПП Бр (пропаганде поверљив нумера) под којом ће о стварима пропаганде засебно писати, извештавати, предлагати и т. д.“ Да би се потпуно уредили сви послови пропаганде које је планирало ово Одељење, као и да би се могле израдити потребне статистике, Нушић моли Грујића „да изволите консулатима наредити, да најдаље до 15. децембра т.г. поднесу тачна извешћа о овим питањима:

- а) У којим све местима у њиховом вилајету има српских школа и ко су учитељи;
- б) Тачно определење где леже та места а по могућности и колико у опште кућа броје и колико српских;
- в) Колико у којој школи има разреда; колико ђака и из којих се књига предаје;
- г) Списак свију агената владиних који раде на пропаганди, шта су, где станују, по којој се околини крећу и у којима се границама њихов рад простире;
- в) Списак повереника (неплаћених агената или пријатеља са којима се има додира и преко којих се на што и ма колико ради. ... Том приликом, Господине Министре, могло би се наредити Консулатима, да од идуће године бар један пут месечно шиљу о свему овоме тачна извешћа, како би се свака промена могла тачно да прати.“⁴⁸²

Председник српске владе и министар иностраних дела одмах је прихватио предлоге Бранислава Нушића који су изнети под тачкама а, б и в, за предлоге под тачкама г и д казао је да „о томе треба сами конзулати за свој рачун бригу да воде.“ За остале предлоге изнете у овом писму рекао је „имаћу на уму и доцније – уколико се настојећа потреба укаже“. ⁴⁸³ После непуних месец дана Сава Грујић прихвата и предлог Бранислава Нушића да донесе решење којим се за пропаганду установљава засебна архива, са својим деловодним протоколом и нумером ППБр. Са донетим одлукама Сава Грујић упознаје Послансто у Цариграду, генералне конзулате у Солуну и Скопљу и конзулате у Битољу и Приштини, циркуларним писмо од 20. децембра 1889. године наређује им да установе за пропаганду засебну архиву, са својим нарочитим деловодним протоколом и нумером

⁴⁸² Исто.

⁴⁸³ АС, МИД, ППО 1889, фасц. III, прилог док. бр. 1730, Б. Нушић-С. Грујићу, Београд 23. XI 1889.

ППБр (пропаганде поверљива нумера), под којом ће о стварима пропаганде засебно писати, извештавати, предлагати и тд.⁴⁸⁴

Тако је „Просветно–црквено одељење“ односно „Просветно-политичко одељење“ од 1890. године прерасло у Политичко-пропагандно одељење Министарства иностраних дела Србије, које је имало пропагандно-обавештајни задатак и потпуно преузело вођење српске пропаганде у Старој Србији и Македонији. Ово Одељење постало је посебна административна целина Министарства иностраних дела Краљевине Србије са посебним шефом одељења, писаром и деловодним протоколом. Рејон његове делатности простирао се од Сереза на истоку до Елбасана и Скадра на западу и од Солуна на југу до Рашке и Новог Пазара на северу. Своје планове и циљеве у Старој Србији и Македонији остваривало је: прво, преко Посланства Краљевине Србије у Цариграду, а затим преко генералних конзулата Краљевине Србије у Скопљу и Солуну и конзулата у Битољу и вицеконзулата у Приштини. Под његовом ингеренцијом су били сви српски конзулати у Турској. Да се не би привлачила пажња јавности, јер су у ово одељење долазили разни поверљиви агенти из Старе Србије и Македоније, његове канцеларије биле су смештене у забачени део зграде министарства, одвојене од осталих, између благајне и архиве.

Први шеф Политичко-пропагандног одељења био је Бранислав Нушић, који је и до тада радио у Министарству иностраних дела Краљевине Србије као „писар III класе“. Обзиром да је ово одељење потпуно преузело вођење српске пропаганде у Старој Србији и Македонији, повећана су и средства која су му додељена за пропаганду из буџета Краљевине Србије и то са 200 000 динара за 1890. на 500 000 динара за 1891. годину.⁴⁸⁵ Према истраживању Јована М. Јовановића, који је о томе оставио драгоцене податке, било је то кадровски јако одељење, које се бринуло за одржавање националне свести код наших сународника у Отоманској империји. Следбеници Новаковића и Карића, Слободан Јовановић, Михаило Ристић и Светислав Симић (оснивач „Српског књижевног гласника“) успели су да, као шефови овог одељења, у пропаганди одрже известан континуитет и да

⁴⁸⁴АС, МИД, ППО 1889, фасц. III, прилог док. бр. 1730, С. Грујић-посланику у Цариграду, конзулима у Солуну и Скопљу, Битољу и Приштини, Београд 20. XII 1889.

⁴⁸⁵АС, МИД, ППО, 1891, ПП бр. 551, ред 8, Реферат министру (сачињен у МИД-у), Београд 23. II 1891; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 71, ф. н. 61; Архив Косова и Метохије, Збирка Јована Јовановића–Пиждона (фотокопија оригинала који се налази у Архиву Македоније у Скопљу), Фотокопија извештаја Михаила Ристића о формирању Просветно-политичког одељења и одређивању плата учитељима, ПП бр. 713/1891; Исто, Фотокопија извештаја С. Милошевића о раду Просветно-политичког одељења од 1885. до 1892. године.

образују целу школу добрих националних радника. Без обзира на блискост или припадност различитим политичким странкама (Напредна, Либерална, Радикална странка), државни посао је наслеђиван и обављан у складу са државним и националним интересима. Последњи шеф овог одељења био је Јован М. Јовановић, од јуна 1903. до септембра 1904. године. Од 4/17. септембра 1904. године Политичко-пропагандно одељење Министарства иностраних дела Србије добија назив Конзуларно одељење Министарства иностраних дела Србије, чији је први шеф Јован М. Јовановић.⁴⁸⁶

Ради успешнијег вођења национално-политичке и културно-просветне пропаганде у Старој Србији и Македонији, поред Политичко-пропагандног одељења, при Министарству иностраних дела образован је 25. маја/6. јуна 1890 године и Просветни одбор. У члану 1. „Устројства Просветног одбора при Министарству иностраних дела“, наведено је да је он „саветујући орган у националним, просветним и црквеним питањима нашега народа у Старој Србији и Македонији.“⁴⁸⁷

У другом члану „Устројства Просветног одбора“ наведени су његови циљеви:

„1) да даје мишљења о потреби отварања српских школа у реченим српским крајевима и да води тачну статистику отворених школа у тим местима;

2) да оцењује спрему лица која се за учитеље пријаве и да израђује правила односно квалификације наставника, њихове класе, награде итд;

3) да израђује наставни програм за школе и цензурише књиге за исте;

4) да изради правила за примање, наставу и издржавање питомаца Министарства иностраних дела; да даје мишљење треба ли или не примити оне који су се за питомце пријавили, и да води надзор над оним питомцима који се већ уче или се буду учили у Србији о трошку Министарства иностраних дела;

5) да стоји у свези са свима патриотским друштвима која имају да целу пропаганду, а која примају ма какву помоћ од државне касе;

6) да води надзор над приватним задужбинама која исту целу имају, у колико је тај надзор према Уставу и закону, а и према тестаменту или акту који је задужбини основа, поверен држави;

⁴⁸⁶ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. II, додаток 1, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008, (=ДСПКС, II/1), ПРИЛОГ док. бр. 47, ф. н. 50, 177.

⁴⁸⁷ АС, МИД, ППО 1890, ред 265, ПП бр. 714, Устројство Просветног одбора при Министарству иностраних дела Краљевине Србије, Министарство иностраних дела Краљевине Србије-Просветном одбору за просветна и црквена питања у Македонији и Старој Србији, Београд 25. V 1890.

7) да се стара свим могућим начинима да се поклони српски у оне центре македонске где је то неопходно потребно ради одржања српске народности и ширења српске народне свести;

8) да се стара о стању српских цркава и задужбина у Старој Србији и Македонији, и најпосле,

9) да Министру иностраних дела даје мишљење по свима питањима која се у опште на пропаганду српску изван граница Србије односе.⁴⁸⁸

Трећим чланом „Устројства“ назначено је да чланове Просветног одбора поставља министар иностраних дела. Стални чланови Просветног одбора били су: начелник (или његов заступник) и благајник Министарства иностраних дела и један тотор Задужбине Симе Игуманова.⁴⁸⁹ Министар Сава Грујић је за чланове Просветног одбора именовоа дотадашње чланове Посебне комисије просветних и јавних радника, формиране при Министарству иностраних дела Србије 1883. године,⁴⁹⁰ архимандрита Нићифора Дучића (председник), и професоре, историчаре, Љубомира Ковачевића и Панта Срећковића, (који је још у Намесништву 1868. године био саветник за Македонску политику). За секретара је поставио Слободана Јовановића.⁴⁹¹ Од 1892. године члан Просветног одбора постао је и Стојан Новаковић, који се вратио са места посланика у Цариграду.

По оцени Министарства иностраних дела, овај Просветни одбор није постигао неке значајне резултате у свом раду.⁴⁹²

⁴⁸⁸ Исто. .

⁴⁸⁹ Исто.

⁴⁹⁰ Арх. Нићифор Дучић, *Рашко-призренска митрополија*, 10-11; АС, МИД, ПО 1883, фасц. VI, досије III, док. пов. бр. 57, М. Пироћанац-С. Новаковићу, Београд 12. IV 1883; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 125; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 224.

⁴⁹¹ Делокруг рада Слободана Јовановића није се завршавао вођењем записника на седницама Просветног одбора, већ је и путовао по Македонији по налогу министра. После једног дужег путовања и обиласка српских крајева у Македонији, у лето 1894. године, Јовановић је Министарству иностраних дела Краљевине Србије поднео опширан и исцрпан извештај. Видети: Р. Љушић, *Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској из 1894. године*, *Историјски гласник*, 1-2 (1987), 193-215.

⁴⁹² Архив Косова и Метохије, Збирка Јована Јовановића–Пижона (фотокопија оригинала који се налази у Архиву Македоније у Скопљу), Фотокопија извештаја Михаила Ристића о формирању Просветно-политичког одељења и одређивању плата учитељима, ПП бр. 713/1891; Исто, Фотокопија извештаја С. Милошевића о раду Просветно-политичког одељења од 1885. до 1892. године; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 133.

Српско-бугарско сукобљавање око Македоније у периоду од 1885-1894. године

После пада кнеза Александра Батенберга са бугарског престола и довођења Фердинанда Кобуршког за кнеза 1887. Године, Бугарска је изгубила енергичну подршку Русије, али је зато добила подршку земаља чланица Тројног савеза и Енглеске. У оквиру своје политичке стратегије према Источном питању, државе чланице Тројног савеза су настојале да на Балкану учврсте позиције, нарочито у Турској и Бугарској. Оне су предузимале кораке да и Грчку подведу под свој утицај, настојећи да отуда потисну иначе недовољно јак руски и француски утицај. Иако се интереси Енглеске нису у потпуности поклапали са интересима земаља чланица Тројног савеза, она је подржавала бугарску агитацију, то је била тактика против Русије.⁴⁹³

Док су односи Русије и Бугарске били у знаку крајњег неповерења, Србија се све више почела приближавати Русији и у њој налазити ослонац за своју политику према Турској. Године 1890. председик владе Никола Пашић је путовао у Русију и том приликом од руске владе издејствовао помоћ за Србију у оружју и зајам за војне циљеве. Јула 1891. године и малолетни српски краљ Александар, у пратњи Ристића и Пашића, био је примљен код руског цара. Приликом ових посета, Руси су обећали подршку српској пропаганди у Македонији.⁴⁹⁴

Ослоњена на политику сила Тројног савеза (Аустро-Угарска, Немачка и Италија), у првом реду Аустро-Угарске⁴⁹⁵ и политику Енглеске,⁴⁹⁶ бугарска политика према

⁴⁹³ АС, МИД, ППО 1890, ред 73, К. Н. Христић-С. Грујићу, Солун 28. III 1890; АС, ПО, 1891, фасц. III, дос. XII, пов. 1619, В. Ђорђевића-М. Ђорђевићу, Атина, 3. XII 1891; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 322; Ц. П. Гуч-Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја модерне Европе 1879-1919*, Београд 1933, 148-149.

⁴⁹⁴ Заступник министра иностраних дела Јован Ђаја циркуларним писмом од 5. VII 1891. године о овој посети обавестио сва српска дипломатска представништва у иностранству. (АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, досије VI, Д. Боди-Ј. Ђаји, Битољ 13. VII 1891; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, (1889-1897)*, Београд 1929, 83-85; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 322; Касније се показало да је Русија овим обећањима више имала за циљ да изврши притисак на Бугарску, јер је Македонија била најосетљивија тачка њене политике, него што је заиста желела да помаже српску активност у Македонији.

⁴⁹⁵ Посланик у Цариграду С. Новаковић је био мишљења да је Аустро-Угарска дала најјачу подршку Бугарима, иако се до 1890. године противила доласку бугарских владика, као би напакостила Србији због њене нове националне политике. Радикали су предузели корениту реформу у националном раду, једна од њих је била оснивање друштва „Велика Србија“, уместо Друштва Светог Саве чију су већину чинили напредњаци. Друштво „Велика Србија“ је основано на Видовдан 1890. Године, са главним циљем – јачање и ширење идеје о уједињењу Срба, с почетка духовном а касније и политичком. Друштво „Велика Србија“ је посебно настојало да уједини српску интелигенцију, која је била подељена партијским борбама. За разлику од Друштва Светог Саве, које је своју активност било усмерило углавном у правцу Македоније и није

Македонији постајала је из дана у дан све офанзивнија. Обзиром да су државе чланице Тројног савеза и Енглеска имале велики утицај и на политику Порте, Бугарска започиње да води политику зближавања са Турском. Такву ситуацију користио је и Бугарски егзархат да током осамдесетих година деветнаестог века упорно инсистира на поновном постављењу бугарских владика у Македонији, којима је Порта 1876. године повукла берате које им је издала 1872. године.⁴⁹⁷ Доследна туркофилска политика донела је

радило у Босни и Херцеговини и другим српским земљама, рад друштва „Велика Србија“ био је уперен највећим делом против Аустро-Угарске. На челу Главног комитета налазио се песник Драгутин Илић, друштво је тежило да мрежом својих сарадника, пре свега учитеља, покрије све српске земље. (Видети: С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 297; Професор др Славенко Терзић је овај закључак извео на основу документа који је пронашао у руском архиву - АВПР, фас. Политархив, 1890, док. 448, лист. 174-184, Сергеев-Гирсу, Београд 26. VIII 1890).

⁴⁹⁶ Док се Порта још колебала да ли да приступи издавању берата или не, издала је налог своје посланику у Лондону да упита председника енглеске владе Солзберија у ком мишљењу да се схвате примедбе руског посланика у Цариграду Нелидова поводом овог питања. Солзбери је одговорио да се Порта не мора никако обзирати на те примедбе, пошто је егзархијско питање чисто унутрашње природе, и да се тим разлогом може добро бранити. АС, МИД, ПО, фасц. I, дос. V, пов. 1057, С. Новаковић–Сави Грујићу, Цариград, 2. VIII 1890.

⁴⁹⁷ Султановим ферманом о успостављању Егзархата од 28. фебруара 1870. године основана је, од Цариградске патријаршије независна, словенска Македонска егзархија, са седиштем у Цариграду. (По Владимиру Ђоровићу Бугарски егзархат је званично отворен 27. фебруара 1870. године - Видети: Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, треће издање, Београд 1995, 641.). У њен састав су требале да уђу епархије у Бугарској, која је била у политичкој полузависности од Турске, област источне Србије (Ниш, Пирот и Врање), а затим и оне епархије у Македонији и Старој Србији у којима то зажеле две трећине народа. Недовољна активност српске дипломатије омогућио је да Егзархат убрзо постане чисто бугарска црквена организација. Егзархијска црква је успела да захвати под своју власт и многе српске крајеве. Као оруђе бугарске политике у Старој Србији и Македонији била је она према српском народу у тим крајевима нетрпељива и насилна. Егзархијски свештеници, учитељи и школе затирали су трагове српске културе, националне обичаје (крсно име) и сл., све због тога да се у тим крајевима прошири и ојача бугарско име и бугарска свест. За епископе у Повардарју постављали Бугаре, што је изазвало незадовољство тамошњег становништва. На овај начин су се Бугари реванширали Грцима-фанариотима. Међутим, сабор источних патријарха, који је 1872. заседао у Цариграду, прогласио је бугарску Егзархију за шизматичку (расколничку) због робовања етнофилетизму (национализму). Порта је 1876. године одузела берате које је издала бугарским владикама (Скопље, Битоља, Велес, Струмица, Неврокоп). (АС, МИД, ПО, 1891, А/7, бр. 570, С. Новаковић–Министру иностраних дела М. Ђорђевићу, Цариград, 7. V 1891). Међутим, у свим епархијама Егзархата у Македонији (у Скопљу, Битољу, Велесу, Охриду, Дебру и Солуну) остали су протојереји, уз које је био уређен мали црквено-школски савет који је у име Егзархата управљао свим црквеним и просветним пословима и вршио распоред свештеника на упражњеним местима у егзархијским епархијама. Тако су протојереји, који су били добро плаћени, са црквено-школским саветом, поред грчких владика, вршили дужност бугарских владика. (АС, МИД, ПО, 1887, фасц. II, досије II, пов. 396, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. X 1887). На захтев Русије Порта је још 1884. године била дозволила повратак егзархијских епископа у Македонији, али је у исто време преко својих власти јавила да се против овога изазове јака агитација и протести. Грчки конзул у Солуну Г. Докос је по налогу солунског валије прикупио више хиљада потписа и послао захтев Порти да се бугарске владике не постављају. Тако је тада одложен њихов долазак. (АС, МИД, ППО 1890, ред 73, К. Н. Христић-С. Грујићу, Солун 28. III 1890). Реаговала је Србија и српска влада. Област источне Србије (Ниш, Пирот и Врање) ушла је у састав Србије 1878. године. Самим тим су и цркве у том крају дошле под окриље Српске митрополије. Међутим, Стара Србија и Македонија (Повардарје) су још увек чекали српску јерархију. У тим областима је кроз целу другу половину 19. века била развијена српска просветна и црквена мисија, као и пропаганда. (Арх. Н. Дучић, *Васељенска патријаршија и српско црквено питање*, 25; С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље*,

Стамбулову и прве успехе у спољној политици – издавање берата за бугарске владике у Скопљу и Охриду.⁴⁹⁸

Бугарска је после уједињење 1885. године упорно инсистирала на поновном добијању берата за постављење њених владика у Скопљу и Охриду, којима је Порта 1876. године одузела берате издате 1872. године. Цариградска патријаршија и грчка влада настојале су на све могуће начине да спрече поновно постављење бугарских владика у Македонији. У тој акцији очекивале су подршку српске дипломатије.⁴⁹⁹

Почетком октобра 1888. године Стојан Новаковић је у разговору са заступником министра иностраних дела Турске (Артин-пашом) скренуо пажњу да би постављење бугарских владика изазвало велико разочарање у Србији, јер се српска политика према Турској држи лојалности и да ”смо ми свуда противни револуционарној политици” и претпостављамо *status quo* свакој агитацији“ у Македонији. Но, иако је С. Новаковић очекивао да је био довољно убедљив са својим аргументима и да ће турске власти одбацити бугарске захтеве, бугарски владика Теодосије је марта 1890. године кренуо из Цариграда и преко Солуна стигао у Скопље.⁵⁰⁰ Теодосије је у Скопље стигао непосредно

Разматрања у прилог расправи црквено-просветног питања у европској Турској, Београд 1896, 305; М. Војводић, *Путевни српске дипломатије*, 179).

⁴⁹⁸ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 974, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. VI 1890; Исто, пов. 1005, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 8. VII 1890; Исто, пов. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 27. VII 1890; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 296; Бугарски епископи дошли су и у Велес и Неврокоп априла 1894, (Види: АС, ПО, 1894, фасц. II, дос. II, пов. 417, Извештај драгомана цариградског посланства Теркана, Цариград, 15. IV 1894; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 349), а крајем 1897. године „успели су Бугари да поставе своје епископе и у Битољу, Дебру и Струмици, па још више прионуше да што већи број Македонских Словена задобију за себе“. (Р. Грујић, *Православна српска црква...*, 139; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 361.

⁴⁹⁹ С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 294.

⁵⁰⁰ Бугарске владика Теодосије тада још није имао брат од султана за званично постављење, већ је био добио само бујуртију (овлашћење) од великог везира, којом му је допуштено да може да обнови егзархијску епархију у Скопљу. (АС, МИД, ППО 1890, ред 73, К. Н. Христић–С. Грујићу, Солун 25. III 1890; АС, МИД, ППО 1890, ред 73, Деловођа Генералног конзулата у Скопљу Милтијад Васиљевић–Генералном конзулу у Скопљу В. Карићу, Скопље 27. III 1890; АС, МИД, ПО, 1890, фасц. III, досије III, пов. 526, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 9. IV 1890; „Он ферман нема него доно је једно писмо из Цариграда којим се препоручио Валији као поп који долази да служи за Ускрс и да расправи неколике црквене и општинске ствари и да се врати, а у његовом пасошу стоји да је Митрополит Скопљански.“ Све ово унело је велико узнемирење међу Грцима, конзула Стурнарија и митрополита Пајсија, па су се у више наврата обраћали скопском валији са захтевом да му се не дозволи служење у цркви и да се што пре врати у Цариград. Но и поред тога владика Теодосије је служио у цркви за Ускрс а бугарска општина је спремила молбу Порти „да он остане 6 месец овде да освети 27 или 28 цркве неосвештене.“ (АС, МИД, ППО 1890, ред 73, М. Васиљевић–В. Карићу, Скопље 28. III 1890; АС, МИД, ППО 1890, ред 73, М. Васиљевић–В. Карићу, Скопље 31. III 1890; АС, МИД, ППО 1890, ред 73, М. Васиљевић–В. Карићу, Скопље 2. IV 1890; АС, МИД, ППО 1890, ред 73, М. Васиљевић–В. Карићу, Скопље 4. IV 1890; АС, МИД, ПО, 1890, фасц. II, досије VII, пов. 533, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 11. IV 1890). Очигледно да су турске власти намерно издале бујуртију (овлашћење) митрополиту Теодосију са називом попа да би се избегли протести Патријаршије. Када је патријарх

после догађаја у цркви Светог Спаса у Скопљу, када је митрополит Пајсије истерао из цркве српског попа Јована Бурковића и забранио службу на словенском језику, тако да су Срби у Скопљу још увек били резервисани према Грцима и и у почетку нису их много помагали у протестима против доласка владике Теодосија. И председник владе С. Грујић је саветовао деловођу скопског конзулата „да се ништа одсудно не предузима“ до доласка конзула Карића у Скопље.⁵⁰¹ Међутим, српски посланик у Цариграду, иако је све жалбе против Пајсија уредно саопштавао грчком посланику у Атини и патријарху, сматрао да је у „нашим скопљанским извештајима прилично акцентована анимозност против Митрополита Пајсија“, који је у тој ситуацији од грчких представника и Патријаршије био „позван да предузима све одбрамбене кораке од бугарске власти у Скопљу. Тога ради би се требало старати, да се сви који држе са Васељенском Патријаршијом држе сложено, да се не цепају никако, и да раде што могу енергичније, јер ако раде друкчије, како су и онако у мањини, успех ће се наш компромитовати а бугарски осигурати. По томе би се све личне ствари морале за сад оставити на страну, не да се забораве, него да се већим успехом наново зачну кад ова напаст прође, ако би прошла. Овде су ме из грчког посланства нарочито молили, да наши људи буду у помоћи при потписивању молбе, која ће се од стране правослвне општине у Скопљу упутити турској власти против овог насиљана права и на спокојство православне општине у Скопљу и православнога народа у околини.“ Износећи своје уверење да је то неопходно и да ће се то и остварити Новаковић предлаже Грујићу да својом наредбом не поштрава сукобе које су Грци започели „када су својим шовинистичком неумереношћу нападали на словенски језик у цркви српској и спремали се да Србе из општине истерају.“⁵⁰² Наглашавајући да је „Скопље на врху Македоније и наша прва позиција у том правцу,“ а да би јачањем бугарске општине и бугарске цркве у њему били одсечени од осталих делова Македоније, Новаковић је још једном преложио Грујићу да и Срби учествују у прикупљању потписа.⁵⁰³

Дионисије V отишао код великог везира да, и поред протеста у писаној форми, и лично протестује, овај му је „одговорио да они нису дали допуштење ни за каквог владикау ни за митрополита него за попа, и то да посвршава извесне послове, па да се врати. Кад му је Патријарх казао, да је Митрополит, да је као такав служио у цркви, и да се спрема да тамо остане, он је избегавао одговор.“ (АС, МИД, ПО, 1890, фасц. II, досије VII, пов. 533, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 11. IV 1890).

⁵⁰¹ АС, МИД, ППО 1890, ред 73, Деловођа конзулата у Скопљу М. Васиљевић–конзулу у Скопљу В. Карићу, Скопље 30. III 1890; АС, МИД, ППО 1890, ред 73, М. Васиљевић–С. Грујићу, Скопље 4. IV 1890; АС, МИД, ППО 1890, ред 73, М. Васиљевић–В. Карићу, Скопље 4. IV 1890.

⁵⁰² АС, МИД, ПО, 1890, фасц. III, досије III, пов. 526, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 9. IV 1890.

⁵⁰³ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. II, досије VII, пов. 533, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 11. IV 1890.

И посланиници држава чланица Тројног савеза и Енглеске у Цариграду пружали су пуну помоћ Бугарима на Порти. И енглески дописници из Софије, у извештајима за своје листове, стално су доказивали бугарски карактер Македоније.⁵⁰⁴ С циљем да још више ојача бугарске позиције у Македонији, Стамбулов је намеравао да Порти поднесе план о изградњи железничке пруге Ђустендил – Скопље. Овакву намеру Бугарске српски посланик у Цариграду С. Новаковић је примио са великим подозрењем, јер је сматрао да би реализација таквог пројекта била на штету српских политичких и економских интереса. Зато је предложио српској влади да покуша да преко Русије спречи реализацију бугарског пројекта пруге према Македонији.⁵⁰⁵

Карактеристично је било и понашање Русије по питању повратка бугарских владика у Македонију. Иако је радила против нове бугарске владе и тренутног стања у Бугарској, Русија није у начелу била против издавања берата за њене епископе у Македонији. Када се С. Новаковић пожалио руском посланику у Цариграду Нелидову да се издавањем берата бугарским владикама српским аспирацијама „свуда затварају изгледи“ и да „народној политици остаје само да очајава“, овај му је одговорио „да он још не сматра питање за дефинитивно свршеним“ и саветовао га да Срби не треба да очајавају, већ да наставе рад који је започет „с књигама и учитељима“.⁵⁰⁶

Нелидов је тумачио повратак бугарских владика у Македонију као жељу сила Тројног савеза и Енглеске како би учврстиле политичко стање у Бугарској. Нелидов даље каже да се Русија у начелу не противи издавању берата, али сматра да није моменат за тај корак. На основу овакве изјаве посланика Нелидова, С. Новаковић је закључио да „Руси опет као да не могу да напусте мисао да је садашње стање у Бугарској привремено, и да ће се оно једанпут у њихову корист обрнути, и увек се чувају да стану у опреку с идејама народа бугарскога, ма колико да су вољни развити сву енергију против садање власти и против садашњег стања у Бугарској.“⁵⁰⁷

Цариградска Патријаршија и грчка влада настојале су на све могуће начине да спрече поновно постављење бугарских владика у Македонији, а у томе су очекивале и подршку српске дипломатије. Заправо, то је био главни повод преговорима о заједничком

⁵⁰⁴С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 323.

⁵⁰⁵АС, МИД, ПО, 1891, фасц. II, дос. VII, пов. 796, С. Новаковић–М. Ђорђевићу, Цариград, 3. VI 1891.

⁵⁰⁶АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 974, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. VII 1890.

⁵⁰⁷Исто.

раду. Грчки посланик у Цариграду имао је налог председника владе Трикуписа да по овом питању сарађује са српским послаником у Цариграду.⁵⁰⁸ Разматрајући позив Патријаршије и грчког посланика у Цариграду на сарадњу у сузбијању Егзархата у Македонији и Старој Србији, Новаковић је био мишљења да, пре свега, треба отклонити узроке који су довели до оснивања Егзархата, а то се могло толерантнијим односом према Словенима и словенском језику у цркви, и то у савезу са Србијом.⁵⁰⁹ Иако је посланик Новаковић у начелу прихватао споразуман рад са Цариградском патријаршијом и грчком владом у сузбијању Егзархије у Македонији,⁵¹⁰ предлог грчког посланика у Цариграду „да се међу народом у епархијама охридској и скопској удеси против владика у виду писаних протеста или какве демонстрације“ није прихватио, јер је мислио „да би тако што могло само изложити новим патњама наше и онако сувише напаћене људе. Да онамо живе Грци, тешко да би и они на то мислили.“⁵¹¹ Новаковић је био мишљења да би требало да се нешто учини између Грчке и Србије, те је због тога грчког посланика у Цариграду саветовао „да пише својој влади да одмах у овај мах пошље посланика у Београд,⁵¹² макар исти само неколико дана остао“, а председнику Министарског савета и министру иностраних дела Србије предлаже „да с наше стране могао би се послати когод у специјалној мисији или да говори с грчком владом о споразумној акцији између Грчке и Србије, или о послу скопљанске цркве.... Није толико за тим да се баш и сврши што, јер би довољно било и да се започне, него је више за тим, да се нешто чује и пред политични интерес баци да међу Србијом и Грчком није само на речима, него да се и нешто ради.“⁵¹³

Почетком 1890. године заједничким и усаглашеним акцијама код Порте цариградски патријарх Дионисије V и грчки и српски посланици у Цариграду Маврокордато и С. Новаковић покушавали су да спрече издавање берата бугарским

⁵⁰⁸ Исто.

⁵⁰⁹ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 27. VII 1890; Ј. М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, Споменица Стојана Новаковића, Београд 1921, 179-182.

⁵¹⁰ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 27. VII 1890.

⁵¹¹ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1057, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 2. VIII 1890.

⁵¹² Грчка и Србија нису тада имале своје званичне дипломатске представнике у Београду и Атини. Грчка је почетком 1885. године „због штедње“ повукла свог посланика из Београда, Делијаниса, а задржала отправника послова Назоса. (С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 293). Након годину дана и Србија је узвратила истом мером тако што је средином јануара 1886. године повукла свога посланика из Атине Јеврема Грујића и акредитовала га при руском двору у Петрограду. (АС, МИД, ПО, 1886, фасц. II, досије XI, пов. 39, Посланик у Цариграду Ј. Грујић–М. Гарашанину, Цариград, 17. I 1886; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 297).

⁵¹³ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1057, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 2. VIII 1890.

владикама.⁵¹⁴ Тако је јачање Бугарске и њене пропаганде у Македонији утицало на приближавање Србије и Грчке. Посланик Новаковић је поводом доласка бугарског владике Теодосија у Скопље и настале ситуације у цркви Светога Спаса у Скопљу посетио патријарха и казао му да оно што је митрополит Пајсије наредио „вређа наша осећања“ и да је „у садашњим приликама од неодсудне штете по интересе православља“, и зато он сматра „како би требало да се Срби и Грци у Скопљу заједнички сложено држе против опасности од насељења шизматичког бугарског Митрополита у Скопљу“. Патријарх му је том приликом рекао „да је наредио да се поврати старо стање у цркви и да је од Митрополита Пајсија добио одговор, да ће тако учинити“, а да ће о потреби заједничког држања Срба и Грка у Скопљу поново писати митрополиту Пајсију.⁵¹⁵

Почетком јула 1890. године цариградски патријарх Дионисије V предао је султану Абдул Хамид II⁵¹⁶ мемоар против постављења бугарских владика у Македонији. Патријарх је, између осталог, тражио да се бугарска црква не назива православном већ шизматичком, и да бугарско свештенство промени одело. Почетком јула султан је објавио своју ираду о том предмету, где је дозволио да се о томе поведу преговори са Егзархијом и да се расправи питање о оделу и остали пословима егзархијске цркве. Султан није наредио Порти да се издају берати бугарским владикама у Скопљу и Охриду, већ јој је одобрио да о томе поведе преговоре са Егзархатом.⁵¹⁷ Оваква султанова ирада подстакла је патријарха Дионисија V да се одмах новим актом обрати Порти, у којем наводи „да она руши Васељенску цркву, ако учини по вољи Бугара, да би се тиме Васељенска патријаршија скоро уништила, и да онда сметње нема да се дају владичанства свакој народности која би пожелела, и Србима и Румунима и Арбанасима и Јелинима из Грчке.“ Велики везир је одговорио да Порта жели да се нађе какав *modus vivendi* међу Егзархијом и Великом црквом, али да се она осећа обавезном према раније издатим ферманима (бератима).⁵¹⁸ Обзиром да је патријарх најавио оставку, уколико се султан и Порта по његовим молбама ништа не учине, 12. јула 1890. године султан Абдул Хамид II је примио делегацију св. Синода и патријарха Дионисије V. У разговору који је трајао сат и по султан је саопштио

⁵¹⁴ Видети у одељку Српски конзулат у Битољу стр. 89-101.

⁵¹⁵ АС, МИД, ПО, 1890, фас. II, дос. VII, пов. 533, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 11. IV 1890.

⁵¹⁶ Патријарха Дионисије V овом приликом није примио султан Абдул Хамид II, већ његов први секретар Суреја–паша. АС, МИД, ПО, 1890, фас. I, дос. V, пов. 974, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. VII 1890.

⁵¹⁷ АС, МИД, ПО, 1890, фас. I, досије V, пов. 1005, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 18. VII 1890.

⁵¹⁸ АС, МИД, ПО, 1890, фас. I, досије V, пов. 1005, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 18. VII 1890; АС, МИД, ПО, 1890, фас. I, досије V, пов. 952, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 13. VII 1890.

да је питање берата бугарских владика одложено, да се берати неће издавати и да представници Велике цркве могу бити спокојни.⁵¹⁹

Међутим, почетком друге половине јула догађаји око берата бугарских владика су се ређали нагло један за другим, тако да су већ 23. јула берати били штампани и предати егзарху, који их је проследио владикама Теодосију и Синесију.⁵²⁰ Овакав потез турских власти, као и бугарску кампању која му је претходила, Новаковић је прокоментарисао „као лепа опомена да је сад време да се најживље ради око свестраног старања о нашим интересима у Македонији“.⁵²¹

Тако је, и поред упорног настојања грчког посланика у Цариграду да својим интервенцијама код Порте спречи повратак бугарских владика у Скопље и Охрид и меморандума цариградског патријарха Дионисије V, јула 1890. године Егзархија добила берате за постављање својих владика Теодосија и Синесија у Скопљу и Охриду.⁵²² Због оваквог поступка Порте цариградски патријарх Дионисије V је истог дана сазвао састанак св. Синода Цариградске патријаршије и поднео оставку. Синод није прихватио оставку, већ ју је проследио великом везиру, с објашњењем да оставка није дошла због унутрашњих питања Патријаршије него због њеног неспоразума са турском владом око начелних питања црквених права (црквених повластица), и захтевом да се узроци патријархове оставке уклоне и оставка не прихвати. Да би приморио ситуацију, велики

⁵¹⁹АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 952, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 13. VII 1890.

⁵²⁰АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 27. VII 1890; С. Терзић, Србија и Грчка..., 296. Теодосије је од марта месеца био у Скопљу а Синесије је после добијања берата кренуо из Цариграда преко Солуна и Битоља ка Охриду, где је стигао 13. августа 1890. године. У Битољу се задржао два дана, и за то време предао брат битољском валији и служио службу у бугарској цркви. Интересантно је да је овој служби на позив присуствовао и руски конзул у Битољу Демерик са својим дргоманом Лапеом. После службе конзул Демерик је посетио владика Синесија а овај му је посету вратио истог дана после подне. Поступак руског конзула у Битољу Демерика делује доста чудно јер, док је званична Русија протествовала у Цариграду против повратка бугарских владика у Македонију, њен конзул је овде показао сасвим супротан став, исказујући добродошлицу бугарском владика. Намеће се закључак, ако је конзул Демерик ову посету направио уз сагласност своје владе онда је руска политика према овом питању била неискрена. (АС, МИД, ППО, 1890, ред 8, Д. Боди–С. Грујићу, Битољ 13. VIII 1890).

⁵²¹АС, МИД, ПО, 1888, фасц. V, досије III, пов. 722, С. Новаковић–Д. Франасовићу, Цариград 2. X 1888.

⁵²²АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 974, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. VI 1890; Исто, пов. 1005, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 8. VII 1890; АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1920, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 27. VII 1890; Исто, пов. 1057, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 2. VIII 1890; Исто, пов. 1162, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 1. IX 1890; Исто, пов. 1162, Васељенски патријарх–Министру правде и вероисповести турске владе, Цариград, 21. VIII 1890.

везир је позвао цариградског патријарха Дионисија V да остане на свом месту и обећао да ће Порта попустити по питању црквених повластица.⁵²³

Убрзо по постављењу бугарских владика Теодосија и Синесија, јула 1890. године у Скопљу и Охриду избио је на видело спор између Патријаршије и Порте, који је тињао већ неколико година. Порта је желела да однос државе и цркве постави на модернију основу, тј. да ојача државну власт и сузи црквену, посебно у судском домену. И грчка влада и Грци у Цариграду чинили су све да одрже старе патријаршијске повластице. Грчки председник владе Трикупис је више пута инсистирао код руског посланика у Атини да Русија подржи права православне цркве у Турској, имајући у виду њену традиционалну улогу заштитнице православља. Док је Русија питање бугарске цркве и бугарских владика прихватала као свршен чин и отворено одбијала тежње Цариградске патријаршије да Бугаре прогласи за шизматике и да их натера да промене свештеничко одело како би се разликовало од одела православног свештенства, по питању патријаршијских права (повластица) заузела је одлучнији став и издала налог свом посланику Нелидову да се код Порте заузме како би се стара патријаршијска права сва задржала и потврдила.⁵²⁴ Руско посланство у Цариграду је добило „налог из Петрограда да се живо заузме за одржање црквених привилегија у потпуности, е да би се због познатог свршетка о бератима бугарских владика учинила компензација Грцима и Србима“, саопштио је С. Новаковићу руски отправик послова посланства у Цариграду Жадовски, који је о овоме два пута разговарао на Порти.⁵²⁵ Што се тиче српских епископа у Скопљу и Призрену руско посланство у Цариграду је и од раније добијало такве налоге од своје владе. Свакако да је са тим био упознат и С. Новаковић који је, уз сагласност председника владе Саве Грујића, као кандидате за ова епископска места предложио митрополита Саву Косановића и ректора призренске богословије Мелентија.⁵²⁶

⁵²³Питање црквених повластица се већ неколико година пре потезало између Патријаршије и Порте. Порта је била планирала да своје компетенције прошири на штету компетенција православних црквених власти, тј да смањи црквене повластице које су се највише односиле на судска решавања везана за тестаменте, бракове, свештеничке кривице, (АС, МИД, ПО, 1890, фас. I, дос. V, пов. 974, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. VI 1890; Исто, пов. 1005, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 8. VII 1890; Исто, пов. 1057, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 2. VIII 1890; Исто, пов. 1162, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 1.IX 1890; Исто, пов. 1162, Васељенски патријарх-Министру правде и вероисповести турске владе, Цариград, 21. VIII 1890.

⁵²⁴АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1086, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 14. VIII 1890.

⁵²⁵АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1107, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 19. VIII 1890.

⁵²⁶Исто.

Почетком октобра 1890. године у знак протеста због политике Порте, затворене су све патријаршијске цркве у Турској, сви односи између Порте и Патријаршије су прекинути, да би се на тај начин извршио притисак на Порту и султана и да би се изазвао масовни народни покрет међу хришћанима.⁵²⁷ Међутим, Новаковић је констатовао да овај покрет није наишао на одзив у народу, већ је углавном остао у вишој црквеној јерархији и у вишим грчким круговима. „Не разумевајући игру простим људима је било криво што су затворене цркве и стали су се жалити на црквене власти и људе који то воде“, пише Новаковић. Овако држање Патријаршије и Грка изазвало је контраакцију Порте, тако да је „са затварањем цркава у исти мах и црквени приход суспендован“, истовремено је пустила гласине да Бугари траже постављење владике у Велесу, а македонске Цинцаре је наговарала да јој се обрате са захтевом за цинцарским владикама.

Средином октобра дошло је до приближавања ставова Порте и патријаршије, тако што је Порта обећала „да ће патријаршијске привилегије потврдити у целини, ако се Патријаршија прихвати да напусти или одложи спор о бератима охридскога и скопскога бугарскога владике. Уз то Порта би дала реч да ће с тим пресећи давање берата бугарским владикама.“⁵²⁸ И руски посланик у Цариграду Нелидов подржавао је овакав предлог, уз савет Грцима да Србима уступе скопску и охридску епархију.⁵²⁹ Међутим, само што се стицао утисак „да је ствар на тим основима скоро свршена, и било је остало да се само дотични акти напишу и утврде... на један пут, не зна се управо из кога узрока, цео посао тргну натраг. Мисли се да је Порта старала се да у последњем моменту спасе колико толико свога административног утицаја на школе и на цркве, који утицај Порта сматра као своједржавно право, неопходно за одржавање царства, те да овом приликом ма колико начне привилегије.“⁵³⁰ Обзиром да је убрзо након тога дошло је до оставке председника грчке владе Харилаоса Трикуписа, а самим тим очекивала се и замена грчког посланика у Цариграду Маврокордатоса, односи између Порте и Патријаршије су остали и даље прекинути.

⁵²⁷ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1289, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 7. X 1890.

⁵²⁸ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1309, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 20. X 1890.

⁵²⁹ Русија није инсистирала да се уклоне бугарске владике из Скопља и Охрида јер је била уверена да Турска из обзира државног достојанства на то неће пристати. У грчким политичким круговима били су разочарани оваквим руским ставом јер су мислили да би уз одлучнији став Русије Патријаршија успела у свом захтеву.

⁵³⁰ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1309, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 20. X 1890.

Руски посланик у Цариграду Нелидов је сматрао да су захтеви Патријаршије за одазивање бугарских владика из Скопља и Охрида, као и мењање одела свештеника Егзархата и проглашење бугарске цркве за шизматичку потпуно нереални, јер „Порта не може чинити што никаква влада чинила не би, да својим поданицима брише што је јуче потписала и да врши, што се с достојанством државним не слаже.“ Зато је Русија саветовала Патријаршију да на тим питањима не истрајава, јер „могло би врло лако испасти, да се Бугари том приликом опет користе и да извуку владике и за Битољ, Велес, Струмицу, Дибру и Серез.“ Зато је, по мишљењу посланика Нелидова, за Патријаршију боље било да за извесно време стање прихвати као свршен чин, а да ради на заштити својих раније утврђених привилегија, да епископска места у Скопљу и Охриду уступи Србима, а да Порта обећа да неће у остале епархије пуштати бугарске владике. Овакво решење по мишљењу посланика Нелидова задовољило би све три стране, Бугаре, Грке и Србе, а ишло би у интересу и Патријаршије и Порте.⁵³¹

Отварање српског конзулата у Битољу знатно је је утицало на прелазак македонског становништва из Егзархата у Патријаршију, што је јако узнемирило бугарску пропаганду. Већ почетком 1891. године становништво из села Врбјана и Тополчана, које је до тада признавало Егзархат, пријавило се митрополиту са жељом да желе да признају Патријаршију. Покрет је био јак у кичевском и поречком крају. Зато је бугарска политика настојала да појача неповерење турских власти према српској пропаганди, коју „овде представљао неко страшило, као неки баук за турску царевину, управо, нешто револуционарно...“⁵³² Заплашен почетним резултатима српске пропаганде бугарски владика у Охриду Синесије у пролеће 1891. године организовао је убиство српског попа из Подгорца Стојана Крстића. Јуна 1891. године секретар Егзархата Шопов предузео је путовање по Македонији - од Солуна, преко Битоља, Кичева, поречког краја, Дебра, Струге, Охрида и Ресена и са собом „понео писмене молбе да растура по народу на потписивање, у којој тобож народ изјављује да жели бугарске школе; да признаје као главу цркве Егзархат и да о српству ни помена нема у њиховим крајевима...“⁵³³

⁵³¹ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1309, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 20. X 1890.

⁵³² АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, Д. Боди–Министру иностраних дела М. Ђорђевићу, Битољ 2. I 1891.

⁵³³ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, Д. Боди–Министру иностраних дела М. Ђорђевићу, Битољ 29. VI 1891.

Збор Срба из Турске и грађана Београда 22. јула (3. августа) 1890

Срби из Македоније и Старе Србије изазвани бугарским захтевима да се у Македонију врате њихове владике, којима је Порта одузела берате 1876. године, образовали су привремени Македонско-старосрпски одбор, који је одмах написао Протест и Оглас, у коме су јасно назначене намере и правац деловања. Немајући могућност да протестно писмо лично доставе турској влади, они га шаљу председнику владе Краљевине Србије Сави Грујићу, са покорном молбом да га он достави Високој Порти и захтева од ње да се бугарске владике не шаљу у Скопље, Велес и Охрид зато што у тим местима живи српски народ.⁵³⁴ „Познато је свакоме, да у Старој Србији и Македонији живе Срби још из седмог века после Христа кад су се из Бојке доселили. Историјска факта тврде, да су оно били у заједници са осталим Србима пуних пет векова, до пропасти српске државе на Косову, где је и био центар српске славе и величине. – Не може се порећи ни то, да су они имали црквену аутономију – патријаршију, са столицом у Пећи, до пресељења патријарха Арсенија у Аустро-Угарску. Познато је и то, да су црквама и манастирима чинодејствовали српски свештеници, а по школама учило је се на чисто српском језику до пре 30 година. Зна се да су све цркве и манастири, који данас постоје у Старој Србији и Македонији, задужбине наших српских негдашњих царева и краљева, старе књиге, натписи, градови и споменици, који се у великом броју налазе, тако исто јасно сведоче, да су остаци негдашње српске славе и величине.

Па шта сад видимо?

Место српских владика и свештеника, на жалост, видимо бугарско свештенство, место српских учитеља видимо, бугарске пропаганде, које су се увукле у срце српског живља у Скопљу, негдашњој престоници српске државе – у Велесу, Охриду и другим местима. Место да српско свештенство по црквама и манастирима чинодејствује на словенском језику и одржава народ у православљу, видимо бугарско шизматичко свештенство, које чита слово божије на бугарско-татарском језику и народ унијати. Место да се младеж по школама учи на свом матерњем српском језику, видимо бугарске шовинисте, који је уче да је „Болгарин“, а не „Србин“, да говори: „тука така“ „кшта,

⁵³⁴ АС, МИД, ПО, фасц. I, дос. IV, пов. бр. 2184. Чланови Одбора Србо-Македонаца Деспот Бацовић, Милан Новичић, Н. Хаџијев, Арсеније Шуменковић и Јован Симић-Сави Грујићу, Ниш 22. VII 1890.

башта“ и да никад не изговара српске гласове ħ, ħ, и т.д.⁵³⁵ Видимо, дакле, где се свакога дана српска народност топи у туђе народности, и где се из дана у дан народ српски унијати. Жалост велика!

Господине министре!

Ова национална нагла промена у поменутих областима није процес бугарске памети, ни српске неувиђавности и немарности, нити је видљив знак духовног расположења мештана, не, - но овоме је клица негде дубље одакле истиче свака струја у неограниченим монархијама.“

У даљем делу текста Протеста, Одбор указује да је Отоманска влада дужна да води рачуна о српском елементу који живи у Старој Србији и Македонији, и да обнови црквену управу онакву какву је наследила од потчињених народа: Срба, Бугара и Грка. Најпре, треба све бугарске учитеље и свештенике да уклони из поменутих места, а затим да дозволи и српским учитељима и свештеницима да долазе у ове области. „Она несме порећи да на Косову, у Скопљу, Велезу, Прилепу, Битољу, Охриду, и т.д. живе Срби. Историја њена крупним словима забележила је битку на Косову са Србима, и косовском битком уздигнута је она на ступањ царевине.... Ако отоманска влада правда свој поступак изјављеном жељом мештана, ми, као Срби, рођени синови Македоније и Старе Србије изјављујемо, да је изјављена жеља мештана обманом и утицајем учитеља и свештеника бугарских добивена, који су онамо из Трнова, Габрова, Свиштова, и других места отишли да народ обману – побугаре и поунијате.

Гласање (plebiscite) године 1871. у Македонији и Старој Србији извршено је само на управљено питање од стране турских чиновника, који су гласању присуствовали: Ко хоће грчког владику а ко бугарског, а нико није питан ко хоће српског. Дакле онда је пречишћено питање само између Грка и Словена (Срба и Бугара).... Двадесет и више година како бугарски учитељи и свештеници народ у поменутих крајевима обмањују. Он је сад у буновном стању; њему су појмови помућени, његове речи не могу да задовоље истину, која је историјским факторима освештена. У историји Турске царевине јамачно забележено је, докле се је Пећка патријаршија простирала, тј. које су епархије потпадале под Пећску патријаршију. Ми и сада друго не тражимо, но да се обнови пећска Патријаршија, јер су онда Бугари имали своју патријаршију у Трнову, а Грци у

⁵³⁵Бугари за српско ħ и ħ имају двоглас: шт и жд. (напомена В. Дедовић)

Цариграду.“ Испољавајући своје уверење да су Срби и да већина становника Македоније и Старе Србије припада српској народности чланови Одбора протестују против доласка бугарских владика и наглашавају да „долазак бугарских владика у чисто српске епархије сматрамо за напад на нашу веру, на наш језик, на наше обичаје, на наше осећаје, на нашу народност.“ Зато очекују да ће Висока порта одбацити неправедне захтеве бугарске владе, јер би у противном случају показала да српски народ не може наћи праведну заштиту код своје отоманске владе, што би представљало очито непријатељство према српском народу како у турској тако и према осталим Србима. Убеђени да су изнети захтеви праведни и умесни чланови Одбора Србо-Македонаца моле турску владу:

1) да у спразуму са Цариградском патријаршијом обнови Пећку патријаршију која би се простирала на територији косовског, Битољског и Солунског вилајета са епархијама: призренском, скопљанском, дибарско-кичевском, битољском, охридском и велешко-струмичком.

2) да дозволи Србима у наведеним вилајетима да отварају школе на свом матерњем језику и да имају право и слободе да доводе учитеље из Краљевине Србије и других држава где има школованих српских учитеља.

Из садржаја Протеста се може видети намера и правац рада овог одбора па смо из тог разлога дали и подуже његове цитате. Протест су, поред чланова Одбора, требали да потпишу сви Срби који воде порекло из Старе Србије и Македоније а који тренутно живе у Краљевини Србији.⁵³⁶

Обзиром да је Привремени Македонско-старосрпски одбор сматрао да написани протест поред њих треба да подрже и потпишу и остали Срби који су родом из Македоније и Старе Србије, а који привремено живе у Краљевини Србији, затражио је савет од председника владе Србије на који начин да се прикупе потписи: да се по свима варошима држе зборови Срба из Македоније и Старе Србије, на којима би потписивали овај протест, или да се оригинал повери једном лицу, које ће ићи по варошима, држати зборове и потписивати људе. На основу консултације са владом Србије, Македонско-старосрпски одбор донео је одлуку да се органузују велики скупови у градовима у којима

⁵³⁶АС, МИД, ПО, фасц. I, дос. IV, пов. бр. 2184. Чланови Одбора Србо-Македонаца Деспот Бацовић, Милан Новичић, Н. Хаџијев, Арсеније Шуменковић и Јован Симић-Сави Грујићу, Ниш 22. VII 1890.

живи највећи број Срба из Македоније и Старе Србије. Тако су се Срби из Македоније и Старе Србије који привремено живе у Србији најпре окупили у Београду.

На Збору Срба из Турске и грађана Београда, 22. јула (3. августа) 1890. Године, донета је резолуција са три тачке: изаћи пред руског цара Александра III као покровитеља православља и тражити његову заштиту од бугарске пропаганде, која иде руку под руку са иноверном пропагандом; молити султана да не потврди назначене епископе; захтевати од Цариградске патријаршије да протестује против постављења бугарских владика.⁵³⁷ У писму упућеном руском цару Александру III, од „цара сверусијског“ се тражила заштита српског народа у старој Србији и Македонији – „да не допусти да га бугарске владике одрођавају од његове остале браће“. Писмо су потписали Председник Главног одбора Коста Шуменковић и потпредседник Коста Гинић.⁵³⁸

Вест о постављењу бугарских владика у Скопљу и Охриду изазвала је оштре реакције против оваквог поступка Порте и у Нишу. И у овом граду 29. јула 1890. године сакупили се Срби родом из Македоније и Старе Србије, протестујући против захтева бугарске владе да се врате њене владике у Скопље, Велес и Охрид. Након дискусија и анализа ситуације у Македонији и Старој Србији, збор је донео следеће закључке:

1. Да је српском народу у Македонији и Старој Србији учињена велика неправда са постављењем бугарских владика у Епархије: скопљанску, велешку и охридску, које су по народности и историјским правима српске;

2. Да је постављеним бугарским владикама у поменутиим епархијама задња намера више политичка – да уништи српску народност и народ поунијате;

3. Да су постављене бугарске владике шизматици – отпадници од православне цркве, и

4. Да ће се са постављењем бугарских владика изазвати у народу у Македонији и Старој Србији неслога и немири, а отуда ће се изродити рђаве последице за народ Отоманске царевине, јер Срби неће моћи да трпе, да му по црквама чинодејствују шизматици; да му мењају веру и језик, и да му ниште обичаје и народност.

На основу ових закључака Збор је донео следеће одлуке:

⁵³⁷С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 296.

⁵³⁸С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 296-297. (Професор др Славенко Терзић је документ пронашао у руском архиву - АВГПР, фас. Политархив, 1890, док. 448, лист. 148-150, Сергеев Гирсу, Београд 1. августа 1890).

а) Да се умоли Његово Величанство Султан Абдул Хамид II, да обустави шиљање бугарских владика у српске епархије: скопљанску, велешку и охридску.

б) Да изволи воспоставити Србима у Македонији и Старој Србији Пећску патријаршију са њеним епархијама, које ће стајати у сагласију са васеленским цариградским патријархом.

в) Да се дозволи Србима у Македонији и Старој Србији да се уче на свом матерњем српском језику, и да имају права и слободе, да набављају себи учитеље из свију држава, где буду нашли добре способне српске учитеље.

г) Да се умоле Европске велесиле, а нарочито Његово Императорско Величанство цар руски Александар III, као заштитник Словена и православне вере у Турској царевини, да помогне праведне захтеве овога збора, који су израз целог српског народа у Македонији и Старој Србији.

д) Да се изјави захвалност васеленском Патријарху на изјављеном протесту против постављења бугарских владика у Македонији и Старој Србији; и у исто време да се умоли да и даље настане, да се у реченим местима обустави шиљање бугарских владика и да се народ одржи у православљу.

е) Да се умоли српска влада, која је са нама једне вере и народности, да подејствује где треба, да се очува наша вера и народност у Македонији и Ст. Србији од страних агитација.⁵³⁹

За рад на спровођењу одлука Збора изабран је шесточлани одбор, који су сачињавала следећа лица: Деспот Бацовић, Милан Новичић, Арсеније Шијаковић, Арсеније Шуменковић, Манојло Ђорђевић –Призренац и Лазар Хацијев. Одбор је добио задатак да на основу одлука Збора направи петиције за европске велесиле и да их у име збора потпише. Такође му је дата обавеза „да у име збора и даље ради како уме и зна, да се наша народност у поменутих областима од страних агитација брани, и да најозбиљније настане да се обнови Пећска Патријаршија са њеним Епархијама.“ Изабрани одбор је уручио председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије

⁵³⁹ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, дос. IV, пов. бр. 2184. Чланови Одбора Србо-Македонаца Деспот Бацовић, Милан Новичић, Н. Хацијев, Арсеније Шуменковић и Јован Симић-С. Грујићу, Ниш 29. VII 1890.

Сави Грујићу одлуке које су донесене на овом збору и покорно га замолио да изволи порадити тамо где сматра да треба ове одлуке да се спроведу.⁵⁴⁰

Конференција српских конзула у Турској и Просветног одбора
у Београду 22. (10) априла 1891. године

Пошто је у свом националном програму ставила на прво месту Стару Србију и Македонију, као што су то чиниле и претходне владе, Пашићева влада (две узастопне владе од 11. фебруара 1891. до 9. августа 1892) је имала у плану да појача и рашири све дотадашње акције у овим областима. Велику помоћ у планираним активностима очекивала је од три најбоља познаваоца прилика у европској Турској: српског посланика у Цариграду Стојана Новаковића, угледног географа и српског конзула у Скопљу Владимира Карића, и секретара Министарства иностраних дела Србије Михаила Ристића. Међутим, српски конзули и српски национални радници у Старој Србији и Македонији нашли су се пред великим искушењима, јер су им се на том путу супростављале све организованија бугарска пропаганда, која је радила преко Егзархата, и грчка пропаганда, која је радила преко Патријаршије, које су желеле да на сваки начин спрече ширење српске национално-политичке и културно просветне пропаганде у овим областима.⁵⁴¹

Уочавајући напредовање српске пропаганде и ширење српских националних идеја, и Грци су 1890. године почели са прогањањем словенске службе у патријаршијским црквама. Грци су се супроставили дотадашњој пракси да се у олтару цркве Светог Спаса у Скопљу за једном певницом служи на словенском, а за другом на грчком језику.⁵⁴² Што се тиче школе, она је тек почетком фебруара 1891. године била отворена, али је само после неколико дана била затворена.⁵⁴³

Српска влада је рачунала на даљи отпор Порте за издавање одобрења за отварање српских школа у делу Косовског вилајета јужно од Шаре, и у Битољском и Солунском вилајету, под изговором да у том делу Турске не живе Срби, што се сматрало као директна

⁵⁴⁰ Исто.

⁵⁴¹ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, ПП бр. 139, и 140, С. Грујић-В. Карићу, Београд 18. I 1891.

⁵⁴² АС, Посланство у Цариграду, 1890-1891, фасц. III, 8/1890, В. Карић-С. Грујићу, Скопље 18. III 1890.

⁵⁴³ АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, ПП Бр. 164, В. Карић-С. Грујићу, Скопље 23. I 1891; Исто, ПП Бр. 202, В. Карић-С. Грујићу, Скопље 29. I 1891; Ј. М. Јовановић, *Обнова српске митрополије у Скопљу 1891-1902*, Братство, XXIX (1938), 74; Ј. Бурковић, *Обнова српске школе у Скопљу 1890-1891. године*, Братство XXX, (1939), 182.

последница интрига две супарничке пропагане.⁵⁴⁴ Укупну ситуацију је отежавала и одлука султана августа 1890. године да додели Бугарској егзархији владичанске столице у Скопљу и Охриду.⁵⁴⁵ Видевши да понашање турских власти наноси велику штету тежњама српског народа у Турској да има школу и цркву, српски конзул у Скопљу В. Карић је тражио начин на који би најбоље текла културно-просветна акција из Србије.⁵⁴⁶ По његовој оцени, српска дипломатија морала је рачунати и на то да код хришћанског народа у европској Турској није био изграђен осећај народности, односно припадности једном народу, па је зато и погрешно било мислити да ће се тај народ сам од себе окренути на једну или на другу страну. Сматрао је да само озбиљнији рад на просвено-политичкој акцији у Старој Србији и Македонији, коме не би недостајала средства, може допринети ширењу српске идеје у овим областима.⁵⁴⁷

Пошто се приликом посете српском конзулу у Солуну, почетком јануара 1891. Године, уверио да су проблеми организације српске просветно-политичке акције били слични на територијама делокруга неколико српских конзулата, један од предлога В. Карића за њено унапређење односио се на одржавање конференције српских конзула у Турској. Показивало се да супарници Србије у Старој Србији и Македонији, који су иначе били у повољнијем положају, располажу одлично опремљеном пропагандном службом и знатним средствима и да повећавају притисак на српска упоришта.⁵⁴⁸ Српски конзули нису имали довољно података на располагању на основу којих би њихова акција била боље планирана. Карић је тада, заједно са солунским конзулом В. Љотићем, предложио српској влади да се у Београду што пре одржи конференција српских конзула у Турској, на којој је, како је говорио, требало утврдити „план наше борбе на свим овамо странама“, а исто тако расправити више питања која су била у вези са тим.⁵⁴⁹ Према речима В. Карића ни његови позиви на сарадњу упућени колегама нису наилазили на одзив. Насупрот, међу

⁵⁴⁴ АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, ПП Бр. 222, С. Новаковић-Србије С. Грујићу, Цариград 31. I 1891.

⁵⁴⁵ АС, МИД, ППО, 1890, фасц. I, досије V, пов. бр. 952, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 13. VII 1890; Исто, пов. бр. 1057, С. Новаковић- С. Грујићу, Цариград 2. VIII 1890 (у прилогу превод берата за бугарског владика у Охриду); Исто, пов. бр. 1086, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 14. VIII 1890.

⁵⁴⁶ АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, ПП бр. 202, В. Карић-С. Грујићу, Скопље 29. I 1891.

⁵⁴⁷ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, ПП бр. 469, В. Карић-М. Ђорђевићу, Скопље 12. III 1891.

⁵⁴⁸ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, ПП бр. 139, и 140, С. Грујић-В. Карићу, Београд 18. I 1891.

⁵⁴⁹ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, ПП бр. 8, В. Карић-С. Грујићу, Скопље 1. I 1891.

њима је постојала бојазан да се једни другима не мешају у посао, док су, са друге стране, насртаји противника били све јачи.⁵⁵⁰

Верујући да је конференција заиста потребна како би се учврстила сарадња међу српским конзулима у Турској, радикална влада Саве Грујића је прихватила идеју о њеном одржавању, али је сматрала да до ње треба да дође нешто касније. Тренутна ситуација у Старој Србији и Македонији захтевала је неопходно присуство српских конзула, па је одлучено да се конференција одржи у неким повољнијим приликама. Председник владе и министар иностраних дела Србије С. Грујић је 18/30. јануара 1891. године дао упутство свим српским конзулима у Турској да се о свему договарају, а да се о свему овоме, као и о искуствима из постигнуте сарадње, разговара на будућој конференцији.⁵⁵¹

Нова влада, коју је у фебруару 1891. године формирао Никола Пашић, сматрала је да треба покренути нову широку акцију у Старој Србији и Македонији, у којој би сви српски конзули у Турској имали јединствене задатке. Да би се направио општи национални план и утврдиле смернице опште пропаганде у Старој Србији и Македонији, влада Николе Пашића је прихватила идеју В. Карића да се сазове и одржи конференција српских конзула у Турском Царству и Просветног одбора,⁵⁵² на којој би се „према стеченом искуству, а на основу званичних аката спремио један општи акт за нашу будућу пропаганду у границама материјалних средстава с којима располажемо.“ Тако да је нови министар иностраних дела Михаило Кр. Ђорђевић 20. фебруара 1891. године донео одлуку да закаже конференцију српских конзула у Турској за 22. март/10. април 1891. године у Београду.⁵⁵³

У међувремену настали су озбиљни проблеми у вези са српском акцијом у европској Турској, који су још више захтевали заједнички рад и договор српских конзула, чега до тада није било.⁵⁵⁴ Најосетљивија тачка била је у Скопљу, у којем су се највише

⁵⁵⁰ АС, МИД, ППО, 1891, ред 186, ПП бр. 202, В. Карић–С. Грујић, Скопље 24. I 1891; АС, МИД, ППО, 1891, ред 8, пов. бр. 554, М. Ђорђевић–конзулатима у Солуну, Скопљу и Битољу, Београд 28. III 1891.

⁵⁵¹ АС, Посланство у Цариграду, фасц. III, 6/891, С. Грујић–српским конзулима (циркулар), Београд 18. I 891; АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, ПП бр. 186, В. Карић–С. Грујићу, Скопље 24. I 1891.

⁵⁵² На овом састанку била су присутна сва три тадашња члана Просветног одбора архимандрит Нићифор Дучић (председник), и професори, историчари, Љубомир Ковачевић и Панта Срећковић. Архив Косова и Метохије, Фонд Ј. М. Јовановића, Фотокопија извештаја Саватија Милошевића о раду Просветно-политичког одељења од 1885. до 1892. године; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 132-133.

⁵⁵³ АС, МИД, ППО, ред 333, ПП бр. 971, М. Ђорђевић–Конзулату у Приштини, Београд 22. VI 1891.

⁵⁵⁴ Док су насртаји противника били све јачи, према речима В. Карића његови позиви за сарадњу нису наишли на одзив ни код његових колега из других конзулата. Постојала је међу њима страх да би се неко

сударале међусобно супростављене тежње. Зато је српска влада марта 1891. године прихватила иницијативу конзула у Скопљу В. Карића и посланика у Цариграду С. Новаковића да се, уместо цркве Светога Спаса, сагради нова, српска црква у Скопљу, која не би имала никакве везе са Бугарским егзархатом, а била би делимично одвојена и од Цариградске патријаршије, јер би се служба у њој обављала на српском црквенословенском језику.⁵⁵⁵ Планирано је да се касније у том делу Скопља сагради и српска школа и тако формира једна чврста српска црквено-школска општина, у којој би било лако одржавати ову школу. Поред изградње цркве и школе планирано је да се у Скопљу покрене снажна издавачка делатност, као и оснивање српских привредних предузећа.⁵⁵⁶ Прихватајући предлог конзула В. Карића, српска влада је донела одлуку и да се новчано помогне нови грчки митрополит у Скопљу Методије.⁵⁵⁷

Планирана конференција српских конзула у Турској (скопског В. Карића, битолског Д. Бодија и солунског В. Љотића), којој су присуствовали и чланови Просветног одбора: архимандрит Нићифор Дучић, Љуба Ковачевић и Панта Срећковић држана је у Београду 22. марта/10. априла 1891. године. На конференцији је исцрпно расправљано о путевима и средствима спровођења општег плана у оквиру будуће акције, извршена је размена искустава на основу чега је разрађен и формулисан тај план, у границама средстава која су могла бити стављена на располагање.⁵⁵⁸

Поред ове главне, тачке дневног реда биле су још и: именовање српских владика, оснивање српских црквено-школских општина, словенска служба у црквама, отварање и снабдевање српских школа.⁵⁵⁹ Било је речи о потреби да се Друштво Светога Саве одврати од даљег рада у Старој Србији и Македонији, на чему су конзули инсистирали.⁵⁶⁰ По њиховом мишљењу, Друштво Светог Саве је своје културно-просветне задатке на ширењу српске културе и школовању српске младежи обављало са доста ларме, што је

некоме мешао у посао АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, ПП, бр 186, В. Карић–С. Грујићу, Скопље 24. I 1891; исто, ред 8 ПП, бр 554, М. Ђорђевић–Конзулатима у Солуну, Скопљу и Битољу, Београд 28. III 1891.

⁵⁵⁵ АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, ПП, бр 354, М. Ђорђевић–Митрополиту Михаилу, Београд 27. II 1891.

⁵⁵⁶ АС, Фонд Николе Пашића, кут. 4, Конзул у Скопљу В. Карић–Николи Пашићу, Скопље 25. IX 1891.

⁵⁵⁷ АС, МИД, ППО, 1892, ред 333, ПП бр. 2297, С. Грујић–М. Ђорђевићу, Цариград 9. XII 1891; Исто, Сава Грујић–М. Ђорђевићу, Цариград 10. XII 1891; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 72.

⁵⁵⁸ На овој конференцији није учествовао конзул из Приштине тако да га министар иностраних дела накнадно обавештава о програму рада конференције и њеним одлукама. АС, МИД, ППО, ред 333, ПП бр. 971, М. Ђорђевић–Конзулату у Приштини, Београд 22. VI 1891.

⁵⁵⁹ Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 132; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 72.

⁵⁶⁰ АС, Фонд Николе Пашића, бр. 93, В. Карић–председнику владе Н. Пашићу, Врањска Бања, 13. VI 1891.

изазивало велико подозрење код турских власти, које су биле против рада оних установа за које се могло сматрати да су продужена рука Србије. Иако је било различитих мишљења о томе како треба организовати и водити пропаганду и предлога да конзули сами одлуче како ће да организују пропаганду према ситуацији на територији њиховог делокруга⁵⁶¹ и да према свом нахођењу узимају у службу агенте, учитеље и свештена лица, закључцима ове конференције утврђен је делокруг рада свих конзула и сваког учесника у националној акцији и метод њиховог будућег рада. Говорило се и о томе да се у акцији тражи поуздани ослонац на црквену хијерархију с Патријаршијом на челу, а да јој се узврати новцем.⁵⁶² Значи, и поред различитих ставова српских конзула из Старе Србије и Македоније и чланова Просветног одбора изнетих на овој заједничкој конференцији, донети закључци су били више од општег значаја, јер су њима утврђени непосредни задаци политичко-просветног деловања у Старој Србији и Македонији. Целокупна пропаганда је и даље требало да има искључиво просветни карактер, тј. да је обављају црква и школа.⁵⁶³

Планирану националну пропаганду требало је остваривати:

- „а) отварањем српских мушких и женских школа где је то могућно и потребно;
- б) давањем уџбеника по школама бесплатно где општине не могу да их набаве о своме трошку;
- в) одређивањем сталних плата учитељима и учитељицама сразмерно њиховој школској и националној спреми;
- г) растурањем пропагандних књига по народу;
- д) оснивањем, при Министарству иностраних дела, одељења за пропаганду и
- ђ) оснивањем Просветног одбора за пропаганду“.⁵⁶⁴

⁵⁶¹ Архив Косова и Метохије, фонд Ј. М. Јовановића, фотокопија извештаја Саватија Милошевића о раду Просветно-политичког одељења од 1885. до 1892. године; У једном несређеном материјалу из фонда Ј. М. Јовановића налази се и један предлог српског конзула Министарству иностраних дела Србије где се између осталог предлаже освета погинулих сународника, наоружање српског становништва, сејање мржње и заваде међу Албанцима, и тд.; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 132.

⁵⁶² АС, МИД, ППО, 1891, ред 284, ПП бр. 758, В. Карић–М. Ђорђевићу, Скопље 4. V 1891.

⁵⁶³ АС, МИД, ППО, 1891, ред 8, пов. бр. 554, М. Ђорђевић–конзулатима у Солуну, Скопљу и Битољу, Београд 28.III 1891; Исто, ред 333, Пов. бр. 971, Решење министра иностраних дела М. Ђорђевића, Београд 22.VI 1891; Исто, М. Ђорђевић–конзулатима у Солуну, Скопљу и Битољу, Београд 22.VI 1891; Архив Косова и Метохије, Фотокопија извештаја Саватија Милошевића о раду Просветно-политичког одељења од 1885. до 1892. године.

⁵⁶⁴ Архив Косова и Метохије, фонд Ј. М. Јовановића, фотокопија извештаја Михаила Ристића о формирању Просветно-политичког одељења и одређивању плата учитељима, ПП, бр. 713/891; *Политика* (Београд), 10.

Ослањајући се на званична акта, рад Конференције и предлоге које су му дали учесници конференције, министар иностраних дела Краљевине Србије је издао решење којим је наложио да се изврше они закључци конференције за које је сматрао да је у постојећим приликама могуће извршити.⁵⁶⁵

Решење министра Ђорђевића има шест поглавља. У првом поглављу министар обавештава српске конзуле у Турској да надлежност сваког конзулата остаје иста као што је одредио његов претходник одлуком од 5/17. априла 1890. године. Иако је сваки конзулат добио конкретан задатак да се у својим назначеним границама стара о пословима пропаганде, и да води рачуна да им не измакне ниједна појава која би била важна за такве послове, назначена је и неопходност да буду што чешће у међусобној вези и да се узајамно обавештавају, како би на тај начин боље упознали опште прилике и догађаје у овом делу Турске, што би им омогућило да доносе одлуке које воде ка успеху.

У другом поглављу овог решења министар Ђорђевић даје овлашћења конзулатима да, у складу са новчаним средствима која ће им се ставити на располагање могу, уз појединано одобрење министра иностраних дела, ангажовати на задацима пропаганде учитеље, књижаре, свештена лица и агенте, јер они најбоље познају људе и послове које они треба да обављају на терену. Конзули треба да проналазе људе и да дају предлог министру колико би коме требало одредити плату. У овом поглављу министар наглашава да је на конференцији конзула у Београду било предлога да се врши „колонизација Шумадинаца у центруму Македоније и установљење трговинских агенција у Скопљу и Битољу.“ Међутим, он је разматрајући ове предлоге закључио да „колонизација треба да се одвија тек после пропаганде црквом и школом, где још није уређено све што треба“, што се тиче трговинских агенција, он наводи да „на том је већ учињен први корак успостављањем трговинске агенције у Скопљу.“⁵⁶⁶

У трећем поглављу решења Ђорђевић наводи „да се на име трошка око плате учитељима, агентима, књижарима, свештеним лицима, узетим у службу пропаганде, а из суме одобрене буџетом за 1891. годину Министарству иностраних дела на достојније

октобар 1940; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 133, Ј. М. Јовановић, *Јужна србија од краја XVIII века до ослобођења*, 80.

⁵⁶⁵АС, МИД, ППО, ред 333, ПП бр. 971, М. Ђорђевић-Конзулатима Краљевине Србије у Скопљу, Солуну и Битољу, Београд 22. VI 1891

⁵⁶⁶Исто; Исто, Решење министра иностраних дела М. Ђорђевића, Београд 22. VI 1891; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 71-72.

заступање државних интереса,⁵⁶⁷ стави од 1. јула на располагање конзулату: скопљанском 17 000 динара, солунском 5 000 динара, битољском 19 000 динара и приштинском 7 500 динара.⁵⁶⁸

У четвртом поглављу решења стоји да су конзулатима из суме одобрене буџетом за 1891. годину Министарству иностраних дела на достојније заступање државних интереса одобрени и ванредни трошкови: скопљанском 3 000 динара, а солунском, битољском и приштинском по 2 000 динара. Док су за редовне трошкове конзули морали стално да унапред траже одобрење министра иностраних дела, за ове ванредне трошкове нису имали ту обавезу, већ само да на крају године поднесу извештај на шта су трошили ове суме. Овај новац конзули су могли трошити само на послове националне пропаганде, а никако на своју репрезентацију, јер су због тога имали велики додатак на плату, који им је омогућавао да достојно представљају своју земљу.

У петом поглављу прописано је како се врши пријем питомаца из Старе Србије и Македоније. Најдаље до краја јула конзули су били у обавези послати Министарству иностраних дела списак оних младића за које мисле да би их требало послати у Србију на школовање. Када добије списак предложених кандидата са њиховим подацима Министарство, на основу средстава са којима располаже, врши избор онолико младића колико у току наредне школске године може издржавати.

У шестом поглављу је назначено да ће Просветно-политичко одељење Министарства иностраних дела (Одсек за пропаганду) извршити распоред питомаца по школама у Београду, Крагујевцу и Нишу. Према овом решењу почетком идуће школске године разместиће се и питомци Министарства који су учили у Богословско-учитељској школи која се укида.

⁵⁶⁷У складу с овим закључцима увећана су средства за те послове. Конзулати су добили повећање средстава за ове намене, јер су средства која се издвајају из буџета за пропаганду повећана са 200 000 динара за 1890. на 500 000 динара за 1891. годину. АС, МИД, ППО, 1891, ред 8, пов. бр. 551, Реферат министра иностраних дела М. Ђорђевића сачињен у МИД, Београд 23. II 1891; Исто, ред 8, пов. бр. 554, Министар иностраних дела М. Ђорђевић–конзулима у Солуну, Скопљу и Битољу, Београд 26. III 1891; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 71-72; Министарство иностраних дела је по први пут саставило плански распоред учитеља за школску 1990/91. годину и преузело исплату њихових плата. Видети: Архив Косова и Метохије, фонд Ј. М. Јовановића, фотокопија извештаја Михаила Ристића о формирању Просветно-политичког одељења и одређивању плата учитељима, ПП, бр. 713/891; „*Политика*“, (Београд), 10. X 1940.

⁵⁶⁸АС, МИД, ППО, 1891, ред 333, пов. бр. 971, Решење министра иностраних дела М. Ђорђевића, Београд 22. VI 1891.

Седмим поглављем решења предлаже се да се одраслији питомци Министарства и други отреситији Македонци и старо-србијанци, који пристану, упуте у војску.

Осмим поглављем прописано је да конзулати, у сарадњи са посланством у Цариграду, предузму мере како би се протоколи, формулари и друга административна документа потребна школама и црквама штампала на српском језику.

Деветим поглављем дат је задатак конзулатима да прикупе податке о Македонцима и Старо-србијанцима који се налазе у Србији, било као печалбари, било као стално насељени. Ови подаци су били потребни Министарству како би преко њих могло предузимати послове пропаганде.

У десетом поглављу министар Ђорђевић износи да је на Конференцији конзула дат предлог да се оснује засебно одељење, које би се искључиво бавило пропагандом, и да се образује одбор који би био саветодавно тело за пропаганду. Министар подсећа конзуле да су послови пропаганде одвојени од осталих послова Министарства од претходне године када је решењем тадашњег министра иностраних дела од 23. новембра 1889. године пов. бр. 730 формиран засебан одсек Политичког одељења. Министар Ђорђевић подсећа конзуле да је решењем његовог претходника (25. маја 1890. године ПП бр. 714) формиран Просветни одбор као саветодавно тело, чије се мишљење тражи у важнијим пословима пропаганде.

Деветим поглављем овог решења министар наређује да се препис решења достави свим српским конзулатима у Турској и позива конзуле да га се у свему најтачније придржавају.⁵⁶⁹

Пашићева влада је мислила да треба покренути нову широку акцију у Старој Србији и Македонији, у којој би сви српски конзули у Турској имали јединствене задатке. Међутим, планирани задаци се нису могли спроводити по неком унапред утврђеном рецепту и шаблону, па је њихова даља разрада и конкретизација у појединим крајевима зависила од локалних, специфичних услова. Конзулима су дата овлашћења да организују пропаганду према ситуацији на територији њиховог делокруга и да према својим потребама узимају у службу агенте, учитеље и свештенике. Наглашено је да пропаганда треба и даље да буде искључиво просветног карактера, тј. да је званично обављају црква и школа. Док се на општем пропагандном плану доста лутало и прилично грешило, на

⁵⁶⁹Исто.

културно-просветном плану забележени су позитивни резултати. Српски конзулати у Турској (скопски, солунски, битолски и приштински) постизали су значајне резултате на сређивању и развијању школства у Старој Србији и Македонији.

У децембру 1891. године министар иностраних дела Ђорђевић је најавио знатно јачање пропагандног рада, без обзира на средства и жртве, при чему је главну пажњу требало посветити оснивању црквеношколских установа у местима где их до тада није било. Конзулима је препоручено да што више путују, пре свега да посећују она места која су сведоци величине српске прошлости, да обилазе српски живаљ и да га саветују у томе да буде у што бољим односима са турским властима, којима треба непрекидно да се обраћају својим молбама, и уопште да надгледају све послове из пропагандног рада. Пошто је успех у целом послу веома много зависио и од ставова Васељенске патријаршије, влада Србије је конзулима у Турској наложила да успоставе што боље односе са грчким владикама, чије би евентуално добро расположење према српским захтевима у њиховим епархијама могло да представља добру основу за њено споразумевање са Патријаршијом.⁵⁷⁰

Српско-бугарски преговори 1890-1892. године:
покушај да се формира „Савез балканских народа“

Поред све снажније бугарске пропаганде у Македонији, на одлуку владе Милутина Гарашанина да посвети већу пажњу дешавањима у прекограничним турским провинцијама утицали су и тренутни међународни односи. Крајем 1884. године све снажније је долазила до изражаја супротност између Русије и Велике Британије у вези са Авганистаном, која је прерасла у познату Авганистанску кризу која је претила избијањем рата. Наиме, после више напада на Туркменију, руска војска је 1884. године заузела Мерв, утврђење у близини границе с Авганистаном, чиме је Русија угрозила британску превласт у Средњој Азији, па је почетком 1885. године дошло до сукоба између њене и англо-

⁵⁷⁰ АС, Посланство у Цариграду, 1890-1892, фасц. III дос. XII, 10 (1891), III, бр. 257, М. Ђорђевић–српским конзулима у Турској, (циркулар), Београд 19. XII 1891.

авганистанске војске.⁵⁷¹ Овај сукоб претио је усложњавању ситуације на Балкану, јер је за британску флоту црноморски басен представљао најпогоднији део за вођење и добијање рата против Русије, као у време Кримског рата. Рат са Русијом за Велику Британију значио је и потребу тражења савезника. С обзиром на увек присутне, а под утицајем немачког кнцелара Бизмарка привремено потиснуте супротности Русије и Аустро-Угарске у балканским питањима, у случају рата могао се очекивати улазак Аустро-Угарске у рат на страни Велике Британије, чиме би из основа била поремећена ситуација на Балкану. Од тога је страховао и српски краљ Милан, који је после потписивања Тајне конвенције и отвореног сукоба са Русијом око смене митрополита Михаила и свадбе на Цетињу, у потпуности увео Србију у аустроугарску интересну сферу. Први знаци заплета ситуације наслућивали су се када је краје 1844. године српски посланик у Лондону, Чедомиљ Мијатовић, јављао о појачаном интересовању британске штампе и јавности, па и парламента за Македонију, уз свој закључак да се ово питање „систематички и с неким планом износи“.⁵⁷²

Извештаји српских посланика из престоница великих европских држава потврђују да је влада Милутина Гарашанина са великим интересовањем пратила развој кризе у првој половини 1885. године.⁵⁷³ И аустроугарски министар финансија Бењамин Калај се преко Михаила Розена, тајног посредника између њихове и српске владе, интересовао да ли Србија „што ради у Македонији, јер изванредан део Македоније треба и мора да припадне Србији и ником другом, у чему ће је и Аустроугарска својски потпомагати, јер је то и њен интерес“, док Бугарској неће дозволити да се шири у том смеру. Нагласио је да још није време за акцију, али да је неопходно радити на припремању терена и изразио жељу да ово његово размишљање буде пренето краљу Милану и српској влади. Сличан став је имао и председник угарске владе гроф Сегењи, који је Розену казао да је интерес Угарске да се Србија шири према југу, јер није могуће дозволити да се Бугарска, а посредством ње Русија, шири у том смеру, те да Србија у свом деловању може рачунати на потпору

⁵⁷¹ М. Самарцић, *Делатност Милутина Гарашанина ...*, 114.

⁵⁷² ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 147, стр. 249-250, Посланство Србије у Лондону-министру иностраних дела, Лондон 25. XI 1884.

⁵⁷³ АС, МИД, ПО 1885, фасц. II, досије II, пов. бр. 107, Посланик Србије у Лондону Ч. Мијатовић-М. Гарашанину, Лондон 14. II 1885; АС, МИД, ПО 1885, фасц. III, досије III, пов. бр. 249, Ч. Мијатовић-М. Гарашанину, Лондон 26. II 1885; АС, МИД, ПО 1885, фасц. IV, досије IV, пов. бр. 147, Ч. Мијатовић-М. Гарашанину, Лондон 9. III 1885; АС, МИД, ПО 1885, фасц. II, досије IV, пов. бр. 154, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Цариград 11. III 1885; М. Самарцић, *Делатност Милутина Гарашанина*, 114.

угарске владе, али да она сама мора бити покретач овог деловања. Напоменуо је да његово мишљење дели и аустроугарски министар спољних послова гроф Калноки.⁵⁷⁴

Због опасности од нарушавања политичког стања које је у Европи успостављено одлукама Берлинског конгреса, проглас о уједињењу Кнежевине Бугарске и Источне Румелије од 6/18. септембра 1885. године, у већ узаврелој атмосфери, изазвао је велико изненађење и узбуђење, како код суседних балканских народа тако и код великих сила. Србија и Грчка су жестоко реаговале, сматрајући да се овим уједињењем ремети не само равнотежа на Балкану која је успостављена одлукама Берлинског уговора, него да њиме почиње обнављање санстефанске Бугарске као руске пројекције великобугарских претензија. Иако је било сасвим природно и оправдано, ово уједињење српски краљ Милан је схватио као велико померање снага у корист Бугарске, која ће тако увећана постати не само далеко опаснији супарник у Македонији, него ће чак угрозити српске интересе и у делу Старе Србије. И остали политички кругови у Србији су се углавном слагали са мишљењем краља Милана око опасности по српске интересе на југу, али је било разлике у размишљањима око начина на који Србија треба да се томе одупре.

Велике силе које су у овоме виделе опасност за нарушавање политичког стања које су успоставиле Берлинским уговором у почетку су биле сагласне да то стање одржавају и да не дозволе ма какво отварање Источног питања, тако да овај догађај задржи локални карактер. Међутим, и поред тога око овог бугарског питања током 1886-1887. године наступило је неочекивано прегруписавање сила на Балкану, које ће опет ићи у прилог бугарској политици у балканском региону.⁵⁷⁵ Пошто је Русија осудила уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, Енглеска дипломатија је то схватила као своју шансу да Русију потисне из Бугарске и са Балкана и да Бугарској предочи да своје интересе може остваривати без подршке Русије.⁵⁷⁶

Енглеска влада је била прва која је упозорила Србију и Грчку да одустану од евентуалне акције према Бугарској или Турској.⁵⁷⁷ Ово потискивање руског утицаја са Балкана ишло је у прилог и Аустро-Угарској али се она, из обзира према Србији и краљу Милану, бар у почетку држала уздржано, настојећи да преко свог дипломате Калнокиа

⁵⁷⁴ АС, МИД, ПО, 1881-1886, фасц. VI, досије II, президијал (врло поверљиво) бр. 9, Посланик у Бечу М.М. Богићевић-Министру председнику и министру иностраних дела М. Гарашанину, Беч 10. II 1885.

⁵⁷⁵ С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 258. и 275.

⁵⁷⁶ Милован Ђ. Миловановић, *Пловдивски преврат и српско-бугарски рат*, Београд 1902, 10-11.

⁵⁷⁷ С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 262, ф. н. 128

убеди краља Милана да одустане од ратне акције.⁵⁷⁸ Енглеска, Немачка и Аустро-Угарска су фактички признавале бугарско уједињење. Аустро –Угарска је саветовала Турску да, независно од мера које намерава предузети у Источној Румелији, хитно концентрише своје снаге у Македонији ради одражавања реда и одбране границе.⁵⁷⁹ Србија и Грчка су протествовале код великих сила против промене равнотеже снага на Балканском полуострву, указујући на неизбежне последице и опасности које могу наступити уколико се призна бугарско уједињење. Оне су захтевале одржавање статуса створеног Берлинским уговором, уколико то није могуће, обавезне територијалне надокнаде за себе. Док је текла дипломатска акција великих сила, Србија и Грчка су схватиле да је бугарско уједињење свршена ствар и да нема изгледа за повратак пређашњег стања.

Да би повратиле поремећену равнотежу балканских држава, Србија и Грчка су, и поред упозорења које су добиле од Енглеске,⁵⁸⁰ започеле убрзане ратне припреме. Краљ Милан је из Беча наредио мобилизацију српске војске, а чим је стигао упутио се у Ниш. Очекивало се да ће војска бити упућена у правцу Косова и да ће Србија „да тражи надокнаду у Старој Србији и северној Македонији“.⁵⁸¹ И грчка влада, од које је Енглеска нарочито захтевала да остане уздржана у овој ситуацији,⁵⁸² такође је предузела ратне припреме: објавила је општу мобилизацију и почела концентрацију трупа на граници према Турској, мобилисала ратну флоту у саламинском пристаништу, министарствима војске и морнарице одобрени су велики кредити ради убрзања војне спреме.⁵⁸³ Пажљиво пратећи грчке војне припреме, српски посланик у Атини Сава Грујић је приметио да „Грчка спремајући војску на границу и претећи тиме упадом у Македонију – дакле у Турску - ипак види се продужава пријатељске, више интимне одношаје са Портом, које је још Трикупис успео да заснује“.

Одмах после бугарског уједињења очекивало се, уколико се не поврати стање у Источној Румелији, да ће доћи до заједничке акције Србије и Грчке према Турској, односно у Македонији. Према Новаковићевим белешкама, још је грчка влада Харилаоса

⁵⁷⁸ Војислав Ј. Вучковић, *Дипломатска историја српско-бугарског рата (1885-1886)*, Глас САН, ССЛ, Одељење друштвених наука књ. 16, (1956), 25.

⁵⁷⁹ Исто; Слободан Јовановић, *Српско-бугарски рат*, Београд 1901, 49-64.

⁵⁸⁰ С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 262, ф. н. 128

⁵⁸¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, 264.

⁵⁸² С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 262, ф. н. 128

⁵⁸³ АС, ПО, 1885, фасц. II, док. I, пов. 283, Посланик у Атини С. Грујић-М. Гарашанину, Атина 3. X 1885; Исто, пов. бр. 654, С. Грујић-М. Гарашанину, Атина 12. XI 1885.

Трикуписа била дала упутства својем посланству у Београду да ради на ”братском споразуму” између Србије и Грчке. И председник српске владе Милутин Гарашанин обавестио је грчког отправника послова у Београду да политички тренутак захтева закључење споразума између две државе. Међутим, неодлучно и колебљиво држање грчке владе, јер је била упозорена од Енглеске да остане мирна у овој ситуацији, подстакло је М. Гарашанина да изјави да ће Србија, макар и сама, кренути у правцу Старе Србије и Македоније, али да би било боље ако би се удруженим снагама обе државе појавиле на границама Турске.⁵⁸⁴ И С. Новаковић је у разговору са грчким отправником послова Назосом, октобра 1885. године, нагласио да је у земљи већ неколико година у потпуности сазрела идеја о савезу са Грчком и да Србија и Грчка морају брзо деловати у насталој ситуацији и закључити савез ради њиховог заједночког деловања.⁵⁸⁵ Наставак разговора између Новаковића и Назоса вођен је око питања разграничења интереса у Македонији. Грчки отправник послова је предложио да се Србија одрекне претензија на Струмицу, битољску равницу па и на Охрид. Према Назосовом предлогу, међусобна граница би требало да иде линијом од истока према западу, од Неврокопа на Мести, Мелника на Струмици, Струмице, Охрида, на Драч, с тим што би сва поменута места, осим Драча, припала Грчкој. Грчка би наводно могла учинити уступке само у пределима око Мелника и Неврокопа. Грчки отправник послова је још додао да је Грчка спремна да преко јужних Албанаца ”које држи у рукама” помаже Србима код северних Албанаца.⁵⁸⁶ Новаковић је на то одговорио да су предложене границе дискутабилне, али да би за Србију било необично важно да јој се омогући слободан трговачки излаз на солунску луку, јер ова лука за њу има велики економски значај. По Назосу је овај предлог био прихватљив, уколико Србија тражи излаз на Солунску луку само у погледу трговине, али ако Србија тражи териториални излаз на море онда јој предлаже да се окрене према Јадранском мору, нарочито простору северно од Валоне.⁵⁸⁷

И бивши председник грчке владе Харилаос Трикупис је заговарао савез Србије и Грчке. Обилазећи европске државе, као шеф грчке парламентарне опозиције, наглашавао је да су грчки интереси у великој опасности и да је потребно да Грчка наступа заједно са

⁵⁸⁴ С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 263. ф. н. 130.

⁵⁸⁵ С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 263. ф. н. 131.

⁵⁸⁶ В. Ђорђевић, *Србија и Грчка (1891-1893), Прилог за историју српске дипломатије при крају XIX века*, Београд 1923, 9-10; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 263. ф. н. 134.

⁵⁸⁷ С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 264. ф. н. 132.

Србијом. ”Ово је на Истоку једина држава чије се тежње подударају са нашим, а чији се интереси никад са нашим не укрштавају... Српске претензије не иду преко границе Старе Србије и Косова поља. Због тога су наши одношаји према држави краља Милана једнако пријатељски и ово тим више у часу претеће опасности и Србији и Грчкој од превременог и прекомерног раширења бугарске кнежевине“, нагласио је Трикупис у говору грчким студентима у Лајпцигу.⁵⁸⁸

Упркос критици опозиције да доводи у питање интересе јеленизма, грчка влада је због енглеског и немачког утицаја, и даље била неодлучна. На Гарашанинову понуду о савезу она је одговорила тек крајем септембра – прихватајући понуду у начелу, али желећи да зна како српска влада замишља основу за предложени споразум. Ишчекујући грчки одговор, краљ Милан се преомишљао да ли да објави рат Турској или Бугарској. Међутим, када је стигао дуго чекани грчки одговор српска влада се већ била одлучила за рат против Бугарске, на шта је највероватније утицала одлука руске владе да у знак протеста нареди њеним официрима да напусте Бугарску кнежевину.⁵⁸⁹ Обзиром да је Србији у тој ситуацији била потребна турска неутралност она, и поред сада грчких инсистирања, није више била заинтересована да преговара о акцији против Турске.⁵⁹⁰

Неодлучност и преомишљања српске и грчке владе омогућила су Бугарској да изврши регруписавање и концентрацију својих трупа према Србији. Српска војска је прешла бугарску границу 2/14. новембра 1885. године али после почетних успеха доживела је пораз у бици на Сливници. То је изазвало пометњу у српским редовима да су бугарске трупе тако брзо напредовале да су већ 14/26. новембра заузеле Пирот. Закључење примирја крајем 1885. и мира почетком 1886. године између Србије и Бугарске окончан је овај за Србију неуспешни рат. Потписани мировни уговор има само једну тачку – враћање границе између Бугарске и Србије на стање које је било пре рата.⁵⁹¹ Док је Србија од овог пораза трпела тешке последице, како везано за међународни углед тако и још више на унутрашњем плану, Бугарска је овом победом стекла велико самопоуздање и тако ојачала своје претензије на Балкану. Овим ратом на дуги рок је заснован политички сукоб између Србије и Бугарске.

⁵⁸⁸ АС, ПО, 1885, фасц. II, досије I, пов. 440, С. Грујић-М. Гарашанину, Атина, 25. IX 1885.

⁵⁸⁹ С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 265. ф. н. 136.

⁵⁹⁰ АС, МИД, ПО, 1885, фасц. II, док. I, пов. 411, С. Грујић-М. Гарашанину, Атина, 20. X 1885.

⁵⁹¹ В. Ј. Вучковић, *Дипломатска историја српско-бугарског рата (1885-1886)*, 106-107; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 266. ф. н. 139.

Грчка је са великим интересовањем пратила развој догађаја на српско-бугарском ратишту. Грчко становништво и њена штампа показивали су благонаклоност према Србији. Када је дошло до преокрета и напредовања бугарских трупа грчка влада је поново, преко свог отправнока послова у Београду тражила обавештење о томе какав је став Србије у новонасталој ситуацији према споразуму са Грчком. После пораза у рату са Бугарском Србији је још више стало да гради односе поверења са Турском, тако да у том тренутку српска влада није желела да повуче потез којим би пореметила односе са Портом, па је Гарашанин одговорио Делијанису да Србија није у стању да поново уђе у рат. Међутим, Грци су почели протурати вест о споразуму са Србијом, почетком 1886. године турски отправник послова у Атини обавестио је своју владу о српско-грчком споразуму против Турске, што је српски посланик у Цариграду Грујић одмах демантовао.⁵⁹² Да би Турској показала да у том тренутку не придаје велики значај односима са Грчком и тако јој отклонила страховања од могућег српско-бугарског споразума против ње, Србија је почетком 1886. године повукла из Атине свога посланика Саву Грујића и акредитовала га при руском двору у Петрограду.⁵⁹³

После овог пораза од Бугарске, у Србији се почело озбиљно проучавати новонастала ситуација на Балкану и тражити могућности за њене даље активности у Старој Србији и Македонији. Закључивало се да је после бугарског уједињења и њеног јачања, осим политичког приближавања Турској, потребно развијати сарадњу и са владом у Атини, која би, због опасности од све јаче бугарске пропаганде, била спремна да утиче на Патријаршију да помаже српске културно-просветне активности у Старој Србији и Македонији. Зато је већ крајем 1886. године Србија обновила своје посланство у Атини и за новог посланика поставила Љубомира Каљевића, који је већ био познат у српској политици, најпре као либерал касније као напредњак.⁵⁹⁴

Грчка влада је увидела да српска акција у Македонији не може бити само средство за сузбијање бугарске акције, већ да и она сама може озбиљније угрозити грчке позиције. Зато грчка влада сада није била спремна да улази у било какве разговоре са српским послаником Каљевићем о споразуму за заједнички рад у Македонији, већ инсистира на споразуму о интересним сферама и ограничавању простора за деловање. У том смислу

⁵⁹² АС, ПО, 1886, фасц. I, док. XI, пов. бр. 39, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Цариград, 17. I 1886.

⁵⁹³ Исто.

⁵⁹⁴ Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, Београд 1969, 154 ; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 268. ф. н. 144.

грчка влада је утицала и на Цариградску патријаршију, која ће у свим преговорима са представницима Србије инсистирати на споразуму Србије и Грчке као услови за њену помоћ српском црквено-просветном раду у Македонији.⁵⁹⁵

Бугарско уједињење 1885. и избор Фердинанда Кобурга за њеног кнеза (1887. Године) изазвали су прегруписавања политике великих сила према Балкану. Пружајући подршку осамдесетих и почетком деведесетих година бугарској политици на Балкану, Енглеска, Немачка и Аустро-Угарска су успеле да потисну руски утицај из Бугарске. Изгубивши утицај у Бугарској, Русија је у овом периоду настојала да, зближењем са Турском, Грчком а у извесној мери и Србијом, стави до знања Бугарима да ће успех њихове политике на Балкану и даље зависити од руске подршке и на тај начин изврши притисак на бугарску политику. Међутим, у томе неће имати успеха, јер ће Бугарска, с обзиром да су Енглеска, Немачка и Аустро-Угарска имале велики утицај на политику Порте, посебно Немачка, успоставити успешну и блиску сарадњу с Портом. Бугарска Егзархија је током осамдесетих година XIX века упорно инсистирала на поновном добијању берата за постављење владика у Скопљу и Охриду, којима је Порта 1876. године одузела берате издате 1872. године.⁵⁹⁶ Цариградска патријаршија и грчка влада настојале су на све могуће начине да спрече поновно постављење бугарских владика у Македонији. У тој акцији очекивале су подршку српске дипломатије.⁵⁹⁷

Иако је Стојан Новаковић отишао у Цариград, у јесен 1886. године, са уверењем да једино подршком енглеско-аустријске политике могу се заштитити српски интереси у Турској,⁵⁹⁸ српски посланик је прихватио споразуман рад са Цариградском патријаршијом и грчком владом у сузбијању Егзархије у Македонији. Убеђивао је Грке да, пре свега, треба отклонити узроке који су довели до оснивања Егзархије а онда радити код Порте на реинтеграцији Васељенске цркве.⁵⁹⁹ Тако су почетком 1890. године заједничким и усаглашеним акцијама код Порте цариградски патријарх Дионисије V, и грчки и српски посланици у Цариграду Маврокордатос и С. Новаковић покушавали да спрече издавање

⁵⁹⁵ АС, МИД, ПО, фасц. IV, док. IV, пов. бр. 444, Љ. Каљевић-Д. Франасовићу, од 7. IV 1887.

⁵⁹⁶ На основу фермана о успостављању Егзархата из фебруара 1870. године њему нису припадале охридска и скопска епархија. Бугари су их 1872. године укључили у списак егзархијских цркава, што је сведочио о њиховом ширењу, и то на штету Грка и Срба. (АС, МИД, ППО, 1891, А/7, док. бр. 550, С. Новаковић–министру иностраних дела М. Ђорђевићу, Цариград, 7. V 1890.

⁵⁹⁷ С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 294.

⁵⁹⁸ АС, МИД, ПО, фасц. I дос, XI, пов. 428, С. Новаковић–Д. Франасовићу, Цариград, 7. XI 1886.

⁵⁹⁹ АС, МИД ПО 1890, фасц. I, досије V, пов. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. VI 1890.

берата бугарским владикама. Јула 1890. године, Бугарска егзархија је добила берате за постављење својих епископа у Скопљу и Охриду.⁶⁰⁰ Велику заслугу за остваривање захтева Бугарског егзарахата имале су земље Тројног савеза (Аустро-Угарска, Немачка и Италија) и Енглеска. Новаковић је сматрао да је главну улогу одиграла Аустро-Угарска, која се до 1890. године противила повратку бугарских епископа у Македонију, а да је сада радила на томе због промене спољне политике Србије доласком радикала на власт 23. фебруара 1889. године и покретањем листа „Велика Србија” и оснивањем друштва „Велика Србија” на Видовдан 1890. године. Ни Русија, која је радила против нове бугарске владе и тренутног стања у Бугарској, није у начелу била против издавања берата за њене епископе у Македонији.⁶⁰¹

Издавање берата за бугарске владике у Македонији и долазак Теодосија у Скопље и Синесија у Охрид изазвало је оштре реакције против Порте. Организовано је 22. јула (3. августа) 1890. године протестно окупљање Срба из Турске и других грађана Београда и Србије. На том збору донета је резолуција са три тачке: изаћи пред руског цара Александра III као покровитеља православља и тражити његову заштиту од бугарске пропаганде која иде руку под руку са иноверном пропагандом; молити султана да не потврди назначене епископе; захтевати од Цариградске патријаршије да протестује против постављења бугарских владика.⁶⁰² Са тог збора истог дана упућено је писмо руском цару Александру III, којим се од русије и њега тражило да остану заштитници вере православне и да заштите српски народ у Старој Србији и Македонији и „да не допусти да га бугарске владике одрођавају од његове остале браће“.⁶⁰³

Пошто је образовао своју прву владу 23. фебруара 1891. године, Пашић је хтео да српску политику, како унутрашњу тако и спољну, упути новим правцем. У унутрашњој политици приоритети су му били да се учврсти стање створено новим Уставом, рад на учвршћивању парламентаризма и да се тачно одреди однос законодавне, управне и судске власти, значи да се обезбеди систем помоћу закона. Из Пашићеве изјаве коју је дао пред

⁶⁰⁰ АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, досије V, пов. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 27. VI 1890. године; Нешто касније, априла 1894. године Бугарска је успела да од Порте добије берате за своје владике у Велесу и Неврокопу. (Види: АС, МИД, ПО 1894, фасц. II, дос. II, пов. 417, Извештај драгомана цариградског посланства Теркана, Цариград, 15. IV 1894; Крајем 1897. године султан је Бугарима одобрио три нова владичанска берата: у Струмици, Битољу и Дебру. С. Терзић, *Србија и Грчка*..., 361.

⁶⁰¹ АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, досије V, пов. 974, С. Новаковић–Сави Грујићу, Цариград, 17. VII 1890.

⁶⁰² С. Терзић, *Србија и Грчка* ..., 296.

⁶⁰³ С. Терзић, *Србија и Грчка* ..., 296-297.

посланицима Народне скупштине 26. фебруара 1891. године, као и из упутства које је дан касније послато из Министарства иностраних дела српским посланицима у иностранству, види се да је Пашићева влада планирала да одмах крене са суштинским променама званичне спољне политике и да ће се Србија залагати да осигура што боље односе „нарочито са суседним земљама, за које је Србија везана разноврсним економским и трговинским везама”.⁶⁰⁴ Веровало се да ће успех спољне политике ове владе зависити од нових решења у односима према државама које су припадале оном троуглу у којем је Србија имала да се креће при решавању својих виталних интереса, а то су најзаинтересованије силе за Балкан, Аустро-Угарска и Русија и балканске државе, укључујући и Турску.

Важну тачку програма спољне политике Србије представљало је споразумевање са суседним балканским државама и рад на стварању балканског савеза. Као основа за зачетак тог савеза требала је да буде добра српско-бугарска сарадња па се у том правцу и почело радити. Међутим, бугарско уједињење и долазак за кнеза Бугарске проаустроугарски оријентисаног Фердинанда Кобуршког довело је до учвршћивања аустроугарског утицаја у њој а заоштравања односа са Русијом, што је негативно утицало на српско-бугарске односе. Ни тада Србија није хтела да одустане од свог спољнополитичког програма добосуседских односа, рад на том плану се још више повећао доласком радикала на власт почетком 1891. године. Када је дошао на чело српске владе 23. јануара 1891. године, Никола Пашић је појачао рад на ширењу расположења за стварање балканског савеза. У почетку је све активности око овог питања водио незванично, без већих јавних манифестација, плашећи се да се неким мешањем са стране не нашкоди замишљеном плану.⁶⁰⁵

Међутим, марта 1891. године извршен је неуспели атентат на бугарског председника владе Стамбулова и том приликом је убијен министар финансија Белчев. Неки од завереника, по савету Русије, склонили су се у Србију. Међу њима је био и Пашићев одличан познаник Димитрије Ризов, кога је бугарска влада сматрала једним од својих најопаснијих противника. Бугарска се обратила Србији са захтевом да јој се изруче

⁶⁰⁴ АС, МИД, ПО 1891, С/2, пов. бр. 169, Министар иностраних дела М. Ђорђевић-свим српским посланствима и конзулатима (циркулар), 15. II 1891; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 61, ф. н. 33.

⁶⁰⁵ АС, фонд Николе Пашића, бр. 122, Д. Катић-председнику Министарског савета Н. Пашићу, Црквенац 13. V 1891; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 66, ф. н. 46.

ти људи, што је Србија одбила из објашњење да би тиме повредила праксу европских земаља, јер она ове људе примила као политичке емигранте а не као злочинце. Овакав став Србије допринео је погоршавању српско-бугарских односа до те мере да се у бугарском Собрању расправљало о могућем рату са Србијом. Појавиле су се вести о убрзаном бугарском наоружавању и гомилању војних трупа према српској граници. Српска влада сазнала је да је на тајној седници бугарског Собрања било речи о могућем рату са Србијом.⁶⁰⁶ Такође, Србија је сазнала из поверљивих извора да Аустро-Угарска, која је у то време имала велики утицај на бугарску званичну политику, подстиче Бугарску на рат са Србијом и да хоће да изазове заплет између Срба и Бугара.⁶⁰⁷ Иако је српски министар иностраних послова Михаило Ђорђевић уверавао представнике аустроугарске владе да је у Србији остао само Димитрије Ризов, и да ће га српска влада удаљити из земље ако се буде некоректно понашао, Аустро-Угарска је отворено упозоравала Србију да ће сносити одговорност због деловања бугарских емиграната на њеној територији против кнеза Фердинанда и Стамбулова.⁶⁰⁸

Плашећи се да питање око бугарских емиграната не прерасте и у сукоб с Аустро-Угарском, српска влада је алармирала руске званичне кругове, тражећи савет и подршку, јер је по њиховој жељи Димитрије Ризов и био примљен у Србију.⁶⁰⁹ Са овим проблемом српска влада је упознала и владе осталих великих држава (француску, енглеску, немачку и турску), дајући им до знања да ће се Србија придржавати обавеза које проистичу из међународног права и да се на њу не може незаслужено свалити никаква одговорност.⁶¹⁰ У одговору на српски захтев, влада Русије је одговорила да нема ништа против да Димитрије Ризов буде уклоњен из Србије. Она јепонудила помоћ свог посланика у Београду у проналажењу најповољнијег решења за ово питање и препоручила српској влади да се

⁶⁰⁶ АС, МИД, ПО, 1891, фасц. VI, дос. V, пов. бр. 1846, Министар иностраних дела М. Ђорђевић-посланику у Цариграду С. Грујићу, Београд 8. XII 1891; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 66.

⁶⁰⁷ АС, МИД, ПО, 1891, фасц. VI, дос. V, пов. бр. 1854, С. Грујић-М. Ђорђевићу, Цариград 19. XII 1891.

⁶⁰⁸ АС, МИД, ПО, 1892, Т/1, пов. бр. 1614, М. Ђорђевић-Посланику у Бечу Ђ. Симићу, Београд 29. XII 1891; Исто, пов. бр. 15, Ђ. Симић-М. Ђорђевићу, Беч 2/14. I 1892; Исто, пов. бр. 48, Ђ. Симић-М. Ђорђевићу, Беч 3/15. I 1892; Исто, пов. бр. 143, С. Грујић-М. Ђорђевићу, Цариград 15. I 1892; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 67-68, ф. н. 52.

⁶⁰⁹ Исто, пов. бр. 8, М. Ђорђевић-Посланику у Петрограду Т. Петковићу, Београд 2. I 1892.

⁶¹⁰ Исто, пов. бр. 16, М. Ђорђевић-посланствима у Паризу, Лондону, Берлину и Цариграду, Београд 3. I 1892.

поводом овог питања обрати Турској, јер је Бугарска у вазалном односу према њој, да она утиче на бугарску владу да буде уздржанија.⁶¹¹

Од осталих великих сила, којима се Србија обратила поводом овог питања у виду пријатељског и добронамерног савета, одговориле су италијанска и француска влада,⁶¹² док су немачка и турска влада показале мало интересовање за ово питање.⁶¹³ Да би одбила од себе свако даље сумњичење, српска влада је крајем јануара 1892. године интернирала Димитрија Ризова у београдску тврђаву. Иако је аустроугарска влада била задовољна овом одлуком српске владе, ипак јој је упутила замерке због њеног обраћања великим силама, тумачећи тај корак као настојање Србије да се Бечу припише жеља да хоће да изазове српско-бугарски рат и из тога извуче корист.⁶¹⁴

Министар Калноки је упозорио српску владу да „кокетирање“ са Русијом може имати за Србију штете и поручио „немојте заборавити да се ми можемо врло брзо да нагодимо са Русијом и да због Србије неће нико водити рат“.⁶¹⁵ Због свега тога упозоравајуће звучи и Калнокијев савет српској влади да треба „да се више бави унутрашњим пословима а мање великом политиком“.⁶¹⁶ Српска влада је настојала да аустроугарској влади пружи објашњење како би оправдала свој корак код великих сила и тиме скинула са себе сваку сумњу да жели да изазове поремећај „пријатељских односа између Србије и Аустро-Угарске“.⁶¹⁷ И поред тог објашњења, аустроугарска влада је наставила да и даље упозорава српску владу да ће је сматрати одговорном ако бугарски емигранти буду организовали субверзивну активност против званичних представника бугарске владе.⁶¹⁸

Ни после свега што се догодило и што је утицало на квалитет српско-бугарских односа, влада коју је предводио Никола Пашић није напустила мисао да ради на стварању балканског савеза. Знала је да су главне сметње тој идеји тешкоће у споразумевању Србије

⁶¹¹ Исто, пов. бр. 124, Т. Петковић-М. Ђорђевић, Петроград 9. I 1892; Исто, пов. бр. 147, Т. Петковић-М. Ђорђевић, Петроград 18. I 1892; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 67-68, ф. н. 52.

⁶¹² Исто, пов. бр. 45, Посланик у Цариграду С. Грујић-М. Ђорђевићу, Цариград 16. I 1892.

⁶¹³ Исто, пов. бр. 58, С. Грујић-М. Ђорђевићу, Цариград 5. I 1892. Исто, пов. бр. 143, М. Ђорђевић-С. Грујићу, Београд 20. I 1892.

⁶¹⁴ Исто, пов. бр. 135, Посланик у Бечу Ђ. Симић-Министру иностраних дела М. Ђорђевићу, Беч 15. I 1892.

⁶¹⁵ Исто, пов. бр. 158, Посланик у Бечу Ђ. Симић-Министру иностраних дела М. Ђорђевићу, Беч 19. I 1892.

⁶¹⁶ Исто, пов. бр. 158, Посланик у Бечу Ђ. Симић-Министру иностраних дела М. Ђорђевићу, Беч 19. I 1892.

⁶¹⁷ Исто, пов. бр. 185, Министар иностраних дела М. Ђорђевић-Посланику у Бечу Ђ. Симићу, Београд 24. I 1892; Исто, пов. бр. 272, Посланик у Бечу Ђ. Симић-М. Ђорђевићу, Беч 5. II 1892.

⁶¹⁸ АСАНУ, ЈР, XXXII/16, 32/429, Посланик у Бечу Ђ. Симић-Ј. Ристићу, Беч 26. II 1892.

и Бугарске, чему је узрок било њихово сукобљавање, пре свега, у Старој Србији и Македонији, у којима су још раније започеле борбу за политичко и економско првенство. Њихове дипломатије су већ осамдесетих година развиле снажну активност у Цариграду за стицање привилегија у Старој Србији и Македонији, а истовремено развиле и пропаганду за стварање упоришта преко црквено-школских институција. Углавном су то биле њихове појединачне радње, којима су свака за себе настојале да сузбију другу страну и стекну одлучујућу предност, а које су водиле међусобном сукобу. Оне су истицале идеју ослобођења и заштите хришћанског становништва у Старој Србији и Македонији, али нису криле ни своје територијалне прохтеве. Руководећи се својим појединачним интересима, владе Србије и Бугарске су пре евентуалног распада Турске хтеле да буду начисто са судбином територија њеног европског дела. Бугарска је живу активност водила нарочито од свог уједињења 1885. Године, користила се Егзархатом и аутономним положајем у Турској. У Србији се осећала све јача жеља да се предузму дипломатски кораци како би се сузбила бугарска пропаганда у Македонији, почело се размишљати о ставу који би требало Србија да заузме. Српска штампа је томе посвећивала прворазредни значај. Било је и написа у свим страначким листовима који су са забринутошћу истицали да Србија никако не би могла, с обзиром на војну неприпремљеност, у датом тренутку успешно да заступа своје интересе. Из написа се види да ни једна од три велике партије није искључивала Македонију из свог програма, што говори да је званична политика Србије према Македонији била у складу са погледима свих српских грађанских партијско-политичких кругова.

Српско-грчки односи 1885-1894. године

Јачање Бугарске и њене пропаганде у Македонији крајем осамдесетих година XIX века утицало је на приближавање Србије и Грчке. Међутим, већ почетком деведесетих година српско-грчки односи доспели су у такву фазу да су грчки митрополити и конзули одбијали сваку помоћ српском националном раду пре него што српска влада постигне споразум о сферама интереса у Македонији са Патријаршијом и грчком владом. У писму посланику Стојану Новаковићу конзул Д. Боди наводи: „Грчки конзул ни најмање се не показује расположен да нас помогне, већ непрестано оће да се наше владе, као и Ви са грчким послаником споразумете о сфери наших интереса, па тек онда, вели, да заједнички и узајамно можемо радити. По његовом понашању мени се види да он никако не би одобрио да ми радимо у Битољу, па чак ни у Прилепу и Охриду, а за словенску службу није ни мислити да би одобрили, тамо где се сада грчки пева; шта више и северно би хтео да се и грчки језик учи у школама.“⁶¹⁹ И српски конзул у Скопљу Владимир Карић наводи да је тамошњи грчки конзул упорно настојао код валије да затвори српска школа, говорећи да има наредбу још од Делијаниса да ради на томе да се не дозволи отварање српске школе.⁶²⁰

Све ово имало је пресудан утицај да српска влада прихвати предлог С. Новаковића и да у јесен 1891. године пошаље у Грчку престоницу Владана Ђорђевића, са задатком да закључи споразум са Грчком о узајамним сферама интереса у Македонији. Тако је Србија после прекида од две године, поново имала посланика у Атини.⁶²¹

Увиђајући значај односа са Патријаршијом,⁶²² а и знајући утицај грчке владе на Патријаршију, Новаковић је готово од самог доласка у Цариград, развијао мисао о неопходности заједничке српско-грчке акције у Македонији ради сузбијања бугарског црквено-школског покрета под руководством Егзархата.

⁶¹⁹ АС, МИД, ППО 1891, ред 17, Д. Боди-С. Новаковићу, Битољ, 4. III 1891; Види још: Исто, Д. Боди-Министру иностраних дела М. Ђорђевићу, Битољ, 5. VIII 1891; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 323.

⁶²⁰ В. Карић, *Србија и Балкански савез*, Београд 1893, 103; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 323-324.

⁶²¹ С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 324.

⁶²² Основни проблем српског национално-политичког и културно-просветног рада међу српским становништвом у Турској био је недостатак српске црквене организације, за разлику од Грка и Бугара који су имали своје цркве као моћно средство за јачање утицаја међу хришћанским становништвом. Цариградска патријаршија, као хришћанска црква у Турској, била је углавном у служби грчког националног покрета, као моћно средство остварења „Велике идеје“.

Грчко посланство у Цариграду било је тумач и координатор целокупне грчке националне политике у Турској, која се спроводила преко мреже грчких конзула,⁶²³ просветно-културних установа (силагоса), и наравно грчких патријаршијских митрополита. Знајући за настојање Грчке да прошири мрежу својих конзулата у Турској и јачање свог утицаја у Македонији, Новаковић је стално ширио круг својих познанстава са Грцима у Цариграду, предочавајући им да своје планове могу постићи само уз помоћ Срба, као словенског народа, и да с тога патријаршијски митрополити треба да помажу рад српских конзулата у Македонији. Од самог почетка основна Новаковићева мисао у раду с Грцима била је да српска влада жели споразуман рад с Патријаршијом и грчком владом у сузбијању бугарског Егзархата у Старој Србији. Да би се та сарадња у потпуности успоставила Новаковић је захтевао да се отклоне узроци који су довели до оснивања Егзархата а то се по Новаковићу могло остварити само толерантнијим односом према Словенима и словенском језику у цркви, и то у савезу са Србијом.⁶²⁴ Новаковић је предлагао Грцима да код Порте раде на реинтеграцији Васељенске цркве. Међутим, и у самој Патријаршији и међу цариградским Грцима није било јединственог рада. Према Новаковићу, међу цариградским Грцима су постојале две странке: грчко-народна и грчко-православна. Грчко-народна странка је у свему деловала у духу грчке владе, док је грчко-православна била под утицајем руске политике.

Немајући своје цркве у Македонији, српска просветна делатност је зависила од турских управних власти и Васељенске грчке патријаршије. У српским круговима вођена је расправа од којег од ова два чиниоца треба тражити подршку за српску пропаганду. Она се практично ослањала наизменично на оба, у зависности од српско-турских и српско-грчких односа. Заједничка угроженост од бугарског егзархата приближила је за извесно време српску и грчку делатност у Македонији. Кроз честе разговоре о подели интересних сфера у Македонији, Србија је Грчкој предлагала заједнички отпор бугарском Егзархату, очекујући њену подршку код Патријаршије за устоличење српских митрополита у свом делу.⁶²⁵

⁶²³Грчка је имала своје конзулате у Кавали, Солуну, Битољу и Скопљу (од 1890), а постојали су захтеви код Порте за отварање конзулата и у Корици, Еласони, Гревени и другим суседним турским градовима северно од грчке границе. (Види: С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 291).

⁶²⁴АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, досије V, пов. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 27. VII 1890.

⁶²⁵АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, досије V, пов. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 27. VII 1890; АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, Посланик у Цариграду С. Новаковић–М. Ђорђевићу, Цариград 07. IX 1891; АС,

У пролеће 1887. године С. Новаковић је покушавао да добије наклоност Патријаршије за отварање српских школа и формирање црквеношколских општина у Старој Србији и Македонији. Представници Патријаршије су у почетку показивали интересовање да помажу српску пропаганду, јер су Срби, свакако, изгледали мање опасан противник од Бугара и могли су бити драгоцен савезник у борби против бугарског Егзархата. Приликом отварања српских конзулата у Скопљу и Солуну Патријаршија је тврдила да је наложила својим митрополитима (Грцима) да помажу отварање српских школа и уопште српску просветну и културну активност у Турској. Заузврат српска влада је одредила сталну помоћ Патријаршији у износу од 200 наполеона (4 000 динара) годишње, с препоруком да се та новчана сума употреби за бољи надзор рада грчких митрополита у Македонији у погледу српских школа и цркава.⁶²⁶ И, заиста, у првим контактима српских конзула са представницима Патријаршије на терену показивала се жеља за заједничким радом у Турској. Српски конзул у Солуну Петар Карастојановић извештава владу да је приликом доласка у Солун наишао на леп пријем, поред осталих, и од солунског митрополита Григорија, који је том приликом послао свога синђела да му изрази добродошлицу и честитање. Српски конзул је узвратио посету митрополиту Григорију, који га је „уверавао о доброј вољи да користи на сваки могући начин Српској ствари у Горњој Македонији, и мисли да би требало споразумно ставити неку границу између српских и грчких интереса, како би уједињени стали на супрот бугарској пропаганди” и понудио му „своје лично пријатељство и жељу за најбоље односе.”⁶²⁷

Међутим, када је почела мало живља конкретна акција српских конзулата у Турској, њихов рад, као и укупан рад српске дипломатије, убрзо је наишао на сметње и отпор од стране патријаршијских представника.⁶²⁸ Уколико су неки од митрополита и

Посланство у Цариграду, 1890-1892, фасц. III 10 (1891), ПП бр. 257, Министар иностраних дела М. Ђорђевић-српским конзулима у Турској (циркулар), Београд 19. XII 1891; Стојан Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље—разматрања у прилог расправи црквено-просветног питања у европској Турској*, у: Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905, (=С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље*), 438; Ј. М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, 179-182; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 330. и 338; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 295-296.

⁶²⁶ АС, МИД, ППО, 1890, ред 257, С. Грујић-С. Новаковићу, Београд, 25. I 1890; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 96

⁶²⁷ АС, МИД, ПО, 1887, фасц. IV, досије VI, пов. 369, конзул у Солуну-Д. Франасовићу, Солун 21. III 1887.

⁶²⁸ Када је после доласка новог цариградског патријарха Дионисија V у јесен 1887. године српска влада затражила да се за помоћника призренског митрополита Мелентија постави Србин, као и када је поставила питање обнављања Пећке патријаршије Цариградска патријаршија је такве захтеве одбила наводно

били спремни да наставе добру сарадњу са српским конзулатима, као што је био случај са пелагонијским митрополитом Неофитом, убрзо би био оштро опоменут од стране грчких конзула и осталих руководилаца грчке пропаганде.⁶²⁹ Све је то показивало да главну реч у културно-просветној политици Цариградске патријаршије води заправо грчка влада, која је пружање помоћи српској пропаганди у Македонији условљавала претходним споразумом са српском владом о разграничењу интересних сфера у Македонији. Десет дана од претходног извештаја, српски конзул у Солуну П. Карастојановић извештава о разговору са тамошњим грчким конзулом: „Грчки конзул г. Доско изразио је жељу да, пошто вели наши интереси неће се на Балканском полуострву сукобити, да се ми споразумемо, а има налог из Атине да у том смислу ради, разумевајући – а то онако из далека – да Србија нема никаквих претензија за Солун, но као отприлике Скопље и Косовски вилајет.“⁶³⁰

Јачање Бугарске и њене пропаганде у Македонији после уједињење 1885. године и залагање за поновно постављање њених владика у Скопљу и Охриду⁶³¹ крајем осамдесетих година XIX века довело је до извесног преокрета у грчкој политици према Србији и њеној активности у Македонији. Цариградска патријаршија и грчка влада настојале су на све могуће начине да спрече поновно постављење бугарских владика у Македонији, у томе су очекивале и подршку српске дипломатије.⁶³² Грчки посланик у Цариграду имао је налог председника владе да по овом питању сарађује са српским послаником у цариграду С. Новаковићем.⁶³³

Из дотадашњег искуства које је стекао као посланик, Новаковић је схватио да Цариградска патријаршија по свим питањима делује по инструкцијама грчке владе, па се из тог разлога у току преговора са Цариградском патријаршијом мора истовремено разговарати и са представницима грчке дипломатије у Београду и Цариграду. „Ми Срби

страхујући да то не подстакне оснивање нове словенске цркве у Старој Србији и Македонији сличној бугарској. (АС, МИД, ПО, фасц. IV, досије II, пов. бр. 936, С. Новаковић–Ј. Ристићу, Цариград, 17. X 1887; АС, МИД, ПО, 1887, фасц. IV, дос. II, пов. бр. 937, С. Новаковић–Ј. Ристићу, Цариград, 17. X 1887; АС, МИД, ППО, 1890, ред 7, III, 221, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 23. II 1890).

⁶²⁹ АС, ППО, 1890, ред 8, Конзул у Битољу Д. Боди–С. Грујићу, Битољ 13. VIII 1890.

⁶³⁰ АС, МИД, ПО, 1887, фасц. IV, досије VI, пов. 410, конзул у Солуну–Д. Франасовићу, Солун 31. III 1887.

⁶³¹ На основу фермана о успостављању Егзархата од 21. фебруара 1870. године њему нису припадале охридска и скопска епархија. Бугари су их 1872. године укључили у списак егзархијских цркава, што је сведочио о њиховом ширењу на штету Грка и Срба. Порта је 1876. године одузела берате које је издала бугарским владикама. ГИМНАС, V/2 (1891), док. бр. 79; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 179.

⁶³² АС, ПО, 1890, пов. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 27. VII 1890.

⁶³³ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 974, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. VI 1890.

још једини јачи ослонац за свој рад можемо наћи у Патријаршији и у патријаршијским епископима по Старој Србији и Македонији. Али да се до те помоћи дође и да нам се она изобилније чини, неће бити довољна ни новчана помоћ, коју треба кадкад да учинимо Патријаршији, ни воља саме Патријаршије. За ту ствар треба имати и одобрење јелинске владе у Атини и помоћ њенога посланства овде у Цариграду и њених агената и људи по Турској.... Патријаршија ништа важно што би се грчке народне политике тицало, не предузима без речи и одобрења из Атине и у потпуној тајности она отуда чека упутства за црквено-просветну политику у Турском царству. Да би смо, дакле, потпуније успели у Патријаршији и онамо на месту, потребно нам је морално одобрење и морална потпора из Атине, одакле се може радити не само преко патријаршијске јерархије него и другим средствима“, пише Новаковић председнику владе Грујићу.⁶³⁴ И из директних преговора око неких питања са представницима Цариградске патријаршије од њих су се добијала упутства да се најпре треба обратити грчкој влади и са њом направити договор о подели сфера интереса у Македонији. Новаковић је био мишљења да би требало да се нешто учини између Грчке и Србије и предлаже председнику С. Грујићу да српска влада пошаље једну личност, „у специјалној мисији“, која ће разговарати с грчком владом о споразумној акцији између Србије и Грчке и о питању скопљанске цркве.⁶³⁵ У другом писму Новаковић пита Грујића да „ако одобравате ове моје назоре, могу Вам рећи, да би потребну радњу у овом погледу покушати могао и ја одавде преко г. Н. Маврокордата, новог јелинског посланика у Цариграду, којим је овдашње јелинско посланство нов живот добило.... Могу ли и у ком правцу повести разговор с Маврокордатом.... Вама су, Господине министре, лично позната одлична лична својства г. Маврокордата, који је у осталом и по томе личност врло препоручена за оваке послове што је у Атини много година био председник грчке народне пропаганде.“⁶³⁶

И председнику владе Грујићу, као бившем српском посланику у Атини, је свакако било познато да Цариградска патријаршија не предузима никакав важнији посао, нарочито ако су у њему заступљени интереси различитих балканских народа, док претходно не затражи савет и не добије упутства грчке владе. Он прихвата предлог посланика

⁶³⁴ АС, МИД, ППО, 1890, ред 7, досије I, пов. 95, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 24. I 1890.

⁶³⁵ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1057, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 2. VIII 1890.

⁶³⁶ АС, МИД, ППО, 1890, ред 7, досије I, пов. 95, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 24. I 1890; С. Новаковић, *Балканско питање ...*, 305; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скопски митрополит Пајсије*, 12.

Новаковића да се нешто учини између Грчке и Србије, али упозорава да „дефинитивни споразум између Србије и Грчке могао би се постићи само кад би се успело да се тачно обележе сфере грчких и српских интереса у Македонији и да се споразумно обележе етнографске границе између српског и грчког становништва у овој покрајини,“ што је по њему у том тренутку тешко остварљиво. Зато Грујић даје овлашћења посланику Новаковићу „да у даној вам прилици измењате мисли о овом питању са г. кнезом Маврокордатом, гледајући да сазнате докле се управо по мишљењу његовом и атинске владе простиру интереси еленизма у Македонији“ и саветује га да предложи грчком посланику „да је прека и неодложна потреба да се егзархија истисне из Македоније и Ст. Србије, и да ће се тај резултат моћи постићи само под условом да се уведе литургија на словенском језику у оним крајевима где су Словени у већини, и да се што је могуће пре бар у Призрену и Скопљу поставе владике српске народности, које би водиле озбиљно старање о српској школи и српском имену. Ви ћете се, господине посланиче, користити отварањем ових преговора са грчким послаником, те да и њега замолите да својим гласом и својим утицајем помогне ваше кораке код Цариградске патријаршије за брзо и повољно решавање неколиких питања, која не трпе одлагања и која су од велике важности за српске народне интересе.“⁶³⁷

Споразумевање са Грцима имало је за Новаковића и дубље значење. Сматрајући Бугаре главним супарницима у Македонији, Новаковић је веровао да би Грци могли Србији бити вишеструко користан савезник. Због својих претензија Бугарска је била подједнако опасан противник и Грцима, што би и за њих био добар разлог да у Србији нађу савезника. Прихватајући тумачења угледног српског географа В. Карића о границама тзв. српске Македоније, Новаковић је мислио да ће са Грцима пре постићи споразум о разграничењу него са Бугарима. Тај споразум би обухватао обележавање српске и грчке сфере утицаја у Македонији, признање Србији епископских столица у Призрену и Скопљу и међусобна подршка у борби против бугарских претензија. У српску сферу интереса би, према предлогу С. Новаковића, ушли Косовски, Битољски и северни део Солунског вилајета до Демир-капије са долином Струме и Месте све до долина Мелника и Неврокопа, остављајући та два места утицају грчке пропаганде, а Струмицу у оквиру

⁶³⁷АС, МИД, ППО, 1890, ред 23, ПП бр. 94, С. Грујић- С. Новаковићу, Београд, 10. II 1890.

српске.⁶³⁸ Новаковић је желео да се приближи званичној грчкој политици, искористио је долазак новог грчког посланика у Цариграду у јесен 1889. године да са њим започне преговоре о уређивању сфера интереса у Македонији.⁶³⁹ Тако је постигнут споразум између српског и грчког посланика у Цариграду Стојана Новаковића и Маврокордата да заједно са Цариградском патријаршијом раде на сузбијању егзархијске пропаганде у Македонији. Почетком 1890. године цариградски патријарх Дионисије V, и грчки и српски посланици у Цариграду Маврокордато и Стојан Новаковић, заједничким и усаглашеним акцијама код Порте, покушавали су да спрече издавање берата бугарским владикама.⁶⁴⁰

Новаковић је, дакле, сматрао да је за српске интересе у Турској поред туркофилске политике веома важно било водити и грчкофилску политику. Зато предлаже председнику Министарског савета и министру иностраних дела Грујићу да „с наше стране могао би се послати когод у специјалној мисији⁶⁴¹ или да говори с грчком владом о споразумној акцији између Грчке и Србије, или о послу скопљанске цркве.... Није толико за тим да се баш и сврши што, јер би довољно било и да се започне, него је више за тим, да се нешто чује и пред политични интерес баци да међу Србијом и Грчком није само на речима, него да се и нешто ради.“⁶⁴²

Тако је јачање Бугарске и њене пропаганде у Македонији био главни повод преговорима о заједничком раду, што је довело до приближавања Србије и Грчке.⁶⁴³ Грчки посланик у Цариграду Маврокордато предложио је Новаковићу да се организују писмени протести из Македоније против бугарских владика.⁶⁴⁴ Међутим, Стојан Новаковић је сматрао да је то обавеза српске и грчке дипломатије и да не треба људе на терену излагати

⁶³⁸ М. Војводић, *Стојан Новаковић у спољној политици Србије, у: Путеви српске дипломатије*, 181.

⁶³⁹ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1086, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 14. VIII 1890.

⁶⁴⁰ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. VII 1890.

⁶⁴¹ Грчка и Србија нису тада имале своје званичне дипломатске представнике у Београду и Атини. Грчка је почетком 1885. године „због штедње“ повукла свог посланика из Београда, Делијаниса, а задржала отправника послова Назоса. (С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 293). Након годину дана и Србија је узвратила истом мером тако што је средином јануара 1886. године повукла свога посланика из Атине Јеврема Грујића и акредитовала га при руском двору у Петрограду. (АС, МИД, ПО, фасц. II, досије XI, пов. 39, Посланик у Цариграду Ј. Грујић–М. Гарашанину, Цариград, 17. I 1886.

⁶⁴² АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, досије V, пов. 1057, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 2. VIII 1890; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 298.

⁶⁴³ Непосредно пре доласка бугарских владика у Македонију јула 1890. године (Теодосија у Скопље и Синесија у Охрид) Патријаршијски митрополит Пајсије забранио је вршење службе на словенском језику у патријаршијској цркви Светога Спаса у Скопљу.

⁶⁴⁴ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1057, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 2. VIII 1890.

новим патњама. Због тога је грчког посланика у Цариграду Маврокордата саветовао ”да пише својој влади да одмах у овај мах пошље посланика у Београд, макар исти само неколико дана остао.”⁶⁴⁵ На крају разговора договорили су се да наставе преговоре а да у међувремену потраже даља упутства од својих влада.⁶⁴⁶

Пошто је добро проучио читав проблем односа са Грцима и стекао драгоцену искуства у раду са њима, српски посланик у Цариграду је разрадио детаљан план српско-грчког споразума, у 11 тачака, и послао га својој влади на разматрање и одобрење. Након више од пет месеци одлагања српска влада је са малим корекцијама прихватила и одобрила Новаковићев предлог плана српско-грчког споразума тако да је он постао основа за рад са Грцима.⁶⁴⁷ Исовремено, влада није прихватила Новаковићев предлог о слању специјалног изасланика у Атину, већ му је наредила да започне преговоре са грчким послаником Маврокордатосом о сферама српских и грчких интереса у Македонији. „Имајући пак у виду више политичке интересе који Србима и Грцима у извесном одређеном правцу заједничко држање и заједничку акцију налажу, што ће без сумње и у Атини оцењено бити, Краљевска влада рада је, да још једном покуша да до споразума са Цариградском Патријаршијом дође. Зато Вас Господине посланиче овлашћујем, да у смислу програма изложеног у почетку Вашег споменутог писма, можете ступити у поверљиве преговоре, како са Патријаршијом тако и са Г. Маврокордатом.... О корацима које будете предузели било у Патријаршији, било код Г. Маврокордата, известите црногорског агента Г. Бакића и покушајте га добити да се придружи вашем раду у овом питању, које је од огромног значаја по читаво Српство,“ стоји у одговору председника владе Грујића посланику Новаковићу.⁶⁴⁸

Пошто су добили од својих влада тражена упутства за даље преговарање, српски и грчки посланик у Цариграду, Новаковић и Маврокордат састали су се 13. августа 1890.

⁶⁴⁵ Исто.

⁶⁴⁶ АС, МИД, ППО, 1890, ред 7, досије III, бр, док. 257, С. Грујић-С. Новаковићу, Београд, 1. VIII 1890.

⁶⁴⁷ Овај Новаковићев план представљао је основу за преговарање са Грцима и у будућим разговорима. АС, МИД, ППО, 1890, ред 7, досије III, бр, док. 221, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград, 23. II 1890. године; С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље*, 305; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Питање о Старој Србији и скопљанско владичанско питање*, 25; Исти, *Скопљански митрополит Пајсије*, 23; В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893*, 11-14; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 299-301.

⁶⁴⁸ АС, МИД, ППО, ред 7, досије III, бр, док. 257, С. Грујић- С. Новаковићу, Београд, 1. VIII 1890; С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље*, 305; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Питање о Старој Србији и скопљанско владичанско питање*, 25; Исти, *Скопљански митрополит Пајсије*, 23; В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893*, 9-13; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 299-300.

године и задржали у кратком разговору и разменили размишљања о претходно начетим темама. На почетку преговора, Стојан Новаковић је покренуо два основна питања: 1. постављање Срба за владике у Призрену и Скопљу; 2. обележавање „српско-грчког круга акције у Македонији.“ Том приликом Маврокордато је изјавио да је „поводом спора о скопљанској цркви од своје владе добио одговор да би боље било да се поједини случаји такве природе не расправљају тако појединце, него да се цео предмет претресе и определи тако, означи демаркациона линија за грчке и српске аспирације, како не би једни другима у сукоб долазили и једни другима у круг интереса улазили.“ Након ове изјаве говорио је о спољној, евентуално војеној и дипломатској, заједничкој акцији Србије и Грчке, у којој би Србија деловала као копненим а Грчка као приморским границама Турске.“ На крају Маврокордато је закључио да би пре тога „врло добро било извршити једну заједничку демонстрацију путем једновремених војничких маневри јачега размера близу турских граница, да би се тим начином реагирало против турског превеликог попуштања тежњама бугарским.“ Што се тиче црквеног питања у Турској, посланик Маврокордато је изнео своју дилему како уопште да се поведе акција: „да ли да се поглавито дипломатским путем у Европи ради, или да се претежни део акције пренесе у саму унутрашњу радњу у Турској без обзира на ситуацију у Европи.“⁶⁴⁹

Из овакве изјаве грчког посланика Маврокордата С. Новаковићу је „пало у очи да је мање светлости бацио на само главно питање међу Србима и Грцима које је имало бити предмет самог посла“, а то је питање о скопљанској цркви, тако да му је одговорио „да по мом мишљењу радња наша мора бити прављена на сам предмет у унутрашњости Турске, и да морамо тражити начина да се против Бугара боримо оружјем и начинима којима и они нас нападају... Питања која би морала ући у споразум по својој природи деле се у значајнија или главна и споредна, и тога ради мислим да би било, може бити, најпрактичније да почнемо с овима за која се може очекивати да ће показати разлике у мишљењу, те да расправимо најпре њих, јер кад њих расправимо, собом су, тако рећи, расправљена и она остала.“⁶⁵⁰

У вези са првом тачком Грчки посланик Маврокордатос је одмах одговорио Новаковићу „да његова влада нема ништа против, пошто се та места налазе у пределима

⁶⁴⁹ АС, МИД, ПО, фасц. I, досије V, пов. 1107, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 19. VIII 1890.

⁶⁵⁰ Исто; В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893...*, 13-14; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 301-302.

које Грчка не може Србији оспорити“ као и, „да је природно да се за остала места поставе епископи који би знали српски и словенски, и да о томе не може бити спора.“ Тако је прва тачка Новаковићевог предлога споразума код Маврокордата прошла без тешкоћа. Међутим, разговор о другој тачки предлога био је много дужи, јер је Маврокордато „околишно“ испитивао Новаковића „шта мислимо о Босни и Херцеговини, о Албанији и о Црној Гори.“ На ово питање Новаковић му је одговорио „да ми не ренонсирамо на наша национална права на Босну и Херцеговину, али да немамо никакве бриге за сам опстанак наше народности у тим земљама, да су међу Србијом и Црном Гором повећани добри одношаји на основу заједничке српске спољне политике која има пред собом као природан задатак интересе целокупног народа српског и да смо с националне стране најопасније изложени на јужним границама, поглавито од Бугара који су с нама једне вере и готово једног језика, али се у претензијама сукобљавамо. Поље тога сукоба је углавном Македонија. И пошто су и Грци у наличном положају у Македонији, то је баш разлог који и нас и њих упућује на споразумну радњу, пошто се једино заједничком радњом можемо и ми и они успешно бранити у праведним аспирацијама нашим од неправедних аспирација бугарских, пошто основу бугарске пропаганде, словенски језик и народну просвету, ми можемо у тим крајевима дати као и Бугари.“ Овим „околишним“ разговором два посланика дошло се до главне теме, а то је подела сфера утицаја у Македонији. Везано за то питање, Маврокордато је изјавио да се по мишљењу грчке владе Македонија дели на три зоне, јужну, средњу и северну, да се за северну мисли да је она српски (словенски) крај, за јужну да је грчки а за средњу да је мешовит. На овакву изјаву Маврокордата Новаковић је реаговао захтевом да „у опредељивању сфера треба избећи све двосмислице и противуречности, и да би их требало одредити јасније, да би се касније избегле неприлике.“ На опаску Маврокордата да Бугари у Струмици нису никад могли да оснују своју општину, Новаковић је реаговао тако што је казао да му је то познато, али да такође зна да „верници патријаршијске цркве нису свуда Грци, него да има и Словена које све ми рачунамо као српске Словене“, позвајући се на тек штампану етнографску статистику Солунског вилајета, која показује да од 300 000 Словена има 200 000 под Егзархијом и 100 000 под Патријаршијом. Након тога Новаковић је прецизирао куда би отприлике требало да иде линија разграничења сфера утицаја, нагласивши да би вароши „Струмица, Битољ, Моријово и Флорина и цео простор северно од ове линије“ требале да припадну нашој

сфери утицаја. Посланик Маврокордато је одговорио да је Битољ за Грчку питање опстанка, и да око њега они не могу правити никакве уступке, а да у Крушеву има јако цинцарско насеље. Овим је хтео да нагласи да би Охрид, Крушевои Струмици требали да припадну грчкој сфери утицаја, „не настојавајући толико за Крушево.“ Маврокордато је инсистирао да грчкој сфери утицаја припадне јужна и средња Македонија, док је Новаковић тражио да северна и средња Македонија припадну српској сфери. Обзиром да су и Маврокордато и Новаковић захтевали средњу Македонију, договорили су се да прекину разговоре и да траже од својих влада „подеснија упутства“, на основу којих би наставили започете разговоре.⁶⁵¹

Уверен да ће Грци попустити кад је у питању Охрид, председник владе Грујић је у новим инструкцијама у четири тачке „о преговорима за споразуман рад с Грчком у пословима који се тичу пропаганде и аспирација српских и грчких у Македонији“ саветовао С. Новаковићу да тражи да се у Охриду постави Србин за владикау. „На основу ранијих упутстава које ће вам и даље служити као програм вашег рада, ви ћете ступити у преговоре са г. Маврокордатом, избегавајући за сад свако строго разграничење Македоније, ви у даљем раду, а на основу програма који имате тежите да се постигне: а) да се у Скопљу, Призрену и Охриду поставе за владике лица српске народности... Патријаршија и г. Маврокордато поимаће од коликог би огромног значаја било наименовање Србина за владикау у Охриду, где треба сузбијати фаталан утицај који новонаименовани охридски егзархијски владика Синесијус може имати на становништво које је још остало верно васељенској цркви.“

Сава Грујић је по овом питању рачунао и на подршку Русије.⁶⁵² Зато је предложио Новаковићу да каже руском отправнику послова посланства у Цариграду Жадовском „да

⁶⁵¹ Исто; Исто, 18-20; Исто, 302.

⁶⁵² Руско посланство у Цариграду је већ било добило „налог из Петрограда да се живо заузме за одржање црквених привилегија у потпуности, е да би се због познатог свршетка о бератима бугарских владика учинила компензација Грцима и Србима“. Ово је Стојану Новаковићу саопштио Ждановски, који је о овоме два пута разговарао на Порти. Што се тиче српских епископа у Скопљу и Призрену, руско посланство у Цариграду је и од раније добијало такве налоге од своје владе. Посланик Нелидов је покушавао код Патријарха преко архимандрита Арсенија и митрополита Калиника, који су били чланови Синода, да издејствује постављење српских владика у Скопљу и Призрену. (АС, МИД, ПО, фасц. VI, дос. VIII, пов. 752, С. Новаковић–Сави Грујићу, Цариград, 9. VI 1890). Свакако да је са тим био упознат и С. Новаковић који је, уз сагласност председника владе С. Грујића, као кандидате за ова епископска места предложио митрополита С. Косановића и ректора призренске богословије Мелентија, али је митрополит Калиник сматра да би за Порту најприхватљивији био протосинђел Д. Петровић, који је тада био питомац на Халки. (АС, МИД, ПО, фасц. VI, дос. VIII, пов. 752, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 9. VI 1890; АС, МИД, ПО,

би најбоље било да Патријаршији предложи да нама уступи и Охрид и Скопље, где се сад бугарске владике налазе, тако да на тим местима останемо ми и Бугари једни према другима, ми заступајући православље и Патријаршију велику цркву а Бугари њихов Егсархат. Призрен већ и онако има да се преда нама. Тим начином Патријаршија би се, може бити, најпре задовољила, јер би се испод њене непосредне управе искључили сами предмети спора, и они не би више ништа имали с Бугарима, него бисмо то ми Срби на се примили. Тим би се начином цела ствар најлакше изравнала.⁶⁵³ Грујић је био уверен да су Грци по питању Охрида спремни на попуштање.⁶⁵⁴ Новаковићев предлог се није свидео Жадовском, јер је он сматрао да би то изазвало борбу и трвење међу Словенима, а по њему „би боље било да се Бугари боре с Грцима а не са Србима.“⁶⁵⁵ Очигледно да је Жадовски покушавао да избегне разговор о Охриду, а да се врати на ранији руски предлог доделе епископских столица Србима у Призрену и Скопљу.⁶⁵⁶ Жадовски се такође није сложио са пређашњим Новаковићевим предлогом кандидата за ове две епископске столице, већ је тражио да се избаци митрополит Сава Косановић, а да се кандидује Косановићев протосинђел Дионисије Петровић, који је био питомац на Халки.⁶⁵⁷

Новаковић је почео сумњати да ће договор с руским изаслаником послова у Цариграду одмах донети конкретне користи, те је из тог разлога предлагао председнику владе да се прво разговори обављају с Патријаршијом и Грчком, а тек у завршној фази са Русијом. „Јер да бисмо извршили постављење српских владика у Македонији, потребно нам је, осим кандидата да на то пристане Патријаршија и да то, у своје време прими и

фасц. I, дос. V, пов. 1107, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 19. VIII 1890; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Питање о Старој Србији и скопљанско владичанско питање*, 87; Исти, *Скопљански митрополит Пајсије*, 23).

⁶⁵³ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. бр. 1212, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 13. IX 1890.

⁶⁵⁴ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. III, дос. III, пов. бр. 1107, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 30. VIII 1890; С. Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903...)*, 302-303.

⁶⁵⁵ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1212, С. Новаковић–Сави Грујићу, Цариград, 13. IX 1890.

⁶⁵⁶ Руско посланство у Цариграду је и од раније добијало такве налоге од своје владе да се код Патријаршије залаже за постављење српских епископа у Скопљу и Призрену. Свакако да је са тим био упознат и Стојан Новаковић који је, уз сагласност председника владе С. Грујића, као кандидате за ова епископска места предложио митрополита Саву Косановића и ректора призренске богословије Мелентија. (Види: АС, МИД, ПО, 1890, фасц. III, досије III, пов. 1107, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 19. VIII 1890; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Питање о Старој Србији и скопљанско владичанско питање*, 25; Исти, *Скопљански митрополит Пајсије*, 23; С. Симић (Павле Орловић), *Скопљанско владичко питање*, 87).

⁶⁵⁷ Овакав Став Жадовског према митрополиту С. Косановићу био је из разлога да би се избегло противљење Аустро-Угарске, јер је Косановић био пореклом из Босне и важио је као аустроугарски држављанин. АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, дос. V, пов. 1212, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 13. IX 1890; Н. Дучић, *Васељенска патријаршија и српско црквено питање*, 25; С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље*, 305; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скопљански митрополит Пајсије*, 23; Исти, *Питање о Старој Србији и скопљанско владичанско питање*, 25; С. Симић (Павле Орловић), *Скопљанско владичко питање*, 87).

одобри Порта. У Патријаршији ће се свагда више слушати савети из Атине, особито у овим пословима, и помоћ руска – иако нам ту није на одмет – не може, по моме скромноме мњењу и колико ја овдашње послове познајем, бити на том месту од пресудног уплива. Истом касније, кад предмет имадне да дође пред Порту, где настаје дуга, озбиљна тегоба, може нам руска помоћ бити драгоценна.“⁶⁵⁸

Крајем септембра ”Palligenesia” је донела занимљив чланак о заједничким грчко-српским пословима у Македонији, писан на основу састанка Маврокордата и Новаковића у бањи Терапији код Цариграда. „Из њега се види да нам Грци одлучно уступају Скопљанску и Охридску епархију у Македонији, ако се с њима споразумемо о сфери интереса, која у њих изгледа као услов који се не да обићи.“ ”Palligenesia” пише да су Грци сматрали да „нису несавладљиве сметње које би се показивале ако би се хтела да у Македонији определи сфера српских и јелинских интереса, јер међусобно поверење неће изостати ни са једне ни с друге стране и као год што су Срби уверени да неби било ни мудро ни политички да они своје географске захтеве преко мере шире, тако су и Грци веома вољни да признају Србима, свако законито право и сваки оправдан захтев у васпостављању онога што би се по историји и етнографији за право нашло и осведочило.“⁶⁵⁹ У даљем делу текста указује се на противнике грчко-српског споразума који су „многобројни, јаки и вешти, зацело ништа неће пропустити чим би само могли да осујете овако добре намере, и они ће сејати и сумњу и сплетке е да би подржавали занимљиве и претеране захтеве, који се по природи самој у истини никад не могу остварити.“ Као највеће противнике грчко-српског споразума сматрани су европски бугарофили, јер „бугарофилски листови у Европи покушавају да посеју неповерење међу Атином и Београдом, што нас Грке плаше страшилом рускога уплива, говорећи да се њему предајемо кад заједно са Србима радимо, што Србима дошаптавају како се ми у Македонији против Срба боримо исто тако као и против Бугара, како и једне и друге сматрамо као своје противнике, и како се спремамо да против наименовања српских епископа протествујемо тако исто као што смо и против наименовања бугарских епископа протествовали. ... И најповршнији испит српских захтева и српских и грчких интереса у Македонији, по том очевидан етнолошки састав два најсевернија македонска краја, у

⁶⁵⁸ АС, МИД, ПО, фасц. I, досије V, пов. 1289, С. Грујић-С. Новаковићу, Београд, 7. X 1890.

⁶⁵⁹ АС, МИД, ПО, фасц. I, досије V, пов. 1289, С. Грујић-С. Новаковићу, Београд, 7. X 1890, Додатак–Превод с грчког чланка из листа ”Palligenesia” од 27. IX 1890.

којима је ту скоро самовласно постављена засебна бугарска црквена власт, увериће без по муке свакога, да се постављењем бугарских епископа у Скопљу и Охриду, у пределима који су кроз насељени српским становништвом, највише додирују српски интереси, и да се Васељенска патријаршија тамо бори не ради власти грчкога свештенства него ради јединства цркве и ради неповредивости православних догмата, који су погажени и нарушени супротно свакога закона, и да ни најмање не доликује православноме хришћанству да одобри ту беспримерну пљачку и нарушавање права у питањима чисто верозаконским.“ Текст се завршава оптимистичком поруком европским бугарофилима „да се грчко-српски споразум доиста неће омести одређивањем епископа Срба на владичанске столице у Скопљу и Охриду, јер ће се то са свим споредно питање сагласно расправити, може бити кроз врло кратко време, међу српском црквом и Васељенском патријаршијом. ... Сумње нема да ће се ово дело много олакшати тиме што ће се у Београду опет отворити јелинско и у Атини српско посланство.“⁶⁶⁰

Међутим, почетком септембра 1890. године дошло је до наглог обрта у ставовима грчког посланика Маврокордата по овом питању. Он је саопштио Новаковићу да његова влада жели да о овом питању непосредно разговара са владом у Београду и да ради тога намерава да што пре пошаље свога посланика да настави започете преговоре. Овакав обрт у ставу Грка према овом питању изненадио је Новаковића, који је претпостављао да је повод таквог грчког држања залагање Русије на Патријаршији за српске владике у Македонији и њено обећање да ће радити да се Срби поставе за владике у Скопљу и Охриду.⁶⁶¹ Разговори за поделу интересних сфера у Македонији, започети 1890. године између српског и грчког представника у Цариграду „нису имали успеха због доста тврдог става грчког представника, једино што се показало да Грци немају ништа против тога да се поставе српске владике у Призрену и Скопљу, као и у другим епархијама са српском већином.“⁶⁶²

Јачање Бугарске и њене пропаганде у Македонији крајем осамдесетих година 19. века утицало је на приближавање Србије и Грчке. Међутим, већ почетком деведесетих година српско-грчки односи доспели су у такву фазу да су грчки митрополити и конзули

⁶⁶⁰ Исто.

⁶⁶¹ АС, МИД, 1890, ПО, фасц. I, досије V, пов. 1212, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 13. IX 1890; Ј. М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, у: *Споменица Стојана Новаковића*, Београд 1921, 181.

⁶⁶² М. Војводић, *Стојан Новаковић у спољној политици Србије*, у: *Путеви српске дипломатије*, 181.

одбијали сваку помоћ српском националном раду пре него што се српска и грчка влада не договоре о сферама интереса у Македонији. Стојан Новаковић није губио веру у њихов повољан исход па је саветовао српску владу да се преговори са Грчком наставе. И Патријаршија је упућивала српску владу на преговоре са Атином.

Пошто је за српског посланика у Атини постављен Владан Ђорђевић, он је у лето 1892. године наставио разговоре, покушавајући да их води на основу ранијег предлога Стојана Новаковића.⁶⁶³ Српска влада је, у оквиру припрема за давање инструкција посланику у Атини о споразуму са грчком владом по питању пропаганде у Македонији, затражила мишљење својих конзула у Скопљу, Солуну и Битољу. Пошто је српски конзул у Битољу Димитрије Боди био у најнепосреднијем контакту с Грцима, и то у крају до кога су Грци много држали, на основу дотадашњег искуства с Грцима, написао и послао предлог споразума од седам тачака чија суштина изгледала овако:

1. Према Димитрију Бодију грчка пропаганда је требало да напусти и да уступи српској пропаганди цео простор северно од Битоља и западне пределе око Преспанског и Охридског језера, затим Дебар, Кичево, Крушево, Прилеп и Велес и све даље према Косовском вилајету. Грци би требали да помажу Србе у школском и црквеном питању, да дозволе словенску службу и постављање српских владика у поменутих местима.

2. Димитрије Боди је сматрао да је простор јужно од Битоља требало уступити грчкој пропаганди под одређеним условима.

3. За уступак простора јужно од Битоља према Димитрију Бодију требало је као главни услов поставити да се у местима где живи српско становништво дозволи да у грчким школама уче српска деца која би користила српске уџбенике и да се у црквама поред грчког користи и словенски језик.

4. У местима северно од Битоља могло се дозволити да се у српским школама предаје и српски језик.

5. Учитеље српског језика у грчким школама јужно од Битоља да подржава српска пропаганда, а учитеље грчког језика у српским школама северно и западно од Битоља да подржава грчка пропаганда.

⁶⁶³С. Новаковић своје побратиму из детињства и пријатељу В. Ђорђевићу, у одговору на понуђени план, пише: „Твоје тачке углавном су добре. Ухватио си базе како треба и ако за сад још више мозгом санитетског пуковника у походу и београдског кмета него дипломате.“ (В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893*, 40).

6. Обзиром да је Димитрије Боди сматрао да Грци неће пристати да град Битољ уступе Србима, предложио је српској влади да га Срби привидно уступе Грцима, али под условом да они дозволе да српска пропаганда у Битољу има своју цркву са словенском службом и своје школе, како би Битољ могао да и нама послужи за операциону базу на пољу наше непосредне пропаганде. За узврат могли би се о свом трошку у српским школама увести учење грчког језика.

7. И на крају Боди предлаже да се српска и грчка влада споразумеју о новчаној помоћи Патријаршији и дотичним владикама, у односу на сфере интереса.⁶⁶⁴

На основу каснијих српско грчких разговора може се закључити да је само делимично прихваћен Бодијев предлог, јер на пример, српска влада није у том тренутку била спремна да уступи Битољ Грцима ни под каквим условима. Предлози осталих конзула (скопског и солунског) још мање су користили српској влади, јер је у њима преовладало мишљење да се с Грцима не може апсолутно ништа учинити.⁶⁶⁵

Али ни приликом обновљених разговора Грци нису прихватили предложену линију разграничења.⁶⁶⁶ Неуспех у овим разговорима, као и спорост у решавању македонског питања Пашићева влада је тумачила недостатком праве подршке од стране Русије. Иако је Русија своје пасивно држање према српским захтевима објашњавала својом наклоношћу према православном јединству и да не жели да се меша у свађе балканских православних земаља, Пашићева влада је сматрала да треба урадити све да се ангажује руска дипломатија; крајем 1891. године уместо напредњака С. Новаковића за посланика у Цариграду поставила је радикала Саву Грујића. Веровали су да ће генерал Грујић, који је уживао углед и поверење код руске владе, успети да ју подстакне да пружи очекивану подршку српским захтевима. С. Грујић, који је по образовању био војник а по политичким убеђењима радикал, по писању Слободана Јовановића, био је „Србин коме су Руси највише веровали“ после Јована Ристића и митрополита Михаила.⁶⁶⁷

Након четворогодишњег рада у Цариграду С. Новаковић је резимирао своје искуство са грчком политиком, која се односила на ово питање, и изнео своје мишљење о основним правцима грчких националних тежњи на Балкану. Што се тиче Грка у

⁶⁶⁴ АС, ППО, 1891, ред 17, Д. Боди–М. Ђорђевићу, Битољ 25. V 1891; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 328-329).

⁶⁶⁵ АС, МИД, ПО 1891, фасц. III, дос. III, пов. 1284, В. Ђорђевић–М. Ђорђевићу, Атина 8. X 1891.

⁶⁶⁶ АС, МИД, ППО 1892, В. Ђорђевић–Н. Пашићу, Атина 11. VI 1892; Исто, ПП, бр. 1335, Н. Пашић–В. Ђорђевићу, Београд, 30. VII 1892; В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893*, 193-215.

⁶⁶⁷ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, (1879-1889), Београд 1927, 358-359.

Патријаршији њихов став је био да у начелу немају ништа против постављења српских владика у Скопљу и Призрену, уколико Срби имају кандидате који знају грчки, који су завршили богословију и који су турски поданици. Осим ових начелних одобравања, Грци у Патријаршији нису били спремни да учине било какав корак који би убрзао решење српских захтева за постављења српских владика у Старој Србији и Македонији, односно решавање српског црквеног питања у Турској. „Они овоме послу нису ни мало ради и чиниће све што могу да нас одбију и спрече; ја држим чак да се неће устезати да нас денунцирају Турцима“, закључује С. Новаковић у писму Председнику владе Грујићу. Што се тиче грчке владе и њених ставова везаних за ово питање, Новаковић закључује да ће она „водити рачуна о јеленизацији и одржању старих византијских земаља.“⁶⁶⁸

Мисија Владана Ђорђевића у Атини (1891-1893)

Наду да се може постићи споразум са Грчком око заједничког рада у Македонији улио је долазак у Београд, крајем маја 1890. Године, „чувеног политичког мужа грчког“ Харилаоса Трикуписа. Одговарајући на поздравне речи председника Народне скупштине Димитрија Катића и председника Друштва Светога Саве Светомира Николајевића на свечаном банкету, Трикупис је рекао да балкански народи не траже за себе ништа друго но да имају за себе оно што су други просвећени народи давно постигли – да се уједине и да буду своји у својој кући.“ Наглашавајући да они то могу постићи само заједничким радом и удруженом снагом, уздајући се у се и у своју снагу, закључио је: „С тога проучавајмо то питање, упознајмо се узајамно, зближујмо се и прионимо својски на посао. Довршимо велико дело ослобођења и уједињења, које су наши очеви и дедови тако сјајно започели.“⁶⁶⁹

Да би се добила подршка Цариградске патријаршије и грчких епископа у Старој Србији и Македонији, посланик Новаковић је предложио српској влади да ради на споразуму с грчком владом који би представљао основу сарадње двеју земаља у Македонији и заједничког сузбијања бугарског утицаја. Пут до тог споразума он је видео у подели интересних сфера па је још 1890. године приликом преговора са грчким послаником у цариграду Маврокордатом предложио линију разграничења. Извештаји

⁶⁶⁸ АС, МИД, ПО, 1991, фасц. V, досије X/1, пов. 12, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград, 2. I 1891.

⁶⁶⁹ „Мале новине“ бр. 153, Београд 5. VI 1891; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 325.

дипломатских представника Србије у Турској показују да су српско-грчки односи у току прве половине 1891. године доспели у такву фазу да су грчки митрополити и конзули одбијали сваку помоћ српском националном раду пре него што се српска влада споразуме са владом у Атини о сферама интереса у Македонији.

Неуспех у овим разговорима, као и спорост у решавању македонског питања, Пашићева влада је тумачила недостатком праве подршке од стране Русије. Иако је Русија своје пасивно држање према српским захтевима објашњавала својом наклоношћу према православном јединству и да не жели да се меша у свађе балканских православних земаља, влада Николе Пашића је сматрала да треба урадити све да се ангажује руска дипломатија. Децембра 1891. године министар иностраних дела Србије Михаило Ђорђевић је најавио да ће, без обзира на средства и жртве, Србија знатно појачати пропагандни рад у Старој Србији и Македонији, при чему ће се највише радити на оснивању црквеношколских установа у местима где их до тада није било. Конзулима је саветовано да прате и надгледају целокупан пропагандни рад у свом реону, да обилазе српска места, нарочито места која представљају сведочанство величине српске средњовековне државе и њене културе, и српско становништво, да га храбре и да му дају упутства како да се поставља према локалним турским властима. Такође им је предложено да раде на успостављању добрих односа са грчким владикама како би их придобили да у својим епископијама раде на спровођењу српских захтева упућених Цариградској патријаршији.⁶⁷⁰

Схватајући изузетну важност постављења српских владика у Старој Србији и Македонији за укупну српску националну политику у овим областима, моћ грчког утицаја на патријаршијске одлуке и неопходност да се по том питању постигне договор са грчком владом, влада Николе Пашића је прихватила предлог свог посланика у Цариграду С. Новаковића да се поново отвори српско посланство у Атини.⁶⁷¹ Октобра 1891. године за

⁶⁷⁰АС, Посланство у Цариграду, 1890-1892, фасц. III 10 (1891), ПП бр. 257, Министар иностраних дела М. Ђорђевић-Конзулима у Турској (циркулар), Београд 19. XII 1891.

⁶⁷¹Почетком 1883. године влада Србије је отворила своје посланство у Атини и за првог посланика поставила С. Грујића, дотадашњег посланика у Софији. За време трогодишњег боравка, од јануара 1883. до јануара 1886. године, мисија С. Грујића у Атини имала је сва обележја рутинског дипломатског боравка. Очигледно да није уживао поверење министра иностраних дела М. Пироћанца, који га је опомињао да подноси извештаје на време и опширније. Почетком јануара 1886. године влада М. Гарашанина је повукла из Атине посланика Грујића и акредитовала га при руском двору. До краја 1886. године Србија није имала заступника у Атини, што је стварало утисак да она придаје мали значај односима са Грчком. АС, МИД, ПО, 1886, фасц. I, дос. XI, пов. бр. 39, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Цариград 17. I 1886; С. Терзић, *Србија и Грчка*, 249-254. и 267.

посланика у Атини послат је Владан Ђорђевић,⁶⁷² са главним задатком да закључи споразум са Грчком о узајамним сферама утицаја у Македонији.

После извесне паузе влада Милутина Гарашанина крајем 1886. године поново отвара своје посланство у Атини и за посланика поставља Љ. Каљевића. Обзиром да ни Каљевић није успео да успостави било какве ближе односе са Грцима, влада С. Грујића је у пролеће 1889. године дошла до закључка да Атина није место одакле би се могло нешто значајније учинити за јачање српских позиција на Балкану. Посланик Каљевић је 14/26. IV 1889. године предао опозивна писма грчком краљу и том приликом покушао „уверити Грке да су нас једино економски обзиром определили да за неко време Атину оставимо без српског посланика“. АС, Поклони и откупи—збирка Саве Грујића, бр. 52, Љ. Каљевић—председнику владе и министру иностраних дела Србије С. Грујићу, Атина 15. III 1889; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 268, и 273-274.

⁶⁷²Владан Ђорђевић је рођен у Београду 21. новембра/3. децембра 1844. године, а умро у Бадену (Аустрија) 31. августа 1930. године. Гимназију је завршио у Београду, као ђак био је један од покретача Уједињене омладине српске и био њен секретар. Под утицајем Јосифа Панчића, определио се за студије медицине у Бечу где је докторирао 1869. године. Специјализацију из хирургије завршио је у Бечу (1869—1871) и био је први школовани хирург у Србији. Да би усавршио своје хируршко знање, уз допуштење српске владе, одлази у Француско-пруски рат и укључује се у рад пруског санитета. У овом рату у близини Франкфурта Ђорђевић је организовао ратну болницу, што му је донело војни чин и похвале. Након повратка у Србију једно време радио је као приватни лекар, а затим је примљен у српску војску, у којој постаје први санитарски пуковник. Војни је лекар и шеф хирушког одељења војне болнице од 1871. године. Један од оснивача Српског лекарског друштва (1872) и покретач часописа *Српски архив за целокупно лекарство* (1874). Од 1873 обављао је дужност личног лекара кнеза Милана. Један је од главних оснивача Црвеног крста у Србији (1876). У првом српско-турском рату (1876) је био начелник санитарске службе моравско-тимочке војске, у другом (1877-1878) начелник санитарске службе врховне команде Српске војске. Основао је и био први управник Војне болнице у Нишу (1878). Начелник је цивилног санитета Србије од 1879, а 1881. је испословао његову широку реформу. И у српско-бугарском рату 1885/6. године је начелник санитарске службе врховне команде. Др Владан Ђорђевић изабран је за дописног члана Српске краљевске академије 23. I 1888, а за редовног 15. XI 1892. године.

Др Владан Ђорђевић је био председник београдске општине четири године (1884-1888), а 15. IV 1888. године ушао је у владу Н. Христића, заузевши чак два ресора—Министарство просвете и црквених дела и Министарство народне привреде. Ту је дошао у сукоб са „партизанским распуштеним учитељима да их сатера у школе, а свештенике у цркве“. Касније је постављен за заступника Министра народне привреде, али је на тој дужности остао само до 22. фебруара 1889. године. После абдикације краља Милана 1889 године др Владан је стављен на расположење, а затим у пензију, у којој је био до 30 августа 1891. године, када је постављен за посланика Србије у Атини (1891-1893), а затим у Цариграду (1894-1897). За време дипломатског рада у Грчкој, у коме су владе падале свака 3 месеца, није могао много урадити, посебно због „тадашње грчке мегаломаније“. Иако између Србије и Грчке није било ни границе ни спорних питања, Владан је за непуна три месеца влади у Београду послао 32 извештаја на 165 страна. За време боравка у Грчкој посветио се проучавању те земље, њених институција, грчког језика и књижевности. За то време написао је и неколико текстова и књигу „Грчка и српска просвета“. Током боравка постао је члан Атинског ученог друштва „Парнасос“, у коме је, пред Краљем, члановима краљевске породице и елитним атинским друштвом на грчком језику одржао предавање о Лази К. Лазаревићу, које је у засебној књизи штампано на грчком.

Његово понашање у Грчкој није увек било дипломатско. На једном балу краљ Ђорђе је угануо ногу у току играња полке и почео да запомаже из свег гласа. Владан је без оклевања скинуо фрак, оборио Краља на под и наместио му ногу. Настала је мртва тишина. Краљу је било боље а Владан је на то рекао: „Тако ја пеглам“ и напустио двор. Како је буџетом посланичко место у Грчкој било укинато, В. Ђорђевић је 1. јануара 1894. године поново био стављен „на расположење“ и вратио се у Београд. После три месеца, 6. априла 1894. године именован је за посланика Србије у Цариграду, где је остао више од 4 године и допринео постављању српских владика у Македонији. Захваљујући пријатељству са султаном Абдул Хамидом II (који му је једном приликом поклонио и арапског коња), уговорио је „Војну конвенцију између Турске и Србије“ и „Царински савез“ између две земље и уредио посету краља Александра Обреновића, током које је султан поменуте уговоре усмено прихватио, али их је касније, на наговор својих саветника, отказао.

Грчка је у то време у Београду имала отправника послова, а очекивало се да ће ускоро и она поставити свога посланика.⁶⁷³

За овај свој дипломатски задатак Владан Ђорђевић се веома пажљиво почео припремати док је још био у Београду, проучавајући све српско-грчке преговоре везане за Источно питање. На основу тих проучавања направио је нацрт свога рада у Атини, који је послао своме побратиму из детињства, С. Новаковићу, замоливши га за његово мишљење и савете, као и за додатна обавештења о његовим сазнањима о Грцима и о ситуацији у Грчкој. У одговору на овај захтев, Новаковић му је написао: „Твоје тачке у главnome су добре. Ухватио си базе како треба и ако за сад још више мозгом санитетског пуковника у походу и београдског кмета него дипломате.“⁶⁷⁴

И влада Краљевине Србије се озбиљно припремала за склапање споразума са грчком владом по питању пропаганде у Македонији па је, у оквиру припрема за давање инструкција новопостављеном посланику у Атини, о овом питању затражила мишљење

У периоду од 11. октобра 1897. до 12. јула 1900. године В. Ђорђевић је био председник владе и министар иностраних дела. Његова влада радила је на стишавању партијских борби, економском напретку Србије и јачању њене војске. Владу су чиниле партијски мање познате личности из редова Либералне и Напредне странке. Прокламована је као „неутрална“, али је то брзо престала да буде, будући да су многи министри, па и краљеви Александар и Милан, настојали да државну управу очисте од радикала. Поднео је оставку после најаве женидбе краља Александра Драгом Машин.

Др Владан Ђорђевић је био је цинцарског порекла – из Епира, одакле су се његови преци доселили у Србију, што ће касније често помињати приликом свога боравака у Атини. Није био припадник неке политичке странке, али је ипак као човек од поверења краља Милана учествовао у политичком животу и заузимао, поред осталог, положај председника београдске општине и министра просвете и црквених послова. Био је власник и уредник ”Отаџбине”, једног од најбољих часописа у Србији, не само тога времена. За њега је Чедомиљ Мијатовић написао да је „био један од најблиставијих људи у Србији између 1870. и 1900. године.“

Због наводног објављивања државних тајни у мемоарско-историјском делу *Крај једне династије I—III* (1905—1906) осуђен је 1906. године на затворску казну од шест месеци, коју је одлежао и београдском затвору. По изласку на слободу посветио се књижевном раду— сређивању и објављивању мемоара из ратова. Први светски рат провео је до 1916. у Врњачкој Бањи а потом био интерниран у Аустроугарску (1916— 1918) због русофилства од анексионе кризе из 1908. године. Умро је у 86 години живота у санаторијуму у Бадену крај Беча 31. августа 1930. године. Држава је о свом трошку „без помпе и галаме“, сахранила овог српског великана у Београду. Видети: С. Терзић, *Србија и Грчка...* , 326; Ч. Мијатовић, *Успомене балканског дипломате*, превео и приредио Слободан Г. Марковић, Београд 2008, 64; С. Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007; Д. Лопандић, *Почеци српске дипломатије*, Политикин забавник, број 3044, Београд 2010; Р. Чоловић, Владан Ђорђевић (1844-1930), у: *Живот и дело српских научника, САНУ, Београд 2011, 73-158*; Р. Чоловић, *Академик др Владан Ђорђевић (1844-1930)*, Пројекат Растко, Историја, Историја медицине, објављено: 2014-05-04, Датум последње измене: 2014-05-05 15:37:10.

⁶⁷³ Грчка је у Србији од 1868. године имала генералног конзула, а од 1880. године министра резидента Николу Д. Делијаниса. Грчка влада Харилаоса Трикуписа је била још 1890. године за посланика у Београду одредила Псиласа, али услед њеног пада маја 1890. године постављење посланика је одложено. Види: С. Терзић, *Србија и Грчка...* , 250. и 329.

⁶⁷⁴ В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893*, 40; С. Терзић, *Србија и Грчка ...* , 327.

конзула у Битољу Д. Бодија. Конзул Боди је, на основу дотадашњег искуства с Грцима, израдио предлог споразума у седам тачака и послао Министарству иностраних дела Србије.⁶⁷⁵

Када је октобра 1891. године В. Ђорђевић стигао у Атину економско-финансијска ситуација у Грчкој је била веома лоша, што се одражавало и на нестабилне унутрашње политичке прилике и честе смене влада. Зато су Намесништво и председник владе Пашић саветовали Ђорђевића да по питању његове главне мисије у Грчкој не предузима ништа док се политичка ситуација не разбистри, а да време користи за проучавање политичких прилика у Грчкој и упознавање меродавних личности њене политике. И руска дипломатија је утицала на Србе да не покрећу разговоре док Трикупис, који је више него остали грчки државници био спреман да ради на идеји балканског савеза, опет не дође на чело владе.⁶⁷⁶

Владан Ђорђевић је имао доста времена да пропутује целу Грчку, да обилази грчке градове, болнице, пристаништа, присуствује раду грчке Народне скупштине, проучава грчку штампу, студира политичке прилике и личности у Грчкој, јер је као и његови претходници мало био у ситуацији да разговара о главном циљу своје мисије. Трудио да успостави везе са истакнутим личностима научног и културног живота у Атини, да осети расположења и струјања у вишим круговима, као и да дозна мисли грчких интелектуалаца о балканским питањима и балканској сарадњи. Био је и почасни члан атинског књижног друштва “Парнасос”, које је поред књижевника окупљало и представнике уметничког, научног и друштвеног живота Атине. Од представника великих сила у Атини, Ђорђевић је био у најближим везама са руским послаником Онуом, са којим је организовао и заједничка путовања по Грчкој. На сарадњу са Онуом упутио га је његов пријатељ С. Новаковић.

Владан Ђорђевић је настојао да испита и могућности за јачање економских веза између Србије и Грчке, које су биле веома слабе. Србија је била заинтересована да упути део извоза према југу. Нарочито је била заинтересована за извоз стоке, производа за

⁶⁷⁵АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, Д. Боди-Министру иностраних дела М. Ђорђевићу, Битољ 25. V 1891.

⁶⁷⁶Пошто је изгубила утицај у Бугарској тражећи нова упоришта своје политике на Балкану Русија је тада радила на политичком приближавању Србије и Грчке. Али Русија није ишла никад дотле да би жртвовала бугарске интересе, и ово је могао бити само један од маневарских корака предузет с циљем да се изврши притисак на Бугарску. Грчка је била неповерљива према Русији и њеној словенској политици. С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 337. Види још: Ј. М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, 181; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. I, 83-85; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 303. и 322.

исхрану и сировина (сира, масла, сала, сирових кожа) у Грчку. Ђорђевић је предложио српској влади да се детаљно проучи питање извоза стоке и производа за исхрану у Грчку⁶⁷⁷. Трговина између Србије и Грчке требало је да се одвија преко Солуна.

Ипак, у средишту пажње српског посланика била је грчка акција у Турској, трудио се да проучи стање и организацију грчке пропаганде у Македонији и суседним областима. Ђорђевић наводи да је, осим Друштва за распрострањавање грчке просвете чије је седиште било у Атини, као главног организатора и руководиоца грчке пропаганде у Турској, на грчкој пропаганди у Македонији радило и низ других хуманитарних и културних друштава. Захваљујући таквом раду 1886. године у Македонији је било 846 грчких школа и то: 3 потпуне гимназије, 3 учитељске школе, једна богословија, 71 полугимназија, 74 женске школе, 283 народне школе, 80 дечијих игралишта и 331 основна школа.⁶⁷⁸

Месецима су се низали разговори, посете, приједи и путовања, а да српски посланик није имао прилику да ни са једним од грчких државника разговара о споразуму између Србије и Грчке по питању Македоније. Његови извештаји су често читаве расправе о унутрашњим, финансијским, политичким и културним питањима Грчке, понекад до ситница забележеним дијалозима са појединим личностима. Тек доласком на власт Харилаоса Трикуписа, средином 1892. године, настале су политичке околности у којима се могло разговарати о главном питању мисије Владана Ђорђевића – закључењу споразума о сферама интереса у Македонији.

Почетком 1892. године изгледало је да ће Срби у Старој Србији и Македонији остварити неке од својих захтева. Међутим, и даље су се на путу решавања тих проблема појављивале велике препреке. Већ увелико се говорило да грчке власти немају ништа против да се у епископијама где је српско становништво у већини за епископе постављају Срби, на првом месту у Скопљу и Призрену. Свети Синод Цариградске патријаршије донео је одлуку да се у цркви Светога Спаса у Скопљу може поново обављати служба на словенском језику, а почетком јуна Порта је издала налоге валијама Солунског и Битољског вилајета да убудуће не чине сметње отварању српских школа у овим областима.⁶⁷⁹ Међутим, Грци у Македонији нису били спремни да учине било какав корак који би убрзао решавање српских захтева. Насупрот, дошло је до њиховог протеста у

⁶⁷⁷ В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893*, 53-55; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 332.

⁶⁷⁸ В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893*, 106; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 331.

⁶⁷⁹ АС, МИД, ППО 1892, ред 645, ПП бр. 1012, С. Грујић-Н. Пашићу, Цариград 26. V 1892.

Скопљу, који је предводио грчки конзул, па је спровођење ових мера постало неизвесно. То је подстакло српску владу да убрза остварење плана о зидању нове српске цркве у Скопљу, па је у том циљу откупљен једна парцела земљишта.⁶⁸⁰

Убрзо по формирању нове владе, јуна 1892. године српко-грчки преговори су кренули живље. Започети су преговори између грчког министра спољних послова Стефана Драгумиса и српског посланика у Атини В. Ђорђевића.⁶⁸¹ Дајући инструкције Ђорђевићу за вођење ових преговора, влада Николе Пашића је остајала при Новаковићевом предлогу из 1890. године. У српску сферу интереса требала је да уђе територија на југу, са местима: Неврокоп, Мелник, Струмица, Битољ и Костур.⁶⁸² Прихватајући и остале тачке из Новаковићевог предлога, Пашићева влада је захтевала од В. Ђорђевића да се заложи да се при Патријаршији установи одељење за српске школе и цркве у сфери српског интереса у Македонији. На челу овог одељења стајао би епископ Србин, кога би у договору са посланством Србије у Цариграду постављао цариградски патријарх.⁶⁸³

Став српске владе био је да споразум има за циљ заједничку борбу против бугарске пропаганде у Македонији, с циљом да се истисне егзархатска црквена организација и успостави власт Цариградске патријаршије.⁶⁸⁴ Грчка влада је на почетку разговора као услов за споразум поставила неколико захтева:

1. Да се грчкој сфери остави Неврокоп, Струмица и Мелник.
2. Да грчка влада резервише себи право да дискутује остале тачке.
3. Да у грчку сферу уђе Битољ, Прилеп и Крушево.
4. Грчка влада је спремна даразговара о концесијама у Албанији, и даље до Струге и Дебра.⁶⁸⁵

Иако је грчки министар спољних послова на почетку разговора изјавио да је крајње време да се две владе споразумеју, он је у даљем току разговора казао да он не зна „колико ће фактичне користи донети тај споразум, јер извршење свега онога о чему би се

⁶⁸⁰ АС, МИД, ППО 1892, ред 333, ПП бр. 949, С. Грујић Н. Пашићу, Цариград 13. V 1892.

⁶⁸¹ В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893*, 194; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 335.

⁶⁸² АС, МИД, ППО, 1892, Посланик у Атини В. Ђорђевић-председнику владе Н. Пашићу, Атина, 11. VI 1892; Исто, ПП, бр. 1335, Н. Пашић-В. Ђорђевићу, Београд, 30. VI 1892.

⁶⁸³ АС, МИД, ППО, 1892, В. Ђорђевић-Н. Пашићу, Атина, 11. VI 1892; Исто, ПП, бр. 1335, Н. Пашић-В. Ђорђевићу, Београд, 30. VII 1892.

⁶⁸⁴ В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893*, 195-196; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 335.

⁶⁸⁵ В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893*, 211-212; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 335-336.

споразумели, не зависи од нас и наших органа, него Вационе Патријаршије.“ Оваква изјава грчког представника у преговорима показује да им грчка влада није пришла са искреном жељом да се постигне споразум о подели сфера интереса у Македонији.

Како је 9. августа 1892. године дошло до смене влада у Србији, либерална влада Јована Авакумовића је нешто кориговала ставове српске стране изнете на почетку преговора. Она је одредила архимандрита Нићифора Дучића, Панту Срећковића и пуковника Јована Мишковића да проуче питање и да израде основу за српско грчки споразум о раду у Македонији и Албанији. После извршених консултација, влада је послала посланику у Атини В. Ђорђевићу две варијанте предлога споразума:

1. У преговорима са грчком владом у први мах треба захтевати и Неврокоп, Мелник и Струмицу, Повардарје до Давидова, Костур, Корчу, Горицу и берат (цео слив река Црне и Семене).

2. При разговорима са грчком владом уопште не напуштати Струмицу, Прилеп, Битољ, Охрид, и Елбасан (сливова река Струмице, Црне и Шкумбе).⁶⁸⁶

В. Ђорђевић је у наставку преговора с грчким министром спољних послова Драгумисом изнео прву варијанту предлога нове српске владе. Пошто је саслушао српски предлог, Драгумис је, уз констатацију да Срби по овом предлогу силазе сувише на југ, затражио поново прекид преговора како би његова влада проучила српски предлог и дала своје мишљење и нова упутства. Међутим, касније се показало да је Драгумис овим одлагањем преговора хтео да одложи коначан одговор. Када се В. Ђорђевић, марта 1893. године, поново обратио Драгумису за мишљење грчке владе, овај је био категоричан: „Питање о коме је реч тако је важно да га је грчка влада одавно скроз проучила и дефинитивно утврдила основе на којима може бити међу нама споразума. Ја сам те основе изнео у нашој првој конференцији, и додао сам још онда да је свака тачка нашег предлога *conditio sine qua non*. И данас могу само то исто потврдити.“⁶⁸⁷ Категоричан одговор грчког министра спољних послова није остављао могућности за даљи наставак преговора, јер су очигледно ставови влада били различити. Разговори су се разбили на питању око

⁶⁸⁶ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија, од краја XVIII до ослобођења*, 102; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 336.

⁶⁸⁷ В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893*, 261; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 336.

разграничења области Битоља, Крушева и Прилепа, од којих ни једна страна није хтела да одустане.⁶⁸⁸

Иако је В. Ђорђевић остао у Атени до краја 1893. Године, било му је јасно да су преговори већ били окончани, и да је узалудно улагати даље напоре да се нешто измени. Грци су стално понављали да је за њих Битољ питање опстанка, а тешко да су били спремни да одустану и од Струмице, за коју је министар Драгумис говорио да је булевар Сереза, а онај ко има Струмицу има и Серез. О односима са Патријаршијом, о њеној помоћи у Турској није ни разговарано јер је био од раније познат њен услов за ту сарадњу а то је постизање споразума са Грчком о сферама интереса у Македонији.⁶⁸⁹ На овакав став Патријаршије утицала је грчка дипломатија, која је од ње захтевала да не попусти Србима у владичанском питању све до коначног српско-грчког споразума о подели сфера утицаја у Македонији, јер би повољно решење тог питања угрозило грчке позиције у Македонији.

На овакав исход преговора између Србије и Грчке утицао је читав низ околности. Постављањем бугарских владика Теодосија и Синесија у Скопљу и Охриду уз помоћ сила Тројног савеза и Енглеске било је јасно да се тежиште балканске политике из Грчке полако премешта у Бугарску. То је натерало Грчку да се почне приближавати Србији. На то приближавање утицала је и Русија, која је после изгубљеног утицаја у Бугарској тражила ново упориште на Балкану. Али, видевши у руској политици само маневарске потезе ради притиска на Бугарску, Грчка је испољавала неповерење према Русији и њеној словенској политици. Имајући у својим рукама Цариградску патријаршију као моћно средство притиска на Србију, Грчка није била спремна да у таквим међународним околностима прави неке веће уступке Србији, већ је сматрала да коначна решења ових питања треба одлагати за политички за њу повољније време.

Србији је овај споразум са Грчком био веома потребан ради даље сарадње са Цариградском патријаршијом, али и поред тога, ни она није била спремна да одустане од својих територијалних аспирација у Македонији. Српска влада је сматрала да економским јачањем, политичком стабилизацијом и извесним приближавањем Турској Србија може

⁶⁸⁸ Д. Ђорђевић, *У сенци Аустро-Угарске*, у: Историја српског народа, VI-1, Београд 1994, 125.

⁶⁸⁹ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, Конзул у Битољу Димитрије Боди-Министру иностраних дела М. Ђорђевићу, Битољ 5. VIII 1891; АС, ППО, 1891, ред 17, Д. Боди-С. Новаковићу, Битољ 4. III 1891.

доћи у прилику да води одлучнију и самосталнију политику и према Грчкој и према другим балканским државама.

Неуспех политике споразума са Грцима око Македоније

После неуспелих преговора са Грчком, Србија је крајем 1893. године повукла свог посланика В. Ђорђевића и буџетом за 1894. годину поново укинула место посланика у Атини. И поред тога што није постигнут споразум о интересним сферама у Македонији, постојало је низ питања у европској Турској у чијем су решавању обе стране могле имати заједничке интересе. На првом месту, то је била тежња за сузбијање бугарске пропаганде у Македонији. Зато Србија није хтела да прекида сваку везу, у грчкој престоници задржала је отправника послова М. Апостоловића, желела је да буде у току са збивањима у Грчкој и да изблиза прати њену политику према Македонији.⁶⁹⁰

Бугарска политика приближавања Турској, уз подршку Аустро-Угарске и Енглеске, донела је Бугарима велике успехе у пропаганди, посебно у јачању бугарске егзархатске црквене организације. Када су априла 1894. године Бугари, уз помоћ аустроугарског посланства у Цариграду, успели да од султана добију одобрење за постављење њихових епископа у Велесу и Неврокопу то је изазвало изненађење међу дипломатским представницима у Цариграду,⁶⁹¹ и оштро реаговање у Србији и Грчкој. Сва атинска штампа је протествовала због турских уступака Бугарској. Грчки министар иностраних дела Стефану понудио је српској влади да заједнички раде на три ствари: да се од Порте добије обећање да убудуће неће чинити сличне уступке Бугарима, да се принуди егзархијско свештенство у Турској да промени одело или бар капу, и да заједнички учине све да егзарх због помагања бугарске пропаганде у Македонији напусти турску територију и пресели се у Бугарску.⁶⁹² Председник српске владе Светомир Николајевић прихватио је понуду грчког министра иностраних дела Стефануа за заједнички рад у питању сузбијања бугарских захтева код Порте и предложио да се у том циљу српском и грчком посланику у

⁶⁹⁰Међу српским отправницима послова у Атини истицао се Павле Маринковић. АС, МИД, ПО, 1897, фасц. II, дос. II пов. 1829, П. Маринковић—председнику српске владе Ђ. Симићу, Атина 10. VI 1897.

⁶⁹¹АС, МИД, ПО, 1894, фасц. II, док. II, пов. 417, Извештај драгомана посланства у Цариграду Теркана, Цариград 15. IV 1894.

⁶⁹²АС, МИД, ПО, 1894, фасц. II, док. II, пов. 478, Извештај отправника послова у Атини М. Апостоловића, Атина 2. V 1894.

Цариграду дају слична упутства.⁶⁹³ Међутим, и поред исказане сагласности о неопходности заједничког рада против бугарских захтева код Порте српско-грчке супротности у Македонији су постале све очигледније и чешће. Поред питања постављања српских владика у Старој Србији и Македонији и питања коме припада црква Св. Спаса у Скопљу,⁶⁹⁴ на терену се појављивао и низ других питања, у којима су се испољавале разлике у српским и грчким ставовима за њихова решавања.

До каквог-таквог побољшања српско-грчких односа доћи ће тек када српску владу буде формирао Стојан Новаковић (јуна 1895. године). У програму владе који је поднео краљу Александру, С. Новаковић је наговестио њену знатно активнију спољну политику, посебно према Турској. Иако у свом програму није занемарио ни Босну, главни правац владиних активности усмерио је према Старој Србији и Македонији, заговарајући искључиво мирна средства – преко црквених и школских институција, уз подршку Порте и Цариградске патријаршије. Знајући из искуства и као научник и као дипломата да Цариградска патријаршија у којој је преовладавао грчки утицај без притисака на њу неће бити спремна да чини уступке Србима, а да Србија за то нема довољно спремности, С. Новаковић је рачунао на помоћ Порте и руског посланства у Цариграду и Грчке. Очекујући подршку и грчке владе српским захтевима код Патријаршије, Новаковић је, и поред свих дотадашњих неспоразума, покушавао да придобије Грке за заједничку политику при решавању македонског питања. Покушава да преко српског отправника послова у Атини М. Апостоловића сазна да ли код Грка има неких промена у гледањима на грчке претензије у Македонији у односу на раније изнете ставове. Том приликом саветује Апостоловића да „им изнесе пред очи опасност у коју се неумереношћу без сваке сумње морају увалити, пошто је њихова сфера далеко шири у простору од простора који захвата чисто грчки елеменат, и пошто њихова претераност може у крајњем случају олакшати комбинацију која би против њих саставила Србе, Бугаре и Македонске Румуне.“⁶⁹⁵

Неповерење Грка према српској политици тада се испољавало више него раније. То неповерење неће умањити ни званична посета краља Александра Атини априла 1894. године. Иако је краљ Александар имао намеру да успостави присније односе са Грчком,

⁶⁹³ АС, МИД, ПО, 1894, фасц. II, док. II, пов. 580, Извештај отправника послова у Атини М. Апостоловића, Атина 9. V 1894.

⁶⁹⁴ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја VIII до ослобођења*, 104-105; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 350.

⁶⁹⁵ Ј. М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, у: *Споменица Стојана Новаковића*, Београд 1921, 186.

што је било у и духу Новаковићеве политике, грчки двор је према њему био у политичком погледу више него резервисан. Тако је неповерење Грка наставило да расте па се приликом доласка Дионисија Петровића на чело Рашко-призренске епархије и покретања скопског владичанског питања испољило више него икада.⁶⁹⁶

Српско црквено питање

Основни проблем српског национално-политичког и културно-просветног рада међу српским становништвом у Турској био је недостатак српске црквене организације, за разлику од Грка и Бугара који су имали своје цркве као моћно средство за јачање утицаја међу хришћанским становништвом. Цариградска патријаршија, као хришћанска црква у Турској, била је углавном у служби грчког националног покрета, као моћно средство остварења „Велике идеје“. Укидањем Пећке патријаршије и Охридске архиепископије и њиховим директним припајањем Цариградској патријаршији још више је ојачао утицај грчке цркве међу Словенима у Турској. Потпадањем Пећке патријаршије под јурисдикцију Цариградске, пренета су и њена права над словенским народима, добијеним привилегијама на основу царске ираде Цариградска патријаршија је остала једини легалан носилац права из културно-просветног живота православног становништва под турском влашћу.⁶⁹⁷

Цариградска патријаршија, осим духовне и црквене, имала је и извесну световну власт, а њен патријарх не само да је био црквени поглавар, него у извесној мери политички вођа и представник православног становништва у Турској. Обзиром да цариградски патријарси, који су, као и огромна већина епископа, пореклом били Грци, нису знали словенски језик то нису ни радили на просвећивању и културном уздизању словенског становништва. Зато се оно у Турској осећало лишеним своје цркве и свога свештенства. Цариградско свештенство је радило на јачању грчког утицаја међу

⁶⁹⁶ С. Терзић, *Србија и Грчка ...* , 354-355.

⁶⁹⁷ Ферманом султана Мустафе III из 1766. године српска национална црква у Турској тј. Пећка патријаршија је укинута и припојена Цариградској патријаршији. Следеће 1767. године исто је то урађено и са Охридском архиепископијом, која је до тада деловала као аутономна Црква у саставу Цариградске патријаршије. После укидања султановим ферманима Пећка патријаршија и Охридска архиепископија ушле су у састав Цариградске патријаршије. Проглашењем аутокефалне цркве Кнежевине Србије 1830. године српско црквено питање је решено само делимично, јер је српско становништво ван граница Кнежевине Србије и даље остало под утицај Цариградске патријаршије. Такво стање задржало се до 1920. године. (С. Новаковић), *Цариградска патријаршија и православље*, 440-441; С. Терзић, *Србија и Грчка...* , 313).

хришћанским становништвом, после стварања грчке државе свештенство постаје носилац грчке пропаганде у Турској. Цариградски патријарх Григорије V издао је окружницу свим својим владикама, којом их је позвао да раде на ширењу грчког језика и образовања међу хришћанским становништвом.⁶⁹⁸

Ширењем школа на грчком језику вршена је хеленизација словенског становништва у Македонији. Како би потиснули словенску свест код становништва у словенским епархијама, на све начине су избегавали постављање словенских архијереја, богослужење и појање на словенском језику, а уводили црквеногрчку литургију. Нарочити притисак вршен је на српско становништво. Српска народна свест у овим крајевима почела је да бледи и губи се крајем XVII и почетком XVIII века, нарочито после две велике сеобе Срба.

Када је на основу султановог фермана од 28. фебруара/10. марта 1870. године основан бугарски Егзархат,⁶⁹⁹ за шта су се, како би се дошло до словенског богослужења, залагали и Срби, бугарска пропаганда се још више размахнула. Рад Егзархата био је најпре усмерен на преотимање патријаршијских цркава и протеривање њихових свештеника, а затим и на све оне који су се опирали бугаризацији. На удару убрзо су се нашли и српски свештеници, учитељи и народни прваци. Српски учитељи у Македонији морали су се повући у Србију и затворити српске школе. Раније везе српских присталица у Македонији са Србијом биле су прекинуте, већина црквено-школских општина, које су до 1876. године примале помоћ од српске владе преко „Одбора за школе и учитеље у Старој Србији и Македонији“ постепено је преузео Егзархат. Само је неколико учитеља из северне и северозападне Македоније, чије су општине и даље признавале Цариградску патријаршију, почетком 80-их година успоставило везу са српском владом у нади да ће од ње добити помоћ.

⁶⁹⁸ К. Битски, *Дејноста на Пелагониската митрополија (1878-1912)*, 16-17; З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије ...*, 113.

⁶⁹⁹ Када је 1870. године основан бугарски Егзархат, нису му додељене границе некадашње бугарске националне цркве, тзв. Трнавске патријаршије, него је речено да свака православна епархија у којој би две трећине верника то желело, може добити егзархијскога владику. Према томе, могло се десити да у истој епархији буду две владике, један за егзархијску већину а други за патријаршијску мањину. Између грчке и бугарске цркве није извршено разграничење. Оне се више нису као некада везале за тачно омеђену област него за народност, једна за грчку друга за бугарску, и вршиле су духовну власт једна поред друге на истој територији. Фебруара 1871. године Бугари су донели Правила Егзархата, а наредне 1872. године Егзархат је проглашен за аутокефалну цркву. Видети: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 195.

Када је на Берлинском конгресу 1878. године Бугарска добила статус самоуправне кнежевине сви они који су пришли бугарском Егзархату проглашени су Бугарима. Настојало се свим силама да се све српске особине код народа униште (забрањивано је слављење Крсног имена и српског светитеља Саве, српске су књиге избациване из школа и цркава, па чак и спаљиване). Због тога су многи напустили Бугарски егзархат и повратили се у Цариградску патријаршију, која је допуштала словенско богослужење по целом Косовском вилајету и по неким селима Солунског и Битољског вилајета. Но, ипак су Бугари, својом пропагандом а још више терором, успели да задрже многе Србе под Егзархатом.

Оснивање Бугарског егзархата била је најбоља опомена колико је погрешна оваква политика, али Грци, сматра Новаковић, нису извукли поуку него су и даље били непопустљиви према увођењу словенског језика у цркви, према школовању Срба и других Словена у грчким школама и њиховом постављењу на виша места у црквеној управи. Патријаршија није само грчка црква, пише Новаковић, она мора једнако да се брине о свим верницима без обзира на народност, а „не да буде играчка у рукама политичких планова“.⁷⁰⁰

Главни проблем српског народа у Турској, према Новаковићу, јесте недостатак самосталне црквене организације. Оснивање аутокефалне цркве у аутономној српској кнежевини за време кнеза Милоша црквено питање „решено је на штету осталих делова српског народа“, јер је за некадашњу Пећку патријаршију добијена само атокефална црква Кнежевине Србије, док је велики део српског народа остављен самовољи и немару грчких владика.⁷⁰¹ Новаковић је сматрао да је после 1830. године било сасвим могуће обновити Пећку патријаршију. Оно што су српски политичари после кнеза Милоша „сасвим сметнули с ума“ искористили су вешто бугарски политичари оснивањем Бугарског егзархата 1870. године, што је представљало највећу њихову победу над српском политиком у XIX веку. Оснивањем свог црквено-школског средишта у Турској, Бугарска је стекла могућност да под заштитом турских закона делује на остваривању свога национално-политичког програма. „Помажући оснивање Бугарског егзархата српска политика је показала врло мало предвиђања и увиђавности чиме је учинила највећу штету

⁷⁰⁰С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље*, 438.

⁷⁰¹С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље*, 440-441.

ширењу српске мисли и српске народности ... Ова начелна погрешка као и све начелне погрешке била је за потоњу народносну српску политику од судбоносног значаја“ пише С. Новаковић, и закључује да је обновљена Пећка патријаршија „не би нико, ма уз колику помоћ Русије“, могао после 1856. године мислити на оснивање Егзархије а ако би и била основана у њу би ушле „само земље старе Трновске патријаршије“.⁷⁰²

С обзиром на положај цркве у Турској и овлашћења Цариградске патријаршије, као врховне верске институције и легалног носиоца црквених и школских права православних хришћанских народа у Турској, онај ко је желео да на просветном и културном пољу обезбеђује свој утицај морао је имати уза себе црквене старешине. Цариградски патријарх и подређене му старешине у епархијама, који су већином били Грци, због свог положаја, својих посебних интереса и утицаја које су трпели, нису увек следили и помагали тежње поробљених народа. Њихов рад и активност све више се идентификује са грчким националним интересима, или са интересима Турске. У таквим условима, ни онај део свештенства који је остао близак народу, није могао ништа озбиљније предузети за побољшање његових услова живота. Због тога су митрополити Грци постепено губили поверење најпре код водећих људи и влада балканских држава, а потом и народних маса па су владе балканских држава, нарочито у последње две деценије XIX века, имале широке активности за добијање митрополитских места у епархијама под турском влађу.⁷⁰³

Пошто је црква код хришћана у Турској била обележје народности и у раздобљу националног буђења и касније у националноослободилачким покретима, то су Срби у Турској током борбе за национално-политичко ослобођење улагали велике напоре да се уместо Грка за епископе поставе Срби. У противречним односима који су владали између хришћанских нетурских народа, иза Грка је стајала Васељенска патријаршија, иза егзархиста Бугарски егзархат, док Срби нису имали законску заштиту. Иако су Срби у Турској имали своје школе, њих турске власти нису водиле као српске него као „румске“ (хришћанске). Њихово признање зависило је од митрополита који су били Грци. Пошто су

⁷⁰²С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Београд 1906, 389; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 314.

⁷⁰³С. Чановић, *Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми*, Зборник Филозофског Факултета у Приштини, V, свеска А, Приштина 1968, 279-280, ф. н 1. О овоме је објављено више радова који показују сву оштрину борбе за проширивање утицаја у Старој Србији и Македонији и јужним српским областима. Види: Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII до ослобођења*, Београд 1990; Танеси, репринт издања из 1938; Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављењу српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902*, 217-274.

они били после Порте други чинилац у просветно-школским питањима, Срби су на сваки начин настојали да их придобију тако што су им давали новац како би они постављали Србе за заступнике.⁷⁰⁴ Ако не бе добили супротно наређење од грчке пропаганде они су Србима излазили у сусрет. Али за заступнике српских школа нису постављали свршене богослове Призренске богословије или Богословског факултета из Београда, према којима су имали отворену мржњу, него често неписмене људе, чиме су кочили напредак тих школа.⁷⁰⁵ Пошто су Грци митрополити на сваки начин кочили српски национални покрет у Турском царству, српска влада и српско становништво у Турској су улагали велике напоре да их смене и да се на њихово место поставе Срби.

Незадовољни радом грчког свештенства, и Бугарског егзархата из неколико епархија Старе Србије и Македоније 1874. године српско становништво је слало молбе султану и Цариградској патријаршији да се обнови Пећка патријаршија.⁷⁰⁶ Иако су се турске власти противиле српским жељама и Порта саопштила да ће остати при начелу којег се придржавала већ пет векова, то јест да ће на епископске столице у словенским областима Турског царства постављати Грке, борба Срба против Грка митрополита распламсала се у свим српским крајевима. Упоредо су се одвијале и активности српског становништва за постављење Срба митрополита у Призрену и Скопљу.⁷⁰⁷ Међутим, плашећи се јачања Срба у Турској, који би уз помоћ својих независних држава Србије и Црне Горе постали опасни по њене интересе, Турска није могла испунити њихове захтеве.

Порта је 1876. године пред руско-турски рат (1876-1878) повукла берате које је издала 1870. године бугарским владикама у Охриду, Велесу и Скопљу па су они морали напустити своје епархије и отишли су у Кнежевину Бугарску.⁷⁰⁸ Међутим, после стицања аутономије Кнежевина Бугарска је преко Егзархата почела да подиже школе и цркве по Македонији и тако развија свој национално пропагандни рад. Бугарски егзархат је током

⁷⁰⁴ АС, МИД, ППО 1893, бр. 270, (76), Приштина 6. I 1893; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, у: Историја српског народа, Српска књижевна задруга, књ. VI-1, Београд 1994, 301.

⁷⁰⁵ АС, МИД, ППО 1894, бр. 540, (10), Скопље 29. XII 1894; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 301.

⁷⁰⁶ Срби су одмах после оснивања Бугарског егзархата тражили обнову Пећке патријаршије. Косовски Срби су чак преко Стевана Хаџи-Арсина покушали да његов брат Аксеније затражи од Србије да настоји да се успостави Пећка патријаршија која би имала улогу сличну оној коју је имао Бугарски егзархат. АС, МИД, ППО, пов. бр. 291, Приштина 21. III 1889; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 302.

⁷⁰⁷ АС, МИД, ППО 1889, пов. бр. 291, Приштина 21. III 1889; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 302; *Трговински гласник*, 6. II 1899, бр. 16; З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије*, 114-115.

⁷⁰⁸ С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 294

осамдесетих година XIX века упорно инсистирао на поновном постављењу бугарских владика.

Србија је после Берлинског конгреса тежила да се супростави бугарском национално-пропагандном раду у Македонији и Старој Србији својом национално-политичком и културно-просветном акцијом. Желела је да преко националне цркве појача црквено просветни и национални рад у Турској. Међутим, било је јасно да за такве њене планове, поред турске власти, озбиљну сметњу чине и митрополије које су биле у рукама Грка.⁷⁰⁹ Зато је Србија покренула питање постављења Срба за митрополите, најпре у Призрену и Скопљу, а нешто касније и у Велесу, који би били у могућности да црквено просветни и национални рад на разне начине, легално или дискретно, развијају што је представљало припремање услова за коначно ослобођење од турске власти. Рад Србије у Старој Србији и Македонији у вези са црквом и црквеном организацијом текао је упоредо с радом у области школе и просвете и у његовом решавању учествовала је њена Влада и њена дипломатија. За успешан рад Србије у овим областима ово питање било је једно од централних питања.

Питање преузимања власти у Рашко-призренској⁷¹⁰ и Скопској митрополији од стране српских кандидата код српске владе покренуо је београдски митрополит Михаило⁷¹¹ 1878. године, који је обавестио министра иностраних дела Јована Ристића, да ово питање намерава изнети пред Цариградску патријаршију.⁷¹² Митрополит Михаило

⁷⁰⁹Крајем 19. века Цариградска патријаршија се делила на 22 епархије на чијем су челу били претежно грчки митрополити.

⁷¹⁰Од српских епископија најпространија и бројно најјача била је Рашко-призренска. Она је настала 1789. године спајањем Рашке или Новопазарске митрополије са Призренском, којој је 1766. године припојена Пећка архиепископија. На челу ове митрополије у периоду од 1789. до 1830. године били су два Србина митрополита, а у периоду од 1840. до 1849. године и један врло честити Грк Игњатије, који не само да је признавао Крсно име, него је наредио да се славе сви српски светитељи. Зато су и црквено-просветне прилике за српско становништво на територији ове епархије биле нешто повољније него у другим епархијама Цариградске патријаршије. Заслугама родољубивог трговца Симе Игуманова 1871. године у Призрену је основана Богословија, која је следеће године прерасла у Богословско-учитељску школу, која је дала велики број добрих учитеља и свештеника, не само у Старој Србији и Македонији, него и у Црној Гори, Босни и Херцеговини.

⁷¹¹Митрополит Михаило је био врло спреман за свој позив. Вративши се у Србију био је неко време професор Богословије, а 1854. године постао је владика шабачки. Дужност митрополита београдског преузео је 1859. године. Године 1881. дошао је у сукоб с представницима власти па је морао напустити митрополитску столицу. На његово место постављен је архимандрит Теодосије Мраовић. Митрополит Михаило је отишао у Русију, одакле се вратио у Србију 1889. године. Тада је Мраовић умро тако да је Михаило поново постављен за митрополита. На тој дужности затекла га је и смрт 1898. године. Сву своју имовину оставио је за религијске и просветне сврхе.

⁷¹²Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 123; З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије...*, 115.

сматрао је да српској цркви треба дати аутономију, јер ће тек она тада моћи да брани српство како од католика тако и од егзархиста.⁷¹³ Питање аутономије српске цркве у Старој Србији код српске владе покренуо је и архимандрит Сава Дечанац 1879. године.⁷¹⁴ Међутим, плашећи се јачања Срба у Турској, Турска није хтела да ипуни њихове захтеве. Тек после дужег и енергичног заузимања народних првака Срба у Турској по саветима и упутствима тамошњих српских дипломатских представника, дипломатских активности Србије и Црне Горе и посредовања Русије, успело се толико да Цариградска патријаршија пре коначног ослобођења Старе Србије и Македоније за епископе постави Србе на челу три епископије и то: Рашко-призренске (1896), Скопске (1899. односно 1902) и Велешко-дебарске (1910).

Активирањем Србије и Срба у Турској да се на епископске столице доведу Срби представља наставак акције за обнову Пећке патријаршије из 1874. године, која је била одговор на стварање Бугарског егзархата. Међутим, решење овог питања није зависило само од Србије и српског народа у Турској, него и од Порте, Цариградске патријаршије, суседних балканских држава и од великих сила. Међутим, непосредно после Берлинског конгреса, Србија је имала много проблема чије је решење зависило од великих сила, па у том тренутку није могла инсистирати на решавању питања аутономије српске цркве у Турској. Било јој је јасно да западне европске силе неће подржати овај предлог, јер би аутономна српска црква у Турској отежавала спровођење њихових планова на Балкану.

Решавање питања која су произилазила из одлука Берлинског конгреса доприносило је у значајној мери смирењу ситуације на Балкану, што је у суштини одговарало и тренутним интересима Србије, јер није била ни финансијски а ни војно спремна за вођење новог рата за ослобођење Старе Србије и Македоније и њихово присаједињење. То не значи да српске владе нису биле свесне значаја ових области за државне и националне интересе Србије. Иницијатива првог напредњачког министра иностраних дела Ч. Мијатовића код цариградског патријарха почетком 1881. године да се поставе српски епископи у Старој Србији и Македонији доказује колико су српске владе биле свесне значаја ових области за српске државне и националне интересе.⁷¹⁵ Све до

⁷¹³ Исто.

⁷¹⁴ Исто; Арх. Н. Дучић, *Рашко-призренска митрополија ...*, 11.

⁷¹⁵ *ГИМНАС, IV/1 (1879-1885)*, док. бр. 73, стр.117-119, Министар иностраних дела Ч. Мијатовић–посланику у Цариграду Ј. Грујићу, Београд 19. I 1981.

1884. године српске владе биле су заокупљене унутрашњим проблемима, није било неких значајнијих спољнополитичких активности везаних за Стару Србију и Македонију.

Већ 1884. године српска влада је код Порте покренула неколико питања у вези са положајем српског становништва и његових установа и институција. Исте године српска влада је, користећи преговоре са Цариградском патријаршијом око решавања Црквеног питања које је искрсло сменом београдског митрополита Михаила, покренула и питање постављања српских владика у Турској. Превасходно захтев се односио на епископе у Призрену и Скопљу, али је Гарашанин наложио српском посланику у Цариграду Ј. Грујићу да приликом покретања овог питања напомене да ће се то касније односити на све епархије у Турској у којима живи српско становништво. И поред охрабрујуће чињенице што је Цариградска патријаршија била у сукобу са Бугарским егзархатом, да би успела са својим захтевом српска влада је Цариградској патријаршији обећала добит од 1000 динара годишње од сваке епархије у којој Србин буде владика, као и обнављање плаћања данка, прекинутог после проглашења независности српске цркве 1879. године, али под другим називом.⁷¹⁶ Министарство просвете и црквених дела Србије новембра 1884. године преко управитеља Призренске богословије поставило је захтев за одобравање штампања и коришћења уџбеника, најпре Цариградској патријаршији а потом и турском министарству просвете у Цариграду, на који је оно позитивно одговорило марта 1885. године.⁷¹⁷

Пошто је у Србији све до јануара 1885. године стајало отворено црквено питање везано за избор новог митрополита, краљ Милан је тада успео да убеди Грчку цркву да следи ранију одлуку Цариградске патријаршије о рашчињавању митрополита Михаила и постављењу новог митрополита Мраовића и тако призна ново црквено стање у Србији. Ову одлуку Грчке цркве краљ Милан је сматрао као своју победу над Русијом, јер је митрополит Михаило, на инсистирње Аустро-Угарске, рашчињен као велики русофил.⁷¹⁸

Влада М. Гарашанина 1885. године пришла је активније црквеном питању и почела да води преговоре са Цариградском патријаршијом да се уместо грчких епископа у старој

⁷¹⁶ Архив КиМ, Збирка Јована Јовановића–Пиждона, арх. јед. 1, Ј. Грујић–М. Гарашанину, Цариград 10. IV 1885; АС, Фонд МГ, док. бр. 836, М. Гарашанин–краљу Милану, б. м. б. д.; АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885; Арх. Н. Дучић, *Рашко-призренска митрополија ...*, 11.

⁷¹⁷ АС, МИД 1885, ППО, 1885, фасц. I, бр. 8, Ј. Грујић–М. Гарашанину, Београд 30. III 1885.

⁷¹⁸ Архив КиМ, Збирка Јована Јовановића–Пиждона, арх. јед. 1, Ј. Грујић–М. Гарашанину, Цариград 10. IV 1885.

Србији и Македонији за епископе поставе Срби.⁷¹⁹ Србија упућује учитеље у Македонију које је сама плаћала, шаље школске уџбенике, планове и програме, школски прибор и учила и разне књиге и пропагандни материјал. Почиње новчано да помаже школе, плаћа учитеље и прихвата на школовање питомце из Македоније. Тако период од 1885. до 1913. године, омеђен српско-бугарским ратом и ослобођењем Македоније током Првог и Другог балканског рата и присаједињењем Краљевини Србији, представља важан период у историји ове области, испуњен активном државном и националном политиком Србије и борбом српског становништва за социјално и национално ослобођење

Преговори Србије и Цариградске патријаршије о добијању владичанских места

Све оно што се дешавало српском народу у Македонији током дуготрајног периода робовања понављало се чак и седамдесетих и осамдесетих година XIX века. Архивска документа из овог периода недвосмислено говоре о прогонима Срба, како од стране турских власти и албанских зликоваца, тако и од бугарских егзархиста. Она показују сву суровост којом су Бугари, уз помоћ својих подстрекача Турака и турских власти, мучили, убијали, спаљивали, пљачкали и до истребљења гонили Србе из Македоније. Иако је овакав положај српског становништва у Македонији обавезивао Србију да појача своју државну и националу политичку активност у циљу његове заштите, српска влада није готово ништа предузимала све до 1885. године. Тек после неуспешног рата са Бугарском и доласка Милутина Гарашанина за председника српске владе и Стојана Новаковића за српског посланика у Цариграду на овоме почиње много активније да се ради. Српска политика је напустила југословенски смер из шесдесетих година и вратила се у оквире одређене у Гарашаниновом „Начертанију“.

Немајући своје цркве у Македонији, српска просветна делатност је зависила од турских управних власти и Васељенске (грчке) патријаршије. Српска влада је почетком 1885. године покушавала да постигне споразум са Патријаршијом о постављењу Срба за владике у Старој Србији и Македонији. Тражила је постављење владика у Призрену,

⁷¹⁹ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 194; З. Ђорђевић, *Политичко–просветна делатност Србије...*, 115.

Скопљу, Велесу, Дебру, Битољу и Охриду.⁷²⁰ Свој предлог споразума о постављењу српских владика у наведеним местима српска влада је доставила Патријаршији почетком 1885. године преко свог посланика у Цариграду Јеврема Грујића.⁷²¹ Том приликом Патријаршији је српска влада обећала за свако владичанско место одговарајућу новчану помоћ.

Из Патријаршије су одговорили да немају ништа против и да ће тражити неко решење, уколико Срби нађу довољно кандидата који испуњавају потребне услове за владике: да је турски поданик; да је свршио богословски факултет или богословску школу ма где; да је служио као свештено или духовно лице; да зна грчки; да је доброг владања; да се није учинио немогућним код Отоманске Порте; да је записан код патријарха као кандидат за владика.⁷²²

И цариградски патријарх Јоаникије IV у разговору са српским послаником у Цариграду Ј. Грујићем у лето 1885. године показивао је добру вољу „да за известан редован годишњи принос Патријаршији одмах постави српске владике у Скопљу и Призрену. У овим преговорима Цариградска патријаршија је као претходни услов тражила да се измире њена стара потраживања од Србије и да српска скупштина у свој редовни буџет унесе помоћ Патријаршији од 1000 турских лира. Осим тога, као предуслов Патријаршија је тражила потпору Србије код Порте да ова не изда берате за егзархијске владике у Скопљу и Охриду.“ И патријарх је у овим разговорима поновио услове за које је Патријаршија сматрала да треба да испуњавају кандидати за владичанска места. Осим тога, као предуслов Патријаршија је тражила потпору Србије код Порте да ова не изда берате за егзархијске владике у Скопљу и Охриду.⁷²³

⁷²⁰ У исто време и Бугари су тражили од Порте да изда берате њиховим владикама за Охрид и Скопље, пошто су привремено били изоставили Дебар и Битољ. Од оснивања Бугарског егзархата 27. фебруара 1870. године до 1876. године Бугари су имали своје владике у Македонији у скопљанској, охридској и велешкој епархији. Почетком рата 1876-1878. године Порте је повукла раније издате берате, па су бугарски епископи напустили ове епископије. (Р. Грујић, *Православна српска црква ...*, 139).

⁷²¹ АС, МИД, ПО 1885, фасц. IV, дос. VII, пов. бр. 84, Ј. Грујић- М. Гарашанину, Цариград 5. II 1885.

⁷²² Архив Косова и Метохије, Збирка Јована Јовановића-Пижона (фотокопија оригинала који се налази у Архиву Македоније у Скопљу), арх. јед. 1, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Цариград, 10. IV 1885. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 94; Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављењу српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902. године*, Историјски записи (Титоград), 1965, књ. XXII. св. 2. (=Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије...*), 226.

⁷²³ Арх. Н. Дучић, *Рашко-призренска митрополија ...*, 11; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 94.

Српски посланик Грујић је скренуо пажњу цариградском патријарху да је „и много и сходније и сигурније“ ако се буду поставили Срби за владике, јер тиме, међу словенским живљем, не би било потребе за долазак других, бугарских владика. Грујић је тражио да се за почетак макар постави Србин за владика Скопљу, а затим у Призрену, напомињући да је неопходно радити по принципу „за готов еспап готове ипаре“. Српска влада је обећавала Патријаршији одговарајућу новчану субвенцију за свако владичанско место, али тек после њиховог постављења.⁷²⁴

За Србе у Турској је посебна брига била питање кандидата за митрополите. Тако су разматране кандидатуре неколико личности за митрополите у Призрену и Скопљу, међу којима су Дионисије Петровић и Сава Косановић, бивши сарајевски митрополит, који је био поднео оставку.⁷²⁵ Тек када су видели услове које Патријаршија захтева да испуњава кандидат за владичанско место, у Србији су схватили колики је значај за јачање српског црквено-школског и културног рада у Турској и школовање свога свештенства у грчким богословијама. Док су се преговори Србије и Патријаршије отезали, дотле су настављене припреме кандидата Срба за митрополитске столице, па је у том циљу послато неколико ђака на школовање у Духовну академију на острву Халки, која је основана 1845. године као главни центар за образовање свештенства у Турској, међу којима су поред осталих били и Дионисије Петровић и Нићифор Перић, каснији рашко-призренски митрополити.⁷²⁶ Број Срба који су се до тада школовали у овом духовном центру био је заиста мали.⁷²⁷ Обзиром да у српском народу у то време није било личности која је испуњавала тражене услове, српска влада се почела бавити „мишљу о питомцима, али су политички догађаји у јесен 1885. године који су довели до српско-бугарског рата пресекли сав овај рад.“⁷²⁸

Од самог оснивања Бугарског егзархата српске власти су осећале да се тиме створила велика опасност за побугаривање целокупног словенског становништва у јужним деловима Старе Србије и Македоније. Да би се спречила та опасност тражило се

⁷²⁴ Исто.

⁷²⁵ Кад се рашко-призренски митрополит Мелентије разболео 1895. године, српска влада је дала упутство посланику у Цариграду да настоји на томе да се протосинђел Дионисије Петровић пошаље за администратора у Призрен, а у случају да Сава Косановић буде постављен у Скопљу, онда да Дионисије остане у Призрену као владика. Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 303, ф. н. 62.

⁷²⁶ АС, МИД, ППО, 1890, Списак буџета за 1891. годину, стр. 37, Извештај о питомцима на Халки, ред 17; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 302.

⁷²⁷ С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 256; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 302.

⁷²⁸ Исто; АС, МИД, ППО, 1890, ред 7, III, 221, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 23. II 1890.

слично оружје, а то је обнављање Пећке патријаршије⁷²⁹ или тражити једну цркву за Србе у Турској ма где они живели.⁷³⁰

Иако се у Београду дошло на мисао да се обнови Пећка патријаршија, како би се преко ње остварило признање српске народности у Турској, покушај није успео јер се и Русија, у тежњи да сачува јединство православља, томе успротивила.⁷³¹ Пошто је руска помоћ по овом питању изостала, у појединим политичким круговима појављивали су се предлози да треба прогласити отцепљење од Цариградске патријаршије и тако ставити и Порту и Русију пред свршен чин. Они су очекивали да ће тај чин, ако не одмах, после извесног времена бити признат. Да би се нека црква издвојила из Цариградске патријаршије и прогласила за самосталну морала је по канонима Патријаршије имати најмање три своја епископа, тако да су се за осварење овог плана Срби морали претходно изборити за постављање својих митрополита у епархијама у Старој Србији и Македонији.⁷³²

⁷²⁹ Када је султановим ферманом из 1766. године српска национална црква у Турској тј. Пећка патријаршија припојена Цариградској патријаршији, истим ферманом су обележене њене границе. Међутим, од оне територије која је некада стајала под њеном духовном влашћу, током времена већи део истргнут је из састава Османског царства, и припао у политичком погледу Србији (кнез Милош Обреновић је одмах по добијању аутономије за српску кнежевину (1830) тражио и добио аутокефалност српске цркве у границама Кнежевине Србије (1832) и Бугарској као нофоформираним државама, или Аустро-Угарској као окупаторки Босне и Херцеговине. Област Пећке патријаршије која је још остала у оквиру Османског царства поклапа се углавном с границама Косовског вилајета. Наш познати историчар и политичар Стојан Новаковић указао је на далекосежне последице овога корака по духовно, политичко и културно стање српског народа у Турској јер „За некадашњу Пећку патријаршију добијена је само аутокефална црква Кнежевине Србије а толики народ српски у Турској остављен је и даље на Грцима на милост и немилост... Срби су, по том, скупо платили што су њихови вођи од 1830. године превидели да црквену српску еманципацију не треба тражити у Београду у независности Србијанске већ у Цариграду у воспостављању, са свим могућном, Српске Пећке Цркве.“ (Видети: С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, 441.)

⁷³⁰ Ван обновљене Пећке патријаршије остали би баш они делови Македоније, Битољски и Солунски вилајет, око којих се водила главна борба између Србије, Бугарске и Грчке. Из тог разлога, поред оних који су тражили успостављање Пећке патријаршије, било је и оних који су тражили једну цркву за Србе у Турској ма где они живели и заступали мишљење да нашу националну цркву ваља основати по угледу на бугарски Егзархат. Када је 1870. године основан бугарски Егзархат, нису му додељене границе некадашње бугарске националне цркве, тзв. Трнавске патријаршије, него је речено да свака православна епархија у којој би две трећине верника то желело, може добити егзархијскога владика. Према томе могло се десити да у истој епархији буду две владике, један за егзархијску већину а други за патријаршијску мањину. Између грчке и бугарске цркве није извршено разграничење. Оне се више нису као некада везале за тачно омеђену област него за народност, једна за грчку друга за бугарску, и вршиле су духовну власт једна поред друге на истој територији.

⁷³¹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд, 1935. 193-195)

⁷³² Питање преузимања епархија у Старој Србији и Македонији од стране Срба покренуо је још 1878. године београдски митрополит Михаило. У писму министру иностраних дела Србије Јовану Ристићу он каже да ово питање мисли да постави пред Цариградску патријаршију како би се на епархијским столицама у овим областима постављали Срби. Митрополит Михаило је сматрао да српској цркви треба дати аутономију,

Отцепљење од Цариградске патријаршије било је једна врста буне. Као у свакој буну, тако је и овде било главно истрајати. Велике покрете црквеног цепања не праве владике, него верници који уз њих пристану. Покрет за осамостаљење српске цркве могао је имати неку ширину у Косовском вилајету, али не и у Битољском и Солунском, где је српска пропаганда била тек у повоју. Неподржана од Русије а и несигурна у борбену моћ српског народа у Македонији, српска влада није смела по црквеном питању напустити дипломатски пут па је, уместо самосталне националне цркве, пристајала на оно половно решење које јој је Цариградска патријаршија понудила, српског владу у Призрену и Скопљу.⁷³³

Ма којим путем да је пошла, путем успостављања Пећке патријаршије или оснивања српског егзархата, српска црква у Турској је морала поднети захтев турским властима за њено признање. Због очекиваних неприлика и заплета српске цркве с два супарничким црквама, Цариградском патријаршијом и Бугарским егзархатом, Порта је нерадо прихватала њено признање. Портин отпор у тако важном питању Србија није могла сломити без снажне подршке руске дипломатије. Међутим, руску подршку по овом питању Србија није имала, јер је руски посланик у Цариграду добио упутства од своје владе да се залаже само по питању постављења српских епископа у Призрену и Скопљу. Стварање засебне српске цркве није се слагало с начелом јединства православља, кога се Русија у то доба држала. Пустити Србе да се и они по примеру Бугара одвоје од Цариградске патријаршије, значило би да место једне велике православне цркве на

уверен да ће она тек она тада моћи да брани српство како од католика тако и од егзархиста. (АСАНУ, ЈР, инв. бр. 25/940, сиг. XXVI/13, Митрополит Михаило-Јовану Ристићу, Београд 18. VII 1878).

Питање аутономије српске цркве у Старој Србији и Македонији покренуо је код српске владе и архимандрит Сава Дечанац 1879. године. (АСАНУ, ЈР, инв. бр. 25/406, сиг. XXV/13, Архимандрит С. Дечанац-Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Ј. Ристићу, Београд 25. VII 1879; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 123). Међутим, Србија је после Берлинског конгреса имала много проблема чије је решење зависило од великих сила и зато није инсистирала на овом. Српској влади је било јасно да велике силе неће тада подржати овај предлог јер би аутономна српска црква у Старој Србији и Македонији отежавала спровођење њихових планова. У основи владине политике лежао је страх од нарушавања стања успостављеног Берлинским уговором. Исцрпљена искушењима Велике источне кризе Србија није била спремна за нови рат. Пажљиво је избегавано повлачење потеза који би допринели заоштравању ситуације, али и опгужби да Србија подстиче било какав покрет унутар граница Османског царства. Председник владе Јован Ристић одбијао је све предлоге о потреби стварања црквене аутономије српског народа у Турској по угледу на Бугарску егзархију и постављању Срба за владике у Призрену, Скопљу, Велесу, Сересу, Кичеву, Охриду и другим епархијским центрима, у којима је, према мишљењу црквених великодостојника, становало српско становништво. (АСАНУ, ЈР, инв. бр. 25/409, сигн. XXV/13, Архимандрит Сава-Ј. Ристићу, Београд 25. VII 1878).

⁷³³ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд, 1935, 196-197.

Балкану постоје три мале националне цркве. Плашећи се да православље на Балкану са разбијањем свог јединства губи и своју снагу, Русија је тражила начина како би Бугарски егзархат, своју властиту творевину, измирила и сјединила с Цариградском патријаршијом.

У исто време и Бугари су тражили од Порте да изда берате њиховим владикама за Охрид и Скопље, док су привремено одустали од Дебра и Битоља.⁷³⁴ У вези са упорним настојањем Бугарског егзархата да се њихове владике врате у Македонију, председник српске владе Милутин Гарашанин је захтевао од посланика Ј. Грујића да све учини и код Патријарха и код Порте, да Порта не изда берате бугарским владикама.⁷³⁵ Цариградска патријаршија и грчка влада су такође настојале на све могуће начине да спрече поновно постављење бугарских владика у Македонији, и у тој акцији очекивале подршку српске дипломатије. Тако је, нешто касније, и грчки посланик у Цариграду добио налог председника владе да по овом питању ради у сагласности са новим српским послаником С. Новаковићем.⁷³⁶ Из Патријаршије је стизао увек исти одговор – да православље не прави међу верницима разлике по народностима, али да ће тражити неко решење уколико Срби нађу спремне кандидате.⁷³⁷

Поред српске, и грчка дипломатија је много зазирале од повратка бугарских владика у скопљанску, охридску и велешку епархију, у којима су се налазили до 1876. године. Заједничка угроженост од бугарског Егзархата повремено је приближавала српску и грчку делатност у Македонији. Кроз честе разговоре о подели интересних сфера у Македонији Србија је Грчкој предлагала заједнички отпор бугарском Егзархату, очекујући њену подршку код Патријаршије за устоличење српских митрополита у свом делу.⁷³⁸

Представници Патријаршије су у почетку показивали интересовање да помажу српску пропаганду, јер су Срби, свакако, изгледали мање опасан противник од Бугара и

⁷³⁴ Од оснивања Бугарског егзархата 27. фебруара 1870. године до 1876. године Бугари су имали своје владике у Македонији у скопљанској, охридској и велешкој епархији. Почетком рата 1876-1878. године Порта је повукла раније издате берате, па су бугарски епископи напустили ове епископије. (Р. Грујић, *Православна српска црква...*, 139).

⁷³⁵ Архив КиМ, Збирка Ј. Јовановића–Пиждона, арх. јед. 4, л. 2, М. Гарашанин–Ј. Грујићу, Београд 18. VII 1885.

⁷³⁶ АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, дос. V, пов. бр. 974, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 17. VI 1890.

⁷³⁷ Архив КиМ, Збирка Ј. Јовановића–Пиждона, арх. јед. 1, Ј. Грујић–М. Гарашанину, Цариград, 10. IV 1885.

⁷³⁸ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, дос. V, пов. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 27. VII 1890; АС, ППО, 1891, ред 17, С. Новаковић–М. Ђорђевићу, Цариград 07. IX 1891; АС, Посланство у Цариграду, 1890-1892, фасц. III 10 (1891), ПП бр. 257, М. Ђорђевић–српским конзулима у Турској (циркулар), Београд 19. XII 1891; С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље*, 438; Ј. М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, у: Споменица Стојана Новаковића, Београд 1921, 179-182; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 330. и 338; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 295-296.

могли су бити драгоцен савезник у борби против бугарског Егзархата.⁷³⁹ Приликом отварања српских конзулата у Скопљу и Солуну Патријаршија је тврдила да је наложила својим митрополитима (Грцима) да помажу отварање српских школа и уопште српску просветну и културну активност у Турској и да теже да Србе не одвајају од Грка. И, заиста, у првим контактима српских конзула са представницима Патријаршије на терену показивала се жеља за заједничким радом у Турској. Тако на пример српски конзул у Солуну П. Карастојановић извештава министра иностраних дела Драгутина Франасовића да је приликом доласка у Солун наишао на леп пријем, поред осталих, и од солунског митрополита Григорија, који је том приликом послао свога синђела да му изрази добродошлицу и честитање. Српски конзул је узвратио посету митрополиту Григорију који га је „уверавао о доброј вољи да користи на сваки могући начин Српској ствари у Горњој Македонији, и мисли да би требало споразумно ставити неку границу између српских и грчких интереса, како би уједињени стали на супрот бугарској пропаганди“ и понудио му „своје лично пријатељство и жељу за најбоље односе.“⁷⁴⁰

Међутим, када је отпочела нешто мало живља конкретна акција српских конзулата у Турској, њихов рад, као и укупан рад српске дипломатије, убрзо наишао на сметње и отпор од стране патријаршијских представника. Када је после доласка новог цариградског патријарха Дионисија V, у јесен 1887. Године, српска влада затражила да се за помоћника призренског митрополита Мелентија постави Србин, као и када је поставила питање обнављања Пећке патријаршије Цариградска патријаршија је такве захтеве одбила, наводно страхујући да то не подстакне оснивање нове словенске цркве у Старој Србији и Македонији сличној бугарској.⁷⁴¹ Уколико су неки од митрополита и били спремни да наставе добру сарадњу са српским конзулатима, као што је био случај са пелагонијским митрополитом Неофитом, убрзо би био оштро опоменут од стране грчких конзула и осталих руководиоца грчке пропаганде. Све је то показивало да главну реч у културно-просветној политици Цариградске патријаршије води заправо грчка влада из Атине, која је пружање помоћи српској пропаганди у Македонији условљавала претходним споразумом

⁷³⁹ Патријаршија је била вољна да узме под заштиту српске школе, али само на простору северно од Шар-планине и Качаника.

⁷⁴⁰ АС, МИД, ПО, 1887, фасц. IV, досије VI, пов. 369, Конзул у Солуну–Д. Франасовићу, Солун 21. III 1887.

⁷⁴¹ АС, МИД, ПО, 1887, фасц. IV, досије II, пов. бр. 936, С. Новаковић–Ј. Ристићу, Цариград, 17. X 1887; АС, МИД, ПО, 1887, фасц. IV, досије II, пов. бр. 937, С. Новаковић–Ј. Ристићу, Цариград, 17. X 1887; АС, МИД, ППО, 1890, ред 7, дос. III, ПП бр. 221, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 23. II 1890).

са српском владом о разграничењу интересних сфера у Македонији. И из директних преговора око неких питања са представницима Цариградске патријаршије од њих су се добијала упутства да се најпре треба обратити грчкој влади и са њом направити договор о подели сфера интереса у Македонији.

Од доласка у Цариград С. Новаковић је покушавао да добије наклоност Патријаршије за отварање српских школа и формирање црквеношколских општина у Старој Србији и Македонији. Зато је често одлазио у Патријаршију и своје планове износио директно у разговору с патријархом и члановима Синода. Међутим, из искуства које је стекао као посланик у Цариграду, Новаковић је схватио да Цариградска патријаршија по свим питањима делује по инструкцијама грчке владе, из тог разлога у току преговора са Цариградском патријаршијом мора се истовремено разговарати и са представницима грчке дипломатије у Београду и Цариграду. „Ми Срби још једини јачи ослонац за свој рад можемо наћи у патријаршији и у патријаршијским епископима по Старој Србији и Македонији. Али да се до те помоћи дође и да нам се она изобилније чини, неће бити довољна ни новчана помоћ, коју треба кадкад да учинимо Патријаршији, ни воља саме Патријаршије. За ту ствар треба имати и одобрење јелинске владе у Атини и помоћ њенога посланства овде у Цариграду и њених агената и људи по Турској... Патријаршија ништа важно што би се грчке народне политике тицало, не предузима без речи и одобрења из Атине и у потпуној тајности она отуда чека упутства за црквенопросветну политику у Турском царству. Да бисмо, дакле, потпуније успели у Патријаршији и онамо на месту, потребно нам је морално одобрење и морална потпора из Атине, одакле се може радити не само преко патријаршијске јерархије него и другим средствима,“ пише Новаковић председнику владе С. Грујићу.⁷⁴²

На предлог српског посланика у Цариграду српска влада је крајем јануара 1890. године одобрила једнократну помоћ Цариградској патријаршији у износу од 4 000 динара. Председник владе С. Грујић саветује С. Новаковића да када буде уручивао ову помоћ цариградском патријарху да том приликом покуша да од њега, поред обећане заштите српских школа у Старој Србији и Македонији, издејсвује и:

„а) признање призренској богословији права која имају и остале, њој по рангу равне, грчке духовне и учитељске семинатије, тако, да свршени богослови призренске

⁷⁴²АС, МИД, ППО, ред 7,досије I, пов. 95, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 24. I 1890.

Богословије задобију право на учитељска звања у народним школама, и да могу бити рукополагани за свештенике. Патријаршија међутим нека се извести о програму Богословије, те ако што жели да се поправи.

б) да се за игумана у високим Дечанима постави лице које би нама удобно било, пошто је овај манастир српска задужбина, а о његовим материјалним потребама Србија се и сада стара.⁷⁴³

Грујић је сматрао да је наведене захтеве Патријаршија требала одмах испуни, а паралелно са тим да се ради и на припремању терена да се у Призрену и Скопљу уместо грчких епископа Мелентија и Пајсија поставе Срби, и да се у тим епископијама уведе литургија на словенском језику. На тај начин би Патријаршија најсигурније и најлакше сузбила уплив бугарске шизматилчке егзархије у тим крајевима и повратила хришћански православни народ у крило Васељенске цркве. Влада Србије је била свесна да су за остварење оваквих планова потребна и велика материјална улагања, за која је била спремна.

Приликом посете Цариградској патријаршији, почетком марта 1890. године посланик Новаковић је саопштио патријарху Дионисију V да је влада Краљевине Србије вољна да Васељенској патријаршији учини једнократну помоћ у износу од 4 000 франака, „али Влада очекује, да се Патријаршија пре свега побрине за неке од важних интереса Православља у српским крајевима под Турском који су због даљине и забачености тих крајева пренебрегнути, али од које у велике зависи онамо и сама српска народност“. Новаковић је српске захтеве изложио патријарху Дионисију V најпре усмено, а затим му их и предао у писаној форми побројаних у пет тачака: Стара црква у Пећи; О школама и црквама на подручју Рашко-призренске епархије; О Призренској Богословији; Захтев патријарху да штити школе и цркве у епархијама у Македонији и да се упражњена епархијска столица у Битољу попуни човеком који је у стању да се бори против бугарске пропаганде; о Хиландар.⁷⁴⁴ Након расправе о свим планираним питањима, патријарх Дионисије V имао је и свој затев, замоливши Новаковића да Србија уплати финансијска средства Патријаршији у вредности коју је раније редовно уплаћивала. Новаковић је био мишљења да овај захтев патријарха Дионисије V треба испунити. Зато се обратио

⁷⁴³ АС, МИД, ППО, ред 257, С. Грујић- С. Новаковићу, Београд, 25. I 1890.

⁷⁴⁴ АС, МИД, ППО 1890, ред 257, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 3. III 1890; АС, МИД, ПО, 1891, фасц. IV, дос. II/2, пов. 75, С. Новаковић–Министру иностраних дела Д. Франасовићу, Цариград 6. III 1890.

министру Франасовићу: „Држим да се нећете ни часа сумњати, да се сад одмах на почетку неизоставно мора нешто учинити новцем Патријарху... Стога би за први мах довољно било ако би му се дало 100 или 120 турских лира, што би било нешто јаче од пређашње годишње дотације. Онда би смо имали места, да са захтевима још јаче изађемо. А кад би нам се какав посао повољно свршио, ваљало би опет штогод помолити. Иначе се мучно можемо чему надати у Патријаршији.“⁷⁴⁵

Док је Новаковић усмено излагао српске захтеве, на трећу тачку реаговао је патријархов секретар, који је у том разговору служио и као преводилац, са питањем да ли би се могло навести место где се не служи литургија на словенском језику а у којем је већинско словенско становништво. На то питање Новаковић је одговорио да се то ради по разним крајевима Македоније, а као пример је навео Скопље „у коме се у овај исти мах митрополит Пајсије труди да уведе грчко певање у цркви због неколико грчких кућа.“⁷⁴⁶

Почетком јула 1890. године патријарх Дионисије V предао је великом везиру мемоар против постављења бугарских владика у Македонији и захтевао да се бугарска црква не назива православном већ шизматичком и да бугарско свештенство промени одео.⁷⁴⁷ Велики везир је одговорио да Порта жели „да се нађе какав *modus vivendi* међу Ексархијом и Великом црквом“, али да се она осећа обавезном према раније издатим ферманима (бератим). Убрзо после тога, јула 1890. године султан је потписао нове берате на основу којих су бугарски епископи Теодосије у Скопљу и Синесије у Охриду поново заузели своја епископска места.⁷⁴⁸ Тако је доследна туркофилска политика донела предсенику бугарске владе Стамбулову и прве успехе у спољној политици.

Ослоњена на политику сила Тројног савеза, у првом реду Аустро-Угарске, а затим и на политику Енглеске, бугарска политика према Македонији постајала је из дана у дан

⁷⁴⁵ АС, МИД, ПО 1890, 1891, фасц. IV, дос. II/2, пов. 75, С. Новаковић–Д. Франасовићу, Цариград 6. III 1890.

⁷⁴⁶ АС, МИД, ППО 1890, ред 257, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 3. III 1890.

⁷⁴⁷ С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 296.

⁷⁴⁸ АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, досије V, фасц. I, дос. V, пов. бр. 952. С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 13. VII 1890. године; Исто, пов. 974, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. VII 1890; АС, МИД, ППО, 1890, фасц. I, дос. V, пов. бр. 1020, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 27. VII 1890; Исто, пов. бр. 1057, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 2. VIII 1890 (у прилогу превод берата за бугарског владика у Охриду); Исто, пов. бр. 1086, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 14. VIII 1890; Ј. М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, 179-182; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 296). Касније су Бугари су, уз помоћ аустроугарског посланства у Цариграду, успели да од султана добију одобрења за постављење њихових епископа, прво у Велесу и Неврокопу априла 1894. године (АС, МИД, ПО, 1894, фасц. II, досије II, пов. 417, Извештај драгомана аустроугарског посланства у Цариграду Теркана, Цариград 15. IV 1894; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 349.) а затим крајем 1897. године и у Битољу, Дебру и Струмици. Тако су Бугари пред Први балкански рат од укупно 22 епископа у Турској имали 7 својих епископа. С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 361.

све офанзивнија. Енглеска штампа је из пера својих софијских дописника стално доказивала бугарски карактер Македоније. Највећу заслугу за овај крупан успех Бугарске политике имала је Аустро-Уграска, а затим Немачка, Италија и Енглеска чији су представници у Цариграду пружали пуну подршку Бугарима на Порти.⁷⁴⁹ Карактеристично је било понашање Русије по овом питању. Она се у начелу није противила издавању берата, али је сматрала да није моменат за такав корак. Њен посланик у Цариграду тумачио је повратак бугарских владика у Македонију као жељу сила Тројног савеза и Енглеске да учврсте политичко стање у Бугарској.⁷⁵⁰ С. Новаковић је закључио да се Руси „чувају да стану у опреку с идејама народа бугарскога, ма колико да су вољни развити сву енергију против садање владе и против садашњег стања у Бугарској.“⁷⁵¹

У знак протеста због односа Порте према захтевима Патријаршије, почетком октобра 1890. године затворене су све патријаршијске цркве у Турској, сви односи између Порте и Патријаршије су прекинути, да би се на тај начин извршио притисак на Порту и султана и да би се изазвао масовни народни покрет међу хришћанима.⁷⁵² Руски посланик у Цариграду, који је добио задатак од своје владе да посредује у спору између Патријаршије и Порте, сматрао је да су захтеви Патријаршије за опозивање бугарских владика из Скопља и Охрида, као и мењање одела свештеника Егзархата и проглашење бугарске цркве за шизматичку потпуно нереални, јер „Порта не може чинити што никаква влада чинила не би, да својим поданицима брише што је јуче потписала и да врши, што се с достојанством државним не слаже.“ Он је саветовао Патријаршију да на тим питањима не истрајава, јер „могло би врло лако испасти, да се Бугари том приликом опет користе и да извуку владике и за Битољ, Велес, Струмицу, Дибру и Серез.“ Зато је, по мишљењу посланика Нелидова, за Патријаршију боље било да за извесно време стање прихвати као свршен чин, а да ради на заштити својих раније утврђених привилегија, да епископска места у Скопљу и Охриду уступи Србима, а да Порта обећа да неће у остале епархије пуштати бугарске владике. Овакво решење, по мишљењу посланика Нелидова, требало је

⁷⁴⁹ С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 323.

⁷⁵⁰ С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 297

⁷⁵¹ АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, дос. V, пов. бр. 974, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 17. VII 1890.

⁷⁵² АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1289, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград, 7. X 1890.

да задовољи све три стране, Бугаре, Грке и Србе, а ишло би у интересу и Патријаршије и Порте.⁷⁵³

У грчким круговима се осећало незадовољство ставом Русије по овом питању, ширило се уверење „да би Патријаршија успела потпуно кад би била потпомогнута од Русије у свим својим захтевима.“⁷⁵⁴ И према писању грчког владиног листа „Palligenesia“ 5. септембра 1890. године „пориче се да се Русија заузима за патријаршијско питање и каже се, да Русија и не узимљући на ум да потпомогне грчку и српску борбу против Бугара, опет ради с главном мисли да ће на ново њен уплив завладати у Бугарској, покуравајући се у томе неумољивој логици својих властитих интереса.“⁷⁵⁵

Средином октобра дошло је до приближавања ставова Порте и Патријаршије, тако што је Порта обећала „да ће патријаршијске привилегије потврдити у целини, ако се Патријаршија прихвати да напусти или одложи спор о бератима охридскога и скопскога бугарскога владике. Уз то Порта би дала реч да ће с тим пресећи давање берата бугарским владикама.“⁷⁵⁶ Руски посланик у Цариграду подржавао је овакав предлог споразума, уз савет Патријаршији да Србима уступи скопску и охридску епархију.⁷⁵⁷ Међутим, само што се стицао утисак „да је ствар на тим основима скоро свршена, и било је остало да се само дотични акти напишу и утврде... на један пут, не зна се управо из кога узрока, цео посао тргну натраг. Мисли се да је Порта старала се да у последњем моменту спасе колико толико свога административног утицаја на школе и на цркве, који утицај Порта сматра као своје државно право, неопходног за одржавање царства, те да овом приликом ма колико начне привилегије.“⁷⁵⁸ Обзиром да је убрзо након тога дошло до оставке председника грчке владе Трикуписа, а самим тим очекивала се и замена грчког посланика у Цариграду Маврокордатоса, односи између Порте и Патријаршије су остали и даље прекинути.

Делатност српске владе у вези са постављењем српских епископа у Старој Србији и Македонији настављена је и после 1890. Године, када су, посредством дипломатије великих сила и Бугарске, поред патријаршијских у Скопљу и Охриду постављени и

⁷⁵³ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1309, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 20. X 1890.

⁷⁵⁴ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1309, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 20. X 1890.

⁷⁵⁵ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1212, С. Грујић–С. Новаковићу, Београд, 13. IX 1890.

⁷⁵⁶ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1309, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 20. X 1890.

⁷⁵⁷ Русија није инсистирала да се уклоне бугарске владике из Скопља и Охрида јер је била уверена да Турска из обзира државног достојанства на то неће пристати. У грчким политичким круговима били су разочарани оваквим руским ставом јер су нмислили да би уз одлучнији став Русије Патријаршија успела у свом захтеву.

⁷⁵⁸ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, дос. V, пов. 1309, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 20. X 1890.

егзархиски епископи. Да би се супростављала раду Егзархата у Македонији, влада Србије је поново покренула питање постављења Србина за епископа у Скопљу. За њу је постављење српског епископа у скопској епархији, поред верско-црквеног, имало и политичко значење. Сматрала је да би каноном потврђено постављење српског епископа у Скопљу од стране Цариградске патријаршије истовремено пред турским властима значило и политичко признање српских национално-политичких интереса у Македонији. Међутим, томе су се противили и Македонски комитет и бугарска влада, која је политички, материјално и дипломатски стајала иза њега. Одлучну улогу у супростављању наведеним српским плановима имала је такође и руска дипломатија. Све ово је утицало да се одлука о постављењу Србина Фирмилијана Дражића за епископа у Скопљу одложи до 1897. године, а само рукоположење обави тек 1902. године.⁷⁵⁹

Очекујући да ће Патријаршија помоћи у решавању многих питања у Старој Србији и Македонији, српска влада је почетком јануара 1891. године одобрила захтев С. Новаковића да се „у име оданости Великој Цркви“ да 4 000 франака с намером да се тим новцем помогне Патријаршија, која је након шестомесечног прекида односа са Портом била у финансијским тешкоћама.⁷⁶⁰ Иако је влада Србије очекивала да ће након уплаћивања овог новца Патријаршија дати дефинитиван одговор о постављењу српских владика, ипак она ни тада није изашла са јасним ставом, тако да се није назирао повољан исход по српске аспирације. Зато министар иностраних дела М. Ђорђевић тражи од посланика Новаковића његово мишљење да ли да се наставе преговори са Патријаршијом или „да на Порти учинимо корак ради постављања српских владика онако како су Бугари радили и како сад Румуни чине, и да ли би то требало отворено изјавити Патријаршији и ставити јој у изглед наше непосредне преговоре са Портом. Краљевској влади веома би тешко било поћи тим путем, али услед дуговлачења од стране Патријаршије, и бојазан да нас Румуни не претекну у томе, она би принуђена била да попусти томе кораку.“⁷⁶¹

⁷⁵⁹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. III, 205; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 304.

⁷⁶⁰ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, дос. I, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 2. I 1891; АС, МИД, ПО, 1891, фасц. I, дос. V, пов. 226, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 17. II 1891.

⁷⁶¹ Посланик Симић је, у својим извештајима из Букурета, потврђивао постојање румунског покрета за добијање владичанских места у Македонији и да тај покрет има подршку румунске владе а и да из Беча не гледају неповољно на њега. АС, МИД, ПО, 1891, фасц. I, дос. V, пов. 226, Министар иностраних дела М. Ђорђевић–Посланику у Цариграду С. Новаковићу, Београд 10. III 1891.

Иако је и сам био уверен да би захтев Србије и њене цркве за решавање црквеног питања у Турској био нелегитиман, министар Ђорђевић је сматрао да би се његовим предлогом могао извршити притисак на Патријаршију да не врши даља одуговлачења у постављању Срба на владичанска места у Македонији и Старој Србији.⁷⁶² И српски посланик у Битољу Д. Боди био је мишљења да „најбољи би лек био ако би се у Цариграду могло израдити да Патријаршија дозволи за сад бар у Прилепу словенско певање. ... Патријаршија би тиме и себи корист учинила, јер би народ одржала у јединству цркве, а и за нас би то од неизмерне користи било, јер би то била управо српска црква под Патријаршијом, а тиме би још сломили крила католичкој пропаганди.“⁷⁶³

Током 1891. године Србија и Црна Гора, споразумно са руском дипломатијом, покретале су код Патријаршије питање добијања митрополитских места. Посланик Нелидов је марта 1891. године код Цариградске патријаршије покренуо питање српских владика за Призрен и Скопље. Патријарх је одговорио посланику Нелидову да „ни Сава Косановић, ни, за сада, Дионисије Петровић, не испуњавају те основне услове“, и да они нису криви што Срби немају спремног кандидата.⁷⁶⁴ Но и ако је Русија издала налог своме посланику у Цариграду „да се живо заузме за одржање црквених патријаршијских привилегија у потпуности и за наименовање српских епископа у Скопљу и Призрену“, ⁷⁶⁵ по речима српског посланика у Петрограду Милана Петронијевића томе су се одлучно супростављале Аустро-Угарска, Немачка и Енглеска.⁷⁶⁶ Међутим, преговори нису донели жељене резултате, јер је патријаршијски Свети Синод налазио да је то крупно питање. И Порта је била нерасположена према решавању овог питања на овај начин, јер је то било мешање у њене унутрашње ствари.

⁷⁶² АС, МИД, ПО, 1891, фасц. I, дос. V, пов. 366, М. Ђорђевић–С. Новаковићу, Београд 9. IV 1891.

⁷⁶³ АС, МИД, ППО, 1891, ред 75, досије II, пов. 75, Д. Боди–С. Грујићу, Битољ 8. III 1890

⁷⁶⁴ АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, досије I/8, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 1. IV 1891; Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављању српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902*, 225.

⁷⁶⁵ АС, МИД, ПО 1890, фасц. II, досије V, пов. бр. 1106, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 19. VIII 1890.

⁷⁶⁶ АС, МИД, ПО 1890, фасц. I, дос. I/8, М. Петронијевић–С. Грујићу, Петроград 25. V 1891; Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављању српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902*, 225.

Поп Спаса Игуманов и ситуација у Прилепу

У Прилепу је поред јаке бугарске пропаганде дошло до расцепа у словенског становништва и формирања јаке незадовољне групе, која је бројала око 1 200 кућа. Ова група је покушавала да формира слободну аутокефалну цркву од бугарске шизматичке цркве. Формирала је један параклис своје аутокефалне цркве али га је турска власт, на пријаву Бугара, затворила, поскидала кандила, а попа Спаса Игуманова протерала из Прилепа и одвели у затвор у Битољ. Пошто им Цариградска патријаршија није признавала право на словенско певање у цркви, а она је морала да стоји под нечију заштиту, ова група је била у преговорима са Католичком црквом да се стави под њену заштиту, сматрајући је као европског гаранта пред турским властима. Представник прилепске католичке цркве, да би придобио ову групу незадовољних хришћана, реаговао је код прилепског кајмакама протестујући што се ова црква забрањује. Тако је поп Спаса Игуманов пуштен из затвора, али под строгом претњом да се у те ствари не меша и да народ не наговара.⁷⁶⁷

Српски посланик у Битољу Д. Боди предлагао је председнику владе Грујићу да се покуша како би се ова група незадовољних хришћана придобила на нашу страну, ”а то можемо учинити ако будемо имали наше поуздане и сигурне агенте, који би радили и на отварању школа у томе крају.” Боди је сматрао да би за Србију најбољи агент био какав доктор –лекар – пошто он има приступ у сваку кућу, као што је пре тога био др Правица,⁷⁶⁸ који је уживао велике симпатије код српског народа у Прилепу. Али ако др

⁷⁶⁷АС, МИД, ППО, 1891, ред 75, досије II, ПП бр. 75, Д. Боди–С. Грујићу, Битољ 8. III 1890; АС, МИД, ППО, ред 75, досије II/1891, ПП бр. 290, С. Грујић–С. Новаковићу, Београд 18. III 1890; АС, МИД, ППО, ред 17, досије II/1891, ПП бр. 353 и 356, С. Грујић– митрополиту српском Михаилу, Београд 14. IV 1890.

⁷⁶⁸Маја 1887. године Друштву Св. Саве су се обратили молбом да желе да раде „против бугаризма у јужним пределима српске Македоније“ др Светислав Правица са госпођом и Шпиро Копривица. Пореклом су били Херцеговци, а били су руски ученици. До српско-бугарског рата радили су у Бугарској а тада су дошли у Србију. Пошто су добили од Друштву Св. Саве 2 400 динара кренули су, преко Цариграда, где су се срели са послаником Новаковићем, од кога су добили савете и упутства, и средином јула стигли у Солун. У Солуну су се одмах срели са конзулом П. Карастојановићем и руским Г. Јастребовим. (АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, досије IV, пов. бр. 612, С. Новаковић–министру иностраних дела, Цариград 5. VI 1887; АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, досије IV, пов. бр. 743, П. Карастојановић–Ј. Ристићу, Солун 22. VII 1887; АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, досије IV, пов. бр. 747, С. Новаковић–Ј. Ристићу, Цариград 25. VII 1887). После месец дана боравка у Солуну и Прилепу (друга половина маја и прва половина јуна 1887. године) др Светислав Правица се вратио у Београд „са искуством стеченим на путу по оним срп. земљама што су под Турском влашћу, и са неким новим мислима о томе, шта би требало да Србија ради тамо на југу за утврђење својих интереса.“ Председник Друштва Св. Саве С. Николајевић је био мишљења да би искуство које је стекао др Светислав Правица и његово мишљење о политичким приликама у Прилепу могли бити интересантни и за председника владе и министра иностраних дела Ј. Ристића па га је препоручио. (АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, досије IV, прилог 1. документа пов. бр. 612, Председник Друштва Св. Саве С. Николајевић–Ј. Ристићу, Београд 16. VIII 1887). И члан Друштва Св. Саве професор Панта Срећковић се са похвалама изјашњавао о раду Шпире

Правица није у могућности да се прихвати овог задатка, Боди предлаже да се покуша да се придобије поп Спаса Игуманов, који је био на челу отцепљене групе и такође је имао велики утицај код словенског народа у Прилепу. Боди предлаже да се поп Спаса Игуманов позове у Београд и да једно време служи у некој цркви. На тај начин он би утврдио владање српским језиком како би касније успешно могао радити и у Прилепу и другим местима у Македонији.⁷⁶⁹

Схватајући значај ситуације за очување српске вере и цркве у Македонији, Сава Грујић је, по препоруци конзула Бодиа, именовано два агента за рад у Прилепу и то: Константина Шапчевића и попа Тода Антовића, обојица из Прилепа и одредио им награде (80 динара за Константина Шапчевића и 100 динара за попа Тода Антовића месечно, почев од 1. маја 1890) које ће се исплаћивати преко Конзулата у Битољу а из буџета Министарства иностраних дела Србије, на име достојнијег заступања интереса Србије.⁷⁷⁰ Што се тиче попа Спаса Игуманов, председник владе Сава Грујић је затражио мишљење и од српског посланика у Цариграду Стојана Новаковића⁷⁷¹ и архиепископа београдског и митрополита српског Михаила о предлогу конзула Бодиа да се овај позове да дође у Београд и размести у једној цркви где би утврђивао српски језик и припремао се за агитацију у Македонији.⁷⁷² Посланик Новаковић је за попа Игуманова казао да му је „лично познат, и с њим сам имао посла године 1887. у Цариграду. Ја сам онда био склонио

Копривице и др Светислава Правице и предлаже председнику владе и министру иностраних дела Ј. Ристићу да им се да подршка за њихов план рада у Прилепу. „Копривица је с поп-Спасом отишао да отргне народ испод Егзархије, а Правица је дошао да оснује у Прилепу школу, у којој ће бити око 700 ђака. ...Школа српска у Прилепу одмах ће донети српске школе у Кукушу, у Битољу, у Дебри и т.д.“ (АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, досије IV, прилог 2. документа пов. бр. 612, Проф. Панта Срећковић, члан Друштва Св. Саве–Ј. Ристићу, Београд 24. VIII 1887). Међутим, Ристић није прихватио предлог С. Николајевића јер је на основу извештаја које је добијао од посланика С. Новаковића и других званичних представника Србије у Турској имао сазнања која су била „такве природе да ако не доказују одсудну непоузданост (и нелојалност) речених лица г. Правице и његовог друга г. Копривице, јасно показују да Србија нема од њих никакве користи и да су све жртве које је досад поднелада осигура себи њихову (лојалнос) и стваран и користан рад, остале неплодне, као и да су поменута господа врло проблематична карактера, то има част изјавити Вам, Господине, да нисам у положају (одржавати)ступити с њима у какве односе.“ (АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, досије IV, прилог 3. документа пов. бр. 612, Ј. Ристић–С. Николајевићу, Београд 27. VIII 1887; АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, досије IV, пов. бр. 747, С. Новаковић–Ј. Ристићу, Цариград 25. VII 1887).

⁷⁶⁹ АС, МИД, ППО, 1891, ред 75, досије II, пов. 75, Д. Боди–С. Грујићу, Битољ 8. III 1890

⁷⁷⁰ АС, МИД, ППО, 1891, ред 75, досије II, ПП бр. 211, С. Грујић–С. Новаковићу, Београд 21. II 1890; Исто, ПП бр. 95, Д. Боди–С. Грујићу, Битољ 21. III 1890; Исто, ПП бр. 368, С. Грујић–С. Новаковићу, Београд 28. III 1890; Исто, ПП бр. 107, Д. Боди–С. Грујићу, Битољ 11. IV 1890; Исто, ПП бр. 437, С. Грујић–С. Новаковићу, Београд 18. IV 1890; Исто, ПП бр. 447, С. Грујић–С. Новаковићу, Београд 24. IV 1890).

⁷⁷¹ АС, МИД, ППО, 1891, ред 75, досије II, ПП бр. 290, С. Грујић–С. Новаковићу, Београд 18. III 1890.

⁷⁷² АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, дос. II, ПП бр. 353 и 356, С. Грујић–митрополиту Михаилу, Београд 14. IV 1890.

Патријарха да допусти образовање Православне општине у Прилепу, али се поп Спасу никако нисам могао ни собом ни преко других склонити да молбу Патријаршији поднесе. У то време он је овде становао у истом селу где је и Ексарх, у Артакеју, тумарао је свуда, од свуда је тражио новаца, а највише ишао Лазаристима Католицима, за то ваљда што су му они највише пружали. У почетку је био ексархијски човек, и као да се с Ексархијом покарабасио због неположених рачуна. Тога ради је био допао апса још 1887. године. Човек крајње немиран, непоуздан и превртљив“.⁷⁷³ На основу ових информација, Грујић је јавио Конзулу Бодиу да не налази разлога да га стално за нас ангажује, али да он преговоре са њим не прекида већ да што више са њим преговоре одуговлачи.⁷⁷⁴

Обнова српске школе у Скопљу 1890-1891. године

Министар иностраних дела Д. Франасовић априла 1887. године, размишљајући о начину како би се могла успешно почети да сузбија бугарска пропаганда у српским крајевима Турске царевине, дошао је до закључка „да се ово може за сада најбоље учинити подизањем српских школа у тима крајевима и шиљањем ваљаних учитеља. Према томе, ја сам решио да у Скопљу подигнем једну школу која би српском живљу пружила могућност да подмладак свој васпита у чисто српском духу и у тој цели посласам сам Кр. срп. Ђен. Конзулу у Скопљу 6 000 динара, наредивши му, да се тога ради споразуме с Г. владиком Пајсијем, чијом би се иницијативом имала отворити поменута школа, јер држим, да би могло сувише у очи пасти ако сам г. Генерални Консул лично уђе у ствар. У исто доба ја сам г. Ген. Консула упутио да се у питању о учитељу обрати на Вас, ако се тамо не би могло наћи згодно лице.“⁷⁷⁵ Министарство иностраних дела скопском конзулу Пачићу, осим 6 000 динара за отварање школе у Скопљу, послало је 1887. године још 2 980 динара, које је он распоредио на име награде „разним учитељима у Старој Србији и Македонији који су радили на распрострањању српске идеје и књиге по

⁷⁷³ АС, МИД, ППО, 1891, ред 75, досије II, ПП бр. 60, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 23. III 1890.

⁷⁷⁴ АС, МИД, ППО, 1891, ред 75, досије II, ПП бр. 1140, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 24. IX 1890; АС, МИД, ППО, 1891, ред 75, досије III, ПП бр. 265, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 2. X 1890.

⁷⁷⁵ ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 83, стр. 168-169, Д. Франасовић-Министру просвете и црквених дела, Београд 30. IV 1887; М. В. Веселиновић, *Школе у Скопљу*, Братство (Београд), 1896, књ. VIII, 306-319; А. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, 241-270; Ј. Бурковић, *Обнова српске школе у Скопљу, 1890-1891*, Братство књ. XXX (1939), 178-183.

тамошњим крајевима, и другим лицима који су га помагали у расчишћавању терена код турских власти, за подизање српских школа у тим крајевима.“⁷⁷⁶

И српски конзул Алекса Пачић је био мишљења да треба обновити школу у Скопљу јер „бугарлук је овде ухватио јаког корена и Бугари поред других школа имају и пансионат од 92 ђака са извесним бројем доста образованих учитеља и професора“, али је био обазрив, јер „када би ја па ма то било и с иницијативом Г. Пајсија, који је поред свега расположења за наше ствари, доста и плашљив, српску школу и отворио, нема сумње да би Бугари све могуће интриге чинили да се наша радња осујети или отешча.“ Да би се све ово избегло, конзул Пачић предлаже да би најбоље било да узме троје деце деловође конзулата Петра Манојловића и двоје деце једног свог пријатеља и да их смести у једну кућу и набави учитеља који ће их подучавати. Тако би формирао једну дечију колонију у којој „би одма у почетку било пет ђака а у најкраћем времену број деце умножио би се, о чему немам никакве сумње.“ За овај посао конзул Пачић предлаже „једног младог интелигентног Србина Ник. Савића из Пећи (Никодим Савић, будући новинар и први уредник Цариградског гласника – В. Дедовић) који је негде у Србији учио а сада се налази у Солуну у Италијанском трговачком заводу.... Када би се за ову целу какав учитељ из Србије послао могла би се какова сумња породити и Бугарима би се дала прилика да и даље интригирају а овако, кад се каже да један човек узима учитеља, за своју децу и то тур. подајника, рају, а из школе у Турској, ондај не би могао нико да какве сметње чини. ...У оном младом човеку ... ја имам потпуно вере и држим да бољега избора за ову радњу не може бити, јер он сва лепа својства и добре воље за Српство има. Он би ми могао бити јака узданица у овом тешком подухвату.“ Конзул Пачић овом приликом предлаже да за овакав рад, као што је отварање школа, „требало би да дођу као путници неки од млађи и са своје уморности познати, и то што пре, по моме искреном мишљењу то би могли бити г. М. Ђ. Милићевић или Г. Ракић.“⁷⁷⁷ Том приликом конзул предлаже да узме и једног младог калуђера, Рувима из метоха Дечанског манастира код Скопља, који је спреман да „у својој црној мантији путује кроз све крајеве где се наш живаљ налази, наше књиге да разноси и Бугарлук да сузбија.“⁷⁷⁸

⁷⁷⁶ ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), прилог док. бр. 83/II, стр. 171-172, Министарство иностраних дела–Министарство просвете и црквених дела, Београд 30. IV 1887.

⁷⁷⁷ АС, МИД, ПО 1887, фасц. IV, дос. VI, пов. бр. 525, А. Пачић-Д. Франасовићу, Скопље 8. V 1887.

⁷⁷⁸ Исто.

Вицеконзул скопског конзулата Петар Манојловић је у почетку био уздржан према иницијативи министра иностраних дела Франасовића априла 1887. године, јер је сматрао „да није време згодно да се сад овде у Скопљу отвори српска школа ... за сваки корак којим би се хтело са нашом народном мишљу напред коракнути, треба сачекати згодан моменат.“ Међутим, након нешто више од годину дана Манојловић пише министру просвете и црквених дела др В. Ђорђевићу: „Околности су се промениле, и ја хитам, Господине Министре, да вас умолим, да се са надлежнима посаветујете, и да што пре изволите донети и мени доставите решење, као и овлашћење, да се овде већ 1. септембра о. г. отвори 1.-ви разред основне српске школе под покровитељством Г. Митрополита Пајсија.“ Манојловић је направио и предрачун колико би коштало годишње издржавање ове школе. Укупни трошкови би износили 4 480 динара (кирија за школску зграду 960; плате за учитеља 1200, учитеља турског језика 480, и радника на одржавању школе 240; редовна годишња помоћ за школске потребе - креда, мастило, дрва 600; школски намештај једном за свагда 1 000) и ишли би на терет Фонда Симе Игуманова.⁷⁷⁹ Титор фонда Симе Игуманова који се званично старао о српским школама у Косовском вилајету, министар просвете и црквених дела Србије, прихватио је предлог скопског вицеконзула П. Манојловић о отварању школе у Скопљу и за учитеља одредио Спиру Стојановића Камперелића, из Новог Пазара и његову жену Босу.⁷⁸⁰ Но, иако су учитељ Камперелић и његова жена учитељица Боса стигли у Скопље, школа није отворена, јер је митрополит Пајсија инсистирао да се тражи одобрење од косовског валије. Новопридошли српски конзул Ђорђе Поповић је предао захтев, а он га је проследио у Цариград. Тако се и овога пута, по турској устаљеној пракси, на одговор морало дуже чекати, тако да школа није почела са радом ни почетком школске 1888/89. године.⁷⁸¹

Крајем 1889. и почетком 1890. године и нови српски конзул у Скопљу В. Карић често је износио предлог о обнављању српске школе и формирању црквено-школске општине у Скопљу.⁷⁸² Када је сазнао за иницијативу конзула Карића и Срба у Скопљу да

⁷⁷⁹ АС, МИД, ППО, 1888, фасц. III, ПП бр. 134, П. Манојловић–В. Ђорђевићу, Скопље 12. VIII 1888.

⁷⁸⁰ АС, МИД, ППО, 1888, фасц. III, ПП бр. 188, Начелник Министарства просвете и црквених дела З. Поповић–Генералном конзулу у Скопљу Ђ. Поповићу, Београд, 27. IX 1888.

⁷⁸¹ АС, МИД, ППО, 1888, фасц. I, ПП бр. 16, Ђ. Поповић–Министру иностраних дела Ч. Мијатовићу, Скопље 2. X 1888.

⁷⁸² АС, МИД, ППО, 1890, ред 7, досије II, ПП бр. 23, Конзул у Скопљу В. Карић–С. Грујићу, Скопље 18. I 1890; Први предлог о оснивању српске школе у Скопљу дао је министар иностраних дела Србије Д. Франасовић априла 1887. године. „Размишљајући озбиљно о начину како би се једном могла успешно

отворе своју школу и формирају црквено-школску општину, скопски митрополит Пајсије Цуваревић је 17. фебруара 1890. године „сазвао код себе скуп Гркомана и оно мало Грка скопљанских”. Расправљајући о гласинама да се са српске стране ради на томе да се српска школа отвори, дошли су до закључка, да би била „пропаст за грчку општину, ако би се то остварило“. На крају састанка закључено је да у Скопљу, поред бугарске, има само једна, чисто грчка општина, дакле да је у патријаршијској цркви само једна општина. Донету одлуку потписали су сви који су присуствовали на овом састанку. Српски конзул у Скопљу В. Карић је посетио грчког конзула и у разговору са њим о српској школи истакао своје гледиште: да се црквена општина у Скопљу састоји од Грка и Срба и да она кад се стара о школама грчким треба да се стара и о српским, а да ће имати ко да их издржава. На ову примедбу, грчки конзул му је одговорио: „у нашој општини има истина мало Грка али има доста погрчених Цинцара и две три куће погрчених Бугара. За њих све имамо и цркву и школу грчку. У цркви се врши нека комедија: пева се и чита и грчки и словенски, али ми се морамо потрудити да се пева само грчки, а ви ако хоћете школу, начините бар најмању колонију, па вам је школа готова. ... Угледајте се на нас, а ви имате далеко више изгледа и од нас и од Бугара, само вам ваља радити и трошити.“ Ова изјава грчког конзула, као и понашање Грка на скупу код митрополита Пајсија, уверила је српског конзула Карића у две ствари: прво, да Грци желе да негирају бројност српског елеменат у Скопљу јер се плаше њиховог организовања, и друго, у неопходност формирања српске црквене општине и српске школе у овом месту.⁷⁸³

Напоре Срба да отворе своју школу и формирају црквено-школску општину у Скопљу још више су отежали сукоби у цркви Св. Спаса у Скопљу, који су настали почетком марта 1890. године. Српска влада је рачунала и на даљи отпор Порте за

почети да сузбија бугарска пропаганда у српским крајевима Турске царевине, дошао сам до закључка, да се ово може за сада најбоље учинити подизањем српских школа у тима крајевима и шиљањем ваљаних учитеља. Према томе, ја сам решио да у Скопљу подигнем једну школу која би српском живљу пружила могућност да подмладак свој васпита у чисто српском духу и у тој цели послао сам Кр. срп. Ђен. Конзулу у Скопљу 6 000 динара, наредивши му, да се тога ради споразуме с Г. владиком Пајсијем, чијом би се иницијативом имала отворити поменута школа, јер држим, да би могло сувише у очи пасти ако сам г. Генерални Консул лично уђе у ствар. У исто доба ја сам г. Ген. Консулаупутио да се у питању о учитељу обрати на Вас, ако се тамо не би могло наћи згодно лице.” ГИМНАС, IV/2, (1886-1887), док. бр. 83, стр. 168-169, Д. Франасовић–Министру просвете и црквених дела, Београд 30. IV 1887; М. В. Веселиновић, *Школе у Скопљу*, 306-319; А. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, 241-270; Ј. Бурковић, *Обнова српске школе у Скопљу, 1890-1891*, 178-183.

⁷⁸³ АС, МИД, ППО, 1890, ред 7, досије II, ПП бр. 65, В. Карић–С. Грујићу, Скопље 21. II 1890; АС, МИД, ППО, 1890, ред 23, пов. 136, В. Карић–С. Грујићу, Скопље 12. V 1890.

издавање одобрења за отварање српских школа у делу Косовског вилајета јужно од Шаре, и у Битољском и Солунском вилајету, под изговором да у том делу Турске не живе Срби, што се сматрало као директна последница интрига две супарничке пропаганде.⁷⁸⁴ Укупну ситуацију је отежавала и одлука султана августа 1890. године да додели Бугарској егзархији две владичанске столице, у Скопљу и Охриду.⁷⁸⁵

На интервенцију надзорника школских послова Мустафа-беја, а по наредби турског министра просвете Мунир-паше, школа у Скопљу је отворена 21. јануара/5. фебруара 1891. године уз присуство митрополита Пајсија, председника школске комисије (муарифа) Абдул Ефендије и тридесетак грађана и родитеља. Четврти дан по отварању школе у њој је било већ 30 ученика. Број ђака и даље би се повећавао, да није већ 24. јануара школа затворена. Наредбу је издао скопски валија Ђемали-паша, ”услед интрига бугарског владике Теодосија и његовог агената, турског полицајца Јусуф-ефендије, потурченог Маџара, како је школа плаћена од друштва Св. Саве из Србије, како се ученицима плаћа по пола Мецидије на месец, како им је обећао да ће се школовати у Србији.”⁷⁸⁶ После више интервенција посланика Новаковића код Патријаршије, Синод је одлучио да Министарству правде Турске (у његовој надлежности су били и црквени послови) пошаље захтев да се школа поново отвори.⁷⁸⁷ Потребно је било да званичан захтев Патријаршији поднесе скопски митрополит Пајсије, онда ће се Патријаршија обратити Министарству правде Турске, које ће или извести Великог везира или позвати

⁷⁸⁴АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. I, ПП бр. 222, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 31. I 1891.

⁷⁸⁵АС, МИД, ППО, 1890, пов. бр. 952, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 13. VII 1890; Исто, пов. бр. 1057, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 2. VIII. 1890 (у прилогу превод берата за бугарског владика у Охриду); Исто, пов. бр. 1086, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 14. VIII 1890.

⁷⁸⁶АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. I, ПП бр. 164, В. Карић-С. Грујићу, Скопље 23. I 1891; Исто, ПП бр. 202, В. Карић-С. Грујићу, Скопље 29. I 1891; АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, ПП бр. 202, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 28. I 1891; АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. I, ПП бр. 202, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 31. I 1891; АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. II, ПП бр. 222, С. Новаковић-М. Ђорђевићу, Цариград 16. IV 1891; Ј. М. Јовановић, *Обнова српске митрополије у Скопљу 1891-1902*, Братство XXIX (1938), 74; Ј. Бурковић, *Обнова српске школе у Скопљу 1890-1891. године*, 182; Ђ. Н. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, 206.

⁷⁸⁷Поред поменутих велики противници отварања српских школа били су: председник вилајетског суда (урфије) Ибрахим Етхем-паша, бугарски егзархијски владика Максим, грчки конзул Папандопуло, и аустријски конзул Норберт Шмукер. Међутим, аустријски конзул Норберт Шмукер нигде отворено наступао против српских националних акција у Турској, него је радио тајно, по инструкцији аустријске владе базираној на Тајној конвенцији, коју је краљ Милан склопио са Аустријом 1881. године и која је 1889. продужена све до 1895. године. Наиме у члану 4. допуне Тајне конвенције од 1889. године Аустрија је Србији гарантовала да ће: Признати и потпомоћи код осталих сила територијално проширење у корист Краљевине Србије... у правцу вардарске долине, зато што се Србија одрекла сваке акције у Босни и Херцеговини и у Новопазарском санџаку. (М. Костић, *Скопски валија Ибрахим Етхем-паша (1891-1893)*, Јужни преглед (Скопље), 11-12, (1938), 412-414; Ђ. Н. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, 206).

Министарство просвете да школу отвори.⁷⁸⁸ То је био један начин на који се могло доћи до поновног отварања школе. На други начин ишло би се краћим и једноставнијим путем, тако што би изасланик српске скопске општине Лаза Цветић упутио захтев Главном просветном савету Турске да се затворена српска православна школа у Скопљу отвори. „Али послови хатара, који у Турској понајпре свршавају послове, не врше се без новаца,“ пише Новаковић министру иностраних дела Србије и тражи од њега да му одобри да у ове сврхе на име „бакшиша“ може потрошити и до 900 франака.⁷⁸⁹ По молби изасланика српске скопске општине Лазе Цветића, Главни просветни савет Турске је одлучио да се српска православна школа у Скопљу отвори. Решење Главног просветног савета потврдио је и министар просвете, тако да 28. мај 1891. године издата дозвола за рад школе заступнику српске скопске општине Лази Цветићу, а скопском валији наредба за отварање школе.⁷⁹⁰ Обзиром да је изасланик скопске општине Лаза Цветић у Цариграду боравио „целу прошлу зиму и пролеће до половине лета“, Новаковић је Министарству иностраних дела доставио рачун његових трошкова у висини 771. динар.⁷⁹¹ За зграду у којој би школа била смештена конзул Карић је одредио кућу Глигорија Глиша Поповића, бившег директора смедеревске банке, који је тада живео у Београду.⁷⁹²

Сукоб око цркве Св. Спаса у Скопљу

Напоре Срба да отворе своју школу у Скопље још више су отежали догађаји који су настали марта 1890. године у цркви Светог Спаса у Скопљу. Уочавајући напредовање српске пропаганде и ширење српских националних идеја, грчке власти и свештеници су 1890. године отпочели са прогањањем словенске службе у патријаршијским црквама. Грци су се супроставили пракси да се у олтару цркве Светог Спаса у Скопљу служба чита на грчком и словенском језику, да се за левом певницом пева на словенском а за десном на грчком језику.⁷⁹³ У жељи да потпуно погрчи ову цркву, митрополит Пајсије је „пред

⁷⁸⁸ АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. II, ПП бр. 77, С. Новаковић-М. Ђорђевићу, Цариград 16. IV 1891.

⁷⁸⁹ АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. II, ПП бр. 77, С. Новаковић-М. Ђорђевићу, Цариград 16. IV 1891.

⁷⁹⁰ АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. II, ПП бр. 100, С. Новаковић-М. Ђорђевићу, Цариград 29. V 1891; АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. II, ПП бр. 148, Деловођа конзулата у Скопљу Д. Чохацић-Министру иностраних дела М. Ђорђевићу, Цариград 7. VI 1891.

⁷⁹¹ АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. II, ПП бр. 187, С. Новаковић-М. Ђорђевићу, Цариград 19. IX 1891.

⁷⁹² АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. II, ПП бр. 234, С. Новаковић-М. Ђорђевићу, Цариград 29. IX 1891.

⁷⁹³ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. III, дос. VIII, В. Карић-С. Грујићу, Скопље 18. III 1890; АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, фасц. III, дос. I, ПП бр 354, В. Карић-М. Ђорђевићу, Скопље 21. II 1891.

Ускрс“ 1890. године⁷⁹⁴ отерао из ње српског свештеника Јована Бурковића,⁷⁹⁵ укинуо словенску службу, избацио из цркве све књиге писане на словенским језицима и потпуно преузео цркву у своје руке. Део скопских Срба био тиме је принуђен да иде на егзархијску службу.⁷⁹⁶ Због тога је застао и рад на оснивању српске школе, јер поред нерешеног црквеног питања, код српског становништва у Скопљу је било било све мање наде да се могло нешто озбиљније постићи са школом. Али и поред тога, конзул В. Карић⁷⁹⁷ није био обесхрабрен, већ је у пролеће 1890. године предузео велике активности како би се повратило пређашње стање у цркви Светог Спаса и основала српска школа у Скопљу. У преписци са председником владе Грујићем и послаником у Цариграду Новаковићем Карић је достављао разна обавештења и податке ради дејствовања код Патријаршије.⁷⁹⁸

⁷⁹⁴ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. VI, дос. VIII, пов. 936, В. Карић–С. Грујићу, Скопље 10. VII 1890; АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, фасц. III, дос. I, ПП бр 354, В. Карић–М. Ђорђевићу, Скопље 21. II 1891. Ускрс је те године био 1. априла по старом календару. Види: М. Станић, *Михаило Г. Ристић: Свештеници са којима сам радио*, 98, ф. н. 91.

⁷⁹⁵ Поп Јован Бурковић је рођен у Скопљу 7. децембра 1828. године. За свештеника је рукоположен 12. децембра 1861. године од стране митрополита Јоакима. Приликом одвајања и формирања бугарског Егзархата поп Јован Бурковић није хтео да пређе у егзархисте, већ је остао веран Патријаршији, српству и старој скопској цркви Св. Спаса, у којој се увек служило на словенском језику. Непосредан повод за истеривање попа Јована Бурковића из цркве Св. Спаса у Скопљу и његово стављање по аргос (забрану чинодејствовања) био је што је 11. марта 1890. године дозволио да са њиме у овој цркви чинодејствује Аксентије Мишић–поп Цане, парохијски свештеник из Врања, приликом венчања Николе Стајића, трговца из Врања. (Види рукопис Томе Бурковића, *Поп Бурко*, стр. 44–45, АСАНУ, бр 13310). Том приликом поп Јован Бурковић не само да је избачен из цркве и стављен по аргос, него је и физички малтретиран. „Плакао је од муке и једа због владициног понашања јер га је овај за браду хватао, пљувао га и претио му да ће га у сургун отерати“ (АСАНУ, бр 14243/264). Иако је пред своју смрт Митрополит Методије, који је дошао после Пајсија, дигао аргос с попа Јована Бурковића (али га није пуштао да служи у цркви Св. Спаса), за њега су то били дани туге и очајања све до доласка Фирмилијана Дражића у Скопље, који је 30. августа 1897. године постављен за администратора Скопске епархије, од новембра 1899. изабран је за скопског митрополита. Тек после доласка митрополита Фирмилијана дато је попу Јовану Бурковићу да служи у цркви Св. Спаса и тако му омогућено да поново са њених двери кликне „Благословено царство“. Али су га већ године биле притисле и митрополит Фирмилијан га је после 41 годину од дана његовог рукоположења, на Св. Спиридону 12. децембра 1902. године, произвео у протојереја и одликовао тиме што га је поставио за исповедника. (Види рукопис Томе Бурковића, *Поп Бурко*, стр. 47–49, АСАНУ, бр 13310; М. Станић, *Михаило Г. Ристић: Свештеници са којима сам радио*, 97–100). Поп Јован Бурковић умро је у Скопљу 17. јануара 1905. године. Сахрањен је у цркви Светог Спаса поред гроба митрополита Фирмилијана. О његовој смрти Цариградски гласник је донео мали некролог. *Цариградски гласник* XI, 1905, бр. 6, (4. фебруар), 3.

⁷⁹⁶ АС, МИД, ППО, 1890, ред 263, ПП бр. 401, В. Карић–С. Грујићу, Битољ 8. IV 1890; Исто, ПП бр. 402, В. Карић–С. Грујићу, Битољ 8. IV 1890; Исто, ПП бр. 409, Деловођа конзулата у Скопљу Милтијад Васиљевић–С. Грујићу, Битољ 9. IV 1890; Исто, ПП бр. 415, М. Васиљевић–С. Грујићу, Битољ 10. IV 1890; АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, дос. III, ПП бр. 18, М. Васиљевић–С. Грујићу, Скопље 10. IV 1891.

⁷⁹⁷ Конзул Владимир Карић се у ово време налазио на годишњем одмору и био је ван Скопља. Схватајући озбиљност ситуације прекинуо је одмор, вратио се у Скопље и преузео своју дужност у конзулату. (АС, МИД, ПО, 1890, фас. II, дос. VII, пов. 533, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 11. IV 1890; АС, МИД, ПО, 1890, фас. VI, дос. VIII, пов. 936, С. Новаковић–Сави Грујићу, Цариград, 10. VII 1890).

⁷⁹⁸ АС, МИД, ПО, 1890, фас. VI, дос. VIII, пов. 1022, В. Карић–С. Грујићу, Скопље 28. VII 1890; АС, МИД, ПО, 1890, фас. VI, дос. VIII, пов. 936, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 10. VII 1890.

Пошто је 19. марта примио писмо од председника владе, у коме му је детаљно описао дешавања у цркви Светог Спаса у Скопљу, српском посланику у Цариграду С. Новаковићу је било јасно шта треба у том тренутку да предузме. Обзиром да је схватао да су догађаји у овој цркви директно подстакнути из Атине, решио је да се најпре обрати грчком посланику у Цариграду. У разговору са неким Маврокордатовим човеком, Новаковић је сазнао „да се није у оцени варао, да је доиста издата заповест да се радња грчка у македонији живље крене.“ Новаковић је Маврокордату изнео захтев да се дешавања у цркви Светог Спаса у Скопљу зауставе јер „уочи наших преговора за заједничку радњу против Бугара овакве ствари могу све компромитовати.“ Маврокордат је дао обећање Новаковићу да ће се заложити код Патријаршије да се стање у овој цркви врати какво је раније било.⁷⁹⁹ Након разговора Новаковић је био убеђен да све што се догађало у цркви Светог Спаса у Скопљу је рађено по наређењу из Атине. То га је навело на закључак да „стара распра међу балканским народима, која је у XIV веку довела Турке у Европу букти непрестано. Мало живљи рад којег год, одмах буди противност и суревњивост другог.“ Сматрао је да „политичка је неопходност, да покушамо можемо ли се погодити с Грцима“, зато, обзиром да Србија у том тренутку у Атини није имала никаквог представника, предлаже председнику владе Грујићу да „ако с Грчком ма шта можемо удесити неопходан би нам био тамо или посланик или отправник послова, који би био на висини задатка.“⁸⁰⁰

Стојан Новаковић је отишао и код патријарха Дионисија V, коме је изложио цео проблем. „Патријарх је без устезања одговорио да тај поступак не одобрава, ма да он први пут то од мене чује, јер му Митрополит ништа о томе писао није. ... Патријарх заврши, да ће истог часа предмет изнети пред Синод, и одмах писати у Скопље да се поврати стање које је до сад било.“ Посланик Новаковић се захвалио патријарху Дионисију на разумевању ситуације и датом обећању, „уверавајући га да тиме само може предупредити озбиљне последице које би се могле развити из те жалосне ствари.“⁸⁰¹

Обзиром да је, и поред датих обећања грчког посланика у Цариграду и патријарха Дионисија, стање у цркви Светог Спаса у Скопљу и даље било непромењено, посланик Новаковић их је почетком априла поново посетио и поновио раније захтеве. Још једном је

⁷⁹⁹ АС, МИД, ППО, 1890, ред 7, дос. IV, ПП бр. 59, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 22. III 1890.

⁸⁰⁰ Исто.

⁸⁰¹ Исто.

патријарху изложио шта је митрополит Пајсије наредио, „колико то вређа наша осећања и колико је у садашњим приликама од неодсудне штете по интересе православља, те како би требало да се Срби и Грци у Скопљу заједнички сложено држе против опасности од насељења шизматичког бугарског митрополита у Скопљу“. Патријарх му је том приликом рекао „да је наредио да се поврати старо стање и да је од митрополита Пајсија добио одговор, да ће тако учинити.“ Патријарх је обећао да ће поновити и објаснити своју наредбу.⁸⁰² С. Новаковић је затражио помоћ у решавању овог проблема и од руског посланика у Цариграду Нелидова, да својим ауторитетом интервенише код патријарха и чланова Синода Цариградске патријаршије, као и код грчког посланика Маврокордата. Посланик Нелидов се заузео за овај проблем и у више махова чинио своје интервенције.⁸⁰³ Свакако да су те интервенције имале утицаја код патријарха Дионисија, који је уверавао Новаковића да ће послати такве наредбе да се за месец дана на сваки начин поврати стање у скопској епархији. Захваљујући снажној дипломатској акцији С. Новаковића у Цариграду и подршке руског амбасадора у Цариграду Нелидова, на основу решења Светог Синода, цариградски патријарх је почетком августа 1890. године поново послао наредбу скопском митрополиту Пајсију да у цркви Светог Спаса у Скопљу поврати старо стање.⁸⁰⁴

Међутим, са спровођењем одлуке Светог Синода о цркви Светог Спаса у Скопљу ишло је много теже него што се очекивало. Патријарх је десетак дана касније поверљивим каналом посланику Новаковићу послао извештај скопског митрополита Пајсија на његове раније интервенције. Пајсије је у извештају патријарху о новонасталом стању у цркви Светог Спаса у Скопљу одговорио „да осем српскога конзула у Скопљу, нема ни једног Србина.“⁸⁰⁵ Митрополит Пајсије је реаговао и на најновији патријархов захтев тако што је „послао некакву молбу са сто потписа да се словенски језик из цркве избаци.“⁸⁰⁶

Но, и поред свега, на предлог председника владе, конзул В. Карић је покушавао да измири скопског митрополта Пајсија и попа Јована Бурковића. Док је поп Јован то

⁸⁰² АС, МИД, ПО, 1890, фас. II, дос. VII, пов. 533, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 11. IV 1890; АС, МИД, ПО, 1890, фас. VI, дос. VIII, пов. 936, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 10. VII 1890).

⁸⁰³ АС, МИД, ПО, 1890, фас. VI, дос. VIII, пов. 936, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 10. VII 1890).

⁸⁰⁴ Стојан Новаковић је ишао у Патријаршију и код заступника и секретара Патријарије проверавао да ли је издата патријархова наредба и уверио се да је патријархова наредба „експедитирана у Скопље пре десет-петнаест дана, и без суње је да је сад Пајсије има.“ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, дос. V, пов. бр. 1041, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 2. VIII 1890.

⁸⁰⁵ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. VI, дос. VIII, пов. 936, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 10. VII 1890; АС, МИД, ПО, 1890, фасц. VI, дос. VIII, пов. бр. 1022, В. Карић–С. Грујићу, Скопље 28. VII 1890.

⁸⁰⁶ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. I, досије V, пов. 1041, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 2. VIII 1890.

безусловно прихватио, митрополит Пајсије је као услов постављао да му поп Јован поднесе писмену молбу и да у молби наведе ко га је наговорио да се буни, и то да заклетвом потврди.⁸⁰⁷ Због оваквог држања скопског митрополита Пајсија, председник владе је сматрао да му треба укинути новчану помоћ коју је добијао од српског конзулата у Скопљу у износу од 20 наполеона месечно, и о томе затражио мишљење конзула Карића.⁸⁰⁸ Конзул се сложио са предлогом председника владе и предложио „да му се хонорар обустави од почетка јула докле му је унапред издат.“⁸⁰⁹

Свестан да ће проћи још много времена док нова писма и наредбе из Патријаршије и из грчког послатства у Цариграду стигну у Скопље, конзул Карић моли председника владе Србије да нареди „да се с наше стране, колико је могуће стрпе и утишају, ни у чем не напуштајући наше гледиште.“ Истовремено предлаже да, ако се стање не поправи по наредбама из Цариграда, „попови и грађани, који су с нама и за које се ми заузимамо, учине и са своје стране један корак и да се обрате и они молбом или телеграмом Патријарху, тражећи да се поврати старо стање у цркви, и да протестују против ничим оправданог мењања.“⁸¹⁰ Међутим, када је конзул Карић покушао да прикупи потписе Срба из Скопља и околине, потпис му је дало свега 40-50 људи јер „кад су све прилике против нас ја нисам био у стању више изградити.“⁸¹¹

Конзул Карић је веровао да би се ситуација у цркви Светог Спаса у Скопљу брже решавала да није дошло до сукоба Патријаршије и Порте, због којег је патријарх поднео оставку, „те се сад на жалост и на нашу велику штету мора чекати.“⁸¹² Карић је покушавао нешто учинити преко агената израелске трговачке куће Алатина, која је имала представништва у Македонији а намеравала је да прошири своје агенције у Србији. Карић је од њих тражио да се потруде код митрополита Пајсија како би се у цркви Светог Спаса у Скопљу „воспоставило старо стање, а на име: а) да лева певница у цркви остане увек

⁸⁰⁷ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. VI, дос. VIII, пов. 936, В. Карић–С. Грујићу, Скопље 6. VII 1890.

⁸⁰⁸ АС, МИД, ПО, 1890, фас. VI, дос. VIII, пов. 936, Председник Министарског савета и министар иностраних дела С. Грујић–Посланику у Цариграду С. Новаковићу и конзулу у Скопљу В. Карићу, Београд 16. VII 1890.

⁸⁰⁹ АС, МИД, ПО, 1890, фас. VI, дос. VIII, пов. 1022, В. Карић–С. Грујићу, Скопље 28. VII 1890.

⁸¹⁰ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. II, досије VII, пов. 533, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 11. IV 1890.

⁸¹¹ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. VI, дос. VIII, пов. 1022, В. Карић–С. Грујићу, Скопље 28. VII 1890.

⁸¹² Исто.

словенска а десна грчка; б) да се у олтару служи по редом: грчки поп да служи грчки а наши словенски; в) да се поп Јован помилује.⁸¹³

Учинивши за кратко време неке уступке Србима (отварање школе у Скопљу), митрополит Пајсије је опет почео попуштати грчкој мањини на рачун српске већине. Он је у цркви Светог Спаса у Скопљу увео и службу искључиво на грчком језику. Крајем марта 1891. године довео је из Солуна грчког свештеника јеремонаха Атанаса Солунца, уместо дотадашњег српског попа Трајка, који је био пристао да иако није знао грчки језик служи.⁸¹⁴ Таквим мерама митрополита Пајсије супростављало се српско становништво у Скопљу, нарочито најугледније српске породице Панчовић и Јовановић.⁸¹⁵ Тако су у пролеће 1891. године учестали инциденти у цркви Светог Спаса у Скопљу. Томе су допринели поновна наредба патријарха, издата у априлу 1891. године, да се у цркви Светог Спаса поврати служба на словенском језику и упорно одбијање Грка да то спроведу. Грци у Скопљу, на челу са тамошњим конзулом, су остали непоколебљиви у томе да се у цркви Светог Спаса искључиво служи на грчком језику, априла 1891. године спречили су митрополита Пајсија да поступи по наредби Патријаршије, која му је тада стигла, како би повратио старо стање у цркви Светога Спаса.⁸¹⁶ Група незадовољних Срба послала је свог повереника код митрополита Пајсија да провери да ли је од патријарха стигла наредба и шта он мисли да уради. Митрополит Пајсије им је саопштио да је примио наредбу и да ће он „у своје време и Патријарху одговорити шта треба.“ Због оваквог одговора, незадовољни Срби су 15. априла телеграфом јавили патријарху да Пајсије неће да се управља по његовим наредбама, преставили опет стање у коме се овдашње православно становништво које је остало верно Патријаршији налази, и замоли га да му поново нареди како би грчкој самовољи једном већ дошао крај. Патријарх је слао наредбе митрополиту Пајсију „да наше попове прими опет у цркву и да поврати старо стање т.ј. да

⁸¹³ АС, МИД, ПО, 1890, фасц. III, дос. VII, пов. 1033, Владимир Карић–С. Грујићу, Скопље 1. VIII 1890; АС, МИД, ПО, 1890, фасц. III дос. VII, пов. 1286, В. Карић–С. Грујићу, Скопље 1. VIII 1890.

⁸¹⁴ АС, МИД, ППО, 1891, пов. бр. 226, С. Новаковић–М. Ђорђевић, Цариград 17. II 1891. (прилог); исто ППО, 1891, ред 104, ПП бр. 354, В. Карић–М. Ђорђевићу, Скопље 21. I 1891; МИД, ППО, 1891, ред 17, дос. III, ПП бр. 18, Д. Чохаџић–М. Ђорђевићу, Скопље 23. IV 1891; АСАНУ, бр. 13310, Рукопис Томе Бурковића, *Поп Бурко*, 39.

⁸¹⁵ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, дос. IV, ПП Бр. 829, В. Карић–М. Ђорђевићу, Скопље 20. V 1891; Исто, ПП бр. 856, Деловођа конзулата у Скопљу Д. Чохаџић–М. Ђорђевићу, Скопље 26. V 1891.

⁸¹⁶ МИД, ППО, 1891, ред 17, дос. III, ПП бр. 18, Д. Чохаџић–М. Ђорђевићу, Скопље 23. IV 1891; АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, дос. IV, ПП Бр. 829, В. Карић–М. Ђорђевићу, Скопље 20. V 1891.

се као и пре служи и пева и Славјански и Грчки,“ али му Грци нису дали да по патријарховим наредбама поступа, а он лично није имао „ни воље ни снагу да нареди“. ⁸¹⁷

По наговору Хаџи Косте и браће Јовановић, Срби из Скопља и околних села прикупили су потписе за захтев Патријаршији и скопском валији да се замени митрополит Пајсије. Након тога, почетком јуна 1891. године Пајсије је због старости и болести поднео оставку. Српско становништво у Скопљу се понадало да ће доласком новог митрополита наступити бољи дани, да ће доћи до смиривања ситуације и проналажења заједничког решења. ⁸¹⁸

Планови Србије „да заштиту наших националних интереса желимо остварити тако да Велика Црква уступи извесне епархије Србима епископима“ нису били непознати Патријаршији. Али и поред тога, такве планове српски посланик Новаковић све чешће је помињао, што директно у разговору с патријархом и члановима Синода што преко руског посланика. Истовремено са питањем отварања српске школе покренуто је и питање о употреби словенског језика у цркви Светога Спаса у Скопљу. Међутим и поред залагања посланика Новаковића и Нелидова, црквено питање међу Грцима и Србима у току 1890. године није решено. По Новаковићу, „узрок је слаба снага Патријаршије као централне власти и уплив пропаганде из Атине, којим се, преко грчког Конзула, у последње време већ, наравна ствар, наново подјарила.“⁸¹⁹ Обзиром да је бугарски Егзархат почетком 1891. године водио агитацију у Македонији о неопходности пописа становништва ради оснивања нових егзархијских епархија, чему се Патријаршија супростављала, Новаковић је предлагао да је „најбоље да Патријаршија сама постане либералнија према словенском елементу, и да нама Србима уступи оне епархије у којима је елемент словенски претежан, те да ми борбу у име Велике Цркве прихватимо.“⁸²⁰ У том тренутку Патријаршија је прихватала Новаковићев предлог и предлагала му да Србија или Архијерејски Сабор наше цркве поднесу такав захтев Порти, верујући да би то имало утицаја на Турску да не пружа даље уступке Бугарима и да им даје још који владичански берат.⁸²¹ Свакако да је ово био

⁸¹⁷МИД, ППО, 1891, ред 17, дос. III, ПП бр. 18, Д. Чохаџић-М. Ђорђевићу, Скопље 23. IV 1891.

⁸¹⁸АС, Посланство у Цариграду 1890-1892, фасц. III, дос. 41/1891, ПП бр. 99, Д. Чохаџић-М. Ђорђевићу, Скопље 26. V 1891; АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, дос. IV, ПП Бр. 856, Д. Чохаџић-М. Ђорђевићу, Скопље 26. V 1891; АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, дос. IV, ПП Бр. 877, Д. Чохаџић-М. Ђорђевићу, Скопље 29. V 1891.

⁸¹⁹АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. I, ПП Бр. 202, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 28. I 1891.

⁸²⁰АС, МИД, ПО, 1891, фасц. V, дос. X, пов. 12, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 2. I 1891.

⁸²¹Исто.

покушај Патријаршије да се изрши притисак на Турску, а да се уједно у Патријаршији ништа не промени, јер директан захтев Србије или њене цркве за уређење црквеног питања у Турској би био незаконит. Српска влада је разумела Новаковићев захтев и донела одлуку да се на буџет посланства у Цариграду пренесе 4 000 динара на име поклона за патријарха.⁸²² Такође је српска влада одобрила генералном конзулу у Скопљу Карићу да патријаршијском скопском митрополиту Пајсији исплаћује годишну награду од 4 000 динара.⁸²³

Оснивање црквено-школских општина

Почетком деведесетих година XIX века када је српска влада увидела да, и поред преговора са Портом и Патријаршијом да се реши српско црквено питање, не може очекивати пуну подршку од патријаршијских епископа, закључено је да је једини пут извесног осамостаљивања био оснивање црквено-школских општина. Посланик у Цариграду Новаковић је још 29. маја 1888. Године, у мемоару „Македонско друштво или одбор за српске тежње у Цариграду“, предложио министру просвете В. Ђорђевићу да се почне са њиховим оснивањем у Старој Србији и Македонији.⁸²⁴ Након нешто више од годину дана С. Новаковић је сличан предлог дао и председнику владе Грујићу: „Нама дакле не остаје ништа друго него да наставимо али уздржљиво и стално овако како смо почели с пажњом и чувањем, а међутим требало би свуда, и особито у самој маси нашега народа по Старој Србији и Македонији, радити да се оснивају школски и црквени одбори или општине, којима би се ударили какви такви основи наше организације по турским областима. У томе послу треба поступати са што је могућно већим духом толеранције и опортунизма. ... И у колико би ти одбори били мирољубивији, лојалнији и удаљенији од политичке агитације и шарлатанства, у толико би, по мом мишљењу, од њих већа корист била, јер би на тај начин радња њихова била сталнија и дуготрајнија. Ја сам дубоко уверен да је то тачка којом треба почети, и која би у исти мах показала имамо ли стварног ослонаца и изгледа у будућности на путу мирног развијања. О путу велике политике и

⁸²² Исто.

⁸²³ АС, МИД, ППО, 1891, ред 105, дос. I, ПП бр. 30, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 23. I 1891.

⁸²⁴ АС, МИД, ППО, 1889, фасц. III, ПП бр. 226, С. Новаковић-Ч. Мијатовићу, Цариград 1. II 1889; АС, МИД, ППО, 1889, фасц. III, ПП бр. 889, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 7. VIII 1889.

наших рачуна на њу морало би се засебно мислити.“⁸²⁵ И почетком 1890. године тврдио је Новаковић да ће оснивање српских православних општина представљати извесну надокнаду за недостатак српске црквене организације у Старој Србији и Македонији.⁸²⁶

Најосетљивија тачка била је у Скопљу, у којем су се највише сударале међусобно супростављене тежње. Прва српска црквена општина у Македонији основана је 1890. године у Скопљу. Српско становништво из скопске епархије које се већ делило на егзархисте и патријаршисте⁸²⁷ почело се окупљати при новоформираној српској црквено-школској општини. Но, пошто је Цариградска патријаршија није признавала, а самим тим ни турска власт, она је, поред легалне грчке општине, радила као школски одбор.⁸²⁸ Начелник Министарства иностраних дела Милован Миловановић пише српском конзулу у Скопљу почетком 1891. године да је свим конзулатима „препоручено да настоје свим средствима да се агитација развије, да се образују српске црквено-школске општине, које ће нема сумње у почетку имати само платонски карактер“. Миловановић саветује Карића да се од стране црквено-школских општина упућују Патријаршији молбе за српске владике и словенску службу у црквама, како би на тај начин олакшали рад Посланству у Цариграду по том питању.⁸²⁹

Српска влада је марта 1891. године прихватила иницијативу конзула у Скопљу Карића⁸³⁰ и посланика у Цариграду С. Новаковића⁸³¹ да се, уместо цркве Светога Спаса, у Скопљу сагради српска црква, која не би имала никакве везе са Бугарским егзархатом, а била би делимично одвојена и од Цариградске патријаршије, и школа. „Како је Скопље

⁸²⁵ АС, МИД, ППО, 1889, фас. III, ПП бр. 889, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 7. VIII 1889; К. Цамбазовски, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 205-216; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 124.

⁸²⁶ К. Цамбазовски, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, 205-216; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 298.

⁸²⁷ Од 90-их година XIX века овај процес се пренео и у друге епархије у Македонији: струмичку, велешко-дебарску, битолску (пелагонийску) и друге али у знатно мањој мери. (Љ. Доклестић, *Српско--македонските односи во 19 века до 1897*, 227-396; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 298.)

⁸²⁸ Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 298.

⁸²⁹ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, дос. I, ПП бр. 91, Начелник Министарства иностраних дела М. Миловановић-Конзулу у Скопљу В. Карићу, Београд 24. I 1891.

⁸³⁰ АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. I, ПП бр. 354, В. Карић-М. Ђорђевићу, Скопље 21. II 1891.

⁸³¹ „Ако би смо ми показали потребну енергију, те пружили овде потребну помоћ, биле би за нас врло повољне последице. Наш онамошњи народ који сад стење под прекорним именом гркоман зато што је с Грцима у цркви, дахнуо би душом; и то прекорно име, које бугари за своју пропаганду измислили, изгубило би чар, а ми бисмо за се задобили јаку странку уместо садашњих 30-40 кућа. ... Ми бисмо енергичним радом мирно отели, што смо до сада имали да од безобзирних Грка мољакамо“ пише С. Новаковић председнику владе. АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. I, ПП бр. 202, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 28. I 1891.

операциона тачка, на којој се сусрећу и сукобљавају наши животни интереси с тежњама и претензијама наших противника, како је оно за нас не само историјски једно од наважнијих и најглавнијих места, јер су у њему проглашене на сјајном збору и српска царевина и српска патријаршија, но је у исто време и по свом политичком и географском положају за нас најпретежније у погледу за нашу пропагаторску радњу у Ст. Србији и Македонији, а како су нам у њем наши противници Бугари и Грци отели све, што би могло служити као стожер, као матица нашем тамошњем раду то сам дошао до закључка, да је неопходна потреба, да се у Скопљу подигне чисто српска црква, која неће имати никакве везе с шизматичком бугарском црквом, јер ће стајати уз велику Васионску Цркву, или која ће се и од ове у неколико еманциповати, јер ће се у њој служити на нашем, црквеном, словенском, језику. Кад се једном подигне тамо наша црква, за коју ће се по самој природи ствари образовати јака црквена општина, онда ће се уз ову лако подићи и одржати школа, и онда ће се моћи са сигурношћу гледати на даљи успех,“ пише председник владе Грујић архиепископу београдском и митрополиту српском Михаилу.⁸³²

Сви припремни радови за остварење овог великог плана учињени су. Конзул Карић је нашао место за цркву у новом делу вароши и договорио цену за њгову куповину од 600 лира/13 000 динара у злату/. Обзиром да је купљено земљиште било величине око хектар, било је планирано да се касније у том делу Скопља сагради и српска школа и тако формира једна чврста српска црквено-школска општина, у којој би било лако одржавати ову школу. Поред изградње цркве и школе, планирано је да се у Скопљу покрене снажна издавачка делатност, као и оснивање српских привредних предузећа, јер „онако као и Бугари ми опет морамо на Скопљу да водимо одсудну моралну борбу – јер с њиме и ми губимо или добијамо сву југозападну Македонију, и ако се у Скопљу како ваља утврдимо остало нам је све *ipso facto* стратегичним како војничким тако и моралним положајем тога места задобијено.“⁸³³ Митрополит Пајсије је обећао да помоћи код турских власти да се

⁸³² АС, МИД, ППО 1891, ред 104, дос. I, ПП бр. 354, М. Ђорђевић-митрополиту Михаилу, Београд, 27. II 1891.

⁸³³ АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. I, ПП Бр. 202, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 28. I 1891; АС, фонд Николе Пашића, кутија 4, В. Карић–Николи Пашићу, Скопље, 25. XI 1891; АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. II, ПП бр. 317, В. Карић–Министру иностраних дела М. Ђорђевићу, Скопље 26. XI 1891.

добије одобрење (ферман) за зидање цркве најдуже три месеца после исплате земљишта и његог преноса на име цркве.⁸³⁴

Покушавајући да објасни понашање турских власти које је наносило велику штету очекивањима српског народа у Турској да има школу и цркву, конзул у Скопљу није тражио кривце за то искључиво изван српског народа, него и у њему самом као и у начину на који је текла културно-просветна акција из Србије.⁸³⁵ По мишљењу В. Карића, један од криваца било је и Друштво Светог Саве, које је своје просветно-културне задатке на ширењу српске културе и школовању српске омладине обављало са доста „ларме“ што је код турских власти изазивало велико подозрење. Карић је упућивао замерке и на рачун тога како се у Србији гледало на српску акцију у Старој Србији и Македонији. По његовој оцени, српска дипломатија морала је рачунати и на то да код српског народа у европској Турској није био изграђен осећај народности, односно припадности једном народу, па је зато и погрешно било мислити да ће се тај народ сам од себе окренути на једну или на другу страну. Сматрао је да само озбиљнији рад на просветно-политичкој акцији у Старој Србији и Македонији, коме не би недостајала средства, може допринети ширењу српске идеје у овим областима.⁸³⁶

Исте 1890. године је основана и црквена општина у Битољу, као прва црквена општина у Битољском вилајету. Њен званичан назив био је Српско-македонска црквено-школска општина. Оснивач је био је Атанасије Јунгић, а први председник Никола Кики. Међутим, српски конзул у Битољу Д. Боди није био задовољан радом и саставом управе ове црквено-школске општине, тврдећи да њени чланови страхујући од турских власти не смеју јавно да наступају, зато је формирао нову управу, за чијег је председника изабран поп Јанакије Калуђеровић. Крајем исте године (1890) формирана је Поречка црквено-православна општина у Поречком манастиру, обухватала је 36 села поречког краја. У току наредне 1891. године оснивају се српске црквено-школске општине у Прилепу и Кичеву, а у току 1892. године у Охриду, Галичнику, Крушеву и Дебру. Црквено-школске општине су имале своју управу: поречка и кичевска по 12 чланова, дебарска 9 чланова, прилепска 7

⁸³⁴ АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, ПП Бр. 202, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 28. I 1891; АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. I, ПП бр. 354, В. Карић-М. Ђорђевићу, Скопље 21. II 1891.

⁸³⁵ АС, МИД, ППО, 1891, ред 104, дос. I, ПП Бр. 202, В. Карић-С. Грујићу, Скопље 29. I 1891.

⁸³⁶ АС, МИД, ППО, 1891, ред 17, дос III, ПП Бр. 469, В. Карић-М. Ђорђевићу, Скопље 12. III 1891.

чланова. Сви чланови управа ове четири црквено-школске општине добијали су годишњу новчану накнаду, у осталим општинама само њихови председници.⁸³⁷

Децембра 1891. године министар иностраних дела М. Ђорђевић је најавио да ће, без обзира на средства и жртве, Србија знатно појачати пропагандни рад у Старој Србији и Македонији, при чему ће се највише радити на оснивању црквеношколских установа у местима где их до тада није било. Конзулима је саветовано да прате и надгледају целокупан пропагандни рад у свом реону, да обилазе српска места, нарочито места која представљају сведочанство величине српске средњовековне државе и њене културе, и српско становништво, да га храбре и да му дају упутства како да се поставља према локалним турским властима. Такође им је предложено да раде на успостављању добрих односа са грчким владикама, како би их придобили да у својим епископијама раде на спровођењу српских захтева упућених Цариградској патријаршији.⁸³⁸

У периоду од 1890-1892. године осниване су српско-македонске црквене општине у Скопљу, Битољу, Поречу, Куманову, Тетову, Прилепу, Кичеву, Крушеву, Галичнику, Охриду, Гостивару, Дебру, Штипу и другим местима.⁸³⁹ Међутим, Цариградска патријаршија, као ни турске власти, нису признавали српске црквено-школске општине у Македонији, једни и други настојали су да онемогуће њихов рад. Зато што нису били признати од Патријаршије за црквена лица, неки од свештеника из ових општина нису могли да врше службе у цркви. Такав је био случај са председником битољске општине Јанакијем Калуђеровићем. Пошто је био посвећен за свештеника од стране Егзархата, Цариградска патријаршија га није признавала, већ је захтевала да буде поново рукоположен од стране њеног митрополита. Пошто је Јанакије Калуђеровић то одбио, није могао да ради као свештеник, па је 1893. године престао да прима месечну награду од српског конзулата у Битољу, а за председника општине изабран је Михаило Хаџи Поповић. Црквено-школске општине су имале своју управу, број чланова тих управа био је различит и кретао с од седам у прилепској до дванаест у поречкој и кичевској. Највећи број чланова ових општинских управа, који су радили на припремању терена за отварање

⁸³⁷ С. Терзић, *Конзулат краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 340; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 298; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд 1995, 106.

⁸³⁸ АС, Посланство у Цариграду, 1890-1892, фасц. III 10 (1891), ПП бр. 257, Министар иностраних дела Србије М. Ђорђевић-српским конзулима у Турској (циркулар), Београд 19. XII 1891.

⁸³⁹ С. Терзић, *Конзулат краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 340; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 298; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, 106.

српских школа, налазио се до 1894. године на списку за новчану помоћ Министарства иностраних дела Србије. Од 1894. године укинута је новчана помоћ члановима управа црквено-школских општина у Македонији, осим онима који су постали учитељи, свештеници или агенти. Ту помоћ су до 1897. године добијали једино председници и неки чланови црквено-школских општинских управа у Прилепу и Битољу, када је и њима укинута.⁸⁴⁰ Зато је од тада знатно умањена активност ових општина

Уписму цариградског патријарха Дионисија упућеном свим митрополитима, које је ишло уз окружницу Великог везира Ђамиљ паше од 23. јануара 1891. године, ближе је објашњена потреба и начин формирања школских одбора, као и њихова права и дужности у решавању школских и просветних питања на основу овлашћења датим од стране Порте Цариградској патријаршији. Најпре је формиран Патријаршијски главни Просветни одбор са седиштем у Патријаршији, који ће се бавити „просветним пословима православним у Цариградској архиепископији“ а затим и Главни просветни одбори при митрополијама који су се старали о школству на њиховој територији. Патријаршијски главни Просветни одбор израдио је свој Правилник, којим су одређена његова права, дужности и организација. Оснивање једне овакве институције у време кад је требало решавати многа темељна питања школског живота, која је макар и под окриљем Цариградске патријаршије обједињавала снаге и подстицала развитак школства, имало је велики значај. Он се, уз помоћ просветних радника и истакнутих људи из грађанског сталежа морао борити да школство што пре извуче из нарушених, али још присутних старих педагошких схватања. Овај орган је био у ситуацији да поставља темеље савременијем школству у врло тешким друштвено-политичким приликама. Састав Патријаршијског главног Просветног одбора сачињавали су: један члан Светог синода (председник одбора), један члан Народног мешовитог сталног савета, који брине о општим пословима па и о просветним, два световна лица и три свештеника који се одликују „образованошћу, искуством и чврстим карактером“. Имао је и свог плаћеног секретара „клирика, свршеног ученика богословске школе“, чија је дужност била да води административне послове одбора.⁸⁴¹

У чл. 9. Правилника Патријаршијског главног Просветног одбора конкретно су наведене дужности овог органа: „Одбор надгледа православне школе, школске одборе,

⁸⁴⁰ С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 340.

⁸⁴¹ Арх. Нићифор Перић, *Опште одредбе о управи црквених и народних послова, Патријаршијска и Синодална окружница*, Београд 1900, 179-183; С. Чановић, *Положај српских основних школа...*, 285.

учитеље и учење и све што се односи на правилну радњу школа и ради сагласно наредбама општег народног канонизма и окружници Везирској од 22. иамазиул-ахира 1308“. Може се закључити да су његова овлашћења била на питањима унутрашње организације рада школа. Правилником је одређен и поступак при доношењу одлука, процедура гласања и правни лек у жалбама против одлука Одбора. Чланом 10. Правилника регулише се поступак за одобрење школских уџбеника од стране одбора: „Они ће их прегледати и видети –шта има тамо –да ли не садржи што противно вери, моралу и државној управи... Свака књига која није одобрена овим Одбором забрањује се за школску употребу а кривац ће се казнити губитком службе. Патријаршија објављује сваке године, јула месеца, списак свих одобрених уџбеника“. Међутим, обзиром да је највећи број књига који се користио у српским школама у Турској штампан у Србији, турске власти су задржавале контролу над издавањем и употребом уџбеника за српске школе и после доношења Патријаршијских привилегија. Сваки одобрени уџбеник морао је носити ознаку да је „одобрен за српске народне школе у Отоманској царевини“.

Правилник предвиђа да Патријаршијски главни Просветни одбор даје и мишљења о свим питањима која се односе на унапређење наставе у школама. Одређени су му и следећи задаци: 1) „Одређује општи наставни план разних степена образованости, по којима управитељи школа састављају посебне распореде. 2) Потврђује распореде и преко надзорника или преко својих чланова надгледа да ли се исти тачно примењују. 3) Кад год за сходно нађе позива и друге особе, које се научношћу и искуством одликују, да се са њима саветује о бољем и једнообразном методу предавања (или о успеху једнообразног предавања према реченом распореду) и о свему што се односи на умни или морални напредак школа“. Правилником Патријаршијског главног Просветног одбора је регулисан и избор школских надзорника. Бирала су их два тела: Мешовити савет (шире тело које се поред осталог стара о општим питањима управљања школама) и Главни просветни одбор. „Ради избора надзорника одбор кандидује три лица од клирика, која се одликују знањем и образованошћу“.

Овим актом се одређује још и поступак при отварању школа и прецизирају права одбора у том поступку, затим издавање учитељских дозвола за рад (с обзиром на њихове квалификације), вођење школске администрације, уговарање рада са учитељима,

објављивање испита и обавеза школе према парохијама.⁸⁴² Сличана је била структура, као и права и дужности Главних просветних одбора при митрополијама. Њима није била стриктно одређена структура али, како смо видели у наведеном патријарховом писму митрополитима је стајало упутство којим се инсистирало: „1. Дужни сте пазити при избору одбора школског. Који треба да буде под Вашим председништвом, да се састави из лица часних, способних и који уживају добро уважање општине и митрополије, која су дужна и кадра доиста радити под председништвом Вашим или Вашег заступника; 2. При избору учитељског особља, које бива у седници школског одбора, треба пазити, да буду они (учитељи) не само образовани и способни за учитељски њихов рад, него и поштени, пример у моралу и образац здравог свог образовања да дају; и тако их ценити и снабдевати сваке године својом нарочитом сведоцбom“.⁸⁴³ Главни просветни одбори при митрополијама били су стручно-инструктивни органи митрополита преко којих су они обављали надзорничку службу (инструктивни и инспекцијски посао) у школама у својој епархији.⁸⁴⁴

У казама су деловали општински (школски) одбори, а у школама школски одбори и управитељ школе. Школски одбори су од свог оснивања имали у свој делокруг рада материјално-финансијска питања школа и наставе, бригу око решавања персоналних питања и плата за учитеље, опремање школа училима и књигама, старање о школским зградама, школским имањима, па и о исхрани и осталим видовима помоћи сиромашним ученицима. Управитељ школе је био непосредни управни орган и стручно-педагошки инспектор и инструктор. Управитељ је задржао овакву улогу све до ослобођења ових крајева. Поред ових органа, постојале су и турске просветне комисије, у вилајетима просветни инспекторијати, који су такође имали одређена права и дужности према српским школама а посебно: контролу оснивања школа, проверу колико су испуњени законом одређени услови за звање учитељ и потврђивање сведоцби, у једном периоду и обављање стручних испита, издавање дозвола за подизање школских зграда и сл.⁸⁴⁵

⁸⁴²С. Чановић, *Положај српских основних школа...*, стр. 286.

⁸⁴³ Арх. Нићифор Перић, *Опште одредбе о управи црквених и народних послова, Патријаршијска и Синодална окружница*, Београд 1900, 209-210; С. Чановић, *Положај српских основних школа ...*, 285.

⁸⁴⁴С. Чановић, *Прве ревизије српских школа у Турској и један документ о ревизији школа у приштинском санџаку*, Зборник за историју школства и просвете, Загреб 1964, стр. 144.

⁸⁴⁵С. Чановић, *Положај српских основних школа...*, 286-287.

Помоћ Србије у развоју просвете и културе у Македонији од 1885. до 1896. године

Све до реформи из 1830. и 1856. године Турска није имала систем световних школа, школе су осниване и одржаване у оквиру верских установа. Власти нису учествовале у отварању и издржавању школа, већ су старање о њима препуштале верским организацијама и појединцима. По њиховом схватању школа је служила потребама цркве те се у план и програм нису уплitalи. Тако је и у старим српским манастирским и црквеним школама у Македонији настава имала верски карактер и служила је потребама цркве. Није било прописаних наставних планова и програма нити је било неког центра из кога би се руководило школама и наставом. У овим школама није било предмета, већ су ученици за одређено време учили једну књигу и њен садржај био је уједно и програм.⁸⁴⁶ Прво се учила азбука и обука читања и писања, затим се прелазило на часловац, псалтир и друге црквене књиге. Рачун се учио у школама у којима су радили способнији учитељи и то само писање бројева и основне рачунске радње. Иако је настава у овим школама имала верски карактер и служила потребама цркве, оне су имале значајну улогу у ширењу писмености, подизању културе и народног духа.

После спроведених реформи у Турској дошло је до увођења световног школског система. Реформама су дата покореним народима извесна политичка права, њихови представници почели су да се укључују у разне комисије и одборе при органима турских власти, па и да се запошљавају на одређеним местима у администрацији, судовима итд. Све веће ангажовање српског становништва у неким привредним гранама захтевало је извесно опште и стручно образовање, као и познавање турског језика ради успостављања контакта с турским властима и обављања послова. Тако манастирске и општинске школе нису више одговарале степену развитка производних снага и насталим променама у

⁸⁴⁶ Настава у српским манастирским школама се сводила на учење буквара, часловца и псалтира. Разреди су се делили по називима дотичних уџбеника: „букварци“, „часловци“, „псалтири“ и „месецословци“ или „свитњаци“, јер се месецослов звао и свитњак. А они ђаци који су се спремали за свештенички чин читали су и Требник. (Петар Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века*, Скопље 1933, 6). Из ових основних књига учило се и у малим школама у Србији и то: "I година: Буквар (бекавица, познавање слова и срицање слогова), II година: Часловц и III година: Псалтир с катихизма поученијем и пјенијем и рачуницом". Ж. Ђорђевић, *Историјски преглед наставних планова и програма за основне школе у Србији*, Настава и васпитање, Београд, бр.1/1952, 79.

друштвеним односима, јер је знање које су оне давале далеко заостајало за производњом, развојем друштва и потребама живота. Под утицајем насталих друштвено-економских промена, манастирске школе почињу да губе одлике верских школа у којима се искључиво припремао духовни подмладак. Деци трговаца и богатих сељака, која су похађала ове школе, писменост је била потребна ради обављања разних послова у друштву. Манастирске школе нису могле пружати више ни свештеницима образовање које им је било потребно да би могли одговарати новим задацима који су стајали пред црквом у оно доба. Због тога ни црква није ометала постепени преображај ових школа у световне. Истовремено, црквено –школске општине радиле су на отварању нових световних школа. Све ово говори да је отварање српских световних школа у Македонији и учење турског језика у њима било условљено политичким и економским разлозима.

Међутим, школство хришћанских народа је и после спроведених реформи остало под непосредном бригом Цариградске патријаршије, као њихове врховне верске институције у Турској. Даље друштвене промене у Турској, којима је настављен процес распадања турског феудалног друштва, слабљење моћи турске државе и јачање грађанског staleжа код поробљених балканских народа, имаће снажан утицај на развој њихове националне свести и ослободилачких идеја. Овакво стање у Турској омогућавало је балканским државама, подржаваним од великих сила заинтересованих за балканска питања, све интезивнију активност на европском делу Турске, како би обезбедиле интересна подручја. Оне су у цркви и школи виделе могућност за остварење својих тежњи, тако да су у овим сферама друштвеног живота супротности међу њима биле константне, чак и у периодима када је по другим питањима долазило до сарадње. Захваљујући притисцима великих сила и наведеним турским реформама, у периоду од 1856. до почетка српско–турских ратова 1876. године дошло је до развоја српских световних школа у Македонији. До 1876. године црквено-школске општине су на основу патријаршиских привилегија могле по свом нахођењу и могућностима да отварају школе у Турској, без претходних дозвола њених власти и без нарочитих сметњи. Поступак је био једноставан: неколико домаћина се договоре, нађу учитеља и може се почети.⁸⁴⁷ Власт није тражила ни русат-наме (дозволе), а ни сведоцбе од учитеља.

⁸⁴⁷ Т. Радивојевић, *Радикали и наша национална политика*, Београд 1904, 17; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 294-295.

Преуређењем манастирских школа у световне и формирањем нових световних школа од стране црквено-школских општина, које се по својим основним ознакама нису разликовале од малих школа у Србији, изграђена је основа новог школства код Срба у Македонији.⁸⁴⁸ Од световне школе се тада тражило да ученицима да више знања, нарочито из хуманистичких и природних наука, како би од њих створила способне људе за обављање разних послова у све сложенијем и бржем развиту привреде и живота уопште.

Међутим, за напредак духовног живота српског становништва у Турској од пресудног значаја је било ослобођење Србије и стварање, уместо запуштеног Београдског пашалука, напредне државе. Од доношења Начертанија 1844. Године, у коме је одређена спољна политика Србије, она је гледала на Македонију и Стару Србију као на своја подручја која када се ослободе од Турака треба да буду прикључена Србији. Формулисањем основних задатака у вођењу спољне државне политике средином XIX века Србија је испољила и посебно интересовање за школе у Македонији и Старој Србији. Да би остварила овај задатак, Србија је од почетка друге половине XIX века, нарочито од оснивања Просветног одбора 1868. године, организовано деловала на просветном плану у Македонији. Утицај Србије на просветни и политички живот Срба у Македонији одвијао се преко од раније успостављених веза са црквено-школским општинама, трговцима, еснафима и другим људима из народа са овог подручја. Преуређење постојећих и отварање нових световних школа убрзао је просветно-политички утицај Србије у овим крајевима. Србија почиње новчано да помаже школе, упућује и плаћа учитеље, прихвата на школовање питомце из Македоније, шаље школске уџбенике, планове и програме, школски прибор и учила и разне књиге и пропагандни материјал.⁸⁴⁹ Систематски утицај Србије на српско становништво у Македонији духовно га је јачао, подизао му националну свест и дух отпора да би могао издржати велики турски притисак после српско-турских ратова 1875-1878. године и да би могао сачекати дан ослобођења. На овом плану српска пропаганда одиграла је велику улогу, нарочито када се има у виду да је после Берлинског конгреса положај српског становништва у Македонији био тежи, јер је поред турских власти подносио притисак и од мухаџира досељених из ослобођених крајева. Такође је и проширење Србије и померање њене јужне границе ка југу до граница Старе Србије имало

⁸⁴⁸ Лист "Законитост", Скопље бр. 43 од 14. XI 1910; Ј. Ђилас, *Српске школе* ..., 193-194.

⁸⁴⁹ Ј. Ђилас, *Српске школе*..., 173-174.

психолошки утицај код српског становништва у Македонији на јачање тежње да се исели и пређе у Србију.

Нове световне школе разликовале су се од старих црквених, приватних, општинских и манастирских школа по томе што је у њима било:

- Утврђено трајање основног школовања;
- деца су се уписивала у одређено време и покушавало се да она која су уписана похађају уредно школу;
- напуштена је подела ученика према књизи коју изучавају а уведен је разредни систем наставе;
- настава се изводила по утврђеном плану и програму;
- уведени су световни уџбеници уместо црквених књига;
- уведен је распоред часова и први елементи планирања у настави;
- напуштен је стари метод у настави а уводили су се нови методи и облици рада;
- уведено је оцењивање ученика и разредни испити на крају године;
- уведено је изучавање основа хуманистичких и природних наука;
- учитеље су плаћале црквено-школске општине, многи учитељи у Македонији примали су сталну или повремену помоћ из Србије.⁸⁵⁰

Световна школа покренула је и брже решавање многих других школских и наставних питања, као што су: довођење способних учитеља са стране и упућивање омладинаца на редовно школовање за учитеље у Србију, снабдевање школа инвентаром и наставним средствима, оснивање школских фондова за подизање школских зграда, помоћ сиромашним ученицима, оснивање школских књижница.

Од свих новина које је увела световна школа основне су: промене у садржају наставе како би се проширило опште образовање ученика (увођење друштвених и природних наука, настава рачуна излази из оквира усменог рачунања и прелази се на писмене радње, поред писања, уводи се цртање као нови предмет, из певања ученици уче световне песме), увођење разредног система наставе, одређивање трајања школовања ученика. Све ово је захтевало да се у школама настава изводи по утврђеном плану и програму и распреду часова, што је условило и увођење нових наставних метода и облика

⁸⁵⁰Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 76-77.

рада. Уместо индивидуалног рада са сваким учеником, уводи се колективни рад са читавим разредом. Тако је настава у световним школама у Македонији по обиму и по садржају представљала велики корак напред у упоређењу са старим црквеним, приватним, општинским и манастирским школама.

Ипоред значајних новина, у настави српских школа у Македонији било је доста остатака старог. Учитељи су и даље захтевали од ученика да градиво репродукују истим редом као у уџбенику.⁸⁵¹ Уџбеници из Србије били су већином састављени на принципу питања-одговори што је условљавало механичко учење. Иако је упис ученика обављан једанпут у току школске године, најчешће о Митрову дану,⁸⁵² уписивана су деца различитог узраста (од навршене седме године па до преко 18 година). Било је предвиђено да на крају школске године ученици полажу испит, након којег би на свечан начин били превођени у старије разреде. Међутим, у почетку на испитима се није проверавало знање сваког ученика, већ је то била само свечаност којом се уствари обележавао завршетак школске године.⁸⁵³

Све до ратова 1876-1878. године српске световне школе у Македонији радиле су по плану и програму Кнежевине Србије, с том разликом што су се национална историја и родољубиве песме кришом предавале. У српским световним школама у Македонији најдуже се радило по наставном плану и програму „Расположеније предмета који да се предају у основним школама“ из 1850. године.⁸⁵⁴ Министарство просвете и црквених дела

⁸⁵¹ Пошто у школама у Македонији није било никакве званичне ревизије нити друге стручне помоћи учитељима у раду успех у настави зависио је од спреме учитеља, њихове посвећености послу и удубљивања у садржаје појединих предмета.

⁸⁵² Упис ученика у старим црквеним и приватним световним школама није био тачно одређен па су родитељи у свако доба године могли да упишу дете у школу. Због индивидуалног рада са сваким учеником, овом се питању тада није поклањала велика пажња. (Види: Станоје Станојевић, *Каква је била стара српска школа у Старој Србији и Македонији, Цариград, календар “Голуб” за 1911. годину, стр. 19-37*). Међутим, од увођења световне школе и преласка са индивидуалне на разредни система наставе постало је неопходно да се једновремено обави упис за све ученике. У периоду од 1856. до 1876. године упис се вршио у току септембра и октобра месеца до Митрова дана, али и даље не једновремено у свим школама из више разлога. Тада још није било одређеног органа који би се старао о свим српским школама у Македонији, већ је ова брига о школама била препуштена црквено-школским општинама. Оне су многа школска питања решавале према свом нахођењу и потребама. Од деведесетих година XIX века упис ученика се вршио крајем августа и почетком септембра. Тек доношењем Основних правила о српским школама у Отоманској империји из 1909. године одређено је да се упис ученика у свим школама врши до 15. августа. (*Основна правила о српским школама у Отоманској империји, Скопље 1909, чл. 18. и 19*).

⁸⁵³ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Просветне и политичке прилике ...*, 145. Ј. Ћилас, *Српске школе...*, 76-79.

⁸⁵⁴ У Србији је 1871. године донет, на основу закона из 1863. године, нови наставни план под називом „Распоред предмета у основним школама и упутство како ће се предавати“, али се он није примењивао у

Србије слало је школама у Македонији уџбенике који су одговарали овом наставном плану и методичке приручнике: „Наставленије за учитеље“ и „Управленије за основне школе“.⁸⁵⁵ Прелаз на рад по том плану и програму био је поступан и условљен стручном спремом учитеља и многим другим факторима. У школама где су радили школовани учитељи тај процес се нешто брже развијао, али ни они нису могли брзо да се ослободе старог правописа, старих метода и облика рада и застарелих садржаја. Док у једном броју сеоских школа, у којима су радили свештеници старошколци и нешколовани учитељи, било је пуно остатака старог начина рада који су се мешали с новим. Они нису тако брзо могли да се ослободе старог правописа, старих метода и облика рада и застарелих садржаја, и даље су захтевали од ученика читање из црквених књига, часописа и псалтира и учење само црквених песама (тропари, причастени и друге) па је усавршавање наставе било споро.

Међутим, српско–турски ратови 1875. до 1878. године, као и појачани терор турских власти над српским становништвом у Старој Србији и Македонији и формирање преког војног суда у Приштини, који су уследили после ових ратова, тешко су се одразили на даљи рад српских школа у овим областима. После Берлинског конгреса турске власти предузимају драстичне мере да код Срба сломи дух отпора и наду на присаједињење Старе Србије и Македоније Србији. Велики број народних првака, учитеља, свештеника и трговаца из ових области оптужени су да су у току ратова радили за Србију. Та су лица ухапшена и изведена пред војни суд у Приштини, коме је председавао Ибрахим-паша. Колико је лица изведено пред овај суд нема тачних података. По неким изворима оптужено је за велеиздају око 200 лица из Косовског вилајета. Петар Костић у свом раду и енглески дипломата А. Бекер у свом извештају наводе да су турске власти извршиле хапшење на основу списка свих виђенијих Срба који су радили за Србију, списак је доставио ренегат Николица, родом из Гопеша у Македонији, који је истовремено био и турски и српски агент. На основу тог списка и података које је он садржао војни суд је саставио оптужницу и изрекао пресуду робије од шест до сто једну годину 74 Срба и то: из прешевске казе 8 лица, Куманова 3, Малеша 6, Штипа 1, Радовишта 4, Маврова 2,

школама у Македонији. Живојин Ђорђевић, *Историјски преглед наставних планова и програма за основне школе у Србији*, Настава и васпитање, Београд, бр.1/1952, стр. 80 – 83; Јагош Ђилас, *Српске школе...*, 174.

⁸⁵⁵Ж. Ђорђевић, *Историјски преглед наставних планова и програма за основне школе у Србији*, 80-82.

гњиланске казе 27, Приштине 11, Вучитрна 2, Митровице 4, Нове Вароши 6 и Берана 1.⁸⁵⁶ Осуђени су издржавали казну у Солуну, на острвима Митилени и Родосу и у другим затворима у Малој Азији.

Српска влада је интервенисала код Порте да се осуђеници амнестирају. За ово питање успела је да заинтересује и представнике неких великих сила. Тако је енглески дипломата у Србији А. Бекер из Ниша интервенисао код Порте да се ови политички затвореници амнестирају или да им се ублажи режим живота у затворима. Међутим, списак осуђених лица који је уз писмо доставио Бекер не поклапа се у потпуности са списком који у свом делу наводи Петар Костић, што би могло да значи да је турски војни суд у Приштини осудио на робију више од 74 лица.⁸⁵⁷ Тако се после Берлинског конгреса стање се из основа променило. „Готово сви наши учитељи, по нужди или својевољно, напустише своја места и то она, која тешко да ћемо кад добити, пошто егзархија неје ништа пропустила учинити, а да своје учитеље на истим не постави“, пише управник Призренске богословије Петар Костић Министарству просвете и црквених дела Краљевине Србије.⁸⁵⁸ Раније везе српских присталица у Македонији са Србијом биле су прекинуте, већину црквено-школских општина, које су до 1876. године примале помоћ од српске владе преко „Одбора за српске школе и учитеље у Старој Србији“, постепено је преузео Егзархат. Само је неколико српских учитеља из северне и северозападне Македоније, чије су општине и надаље признавале Цариградску патријаршију, почетком осамдесетих година XIX века успоставило везу са српском владом у нади да ће од ње добити помоћ. Тетовски учитељ Стојко Аћимовић, некадашњи српски питомец, у периоду од 1880. до 1884. године сваке године ишао у Београд да прими помоћ.⁸⁵⁹ Учитељ у Галичнику Стрезо Поповић био је 1884. године у Призрену код Петра Костића, управника Богословије, да прими помоћ.⁸⁶⁰ Од укупно 154 старе српске школе које су постојале пре

⁸⁵⁶ П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену*, 37.

⁸⁵⁷ Архив КиМ, Збирка Стојана Зафировића, XXXVI/к-1-2-(1884/1958); Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 116, ф.н. 158.

⁸⁵⁸ АС, МИД, ПП, 1887, фас. II, док. бр. 145, Управник Призренске богословије П. Костић–министру просвете и црквених дела Стевану Д. Поповићу, Београд 18. III 1886.

⁸⁵⁹ АС, МПс, фасц. XII, док. бр. 211, Стојко Аћимовић, учитељ тетовски–кнезу Милану, Београд 10. IX 1981; АС, МПс, фасц. XII, прилог 1. док. бр. 211, С. Аћимовић–министру просвете и црквених дела, Београд 16. IX 1981; АС, МПс, фасц. XII, прилог 2. док. бр. 211, Списак потребних књига за тетовску школу, Београд 17. IX 1881; АС, МПс, фасц. XII, прилог 3. док. бр. 211, Одобрење Државној штампарији да изда тражене књиге на рачун Министарства просвете и црквених дела, Београд 18. IX 1881.

⁸⁶⁰ Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 296.

српско-турских ратова 1875-1878. године наставило је рад 80-их и 90-их година XIX века само 19 школа.⁸⁶¹

После ратова 1876-1878. године опао је ниво наставе у преосталим српским световним школама у Македонији. Програми су стално редиговани и сажимани, нешто због нестручности учитеља а затим и због честих претреса школа и учитеља од стране турских власти. Иако се песме и други текстови патриотске садржине нису смели наћи у уџбеницима, многи учитељи су их кришом обрађивали. Све до осамдесетих година 19. века у Старој Србији и Македонији су били веома тешки услови за неки интензивнији рад на народном просвећивању и буђењу народне свести. „У земљи где је главна и непрестана брига да се живот очува, да се са тешком муком заради и од отимача сачува насушни хлеб; где је до скоро било опасније носити књигу него мартинку или бомбу, не може бити места никаквом јачем духовном раду. За дуго времена, за старосрбијанске љубитеље књига, велика је срећа била ако се, пркосећи огромним опасностима, могла прокриумчарити и са великом опрезношћу, од руке до руке, дотурати каква ”Песмарица”, какав роман Милована Видаковића, ређе каква историја или који од београдских листова.“⁸⁶²

У периоду од 1878. до 1885. године српска влада није готово ништа значајније предузимала у Македонији. У јуну те године упућен у Тетово контролор дувана у Београду Исаило Марковић, родом из Тетова,⁸⁶³ а у децембру учитељ Панта Манојловић у Велес.⁸⁶⁴ Од 1885. године издржавање и потпомагање рада српских школа у Турској ишло је преко Министарства иностраних дела. Но, схвативши да је за подучавање омладине и народа потребан другачији профил људи од оних који се баве чисто политичко-пропагандном делатношћу Министарство иностраних дела Србије предлаже

⁸⁶¹ Од 154 српске школе 31 је побугарена а 104 су затвориле турске власти на основу пријава бугарских егзархиста. Српске школе су затворене у периоду: од 1850-1860. године затворена је 1 школа; од 1860-1874. године затворене су 7 школа; од 1874-1879. године затворене су 84 школе; од 1879-1885. године затворене су 12 школа; од 1885-1889. године затворене су 6 школа; после 1889. године затворене су 2 школе, и то у школи Оморанима 1893. године коју су затворили бугарски егзархисти, и школа у Зочишту коју су 1896. године затворили Албаци. Иван Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској...*, 300-301.

⁸⁶² Михаило Ђорђевић, *Књижевност у Старој Србији и Македонији*, Босанска вила, бр. 20-22, Сарајево 1. октобра 1910, 324.

⁸⁶³ АС, МИД 1885, ПО, фас. I, док. бр. 21, Тодор П. Станковић-М. Гарашанину, Врање 31. V 1885; АС, МИД 1885, ПО, фас. I, док. бр. 21, М. Гарашанин-Упутство за Исаила Марковића из Тетова, Београд 21. V 1885; АС, МИД 1885, ПО, фас. I, док. бр. 21, М. Ч. Михаиловић-М. Гарашанину, Призрен 21. V 1885.

⁸⁶⁴ И. Катарцијев, *Еден документ за школската пропаганда во Македоније*, Гласник ИНИ, година I, књ. I, Скопје, 1957, 193; Исти, *Извештај Панте Манојловића Министарству иностраних дела Краљевине Србије о његовом путовању по Македонији*; АС, МИД 1885, ППО, фас. I, док. бр. 70, М. Гарашанин–министру просвете и црквених дела С. Новаковићу, Београд новембар 1885; АС, МИД 1885, ППО, фас. I, док. бр. 70, М. Гарашанин–С. Новаковићу, Београд 19. III 1886.

Министарству просвете и црквених дела да поново преузме бригу о српским школама и учитељима у Турској. Стање се знатно изменило и у погледу образовања учитеља и њиховог награђивања. За учитеље у Македонији и Старој Србији било је потребно да Министарство просвете и црквених дела шаље педагошки образоване људи, а уколико би неки од њих поседовали и способности за политичку пропаганду њихова имена би достављали Министарству иностраних дела како би се ангажовали и за остварење ових циљева.⁸⁶⁵

Министарство просвете и црквених дела задужило је управника Призренске богословије Петра Костића да изврши преглед свих школа у Старој Србији и Македонији и достави Извештај о њиховом броју и стању. У Извештају о стању основних школа у Старој Србији и Македонији за школску 1884/85. годину управник Призренске богословије Петар Костић наводи да је у овим областима радило укупно 20 српских основних мушких школа са 25 учитеља и 2 основне женске школе са 2 учитељице. Од овог броја само три су биле у Македонији, и то две у Тетову и једна у селу Галичнику, у Дебарском округу. У Тетову је радила једна основна мушка школа са 3 разреда у којој су радили 2 учитеља⁸⁶⁶ и једна женска основна школа, са једним разредом, у којој је радила 1 учитељица.⁸⁶⁷ (Ова школа је отворена почетком децембра 1884. године). Иначе у селу Галичнику, у Дебарском округу, постојала је једна српска школа, у којој је учитељ био Стрезо Поповић, родом из истог места. Овај извештај не обухвата све школе у Македонији, јер бугарски егзархија „да би задобила наш народ на своју страну, а под изговором да га само испод власти патријаршије истргне, у исто време нуђаше свима општинама у Македонији и неком делу Старе Србије учитеље, које би имала она

⁸⁶⁵АС, МИД 1885, ПО, фасц. I, дос. I, пов. бр. 15, Министарство иностраних дела–Министарство просвете и црквених дела, Београд 20. II 1886.

⁸⁶⁶У првом разреду мушке основне школе радио је учитељ Тома Арсенијевић, који је завршио Призренску богословију, који је и раније радио у овој школи, а у старија два разреда Илија Костић, брат Петра Костића, који је завршио учитељску школу у Београду. Илија Костић је дошао на почетку школске 1884/85. године уместо ранијег учитеља Стојка Аћимовића (Ивановића). (АС, МИД 1885, ПП, фас. II, док. бр. 145, П. Костић–министру просвете и црквених дела Стевану Д. Поповићу, Београд 18. III 1886).

⁸⁶⁷Женска школа је отворена почетком децембра 1884. године са једним одељењем првог разреда. У школи је радила учитељица Милица Адамовић, која је била завршила два разреда учитељске школе у Сомбору. Ова школа и касније имала је само два разреда „јер обичаји ондашњег народа не допуштају да ијоле отреснија девојчица јавно изилази.“(АС, МИД 1885, ПП, фас. II, док. бр. 145, П. Костић–Стевану Д. Поповићу, Београд 18. III 1886).

плаћати.“⁸⁶⁸ Српске црквене општине Тетово и Дебар,,због малог броја који су верни својој народности остали,“ са великим тешкоћама су издржавале и ове три српске школе. Зато су тражиле помоћ од Министарства просвете и црквених дела Србије. Петар Костић у извештају пише „нека ми је слободно казати да без извесне помоћи, неће се моћи наше школе овамо ни одржати, а камо ли умножити. Зато најпокорније молим Господина Министра, да изволи одредити на име помоћи учитељима још 4-5.000 динара, имајући у виду молбу Тетовске општине.“⁸⁶⁹

И годину дана касније скопски вицеkonzул извештава о тешком положају српских школа у Тетову и њихових двојице учитеља и шеснаестогодишње учитељице Јелене Јанковић, која је те године са мајком дошла из Лознице и почела да ради уместо учитељице Милице Адамовић.⁸⁷⁰ Но и поред тога поп Михаило Ђорђевић је уз помоћ конзула Алексе Пачића половином септембра 1887. године успео да отвори школу у тетовском округу у селу Беловишту, која је имала два разреда са 60 ђака. Почетком следеће школске године и општина села Вратнице, тетовског округа, која је бројала око сто кућа, моли вицеkonzула Петра Манојловића да им се помогне да отворе школу, а за учитеља предлажу Стојчета Кочовића родом из истог села. Њихова молба је прихваћена и Стојко Кочовић је постављен за учитеља од 1. новембра 1888. Године, са годишњом платом од 480 динара.⁸⁷¹

Почетком школске 1887/88. године отворене су српске школе у Маврову и Кучевишту, где је учитељ био Стеван Крстић.⁸⁷² Учитељ Илија Тишма, покушавао је, уз помоћ српског конзула Карастојановића, да добије дозволу за отварање српске школе у Солуну, али се тешко разболео, тако да је он остао у болници а породица му се вратила у

⁸⁶⁸ АС, МИД 1885, ППО, фасц. II, док. бр. 145, Извештај о стању основних школа у Старој Србији за 1884/5. шк. годину, П. Костић–Стевану Д. Поповићу, Београд 18. III 1886; АС, МИД 1885, ППО, фас. II, док. бр. 38, Учитељица у Тетову Милица Адамовић–Министру просвете и црквених дела, Београд 4. VII 1887.

⁸⁶⁹ АС, МИД 1885, ППО, фасц. II, док. бр. 145, Извештај о стању основних школа у Старој Србији за 1884/5. шк. годину, Петар Костић–Стевану Д. Поповићу, Београд 18. III 1886; АС, МИД 1885, ППО, фасц. IV, досије I, док. пов. бр. 186, С. Новаковић–М. Гарашанин, Цариград 10. IV 1886.

⁸⁷⁰ АС, МИД, ППО, 1887, фас. IV, досије V, док. пов. бр. 944, Вицекonzул у Скопљу П. Манојловић–Министру иностраних дела Д. Франасовићу, Скопље 21. X 1887.

⁸⁷¹ АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, док. бр. 16, Општина села Вратнице, тетовског округа–П. Манојловићу, Вратница, 1. XI 1888. АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, прилог док. бр. 16, Заступник министра просвете, министар правде Гл. Гершић–П. Манојловићу, Београд 8. II 1888.

⁸⁷² АС, МИД, ППО, 1887, фас. IV, досије V, док. пов. бр. 944, П. Манојловић–Д. Франасовићу, Скопље 21. X 1887; АС, МИД, ПО, 1888, фасц. III, дос. VII, пов. бр. 35, П. Манојловић–Д. Франасовићу, Скопље 12. I 1888.

Србију.⁸⁷³ Уз сагласност Министарства иностраних дела Србије, јула 1888. године у Солун је стигла и његова кћерка Милица, која је имала намеру да на почетку школске 1888/89. године отвори српску школу.⁸⁷⁴ И бивши тетовски учитељ Стојко Ивановић – Аћимовић покушавао је да отвори школу у Кичеву, али није у томе успео, јер су бугаромани и то место били заузели.⁸⁷⁵

У дебарској епархији већина становништва је било просрпски оријентисано, тако су постојали добри услови за отварање српских школа. Од 16. децембра 1887. године са радом је почела српска школа у селу Модрича у дебарској нахији, у којој је учитељ био Зафир Ангелов. Црквено–школска општина у селу Луково, која је бројала око 150 српских кућа а припадала је дебарској нахији, почетком априла 1888. године отворила је српску школу у којој је било око 50 ђака, за учитеља је ангажовала Стреза Поповића родом из Кичева.⁸⁷⁶ Почетком школске 1888/89. године две сеоске општине из дебарског округа затражиле су од Министарства просвете и црквених дела Србије да им пошаље два учитеља за села Срезомир и Дренак, и да одреди плату тројици учитеља који су од раније радили у школама у овом округу (Зафир Цацановић у селу Модричу, Тома Грандески у селу Бискупштини и Негрија Новковић у селу Лукову).⁸⁷⁷ У овој нахији су од 1. новембра 1888. године са радом почеле још 5 српских школа, и то у следећим местима: Јабланица, у којој је учитељ био Тома Грандес; Нерези, учитељ Зафир Тотанов; Стенче (Селце), учитељ Методије Х. Билбилов; Кракорница, учитељ поп Арсеније Поповић, Нистрово, учитељ Ђорђе Поповић.⁸⁷⁸

⁸⁷³ АС, МИД, ППО, 1888, фасц. II, ПП бр. 16, ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 188, стр. 338-340, Д. Франасовић–Министру просвете и црквених дела, Београд, 9. XII 1887.

⁸⁷⁴ АС, МИД, ПО, 1888, фасц. III, дос. VII, пов. бр. 547, Министар иностраних дела Ч. Мијатовић–Деловођи Генералног конзулата у Солуну Милану Апостоловићу, Београд 1. VII 1888; АС, МИД, ПО, 1888, фасц. IV, дос. I, пов. бр. 595, М. Апостоловић–Ч. Мијатовићу, Солун, 11. VII 1888; Исто, пов. бр. 716, М. Апостоловић–Ч. Мијатовићу, Солун, 30. IX 1888.

⁸⁷⁵ АС, МИД 1885, ПП, фасц. II, док. бр. 145, Извештај о стању основних школа у Старој Србији за 1884/5. шк. годину, П. Костић–министру просвете и црквених дела Стевану Д. Поповићу, Београд 18. III 1886.

⁸⁷⁶ АС, МИД, ППО, 1888, фасц. II, ПП бр. 115, Црквено-школска општина с. Лукова, дебарске нахије–Вицеконзулу у Скопљу П. Манојловићу, село Луково. 6. VI 1888.

⁸⁷⁷ АС, МИД, ППО, 1888, фасц. II, ПП бр. 103, Председник Друштва Светога Саве С. Николајевић–Министру просвете и црквених дела В. Ђорђевићу–Прилог I и II, Београд 5. X 1888.

⁸⁷⁸ Истовремено Бугари су у овој епархији имали само две школе и то. у Галичнику, и у Дебру (варош). Супростављајући се Егзархату српско становништво у дебарској епархији новембру 1844. убило је у Лазаропољу намесника бугарског владике кога је тамо Егзархат био послао. Српско становништво у овој епархији није прихватало ни начин рада дебарског митрополита Методија (Грка) тако да је он морао да се пресели из Дебра у Велес. АС, МПС, 1889, фас. IX, док. бр. 75, Генерални конзул у Скопљу Ђ. Поповић–Министру просвете и црквених дела С. Милосављевићу, Скопље 7. III 1889.

И у Велесу се „оцепило једну дваестину кућа од бугарске школе“ и затражили да се отвори српска школа. Министар иностраних дела Д. Франасовић је тражио од министра просвете и црквених дела да се одмах пошаљу школске књиге конзулату у Скопљу како би се допремиле овој школи. За учитеља је одређен Никола Ристић.⁸⁷⁹ Међутим, иако је Никола Ристић добио одобрење да отвори школу и да може да користи књиге које је добио од скопског конзулата, турске власти су тражиле да пре почетка рада мора да положи испит код надлежног просветног савета у Солуну. Он је отишао у Солун, јавио се Савету и замолио да о њему из Велеса извештај добаве. Међутим, турска власт из Велеса одговори Савету да учитељ Никола Ристић није кажњен, али да би се вилајет побунио, ако би он у велесу српску школу отворио. Тако је Ристић узалудно цело лето у Солуну чекао да изађе на испит, а онда је отишао у Цариград не би ли тамо нешто издејствовао. У Цариграду је, уз помоћ посланика Новаковића, успео да „од Министра просвете овдашњег извади писмо за Валију у Солуну, којим Министар препоручује Валији, да учини што треба по Закону, да исти Ристић отвори школу у Велесу, потврђујући да он има српско сведочанство о свршеним школама потврђено код српскога посланства. “Тако су бугарски пропагандисти поткупујући турске власти успели да одложе отварање ове српске школе у Велесу све до почетка новембра 1888. године.⁸⁸⁰

Почетком школске 1888/89. године отворена је српска школа у „најужнији и најдаљи крај у коме Срби живе”, а то је био Костур и костурска нахија с Горицом. За учитеља је постављен Трпко Поповић, који је дуго времена радио као егзархијски учитељ под именом Трпе Попов.⁸⁸¹

И у Скопљу је Министарство иностраних дела од априла 1887. године покушавало да отвори школу „која би српском живљу пружила могућност да подмладак свој васпита у чисто српском духу“⁸⁸² За остварење тог циља Министарство је скопском конзулу Пачићу,

⁸⁷⁹ АС, МИД, ПО, 1888, фасц. III, дос. VII, пов. бр. 109, Д. Франасовић–министру просвете и црквених дела В. Ђорђевићу, Београд 12. II 1888; АС, МИД, ПО, 1888, фасц. III, дос. VII, пов. бр. 305, П. Манојловић–Д. Франасовићу, Скопље, 30. III 1888.

⁸⁸⁰ АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, ПП бр. 202, С. Новаковић–В. Ђорђевићу, Цариград, 8. X 1888; Исто, ПП бр. 226, С. Новаковић–В. Ђорђевићу, Цариград, 3. XI 1888.

⁸⁸¹ АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, ПП бр. 149, С. Николајевић–В. Ђорђевићу–Прилог I и II, Београд 19. VIII 1888; Исто, ПП бр. 155, Т. Поповић учитељ из Костура–В. Ђорђевићу–Прилог I и II, Београд 27. VIII 1888.

⁸⁸² ГИМНАС, IV/2 (1886–1887), док. бр. 83, стр. 168–169, Д. Франасовић–Министру просвете и црквених дела, Београд 30. IV 1887; М. В. Веселиновић, *Школе у Скопљу*, 306–319; А. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, 241–270; Ј. Бурковић, *Обнова српске школе у Скопљу*, 1890–1891, 178–183.

послало 6 000 динара за отварање школе и још 2 980 динара које је он распоредио на име награде „разним учитељима у Старој Србији и Македонији који су радили на распрострањању српске идеје и књиге по тамошњим крајевима, и другим лицима који су га помагали у расчишћавању терена код турских власти, за подизање српских школа у тим крајевима.“⁸⁸³

Српски конзул Алекса Пачић је био мишљења да треба обновити школу у Скопљу, али је био обазрив јер „када би ја па ма то било и с иницијативом Г. Пајсија, који је поред свега расположења за наше ствари, доста и плашљив, српску школу и отворио, нема сумње да би Бугари све могуће интриге чинили да се наша радња осујети или отешча.“⁸⁸⁴

И вицеконзул скопског конзулата Петар Манојловић је у почетку био уздржан, јер је сматрао „да није време згодно да се сад овде у Скопљу отвори српска школа ... за сваки корак којим би се хтело са нашом народном мишљу напред коракнути, треба сачекати згодан моменат.“ Међутим, након нешто више од годину дана Манојловић променио мишљење и тражи од министра просвете и црквених дела др Владана Ђорђевића: „да се са надлежнима посаветујете, и да што пре изволите донети и мени доставите решење, као и овлашћење, да се овде већ 1. септембра о. г. отвори 1.-ви разред основне српске школе под покровитељством Г. Митрополита Пајсија.“ Министар Ђорђевић је прихватио предлог скопског вицеконзула о отварању школе у Скопљу и за учитеља одредио Спиру Стојановића Камперелића из Новог Пазара и његову жену Босу.⁸⁸⁵ Но, иако су учитељ Спира Стојановић Камперелић и његова жена учитељица Боса стигли у Скопље, школа није отворена, јер је митрополит Пајсија инсистирао да се тражи одобрење од косовског валије. Новопридошли српски конзул Ђорђе Поповић је предао захтев валији, а он га је проследио у Цариград. Тако се и овога пута, по турској устаљеној пракси, на одговор морало дуже чекати тако да школа није почела са радом ни почетком школске 1888/89. године.⁸⁸⁶

⁸⁸³ ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), прилог док. бр. 83/II, стр. 171-172, Министарство иностраних дела–Министарство просвете и црквених дела, Београд 30. IV 1887.

⁸⁸⁴ ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 89, стр. 180-181, Алекса Пачић-Д. Франасовићу, Скопље 8. V 1887.

⁸⁸⁵ АС, МИД, ППО, 1888, фасц. III, ПП бр. 188, Начелник Министарства просвете и црквених дела Србије З. Поповић–Генералном конзулу у Скопљу Ђ. Поповићу, Београд, 27. IX 1888.

⁸⁸⁶ АС, МИД, ППО, 1888, фасц. I, ПП бр. 16, Ђ. Поповић–Министру иностраних дела Србије Ч. Мијатовићу, Скопље 2. X 1888.

Маја 1889. године председнику владе Сави Грујићу се обратио Атанасије и Марија Јунгић,⁸⁸⁷ са захтевом да их пошаље за учитеље у Стару Србију или Српску Македонију. Овај захтев је прихваћен и они су послати у Битољ да тамо отворе српску школу. У Битољу су морали да поднесу захтев вилајетским властима за отварање школе. Уз захтев је, по члану 129. Закона о јавним школама из 1869. године, било потребно да се достави и: диплома (коју просветни вилајетски савет треба да одобри и овери), програм наставе, списак књига по којима ће предавати (пошто их вилајетски просветни савет одобри и овери) и уверење махале о добром владању, са полицијском потврдом. За школу је изнајмљена зграда чији је власник био Мали-Беј, један од најбогатијих и најугледнијих грађана Битоља. По уговору који је склопљен за зграду је од 1. септембра 1889. године требало плаћати кирију у износу 60 турских лира. Почетком септембра митрополит Неофит са два свештеника му је освештао кућу, а вицеkonzул Манојловић се старао да се обезбеди опремање школе школским намештајем и училима, и једне просторије у којој би учитељи примали посетиоце.⁸⁸⁸ Но иако је након дужег чекања вилајетски просветни савет у Битољу 31. октобра 1889. године оверио диплому и програм рада учитеља Атанасија Јунгића,⁸⁸⁹ њему није дата дозвола за отварање школе у Битољу. Разлог за ово је био што га је бугарска пропаганда, која је на сваки могући начин покушавала да спречи отварање ове школе, код турских власти окарактерисала као бунтовника, а како је и сам казао да га је „опао и овдашњи Аустријски косул“. Српски конзул Боди предложио је председнику владе „да ће у интересу наше ствари бити да се он одавде уклони и пошаље у Косовски вилајет – у околини Призрена.”⁸⁹⁰ Још у априлу 1889. године велики везир је издао наредбу валијама у Македонији да не дозвољавају отварање српских школа у овој

⁸⁸⁷ Атанасије и Марија Јунгић су родом из Бања Луке. Атанасије је завршио богословску школу у Другом одељењу Богословске школе у Београду 1873. године. Могло му се с поверењем дати да предаје у било којем разреду следеће предмете: читанку, катехизис, славенски буквар, црквену историју, рачуницу, аритметику, зоологију и ботанику. Боса Јунгић је стручна учитељица и имала је сва знања за обуку женске децеу теоријским предметима и у женским радовима. АС. МИД, ППО, 1889, фасц. III, ПП бр. 87, Атанасије и Марија Јунгић, родом из Бања Луке-Предсенику Министарског савета и министру иностраних дела Србије С. Грујићу, Београд 4. V 1889; АС. МИД, ППО, 1889, фасц. III, ПП бр. 1224, Атанасије и Марија Јунгић, родом из Бања Луке-С. Грујићу, Београд 16. IX 1889.

⁸⁸⁸ АС. МИД, ППО, 1889, фасц. III, ПП бр. 1075, П. Манојловић-С. Грујићу, Битољ 8. IX 1889.

⁸⁸⁹ Од књига дате су на оверу: 1. Српски буквар од издавача А. Зелића у Цариграду; 2. Читанка за први разред истог издавача; 3. Славенски буквар, издавача Симе Игумановића из Београда; 4. Мала црквена историја, од истог издавача; 5. Познавање природе за други разред, од истог издавача. У програм рада ушла је и Ботаника, али само за четврти разред тако да ће се за уџбеник „Рад у врту и пољу“ одобрење тражити касније. АС, МИД, ППО, 1889, фасц. III, ПП бр. 1478, П. Манојловић-С. Грујићу, Битољ 1. XI 1889.

⁸⁹⁰ АС. МИД, ППО, 1889, фасц. III, ПП бр. 1639, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 9. XII 1889.

области.⁸⁹¹ И поред оваквих притисака, почетком 1890. године Атанасије Јунгић је основао Српско-македонску црквено-школску општину у Битољу. Међутим, интриге код турских власти против њега нису престајале, тако да је он крајем 1891. године протеран из Битоља и вратио се у Београд.⁸⁹²

Но ако Срби нису успели да почетком школске 1888/89. године отворе школу у Скопљу и Битољу, успели су у Поречју, у кичевском округу, у поречком манастиру Рождества Богородице. Осим ове нове школе, отворене су нове школе у тетовској области у селима: Одри, Саричину, Дуфу и Среткову, а у Блацу је поново отворена школа која је била затворена. Такође је отворена школа у Нићифорову у дебарској области.⁸⁹³

Тако је почетком школске 1888/89. године у српским крајевима јужно од Шаре отворено 15 школа, и то: 1. у Башином селу код Велеса, где је учитељ Андра Вишњић; 2. у Козјем Долу; 3. у Билазу; 4. у Клиновцу; 5. у Саричину, где је учитељ Никола Симјановић; 6. у Непроштену, учитељ Исајило Гавриловић, поп; 7. у Дуву (Дуфу), учитељ Хаџи поп Теофило Поповић; 8. у Одрима, учитељ Никола Михаиловић Поповић; 9. у Осоју, учитељ Исајило Вуковић; 10. у Поречју, у манастиру Рождества Богородице, учитељ Трајко Милошевић; 11. у Стреткову, учитељ Филип Поповић, поп; 12. у Нићифорову (Нићворову), учитељ Тодор Богојевић; 13. у Боражданима, учитељ Таса Петковић; 14. у вароши Кичеву, учитељ Ђерасим Ђорђевић; и последња 15. Школа, која је тек требала да се отвори у селу Кучково у скопљанској нахији, а за учитеља су кандидати Радоје Орловић из Стрмца у малом (Старом) Колашину и Еротије Елезовић из Вучитрна. Сви ови учитељи примали су плату преко Конзулата у Скопљу по 40 динара месечно (имали су само основну школу), осим учитеља у Башином селу Андра Вишњића, који је имао диплому и примао 1000 динара за целу годину.⁸⁹⁴ Из чињенице да је у овом кратком времену отворено 15 школа стиче се закључак да је српска просветно-политичка пропаганда добро напредовала и да је постизала добре резултате. Али треба имати на уму да су у исто време многе српске школе престале са радом. Тако су турске власти почетком школске 1888/89.

⁸⁹¹ Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во XIX-от века до 1897. година*, 339; С. Терзић, *Конзулат краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 339.

⁸⁹² С. Терзић, *Конзулат краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 339-340.

⁸⁹³ АС, МИД, ППО, 1888, фасц. I, ПП бр. 16, Ђ. Поповић-Чедомиљу Мијатовићу, Скопље 2. X 1888.

⁸⁹⁴ АС, МИД, ППО, 1888, фасц. II, ПП бр. 213, Ђ. Поповић-Министру просвете и црквених В. Ђорђевићу, Скопље 19. X 1888. Иван Иванић наводи да је школа у Башином селу отворена још 1845. године а да је побугарена 1883. или 1885. године. Као српска школа почела је да ради тек 1899. године. И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској од XV до XIX века*, 250.

године затвориле школе у Тетову, Бујановцу и Светој Петки, учитеље из ова два последња места ухапсили и одвели у Приштину пред војни суд. Разлог је био што су код једног од тих учитеља нашли концепт од писма врањском окружном начелнику, у коме је писало „да се са Младеном, игуманом пчињскога манастира, моли за здравље краља Милана.“ Турске власти су наредиле да се затворе све српске школе у тетовском, прешевском и кумановском округу и започеле претрес кућа многих учитеља и свештеника.⁸⁹⁵ На овакве поступке турских вилајетских власти у Скопљу посланик С. Новаковић је уложио жалбу турском министру просвете Муниф–паши.⁸⁹⁶ Тако је 21. октобра из Цариграда преко Ниша ка Скопљу кренуо први секретар Министарства просвете у одељењу за основне школе Али-Галиб-беј као изасланик Министарства просвете за школе и књиге у Косовском вилајету. Знајући колико су турске власти поткупљиве, и да од тога зависи какав ће ивештај Али-Галиб-беј доставити министру просвете Муниф–паши, посланик Новаковић предлаже да се Али-Галиб-беј награди Таковским крстом 3. или 4. реда, „али без сумње би га обрадовала још више која пара.“⁸⁹⁷

Ни начелнику Министарства просвете и црквених дела Зарији Р. Поповићу није било јасно којим ће се начинима и путевима штитити народни интереси у Старој Србији и Македонији и сузбијати бугарска агитација и католичка пропаганда. Хоће ли овај рад вршити Министарство просвете и црквених дела или ће се пренети на Министарство иностраних дела Краљевине Србије, или чак на Друштво Светога Саве. Колико се средстава може издвојити за остварење оваквих циљева.⁸⁹⁸ За ова питања је што пре требало наћи решење, јер је требало искористити кризу у бугарском пропагандном раду и наставити са остварењем добрих резултата. За постизање добрих резултата у национално-пропагандном раду свакако да није било довољно само отварање српских основних школа.

На списку Генералног конзулата Краљевине Србије у Скопљу за исплаћивање плата и других принадлежности за школску 1887/88. године налазило се 53 учитеља, од

⁸⁹⁵ АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, ПП бр. 223, Вицеконзул у Скопљу П. Манојловић-В. Ђорђевићу, Скопље, 27. X 1888; Исто, ПП бр. 238, П. Манојловић-В. Ђорђевићу, Скопље 17. XI 1888.

⁸⁹⁶ АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, ПП бр. 216, С. Новаковић-В. Ђорђевићу, Цариград 20. X 1888.

⁸⁹⁷ АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, ПП бр. 217, С. Новаковић-В. Ђорђевићу, Цариград 22. X 1888; Исто, ПП бр. 249, С. Новаковић-В. Ђорђевићу, Цариград 3. XII 1888.

⁸⁹⁸ АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, ПП бр. 24, Начелник Министарства просвете и црквених дела Зарија Р. Поповић–Министру просвете и црквених В. Ђорђевићу, Београд 24. II 1888.

тог броја 18 их је радило у школама у Македонији а остали у школама у Старој Србији.⁸⁹⁹ Министарство просвете и црквених дела децембра 1887. године послало је конзулату у Скопљу суму од 4 760 динара на име плате и помоћи за учитеље и учитељице у Старој Србији и Македонији за прво полугође школске 1887/88. године.⁹⁰⁰

Један од најопаснијих противника била је бугарска пропаганда, која је преко Егзархата убацила у Македонију велики број агената, учитеља и попова, и на тај начин је један део српског становништва удаљила од Србије. Бугарски агенти често су обилазили села и градове у Македонији и, под изговором да желе само да их ослободе патријаршијске власти, нудили Србима да се пишу као егзархисти, покушавајући чак појединце да поткупе и новцем.⁹⁰¹ У свим општинама у Македонији и једном делу Старе Србије нудили су учитеље које би они плаћали. Тако су се српске школе у Македонији одржале само у оним местима где Егзархат није могао никако да продре.⁹⁰² „Да би Егзархија тај народ боље за себе добила, она нађе и томе лека. Почне по Македонији отварати школе, слати бесплатне и добро плаћене учитеље, већином из И. Румелије. Као подајницима турским лако им беше учитељствовати, а што је најглавније не беху остављени на милост и немилост турске власти. Егзархија над њима лебђаше. Учитељи слободни, књиге слободне, све то њима беше добро дошло, да могу лагано али темељито зидати своју бугарску зграду. Руски многи комитети са њиховим иљадама рубаља беху вазда на услузи. Они нас упропастише.“⁹⁰³ Да се број бугарских школа у српским крајевима Македоније повећавао најбоље говори извештај посланика Краљевине Србије у Цариграду Новаковића, у коме наводи да је у бугарским рукама по српским окрузима Македоније било: 193 мушке и 20 женских школа, а у њима ученика 11 237, и ученица 1 621, што је укупно 12 858 ђака. И да је у њима радило 280 учитеља и 36 учитељки.⁹⁰⁴ У

⁸⁹⁹ АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, ПП бр. 262, Списак учитеља и учитељица у Старој Србији са назначењем места рођења и т.д. за 1888. годину.

⁹⁰⁰ АС, МИД, ПО, 1888, фасц. III, дос. VII, пов. бр. 35, П. Манојловић-Д. Франасовићу, Скопље 12. I 1888.

⁹⁰¹ Ђ. Микић, *Између балканских суседа и великих сила*, у: *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1994, 316; *Велика Србија*, 13. III 1888, бр. 9.

⁹⁰² ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 7, стр. 16-17, Управник Призренске богословије П. Костић–министру просвете и црквених дела Стевану Д. Поповићу, Београд 18. III 1886.

⁹⁰³ ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 24, стр. 48-55, Илија Костић, тетовски учитељ–председнику Министарског савета и министру иностраних дела М. Гарашанину, Ниш 20. VII 1886.

⁹⁰⁴ ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 49/I, стр. 98-99, С. Новаковић-Д. Франасовићу, Цариград 21. I 1887.

Солуну⁹⁰⁵ су постојале две бугарске егзархијске школе, чији је задатак био да спремају младе људе за пропаганду бугарске идеје у Македонији, то су: гимназија и бугарска виша женска школа, које је идржавао бугарски егзархат из Цариграда средствима која је добијао из Бугарске.⁹⁰⁶ Гимназија је формирана 1879. године и имала је седам разреда, у којима је учило 297 ученика, са којима је радило 15 професора или предавача и наставника. Шездесет ученика било је из Солунског округа, остали ученици ове гимназије били су из различитих нахија осталог дела Македоније. Из ове гимназије 1886. године изашла је прва генерација свршених ученика, који су се разишли и заузели учитељска места по Македонији. Друга школа која је служила за женске деце, била је Виша женска школа, која је имала четири разреда са укупно 60 ученица из различитих крајева Македоније. У ову школу су се примале ученице које су завршиле основну школу, и овде су се спремале да буду учитељице. Тако су Бугари у овим двама школама стварали будућу интелигенцију, која је представљала највећу опасност за српске тежње у Македонији.⁹⁰⁷ Ове две бугарске егзархијске средње школе посетио је почетком новембра 1886. године српски посланик у Цариграду С. Новаковић. У разговору са ученицима Новаковић је схватио да је један број ученика дошао из српских средина (Скопља, Куманова, Дибре, Прилепа, Велеса) и да је њихов говор доста разумео, иако су говорили бугарски, и да се он разликовао од говора оних ученика који су дошли из средина где је преовладавао бугарски живаљ.

Обзиром да Срби у Македонији нису имали овакве школе у којима би се школовали будући учитељи и други пропагатори српских националних идеја, генерални конзул Краљевине Србије у Солуну П. Карастојановић добио је задатак од Министарства иностраних дела Србије да ступи у контакт са ученицима завршног разреда ових школа и да покуша да их придобије да пређу на српску страну и да раде на остварењу српских националних интереса. Извршавајући овај задатак, конзул Карастојановић је успео да појединачно и тајно ступа са њима у контакт и да им каже „да они, држећи се Бугарске и Русије, нећеју моћи постати оно, што хоћеју, хоће пре до жељене цели доћи ако се на Србију обратe“. Први који је дошао код конзула Карастојановића и отворено пристао на

⁹⁰⁵ „Солун је друга трговачка варош у турској царевини. Ко њега у рукама има, тај влада Македонијом, То су гвоздена врата њена“ писао је српски учитељ у Тетову Илија Костић (Види: *ГИМНАС*, IV/2 (1886-1887), док. бр. 24, стр. 48-55, Илија Костић, тетовски учитељ–М. Гарашанину, Ниш 20. VII 1886).

⁹⁰⁶ *ГИМНАС*, IV/2 (1886-1887), док. бр. 35, стр. 71-74, С. Новаковић–Д. Франасовићу, Цариград 8. XI 1886.

⁹⁰⁷ Исто.

понуђени предлог био је управник гимназије М. Попов. Након тога, од 26 ученика завршног седмог разреда бугарске гимназије у Солуну, 20 ученика су се писмено изјаснили да пристајају да раде за српске интересе. Обзиром да је до краја школске године остало још само месец дана, Новаковић је тражио од Министарства иностраних дела конкретна упутства и средства да би могао да распореди ове свршене гимназијалце.⁹⁰⁸ Одговор из Министарства иностраних дела да се прихвата понуда управника М. Попова и 20. ученика солунске гимназије стигао је тек 16. јуна, четири дана пре завршетка школске године. Обзиром да је одговор каснио, а крај школске године се приближавао, 6 ученика се предомислило и вратили се да раде за Егзархат. Конзул Карастојановић је планирао и отварање читаонице у Солуну, издавање листа под насловом „Македонија“ и штампање једне брошуре која ће се делила српском становништву у овој области. За ове планиране активности Карастојановић је направио предрачун издатака и послао Министарству иностраних дела Краљевине Србије.⁹⁰⁹ Из предрачуна видимо да би месечно ангажовање управника М. Попова и 14 свршених ученика гимназије, односно сада учитеља, коштало 85 лира или 1921 динар, односно за први месец још 30 лира или 678 динара за путне трошкове, а издавање листа под насловом „Македонија“ и штампање једне брошуре још 70 лира односно 1 382 динара, што укупно износи, без непредвиђених трошкови, 185 лира односно 3 981 динар.

Министарство иностраних дела одобрило је новчана средства по предрачуну конзула Карастојановића, тако да је он већ крајем јуна исплаћивао ученике и упућивао их у предвиђена места. „Треба, дакле, да на сваки начин одржавате г. Попова у његовим садашњим расположењима, докле Вам не пошљем детаљна упутства за Ваш и његов даљи рад“, пише председник владе и министар иностраних дела Ј. Ристић.⁹¹⁰

Српски конзул у Солуну Коста Христић направио је 1888. године списак школа у Старој Србији и Македонији. На том списку налазе се: 33 српске школе, од тога само три у Македонији; 369 грчких, 939 турских, 369 бугарских⁹¹¹ и 30 румунских. Конзул Христић

⁹⁰⁸ ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 95, стр. 192-193, П. Карастојановић-Министарству иностраних дела, Солун 21. V 1887; док. бр. 103, стр. 202, П. Карастојановић-МИД-у, Солун 13. VI 1887; док. бр. 111/I, стр. 222-223, П. Карастојановић-МИД-у, Солун 19. VI 1887.

⁹⁰⁹ ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 108, стр. 212-217, П. Карастојановић-МИД-у, Солун 20. VI 1887.

⁹¹⁰ ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 110, стр. 219-220, П. Карастојановић-МИД-у, Солун 30. VI 1887; Исти, док. бр. 113, стр. 223-224, Ј. Ристић-П. Карастојановићу, Солун 3. VII 1887.

⁹¹¹ Због раздора у бугарским пропагандним круговима број бугарских школа био је у опадању. Тако је број бугарских школа и број ученика у њима у школској 1886/87. години за око 25% био мањи у односу на стање

наглашава да се „из тога списка види како јадно стојимо са српским школама. Може се рећи, да у Македонији и немамо никакве школе. Напротив Бугари су се увукли до под саму границу српску. Ми се не само с њима, но чак ни са влашким школама не можемо поредити.“⁹¹² У извештају о српским школама у Македонији конзул Коста Христић је изложио своје мишљење како да се неповољно стање поправи: „не само у Солуну, него и у унутрашњости могао би се, држим, успех показати, ако би се покушало отворити школе са сигурним нашим људима, а турским поданицима. Можда би то теже ишло код неповерљивости турске и страховитих интрига и денунцијација бугарских, али би тек био учињен какав год успех. Признајем да опет за то треба и материјалних средстава и помоћи, која нам нажалост сада недостају.“⁹¹³

Из наведених извештаја да се закључити да је стање српских школа у Македонији у поређењу са бугарским и грчким школама било јако лоше. Сличног мишљења је био и вицеконзул у Битољу П. Манојловић, који каже: „наш положај је у том погледу далеко тежи, него онај, у коме се налазе наши противници на томе пољу. Бугарска пропаганда има само да настави свој рад у школским локалима, са којима она већ од толико година располаже; са наставничким телом, које је већ од толико година организовано; са учебним средствима од којих су све школе пуне; са дозволом отоманске власти; која је у току година већ силу закона стекла.“ Вицеконзул Манојловић је очекивао да ће се стање већ почетком наредне школске 1889/90. године битно изменити, али да се то не може десити без пожртвовања и великог труда од стране свих оних који на овоме раде. Зато је сматрао „да се ми не смемо одмарати, ми од свега напред побројаног још ништа немамо; али морамо да уложимо нашу физичку и моралну снагу и сва материјална средства, којима располажемо да све предуготовне послове посвршавамо; да нужне фондове спремимо, одакле ће се учитељи плаћати; да доштампамо све потребне нам књиге за основне школе (букваре, читанке, рачунице и словенске букваре); да спремимо спискове и распореде учитеља и учитељица; да назначимо још пре тога села, где се школе отворе – тако, да се ове једног истог дана у више места Македоније одједанпут отворити могу. ... Ми ту имамо

у школској 1885/86. години. Тај тренд се наставио тако да је и у школској 1887/88. године број бугарских школа и ученика у Македонији још мањи, што се види из пописа конзула К. Христића. АС. МИД, ПО, 1888, фасц. I, дос. II, пов. бр. 8, С. Новаковић-Министру иностраних дела Д. Франасовићу, Цариград 12. I 1888; С. Новаковић, *Бугарске школе по Македонији*, Отаџбина, бр. 8, Београд 1888, 84.

⁹¹² АС, МИД, ПО, 1889, фас. III, дос. II, пов. бр. 1329, Генерални конзул у Скопљу К. Христић–С. Грујићу, Прилог: Списак школа у Старој Србији и Македонији, Солун, 26. V 1889.

⁹¹³ АС, МИД, ПО, 1889, фас. III, дос. II, пов. бр. 1329, К. Христић–С. Грујићу, Солун, 26. V 1889.

још толико послова да посвршавамо, ... ми немамо ни један дан да изгубимо.“⁹¹⁴ По вицеkonzулу Манојловићу, постојала су два начина за успешно отварање српских школа у овим крајевима и то: 1. да се у Цариграду од турских власти издејствује одобрење и наредба локалним властима да при отварању школа не чине сметње; 2. да Патријаршија нареди митрополиту Неофиту да може отворити српске школе по свим српким црквено-школским општинама где се патријарх признаје и да му се доставе књиге из Цариграда колико он буде потраживао.“ И у првом и у другом случају би се морао ангажовати заштитник српских школа који би, по правилима која су владала у Турској, то свакако радио за новац. Манојловић је сматрао да би се за тај посао најбоље обављали „људи, доглавице самог Валије, с којим они овде у најбољем односу стоје.... Они сами показаће нам путеве, којима треба ићи, па да грешке не правимо (њихове сопствене речи); они ће да нађу начина, како ће учитељи, који не би имали исправне дипломе, до ових исправа да дођу; они ће да чувају наше школе од бугарских насртаја – једном речи, они ће бити у правом смислу покровитељи и заштитници наших школа и наших учитеља... разуме се по себи: ова Господа морају бити награђена.“⁹¹⁵

Вицекonzул Манојловић је давао предност првом начину јер је „по првом начину власт отоманска дала нам дозволу - власт ће нас и чувати. По другом начину наше школе отвара грчко свештенство; оно ће нас у приликама и да чува, а у приликама и да гони или изда – како им је год воља, или како им то политички или други њихови интереси диктирали буду. Први начин је од трајне позитивне, - други од привремене, више сумњиве вредности.“⁹¹⁶ Међутим посланик Новаковић није успео да издејствује такву дозволу јер му је „надлежна отоманска власт у Цариграду одговорила, да таква наредба није ни потребна, кад су наше књиге у Цариграду штампане и да свака општина према постојећим законима има право, да отвори школе и себи учитеља да изабере“. Но и поред тога, вицеkonzул Манојловић је наставио активности како би се почетком школске 1889/90. године у Битољу, Прилепу, Крушеву и Кичеву отворило више српских школа.⁹¹⁷ Тако је у Кичеву и околини (поречка нахија) отворено неколико српских школа (у селу Карбранци или Карбуници, учитељ Тома Ђуровић, у селу Лафчани, учитељ Аврам Штерјовић) јер су

⁹¹⁴ АС. МИД, ППО, 1889, фасц. II, ПП бр. 655, П. Манојловић–С. Грујићу, Битољ 5. VII 1889.

⁹¹⁵ АС. МИД, ППО, 1889, фасц. II, ПП бр. 655, П. Манојловић–С. Грујићу, Битољ 5. VII 1889.

⁹¹⁶ АС. МИД, ППО, 1889, фасц. II, ПП бр. 655, П. Манојловић–С. Грујићу, Битољ 5. VII 1889.

⁹¹⁷ АС. МИД, ППО, 1889, фасц. II, ПП бр. 657, П. Манојловић–С. Грујићу, Битољ 9. VII 1889.

многа деца која су до тада похађала бугарске школе прешла у српске школе. Највеће заслуге за то имао је поречки учитељ Трајко Милошевић.⁹¹⁸

Пошто су за потребе српских школа у Турској од 1885. године штампани посебни уџбеници, чија је садржина била очишћена од свега што је Турцима сметало⁹¹⁹, морало се приступити састављању посебних наставних планова и програма. Право на израду планова и програма за хришћанске школе у Турској имала је Цариградска патријаршија на основу привилегија које јој је дао још Мехмед II Освајач 1453. године.⁹²⁰ Међутим, Порта је покушавала да ограничи привилегије Васељенске патријаршије, али их је ова бранила што је изазвало сукоб између ње и Порте. Из десетогодишње борбе, Патријаршија је изашла као победник. Крајем 19. века околности су биле такве да је Турска морала давати нове концесије народима које држи под својом влашћу, тако је морала ширити компетенције Цариградске патријаршије уопште па и у области школства. У споразуму који је закључен између Патријаршије и Порте, 23. јануара 1891. године писало је да: „Програме школске, састављаће и потврђиваће Патријаршија и Митрополије“ па су тако Патријаршија и митрополије задржале сва права у погледу доношења наставних планова и програма.⁹²¹ Царском ирадом и наредбом (окружницом) Великог везира Ђамиљ паше од

⁹¹⁸АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, ПП бр. 1076, Конзул у Скопљу Ђ. Поповић-С. Грујићу, Скопље 2. IX 1889; Исто, С. Грујић–Генералном конзулу у Скопљу В. Карићу, Београд 9. IX 1889.

⁹¹⁹Прва књига на српском језику, за школску употребу у Турској царевини, штампана је у Цариграду 1889. године, у 7000 примерака. У периоду од 1889. до 1892. године штампана је читава серија приручника и црквених књига. То су углавном биле читанке, буквари, уџбеници историје, као и граматика српског језика. За школску 1890/1891. годину, укупан број књига износио је 73.500. Ради продаје ових књига основане су књижаре у Цариграду, Солуну и Скопљу (1889). Видети: Гордана Благојевић, *Српске школе и настава српског језика у Грчкој у 20. веку*, САНУ, Гласник Етнографског института, књ. 55, бр. 1, 236, Београд 2007.

⁹²⁰Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, Историја српског народа, VI-1, Београд 1994, стр. 306; С. Чановић, *Положај српских основних школа ...*, 281. Иако су неке црквено-школске општине обавезивале уговором поједине учитеље да наставу изводе као што се то ради у Србији и другим земљама, елементи планирања наставног рада у српским школама у Старој Србији и Македонији пре 1890. године се могу наћи само код једног малог броја школованих учитеља који су дошли из Србије. Те године је у ове области дошла једна група младих учитеља који су се у току редовног школовања на учитељској школи у Београду оспособили за планирање наставног рада. Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 216

⁹²¹*Црквене повластице Васељенске патријаршије уређене Царском ирадом*, Сарајево 1891. год; Балкански (Михаило Ристић), *Српски народ у скопској епархији и његове школе у 1896/97. години*, часопис ”Дело”, књ. XXI, Београд, 1899, 115; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 180. Архимандрит Нићифор Перић наводи да је још Мехмед II Освајач дао Патријарху сва права кад се тиче црквених па и многих других народних послова, која су, са неким изменама, сачувана. Он наводи између осталог и следеће:... „Види се да су патријарси цариградски у неку руку имали апсолутну власт у црквеном погледу над потчињеним им митрополитима, архиепископима и свештенству. Издавали су посебна правила црквене администрације и изводили реформе: прочија, епархија и манастира према свом нахођењу.“ Иако се школе уопште не помињу, то не значи да оне, уколико су постојале, нису биле у надлежности цркве, тим пре што је у целом турском царству сво школство организовано у оквиру конфесија. Архимандрит Нићифор Перић, *Опште одредбе о управи црквених и народних послова, Патријаршијска и Синодална окружница*, Београд 1900, 230-238.

23. јануара 1891. године Цариградској патријаршији, потврђена су дотадашња права па чак и нешто проширена везано за уређење школа и организацију и контролу наставног рада, регулисање школских питања. Од посебног значаја су одредбе које се односе на одобравање наставних садржаја и уџбеника, које је до тада било нерегулисано.⁹²²

У једном извештају С. Новаковића стоји: „Световне привилегије патријаршијске задржале су свој обичајни карактер све до 1891. године. Из десетогодишње борбе која се око њих поведе и у којој су пала два патријарха, патријаршија је изашла као победилац.“ Резултат расправе између Патријаршије и Порте саопштен је поменутом Окружницом В. Везира од 23. јануара 1891. Године у којој се школске повластице по први пут изричито помињу у турском позитивном законодавству. У наведеној Окружници, између осталог, стоји: „Програме школске сачињаваће и потврђиваће Патријаршија и митрополије; тако исто и дипломе или сведоџбе учитеља и учитељица. Али пошто ове ствари треба да буду познате и државним властима, па, кад надзорник (муфетиш) или управитељ просвете народа сазна, да се негде учи против програма, или нађе некога учитеља или учитељицу

⁹²²Окружницом Великог везира обавештени су сви вилајети и независни окрузи (мутесарифлуци) да су тзв. „Црквене повластице“ потврђене, „Рум (православној) патријаршији“, односно Цариградској патријаршији. Овом окружницом се разрађују овлашћења дата Патријаршији и дају упутства за њено спровођење. О школству се наводи углавном оно исто што је речено и у самој потврди привилегија. Арх. Нићифор Перић, *Опште одредбе о управи црквених и народних послова, Патријаршијска и Синодална окружница*, 230-238.

Уз ову везирову окружницу ишло је и писмо цариградског патријарха Дионисија упућено свим митрополитима. У овом писму између осталог стоји: „Дужни сте проучавати програме предмета врло пажљиво, како не би било у њима нешто, што се не слаже не само са политичким стањем, него и са интелектуалним развићем и моралним васпитањем учеће се омладине, а затим потврђујући исте треба да имате на уму одговорности које ћете сами носити, и пред црквом и пред поштованом Владом.“ Види: Архимандрит Нићифор Перић, *Опште одредбе о управи црквених и народних послова, Патријаршијска и Синодална окружница*, 209-210; С. Чановић, *Положај српских основних школа ...*, 284.

Патријарховим писмом ближе је објашњена потреба и начин формирања школских одбора, као и њихова права и дужности у решавању школских и просветних питања на основу овлашћења датим од стране Порте Цариградској патријаршији. Најпре је формиран Патријаршијски Главни просветни одбор, који се бавио „просветним пословима православних у Цариградској архиепископији“ а затим и Главни просветни одбори при митрополијама који су се старали о школству на њиховој територији. Патријаршијски главни Просветни одбор израдио је свој Правилник, којим су одређена његова права, дужности и организација. Чланом 10. Правилника регулише се поступак за одобрење школских уџбеника од стране одбора: „Они ће их прегледати и видети—шта има тамо—да ли не садржи што противно вери, моралу и државној управи... Свака књига која није одобрена овим Одбором забрањује се за школску употребу а кривац ће се казнити губитком службе. Патријаршија објављује сваке године, јула месеца, списак свих одобрених уџбеника“. Међутим, обзиром да је највећи број књига који се користио у српским школама у Турској штампан у Србији, турске власти су задржавале контролу над издавањем и употребом уџбеника за српске школе и после доношења Патријаршијских привилегија. Сваки одобрени уџбеник морао је носити ознаку да је „одобрен за српске народне школе у Отоманској царевини“. С. Чановић, *Прве ревизије српских школа у Турској и један документ о ревизији школа у приштинском санџаку*, Зборник за историју школства и просвете, Загреб 1964, 144; Исти, *Положај српских основних школа...*, 286; Арх. Нићифор Перић, *Опште одредбе о управи црквених и народних послова, Патријаршијска и Синодална окружница*, 209-210.

без сведочанства и дипломе, министарство народне просвете обратиће се, у Цариграду и Патријаршији, а по вилајетима, митрополијама и расправити ова питања. Противно учење забраниће се преко Патријаршије и Митрополија, а тим истим путем, замениће се учитељи без диплома.⁹²³

Из Окружнице и патријарховог писма може се видети да су митрополити на основу црквених повластица добили широка овлашћења за регулисање школских и просветних питања. У наведеној Окружници, између осталог, стоји: „Школски програми биће састављани или потврђивани од патријаршије или митрополије; тако исто и дипломе или сведоцбе учитеља и учитељица“⁹²⁴ Обзиром да Срби у Турској нису имали своју посебну верску организацију, већ су потпадали под власт Цариградске патријаршије, њене привилегије аутоматски су важиле и за њих. Међутим, турске власти су тврдиле да се патријаршијским привилегијама могу користити Грци и Бугари, али не и Срби, јер њихова народност у Турској није била призната. Тако је Порта признавала патријаршијске повластице само онда кад су биле у питању грчке школе.⁹²⁵ На основу тога српске школе отворане су на посебан начин у односу на школе других нетурских народности, јер су могле имале само статус приватних школа и на њих се примењивао Закон о јавној настави.⁹²⁶

Иако је на основу црквених повластица Цариградска патријаршија добила широка овлашћења за регулисање школских и просветних питања хришћанског становништва митрополити, Грци се нису нарочито трудили да искористе ова овлашћења и да их спроведу у живот. После једне учитељске афере у Куманову и на Косову, турске власти су покушале да изиграју патријаршијске привилегије у Рашко-призренској епархији и почеле

⁹²³ Архив КиМ, фонд Јована М. Јовановића, фотокопија извештаја о школама у Рашко-прзренској митрополији од 28. новембра 1910. године; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 160-161, фн. 340; С. Чановић, *Положај српских основних школа...*, 281. и 283; *Црквене повластице Васељенске патријаршије уређене Царском ирадом*, Штампарија Шпинадера и Дишибра, Сарајево 1891. године;

⁹²⁴ Архив КиМ, фонд Јована М. Јовановића, фотокопија извештаја о школама у рашко-прзренској митрополији од 28. новембра 1910. године; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 160-161, ф. н. 340; С. Чановић, *Положај српских основних школа...*, 281. и 283; *Црквене повластице Васељенске патријаршије уређене Царском ирадом*, Штампарија Шпинадера и Дишибра, Сарајево 1891. године.

⁹²⁵ А. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, 261; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 294.

⁹²⁶ По турском Закону о просвети из 1869. године „Школе које се налазе у Отоманској империји углавном се деле на два дела: 1) на јавне школе, тј. на школе чији надзор и издржавање припада држави, и 2) на приватне школе, тј. на школе чији надзор припада држави а издржавање и администрација спада у надлежност појединаца и општина“. Иако је овај Закон донет 1869. године турске власти га нису примењивале на српске школе у овим крајевима, све до ратова 1876-1878. године. (Архив КиМ, фонд Јована М. Јовановића, фотокопија извештаја С. Ристића од 21. V 1911. године; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 119-120.)

да траже нарочите ираде које до тада није имала ни једна српска школа у Турској, школске русет-наме, а учитељима мазбате (сведоцбе). Циљ турских власти био је да онемогуће даљи развој српских школа. Од учитеља су тражене дозволе и дипломе које су потврђивали меарифи (вилајетски школски управници). Тако је дошло до затварања школа и хајке на учитеље, носиоце српске културе и српске националне мисли.

Све док је у школама у Турској преовладавао верски систем њене власти нису инсистирале да се у српским школама изучава турски језик. По њиховом схватању школа је служила потребама цркве те се у план и програм нису уплитали. Међутим, после реформи у Турској и увођења световног школског система питање изучавања турског језика у српским школама посматрало се с новог становишта. Реформама у Турској дата су покореним народима извесна политичка права.⁹²⁷ Сем тога, све веће ангажовање српског становништвау неким привредним гранама захтевало је добро познавање турског језика, јер су контакти трговаца и занатлија с турским властима ради обављања пословних задатака били чести. Све ово говори да је учење турског језика у српским школама било условљено политичким и економским разлозима. Важност учења турског језика схватили су и званични органи Србије, а и водећи људи међу српским становништвом у Турској. Иако је по споразуму између Порте и Цариградске патријаршије из 1891. године било предвиђено да се турски језик учи само у средњим српским школама међу водећим круговима српског становништва у Турској појавиле су се иницијативе "... да и ако је у основним школама искључено према поменутом споразуму предавање турског језика, да се исти предаје бар у четвртом разреду тих школа, а после тога, да бар у сваком граду, где постоје руждије и идадије, сваке године у њих улази извештан број наше деце бољих родитеља, ради писменог изучавања државног језика. Таква би деца доцније могла продужити своје школовање у вишим царским школама, а затим би могла заузети као оспособљени људи виднија места у државној служби". Тако је на позив турског султана 1892. године по 21 ученик из редова српског народа отишао на школовање у завод „Галата сарај” у Цариграду да се школује о државном трошку. Пре ступања у школу кандидати су морали да положе пријемни испит из турског језика.⁹²⁸ У Програму из 1906. године пише да настава турског језика треба да обезбеди „познавање овог језика ради практичне

⁹²⁷ Лист ”*Законитост*”, Скопље бр. 43 од 14. XI 1910; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 193-194.

⁹²⁸ ”*Цариградски гласник*“, Цариград 1. јануар 1905. године; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 194-195.

потребе у животу”. Настава овог предмета обухватала је следећи садржај: „Упознавање са словима, Вежбање у читању и писању, најпотребнија граматичка правила, Превођење, поглавито с обзиром на практичну употребу“. У напомени се тражи да сами наставници направе детаљнији програм и одаберу уџбенике који најбоље могу да служе за почетну наставу овог језика.⁹²⁹

Док је Србија осамдесетих година 19. века радила да путем преговора с Портом и Цариградском патријаршијом реши питање преузимања епископија у Старој Србији и Македонији, турске власти су, на основу Закона о јавној настави, преузеле контролу над радом српских школа у овим областима. Установљене градске просветне комисије су заједно са постојећим вилајетским просветним инспекторима водиле надзор над школама. Нове школе су се могле отворити само на основу члана 129. Закона о јавној настави из 1869. године. Обзиром да су до 1876. године црквене власти могле да по свом нахођењу и могућностима отварају школе без икаквих претходних дозвола турских власти, Министарство просвете Турске је 1892. године поставило захтев да се за сваку школу утврди када је и под којим условима отворена. Оне које нису имале дозволу за рад, биле су обавезне, под претњом затварања, да је у одређеном року прибаве.⁹³⁰ Међутим, локалне турске власти у Македонији су, под утицајем бугарске пропаганде, и раније почеле са таквим мерама. Меарифат скопски је на све начине покушавао да онемогући српске учитеље да добију дозволу за рад. Српски конзул у Приштини Лука Маринковић обавештава своју владу да „бугарска пропаганда моћним капиталом поткупљује турско чиновништво у Скопљу, које без добијених наредаба из Цариграда, својеволјно измишља на који ће начин спречавати српске учитеље, а српске школе затварати. ... сваки српски учитељ, мораће, ма како добро испит да положи, пасти, јер се тако оће, јер их Бугари за ово добрим сумама награђују. Ако их који учитељ са 5 лира златних награди, моћи ће испит положити.“⁹³¹ Конзул Маринковић предлаже да српски посланик у Цариграду „с једне стране навали код Патријаршије да она на В. Порти поради да се Меарифат ни у ком вилајету несме мешати у права, која су јој од старина за цркве и школе дата, а с друге стране и лично се ц. отом. Министру просвете, на основу података од Кр. срп. Консулата

⁹²⁹ *Наставни план и програм за српске основне школе у Турској царевини*, Београд 1906.

⁹³⁰ Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 124.

⁹³¹ АС, МИД, ППО, 1890, ред. 7, дос. III, пов. 44, Л. Маринковић–С. Грујићу, Приштина 7. I 1890. Исто, С. Грујић-Посланику у Цариграду, Београд 12. I 1890; Исто, С. Грујић-Л. Маринковићу, Београд 12. I 1890.

потужи на Меарифат скопски и код њега строге наредбе за исти издејствује.⁹³² У тежњи да обезбеде увид у рад свих школа, турске власти су умногоме измениле став према српским школама. Нове школе отворане су уз велике тешкоће.⁹³³ Издавање дозвола за рад школа било је толико компликовано да се увек могао наћи неки разлог за одбијање захтева или се одуговлачило са издавањем дозвола чак по неколико година. „Ако допусти централна власт у Цариграду, томе праве приговоре покрајински шеф; валија у Скопљу, Солуну или Битољу; ако допусти покрајински шеф нађе се покрајински инспектор да на хиљаду разних начина омете отварање школе“.⁹³⁴

Процедура око отварања српских приватних школа била је компликована. Требало је најпре да се нађу њихове „мутевалије“, на чије ће се име оне водити и који ће бити одговорни за њихов рад. Да би мутевалија могао отворити школу требало је да има уверење од „Идаре меџлиса“, „административног савета“.⁹³⁵ Уз то, српски учитељи су били изложени и другим непријатностима. Они су морали да пред турском комисијом полагају испит и да им он потврди школску диплому, док су бугарски и грчки учитељи били ослобођени ових испита.⁹³⁶ Додатно образложење су имали за школе у рашко-призренској митрополији, тврдећи да су се Срби у овој митрополији одрекли патријаршијских привилегија када су подносили захтеве да на чело митрополије буде постављен Србин. Једино су се овим турским мерама супростављали рашко-призренски митрополити Дионисије Петровић и Нићифор Перић, интервенишући директно код турских локаних власти и индиректно преко цариградског патријарха код Порте, што је довело до још већег заоштравања сукоба између ове митрополије и Порте.⁹³⁷ Ипак, све ове

⁹³² Исто.

⁹³³ Нове школе могле су се отворити само на основу члана 129. Закона о јавној настави, а 1892. године турско Министарство просвете поставило је захтев да се за сваку школу утврди када је и под којим условима отворена. (Види: Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 124)

⁹³⁴ С. Зафировић, *Јужна Србија – Савез сокола Краљевине Југославије*, Историја наше националне просвете у Јужној Србији до 1921, 44; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 160.

⁹³⁵ П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену ...*, 80.

⁹³⁶ Видети опширније о овоме у: Стојан Н. Капетановић, *Српски учитељи и турски државни испит 1890. године у Скопљу*, Братство, књига XXI, Београд, 1927.

⁹³⁷ Влада Србије је у почетку подржала ставове српског становништва у Старој Србији и Македонији и рашко-призренских митрополита према школским питањима која су везана за привилегије православне цркве у Турској као што су: отварање нових школа, надзор над наставом, постављање нових учитеља и оверавање учитељских диплома. Она је преко свог посланика у Цариграду захтевала од Порте да заштити стечена права Срба у Турском царству. Међутим, пошто Порта није хтела ни да разматра ове српске захтеве и да прави било какве уступке, а стање на терену се погоршало јер су многе српске школе престале с радом, влада Србије је решила да у овом спору с Турском попусти. Али пошто је рашко-призренски митрополит Нићифор Перић био непопустљив то је довело до његовог разилажења и скоба са српском владом и

и многе друге сметње које су долазиле од турских власти нису могле да униште просветне тековине Срба у Македонији.

За српску дипломатију постојала су два пута којима се могло ићи у настојању да се отворе српске школе у Македонији: први преко Порте а други преко Патријаршије.⁹³⁸ Представници турских власти су нарочито били упорни у тврдњама да јужно од Шарпланине нема Срба, да према томе није могуће издавати дозволе за српске школе. После признања Бугарског егзархата православни хришћани у европским вилајетима Турске су крајем XIX века били сврставани у два милета: Бугар-милет (верници Бугарског егзархата) и Урум-милет (верници Цариградске патријаршије). Дакле, српски милет није постојао, јер Срби нису имали своју националну цркву па ни једном Србину у Турској није могло у нуфус тескери (идентификациони документ са личним подацима) да буде уписано да припада српском милету. Овај етнички проблем проистакао је из нерешеног црквеног питања, јер српска црква није била призната у Турској па су Срби морали или да признају Бугарски егзархат или да се прикључе Цариградској патријаршији. И из Цариграда им је тражен одговор да ли су егзархисти или патријархисти. Иако су бугарски агенти често обилазили села и градове у Македонији и нудили Србима да се пишу као егзархисти, покушавајући чак појединце да поткупе и новцем,⁹³⁹ већина српског становништва је остало уз Патријаршију, с тим што му је она толерисала да му у цркви свештеници служе на словенском језику. Но иако су у већини Срби у Македонији били верници Цариградске патријаршије приликом регистрације припадности одређеном милету било је и оних који су се регистровани као Бугар-милет, на шта је имала утицај и воља појединих кајмакама, мудира и нуфус мемура.⁹⁴⁰

Тако је српској дипломатији остао само један легалан пут културно-просветне еманципације Срба у Турској а то је преко Цариградске патријаршије и митрополита који су били Грци. Цариградска патријаршија и подручни митрополити издавали су или одобравали отварање школа, школске програме, постављање учитеља, потврђивали

приштинским конзулима, као и са турским локалним властима у Приштини. Због тога је, на инсистирање Владе Србије, 1910. године дао оставку а до избора новог митрополита на место администратора рашко-призренске митрополије постављен је архимандрит Сава. (Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 161-162).

⁹³⁸ Љ. Доклестић, *Српско-македонски односи во XIX-от век до 1879. година*, 397; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу, 1889-1897*, 337.

⁹³⁹ Б. Микић, *Између балканских суседа и великих сила*, 316; „Велика Србија“, бр. 9, од 13. марта 1888.

⁹⁴⁰ *Документа о Рашкој области 1890-1899*, приредио М. Ф. Петровић, Београд 1997, бр. 199; М. Јагодић, *Нуфуско питање, проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894-1910*, 343-344.

дипломе и сведочанства наставника и вршили сву просветну управу, док је турска државна власт имала право надзора и морала је бити обавештавана о просветно-црквеном раду. Пошто су, дакле, школе у Турској осниване на основу верских права и повластица, хришћанске општине су увек биле црквене или црквено-школске; општине или саме црквене власти покретале су иницијативу за оснивање нових школа. „У Турској је просвета сваколика, нарочито старијега времена, тако везана с вером и с управом црквеном да нема школа ни просвете онај који нема самосталне цркве, или је осуђен да у тим најживотнијим питањима очекује помоћ као милост од онога ко самосталном црквом располаже“, каже С. Новаковић.⁹⁴¹ Новаковић је радио на придобијању Патријаршије за подршку за отварање српских школа и формирање црквено-школских општина. У првим контактима српских конзула са представницима Патријаршије на терену истицала се потреба заједничког рада у Турској. Међутим, српска влада је и даље рачунала на отпор Порте за издавање одобрења за отварање српских школа у делу Косовског вилајета јужно од Шаре и Битољском и Солунском вилајету, под изговором да у том делу Турске не живе Срби, што се сматрало као директна последица интрига две супарничке пропаганде, бугарске и грчке.

Српске присталице у Македонији имале су велике потешкоће. Док се развој српских школа од краја 80-их година XX века на Косову и Метохији одвијао нешто повољније и лакше, дотле је српски народ у Македонији имао великих тешкоћа у раду на оснивању и одржавању школа. Српски конзул у Скопљу Ђ. Поповић у писму министру иностраних дела Мијатовићу каже да „у призренској и новопазарској области српска ствар у толико добро стоји, што је тамо у народу добра српска свест на коју слободно смете апеловати; некад и код самих потурица. Али јужно од Качаника свет је збуњен различитим пропагандама. Вера и народност постале су му предметом трговине па их мења сваком приликом. Ипак имају и примера народне свести, који морају свакога родољуба дирнути: често учитељи, попови и општине добијају најсјајније понуде од стране Бугара, али их они одбијају и таворе се у сиротињи као Срби.“⁹⁴² Слично мишљење имао је и његов наследник у скопском конзулату В. Карић. Он у извештају Министарству иностраних дела о вођењу пропаганде у Старој Србији и Македонији, поред осталог, каже:

⁹⁴¹ С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље*, 306; Исти, *Балканска питања и мање историјско политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, 425-427.

⁹⁴² АС, МИД, ППО, 1888, фасц. I, ПП бр. 16, Ђ. Поповић-Ч. Мијатовићу, Скопље 2. X 1888.

„У Старој Србији ми имамо само да одржимо оно што се затекло а овамо у Македонији имамо да освајамо, борећи се и са Грцима и са Бугарима. У Старој Србији можемо и треба да дајемо само помоћ општинама, а у Македонији морамо плаћати све, па често и кирију школску и књиге бесплатно давати“.⁹⁴³

И поред залагања владе Србије да обнови рад српских школа у Македонији то је ишло веома споро. Постојала су два разлога те спорости: један је недостатак учитеља, јер многи предратни учитељи који су избегли у Србију нису се хтели вратити у своја места, јер су у Србији добили посао да раде или као учитељи или као писари; други разлог је што су војни судови у периоду 1881-1884. године претресали српске школе и станове учитеља који су остали да раде, од којих су тројицу осудили на дугогодишње робије.⁹⁴⁴

Иако су Срби у Турској имали своје школе, њих турске власти нису водиле као српске, него као ”румске” (хришћанске). Њихово признање зависило је од митрополита који су били Грци. Пошто су они били после Порте други чинилац у просветно-школским питањима, Срби су на сваки начин настојали да их придобију тако што су им давали новац како би они постављали Србе за заступнике. Ако не бе добили супротно наређење од грчке пропаганде, они су Србима излазили у сусрет. Али за заступнике српских школа нису постављали свршене богослове Скопске и Призренске богословије или Богословског факултета из Београда, према којима су имали отворену мржњу, него често неписмене људе, чиме су кочили напредак тих школа. Зато је Србија настојала да у Старој Србији и Македонији митрополите Грке замени и постави Србе. О овоме се активније почело размишљати од проглашења Бугарског егзархата 1870. Године, званично ово питање су први пут покренули 1878. године београдски митрополит Михаило⁹⁴⁵ и 1879. године архимандрит Сава Дечанац.⁹⁴⁶ Јачањем национално-политичке и културно-просветне пропаганде Србије у Старој Србији и Македонији од 1885. године поново је актуелизовано

⁹⁴³ Архив КиМ, фонд Ј. М. Јовановића, ППО, док. бр. 713, В. Карић–М. Ђорђевићу, Скопље, 20. IV 1891.

⁹⁴⁴ ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), приредио К. Џамбазовски, док. бр. 7, стр. 16-17, П. Костић–министру просвете и црквених дела Стевану Д. Поповићу, Београд 18. III 1886. Један од осуђених на дугогодишњу робију био је Јосиф Студић учитељ из Вучитрна, који је изашао оз затвора почетком септембра 1887. године. ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 172, стр. 338-340, П. Манојловић-Ј. Ристићу, Скопље 21. X 1887.

⁹⁴⁵ У писму министру иностраних дела Србије Ј. Ристићу београдски митрополит Михаило каже да ово питање мисли да постави пред Цариградску патријаршију како би се у Старој Србији и Македонији за митрополите постављали Срби. АСАНУ, ЈР, инв. бр. 26/940, сигн. XXVI/13, Београдски митрополит Михаило-Ј. Ристићу, Београд 18. VII 1878.

⁹⁴⁶ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 26/940, сиг. XXVI/13, митрополит Михаило-Ј. Ристићу, Београд 18. VII 1878; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 123. ф. н. 187.

ово питање па је српска влада започела преговоре с Цариградском патријаршијом. Ови преговори нису завршени успешно, јер Патријаршија није била расположена да чини ма какве уступке. Ни Цариградску патријаршију није било лако придобити да даје подршку отварању српских школа.

Међутим, влада Србије и даље упорно ради на проналажењу путева и начина за легални национално-политички рад у Старој Србији и Македонији. У пролеће 1887. године Новаковић је отпочео припрему терена на Цариградској патријаршији ради добијања подршке за отварање српских школа и формирање црквено-школских општина. У Патријаршији су тврдили да је наложено митрополитима Грцима да помажу рад српских конзула и уопште српску просветну и културну активност у Турској. Српска влада јој је пружала сталну новчану помоћ у износу од 200 наполеона са препоруком да се та сума употреби за бољи надзор рада грчких владика у погледу српских цркава и школа у Македонији.⁹⁴⁷

С. Новаковић предложио је српској влади да се у Старој Србији и Македонији настави са оснивањем „школских и црквених одбора или општина, којима би се поставили какви такви основи наше организације по турским областима“ и преко којих би Србија спроводила свој национално-пропагандни рад. „Ја сам дубоко уверен да је то тачка којом треба почети, и која би у исти мах показала имамо ли стварног ослонца и изгледа у будућности на путу мирног развијања.“⁹⁴⁸ И почетком 1890. године тврдио је Новаковић да ће оснивање „српских православних општина“ представљати извесну надокнаду за недостатак српске црквене организације у Старој Србији и Македонији.⁹⁴⁹ Најосетљивија тачка била је у Скопљу, у којем су се највише сударале међусобно супростављене тежње, тако да је прва српска црквена општина у Македонији основана 1890. године у Скопљу. Српско становништво из скопске епархије, које се већ делило на егзархисте и патријаршисте,⁹⁵⁰ почело се окупљати при новоформираној српској црквено-школској

⁹⁴⁷С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*,329.

⁹⁴⁸АС, МИД, ППО, 1889, фас. III, ПП бр.889, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 7. VIII 1889.

⁹⁴⁹К. Цамбазовски, *Културно-општествени врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 205-216; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 298.

⁹⁵⁰Од 90-их година XIX века овај процес се пренео и у друге епархије у Македонији: струмичку, велешко-дебарску, битолску (пелагонијску) и друге али у знатно мањој мери. (Љ. Доклестић, *Српско--македонските односи во 19 века до 1897*,227-396; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*,298).

општини. Пошто је Цариградска патријаршија није признавала, а самим тим ни турска власт, она је, поред легалне грчке општине, радила као школски одбор.⁹⁵¹

Међутим, иако су у преговорима, које је српски посланик Новаковић водио крајем 1889. године у Цариграду, представници Патријаршије показивали расположење да помажу српску пропаганду, у националном раду на терену Срби су наилазили на њихов отпор и тешкоће тако да су услови за сарадњу били минимални. Српски конзули и српски национални радници у Македонији нашли су се пред великим искушењима, јер су им се на том путу супростављале све организованија бугарска пропаганда, која је радила преко Егзархата, и грчка пропаганда која је радила преко Патријаршије, које су желеле да на сваки начин спрече ширење српске национално-политичке и културно просветне пропаганде у овој области. Уочавајући напредовање српске пропаганде и ширење српских националних идеја и Грци су 1890. године отпочели са прогањањем словенске службе у патријаршијским црквама. Тако су у цркви Светога Спаса у Скопљу укинули словенску службу, избацили словенске књиге и отерали свештеника Јована Бурковића.⁹⁵² Грчки митрополити су Србима излазили су у сусрет једино уколико нису добијали супротно наређење од грчке пропаганде. Срби су на сваки начин настојали да их придобију, а најчешће поткупљивањем богатим даровима и новцем.⁹⁵³

Цариградску патријаршију није било лако придобити да буде наклоњена српском народу. О томе посланик у Цариграду 1891. године пише Министарству иностраних дела следеће: „Пошто се у Турској сва хришћанска национална просвета креће путем цркве, јер се о тој просвети држава ни мало не брине, школе грчке, школе јеврејске, школе бугарске под управом су дотичних цркава ... ми смо упућени да услове наше националне просвете у Турској тражимо од грчке цркве. А познато је да у политичким аспирацијама већих грабљивица, већих шовиниста и тврдоглаваца од Грка нема.“⁹⁵⁴

Због деловања грчке пропаганде, Цариградска патријаршија је све мање подржавала отварање српских школа у Македонији. Српска влада је увиђала да и поред великих напора и улагања не може очекивати пуну подршку од патријаршијских епископа

⁹⁵¹ Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 298.)

⁹⁵² АС, Конзулат у Скопљу, фасц. I, пов. бр. 18, В. Карић–М. Ђорђевићу, Скопље 23. IV 1891.

⁹⁵³ *Споменица 40-годишњице државне мушке гимназије у Скопљу*, 5; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 301; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 329.

⁹⁵⁴ Архив КиМ, фонд Ј. М. Јовановића, фотокопија извештаја ПП одељења, док. бр. 67, од 2. априла 1891; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 134.

и да мора рачунати и на даљи отпор Порте за издавање одобрења за отварање српских школа у делу Косовског вилајета јужно од Шаре и у Битољском и Солунском вилајету, под изговором да у том делу Турске не живе Срби, што се сматрало као директна последица интрига две супарничке пропаганде.

Од отварања конзулата, они постају базе из којих се ширио српски утицај на словенско становништво у Македонији. Њиховом координисаном акцијом настојано је да се српски уплив прошири дуж Вардара, од Скопља до Солуна. Конзулатима су стизале молбе за отварање српских школа.⁹⁵⁵ Школе су отворане по члану 129. Закона о јавној настави или су отворане као „тајне школе“ односно као школе грчког рум-милета, али са српском наставом. Међутим, све те тајне школе (осим једне школе у Солуну) брзо су затворане по изричитом наређењу великог везира.⁹⁵⁶ Школске 1891/92. године у Битољском и Солунском вилајету било је 111 српских школа, које су углавном радиле тајно, а имале су 136 учитеља и 4444 ученика. Током ове и почетком наредне школске године већина ових школа је позатварана од стране турских власти, а на захтев бугарско-грчких кругова.⁹⁵⁷ Према статистичким извештајима о стању српских школа у Турском царству, крајем 1892. године радило је само 9 основних школа у Солунском⁹⁵⁸ и 11 у Битољском вилајету.⁹⁵⁹ У школској 1892/93. години у Скопском санџаку било је 32 школе.⁹⁶⁰

Српска акција на отварању школа у Македонији до 1893. године није дала задовољавајуће резултате. До тада је у Македонији било дозвољено отварање приватних

⁹⁵⁵И. Иванић, *Македонија и Македонци, опис земље и народа*, књ. II, Нови Сад 1908, 390-392, 462.

⁹⁵⁶Исто, 462.

⁹⁵⁷И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској*, 369.

⁹⁵⁸У Солунском вилајету школске 1891/92. године радиле у: Дорјану (40 ученика), Ак“нацали (15), Потеросу (16), Алару (30), Постолу (60), Голом Селу (33), Јудоруку (30), Ђирицику (20), и Богородици (30). Дакле, у ових девет школа било је укупно је 274 ученика, а у свакој школи је радио по један учитељ. М. В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турском царству у 1892. годину*, Београд 1893, 15; Иван Иванић наводи да су посојале „само три дозвољене српске школе, (у Цариграду основна и гимназија, у Солуну и скадру), а само једна тајна која је радила без дозволе (у Модричу, битољски вилајет). И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској*, 369.

⁹⁵⁹И. Иванић, *Македонија и Македонци, опис земље и народа*, књ. II, Нови Сад 1908, 390-392, 462.

Исто, 462; Преспански митрополит Антим дозволио је функционисање школа у Боровцу, Јабланици и Подгорцу у Струшком Дримколу по патријаршијским привилегијама али по српском наставном програму и на српском језику. С. Терзић, *Конзулат краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 339; У. Шешум, *Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902*, Српске студије 4 (2013), 19.

⁹⁶⁰М. В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турском царству за 1892/1893. и 1893/1894. школску годину*, Београд 1896, 8-14, 40-47, 59-62, 72.

школа у Скопљу и Солуну. Маја 1893. године Порта је одобрила рад српским приватним учитељима у целом македонском делу Косовског вилајета.⁹⁶¹ До ове Портине дозволе у македонском делу Косовског вилајета радиле су школе (као патријаршијске) у Тетову, у селу Беловишту у тетовској кази, у селу Бањани у скопској Црној Гори, Кучевишту, Кокошињу, и неколико других места.⁹⁶²

Почетком 1892. године, Срби из Солуна молили су Цариградску патријаршију да им се отвори школа. Одлазак ученика на школовање у Београд и унутрашњост Србије, по оцени Срба из Солуна, није био најсрећније решење, па се сматрало да је много практичније и јевтиније да то буде у Солуну, Цариграду и Скопљу. На свршене ученике у Цариграду и Солуну... „неће падати са стране турске власти она сумња која је до сада постојала и много нам кварила и квари.“⁹⁶³ Патријаршија је одговорила солунском митрополиту: „одбити енергично претензије Срба, јер у Солуну никада није било српске школе, и не треба да је буде“.⁹⁶⁴ Патријаршија је имала искључиво право да отвара школе за немуслиманско становништво.⁹⁶⁵ Отварала је, међутим, само грчке школе. Прва српска школа је ипак отворена 6. децембра 1892. године, на основу члана 129 турског закона о јавној настави из 1869. године.⁹⁶⁶ На отварању ове школе највише је радио учитељ Димитрије Поповић, који је постављен за власника и управитеља ове школе.⁹⁶⁷ Школа се налазила у Куфаловској махали, „уписано је одмах преко 30 ученика“ а „већ школске 1893/94. године чак 70-так ђака“.⁹⁶⁸ Иако су у току 1892. године предате четири молбе у Солуну солунском валији и у Јенице Вардару за отварање српских школа,⁹⁶⁹ и у току

⁹⁶¹ За Битољски и Солунски вилајет дозвола је добијена тек у априлу 1897. године. (Види: Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 299.)

⁹⁶² И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској*, 301.

⁹⁶³ *Српске гимназије у Цариграду, Солуну и Скопљу*, у: *Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894-1934*, Скопље 1934, 29.

⁹⁶⁴ П. Балкански (Михаило Ристић), *Српски народ у скопљанској епархији и његове школе у 1896-1897. години*, Београд 1899, 93.

⁹⁶⁵ И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској у 18. и 19. веку*, Београд и Нови Сад 1902, 19.

⁹⁶⁶ П. Балкански (Михаило Ристић), *Српски народ у скопљанској епархији и његове школе у 1896-1897. години*, 93.

⁹⁶⁷ Учитељ Димитрије Поповић је био родом из Ресна (Охридски санџак). Био је ђак учитеске школе у Београду. Брат Тенка Поповића. Драган Суботић, *Делатност Владимира Љотића у ослобађања српског народа у Турској до 1909. године*, Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804-1912, Београд 1912, 263.

⁹⁶⁸ Стојан Зафировић, *Српске гимназије у Цариграду, Солуну и Скопљу, Историјски преглед њихова живота и рада (1892-1894)-1934*, Скопље 1934, 28-29.

⁹⁶⁹ Прва молба са 72 потписа најугледнијих грађана предата је солунском валији 8. фебруара 1892. године, а до краја те године још три. Године 1894. предато је 11 молби и 1 депеша валији солунском. И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској*, 390.

школске 1893/94. године у Солуну, све је и даље било „по старом,“ остала је и даље само једна школа. Према попису била је то мушка школа са 63 ученика и 12 ученица и само 3 учитеља.⁹⁷⁰ Срби су и даље упорно тражили отварање српских школа, доказући своју народносну присутност на овом простору: „Из солунског вилајета, заједно са оним делом Малеша, који истина припада административно косовском вилајету, али по црквеној подели струмској Епархији, поднело је до сада молбе за српске школе 66 градова и села“, наводи Иван Иванић.⁹⁷¹

Иако се у неким раније објављеним радовима и архивским документима може видети бројно стање ученика у неким школама, статистички сређених података о броју ученика у српским школама у Македонији немамо све до отварања српских конзулата у Скопљу, Битољу и Солуну. Што ови подаци нису сачувани постоји више разлога. Митрополије које су биле у рукама Грка нису водиле школску статистику нити пак службену преписку с просветним властима у Србији. Црквено-школске општине нису имале увида над радом првих црквених и приватних школа, кад су саме почеле да отварају своје школе у Македонији било органа који би се старао о школама. Приближне податке о броју ученика можемо добити на основу броја послатих буквара и читанки из Србије, иако се зна да је добијано више уџбеника него што је било ученика. Због терора над Србима, знатног иселавања српског становништва и великог миграционог кретања, број ученика у српским школама у Македонији за време српско–турских ратова 1876-1878. године и неколико година после Берлинског конгреса нагло се смањио. Због тих изузетно тешких услова и уписана деца су неуредно похађала наставу.⁹⁷² И поред таквих услова и малог броја ученика црквено-школске општине тежиле су да одрже школе како не би престале са

⁹⁷⁰ Исто, 374.

⁹⁷¹ Исто, 399.

⁹⁷² Похађање ученика у градским школама је било знатно боље у односу на сеоске школе. Сеоска деца чешће су одсуствовала с наставе у пролеће и јесен када има највише пољских радова. У градовима су родитељи уредније уписивали своју децу у школе, нарочито мушку. Но, ни сва деца која би се уписала нису редовно похађала наставу и излазила на завршни испит на крају школске године. Тако из извештаја школских ревизора о завршним испитима видимо да је на завршном испиту на крају школске године било мање ученика од укупног броја уписаних на почетку и у току школске године. Било је више разлога за слаб упис ученика у школе и њихово нередовно похађање наставе: тежак економски положај српског становништва у Македонији, ниска свест ђачких родитеља, нарочито на селу, о потреби школовања своје деце, недостатак прописа који би обавезивали родитеље да шаљу своју децу у школу, недостатак школског простора и слабо снабдевање ученика уџбеницима и школским прибором, нередован рад школа из разних разлога и тд.

радом. Тек од 1885. године број ученика у српским школама у Македонији почео се повећавати, како у оним раније отвореним тако и у новоотвореним школама.⁹⁷³

Сређеније податке о броју ученика у српским школама у Македонији имамо тек од деведесетих година XIX века. Из тог доба у многим школама сачуване су школске уписнице. Сређене податке о броју ученика у српским школама у Турској објавио је Милојко В. Веселиновић у статистикама за 1892, 1892/93, 1893/94, и 1895/96. годину.⁹⁷⁴ Веселиновић наводи податке да је у школској 1893/1894. години у скоро целом турском царству било 123 српске школе са 5386 ђака и 173 учитеља, само у Скопском санцаку и Прешевској и тетовској кази у истој години било је 52 школе, 1957 ученика и 61 учитељ.⁹⁷⁵ Статистички подаци М. Веселиновића о броју школа у Македонији нису потпуни. Он је изоставио више школа па је зато приказан и мањи број редовних ученика него што их је у ствари било.⁹⁷⁶

Значај српских школа за чување и развијање националне свести српског становништва у Македонији у XIX веку био је од посебне важности. У њима су стекли основно образовање читаве генерације младих људи, од којих је даљим школовањем створена прва народна интелигенција, која је почетком XX века постала носилац ширег стваралаштва на плану народног просвећивања и развоја културног и националног живота. Тада су учитељи, уз помоћ напредних снага из народа, оснивали културна, патриотска и привредна друштва. Они су се налазили у одборима црквених фондова и привредних организација, руководили књижицама, певачким и другим друштвима која су одиграла велику улогу у национално-пропагандном плану.

Од Македоније преко Косова и Метохије, Рашке области и Црне Горе водили су главни трговачки путеви који су је повезивали с Јадранским морем и западноевропским трговачким и културним центрима. Тако је српско школство у Македонији, поред веза са Србијом, било повезано и са српским школством у Црној Гори, Рашкој области и на

⁹⁷³Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 231-232.

⁹⁷⁴Милојко В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турском царству у 1892. школској години*, Београд 1893; Исти, *Статистика српских школа у Турском царству за 1892/93 и 1893/94, и 1895/96. годину*, Београд 1896; Исти, *Статистика српских школа у Турском царству за 1895/96. годину*, Београд 1897.

⁹⁷⁵М. В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турском царству за 1892/1893. и 1893/1894. школску годину*, Београд 1896, 71-72.

⁹⁷⁶Милојко В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турском царству у 1892. школској години*, Београд 1893; Исти, *Статистика српских школа у Турском царству за 1892/93 и 1893/94. годину*, Београд 1896; Исти, *Статистика српских школа у Турском царству за 1895/96. годину*, Београд 1897; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 232-234.

Косову и Метохији. Због свог повољног географског положаја, Скопље постаје главни пропагандни центар, не само за Македонију већ и за Косово и Метохију и Рашку област. Скопље је тада служио и као веза преко које се достављала помоћ од Србије за српске школе и учитеље у Турској. Из једног архивског документа види се да се црквено-школска општина из Ђаковице обратила Министарству просвете Србије за помоћ и у молби наводи да помоћ може да им се пошаље преко хаџи Ђорђија, трговца из Скопља. Александар Богојевић, учитељ из Тетова, у писму Стеви Димитријевићу, ректору Богословско учитељске школе у Призрену, моли га да се заузме да неко из конзулата у Приштини преузме књиге на граници и да им те књиге пошаље по Аци Илићу, учитељу у Скопљу. На овакве везе Скопља и других градова у Македонији са градовима на Косову и Метохији и у Рашкој области указују многи документи.

Везе су одржаване на разне начине – преко трговаца, занатлија и разних мајстора (зидара, зоографа и резбара) који су се сусретали на великим вашарима и другим местима у Турској, преко монаха који су често путовали ради скупљања прилога за манастире или ради обиласка манастирских метоха, преко ходочасника који су посећивали наше познате средњовековне манастире о великим верским празницима, као и преко црквено-школских општина, школа и појединаца. Тако су трговци из Приштине, на великом вашару у Прилепу 1858. године, упознали учитеља Милана Ковачевића и договорили се са њим да дође за учитеља у Приштину.⁹⁷⁷ На иницијативу српског конзула у Скопљу М. Ристића и споразума скопског и рашко-призренског митрополита, наставници Богословско-учитељске школе у Призрену извршили су прву ревизију школа у скопској епархији 1894. године. Наставник ове школе Петар Костић извршио је ревизију школа у Куманову, Кратову и Кочану, а Сава Поповић, такође наставник ове школе, извршио је ревизију у школама у Скопљу, Тетову и Гостивару.⁹⁷⁸

У Скопљу, Солуну и Битољу школовао се знатан број ученика и из других српских области које су биле под турском влашћу. Највећи број те деце учио је у учитељској и Вишој женској школи у Скопљу.

⁹⁷⁷ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Просветне и политичке прилике ...*, 186.

⁹⁷⁸ Јагош Ђилас, *Српске школе ...*, стр. 173. ф. н. 425.

Постављање учитеља и организација наставе

У старим црквеним и манастирским школама учитељи су били свештеници и монаси, њих су издржавале цркве и манастири. У световним приватним школама учитељи су били из редова занатлија, трговаца и других за то време писмених људи из народа. Рад у школама овим учитељима није било главно и једино занимање, што значи да они нису били учитељи професионалци. Образовање ових учитеља било је на ниском нивоу, без минимума педагошких знања, због чега настава у тим школама није превазилазила обим учења читања и писања. Рачун се учио само у школама у којима су радили нешто способнији учитељи.

Ни учитељи у првим општинским школама нису били много образованији од ових у старим световним приватним школама, али су они били професионалци јер им је рад у школама био главно занимање. Плаћале су их црквено-школске општине на основу утврђеног уговора. Висина награде зависила је од спреме учитеља и економске моћи општине, кретала се у распону од 800 до 2000 гроша годишње. Но, и када су црквено-школске општине преузеле на издржавање школе, учитељи су и даље примали повремену награду у новцу и натури од ђачких родитеља.⁹⁷⁹

У периоду брзог развоја српских световних школа у Македонији, од 1856. до почетка српско–турских ратова 1876. Године, стање се знатно изменило у погледу образовања учитеља тако и њиховог награђивања. Велики број учитеља у том периоду дошао је из Србије и Војводине, који су се школовали у београдској, призренској или карловачкој богословији, учитељској школи у Сомбору, неколико њих и у Духовној академији у Кијеву. Више од половине учитеља у српским световним школама у Македонији имало је општу спрему на нивоу образовања учитеља у Србији. Но, у неким школама и даље су радили свештеници – старошколци и учитељи са недовољним образовањем за рад у школи. Многи учитељи нису били задовољни са висином плате коју су добијали од црквено-школских општина, а оне нису имале довољне и предвидљиве изворе прихода. Делом је то надокнађивано тако што је део учитеља, непосредно или преко школа или црквено-школских општина, примао из Србије сталну и повремену помоћ.⁹⁸⁰

⁹⁷⁹ П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену* 19.

⁹⁸⁰ Исто, 13; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 244.

Од српско–турских ратова 1876-1878. године па до средине осамдесетих година XIX века положај српског становништва у Македонији био је изузетно тежак, самим тим и материјални положај учитеља у српским школама. Од средине осамдесетих година XIX века Србија ја појачала рад на побољшању укупног положаја српског становништва у Старој Србији и Македонији. Оснивањем српских конзулата у Скопљу, Солуну и Битољу Србија је преузела исплату плата српским учитељима у Македонији па се њихов материјални положај почео поправљати. Конзулати су радили на оснивању нових српских школа у Македонији и правили распоред учитеља. Из документације конзулата може се видети да повећани број српских школа у Македонијине не прати адекватно повећавање броја учитеља. Разлози су вишеструки, најважнији су: после српско–турских ратова 1876-1878. године турске власти нису дозвољавале српским учитељима из Србије и других српских територија да долазе и раде у овим крајевима као учитељи; други разлог су настале промене у Богословско-учитељској школи у Призрену, када је 1889/90. школске године школовање у овој школи продужено са три на шест година, а 1900/01. школске године сведено на четири, с тим што су се у I разред примали кандидати који су претходно завршили четири разреда гимназије. Тако је тек школске 1904/05. године завршила школовање прва генерација ученика која се уписала са предспремом од четири разреда гимназије. Од 1905/06. до 1911/12. школске године ову школу је завршило 95 ученика, од којих је већина била из Македоније.⁹⁸¹

Када је августа 1888. године Аксентије Хаџи Арсић из Приштине дао предлог министру просвете и црквених дела да се оснују по једна пуна српска гимназија у Скопљу и Солуну или Битољу а у свим главним варошима да се отворе основне српске школе, истовремено је предложио и да се наставници и учитељи за ове гимназије и основне школе „плаћају одавде, а деца која буду у њима учила да се издржавају о нашем трошку“, а учитељи за основне школе „за време док не настану тамошња деца за та места, да се нађу и пошаљу одавде и да им се даде пристојно издржавање. ... Ако се учитељи друкчије неби могли наћи за та места, онда позвати све оне младиће из тих крајева који су се овде учили па се сада налазе у државној служби, да тамо оду и школе отворе.... Ово тим пре, што су се ови младићи за то и спремали и што је њихова нарочита дужност да тамо иду... Тако је за

⁹⁸¹ *Споменица педесетогодишњице Богословско-учитељске школе у Призрену 1871-1921*, 148-152; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 246.

неко време и рађено, а од пре 12-тину година, који се год од ђака са оне стране границе пређе овамо, више се тамо не враћа него остаје овде и даје му се државна служба. Њихову будућност треба колико је могуће осигурати, јер без тога њихова се борба у садање доба не да замислити, пошто Бугарска своје учитеље сразмерно добро плаћа и на томе добро и успева.“⁹⁸²

Од осамдесетих година XIX века Србија је преузела обавезу давања плата српским учитељима у Турској па су се сваке године у државном буџету обезбеђивала потребна средства у ову сврху.⁹⁸³ Али учитељске плате и даље су биле испод просека осталих категорија службеника, што је свакако утицало да им материјални услови живота буду слаби. Да је српска влада правила разлику у награђивању учитеља у Старој Србији и Македонији види се из једног извештаја В. Карића, сужбеника Просветно-политичког одељења Министарства иностраних послова Србије, који о овом питању каже: „Што се тиче плата учитељских ми мислимо да не може служити исто мерило за предео северно од Шаре и Црне Горе и за предео јужно од тих планин, дакле у Македонији. У Старој Србији имамо само да одржимо оно што се затекло а овамо у Македонији имамо да освајамо, борећи се и са Турцима и са Бугарима. У Старој Србији можемо и треба да дајемо само помоћ општинама, а у Македонији морамо да плаћамо све, па често и кирију школску и књиге бесплатно давати. Ваља се управљати од случаја до случаја а никако правило не постављати.“⁹⁸⁴

Вицеконзул у Скопљу П. Манојловић је у писму председнику Друштва Светога Саве С. Николајевићу изнео своја мишљења, примедбе и предлоге везане за српске школе у Македонији и Старој Србији и поједине личности са којима је сарађивао. Имена личности није конкретно наводио, већ у шифрама на основу Списка шифрованих личности. По мишљењу вицеконзула Манојловића, положај српског учитеља у Македонији и Старој Србији био је изузетно тежак. Он наглашава да високо цени храброст, самопрегалаштво и одушевљеност српских учитеља, који се и „поред правих

⁹⁸²АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, ПП бр. 137, Аксентије Хаџи Арсић из Приштине-Министру просвете и црквених дела В. Ђорђевићу, Прокупље 13. VIII 1888.

⁹⁸³Сачињен је буџет за финансирање подизања нових школа, плаћање двадесетак учитеља, као и за отварање књижара у неколико значајних места Старе Србије и Македоније, затим давање потпоре Призренској богословији, Цариградској патријаршији и манастирима Дечани, Пећ и Хиландар. М. Самарџић, *Србија и бугарско питање 1878-1885*, Зборник Матице српске за историју, 77-78 (2008), 213.

⁹⁸⁴Архив КиМ, фонд Јована М. Јовановића, фотокопија извештаја Просветно-политичког одељења бр. 713 од 20. IV 1891. године; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 253.

танталових мука, поред страха од душмана наше народне мисли, поред неисказане оскудице у извесним приликама, годинама тако јуначки боре и често, врло често понуде одбијају, које се с призрењем на њихову плату, сјајним назвати морају, а то све само из начела из родољубља.... Али кад поред свију тих неприлика, још и плата кроз два, три, па као што ме уверавају и по четири месеца изостане, можете ли Господине, онда још жалоснијег положаја замислити, кад се сетите, да ови људи немају своје куће, немају свог винограда, своју њиву, па чак ни оца, ни мајке, ни брата – никог. Он ништа нема, до своју скромну плату, за коју он чак и зна, да су му је турске власти његовом угњетачу послали, али од кога он њу тек треба, као милостињу, да испроси.“ Манојловић даље каже да не зна ко је крив што учитељи у Македонији и Старој Србији, до тада, нису на време добијали плату, да ли је то управитељ Призренске богословије Петар Костић или прота Сима из Тетова, преко кога су учитељи у тетовском округу добијали плате, или и један и други. Али да би се престало са таквом праксом Манојловић моли председника Николајевића: „Господине, будите ви тумач жеља, будите ви отац овој сиротињи и заступајте је, где год буде потребно: код турске власти, код Г. Министра, код Скупштине Народне, да се с овом сиграчком већ једном прекине!“ и предлаже „да се плата сваком учитељу тромесечно унапред издаје... Сви у иностранству употребљени чиновници, плаћају се обично дупло боље, него они у земљи: зашто да се овде не одржава ако не баш исто начело, а оно да им се бар учини онолико, колико је могуће, колико је право.“⁹⁸⁵ Вицеконзул Манојловић је нарочито указивао на мале плате стручних учитеља који су дошли у Македонију из Србије и других српских територија. Он је издвојио једанаест таквих учитеља и за њих је од Министарства просвете и црквених дела тражио плате од 400 до 550 динара, тј укупно за ове намене 6 260 динара.⁹⁸⁶

Да заиста није било реда и редовности у исплати плата учитељима у Македонији и Старој Србији говоре нам подаци о њиховим личним захтевима Министарству просвете и црквених дела, посланству у Цариграду и конзулатима да им се исплате заостале плате и друга потраживања. Ови захтеви не ретко били су и условљени да ће у Београд довести и

⁹⁸⁵ АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, ПП бр. 53, П. Манојловић-С. Николајевићу, Скопље, 8. II 1888.

⁹⁸⁶ АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, ПП бр. 12, П. Манојловић-З. Р. Поповићу, Београд 8. II 1888; Исто, ПП бр. 24, З. Р. Поповић-В. Ђорђевићу, Београд 24. II 1888.

остале учитеље којима плате нису исплаћене да у неку руку принуде Министарство да се њихова жеља изврши.⁹⁸⁷

У периоду од 1890. до 1912. године српске школе у Турској нису могле много рачунати на помоћ у учитељима из Србије, у овим областима морало се радити на школовању учитеља за своје потребе. Страни поданици нису могли добити радна места као учитељи у Турској, више се морало рачунати на учитеље који су били родом из ових крајева. Влада Србије покушавала је на више начина да омогући учитељима из Србије да могу службовати у овим крајевима, али у томе није имала много успеха.⁹⁸⁸

Тако се, и поред пораста броја српских школа у Старој Србији и Македонији, број учитеља није повећавао. Иако се један број учитеља који су били родом из Старе Србије и Македоније и даље школовао у Србији у редовној и скраћеној једногодишњој учитељској школи у Београду, од којих су многи постали управитељи школа и први школски ревизори, и тако се стварао кадар који је био носилац напредних новина у настави и у раду на преображају школа, ипак све до почетка XX века Богословско-учитељска школа у Призрену била је главна школа за спремање учитељског и свештеничког кадра за српске школе у овим областима. Пред крај XIX века и гимназија у Скопљу, која је отворена 1894/95. Године, почела спремати учитеље за српске школе у Турској. Отварањем 5. и 6. разреда ове гимназије, у чијим наставним плановима су се налазиле и педагошке науке, створени су услови за школовање учитељског кадра за српске школе у овим областима. Ови разреди гимназије касније су прерасли у учитељску школу у Скопљу, што је имало велики значај за спремање стручног учитељског кадра.⁹⁸⁹

Многи учитељи који су савесно обављали своје задатке, у условима када им нико није могао гарантовати личну безбедност, често нису били задовољни поступцима не само српских конзула и митрополита него и осталих који су се по разним основама и на разне начине мешали у њихова питања. У решавању многих питања (одређивању висине плата појединим учитељима, њихов размештај и др.) сукобљавала су се мишљења многих

⁹⁸⁷ АС, МИД, ПО, 1888, фасц. III, дос. VII, пов. бр. 291, С. Новаковић-Д. Франасовићу, Цариград, 29. III 1888.

⁹⁸⁸ Министарство иностраних дела Србије позивало се на уговоре које је Влада Србије потписала с Турском, на основу којих турске власти нису имале право да забрањују учитељима из Србије да долазе и раде у овим крајевима. Нова конзуларна конвенција од 26. фебруара 1896. и трговачки уговор од 17. октобра 1906. године, а нарочито члан 1. трговачког уговора, загарантовали су српским поданицима у Турској слободу рада и занимања.

⁹⁸⁹ М. В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турском царству за 1895/1896. школску годину*, Београд 1897; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 246.

фактора па је из тих сукоба настало тзв. ”Учитељско питање”. Први пут у Министарству иностраних дела Србије састављен је плански распоред учитеља за школску 1890/91. годину.⁹⁹⁰ Из извештаја Михаила Ристића, службеника Министарства иностраних послова Србије, од 15. фебруара 1891. године види се да је Србија 1890. године помагала 99 учитеља (од којих 12 учитељица) у Старој Србији и Македонији.⁹⁹¹

Њихове плате су биле овако распоређене:

Од 100 до 199 динара годишње	2 учитеља
од 200 до 299 динара годишње	11 учитеља
од 300 до 399 динара годишње	12 учитеља
од 400 до 499 динара годишње	27 учитеља
од 500 до 599 динара годишње	-- учитеља
од 600 до 699 динара годишње	12 учитеља
од 700 до 799 динара годишње	8 учитеља
од 800 до 899 динара годишње	10 учитеља
од 900 до 999 динара годишње	10 учитеља
од 1000 до 1050 динара годишње	7 учитеља

Из овог прегледа о висини плата учитеља уочава се њихова велика разлика, јер је висина примања учитеља зависила од школске спреме и дужине радног стажа. Највећа плата учитеља била је 1050, а најмања 100 динара годишње, што значи да је разлика била више од 10 пута. Укупна новчана помоћ коју је те године дала влада Србије износила је 56 694 динара, или просечно по једном учитељу 572 динара годишње. Од наведеног броја учитеља 52 су добијали годишње испод 500 динара. Од када су почели да примају плате из буџета Србије положај српских учитеља у Турској се донекле поправио у односу када су их плаћале само црквено-школске општине. Ристић у овом извештају наводи да су српски учитељи у Турској неуредно примали плате и да су учитељи у градовима били боље плаћени од учитеља у селима, што нам говори да још увек њихов материјални положај није био решен па су им услови живота и даље били тешки.

⁹⁹⁰С. М. Капетановић, *Педесетогодишњица обнове основних школа у Јужној Србији*, Политика (Београд) 10. X 1940; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 132; З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије...*, 110.

⁹⁹¹С. Капетановић, *Српски учитељ и турски државни испит 1890. г. у Скопљу*, Братство, књ. XXI (1927), 126; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 252.

У даљем делу овог извештаја, М. Ристић наводи да од ових 99 учитеља ради свега 49, и то они у Старој Србији који потпадају под призренску Богословско-учитељску школу, приштински конзулат и царинарнице на Јавору и у Рашкој, док због разних забрана турских власти већина учитеља у Македонији нису изводили наставу.⁹⁹²

Снабдевање школа уџбеницима и наставним средствима

Настава у српским школама у Македонији у другој половини XIX века не би могла да тако брзо доживи општи преображај да школе нису биле снабдевене уџбеницима из Србије. Иако је још од 1844. године Јован Стерија Поповић почео да ради на припремању и штампању уџбеника у Србији, планском и систематском решавању овог питања пришло се тек 1849. године када је при Попечитељству просвештенија „образована школска комисија, којој је било стављено у дужност, поред осталог, да припреми све уџбенике за основне и средње школе“.⁹⁹³ Већ следеће године чланови ове комисије припремили су и издали следеће уџбенике: Архимандрит Гаврило Поповић: Српски буквар, Свештену историју и Катихизис; Љубомир Ненадовић: Српску историју; Коста Дикић: Српску граматику; Јован Гавриловић: Земљопис Србије и Турске; Коста Бранковић: Писмена сочиненија; Филип Христић: Прву читанку, Другу читанку, рачуницу и Прва знања.⁹⁹⁴ Ове и неке касније штампане уџбенике (Трећа читанка, Збирка молитава, Земљопис за 3. разред, Прегледница српског народа, Историја српског народа, Молитвослов и др.) Попечитељство просвете и црквених дела Србије слало је српским школама у Турској 1857, 1863, 1869. и 1872. године.⁹⁹⁵ Када је 1868. године званично уведен Вуков правопис у Србији, Ђорђе Натошевић је написао буквар који је штампан 1870. године у Београду под називом „Буквар за основне српске школе“. Буквар Натошевића уведен је у наставу и заменио дотадашњи буквар Архимандрита Гаврила Поповића, који је имао два издања (Мали буквар 1850. и Српски буквар за основне српске школе 1860).⁹⁹⁶

⁹⁹²С. Капетановић, *Српски учитељ и турски државни испит 1890. г. у Скопљу*, 126; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 252.

⁹⁹³Ж. Ђорђевић, *Историја васпитања у Срба*, Београд 1958, 45; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 220.

⁹⁹⁴Рад. Т. Миловановић, *Историја педагогије (табаџи)*, 400; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 220.

⁹⁹⁵Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 78. и 220 - 221.

⁹⁹⁶*Буквари и букварска настава код Срба*, Педагошки музеј Београда, Београд 1963, 14. и 18; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 222.

У старим школама уџбенике су замењивале црквене књиге, међу којима су биле као главне Чаславац и Псалтир. Учитељи у црквеним, касније приватним и основним школама, набављали су књиге преко трговаца и монаха који су долазили из Свете Горе, Фрушке Горе и манастира у Србији, а онда су их сами или заједно са бољим ученицима преписивали. Из тих преписа ученици су учили. Ове књиге нису сасвим потиснуте из употребе појавом српских световних школа у Македонији, јер им је Србија све до седамдесетих година XIX века поред световних уџбеника (буквара, читанке и др.) достављала и ове књиге.

После оснивања Просветног одбора (1868. године) створен је у Србији бољи увид у расподелу уџбеника а Државна штампарија у Београду била је експедитивнија у одашиљању књига. Процедура за добијање уџбеника била је једноставна: да се књиге добију довољна је била молба школе, учитеља или црквено-школске општине. Поред осталих средстава са којима се служила пропаганда Србије у крајевима под Турцима, школске и друге књиге имале су важну улогу у читавом овом плану. Због тога је тако брзо био удовољено захтевима у школским уџбеницима и то бесплатним дељењем. Због повећаног броја српских школа у Старој Србији и Македонији и све већег обраћања школа, црквено-школских општина и појединих учитеља за новчану помоћ и помоћ у уџбеницима, Попечитељство је сваке године повећавало средства у буџету за ову сврху.

Увођењем нових предмета (природне науке, историја и земљопис) у српским школама у Македонији почињу све више да се употребљавају наставна средства у процесу наставе. Србија је од шездесетих година XIX века школама почела да поред уџбеника доставља и нешто од учила и наставних средстава: школске карте, школске атласе, словарице, сликовнице, глобусе, табле. Многа та наставна средства уништена су у току ратова 1876-1878. године и до њих се више тешко долазило све до пред крај XIX века. Узрок слабој опремљености школа училима и наставним средствима није био само недостатак финансијских средстава за њихову набавку, већ и несхватање важности њихове примене у наставном процесу и недовољне обучености учитеља за њихову примену. Већина старих и нешколованих учитеља који, иако су имали нешто од наставних средстава, нису били оспособљени да их користе, па су она у тим школама више користила за украс учионица и ходника него за наставу. Тако је све до краја турске владавине настава у већини српских школа у Македонији била прожета вербализмом,

учењем напамет. Међутим, у неким школама, иако нису могле да набаве географске карте и друга наставна средства за рад, један мањи број млађих и школованих учитеља су заједно с најбољим ученицима прецртавали географске карте и правили једноставнија наставна средства, као што су цртежи помоћу којих су представљани основни географски појмови (подножје, страна, врх, брдо, клисура, долина) или слике геометријских фигура (троугла, квадрата, правоугаоника, многоугла и круга).⁹⁹⁷

Србија је била главни и једини извор снабдевања српских школа у Македонији са школским уџбеницима од половине XIX века до ослобођења 1912. године.⁹⁹⁸ Период до 1876/78. године, је време када се српске школе отварају без већих проблема, многе су радиле без дозвола, није било проблема у снабдевању школа уџбеницима и наставним средствима. Књиге су достављали трговци, монаси, учитељи и путописци.

Поред оваквог мишљења, има и другачијих. Српска књига је у једном временском интервалу била забрањена од стране турских власти. Могла се продавати и у школама користити само она књига која је од стране власти била одобрена. Од 1856. године стране књиге могле су се пренети у Турску само уз специјалну дозволу.⁹⁹⁹ О забрани српских књига Тодор Станковић пише: „Турске власти нису пропуштале ниједну књигу из Кнежевине Србије, у којој би било поменуто и само име Србин или Србија. Такве су књиге сместа уништаване, а са доносиоцима таквих књига поступало се као с велеиздајницима.“¹⁰⁰⁰ И Петар Митропан је имао слично мишљење о овом проблему. „Лакше је било пронети кроз Турску онога доба комитску бомбу него какву књигу, па ма она и не садржала у себи ничег револуционарног. Књиге се нису могле слободно ширити, оне су се могле кријумчарити.“¹⁰⁰¹

Српско-турски ратови 1875. до 1878. године, као и појачани терор турских власти над српским становништвом у Старој Србији и Македонији и формирање преког војног суда у Приштини који су уследили после ових ратова тешко су се одразили и на даљи рад српских школа у овим областима. Многе наше школе су затворене, учитељи прогнани, затворени или побијени. После Берлинског конгреса турске власти предузимају драстичне

⁹⁹⁷Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 207-208.

⁹⁹⁸Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 219.

⁹⁹⁹Ј. Влаховић, *Прве српске школе, књиге и књижаре у 19. веку под Турцима на Косову и Метохији*, „Зборник за историју школства и просвјете“, бр. 5, Загреб, 1969/70, 359-378.

¹⁰⁰⁰Т. Станковић, *Белешке о Старој Србији и Македонији*, Ниш, 1915, 39.

¹⁰⁰¹„*Политика*“, Београд, 21. VI 1940

мере да код Срба сломе дух отпора и наду на присаједињење Старе Србије и Македоније Србији. Снабдевање српских школа уџбеницима из Србије ишло је изузетно тешко, тако да је у школама било све мање књига. Ови и многи други узроци условили су опадање наставе у школама које су наставиле рад. Тражећи начина да се ово стање поправи, Србија је рачунала и на помоћ руских конзулата у Скадру и Призрену, преко којих је послала нешто уџбеника. Ни овај начин није био поуздан, 1883. године руски конзул Јастребов имао је непријатности због једног континента књига што је Србија послала за српске школе у Турској.¹⁰⁰²

Штампање књига и растурање школама у Македонији

Да би спречила даље опадање наставе у српским школама у Старој Србији и Македонији Србија је покушавала да реши ову тешкоћу у снабдевању српских школа у Турској уџбеницима и другим књигама. Уредник српског текста у листу "Косово", Петар Симоновић¹⁰⁰³ и словослагач Трифун Радивојевић¹⁰⁰⁴ штампали су у вилајетској штампарији у Приштини 1884. године прву читанку за српске школе у Отоманској

¹⁰⁰²Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 223.

¹⁰⁰³Петар Симоновић је родом из Приштине. Као угледни грађанин постао је члан „Идаре Меџлиса“. Тај му је положај омогућио да добије сагласност косовског валије да лист „Косово“, после престанка рада војног суда у Приштини 1884. године, почне излазити с паралелним текстом на турском и српском језику. Због националног рада Петар Симоновић је осуђен на три године робије и казну је издржавао у Куршумли-хану у Скопљу. По изласку из затвора прешао је у Србију, и у Београду почео да издаје лист „Македонија“. Уместо њега за главног уредника српских текстова у листу „Косово“ именован је Михаило Ђорђевић. Излагање овог листа са текстовима и на српском језику у периоду 1884-1888. године било је од посебног значаја јер је представљало, заједно са текстовима на српском језику у ранијем листу Призрен који су објављивани у периоду 1871–1877. године зачетак наше журналистике у крајевима под Турцима, као значајног друштвеног фактора за васпитање и образовање људи. Оцена о вредности и значају ових листова за српски народ у Турској може се дати на основу питања која су у њима третирана и на који начин, и колико су утицали на културно подизање Срба у овим крајевима. На основу тога закључујемо да је значај текстова на српском језику у овим листовима за српски народ у Турској био вишеструк и он се, поред осталог, огледао у следећем: српски народ је био информисан о свим важнијим променама у Турској и значајним догађајима у свету, текстови су битно утицали на ширење писмености код Срба у овим крајевима, на подизању народне свести и културе. Значи да, и поред тога што су ови листови били званични органи турске власти, преко којих је она пропагирала своју политику, текстови на српском језику у овим листовима су одиграли значајну улогу у подизању народног духа и просвећивању. Опширније о листу „Косово“ и раду Петра Симоновића видети у: П. Митропан, *Штампа Јужне Србије*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937, Скопље 1937, 888-889; Б. Недич, *Прилози за историју штампе у Јужној Србији*, Јужни преглед (Скопље), март 1930, 141-144.

¹⁰⁰⁴Трифун Радивојевић је био прота и архијерејски намесник у Призрену. За графичког радника оспособио се уз Максима Давидовића, који је био словослагач за српске текстове који су излазили у листу „Призрен“ у периоду 1871. до 1877. године

царевини.¹⁰⁰⁵ До тада су биле у употреби читанке Филипа Христића, које су штампане 1850. године за I и II разред и 1853. године за III разред, а све три 1863. године имале су друго прерађено издање. Такође у употреби су биле и читанке Ђорђа Натошевића, које су штампане 1870. године и то за I разред заједно са букваром, а за II, III и IV разред посебно.¹⁰⁰⁶ Петар Митропан наводи да је штампан и буквар,¹⁰⁰⁷ али ово није утврђено.

Ова читанка, која је по замисли аутора требало да колико-толико отклони празнину која је настала у школама због недостатка других уџбеника, била је подељена на осам поглавља, у којима се говорило о школи, породици, човеку, дому, пољу, шуми, води и ваздуху, са основним појмовима из земљописа, познавања природе и других предмета. Све су то били краћи чланци чија садржина није прелазила обим знања што су ученици стицали из стварне наставе у првом и другом разреду. Она је била намењена ученицима првог и другог разреда, али с у недостатку осталих читанки свакако употребљавала и у осталим разредима. По обиму, садржају и техничкој опреми далеко је заостајала иза тадашњих уџбеника у Србији, јер је штампана на хартији слабијег квалитета, формата 15 x 11 см. и имала 72 странице чистог текста (није имала слика и илустрација).¹⁰⁰⁸

Због стања које је владало у овим областима после Берлинског конгреса, многих сметњи и техничких тешкоћа, штампање других уџбеника није могло доћи у обзир. Требало је добити дозволу турских власти, наћи штампарију која би брзо обавила свој посао, припремити нове текстове, обезбедити новац за штампање, што је у постојећим условима било немогуће, па се морало одустати од планова штампања други уџбеника. Такође, и дотадашњи илегални начин снабдевања школа уџбеницима из Србије постао је исувише ризичан, могао је довести до хапшења учитеља и затварања школа.¹⁰⁰⁹ Да би се подигла настава у постојећим школама на виши ниво и омогућило и убрзало отварање нових школа, морали су се тражити нови путеви и начини снабдевања уџбеницима српских школа у Старој Србији и Македонији. Нарочито је било важно пронаћи легалан начин у снабдевању уџбеницима и осталим књигама.

¹⁰⁰⁵Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 68, ф. н. 265.

¹⁰⁰⁶Ж. С. Ђорђевић, *Наше читанке у 18. и 19. веку*, „Настава и васпитање“, бр. 5, Београд 1952, 382.

¹⁰⁰⁷П. Митропан, *Штампа Јужне Србије*, 889 .

¹⁰⁰⁸Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 223-224.

¹⁰⁰⁹Србија је покушавала да и преко руских конзулата у Скадру и Призрену унесе што више књига за српске школе у Стару Србију и Македонију. Али ни овај начин преношења књига није био поуздан јер је 1883. године руски конзул Јастребов имао непријатности због једног континента књига што га је Србија послала. (Види: П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену*, 71).

Да би се избегло кријумчарење књига у Старој Србији и Македонији које је носило многе неповољне последице, Министарство просвете и црквених дела Србије је прихватило иницијативу управника Призренске богословије П. Костића и новембра 1884. године упутило захтев за одобравање штампања, растурања и коришћења уџбеника у српским школама у Турској, најпре Цариградској патријаршији а нешто касније и турском министарству просвете у Цариграду.¹⁰¹⁰

Да би се убрзало добијање овог одобрења, а на прелог посланика Ј. Грујића, Министарство просвете и црквених дела Србије је 11. новембра 1884. године у Цариград послало и управника Призренске богословије П. Костића, да код Патријаршије „представи начин којим би се према тамошњим приликама наше школе бар књигама могле снабдети“ и да код турске државне цензуре издејствује одобрење за штампање и коришћење уџбеника за Богословију и друге српске школе у Старој Србији и Македонији. Обзиром да је Цариградска патријаршија одуговлачила са одговором, Костић се у Цариграду за помоћ обратио српском посланику Ј. Грујићу. Председник Министарског савета и министар иностраних дела М. Гарашанин захтева од српског посланика у Цариграду Грујића да овакав захтев П. Костића проследи и турском министарству просвете. „Дојакошњи начин снабдевања школа српских у Македонији и Старој Србији, школским књигама, врло је неподесан. Сваки транспорт књига који се одавде шаље мора се претходно послати у Цариград, да се тамо подвргне цензури државној, па се чак одатле на место одредења разашиле. ... Ово снабдевање било би далеко подесније и брже кад би се књиге могле штампати у Цариграду, где би једанпут за свакад издржале цензуру и после се према потреби тамо прештамповале – и одатле разашилале.“¹⁰¹¹

Захваљујући великој упорности српског посланика у Цариграду Грујића и П. Костића, турско министарство просвете је позитивно одговорило марта 1885. године на захтев Министарства просвете и црквених дела Србије, одобравајући цензурисање и

¹⁰¹⁰За српску дипломатију постојала су два пута којима се могло ићи у настојању да се помогне српским школама у Македонији, односно да се дође до одобрења за штампање књига и њихово коришћење у школама. Један је био обратити се Патријаршији и користити се привилегијама и заштитом Цариградске патријаршије, а други обратити се Турском министарству просвете и добити потребне дозволе. (Видети: АС, МИД, ПО 1885, фасц. IV, досије VII, бр. 198, М. Гарашанин-Посланику у Цариграду Ј. Грујићу, Београд 23. III 1885; АС, МИД 1885, ППО, 1885, фасц. I, бр. 8, Ј. Грујић–М. Гарашанину, Београд 30. III 1885; К. Џамбазовски, *Културно-просветне везе Македонаца са Србијом током XIX века*, 151; Ј. Доклестић, *Српско-македонски односи во XIX-от век до 1879. година*, 397; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу, 1889-1897*, 337; М. Самарцић, *Делатност Милутина Гарашанина ...*, 117-118.

¹⁰¹¹АС, МИД, ПО 1885, фасц. IV, досије VII, бр. 198, М. Гарашанин-Ј. Грујићу, Београд 23. III 1885.

штампање 32 књиге, од којих су највећи број били уџбеници за српске основне школе у Турској и Богословију у Призрену, а било је и неколико педагошких књига намењених учитељима. „По прегледу и превлачењу што је за изостављање у свакој књизи, издато је одобрење за штампање или уношење и употребљавање стављено на крају на свакој књизи, и опет за сваку књигу на засебној листи с позивом на нумеру и назив књиге, која се одобрава. Још су само српска Синтакса због неких примера и Карићева карта Српских земаља због имена ”Старе Србије” и тд. неокончане. За све друге Г. Костић има у рукама и одобравајуће листове и примио је натраг књиге снабдевене одобрењем.

Тако се има једанпут одобрење за српске књиге, које се могу и штампати и уносити и учити у Турској“, каже посланик Србије у Цариграду Ј. Грујић.¹⁰¹²

Цензура школских књига извршена је тек онда када су из њих одстрањени сви чланци са садржином која турским властима у Цариграду није одговарала. Пошто се овде није радило о уџбеницима који су штампани у Београду посебно за српске школе у Турској, већ о оним којима су се служиле школе у Србији, било је тешко уклонити из њих све чланке, текстове и слике који су својом патриотском поуком и садржином на неки начин били уперени против Турске. Као пример многих чланака овакве садржине наводимо текст из одељка за земљопис, XII глава - ”Србија“ где пише да „Србија ће бити отечество свих Срба... Срба има и изван Србије. У држави Турској има 2160000, а у држави Аустроугарској 2000000 а у Црној гори 12000.“ У одељку Српска историја пише „Децо, вас је Србин родио, па стога се и ви Срби зовите. То ћете име до смрти ваше носити, тиме ћете се пред светом дичити и ако ко науми да вам га одузме и место њега друго какво наметне, ви ћете онда пре умрети него то учинити“. Такође и чланци „О слободи“ или „О вољењу отечества“, у којима се говори да омладину треба васпитавати на примерима својих предака који су се борили за слободу своје земље ио потреби уједињења свих Срба, имају садржину родољубивог карактера.¹⁰¹³ Да би се добило одобрење за њихову употребу у српским школама у Турској, ове уџбенике требало је ослободити текстова овакве и сличне садржине

¹⁰¹² АС, МИД 1885, ППО, 1885, фас. I, бр. 8, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Београд 30. III 1885; Види још: АС, МИД, ПО 1885, фасц. IV, досије VII, бр. 198, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Београд 5. IV 1885.

¹⁰¹³ И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској*, 296-297; П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену*, 70-75; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 225.

Одобрењем од стране турске цензуре, које је у марту издајствовао управник призренске Богословије П. Костић, да буде дозвољено коришћење српских уџбеника у школама у Османском царству, решен је велики проблем који је отежавао напоре претходних српских влада на ширењу српске просвете на просторима Царства. Петар Костић се задржао у Цариграду до маја 1885. године, када је предао турском Министарству просвете 32 уџбеника¹⁰¹⁴ за Богословију и друге српске школе у Старој Србији и Македонији, са изменама и допунама које су направили он и Иван Иванић.¹⁰¹⁵ „Оскудица у потребним књигама, коју су наше (школе) у Турској трпеле и још трпе, као и све остало што стим у вези стоји, да наше тамошње школе не само опстану, него да се још и умноже, принудило ме је да прошле године овде дођем, да Вам г. Министре, све то, уколико ми је могуће, било, изложим и представим начин, којим би се, према тамошњим приликама, наше школе бар књигама могле снабдети. То је изазвало потребу да одем са извесном цели у Цариграду, да сад овде дођем, и да морам опет у Цариград ићи, и тамо свој посао довршити“, пише Костић председнику владе М. Гарашанину.¹⁰¹⁶ Укупни трошкови његовог путовања и боравка у Цариграду износили су 2040 динара па он моли председника владе Гарашанина да му надокнади разлику у тошковима од 1 140 динара, јер му је Министарство просвете и црквених послова при поласку на пут 11. новембра 1884. године исплатило 900 динара.¹⁰¹⁷

О корацима које је Костић предузео у Цариграду председника владе М. Гарашанина је 30. марта 1885. године известио посланик у Цариграду Ј. Грујић. „Костић - доневши преко 30 различитих књига, какве су нужне, које за основне које за богословску школу – имао је пре свега осигурати одобрење не само за унос у Царство, но и за предавање таквих књига у школама по Царству. Како су све те књиге написате за српске

¹⁰¹⁴Ово су уџбеници који су били штампани за школе у Србији. Због тога је и било тешко уклонити из њих све чланке, текстове и слике који су својом садржином на неки начин били уперени против Турске. Садржина многих чланака у овим уџбеницима била је родољубивог карактера и у њима се говорило о потреби уједињења свих Срба, да се омладина васпитава на примерима својих предака који су се борили за слободу своје земље. Да би се добило одобрење за штампање и употребу ових уџбеника у српским школама у Турској требало је исте ослободити од текстова овакве или сличне садржине. Одобрење за штампање ових књига је добијено тек кад су из њих једноставно одстрањени сви чланци са садржином која турским властима у Цариграду није одговарала. На насловној страни цензурисаних књига стајао је натпис: „За основне српско-народне школе у Отоманској царевини, Трошкови фонда С. А. Игуманова“. И даље, у тексту на турском: „По дозволи Високославног Царско Отоманског министарства просвете у Цариграду бр. ____ “. (Видети: П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену*, 74).

¹⁰¹⁵И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској*, 298-299.

¹⁰¹⁶АС. МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 31, П. Костић- М. Гарашанину, Београд 31. V 1885.

¹⁰¹⁷АС. МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 31, П. Костић-М. Гарашанину, Београд 31. V 1885

школе с погледом на српску а, наравно без икаквог обзира на турску власт, то већ само представљање таквих књига на одобрење изазива сумњу.... По прегледу и превлачењу што је за изостављање у свакој књизи, издато одобрење за штампање или уношење и употребљавање стављено на крају на свакој књизи, и опет за сваку књигу на засебној листи с позивом на нумеру и назив књиге, која се одобрава.... Тако се има једанпут одобрење за српске књиге, које се могу и штампати и уносити и учити у Турској.¹⁰¹⁸ И службеник Просветно-политичког одељења Саватије Милошевић у извештају о раду тог одељења од 1885-1892. године истиче рад П. Костића на снабдевању уџбеницима и другим књигама српских школа у Старој Србији и Македонији. „Бивши ректор призренске богословије Петар Костић провео је 1884-1885. године дуже времена у Цариграду радећи на томе да од турске власти издејствује одобрење за унос у Турску неких књига нарочито за тамошње потребе у Београду штампане“.¹⁰¹⁹

Из поверљиве преписке између Посланства у Цариграду и Министарства иностраних дела Србије у пролеће 1885. године, може се закључити да се тражило решење за оснивање српске штампарије и књижаре у Цариграду или неком месту у Македонији и Старој Србији, где би се вршила и цензура књига.¹⁰²⁰ Дилема где да се штампају одобрене књиге за српске школе у Македонији и Старој Србији, решена је одлуком М. Гарашанина „да је засад најближе и најбрже, и у исто време и најјевтиније штампати те књиге у Београду“. А за у будућности Гарашанин предлаже оснивање српске штампарије у Хиландару. „То је ближе Македонији, на коју треба директније дејствовати. Пренос књига железницом био би много лакши из Солуна до Скопља, него из Цариграда.“¹⁰²¹ До оснивања српске штампарије у Турској требало је отворити књижаре за српске школске књиге у Призрену, Скопљу и другим већим местима из којих би се бесплатно снабдевале српске школе. Власнику књижаре би се давала утврђена плата, а он би књиге бесплатно давао уз некаве потврде (рачуне).¹⁰²²

¹⁰¹⁸ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 8, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Београд 30. III 1885.

¹⁰¹⁹ Архив Косова и Метохије, Фонд Јована М. Јовановића, фотокопија извештаја Саватија Милошевића о раду ПП одељења од 1885. до 1892. године; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 224-225.

¹⁰²⁰ АС, МИД, ПО 1885, фасц. IV, досије VII, бр. 198, М. Гарашанин-Ј. Грујићу, Београд 23. III 1885; АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 8, Ј. Грујић-М. Гарашанину, Београд 30. III 1885; АС, МИД, ППО 1885, фасц. I, ПП бр. 34, М. Гарашанин-Ј. Грујићу, Београд 13. VI 1885; АС, МИД, ППО, 1888, фасц. III, ПП бр. 31, Вицеконзул у Скопљу-З. Р. Поповићу, Скопље, 17. V 1888.

¹⁰²¹ АС, МИД, ППО 1885, фасц. I, ПП бр. 8, МИД Србије-Ј. Грујићу, Београд 30. IX 1885.

¹⁰²² АС, МИД, ППО 1885, фасц. I, ПП бр. 8, МИД Србије-Ј. Грујићу, Београд 30. IX 1885.

Пошто су турске власти завршиле цензуру српских књига, Министарство иностраних дела Србије замолило је Управу Државне штампарије да на рачун Министарства иностраних дела „уколико је можно скорије штампа за потребе српских основних и средњих школа у С. Србији и Македонији школске књиге од издања Државне Печатње, које ће јој са потребним изменама поднети г. Петар Костић, ректор призренске Богословије.“¹⁰²³ Секретар Министарства иностраних дела Србије Ђ. Поповић доставио је списак школских књига које треба штампати 22. маја 1885. године Управи државне штампарије. Након тога је под именом фонда Симе Андрејевића-Игуманова¹⁰²⁴ приређено издање српских школских књига за Турску, на којима је на насловном листу написано на српском и турском језику да је штампање одобрено од турских власти. Међутим књигама, поред осталих, били су и уџбеници: буквар, читанка и земљопис.¹⁰²⁵

¹⁰²³ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 36, Секретар Министарства иностраних дела Ђ. Поповић–Управнику државне штампарије, Београд 22. V 1885.

¹⁰²⁴ Сима Андрејевић-Игуманов, рођен је 30. јануара 1804. године у Призрену а умро је 24. фебруара 1882. године у Призрену. Школовао се у манастиру Св. Марка у Призрену, код брата Аксентија који је био игуман Манастира. Отуда му и надимак Игуманов. У овом манастиру провео је детињство и један део своје младости и за оно време стекао добро образовање. Бавио се прерадом и трговином дувана. Као трговац је радио у Алексинцу, Битољу, Цариграду, Одеси и Кијеву. Док је боравио у Алексинцу умрле су му жена и кћерка. Након Тога сина Манојла одвео је са собом у Цариград и уписао га у грчку школу, а затим иду у Одесу и тамо отвара радњу. Када се обогатио, почео је да се бави добротворним радом. Слао је богате прилоге у новцу и стварима црквама иманастирима по јужној Србији. Од 1855. године Игуманов почиње да шаље у Призрен веће прилоге за подизање цркве. Свесрдно је помагао школовање младих Срба и искрено се интересовао за просветне прилике у Србији. У Одеси му се пружила прилика да се упозна с радом бугарског комитета. Почиње да ради да се у Призрену отвори руски конзулат. Још већу материјалну помоћ почео је да шаље после преласка у Кијев, где је купио још једну мању фабрику. Његова кућа у Кијеву била је стециште студената из Србије, у којој се врло живо полемисало о свим проблемима који су тиштили српски народ у Турској. У Кијеву га је задесила још једна трагедија. Умире му син јединац Манојло. Но Сима није клонуо духом већ наставља да се стара о просвети у свом завичају. Године 1866. шаље у Призрен Илију Ставрића, који је био свршио духовну академију у Кијеву. Затим, 1869. године, почиње да врши припреме за отварање Богословије у Призрену. За ову школу Игуманов откупљује пет кућа и даје Одбору за српске школе и цркве у Турској помоћ од 1000 наполеона. Поред тога, одабрао је пет питомаца које је послао у Београд на школовање. То су били: Петар Костић, Ђорђе Камперелић, Јован Деспотовић, Тома Поповић и Арсеније Шијаковић. Одбор је почео да подиже угледну школску зграду 1871. године у којој је 1872. године смештена Призренска богословија (од 1889. године Богословско-учитељска школа), која је дала значајан број учитеља и свештеника, не само јужној Србији, него и Црној Гори, Босни и Херцеговини. Издржавање те просветне институције осигурао је једним имањем, купљеним у Београду на Теразијама. Своје богатство је пренео у Србију и 1880. године тестаментом завештао целокупну своју имовину за добротворне акције просветне циљеве Срба у Турској. Помоћ је најчешће упућивана под фирмом тзв. Фонда Симе А. Игуманова иза кога је, у ствари, стајало Министарство иностраних дела. Његова имовина у самом Београду процењена је тада на око 6 300 000 динара. У центру Београда, на Теразијама, се налази његова задужбина, тзв. Игуманова палата. Видети опширније о животу и раду Симе Андрејевића-Игуманова у: *Споменица педесетогодишњице Богословско-учитељске школе у Призрену 1871-1921*, Београд 1921; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 102; В. Бован, *Сима А. Игуманов, живот и дело*, НУБ „Иво Андрић“, Приштина-Београд, 2004; Р. Грујић, *Сима Андрејевић-Игуманов*, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. I, Београд 1927).

¹⁰²⁵ Народна библиотека Србије, Збирка Јована Хаџи-Васиљевића, II-413-III-377.

На списку који је направио секретар Министарства иностраних дела Србије Ђорђе Поповић су се нашле 30 књига:

I. По 1000 (хиљаду) комада: Познавање домовине и света у осн.; Упутства за предавање буквара; Осмогласник за богослове; Црквено богословије; Докматично богословије;

II. По 2000 (две хиљаде) комада: Дитесова Методика; Дитесова Теорија педагогије; Пецићева Ботаника; Пецићева Зоологија; С. Новаковићева Граматика I –IV; Познавање човека; Историја цркве за средње школе; Пространији Катихизис; Сретеновићева Граматика славенског језика; Рачуница за I. разред ниже гимназије; Читанка славенског језика;

III. По 10 000 (десет хиљада) комада: Читанка за I. разред основне школе I, II, III; Мали Катихизис за; Рачуница за I. и II. разред, III и IV; (разни) Писмени састави; Црквена историја; Славенски буквар; Мала српска граматика; Буквар.¹⁰²⁶

Управа Државне штампарије у Београду вратила је Министарству иностраних дела списак књига допуњен ценама њиховог штампања, повезивања и укоричавања. Са списка је без икаквих објашњења изостављена Мала српска граматика. Цена коју је понудила Државна штампарија за укупну тражену услугу (изузев Мале српске граматике) износи 68 846 динара и 60 пара.¹⁰²⁷ За основне школе штампано је по 10 000 примерака књига, за средње школе по 2000, а за Призренску Богословију по 1 000 примерака.¹⁰²⁸ Један део ових књига, у вредности од 6 510 динара II. Костић је почетком јуна из Београда однео у Цариград, где је српски посланик Ј. Грујић требао да обезбеди књижду која би прихватила и складиштила ове књиге, а из које би се, преко Солуна, Скопља и Призрена, књиге делиле школама.¹⁰²⁹ Месец дана касније по налогу Министарства иностраних дела Државна штампарија у Београду испоручила је књиге у вредности од 967 динара и 35 пара.¹⁰³⁰ Крајем јула Министарство просвете Турске је у Цариграду, после извршеног

¹⁰²⁶ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 36, Ђ. Поповић–Управнику државне штампарије, Београд 22. V 1885; Народна Библиотека Србије, Збирка Јована Хаџи-Васиљевића, II-413-III-377.

¹⁰²⁷ АС, фонд МГ, бр. 831, Управник државне штампарије-МИД-у Србије, Београд 25. V 1885.

¹⁰²⁸ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

¹⁰²⁹ АС, фонд МГ, док. бр. 82, М. Гарашанин–Посланику у Цариграду, Београд 7. VI 1885; АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 34, М. Гарашанин–Посланику у Цариграду, Београд 13. VI 1885; АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

¹⁰³⁰ АС, МИД, А (административно одељење), 1885, фасц. XXI, бр. 100, МИД Србије–Управи Државне штампарије, Београд 1. VII 1885; АС, МИД, ПО, фасц. IV, досије VII, пов. бр. 198, МИД Србије–Управи Државне штампарије, Београд 1. VII 1885.

прегледа, предало П. Костићу 56 сандука приспелих из Београда, које су до 15. августа превезене у Солун, одатле касније у Призрен, где је у Богословији вршена њихова даља расподела.¹⁰³¹

Трошкови око штампања и растурања књига исплаћени су из средстава Министарства иностраних дела и буџета Министарства просвете и црквених дела, која су одређена за просветне и црквене послове у Старој Србији и Македонији.¹⁰³² Да би снабдевеност српских школа у Македонији и Старој Србији била што боља, Министарство иностраних дела је препоручило Државној штампарији у Београду да за две српске школе изван Србије „прикупи и спакује у пакете какве обично пошта прима“ и изванредан број мапа и других књига, које нису биле на списку за цензурисање, и то: по 2 примерка мапе Краљевине Србије, мапе Европе по Сидовом систему, мапе Србије у корицама, планинглоба (глобуса) од Дежордена у великом и малом формату, Планинглоба Наша земља, мапе Азије и северне Америке по Сиду; такође по примерак књига Службеника, Проскомидија, Србљака, Требника, Логике од Радуловића, Методике за народне школе, Рачунице I и II дела, Теорије педагогије, Наставних планова, Упутства у практичном рачунању, Упутства за предавање Домовине и света, (Упутства за предавање српског језика), Физике за учитеље основних школа, (Осмогласника) и Црквеног пјенија II део, и по 20 примерака Псалтира и Часловаца.¹⁰³³ Управа Државне штампарије послала је тражене књиге, изузев Упутства за предавање српског језика, које Државна штампарија није ни штампала и Осмогласника, чије штампање није било још завршено.¹⁰³⁴

Ради бољег снабдевања српских школа, Министарство иностраних дела је почетком јула 1885. године откупило 600 примерака књиге „Српски свет“ од београдског учитеља Петра Никетића, и код Државне штампарије штампало 500 примерака књиге Рад Збора Србо-Македонаца у Нишу и састанак великошколаца по Македонском питању, а нешто касније код исте штампарије наручило је штампање 1 500 примерака књиге Рад свих зборова у Србији по питању Македонском, која је била редигована како би се могла по Турској слободно растурати.¹⁰³⁵

¹⁰³¹ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 68, Ј. Грујић-М. Гарашанин, Цариград 19. VIII 1885.

¹⁰³² АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

¹⁰³³ АС, МПс, 1885, фасц. XVIII, ПП бр. 90, МИД Србије–Управи Државне штампарије, Београд 18. VII 1885.

¹⁰³⁴ АС, МПс, 1885, фасц. XVIII, ПП бр. 90, Управа Државне штампарије- МИД-у, Београд 22. VII 1885.

¹⁰³⁵ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

Да би се набављање српских књига за школе у Османском царству олакшало, препоручено је нашем посланику у Цариграду да покуша наћи у турској престоници „једног од постојећих књижара коме би се могле српске школске књиге дати на стовариште, па да се после, према потреби, отуда узимљу и разашилу. У исто време покушано је да се да се такво једно стовариште отвори у Скопљу, или да се тамо отвори права књижара искључиво за српске школске књиге... да се то исто учини и у Призрену, Солуну и Хиландару.”¹⁰³⁶ Међутим, турске власти су у почетку сумњале да ће све ићи како је договорено и како је цензура одобрила, тако да су прве експедиције књига ишле претежно преко Цариграда, што је свакако био тежи и даљи пут. Сумњу турским властима подсицали су бугарски пропагатори (агенти), позивајући се на то што је на књигама писало да је место издавања Београд, као и на то што су књиге морале бити смештене у скопски конзулат. Они су такође и код народа изазивали страх да ће сносити последице ако њихова деца буду користила ове књиге.

Иако је П. Костић успео да издејствује одобрење од стране турске цензуре да буде дозвољено коришћење српских уџбеника у школама у Османском царству и прву количину књига пренео преко Цариграда и поделио српским школама,¹⁰³⁷ чиме је привремено решен проблем који је отежавао напоре претходних српских влада на ширењу српске просвете на просторима Царства, Грујић истиче потребу проналажења могућности да се у Турској штампају књиге за српске школе. Извештавајући председника владе Гарашанина о снабдевености књигама српских школа, Јеврем Грујић у извештају од 30. марта 1885. године каже да он настоји да се ово питање што подробније размотри како би се школе што брже и лакше снабдевале књигама. Предлагао је отварање једне штапарије у Призрену одакле би се, у погодном моменту, пребацила у Скопље или неколико српских штапарија у Цариграду, Београду, Солуну, Хиландару и Призрену, чијим радом би ово питање било најцелисходније решено. Поред уџбеника, у тим штапаријама штампале би се и друге књиге и листови часописи. У овој штапарији „неће се никад ништа штампати,

¹⁰³⁶АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

¹⁰³⁷Посланик Ј. Грујић је за ангажовање управитеља Богословско-учитељске школе П. Костића, који је о овоме преговарао са турским министарством просвете, предложио председнику владе М. Гарашанину да Министарство иностраних дела исплати Костићу 1000 динара на име надокнаде трошкова које је имао током ових преговора. АС, МИД, ППО 1885, фасц. I, ПП бр. 8, Ј. Грујић-М. Гарашанин, Цариград 30. III 1885; М. Самарџић, *Делатност Милутина Гарашанина ...*, 118.

што би носило на себи карактер ма какве агитације,“ чиме би били избегнути проблеми са турском цензуром. Остале књиге штампале би се у Београду.¹⁰³⁸

У програму рада у Старој Србији и Македонији, који је средином 1885. године председник владе поднео краљу Милану, између осталих, налазило се и питање штампања и растурања школских књига преко Призренске богословије, са одобрењем турске цензуре и отварање у будућности књижара у Скопљу, Призрену, Солуну и Хиландару. У Хиландару је предвиђено и оснивање српске штампарије за штампање школских и других књига.¹⁰³⁹ Избијањем српско-бугарског рата 1885. године успорен је национално-пропагандни рад Србије у Македонији па је питање штампања уџбеника у Турској одложено.

Ово питање је поново покренуто крајем 1886. године, када је за посланика Србије у Цариграду постављен С. Новаковић. Он је у извештају Министарству просвете Србије 28. априла 1888. године дао предлог у вези са штампањем и растурањем школских књига у Турској. Он је закључено је да је подизање штампарије у Турској скуп посао, а није био неопходан, ако су већ постојале штампарије у којима се могло штампати на српском језику. Новаковић је предложио министру иностраних дела Ч. Мијатовићу да се српске књиге могу штампати у угледној штампарији и књиговезачкој радњи у Цариграду, чији је власник Немац Бајхел. Предложио је да се најпре прештампају корице и насловни лист за цензуром одобрених књига које су штампане у Београду, а онда и да се штампају нове књиге.¹⁰⁴⁰ Због понуђене цене штампања, на крају се одлучило за штампарију А. Зелића и Синова.

Посланик Новаковић је предложио да се у Цариграду прво штампају Буквар и Читанка. Пошто је био мишљења да ученици првог и другог разреда могу слушати наставу и на македонском језику, а да се у трећем и четвртном разреду настава изводи на српском језику, он је у новом извештају Министарству просвете Србије 21. маја 1888. године предложио да се штампа македонски буквар, а у једном од нешто каснијих извештаја предложио је штампање и македонске читанке, што је и усвојено.¹⁰⁴¹ Почетком

¹⁰³⁸ Исто.

¹⁰³⁹ АС, МИД, ППО, 1885, фасц. I, ПП бр. 44, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 225-226.

¹⁰⁴⁰ АС, МИД, ППО, 1888, фасц. II, ПП бр. 85, С. Новаковић-Ч. Мијатовићу, Цариград, 20. IV 1888.

¹⁰⁴¹ К. Џамбазовски, *Културно-општествение врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје, 1960, 247-250; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 226.

јуна 1888. године Министарство иностраних дела послало је списак књига за које су турске просветне власти дале одобрење за употребу у српским школама у Турској посланику Стојану Новаковићу, како би он са тог списка изабрао књиге које је најпре требало штампати. На списку се налазило 26 књига, од којих је он направио списак 12 приоритетних.¹⁰⁴²

Акција која је започета 1885. године дала је своје прве резултате штампањем Македонског буквара у Цариграду 1889. године у 7000 примерака.¹⁰⁴³ Македонски буквар је био веома добро прихваћен, у битољском вилајету је био толико тражен да су упућене нове пошиљке из Цариграда. На захтев С. Новаковића, Министарство просвете Србије послало је у Цариград 11 уџбеника у 7000 примерака, чија је насловна страна прештампана, а затим су књиге упућене у Скопље, Солун и Битољ ради расподеле школама.¹⁰⁴⁴

Крајем 1889. и наредне 1890. године штампане су још седам књига и Каледар "Голуб" у штампарији "А. Зелић и синови".¹⁰⁴⁵ Укупни трошкови око припреме за штампање и само штампање ових седам књига и Календара "Голуб" износили су 13 017, 01 динара.¹⁰⁴⁶ Да би се Стојан Новаковић ослободио од свих техничких послова око штампања и растурања уџбеника, председник владе и министар иностраних дела Краљевине Србије у српско посланство у Цариград послао је Милојко В. Веселиновић,

¹⁰⁴² АС, МИД, ПО, 1888, фасц. III, дос. VII, пов. бр. 499, С. Новаковић-Ч. Мијатовићу, Цариград, 18. VI 1888.

¹⁰⁴³ АС, МИД, ПО, 1889, фасц. V, дос. VII, пов. бр. 448, С. Новаковић-Министру просвете и црквених дела В. Ђорђевићу, Цариград, 17. V 1889; Аутор Македонског буквара био је Милојко В. Веселиновић. Турска цензура је на Арханђелов дан 1888. године дала одобрење за његово штампање и употребу у српским школама у Турској. АС, МИД, ПО, 1888, фасц. IV, досије I, пов. бр. 713, В. Ђорђевић-Ч. Мијатовићу, Београд 22. IX 1888; Исто, Ч. Мијатовић-С. Новаковићу, Београд 28. X 1888; АС, МИД, ППО, 1888, фасц. II, ПП бр. 236, С. Новаковић-В. Ђорђевићу, Цариград, 11. XI 1888; Исто, ПП бр. 235, С. Новаковић-В. Ђорђевићу, Цариград, 23. XI 1888.

¹⁰⁴⁴ К. Џамбазовски, *Културно-општествени врсци на Македонците со Србија во текот на XIX век*, 250; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 226.

¹⁰⁴⁵ Шест књиги су са списка који је направио Стојан Новаковић (Српски буквар у 8000 примерака, Читанка за први разред у 7000 примерака, Српска граматика, Читанка за други разред, Мала црквена историја, и Катихизис све у по 6000 примерака, што је, такође, усвојено) а додата је Македонска читанка која је штампана у 6 000 примерака и Каледар „Голуб“ у 3 500 примерака. (АС, МИД, ППО, 1890, ред 10, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград, 27. XI 1890; АС, МИД, ПО, 1889, фасц. V, досије VII, пов. бр. 884, Посланик у Цариграду С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград, 8. VIII 1889; Исто, пов. бр. 842, С. Новаковић-конзулу у Скопљу Ђ. Поповићу, Цариград, 14. VIII 1889); Види још: С. Зафировић, *Уџбеници, књиге, кабинети*, у: Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894-1934, Скопље, 1934, 101-108; Љ. Доклестић, *Српско--македонските односи во во XIX-от века до 1897. година*, 349-350.

¹⁰⁴⁶ АС, МИД, ППО, 1890, ред 10, пов. бр. 306, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград, 27. XI 1890.

који је добио задужење да се стара око ових послова и одредио да му се за време бављења овим послом исплаћује 2810 динара годишње.¹⁰⁴⁷

Рад на штампању уџбеника у Цариграду текао је по плану и до почетка школске 1890/91. године штампано је девет уџбеника, у укупном тиражу 70000 примерака (Македонски буквар у 7000, Српски буквар у 10000, Читанка за први разред у 8000, Читанка за други разред у 7000, Српска граматика од Магарашевића у 6000, Кратка црквена историја у 7000, Македонска читанка у 6000, Мали Катихизис у 7000 и Прва и Друга граматика од Живојина Симића у по 6000 примерака) и календар Голуб у 3 500 примерака.¹⁰⁴⁸ У току школске 1890/91. године штампана су још три уџбеника, у 24000 примерака (Мали земљопис од Владимира Карића у 6000, Читанка за трећи разред у 8000 и друго издање Македонског буквара у 10000 примерака).¹⁰⁴⁹ Школске 1891/92. године штампана су четири уџбеника, у тиражу од 24000 примерака (Природопис од М. Протића, Читанка за други разред, Црквена читанка за трећи и четврти разред и Хришћанска наука од Илића – све у по 6 000 примерака). Наредне школске године изашла су из штампе три уџбеника, у 35000 примерака (Српски буквар у 15000, Читанка за први разред и Читанка за други разред у по 10000 примерака). У периоду од 1889. до 1892. године штампана је читава серија приручника и црквених књига. У 1897. години штампано је девет уџбеника у 78000 примерака (Грамматика за први и други разред, Мали катихизис, Читанка за први, Читанка за други и Читанка за трећи разред – по 10000 примерака, а Хришћанске светиње, Природопис и Вежбанка за основне школе у по 6000 примерака).¹⁰⁵⁰ Укупно је у Цариграду од 1889. до 1897. године штампано 17 различитих уџбеника за основне школе, од којих су четири имале по два издања. (Буквар за основне српске народне школе у отоманској царевини, Мала српска граматика за народне школе, Мали катихизис, Читанка за 3. разред основне школе и Рачуница за српске основне школе).¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁷ АС, МИД, ПО, 1889, фасц. I, досије III, пов. бр. 913, С. Грујић-С. Новаковићу, Београд, 3. VIII 1889.

¹⁰⁴⁸ К. Џамбазовски, *Културно-општествениите врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје, 1960, 254; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 227; Љ. Доклестић, *Српско--македонските односи во во XIX-от века до 1897. година*, 350.

¹⁰⁴⁹ Љ. Доклестик, *Српско-македонските односи во XIX-от век, до 1897. година*, 349-350.

¹⁰⁵⁰ К. Џамбазовски, *Културно-општествениите врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, 255-257; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 227.

¹⁰⁵¹ Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во XIX-от века до 1897. година*, НИП "Нова Македонија", 349-350; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 341.

После одобрења турске цензуре да се може штампати Македонски буквар, крајем 1888. године посланик Новаковић је предложио турским властима да се све одобрене књиге за српске школе у Турској штампају у Цариграду и да се одобри отварање књижара у Македонији, преко којих би се те књиге растурале. Тако се у лето 1889. године већ приступило штампању већег броја српских уџбеника и око 3500 примерака календара "Голуб".¹⁰⁵² Упоредо са штампањем уџбеника за српске основне школе у Турској, радило се и на штампању уџбеника за гимназије и Богословију у Призрену.

Због уклањања из књига и уџбеника свих чланака, текстова и слика који су својом патриотском поуком и садржином на неки начин били уперени против Турске, њихов квалитет знатно је опао у упоређењу са књигама и уџбеницима из Србије. Тако, на пример, из читанке за четврти разред основне школе која је штампана у Цариграду 1899. године, турска цензура одстранила је све текстове чија је садржина могла да развија и јача патриотизам код ученика. У њој нема народних песама и прича, описа догађаја из народне историје, описа природе, уметничких штива, илустрација, слика и свега онога што треба да садржи једна добра читанка. Садржина је сувише скучена, има свега 34 прилога, од којих је више чланака намењено извођењу моралних поука у складу са нормама хришћанског морала (о Богу, о ближњима, о старијима, савет, завидљив тврдица, Соломонове изреке и друге), неколико прича, четири басне, неколико чланака који се односе на чување и негу тела, две песмице и неколико чланака о природи (шуми, земљи, води, ваздуху, птицама). Читанка се завршава поглављем о турској империји, где су хронолошки поређани турски владари и значајни догађаји из турске историје.¹⁰⁵³

Упоредо са штампањем уџбеника за српске основне и средње школе у Турској и Богословију у Призрену радило се и на припремању и штампању неких методских приручника и друге педагошке литературе, за које је добијена дозвола од турских власти. Међу тим књигама налазили су се: „Упутство за предавање буквара“ од Мих. Јовића, „Ручни рад“ од Јована С. Јовановића, „Методика“ од Дитеса, коју је превео на српски језик Милорад Шапчанин, „Теорија педагогије“ и друге. У том обимном и одговорном послу велику помоћ пружали су многи учитељи из Србије, писци и преводиоци

¹⁰⁵²АС, МИД, ПО, фасц. V, досије VII, пов. бр. 1132, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 12. IX 1889; АС, МИД, ПО, фасц. V, дос. VII, пов. бр. 1431, С. Новаковић-С. Грујићу, Цариград 28. X 1889; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија* ..., 138-140; С. Терзић, *Србија и Грчка* ..., 347.

¹⁰⁵³Ј. Ђилас, *Српске школе* ..., 228.

приручника и педагошких дела, удружења и родољуби који су желели да повећају квалитет наставе и олакшају рад учитеља.¹⁰⁵⁴

Иако је штампање уџбеника, методских приручника и других књига за српске школе у Турској настављено и у наредним годинама, због повећања броја школа у овом периоду, њих још није било довољно, па је снабдевање још увек било непотпуно.¹⁰⁵⁵ На подручју које су покривали скопски, битолски и солунски конзулат уџбеници су дељени ученицима бесплатно, док су на подручју приштинског конзулата продавани по цени која је била означена на корицама, што је било у складу са национално-политичком пропагандом и ситуацијом на терену.¹⁰⁵⁶

Покушај штампања Календара „Вардар“ у Цариграду 1885. године

Да би српски утицај у Турској што више ојачао, српска дипломатија уз потпору учитеља и свештеника на терену, ради на покретању листова у Цариграду на српском језику. Тако је влада М. Гарашанина, поред питања штампања уџбеника за српске школе у Турској, покренула код Порте 1885. године и питање издавања једног листа у Цариграду. Подносећи програм рада у Старој Србији и Македонији, председник владе Гарашанин је, поред о основним питањима, известио краља Милана и о томе да је крајем 1884. године у Београду штампан календар „Вардар“ у 4 000 примерака, чији је редактор секретар Министарства иностраних дела Ђорђе Поповић.¹⁰⁵⁷ Календар Вардар „својим добрим садржајем толико је сензације направио, да је био и предмет говора у бугарској и руској журналистици, а њихов главни чланак преводио се по руским новинама, као и у многим словенским и немачким листовима. Сви готово српски листови прештампали су га, а органи осталих Словена много су се њиме занимали“, пише Гарашанин краљу Милану.¹⁰⁵⁸ Зато је влада Србије планирала штампање једног листа за Србе у Старој Србији и

¹⁰⁵⁴Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 228-229.

¹⁰⁵⁵Народна библиотека Србије, Збирка Јована Хаџи-Васиљевића, II-413-V/11; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 227.

¹⁰⁵⁶Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 227-228.

¹⁰⁵⁷*ГИМНАС*, IV/1 (1879-1885), док. бр. 190, стр. 327, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885; Исто, док. бр. 37, стр. 77, Управник државне штампарије С. Рајичевић–М. Гарашанину, Београд 8. XII 1884; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 226.

¹⁰⁵⁸*ГИМНАС*, IV/1 (1879-1885), док. бр. 190, стр. 327, М. Гарашанин–краљу Милану, Београд 12. VII 1885.

Македонији и то у Цариграду. Овај лист би се звао „Вардар, лист за народне и просветне интересе Македонских Срба“. Директор пиротске гимназије Димитрије Алексијевић затражио је од министра просвете и црквених дела Новаковића да га постави за уредника овог политичког листа у Цариграду, који ће заступати српске интересе у Македонији,¹⁰⁵⁹ што је овај и прихватио.¹⁰⁶⁰

Влада Србије обавестила је посланика у Цариграду Ј. Грујића да се планира штампање листа и да ће за обављање тог посла бити послат Д. Алексијевић. Грујићу је наложено да упути уредника Алексијевића како да тражи дозволу за издавање листа и како да нађе штампарију за његово штампање. Дат му је и савет да са уредником одржава честе састанке, али што је више могуће да буду у тајности.¹⁰⁶¹

С. Новаковић је у току маја месеца направио нацрт пројекта издавања овог листа,¹⁰⁶² током августа заједно са Д. Алексијевићем и секретаром Министарства иностраних дела Ђ. Поповићем утврђен је и коначан пројекат, који је послао председнику владе Гарашанину.¹⁰⁶³ По коначном пројекту, лист ће се штампати под насловом „Вардар, лист за народне и просветне интересе Македонских Срба“. Пројектом листа одређен је његов правац и држање у односу на грчку, бугарску и руску штампу, као и у односу према Србији и Турској. Новаковић је сматрао да лист треба да заузме „што више пријатељски положај“ према Грцима и грчкој штампи, да не улази у полемику са њима, већ да их помаже и преводи, да што више рашири познанства са грчким новинарским круговима у Цариграду и ради на јачању српско-грчког заједништва.¹⁰⁶⁴ „Спрам Србије мора имати положај хладнокрван и објективан“, а изражавати „спрам Турске највећу лојалност“.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁵⁹ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 166, стр. 283, Директор пиротске гимназије Димитрије Алексијевић-министру просвете и црквених дела С. Новаковићу, Ниш 17. IV 1885.

¹⁰⁶⁰ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 166, стр. 283, Риста Бадемлић-Д. Алексијевићу, Ниш 18. IV 188; Архив КиМ, Фонд Ј. М. Јовановића, фотокопија извештаја Саватија Милошевића о раду Просветно-политичког одељења од 1885. до 1892. године; С. Терзић, *Србија и Грчка* ..., 226.

¹⁰⁶¹ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 202, стр. 348-349, М. Гарашанин-Посланику у Цариграду Ј. Грујићу, Београд 17. VIII 1885; Исто, прилог док. бр. 202, стр. 349-351, М. Гарашанин-Ј. Грујићу, Београд 21. VIII 1885; С. Терзић, *Србија и Грчка* ..., 226.

¹⁰⁶² ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 180, стр. 306, С. Новаковић-М. Гарашанину, Београд маја 1885.

¹⁰⁶³ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 195, стр. 336, С. Новаковић-М. Гарашанину, Београд 6. VIII 1885; С. Терзић, *Србија и Грчка* ..., 226.

¹⁰⁶⁴ Исто.

¹⁰⁶⁵ Исто.

Предвиђено је да се лист штампа у Цариграду, једном недељно у 500 примерака. Део тиража раздаваће се бесплатно а део ће се продавати путем преплате.¹⁰⁶⁶

Као што смо казали за уредника листа постављен је директор пиротске гимназије Димитрије Алексијевић.¹⁰⁶⁷ На путу за Цариград, Алексијевић се затекао у Бугарској за време прогласа о уједињењу Кнежевине Бугарске (6/18. септембра 1885), па је, у тој узаврелој атмосфери био изложен бугарском малтретирању. Тек после интервенције грчког конзула у Софији Рагависа, ослобођен је и враћен назад у Србију.¹⁰⁶⁸ (Рагавис је за време српско-бугарског рата 1885. године заступао српске интересе код бугарске владе). У очекивању одговора српска влада је наставила припреме за издавање листа под називом "Вардар". Али, издавање листа је одложено јер Порта није дала своју сагласност.¹⁰⁶⁹

Покушај да се штампа лист "Македонски глас"

Почетком августа 1886. године делегација Тајног македонског комитета, коју су предводили Коста Групчевић и Деспот Бацовић из Врања, поднела је српској влади нови предлог да се покрене издавање једног српског листа у Цариграду.¹⁰⁷⁰ Влада Краљевине

¹⁰⁶⁶ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 202, стр. 348-349, М. Гарашанин–Посланику у Цариграду Ј. Грујићу, Београд 17. VIII 1885; Исто, прилог док. бр. 202, стр. 350, М. Гарашанин-Ј. Грујићу, Београд 21. VIII 1885.

¹⁰⁶⁷ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 166, стр. 283, Риста Бадемлић-Д. Алексијевићу, Ниш 18. IV 1885; Исто, док. бр. 202, стр. 348-351, Ј. Грујић–М. Гарашанину, Цариград 21. VIII 1885.

¹⁰⁶⁸ ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 212, стр. 366-367, Д. Алексијевић–Р. Бадемлићу, Ниш 11. X 1885.

¹⁰⁶⁹ Архив КиМ, Фонд Јована М. Јовановића, фотокопија извештаја Саватија Милошевића о раду ПП одељења од 1885. до 1892. године; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 126, ф.н. 199.

¹⁰⁷⁰ Идеја о издавању једног српског листа у Цариграду покретана је и претресана у српској влади још од априла 1883. године када је председник владе и министар иностраних дела Краљевине Србије Милан Пироћанац формирао посебну комисију састављену од просветних и јавних радника који су добро познавали прилике у којима живи српски народ ван Србије „да промишља о средствима којима би се српски елемент изван границе Краљевине подржао“. Покретање једног српског листа у Цариграду био је девети предлог будућих најважнијих активности на заштити српских интереса у Старој Србији и Македонији које је појединачно на неколико страница разрадио Милош Милојевић. (Видети: Арх. Н. Дучић, *Рашко-призренска митрополија...*, 10-11; ГИМНАС, IV/1 (1879-1885), док. бр. 114, стр. 182-183, министар иностраних дела М. Пироћанац-министру просвете и црквених дела С. Новаковићу, Београд 12. IV 1883; Исто, док. бр. 115, стр. 183-184, С. Новаковић- М. Пироћанцу, Београд 12. IV 1883; Исто, 8 прилога док. бр. 115, стр. 184-205, Извештаји М. Милојевића које министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић доставља-М. Пироћанцу, Београд 12. IV 1883; Исто, *Културно-општествение врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, 147; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 125; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 224; Јб. Доклестић, *Српско--македонските односи во 19 века до 1897*, 211).

Србије је 8. августа 1886. године прихватила предлог који је изнео Коста Групчевић¹⁰⁷¹ и уз неке инструкције послала у Цариград: Косту Групчевића, Наума Јевровића, Васиља Карајовића и Томка Поповића, да заједно са послаником Новаковићем покушају „да добију одобрење за издавање једног књижевног недељног или петнаестодневног листа на македонском дијалекту, који би понешто и српски доносио и у којем би се македонски дијалекат савијао према српскоме узимљући све више и више чисто српскога.“¹⁰⁷² Министарство иностраних дела је посланству у Цариграду одобрило новчана средства у висини од 5 400 динара, на име исплаћивања плата Кости Групчевићу у Науму Јевровићу од 1. априла до 31. децембра 1887. године, која је износила по 300 динара месечно. Коста Групчевић и Наум Јевровић су се 1. маја 1887. године јавили посланику Новаковићу.¹⁰⁷³

¹⁰⁷¹ Коста Групчевић је рођен 1848. године у Охриду, који је тада припадао Турском царству, у кући богатог кројача. Кад је имао 16 година прешао је у Румунију, а затим у Беч. По повратку у Охрид заједно са браћом бавио се ћурчијским послом и трговином. Због сукоба са Турцима 1885. напустио је Охрид и отишао у Бугарску и постао студент на универзитету у Софији и члан студентског удружења „Свети Климент“. Исте године заједно са Наумом Јевровићем, Темком Поповићем и Васиљом Карајовићем формирао Македонски тајни комитет. Током 1886. године боравио је у Београду, где се са председником српске владе Милутином Гарашанином договорио да пређе у Цариград како би радио против остварења интереса Бугарске у Македонији. Године 1886. они су у Цариграду основали Друштво Србوماкедонаца. Током 1886. године боравио је у Београду, где се августа месеца сreo са председником владе Србије Милутином Гарашанином од кога је добио инструкције да се бори против бугарског Егзархата. На путу за Цариград ухапшен је од стране бугарских власти као руски шпијун и четири месеца провео је у бугарском затвору у Старој Загори. После притисака српског и руског посланика у Софији, Данића и Игњатијева, након четири месеца проведених у затвору пуштен је уз јемство, на условну слободу. Из Пловдива побегао је у Софију, где се нашао са Јевровићем, а затим априла 1887. године у Румунију, а одатле у Цариград. У Цариграду се јавио српском конзулу Стојану Новаковићу. Од тада је Групчевић један од најактивнијих српских представника у Цариграду, чести посетилац српског посланства и Цариградске патријаршије, јер су га сматрали великим противником пропаганде коју врши Бугарска егзархија у Македонији. Сматрало се и да је његова заслуга што су Срби добили две епархије и митрополитска места. Залагао се за македонску индивидуалност, а за македонске Словене је говорио да су Срби. Пошто је знао за огроман значај просвете залагао се за штампање књига и уџбеника на македонском. Током 1888. превео је буквар на македонски језик. Македонски буквар је током 1899. штампан у 6.000 примерака, а 1891. у 10.000 примерака. Од 1892. управљао је централном цариградском српском књижаром која је снабдевала све остале српске књижаре у Турској. У Цариграду је од 1889. до 1897. штампано 17 уџбеника за српске основне школе. Од 1897. до 1907. био је власник српскога недељника Цариградски гласник.

¹⁰⁷² На путу према Цариграду Коста Групчевић је био ухапшен у Источној Румелији и задржан у затвору. После 4 месеца затвора, пустили су га на јемство с наредбом да под полицијски надзор живи у Пловдиву. Групчевић је из Пловдива побегао под туђим именом у Софију где се нашао са Наумом Јевровићем. Плашећи се да их Групчевић не прокаже док је боравио у затвору Васиљко Карајовић и Томко Поповић су одустали од планираног посла и прикључили се Егзархату који их је распоредио као учитеље у Самокову и Солуну. Коста Групчевић и Наум Јевровић су априла 1887. године из Софије пребегли у Румунију, а одатле су наставили пут према Цариграду где су се 1. маја 1887. године јавили посланику С. Новаковићу. (АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, дос. IV, пов. бр. 502, посланик у Цариграду С. Новаковић–Д. Франасовићу, Цариград 1. V 1887; *ГИМНАС*, IV/2 (1886-1887), док. бр. 119, стр. 233-237, Наум Јевровић–Ј. Ристићу, Цариград 8. VI 1887; К. Џамбазовски, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, 149).

¹⁰⁷³ *ГИМНАС*, IV/2 (1886-1887), прилог док. бр. 28/II, МИД Србије–С. Новаковић, Београд 15. XI 1886; АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, дос. IV, пов. бр. 971, С. Новаковић–Ј. Ристићу, Цариград 3. XI 1887.

Након неколико дана одржали су састанак са Новаковићем, саставили су молбу за Великог Везира и договорили се о имену листа и правцу његовог рада. „У своју молбу они су ставили име ‘Македонија’. Пошто је лист с таким именом некада у Цариграду издавао П. Р. Славејков, пошто је име ‘Македонски глас’ такође било употребљено у Софији, пошто је ‘Вардар’ употребљен као назив нашега македонског календара и пошто би се тим именом боја може бити одвише брзо показала, договорили смо се да лист носи наслов Македонски лист, које име, колико нам је овде познато, никакав лист није носио.“ пише Стојан Новаковић.¹⁰⁷⁴ Што се тиче правца у коме ће радити овај лист договорено је следеће: лојалност према Турској; осуђивање бугарске интригашке радње, при организовању бугарске цркве и Егзархата; осуђивање бугарских интрига и агитација после ослобођења, до најновијег времена; испољавање жеље да се Македонија у миру од свачијег агитовања и проповедања сама из својих снага развија; свесно одрицање бугарске националности, без истицања било које друге; употреба македонског дијалекта без бугарског утицаја, са поступним све већим мешањем српскога. Лист ће дакле бити у почетку на чисто македонском дијалекту, да би се тиме придобило македонско становништво и да би се отклонила свака сумња да ће лист служити за политичку пропаганду. Овакав правац листа планиран је само за почетак, за прве бројеве, „али да се касније, пошто се пут утре, српској боји већега места да“ мишљења је Стојан Новаковић.¹⁰⁷⁵

После састанка и договора са С. Новаковићем, 14. јуна 1887. године Коста Групчевић и Наум Јевровић су великом везиру предали молбу да им се дозволи издавање једног српског листа. Велики везир их је примио добро и том приликом казао да ће се њихова молба проучити и кроз неколико дана ће се знати одговор.¹⁰⁷⁶ Но, и поред тога обећања одлучивање о овој молби се, по устаљеној турској пракси, одуговлачило па су Групчевић и Јевровић неколико пута одлазили код Порте да се распитују о њиховој молби. Затим су 11. августа 1887. године предали нову молбу великом везиру, овога пута

¹⁰⁷⁴ АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, дос. IV, пов. бр. 546, С. Новаковић-Д. Франасовићу, Цариград 15. V 1887; ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 119, стр. 233-237, Наум Јевровић-Ј. Ристићу, Цариград 8. VI 1887.

¹⁰⁷⁵ АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, дос. IV, пов. бр. 546, С. Новаковић-Д. Франасовићу, Цариград 15. V 1887; ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 119, стр. 237, Наум Јевровић-Ј. Ристићу, Цариград 8. VI 1887.

¹⁰⁷⁶ АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, дос. IV, пов. бр. 720, Стојан Новаковић-Ј. Ристићу, Цариград 20. VI 1887; ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 119, стр. 233-237, Наум Јевровић-Ј. Ристићу, Цариград 8. VI 1887.

на турском језику.¹⁰⁷⁷ Турске власти су под разним изговорима наставиле са одуговлачењем давања одговора на поднете молбе, из чега се може закључити да нису биле расположне да допусте да се један српски лист штампа у Цариграду. Тако су и овога пута уложена и велика новчана средства и велики рад, без конкретног резултата на остварењу овог циља.¹⁰⁷⁸ И поред тога, мисија Косте Групчевића и Наума Јевровића имала је неке резултате. По оцени посланика Новаковића, они су „путем личне радње, писама и обавештавања“ допринели да се у Македонији почео осећати незадовољство према Егзархату и у самим бугарофилским круговима. Зато председник владе и министар иностраних дела Јован Ристић препушта посланику Новаковићу „да с овом господом служите онако, како Ви за најкорисније нађете и да их, у случају да не добију дозволу за издавање листа, сматрате као аташиране Посланству и служите се њима за ширење наше мисли у Македонији путевима и начином, који Вам се учине најсходнијим.“¹⁰⁷⁹

Календар ”Голуб”

Пошто је Порта одуговлачила са издавањем своје сагласности за штампање листа на српском језику све до 1895. Године, када је почео да излази „Цариградски гласник“, С. Новаковић је 1889. године предложио да се у Цариграду штампа један календар под називом ”Голуб”, с прилозима научно-практичне садржине, који би попунио једну велику потребу за књигом код српског народа у Турској¹⁰⁸⁰ и уједно послужио као лектира у школама. Овај предлог прихваћен је и почетком децембра 1889. године, на основу одобрења турске власти, у штампарији А. Зелића и синова у Цариграду је завршено штампање првог боја календара ”Голуб” за 1890. годину у 3500 примерака.¹⁰⁸¹ „То је први календар који се у наше доба на српском језику штампа у Турској, и којим се издаваоци

¹⁰⁷⁷ АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, дос. IV, пов. бр. 831, С. Новаковић–Ј. Ристићу, Цариград 24. VIII 1887; АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, дос. IV, пов. бр. 971, С. Новаковић–Ј. Ристићу, Цариград 9. XI 1887.

¹⁰⁷⁸ ГИМНАС, IV/2 (1886-1887), док. бр. 179, стр. 348-349, Ј. Ристић–С. Новаковићу, Београд 7. XI 1887; АС, МИД, ПО 1887, фасц. V, дос. IV, пов. бр. 971, С. Новаковић–Ј. Ристићу, Цариград 9. XI 1887.

¹⁰⁷⁹ Исто.

¹⁰⁸⁰ Архив КиМ, Фонд Јована М. Јовановића, фотокопија извештаја Саватија Милошевића о раду ПП одељења од 1885. до 1892. године.

¹⁰⁸¹ АС, МИД, ПО 1889, фасц. V, дос. VII, пов. бр. 1506, С. Новаковић–конзулима у Солуну, Скопљу и Битољу, Цариград 9. XI, 1889; АС, МИД, ПО 1889, фасц. V, дос. VII, пов. бр. 1639, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 3. XII 1889; АС, МИД, ПО 1889, фасц. V, дос. VII, прилог документу пов. бр. 1639, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 6. XII 1889.

обраћају народу самом и кућама српским. С тога ми је част молити вас, да учините што по вашем положају можете, да се он рашири, да допре до одличнијих кућа и грађана, и да се помоћу њега сузбија бугарска пропаганда која се и тим средством обилато бави“, стоји у извештају посланика Новаковића председнику Министарског савета Сави Грујићу од 6. децембра 1889. На крају извештаја, Новаковић наводи да „ће се Календар моћи добити у Скопљу код књижара Коче Јовановића, у Битољу код Стерије Неровића, и за набавку ваља се обраћати или посланству и нашем конзулару у Солуну (од наше стране) или Ничоти и Синовима у Солуну (од стране приватних лица).“¹⁰⁸² Да се Новаковић увелико залагао да овај књиге које су штампане у Цариграду стигну до свих места у Старој Србији и Македонији види се и из његовог извештаја председнику Министарског савета Грујићу, где каже да је ”издао упутства нашем конзулу у Солуну г. К. Н. Христићу, да покуша те да од Галиб-паше изради допуштење да се она два сандука упуте Призренској Богословији или у Скопље тамошњем књижару... Не успемо ли тим путем, радићемо да се књиге врате овдашњем експедитору, и онда ћемо их у мањим количинама опет упућивати у народ којиму су намењене.”¹⁰⁸³

Календар ”Голуб” је излазио у Цариграду (краће време у Скопљу) од 1889. до 1914. године. Календар ”Голуб” је, поред календарског и забавног дела, објављивао народне и уметничке песме и приповетке,¹⁰⁸⁴ доносио је по неки чланак о хигијени и здрављу људи и пољопривреди. Тако је Календар ”Голуб” својим садржајем имао, поред улоге на афирмацији књижевног рада Срба у Старој Србији и Македонији, и значајну улогу на њиховом опште културном просвећивању и јачању националне свести. Штићен својим крупним натписима на турском језику, календар ”Голуб” стизао је и до најзабаченијих крајева Старе Србије и Македоније. До покретања ”Цариградског гласника”, био је једина

¹⁰⁸² АС, МИД, ПО 1889, фасц. V, дос. VII, прилог документу пов. бр 1639, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 6. XII 1889.

¹⁰⁸³ АС, МИД, ПО 1889, фасц. V, досије VII, пов. бр 1467, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 9. XI 1889.

¹⁰⁸⁴ Ако се узму у обзир само писци родом из Старе Србије и Македоније, први покушај за стварање старосрбијанске приповетке учинио је први уредник ”Цариградског гласника“ Никодим Савић. Он је у једном од првих бројева календара ”Голуба“ штампао своју приповетку ”Накина брдила“ где је са доста успеха покушао да оцрта контраст између старог патријархалног живота оличеног у пећкој баби Мандинове струје и ”јевропејског“ живота који у Пећ уноси њен унук Ника и његова млада, родом из Србије. Ова приповетка прожета је љубављу и пијететом према старом и одушевљењем за ново и напредно.

духовна храна српских учитеља, попова и писмених грађана, будећи код њих националну свест и интересовање за јединство српског народа.¹⁰⁸⁵

Покретац и први уредник календара "Голуб" био је Милојко Веселиновић, тадашњи секретар српског посланства у Цариграду. Он је тај задатак добио по налогу и упуству С. Новаковића „да се не би због тога, што нема српских календара, по Призрену и по Старој Србији ширили бугарски календари.“¹⁰⁸⁶

Од деведесетих година 19. века почиње живљи и интезивнији рад Србије на народном просвећивању. У Стару Србију и Македонију долази група младих и одушевљених учитеља који су се школовали у Београду, чиме су створени услови да се у овим областима отвара велики број основних школа, а касније и средњих школа. У Цариграду се почињу штампати уџбеници за српске школе у Отоманској империји. као и веома корисни календар „Голуб“. Издавање листа на српском језику у Цариграду и даље је остао један од главних задатака српској влади, све до 1895. године када је почео да излази недељни лист „Царградски гласник“. О покретању часописа почело се поново размишљати од 1892. године. У вези с тим познати преводилац и књижевник Петар Митропан каже да су постојала два пројекта у којима је разматран профил будућег листа: „Пољуљан Абдул-Хамидов режим олакшао је остварење тог подухвата, који је имао огромно политичко значење. О покретању једног српског листа у Цариграду, који би служио као застава за српске националне елементе у Отоманском царству, мислило се и вентилирало питање још у почетку деведесетих година прошлог века. У Цариграду је 1892. год. одржана конференција надлежних српских кругова на којој су се присутни сложили да лист треба покренути. Пројекат о томе поднео је Милојко В. Веселиновић.“¹⁰⁸⁷ Према једом документу из 1892. године, било је замишљено да у њима буду уређиване рубрике: дневни извештај, политички чланци, депеше и новости, огласи и друго.

¹⁰⁸⁵ Станоје Станојевић, *Каква је била стара српска школа у Старој Србији и Македонији*, Календар "Голуб" за 1911. годину, Цариград 1911, стр. 19-37.

¹⁰⁸⁶ АС, МИД, ПО 1889, фасц. V, дос. VII, пов. бр 1206, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград 12. IX 1889; П. Митропан, *Први новинари на југу*, Политика, Београд 17. I 1932. године; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 291; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија ...*, 138-140; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 347.

¹⁰⁸⁷ П. Митропан, *Предлози о покретању Цариградског гласника*, Јужни преглед, часопис за науку и књижевност, бр. 5, Скопље мај 1936, 166; Пројекат програма првог листа који је излазио само на српском језику, који је предложио заслужни национални радник Милојко В. Веселиновић, као и доцнија представка Никодима Савића о његовом оснивању, налази се у архивској збирци др Јован Хаџи-Васиљевић. (Архив Народне библиотеке Србије у Београду, Збирка Јована Хаџи-Васиљевића, II-413/III-480, Преписка Милојка В. Веселиновића.)

Преговарало се да лист буде штампан у штампарији А. Зелића и синова у Цариграду. За издавање дозволе за штампање листа Турци су тражили 4 000 лира ”бакшиша”.¹⁰⁸⁸ Касније је из ове замисли настао ”Цариградски гласник”, који је излазио од 1895. до 1909. године

Отварање књижара

Значајну улогу у националном и културно-просветном развоју Срба у Турској одиграле су и књижаре, њихово отварање било је једно од важнијих питања за Владу Србије у оквиру национално-пропагандног рада. Зато је она, после добијања дозволе од турских власти за штампање одобрених уџбеника за српске школе у Турској 1885. године и Македонског календара крајем 1888. године, дала задатак дипломатском представнику у Цариграду Ј. Грујићу да испита могућности за отварање књижара у Цариграду, Солуну, Скопљу и Призрену, преко којих би се те књиге растурале, и предложи турским властима да одобре њихово отварање. Док се чекала дозвола за отварање књижара, уџбеници су из Цариграда слати школама преко српских конзулата у Скопљу, Битољу, Солуну и Приштини.¹⁰⁸⁹

Отварање књижара у Македонији је био приоритетан задатак српских конзулата у Турској, зато што је бугарска пропаганда на пољу просвете, културе и цркве била у великој предности и експанзији. И поред уредно добијеног одобрења за штампање, растурање и коришћење српских књига у српским школама у Турској, турске власти су правиле сметњу приликом растурања Македонског буквара. Из поверљиве преписке српског Посланства у Цариграду и Министарства иностраних дела која је вођена од пролећа 1885. до 1888. године може се закључити да је једна од важнијих тема била оснивање српске штампарије и књижара и у Цариграду и Скопљу или у неком другом месту, „одакле би се лако везе постигле с осталим варошима“ у Турској и растурање књига. Зато је посланик Новаковић тражио од српских конзула у Солуну, Битољу и Скопљу да се потруде да у својим делокрузима пронађу трговце који би отворили књижаре, на које би се директно из штампарије могле упутити књиге, турском поштом, у

¹⁰⁸⁸ Исто; З. Ђорђевић, *Политичко–просветна делатност Србије ...*, 120-121.

¹⁰⁸⁹ К. Цамбазовски, *Културно-општествение врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, 263; Љ. Доклестик, *Српско-македонските односи во XIX-от век, до 1897. година*, Скопје 1973, 349-350; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 341; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 229.

мањим отвореним пакетима. „Та би лица била дужна књиге давати школама и ученицима које би сте zgodним начином упутили да се њима јављају.“ Тако су ради продаје и растурања ових књига основане књижаре у Цариграду, Солуну, Битољу и Скопљу (1889).¹⁰⁹⁰ Књижаре су имале важну улогу у јачању српске просветно културне мисије. Осим уџбеника, ђачког и школског прибора, у књижарама су продаване и остале књиге, како верске тако и световне садржине, због чега су турске власти појачавале надзор над њиховим радом. Оне су прогањале и злостављале књижаре који би се усудили држати и продавати књиге које нису биле одобрене од стране надлежних турских власти као и све напредне и слободоумне људе у овим крајевима.¹⁰⁹¹ Да би могле да обаве ову значајну националну и културно-просветну мисију, Министарство просвете Краљевине Србије је из буџета обезбедило 4000 динара.¹⁰⁹² Од ове помоћи књижари су добијали утврђену месечну плату, која се кретала од осамдесет до сто двадесет динара.¹⁰⁹³ Власници књижара били су обавезни да, пре издавања или продаје књига, поднесу захтев Муарифу (вилајетско просветно одељење) да удари свој мухур (на оверу) како би могао да их растура по српским школама.¹⁰⁹⁴ На подручју које су покривали скопски, битољски и солунски конзулат уџбеници су дељени ученицима бесплатно, док су на подручју приштинског конзулата продавани по цени која је била означена на корицама.¹⁰⁹⁵

Конзулат у Скопљу је био задужен да са књижарама склопи уговоре, којима ће утврдити међусобне обавезе у снабдевању књига, школских уџбеника, штампе и школског прибора. Том приликом вицеконзул Петар Манојловић је предлажио да узме и једног младог калуђера Руфима из метоха Дечанског манастира код Скопља, који је спреман да „у својој црној мантији путује кроз све крајеве где се наш живаљ налази, наше књиге да разноси и Бугарлук да сузбија.“¹⁰⁹⁶ Једна од књижара била је и у Битољу, чији је власник био Стерија Неровић, трговац из Битоља са којим је, на основу акта о пуномоћју који је

¹⁰⁹⁰ АС, МИД, ПО, 1889, фасц. V, дос. VII, пов. бр. 942, С. Новаковић–Конзулима у Солуну, Битољу и Скопљу, Цариград, 14. VIII 1889; Исто, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 15. VIII 1889: Г. Благојевић, *Српске школе и настава српског језика у Грчкој у 20. веку*, 236; С. Терзић, *Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, 341; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 229.

¹⁰⁹¹ П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену*, 76; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 230.

¹⁰⁹² Архив КиМ, Фонд Јована М. Јовановића, фотокопија извештаја Саватија Милошевића о раду III одељења од 1885. до 1892. године.

¹⁰⁹³ П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену*, 76; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 229.

¹⁰⁹⁴ АС, МИД, ПО, 1889, фасц. V, досије VII, пов. бр. 555, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 8. VI 1889.

¹⁰⁹⁵ Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 227-228.

¹⁰⁹⁶ АС, МИД, ПО, 1887, фасц. VI, дос. VI, пов. бр. 525, А. Пачић–МИД Србије, Скопље 8. V 1887.

издао министар иностраних дела С. Грујић од 12. VIII 1889. године, пов. бр. 899, деловођа конзулата Краљевине Србије у Битољу Петар Манојловић склопио уговор да овај до 10. IX 1889. године на угледном месту у Битољу отвори књижару у којој ће држати на стоваришту све српске књиге штампане за српске школе у Македонији, којима ће их све бесплатно издавати. Од сваке продате или поклоњене књиге Министарство иностраних дела Србије Неровићу је на крају месеца исплаћивало по 5,75 пара динарских.¹⁰⁹⁷

¹⁰⁹⁷ АС, МИД, ППО, 1889, фасц. III, ПП бр. 1001, П. Манојловић-С. Грујићу, Битољ 18. VIII 1889.

II ПОЛИТИКА СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1894. ДО 1903. ГОДИНЕ

Државе заинтересоване за европску Турску појачавале су крајем 19. века своју пропаганду на том подручју, па је међу њима долазило до оштрих супротности. Политика великих сила према европском делу Турске била је саставни део њихове политике на Балкану, за који су посебно биле заинтересоване Аустро-Угарска и Русија, затим Енглеска, Француска, Немачка и Италија.¹⁰⁹⁸ Настојања великих сила, у првом реду Русије и Аустро-Угарске, да на Балкану обезбеде статус кво, нису успела да спрече револуционарно-пропагандне и устаничке акције у турским покрајинама тако, да се крајем XIX века све више заоштравала политичка ситуација у европској Турској, и то највише у Македонији. Порта није имала снаге, а није ни хтела, да спроведе у дело реформе обећане берлинским уговором, што је положај хришћана у Турској чинило још тежим и стално претило новим заплетима и покретима.

Нова криза на Истоку отпочела је покољима јерменских сељака у лето 1894. године и још страшнијим крвопролићем над Јерменима у Цариграду у току 1895. и 1896.

¹⁰⁹⁸О политици великих сила према догађајима у Турској Јован Јовановић каже: Енглеска је желела да се, уопште, у Турској заведу озбиљне судске, административне и финансијске реформе, јер је она у њима видела гаранцију мира у Европи, а уједно и одлагање решења Источног питања. На овакав њен став утицала је и тежња Немачке да стекне одлучујући утицај на одлуке султана у вођењу спољне и унутрашње политике Отоманског царства.

И француска дипломатија се залагала за реформе у Турској, са жељом да на тај начин сачува своје политичке, привредне и финансијске интересе у овој држави. Њена дипломатија је 1902. године израдила план за сузбијање корупције међу чиновницима и за правилније финансирање вилајетским приходима.

Немачка дипломатија је за стање у Турској подједнаку кривицу видела и код турских власти и код хришћанских турских поданика. По њима, хришћанско становништво није незадовољно само због лоше турске власи, него их на побуне подтичу њихови сународници у слободним балканским државама. „Реформе не тражи раја, него борба народности за господарство; хришћани се боре за своју расу и за победу своје народности над другима. Грци, Бугари, Срби у македонији туку се између себе о превласт а реформе су последња брига“

Тежња италијанске дипломатије је била да никада не допусти да се аустроугарски утицај и аустроугарска власт прошири дуж Јадранског мора. Најбоље и најсигурније средство да се то постигне било је јачање италијанског утицаја у областима насељеним албанским становништвом. Италија је с Аустро-Угарском 1900. године закључила споразум који је био сличан аустроугарско-руском споразуму из 1897. године, којим се неутралисало посебно деловање сваке од њих две у том делу европске Турске.

За турску дипломатију хришћански захтеви за реформе и организовање комитских покрета је једно исто, а то је тежња хришћана да управљају европским делом Турске. Султан је сматрао да реформе неће побољшати стање и променити положај хришћана, јер то неће ни Бугарска, ни Грчка ни Србија, па се зато противио реформама које су тражене споља. „Македонији нису потребне реформе, него треба војничким путем угушити револуционарни покрет“. Видети: Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Геца Кон, А. Д. Београд, Београд б.г., стр.10-16.

године.¹⁰⁹⁹ Порта је 1895. године угушила побуну грчког становништва на Криту, али се већ наредне 1896. године поново отворило питање уједињења острва Крита са Грчком, избили су нови крвави сукоби на улицама главног критског града Канеје. Нови немири на Криту и поновно отварање критског питања наговестили су кризу већих размера. Настојећи да олакша положај Крићана, Грчка је, поред тога што је од самог почетка кризе организовала добровољце, слање оружја, муниције и друге видове помоћи устаницима, почетком 1897. године почела са убацивањем чета у јужну Македонију, у пределима Солунског вилајета.¹¹⁰⁰

Русија и Аустро-Угарска су 1897. године склопиле споразум о Балкану на основу одржавања *status quo*. Међутим, Аустро-Угарска је показивала да наставља све активнију политику на Балкану, агресивном политиком угрожавала је интересе других држава које су се интересовале за Балкан. Оне су све чеће дизале свој глас, посебно Русија. Аустроугарско - руски споразум из 1897. године допуњен и потврђен споразумом у Мирцштегу код Беча 1903. године између аустроугарског и руског цара.¹¹⁰¹ Тако је у периоду од 1894. до 1903. године Источно питање опет постало главни предмет интересовања европске дипломатије.¹¹⁰²

Заоштравањем односа око Македоније пред Европом се поставило и Македонско питање, као део Источног питања. Начин да се ово питање реши био је да Турска сама изврши потребне реформе у својим европским покрајинама. Да би предухитрила посредовање великих сила а тиме и мешање у своје унутрашње ствари, Турска је, након више пута датих обећања, 1896. и 1902. и 1903. године покушала да спроведе реформе. Разлог за пристанак за спровођење реформи налазио се у тешком социјалном, политичко-правном и културном стању у коме се налазило хришћанско становништво у Турској, у феудалном режиму који је још постојао, у злостављању хришћана које је вршио турски

¹⁰⁹⁹ Јерменски покољи утврдили су у Европи уверење да се тадашњи турски режим не може модернизовати нити провести реформе обећане Берлинским уговором. Зато су после ових догађаја европске силе почеле саме да узимају у своје руке контролу над реформама у Турској. Васиљ Поповић, *Источно питање – борба за опстанак османлијске царевине*, Београд 1928, 201.

¹¹⁰⁰ АС, ПО, 1896, фас. II, дос. VI, пов. 1341, Извештај српског конзула из Солуна–Председнику владе Србије С. Новаковићу, Солун 12.VII 1896; Исто, фас. III, дос. IV, пов. 1123, Извештај српског конзула из Солуна–Председнику владе Србије Ђорђу Симићу, Солун 12.VI 1897.

¹¹⁰¹ Васиљ Поповић, *Источно питање – борба за опстанак османлијске царевине*, Београд 1928, 204

¹¹⁰² Славенко Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903). Борба за Балкан*, Историјски институт САНУ, Београд 1992, 348; Ристо Поп-Лазаров, *Грчката политика спрема Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век*, Скопје 1973, стр. 30-48; Крсто Битоски, *Дејноста на Пелагониската митрополија (1878-1912), Грчка религиозно-просветниши вооружени акции*, Скопље 1968, 72-118.

феудални апарат и фанатизоване муслиманске породице и групе.

Промене у међународним односима крајем 19. века донеле су и промене у политици балканских држава. После смрти Стамбулова 1894. Године, у Бугарској је на чело владе дошао Стоилов, који је постепено почео да се враћа бугарској политици ослонца на Русију. Тако је средином деведесетих година XX века, до тада преовлађујући, аустроугарски утицај у Бугарској био већ на измаку. У исто време и Србија је започела своје враћање ка традиционалној словенској политици, очекујући да ће на тај начин задобити подршку Русије у одбрани својих државних и националних интереса у Турској, односно Старој Србији и Македонији. Промена курса спољне политике Србије није могла проћи без противљења њеног северног суседа, Аустроугарске, која је на тај политички заокрет Србије одговорила политиком економског притиска. Централне силе су свој утицај окренуле према Грчкој, Енглеска је радила да поврати свој утицај у овој балканској држави. Разумљиво је, да је наведено померање тежишта балканске политике великих сила изазвало промене у односима међу балканским државама.¹¹⁰³ Тако је Македонско питање, уместо да их окупи, како би заузеле улогу првога, правога и јединога заступника њихових сународника у Македонији, за балканске слободне државе крајем XIX века постало предмет сукоба.¹¹⁰⁴

Грчка, која је заснивала своја права на Македонију на античко време и доба владавине Византије, почела је од 1901. године у ову област да убацује своје оружане групе. Међутим, са њима српске чете нису долазиле у сукоб. И Румунија је почетком XX века почела да шаље своје чете у Македонију. Њиховим дејством по Македонији Румунија је успела да изврши притисак на Турску и да од ње 1905. године издејствује признање влашких црквених и школских општина.¹¹⁰⁵

¹¹⁰³ С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 348-349.

¹¹⁰⁴ Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Геца Кон, А. Д. Београд, Београд б. г., стр. 7.

¹¹⁰⁵ Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд 1995, 124.

Формирање „револуционарних“ организација

У кући библиотекара Ивана Хаџи Николова 23. октобра/5. новембра 1893. године у Солуну је основана Македонска револуционерна организација (МРО), чији је званичан циљ био добијање аутономије за македонску и једренску област. Њени иницијатори и оснивачи су били професори и учитељи у тадашњим црквеним школама које је оснивао Бугарски егзархат, Гоце Делчев, Дамјан Груев (Даме Грев), Петар Поп Арсов, Пера Тошев, Ђорђе Петров, Андон Димитров и Христо Батаницев, лекар Христо Татарчев и библиотекар Иван Хаџи Николов. На оснивачкој скупштини усвојен је програм ове организације.¹¹⁰⁶ Идеолог организације био је Гоце Делчев.

На почетку 1894. године ова организација је донела Устав и изабрала Централни македонски револуционарни комитет (ЦМРК) као свој управни орган, по коме се убудуће њени активисти називају ”централистима”.¹¹⁰⁷ За председника Централног комитета изабран је др Христо Татарчев, а за секретара учитељ Дамјан Груев.¹¹⁰⁸ До средине 1894. године вођство странке успело је организовати велики број локалних организација у већим центрима у Македонији. Брзо ширење мреже организације забележено је после уласка у чланство и руководства Гоце Делчева, Пера Тошева, Ђорђа Петрова, Јанета Санданског и других револуционара из Македоније. Убрзо су се у свим градским центрима Македоније формирале организације и комитети МРО. Оне су се најчешће формирале уз тадашње црквене школе Бугарског егзархата, а учитељи су били њихове вође.¹¹⁰⁹ Од 15. до 17. августа 1894. године чланови Централног комитета и 12-15 делегата месних комитета одржали су саветовање у Ресену, на коме се расправљало о организационим и другим актуелним питањима. Формирана су три окружна центра: Солун, Битољ и Скопље. Закључак је био да треба наставити са ширењем мреже месних одбора широм Македоније и радити на спречавању деловања других организација које имају исте или сличне циљеве у Македонији.¹¹¹⁰

¹¹⁰⁶ *Историја на македонскиот народ, II*, Скопје 1969, 160-162.

¹¹⁰⁷ Ванчо Георгијев, *Слобода или смрт, Македонското национално ослободително дело во Солунскиот вилает 1893-1903. година*, Институт за Историја – Филозофски факултет, Табернакул, Скопје, 2003; П. Константин, *Националноослободително движење в Македонија и Тракија 1893-1903*, Софија 1979, 67-68.

¹¹⁰⁸ *Историја на македонскиот народ, II*, 161-162.

¹¹⁰⁹ Дмитар Тасић, *Војно-политичка акција македонсвујушчих у Краљевини СХС/Југославији 1919-1934. године*, Архив Југославије, часопис Архив, број 3, Београд 2002.

¹¹¹⁰ *Историја на македонскиот народ, II*, Скопје 1969, 162-164.

Основни циљеви организације су били уједињење свих незадовољника отоманском влашћу у Македонији, борба за политичку слободу македонског становништва и политичку аутономију Македоније под заштитом великих европских сила. Требало је ујединити све незадовољнике у што шири народни фронт, без обзира на народност и извојевати путем оружане револуције политичку аутономију Македоније. За остварење оваквих циљева неопходна је била борба против турске власти, не само храброшћу и оружјем, већ и разумом.

Војне припреме су обављане тајно, опрезно и смишљено. Постављени су повереници који су по селима формирали милицију, која је пратила сваки покрет турске војске. У срезовима су формиране чете на чијем челу су биле војводе које су се старале о припремљености бораца и њиховом наоружавању. Оружје је набављано разним каналима из суседних држава, куповином, крађом и отимањем од турске војске и жандармерије. Овако припремљене и наоружане чете већ су изазивале подозрење турских власти. Уместо ранијих препада, групице хајдука на трговце чете су предузимале војнички припремљене заседе караванима који су снабдевали турску војску. Растеривале су турске злочинце и разбојнике и ликвидирале шпијуне. Све је ово почело да забрињава турске власти, њихови обавештајци и команданти гарнизона јављали су да се „осећа постојање добро организоване завере“ и да се „раја чудно понаша“.¹¹¹¹

Опуномоћеник Централног комитета Македонске револуционарне организације, наставник бугарске гимназије у Одрину (Једрену) Христо Кочев 1895. године основао је регионалну организацију и велики број подружница и у Одринском (Једренском) вилајету. Зато је на свом другом конгресу који је одржан у Солуну за време Божићних празника 1896. године, Македонска револуционарна организација (МРО) променила име у Тајну Македонско-Одринску револуционарну организацију (ТМОРО) и донела одлуку о територијалној реорганизацији. Поред дотадашња три (Солунски, Битољски и Скопски), формирана су још четири окружна центра: Велешко-Тиквешки, Струмичко-Џумајски, Штипски и Одрински. Међутим у пракси су егзистирала шест округа: Солунски, Битољски, Скопски, Струмички, Серски и Одрински.¹¹¹²

¹¹¹¹ Душан Јанкович, *Два Илиндена (1903-1941)*, „Народна армија“, Београд 1976, 13-14.

¹¹¹² *Историја на македонскиот народ, II*, 181-182; Ванчо Георгијев, *Слобода или смрт, Македонското национално ослободително дело во Солунскиот вилает 1893-1903. година*, Институт за Историја –

Јерменски немири утицали су да се у Бугарској развију планови за изазивање сличног покрета у Македонији и отварање македонског питања. Мислећи да се расправа великих сила о јерменском питању може искористити за постизање циљева у Македонији, бугарска влада Георгија Стојилова је предузимала разноврсне и снажне активности како би актуелизовала и македонско питање и издејствовала аутономију Македоније. Од јесени 1894. године у неким бугарским градовима одржавани су протестни скупови против политике турских власти у Македонији. Владајући кругови у Софији нису се задовољили црквено-школском пропагандом у Македонији, коју је спроводио Егзархат и Тајна Македонско-Одринска револуционарна организација (ТМОРО), која је као тајна организација деловала на територији Македоније и Одринског вилајета.

Уз подршку бугарске владе, а на позив Трајка Китанчева у Софији од 19. до 28. марта 1895. године одржан скуп емиграната из Македоније и Одринског вилајета који су живели у Бугарској и Румунији. На том скупу присуствовало је 60 представника македонских и одринских друштава, братстава и колонија из Бугарске и Румуније. Формиран је политичка организација „Бугарка македонско-одринска револуционарна организација“ (БМОРО) и њен руководећи орган Македонско-одрински комитет, који је требао да обједини рад свих македонских и одринских (једренских) друштава и удружења у Бугарској и Румунији. За председника Македонско-одринског комитета изабран је Трајко Китанчев, за подпредседника Наум Туфекчиев.¹¹¹³ На свом другом конгресу у Солуну од 3. до 16. децембра 1895. године Македонско-одрински комитет променио је име у Врховен Македонско-Одрински Комитет (ВМОК), чије су активисте звали „врховисти“.¹¹¹⁴ У првим годинама након оснивања БМОРО или касније ВМРО испољава следеће одлике у свом раду:

-
- Акција је започета међу македонским емигрантима у Бугарској,
 - Акцију предводе бивши ђаци школа Бугарске егзархије и њени активисти,
 - Прве чете убацују се из Бугарске,
 - Организација је имала изразит антисрпски и антигрчки карактер. Све локалне организације ВМРО-а и њихове чете имале су за принцип избегавање сукоба са

Филозофски факултет, Табернакул, Скопје, 2003; П. Константин, *Националноослободително движење в Македонија и Тракија 1893-1903*, Софија 1979, 67-68.

¹¹¹³ *Историја на македонскиот народ, II*, 166-167; П. Константин, *Националноослободително движење в Македонија и Тракија 1893-1903*, 68-69; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 94.

¹¹¹⁴ Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, Београд 2006, 14-15.

регуларним турским војним снагама, јер су јој главни непријатељи били конкурентске српске и грчке чете, па је са њима водила огорчене борбе како би се добила предност на терену,

- У организацију почињу да се учлањују и да на њу имају све већи утицај активни бугарски официри. Први је био Борис Сарафов, старешина ломског пука, а за њим долазе и млађи официри Александар Протогенов, Димитрије Венедиков и пуковник Цончев, иначе близак пријатељ кнеза Фердинанда.¹¹¹⁵

Врховни македонско-једренски комитет је нова револуционарна организација под директном контролом Бугарске, антипод Тајној Македонско-Одринској револуционарна организација (ТМОРО), чији је циљ био ослобођење Македоније од турске власти и њено прикључење Бугарској. Док су ”централисти” били за македонску аутономију у оквиру Турске као трајно решење, ”врховисти” су били за македонску аутономију као привремено решење, односно за њено прикључење Бугарској. Ове две бугарске организације су привремено усагласиле своје деловање и међусобно поделиле територије деловања тако што су ”врховисти” добили Косовски и Битољски вилајет, а ”централисти” Солунски и Једренски вилајет.

Да би појачала свој утицај у Македонији организација ”врховиста” је убрзо после оснивања започела са провокацијама дуж македонске границе и оружаним активностима. Организовала је и слала своје чете у Македонију и Стару Србију са циљем да дижу побуну. Тако је је једна бугарска чета већ половином 1895. године запалила Мелник.¹¹¹⁶

Припадници ових чета касније се називају комитама.¹¹¹⁷ Борци су организовани по десетинама на тај начин да ни један комита није знао имена осталих девет. У почетку у ову организацију улазе и Срби, чији је циљ био ослобођење од Турске. Заклетву су полагање и комите и четници уз сличан ритуал. Укрштена кама и револвер био је симбол а

¹¹¹⁵ В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, Београд 2006; Дмитар Тасић, *Војно-политичка акција македонсвојушких у Краљевини СХС/ Југославији 1919-1934. године*, 94, 100.

¹¹¹⁶ М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, 35.

¹¹¹⁷ Комита је наоружани побуњеник против турске власти у европском делу Турске и популарни назив оружаних чета војно-револуционарних комитета које су од 1894. године почели формирати Бугари а од 1902. године и Срби, да би се борили у Старој Србији и Македонији. Касније комита постаје синоним за четника. У латинском језику „comitis“ значи друг, пратилац у борби. Бугарски револуционар Васил Левски написао је у Букурешту 1862. године Синтагму (Устав) бугарских горских чета (комита). По налогу мајора Војислава Танкосића, српски комити су 1906. године променили назив у четнике. Термин комити остао је да се веже за припаднике бугарских акција у Македонији и њихове зулуме над тамошњим српским становништвом.

лозинка им је била ”Свобода или смрт”. Читаву територију деле на реоне, којима су на чело постављали војводе. Бугарска организација БМОРО у периоду од 1895. до 1902. године створила је јака упоришта у градовима и варошима, посебно у Скопљу, Велесу, Кривој Паланци, Куманову, Кратову и Кочанима. Бугарска организација је имала за циљ стварање националне кохезије на терену и стварање паралелне бугарске структуре у Турској, па је тако створила мрежу револуционарних одбора и пододбора, судова, еснафа, курирских служби, и тајних чета. Таква организација је могла у повољном тренутку да омогући успешан устанак и муњевиту интеграцију дотадашњих револуционарних рејона у Кнежевину Бугарску. Од 1902. године Комитети јачају активност по селима,¹¹¹⁸ која нису била толико економски зависна од градова.

Рад Врховног Македонско-Одринског револуционарног комитета између осталог, био је уперен против српског националног и просветног рада, а састојао се у терању учитеља и попова да признају Егзархију путем претњи, малтретирања, пребијања, убистава и у затварању српских школа по селима.¹¹¹⁹ Бугарске комитске чете и комите су у складу са програмом свог Револуционарног комитета – као и грчке андарте, које су биле под грчким Револуционарним комитетом – убациване на територију Старе Србије и Македоније и под маском борбе за ослобођење православног живља од турске власти, спроводила бугаризацију.

Бугари интензивирају свој рад почев од 1895 – 1896. Године, када са четама упадају у јужну Македонију. После мајора Китанчева, који је водио прву чету, два официра бугарске војске, мајор Сарафов и пуковник Протогеров дигли су буну у области Струме, коју су Турци угушили после неколико месеци. Почев од 1897. године у бугарским водећим круговима у Цариграду, посебно у Софији, све више сазрева идеја о побугаривању на радикалнији и револуционарнији начин: приступа се јаком терорисању антибугарског расположеног становништва, у чему су видно изражени напади на Србе у области три вилајета – Косовском, Битољском и Солунском. Успеси српске дипломатије у

¹¹¹⁸Биљана Вучетић, *Богдан Раденковић (магистарски рад у рукопису)*, Библиотека одељења за историју Филозофског факултета у Београду, Београд 2006, 49.

¹¹¹⁹О извршеним убиствима види: Иван Иванић, *Македонија и Македонци, опис земље и народа, књ. II, Додатак Црна књига, Списак Срба погинулих од 1897-1909. године од агената бугарског комитета у јужној Старој Србији и Македонији*, Нови Сад 1908, 578-593.

току 1896. и 1897. године¹¹²⁰ навели су бугарске комитете да пожуре и да покушају да ликвидацијом српских свештеника и учитеља испразне српске школе и цркве, и тако уништењем српских заједница јужно од Шаре паралишу било какав дипломатски или црквени и школски рад Србије у овим крајевима. Због тога све више долази до сукоба између Срба и Бугара. Бугари врше све јачи притисак на Србе да напуштају Цариградску патријаршију и прикључују се бугарском егзархату, често користећи убиства као метод убеђивања. На удару су нарочито били српски учитељи и свештеници.

За време одржавања другог конгреса ВМРО (односно БМОРК) у Солуну 1897. године, припадници „врховиста“ и „централиста“ формирали су „Друштво против Срба“. Вођа друштва био је Дамјан Груев, један од оснивача ВМОРО, постављени циљ је био да „...огњем и мачем искорени Србе из Македоније“¹¹²¹ Уследиле су „године смрти и тајне борбе... Српске жртве су се ређале, а српска просвета је пропадала на сахранама учитеља и свештеника“, како се изразио Станислав Краков.¹¹²² У оружаним акцијама чланова овог Друштва у периоду између 1897. и 1902. године извршено је 95 атентата над виђенијим Србима у Македонији. Убијено је 42, рањено 53 управника српских школа, учитеља, свештеника, народних првака и других виђенијих Срба.¹¹²³ Бугарску акцију у Македонији од Солуна до Пчиње пратили су невиђена пропаганда и терор.¹¹²⁴

Иако су поделили територију деловања и заједничког непријарелства према Србима, ”врховисти” и ”централисти” су водили и међусобне сукобе, у којима су имали више жртава него у борбама са турском војском и полицијом и са српским четима.¹¹²⁵ Од краја јуна 1897. године чете које су прешле у Македонију извршиле су више акција, сукобљавајући се и са турском војском, па је Турска била принуђена да шаље додатне

¹¹²⁰ Срби у Турској 1896. године добили су право да у Рашко-призренској епархији имају Србина митрополита, а 1897. године Срби су добили право на отварање својих школа у Битољском и Солунском вилајету. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, Београд, 1990, 304–309; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд 1990, 72–75; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем 19. и почетком 20. века*, Београд 1988, 47–49, 63–69, 91–94, 138; Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007, 148–158.

¹¹²¹ Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903–1912*, Београд 2006, 15.

¹¹²² С. Краков, *Пламен четништва*, Београд, 1930, 49.

¹¹²³ В. Илић, *Српска четничка акција*, 15; Јован Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција*, Београд 1928, 14–15; И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII и XIX веку*, 114–118. Иванић даје имена 30. жртава ВМРО-а, зато што је његово дело писано крајем 1901. и почетком 1902. године. Осталих 12 жртава пало је током 1902, после завршетка ове књиге.

¹¹²⁴ О извршеним убиствима види: И. Иванић, *Македонија и Македонци, опис земље и народа, књ. II, Додатак Црна књига, Списак Срба погинулих од 1897–1909. године од агената бугарског комитета у јужној Старој Србији и Македонији*, 578–593.

¹¹²⁵ Јован Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928, 14.

војне трупе у Македонију. Циљ је био да се подстакну турске власти да се свете македонском народу због акција које су извели представници „централиста“ и на тај начин да се онемогући њихов даљи рад. На тај начин се желело приказати да су само „врховисти“ и руководство у Бугарској у могућности да организују борбу против турске власти и за аутономију Македоније. Пошто такве акције нису давале очекиване резултате, „врховисти“ су по сваку цену хтели да онемогуће самосталност Внатрешне македонско-одринске револуционерне организације (ВМОРО) и њеног Централног одбора. Стога су се одлучили на варијанту да убаце у руководство ове организације своје присталице и тако је изнутра освоје. Тај задатак је поверен Ивану Гарванову, осведоченом бугарском агенту, који је имао значајну улогу у Врховном македонско-одринском комитету. Прилика за то им се пружила после једне провале Внатрешне македонско-одринске револуционерне организације (ВМОРО) од стране турских власти и хапшења четворице чланова Централног комитета. Непосредно пре тога чланови Централног комитета Гоце Делчев и Ђорђе Петров су послати као делегати у Софију. Користећи ову „празнину“ Гарванов се уз помоћ неких људи увлачи Централни комитет, убрзо постаје и његов председник. Од тада руководство ВМОРО креће у другом правцу и везује своје циљеве за интересе Бугарске. Нови Централни комитет ВМОРО заговара почетак устанка и ако за то нису биле повољне прилике. Гарвановим намерама иду у прилог и неки догађаји у Македонији: сукоби македонских револуционарних чета с турском војском, учестале провале тајних организација, неколико афера око набавке оружја, појачани терор турских власти над становништвом Македоније. У таквој ситуацији нови Централни комитет на челу са Гарвановим шири мисао да „ропство се више трпети не може“ и на тај начин упућује поруку да се треба спремати на устанак.¹¹²⁶ Касније, главну улогу у комитској организацији преузима Врховни македонско-одрински комитет, који преко високих бугарских официра пореклом из Македоније усмерава ову организацију да се бори за прикључење Македоније Бугарској.

Временом је и Централни комитет Внатрешне македонско-одринске револуционерне организације радикализовао методе борбе и постао организација која је упражњавала насиље, шпијунажу и убиства. Све више примењујући насилне методе борбе, Централни комитет ВМОРО је прерастао у војну организацију. Својим члановима

¹¹²⁶ Душан Јанкович, *Два Илиндена (1903-1941)*, „Народна армија“, Београд 1976, 15-17.

су наметнули гвоздену дисциплину, они који нису поштовали одлуке били су одмах стрељани. Оваква дисциплина захтевана је и од становништва. Место које би отказало послушност Унутрашњој организацији било би сурово кажњено, људи би били претучени а куће и остала имовина спаљивана као опомена другима. Онај ко би издао тајне непријатељу по кратком поступку би био стрељан.

Од 1895. године у бугарској спољној политици, поред њене владе, важну улогу играо је и Врховни македонски револуционарни комитет. Држан у почетку од Стамболове владе чврсто под контролом, за време Стојиловљеве владе, која је од 1895. године спремала буну у Македонији, овај комитет се отргао контроли. Од 1900. године под утицајем младог официра Бориса Сарафова, македонски комитет постаје врло активан. Да би остварио свој главни циљ, покретање буне у Македонији, комитет је расписао једну врсту патриотског зајма, чије је уписивање било више изнуђивано него на добровољној основи. Комитет је одређивао колико ко од имућнијих Македонаца настањених у Бугарској треба да приложи. Они који би на било који начин покушали да избегну давање овог прилога били су изложени свакојаким притисцима и претњама, не ретко и ликвидација. Овако наплаћивање прилога за македонску буну мало се разликовало од наплаћивања хајдучких уцена. Од терора који је спроводио Врховни македонски комитет највише су страдали македонски Румуни, који су били настањени у Бугарској. То је изазвало реакцију румунске владе, која је од бугарске владе тражила строго кажњавање комитетлија. Из страха од јавног мњења, бугарска влада је морала да штити чланове Македонског комитета. Охрабрени тиме, они су почели чинити насиља и ван бугарских граница.¹¹²⁷

Бугарске оружане активност у Македонији, које су почеле још 1894. Године, нису давале очекиване резултате. ВМРО је желела акцију која ће привући пажњу Европе и убрзати остварење циљева. До 1903. године терористички акти постају учесталији све чешћим упадањем бугарских комитских чета којима руководи Бугарски комитет. Бугарску акцију у Македонији од Пчиње до Солуна пратили су невиђена пропаганда и терор. У пролеће 1903. године бугарски револуционари у Солуну извели су низ терористичких акција. Једна од њих била је подметање експлозије у отоманској банци у Солуну, што је проузроковало насиља и страх од терора и довело до паралисања укупног живота у

¹¹²⁷С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. III*, Београд, 1936, 193-194.

Македонији.¹¹²⁸ Терористичке акције бугарских револуционара у Солуну изазвале су хапшења, преке судове и линч хришћанског становништва.¹¹²⁹

Исте године на дан Светог Илије бугарски револуционари подижу устанак у Крушеву у којем су већину становника чинили Власи. Ни ова оружана побуна у Крушеву у организацији ВМРО није донела ништа повољно за хришћанско становништво у Македонији, осим што је изазвала репресалије и неселективну одмазду над њим. Због лоше организације устанак је пропао. Бугарске чете су се повукле а највише је страдало локално становништво. Тада је настало изузетно тешко стање у Македонији. Бугарске комите упадају у српска села и врше терор над српским становништвом, терајући га да прихвати Бугарску као своју нову отаџбину а бугарски комитски покрет као своје ослободиоце.¹¹³⁰ После сламања Илинденског устанка 1903. Године, бугарска влада је још више активирала организовање и пребацивање чета у Македонију. Бугарска је нарочито активно помагала деловање својих комитета у Македонији, стављајући им на располагање државне органе и државне магацине.¹¹³¹

Пошто бугарске оружане активност у Македонији, које су почеле још 1895. године нису давале очекиване резултате, нови Централни комитет ВМОРО је желео акцију која ће привући пажњу Европе и убрзати остварење циљева. Све чешћим упадањем бугарских комитских чета којима руководи бугарски Врховни комитет до 1903. године терористички акти постају све учесталији. Бугарску акцију у Македонији од Пчиње до Солуна пратили су невиђена пропаганда и терор. Подстакнута анархистичким идејама, и жељом да се борба македонског народа прочује Европом, група герилаца звана „гемиџије“ извела је крајем априла 1903. године низ терористичких акција, којима су дигнуте у ваздух француски брод „Гвадалкивир“, зграду „Отманске банке“, Немачки клуб и још неке зграде у Солуну. Подметнуте експлозије су изазвале велико узнемирење и страх од нових насиља и терора, што је довело до паралисања укупног живота у овом лучком граду, па и

¹¹²⁸ А. Раствоић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, Историјски часопис, бр. XLIX (2002), 224.

¹¹²⁹ С. Краков, *Пламен четништва*, 71-76; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, 14.

¹¹³⁰ Од фебруара до јула следеће 1904. године 71 патријаршијско село пришло је Егзархији, од тога по пет српских села у Кумановској и Кратовској кази и три у Кочанској. Осталих 58 села сугрчка или гркоманска села Солунског и Битољског вилајета. Очигледно је да села нису пригрлила бугаризам без притиска чета. Христо Сиљанов, *Ослободителните борбина Македонија, II*, Софија, 1943, 125–126.

¹¹³¹ В. Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 1995, 692; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 156-157; Д. Јанкович, *Два Илиндена (1903-1941)*, 25.

у Македонији. Турске власти су похапсиле око 2000 људи, међу којима и неке чланове Централног комитета с председником Иваном Гарвановим на челу.¹¹³² Терористичке акције бугарских револуционара у Солуну изазвале су хапшења, преке судове и линч хришћанског становништва.¹¹³³ Глас о солунским минама проширио се балканом и Европом, али није доне никаква добра македонском народу. Европска јавност, под утицајем штампе, није повољно примила диверзије, које су постале познате у историји као „солунски атентати“.

Политика Србије у периоду од 1894. до 1903. Године

Знајући да у крајњој линији положај српског становништва у Турској зависи од одобрења њених власти, Влада Светомира Николајевића је продужила и појачала туркофилску политику радикалне владе Ђорђа Симића. И посета краља Александра Обреновића султану Абдулу Хамиду, јуна 1894. Године, требала је да потврди овај нови правац српске политике приближавања Турској. Влада С. Николајевића је предложила краљу Александру да приликом посете покрене низ питања од важности за српско становништво у Турској. Два најважнија питања, на чије је решавање инсистирао краљ Александар у овим разговорима са султаном, била су: 1. да турске власти дозволе отварање српских школа у Битољском и Солунском вилајету као што су пре тога дозволиле у Косовском вилајету; 2. да султан и Порта изврше утицај на Цариградску патријаршију како би она поставила српске владике у епархијама са српском већином.¹¹³⁴ Од султана је добио обећања да ће учинити све да се што пре изврши ратификација српско-турске конзуларне конвенције и да ће наредити битољском и солунском валији да на основу постојећих школских закона издају дозволе за отварање српских школа и у овим вилајетима. По питању признања српске народности у Турској, султан је изјавио да није у стању да то учини, јер се у законима Турског Царства становништво дели по вери, а не по народностима. За српску владу је било посебно важно да је султан обећао да ће утицати

¹¹³² А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 224.

¹¹³³ С. Краков, *Пламен четништва*, 71-76 ; Д. Јанкович, *Два Илиндена (1903-1941)*, 25.

¹¹³⁴ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, Београд, 1935, 36.

код Цариградске патријаршије да се у епархијама у којима то Срби траже поставе српске владице.¹¹³⁵

Али по старим својим обичајима, Турци су врло лако давали обећања, а тешко их испуњавали. Време је пролазило а власти нису испуниле ни једно од султанових обећања. Зато је посланик у Цариграду В. Ђорђевић предлагао да треба окренути други лист према султану: „Или од султана претњом задобити извесне уступке или напустити политику пријатељства с Турском“.¹¹³⁶ Међутим, за краља Александра у том тренутку ни један од ова два Ђорђевићева предлога нису била прихватљива „јер за агитацију у Македонији треба много више трошити него што има средстава, а за политику претње треба да је наша земља много јача него што је сад после толико унутрашњих растројстава, а што је најглавније, и у једном и у другом случају, сасвим би се морало скренути с пута који је започет мојим доласком у Цариград, а мислим да је то прерано“.¹¹³⁷ За време владе С. Николајевића околности нису биле такве да је Србија била нарочито потребна Турској, па њена туркофилска политика није дала неке значајније резултате. Ипак то је у том тренутку била једина могућа политика, ако је Србија без сметње турских власти хтела водити пропаганду у Македонији. Србија је морала да чека критску кризу и грчко-турски рат, како би Турска испунила само један део султанових обећања датих краљу Александру Обреновићу: јануара 1896. године на чело рашко-призренске епархије постављен је Србин Дионисије Петровић, фебруара 1896. године Porta је потврдила конзулску конвенцију са Србијом, а тек априла 1897. године издала дозволу за отварање српских школа у битолском и солунском вилајету. Признавање српске народности у Турској и постављење Срба за епископе и у другим епархијама где је било већинско српско становништво турске власти су и даље наставиле да одлажу.

Октобра 1894. године владу С. Николајевића заменила је влада Николе Христића, али ни она није дуго трајала, нову Владу је 25. јуна/7. јула 1895. године формирао Стојан Новаковић. У програму владе Новаковић је навестио њену знатно активнију спољну

¹¹³⁵ Владан Ђорђевић, *Србија и Турска (Јилдиз-Porta-Фанар) 1894-1897*, Српска краљевска академија, Београд 1928, 27-33; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 350-351.

¹¹³⁶ В. Ђорђевић, *Србија и Турска 1894-1897*, 47; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 38-39; За овакве исхитрене ставове Владана Ђорђевића Слободан Јовановић каже: „Краљу Александру било је осамнаест, а Владану Ђорђевићу педесет; опет зато краљ је морао стишавати Ђорђевића. Одмах на првом кораку Ђорђевић се показивао превећ нестрпљив и прек за дипломата; његова енергија брза и праскаваније била руковођена с довољно разбора.“ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 39.

¹¹³⁷ В. Ђорђевић, *Србија и Турска 1894-1897*, 47; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 38-39.

политику, посебно према Турској. Иако није занемарио ни Босну, главни правац владиних активности усмерио је према Старој Србији и Македонији, заговарајући мирна средства – преко црквених и школских институција, уз подршку Порте и Цариградске патријаршије. Знајући из искуства, као научник и као дипломата, да Цариградска патријаршија у којој је преовладавао грчки утицај без притисака неће бити спремна да чини уступке Србима, а да Србија за то нема сама довољно спремности, С. Новаковић је рачунао на помоћ Порте и руског посланства у Цариграду. Из поднетог програма се могло уочити да је циљ његове спољне политике одржавање мирољубиве и лојалне политике према Турској.

Питање цркве спадало је међу најважнија питања српског народа у Турској. Његово решавање није зависило од српског народа, него у првом реду од Порте и Цариградске патријаршије, а изванредан утицај су имале и поједине европске државе. Пошто је црква у Турској имала и обележје народности, то је борба да се на место грчких митрополита доведу Срби имала велики политички значај. То питање је покренула и у његовом решавању учествовала српска влада, преко цркве и свештенства настојала је да појача политичко-пропагандни рад међу православним словенским народом у Македонији. У фебруару 1885. године влада Милутина Гарашанина покренула је преговоре са Патријаршијом ради постизања споразума о постављењу Срба за митрополите, најпре у Призрену за рашко-призренску, а затим у Скопљу за скопску митрополију. Међутим, ово питање се није могло брзо решити, па је српска влада, испољавајући велико стрпљење, улагала огроман напор у његовом решењу. Она је морала водити борбу на три фронта: против Васељенске патријаршије, против Турске и против бугарског Егзархата. Српска и црногорска влада су споразумно, уз подршку руске дипломатије, радиле на томе да се у Призрену и Скопљу поставе Срби за митрополите. Питање се почело приводити крају тек после посете коју је српски краљ Александар Обреновић учинио Цариграду 1894. године. Међутим, оставка тадашњег цариградског патријарха довела је до новог одлагања преговора, који су настављени с новим патријархом.

Српско-турска конзуларна конвенција из 1896. године

У жељи да заједничким споразумом одреде права, привилегије и узајамне имунитете генералних конзула, конзула, вице конзула и конзулских агената, као и њихове

дужности и обавезе које их очекују у Србији и Турској, а уједно и да уреде, на основу потпуне узајамности, поступак са њиховим грађанима у дотичним државама владе Краљевине Србији и Отоманског царства решиле су да закључе конзуларну конвенцију. Конвенцију су потписали у Цариграду 26. фебруара/9. марта 1896. године у име владе Краљевине Србије др Владан Ђорђевић, посланик и опуномоћени министар у Цариграду, а у име Отоманског царства Тефик-паша, министар иностраних дела.¹¹³⁸ Ова Конвенција је постала пуноважна од дана размене ратификација и важила је за период од десет година, с тим да „ако никоја од Страна Уговорница не изјави дванаест месеци пре истека реченог рока, жељу, да важност ове конвенције престане она ће остати и даље обавезна до истека једне године од дана кад је се једна или друга Страна буде одрекла.“

Међутим, Турска се и даље одупирала предлогу Србије за увођење режима капитулација приликом закључивања Конзуларне конвенције и није признала Србији право на капитулације у Отоманском царству. Тако у члану 7. Конзуларне конвенције између Србије и Турске стоји да „српски поданици подлежаће у Турској законима и судовима Отоманским. ... Извршење пресуда по грађанским као и по кривичним предметима спадаће искључиво у дужност Отоманских власти.“ На основу наведеног члана Конвенције, српски генерални конзули, конзули, вице конзули и конзулски агенти у Турској нису имати судску власт над својим држављанима, као што су то имали дипломате других држава на основу старих уговора.¹¹³⁹ Српски конзули у Турској су на основу члана 13. Конзуларне конвенције између Србије и Турске били једино „овлашћени да као изборне судије пресуђују у парницама својих држављана међу собом“ у свим случајевима кад турски држављани или држављани неких других држава „не би, ма на какав начин, заинтересовани били у тим парницама“.

Следећи свој циљ, заштита националних, политичких и економских интереса Србије, председник српске владе Стојан Новаковић је био спреман да прихвати турско

¹¹³⁸ Ђорђе Н. Лопичић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске*, у: *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, Завод за уџбенике, Београд 2007, 383-398; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, књига 51*, Београд 1899, стр. 231; Др. М. Спалајковић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске*, Београд 1906, Архив за правне и друштвене науке број 2, 150-156; Др. М. Спалајковић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске*, Београд 1906, Архив за правне и друштвене науке број 3, стр. 254-259; Драгутин П. Ђетвај, *Развој међународног уговорног капацитета Србије у 19. веку*, Нови Сад 1939, 293-295; М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, Вардарски гласник, 3 (2004), 9-38; Исти, *Рад Стојана Новаковића на закључењу, железничке и трговинске конвенције између Србије и турске (1887-1888)*, 35-38; Ђорђе Н. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, Београд 2007, 184.

¹¹³⁹ Ђорђе Н. Лопичић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске*, 397.

одупирање за увођење капитулација приликом закључивања конзуларне конвенције. Интереси Србије су били да се што пре, путем конзуларне конвенције заштити српско становништво у Старој Србији и Македонији од масовних насиља и злочина Албанаца које је турска власт не само толерисала, већ често у њима и саучествовала. Затим, заштита српских цркава, школа, српских трговаца који су извозили стоку и пољопривредне производе у Турску, велики број имовинско правних питања у новоослобођеним крајевима која су се тичала муслиманског становништва које се иселило из Србије, државна имања, као и имања муслиманских верских заједница, културно-просветна питања и читав низ других грађанско-правних статусних питања. Нека од ових питања односила су се и на знатан број српских држављана који су живели и радили у Цариграду, где је постојала и српска школа. Као што Конзуларном конвенцијом између Србије и Турске није предвиђен режим капитулација, није предвиђено ни посебном Декларацијом, која је придодата Конзуларној конвенцији између Србије и Турске.¹¹⁴⁰ Овом Декларацијом још једном је потврђено да се у српско-турским конзуларним односима неће примењивати режим капитулација. У њеном 1. члану стоји да „Високе стране уговорнице обавезују се, да се руководе искључиво принципима европског међународног права при тумачењу и примени чланова ове конвенције; према томе, како у пословима својих конзула, тако и у пословима својих поданика и њихових пријемника права, или других, оне се неће позивати ни у чему на ванредан режим капитулација, као ни поступака ни обичаја, који се на њ односе.”¹¹⁴¹

Наставак дипломатске активности Србије

Поред мирољубиве и лојалне политике према Турској влада Стојана Новаковића водила је спољну политику ка успостављање добрих односа и са Русијом. Тако ће влада Стојана Новаковића постепено напустити традиционалну аустрофилску спољну политику напредњака и тражити подршку и помоћ од Русије. „У спољашњој политици,

¹¹⁴⁰ Ђ. Н. Лопичић, *Декларација придодата Конзуларној конвенцији између Србије и Турске*, 399-400; *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, књига 51*, 231; М. Спалајковић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске*, 150-156; М. Спалајковић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске*, 254-259; Д. П. Ђетвај, *Развој међународног уговорног капацитета Србије у 19. веку*, 293-295; М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879-1896)*, 9-38; Исти, *Рад Стојана Новаковића на закључењу, железничке и трговинске конвенције између Србије и турске (1887-1888)*, 35-38; Ђ. Н. Лопичић, *Конзуларни односи Србије (1804-1918)*, 184.

¹¹⁴¹ Ђ. Н. Лопичић, *Декларација придодата Конзуларној конвенцији између Србије и Турске*, 399-400.

Новаковићева влада ударала је једним правцем који се није слагао са напредњачким традицијама. Осамдесетих година, кад су дошли на владу, напредњаци су водили одлучну аустрофилску политику... Изненађење је било опште када је, 1895, Новаковићево министарство ударило у спољашњој политици сасвим руским правцем. Новаковић се измирио са митрополитом Михаилом...¹¹⁴² Ова промена у Новаковићевом програму владе вероватно је проистекла на основу његовог искуства које је стекао у Цариграду на месту српског посланика (1886-1891). Заузимајући се за српске просветне интересе у Македонији увидео је да је утицај Русије као православне државе, по питањима школе и цркве, и код Порте и код Цариградске патријаршије јачи од утицаја Аустро-Угарске као католичке државе. Руски утицај код Цариградске патријаршије је одувек био велики, а током деведесетих година XIX века, постављајући се као заштитник целокупности Турске, ојачао је и код Порте. Руске могућности утицаја код Цариградске патријаршије и Порте, као и побољшање руско-бугарских односа 1895-1896. године су главни разлози окретања српске спољне политике ка Русији и приближавању са словенским државама на Балкану – Бугарском и Црном Гором.¹¹⁴³ У пролеће 1896. године Београд су посетили један за другим бугарски и црногорски кнез, мада Стојан Новаковић није много веровао у могућност чвршћег пријатељства са Бугарима.

Спољна политика С. Новаковића била је највећим делом окренута македонском питању, које је он већ дуго времена пратио и проучавао. Дотадашње искуство указивало му је да Патријаршија није спремна да чини уступке Србима и да се једино путем притисака на кругове у Фанару може нешто постићи. Србија није могла вршити притисак на Патријаршију, али је то, осим руске дипломатије могла чинити Порта. Зато је један од циљева Новаковићеве спољне политике био да се мирољубивом и лојалном политиком према Порти добије њена помоћу раду са Патријаршијом.¹¹⁴⁴ Очекујући подршку и грчке владе српским захтевима код Патријаршије, Новаковић је, и поред свих дотадашњих неспоразума, покушавао да придобије Грке за заједничку политику при решавању македонског питања. Покушавао је да преко српског отправника послова у Атини М. Апостоловића сазна да ли код Грка има неких промена у гледањима на грчке претензије у

¹¹⁴²С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 122-123.

¹¹⁴³Исто, 122-124; Исти, *Личне успомене*, у: *Споменица Стојана Новаковића*, Београд 1921, 186; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, *Српска академија наука и уметности*, Београд 1988, 49, и 75-80; Исти, *Путеви српске дипломатије*, 98; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 352-353.

¹¹⁴⁴М. Војводић, *Србија у међународним односима ...*, 49, и 75-80.

Македонији у односу на раније изнете ставове. Том приликом саветује Апостоловића да „им изнесе пред очи опасност у коју се неумереношћу без сваке сумње морају увалити, пошто је њихова сфера далеко шира у простору од простора који захвата чисто грчки елемент, и пошто њихова претераност може у крајњем случају олакшати комбинацију која би против њих саставила Србе, Бугаре и Македонске Румуне.“¹¹⁴⁵

Неповерење Грка према српској политици тада се испољавало више него раније. То неповерење неће умањити ни званична посета краља Александра Атине, априла 1896. године. Иако је краљ Александар имао намеру да успостави присније односе са Грчком, што је било у и духу Новаковићеве политике, грчки двор је према њему био у политичком погледу резервисан.¹¹⁴⁶ Тако је неповерење Грка наставило да расте па се приликом доласка Србина Дионисија Петровића на чело Рашко-призренске епархије и покретања скопског владичанског питања испољило више него икада. Новаковић је придавао посебан значај постављењу српских владика у Призрену и Скопљу (предност је давао Скопљу), где су у то време седели Грци – и то у Призрену Мелентије, у Скопљу Методије.¹¹⁴⁷ Он је у решењу овог питања видео темељ целокупне будуће српске активности у Турској. Зато постављење српских владика у Призрену 1896. и Скопљу 1897. године представља круну целокупног Новаковићевог рада у Цариграду.¹¹⁴⁸

Добијањем дозволе од турских власти за отварање српских школа у Велешком крају крајем 1899. године, иако са великим закашњењем у односу на обећани рок, завршавају успеси Ђорђевићеве владе у вези решавања македонског питања. Може се закључити да су они знатно мањи у односу на успехе Новаковићеве и Симићеве владе. Превасходан разлог за ово је недостатак подршке руске дипломатије на Порти коју је

¹¹⁴⁵Ј. М. Јовановић, *Новаковић у дипломатији*, у: *Споменица Стојана Новаковића*, Београд 1921, 186.

¹¹⁴⁶Чињеница да посета краља Александра Атине није донела никакво побољшање у односима између Србије и Грчке дала је повод различита тумачења. У историграфији су се касније износиле тврдње да је посета краља Александра Атине била у скопљу његових планова о женидби са грчком принцезом Маријом. Зато су у Грчкој непосредно пре доласка краља Александра објавили њену веридбу за великог кнеза Ђорђа Михаиловића, и ако се њихово венчање обавило четири године касније. Председник српске владе Ђорђе Симић је одбацио такве тврдње наглашавајући да се у српским владајућим круговима „добро зна да пут краљев у Грчку није имао за циљ женидбу краљеви са грчком принцезом, него је просто био једна посета–учтивост према владару једног пријатељског народа“. АС, ПО, 1897, фасц. III, досије II, пов. 992, председник владе Ђорђе Симић–српском отправнику послова у Атине Павлу Маринковићу, Београд 8. IX 1897; Видети још: С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883-1903*, Београд 1912, 201-202.

¹¹⁴⁷АС, МИД, ПО, фасц. VI, досије VIII, пов. 752, С. Новаковић–С. Грујићу, Цариград, 9. VI 1890); Нићифор Дучић, *Васељенска патријаршија и српско црквено питање*, 25; С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље*, 305; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скопљански митрополит Пајсије*, 23; Исти, *Питање о Старој Србији и Скопљанско владичанско питање*, 25; С. Симић (Павле Орловић), *Скопљанско владичко питање*, 87.

¹¹⁴⁸С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 354-355.

давала два претходна српска влада. Видећи да Русија није заинтересована да подржава захтеве Србије, Porta није журила с њиховим испуњењем. Да не би Србију потпуно одбила од себе, она није априори одбацивала њене захтеве, већ је, чинећи мале уступке, само одлагала њихово решавање.

Пад Ђорђевићеве владе јула 1900. године и оставка краља Милана на положај команданта активне војске означиле су крај српске аустрофилске спољне политике. Две српске владе које је предводио Алекса Јовановић у периоду од 12. јула 1900. до 5. фебруара 1901. и од 5. фебруара 1901. до 20. марта 1901. године и две владе Михаила Вујића од 20. марта 1901. до 6. маја 1902. и од 6. маја 1902. до 7. октобра 1902. године радиле су на поновном политичком приближавању Србије Русији. Како је Петроград постао главна тачка спољашње политике краља Александра, ваљало је обратити пажњу на личност посланика који би био тамо послат. Краљ се одлучио за Стојана Новаковића, из два разлога: прво, због руског поверења у њега, које је стекао као министар иностраних дела 1895-1896. године, а друго што је напредњак, а не радикал. Краљ је веровао да ће избор С. Новаковића за посланика уверити Русију да промена спољашње српске политике није само тренутна комбинација, него је заснована на потреби Србије за чврстом оријентацијом.¹¹⁴⁹

Убрзо после смрти краља Милана, почетком 1901. године и руска дипломатија је повукла неке потезе који су наговештавали промену ситуације у српско-руским односима. У Београд је дошао нови руски посланик Чариков. Да би у његову част могао приредити свечани ручак, краљ Александар је прекинуо жалост за оцем.¹¹⁵⁰ Обзиром да је споразумом из 1897. године прихватила обавезу према Аустро-Угарској да се не меша у унутрашње ствари на Балкану, Русија није наступала отворено са својим захтевима новој српској влади и краљу Александру. Она је очекивала да њене захтеве српски краљ погоди сам и да их почне испуњавати. Основно очекивање Русије је било да се у Србији уместо личног режима успостави уставни режим, јер под личним режимом правац српске

¹¹⁴⁹С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. III, 69; Стојан Новаковић је из Париза, где је био постављен само неколико месеци пре тога на место посланика, премештен у Петроград. Уместо њега на место посланика у Паризу послат је истакнути научник и политичар, Михаило Вујић. Србија је у то време очекивала подршку у својим захтевима према Старој Србији и Македонији од Русије, али и од њене савезнице Француске. Подршка француске требала је да се огледа у финансијском погледу, али у њеном отварању према извозној трговини Србије која је много трпела од аустроугарског затварања границе. Видети: М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 223-224.

¹¹⁵⁰С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. III, 98.

спољашње политике одређивао је краљ Александар, а под уставним режимом одређивала би га радикална странка, као најјача странка у земљи, која је традиционално била наклоњена Русији.¹¹⁵¹

Након прве неутралне владе Алексе Јовановића, у којој није било ниједног истакнутијег радикала, фебруара 1901. године у његову другу владу ушла су два радикална првака, Михаило Вујић и Милован Миловановић. Марта 1901. године Јовановићеву другу владу заменила је радикално-напредњачка влада, коју је предводио Михаило Вујић. Одмах након формирања влада М. Вујића приступила је решавању уставног питања и 6. априла 1901. краљ Александар је даривао нови Устав.¹¹⁵² Тако је, под притиском Русије, у Србији враћена уставност, која је укинута 1894. године одбацивањем Устава из 1888. и враћањем Устава из 1869. године.¹¹⁵³

Радикали и напредњаци удружени у Вујићевој влади нису се слагали у свим питањима унутрашње политике.¹¹⁵⁴ Међутим, у спољашњој политици слагали су се потпуно с обзиром да су и једни и други тада важили као русофили. Руска дипломатија је саветовала Вујићевој влади добре односе с Бугарском и Црном Гором. Русија је хтела да све своје балканске штићенике веже у један савез па је и овога пута, као и раније у сличним приликама, инсистирала на политичком приближавању и солидарности словенских држава – Србије, Бугарске и Црне Горе. Радикали су тежили балканском савезу и чинило им се да је најприродније да тај савез почне српско-бугарским споразумом.¹¹⁵⁵ Вујићева влада желела је споразум са Бугарима на најширој основи, али чија би суштина била договор о подели сфера у Македонији. Њен предлог је био да Србији припадне западна Македонија а источна Македонија Бугарима.¹¹⁵⁶ На предлог Вујићеве

¹¹⁵¹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. III*, 99.

¹¹⁵² Исто, 104.

¹¹⁵³ Исто, 99, и 119.

¹¹⁵⁴ Између спољашње проруски оријетисане српске политике и унутрашње политике није било сагласности. У жељи да ослаби утицај радикала на унутрашњу политику краљ Александар је њене најистакнутије прваке (Грујића, Вујића, Ђају, Миловановића) послао у српска посланства на страни. Тиме је утицај радикала на унутрашњу политику Србије био умањен. „Нећу радикале да гоним, али се не дам од њих водити“ говорио је краљ Александар Обреновић. Видети: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. III*, 68-69.

¹¹⁵⁵ Радикали су и и раније у два маха (1889. и 1897. године) покушавали да направе споразум са Бугарском. Први пут (1889. године) Бугари су одбили њихову понуду, а други пут су у томе успели (Угодба од 19. фебруара/3. марта 1897. године), али одмах после пада њиховр владе коју је предводио Ђорђе Симић и доласка владе Владана Ђорђевића споразум је поништен. Видети: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. III*, 191.

¹¹⁵⁶ Један од највећих присталица српско-бугарског савеза био је српски посланик у Софији, Јован Ђаја. Уверен у његовој ”неодољивој историјској нужности“ он је превиђао све поступке бугарске владе и

влада, Бугарска је одговорила да они не могу правити писмене споразуме о деоби земаља које припадају њиховом сизерену султану. После таквог одговора Вујићева влада је предложила да се обустави надметање између српске и бугарске пропаганде у Македонији. Бугарски одговор, да то не зависи од њих, јер наводно ту борбу води бугарски народ у Македонији сам из властитих побуда, свакако није водио ка коначном споразуму. Тако до српско-бугарског споразума о подели сфера у Македонији није дошло, али је престала затегнутост и неповерење која је постојала између Србије и Бугарске за време Ђорђевићеве владе.

Напредњачко-радикална влада Михаила Вујића затекла је дипломатске односе са Црном Гором скоро прекинуте. Она их је обновила јуна 1901. Године, када је на Цетиње послат нарочити изасланик. Иако је Вујићева влада препоручивала краљу Александру што већу присност и пријатељство с црногорским двором, краљ Александар је био крајње уздржан, сумњајући да му краљ Никола преко својих кћерки удатих на руском двору прави сметње за пријем код руског цара. Он је од бугарског кнеза Фердинанда, приликом сусрета у Нишу крајем 1900. године, сазнао да му је кнез Никола предлагао склапање бугарско–црногорског савеза. То, као и његова завидност што је руски цар примио црногорског кнеза у исто време кад је одложио његову посету, утицало је на стварање великог неповерења краља Александра према кнезу Николи. Као што је краљ Александр зазирао од радикалног повезивања са Бугарима, истог мишљења је био и кад се радило о Црној Гори, па ће за посланика на Цетињу, уместо генерала Јеврема Велимировића, кога је предложила влада, предложити свог човека Милоша Васића.¹¹⁵⁷

Кад год су радикали били у влади Србија је имала потешкоћа у односима са Аустро-Угарском, коју је вређао њихов национализам и њихово русофилство. Политика побољшања односа са Русијом изазвала је и овога пута реаговање аустроугарске штампе, која је писала непријатељски о Србији и династији Обреновића. У очигледној намери да се нашкоди угледу краља Александра, бечка и пештанска штампа је писала да се Србија налази у стању распадања а династија срља у пропаст. Тек на интервенцију Русије на

бугарског јавног мњења из којих би се далозакључити да Бугари тој ”неодољивој историјској нужности“ не придају велику пажњу. Занесен својом идејом он је правио план међусобних посета српко-бугарских званичних представника, сматрајући да ”у раздраганости тог братског састанка спорна питања изгубила би своју оштрину, и не би више изгледала тако нерешива.“ Видети: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. III*, 191-192.

¹¹⁵⁷С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. III*, 199-200.

непријатељско држање аустроустроугарске штампе према Србији, приликом посете аустроугарског престолонаследника Петрограду, дошло је у тој штампи до промене тона.¹¹⁵⁸

Зближавање словенских држава на Балкану под покровитељством Русије, нарочито сусрет краља Александра и бугарског кнеза Фердинанда Кобурга у Нишу крајем 1900. године,¹¹⁵⁹ изазивало је подозрење у Грчкој, па је њена влада почетком 1901. године изразила жељу да обнови преговоре са Србијом, који су тајно вођени јуна 1899. године са краљевим секретаром Михаилом Милићевићем. И влада Алексе Јовановића је одлучила да обнови преговоре са Грчком о интересним сферама у Македонији на сличним основама као и 1899. године. Међутим, нова влада Михаила Вујића сматрала је да су уступци на које је 1899. године пристала влада Владана Ђорђевића превелики, желела је да преговара са Грцима на другим основама. Српски посланик у Атини Стојан Бошковић уверавао је грчког министра иностраних дела Атоса Романоса да Грчка не би ништа добила укидањем српских конзулата у Солуну и Битољу и српских основних школа у местима где је словенско становништво у већини, јер ће уместо Срба доћи Бугари. Српска влада је, за разлику у односу на 1899. годину, сада исказала спремност, уколико дође до споразума, да премести српске гимназије из Солуна и Битоља у Велес и Прилеп.¹¹⁶⁰

С обзиром да су услови за преговоре које је понудила влада Михаила Вујића за Грчку били знатно неповољнији у односу на уступке владе Владана Ђорђевића из 1899. Године, она није желела да настави преговоре. Српски посланик у Атини Стојан Бошковић је поново маја 1902. године инсистирао код председника грчке владе Т. Заимиса на „сталној и правичној погодби“, односно обележавању сфера интереса у Македонији. На предлог српског посланика председник грчке владе је одговорио да верује да ни од грчке ни од српске стране не би било сметњи за споразум, али „би нам Бугари све покварили“ и то највероватније уз помоћ Турске и Аустрије.¹¹⁶¹ Српска влада је на различите начине покушавала да створи услове за проширивање српско-грчке сарадње, па је у пролеће 1902. године захтевала од нове грчке владе коју је предводио Т. Заимис да подигне ранг свога представништва у Београду на ниво посланства. Иако је грчка влада наговестила да ће њен

¹¹⁵⁸ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. III, 201-202.

¹¹⁵⁹ То је био први страни владар који се срео са краљицом Драгом Машин. Види: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. III, 62

¹¹⁶⁰ В. Ђоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, I, 389-390.

¹¹⁶¹ В. Ђоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, I, 147.С.

дотадашњи отправник послова у Београду Аргиропулос од 1. јула 1902. године имати статус посланика,¹¹⁶² процедура отварања овог посланства ишла је врло споро, тако да је Србија запретила да ће и она укинути своје посланство у Атини.¹¹⁶³ У намери да са Грчком постигне договор о значајним политичким и црквено-културним питањима у Македонији, влада Михаила Вујића је почетком маја 1902. године предложила да грчки краљ дође у Београд и учини узвратну посету краљу Александру, који је био у посети Атини априла 1896. године.¹¹⁶⁴ Обзиром да ни овај предлог српског посланика није изазвао позитиван одговор, очигледно је да Грчка није била спремна за конкретан споразум са Србијом о Македонији. То је навело посланика С. Бошковића да закључи да „Грци, стојећи под јаким утицајем Енглеске и Тројног савеза, окружени симпатијама ових великих сила и понесени знатним проширењем својих државних и народних граница без великих жртава последњега времена, мисле, да и изван споразума и заједнице балканских народа могу успешно радити за своју народну идеју и осигурати јој срећну будућност.“¹¹⁶⁵

Током 1896. године поновно отворање критског питања наговестило је кризу већих размера. Грчка је, као и увек у оваквим приликама, организовала добровољце, слање оружја и муниције устаницима, и друге видове помоћи. Настојећи да олакша положај Крићана, Грчка је почела са убацивањем чета у Македонију, у пределима Солунског вилајета.¹¹⁶⁶

Српски отправник послова у Атини Павле Маринковић у својим извештајима писао је да се Грчка сваким даном све више спрема за своју акцију у Македонији. Он наводи да због њеног отвореног и јавног подстицања устанка у Македонији и припрема за упад њене војске у ову област, неколико пута је протествовао турски посланик у Атини.¹¹⁶⁷ Влада Србије је била узнемирена вестима са Крита и из Грчке. Страховало се да би Грчка могла подстаћи већи устанак у јужним деловима Македоније, чиме би се отворило македонско питање, у које би се одмах умешала и Бугарска. Грчка акција на Криту, могуће проширење

¹¹⁶²В. Ђоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I*, 202.

¹¹⁶³В. Ђоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I*, 77-78.

¹¹⁶⁴М. Војводић, *Србија у међународним односима ...*, 358; В. Ђоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I*, стр. 148; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 367.

¹¹⁶⁵В. Ђоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I*, стр. 113; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 367.

¹¹⁶⁶АС, ПО, 1896, фас. II, дос. VI, пов. 1341, Извештај српског конзула из Солуна–Председнику владе Србије С. Новаковићу, Солун 12.VII 1896; Исто, фас. III, дос. IV, пов. 1123, Извештај српског конзула из Солуна–Председнику владе Ђ. Симићу, Солун 12.VI 1897.

¹¹⁶⁷АС, ПО, 1896, фас. III, дос. VII, пов. 201, П. Маринковић–Ђ. Симићу, Атина 18. I 1897.

немира на Македонију и у том случају вероватна акција Бугарске, оцењивани су као непосредна претња српским интересима у Турској.¹¹⁶⁸

Србија се у начелу није противила анексији Крита Грчкој, под условом да и она добије одређену сатисфакцију. Полазило се од тога да свако увећање територије неке од балканских држава намеће неодложну потребу за задовољење сопствених тежњи у Турској. Српски отправник послова у Атини П. Маринковић обавестио је грчку владу да се Србија неће противити анексији Крита, али под условом да она добије одређену накнаду „јер се никаква промена на Балкану не би могла десити а да за Србију не би имала последице“.¹¹⁶⁹ Ово исто Маринковић је саопштио и руском посланику у Атини Онуу, који му је на то одговорио: „И како је за сада немогуће наћи вам компензацију то Русија не може помагати анексију Крита. Зато будите мирни сви, па касније, касније...“¹¹⁷⁰ Ангажоване својим колонијалним интересима на разним странама света велике силе су биле сложне у томе да није време да се решава Источно питање и да треба радити да се одржи мир на Балкану.

Србију је узнемиравала могућност да Грчка подстакне већи устанак у јужним деловима Македоније. Српски отправник послова у Атини Маринковић слао је доста узнемиравајуће вести почетком 1897. године, износећи да припреме у Грчкој за акцију у Македонију добијају сваког дана све веће размере. Маринковић је сматрао да у читавој овој акцији ни Аустро-Угарска није била потпуно по страни, већ је увелико подстицала Грчку да упадне у Македонију, „јер су тамо грчки интереси у опасности“.¹¹⁷¹

Почетком 1897. године догађаји на Криту су се искомпликовали. Када су велике силе, после избијања грађанског сукоба између хришћана и муслимана јануара 1897. године на острву Криту, ради спречавања грчко-турског рата, извршиле блокаду овог острва не допуштајући ни грчко, ни турско мешање, Грчка је, понета националистичком еуфоријом, своје чете почела слати у јужну Македонију и Епир. Порта је то узела као повод и објавила рат Грчкој. Захваљујући интервенцији руског цара код султана, Турска је пристала да обустави операције и 21. маја 1897. године потписала примирје.¹¹⁷² Грчка је

¹¹⁶⁸ М. Војводић, *Србија у међународним односима ...*, 139-140; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 356.

¹¹⁶⁹ М. Војводић, *Србија и грчко-турски рат 1897. године*, Историјски часопис, XVIII (1971), 493; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 357.

¹¹⁷⁰ АС, ПО, 1896, фас. III, дос. VII, пов. 25, П. Маринковић–Ђ. Симићу, Атина 26 XII 1896.

¹¹⁷¹ АС, ПО, 1896, фас. III, дос. VII, пов. 201, П. Маринковић–Ђ. Симићу, Атина 18. I 1897.

¹¹⁷² М. Војводић, *Србија и грчко-турски рат 1897. године*, 512; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 358-359

1897. године неспремна ушла у рат против Турске и претрпела пораз, чиме је нанет ударац грчкој „Великој идеји”.

Избијањем грчко-турског рата 6. априла 1897. године измењен је однос снага међу балканским државама. Као што је Грчка у време источне кризе 1875-1878. године, водећи искључиво рачуна о својим интересима, остала ван ратних збивања, тако су сада и Србија и Бугарска мирно пустиле да Турска порази Грчку. Уместо да се сложе и договоре о заједничкој борби против турске власти на Балкану, Србија и Бугарска су послушале савете великих сила и остале ван ратног сукоба, гледајући да из њега извуку корист свака за себе.

Када се у Србији схватило да поводом критске кризе велике силе неће дозволити отварање Источног питања, српска дипломатија је своју активност усмерила према Цариграду, тражећи од Порте испуњење раније поднетих српских захтева. Кад је почео грчко-турски рат Порта је наговестила да ће водити рачуна о лојалном држању Србије и уважавати њене праведне жеље и захтеве у школским и црквеним питањима у Македонији. Опозиција у српској скупштини тражила је да Србија уђе у рат на страни Грчке, али је српска влада, свесна да није војно, финансијски а ни дипломатски спремна за рат, одлучила да остане ван тога сукоба. Свим важнијим политичким чиниоцима у Србији било је јасно да је критска криза прилика да Србија иступи енергичније са својим захтевима код Порте, али је било разлике у томе којим захтевима треба дати предност. Јован Ристић је сматрао да је грчко-турски сукоб прилика да Србија покрене питање о оснивању српског егзархата у Турској, јер то не би био преседан „пошто егзархат већ имају и Бугари и Цинцари“. Ристић је предложио да се у поверљиву мисију у Цариград за решавање овог питања пошаље бивши краљ Милан јер „султан би био поласкан да прими једног краља као изванредног амбасадора“.¹¹⁷³

Српски посланик у Цариграду В. Ђорђевић, за разлику од Ј. Ристића, предлагао је да се као услов Порти за неутралност Србије постави захтев за успостављање Пећке патријаршије.¹¹⁷⁴ Српска влада коју је водио Ђорђе Симић се изгледа колебала које од ова два решења да постави као услов Порти за неутралност Србије.¹¹⁷⁵

¹¹⁷³ АСАНУ, ЈР, инв. 25/206, сигн. XXV/7, Мемоар Јована Ристића-краљу Александру, Београд 10. III 1897.

¹¹⁷⁴ В. Ђорђевић, *Србија и Турска 1894-1897*, 249.

¹¹⁷⁵ В. Ђорђевић, *Србија и Турска 1894-1897*, 249.

До отварања албанског питања Порта је, истина уз одређено оклевање, углавном задовољавала захтеве српске владе па је изгледало да ће она наставити да води утврђени туркофилски правац спољне политике. За испуњење захтева за отварањем српских школа и постављењем српских владика у Македонији, помоћу којих би се српски народ супроставио бугарској пропаганди, Србија је Порти нудила најмирољубивије и најверније суседске односе. Међутим, отварањем албанског питања, када је Србија била приморана да брани српски народ у Старој Србији од албанског истребљивања, Порта је подржавала Албанце, што је поколебало Ђорђевићеву владу у вођењу дотадашње политике према њој. Одустајањем од туркофилске политике, коју је водила још од 1885. Године, Србија је наговестила да напушта и дипломатски пут у решавању албанског питања, чекало се да се доврши наоружање српске војске, на чему се убрзано радило.¹¹⁷⁶

Пошто је у Русији имала опасног противника, који јој је и посредно и непосредно стварао тешкоће и неприлике, Ђорђевићева влада је морала да моли Аустро-Угарску да помогне код Порте, како у питању кумановске цркве и скопљанског владике, тако и сада по албанском питању. Да би Србију потпуно одвојила од Русије и да би сузбила српску националистичку политику какву је Србија водила за време Новаковићеве и Симићеве владе, Аустро-Угарска је прихватила Ђорђевићеве захтеве и помагала Србији у Цариграду. И у привредном погледу Аустро-Угарска је била наклоњена Ђорђевићевој влади, за њеног мандата није се десила ниједна забрана увоза стоке из Србије, што је било карактеристично за време две претходне владе.¹¹⁷⁷

Споразумевање с Бугарском око Македоније

Одлучност великих сила, у првом реду Русије, да не допусте немире у европском делу Турске, како се не би покренуло Источно питање у целини,¹¹⁷⁸ имала је велики утицај

¹¹⁷⁶Исто, 373.

¹¹⁷⁷Исто.

¹¹⁷⁸Од када је 1890. године усвојила пројекат Сибирске железнице и тиме убрзала продор на Далеки исток, Русија је највећу опасност за несметано вођење те политике видела у поновно отварању источног питања. За њу је било прихватљиво постојеће присуство Аустроугарске на Балкану, учвршћено Тајном конвенцијом са Србијом 1881. године и избором Фердинанда Корбушког за кнеза Бугарске 1887. године. Аустро-Угарска и Немачка су желеле да виде Русију што даље од Балкана. После склапања савеза са Француском 1893. године оваквој политици Русије према Балкану се највише супростављала Енглеска, која је желела да је по сваку цену заплете у источно питање и тако ослаби њене позиције на Далеком истоку.

на политику балканских држава, Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе. И поред обећања њихових званичних представника да ће се придржавати савета који су стизали из Петрограда и Беча, они су у појединим догађајима у европском делу Турске видели своју шансу за активније деловање на остваривању државних и националних интереса. Тако је ослободилачки покрет јерменског становништва у Турској 1894. године изазвао у бугарским владиним круговима жељу да се сличан покрет изазове и у Македонији, како би се приликом расправе о јерменском питању на дневни ред великих сила нашло и македонско питање. За остварење тог циља у Бугарској су предузимане снажне активности, одржавани су протестни скупови против политике турских власти у Македонији, од бројне македонске емиграције у Бугарској формирана су разна друштва. Марта 1895. године у Софији је образован Врховни Македонски комитет, са задатком да се бори за аутономију Македоније која би била под покровитељством великих сила.¹¹⁷⁹ Под непосредним утицајем и уз помоћ бугарског двора и владе, Македонски комитет је у пролеће 1895. године организовао чете које су после пребацивања у Македонију почеле са оружаном акцијом. На оружану побуну у Македонији турске власти су одговориле репресивним мерама према македонском становништву, што је добило широк публицитет у бугарској и европској јавности. У исто време бугарска влада је, прво преко Егзархата, а затим 8. јуна 1895. године и сама званично код Порте захтевала добијање још пет владичанских места у Македонији, и то у: Дебру, Кукушу, Мелнику, Струмици и Битољу, као услов за смиривање ситуације у Македонији. Она је поводом овог питања развила широку дипломатску акцију у Цариграду. Бугарски министар иностраних послова упозорио је Порту, ако не одобри бугарском Егзархату нова владичанска места, да ће подићи устанак у Македонији. Да би подупрла свој захтев, бугарска влада је ангажовала Македонски комитет у Софији да изазове још веће немире у Македонији. Крајем јуна чете Македонског комитета прешле су у Македонију и извршиле више узастопних акција. Тако је чета Бориса Сарафова 12. јула заузела Мелник, попалила га а затим напустила ово место и повукла се у Бугарску.¹¹⁸⁰

Активности бугарске владе и Македонског комитета око покретања устанка у Македонији у првој половини 1895. године утицали су да се европска јавност увелико

¹¹⁷⁹ *Историја на македонскиот народ, II*, Скопје 1969, 166-167.

¹¹⁸⁰ *Историја на македонскиот народ, II*, Скопје 1969, 167-168; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 95.

заинтересовала за македонско питање, процењујући да може доћи до оружане интервенције Бугарске и осталих балканских држава. Због заузетости на Далеком истоку, немири у Македонији највише су узнемиравали Русију, која је још увек тежила да очува Турску од слабљења и распадања, јер јој је била потребна као стража над мореузима. Руководећи се овим својим интересима, Русија је показивала жељу за измирењем са Бугарском, али под условом да званична иницијатива потекне од Бугарске.¹¹⁸¹ Уверена да ће успостављање сарадње са Русијом значити и њено званично признавање Фердинанда Корбушког за кнеза Бугарске (што је и био главни разлог прекида односа) а затим и њена подршка бугарској политици, бугарска влада је јавно исказала жељу за измирењем са Русијом.¹¹⁸² Да би приволела цара Николаја II на испуњење ових очекивања, јула 1895. година једна делегација бугарске владе и бугарске скупштине боравила је у Петрограду. Преговори су настављени и у другој половини 1895. године, сам формални чин потписивања уговора о успостављању дипломатских него односа обављен је почетком 1896. године.¹¹⁸³

Међутим, измирењем са Русијом Бугарској се нису испунила сва очекивања, нарочито подршка моћне Русије њеним захтевима на Порти. Русија не само да није била спремна да подржава бугарске акције у Македоније и њене захтеве Турској, већ је показала одлучност да ни по коју цену не дозволи да због Македоније буде поремећен мир на Балкану. Уз упозорење да неће допустити никакву агитацију у Македонији, Русија је бугарској влади саветовала крајњу умереност.

Подстакнуте акцијама Бугарске у Македонији и на Порти¹¹⁸⁴ и остале балканске државе, пре свега Србија, су појачале своје активности у том правцу. Радикали су током деведесетих година упорно заговарали споразумевање с Бугарима око Македоније. Миловановић препоручује Србима и Бугарима да прекину борбу око Македоније и да се искрено споразумеју, што би по њему представљало једино трајно и праведно решење македонског питања. Он је истицао по њему неоспрну чињницу да је Македонија словенска земља и да турска власт, као и грчки и други несловенски утицаји, у њој трају

¹¹⁸¹ *Историја на македонскиот народ, II*, Скопје 1969, 167-168; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 95.

¹¹⁸² М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 96, ф. н. 6; *Историја на македонскиот народ, II*, 170.

¹¹⁸³ М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 96-97.

¹¹⁸⁴ Видети: *Историја на македонскиот народ, II*, 169-170.

услед неслоге између два словенска народа – Срба и Бугара.¹¹⁸⁵ Међутим, Бугари су настојали свим средствима, у првом реду комитским четама, да изазову интервенцију великих сила у Македонији и добију аутономију Македоније, која је требало да буде прелазна фаза ка присаједињењу Бугарској. Комитске чете су вршиле жесток терор над супарничким странама, уништавајући, између осталог, српске културне споменике – књиге, фреске у црквама, манастире и све друге трагове српске културне традиције.¹¹⁸⁶

Пошто су спољнополитички планови Србије после окупације Босне и Херцеговине били углавном окренути према Македонији, бугарске оружане акције у Македонији и њено поновно приближавање Русији доприносили су да се и Србија према свему томе морала одредити. Овим ће се посебно бавити влада С. Новаковића, која је формирана 25. јуна/7. јула 1895. године. Спољнополитички програм Новаковићеве владе донео је значајну новину у оријентацији Србије. На основу искуства које је стекао у Цариграду као посланик (1886-1891), заузимајући се за српске просветне интересе у Македонији, С. Новаковић је увидео да је утицај Русије као православне државе, по питањима школе и цркве, и код Порте и код Цариградске патријаршије јачи од утицаја Аустро-Угарске као католичке државе. Руски утицај код Цариградске патријаршије је одувек био велики, а током деведесетих година XIX века, ојачао је и код Порте. Евентуална руска подршка бугарским акцијама у Македонији представљала би главну препреку за остварење српских националних и државних интереса у овој области. Руске могућности утицаја код Цариградске патријаршије и Порте, као и побољшање руско-бугарских односа, су главни разлози окретања српске спољне политике ка Русији.¹¹⁸⁷

У програму владе који је поднео краљу Александру Новаковић је наговестио њену знатно активнију спољну политику, посебно према Турској.¹¹⁸⁸ Новаковић је рачунао на помоћ Порте и руског посланства у Цариграду. Из поднетог програма се могло уочити да је циљ његове спољне политике одржавање мирољубиве политике према Турској и успостављање добрих односа са Русијом. Тако ће влада Стојана Новаковића постепено

¹¹⁸⁵ М. Пироћанац, *Наша завршина реч*, "Дело", XII, Београд 1896, 361.

¹¹⁸⁶ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 122; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 354.

¹¹⁸⁷ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 122-124; М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 49, и 75-80; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 98; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 352-353.

¹¹⁸⁸ С. Новаковић, „*Један српски министарски програм (1895)*“ - Мемоар о плану којим да се поведу послови земаљски, *Недељни преглед*, 8. II 1909, бр. 6, (43), стр. 84-87.

напустити традиционалну аустрофилску спољну политику напредњака и тражити подршку и помоћ од Русије.

Појачана активност Бугарске преко Врховног македонског комитета и комитских чета, првих месеци 1895. Године, изазвала је код српске владе нескривену забринутост. И представници великих сила, Немачке, Енглеске, Аустро-Угарске и Италије, нису скривали забринутост па су због упада бугарских чета у Македонију, енергично саветовали бугарској влади да се уздржава од свега што би могло нарушити мир у овој области.¹¹⁸⁹ Српска влада је стекла такав утисак да се показало неопходним да и Србија јавно дефинише свој став према Македонији и предузме мере у погледу остварења и заштите сопствених циљева. Прве кораке у том правцу председник владе Новаковић је предузео 24. јула 1895. године, када је преко српских посланика на страни упутио великим силама поруку којом их је упознао са ситуацијом у Македонији и предложио им решење са којим би се званична Србија могла сагласити.¹¹⁹⁰ Новаковић је осудио држање Бугарске, која, организујући акције и покрете у Македонији, заправо врши притисак на извршење чл. 23. Берлинског уговора, али само у односу на Македонију а не и на остале провинције европске Турске. Према Новаковићу, реформе предвиђене овим чланом Берлинског уговора не би требало да се остварују појединачним притиском, него редовним путем и морају да се односе на све области европског дела Турске. Бугарска својим акцијама у Македонији жели да сви балкански Словени у оквиру Турске дођу под њено окриље. Први део тог плана успешно је остварен прикључењем Источне Румелије, док би извођење дугог почело постављењем бугарских владика по Македонији. Зато је Новаковић, уз помоћ грчке владе, покушао на Порти да спречи постављење нових бугарских владика у Македонији и успео у том смислу да добије одређена обећања.¹¹⁹¹

Захтеви Србије и великих сила да Бугарска предузме мере како би се обуставиле оружане акције у Македонији, с једне, и покрети турске војске, с друге стране, дали су резултате и ситуација је почела постепено да се смирује. Бугарска влада је почела да разоружава и распушта чете, чак и да затвара границу према Турској. Српски владајући кругови охрабрени неуспесима бугарских чета у Македонији и држањем Грчке и Црне

¹¹⁸⁹ АС, МИД, ПО, 1895, фас. III, дос. 7, Извештај из Србије, 27.VI 1895; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 99.

¹¹⁹⁰ АС, МИД, ПО, 1895, фас. IV, дос.1, пов. 835, Циркулар председника владе Србије С. Новаковића-свим српским посланицима на страни, Београд 12 VII 1895; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 99-100..

¹¹⁹¹ Исто.

Горе¹¹⁹² према овим догађајима сматрали су да треба предузети дипломатске кораке како би се ојачале позиције Србије у Македонији. Мислило се, у првом реду, на притисак на Порту и султана у циљу добијања нових берата за постављање српских владика и онемогућавања додељивања нових владичанских берата бугарима у Македонији.¹¹⁹³ Питање додељивања нових владичанских берата Бугарима за Новаковића је крајње озбиљно, што се види из његовог писма аустроугарском посланику у Београду, у којем он наводи да би последице биле велике, уколико би се догодило да се ти берати у том тренутку доделе. То би представљало цену за припремање устаничких чета, што би могло бити сигнал и за остале балканске народе и државе да крену у организовање оружаних чета и њихово убацивање у Македонију, па и Стару Србију, која је за Србију исто тако добро поље за акцију као Македонија за Бугарску.¹¹⁹⁴

Српска влада предузела је низ мера на сузбијњу бугарских оружаних и дипломатских акција у Македонији. Ангажовала је све посланике на страни да покушају да приволе и подстакну владе великих сила на дипломатске кораке у Софији. Резултати нису изостали. Прва реакција се десила од енглеске владе, када је њен подсекретар Сандерсон 22. августа саопштио да Енглеска неће дозволити да се решење јерменског питања компликује неким новим. Зато се енглеска влада противи отварању македонског питања, што не искључује могућност да се касније реформама поправи положај становништва у Македонији, али тек пошто се реши јерменско питање. Његове речи садржале су и поруку премијер–министра Солсберија да ће велике силе имати начина да натерају Бугарску на ред и мир.¹¹⁹⁵ За Стојана Новаковића је било неизвесно коначно опредељење Русије, која је, по његовом мишљењу, имала жељу да по сваку цену стекне прворазредни утицај над Бугарском.¹¹⁹⁶

¹¹⁹²И Грчка и Црна Гора су повољно гледале на политику Србије и њено деловање усмерено против бугарских акција на тлу Македоније.

¹¹⁹³АС, МИД, ПЦ, фасц. 52, пов. бр. 426, Предсеник владе С. Новаковић–В. Ђорђевићу, Београд 12.VII 1895; АС, МИД, ПЦ, фасц. 52, пов. бр. 476, С. Новаковић–В. Ђорђевићу, Београд 29.VII 1895; АС, МИД, ППО, 1895, ПП бр. 20108, Предсеник владе С. Новаковић–Отправнику послова у Атини М. Гарашанину, Београд 14.X 1895; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 189.

¹¹⁹⁴М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 102-103.

¹¹⁹⁵АС, МИД, ПО; 1895, фас. IV, дос. 2, пов. бр. 1096, Извештај српског посланика у Лондону–председнику владе С. Новаковићу, Лондон 11/23. VIII 1895; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 103..

¹¹⁹⁶Новаковић је са доста подозрења гледао на тадашњу политику Русије. Чак је и корак руског посланика у Цариграду, Нелидова, који је предузео на Порти са циљем да предухитри додељивање нових берата за бугарске владике у Македонији, оценио мање као доказ руске мирољубивости, а више као израз жеље да се

Развој ситуације у Македонији изазивао је велико узбуђење и у јавности Србије. Штампана је овој ситуацији посвећивала прворазредни значај и отворено су се износили предлози какав би став Србија према њој требало да заузме. Било је написа у листовима свих странака који су са забринутошћу истицали да Србија никако не би могла, с обзиром на војну неприпремљеност, у датом тренутку успешно да заступа своје интересе. Неки листови су, указујући на могуће тешкоће, захтевали реорганизацију српске војске и наоружавање модерним оружјем. Но иако су српске грађанске странке у одређеној мери различито гледале на тадашње циљеве Србије у спољној политици, званична политика Србије према Македонији била је у складу са погледима свих политичких кругова у Србији. Ниједна од три највеће политичке партије у Србији није искључивала Македонију из свог програма.

И у другој половини 1895. године Македонија је била у центру пажње владајућих кругова балканских држава.¹¹⁹⁷ Обзиром да су били принуђени од стране великих сила да смање директну активност у самој Македонији, у то време појачали су дипломатску активност у Цариграду. Овога пута у тој активности предљачила је српска влада. Стојан Новаковић се упорно, али без буке, ангажвао на Порти у остваривању захтева Србије за постављење нових српских владика у Македонији. Основа његове политике је била нудити Порти и Патријаршији пријатељство, уз истовремени притисак и захтеве за противуслуге. Ангажовани су руски и црногорски посланици у Цриграду, Нелидов и Митар Бакић. Њихово заузимање код Порте и султана, нарочито Нелидова, с обзиром на утицај Русије, било је од изузетног значаја. Крајем 1895. године султан је дао пристанак да се Дионисије Петровић постави за новог владика у Призрену, што је и учињено јануара 1896. године.¹¹⁹⁸

Новаковићево окретање спољне српске политика ка Русији појачало је и потребу приближавања Србије осталим балканским државама, у првом реду Бугарској и Црној Гори. И Русија је била заинтересована за успостављање ближих односа међу балканским државама, и стварање неке врсте јединственог балканског савеза под њеним утицајем, али

Бугарској покаже како се без Русије не може ништа постићи. Видети: М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 102.

¹¹⁹⁷Крајем септембра 1895. године дошло је до нових покоља над Јерменима у Турској што је још више подстакло дипломатску акцију балканских државава. АС, МИД, ПО, 1895, фас. II, дос. I/8, пов. бр. 1839, В. Ђорђевића-С. Новаковићу, Цариграду 21. IX 1895; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 104, ф. н. 15.

¹¹⁹⁸Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављењу српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902. године*, 235-236; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 105.

не толико у циљу вођења офанзивне политике колико да оствари једну врсту контроле над догађајима који би се одвијали на овом простору. Благонаклоно гледање Русије на успостављање ближих односа међу балканским државама уклапао се и у Новаковићеву визију враћања политици кнеза Михаила, то значи балканском споразумевању. У основи тога процеса требало је, према Новаковићевом размишљању, да буде споразумевање Србије и Бугарске у односу на Македонију. Међутим, за његов предлог о успостављању интересних сфера двеју држава, Бугарска није показивала интересовање. Но и поред тога Новаковићевом упорношћу крајем 1895. и почетком 1896. године дошло је до значајних промена у српско-бугарским односима. Крајем 1895. године почели су преговори за закључивање међусобног трговинског споразума, док је у првој половини 1896. године размењено више посета различитих представника друштва. Маја 1896. године и бугарски кнез Фердинанд посетио је Београд. Српска и бугарска штампа објавиле су више чланака који су ишли у прилог политици приближавања балканских држава и народа. Показало се да је и у Србији и у Бугарској постојала идеја о усклађивању њихових главних праваца спољне политике. Нажалост, идеје нису и заживеле.

Стојан Новаковић сматрао је једним од приоритетних задатака своје владе да се у областима Македоније заустави офанзива бугарске политике, која је тада била смишљенија и разноврснија. Различитим видовима вођења пропаганде, образовањем комитета и организовањем комитских акција, Бугарска је претила да коначно у своју корист реши македонско питање. Схватајући да због става великих сила треба избегавати директне активности у Македонији, Новаковић се залагао за прецизирање задатака на којима треба да ради српска дипломатија, како би онемогућила остварење бугарски циљева, преваходно настојећи да преко великих сила онемогући додељивање нових берата бугарским владикама.¹¹⁹⁹ Истовремено је покренуо живу активност у Цариграду у вези са српским захтевом за постављење нових српских владика.¹²⁰⁰

Предвиђајући да се због унутрашње кризе и националних сукоба у Турској Србија може наћи у вртлогу догађаја на Балкану који би могли имати неизвесне последице, и да

¹¹⁹⁹ АС. МИД, ПЦ, фасц. 52, пов. бр. 426, Предсеник владе С. Новаковић–Посланику у Цариграду В. Ђорђевићу, Београд 12. VII 1895; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 189.

¹²⁰⁰ АС. МИД, ПЦ, фасц. 52, пов. бр. 426, С. Новаковић–В. Ђорђевићу, Београд 12. VII 1895; АС. МИД, Посланство у Цариграду, фасц. 52, пов. бр. 476, С. Новаковић–В. Ђорђевићу, Београд 29. VII 1895; АС. МИД, ППО, 1895, ПП бр. 20108, С. Новаковић–Отправнику послова у Атини Милану Гарашанину, Београд 14. X 1895; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 189.

би она могла бити изазвана да се у њих умеша, Новаковић је правио покушаје да Србију наоружа модерним оружјем из Русије. Међутим, Новаковићева влада пала је у децембру 1896. године, његов план није окончан очекиваним успехом. И поред тога, може се рећи да је Новаковићева влада имала успеха у заштити српских националних и државних интереса у Старој Србији и Македонији. Резултати Новаковићеве владе на том плану утицали су да се и политика наредне владе, коју је предводио Ђорђе Симић (1896-1897), наставила у истом смеру и дала позитивне резултате.

Крајем XIX века, услед појачане утакмице великих сила и развојног тока самих балканских држава, питање међубалканских односа добијало је све више у значају. Док су се с једне стране сукобљавали национални и државни интереси балканских земаља, с друге стране се наметала политичка стварност да се удруже снаге како би се довршило ослобођење целог Балкана од Турског царства и разних притисака великих европских сила, који су се посебно одражавали на Србију. Зато су српске грађанске политичке странке, напореда с јасно израженим српским национализмом, у својим програмима заступале идеју о балканском зближавању.¹²⁰¹ Деведесетих година у Србији се писало и расправљало о балканском савезу. Умерени грађански политичар, првак и теоретичар радикалне странке, професор Велике школе Милован Миловановић, је у расправи „*Срби и Бугари*“ (1898.) изнео свој став да је српско-бугарски споразум једино могуће решење балканског питања. Миловановић је писао да су балканске несугласице створиле код великих сила утисак да су балкански народи неспособни да прихвате турско наслеђе. Зато је Балкански споразум значио неопходност која би споља оградилa Балкан од агресивних намера великих сила, а изнутра обезбедилa балканско подручје народима који га

¹²⁰¹ Либерална странка је у свом програму истакла да „тежи зближењу и конфедерацији (савезу) источних земаља које имају сличну историјску судбину и једнаке политичке и културне интересе, а на првом плану да ради на остварењу царинског савеза с тим народима и државама“. Такође и Напредна странка је у свом програму из 1881. године итакла тежњу „да са осталим народима суседним, на основама узајамног поштовања и потпомагања, дамо живота и смисла начелу: да Исток припада само источним народима“. За балканско споразумевање од српских странака најизричитији су били радикали који су у програму из 1881. године тражили „споразум са свим суседним народима и рад на савезу свих балканских народа“. Међутим, Радикална странка је видела балкански споразум преваходно у српско-бугарском споразуму. Главни разлози за такав став Радикалне странке били су: словенстви, русофилства, потребе да се заједнички одбране од Аустроугарске и идеолошка блискост с бугарским либералима и радикалима Цанкова и Каравелова. Иако није пружила озбиљан отпор Радикална странка је била и против српско-бугарског рата 1885. године сматрајући да је Србија неоправдано покушала да спречи Бугарску у испуњењу њених интереса који су истоветни и са српским интересима. Видети: *Народна Радикална странка, Програм и Статут*, Београд 1881, глава VII, Спољна политика, стр. 9-10; *Статут Напредне странке*, Београд 1894, чл. 3; *Историја српског народа, VI-1, СКЗ*, Београд 1994, 127-128.

настањују. Сличан задатак одбране Балкана од спољног притиска наменио је балканском споразуму политички теоретичар, младоконзервативац и некадашњи вођа Напредне странке Милан Пироћанац, у својој стратешкој студији „Међународни положај Србије“ која је објављена 1892. године. У књизи *Србија и балкански савез* (1893.), бивши српски конзул у Скопљу, Владимир Карић, препоручио је савез Србије, Бугарске, Грчке и Румуније. У том духу писао је и Стојан Новаковић у свом раду *Балканска питања - мање историјско политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, који је објавио под псеудонимом Шар-планинац 1906. године. У Србији је 1890-1891. године покушано да се образује друштво под именом „Савез балканских народа“, на чијем се челу налазио председник српске скупштине, радикал Димитрије Катић.

Начелна размишљања о потреби балканског споразума спотицала су се у свакодневној политици на борби за превласт на Балкану, посебно у Македонији. Ипак су се доласком радикала на власт, после абдикације краља Милана, видно побољшали односи са Бугарском. Пашић је приликом посете Софији изнео предлог за споразум, али је Стамболовљево туркофилско опредељење спречио да се он оствари.

Падом Стамболова са власти у Бугарској и посетом бугарског кнеза Фердинанда Србији 1896. године, започело је побољшање српско-бугарских односа.¹²⁰² Током драматичних збивања на Криту уследило је јаче политичко приближавање две суседне словенске државе, чији су крајњи резултати били преговори између Бугарске и Србије. Кабинет Ђорђа Симића,¹²⁰³ који је био радикалски обојен, закључио је споразум с Бугарском 19. фебруара/3. марта 1897. године.¹²⁰⁴ Обе државе су се сложиле да ће споразумно решавати питања српског и бугарског рада у Турској и да ће деловати сагласно према догађајима на Истоку. Ова тзв. „Угодба“ предвиђала је заједнички рад у Македонији и одговорно иступање према Турској, као и уздржавање од једностраног нарушавања односа на Балкану. Предвиђено је такође и узајамно помагање у црквеним и

¹²⁰² Стамболовљева туркофилска политика у Бугарској, пребегавање политичких избеглица из Бугарске у Србију и српско-грчки преговори о подели Македоније 1890-1892. године били су главни разлози удаљавању политике двеју земаља почетком деведесетих година XIX века.

¹²⁰³ Децембра 1896. године пала је влада Стојана Новаковића а нову владу формирао је Ђорђе Симић (17. децембар 1896 – 11. октобар 1897). Национална политика и правци спољне оријентације нове владе Ђ. Симића остали су потпуно исти као и за време владе С. Новаковића.

¹²⁰⁴ Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Геца Кон, А. Д. Београд, Београд б.г., 15; М. Војводић, „Угодба“ између Србије и Бугарске 1897. године, ЗФФ у Београду, XI-1, (1970); С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 188-190; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије, III*, 374-376.

школским питањима у Турској – док се не утврде сфере интереса двеју држава у Македонији. Трећи члан Угодбе каже да се „обе стране обавезују да у питањима националним, црквеним и школским у земљама Отоманске империје, једна другој не чине сметње, него да се узајамно помажу, докле се узајамном сагласношћу не утврде сфере интереса српских и бугарских“.¹²⁰⁵

Грчко-турски рат априла 1897. године послужио је као основа за даље српско-бугарско приближавање. Убрзо је био закључен и први српско – бугарски трговински уговор.¹²⁰⁶ Међутим, оба ова споразума имали су краткотрајно и ограничено дејство. Политички споразум је напуштен с обе стране. Србија га је напустила из два разлога. Први, зато што је њена влада напустила идеју деобе сфера јер „је за њу Македонија била национално недељива,¹²⁰⁷ те српска влада није смела место начела народности прихватити деобу сфера као државни разлог. Да је тако радила она би оправдала окупацију Босне и Херцеговине и већ припремано даље надирање Аустро-Угарске на југ“. Други разлог је био „што владе Бугарске нису биле искрене. ... Србија је и овога пута мислила да се иде етапно; она је предлагала Бугарској заједничку акцију на увођењу реформа у Македонији; та би акција, можда, у поступноме развоју довела до аутономије Македоније. Бугарска није примала ове сугестије из Београда; она је мислила да у Македонији насилно изазове решење“.¹²⁰⁸ Неуспех политичког споразума и настављање сукоба у Македонији, као и сличност привредних структура Србије и Бугарске спречавали су њихов обимнији међусобни привредно-трговински промет, какав је био предвиђен трговинским уговором.

Поновна аустрофилска оријентација званичне политике Србије од формирања владе под вођством Владана Ђорђевића октобра 1897. године објективно је умањила изгледе да кораци српске дипломатије у Цариграду код највиших турских органа добију

¹²⁰⁵ J. M. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 43; М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 124; С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 358; В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике*, 34.

¹²⁰⁶ В. Ђорђевић, *Србија и Грчка 1891-1893*, 1923.

¹²⁰⁷ Србија се залагала за принцип националне недељивости, али није била сигурна да се становништво Македоније осећа једиствено у националном погледу. Македонија ни у географском смислу није била једна целина, тако да је она најпре била административни појам. У таквој ситуацији, у случају добијања аутономије могло се догодити да се становништво Македоније подели тако што би се један део окренуо према Бугарској, други према Грчкој, трећи према Србији а неки чак и према областима насељеним Албанцима. И у таквим приликама Србија би прихватила аутономију Македоније, али под следећим условима: а) да се у пуној мери изједначе и права разних народности у Македонији, и права пропаганде Србије, Бугарске и Грчке; б) да се, у исто време, утврди на који део има право Србија, тј. који би се део Македоније прикључио Србији за случај да се покаже да Македонија не може као самостална опстати.

¹²⁰⁸ J. M. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 15-16.

одговарајућу руску подршку. Нова спољнополитичка оријентација Србије допринела је настављању српско-бугарског супарништва у Македонији, што је представљало увод у њихове сукобе на тамошњем терену. Тако је Угодба остала без договорене примене, што је имало велике последице по хришћанско становништво у спорним областима.

Преговори Србије и Црне Горе 1896-1897. године о узајамној помоћи

Иако нису имали неких посебних прохтева према Македонији, црногорски владајући кругови су подржавали захтеве српске владе на Порти и настојали су да своју политику ускладе са политичким акцијама Србије. Црногорска власт сматрала је да у ситуацији када би се Србија потпуно посветила македонском питању и ангажовала у борби против Бугарске у тој области, смањили би се њени интереси према Санцаку, Косову и Метохији и деловима Албаније, тако да би ове области препустила Црној Гори. Зато је Црна Гора, и поред супарништва двеју династија за првенство у српском покрету,¹²⁰⁹ настојала да своју политику усклади са политичким акцијама Србије.

Извесно одмрзавање у односима између Србије и Црне Горе опажа се у другој половини 1894. године. Згодан повод да почну контакти била је ратификација трговинског уговора између Србије и Црне Горе. Српска влада је изразила жељу да обнови трговински уговор са Црном Гором, који је била отказала у јуну исте године.¹²¹⁰ Уз то, српска влада је, такође, изразила жељу да кнеза Николу одликује Орденом св. Саве, што је приликом ратификације уговора имао обавити специјални изасланик краља Александра, генерал Милован Павловић. Књаз је узвратио да ће са особитим задовољством примити генерала Павловића.¹²¹¹

У јесен 1894. године дошло је и до сусрета краља Александра и кнеза Николе у Петрограду, приликом сахране руског цара Александра III. Они су том приликом један

¹²⁰⁹ Аустрофилска политика Обреновића, унутрашње трзавице у Србији, пораз Србије у рату са Бугарском 1885. године, подигли су крајем века у српском народу углед мале и борбене Црне Горе. У Црној Гори су налазили уточиште политички бегунци из Србије, међу којима је извесно време био и Петар Карађорђевић, претендент на српски престо, који се ожено једном од кћери црногорског књаза Николе Петровића.

¹²¹⁰ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, II*, 232; Н. Ражнатовић, *Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Обреновића Цетињу 1897. године*, Историјски записи (Титоград), 1968, књ. XXV, св. 2, 204-205.

¹²¹¹ Н. Ражнатовић, *Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Обреновића Цетињу 1897. године*, 204-205.

другоме обећали да ће убудуће отклањати и сузбијати све оно што је њихове домове завађало, да у својим државама неће дозволити политичко деловање против друге стране, да неће примати интриганте којима је само циљ да сеју раздор. Владари Србије и Црне Горе су се договорили да убудуће писмима чешће размењују мисли.¹²¹²

У Србији је 1895. године формирана напредњачка влада Стојана Новаковића. То је црногорска влада примила са задовољством, очекујући да ће се Србија смелије оријентисати према Русији, што би омогућило и боље односе са Црном Гором. Српска влада рачунала је да ће се све активнијој политици Бугарске у Македонији лакше супроставити ако „у интересу Српства“ заједнички наступа са Црном Гором. У другој половини 1895. године владе Србије и Црне Горе раде на обнављању међусобног трговинског уговора и започињу интензиван рад у Цариграду на постављању Србина Дионисија Петровића за митрополита у Призрену. Оба питања сложним залагањем двеју влада успешно ће се решити почетком 1896. године.¹²¹³ Долазак специјалног изасланика краља Александра на Цетиње изазвао је велику радозналост у Црној Гори. Док су трајали преговори о ратификацији трговинског споразума, архимандрит Нићифор Дучић и Валтазар Богишић покушавали су да сондирају женидбу краља Александра Ксенијом, кћерком кнеза Николе. Новак Ражнатовић наводи да је књаз Никола резонувао да је давши кћер Зорку Петру Карађорђевићу већ објективно допринео да се та лоза продужи, мада се, наводно, руководио једино родитељском бригом. Ако би сада поступио тако и према Обреновићима, његова би „сопствена крв дошла у ситуацију заваде и вјечне борбе, због чега би српски народ имао разлога да ме проклиње“.¹²¹⁴

Кнез Никола је 14. јуна 1896. године стигао у посету Београду и краљу Александру Обреновићу. Том приликом вођени су политички разговори између С. Новаковића и Гавра Вуковића, црногорског министра иностраних дела. Постигнут је усмени договор који је, између осталог, предвиђао да се заједнички и договорно предузимају акције против сваког ко би „насрнуо“ на права српског народа и да ће Црна Гора потпомагати Србију у акцији

¹²¹² Исто.

¹²¹³ Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављању српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902*, Историјски записи (Титоград), 1965, књ. XXII, св. 2, 217-276.

¹²¹⁴ Н. Ражнатовић, *Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Обреновића Цетињу 1897. године*, 204-205.

према Македонији, а Србија Црну Гору према северозападној Албанији. Са оваквим закључком разговора Новаковића и Вуковића сложила су се оба владара.¹²¹⁵

Међутим, овај уопштени и декларативни закључак није никог обавезивао. Србија и Црна Гора су требале и даље да се договарају. Зато је почетком октобра исте године, по налогу кнеза Николе, Гавро Вуковић ишао у мисију у Софију и Београд са предлогом да се балканске државе споразумеју о подели европске Турске. У Београду, приликом разговора са Новаковићем и краљем Александром, Вуковић је изнео црногорски предлог као основу за споразумевање Србије и Црне Горе: Србији - Скопље и што је могуће више територија у Македонији; Црној Гори – Призрен, са околином и, између осталог Пећ и Ђаковица; обе државе поделиле би Санџак.¹²¹⁶ Црногорски предлог који је изнео Вуковић није наишао на одобравање краља Александра и Стојана Новаковића. Краљ Александар је изричито ставио до знања да Призрен спада у сферу територијалних претензија Србије и да се она неће одрећи њега. Према томе, мисија Гавра Вуковића није донела резултате, али је оставила отворена врата за будуће преговоре.¹²¹⁷

У фебруару 1897. године краљ Александар је био у Софији, у званичној посети бугарском кнезу. Састанак српског и бугарског владара у Софији имао је и актуелан политички значај, јер је у току била криза на Истоку, изазвана устанком на Криту. Пошто је до немира могло доћи и у европској Турској, а плашећи се да велике силе не покрену питање аутономије за Македонију, као што су за Крит, у свим балканским државама сматрало се да је дошао прави тренутак за преговарање. Србија и Бугарска су тада прве започеле међусобне преговоре. Постојала је обострана жеља да се закључи уговор којим би се регулисала сва права у вези са Македонијом и обезбедило узајамно помагање. Како се бугарска влада није слагала са предлогом српске владе о подели интересних сфера у Македонији, него је предлагала аутономну Македонију, то се у преговорима вођеним крајем јануара и у првој половини фебруара 1897. године, без обзира на обострану

¹²¹⁵Исто, 213-215

¹²¹⁶Михаило Војводић, *Пројекат споразума између Србије и Црне Горе из маја 1897*, Историјски гласник (Београд), 1970, бр. 1-2, 134; Пре него што је изнео свој предлог Гавро Вуковић је обавестио Стојана Новаковића и краља Александра о пристанку бугарских власти да ступи у преговоре о подели интересних сфера. С обзиром на заинтересованост Србије да се разграничи са Бугарском у Македонији ова вест је наишла на повољан пријем тако да је Гавро Вуковић очекивао да ће се Стојан Новаковић и краљ Александар сагласити да се то исто што пре учини и између Србије и Црне Горе. М. Војводић, *Пројекат споразума између Србије и Црне Горе из маја 1897*, стр. 134, ф. н. 2.

¹²¹⁷М. Војводић, *Пројекат споразума између Србије и Црне Горе из маја 1897*, 134.

сагласност о потреби споразумевања, врло тешко налазио заједнички језик. Сматрајући да ће се бугарским захтевима према Македонији лакше супроставити ако буде имала подршку Црне Горе, влада Србије је успоставила везу с владом Црне Горе. Заступник председника српске владе Милован Миловановић обратио се 31. јануара/ 12. фебруара преко српског посланика у Цариграду В. Ђорђевића црногорском посланику Митру Бакићу. У поруци посланику Бакићу, у којој није ништа казао о преговорима са Бугарском, Миловановић је навео „да је неопходна потреба утврдити између Србије и Црне Горе тачан и потпун спразум у циљу чувања српских народних интереса за све евентуалности које могу наступити после догађаја на Криту“.¹²¹⁸ Преко посланика Бакића стигао је 3/15. фебруара и одговор црногорске владе и кнеза Николе, у којем се изражава готовост да „једнодушно раде са Србијом“, да кнез црногорски оберучке прима предлог „и очекује детаљан пројекат којим би се регулисали заједнички напори за постигнуће постављеног задатка“.¹²¹⁹ Овакав одговор задовољио је српску владу јер је она у њему видела пуну подршку Црне Горе Србији у надметању са Бугарском у Македонији. Одмах је обавестила црногорску владу да ће се Србија „за сад“ придржавати савета Русије и осталих великих сила за мирно држање и да неће ништа предузимати што би могло изазвати нове заплете. Али, Миловановић је нагласио да треба будним оком пратити развој догађаја и да ће српска влада, у вези са тиме какав обрт буду узели догађаји на Криту и евентуално у другим покрајинама, учинити потребне предлоге Црној Гори и саопштити мере и кораке које треба предузети, с тим да тако исто поступи и Црна Гора према Србији.¹²²⁰

Међутим, представници српске и бугарске владе наставили су преговоре и ускоро их привели крају. Српски краљ Александар и бугарски кнез Александар потписали 19. фебруара/3. марта 1897. године „Угодбу“, којом су се две стране сагласиле да сва питања која се тичу њихових интереса у турској царевини „расправљају“ путем споразумевања. По жељи представника српске владе у последњи члан „Угодбе“ унето да овај споразум

¹²¹⁸ Миловановић је нагласио посланику Бакићу да о садржини поруке одмах извести своју владу, а да црногорска влада своје мишљење може да изрази или преко Бакића или непосредно. АС, МИД, ПО 1897, фасц. VII, досије К/14, пов. бр. 271, Милован Миловановић-црногорском посланику у Цариграду Митру Бакићу, Београд 31. I 1897.

¹²¹⁹ АС, МИД, ПО 1897, фасц VII, .досије К/14, пов. бр. 317, извештај из Цариграда-Миловану Миловановићу, Цариград 3. II 1897.

¹²²⁰ АС, МИД, ПО 1897, фасц. VII, досије К/14, пов. бр. 354, Милован Миловановић-црногорском посланику у Цариграду Митру Бакићу, Београд 6. II 1897.

треба саопштити кнезу Николи и позвати га да му и он приступи. Овај документ значио је, свакако, неко отопљење у српско-бугарским односима, али је био и доказ да се није могло доћи до каквог конкретног и трајног решења. Текст „Угодбе“ са својим својеручним писмом краљ Александар је послао кнезу Николи по свом нарочитом изасланику, потпуковнику Нешићу.¹²²¹

Препоручујући тај споразум као камен темељац политике којом би се окончало дотадашње ривалство између Срба и Бугара и омогућила њихова сарадња у будућности, краљ Александар наглашава неопходност да им се и кнез Никола придружи, јер тај документ ће имати пуну снагу тек кад буде зајемчен спразумним радом све три словенске државе – Србије, Црне Горе и Бугарске, односно њихових владара. Достављајући ово сасвим поверљиво писмо, краљев изасланик имао је налог да кнезу Николи саопшти да ће му краљ Александар у току наступајућег пролећа вратити посету. Краљев изасланик је саопштио кнезу Николи и намеру краља Александра да на Цетињу акредитује свога сталног дипломатског заступника. Иако српско–бугарска „Угодба“ говори о стварима који се нису директно тичале Црне Горе, кнез Никола није баш са вољом гледао на сусрет српског и бугарског владара без његовог присуства и знања. Зато се није оглашавао по овом питању пре него што је на Цетиње стигао изасланик краља Александра. Кнез Никола је изјавио српском изасланику да прихвата „Угодбу“ и поздравља жељу српске владе да на Цетињу има сталног дипломатског заступника, а за најављени долазак краља Александра казао је да га „жељно очекује“.¹²²²

Истовремено је и председник српске владе Ђорђе Симић упутио поруку црногорском министру иностраних дела Гавру Вуковићу, у којој је скренуо пажњу на поверљив карактер мисије краљевог изасланика и том приликом известио о одлуци своје владе да на Цетињу успостави стално српско изасланство.¹²²³

Кнез Никола није имао ништа против српско-бугарске „Угодбе“ од 19. фебруара 1897. године и одмах је потписао. Тиме су се и Србија и Црна Гора нашле у једном споразуму, али који владајуће кругове обеју земаља није задовољавао. Српска влада није

¹²²¹ Црна Гора и Србија од 1862. године, Записи XVI-3 (1936), стр. 162-163; М. Војводић, *Пројекат споразума између Србије и Црне Горе из маја 1897*, 136.

¹²²² Н. Ражнатовић, *Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Обреновића Цетињу 1897. године*, 220-222.

¹²²³ АС, МИД, ПО 1897, фасц. II, досије V, пов. бр. 663, председник владе Ђорђе Симић–министру иностраних дела Кнежевине Црне Горе Гавру Вуковићу, Београд 3. III 1897.

успела да њиме разграничи интересне сфере са Бугарском, па је, обзиром на јачу бугарску пропаганду, постојала опасност да њени интереси у Македонији буду угрожени. Кнез Никола, са своје стране, сматрао је да у споразуму нису довољно истакнуте претензије Црне Горе, него да се њена улога своди на потпомагање српско-бугарске акције. Његова жеља је била заправо да Црна Гора разграничи интересе са Србијом исто онако као што је то Србија желела да учини са Бугарком. Тако су и српски и црногорски владајући кругови били заинтересовани за конкретнији споразум, који би унапред уцртао њихове будуће територијалне добитке. Наставили су да предузимају кораке на закључивању међусобног споразума, који би Србији обезбедио подршку Црне Горе према бугарским претензијама у Македонији, а Црној Гори сагласност и помоћ Србије при њеном ширењу ка истоку и југоистоку.

Марта 1897. године Србија је отворила посланство на Цетињу,¹²²⁴ што је представљало још један акт о зближавању двеју држава и створило додатне могућности за почињање преговора између Србије и Црне Горе ради споразума за којим се у више наврата са обе стране испољавала жеља. Осим овога, априла 1897. године избио је грчко-турски рат који је још више заоштрио кризу која је почела устанком на Криту. Прилику да се до краја изгледе разлике око поделе интересних сфера, на чему се нарочито инсистирало у црногорским владајућим круговима, пружио је долазак на Цетиње краља Александра у пратњи председника српске владе и министра иностраних дела Ђорђа Симића и министра финансија Михаила Вујића, 21. априла /3. маја 1897. године. Било је то враћање посете коју је кнез Никола учинио Србији претходне године. Овом посетом пружала се прилика да се превазиђу дотадашњи династички сукоби и обједине снаге за акцију према неослобођеним српским крајевима. Разматрајући са српским послаником Јевремом Велимировићем програм за дочек краља Александра, кнез Никола је 10/22. априла изјавио да Србија и Црна Гора треба заједнички и спремно да дочекају догађаје ако се не локализује грчко-турски сукоб и ако буду приморане да уђу у акцију а то би требало „да се деси онда када снага Турске буде потресена и привучена на другу страну, те да мање губитака имамо“.¹²²⁵ Сусрет краља Александра и кнеза Николе и њихових министара

¹²²⁴Изванредни посланик и опуномоћени министар Краљевине Србије на Цетињу у Књажевину Црној Гори од марта 1897. године био је Јеврем Велимировић. М. Војводић, *Политика Србије према Црној Гори 1878-1903*, у: *Путеви српске дипломатије*, Слио, Београд 1999, 30.

¹²²⁵АС, МИД, ПО 1897, фас. X, дос. II, пов. бр. 1144, Јеврема Велимировића-Ђ. Симићу, Цетиње 10. IV 1897.

искоришћен је да се размене мишљења о општој политичкој ситуацији. Кнез Никола је сусрет искористио да искаже незадовољство садржином српско-бугарске „Угодбе“. По њему, српско-бугарски споразум, иако га је он потписао и тако потврдио сагласност да споразумно у свим питањима ради са Србијом, је сувише неодређен.

Кнез Никола је покренуо питање о посебном српско-црногорском споразуму, којим би се српска и црногорска интересна сфера у Отоманској царевини разграничиле, као и ближе и прецизније одредиле међусобне обавезе и задаци. У преговорима министара Симића, Вујића и Вуковића разматрали су се захтеви и жеље обе стране о будућим интересним сферама. На крају разговора министри су сачинили пројекат будућег споразума и поднели краљу Александру и кнезу Николи на потпис. Садржина пројекта будућег споразума имала је пет тачака:

1. Владаоци Србије и Црне Горе обавезују се да у свим питањима која се тичу интереса српског народа ван њихових земаља, поступају споразумно и да један без другога ништа не предузимају;

2. У питањима црквено-школским Срба у Отоманској империји оба владоца и њихове владе радиће заједнички у Цариграду и где буде потребно да се призна народу српском његова народност и да му се даду српске владике и српске школе свуда где то становништво буде тражило;

3. Ако би интересима српског народа у Краљевини Србији и Кнежевини Црној Гори, или ван њих, угрозила опасност од неког трећег, оба владара и њихове владе обавезују се да заједнички бране те интересе свима средствима, па и оружаном руком;

4. Да би се тачно определиле сфере међусобних интереса између Србије и Црне Горе, оба владара сагласила су се да у случају распада Турске империје граница између Србије и Црне Горе иде средином Новопазарског санцака, тако да Нова Варош, Сјеница и Нови Пазар припадну Србији, а Плевље и Пећ Црној Гори. Од границе Новопазарског санцака имала би се повући једна што правија линија на југ која би оставила Србији Скопље, Тетово и Охрид, а Црној Гори Ђаково, Призрен и Дибру. На југу од Охридског језера српска граница имала би поћи к истоку, обухватити Битољ, Водену и Јенице-Вардар, и спустити се на Егејско море испод Солуна, остављајући Солун Србији; а црногорска граница ишла би западно на Јадранско море у правцу Авлоне;

5. Кнез Црне Горе и Његова влада обавезују се, у интересу српскога племена да свима средствима, било политичким било војним, помажу Србији да при размеђивању њеном са Бугарском, граница Србије иде вододелницом Струме и Вардара, остављајући слив Вардара Србији, а слив Струме Бугарској, и спуштајући се ка заливу Рендинском (или Орфанском).¹²²⁶

Пројекат споразума Србије и Црне Горе представљао је покушај двеју држава да у тренутку покретања Источног питања остваре јединство акције Турској, тако и према учешћу других држава у решавању судбине неослобођених територија европске Турске. Он је требало да представља квалитетнији, свеобухватнији наставак дотадашњег вишегодишњег деловања у Македонији и темељ за заједнички национални програм. Пројекат о заједничкој акцији Србије и Црне Горе на остваривању националних планова у делу европске Турске био је резултат, пре свега, узајамног попуштања у неким спорним питањима. Председник владе Симић и министар Михаило Вујић у преговорима са министром Г. Вуковићем покушавали су на помирљив дипломатски начин да утичу на њега да приволи књаза Николу на попуштање у питању Призрена.¹²²⁷ Међутим, црногорски министар је био упоран у заступању става кнеза Николе. Симић и Вујић на крају су прихватили политичке и економске разлоге које је навео црногорски представник, због којих кнез Никола инсистира да Призрен припадне Црној Гори. По њиховом мишљењу „једна концесија Србије у виду Призрена била је најпре материјална помоћ Црној Гори, затим надокнада за помоћ српским захтевима у Македонији и, најзад, то је, због упорности Црне Горе да јој се призна право на Призрен, био услов да се

¹²²⁶ АС, фонд ЂС, кутија III, *Моје друго министровање од 17. децембра 1896. до 7. октобра 1897.* Мемоари Ђорђа Симића који се налазе у рукопису у Архиву Србије, фонд Ђорђа Симића, стр. 140-141; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, II*, 189; М. Војводић, *Пројекат споразума између Србије и Црне Горе из маја 1897.* 137-138; Н. Ражнатовић, *Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Обреновића Цетињу 1897. године*, 220-222.

¹²²⁷ АС, фонд ЂС, кутија III, *Моје друго министровање од 17. децембра 1896. до 7. октобра 1897.* У својим Мемоарима Ђорђе Симић о свом другом министровању (17. децембра 1896. – 11. октобр 1897. године) каже да су прве разговоре о разграничењу интересних сфера Србије и Црне Горе у Турској водили он и Михаило Вујић са црногорским министром иностраних дела Гавром Вуковићем. Том приликом Гавро Вуковић им је саопштио да „његов господар неодступно настојава на Призрену“. Иако су сматрали да се црногорском захтеву за добијање Призрена „не може одрећи основаност“ претпостављали су да ће то питање изазвати отпор краља Александра. Но и поред тога они су решили „поднети краљу на увиђај и евентуално одобрење“ црногорске захтеве. Пошто их је краљ упитао за њихово мишљење они су одговорили да би „ради српско-црногорске слоге, ваљало жртвовати, ако није друкчије, и сам Призрен“.

закључи споразум који је и за једну иза другу балканску земљу имао велики значај с обзиром на даље токове развоја источног питања“.¹²²⁸

Међутим, до посебног српско-црногорског споразума није дошло. Краљ Александар Обреновић, као што су Симић и Вујић наслућивали, одбио је да се сагласи са пројектом споразума, који је по њему наглашавао превасходност црногорских претензија над Призреном.¹²²⁹ Као што је Бугарска сматрала да још није време за разграничење српске и бугарске сфере, тако је и Србија сматрала да још није време за разграничење црногорске и српске сфере. Захтев кнеза Николе да Призрен припадне црногорској сфери утицаја, који је објашњавао да од две Душанове престонице Скопље и Призрен треба да припадну једна Србији а друга Црној Гори, краљ Александар није прихватио, јер му се чинило да би стицањем права на Призрен династија Петровић у очима свих добила престиж у односу на династију Обреновић.

Обзиром да краљ Александар није усвојио мишљење председника владе Ђорђа Симића и министра Михаила Вујића да „корист од споразума превазилази важност једног Призрена“, који по њиховом мишљењу нема значаја осим историјског, одбио је да потпише пројекат споразума. Њима није остало ништа друго него да се поклоне пред њим и наставе да му помажу да се нађе излаз из ове ситуације.¹²³⁰ Иако су били за уступање Призрена Црној Гори, они су своје мишљење отворено износили само у директним и поверљивим разговорима с краљем Александром, док су у разговорима са кнезом Николом и министром Вуковићем желели да покажу да су уз свог краља, истичући „да из обзира према скрупулама краљевим њих двојица не могу и не смеју саветовати му да пристане на предложени споразум“ којим би се Призрен уступио Црној Гори. Вероватно да је оваква Симићева и Вујићева изјава навела краља Александра да закључи да су се њих двојица понашала на Цетињу као да су били црногорски министри, а не српски и да би по њима двојици Призрен био изгубљен. Симић и Вујић учинили су још једну

¹²²⁸ М. Војводић, *Пројекат споразума између Србије и Црне Горе из маја 1897*, 139.

¹²²⁹ АС, фонд СН, бр. 461, забелешка Стојана Новаковића, „Разговор са краљем Александром после повратка с Цетиња“, 5. мај 1897; Н. Ражнатовић, *Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Обреновића Цетињу 1897. године*, 219-223.

¹²³⁰ АС, фонд БС, кутија III, *Моје друго министровање од 17. децембра 1896. до 7. октобра 1897*. Ђорђе Симић у својим мемоарима на стр. 144. истиче да су у том тренутку он и Вујић, правдајући се изнели краљу да би више волели да кнез Никола није ни поставио захтев за Призреном, али, пошто је то учинио, постало им је јасно да без тога не може доћи до закључења „једног интимнијег договора између Србије и Црне Горе“.

погрешку. При расстанку са кнезом Николом они су га пољубили у руку, јер су хтели „да по српском обичају одају ону почаст коју народ српски одаје владоцима“. Ту почаст Симић и Вујић нису одавали краљу Александру, због чега је он могао закључити да они осећају мање поданичке верности према њему него према кнезу Николи.¹²³¹

Пројекат споразума између Србије и Црне Горе био је одбачен, пре свега, због непопустљивости двојице владара у погледу Призрена. Лични разлози и династички интереси стављени су у први план испред циљева заједничке борбе ради укидања турске власти на Балкану. Пропуштена је прилика да се направи споразум који би представљао програм заједничке акције. Но, одбијајући само четврту тачку пројекта споразума а саглашавајући се са осталим тачкама, краљ Александар је предложио да се наставе преговори ради постизања споразума, али да се води рачуна о његовом неизмењеном држању у питању Призрена. Предлог за нове преговоре дошао је 28. јула/9. августа 1897. године и од стране црногорског кнеза Николе. Повод је био изненадни одлазак тога дана бугарског кнеза у Цариград. Кнез Никола је знао да ће се у Београду са пуно подозрења процењивати намере бугарског кнеза, па је сматрао да је то згодна прилика да обнови рад на споразумевању Србије и Црне Горе. Одмах је ступио у контакт са српским послаником на Цетињу Јевремом Велимировићем. Том приликом му казао „како Бугари много раде, како се сада пружају и до Призрена“ а онда је нагласио „да се само ми сложимо како ваља па би са њиховим претензијама свршено било“.¹²³² Два дана касније, 30. јула/11. августа 1897. године кнез Никола је затражио од посланика Велимировића да телеграфише српској влади и јави да је време, како му се чини, да се између Србије и Црне Горе закључи један „потпун“ споразум и то на основу његовог предлога учињеног приликом посете краља Александра Цетињу. Уколико би се постигао споразум уследила би, нагласио је кнез Никола, заједничка мирна акција према Турској.¹²³³

Председник српске владе Ђ. Симић је 31. јула/12. августа 1897. године упутио краљу Александру, који се тада налазио на лечењу у Карлсбаду, предлог црногорског кнеза Николе. У свом одговору Симићу од 1/13. августа краљ Александар је истакао да он, и поред тога што је и даље расположен за споразумевање са Црном Гором, остаје на

¹²³¹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 480-481.

¹²³² АС, МИД, ПО 1897, фасц. X, досије С/30, пов. бр. 2375, српски посланик на Цетињу Јеврем Велимировић–Ђорђу Симићу, Цетиње 3. VIII 1897.

¹²³³ АС, МИД, ПО 1897, фасц. X, досије С/30, пов. бр. 2299, Ј. Велимировић–Ђ. Симићу, Цетиње 30. VII 1897.

истом становишту у погледу Призрена на којем је био за време свог боравка на Цетињу. Симић је истог дана послао такав одговор црногорском кнезу Николи.¹²³⁴

Обзиром да је и кнез Никола показао да је остао на свом ранијем гледишту, овим одговором престала је могућност да се између владара Србије и Црне Горе наставе преговори на основу ранијег пројекта заједничког споразума. И поред тога, српски посланик на Цетињу који је пренео одговор краља Александра предложио је кнезу Николи да две земље, и без споразума о Призрену, заједнички раде на националном програму. Кнез Никола није пристао на тај предлог, под изговором да уколико Србија и Црна Гора не би делиле интересне сфере разишле би се у свим осталим питањима.¹²³⁵ Пројекат споразума Србије и Црне Горе остао је као покушај двеју држава да, у тренутку покретања Источног питања, остваре јединство акције како према Турској тако и према учешћу других држава у решавању судбине неослобођених територија европске Турске.

Држање председника владе Србије Симића и министра Вујића у преговорима са црногорским министром иностраних дела Вуковићем било је од утицаја на одлуку краља Александра да распусти Симићеву владу. Објашњавајући разлоге обарања Симићеве владе, краљ је навео неодлучно држање владе по питању самосталности српске цркве у Турској и млитаво држање Симића и Вујића у одбрани Призрена, жалећи се да су чак једног тренутка били спремни жртвовати тај град, тако да се он сам морао носити с кнезом Николом.¹²³⁶

Нова српска влада, коју је предводио Владан Ђорђевић, формирана 11. октобра 1897. године је вратила Србију аустрофилској политици. Ни у Русији ни у Црној Гори, која се у својој политици и даље уздала у великог аустроугарског супарника на Балкану – Русију, нису скривали негодовање. Нова спољна оријентација Србије и повратак краља Милана аутоматски је удаљила Црну Гору, изазвала је њену велику забринутост, што је донело захлађење у односима између двеју држава и довело у питање одржавање

¹²³⁴ АС, фонд ЂС, кутија III, Мемоари у рукопису Ђорђа Симића, *Моје друго министровање од 17. децембра 1896. до 7. октобра 1897.*, стр. 186; АС, МИД, ПО 1897, фасц. X, досије С/30, пов. бр. 2299, Ђ. Симић-Ј. Велимировићу, Београд I. VIII 1897.

¹²³⁵ АС, МИД, ПО 1897, фасц. X, досије С/30, пов. бр. 2375, Ј. Велимировић-Ђ. Симићу, Цетиње 3. VIII 1897.

¹²³⁶ АС, фонд ЂС, кутија III, Мемоари у рукопису Ђорђа Симића, *Моје друго министровање од 17. децембра 1896. до 7. октобра 1897.*, стр. 144-145; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 393, 418; М. Војводић, *Пројекат споразума између Србије и Црне Горе из маја 1897.*, 137; Н. Ражнатовић, *Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Обреновића Цетињу 1897. године*, 220-222.

редовних дипломатских односа.¹²³⁷ Србија је у својим спољнополитичким плановима изгубила помоћ Русије¹²³⁸ и Црне Горе. Чинило се да је Аустро-Угарска настојала да од Србије направи јаку противтежу Русији на Балкану, чије је упориште била Црна Гора, а од 1896. године и Бугарска. То се осетило и у њеним подршкама српским финансијама, одобравању зајмова, а у извесној мери и у потпомагању неких иницијатива српске владе у Турској.¹²³⁹

Пошто нова српска влада није могла да успостави добре односе с Русијом због повратка бившег краља Милана у Србију, црногорски кнез Никола осетио се охрабреним да настави династичко супарништво с Обреновићима. Ђорђевићева влада жалила се да је Цетиње постало склониште свих непријатеља династије Обреновића и као пример наводила познатог радикалног трибуна Ранка Тајсића, који је у Србији био осуђен као јатак Милана Бркића, хајдука из ужичког округа.¹²⁴⁰ Милан Обреновић је страховао од Црне Горе, јер је мислио да Русија преко ње ради на династичкој промени у Србији. Српски посланик је повучен са Цетиња и између двеју земаља прекинути су дипломатски

¹²³⁷ Уместо дотадашњег дипломатског представника на Цетињу Јеврема Велимировића постављен је поверљиви човек краља Александра пуковник Александар Машин. (В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, 216); Почетком 1899. године српски посланик на Цетињу одлази на одмор а после неког времена Народна скупштина под изговором штедње брише из буџета намењена средства за ово посланство. Тако је прећутно дошло до прекида дипломатских односа између Србије и Црне Горе. (С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 364). Српски дипломата у Књажевини Црној Гори, А. Машин је са Цетиња отишао априла 1899. године, тако да је његово место остало упражњено. Почетком октобра 1901. године Србија је попунила упражњено место посланика на Цетињу. Тада је генералштабни потпуковник Василије Антонић, бивши војни изасланик у Аустро-Угарској, акредитован за изванредног посланика и опуномоћеног министра на Цетињу. На том положају он је био и током 1902. године. „Антонић је требало да потпомогне развоју добрих односа и чврсте сарадње између Србије и Црне Горе, али је један од његових главних задатака био да подстакне заједничку акцију у Цариграду“. Наиме, потпуковник Антонић настојао је да објасни став Србије у питањима која су се тичала њихових сународника на Косову и у Новопазарском санџаку, као и у вези са скопским митрополитским питањем. После њега, у Црну Гору био је упућен пуковник Милош Васић, који се на Цетињу задржао само годину дана. Након Мајског преврата 1903. године и доласком Петра Карађорђевића на српски престо, био је опозван са дужности посланика. Видети: М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 167; Радослав М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711–1918*, Подгорица–Београд, 1996, 370; Александар Миленковић, „135 година војнодипломатског представљања Републике Србије у свету“, Генералштаб Војске Србије, Управа за обавештајно-извиђачке послове (Ј-7), Београд 2013, стр. 333.

¹²³⁸ Заокрет у спољнополитичком курсу Србије изазвао је крупне промене у политици Русије према њој, а посебно словенофилских кругова, што је у наредних неколико година у приличној мери отежавало међународни положај Србије, а нарочито њену активност у Турској. Нови став Русије према Србији и њена подршка Бугарској свакако су имали утицаја на одлуку султана да Бугарима крајем 1897. године одобри три нова владичанска берата: у Струмици, Битољу и Дебру. Подршка Бугарима од стране Русије у овом питању, а касније и по другим питањима, била је очигледан знак притиска на нову српску владу. Руска подршка Бугарској довела је и до нарушавања српско-бугарских односа. Видети: М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 182-188.

¹²³⁹ М. Војводић, *Политика Србије према Црној Гори 1878-1903*, у: *Путеви српске дипломатије*, Сlio, Београд 1999, 32.

¹²⁴⁰ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 234-235. и 363.

односи.¹²⁴¹ Иако се кнез Никола, барем јавно, понашао доста уздржано према српском двору, код Милана се развило велико неповерења уопште према Црногорцима. Досељеници из Црне Горе удаљавани су из службе, стављани под полицијски надзор, протеривани из Србије, наредио је да се забрани њихово даље досељавање у Србију и да се укине државна помоћ црногорским ђацима. Посебно се пазило да границу не прелазе Црногорци из Бугарске, где је била јака црногорска колонија, јер су они означени као најопаснији.¹²⁴²

Пад Ђорђевићеве владе јула 1900. године и оставка краља Милана на положај команданта активне војске означиле су крај српске аустрофилске спољне политике. До промене спољнополитичке оријентације Србије и поновног прихватања русофилства у званичној политици, у првом реду, допринела је женидба краља Александра са Драгом Машин, затим прекид односа краља Александра с оцем Миланом, који је демонстративно остао да живи у Бечу, као и узимање руског цара за кума младенцима. После извесног периода званичне аустрофилске политике, успостављени су поново добри односи са Русијом, што је за Србију истовремено значило да је убудуће могла да рачуна на помоћ велике силе чија је реч тада имала снагу у Цариграду. Такав правац још више је учвршћен када је образована радикално-напредњачка влада, која је била спремна да одлучно иде ка приближавању Русији и балканским државама. Све ово допринело је поновном приближавању Србије и Црне Горе, Русија се наметала као иницијатор и посредник успостављања добрих односа између Србије и Црне Горе.

Убрзо после смрти краља Милана, почетком 1901. Године, и руска дипломатија је повукла потезе који су наговештавали промену ситуације у српско-руским односима. У Београд је дошао нови руски посланик Чариков. Обзиром да је споразумом из 1897. године прихватила обавезу према Аустро-Угарској да се не меша у унутрашње ствари на Балкану, Русија није наступала отворено са захтевима новој српској влади и краљу Александру. Основно очекивање Русије је било да се у Србији уместо личног режима успостави уставни режим. Руска дипломатија је саветовала Вујићевој влади добре односе с Бугарском и Црном Гором. Русија је хтела да све своје балканске штићенике веже у

¹²⁴¹ М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, 248.

¹²⁴² М. Војводић, *Политика Србије према Црној Гори 1878-1903*, у: *Путеви српске дипломатије*, 32.

један савез па је и овога пута, као и раније у сличним приликама, инсистирала на политичком приближавању и солидарности словенских држава на Балкану.

Влада М. Вујића међу најважнијим задацима које је унела у свој спољнополитички програм предвидела је и ангажовање на поправљању положаја српског становништва у Старој Србији и окончање митрополитског питања у Скопљу. Комешање на Косову, албански покрет, као и насиље над српским становништвом, претили су озбиљним нередима. Избор скопског митрополита није ништа мање једноставан. Бугари су вршили притисак у Цариграду, истовремено претили оружаним акцијама у Македонији. Политика султана Абдул Хамида била је срачуната да угађа обема странама. Када је пристао на избор Фирмилијана, учинио је то за вољу Србије, упорним одлагањем да га потврди, чиме је ускраћивао сагласност за његово посвећење, удовољавао је Бугарској.

Да би решила ова питања, влада М. Вујића имала је у виду снажнију дипломатску акцију у Цариграду, без промене званичне политике према Турској. Да би резултат дипломатског ангажовања у Цариграду био што повољнији, Србија је прижељкивала заједничко наступање са Црном Гором, као и да се на одговарајући начин придружи и Русија, од чије се подршке и помоћи у том случају пуно очекивало.¹²⁴³ Иако Србија и Црна Гора више година нису биле у добрим односима, српска влада је рачунала да је тежак положај српског становништва у Рашкој области и на Косову и Метохији био озбиљан разлог њиховом заједничком ангажовању, што би истовремено могло послужити и као повод за поновно бриближавање двеју држава. Председник српске владе Вујић се крајем маја 1901. године обратио црногорској влади писмом и предложио споразумну и усклађену акцију двеју држава у Цариграду. Вујић тада није поменуо питање скопског митрополита, али је већ у следећем писму (од 16. Јуна) указао на потребу да се две државе заложу за посвећење изабраног српског митрополита.¹²⁴⁴ Влада Црне Горе одговорила је на прво Вујићево писмо 11. Јуна, изражавајући сагласност да се две државе заједнички ангажују за побољшање положаја српског живља у Турској.¹²⁴⁵ Одговор на друго писмо Вујићу је стигао 26. Јуна, у којем је црногорски министар иностраних дела Г. Вуковић

¹²⁴³ Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављењу српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902*, 217-274.

¹²⁴⁴ АОДМЦ, Мемоари Гавра Вуковића, фасц. II, бр. 2, 1900-1901, Црна Гора и Србија, (рукопис), стр. 32, 46.

¹²⁴⁵ АОДМЦ, Мемоари Гавра Вуковића, фасц. II, бр. 2, 1900-1901, Црна Гора и Србија, (рукопис), стр. 34-35.

саопштио да је црногорском посланику у Цариграду М. Бакићу препоручено да у свим отвореним питањима са Турском ради у договору са српским послаником.¹²⁴⁶

Председник српске владе је у писмима од 19. јуна/2. јула и 3/16. јула 1901. године послао упутства и основне смернице посланику Грујићу за вођење акције у Цариграду.¹²⁴⁷ Први кораци које је Грујић предузео по добијању упутстава били су код руског амбасадора у Цариграду Зиновјева. Грујић је уверавао Зиновјева да је захтев за посвећење изабраног српског скопског митрополита Фирмилијана заједничка српско-црногорска акција. Међутим, Зиновјев је одбио да предузме било какав одсуднији корак без изричитог царског налога. Зиновјев је испољио извесну своју неверицу у могућност добијања таквог царског налога због противљења Бугарске и Егзархата. Добри односи између Русије и Бугарске указивали су да Русија неће прибегћи крајњим мерама да се поменуто питање реши.¹²⁴⁸

Михаило Вујић је још једном упутио молбу црногорској влади да што пре пошаље свом посланику у Цариграду упутства за рад по питању Фирмилијановог посвећења.¹²⁴⁹ На поновљени захтев црногорски министар иностраних дела је потврдно одговорио, али је истовремено предложио Вујићу да се поводом овог питања непосредно обрати руској влади преко српског посланика у Петрограду и изричито затражи од Русије да узме под своју заштиту њихове заједничке захтеве и акцију у Цариграду.¹²⁵⁰

Српска влада је прихватила предлог црногорске владе и обратила се директно Русији са захтевом да помогне заједничку акцију Србије и Црне Горе, пре свега ради подршке њиховој тек успостављеној слози. Српска влада је нагласила да се њихови захтеви, у првом реду онај који се тиче Фирмилијановог посвећења, не смеју жртвовати шовинистичким интересима Бугарске. С обзиром на то да ће Србија и Црна Гора учинити заједнички корак код патријарха, сваки напор који би и патријарх учинио остао би такође

¹²⁴⁶ АС, МИД, ППО, фасц. X, досије 788, бр. 2048, председник Министарског савета и министар иностраних дела Михаило Вујић–посланику Краљевине Србије у Цариграду Сави Грујићу, Београд 19. VI 1901; Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављењу српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902*, 266-267.

¹²⁴⁷ АС, МИД, ППО, фасц. X, досије 788, бр. 2048, М. Вујић–С. Грујићу, Београд 19. VI 1901; Исто, бр. 2228, М Вујић–С. Грујићу, Београд 3. VII 1901.

¹²⁴⁸ АС, МИД, ППО, фасц. X, дос. 788, бр. 2273, С. Грујић–М. Вујићу, Цариград 25. VI 1901.

¹²⁴⁹ АС, МИД, ППО, фасц. X, дос. 788, бр. 2267, М. Вујић–Г. Вуковићу, Београд 28. VI 1901.

¹²⁵⁰ АС, МИД, ППО, фасц. X, дос. 788, бр. 2268, Г. Вуковић–М. Вујићу, Цетиње 30. VI 1901; Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављењу српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902*, 266-267.

узалудан ако Русија не сломи отпор султана, и то не опоменама него постављањем питања у најодсуднијој форми. „Док се год интервенција руског посланика буде сводила на саветовање и опомене па ма оне биле и одсуднијега карактера, Турци ће већ и по природи својој увек наћи начина да одложе, под разним изговорима, коначно решење“ писао је Вујић руској влади.¹²⁵¹

Руски министар иностраних послова је у име своје владе обећао помоћ у решавању питања поменутих у српском захтеву, али је истовремено нагласио да није погодан моменат за претње или предузимање неке одсудне радње. Нагласио је да ће се посланик Зиновјев и даље заузимати за решење поменутих питања.¹²⁵² Став Русије према захтеву српске владе пресудно утицао да ни Црна Гора не прихвати захтеве Србије за одлучну акцију у Цариграду, црногорска влада је сматрала да је српско-црногорска акција без одлучне подршке Русије одвећ слаба.¹²⁵³ Црногорски двор и влада су, по свој прилици, били обавештени од руског представника на Цетињу о ставу Русије као и саветима руског министра иностраних послова да не треба пренагљивати, зато је министар Г. Вуковић покушавао да српску владу одврати од енергичних мера према Турској.¹²⁵⁴ Стрпљиву и мирољубиву делатност према Турској црногорска влада препоручила је и посланику у Цариграду Бакићу. Скренута му је пажња да ступи у везу са српским послаником Грујићем и да умерено и договорно раде, али да се у свему саветује са руским амбасадором Зиновјевим.¹²⁵⁵

Српска влада је савет Русије да не треба пренагљивати и опрезно држање Црне Горе схватила као опомену, енергична и исхитрена мера не би наишла на њихову подршку, Србију би изоловала и учинила неизвесним решење свих питања за које је била заинтересована. Иако је дала задатак посланику Грујићу да ступи у везу са патријархом, како би од њега добио подршку у вези посвећења изабраног скопског митрополита Фирмилијана, она га је саветовала да се у свом ангажовању на Порти уздржава од корака

¹²⁵¹ АС, МИД, ППО, фасц. X, дос. 788, бр. 2273, М. Вујић-Посланику у Петрограду С. Новаковићу, Београд 5. VII 1901.

¹²⁵² АС, МИД, ППО, фасц. I, досије 28, бр. 2090, С. Новаковић-М. Вујићу, Петроград 25. VII 1901; АС, МИД, ППО, фасц. X, досије 788, бр. 2798, С. Новаковић-М. Вујићу, Петроград 26. VII 1901; АС, МИД, ППО, фасц. I, досије 28, бр. 2456, С. Грујић-М. Вујићу, Цариград 11. VI 1901.

¹²⁵³ АОДМЦ, Мемоари Гавра Вуковића, фасц. II, бр. 2, 1900-1901, Црна Гора и Србија, (рукопис), стр. 62-63.

¹²⁵⁴ АС, МИД, ППО, фасц. X, досије 788, бр. 2759, Г. Вуковић-М. Вујићу, Цетиње 25. VII 1901.

¹²⁵⁵ АОДМЦ, Мемоари Гавра Вуковића, фасц. II, бр. 2, 1900-1901, Црна Гора и Србија, (рукопис), стр. 64-65; Н. Ражнатовић, *Црногорско-српски односи и питање престолонаслеђа у Србији 1900-1903. године*, Историјски записи, 3-4, (1977), 669.

који би садржавали претњу.¹²⁵⁶ Резултати које је постигао српски посланик на Порти, држећи се најновијих упутстава своје владе, нису пружали много изгледа на успех. Патријаршија и Порта нису дале чврста уверавања да ће се у догледно време дозволити посвећење Фирмилијана за скопског митрополита и поправити ситуација у Рашкој области и на Косову и Метохији. Иако је патријарх обећао помоћ у решавању митрополитског питања, јасно је било да су дејство и крајњи исход те помоћи били неизвесни.¹²⁵⁷ На основу Грујићевих извештаја српска влада је закључила да су веома мали изгледи да ће покренута акција донети успех.

Обзиром да је српски посланик у Цариграду у последњим иницијативама био доста усамљен, јер је све више изостајала интервенција црногорског посланика Бакића, а појављивали су се и приговори црногорске владе држању Србије и показивало се расположење да се са Турском нађе заједнички језик, јасно је било да је договорена акција двеју држава била доведена у питање. Зато је, према оцени српске владе, било потребно повести нови непосредан дијалог са највишим представницима Црне Горе. Септембра 1901. године краљ Александар упутио је поруку кнезу Николи да жели на Цетиње послати специјалног изасланика потпуковника Василија Антонића, бившег војног изасланика у Аустро-Угарској. Почетком октобра Антонић је стигао на Цетиње са циљем да помогне развоју добрих односа и чврсте сарадње између Србије и Црне Горе, али превасходно да подстакне заједничку акцију у Цариграду. У разговору са кнезом Николом и Гавром Вуковићем он је настојао да објасни став Србије у питањима која су се тичала њихових сународника у Рашкој области и на Косову и Метохији, као и у вези са скопским митрополитским питањем. Он их је уверавао да Србија у томе није начинила ниједан корак који би био противан расположењу и политици Црне Горе.¹²⁵⁸

Кнез Никола и министар Гавро Вуковић пружили су уверавања Антонићу да ће радити на томе да се поправи стање у Рашкој области и на Косову и Метохији и да се оконча питање српског митрополита у Скопљу, али су нагласили потребу да се са Турском обазриво ради. Кнез Никола је изразио спремност, ако се председник српске владе Михаило Вујић сагласи, да посредује да се односи између Србије и Турске поправе.¹²⁵⁹

¹²⁵⁶ АС, МИД, ППО, фасц. X, дос. 788, бр. 2798, М. Вујић-С. Грујићу, Београд 14. VIII 1901.

¹²⁵⁷ АС, МИД, ППО, фасц. X, дос. 788, бр. 3025, С. Грујић-М. Вујићу, Цариград 18. VIII 1901.

¹²⁵⁸ АС, МИД, ППО, фасц. IV, дос. 3, бр. 2936, посланик на Цетињу Антонић-М. Вујићу, Цетиње 17. X 1901.

¹²⁵⁹ АС, МИД, ППО, фасц. IV, дос. 3, бр. 2952, посланик на Цетињу Антонић-М. Вујићу, Цетиње 28. X 1901.

Српска влада је прихватила став кнеза Николе и Гавра Вуковића о потреби пријатељског држања са Турском. Истовремено, она није одустајала од идеје о српско-црногорској акцији у Цариграду која би се водила уз помоћ Русије. Једино би садржина и тон целе акције зависили од држања Турске и њене спремности да се реше питања која су се односила на положај становништва у европској Турској и хиротонисање српског митрополита у Скопљу. Српска влада је одбила предлог кнеза Николе за посредовање, сматрала је да односи Србије и Турске „нису у тој мери покварени да би их ваљало нарочитом интервенцијом исправљати...“¹²⁶⁰ На крају је српска влада изразила наду да ће црногорски посланик у Цариграду бити опуномоћен да сразмерно ради са послаником Србије на Порти.

Очигледно да разговори на Цетињу нису приближили гледишта Србије и Црне Горе у погледу ангажовања у Цариграду. Њихове владе су остале при својим ставовима за решавање поменутих питања са Турском, али и чврсто убеђене у потребу међусобне сарадње. Српска влада је обавестила посланика у Цариграду Саву Грујића о Антонићевим разговорима на Цетињу, али није додала ништа ново ранијим упутствима.¹²⁶¹ Такође је наложила посланику у Петрограду С. Новаковићу да упозна Ламздорфа са садржајем преписке која је вођена са Цетињем и да му укаже на потребу да саветује кнезу Николи да се Црна Гора придружи акцији Србије у корист словенског становништва у Турској.¹²⁶² И црногорска влада доставила је свом посланику у Цариграду налог да предузме кораке на Порти у оном смислу који је садржан у поруци кнеза Николе султану Абдулу Хамиду преко турског посланика на Цетињу Февзи паше.¹²⁶³ Бакић је, пре него што је учинио било какав нови корак на Порти у смислу добијеног упутства, о њему обавестио руског амбасадора Зиновјева, уверавајући га да је у питању заједнички став Србије и Црне Горе. Зиновјев је већ био упознат са ставом српске владе, од султановог повереника и о поруци кнеза Николе преко турског посланика на Цетињу, што му је представљено као понуда за стварање тројног балканског савеза против Аустро-Угарске. Руски амбасадор је изразио своје незадовољство Митру Бакићу, упозоривши га да се његова упутства разликују од

¹²⁶⁰ АС, МИД, ППО, фасц. IV, дос. 3, бр. 2952, М. Вујић-посланику на Цетињу Антонићу, Београд 5. XI 1901.

¹²⁶¹ АС, МИД, ППО, фасц. X, досије 788, бр. 4628, М. Вујић-С. Грујићу, Београд 21. XI 1901.

¹²⁶² АС, МИД, ППО, фасц. IV, досије 3, бр. 2952, М. Вујић-С. Новаковићу, Београд 17. XI 1901

¹²⁶³ У поруци султану Абдул Хамиду од 7. августа 1901. године кнез Никола је указујући на политичку ситуацију у Новопазарском санцаку и на Косову и правећи илузије на интриге страних агената, предложио споразумно држање Србије, Црне Горе и Турске. АС, МИД, ППО, фасц. X, дос. 788, бр. 2759, Г. Вуковић-М. Вујићу, Цетиње 25. VII 1901.

оних које је добио српски посланик у цариграду С. Грујић. Истовремено, нагласио му је да он сам, као представник Русије, већ предузима на Порти све што је у постојећим околностима могуће.

На даљу акцију Србије и Црне Горе у Цариграду пресудни утицај имао је став руског амбасадора Ивана Зиновјева. Црна Гора је протумачила његове речи као руско неслагање са њеним намераваним корацима. Обавештен о реаговању руског амбасадора, и српски посланик Грујић је истог дана ставио до знања Митру Бакићу да он има само упутства да у свему иде споразумно са Црном Гором, али уз садејство Русије. С обзиром на то да се Зиновјев отворено изјаснио против њихових акција, Грујић је био мишљења да онда „то треба напустити или одложити за згоднији моменат“.¹²⁶⁴ Тако су српски и црногорски посланик одустали од извршења налога својих влада на Порти, уверени да се у постојећим околностима без руске помоћи не може ништа учинити. На тај начин је до почетка 1902. године, акција Србије и Црне Горе на Порти била прекинута.

Мисија Пере Тодоровића у Јужној Србији и Македонији

У јесен 1898. године Влада Србије послала је новинара и народног посланика Перу Тодоровића у поверљиву државну мисију у Јужну Србију и Македонију, са циљем упознавања са стањем у областима које су још биле под турском влашћу и где су се снажно сукобљавали политички, економски и културни интереси народа који су живели на том простору: Турака, Срба, Албанаца, Бугара и Грка. Тодоровић је на пут кренуо као као новинар који се заинтересовао да позна ове српске крајеве. Новинарска професија послужила је Пери Тодоровићу као алиби за лакше кретање и прикупљање података. По завршеној мисији он је своја запажања и прикупљене податаке изнео на два начина: први, у поверљивом Извештају, упућеном председнику владе др Владану Ђорђевићу, други начин су његови дописи различитог жанра објављени у „Малим новинама“. Извештај Пере Тодоровића је функционалан и прагматичан текст, чији је први део посвећен анализи стања на терену на основу непосредне чињеничне грађе, други представља ауторов

¹²⁶⁴ АС, МИД, ППО, фасц. X, дос. 788, бр. 4763, посланик Краљевине Србије у Цариграду С. Грујић-Михаилу Вујићу, Цариград 30. XI 1901; Исто, бр. 4941, С. Грујић-М. Вујићу, Цариград 11. XII 1901.

предлог политичких, верских и културних реформи у Старој Србији и Македонији, које би српска влада требало да предузме како би се ситуација побољшала.

Тодоровић је у поверљивом Извештају исцрпно и неувијено указао на озбиљне пропусте и грешке српске политике. Настојања српске владе да се ојача национална самосвест српског живља у јужним неослобођеним крајевима и оснаже српске државне, верске и образовне институције пратили су бројни недостаци: ”неслога, мржња, трвење, интриге, суревњивост, узајамна оптуживања и најниже клевете. Конзул, доктор, апотекар, учитељско тело, попови, гостионичар, школски одговорник, домаћини у чијим су кућама школе и консулат - сви они имају нешто један против другог, па чак и сами међу собом, напр. учитељи се гложе с поповима, али се даве и међу собом“, наглашава Тодоровић. ”Цело држање и целокупна радња и српске државе и српског друштва изгледа као ружан, бунтован сан”, наглашава Тодоровић, и тиме показује да његове напред наведене констатације нису представљале само прекор и ружење представника српског становништва у Старој Србији и Македонији. Конзули, који често нису познавали ни најближу своју околину, а камоли проблеме српског становништва из ширег окружења, поткупљиви државни чиновници, недовољно образовани и припремљени учитељи, прескупи лекари, недоступни већини сиромашног српског становништва претежно су били слати из Србије и били су огледало њеног немара и погрешака, израз њене унутрашње распетости и нестабилности, последица одсуства дугорочне политике.

У Извештају о Старој Србији с краја XIX века, Пера Тодоровић, поред негативне стране српске политике и пропаганде на Косову и Метохији и Македонији, приказује и ону светлију: ”има понешто што разведрава душу и лије прави балзам на рањено срце српских родољуба“. Износећи овакву констатацију превасходно је мислио на оне узорне ”учитеље апостоле“, који су деци преносили не само језик већ их подучавали националној прошлости, обичајима, музици, играма; мислио је и на оне пожртвоване конзуле који су свестрано помагали отварање српских школа и личним средствима омогућавали школовање сиромашних ђака; такође је мислио и на предане и одважне свештенике који су штитили српске цркве од честих насртаја бугарских и грчких националиста. Њихов рад сматрао је темељем и најбољим видом ”српске пропаганде” на Косову и Метохији и Македонији.

Након детаљне анализе стања на терену на основу непосредне чињеничне грађе, Пера Тодоровић у поверљивом Извештају износи предлог политичких, верских и културних реформи у Старој Србији и Македонији, које би српска влада требало да предузме. Он је сматрао да раскорак између жеља и идеализоване српске прошлости с једне стране и стварности на терену, која је често пута обесхрабривала, може да буде премошћен само преданим и упорним практичним радом. Тим пре што су, како видимо из Извештаја, позитивни примери већ постојали и доносили резултате. У оквиру свог концепта решавања „српске ствари“ у Старој Србији с краја XIX века, Тодоровић се залагао да се најпре унутар „Политичког одсека“ Српске пропаганде у Старој Србији као оперативног дела српске владе оснује Пресбирио као његов „главни штаб“. Задатак Пресбирора био би да „ствара новинарске везе, придобија угледне листове у страниј штампи и српске листове у разним покрајинама, старајући се да их обавести о правом стању ствари у Србији и Старој Србији и да уздигне важност и значај краљевине за цело српско племе“. Укратко, Пресбирио је требало да ради на побољшању слике о српској држави и народу, односно да дипломатији посредно припрема терен за развој догађаја који би ишли у корист „српске ствари“.

Један од начина припремања терена за даље активности српске дипломатије била је и тзв. „књижевност научна“, чији је задатак био да прибира историјску и етнографску грађу са простора Старе Србије и Македоније, да је скрупулозно обрађује и презентира у стручним публикацијама. Политичко-полемички списи, писани на страним језицима, имали су за циљ да упознају страну научну и културну јавност са угрожавајућим положајем Срба на тим просторима, али и да укажу на њихово вековно присуство и право да на њима остану.

Тодоровић у извештају председнику владе предлаже да се поставе основе за културни и духовни препород српског живља и ојача његова национална самосвест. Као искусни издавач и уредник народног календара „Смиљевац“, Пера Тодоровић је и те како био свестан и значаја концепта „књига за народ“ као облика културне пропаганде. Основу садржаја тог вида забавно-поучне књижевности представљале су епске песмарице и друге краће форме народног стваралаштва, као и популарно и лако писане уметничке приче и песме тематски везане за националну прошлост. Духовни и културни препород и јачање националне свести српског становништва у јужним областима су основни циљеви и

Тодоровићевог предлога за оснивање српске радионице иконописа и штампарије за црквене књиге у Хиландару, чиме би биле потиснуте руске, бугарске и грчке књиге и иконе.

Тодоровић је у наведеном Извештају изнео и свој став према држању Цариградске патријаршије, како у односу са српским становништву у Старој Србији и Македонији тако и односу са државом Србијом: „Дакле, да се не обмањујемо: ми и Патријаршија у ствари налазимо се у најљућем рату. О некој равноправности Грка и Срба пред Патријаршијом нема ни помена... Што год и где год од ње зависи, Патријаршија гледа да нам не да, да нас омете и уназади“. Овакво држање Цариградске патријаршије додатно је отежавала рад на „подизању српске народне свести у Турској“, јер су црква и школа били потпорни стубови националног рада на тим просторима, што је навело Тодоровић да упозори предсеника Владана Ђорђевића да се „овако даље не може... Ако хоћемо напред, ми се морамо решити на одсудне кораке и одсудне мере“. У даљем тексту Извештаја, Тодоровић образлаже те „одсудне кораке и одсудне мере“ и јасно показује да не мисли на војну интервенцију Србије или њен снажан политички притисак већ на реформисање њеног политичког, образовног и верског рада и деловања у Старој Србији и Македонији. Залажући се за стални, свакодневни рад на терену који је обухватао ширење мреже народних школа, отварање средњих школа (учитељске, трговачке и занатских), а као посебан облик едукације предлагао је отварање допунских недељних школа којима би били обухваћени и одрасли.

Пошто је као новинар добро знао колика је моћ штампе у формирању јавног мњења, Пера Тодоровић је своја шира запажања са овог путовања објавио у дописима различитог жанра у „Малим новинама“ током септембра и октобра 1898. године.¹²⁶⁵ Тодоровићеви чланци у „Малим новинама“ који су се тicali проблематике Балкана имали су задатак да домаћој и страниј јавности представе ситуацију на Косову и Метохији и у Македонији као

¹²⁶⁵ Жанровски распон Тодоровићевих чланака објављених у Малим новинама креће се од новинског коментара, полемике, писма уредништву до путописне репортаже. Обзиром да је био у поверљивој државној мисији, да би скренуо пажњу са примарног задатка – прикупљања поверљивих информација српској влади о мерама које треба предузети на терену, Пера Тодоровић се као аутор оих чланака представља у различитим улогама: маскиран као читалац из Македоније пише „О српско-бугарској заједничкој радњи“ („Мале новине“, бр. 270) или као путник из Македоније „О Јелинима варварима“ („Мале новине“, бр. 268). Полемички чланци: „Једно признање“ („Мале новине“, бр. 242) и „Нашој бугарској браћи!“ („Мале новине“, бр. 242) као и обиман уводник „Кумановска црква“ („Мале новине“, бр. 257), нису потписани, али се по тону и начину аргументације лако могло препознати ко је аутор.

сложену и експлозивну, да укажу на непрекидно угрожавање личних слобода, националног и верског идентитета српског становништва, које је ту живело измешано са бугарским, грчким и албанским. Тодоровић је настојао да на примерима из свакодневног живота на терену покаже непосредне политичке и културне претензије Бугарске и Грчке на ове територије и њихову спремност да те намере, не бирајући средства, реализују. Негирање постојања Срба, упорно спречавање отварања српских школа, преотимање српских учитеља и свештеника подмићивањем или застрашивањем, уништавање српског културног и верског наслеђа, били су део те стратегије и Тодоровић ју је предочавао српској, али и широј европској јавности, као непримерене и супротне европским политичким и правним нормама. Тодоровићеви чланци у Малим новинама имали су за циљ не само да информишу него и да мобилишу и покрену јавно мњење у одређеном правцу. На пример, после одлуке Порте да се Кумановска црква додели Бугарима на коришћење Тодоровић у „Малим новинама“ објављује чланак „Кумановска црква“ којим Турској шаље имплицитно упозорење да Срби неће толерисати отуђивање својих верских и културних споменика, али истовремено и широј европској јавности ставља до знања да у овој некада моћној империји „место права владају ђефови и тренутне политичке наклоности и да нема никакве безбедности“, те се стога не може сматрати „правном државом“.

Драматично одсликавање незавидног положаја српског народа у Старој Србији и Македонији, са циљем да се мобилише политичко и културно мњење Србије али и придобију моћне европске империје за решавање Источног питања, Тодоровић је најбоље постигао својим чланком у Малим новинама „Јелини варвари“. Представљајући се као „један путник из Македоније“, који је „кренуо по класичним српским земљама“ са намером „да све види и чује“, те се обрео и у „Серезу, питомоме и знаноме. Питомоме, јер на његовим брдима роди нар и маслина, а на његовим пољима пиринач и памук. Знаноме, јер у њему Душан заврши велико дело освојења и уједињења свих српских земаља и доможе се царске круне.“ Након уводног дела, прожетог родољубивим патосом, као радознали а објективни путник намерник, Тодоровић је понесено проговорио и о тада актуелном догађају у овом граду: „То је данас најкултурнија варош у унутрашњости Турске. У њој господаре Грци и грчка култура; Њу један бугарски писац назива ‘Маћедонска Атина’“. Управо у овом граду „Маћедонској Атини“, Грци, „Периклови

потомци“, уништавају у манастиру Св. Јована Претече, старом пет векова, фреску са ликом цара Душана, царице Јелене и Стефана Уроша, како би избрисали трагове српског присуства на овим просторима и симболички га присвојили и приказали својим. Да би својим чланком у „Малим новинама“ постигао ефекат, Тодоровић предлаже да се Грци „народ јелински, некадашњи преставник свеколике светске културе“ на Светској изложби у Паризу 1900. године представи управо тим „варварским чином“, који уверљиво сведочи „докле може један народ морално да падне“.

Конференција српских конзула из Турске
у Нишу 27-29. јуна/9-11. јула 1899. године

Давање берата 1897. године за постављење бугарских владика у Струмици, Битољу и Дебру довело је до даљег погоршања српско-бугарских односа, нарочито током 1898. године. Бугарска је са још већим интензитетом наставила спровођење своје национално-политичке пропаганде у Македонији, предлажући реформе у њој. Те реформе би, између осталог, обухватале: постављење гувернера Македоније са седиштем у Солуну; избор одбора у македонским окрузима који би се бринули о интересима тамошњег становништва; оснивање народне милиције на територији целе Македоније. Истовремено са предлогом реформи, Бугари су говорили и о устанку у Македонији који би принудио велике силе да јој дају аутономију сличну оној на Криту.¹²⁶⁶ Обзиром да су се раду Егзархата на застрашивању и однорођивању српског народа у Македонији крајем XIX века придружили и новостворени пробугарски Македонски комитет са својим оружаним четама, као и Комитетски извршни орган (познат под популарним именом као „Друштво за убијање Срба“), који је формиран у Солуну 1897. године, Ђорђевићева влада покушавала је да се супростави офанзивној бугарској акцији у Македонији, на ту тему августа 1898. године организовала је саветовање у Нишу.¹²⁶⁷ Извршена је реорганизација

¹²⁶⁶Критска криза је, као што је познато, окончана тако што је острво добило аутономију, а грчки принц Ђорђе изабран за његовог гувернера. Види: М. Војводић, *Србија и грчко-турски рат 1897. године*, Историјски часопис, XVIII (1971), 498-499; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 362.

¹²⁶⁷М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 212-213; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења...*, 84; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 361-362.

надлежности за национални рад у Турској и одређене седам области: скопска, призренска, приштинска, јаворска, рашка, битољска и солунска.¹²⁶⁸

Српска дипломатија је и даље настојала да дође до решења. Закључак до кога је дипломатија дошла био је да су проблеми који се срећу широм Старе Србије и Македоније исте природе, па је настојала да нађе заједничко решење. Због тога су контакти и разговори у погледу решавања проблема међу српским конзулима били интензивни. Како се ситуација све више погоршавала, у Нишу су се од 27-29. јуна/9-11. јула 1899. године, на предлог шефа Просветно-политичког одељења Николе Петровића, састали Павле Денић, конзул из Скопља, Михаило Ристић, конзул из Битоља и Светислав Симић, конзул из Приштине. На састанку су се конзули обавезали да ће међусобно размењивати информације о важним питањима, као и да ће се према турским властима држати одсечно. Свакако да је најважнија одлука донета на овом састанку била да се наоружају Срби у старој србији и Македонији.¹²⁶⁹ Поред других битних питања¹²⁷⁰ која су била од велике важност за опстанак Срба у Старој Србији и Македонији, на разговарало се о реорганизацији надлежности за национални рад у Турској и одређивању делокруга рада сваког конзулата.¹²⁷¹ Одређено је да скопски конзулат обухвата Скопску епархију са деловима Велешко-дебарске и Струмичке, који потпадају под управу скопског санцака и велешку казу из Солунског вилајета. У ову област улазе градови: Скопље, Куманово, Прешево, Тетово с Гостиваром, Кочане, Кратово, Крива Паланка и Штип, Кала Османије (Малеш), Велес и његова Села. Област битољског конзулата обухватала је део Битољског вилајета са градовима: Битољ, Прилеп, Крушево, Кичево, Охрид и Дебар и њиховим

¹²⁶⁸ Исто.

¹²⁶⁹ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 84; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 329.

¹²⁷⁰ Једно од главних питања ове конференције било је и питање планова и програма у српским школама у Турској како би се настава у српским школама поставила на приближно исте основе и учитељи ослободили сталног притиска турских власти. Закључци с те конференције послужили су Политичко-просветном одељењу као смернице за даљи рад на организовању основних школа у крајевима под Турцима. С обзиром да је један од главних задатака овог одељења био састављање плана и програма, оно је, уз ангажовање истакнутих просветних радника из Београда Михаила Јовића и Миленка Марковића, утврдило основе за састављање планова и програма за српске школе у Турској. Кориговани планови и програми нису ограничавали учитеље да у наставу унесу садржаје из многих предмета који су развијали патриотска осећања ученика. (Види: К. Џамбазовски, *Културно-општествени врсци на Македонците со Срија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 285; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 182-183.)

¹²⁷¹ В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 32; Весна Зарковић, *Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века*, Баштина (Приштина), 2011, св. 30. стр. 111.

казама.¹²⁷² Овако разграничена област представљала је крајњу југозападну територију државних и националних аспирација Краљевине Србије према Турској. Одбијајући агресивну политикау егзархата и Македонског комитета на територији северног дела Битољског вилајета, требало је задобити од Цариградске патријаршије концесију за националне интересе Србије путем помагања српске народности, пре свега у његовом црквено-просветном организовању. Уколико је то било могуће у тадашњим условима, требало је, на овој територији, на старим темељима историјске традиције и још живе народне свести, изградити нову, савремену школско-просветну и национално-политичку организацију.

Област солунског конзулата обухватала је Солунски вилајет без велешке казе и Серског санџака, са градовима: Солун, Ђевђелија, Воден, Јанице Вардар, Струмица, Дојран, Кукуш, Неготино, Кавадарци.¹²⁷³ И у овој области српској народности претила велика опасност однорођивања од стране Бугарског егзархата и Комитетског извршног органа, који је формиран у Солуну 1897. године.

Преговори са грчком владом о интересним сферама у Македонији

Македонско питање било је највећим делом у знаку бугарско-српског супарништва, што није значило да и остале балканске државе нису биле заинтересоване. Насупрот, и Грчка и Црна Гора су са великом пажњом пратиле развој догађаја и на основу запажања одређивале су сопствено држање. Њихове владе нису показивале расположење за евентуално самостално ангажовање и активност какву су предузимале Србија и Бугарска, али то не значи да су мислиле да се не треба бранити од амбиција других балканских држава. Насупрот, Грчка је, у првом реду, тада увиђала опасност од ангажовања Бугарске, из тог разлога повољно је гледала на политику Србије и њено деловање усмерено против бугарских акција на тлу Македоније. Грчка влада је помагала захтеве српске владе на Порти против постављења бугарских владика у Македонији, међутим, није једнако поступала и када су у питању захтеви за постављање српских владика.

¹²⁷²В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 32.

¹²⁷³АЈ, Збирка ЛМЈ, док. бр. 80-3-698, Записник о раду конзулске конференције, одржане у Нишу 27-29. јуна 1899. године (препис); В. Зарковић, *Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века*, 111.

Бугарској политичко-пропагандној офанзиви у Македонији Србија је покушавала да се супростави споразумом са грчком владом о интересним сферама у Македонији, очекујући да ће Грчка након тога утицати на Цариградску патријаршију да се добију владичанска места за Србе у скопској и велешко-дебарској епархији. Повећање броја српских владика у Турској требало је да буде увод у добијање самосталне цркве, која би била у стању да се супростави деловању бугарског Егзархата у Македонији. За образовање самосталне српске цркве тражила су се, пре свега, три владике, који би се у неком повољном тренутку одвојили од Патријаршије. Ради остваривања циљ, српска влада је, у односу на раније ставове,¹²⁷⁴ била спремна на значајне уступке: да грчкој препусти Битољ, Стругу, Крушево, Прилеп, Охрид, Серез и Солун и да укине српске конзулате у Серезу,¹²⁷⁵ Битољу и Солуну. Конзулат у Серезу би био укинут одмах после потврђивања Фирмилијана за скопског владика од стране Цариградске патријаршије, а конзулат у Битољу када се постави Србин за велешко-дебарског владика, док конзулат у Солуну уколико би Цариградска патријаршија гарантовала да ће на владичанска места у рашко-призренској, скопској и дебарско-велешкој епархији увек бити постављани Срби.¹²⁷⁶ Након тога би се две земље споразумеле о узајамном помагању у договореним интересним сферама, с тим што би се Грчка обавезала да помаже отварање српских школа на простору своје интересне сфере.

Ови уступци српске владе били су основа упутства које је добио секретар краља Александра, др Михаило Милићевић, који је јуна 1899. године послат у Атину да води тајне преговоре с предсеником грчке владе и министром иностраних дела Грчке.¹²⁷⁷ И поред почетног упорног инсистирања на интересним сферама, Грци су пристали да

¹²⁷⁴Српско-грчки преговори из 1892. године разбили су се зато што Србија није пристала да уступи Грцима Битољ. (С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 376).

¹²⁷⁵Српски конзулат у Серезу је отворен средином 1897. године, а његов први руководилац је био Бранислав Нушић. Конзулат је отворен с намером да се прати рад бугарске и грчке пропаганде у томе региону, и да се проуче околности за евентуални шири и организованији српски рад у Серезу и околини. Пошто је конзулат отворен у простору који је грчка пропаганда сматрала својом неоспорном свером, његов рад је произвео велико негодовање и грчке владе и председника њене пропаганде на терену. (Иван Катарџијев, *Серскиот округ од Кресненското востание до Младотурската револуција*, - *Национално-политички борби*, Скопје 1968, 85-99).

¹²⁷⁶У преговорима с Грцима 1899. године Ђорђевићева влада учинила је много веће уступке него што би српско јавно мњење одобрило, па је зато ове преговоре држала у највећој тајности. О овим преговорима Владан Ђорђевић скоро ништа није написао ни у својој књизи - *Крај једне династије, Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1900*, III, Београд 1905. Видети: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 376; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 233; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 362.

¹²⁷⁷С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 376, ф. н. 1.

преговарају о српским захтевима око постављења српских владика у поменутиим епархијама. Међутим, грчки преговарачи су за постављење Фирмилијана за владика у Скопљу захтевали од српске владе да осим конзулата у Серезу укине и конзулат у Солуну, а за постављење српског владике у Велесу укидање и битолског конзулата.¹²⁷⁸

Пошто је Грчка увиђала да је српској влади ради решења црквеног питања у Македонији веома стало до споразума са њом, захтевала је да Србија укине своје конзулате у Серезу, Солуну, и Битољу пре него што Цариградска патријаршија постави српске владике у Скопљу и Велесу, а да ће она утицати на Цариградску патријаршију приликом разматрања српских захтева за владичанска места. Овакав предлог Грчке био је неприхватљив за Србију, био је то крај још једног покушаја Србије да се договори с Грчком око Македоније.¹²⁷⁹ По мишљењу Слободана Јовановића „преговори су се разбили у последњем часу јер Грци нису хтели да нам владичанске столице у Призрену, Скопљу и Велесу „ујемче за сва времена“. Обећавали су да ће увек радити да се те владичанске столице попуне Србима, али, по њиховом мишљењу Патријаршија се не би хтела обавезати да ова места уступи једном за свагда Србима”.¹²⁸⁰ Специјални српски изасланик Михаило Милићевић убрзо је напустио Грчку. Српска влада је крајем 1899. године поново отворила своје посланство у Атини и за посланика именовала Стојана Бошковића.

Решавање српског црквеног питања у Македонији

Схвативши бугарске планове за изазивање покрета у Македонији како би се актуелизовало македонско питање и издејствовала аутономија Македоније врло озбиљним, Порта је тражила од српске владе одговор на питање какво ће њено држање бити у односу на новонасталу ситуацију у Македонији и да ли може рачунати на њено пријатељство. Председник српске владе Стојан Новаковић је одговорио да се Србија противи отварању македонског питања и обећао да она неће допустити пребацивање

¹²⁷⁸ М. Војводић, *Србија у међународним односима ...*, 233-235; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја VIII до ослобођења*, 117-118; С. Терзић, *Србија и Грчка ...* 363.

¹²⁷⁹ М. Војводић, *Србија у међународним односима ...*, 235; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 363-364.

¹²⁸⁰ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 376, ф. н. 1; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. III, 192; М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 266-267; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 364.

бугарских чета преко њене територије у Македонију.¹²⁸¹ Осигурана са српске стране, Турска је могла покренути своју војску из Северне Албаније и Старе Србије против бугарских чета у Македонији. Овакво држање српске владе према бугарском покушају отварања македонског питања, утицало је да Порта одбије бугарске захтеве за постављење нових владика у Македонији, а узме у разматрање испуњење српских захтева: „да се српској народности у Турској (у сва три македонска вилајета) даде право да може без сваке запреке, подизати српске школе; да се Србима у Турској призна њихова народност те да се не трпају ни у Бугаре ни у Грке; да се српској народности, напоследку, уступе два владичанска места, скопско и призренско“.¹²⁸² Иако је прихватила у начелу српске захтеве, Порта није много журила с њиховим испуњењем, српска влада морала је непрестано да опомиње на дата обећања.

После смрти митрополита Мелентија (1854-1895)¹²⁸³ Цариградска патријаршија је поставила драчког митрополита Висариона, који је дошао у Призрен, али га Срби нису хтели примити.¹²⁸⁴ Овим је завршена управа митрополита Грка – Фанариота призренском митрополијом. Цариградска патријаршија, под утицајем из Атине, покушавала је да решење питања постављења новог митрополита одуговлачи. Инсистирања руског и црногорског посланика у Цариграду код султана и Порте да се у Призрену одмах постави Србин за митрополита и њихов пристанак крајем 1895. године утицали су да Цариградска

¹²⁸¹ И у овом случају македонског питања између Србије и Бугарске понављала се руско-енглеска игра: Бугари су по енглеском плану хтели отворити источно питање, а Србија се, следећи тренутне руске планове, томе супростављала. У распису српским посланствима на страни од 12. јула 1895. године Стојан Новаковић је објашњавао да Србија не може ићи с Бугарском заједно у македонском питању јер не сме допустити да она постане њена јужна граница. Затворени са западне стране Аустро-Угарском, која је од Берлинског конгреса држала Босну, Србија би се угушила, ако би јој Бугарска затворила излаз на југ. Видети: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 126-127.

¹²⁸² С. Новаковић, *Балканска питања*, Београд 1906, 121; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, II*, 127.

¹²⁸³ Митрополит Мелентије је био на челу призренске митрополије у периоду од 1854-1895 . године. био је последњи Грк-епископ, Фанариот у Призрену. О њему као митрополиту постоје доста контрадикторна мишљења: док су га једни хвалили и тврдили ”да није био фанатичан Грк” други су га окарактерисали да је бринуо само за ”збирање мирије” Ипак Милојко Веселиновић тврди да је митрополит Мелетије је у другој половини своје управе призренском митрополијом учинио многа добра српском народу. За време његове управе 1. октобра 1871. године отворена је Српска православна богословија у Призрену, подигнута је нова црква Св. Ђорђа у чијој је изградњи и он материјално учествовао, као и да је он један од ретких грчких епископа који је волео и допуштао просвету у српском народу. Краљ Александар Обреновић одликовао је митрополита Мелетија орденом Св. Саве првог степена. Интересантно је да је митрополит Мелетије је забрањивао да се чита Свето писмо на реформисаном српском језику у преводу Даничића и Вука јер му је изгледало да у том преводу нема довољно светиње као у оном на старом црквенословенском језику. Видети: Милојко Веселиновић, *Митрополит Мелетије, рашко-призренски и скендеријски (1854–1895)*, Годишњица Николе Чупића, књ. XXII, Београд, 1903, 274–311.

¹²⁸⁴ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске цркве, књ. II*, Минхен 1966, 483.

патријаршија 26. јануара 1896. године на чело рашко-призренске епархије постави Србина из Босне Дионисија Петровића.¹²⁸⁵ Позитивном решавању овог проблема у многе су допринели Срби рашко-призренске митрополије, који се после смрти митрополита Мелентија "заталасаше" и једногласно рекоше: „Нећемо више Грка за владику, хоћемо нашег Србина!“¹²⁸⁶ Био је то успех српске дипломатије, српско становништво на Косову и Метохији и Рашкој области добило је значајно упориште и боље могућности да ради на националним пословима.¹²⁸⁷ Видног удела у решавању овог проблема узео је и наш познати књижевник и комедиограф Бранислав Нушић, српски конзул у Приштини од маја 1893. до лета 1897. године. Он је слао готове концепте свештеницима за једнообразне молбе Цариградској патријаршији; радио је на организовању једне делегације, састављене од свештеника и виђенијих Срба, која је преко српског посланика у Цариграду Владана Ђорђевића тражила од Султана да се за рашко-призренског митрополита постави Србин.¹²⁸⁸ Тако су туркофилска политика Новаковићеве владе у време нереда у Јерменији и Македонији и подршка коју је добијала од стране Русије дале конкретан резултат. То је био први успех Србије на пољу националне црквене политике у областима под турском влашћу.¹²⁸⁹

Иако се у Београду још од 1896. године дошло на мисао да се обнови Пећка патријаршија, која је укинута још 1766. године, како би се преко ње остварило признање српске народности у Турској, покушај није успео јер се Русија, у тежњи да сачува јединство православља, томе успротивила.¹²⁹⁰ Пошто је руска помоћ по овом питању изостала, у појединим политичким круговима појављивали су се предлози да треба прогласити отцепљење од Цариградске патријаршије и тако ставити и Порту и Русију

¹²⁸⁵ Дионисије Петровић рођен 1858. године у Босанској Градишци. Пошто је завршио Богословију у Београду на Сретење Господње 1878. године примио је монашки чин. После извесног времена српска влада послала га је на острво Халку ради усавршавања богословских наука. После завршене школе ступио је у службу Цариградске патријаршије. По произвеђењу у чин архимандрита упућен је у Скопље, за намесника месном митрополиту. Са тог положаја изабран је за митрополита рашко-призренског. Хиротонисао га је 25. јануара 1896. године цариградски патријарх Антим VII. Очински се бринуо о повереној пастви. Умро је 7. децембра 1900. године у Скопљу где се налазио на лечењу. По његовој жељи тело му је сахрањено у манастиру Грачаница, где га је српски народ искрено оплакао. Видети: Никола Поповић, "Успомене", прича бр. 44, 115-117; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске цркве, књ. II*, Минхен 1966, 486.

¹²⁸⁶ Никола Поповић, "Успомене", прича бр. 44, стр. 115

¹²⁸⁷ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 127-128; Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављењу српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902*, 235-239; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 351; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 104-105.

¹²⁸⁸ Никола Поповић, "Успомене", прича бр. 44, стр. 115.

¹²⁸⁹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 127-128.

¹²⁹⁰ Исто.

пред свршен чин. Да би се нека црква издвојила из Цариградске патријаршије и прогласила за самосталну морала је по канонима патријаршије имати најмање три своја епископа, српска црква је у целој Цариградској патријаршији имала је само рашко-призренског митрополита Дионисија. Покрет за осамостаљење српске цркве могао је имати неку ширину у Косовском вилајету, али не и у Битољском и Солунском, где је српска пропаганда била тек у повоју. Неподржана од Русије, а и несигурна у борбену моћ српског народа у Македонији, српска влада није смела по црквеном питању напустити дипломатски пут, уместо самосталне националне цркве пристајала је на решење које јој је Цариградска патријаршија понудила, да има српског владу у Скопљу.¹²⁹¹

Овакав став Симићеве владе према црквеном питању у Македонији критиковали су Јован Ристић и Владан Ђорђевић, српски посланик у Цариграду. Ристић је предлагао да се, ради преговора с Портом и Цариградском патријаршијом, у Цариград пошаље сам краљ Милан.¹²⁹² В. Ђорђевић је 6. фебруара 1897. године писао председнику владе Ђорђу Симићу да је трогодишње искуство из преговора с Турском показало да се на султанова обећања не сме ослањати и да српско пријатељство Порта не уме да цени, те, уместо на споразуму с Турском, треба радити на „што скорији и што интимнији савез за заједничку одбрану и напад између Србије, Црне Горе и Бугарске“. У писму од 18. марта исте године Ђорђевић предлаже Симићу да уместо рада на споразуму с Турском Србија изврши мобилизацију двеју дивизија с концентрацијом на српско-турској граници. Када је у Скупштини отворена дебата о спољашњој политици Симићеве владе, либерална опозиција је доказивала да за време грчко-турског сукоба она није била на висини догађаја. У изузетној прилици она није умела употребити изузетне мере. Да ли су се те мере састојале од једне мисије у Цариград вишега ранга и ауторитета или од делимичне мобилизације, мишљења су била подељена.¹²⁹³

Разлика између Симићевог и Ђорђевићевог гледања на решавање црквеног питања у Македонији је у томе што је Симић сматрао да ово питање не вреди покретати без руске подршке, док је Ђорђевић сматрао да у случају споразума с Бугарском Србији није потребна руска подршка, јер се тада не би дејствовало дипломатским путем него мобилизацијама, од којих не би забринута била само Турска него и Немачка. Пошто се

¹²⁹¹ Исто, 196-197.

¹²⁹² Исто, 198-199

¹²⁹³ Исто, 212.

руски посланик у Цариграду Нелидов поколебао и уместо ранијег обећања од 16. фебруара да ће радити на успостављању Пећке патријаршије, 8. априла изјавио да је добио упутства да помаже српски захтев само у питању скопљанске митрополије, а не и за обнову Пећке патријаршије, Ђорђевић предлаже Симићу „као најсигурније и најпрактичније решење споразум о спајању српске и бугарске цркве у Турској, па онда заједничку пресију Србије, Бугарске и Црне Горе на Султана са готовом или делимичном мобилизацијом наших војска“. У истом писму Симићу Ђорђевић, на основу разговора са Нелидовом, закључује да „Русија неће нас никада потпомагати за автокефалну цркву у Турској“ и саветује му да се затражи дипломатска помоћ Немачке, која би, забринута српско-бугарском мобилизацијом за целокупност Турске, саветовала Порти да врати Србима Пећку патријаршију.¹²⁹⁴

Влада Ђорђа Симића, која се вероватно колебала између два решења: оснивање српског егзархата или обнављање Пећке патријаршије, коначно је 30. априла 1897. године донела одлуку да од Порте као услов за неутралност у односу на турско-грчки рат тражи успостављање Пећке патријаршије.¹²⁹⁵ Међутим, убрзо је влада одустала од ове одлуке, јер није успела да добије подршку Русије, која је инсистирала на јединству православне цркве.¹²⁹⁶ По Ђорђевићевом мишљењу, Срби су за време грчко-турског рата 1897. године могли обновити Пећку патријаршију само да је Симић реаговао брзо и направио чвршћи споразум с Бугарском о заједничком решавању македонског питања. Међутим, да ли се тај споразум с Бугарском по овом питању могао остварити у 1897. години? Симићу је било јасно да би се питање повратка Пећке патријаршије претворило у питање о спајању српске и бугарске цркве у Турској. У том случају српска црква би се свела под Бугарски егзархат или би Бугари своју цркву подвели под обновљену Пећку патријаршију. И једно и друго било је могуће само онда, ако би се претходно утврдило у којим ће епархијама заједничке цркве бити српске, а у којима бугарске владике. Зато је Симићева влада, пре него што ју је Ђорђевић саветовао, сматрала да је ваљало разграничити сфере утицаја између Србије и Бугарске. На понуђени предлог за разговоре Бугарска је одговорила да је још рано покретати то питање. Симићева влада није могла убедити бугарску владу на разговоре о разграничењу сфера у Македонији, а још теже на чвршћи споразум којим би ју обавезала

¹²⁹⁴ Исто, 476-477.

¹²⁹⁵ В. Ђорђевић, *Србија и Турска (Јилдиз-Порта-Фанар) 1894-1897*, 249.

¹²⁹⁶ М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 150; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 360.

да помаже Србе у борби за обнављање Пећке патријаршије, какав је предлагао В. Ђорђевић.¹²⁹⁷

Српска влада није претила Турској мобилизацијом, то је учинила Бугарска. Њен посланик у Цариграду изјавио је султану да, ако „до идућег петка и то до четири часа поподне не изда небројено пута обећане берате за Кукуш, Медник и Струмицу, Бугарска ће морати да мобилизира своју војску“. И поред ових претњи, Бугарска није у траженом року добила берате, него само султаново обећање да ће се њене жеље испунити после завршетка грчко-турског рата.

Пошто је одустала од захтева за успостављање Пећке патријаршије, српска влада је за своју неутралност према турско-грчком рату од Порте захтевала: постављење српског владике у Скопљу, дозвола за отварање српских школа у битољском и солунском вилајету и признавање српске народности у турским пописним књигама. Користећи се овим ратним сукобом, Србија је успела да уз помоћ Русије и Црне Горе постигне извесне резултате у решавању црквено-школских питања у Турској. Крајем априла 1897. године султан Абдул Хамида II је издао ираду којом се наређује битољском и солунском валији да дозволе отварање српских школа у свим местима у којима су молбе уредно поднесене.¹²⁹⁸ Ускоро је почело отварање српских школа у Битољском и Солунском вилајету. Истовремено са издавањем наведене ираде, султан је издао и препоруку цариградском патријарху да изађе у сусрет српским захтевима и уклони грчког митрополита Амвросија из Скопља. Ово су били значајни добици које је Србија остварила користећи се критском кризом, мада су били мањи од онога што је Србија очекивала. Овим се још једном показало да Србија, као ни друге балканске државе, није била у стању да самостално предузме било какав већи притисак на Турску.

¹²⁹⁷ Исто, 477-478; Апсурдност Ђорђевићевих критика на рачун Симићеве владе по овом питању показује и сама чињеница да су, када је после пада Симићеве владе нову предводио Владан Ђорђевић, односи између Бугарске и Србије постали тако затегнути да су у Бечу и Петрограду страховали од српско-бугарског рата

¹²⁹⁸ М. Војводић, *Србија и грчко-турски рат 1897. године*, 505-506.

У духовном и друштвеном животу хришћанског становништва у Турској црква је имала угледан положај па је у периоду националног буђења и у време национално-ослободилачких покрета имала значајну улогу. Зато је Влада Краљевине Србије, поред тога што је на чело рашко-призренске митрополије 1896. године дошао Србин Дионисије Петровић, отворила питање довођења једног српског митрополита и за Скопљанску митрополију. Питање признања српског митрополита за Скопљанску митрополију садржало је поред верско-црквеног још и политичко значење. Српска влада полазила је од тога да би канонска потврда српског митрополита у Скопљу истовремено значила, у првом реду пред турским властима, и политичко признање српских национално-политичких интереса у Македонији, чему су се опет противили Македонски комитет и бугарска влада, која је стајала политички, материјално и дипломатски иза њега. Када је 16. новембра 1896. године изненада у Скопљу умро скопски митрополит Методије,¹²⁹⁹ по народности Грк, обзиром да је већина становништва скопске епархије била српске народности и да је и до тада Методијев помоћник био Србин из Србије архимандрит Иларион Весић,¹³⁰⁰ Србија је очекивала да ће и његов наследник бити Србин. Али

¹²⁹⁹ Митрополит Методије је на чело Скопске епархије наменован септембра 1891. године а у Скопље је дошао крајем децембра исте године, наследивши митрополита Пајсију који је јуна 1891. године због старости и болести поднео оставку. Према речима Стојана Новаковића, који је са њиме водио прве разговоре, стицао се утисак да ће Методије држати страну оправданим српским захтевима у црквеним и школским питањима да ће сузбијати шизматичку бугарску цркву. Према првим утисцима о Митрополиту Методију могло се очекивати да се патријаршијске наредбе које су се тичале српских црквених и школских захтева неће извршити или сакривати, због чега су претходне махом остале неизвршене. Међутим, та почетна вера у Митрополита Методија почела је да се топи већ у априлу 1892. године када је одбио да изврши нову наредбу патријарха да се спроведе одлука Св. Синода како би се у цркви Св. Спаса повратило пређашње стање. Овакви поступци Митрополита Методија натерали су српског конзула Владимира Карића да у свом извештајима влади Србије, у току маја 1892. године, констатује да је стање у Скопској епархији горе него што је било раније. Види: М. Војводић, *Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889-1892)*, 16-17; АС, МИД, ППО, 1892, ред 333, ПП бр. 880, В. Карић-Н. Пашићу, Скопље 4. V 1892; Исто, ред 10, ПП бр. 419, В. Карић-Н. Пашићу, Скопље 5. V 1892; Исто, ред 333, В. Карић-С. Грујићу, Скопље 13. V 1892; Исто, ред 333, В. Карић-С. Грујићу, Скопље 15. V 1892; ред 333, ПП бр. 967, В. Карић-Н. Пашићу, Скопље 19. V 1892.

¹³⁰⁰ Арх. Иларион Весић био је најпре поп Иван Весић из Пепељевца. Као свештеник у годинама 29. августа 1888. године отишао је о свом трошку у Богословију у Кијев издржавајући се нешто ранијом уштедом, а више свештенорадњама које је обављао у Русији. Кад је јеремонах Мелентије Вујић, ректор Призренске Богословије изненада 10. новембра 1891. године постао тимочки епископ у исто време се поп Иван Весић вратио у Београд. Београдски Митрополит Михаило, као тутор Призренске богословије, утицао је да се поп Иван Весић децембра 1891. године упути у Призрен за наставника и ректора Призренске богословије. Из његових писама које је упућивао српском конзулу у Скопљу В. Карићу (6. II 1892, 25. II 1892, 26. III 1892. и 31. III 1892. године), види се да је управу Призренском богословијом преузео 18. новембра 1891. године и да ју је затекао у доста несређеном стању. „Како којега дана све више долазим до убеђења каква грдна разуданост постоји у овом заводу...“ пише Архимандрит Иларион Весић Владимиру Карићу 26. III 1892.

Цариградска патријаршија, која је у јануару 1896. године на инсистирање Порте и Русије прихватила захтев Србије да за митрополита у Призрену постави Србина Дионисија Петровића, није хтела да већ у новембру исте године прихвати и захтев за постављење Србина за митрополита у Скопљу. За Методијевог наследника на брзину је поставила дотадашњег охридског митрополита Грка Амвросија. Обзиром да се Амвросије по неком другом задатку већ налазио у Скопљу, он је одмах могао преузети митрополију и цркву. Журба Цариградске патријаршије да стави Србију пред свршен чин изазвао је велики револт српског становништва у Скопљу. Срби су се побунили против постављења Грка Амвросија и нису му дали да уђе у цркву. Уместо њега, ушли су српски попови и одслужили службу на словенском језику. Да би се показала непристрасна у овом случају, турска власт је затворила и запечатила цркву, тако да даље нису могли улазити ни Амвросије ни српски попови. Српско становништво у Скопљу је наставило борбу, изабрало је одбор који је добио задатак да привремено води послове епархије и делегацију која је отишла у Цариград да тражи од Порте и Цариградске патријаршије постављење Србина за скопског митрополита. Отпор српског становништва у Скопљу против постављења Грка Амвросија за скопског митрополита „учинио је велики утисак на српско јавно мњење, које није знало да је наш живаљ у Македонији тако многобројан и тако борбен. Ово је било први пут да је дипломатска радња наше владе била подупрta покретом самога народа, - и нашој пропаганди у Македонији рачунало се у заслугу што је

године, а у писму од 31. III 1892. године тражи да му се пропишу правила за ову школу. „Увео је био реда у Богословији; хтео је да од ње створи расадник – учитеља и свештеника за турску Србију, али изгледа да је имао и сукоба с ”народом” којем није никако ишло у главу да се ради по регули“. Арх. Иларион Весић је ушао у сукоб и са првим српским митрополитом у Призрену Дионисијем Петровићем. Не могавши дуго да ради са њим Д. Петровић га је разрешио дужности одмах после завршетка школске године. После тога Арх. Иларион Весић је 1. септембра 1896. године постављен за управитеља Женске и мушке Гимназије у Скопљу и администратора Скопске епархије. И ако је и у овим школама увео ред веома брзо је дошао у сукоб са скопским конзулом М. Ристићем, тако да ће и ове дужности напустити само после годину дана (8. септембра 1897. године). Из Скопља се вратио у Србију, а онда је августа 1904. године поново преузео управу над Призренском богословијом где ће и остати до краја 1905/6. школске године, када је и умро у Крушевцу где је и сахрањен. Наш познати политичар и историчар Слободан Јовановић написао је да је „Архимандрит Иларион Весић био један од оних попова агитатора каквима је Србија обиловала осамдесетих година XIX века“. Видети: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, стр. 130, ф. н. 1; Миле Станић, *Михаило Ристић: Свештеници са којима сам радио*, Вардарски зборник, бр. 1, Београд 1999, 85-90; АСАНУ 14243/3889, Д. Петровић-Михаилу Ристићу, Призрен 24. IV 1896; АСАНУ, инв. бр. 14243/2294, два писма скопског конзула М. Ристића-Ђорђу Симићу, Скопље 21. V 1897. и 26. VII 1897; АСАНУ 14243/3789, писмо Архимандрита Илариона Весића о предаји дужности управитеља скопске гимназије-М. Ристићу, Скопље 7. IX 1897; АСАНУ, инв. бр. 14808/5; П. Балкански (Михаило Ристић), *Српски народ у скопској епархији и његове школе у 1896.-1897. години*, Дело (Београд), 1898, књ. XX, 46-65; *Споменица четрдесетогодишњице мушке гимназије у Скопљу 1894-1934*, Скопље 1934, 50-51; *Цариградски гласник*, X, 1904, бр. 44 (29. октобар), 3.

успела да народ толико разбуди“, пише Слободан Јовановић.¹³⁰¹ По њему, на подстицању српског становништва против постављења Грка за скопског митрополита највише су радили управитељ скопске гимназије, архимандрит Иларион Весићи српски конзул у Скопљу Михаило Г. Ристић,¹³⁰² који у својим белешкама - Свештеници са којима сам радио - о тим протестима каже: „Толико се покрет заошијао да је цео Косовски вилајет био у једном грозничавом стању. У Скопљу су се срели Срби из Пљеваља, Бијелог Поља, Сјенице, Н. Пазара, Пећи, Призрена и Косова с Србима из Тетова, Куманова, Кратова, Кочана. Све их је довела једна невоља, једна их нада одушевљавала, сви су се осетили да су једно. Скопљанска чаршија није никада раније видела ни старовлашке пеленгире, ни васојевејке токе; њих су их по неки пут, и то на ретко, виђали Призрен и Приштина.

Једновремено с овим поставило се и питање да се Скопска црква Светог Спаса поврати и словенском појању. И један и други покрет неодољивошћу својом изненадили су – Мусломане и Егзархисте, а код и пријатеља као и непристрасних непријатеља они су изазивали дивљење.¹³⁰³

Док је Порта подржала захтев делегације српског становништва из Скопља и обећала јој да неће дати берат Амвросију, јер га народ не подржава, Цариградска патријаршија се одупирала захтевима Срба. Децембра 1896. године пала је влада Стојана Новаковића а нову српску владу формирао је Ђорђе Симић. Национална политика и правци спољне оријентације нове владе Ђорђа Симића остали су потпуно исти као и за време владе Стојана Новаковића.

Током 1896. године избили су нови немири на Криту, који су нагостили кризу већих размера. Грчка је, као и раније у оваквим приликама организовала добровољце, слање оружја и муниције устаницима и друге видове помоћи. Тако је поново отворено критско питање. Да би одвукла део пажње Турске са Крита и на тај начин олакшала положај критских побуњеника, Грчка је почела да убацује своје чете у јужну Македонију, у пределима Солунског вилајета. Српска влада је страховала да би Грчка могла подстаћи већи устанак у јужним деловима Македоније, чиме би се отворило македонско питање у које би се одмах умешала и Бугарска. Отправник послова у Атини Павле Маринковић обавестио је грчку владу да Србија у начелу нема ништа против да Грчка анектира Крит,

¹³⁰¹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 130.

¹³⁰² С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, стр. 130, ф. н. 1.

¹³⁰³ М. Станић, *Михаило Ристић, Свештеници са којима сам радио*, 73.

али под условом да и она добије одређену надокнаду. Велике силе, ангажоване својим колонијалним интересима на разним крајевима света, биле су сагласне у томе да није време да се решава Источно питање и да треба тежити да се очува мир на Балкану. Тако су и две најзаинтересованије силе за овај простор Русија и Аустро-Угарска маја 1897. године постигле договор о очувању постојећег стања на Балкану. И поред свих опомена и интервенција великих сила, Грчка је наставила припреме за акцију у Македонију, неизвесно и напето стање на грчко-турској граници 6. априла 1897. године прерасло је у грчко-турски рат. Од почетка рата Грци су доживљавали пораз за поразом, захваљујући интервенцији руског цара код султана Турска је пристала да обустави операције; 21. маја 1897. године потписано је примирје.¹³⁰⁴

Када је влада Ђорђа Симића схватила да велике силе неће дозволити да критска криза отвори Источно питање и да су решене да одрже целокупност Турске, она је своје ангажовање усмерила ка Порти, тражећи од ње испуњење раније поднетих захтева. Порта је на почетку грчко-турског рата обећала да ће, ако Србија заузме неутралан став према овом рату, уважавати њене праведне жеље и захтеве у школским и црквеним питањима у Македонији. Сви политички фактори у Србији били су мишљења да је критска криза добра прилика да Србија наступи код Порте енергичније са својим захтевима, али је међу њима било разлика по питању којим захтевима треба дати приоритет. Председник Народно -либералне странке Јован Ристић сматрао је да је Грчка у том тренутку непоуздан савезник у односима балканских држава,¹³⁰⁵ у мемоару који је поднео краљу Александру месец дана пре почетка грчко-турског рата, изложио је своје мишљење о ситуацији на Балкану и дао предлоге шта би Србија требала да учини у случају његовог избијања. Био је мишљења да је овај рат прилика да Србија покрене питање о оснивању српског егзархата у Турској, као образложење је наводио то што „егзархат већ имају и Бугари и Цинцари“. За преговораца са Портом око овог захтева предложио је краља Милана, наводећи да „он има богато искуство, он је бистар, способан и речит. Султан би био поласкан да прими једног краља као изванредног амбасадора“¹³⁰⁶

¹³⁰⁴ АС, ПО, 1897, фасц. II, досије II, пов. 1829, Павле Маринковић–Ђ. Симићу, Атина 10. VI 1897; М. Војводић, *Србија и грчко-турски рат 1897. године*, 512; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 357-359.

¹³⁰⁵ АСАНУ, ЈР, инв. 32, сигн. XXII/39, Поздрав говор Јована Ристића на Главном збору Народно-либералне странке, држаном 17. IV 1897. године у Београду; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 360.

¹³⁰⁶ АСАНУ, ЈР, инв. 25/206, сигн. XXV/7, Мемоар Јована Ристића краљу Александру, Београд 10. III 1897; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 360.

Међутим српски посланик у Цариграду, Владан Ђорђевић имао је другачије размишљање од Јована Ристића, предлагао је да Србија као услов за своју неутралност у грчко-турском рату захтева успостављање Пећке патријаршије.¹³⁰⁷ Симићева влада се једно време колебала између ова два предлога, превагнуо је предлог В. Ђорђевића и влада је 30. априла 1897. године донела одлуку да тражи обнављање Пећке патријаршије. Међутим, касније је одустала од ове одлуке, јер није могла рачунати на подршку Русије која је у то време инсистирала на јединству православне цркве.¹³⁰⁸ Залагање Русије да задржи Србе под Цариградском патријаршијом и ако је могуће врати Бугаре у њене оквире био је јасан знак да Србија деведесетих година XIX века није могла рачунати на потпору Русије у стварању засебне националне цркве.

Разлика између Симићевог и Ђорђевићевог гледања на решавање црквеног питања у Македонији је у томе што је Симић сматрао да ово питање не вреди покретати без руске подршке, док је Ђорђевић сматрао да у случају споразума с бугарском Србији није потребна руска подршка. Ђорђевић предлаже Симићу „као најсигурније и најпрактичније решење споразум о спајању српске и бугарске цркве у Турској, па онда заједничку пресију Србије, Бугарске и Црне Горе на Султана са готовом или делимичном мобилизацијом наших војска“. У истом писму које је упутио Симићу Ђорђевић, на основу разговора са Нелидовом, закључује да „Русија неће нас никада потпомагати за автокефалну цркву у Турској“ и саветује му да се затражи дипломатска помоћ Немачке.¹³⁰⁹

Захваљујући држању Србије за време грчко-турског рата и помоћи коју су пружали руски и црногорски посланици у Цариграду султан је препоручио цариградском патријарху да изађе у сусрет српским захтевима и уклони грчког митрополита Амвросија из Скопља, а на његово место постави Србина. Неколико дана после султанове препоруке митрополит Амвросије је силом уклоњен из Скопља. Патријаршијски Свети Синод је 30. августа/11. септембра 1897. године донео је одлуку да се за администратора Скопске епархије постави кандидат Србије, архимандрит Фирмилијан Дражић,¹³¹⁰ који је у Скопље

¹³⁰⁷В. Ђорђевић, *Србија и Турска 1894-1897*, 249; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 360.

¹³⁰⁸М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем ...*, 150; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 360.

¹³⁰⁹С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, II*, Београд 193, 476-477.

¹³¹⁰Фирмилијан Дражић (Шабац 20. VIII 1851 – Београд 7. XII 1903. године). Световно име му је Димитрије. Постављен је за администратора Скопске епархије 30. августа/11. септембра 1897. године. У Скопље је стигао 4. новембра и као администратор епархије управљао је до новембра 1899. године, када је изабран за скопског митрополита. Хиротонисан (посвећен) је тек на Видовдан 1902. године у манастиру Скалота код Еноса у Тракији. Митрополит Фирмилијан кренуо је из Скопља на лечење у Беч 14. XI 1903. године али је на

стигао 4. новембра исте године.¹³¹¹ Иако су ово били значајни добици које је Србија остварила користећи се критским устанком, они су били мањи него што се очекивало, Срби нису добили свога владуку у Скопљу, него само администратора. Ово је било привремено решење. Још једном се показало да Србија није била у стању да, без потпуне подршке Русије, предузме било какав већи притисак на Турску. Приближавање Србије Русији и њена подршка у овом случају били су условљени „држањем краља Милана далеко од српске политике.“¹³¹²

Када је 11. октобра 1897. године Владан Ђорђевић дошао за председника владе и министра спољних послова Краљевине Србије најавио је заокрет у спољној политици. Поред поновног политичког приближавања Аустро-Угарској, једна од главних тачака у програму спољашње политике Ђорђевићеве владе била је и одржавање пријатељских односа с Турском. Овај заокрет у спољној политици изазвао је крупне промене у политици Русије према Србији, посебно словенофилских кругова, што ће у наредних неколико година у великој мери отежавати укупан међународни положај Србије, нарочито њене активности на заштити националних и државних интереса у Старој Србији и Македонији.¹³¹³ „Режим од 11. октобра оглашен је у Русији за Миланов режим, и она је одмах почела против њега борбу“, наводи С. Јовановић.¹³¹⁴

И поред аустрофилске оријентације владе Владана Ђорђевића, национални задаци Србије остали су као и за време Новаковићеве и Симићеве владе. Одмах после формирања владе Ђорђевић је отишао у Цариград да преда султану опозивна писма и том приликом дочекан је с великом пажњом и изузетним почастима. У разговору са султаном изнео је неколико најважнијих српских захтева: 1) да Фирмилијан, администратор скопљанске епархије, што пре буде изабран за владуку; 2) да се Србима врати кумановска црква, коју су им Бугари отели; 3) да се отворе српске школе у Велешком крају; 4) да се Бугарин Пандуров, помоћник косовског валије, замени Србином Петром Костићем; 5) да се

путу, у кући свога брата Пере у Београду, умро 7.XII 1903. године. (М. Станић, *Михајло Ристић: Свештеници са којима сам радио*, 73-75; С. Терзић, *Србија и Грчка*, ..., 361).

¹³¹¹М. Војводић, *Србија и грчко-турски рат 1897. године*, ИЧ, VIII, (1971), 505-506; С. Терзић, *Србија и Грчка*, ..., 361; М. Станић, *Михајло Ристић: Свештеници са којима сам радио*, стр. 73, ф.н. 7.

¹³¹²С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 192; „Руси су били заклетни противници краља Милана. Свака наша влада која би била с њиме добро, морала је самим тим бити с њима рђаво...Још од осамдесетих година, у Петрограду се држало за краља Милана да је просто оруђе Аустрије, преко кога се она спрема да једног дана припоји себи Србију.“ (С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 353).

¹³¹³М. Војводић, *Србија у међународним односима* ..., 182-188; С. Терзић, *Србија и Грчка* ..., 361-362.

¹³¹⁴С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 353.

сагради железничка пруга Феризовић-Призрен-Сан Ђовани ди Медуа, који ће се код Куршумлије везати са српском железницом; б) да се постављање нових бугарских владика одложи на неодређено време... За узврат на ове захтеве Владан Ђорђевић је нудио закључење војног одбрамбеног савеза између Србије и Турске, о коме је било говора још 1894. године приликом посете краља Александра Цариграду.¹³¹⁵

Иако султан, у начелу, није одбацио ни један захтев који му је изнео В. Ђорђевић, он је ипак издвојио три захтева – постављење Фирмилијана за скопљанског владика, отварање школа у Велешком крају, и смењивање Пандурова са места помоћника косовског валије – и обећао да ће их испунити у року од десет дана. Такође, казано му је да је на султановом двору већ израђен нацрт војног савеза са Србијом, што је Ђорђевић сматрао као главни успех приликом ове посете.¹³¹⁶ Међутим, убрзо по повратку у Србију и истека десетодневног рока за испуњење султанових обећања, могао се уверити да ни један његов захтев у обећаном року није испуњен, већ су неки одложени на неодређено време, а о војном савезу није било ни помена. Насупрот, крајем 1897. године султан је одобрио три владичанска берата Бугарима у Струмици, Битољу и Дебру.¹³¹⁷

Подршка Бугарима од стране Русије у овом питању био је очигледан знак њеног притиска на нову српску владу, због најављеног заокрета у спољној политици. Да би избегао уверење да га је Порта само обасипала празним почастима и да је његова мисија у Цариграду била потпуно неуспешна, Ђорђевић је покушао да смањи број српских захтева и убрза њихово испуњење. Он је српске захтеве код Порте свео на два: 1) повраћај кумановске цркве, коју су Бугари отели Србима, и 2) постављење Фирмилијана за скопљанског владика. С испуњењем и овако смањених захтева ишло је тешко. Црква у Куманову, коју су Бугари отели од Срба, и даље је остала у њиховим рукама а Србима је обећано да ће се за њих саградити нова црква. Фирмилијаново питање решено је само половично. После дугог чекања, Патријаршија је крајем октобра 1899. године поставила

¹³¹⁵С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 365.

¹³¹⁶С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 365.

¹³¹⁷Исто, 366; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 361; За време владе Ђорђа Симића Бугари су захтевали од Порте пет нових владика, и у Кукушу, Мелнику, Струмици, Битољу и Дебру. Руски посланик у Цариграду обећао им је своју помоћ али под условом да одустану од Битоља и Дебра. У то време руска влада је сматрала да би Вардар требао да буде граница између српске и бугарске сфере у Македонији. Међутим, одмах кад је образована Ђорђевићева влада Русија је променила своје мишљење и помогла Бугарима да крајем 1897. године добију своје владике у Струмици, Битољу и Дебру. Пустили су Бугаре преко Вардара иако су ову област пре тога сами обележили као српску сферу. (С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. II*, 366.)

Фирмилијана за владу Скопске епархије,¹³¹⁸ који је њоме управљао као администратор од 30. августа/11. септембра 1897. године.¹³¹⁹ Ова одлука Светог Синода изазвала је противљење Бугарске и Грчке, султан Абдул Хамид поново је одуговлачио да изда берат Фирмилијану. Дошло је до уобичајеног затезања и одуговлачењ, чиме је Фирмилијан остао у неодређеном положају владике изабраног од Патријаршије а непотврђеног од султана; решење овог питања одлагано је до 1902. године.¹³²⁰

Да би умањила отпор Грка и наговестила да је спремна да у започетом духу настави преговоре за споразуман рад у Македонији против бугарске пропаганде, српска влада је фебруара 1900. године укинула конзулат у Серезу.¹³²¹ Међутим, Грци су и даље били непопустљиви у своме тврдом ставу према српској националној пропаганди у Македонији. Они су тврдили да је Србија укинула конзулат у Серезу не као знак добре воље за наставак преговора, него зато што јој је његово издржавање било скупо јер у српским школама у том реону нема више од пет-шест ђака, од Србије су захтевали да укине конзулат у Солуну. Истовремено је наглашено да су против да се рукоположење Фирмилијана Дражића за скопског владуку обави у Солуну.¹³²² Међутим, и поред оваквог става Грчке, јасно је било да је главну акцију против потврђивања Фирмилијана Дражића за владуку у Скопљу водила Бугарска, како код Порте тако и код великих сила.¹³²³

Због изузетне улоге Цариградске патријаршије као легалног носиоца црквених и школских права православних хришћанских народа у Турској, Србија је придавала велики значај постављењу српских митрополита. У спровођењу циљева српске националне политике у Турској од Патријаршије је зависила „унутрашња“ организација и напредак српског народног препорода, уређење верско-црквених установа и школства. Значајна улога у верском и друштвеном животу коју су имали митрополити била је заснована не само на верско-етичким начелима већ и на пуномоћјима садржаним у султановим бератима. Митрополити – владике – иступали су, у својим односима са паством, не само као представници Цариградске патријаршије у чисто црквено-религиозним стварима већ

¹³¹⁸ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. III*, 192; С. Терзић, *Србија и Грчка, ...*, 364; М. Станић, *Михаило Ристић: Свештеницију са којима сам радио*, Вардарски зборник, бр. 1, Београд 1999, 73, ф. н. 7.

¹³¹⁹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. III*, 192; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 361

¹³²⁰ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. III*, 205; С. Терзић, *Србија и Грчка, ...*, 364.

¹³²² М. Војводић, *Србија у међународним односима ...*, 267; С. Терзић, *Србија и Грчка ...* 364.

¹³²³ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. III*, 192-193; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 364-365.

и, по признању њихове професије, за верско-друштвене старешине православних хришћана као турске раје. Митрополити су били заступници Патријаршије у својим епархијама, и као такви и народни представници пред турским властима. Тако је и патријарх био легално признати врховни представник цркве на Порти, истовремено је сматран и као поглавар православне "урум милети" у Турској.

Почетком 1902. године српски посланик у Атини Стојан Бошковић тражио је од председника грчке владе Т. Заимиса да Грчка изврши утицај код Цариградске патријаршије како би она обавила хиротонисање Фирмилијана Дражића за митрополита у Скопљу, чиме би се означио почетак зближавања и споразумевања између две државе о подели интересних сфера у Македонији. Међутим, грчка влада није предузимала неке конкретније кораке да би изашла у сусрет овом српском захтеву, радила је да се овај чин што више одлаже.¹³²⁴ Одлучујућу улогу у томе одиграло је руско службено схватање и радња руске дипломатије на Порти и у Фанару. Руски амбасадор у Цариграду Нелидов марта 1902. године тражио је пријем код султана Абдул Хамида да би га опоменуо да је Цариградска патријаршија изабрала Фирмилијана Дражића за српског епископа у Скопљу још 1899. године и да он већ три године чека на Портину потврду. Резултат је био проглашење Фирмилијана за скопског митрополита. После дужег одуговлачења, маја 1902. године издат је берат којим се потврђује Фирмилијанов избор за скопског владику.¹³²⁵

Колико је Порта избегавала издавање тог берата говори чињеница да је, наводно због случајних грешака редакције, три пута поправљан његов текст. Тако је, захваљујући првенствено подршци руске и црногорске дипломатије, Фирмилијан коначно посвећен за српског владику у Скопљу на Видовдан 1902. године. Међутим, због страха од бугарских нереда у Скопљу, посвећење није могло бити обављено у овом граду. Такође и због протеста грчке општине у Солуну, које је подстицао грчки конзул Евгенијадес, Фирмилијаново посвећење није могло да се обави ни у овом граду, па је обављено готово

¹³²⁴ Исто, стр. 214-219, док. бр. 101, 103, 105, 107, 108, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 368; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 143.

¹³²⁵ В. Ћоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, I, 219; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. II, 205; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 365; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 143; Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављењу српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902*, 272.

тајно у манастиру Скалоти - у близини Еноса.¹³²⁶ Михаило Војводић наводи да је „према изричитој султановој жељи, посвећење извршено у највећој тишини Далеко од Цариграда“.¹³²⁷ После, и формалног, признања (посвећења-хротонизације) митрополита Фирмилијана за првог српског архијереја у скопској епархији могло се сматрати да су основни захтеви Србије, у овој области заштите српског народа у Турској, за извесно време, били испуњени. Ово утолико пре што је, уз сагласност Патријаршије за администратора – у својству референта – при Велешко-дебарској епархији – био прихваћен србин Јован Ћирковић.¹³²⁸

Признање скопске митрополије за домен српске црквене управе, на челу са митрополитом Фирмилијаном, представљало је велико постигнуће за српско становништво у овој епархији и основу за даље јачање српске националне акције у целој Македонији. Премештањем велешке казе, средином 1901. године из Солунског вилајета у састав Скопског санцака Косовског вилајета, и то у време кад је велешки патријаршијски митрополит Поликарп имао црквену администрацију и над Дебарском митрополијом (у Битољском вилајету) Фирмилијаново постављење добија још више на значају. Како је Дебар био, као посебан санцак, у саставу Битољског вилајета, а митрополит Поликарп био на српској страни у сукобу тамошњих патријаршиста са егзархистима, то је црквено-школски рад у овој митрополији, од ове године, уопште на терену Битољског вилајета много значио у даљој афирмацији српске народности у овом делу Турске. Дотада је тамошње српско становништво патријаршијске припадности стајало под великим притиском бугарског Егзархата.¹³²⁹

Посвећење Фирмилијана Дражића за српског епископа у Скопљу изазвало је праву узбуну у Софији. Одржан је велики збор, на коме су учествовале све бугарске странке са својим вођама, који су том приликом осудили намеру Србије да у „бугарско Скопље“ убаци српског владику. За овим збором ређали су се слични зборови у унутрашњости Бугарске. Бугарски егзархат је у Фирмилијановом посвећењу за скопског митрополита видео највећу опасност за своје интересе. Све патријаршијске припаднике српског

¹³²⁶С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књ. III, 205; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем 19. и почетком 20. века*, 382; В. Ћоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, I, 214, и 227-232; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 368; Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављењу српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902*, 272.

¹³²⁷М. Војводић, *Путеви српске дипломатије*, 143.

¹³²⁸В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 34.

¹³²⁹Исто, 33.

националног опредељења прогласио је за „србомане“. Њима је Егзархат објавио потајни рат и за његово спровођење ангажовао оружане чете Македонског комитета. У свему подршку је пружала и бугарска влада. Бугарски егзарх и бугарски дипломатски агент у Цариграду уложили су формални протест против потврђивања Фирмилијана Дражића за српског епископа у Скопљу. У ову кампању укључила се и целокупна бугарска штампа.¹³³⁰ Као одговор на бугарске зборове и захтеве на њима, почели су се одржавати зборови по Србији, на којима истицало да Скопље није бугарско већ српско. Такође и српска штампа ушла је у полемику са бугарском штампом на ову тему.¹³³¹ Ова поновна српско-бугарска свађа највише је коштала српског посланика у Софији, Јована Ђају. Као радикалу и присталици српско-бугарског, па и балканског савеза, њему више није било места у Бугарској и зато је одатле уклоњен, на његово место доведен Павле Маринковић, напредњак и близак краљев човек, некадашњи отправник послова у Атини.

За решавање нетрпељивог односа Бугарског егзархата према Србима патријаршистима, у Битољском вилајету ангажовани су српски конзули у Битољу, Солуну и Скопљу и посланства у Цариграду. Преговори српске владе са председником Македонског врховног комитета о партиципацији Срба у будућим радњама заједничким за ослобођење бугарске и српске народности у Турској, били су узалудни. Македонска унутрашња револуционарна организација (ВМРО) учестало је тражила само новчану и оружану помоћ од српске владе, пропуштање комитских чета из Бугарске преко српске државне територије, српске пасоше и визе за своје присталице, али никако и сарадњу посебних и самосталних српских чета, и делимичног руководства, на терену. Одлучно је хтела да онемогући Србији било какву акцију у Турској, њену сарадњу са Србима турским поданицима или било какво њено присуство у Македонији.

Са друге стране, неефикасност политике српских влада у практичном поступању у односима са Бугарском, доприносила је, свакако и нехотице, конфузној ситуацији у односима патријаршиста и егзархиста, „србомана“ и „бугараша“ на терену, али и све агресивнијем држању Македонског комитета према „србоманима“, тј. према српској народности у Битољском вилајету, односно Србима у Македонији. Међутим, став Бугарског егзархата и Македонске унутрашње револуционарне организације (ВМРО),

¹³³⁰ Исто; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. III*, 192-193.

¹³³¹ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, књ. III*, 192-193; Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављењу српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902*, 271.

посебно од руско-аустроугарског споразума о реформама у Турској 1902. године, допринео је да српска влада одбаци њихову идеју о аутономији Македоније, коју су пласирали без икаквог претходног договора са Србијом, и заузме став да су за Стару Србију и Македонију неопходне само реформе. Српски посланик у Цариграду С. Новаковић наводи да је и руска штампа осуђивала Бугарску „због њене агитаторске и нелојалне политике“ према Македонији, позивајући се на писање листа „Новости“ према коме: „се македонски комитети не старају о ослобођењу македонског народа, него о насилном припајању Македоније Бугарској“ и да ови Комитети „хоће просто силом да натуре бугарску народност Македонским Србима, Грцима и Румунима.“ Новаковић је још 1902. године дефинисао рад македонско-бугарских револуционарних комитета на ослобођење словенског становништва у Турској као „сувише отворено бургијање и лармање“ које је „обратило на себе највишу пажњу великих сила које нису раде да се мир ремети преко њихове воље и онда када оне неће“.¹³³²

„Плава књига“ и Меморандум Министарства иностраних дела Србије 1899

Критска криза и грчко-турски рат довели су до даљег погоршавања положаја српског становништва у Косовском вилајету, посебно на селу. У време овог рата, на султанов проглас да се јаве добровољци, из ове области одазвало се више хиљада Албанаца. Као и увек, родољубље муслиманских феудалних господара убрзо се изметнуло у верски фанатизам. Што је ратна опасност више расла, то је више растао и број убистава и зверстава извршених над хришћанима. После повратка албанских добровољаца из рата са Грчком, неред, убиства паљевине и сваковрсна зверства толико су узела маха, да је узрујаност захватила цео Косовски вилајет, преносила се и на пограничне јужне делове Србије. Албанци су прелазили на српску територију, убијали пограничне жандарме и пљачкали и убијали српско становништво. Готово у свим градовима, посебно у Скопљу, дошло је до изгреда, ни конзули страних сила нису се осећали сигурно.

¹³³² В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике...*, 35-36.

Учесталост албанских насиља над Србима у Косовском вилајету приморала је српску владу да се интезивније ангажује на економској, политичкој и правној заштити српског становништва. Пошто су приоритетна црквено-школска питања била како тако решена на Порти председник владе Владан Ђорђевић 27. децембра 1897. године наложио је посланику у цариграду Стојану новаковићу да скрене пажњу турској влади на проблем албанских злочина над Србима, и да укаже на противречност таквог стања и добрих односа две суседне земље.¹³³³ Са намером да поступи по овом налогу Стојан Новаковић је извршио анализу дипломатских нота уложени турској влади у Цариграду последњих десет година и њиховог исхода. На основу те анализе Новаковић је констатовао да нову дипломатску иницијативу не треба предузимати уколико српска влада није спремна да је подупре конкретним мерама које би подстакле Порту да је озбиљније размотри. У случају да српска влада сматра да је у стању да предузме такве кораке Новаковић је предложио конкретан редослед активности. Поред тога што би овај план активности обухватио и обраћање српске владе европским силама Новаковић је предложио и да цео пдохват од почетка буде праћен кампањом у српској и европској штампи.¹³³⁴

Новаковићев пројекат дипломатске акције Србије на Порти добио је подршку краља Александра и председника владе Ђорђевића. Захваљујући несебичности и храбрости српских конзула, влада Србије је већ била прикупила много података и сведочанстава о монструозним злочинима албанских група, које су харале Косовским вилајетом. Извештаји овакве садржине нису остављали равнодушног председника владе, део тих података проследио је српском посланику у Цариграду Новаковићу. Ђорђевић саопштава Новаковићу да је у последње време просто засут „множином података о разним насиљима арбанаским, чије последице озбиљно прете да доведу до расељавања и уништења нашег племена у тим покрајинама Турске“ и моли да обавести Порту и султана и захтева од Турске да предузме енергичне и конкретне мере како би престали „ови злочиначки изгреди једног необузданог племена према нашим сународницима који без поговора представљају у поменутих крајевима елеменат реда и мира.... О насиљима које врше Арбанаси муслимани над становништвом наше вере и народности у Косовском

¹³³³ Милош Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, 322.

¹³³⁴ Исто, 322-323.

вилајету има у архиви повереног Вам Посланства исувише извештаја, како из ранијег, тако и из скорашњег времена.“¹³³⁵

Прикупљени подаци су указивали на сву тежину положаја српског становништва у Косовском вилајету и могућности да се та ситуација погорша, јер су се крвави сукоби, један од другог озбиљнији, свакодневно низали, доносећи многе жртве. Полазећи од таквог стања, председник владе у истом писму наглашава да се, због сукоба на граници, до тада добри односи Краљевине Србије и Турске у приличној мери нарушавају“. У даљем делу писма др Ђорђевић напомиње да солидни односи Србије и турске царевине налажу да се скрене пажња Високој Порти на лоше стање, које је у првом реду, штетно по саму Турску и уједно доводи Србију и њену владу у мучан положај због непрестаних нереда и сукоба на граници. Све то Србији наноси огромну штету због жртава „утолико што и обзири просте човечности налажу нашим пограничним властима, да бегунце наше прихвате и на помоћи им буду.“

Поступајући по захтеву председника владе, посланик Новаковић је 14/26. маја 1898. године предао министру иностраних дела Турске Тефик-паши дипломатску ноту, поткрепљену посебним прилогом у којем су наведени извештаји и сведочанства о бројним убиствима, уништавањима српских кућа, пожарима, силовањима и скрнављењима православних светиња.¹³³⁶ Новаковић даље предочава Тефик-паши да је српска влада детаљно упозната са озбиљним проблемима српског становништва у Косовском вилајету, које је изложено нападима и „нечувеним свирепостима“, и наводи податке и аргументе којима поткрепљује дипломатску ноту о великој забринутости Владе за положај и судбину својих сународника у овој области. У ноти коју је поднео Новаковић посебно је истакнуто да је у последњих четири године било више од 400 злочина као што су убиства, паљевине, пожари, разбојништва, скрнављења православних храмова, цркава, силовања, отмица, пљачки, крађа. Између осталог, наводи: „Господине Министре, у току последње четири године Краљевска влада била је више пута приморана скренути пажњу Царској Влади на нереди, невероватна и безбројна насиља, која непрестано чини непокорно и недисциплиновано арбанаско становништво, како на српско-турској граници, тако и у пограничним санџацима.“ Новаковић саопштава да Србија признаје добру вољу Турске да

¹³³⁵ *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899*, Београд 1899, бр. 1; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 323.

¹³³⁶ *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899*, бр. 2.

зајемчи свим султановим поданицима правду и безбедност, али истовремено указује да су све одлуке које је њена влада доносила да се пронађу и казне починиоци многих злочина остале без икаквог дејства и никада нису биле извршене. Ни један починилац злочина од именованих у раније достављеним прилозима није био оптужен или кажњен, што је свакако утицало да се албански злочини нису смањивали. Напротив, Турска је уз прећутно одобравање допуштала зверства. „Арбанаси, добро наоружани и поготово сигурни да неће бити кажњени, дали су потпуну својим свирепим нагонима, пошто њиховом фанатизму и њиховој необузданој мржњи ништа не стоји на путу. Злочини и пљачке дешавају се свакодневно, а кривци не само да нису кажњени, већ их власти не гоне. Број прогнаних Срба, који прелазе нашу границу да би животе спасили, огроман је и расте из дана у дан. ... Наши бегунци који траже спасења и заштите у Србији, сем тога што излажу Краљевину великим незгодама и трошковима, причају о својим патњама и арбанаском насиљу и о онима који су у Царевини остали да трпе зулум. Отуда потиче велика узрујаност у земаљском јавном мњењу, која доводи Владу Његовог Величанства Краља у тежак положај, чија се озбиљност не може предвидети. Ови злочини и напади управљени су искључиво против хришћанског становништва српске народности, и изгледа да им је сврха да наш народ истребе из тих крајева“, пише даље Новаковић. У завршном делу дипломатске ноте, српски посланик упозорава турског министра иностраних дела да се Срби под притиском и сталним албанским терором годинама иселавају. Тако су бројна села, која су некада била већински српска, остала скоро без српског становништва. Српска влада не може и не сме бити равнодушна према насталој ситуацији, упозорио је посланик Новаковић и навео „да је неодложно предузети мере да се заштити хришћанско становништво од напада законима непокорних Арбанаса, и примерено казне виновници злочина“. Новаковић је замолио министра Тефик-пашу да на све наведено укаже султану и Високој Порти како би се дефинитивно стало на пут нередима и насиљима у Косовском вилајету, уједно и тиме показали добре намере према Србији. Да би се избегли даљи заплети и брже и ефикасније решила вишегодишња криза у Косовском вилајету, Новаковић је у предатој ноти предлажио конкретне мере: „Пут да се постигне жељени циљ и зајамчи ред и безбедност видимо у изашиљању на лице места нарочите комисије која би дала довољног јемства у својој непристрасности и способности и којој би се ставило у задатак да учини озбиљан извиђај, да кривце пронађе и судовима преда и да

предузме све мере. Затим, у именовану енергичних и поштених чиновника, способних да наморају Арбанасе да се покорављају законима и Царским властима, да поштују туђ живот и имање.“ Услед великог исељавања које је Србији стварало огромне тешкоће, српска дипломатија је покушавала да издејствује јачу заштиту за српско становништво у Косовском вилајету. Тражила је да се зулумима стане на пут мерама које би укротиле Албанце, властима повратиле углед и снагу, а законима обезбедиле тачну и правилну примену.

Новаковић је изразио жељу да се одрже добри односи између Србије и Турске и још једном упутио молбу Турској „да изволи без одлагања да предузме потребне мере да се отклоне опасности, које ова ситуација собом доноси. Краљевска влада се нада да ће Царска Влада у својој жељи да очува мир и зајемчи ред на границама царевине, хтети узети у озбиљну оцену доставу и молбу, које сам изложио и у том смислу, част ми је замолити Ваше Превасходство да ме што скорије извести шта царска Влада намерава даље предузети по овој дипломатској ноти“. Тако се између Србије и Турске отворило једно ново питање, тзв. албанско питање, које је потисло у позадину сва остала питања и изазвало кризу српско-турских односа.¹³³⁷

Посланик Новаковић обавештава председника владе да је „јуче довршена и Тефик-паши у руке предана наша нота о арбанаским насиљима по Старој Србији. Препис те ноте, чији Вам је текст већ познат, шаљем Вам данас. У прилозима изложен је извештај број тежих случајева, изабраних из множине података који су достављени Краљевском посланству. Унесено је у њих оно што је најзначајније и најпротивније реду једне организоване Државе. Наш списак набраја равно 91 случај такве природе, од преко 400 нама пријављених насиља. Тефик–паша је, по читању ноте, одговорио нашем драгоману да не може ништа казати пре него што се споразуме с надлежним министрима, којима ће жалбу и тражење наше одмах саопштити.“¹³³⁸

Посланик Стојан Новаковић извештава председника владе да је преписе ноте предао посланику Русије Зиновјеву и отправнику послова Велике Британије у Цариграду. Зиновјев му је одмах обећао подршку и почетком јула је препоручио великом везиру и

¹³³⁷ Исто.

¹³³⁸ АС, МИД, ПО 1898, А/21, пов. бр. 882, С. Новаковић-В. Ђорђевићу, Цариград 16/28. V 1898; *Претиска о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899*, бр. 2; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, 225; С. Рајић, *Владан Ђорђевић – биографија једног познатог Обреновићевца*, 376; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 323.

Тефик паши да задовоље српске захтеве.¹³³⁹ У истом писму, Ђорђевић наводи да је након предаје ноте разговарао са Тефик-пашом о томе шта је турска влада предузела „по нашој представци, односно насиља арбанаских по Старој Србији“. Очигледно је Новаковић брзо прозрео да Порта избегава да уђе у суштину проблема и да је неискрена у обећањима да ће све урадити да заштити угрожени српски живаљ, јер јој је за то потребан већи број војника и жандарма. „Казао сам му још да се узнемиреност и раздраженост нашег народа у Турском Царству свугда шири међу народ у Краљевини и да из Србије тај глас иде даље у Европу. ... Што је понајгоре, то је злокобна немоћ коју осведочавају турске власти, остављајући некажњена највећа зла дела арнаутска, која се врше пред њиховим очима“ – наводи Стојан Новаковић упозорење које је упутио турском министру Тефик-паши у Цариграду.¹³⁴⁰

Због тога у новој дипломатској ноти од 16/28. јула месеца 1898 године Новаковић отворено опомиње турског министра да је „крајње време да се без икаквог даљег одлагања предузму најоштрије мере, те да се једном стане на пут великом злу, које је постало неподношљиво, и које ће се, на крају изметнути у несагледиву несрећу и беду, па и немире.“¹³⁴¹ Уз ноту Новаковић прилаже податке и чињенице о новим убиствима, силовањима, отмицама и нападима на српско становништво у Косовском вилајету и тиме доказује да су се она наставила и после прве ноте с несмањеном жестином. Зато он упозорава Тефик-пашу да ће Краљевина Србија бити принуђена да се за помоћ обрати европским државама и Русији, јер Турска, султан и Велика Порта не хају много за погибију њихових поданика у Косовском вилајету.¹³⁴²

Одмах после уручивања ноте Тефик-паши, посланик Стојан Новаковић о свему детаљно обавештава председника владе Ђорђевића: „Прошле суботе сам наставио са новим списком о арбанаским насиљима у коме се набраја 51 нови случај, и предао Порти и другу ноту. Поред формулисаних захтева усмено сам још изложио Тефик-паши наш изричит захтев да у комисију за извиђање арбанаских насиља уђе и један изасланик Србије. Уз то, указао сам да би тек тиме српска влада била потпуно задовољна, јер би у

¹³³⁹ АС, МИД, ПО 1898, А/21, пов. бр. 925, С. Новаковић-В. Ђорђевићу, Цариград 17/30. VI 1898; Исти истом, пов. бр. 951, Цариград 27. VI/9.VII 1898.

¹³⁴⁰ АС, МИД, ПО 1898, А/21, пов. бр. 925, С. Новаковић-В. Ђорђевићу, Цариград 17/30. VI 1898.

¹³⁴¹ *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899*, бр. 4; Види још: М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 225; С. Рајић, *Владан Ђорђевић – биографија једног познатог Обреновићевца*, 376; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 323.

¹³⁴² *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899*, бр. 4.

суседне Царске Владе видела истиниту добру вољу, да се ово питање повољно и с добрим резултатима расправи. Изгледи за изашиљање комисије прилично су повољни, узет је већ у комбинацију Саадедин-паша који сада са делегатом црногорским у Беранама расправља васојевићко-арбанаски сукоб“ – саопштава Новаковић у свом писму Владану Ђорђевићу од 3. августа 1898. године.¹³⁴³

Иако је Турска наставила да омета истрагу албанских насиља над српским становништвом у Косовском вилајету, Стојан Новаковић не одустаје од захтева које је упутио Порти у наведеним дипломатским нотама, већ код Тефик-паше инсистира на прецизним одговорима. Након упорног инсистрања Новаковића код Порте на конкретним одговорима и мерама на његове захтеве, уследила је наредба Великог везира Саадедин-паши којом му наређује да обави увиђај у Косовском вилајету. Да би се предупредила уобичајена лицемерна политика Турске према страдањима српског народа и посао обавио ваљано и квалитетно, Новаковић је предложио за члана комисије Тодора Станковића, српског конзула у Приштини, који одлично познаје стање у Косовском вилајету а уједно зна и турски и албански језик. Он је сматрао да је апсолутно потребно да члан комисије буде и један Србин, јер без његовог присуства српски народ не би имао храбрости да комисији, која би била састављена само од Турака, прикаже право стање. Наравно, да Великој Порти није одговарало да у комисији која би се на лицу места уверила у тешке албанске злочине буде утицајан Србин и настојала је на све могуће начине да елиминише његово присуство.¹³⁴⁴

На вест да је могућ долазак некакве комисије, како су говорили по жељи Србије, каја би испитивала стање у Косовском вилајету Албанци су почели да врше притисак и застрашују српске сељаке, претећи им убиствима уколико буду говорили истину о својим страдањима.¹³⁴⁵ Због тога Новаковић хитно обавештава Владана Ђорђевића да су му неки тајни извори пренели информацију да Турци спремају закулисне прљаве радње како би онемогућили долазак Тодора Станковића као члана комисије. Телеграмом од 18. августа 1898. године Новаковић саопштава председнику владе др Владану Ђорђевићу да је Саадедин-паша добио задатак да откаже Станковићево учешће у комисији и да је почео

¹³⁴³ Претиска о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899, бр. 5, 6; М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 225; С. Рајић, *Владан Ђорђевић – биографија једног познатог Обреновићевића*, 376; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 324.

¹³⁴⁴ Претиска о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899, бр. 8

¹³⁴⁵ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 216, конзул Светислав Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 30. XI 1898.

увиђај у Косовском вилајету без Станковића, и моли да га да хитно делује да се Станковић што пре позове у Комисију. Из овога се види колико је Порта избегавала учешће једног утицајног и способног Србина у комисији, њена перфидна и лицемерна игра да рад комисије не да никакве резултате на побољшању положаја српског становништва у Старој Србији. Када је Порта примила протест српске владе пристала је на формирање мешовите комисије. Међутим кад је Саадедин-паша стигао на терен није сачекао долазак представника Србије, већ је без њега вршен извиђај. У извештају који је послао по окончаном извиђању Саадедин-паша негира албанска насиља и све жалбе Србије одбацује као неосноване. Све ово чинило је неспокојном српску владу, која је схватала да са Портом никад нема чистих рачуна и јасних договора. Морала је бити на опрезу и спремна да се користи свим дипломатским вештинама како би нешто суштински могла да уради на заштити српског становништва у Старој Србији.

Тефик-паша у одговору на уручене ноте, на основу извештаја турске комисије, негирао је да су Албанци чинили злочине над Србима.¹³⁴⁶ Тефик-паша каже да су наведене тврдње права истина о хришћанском страдању а да су тврдње изнете у српским нотама лажи хришћанске раје и појединаца који хоће да поремете добре односе између Србије и Турске. Завршавајући писмо, Тефик-паша подсећа Стојана Новаковића да се заправо то Србије и не треба да тиче и образлаже да иако „ови случајеви тичу се само унутрашње администрације наше царевине, ипак сам сматрао за неку дужност доставити вам полу службено извештаје, да бих доказао колико су неосноване ваше оптужбе против Арнаута и муслиманског становништва пограничних санџака. Уверен сам да ће те разборито признати да су српски Краљ и Влада у овој прилици обманути од стране људи којима је стало да поремете односе пријатељства и доброг суседства, који тако срећно постаје између наше две земље“.¹³⁴⁷

Овакав одговор представника турске владе на српске ноте још једном је потврдио њену лицемерну игру. „Тефик-паша није ни мислио ништа озбиљно предузети, обећања су лажно давана. Текст Портине ноте који вам шаљем речито говори о њеним расположењима и правим намерама“, констаује посланик Новаковић у писму председнику

¹³⁴⁶ *Претиска о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899*, бр. 17; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 325.

¹³⁴⁷ *Претиска о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899*, бр. 17; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 325.

српске владе. Сличног мишљења је био и тек доспели српски конзул у Приштини, Светислав Симић. Он каже да је „Саадедин-паша, видећи да друкчије не иде, затварао очи пред истином, извитоперавао свима позната факта и измишљао нека која не постоје.“¹³⁴⁸

Из извештаја ове комисије види се, а могло се и очекивати на основу дотадашњих поступака турских власти, да је Порта посредством својих чиновника и емисара све урадила да онемогући покушај Краљевине Србије да помогне српском становништву у Косовском вилајету. У прилог овој тврдњи говори писмо које је почетком септембра 1898. године Тодор Станковић, конзул Србије у Приштини, послао председнику владе В. Ђорђевићу. „Паша је боравио у Приштини свега три дана, исувише кратко да се изврши ислеђење многобројних насиља у три казе: приштинској, вучитрнској и митровачкој. За та три дана Саадедин-паша није ислеђивао насиља, призивао је неколико сељака, којима никакво зло није учињено. Заплашени од самих зулумћара, потписивали су да нема никаквих разлога за жалбе. Праве жалиоце је истеривао напоље. Паша је учинио све само да би у Цариграду могао представити како је комисија излишна. Установио је исљахате-судове за мирење крви међу Арбанасима преко новчаних одштета, а за председника тог суда поставио је познатог зулумћара у Приштини Сулејман-агу, у Вучитрну исто злогласног човека. У судовима нема ни једног Србина“, упозоравао је Станковић.¹³⁴⁹

Видевши да је лицемерна турска дипломатија, беспримерно превршила сваку меру у изигравању датих обећања, Стојан Новаковић предлаже председнику владе др Владану Ђорђевићу да се у постојећим околностима мора енергичније поступити и Порти показати да ће се, и поред оваквог извештаја, Краљевина Србија итекако заложити за угрожено српско становништво у Косовском вилајету. На основу договора са српском владом посланик Новаковић је 21. децембра 1898. године предао нову ноту министру иностраних дела Турске Тефик-паши, у којој износи критике на рад комисије коју је предводио Саадедин паша. Уз ову ноту Новаковић је предао и прилог од 120 случајева нових убистава, свирепости, отмица, силовања, присилне исламизације српског народа, нових разбојништава и других недела албанских злочинаца над српским народом. Констатујући

¹³⁴⁸ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 216, конзул у Приштини Светислав Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 30. XI 1898; Б. Перуничкић, *Писма српских конзула из Приштине 1890-1900*, Београд 1985, стр. 22.

¹³⁴⁹ АС, МИД, ПП 1898, дос. 646/VI, пов. бр. 189, конзул у Приштини Тодор Станковић-В. Ђорђевићу, Приштина 4. IX 1898.

да су ова насиља и злочини постали све учесталији, Новаковић истиче да влада Краљевине Србије предлаже да у истражну комисију обавезно буде именован и српски делегат.¹³⁵⁰

После ових нових дипломатских нота постало је очигледно да је Порта схватила да српска влада ни по коју цену неће одустати од заштите српског становништва у Косовском вилајету, већ су могуће и енергичније мере ради његове заштите. Зато је она морала да се суочи са истином, и да стотине достављених примера стравичних убистава, отмица, силовања, уништавања српских цркава и манастира не схвата само као измишљотине хришћанске раје која жели да поремети „срећне односе између Краљевине Србије и Турске Царевине“, већ и као истину о страдању православног живља у Косовском вилајету. „Ма колико су пристрасни и нетачни извиђаји, које турске власти врше по Косовском вилајету по наредби Високе Порте, ипак резултат тих извиђаја у нашу је корист. Прилози Портине ноте, а стигла су два која ћу Вам проследити, поготову одговор на онај наш оштрији од 21. Децембра, доказују да се над нашим народом у Старој Србији врше насиља у великој мери и да су турске власти исувише нехатне. Док турски министар иностраних дела у својим нотама брани своју власт, побијајући истинитост наших навода, дотле прилози које доставља уз своје ноте, говоре сасвим противно“ – пише између осталог посланик Новаковић председнику српске владе средином јануара 1899. године. Он даље констатује да су турске власти морале да устукну пред конкретним чињеницама у достављеним нотама и да признају више од половине наведених злочина. „Наредио сам да се ова Портинa нота, која је на нашу корист, у више егземплара (примерака) препише и да се издвоје најгори случајеви, чију истинитост саме турске власти признају. То ћу предати свим овдашњим амбасадама у Турској, са којима сам непрестано у вези, због тешког погрома наших сународника у Косовском вилајету.“¹³⁵¹

И поред делимичних признања злочина и обећања да ће се предузети мере за кажњавање њихових починиоца, турске власти нису конкретно ништа предузимале у том смеру па се насиља над српским становништвом настављају, што прузрокује његово исељавање из Косовског вилајета. Једно су поруке и обећања која су стизала из Цариграда, а сасвим друго оно што се на терену и животима српског становништва збивало. Са колико неискрености и лицемерја је Порта прилазила овом проблему говори и

¹³⁵⁰ Претиска о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899, бр. 18, 19; М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 226; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 326.

¹³⁵¹ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 85, С. Новаковић-В. Ђорђевићу, Цариград 5/17. I 1899.

чињеница да је, и поред наведеног признања већине наведених злочина, Тефик-паша 26. јануара 1899. године предао посланику Новаковићу ново писмо, у којем напомиње да су бројни наведени случајеви насиља претерани или измишљени.

У таквој ситуацији албанске старешине организују и спроводе зверства над српским становништвом, како би га натерале на масовно исељавање а они приграбили њихову напуштену земљу. Само у току 1898. године Албанци су убили више од 23 лица, ранили 20, извршили 49 разбојништава и отимачина, 12 силовања и отмица жена и девојака. Све је то утицало да се исељавање настави и у 1899 години. Само у фебруару 1899. године прешло је из Турске у Србију 118 лица са стоком и покућанством.¹³⁵²Таласи нових албанских насиља у пролеће 1899. године чинили су неспокојним незаштићено српско становништво. Ретки су били дани а да у конзулате Краљевине Србије у Турској не стигне жалба о неком насиљу и злочину које је извршен над Србима. Разноврсне злочине у селима и градовима у највећем броју случајева чинили су косметски Албанци, досељеници на ове просторе, које је домаће становништво називало Арнаути. Свако веће место имало је злочинце који су нападали на српско становништво, како би га заплашили и натерали да одлази у неповрат, да би они одмах затим заузимали њихове куће и земљишне поседе. Тако је неспокојно пролеће 1899. године за Србе из Косовског вилајета постало просто несношљиво, па је велики број, да би спасао своје животе кренуо ка Србији, остављајући своје куће и осталу имовину.

Но то не обесхрабрује српску владу, она наставља и даље да прикупља податке о овим албанским злочинима. О том насиљу и злочинима српски конзули у Турској су извештавали председника српске владе, који је на основу тих извештаја у писму од 10. марта 1899. године дао упутства српском посланику у Цариграду Новаковићу да одмах уложи протест Порти „са захтевом да наши сународници буду једном заштићени од напада и зулума арбанаских.“ Новаковић је на основу упутства председника владе хитно реаговао и Тефик-паши уручио нову дипломатску ноту и комплетан списак нових албанских злочина које му је уз писмо доставио Владан Ђорђевић.

Српска влада је још неколико пута поновила протестне ноте Порти у вези с албанским насињем над српским становништвом, али се Порта на то није много освртала.

¹³⁵²С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, II*, 368-370.

Тако је тзв. Албанско питање претило да доведе до потпуног прекида српско-турских односа. Увиђајући да сама не може ништа да уради да би заштитила српско становништво, српска влада је помишљала да се обрати великим силама, а али ју је од тога одвратио аустроугарски министар Голуховски. По његовом мишљењу, обраћање великим силама не би ништа помогло, јер би Русија, због повратка у Србију и постављења на чело српске војске краља Милана, омела свако дипломатско посредовање у корист Србије. Тако су аустроугарско-руски споразум о одржавању *statusa quo* на Балкану из 1897. године, и проаустријска, али истовремено и туркофилска, политика српске владе лишили Србе у Косовском вилајету руске заштите у Цариграду, сличне оној из 1895-1896. године за време владе Стојана Новаковића.

Председник српске владе Владан Ђорђевић предложио је краљу Александру да српска војска, приликом једног маневра који је планиран у јесен 1898. године, предузме једну демонстрацију на српско-турској граници. Међутим, после консултација с Аустро-Угарском краљ Александар је одбацио овај Ђорђевићев предлог. Такође, влада Краљевине Србије није усвојила предлоге својих дипломатских представника у Турској, српских конзула у Приштини и Скопљу и посланика у Цариграду, који су препоручивали да се српском становништву у Старој Србији и Македонији тајно достави оружје ради одбране од Албанаца. Они су сматрали да је то потребно како би српски народ пружио отпор албанском насиљу, уједно то би додатно ојачало тежину дипломатским нотама упућеним Турској. Ове предлоге српских конзула и посланика одбио је и краљ Александар па се наставило са достављањем нових дипломатских нота Порти.¹³⁵³

Стојан Новаковић је упознао и новог српског конзула у Приштини, Светислава Симића, са садржајем одговора Тефик-паше од 26. јануара 1899. године на његову ноту и препоручио му да се постара да прикупи поуздане податке, којима би могао проверити

¹³⁵³ Исто, 371; Тако је кабинет др Владана Ђорђевића, који је био под непосредним утицајем краља Милана, покушавао да уручивањем дипломатских нота и притиском на Порту избори побољшање изузетно тешког положаја Срба у вилајету. Но, иако је акција дипломатског притиска поводом албанских насиља и злочина била амбициозно замишљена и највише заслугом Стојана Новаковића енергично спровођена, без подршке великих сила и предузимањем и других облика притисака, тешко да је могла дати неке конкретне резултате. И ако је пред документацијом Порте морала признати један део наведених српских казивања као тачан и чињеничан, изразивши притом, на уобичајени дипломатски начин своје жаљење и извињење, као и осуду према преступницима, овом дипломатском акцијом Србија није постигла основни циљ јер је српско становништво и даље остало угрожено и незаштићено. (Ђ. Микић, *Између балканских суседа и великих сила*, у: *Историја српског народа*, Српска књижевна задруга, књ. VI-1, Београд 1994, 322-323).

колико су тачни наводи Саадедин-паше, на основу којих је писан овај одговор.¹³⁵⁴ Озбиљно схватајући важност овог питања и потребу да се дође до тачних и истинитих података, конзул Симић се потрудио да сваки навод у одговору Тефик-паше провери. „На основу свих података, које сам на овај начин сабрао, написан је и послан г. Новаковићу, да му послужи као грађа за одговор Њ. Е. Тефик-паши, под приложени извештај, који ми је част и вама г. министре, послати у препису“, пише конзул Светислав Симић председнику владе.¹³⁵⁵ Конзул Симић предлаже председнику владе које би кораке у интервенцији на заштити српског становништва Србија требало да предузме. Он сматра да прикупљене податке о злочинима над српским народом не треба само уредно слагати и користити за улагање протеста турским властима, већ са њима обавештавати и велике силе како би се придобила њихова наклоност која је Србији била потребна при решавању ових проблема. „Извештаји, који су одавде слати Министарству и Посланству у Цариград о злочинима Арбанашким, слагани су у Министарству, пошто се прочитају, у акта, а Посланство је, према нашим упутствима, на основу њих, писало своје преставке Порти. Друга употреба није чињена од њих. Садржина пак њихова, испуњена аутентичним подацима о бедном стању наших сународника остала је позната врло ограниченом броју службеног особља и ако је по природи, таква, да би могла изазвати у духовима силне емоције и створити расположење, које би, добро упућено, било од велике користи за нашу акцију.“¹³⁵⁶

Он такође сматра да, поред званичног обраћања великим европским силама ради упознавања са овим злочинима и захтева да реагују на основу преузетих обавеза на Берлинском конгресу, прикупљене податке треба штампати и умножавати како би дошли до ширег јавног мњења како у Србији, тако и у европским државама. Да би се у томе постигао сигурнији и већи успех, он препоручује посебне новинске агенције и ангажовање

¹³⁵⁴ Конзул Симић подсећа председника владе др Владана Ђорђевића да ни „извитоперавање свима познатих факата није Турцима помогло да од света, који мари за човечност, прикрију ужасна недела и кржаве догађаје, који су се збивали у Јерменској. Измишљање мисија, сличних овој Саадединовој, нису могле сакрити истину, која је најзад избила на видик и онда је цео свет упропашћен стајао пред позорницом страховитих злочина, који су изазивајући опште гнушање, појачавали уверење о неопходности мера, помоћу којих би им се стало на пут.“ Злочини у Јерменији и „нехат турских власти да им озбиљно стане на пут“ допринели су да се питање Крита реши аутономијом и после успешног рата Турске са Грцима. Конзул Симић сматра да се „сад историја понавља“ и прави паралелу повезаности јерменског и критског питања са македонским и албанским питањем. Оба се питања јављају готово независно једно од другог, али се већ сад, према ономе што је већ било, може предвидети веза, којом ће се спојити једно за друго, кад им се приближи час за коначно решавање.“ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 216, С. Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 30. XI 1898.

¹³⁵⁵ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 216, конзул С. Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 30. XI 1898.

¹³⁵⁶ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 216, конзул С. Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 30. XI 1898.

познатих европских новинара и публициста. „И ја, налазим, да се обратимо великим силама нотом, у којој бисмо, изложили судбину наше интервенције у корист наших сународника, захтевали да оне, као потписнице Берлинског уговора, узму ово питање у своје руке. Али ми се чини, да бих успех овога кора био поузданији, ако бисмо се постарали заинтересовати у исто време и европско јавно мњење за судбину наше браће у овим странама за тај посао... На чиновницима Прескога бироа била би дужност да систематски преко штампе и наше и стране обавештавају и наш свет и европско јавно мњење, у каквом се положају, према аутентичним подацима у консулатским извештајима, налази наш народ у Турској услед све чешћих злочина арбанаских и немара турских власти да им стану на пут у интересу мира у царевини и на Балкану. Ми бисмо пак одавде, с лица места, слали овдашњим приликама краће или опширније извештаје, који би се у Београду штампали и даље репродуковале вести из њих. Једновремено са овим јачим покретом у штампи могла би се пустити у свет овећа брошура о стању српског народа у Ст. Србији и Мађедонији, а нашим би се преставницима на страни препоручило да за податке у њој заинтересују меродавне факторе у респективним земљама. Уверан сам да би се могло за ову ствар задобити, само ако бисмо му пружили готов материјал и који од упливнијих представника у Европи.“¹³⁵⁷

Други корак, по Светиславу Симићу, би био „да који од угледнијих посланика поднесе фактима обилату и добро образложену интерпелацију о стању српског народа у Косовском вилајету и да тражи од вас обавештења о раду владину на овом питању. Ви ћете, господине министре, боље знати, како би требало за ову интерпелацију одговорити и шта нарочито у одговору наглашавати. По мом мишљењу, требало би истакавши нарочито мисију Саадединову, начином његова рада правдати и ноту, упућену великим силама, а одговор завршити изјавом, како се влада спрема, осим ове ноте, изићи пред европски свет и са Црном књигом о развоју целог овога питања.“¹³⁵⁸

Као трећи корак, који би влада Србије требала да предузме, Светислав Симић наводи да „одмах после тога требало би доиста и приступити, изради ове наше Црне књиге о питању, истакнутом поводом арбанашких злочина и о менама, кроз које је оно, нашом интервенцијом покренуто, пролазило до последњих дана.“ Да би ова књига у пуној

¹³⁵⁷ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 216, конзул С. Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 30. XI 1898.

¹³⁵⁸ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 216, конзул С. Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 30. XI 1898.

мери изазвала жељени ефекат, он даје и предлог њеног садржаја у шест поглавља. Таква би књига, својим обимом и садржајем, уз добру презентацију и дистрибуцију, приказујући стање у коме се налазе Срби у Косовском вилајету, указала на опасност која прети његовом истребљивау из ових области. Истиче своје уверење у неопходност предложених поступака српској влади, и то у што краћем времену, како би се приказало право стање у коме се налази српско становништво у Косовском вилајету и показао немар турских власти у откривању злочинаца. Истовремено, на овај начин би се показала и скромност српских захтева који проистичу из природне жеље да се поузданим и прецизним административно-судским мерама обезбеде њихови животи и имовина. „Ако би се све ово што вам предлажем, у најискренијем уверењу до пролећа не смемо дочекати у овом стању, систематски и смишљено извело, претпостављам са прилично поуздања да бисмо успели освојити на јуриш за нашу праведну ствар симпатије свега образованог света. А то би за нас била врло важна ствар и велики добитак, који би овом питању ујемчавао и повољно решење, па се морало на њ и причекати. Главно је, да се има уверење, да Србија ради да ствар не напушта и да ће бити успеха, јер оно не даје нади да клони, а докле ње има, нама је лако саветима и храбрењем заустављати емиграцију, за коју би се иначе сви Срби на Косову прихватили као за једину котву спасења... Не смемо губити из вида опасности, којима би нас повео неуспех у овом питању. Кад смо га већ покренули, морамо и истрајати, иначе се излажемо неизбежној опасности да, услед емиграције, нестане Срба са Косова. Настане ли, сачувај боже, такав случај, не само што нећемо имати на чему заснивати своје претензије на ове крајеве, него ћемо са свим уништити основаност и онима, које полагамо на Вардарску долину и на западну Маћедонију. Истребивши Србе са Косова, Арбанаси би се, потпомогнути турском влашћу, кретали дуже ка истоку. Прешевска каза и сад већ почиње осећати терет арбанашког присуства. Њихово ширење показује и сад већ очигледну тенденцију ка истоку и југоистоку. Оцепе ли нас пак Арбанаси јаким слојем од Маћедоније, наше тековине, мада скупо плаћене, у тој области, падају саме собом. А шта ће онда бити од нас у Србији? То питање не смемо испустити из вида, јер нам оно показује шта смо дужни сад да радимо, колико у корист српског племена, толико и у корист опстанка и правилног развића Србијина.“¹³⁵⁹

¹³⁵⁹АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 216, конзул С. Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 30. XI 1898.

Конзул Светислав Симић као један од разлога истрајности у решавању овог питања наводи то што је „императивна потреба да га вежемо за питање о реформама у Маћедонији. Како су после решења критског питања стицањем аутономије, велике силе биле спремне да са Турском започну разговоре о реформама и у Маћедонији, гарантоване још Берлинским уговором, Симић је сматрао да за то по Србију није повољан тренутак, те је предлагао „да се са коначним решењем овога питања одуговлачи све дотле, док се ми, изједначивши се са нашим такмацима у погодбама за културну утакмицу, не оснажимо толико, да без страха можемо примити борбу у области, која би била аутономна... Ми можемо са Маћедоније скренути пажњу на Ст. Србију, где је стање фактички зло и готовост света за реформе у Турској експлоатисати на реформе, којима бисмо обезбедили живот и имање на Косову. Они би, према мукама које трпе, били и са малим задовољни, а ми бисмо после могли издејствовати да се те реформе распростру и на Маћедонију. Тако бисмо спречили Бугаре у њиховим тежњама.“¹³⁶⁰

Конзул Светислав Симић наводи још у писму да, иако се ограничио на оно што је најважније, сматра да је довољно јасно изнео предложени план активности српске дипломатије и да би се његовом реализацијом постигла четири циља: 1. стекле би се симпатије српског народа не само на Косову него и у Маћедонију, „где нас Бугари на нашу штету престављају као противнике сваког побољшања његова стања“; 2. стекла би се наклоност јавног мњења у европским државама „пред којим би се јавили у улози иницијатора рефорама у Турској“; 3. придобила Турска на попустљивост јер би пре прихватила српске захтеве за административно-судске реформе него бугарски захтев за територијалном аутономијом; 4. добила би се подршка великих сила, које су имале интерес да се не ремети мир на Балканском полуострву.¹³⁶¹

И после два месеца, у новом писму од 2. фебруара 1899. године, поводом убиства Глигорија Костића у Митровици, конзул Светислав Симић подсећа председника Ђорђевића да је у писму од 30. новембра 1898. године „истицао потребу да вежемо питање о арбанаским зулумима и питање маћедонско и да првим бацимо, за време у засенак друго. Данас то раде Турци: због маћедонског питања покрећу Арбанасе потстичући у њима прохтеве због којих наша браћа плаћају својим главама и својим имањем... На нама

¹³⁶⁰ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 216, конзул С. Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 30. XI 1898.

¹³⁶¹ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 216, конзул С. Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 30. XI 1898.

су сад најозбиљније дужности, јер од начина како буде решено питање о положају Срба на Косову, зависиће и питање о положају Срба на Вардару, без чије долине Србија нема правога живота. Решите ли се, господине министре, одабрати да изазовем покрет у овом правцу, ја вас молим, да, због огромне важности овог питања, ставите у покрет све снаге којима се може утицати на повољно му решење. ... Митровачки догађај не треба да пропустимо а да га не експлоатишемо у корист наших ранијих рекламација.“¹³⁶²

И поред великих напора које је улагала српска дипломатија, положај српског народа у Косовском вилајету је постајао све тежи и несноснији, па је његово иселјавање све веће. И ако је било много примера насиња и злочина српски конзули су их уредно прикупљали и евидентирали, не изостављајући ни један случај. Тако је српски конзул у Приштини Симић само у току марта 1899. године забележио 33 случаја и о њима обавестио председника владе и министра иностраних дела Србије писмом од 28. марта 1899. године.¹³⁶³

И у току априла 1899. године Албанци су учинили многе злочине над незаштићеним српским становништвом у Косовском вилајету. Срби нису имали заштиту ни од редовних судова а ни од установљених "ислахата". И о овим злочинима конзул Симић је више пута детаљно обавештавао Министарство иностраних дела Србије.¹³⁶⁴ Да би заједно са српским конзулом у Скопљу Милисавом Куртовићем обавестио и косовског валију о разузданости албанских злочинаца и немоћи турских власти да спрече овакве злочине над српским становништвом, конзул Симић је 13. априла 1899. године отпутовао из Приштине у Скопље. У разговору са косовским валијом Хафуз-пашом захтевао је од њега да „као највиши преставник турске власти, предузме што пре све потребне мере, да се зулумима стане на пут, како се не би у свету с правом почело мислити, да су ови зулуми последица политике, која се систематски води према Србима и којој је сврха њихово истребљење из ових крајева“. Он је додао и да о овим злочинима штампа у Србији доноси опширне извештаје и тиме изазива узнемиреност у Србији, што доводи краљевску владу у врло непријатан положај, која жели да одржи најпријатељскије односе са суседном царвином.¹³⁶⁵

¹³⁶² АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 27, конзул С. Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 2. II 1899.

¹³⁶³ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 83, Конзул С. Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 28. III 1899.

¹³⁶⁴ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 111, Конзул С. Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 15. IV 1899.

¹³⁶⁵ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 112, Конзул С. Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 16. IV 1899.

Као што видимо српска дипломатија је покушавала да издејствује ефикаснију заштиту српског народа у Косовском вилајету, апелујући код турских власти на законитост у раду и на дужности њихове администрације. На основу прикупљене документације о злочинима улагала је енергичне демарше код Порте. Целокупна преписка српске дипломатије која се водила око положаја српског народа у Косовском вилајету у току 1898. и 1899. године, поткрепљена прикупљеним подацима о албанским злочинима над њим, објављена је у службеном издању Министарства иностраних дела Краљевине Србије. Тако је настала значајна збирка докумената коју је Министарство иностраних дела Краљевине Србије приредило и штампало 1899. године у Београду на српском и француском језику под насловом „Преписка о арбанашким насиљима у Старој Србији 1898-1899“, а многи историчари касније назвали „Плава књига“.¹³⁶⁶

Овај званични акт српске владе, у којем је описано много примера напада, пљачки и разбојништава над недужним српским живљем, као и силовања и отмица српских жена и девојака, настао је на основу извештаја српских конзула из Приштине, Скопља и Битоља које су слали председнику српске владе и размене писама између Ђорђевића и српског посланика у Цариграду, с једне стране, и дипломатских нота које је Србија у току једне године упутила Порти. Бројна насиља и злочини Албанаца над српским становништвом, нарочито у пограничним подручјима дуж српско-турске границе, показују колико је било тешко обесправљеном српском народу у Косовском вилајету да оснује и сачува своје породице, поготово женску нејач. Преписка на веома упечатљив начин говори о укупном стању српског народа у Косовском вилајету крајем XIX века и представља вредно сведочанство његовог страдања у овом периоду. Прикупљањем података и чињеница о страдању српског становништва од албанских злочинаца у Косовском вилајету, достављањем истих представницима турских власти и упућивањем дипломатских нота Турској, у којима ју је отворено упозоравала да ће, уколико не предузме енергичније мере на сузбијању ових злочина и завођењу реда, Србија бити присиљена да се за помоћ обрати великим европским државама, вршен је притисак на Турску а истовремено и припремана стратегија за интернационализацију овог проблема, који је требао да послужи као

¹³⁶⁶ *Преписка о арбанашким насиљима у Старој Србији 1898-1899*, Београд 1899. фототипско издање 1998; М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 238; Исти, *Изазови српске спољне политике (1791-1918), Огледи и расправе*, Београд 2007, 270-272; С. Рајић, *Владан Ђорђевић – биографија једног познатог Обреновићевца*, 381; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 327.

противтежа бугарском захтеву за аутономју Македоније. Очигледно је да српска дипломатија радећи на овом пројекту није губила време, већ је озбиљно, студиозно и предузимљиво заступала интересе својих сународника у Косовском вилајету.

Пошто је Турска, и поред енергичних и конкретних захтева српске владе, избегавала да нормализује стање у Косовском вилајету, Србија је сматрала да треба искористити као добру прилику сазивање Оснивачке конференције о миру и разоружању у Хагу 1899. године како би се показало колико албанска насиља чине стање на српско-турској и црногорско-турској граници неодрживим. У одсуству тада болесног председника владе В. Ђорђевића, Краљевину Србију је на овој конференцији, на којој су били присутни представници 26 држава, представљао посланик у Лондону и заступник у том својству за Холандију, Чедомиљ Мијатовић. Међу најважнијим одлукама конференције која је одржана од маја до јула 1899. године је била одлука о установљењу међународног арбитражног суда. Да би представник српске владе могао у потпуности да представи албанске злочине на овој конференцији, прикупљена су сва драгоцене документа из преписке српске владе са својим представницима у Цариграду, Скопљу и Приштини у периоду 1898. до 1899. године и дипломатска писма, ноте и одговори, које су својевремено, штитећи интересе угњетеног српског становништва у Старој Србији од албанских злочина, потпомогнутих лицемерним затварањем очију царске Турске, упућивали председник српске владе Владан Ђорђевић и српски посланик у Цариграду Стојан Новаковић турском министру спољних послова и Порти.

Иако је циљ био да се овај вредни документ што пре нађе на увид представницима великих сила, због захтева краља Александра да се књига не пушта у јавност већ да се сачека док се председник владе Владан Ђорђевић опорави од болести (у то време налазио се на лечењу у Аустро-Угарској), пропуштена је прилика да се књига представи учесницима Хашке конференције. Тиме је пропуштена драгоцене прилика да се у материјалима прве Хашке конференције нађе, до данас готово непознат, а изузетно значајан акт о албанским злочинима и терору над српским становништвом, који би тако постали предмет Хашког трибунала. Суштина је у томе, да књига о албанским злочинима у Старој Србији, ни тада а ни касније, није представљена на некој великој међународној конференцији. Разне околности су утицале да садржај овог вредног дела, које је приредило и штампало Министарство иностраних дела Србије, никада не постане

суштински предмет европске дипломатско-политичке јавности. „О правим разлозима српске уздржаности од интернационализације спора са Турском се може само спекулисати, мада их, највероватније, треба тражити у турској иницијативи усмереној ка побољшању односа са Србијом“, пише историчар Милош Јагодић.¹³⁶⁷ Да би избегла директну конфронтацију са Турском пред међународним скупом у Хагу, српска влада се одлучила да уместо „Плаве књиге“ Краљевине Србије хашкој конференцији презентује „Меморандум Старо-Србијанаца и Македонаца“¹³⁶⁸, који је „у уме деведесет хиљада емиграната из свег српског народа из Старе Србије и Македоније“ потписало четрнаест Срба из тих области. У овом Меморандуму, који је настао у Министарству иностраних дела Србије, указивало се на очајан положај српског народа у Турској, али без конкретних примера и доказа, и апеловало на велике силе да приморају Турску да поправи положај хришћанских народа. Недовољно убедљив, овај акт није изазвао очекивану реакцију учесника хашке конференције.¹³⁶⁹ Тако се дипломатска акција Србије да заштити српски народ у Старој Србији и Македонији, која је започета маја 1898. године иницијативом посланика Стојана Новаковића након годину дана завршила неуспехом. Разлог неуспеха је свакакако неодлучност председника владе Владана Ђорђевића и краља Александра да снажнијим притиском на Порту издејствују остварење ове иницијативе.

Неуспех дипломатске акције Србије на Порти и међународној конференцији у Хагу допринео је да започне примена нелегалних метода борбе у циљу заштите српског народа у Косовском вилајету. Као конкретна мера на плану помоћи тамошњим Србима, у којој су учествовали и српски конзули, била је наоружавање српског становништва у Косовском вилајету. Да су се многе активности одвијале и мимо знања и контроле српске владе потврда је могилска афера. Тако је управник Београд, Риста Бадемлић, уз оперативну помоћ начелника Врањског округа, од пролећа 1899. године организовао пребацивање малих чета из Србије у кичевски и дебарски крај Битољског вилајета ради заштите

¹³⁶⁷ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 327-328.

¹³⁶⁸ Душан Т. Батаковић, *Меморандум Срба из Старе Србије и Македоније међународној мировној конференцији у Хагу 1899*, Београд 1989, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 53-54, св. 1-2, стр. 177-183.

¹³⁶⁹ Архив Југославије у Београду, Збирка Јована Јовановића Пижона, фасц. 39, два недатирана писма Светислава Симића-Јовану Јовановићу Пијону, Приштина, прва половина 1899.

тамошњег српског становништва. Све до октобра 1899. године председник владе и конзул у Скопљу о овоме нису ништа знали.¹³⁷⁰

Током 1899. године стање у Косовском вилајету попримало је облике анархије, чиме је постајало све горе и за српско становништво неподношљивије.¹³⁷¹ И у пролеће 1900. године понављају се напади Албанаца на српску границу и упади у Србију, тако да је само у току две недеље погинуло пет српских чувара границе.¹³⁷² Порта више није држала Албанце под контролом, углед власти био је потпуно пао, нарочито у одметнутом Косовском вилајету, односно Арнаутлуку, како су тада у Турској називали ову област. Албанске племенске старешине били су једини чувари реда.¹³⁷³

Српско становништво на једном делу овог простора (Косово и Метохија) и данас, после сто петнаест година и потпуно другачије међународне ситуације, у сличној је политичкој реалности, која у многоме подсећа на ондашње прилике. И ако неки аналитичари, политичари и политиколози тврде да је косметски проблем настао тек осамдесетих и деведесетих година двадесетог века, оптужујући Србију да је она својом политиком према Албанцима довела до његове ескалације, изнети подаци у овој књизи, која је штампана крајем 19. века оповргавају, такве констатације и недвосмислено указују на праве кривце.

Дипломатска нота Србије Турској септембра 1902. године

Упркос тешкоћама на међународном плану, у погледу заштите својих интереса у Турској, који су се укрштали са интересима Аустрије и Бугарске и аустрофилских албанских првака, српска дипломатија упорно настоји да се, истицањем тешког стања српског народа у Старој Србији спроведу турски реформни програми. Српски посланик у Петрограду Стојан Новаковић посетио је руског министра иностраних дела Ламбсдорфа и саопштио му тешко стање у Старој Србији изазвано зулумима одметника.¹³⁷⁴ Августа 1902. године српска влада овластила је свог посланика у Цариграду да на Порти озбиљно

¹³⁷⁰ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, 332.

¹³⁷¹ АС, МИД, ПО 1899, А/21, пов. бр. 390, Конзул С. Симић-В. Ђорђевићу, Приштина 17. XII 1899.

¹³⁷² С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, II*, Београд, 1935, 372.

¹³⁷³ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, II*, Београд, 1935, 372.

¹³⁷⁴ АС, МИД 1902, Посланство у Петрограду, док. бр. 1319, С. Новаковић-МИД-у, Петроград 11. VII 1902.

посредује да се спроведу турске административне реформе са значајним учешћем хришћана у управи и судству.¹³⁷⁵ Српска влада је, поред Порте, и код великих сила истицала потребу да се и у Косовском вилајету спроведу реформе, чему су се Албанци супростављали, плашећи се да ће тиме изгубити повлашћени положај. Са интересима Албанаца у овим крајевима подударали су се и интереси Аустро-Угарске, која је од Берлинског конгреса непрестано наглашавала да Рашка област (Санџак) мора бити велики канал који раздваја Србију и Црну Гору, а пут за Митровицу не сме бити закрчен баријером српске државе. Да би охрабрила Албанце, бечка дипломатија се отворено супростављала српским захтевима за реформама. Како би изазвала подозрење код турских власти а међу Албанцима агресивност према Србима, аустроугарска штампа је ширила гласове, најпре о грчко-бугарском савезу против Турске, потом о војној конвенцији између Русије и Србије и најзад о српско-црногорским плановима за подизање устанка у Старој Србији како би запосели ову област.¹³⁷⁶

Септембра 1902. године српска влада је на Порти поднела и меморандум против албанских зулума.¹³⁷⁷ Међутим, иако је турска власт у Косовском вилајету, бар привидно, покушавала да према српским интересима показује разумевање и пријатељско држање, Порта није признавала да је било таквих зулума. Насупрот, она је чак тврдила да су у Косовском вилајету Албанци честе жртве српског лукавства. Порта је даље тврдила да хришћанима није забранила ношење оружја, већ да се забрана односи и на хришћане и на муслимане да носе прокријумчарено оружје.

Покушајај Турске да спроведе реформе 1902. године

Да би избегла посредовање великих сила, Порта је 28. новембра 1902. године, планирала да изведе реформе у три тзв. македонска вилајета (Солунски, Битољски и Косовски) којима би појачала ауторитет власти а смањила утицај локалних моћника. Значи, требало је реорганизовати судство, полицију и жандармерију а затим администрације и финансије. Реформска комисија одређена у Цариграду стигла је у

¹³⁷⁵З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије ...*, 176

¹³⁷⁶Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936./ репринт издање 1992. године/, 15-16.

¹³⁷⁷З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије ...*, 173

Скопље 12. децембра 1902. године, и одмах почела да ради. Службени лист вилајета „Косово“ публиковао је убрзо на турском, бугарском и српском језику текст пројектованих реформи и позвао власти и становништво да царским заповестима излазе у сусрет.¹³⁷⁸

Извршавање постављених задатака поверено је Хусеину Хилми-паши, дотадашњем јеменском валији, који је на њима радио заједно са валијом и војним командантом Косовског вилајета Насир-пашом, који му је уједно био и помоћник.¹³⁷⁹ Хилми-паша је одмах након доласка затражио извештаје од средњих власти о стању полиције и жандармерије и започео да испитује прилике у судству. Настојао је да на судске положаје доведе школоване правнике или бар људе са већом школском спремом. На његов захтев у Скопље су дошла и три муфеташа, као стални инспектори за администрацију, правосуђе и финансије. Хилми-паша је образовао две привремене комисије са седиштем у Скопљу; судску и жандармеријско-полицијску, а у сваком главном месту санџака и жандармеријску комисију.¹³⁸⁰ И у Приштини је била образована комисија за реформу полиције и жандармерије, на челу са тадашњим командантом ливом Таки пашом.¹³⁸¹

Албанци на Косову и Метохији су се упорно супротстављали извођењу планираних реформи. Одржавали су многе скупове на којима су се договарали како да се одупру намерама турске владе. Од тих скупова најзначајнији је одржан у Ђаковици, после којег су многи Албанци отишли на Лучки мост и дали бесу да ће се борити против реформи.¹³⁸² Албанци су намеравали да позову све српске прваке и прочитају им бесу, коју су на лучком мосту утврдили и да их упитају да ли су и они уз њих и хоће ли се потписати на исту. У противном те би српске прваке поубијали.¹³⁸³

Када је за ове намере Албанаца сазнао конзул Сима Аврамовић,¹³⁸⁴ поручио је српском народу да никако не пристаје уз Албанце, већ да им одговоре „да се не могу и не

¹³⁷⁸ Владимир Ћоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I*, Београд 1933, 376; Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Београд 1994, 221.

¹³⁷⁹ Васиљ Поповић, *Источно питање*, Београд 1928, 204

¹³⁸⁰ В. Ћоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I*, 375-376; В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, 222.

¹³⁸¹ В. Ћоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I*, 480.

¹³⁸² В. Ћоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I*, 480.

¹³⁸³ 494. В. Ћоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I*, 480.

¹³⁸⁴ Сима Аврамовић, је службовао у Приштинском конзулату, од 1898. год. до 10.07.1903. када је постављен за секретара у МИД Србије.

смеју мешати и да се морају покоравати царској жељи и заповести“.¹³⁸⁵ Такође им је поручио да шаљу своје представнике у Призрен и Митровицу руским конзулима и да траже од њих помоћ.¹³⁸⁶ Средином марта 1903. године Албанци су од протеста речима против реформи прешли на протест оружјем. У великој офанзиви на Митровицу 18/31. Марта, извршен је атентат на руског конзула Г. С. Шчербину; тешко рањени руски конзул после 10 дана подлегао је ранама и умро.¹³⁸⁷

Исцрпевши сва мирољубива средства, Порта је била решена да априла 1903. године реформе уведе силом. Томе су допринели како жалбе званичне Србије у Цариграду и код европских дворова о тешком положају српског народа у Косовском вилајету тако и руско-аустријски притисак и дипломатска саветовања других европских држава.¹³⁸⁸ Међутим убрзо, догађаји који су настали у вези са македонским устанком 2. августа 1903. године, као и пасивна резистенција Албанаца, онемогућили су турске планове и даљи турски рад на реформама. То је довело до Мирцштетског споразума, руско-аустријског пројекта реформи и до европске дипломатске интервенције (октобра 1903. год.) у Турској. Питање реформи у тој области већ је узето у претрес и њим су се увелико бавили кабинети Беча и Петрограда. Самим тим пропали су и покушаји турске управе да проведе реформе и у односу на Албанце, а Стара Србија је у реформној акцији сила била изузета из реформних зона Македоније.¹³⁸⁹

Пошто је било јасно да турске власти нису у стању да заведу ред и обезбеде спровођење реформи у Косовском вилајету, српска влада се орјентише на оружану самоодбрану српског народа у овој области. На сваки напад и убиство од стране албанских и муслиманских зликоваца одговара истом мером. Да би тај отпор био успешнији потребне су нове количине оружја. Како би се наставило са дотурањем оружја царинарнице и конзулати су развили обавештајну службу и преко својих повереника, учитеља, управитеља школа, свештеника и народних првака прикупљали потребне информације

¹³⁸⁵В. Ђоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије I*, 517.

¹³⁸⁶В. Ђоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије I*, 526.

¹³⁸⁷В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, 201.

¹³⁸⁸Владимир Ђоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије II*, Београд 1933, 674-676; В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, 203.

¹³⁸⁹*Историја српског народа*, VI/-1,324.

Илинденски устанак

Бугарске оружане активност у Македонији, које су почеле још 1894. године нису давале очекиване резултате. ВМРО је желела акцију која ће привући пажњу Европе и убрзати остварење циљева. Зато су у пролеће 1903. године бугарски револуционари у Солуну извели низ терористичких акција које су изазвале хапшења, преке судове и линч хришћанског становништва од стране турских органа власти.¹³⁹⁰ Бугарска је нарочито активно помагала деловање својих комитета у Македонији, стављајући им на располагање државне органе и државне магацине.¹³⁹¹

На редовном саветовању децембра 1902. године, Гоце Делчев, Дамјан Груев, Јане Сандански и др. творци ТМОРО-а решили су да се не диже фронтални устанак у Македонији и Тракији, већ да се води герилски рат. Циљ, као што је изјавио Гоце, треба да буде: „не да ми победимо Турску, већ да она не победи нас.“ И јануара 1903. Године Гоце Делчев се отворено изјаснио да је против подизања устанка у Македонији и Тракији те године. На његову иницијативу, у Софији је организовано саветовање групе македонско-једренских револуционара, међу којима су били Гоце Делчев, Ђорџе Петров, Јане Сандански, Пере Тошев, Михаил Герциков и други из ТМОРО. Разматрао се предлог о подизању устанка. Излагали су своја мишљења Гоце Делчев, Јане Сандански, Ђорџе Петров и др. Они су сматрали да унутрашња и међународна ситуација у Македонији није погодна за дизање устанка, скуп се изјаснио против њега.

Након састанка у Софији, 19. јануара 1903. године, Гоце Делчев са четом креће за Македонију, а са њим и Јаворов. Истог дана стижу у Самоков. Гоце Делчев са својом четом минира мост на реци Ангисти 19. марта 1903. године, у ваздух је дигнут и тунел на железничкој прузи. У току ноћи између 19. и 20. априла исте године Гоце Делчев са својом четом стигао је у Солун и сместио се у просторије Солунске бугарске мушке гимназије. Ту се неколико пута среће са Дамјаном Груевим и са њим разматра подизање устанка. Након тих сусрета, Гоце Делчев напушта Солун и возом иде у Серез. Увече 2. маја 1903. године пристиже у село Баницу близу Сереза. Турске власти су добиле извештај

¹³⁹⁰ Станислав Краков, *Пламен четништва*, Београд 1930, 71-76.

¹³⁹¹ В. Ђоровић, *Историја Срба*, 692; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 156-157.

да је Гоце Делчев те вечери стигао у Баницу и издају наређење да се он и његова дружина у току ноћи између 3. и 4. маја 1903. године опколе и ликвидирају.¹³⁹² Ликвидација вође ВМРО-а Гоце Делчева, који се жестоко противио подизању неприпремљеног устанка, омогућила је јачање врховиста у ВМРО–у који су одлучили да се устанак покрене.

У току лета 1903. године бугарски револуционари дижу устанак у Крушеву, у којем су већину становника чинили Власи. Устанак је почео на православни верски празник, Илиндан 2. августа (20. јул) 1903. године. Илинденски устанак припремали су бугарски официри, генерал Гончев, пуковник Јанков, пуковник Протогеров, са још много других официра и подофицира, од којих су многи били Бугари из Бугарске. С друге стране, овај устанак су, такође, припремали агенти Унутрашње македонске револуционарне организације: Борис Сарафов, Петре Тошев, Ђорче Петров, Дамјан Груев, Петар Поп – Арсов, Анастас Лозанчев и још неки други, који су сви, сем Бориса Сарафова, били професори бугарских гимназија или бугарски учитељи, који су хтели да оружаним устанком издејствују реакцију великих сила. На челу устанка био је Никола Карев.¹³⁹³ Циљ је био да се створи аутономна Македонија, у којој би Бугарска одржавала ред, и коју би првом приликом припојила себи, као источну Румелију 1885. године.

За главно место подизања устанака је одређена варош Крушево, 30 километара од Прилепа, која се налази на висини од 1280 метара. То је била једина варош у Македонији у којој нису живели Турци. У Крушеву, које је тада имало око 15.000 становника, живели су претежно Цинцари (Куцовласи), мада је било и Срба и Бугара. У вароши је укупно било око 30 турских војника и жандарма. Да би бугарска држава одбацила пред светом сваку одговорност, и да би доказала да у целој Македонији живе само Бугари, следећи политику ВМРО, односно Врховног македонско–одринског револуционарног комитета и тактику бугарског кнеза Фердинанда I Кобурга, који је тих дана „боравио“ у иностранству, одлучено је да се устанак подигне у западном делу Македоније, у Битољском вилајету, подручју далеко од бугарске границе. Бугарска пропаганда је обавештавала европску јавност да „ови крајеви, иако толико удаљени од Бугарске, и њено бугарско становништво, жели уједињење са Бугарском.“ Бугари су за напад на Крушево окупљали своје људе из разних делова Македоније, а пристигао им и већи број комита из Бугарске. Око 400 слабо

¹³⁹² *Историја на македонскиот народ, II, 231.*

¹³⁹³ *Историја на македонскиот народ, II, 232-233.*

наоружаних „устаника“ кренуло је да заузме Крушево. Већи део „устаника“, њих 240, опколили су касарну у којој је био 24 турска војника. После краће борбе, турски војници су успели да побегну, а само један од њих је наишао на заседу и погинуо. Други део „устаника“ је опколио жандармериску станицу у којој се налазила и поштанско-телеграфска станица, зграду општине и друге објекте. У станици су била девет жандарма који су пружили отпор, али су се предали чим им је зграда запаљена. Иако су се предали, Бугари су их побили на лицу места.

Највећи замах устанак је имао у Битољском револуционарном округу. Устаници су пресјекли телеграфске и телефонске жице, нападали беговске куле и поседе, месне гарнизоне и порушили мостове. У преспанском крају нападнут је нахијски центар Наколец, у демирхисарском крају нападнут је гарнизон у селу Прибилци, у костурском крају устаници су напали аскер у селу Вишени и градове Клисуру и Невеску. У леринском крају били су нападнути Старо, Нередски и Ниџенски. У охридском крају нападани су турски гарнизони у Малисији, Горњем Дебарцу, Доњем Дебарцу и Ортаколу. Било је нападнуто и Кичево. У прилепском крају највећа акција је била напад на село Чаниште.

У освојеном Крушеву проглашена је „Крушевска Република“ и успостављена скупштина од 60 чланова. Никола Карев (1877-1905) је изабран за њеног председника. Формирана је скупштина, која је изабрала републичку владу. Чланови Владе били су: Дину Вангели, Георги Чаче, Теохар Нешков, Христо Ђурчиев, Димитар Секулов и Никола Баљу. Влада је издала документ под именом „Крушевски манифест“, који је одређивао циљеве устанка и организовање аутономије Македоније након устанка.¹³⁹⁴

Бугарска је одмах почела да прави сензацију од освајања Крушева. Из Софије је јављано целој Европи да је бугарски народ у Македонији подигао устанак, да је „победио“ турски „гарнизон“ у Крушеву и ослободио велику и богату македонску варош Крушево. Конзули великих сила из Битоља и Скопља известили су своје амбасаде у Турској да борбе добијају карактер општег устанка, па је опште мишљење било да Порта треба да „савлада и бунтовнике и турско становништво; треба да угуши и устанак и турски фанатизам; треба да задовољи и хришћане и озлојеђене муслимане“.

¹³⁹⁴ *Историја на македонскиот народ, II, 237-238.*

Турска влада је брзо реаговала и предузела мере да брзо угуши побуну. Оредила је Етем-пашу да командује војском од око 20 000 војника, која је требала да изврши војну акцију. За то време је из Бугарске дошао Борис Сарафов са својим штабом и око 200 људи који су га пратили, да из непосредне близине прати „устанак“. Да поново поврати Крушево био је задужен Бахтијар-паша, командант дивизије у Битољу. Османска војска је 10. августа 1903. године спровела контранапад, кренувши на Смилево, а затим и на Демир Хисар. Под командом Бахтијар-паше, битолска дивизија, која је бројала око 4.000 турских војника, наоружаних Маузеровим модерним пушкама и са 8 топова, опколила је Крушево у коме сеназило око 1500 устаника.¹³⁹⁵ Крушевски побуњеници заузели су одбрамбене положаје. Када је 12. августа стигао пред Крушево, Бахтијар-паша је послао два битолска трговца да позову побуњенике на предају, а да он даје реч да ће Крушево бити поштеђено сваког разарања и пљачке ако се мирно, без борбе преда. Председник бугарског револуционарног одбора у Крушеву, Никола Карев, је одговорио да ће бранити Крушево. Тог дана су „устаници“ вршили последње припреме за одбрану, утврђујући прилазе вароши. Неколико стотина „устаника“ се спремало да одбрани „Крушевску републику“ од велике турске војске, потпомогнуте бројним арнаутским башибозуком. Сутрадан ујутру, турска војска је почела да опкољава Крушево. Око поднева је почело наступање. Чим се појавила турска пешадија „устаници“ су отворили ватру, али је тај отпор кратко трајао, јер је у међувремену турска артиљерија почела да бомбардује Крушево. Након бомбардовања града, турски аскер је са свих страна ушао у Крушево. Када су прве гранате пале на варош, „устаници“ су заједно с народом почели панично да беже у оближње шуме. Штаб, на челу са Николом Каревим, пробио се низ турски кордон. Последњи је кренуо да бежи крушевски војвода Пито Гули. Пито Гули је по народности био румунског порекла, Куцовлах, по занимању калајџија. Њега су са крушевском четом од 240 „устаника“ опколили Турци на месту званом Мечкин камен, и све поубијали. У тој борби на Мечкином камену погинуло је и око 30 турских војника. Побеђени устаници су бацали

¹³⁹⁵ Александар Растовић наводи да „ови подаци о броју турске војске и устаника истоветни су у извештају српског отправника послова у Цариграду Јована Ф. Христића са подацима британског војног агашеа“. АС, МИД Србије, ПО, 1903, фасц. VI, дос. III, пов. бр. 810, Отправник послова у Цариграду Јован Ф. Христић-министру иностраних дела Србије, Цариград 30. VII/ 12.VIII 1903; Александар Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, Историјски часопис, бр. XLIX, Београд 2002, 232; Подаци о броју турске војске и устаника који су наведени у књизи *Историја на македонскиот народ*, II, стр. 246 нешто се мало разликују од наведених података.

пушке и бежали са својих утврђених положаја. Крушево је опљачкано и спаљено до темеља.

Осим Крушева, турска војска и арнаутски башибозук су попалили неколико десетина села у Битољском вилајету (потпуно је уништено 61 село, 112 села је делимично настрадало, спаљено је и разорено 8040 кућа у костурској и охридској кази и леринском крају). Од турске одмазде највише је страдао битољски крај, из кога су поједине вође устанка успеле да избегну покољ и да се склоне у Бугарску: „Главни људи, војводе и реонски начелници, спасавали су се преко аустријских консулата, нарочито у Битољу. Пример са војводом Ђорђем Петковом, који је из Прилепа помоћу аустријских агената доведен до Велеса, а после у Скопље, одакле је са редовним аустријским пасошем прешао железницом у Софију, осветљава везу службених кругова Беча и Софије. Народ остављен себи самом у битољском крају трпео је материјално и морално више него у другим крајевима.“ Борис Сарафов се са целим својим штабом и многобројним бугарским војводама вратио у Бугарску, чим је увидео да је „устанак“ пропао. Највећи херој пропалог Илинденског устанка је до данас остао Куцовлах Пито Гули. Њега и Бугари и Македонци прослављају као свог великог јунака и националног хероја. Крушевска република трајала је само десет дана- од 3. до 13. августа 1903. године.

Иако је Србија званично заузела неутралан став према овом устанку, прве реакције у Србији на вест о почетку Илинденског устанка показују да је он дочекан са симпатијама. Српска штампа је позивала сународнике да помогну устаницима како се не би догодило да Србија изгуби право на Македонију. Организовани су митинзи подршке устаницима, на којима се велики број добровољаца пријављивао ради регрутовања за помоћ устаницима. У Београду је 18. августа одржан тајни састанак, са циљем да се наоружају чете за инвазију на турску територију након македонског устанка.¹³⁹⁶ Прикупљен је милион франака који ће бити употребљени за опремање три батаљона српских добровољаца. Покрет за одлазак српских добровољаца из Србије у Македонију, како би се прикључили устанку, се ширио. Тако је, према извештајима незваничног британског представника у Београду Вилферда Тесицера лорду Ленсдауну од 20. и 30. августа, само у Београду било између 500 и 600 добровољаца.¹³⁹⁷

¹³⁹⁶ А. Раствоић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 233;

¹³⁹⁷ А. Раствоић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 233;

Међутим, и поред тога што су и Србија и Бугарска вербално изразиле потребу међусобне сарадње у заузимању ставова и мера према ситуацији у Македонији након устанка, оне нису успеваале да прикрију антагонизам њихових интереса и жеља. О сукобу њихових добровољачких чета и приморавању српског становништва да пређе у Егзархат извештавао је своју владу и незванични британски представник у Београду Вилфред Тесицер.¹³⁹⁸

Српска влада је редовно и детаљно информисана о стању у Македонији током и након Илинденског устанка, како од својих посланика у Цариграду и Атини, тако и од својих конзула у Скопљу и Битољу. Српски посланик у Цариграду Јован Ф. Христић депешом обавештава Министарство иностраних дела Србије да је Турска упутила 4000 војника на устанички центар Крушево, где се налазило око 1500 устаника, са задатком да их опколе и угуше побуну.¹³⁹⁹ У другом извештају пише да међу турском војском влада велика непослушност и разузданост, и да она тако неорганизована чини велике испаде. Одсуство дисциплине увелико доприноси спорим покретима и неуспесима турске војске.¹⁴⁰⁰

Према првим информацијама које је српски посланик у Битољу Светислав Станојевић послао Министарству иностраних дела Краљевине Србије, после слома Илинденског устанка и заузимања Крушева од стране турске војске спаљено је 366 кућа, 203 дућана, убијена су 44 хришћана.¹⁴⁰¹ У Крушеву су Турци запленили огромно богатство, које су печалбари прикупљали радећи у Крагујевцу, Смедереву, Београду, Солуну, Каиру, Александрији и другим местима, док је у Малу Азију присилно одведено преко 5000 људи. Право стање о овим догађајима послао је у ширем опису, наш конзул у Битољу: „Десет је пуних дана како ми сви овде живимо у приликама какве не памте ни најстарији људи. У извесном погледу оне су сличне приликама што су овде постојале за доба негдашњег битољског кајмакама Ибрахим – аге који је добио надимак *Леле мајко*, и за доба и муке на које су мештани били овдашњи хришћани сличне онима што су их трпели Мали Радојица и Старац Вујадин!“ Појавом све већег турског фанатизма додатно

¹³⁹⁸ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 233-234; Х. Андонов-Пољански, *Ситуацијата во Македонија по Илинденското востание и Мирџитегските реформи*, Годишен зборник, 8, Скопље 1955, 14.

¹³⁹⁹ АС, МИДС, ПО, 1903, фасц. VI, дос. III, пов. бр. 810, Ј. Ф. Христић-МИД-у, Цариград 30.VII /12.VIII 1903.

¹⁴⁰⁰ АС, МИДС, ПО, 1903, фасц. VI, дос. III, пов. бр. 843, Ј. Ф. Христић-МИДС, Цариград 6/19. VIII 1903.

¹⁴⁰¹ АС, МИД Србије, ПО, 1903, фасц. VI, дос. IX, пов. бр. 6026, С. Станојевић-МИД-у Битољ 05/18.VIII 1903.

је отежан положај српског становништва у овој области тако да „данас него више икад, угрожени и престављени Срби испред муслиманских претњи, полажу на заштиту Србије и овог Краљевског Консулата!“ каже конзул у Битољу Светислав Станојевић.¹⁴⁰² И наредних дана скоро свакодневно су српској влади стизали извештаји у којима је писано о покољима хришћана од стране турских јединица у Битољском вилајету.¹⁴⁰³

Сломом Илинданског устанка, ситуација у Македонији се знатно променила. Македонски револуционари који су преостали били су више усредсређени на политику него на ослобођење од турске владавине, нису успели да се организују у самосталну македонску војску која би се залагала за аутономију или независност. У ВМРО је дошло до раскола на две политичке струје: врховисте и централисте. Моћ централиста је ослабила, али су ојачали тзв. врховисти, присталице Врховног македонског комитета, политичког тела које је успоставила Бугарска, које је имало за циљ побугарење становништва Македоније и припајање тих области Бугарској.

Оружана побуна у Крушеву у организацији ВМРО није донела ништа повољно за хришћанско становништво у Македонији, осим што је изазвала репресалије и неселективну одмазду над њим. Због лоше организације устанак је пропао. Бугарске чете су се повукле а највише је страдало локално становништво. Тада је настало изузетно тешко стање у Македонији. После сламања Илинденског устанка 1903. године бугарска влада је још више активирала организовање и пребацивање чета у Македонију.

Бугари су наставили да изводе комитске акције, али овог пута изразито против српског становништва, које се држало резервисано, неретко прилазило устаницима „јер су се борили против турске власти“. Ипак, Срби у Македонији су због изразитијег притиска, наставили да помажу присталице Егзархије, чији се све већи број све више приближавао српским сељацима. И једни и други схватили су да је што пре потребно удруживање за одбрану од турске власти и бугарских комита, а званична Бугарска, која је подржавала терористичке акције, прелазила је преко све већег броја убистава, најпре у Поречу, затим су се проширила и у области Охрида и све даље. Бугарске комите упадају у српска села и

¹⁴⁰² АС, МИД Србије, ПО, 1903, фасц. VI, дос. IX, пов. бр. 6026, С. Станојевић-МИД-у, Битољ 05/18. VIII 1903.

¹⁴⁰³ АС, МИДС, ПО, 1903, фасц. VI, дос. III, пов. бр. 843, Ј. Ф. Христић-МИД-у, 6/19. VIII 1903; АС, МИДС, ПО, 1903, фасц. VI, дос. III, пов. бр. 868, Ј. Ф. Христић-МИД-у, 10/23. VIII 1903; 20. VIII/2. IX 1903; АС, МИДС, ПО, 1903, Препис. АСАНУ, оставштина Михаила Ристића, инв. бр. 14243, М. Ристић-МИД-у, 7/20. VIII 1903; 10/23. VIII 1903; 20. VIII/2. IX 1903; АС, МИДС, ПО, 1903, пов. бр. 645, Ј. М. Михаиловић-МИД-у, 5/18. IX 1903.

врше терор над српским становништвом терајући га да прихвати Бугарску као своју нову отаџбину а бугарски комитски покрет као своје ослободиоце.

Неуспели устанак имао је тешке последице за српски народ у целој Македонији, нарочито у Битољском вилајету, где су се десила највећа разарања и највеће страдање цивилног становништва. Одмах после устанка Бугари су организовано кренули да убијају Србе. Следили су месеци дивљања муслиманског осветничког беса,¹⁴⁰⁴ убиства и паљевине од стране припадника бугарске организације,¹⁴⁰⁵ које су пасивност Срба и Грка у устанку сматрали за издају која се мора казнити и платити њиховим националитетом.¹⁴⁰⁶

У сваком крају је направљен списак Срба које треба поубијати. Бугари су још 1896. године донели одлуку да се по свим крајевима Македоније поведе енергична борба против Срба, после слома Илинденског устанка одлучено је да се Срби потпуно физички униште и затру у целој Македонији.¹⁴⁰⁷ До тада појединачна убиства Срба прерасла су у масовна. Бугарски терористи су без милости клали децу, жене и старце, вадили им очи, секли руке, увек остављајући поруке на телу својих жртава да ће тако проћи свако ко се не одрекне српског имена. Бројне комитске бугарске чете су упадале у српска села вршећи масовне покоље, терајући Србе на силу да пређу на њихову страну и да постану Бугари. До ослобођења 1912. године бугарски зликовци су убили више од 3000 најугледнијих Срба у Македонији. Да би одбранили голе животе од побеснелих Бугара, Срби су почели да се организују за одбрану, у чему им је притекао у помоћ и широк круг српских националиста у Краљевини Србији. Тако је отпочела четничка акција у Македонији. У њу су долазиле чете из Србије, Грчке и Бугарске, јер су све три жељеле себи да прикључе територију Македоније, али су довођене и ефикасније турске чете. О истини везаној за Илинденски устанак писали су детаљно војвода Василије Трбић, Драгиша Стојадиновић, Стеван

¹⁴⁰⁴ *Руски документи за Македонија и македонско прашање (1859–1918)*, приредио А. Трајковски, Скопје 2004, бр. 105, 106, 107, 112, 114, 115.

¹⁴⁰⁵ Непосредно након Илинденског устанка убијено је 19 и рањено 3 учитеља, свештеника и народних првака. В. Трбић, *Мемори*, Казивања и доживљаји војводе велешког (1898–1912), књ. 1, приредио А. Драшковић, Београд, 1996, 30; А. Тодоровић, *Револуционарна акција српског народа у Турској од 1904–1912*, приредила Б. Вучетић, Мешовита грађа, 28 (2007), 270–272.

¹⁴⁰⁶ Од фебруара до јула следеће 1904. године 71. патријаршијско село пришло је егзархији. Од тога по пет српских села у Кумановској и Кратовској кази и три у Кочанској. Осталих 58 села су грчка или гркоманска села Солунског и Битољског вилајета. Очигледно је да села нису пригрлила бугаризам без притиска чета. Х. Сиљанов, *Ослободителните борбине Македонија*, II, Софија, 1943, 125–126.

¹⁴⁰⁷ В. Илић, *Српска четничка акција 1903–1912*, Београд, 2003, 16–17.

Симић и други српски национални борци, који су били у прилици да те догађаје прате са терена и да се информишу из прве руке.¹⁴⁰⁸

Реакција великих сила и европске јавности на Илинденски устанак

Иако је суровим мерама био брзо угушен, Илинденски устанак 1903. године у области Крушева, скренуо је пажњу европске јавности и великих европских држава на тешко стање и на патње хришћанског становништва у Македонији. Сурово гушење македонског револта до кога је дошло крајем октобра 1903. године, тешке одмазде турске војске и башибозлука, прогони побуњеника, али и локалног становништва, изазвали су оштру реакцију европског јавног мњења, највећи одјек био је у јавном мњењу¹⁴⁰⁹ и званичној политици Велике Британије.¹⁴¹⁰ Већина британског становништва је са симпатијама пратила борбу хришћана против турске власти. Због великог интересовања јавног мњења, најуглавије британске новине слале су своје специјалне и ратне извештаче на лице места, издвајала се група новинара који су се специјализовали за Македонију.¹⁴¹¹

Новинар Рециналд Вајон је писао о тешким приликама које су владале у Македонији после гушења устанка. „Крвопролиће, пожари, пљачке, убиства су свакодневна појава. Стигла је несносна зима и донела тешку глад која немилосрдно пустоши Македонију. Морално и материјално пропадање се спроводи систематски. Сви

¹⁴⁰⁸ О устанку, крунској улози Кнежевине Бугарске у организацији и његовом подизању види, В. Илић, *Српска четничка акција 1903–1912*, 16–17.

¹⁴⁰⁹ Александар Растовић, *Енглеска јавност о устанку у Македонији 1903. године*, Историјски часопис, бр. LIV (2007), 215–226. У британској историографији постоји бројна литература у којој се разматра македонско питање. Најзначајнију библиографију англосаксонске историографије о Македонији и македонском проблему који се односе на период од 1903. до 1914. године приказао је Александар Растовић у тексту: *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903–1908. године*. (Види: А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903–1908*, 224–225, ф. н. 11.).

¹⁴¹⁰ Почетком XX века Балкан и Македонија су постали важне сфера интересовања британског пословног света, новинара, путописаца, научника, али и званичне политике. Ово изненадно британско окретање подрују југоисточне Европе наступило је након што су руска и аустријска дипломатија крајем 1902. и почетком 1903. године почеле да излазе са новим предлозима за решавање увек актуелног Источног питања, а у склопу тога евентуално ново одређивање статуса Македоније привлачило је посебну пажњу. Било је то у складу са империјалним духом Велике Британије, јер њени политичари нису могли равнодушно да гледају како се две европске силе, без њиховог присуства, отимају око турског наслеђа. Да би парирала руском и аустријско-немачком продору на Исток, а уједно и сачувала своје прилазе колонијалним поседима у азији, Велика Британија је остала привржена Дизраелијевом принципу очувања Турског царства. (А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903–1907*, Историјски часопис, LVII (2008), 355).

¹⁴¹¹ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903–1908*, 231–232.

окузи су опустошени, свуда се могу видети згаришта и уништена села чији број износи више од стотину. У охридском и битолском крају ситуација је најтежа.¹⁴¹²

Новинар и путописац Џон Фостер Фрејзер, у књизи *Pictures from the Balkans*, износи податке да су након напуштања Крушева од стране завереника Турци убили седамдесет седам становника и спалили 570 дућана и кућа.¹⁴¹³ Члан хуманитарне мисије при Британском комитету, Хенри Невинсон забележио је да је „видео најстрашнија страдања које је човечанство до сада претрпело. Порушено је између сто и двеста хришћанских села, а без крова над главом је остало између 60 000 и 100 000 људи“.¹⁴¹⁴ И Хенри Ноел Бреилсфорд пише о размерама освете и одмазде коју су турске експедиције примењивале према становништву које се затекло у устаничким крајевима. Наводи да је спаљено 12211 кућа, 70 000 људи је остало без својих домова, убијено је и рањено укупно 746 устаника. Само у битолском вилајету је потпуно спаљено 115 села, 840 кућа је уништено, а 115 људи је убијено. У суседне државе се иселило 30 000 људи, 3098 жена је силовано, њих 176 је одведено у турска села, 1500 је заробљено, а 1900 је нестало.¹⁴¹⁵ Историчар Александар Растовић наводи да је Хенри Ноел Бреилсфорд у свом делу „*Macedonija. It's Races and their Future*“ суморну македонску свакодневницу објашњавао тамошњим политичким и економским стањем. По њему је „страх у Македонији више од осећања. То је физичка болест, обољење земље, бољка која потиче од тираније... Страх је доминантан, свеприсутни мотив. Он гради село, покреће сеобе, објашњава преваре.“¹⁴¹⁶

Професор историје на Универзитету Лидс Ф. Р Бриц у својој књизи наводи да су побуну у Македонији изазвали Бугари, али да због лоше организације и недостатка ефективне помоћи, осим подршке коју су добијали од присталица Егзархата, устанак је био осуђен на пропаст. Остало хришћанско становништво Македоније, углавном српске и грчке народности, које је годинама било суочено са тероризмом Егзархата, остало је по страни.¹⁴¹⁷ Бриц закључује да су конкретне последице илинденског устанка биле кржаве

¹⁴¹² Хелена Андонов-Пољански, *Ситуацијата во Македонија по Илиндеското востание и Мирцигеските реформи*, Годишен зборник, 8, Скопље 1955, 14.

¹⁴¹³ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908*, 232.

¹⁴¹⁴ А. Илијева, *Британска сведоштва за Македонија во 1904. година*, Литературен збор, XXVII, 4, Скопље 1980, 75.

¹⁴¹⁵ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 234.

¹⁴¹⁶ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 236.

¹⁴¹⁷ И један део Срба, истина много мањи, учествовао је у Илинденском устанку 2. августа 1903. године, више на територији са десне стране Вардара, а мање са леве стране, јужно од Скопља. Чете и одреде предводили су Глигор Соколовић, Ванђел Скопљанче, Јован Долгач, Крста Ковачевић – Трговишки, Тодор

репресалије које су Турци предузели према аутохтоном становништву након његовог слома.¹⁴¹⁸

Велику заинтересованост за устанак у Македонији показивао је и британски парламент.¹⁴¹⁹ Тако је либерални посланик Џемс Брајс 10. августа 1903. године од владе Британије тражио јасан одговор какав ће однос заузети према устанку и какве ће мере покренути да се то питање реши. У одговору на ово питање, председник владе Алфред Балфур је указао да је Балкан Европи дуго представљао извор потешкоћа и изнео разлоге који су по њему довели до избијања устанка. „Ја верујем да историјска истина изискује од нас да кажемо да биланс криминалитета лежи много више код револуционарних чета него код турских трупа.“ Ова оптужба председника британске владе Алфред Балфура изнета на рачун побуњеника у Македонији изазвала је бурне реакције и негодовања у британској јавности, која је ту изјаву искористила да искаже своје незадовољство против владе, а симпатије према устаницима.¹⁴²⁰

Ипак најважнију улогу у афирмацији македонског питања у Великој Британији одиграо је Балкански комитет, који је 1903. године у Лондону основао либерални посланик Ноел Бакстон као групу за притисак на британску владу како би се смањила опасност од рата на Блиском истоку и натерала турска влада да изврши неопходне реформе у Македонији. Платформу свога деловања објавио у апелу, *Our Duty to Macedonia*, изражавајући наду да ће Велика Британија одиграти важну улогу у решавању македонског проблема.¹⁴²¹ Од августа до децембра 1903. године Балкански комитет је организовао преко двеста митинга и протестних скупова, на којима су се испољавале симпатије и подршка хришћанском становништву у Македонији за њихову борбу против турске власти, што је навело британску владу да постепено почне да мења своју

Алгуњски, Тома Крстић, Цене Марковић, четовођа Копоран Чауш и Блажо П и неки Срби су узели учешћа у том устанку. Иако је један број Срба пре устанка учествовао у акцијама бугарских комитских група у Македонији, па чак и неки били њихове војводе, ипак већина Срба се за време устанка држала по страни.

¹⁴¹⁸ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908*, 237.

¹⁴¹⁹ Хелена Андонов-Пољански, *Дебата у британском парламенту, О илинденском устанку*, НИН, 664, (1963), стр. 12; А. Растовић, *Македонско питање у британском Парламенту 1903-1908*, *Историјски часопис* књ. LIX (2010), 365-387; Исти, *Велика Британија и македонско питање 1903-1908. године*, 355-357; Исти, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 234.

¹⁴²⁰ Исто.

¹⁴²¹ А. Растовић, *Балкански комитет о Македонији, Историјски часопис*, књ. LIII (2006), 217-235; Хелена Андонов-Пољански, *Одгласот на Илиндеското востание во Америке и Европа*, IV, 1, Скопје, 1968, 45-46.

дотадашњу туркофилску политику.¹⁴²² При Балканском комитету је формирана специјална хуманитарна мисија, The Macedonian Relief Committee, на чијем је челу био Хенри Бреилсфорд, која је имала задатак да организује мрежу за прикупљање финансијске помоћи настрадалом становништву у Македонији током гушења устанка од стране турске војске. Члан хуманитарне мисије при Балканском комитету, Хенри Невинсон забележио је да је „видео најстрашнија страдања које је човечанство до сада претрпело. Поручено је између сто и двесто хришћанских села, а без крова над главом је остало између 60 000 и 100 000 људи.“¹⁴²³

Заинтересованост Лондона за дешавања у Македонији и после 1903. године показују извештаји Вилфреда Тесицера, тако и осталих британских представника на Балкану и у Цариграду. У њима се изражавала огорченост због метода које су Турци користили да би угушили устанак и поступака које су примењивали у постустанничком периоду.

Промена британског става према Турској пресудно ће утицати на усаглашавање аустроугарских и руских ставова о македонском питању. Аустро-Угарска и Русија су се у Мирцштету 24. октобра 1903. године коначно споразумеле о мерама за извођење унутрашњих реформи у Македонији, које су требале да заједно предузму уз накнадно садејство осталих великих сила. Програмом од девет тачака утврђене су конкретне мере за извођење реформи у овој области. У пакет мера била је уврштена и обавеза формирања мешовите комисије, састављене на паритетном принципу од хришћана и муслимана, са циљем да испита све почињене злочине за време устанка и каснијих нереда.¹⁴²⁴ Предлог реформи подржала је Велика Британија, и препоручила га турском султану. Задржавајући право да преговара око спровођења програма у појединостима, турски султан је 24. новембра 1903. године прихватио у начелу Мирцштетски споразум.¹⁴²⁵

Да ли је Илинденски устанак био аутентични бунт македонског становништва против турске власти или упад већ оформљених бугарских чета из Кнежевине Бугарске, по унапред осмишљеном плану и покушај великобугарских политичара да се на брзину

¹⁴²² Исто.

¹⁴²³ А. Илијева, *Британска сведоштва за Македонија во 1904. година*, Литературен збор, XXVII, 4, Скопје 1980, 75.

¹⁴²⁴ М. М. Стојковић, *Балкански уговорни односи 1876-1996, I том (1876-1918)*, Београд 1998, 240-241; А. Раствојић, *Велика Британија и македонско питање 1903-1908. године*, 237-138.

¹⁴²⁵ А. Раствојић, *Велика Британија и македонско питање 1903-1908. године*, 237-138.

анектира Македонија, као што се то десило са Источном Румелијом 1885. године је питање које је још увек актуелно. Аутентична документа из турских извора султанског фонда „Јилдиз“, чији су аутори непосредни актери и очевици догађаја, говоре следеће: уочи самог устанка, 31. јула 1903. године битолски валија, и заступник генерала Треће армије, генерал Али Риза послао је кабинету Великог везира у Истанбулу шифрирану поруку следеће садржине: „Од досада заплених прогласа са различитим датумима по један примерак је послат Султану. Из овог смешног писма повезаног са инструкцијама и задацима за хајдуке и активност чета, дознаје се да ће се формирати и револуционарни комитет. Комитет ће се налазити на планинском венцу Пелистера, на четири часа јужно од Битоља. На основу добијене информације да је пре два-три дана 15 бугарских официра, кренуло са циљем да буду предводници (покрета), и решени да сваки од њих треба да командује са по једном четом, потврђује да ће бити револуционарног распламсавања. Поред извештаја и поред преписа који је у суштини и потврђен информацијама, бунт који ће да избије у оваквој ситуацији започеће са утврђивањем револуционара на некој високој планини. Акцијама које ће они да предузму тамо, заплашиће се касабе и села. У односу на друга места, центар Вилајета (Битољ) биће опседнут на блиском остојању. Са групама које ће бити формиране од места до места, револуционарним пламеном треба да буду захваћена и муслиманска села. На тај начин, доводећи становништво у стање врења, треба да се изазове интервенција Европе... “ Из извештаја генерала Али Ризе види се да је Турцима било јасно да револуционарни покрет треба да спонтано буде импортован из Бугарске, по овој замисли сви предводници устанка требали су да буду бугарски официри из Кнежевине Бугарске, као и да су циљеви устаника били да увуку Европу у читав подухват.

Да су се оваква очекивања почела остваривати потврђује и извештај турског инспектора и обавештајца који је послао великом везиру 4. августа 1903. године, само два дана после почетка устанка, а који говори о пребацивању бугарских рањеника са простора Повардарја преко Пирине у Кнежевину Бугарску: „Када је преко 200 Бугара, са циљем да се врате у Бугарску у намери да пређу границу код села Клисура, Горња Џумаја дошло у

ненадани сукоб са царском војском која је била у заседи, део разбојника је прешао границу, док су други успели да се врате натраг. Међу њима има много рањених ...“¹⁴²⁶

Чланак из „Карлсбадер Нагилат-а“ од 7. августа 1903. Годин, који је послат Одсеку за спољне послове Високе Порте, говори о бугарским официрима као предводницима „спонтаног народног устанка“ и бугарским војницима преобученим у ношњу сеоског становништва Македоније: „Међутим, од пре неколико месеци између Османске државе и Кнежевства (Бугарске) продужава се један герилски рат. Војска која се налази непрестано на планинама на граници три румелијска царска вилајета, с времена на време води рат. Многобројни бугарски војници под командом бугарских официра, облачећи одећу својствену становницима споменутих вилајета, настоје да остваре наде споменутих становника...“¹⁴²⁷

Континуирани прелазак бугарских официра и војника из Бугарске у Македонију и назад види се и из документа који је Бугарски комесаријат упутио кабинету Великог везира 15. септембра 1903. године: „Његово височанство Велики везир је да се разбојници и предводници побуњеника, не могавши да издрже победоносну силу победничке војске Падишаха, привремено враћају у Бугарску у разбијеном стању, а по лечењу у болницама Кнежевства (Бугарске) и по припреми оружја и муниције дрско се поново враћају преко границе. Хитно се извештава да се обрати пажња на Кнежевство (Бугарска) јер један наш специјални известиоц јавља да 180 хајдука које је спремио генерал Кончев, прексиноћ заједно са њим кренули су у Разлог, а за Криву Паланку је кренуло 60 лица заједно са Карамановим. Пуковнику Јанкову из Варне је било послато оружје, а од стране владике из Загоре у комитетској благајни је остављено 5000 лева са циљем да буде опремљено 400 комита...“¹⁴²⁸

Слично извештава и британски генерални конзул у Солуну, Роберт Гравес у писму британском посланику у Цариграду Н. О. Коннору од 23. јула 1903. године: „Пошто до сада

¹⁴²⁶ <http://www.serbiancafe.com/cir/diskusije/mesg/21/13829918/ilindenski-ustanakili-istorija-jedne-fabrikacije.html?22> - преузето 5. 12. 2015; Хусеин Хилми, инспектор – Румелијском царском вилајету, 4. август 1903. године.

¹⁴²⁷ <http://www.serbiancafe.com/cir/diskusije/mesg/21/13829918/ilindenski-ustanakili-istorija-jedne-fabrikacije.html?22> - преузето 5. 12. 2015; Висока Порта, Одсек за спољне послове, Канцеларија за превод, 7. август 1903. године.

¹⁴²⁸ <http://www.serbiancafe.com/cir/diskusije/mesg/21/13829918/ilindenski-ustanakili-istorija-jedne-fabrikacije.html?22> - преузето 5. 12. 2015; Висока Порта, Кабинет Великог везира, Препис службеног писма бр. 922. од 15. септембра 1903. године из Бугарског комесаријата, YAHUS , 457/101.

комитети (ВМРО-а) нису успели да присиле бугарске сељаке да узму удео у општем устанку, каже се да су одлучили да преусмере своју главну пажњу на други циљ и организују нападе на муслиманску популацију, са намером да испровоцирају турску освету довољно озбиљну да се осигура страна интервенција. Сер Алфред Билотијев информант верује да се проблеми могу очекивати за око десет дана од датума када је говорио о овоме – 21. јула...¹⁴²⁹

О истом питању западна конзуларна (britanski foreign office) преписка каже следеће: „Током протекле недеље дошло је до смањења активности побуњеничких снага кроз све немирне дистрикте Македоније. Инвазија Солунског и Косовског вилајета од стране чета формираних у Бугарској која је почела 27. септембра трајала је само једну недељу. Догодила се преко читаве линије од Неврокопа до Зибевче, премда је до највећих борби дошло у дистрикту Разлог...“¹⁴³⁰ Колико је био успешан овај „устанак“ види се из следећег дописа: „Због тога што Бугари нису успели да подигну истински устанак и због активности рођених само из непријатељства исламског и неисламског света, на другој страни, Цинцари и Грци су остали изван бунта и огорчени.“¹⁴³¹

О расположењу становништва према комитетима ВМРО-а најбоље сведоче речи америчког конзула у Солуну, Перикла Лаззара: „Људи добро упознати са стањем у Источној Румелији уверавају нас да би праведни референдум становништва показао да становништво преферира стање ствари пре анексије Бугарској. Ово осећање преовладава и међу Македонцима који узимају активан удео у садашњем покрету. Они желе да се ослободе Турака али такође и од Бугара који су представљени комитетима (ВМРО-а).“¹⁴³²

Бугари су плански запоседали већинска цинцарска насеља попут Крушева, Клисуре, Невеске, убијали турске службенике, а затим се повлачили остављајући локално становништво на милост и немилост побеснелих Турака. О тактици бугарског (ВМРО-а) навлачења турских трупа на грчка, цинцарска и српска села у Повардарју сведочи писмо америчког конзула у Солуну, Перикла Лаззара америчкој амбасади у Цариграду: „Случај Крушева је типичан јер показује тактику Бугара која се састоји у компромитацији грчких

¹⁴²⁹ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908*, 240.

¹⁴³⁰ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908*, 240.

¹⁴³¹ <http://www.serbiancafe.com/cir/diskusije/mesg/21/13829918/ilindenski-ustanak-istorija-jedne-fabrikacije.html?22> - преузето 5. 12. 2015; Висока Порта, Кабинет Великог везира, 1745, 14. август 1903. године.

¹⁴³² <http://www.serbiancafe.com/cir/diskusije/mesg/21/13829918/ilindenski-ustanak-istorija-jedne-fabrikacije.html?22> - преузето 5. 12. 2015.

градова као и да Турци нису научили ништа, нити су запамтили и један од њихових (бугарских) старих трикова. Извештаји показују да је око 35 бугарских и грчких села опљачкано и спаљено од стране турских трупа у Битољском вилајету од почетка немира. Број турских села третираних на сличан начин од стране Бугара је око 20....¹⁴³³

На основу наведених турских извора и записа западних дипломата са терена, може се закључити да Илинденски устанак није био устанак македонског становништва против турске власти, него упад бугарских чета из Кнежевине Бугарске, по унапред осмишљеном плану. То је био покушај великобугарских политичара да се на брзину анектира Повардарје, како би се Срби и Грци ставили пред свршен чин. Међутим, ВМРО комитети имали су слабу подршку становништва на терену и то углавном у градским срединама где су постојале егзархијске бугарске општине. Они нису имали подршку већинског дела становништва које је живело у сеоским срединама. Мит Илиндена или „Преображенско востание“ измишљен је у бугарским пропагандним центрима почетком XX века, што нам сведоче документа из турских, енглеских, француских, немачких, руских дипломатских архива. Четрдесет година касније овај мит преузела је и југословенска комунистичка идеологија и историографија у Македонији, која је „дан устанка“ прогласила за дан македонске државности.

Илинденски устанак у историографији садашње БЈР Македоније третира се као један од најснажнијих исказа самоспознања и самосвести македонског народа. Користе се различити називи за овај период: „Илинденска епопеја“, „Илинденско востание“, „Илинденски настан“ и слично. Истина мање, али има и оних који подсећају да су се, готово, сви вође илинденског устанка и ВМРО-а попут Делчева, Санданског, Карева и Груева изјашњавали етнички као Бугари. Покушавајући да објасни овај „феномен“ где бугарске вође покрећу македонски устанак, академик МАНУ Иван Катарџијев каже да: „...у македонском случају није етноним оно што опредељује посебни македонски карактер македонског националног и револуционарног покрета...“¹⁴³⁴ И даље остаје нејасно да ли је Илинденски устанак заиста био прекретница и аутентични исказ индивидуалног, народносног самоспознања или неуспео пропагандни покушај великобугарског националног пројекта?

¹⁴³³ <http://www.serbiancafe.com/cir/diskusije/mesg/21/13829918/ilindenski-ustanakili-istorija-jedne-fabrikacije.html?22> - преузето 5. 12. 2015.

¹⁴³⁴ Нова Македонија, 31. јул 1993. године, стр. 5.

У Београду је постојала тајна бугарска организација, која је, кријући се иза службене политике Кнежевине Бугарске, спроводила снажну бугарску пропаганду преко својих повереника, који су претежно били избеглице, емигранти или послати из Старе Србије и Македоније, прикупљала тзв. „комитски порез“ од печалбара из Старе Србије и Македоније и наређивала им да њиховим породицама у старом завичају пренесу да примају у своје домове бугарске, а не српске свештенике. Представници тајне бугарске организације су, чак, по Србији врбовали четнике, наводно за заједничку борбу против турске власти. Познато је да су, од шест наставника бугарске гимназије у Солуну који су били оснивачи ВМРО 1893. године двојица (Дамјан Груев и Петар Поп Арсов) завршили средњу школу у Београду о трошку Друштва Светог Саве, али су заврбовани од Бугара и одведени у Софију да наставе школовање.

Став Србије према Илинденском устанку

Српска влада је, преко својих посланика у Цариграду и Атини, као и преко својих конзула у Скопљу и Битољу, редовно и детаљно информисана о ситуацији у побуњеним деловима Битољског вилајета уочи, током и након Илинденског устанка. Припреме за оружани обрачун, које су вршили македонски комитети, примане су од стране српских званичника са зебњом и nelaгодношћу од могућих последица. Избијање општег устанка словенског становништва у Македонији било је за српске званичнике двоструко непријатно. Отворена подршка устанку није долазила у обзир, не само стога што се сумњало да је у покретању устанка Бугарска имала одвећ великог удела него и зато што би то могло имати тешке последице по укупне српско-турске однос. Српска влада одржавала је пријатељске односе са Турском и званично се противила политичкој или револуционарној акцији или организацији у Македонији. С друге стране, отворено изјашњавање против устанка би компромитовало углед Србије у очима словенског становништва у Македонији, што је она свакако желела да избегне. Тако се званична Србија, иако је суштински била изразито против даљег заоштравања прилика у Македонији, држала негде између, избегавајући да се отворено изјасни за или против устанка. Значи, иако је у суштини била против Илинденског устанка, Србија је са извесним симпатијама гледала на њега. Када су догађаји у Македонији попримили

озбиљан ток, Србија је схватила да и она мора прихватити изазов и прилагодити се насталим приликама. Српска штампа је позивала сународнике да помогну устаницима како се не би догодило да Србија изгуби права на Македонију. Организовани су митинзи подршке устаницима. Велико интересовање јавног мњења за збивања у Македонији, митинзи и бројне полемике у дневној штампи у време Илинденског устанка доказ су да су српски национални радници успешно припремили терен за активније учешће Србије у предстојећим збивањима.¹⁴³⁵

Након слома Илинденског устанка целокупно хришћанско становништво у битољском вилајету било је изложено турском насиљу. Главне вође устанка склониле су се у Софију, а народ су оставили на милост и немилост Турцима и локалним бугарским комитама, који су наставили са зверствима над Србима као и пре устанка. У Србији су све чешће стизале вести о злочинима од стране бугарских комита у Македонији и албанских качака у Старој Србији. Иако се српска влада уздржавала од било каквих акција читава јавност се усталасала. Како би ублажили тешку ситуацију, Србија је прва притекла у помоћ. Велики број добровољаца из Србије био је регрутован за помоћ у станицима.

Учестала убиства и масакри виђених Срба у тадашњој европској Турској, убрзали су рад др Милорада Гођеца на остварењу идеје да се формирају и наоружају чете за инвазију на турску територију након македонског устанка. У Београду је 18. августа 1903. године одржан тајни састанак, на којем је прикупљено милион франака који ће бити употребљени за опремање три батаљона српских добровољаца. Тако се ширио покрет за одлазак српских добровољаца из Србије у Македонију како би се прикључили устанку.¹⁴³⁶ Мајски преврат и долазак на српски престо краља Петра I Карађорђевића битно су утицали на стварање повољнијих услова за оснивање Српског комитета.

Турска одмазда и крвопролиће, које је настало десетак дана након слома Илинденског устанка, окупили су Београђане, касније и становништво других градова Србије, да јавно покажу свој револт и искажу забринутост за сународнике у Македонији. Први митинг, под називом „Слобода свима не ослобођеним Србима са Србијом заједно или смрт и самој Србији“, одржан у Београду већ 30. августа 1903. године, присуствовало

¹⁴³⁵ АЈ, ЈЛП, - 80, фасц. 49, Рукописи и белешке Светислава Симића о македонском питању, стр. 189-242; „Уставна Србија“, 18. август 1903, бр. 200; „Штампа“, 18. август 1903, бр. 208; „Трговински гласник“, 19. август 1903, бр. 181; В. Јовановић, *Светислав Симић и македонски комитети*, Вардарски зборник, 1, стр. 59, ф. н. 18.

¹⁴³⁶ А. Раствојић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908*, 233.

је преко 10000 људи, показао је слику расположења у Србији према ситуацији у Македонији. „На старом Калемегдану, пред спомеником кнеза Михајила, подигнут је велики трон, украшен заставама и зеленилом. Још пре осам часова пре подне трг је био преплављен масом народа која је испуњавала чак и све улице које су са тог места звездасто шириле у све правце престонице. На трону су били многи угледни Београђани. Тренутак је био свечан и озбиљан. Маса је са нестрпљењем очекивала говорнике. На лицима људи оцртавао се бол и озбиљност. За говорницу тачно у осам часова стаје прота Алекса Ивић, за њим Риста Одавић, професор и књижевник, Живан Живановић,¹⁴³⁷ државни саветник, Јеврем Симић, студент, Јован Ђаја, новинар и напослетку Наум Јамандијевић, рентијер, који је био обучен у бело народно галичко одело, са црвеним фесом на глави и великом свиленом кићанком која му је падала на десно раме.

Сви говорници су истицали како је стање у Старој Србији и Македонији несносно и да турска држава није способна да заведе ред и поредак који би заштитио животе и имовину хришћанског народа. Уз остале истакнуте личности националне пропаганде, махом из редова Радикалне странке, говорио је и Светислав Симић, секретар политичко – просветног одељења. Ставови изнети на овом скупу, као и резолуција која је тада донета, представљају афирмацију Симићевог погледа на решење македонског питања. Тако је Симић, 19 година након свог првог иступа (марта 1885. године), са много више успеха позивао српску јавност на активније учешће на пољу македонске политике.¹⁴³⁸ Наум Јамандијевић, чији је говор изазвао највеће одушевљење присутних, рекао је: „Много година је протекло како Македонија чека Србе. Нас су Арнаути и бугарски терористи били, а ви сте ћутали. Турци нас сада гоне, све се на нас окомило. Душа је у подгрлац дошла. Гинимо као што Срби гину, као потомци Милоша Обилића! Ви нас не смете оставити! Ако ми у Македонији изгинемо и ви ћете!“ Када су се говорници изређали, прочитана је резолуција којом се позивала српска влада да „у име српског народа предузме све потребне мере у одбрани наше једнокрвне браће у још неослобођеним крајевима“. Митингу су присуствовали и представници политичких странака: радикал

¹⁴³⁷ Професор Живан Живановић је био зет пуковника Драгутина Димитријевића Аписа.

¹⁴³⁸ АЈ, ЈЛП, - 80, фасц. 49, Рукописи и белешке Светислава Симића о македонском питању, стр. 189-242; „Уставна Србија“, 18. август 1903, бр. 200; „Штампа“, 18. август 1903, бр. 208; „Трговински гласник“, 19. август 1903, бр. 181; В. Јовановић, *Светислав Симић и македонски комитети*, стр. 59, ф. н. 18.

Александар Станојевић, самосталац Љубомир Стојановић, напредњак Живојин Перић и либерал Живан Живановић.

Истог дана, 30. августа 1903. године, непосредно по завршетку митинга подршке народу Старе Србије и Македоније одржана је у сали ресторана Коларац, на Позоришном тргу у Београду (Тргу Републике) оснивачка скупштина најзначајнијег хуманитарно-родољубивог друштва жена у Србији „Коло српских сестара“. Покретачи и организатори су били српска сликарка Надежда Петровић и Делфа Иванић,¹⁴³⁹ супруга дипломате Ивана Иванића. За председницу Друштва изабрана је Славка Суботић,¹⁴⁴⁰ за заменика Милица Добри, док је Надежда Петровић постала секретар, а још неколико Београђанки је изабрано за чланове.

„Коло српских сестара“ је издало проглас којим се жене Србије позивају да прикупљају помоћ за настрадале у Старој Србији и Македонији. Како би ублажили тешку

¹⁴³⁹ Док је боравила у Скопљу Делфа Иванић се лично упознала са приликама у Старој Србији и Македонији, па је по повратку у Београд, у свом новом друштвеном окружењу, износила „зло стање наших саплеменика“ и своју забринутост за њихову судбину у тим областима. Ево како она, између осталог, приказује тешка страдања српског становништва у Старој Србији и Македонији после гушења Илинденског устанка: „С пролећа 1903. године настале су врло бурне прилике у Старој Србији и Македонији. Прилике које су претходиле страшном и крвавом устанку македонском. Све што је било боље и честитије није могло остати на миру. Прваци народни били су прво затварани, па онда удављени или обешени и затим у море бачени. Једи-куле и Белаз-кула у Солуну, коју с правом називају крвавом, неми су сведоци грозне смрти многе наше ондагање браће. Није било куће у Старој Србији и Македонији коју полиција није претресала; није било дома из коега један или двојица нису били у грозним турским апсанама. Мало је било породица у којима бар по једно женско чељаде није било осрамоћено; где бар један члан није био убијен, било мучки или прса у прса.

Али није епско племе у Старој Србији и Македонији имало да трпи само од Турака и Арнаута; њему су исто тако нахудила и браћа-небраћа Бугари. Многа и многа напаћена српска душа отишла је Богу на истину од братског бугарског ножа и куршума; а многи је Србин отишао у грозне турске апсане, из којих се ретко излази, услед бугарског потказивања.“ Делфа Иванић, *Коло српских сестара*, Вардар, бр. 1/1906, 19.

¹⁴⁴⁰ Савка Суботић (1834-1914), рођена је 1834. године у Новом Саду у угледној трговачкој и патриотској породици Полит. Била је рођена сестра песника и политичара Михаила Полит-Десанчића, лидера Либералне странке. Школовала се у време када женска деца нису имала иста права и могућности за образовање као мушка, што ће касније бити упориште њене борбе за право жена и на образовање. Година 1848. прекида школовање у Темишвару а наставља га у католичком интернату у Бечу где се 1851. године удаје за Јована Суботића (1817-1885), тада већ познатог српског националног лидера у Војводини, доктора права и филозофије. Ставови и размишљања њеног мужа, борца за национална права Срба у Аустро-Угарској, ће свакако утицати на њене касније ставове и ангажман у јавном и културном животу. Истакнути је борац за права жена на образовање. Оснивање женских школа у Новом Саду и Панчеву се сматра њеном заслугом. Иницијатор је оснивања женских удружења и била је почасна чланица свих тадашњих женских удружења у Србији. Прва је председница Кола српских сестара (1903-1905) и Српског народног женског савеза. Крајем 1905. године Савка Суботић се, из здравствених разлога, повлачи са места председнице Кола српских сестара а на њено место долази Љубица Луковић, супруга генерала Стевана Луковића. (Марина Цветковић, *Допринос Савке Суботић проучавању традиционалне текстилне радности*, Гласник Етнографског музеја у Београду, 70/2006, 272-277; видети још: Савка Суботић, *Успомене*, Београд 2001; Станоје Станојевић, *одредница Савка Суботић*, *Народна енциклопедија СХС, књ. IV*, Загреб 1929; Савка Суботићка, *Голуб*, *Календар за просту 1907. годину*, Цариград 1906, 116, 117; *Опис слика – Савка Суботић*, Календар Вардар, 12/1923, 120-122).

ситуацију у Македонији, у организацији Друштва прихваћено је преко 200 пребеглих устаника, пострадалом становништву, посебно у областима Кичева, Прилепа и Охрида, новац и животне намирнице дељене су свима, без обзира на народност.¹⁴⁴¹ Прикупљену помоћ, храну и одећу прве су однеле чланице Кола српских сестара Надежда Петровић и Милица Добрић, и члан ширег одбора Српске четничке организације Милутин Степановић, у пратњи потпоручника Војислава Танкосића. Бугарска службена јавност, иако су у Колу српских сестара биле прихваћене и бугарске комите, ову акцију јавно је истицала као велико пропагандно средство Србије, наводећи да Војислав Танкосић није обичан пратилац чланица овог Кола, већ потпоручник српске војске.

У кафани „Таково“ на Теразијама, 6. септембра 1903. године одржан је други митинг у Београду, у организацији Социјал-демократске странке. После говорника, међу којима су били професор Љубомир Јовчић, један од вођа те партије Драгиша Лапчевић, усвојена је резолуција у којој је истакнуто да је, пошто су Србија и Бугарска немоћне да војном силом помогну пострадалом народу, револуција једини спас. На овом скупу је наглашено да је потребно остварити аутономију Старе Србије и Македоније.

Гласила ове партије обавестила су да су 13. септембра одржана још два митинга, у Крагујевцу и Лесковцу, на коме су се чули исти програмски захтеви и позив српској влади „да учини нешто за заштиту српске браће у Старој Србији и Македонији“. Нешто раније, 24. августа 1903. године, у Пожаревцу је одржан збор Либералне партије, на коме је такође изражена готовост да се помогне свим жртвама илинданске побуне.

Незванични британски представник у Београду, Вилфред Тесицер је 9. августа 1903. године обавестио лорда Ленсдауна да је српска влада према устаничком покрету у Македонији заузела званичан став неутралности. Сматрао је да српска влада тај устанак посматра као олакшање, јер се њиме скреће пажња домаће јавности са унутрашњих питања земље. Међутим, детаљно извештавајући своју владу, Тесицер је 18. августа 1903. године упозорио да је у Београду одржан тајни састанак са циљем да се наоружају чете за инвазију на турску територију након избијања македонског устанка. О ширењу покрета за одлазак српских чета у Македонију како би се укључиле у македонски устанак Тесицер је писао и у извештајима које је послао 20. и 30. августа 1903. године. Навео је податак да је у Београду прикупљено милион франака који ће бити употребљени за опремање

¹⁴⁴¹ *Коло српских сестара*, Календар Вардар бр. 6/1911, стр. 41.

батаљона српских добровољаца, којих већ тада, и то само у Београду имало између 500 и 600.¹⁴⁴²

Док је званична српска влада одржавала пријатељске односе са Турском, изјашњавајући се да се енергично противи свакој политичкој или револуционарној акцији или организацији, студентска омладина је била супротног мишљења. Љуба Јовановић, историчар и професор Велике школе у Београду и Академик Љубомир Ковачевић и историчар Љуба Јовановић, професори Велике школе, имали су разумевања за студенте, код којих су се интересовали за стање у Старој Србији и Македонији: „Једини спас за наш народ је да се организује онако као што су то урадили Бугари. За свако село требало би обезбедити потребан број пушака и пиштоља, да се одреде месне четовође, образују сеоски револуционарни одбори са председницима, деловођама, благајницима и куририма. Председници би одређивали ноћне патроле и страже које би запоседале извесне прелазе. Претходно би сви грађани одређених места требало да положи заклетву да ће бити верни и одани тој организацији, за шта би се истовремено морале припремити чак и жене и деца које би такође ваљало обучити како ће се понашати у случају кад у село дође српска чета, турска жандармерија и војска, као и бугарске комите. Ако тако урадимо наш народ би се могао одбранити од незваних намерника, а бугарски бандити, наглашавао сам своје уверење, оканили би се насртаја на наша села. Залагао сам се, дакле, да се свуда спроведе дефанзивна одбрана.”

Неуспех устаника и крвопролиће које су починили Турци усталасали су европске силе, тако да је на састанку руског цара Николе II Романова и аустријског цара Фрање Јосифа, крајем септембра 1903. у штајерском селу Мирцштегу донет реформни програм за три европска вилајета – солунски, битољски и косовски. По овом програму територије европске Турске биле би стављене под надзор европских сила: Косовски вилајет додељен је Аустрији, битољски – Италији, а санџаци Солунског вилајета под контролу Русије, Енглеске и Француске, док је под надзор Немачке била жандармеријска школа у Солуну. Предвиђала се исто тако турска жандармерија, у коју су могли да ступе и хришћани, којима је дато право да се запосле у административним, управним и судским установама.

Турска власт, навикнута на вишевековну осиноност, била је против овог програма, те се није ни обавезала да обештети настрадала места и да растури своју нередовну војску

¹⁴⁴²А. Раствојић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908*, 233.

– башибозуке. Албанци су, такође незадовољни препорученим реформама, убили на тргу у Пећи кајмакама Србина, претећи да ће то и даље чинити уколико Срби намеравају да ступе у државну службу.

Српски политичари су били за брже решавање „македонског питања“ на основу већ истакнутог начела „Балкан балканским народима“, али су у исто време истицали да се „македонско питање“ не може одвајати од питања Старе Србије. С обзиром да је Турска веома одуговлачила са предложеним Мирциштегским реформним програмом, српска влада била је следећег става:

„1. спуштање Аустро–Угарске на Косово значило би њено ступање у Повадарје, силазак у Солун.

2. Ако се устанак дигне изнова, а не буде постигнут споразум међу Србијом, Бугарском и Грчком, онда се може упропастити њихова национална ствар интервенцијом неког трећег.

3. Србија треба дипломатским путем издејствовати да Турска, не чекајући страну интервенцију, успостави законитост у Старој Србији и у Македонији.

4. Србија се, тражећи да се не дира у тадање стање, него да се оно побољша реформама политичким, судским и финансијским, показивала готова да прихвати и самоуправу за Македонију.

5. Србија за такво решење ставља услове: изједначавање погодаба за културну утакмицу и јемство да самоуправа оваква не буде један корак за присаједињење Бугарској.“

Србија и бугарски комитски покрет

И поред тога што су и Србија и Бугарска вербално изразиле потребу међусобне сарадње у заузимању ставова и мера према ситуацији у Македонији након устанка, оне нису успевале да прикрију антагонизам њихових интереса и жеља. Бугари су и након слома устанка наставили да изводе комитске акције против српског становништва, које се држало резервисано, односно прилазило устаницима „јер су се борили против турске власти“. Срби у Македонији, изложени притиску, наставили су да помажу присталице

Егзархата, чији се све већи број све више приближавао српским сељацима. И једни и други схватили су да је што пре потребно удруживање за одбрану од турске власти и бугарских комита. Званична Бугарска, која је подржавала терористичке акције, прелазила је преко све већег броја убистава, најпре у Поречу, затим су се проширила и у области Охрида и другим местима. О сукобу бугарских добровољачких чета и приморавању српског становништва да пређе у Егзархат извештавао је своју владу и незванични британски представник у Београду, Вилфред Тесицер.¹⁴⁴³

Српска званична политика и македонски комитети су годинама једно у другом видели непомирљивог противника. Крајем 1901. и почетком 1902. године, када су успостављени први контакти, мало је ко у Србији озбиљно веровао у могућност српско-бугарског споразума око Македоније, још мање у споразум са ВМРО. Иако су први преговори прекинути без видљивог резултата, они су значајни, представљају почетне кораке на стицању поверења одређених личности ВМРО, тако и на ублажавању тврдих позиција званичне Србије.¹⁴⁴⁴ Већ априла 1902. године српски конзули у Македонији добили су упутства како да се опходе према комитском покрету. У инструкцијама министра иностраних дела упућеним српским националним радницима на терену јасно је наглашена потреба избегавања сукоба са људима ВМРО, најстроже им је забрањено да се у случају евентуалних неспоразума позивају на турске органе власти.¹⁴⁴⁵ Овај заокрет у српској политици дело је тадашњег шефа Политичко-просветног одељења Светислава Симића. Према његовом гледишту, српска политика морала је пронаћи начин да се њени и бугарски ставови према Македонији усагласе.

Овакав став према комитском покрету српски национални радници у Македонији задржали су и током устанничких борби у Македонији 1903. У жеку тих бурних збивања Србија је, преко свог изасланика у Бугарској Светилава Симића, ступила у контакт са

¹⁴⁴³ Х. Андонов-Пољански, *Ситуацијата во Македонија по Илиндеското востание и Мирцигеските реформи*, Годишен зборник, 8, Скопље 1955, 14; А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 233-234.

¹⁴⁴⁴ Разлози за прекид преговора били су вишестрки: од тога што је краљ Александар Обреновић имао негативан став по питању српске подршке македонском комитету, преко страха од компромитовања укупне политике Србије у очима Порте, па до изражене сумње да представници ВМРО (преговори су конкретно вођени са Борисом Сарафовим) и даље на директан или индиректан начин стоје у вези са бугарским политичким и војним врхом (конкретно Борис Сарафов са бугарским министром војним, генералом Паприковим). Видети: Владимир Ћоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I (1. јануар 1902. – 1. јун 1903.*, Београд 1933, док. бр. 208, 218.

¹⁴⁴⁵ В. Ћоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I*, док. бр. 14.

оним личностима у Софији чији је утицај на ове догађаје био велики. Сложеност Симићеве мисије лежи у томе што су међусобни односи политичких група са којима је требало водити дијалог били противречни, њихов заједнички став према Србији оптерећен дугогодишњим неповерењем. На једној страни били су представници бугарског политичког врха и Врховног македонског комитета (врховисти), формално привржени идеји македонске аутономије, а у ствари заговорници њеног потпуног припајања Бугарској. Били су искључиви и непомирљиви у свом ставу према Србији. На другој страни били су борци и чланство ВМРО, међу којима је било доста оних који су искрено подржавали идеју аутономне Македоније. Они су били јачи на терену, већ су имали сукоба са бугарском званичном политиком. На трећој страни су били они који су сматрали да су оба решења подједнако исправна.¹⁴⁴⁶ У тој битној разлици Србија је видела шансу усаглашавања српско-бугарских погледа према Македонији.

Иако није гајио илузије о крајњим намерама бугарског политичког врха када је Македонија била у питању, Симић је упорно развијао своју идеју. Вршећи „сондажу расположења у Софији“ у преговорима са представницима званичне Бугарске, августа 1903. године Симић је предложио усклађивање акција Србије и Бугарске у Македонији. Међутим, „бугарска влада, сва заузета бригом да обезбеди себи на изборима већину, и не мисли на какву оружану интервенцију у корист Македонаца, и да је још мање вољна приватити мисао о каквој било заједничкој акцији са Србијом у корист Македоније“.¹⁴⁴⁷

Након оваквог става бугарског политичког врха, за почетак је требало успоставити контакт и упознати се са бугарским или македонским делатницима који су били спремни на дијалог. У низу сусрета и разговора са заграничним представницима ВМРО, започетим у бугарској престоници августа 1903. године¹⁴⁴⁸ а који су потрајали све до друге половине

¹⁴⁴⁶Светислав Симић (Павле Орловић), *Поглед на наш просветно-политички рад у Ст. Србији и Македонији до 1901. године*, СКГ, 1904, XII, св. 6, стр. 956; Христо Сиљанов, *Освободителните борба на Македонија, том 2*, Софија 1943, стр. 304; В. Јовановић, *Светислав Симић и македонски комитети*, 58-59.

¹⁴⁴⁷АЈ, ЈЛП, - 80, фасц. 49, Рукописи и белешке Светислава Симића о македонском питању, стр. 338; В. Јовановић, *Светислав Симић и македонски комитети*, стр. 59, ф. н. 20.

¹⁴⁴⁸Први контакти започети су већ крајем 1901. и почетком 1902. године, када је мало ко у Србији веровао у могућност српско-бугарског споразума око Македоније, а још мање у спразум са Унутрашњом македонском револуционарном организацијом (ВМРО). Основни проблем лежао је у чињеници да су српска званична политика и македонски комитети већ годинама једно у дргом видели непомирљивог противника. Познати политичари Сава Грујић и Стојан Новаковић били су противни било каквим преговорима са комитетима, док је краљ Александар Обреновић био један од главних противника саме идеје аутономне Македоније. (Васа Чубриловић, Владимир Ћоровић, *Србији од 1858. до 1903*, Издавачка књижара Геца Кон, Београд 1938, 184; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића. књ. II, (1897-1903)*, Београд 1931, 225-226).

1904. године, Симић је у име српске стране предложио сарадњу и понудио материјалну подршку, уз спремност да се преговара и о будућем аутономном статусу Македоније.¹⁴⁴⁹ Став који је упорно износио током преговора са представницима ВМРО био је да Србија није противна револуционарним средствима у борби за слободу Македоније, под одређеним условима је спремна да прихвати и саму идеју аутономне Македоније, наравно уколико она није само пут ка њеној анексији од стране Бугарске. Према његовим речима: „За ослобођење се треба припремити, и на томе радити заједнички, али време за започињање те акције још није дошло. Када тренутак за ослобођење буде наступио, и Србија и Бугарска треба заједнички да помогну ослобођење Македоније.“¹⁴⁵⁰

Отопљавању односа између Србије и представника ВМРО допринела је и посета једног од водећих људи Врховног македонског комитета – генерала Ивана Цончева Београду, почетком новембра 1903. године. Приликом те посете генерал Цончев се уверио да Србија заиста покушава да нађе заједнички језик са ВМРО, али је сматрао да њена тренутна позиција у Македонији не даје неке велике шансе за успех. Представници Центраног комитета и Заграничног представништва у разговору са Светиславом Симићем износили су своје мишљење да Србија, уколико заиста жели сарадњу, треба материјално да помаже ВМРО, без могућности да утиче на правац њене политике. Понуду да Србија прихвати обавезу да финансира ВМРО без могућности да утиче на њене активности нико са српске стране није могао, нити је хтео прихватити.¹⁴⁵¹

¹⁴⁴⁹ Иако је у програму новог режима након мајског преврата стајало да треба „ступити у везу са оним македонским револуционарима који су се показивали што независније од бугарских влада“ за вођење оваквих преговора Светислав Симић није имао пуну подршку највиших кругова српске политике. Оцену да се од бугарског утицаја представници ВМРО никада неће моћи сасвим ослободити српски политичари задржали су и у каснијем периоду. Сарадња са комитетлијама је био општи, принципијелан став Радикалне странке којој је Симић припадао. Ближе о спољнополитичком програму српских званичника након мајског преврата 1903. године видети у: В. Ћоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I*, док. бр. 208, 218; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 25-26; К. Џамбазовски, *Македонски аутономистички покрет у Србији*, Југословенски народи пред Први светски рат, САНУ, Посебно издање, Одељење историјских наука, књ. 16. „Југословенски народи пред Први светски рат“, Београд 1967, 1029-1032. Видети још: Љубен Лапе, *Нови документи за Илинденско востаније*, Илинденски зборник, Скопје 1953, 66-69; Исти, *Документа за полагабата во Македонија и во Организацијата во првата половина од 1904. године*, Гласник на институт за национална историја, Скопје 1961, бр. 2, стр. 249-252, 270-274; Светозар Елдаров, *Српската вооружана пропаганда во Македониј (1901-1912)*, Софија 1993, 48-64; С. Краков, *Пламен четничтва*, 98-100, 127-128; В. Јовановић, *Светислав Симић и македонски комитети*, 59-60.

¹⁴⁵⁰ АЈ, ЈЈП, - 80, фасц. 49, Рукописи и белешке Светислава Симића о македонском питању, стр. 339-343.

¹⁴⁵¹ В. Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 1995, треће издање, 691; В. Јовановић, *Светислав Симић и македонски комитети*, 60.

Представници бугарске националне организације заузели су негативан став и одбили су да са српском страном ступају у политичке аранжмане. Овакав став се могао и очекивати, јер бугарска организација у моменту када се налазила у тешкој ситуацији, цепана изнутра,¹⁴⁵² уништавана од стране турских власти и притиснута од стране грчких андарта с југа, није могла да допусти убацивање чета из Србије и њихов пролаз са севера у подручја под њеном контролом. Резултати преговора, вођених на тој основи у Београду, Скопљу и Софији нису били повољни.¹⁴⁵³

Ако официјелни представници ВМРО нису били вољни да сарађују са Србијом,¹⁴⁵⁴ њихово гледиште није делио и Борис Сарафов, један од врло утицајних људи у Организацији. Овај војвода, чије је име било познато широм Македоније, још почетком 1902. године, упознао се са Симићем и још неколико српских политичара. Била је ово шанса да се од раније успостављено поверење претвори и у споразум. Тако је Сарафовљев долазак у Београд 27. новембра 1903. године представљао почетак дуго очекиване и најављиване сарадње између српских политичких кругова и Македонског комитета – тачније његовог крила спремног за сарадњу.¹⁴⁵⁵

¹⁴⁵²Унутар ВМРО-а владао је раздор. До поларизације у врху ВМРО-у дошло је из различитих политичких интереса. Једна група у ВМРО није се слагала са династичким интересима свога кнеза Фердинанда и залагала се за „аутономију под номиналном влашћу султановом“. Друга група залагала се само за „присаједињење Македоније Бугарској“, чији су ставови победили. „На чело ВМРО дошли су по жељи кнеза Фердинанда генерал Цончев и Михаиловски, песник и повереник П. Каравелова. Од тог времена настају у крило ВМРО међусобна гоњења и убиства. Ова борба била је јавна и тајна и она је откривала радње и мишљења обеју група. На овај начин се, на пример, открило да је из војних слагалишта давано оружје комитским четама које су отпремане преко границе...“

¹⁴⁵³В. Јовановић, *Светислав Симић и македонски комитети*, 60.

¹⁴⁵⁴Код представника ВМРО постојало је неповерење према активностима Краљевине Србије у Македонији. Посебно је код њих био изражен страх да је основни циљ Србије цепање и подела Македоније. Да би смањило то неповерење Светислав Симић је још током преговора који су вођени 1902. године уверавао Сарафова да Србија нема ништа против стварања аутономне Македоније, али само под условом да та аутономија не буде средство за доцнију анексију Македоније од стране Бугарске, и уколико њоме буде омогућено равноправно учешће Србије у националном раду у Македонији. (Види: Павле Орловић (Светислав Симић), *Поглед на наш просветно-политички рад у Старој Србији и Македонији до године 1901*, Српски књижевни гласник (Београд), 1904, књ. XII, св. 6, стр. 55; Христо Сиљанов, *Освободителните борба на Македонија, том 1*, Софија 1943, 90; Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 15; Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 151, 155.

¹⁴⁵⁵Посета Београду новембра 1903. године била је део Сарафовљеве кампање по Европи ширих размера, предузете управо ради прикупљања средстава потребних за даљу борбу у Македонији. Бугарски историчар Христо Сиљанов тврди да је читав пројекат смишљен од стране Бориса Сарафова и да за њега није имао никаква одобрења од стране ВМРО. Зато ће у каснијим оптужбама од стране ВМРО на рачун Сарафова, као једно од највећих огрешења, бити истицано то што је на своју руку преговарао и склапао нагодбе са српским политичарима. Видети: Христо Сиљанов, *Освободителните борба на Македонија, том 1*, 334, 368, 378, 381. Иако су српски прваци константно убијани, у Београду је владало одушевљење за српско-бугарску слогу, српски студенти су се братимили са бугарским, а када је дошао Борис Сарафов, организатор овог затирања српства, београдска омладина га је, као јунака борбе против Турака и великог револуционара, одушевљено

У немогућности да се директним преговорима споразуме са званичним представницима ВМРО као и почетни неуспеси у одашиљању чета у Македонију, у првој половини 1904. године, били су за Србију довољни разлози да њени представници наставе преговоре са Борисом Сарафовим и током наредне године.¹⁴⁵⁶ На основу склопљеног уговора, Борис Сарафов је за суму новца од 40 000 динара прихватио следеће обавезе: „1. да се међу македонским револуционарима изазове расцеп, и да се 2. Македонци одвоје од Бугара, тј. да се појачава идеја сепаратизма међу њима...“¹⁴⁵⁷ Разлог који је навео Сарафова на склапање погодбе је био новац, помоћу кога је намеравао да задовољи и неке од својих личних амбиција. Анализом докумената може се закључити да је приближавање ставова српске стране и Сарафова у току 1904. и 1905. године у ствари био „брак из рачуна“, као и то да су обе стране од почетка преговора биле неискрене. У основи, радило се о спремности једне од истакнутих личности ВМРО да за извесну суму новца учини одређене услуге српској државној делатности у Македонији, дакле о тренутном и личном интересу. Да и са српске стране није било искрености види се на основу захтева који су дати Борису Сарафову за добијени новац. Српска страна је знала, али је свесно игнорисала, да је Борис Сарафов све време преговора одржавао везе и са осталим фракцијама ВМРО, изразито непријатељски настројеним према српском раду, као и за његове личне радње на слабљењу српских позиција на терену.¹⁴⁵⁸

Велику сметњу искренијем споразуму свакако је представљало већ годинама таложено неповерење, али чини се да је пресудан разлог, који је коначно и уништио сваку

дочекала и дуго му клицала после говора који је одржао.Извештаје о убиствима, који су преко наших конзулата долазили у јавност, приписивани су "неодговорнима" (!?) и упорно се форсирала прича о словенском братству.Ипак после масакра у селима Кокошиње и Рударе,маске су коначно пале,и после тога су почели наши сукоби са бугарштином.

¹⁴⁵⁶Д. Велков, *Активност на српската четничка организација во Македонија од почетка на XX до 1905. година*, Годишен зборник, бр. 7 (33), Скопје 1981, 46-47.

¹⁴⁵⁷АС, МИДС, СПА 1905, фасц. I, дос.8, Извештај Јована Јовановића Пижона–Николи Пашићу, б. д, пов. бр. пов. 427; У поменутом документу се изричито наводи да су Борису Сарафову дате две признанице, од 19. и 23. августа 1904. године у износу од по 20 000 динара у злату.(*ДСПКС 1903–1914, књ. II, додаток 1*, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008, прилог 1 док. бр. 122, стр. 262-263; Христо Сиљанов, *Освободителните борба на Македонија, том 2*, Софија 1943, 288; Такође постоји и решење које је донео министар иностраних дела Краљевине Србије Никола Пашић од 30. јуна/13. јула 1904. године у коме стоји да се краљевском заступништву у Софији стави на расположење сума од 40 000 динара у злату. АС, МИДС 1904, К- ред 809, III бр. 2576; Међутим, Никола Пашић у свом писму Финансијском одбору Народне скупштине потражује за ове намене 60 000 динара у злату. Историчар Љиљана Алексић–Пејковић наводи да је трећи део суме у вредности од 20 000 динара у злату понео Сарафову у Софију председник српске владе када је био у пратњи краља Петра приликом посете Бугарској у јесен 1904. године. *ДСПКС 1903–1914., књ. II, додаток 1*, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008, стр. 142, док. бр. 23, ф. н. 26.

¹⁴⁵⁸АС, МИД, ПО 1905, фасц. V, досије II, пов. бр. 2503, Светислава Симића–МИД-у, Софија 08. I 1905

могућност за заједнички рад у Македонији, имао дубље корене. Одређени војни кругови у Србији већ су били решени да, с подршком ВМРО или без ње, развију српску четничку активност. Челници ВМРО, па и сам Сарафов, проценили су да кад Србија једном убаци довољан број чета у Македонију, више неће чинити никакве уступке. Због тога су након првих убачених српских чета уследиле претње, затим и обрачуни са српским активистима у Македонији. На све ово српска страна је спремно узвратила истим средствима. Овај отворени сукоб нису могле спречити никакве делимичне погодбе, каква је управо била она између српске стране и Сарафова, јер узрок сукоба има много ширу основу у потпуно супротним интересима две стране. Сукоби 1904. и 1905. године прекинули су краткотрајну сарадњу и приморали учеснике да се коначно одреде којој ће страни приступити. Борис Сарафов приклонио се оној страни чији је један од главних циљева био уништење српских чета у Македонији, своје материјалне потребе попуњавао је новцем из буџета Кнежевине Бугарске. Тиме је још јеном показао спремност на сваку врсту компромиса када се требало домоћи новца, чиме је и раније изазивао озбиљне сумње српске стране у његове намере.¹⁴⁵⁹

Српске школе у Турској 1894. до 1903. године

Српска акција на отварању школа у Македонији до 1893. године није дала задовољавајуће резултате. До тада су српске школе у Македонији могле радити само као патријаршијске школе. Такве школе радиле су у Тетову, у селу Беловишту у тетовској кази, у селу Бањани у Скопској Црној Гори, Кучевишту, Кокочињу, и неколико других места.¹⁴⁶⁰ Према царској иради из 1892. године допуштено је свим признатим народностима у европској Турској да отворе школе. Обзиром да Срби у Македонији нису били признати, јер нису имали своју цркву, нису ни добили право на отварање школа. Тек после доношења Закона о јавној настави у Турској (1893) Порта је дозволила отварање

¹⁴⁵⁹В. Ђоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије, I*, док. бр. 41; В. Јовановић, *Светислав Симић и македонски комитети*, 62.

¹⁴⁶⁰И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској од XV до XIX века*, 301.

приватних школа, најпре у Скопљу и Солуну, а од маја исте године и у целом македонском делу Косовског вилајета.¹⁴⁶¹

ОДАВДЕ

Од јула 1895. године започела је међу Србима жива акција да се обнови рад старих и отворе нове школе у Македонији. Први су турским властима молбу поднели Срби из Битоља.¹⁴⁶² Затим су послате молбе и за отварање школа у селима и местима Прилепске казе (Варош, Црешњево и Врбјане), Поречке нахије (Томино Село, Кршје, Зркле), Дебарске нахије (Незадовољник, Стеблево, Јабланица, Клење, Лазарпоље и манастир Бигор), и местима: Галичнику са око 1 000 српских кућа, Крушеву и Ресену у Охридској нахији, Струги, Подгорцу и Лавланишту.¹⁴⁶³ Од августа 1896. године молбе турским властима достављају и Срби из Солунског вилајета, и то за отварање школа у местима: Дојрану, Ђевђелији и Јенице Вардару, и селима: црвени Стол, Богданци, Мачуково и Горње и Доње Тодораће (Тодорак). Потом су молбе поднели и Срби из Велике казе: Башино Село, Богомиле, Теово, Ораовац.¹⁴⁶⁴

Срби су 3. марта 1897. године обновили многе раније поднете молбе¹⁴⁶⁵, и поднели нове за отварање школа, и то у: Битољској кази (за места Лисолај, Облаково, Беранци,

¹⁴⁶¹И од тада су се српске школе отварале на име мутевелије (реч арапског порекла, а значи – управитељ једног вакуфа, заступник школе пред турским властима) а никако као српска народна школа. Срби нису били признати као народност, већ су су их турске власти убрајале час у Булгар–милет час у Урум–милет. Бугари су отварали своје школе и радили под заштитом Егзархата као Булгар–милет, а Грци под окриљем Патријаршије као Урум–милет (назив за припаднике грчког народа у европској Турској). Егзархат или Бугарска егзархија установљена је султановим ферманом од 27. фебруара 1870. године што је значило издвајање бугарске цркве из Цариградске патријаршије. На челу Егзархата био је егзарх а његове присталице називале су се егзархистима. Срби у Турској који су остали под јурисдикцијом Цариградске патријаршије и после стварања Егзархата, називани су патријаршистима или гркоманима јер им је била забрањена употреба српског народног имена.

¹⁴⁶²АС, Посланство у Цариграду, фасц. 70; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

¹⁴⁶³АС, Посланство у Цариграду, фасц. 65; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

¹⁴⁶⁴АС, Посланство у Цариграду, фасц. 70; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

¹⁴⁶⁵Срби из ових места Македоније подносили су молбе за отварање школа и годину дана раније, тј. марта 1896. године. Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

Метимир, Лера, Вођани, Буково, Паша-Српце, Лафци, Могила, Крклина, Кукуречани, Рапеш, Добрушево), Прилепској кази (Прилеп, Варош, Боротино, Кривогаштани, Светомитрани, Црешњево, Крапа, Зрзе, Врбјани, Тополчани), Кичевској кази (Кичево, Доброноец, Белица, Јагол Доленце, Карабуница, Премка), Поречкој нахији (Томино Село, Зркле, Манастир Пречиста, Сушица, Ковач, Косово, Бенче, Инче, Мана, Стирец, Крушје), Крушевској нахији (Крушево, Селце, Долно Дивјаци, Острилци, Журче, Пуста Река), Демир Хисарској нахији (Сопотница, Слојешница, Цер, Цван, Слепче), Дебарској кази (Јабланица, Стебљево, Модрич, Клење), Реканској кази (Галичник, Лазарпоље, Селце, Горње Тресонче, Манстир Бигор, Битуши), Преспанској нахији (Ђерман, Грнчар, Рудари, Вамбел, Врнек), Ресенској нахији (Ресен, Јанкоец, Царев двор, Дрмени), Охридској кази (Охрид, Струга, Бороец, Вевчани, Подгорци, Октиси, Лабуниште).¹⁴⁶⁶ Прикупљање потписа за покренути акцију за отварање школе започели су априла 1897. године и Срби из овог места и околине.¹⁴⁶⁷

Да би допринео смиривању стања у Македонији султан је априла 1897. године наредио да се без икаквог изговора дозволи отварање српских школа у Солунском и Битољском вилајету.¹⁴⁶⁸ Одмах након добијања дозволе у Битољу је, у присуству представника турских власти и преко 2 000 Битољчана и сељана из околине, отворена српска школа у коју се тада уписало 84 ученика,¹⁴⁶⁹ а почетком наредне школске године преко 200 ученика.¹⁴⁷⁰ Пре добијања дозволе српских школа у битољском вилајету било је у дебарској и кичевској кази. После отварања школе у Битољу отворене су српске школе и

¹⁴⁶⁶ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 65; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

¹⁴⁶⁷ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 71; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

¹⁴⁶⁸ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 65; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

¹⁴⁶⁹ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 69; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

¹⁴⁷⁰ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 71; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

у већини каза овог вилајета. У Демир Капији је отворена школа са 20 ученика,¹⁴⁷¹ а затим у селима Ђевђелијске казе: Богданци, Стојаково, Долно Стојаково, Богородица, Патарац и Мачуково. Маја 1897. године школе су радиле и у Кочану и Кратову.¹⁴⁷² Слично стање је било и у Солунском вилајету, посебно у његовом северном делу.¹⁴⁷³ Дана 23. XI 1897. године отворене су српске школе у селу Тополчани у Прилепској кази, у селу Слечке у Демир Хисарској нахији, у Јабланици у Дебарској кази, и у селу Тресонче у Реканској кази, а у Галичнику у Реканској кази школа је отворена је 18. XII 1897. године. Српска школа у Велесу радила је већ у јануару 1897. године. Српска школа у Гостивару радила је јула 1897. године, док су Срби из Кичева тек тада упутили захтев турским властима да им се дозволи отварање школе у овом месту.¹⁴⁷⁴ У години у којој је добијена ирада отворено је 37 српских школа у Битољском (највећи број у Поречкој нахији) и 36 у Солунском вилајет (највећи број Велешком Азоту).¹⁴⁷⁵ Истовремено у Скопском санцаку¹⁴⁷⁶ порастао је број српских школа од 32 у школској 1892./1893. години на 66 у школској 1896/1897. години.¹⁴⁷⁷ Но и поред отварања оволиког броја школа локалне турске власти су одуговлачиле са издавањем дозвола за рад. Због тога су Срби из многих места Македоније морали по неколико пута да обнављају своје захтеве или да се жале врховној турској

¹⁴⁷¹ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 65; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 325.

¹⁴⁷² АС, Посланство у Цариграду, фасц. 65; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 325.

¹⁴⁷³ Љ. Доклестић, *Српско-македонски односи, 227-396; Историја Срба, 298-299.*

¹⁴⁷⁴ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 66; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 325.

¹⁴⁷⁵ Иван Иванић, *Македонија и Македонци, опис земље и народа, књ. II*, Нови Сад 1908, 464.

¹⁴⁷⁶ Скопски санцак састојао се од Скопске, кумановске, Кривопаланачке, Кратовске, Кочанске, Штипске, Радовишке и казе Отоманија (Малеш).

¹⁴⁷⁷ Српске школе су биле најзаступљеније у кумановској кази и скопској Црној Гори у Скопској кази. М. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турском царству за 1892/1893. и 1893/1894. школску годину*, Београд 1896, 8-14, 40-47, 59-62, 72; Балкански (Михаило Г. Ристић), *Српски народ у скопској епархији и његове школе у 1896-1897. години*, Дело књ. XX, Београд 1898, 232-248; Цео Скопски санцак изузев казе Отоманије (Малеш) која је спадала у струмичку епархију, спадао је у Скопску епархију. Тако је тада у скопској епархији радило 60 српских школа. Балкански (Михаило Г. Ристић), *Српски народ у скопској епархији и његове школе у 1896-1897. години*, Дело књ. XX, Београд 1898, 232-248; АС, Посланство у Цариграду, фасц. 65; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 325.

власти. Тако су на пример Срби понављали захтеве за отварање школа у местима: Јенице Вардар, Дојран и Ђевђелија, као и у селима Црквени у Воденској кази и Богородица, Богданци, Мачуково, Сеово, Стојково, Папараз у Ђевђелијској кази.¹⁴⁷⁸ Захтев понављају и Срби из Велеса и села Велешке казе: Богомиле, Башино село, Ораов Дол, села која су десет година тражила дозволу да отворе школе на српском језику,¹⁴⁷⁹ а затим Рудник, Теово, Нежилово и Мокрен.¹⁴⁸⁰ Обзиром да им ни на поновљени захтев није стигао одговор Срби из Дојрана и Ђевђелије 4. априла упутили су жалбу султану и великом везиру због нерешавања њихових захтева за отварање школа.¹⁴⁸¹ Ђевђелијским Србима званично је дата дозвола за рад 14. XI 1897. године на основу захтева који су потписале старешине 100 домаћинстава,¹⁴⁸² а школа је отворена 25. XII 1897. године у присуству представника турске власти и многобројног народа.¹⁴⁸³ На основу дозвола од турских власти које су издате на захтев српског становништва школе су озворене и у Крушеву 10. IX 1897. године где је још јануара 1897. године забележено 146 српских¹⁴⁸⁴ домова и 160 ученика,¹⁴⁸⁵ затим у Кичеву,¹⁴⁸⁶ а октобра 1897. године добијена је дозвола турских власти

¹⁴⁷⁸ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 65; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 325.

¹⁴⁷⁹ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 71; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

¹⁴⁸⁰ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 65; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 325.

¹⁴⁸¹ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 69; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

¹⁴⁸² АС, Посланство у Цариграду, фасц. 66; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

¹⁴⁸³ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 71; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

¹⁴⁸⁴ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 73; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 326.

¹⁴⁸⁵ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 71; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 326.

¹⁴⁸⁶ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 66; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 326.

за отварање шесторазредне школе у Дојрану за мушку и женску децу. Школа је одмах после добијања дозволе отворена, а за првог учитеља постављен је Димитрије Леринчанац. Почеле су са радом и школе у селима среза Јенице Вардар: Крива, Горњи и Доњи Тодорић (Тодорак).¹⁴⁸⁷ Српске школе отворене су 5. XI 1897. године и у селима: Башино Село, Ораов Дол (Ораовец), Богомиле, Капиново и Мокрен.¹⁴⁸⁸ Новембра 1897. године добијене су дозволе и за отварање српских школа у селима Струшке нахије: Лабуништу и Подгорцу. Истог месеца отворене су школе и у Прилепу, где је уписано преко 80 ученика, Охриду са преко 60 ученика, Крушеву, Кичеву, Лазарпољу (Лазарпоље је припадало Реканској нахији у којој је забележено 400 српских кућа),¹⁴⁸⁹ и у селима Поречке нахије (Манастирцу, Крушју, Зркољу и Томином Селу).¹⁴⁹⁰

Децембра 1897. године у Битољском вилајету су радиле школе у 15 насеља, и то у 5 вароши и 10 села. Укупно је било 22 школе и то 16 мушких и 6 женских. Школе је похађало укупно 1 147 мушке и женске деце, са којима је радило 27 учитеља и 11 учитељица, док је још 14 учитеља чекало дозволу турских власти да отпочну рад у овим школама.¹⁴⁹¹

Да би ове школе могле нормално да почну да раде у Битољ је априла 1897 године упућено 5 700 уџбеника власнику српске књижаре Ванчи Илићу. Били су то уџбеници за ученике од I-IV разреда основне школе: буквари, читанке, граматике, земљописи, црквена историја, катехизиси и други.¹⁴⁹² Маја 1897. године за потребе школа и ученика у Македонији упућено је 400 граматика српског језика за I и II разред и 300 за III и IV

¹⁴⁸⁷ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 66; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 326.

¹⁴⁸⁸ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 66; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

¹⁴⁸⁹ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 71; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 326.

¹⁴⁹⁰ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 66; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 326.

¹⁴⁹¹ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 71; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 326.

¹⁴⁹² АС, Посланство у Цариграду, фасц. 71; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 326.

разред што показује бројност ученика и заинтересованост српског да им деца похађају њихову школу.¹⁴⁹³ И 30. августа 1897. године књижару Ванчи Илићу достављено је 9 800 уџбеника за српске ученике у Битољском вилајету,¹⁴⁹⁴ а децембра исте године упућено му је још 300 примерака уџбеника познавање природе.

ДОВДЕ

Од добијања дозволе (1893) за рад школа у македонском делу Косовског вилајета српско становништво је до 1897. године на овом простору отворило две гимназије у Скопљу (мушку и женску) и двадесет осам основних школа. Највећи успеси су постигнути у тетовској, скопској и кумановској кази, нешто мањи у кратовској, кочанској, малешевској и паланачкој. Да би се ученицима пружило образовање и васпитање у националном духу, крајем школске 1893/1894. године предложено је да се основна школа допуну гимназијским разредима.

Царском ирадом и наредбом (окружницом) великог везира Ћамиљ паше од 23. јануара 1891. године Цариградској патријаршији потврђена су и нешто проширена права везано за уређење школа, организацију и контролу наставног рада, регулисање школских питања.¹⁴⁹⁵ Турске власти су тврдиле да се патријаршијским привилегијама могу користити Грци и Бугари, али не и Срби, јер њихова народност у Турској није била призната. Тако је Порта признавала црквене повластице само онда кад су биле у питању грчке школе.¹⁴⁹⁶ На основу тога, српске школе отворане су на посебан начин у односу на школе других нетурских народности, јер су могле имати само статус приватних школа и на њих се примењивао Закон о јавној настави.¹⁴⁹⁷

¹⁴⁹³ АС, Посланство у Цариграду, фасц. 72; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 324.

¹⁴⁹⁴ АС, ПЦ, фасц. 71; Јован Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 326.

¹⁴⁹⁵ Види претходно поглавље, стр. 310, ф. н. 1015; Арх. Нићифор Периф, *Опште одредбе о управи црквених и народних послова, Патријаршијска и Синодална окружница*, Београд 1900, 230-238.

¹⁴⁹⁶ А. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, 261; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 294.

¹⁴⁹⁷ По турском Закону о просвети из 1869. године „Школе које се налазе у Отоманској империји углавном се деле на два дела: 1) на јавне школе, тј. на школе чији надзор и издржавање припада држави, и 2) на приватне школе, тј. на школе чији надзор припада држави а издржавање и администрација спада у надлежност појединаца и општина“. Иако је овај Закон донет 1869. године турске власти га нису примењивале на српске

Иако је на основу црквених повластица Цариградска патријаршија добила широка овлашћења за регулисање школских и просветних питања хришћанског становништва, Порта је намеравала да српске школе у рашко-призренској епархији подвргне закону о меарифу и одвоји их од грчких школа на основу тескере турског министра правде и вера из 1897. године. Циљ турских власти био је да онемогуће даљи развој српских школа, па је у раздобљу 1892-1895. године настојано да се у њима уведе турски језик, од учитеља су тражене дозволе и дипломе које су потврђивали меарифи (вилајетски школски управници). Тако је дошло до затварања школа и хајке на учитеље, носиоце српске културе и националне мисли.¹⁴⁹⁸

Рашко-призренски митрополит Нићифор је тражио од косовског валије да се поштује окружница великог везира из 1891. године и да престане упорно прогањање учитеља. Међутим, турске власти су тврдиле да су се Срби, приликом захтева да се за митрополита у Призрену изабере Србин, одрекли привилегија и пристали да школе потпадну под надзор турских власти. Као аргументе за ову тврдњу турске власти су користиле и то што су митрополити Мелетије и Дионисије неке молбе за отварање српских школа упућивали њима, а не Цариградској патријаршији.¹⁴⁹⁹ Упорно настојање турских власти да за Србе у рашко-призренској епархији не важе патријаршијске повластице, које су представљале основу за њихову просветну аутономију, српској влади је јасно показивало политичке тежње Турке у овој области. Зато је саветовала српске учитеље да одбијају све привилегије које су им турске власти нудиле ако би им меарифи потврђивали сведоџбе или уверења и да најодлучније бране патријаршијске повластице у том крају. Тако се српско школско питање и митрополитске повластице у овој области још више искомпликовало да је постало предмет расправе Порте и Цариградске патријаршије већ и Порте и српске дипломатије.¹⁵⁰⁰

Знајући да у крајњој линији легалан просветни рад Србије међу српским становништвом у Македонији зависи од одобрења турских власти, краљ Александар Обреновић је приликом посете султану у лето 1894. године покренуо низ питања од

школе у овим крајевима, све до ратова 1876-1878. године. (Архив КиМ, ЈМЈ, фотокопија извештаја С. Ристића од 21. V 1911. године; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 119-120.)

¹⁴⁹⁸С. Чановић, *Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми*, Зборник Филозофског Факултета у Приштини, V, св. А, Приштина 1968, 281, ф.н. 3.

¹⁴⁹⁹Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 161.

¹⁵⁰⁰Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, Историја српског народа, VI-1, 298-299.

велике важности за српско становништво. Од султана је добио обећање, поред низа других, да ће наредити косовском, битољском и солунском валији да на основу постојећих школских закона издају дозволе за отварање српских школа у овим вилајетима. По питању признања српске народности у Турској, султан је изјавио да није у стању да то учини, јер се у законима Турског Царства становништво дели по вери, а не по народностима.¹⁵⁰¹

И поред овог обећања, турске власти правиле су и даље велике сметње проширењу и одржавању мреже српских школа, што је изазивало живо реаговање и интервенцију српске владе. Међутим, да се не би довела у питање остварења до којих се с доста напора дошло и не би створиле нове тешкоће у дугом низу већ постојећих, чињени су разни компромиси. Српска влада није могла игнорисати чињеницу да је Цариградска патријаршија и даље остала једини легални носилац права за уређење школског живота у православних хришћанских народа под Турцима. Зато је, поред ангажовања истакнутих људи из грађанског сталежа и просветних радника из ових крајева, српска влада све чешће контактирала са Портом и са Цариградском патријаршијом, чиме је омогућавано оснивање српских школа у областима под турском влашћу.¹⁵⁰²

Заједничком акцијом Краљевине Србије и Срба из Турске, школске 1893/1894 године отворена је српска гимназија у Цариграду, следеће 1894/1895. године у Солуну, Битољу, у Скопљу, продужена основна школа у Приштини, коју су неки називали нижа гимназија јер је радила по наставном плану и програму за I и II разред гимназије који је из Цариграда донео конзул Бранислав Нушић, Виша женска школа у Скопљу, 1897. године и женска гимназија у Скопљу. „Од српских установа, на првом месту вриједна је спомена Српска мушка гимназија, која је интернатски уређена. Она је једна од највећих и најлепших зграда у Скопљу. На десној обали Вардара најестетски се она издиже изнад ниских и незграпних кућерака са својих 40-50 одјељења, ограђена огромном бијелом авлијом, у којој се налази двориште и школски врт са необично лијепо уређеним повртњаком и цвјетњаком, из кога високо деру јаки и дебели млазови умјетнички конструисаног водоскока. Уређење је у интернату скроз модерно. Нарочито се својом љепотом истиче огромна сала са бином за позоришне представе, затим школска капела и купатило. Иако за ову српску установу нису чињене никакве нарочите рекламе, ипак

¹⁵⁰¹В. Ђорђевић, *Србија и Турска 1894-1897*, Београд 1928, стр. 27-33; С. Терзић, *Србија и Грчка ...*, 350-351.

¹⁵⁰²С. Чановић, *Положај српских основних школа ...*, 280.

ниједан странац или путник неће проћи кроз Скопље а да не походи Српску мушку гимназију.¹⁵⁰³

Колики је био значај ових гимназија говори сам број ученика који су их похађали. И поред опште беде и сиромаштва које је владало у то време, прве школске 1894/95. Године у српској гимназији у Скопљу уписало се 58 ученика: 16 из Скопља, 7 из Кратова, по 6 из Тетова и Куманова, по 5 из Велеса и Кочана, четворо из Гостивара, по 3 из Дебра и Кичева, по један из Штипа, Крушева и Прилепа. Упис оволиког броја ученика показује националну свест региона из којих су ученици долазили. Следеће 1895/96. године у српску гимназију у Скопљу уписало се 105 ученика, што значи да се број повећао. Исте школске године у српску гимназију у Цариграду било је уписано 60 ученика, у Солуну 57, а у Вишој женској школи у Скопљу било је уписано 20 ученица.¹⁵⁰⁴

За време постојања српске гимназије у Скопљу, кроз њу је, као и кроз гимназију у Солуну и Учитељску школу у Скопљу, прошло око 1750 православних ученика са турске територије и из Србије и Црне Горе.¹⁵⁰⁵ У Скопљу, Солуну и Битољу, поред ученика из Македоније, школовао се знатан број ученика и из других српских области које су још увек биле под турском влашћу. Највећи број деце учио је у Учитељској школи и Вишој женској школи у Скопљу.¹⁵⁰⁶ Међутим, Србија је настојала да у школамау Цариграду, Солуну и Скопљу прими што више ученика из Македоније, јер су ове школе имале одређене задатке у њеном национално-политичком и културно-просветном плану у овој области. Због тога се у ове школе већ крајем XIX века ограничава упис ученика из северног дела Рашко-призренске епархије (са Косова и Метохије и Рашке области), чији је број до тада био прилично велики, у први план истиче упис ученика из северне Македоније. Ово се може видети из писма рашко-призренског митрополита Дионисија

¹⁵⁰³Т. Крушевац, *Слике из Старе Србије и Македоније*, Дан (Сарајево), I/1905., бр. 1, стр. 126.

¹⁵⁰⁴М. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турском царству за 1895/1896. годину*, Београд 1897.

¹⁵⁰⁵Душан Вулетић, *Полимске свјетилке*, трећи део – Интернет.

¹⁵⁰⁶Из пројекта буџета Краљевине Србије за 1898. годину помоћ је давана за 22 ученице српске више девојачке школе у Скопљу и Солуну које су биле са Косова и Метохије, и то: за 5 ученица првог разреда, седам ученица другог разреда, шест ученица трећег разреда и четири ученице четвртог разреда. Од децембра 1899. године Министарство иностраних дела није школовало питомце са Косова и Метохије изузев одређеног броја ученика гимназија и виших школа или децу заслужних људи за српске интересе у овој области. Тако је гимназију у Скопљу 1899. године похађало 17 ученика са Косова и Метохије који су се школовали о свом трошку (по 6 ученика у првом и другом разреду, три ученика у трећем разреду и два ученика у четвртог разреду). Као питомци Министарства иностраних дела уписана су три ученика у гимназију у Скопљу, једна ученица у вишу девојачку школу у Солуну и један ученик у битолску гимназију. Видети: З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије...*, 160-161.

Петровића, које је 1898. године упутио пријепољском намеснику Јовану Госпићу, у коме му каже: „Управа мушке и женске гимназије у Скопљу писмом својим од 30. августа бр. 1382 извештава нас о своме решењу како ће се ове године у мушку гимназију примити највише 40 ученика, а у женску 20 ученица, и то првенствено из: Скопља, Тетова и Куманова, а затим из Кратова, Кочана, Паланке и Малеша, а на трећем месту долазе из свих крајева наше епархије. А из Берана неће се примити ниједно“.¹⁵⁰⁷ То је остављало утисак да Србија на културно-просветном плану запоставља Косово и Метохију и Рашку област на рачун Македоније. У ствари, реч је била о различитим приликама и интересима Србије у овим областима Турског царства. Док Србија у Рашкој области и на Косову и Метохији није имала такмаца на културно-просветном плану, па се развој српских школа у овим областима од краја 80-их година XIX века одвијао у складу с потребама народа и његових привредних могућности, у Македонији је имала великих тешкоћа због интензивног рада Бугарске и Грчке, нешто мањег и Румуније. Да би парирала пропаганди ових земаља, Србија је морала да поклања више пажње и напора у раду у Македонији.

Отварањем 5. и 6. разреда ове гимназије, у чијим наставним плановима су се налазиле и педагошке науке, пред крај XIX века створени су услови за школовање учитељског кадра за српске школе у Турској. Ови разреди гимназије касније су прерасли у учитељску школу у Скопљу, што је имало велики значај за спремање стручног учитељског кадра.¹⁵⁰⁸

Директори српске гимназије у Скопљу:

1. Иларион Весић, директор српске мушке и женске гимназије у Скопљу– од 1. септембра 1896. до 8. септембра 1897. године.
2. Илија Вучетић (1854–1922), родом из Велике, општина Плав у Црној Гори.
3. Прота Стеван Димитријевић,¹⁵⁰⁹ директор српске гимназије у Скопљу– од 18. августа 1904. до 1. новембра 1905. године.

¹⁵⁰⁷ Педагошки музеј Београда, Писмо рашко-призренског митрополита Дионисија Петровића-пријепољском намеснику Јовану Госпићу, бр. 966, од 5. септембра 1898. године; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 246-247.

¹⁵⁰⁸ Милојко В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турском царству за 1895/1896. школску годину*, Београд 1897; Јагош Ђилас, *Српске школе...*, 246.

¹⁵⁰⁹ Какав је значај Стеван Димитријевић имао за развој српске гимназије у Скопљу говори текст Петра Кочића који је објављен у сарајевском листу „Дан“: „Да се ова наша установа просвјетна модерно усаврши, на томе је неуморно, и дан и ноћ, радио и ради, г. Стево Димитријевић, човјек који је својом тврдом вјером у побједу Завјетне мисли и својим патриотским досадашњим радом с ону страну Качаника толико учинио да је у очима тамошњег нашег народа постао као неки светац, као нека загонетна, митска личност.“ Т.

4. Светозар Томић,¹⁵¹⁰
5. Лука Лазаревић, директор Српске мушке гимназије и Учитељске школе у Скопљу до новембра 1907. године
6. Драгомир Обрадовић, од новембра 1907. до фебруара 1908. године¹⁵¹¹
7. Др Алекса Станишић, доктор педагошких наука, постао директор 1911. године.

Професори српске гимназије у Скопљу и Учитељске школе у Скопљу:

1. Глигорије Елезовић, филолог, радио је као професор у Солуну и Скопљу
2. Ђорђе Пејановић, професор математике и физике, дошао у Скопље из Солуна када се солунска гимназија преселила у Скопље 1910. године. У Скопљу се бавио и новинарским радом. Постао је уредник листа "Вардар".
3. Ђуро Ђукић – Росић, родом из Горажда (Полица – Беране), предавао турски језик.
4. Илија Лалевић,
5. Периша Лакићевић,
6. Мирко Шуњевић, родом из Дапсића код Берана,
7. Душан Лончаревић,
8. Светозар Томић,
9. Миливоје Добросављевић, професор математике и физике, предавао је у Скопљу (1906-1907).

Крушевац, *Слике из Старе Србије и Македоније*, Дан (Сарајево), I/1905., бр. 1, стр. 126; Видети још: Миле Станић, *Михаило Г. Ристић – свештеници са којима сам радио*, Вардарски зборник 1 (1999), 94-97.

¹⁵¹⁰Светозар Томић је после дипломирања на Великој школи у Београду, на Историјско–географском одсеку, 1898. године, упућен је за професора у Скопље да предаје у српској мушкој гимназији. Био је професор (1898–1903) и заступник директора гимназије у Скопљу (1903–1904), и Битољу (1904–1905). Професор у Солуну био је једне школске године (1905–1906). Као професор у Скопљу био је један од оснивача ђачког друштва „Српско коло“, које је било основано 1901, истовремено у српским школама у Скопљу и Солуну. У Скопљу је Управа Друштва била изабрана 21. јануара 1901, а први председник био је Светозар Томић. Када је 1903. године у Скопљу основано и патриотско удружење Српска народна одбрана, Томић је изабран за првог секретара и ту дужност је обављао до августа 1909, када је дошло до реорганизације СНО. Бранко Надовеза, "Светозар Томић – Српски национални радник", Српска слободарска мисао (Београд) 76 (2008), 102-204. Живковић, Христић, Зоран: *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе у Старој Србији и Македонији крајем 19. и почетком 20. века*, Братство XIII, (2009), 193; А. Ж. Новаков, *Средње српске школе у Османском Царству (1878-1912)*, 395, ф. н. 1763

¹⁵¹¹Драгомир Обрадовић, пре доласка у Скопље био је тринаест година професор и директор гимназије у Солуну, а након периода проведеног у Скопљу одлази у Ниш. Б. Вучетић, Извештаји обавештајца дипломати, Писма Богдана Раденковића Милану Ракићу, (1907-1912), *Мешовита грађа*, књ. XXIX (2008), 157, ф. н. 27; Видети још: АСАНУ, Ист. МП, 14331 – 8 (11), Б. Раденковић-М. Ракићу, Београд 21. X 1907; Ђ. Микић, *Под малдотурцима*, Историја српског народа, VI-1, Београд 1994, стр. 343.

10. Милош Перовић, родом из Ужица, предавао психологију, педагогију и филозофију.
11. Петар Ж. Илић, професор музике од 1907. године. Заједно са угледним и школованим Србима обилазио је православне храмове и српски живаљ у Косовском вилајету и бележио све облике народног певања.
12. Александар Прлинчевић, родом из Бабљака код Урошевца, професор историје и географије. Оженио се Даницом Димитријевић, сестром Проте Стевана Димитријевића, тадашњег директора српске гимназије у Скопљу
13. Петар Кочић, професор српског језика од 16. јануара до 1. новембра 1905. год.¹⁵¹²
14. Рајко Караклајић, дошао у гимназију у Скопљу 1908. године.
15. Живко Величковић, наставник цртања.¹⁵¹³
16. Јован Алексић, професор филозофије, постављен је за наставника у Скопској гимназији 1906, а посао је изгубио 1907. године. Каријеру професора наставио је од 1911 до 1927. године.

На иницијативу српског конзула у Скопљу Михаила Ристића и споразума скопског и рашко-призренског митрополита, наставници Богословско-учитељске школе у Призрену извршили су прву ревизију школа у скопској епархији 1894. године. Наставник ове школе Петар Костић извршио је ревизију школа у Куманову, Кратову и Кочану, а Сава Поповић, такође наставник ове школе, извршио је ревизију у школама у Скопљу, Тетову и Гостивару.¹⁵¹⁴

Крајем XIX века, у Солуну су постојале четири српске школе: гимназија,¹⁵¹⁵ две основне школе за мушку и женску децу и српска Виша девојачка школа са интернатом за

¹⁵¹²Петар, Архимандрит Митропан, *Петар Кочић као наставник*, Политика, од 6-9. јануара 1939, Београд 1939. О Кочићевом доласку у Скопље објављена је марта 1905. године афирмативна забелешка у Цариградском гласнику. Непотписани аутор кратког текста са задовољством констатује да је „Српска мушка гимназија и Учитељска школа у Скопљу добила младог и стручног наставника за српски језик – г. Петра Кочића“. (*Цариградски гласник*, год XI, бр. 13, 25. март 1905, стр. 4 - Интернет, Гордана Максимовић, *Кочићева критичко полемичка проза*, стр. 74-77.)

¹⁵¹³Живко Величковић био је и фотографски сарадник часописа Нове Искре за Стару Србију и Македонију. Часопис је објавио његова два фотографска снимка са називима: српкиња из Скопљанске Црне Горе (1905, бр. 1 (јануар), 1) и Гоњење комита (1905, бр. 2 (фебруар),35). Миле Станић, *Михаило Г. Ристић – светишеници са којима сам радио*, Вардарски зборник, Београд 1999, бр. 1, стр. 94, ф. н. 81.

¹⁵¹⁴Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина 1969, 173. ф. н. 425.

¹⁵¹⁵Први званичан предлог за оснивање српских гимназија дао је Аксентије Хаџи Арсић из Приштине. Он је министру просвете и црквених дела августа 1888. године предложио да се оснују по једна пуна српска гимназија у Скопљу и Солуну или Битољу „у којима ће се учити сваколика деца тамошњег народа нашег, који би иначе долазили овамо ради изучавања науке по нашим средњим заводима, и по томе да се обустави даље примање ђака из тих крајева српских у овд. школама, јер свима онима који се овде у Србији уче, отежан је из политички узрока повратак њихов у завичај те се на тај начин непостизава целу коју има то

Српкиње из Македоније и Старе Србије.¹⁵¹⁶ Школске 1894/95, при Основној школи у Солуну отворена је и почела рад Српска гимназија „Дом науке”.¹⁵¹⁷ Српска гимназија била је смештена у две зграде, које су се налазиле у тада најлепшем делу Солуна – Куфаловској махали (звали су је и Нови Солун).¹⁵¹⁸ Нешто касније, школа је премештена у улицу паралелну са кејом, у којој се налазила и српска Виша женска школа.¹⁵¹⁹ Прве школске године у први разред уписано је само 15 ученика. У почетку, је наставни план био исти као у гимназијама у Србији, с тим што је био проширен часовима француског и турског језика.¹⁵²⁰ У куфаловској махали, насељеној Србима из Дебра и солунског вилајета (већином из Куфалова), постојао је и одељак Дома науке за основну наставу, са 35 ученика и ученица и са 2 учитеља. То је била тзв. куфаловска школа. Школа је по турским прописима морала да има власника, Србина, који је за школу одговарао пред турским властима. Гимназија у Солуну прве школске године уписала је 15 ученика у првом разреду. Наредне године уписује се и II разред. У оба разреда било је 41 ученик. Школске 1896/97. године полази трећи разред и на броју је већ 96 ученика. Највећи проблем школе био је недостатак професора.¹⁵²¹

примање наше деце изван граница по овд. шлолама. Међутим, кад они тамо школу сврше лакше им је да добију учитељску службу, код онамошњих црквених општина и на тај начин, за кратко време успеће се да се сузбије бугарска пропаганда по свима крајевима Старе - Праве - Србије и Македоније, те ће престати ова општа невоља, која се у томе погледу за последњих година тако јако почела да осећа.“ Аксентије Хаџи Арсић је такође предложио да се по свим главним варошима као: Велесу, Прилепу, Охриду, Кичеву, Дебру, Штипу, Кочанима, Кратову, Кривој Паланци, Куманову, Приштини, Пећи и Вучитрну и т. д. отворе основне српске школе, одакле ће деца одлазити на своје даље образовање у српске гимназије у Скопљу и Солуну или Битољу. АС, МИД, ППО, 1888, фас. II, ПП бр. 137, Аксентије Хаџи Арсић из Приштине-Министру просвете и црквених дела В. Ђорђевићу, Прокупље 13. VIII 1888.

¹⁵¹⁶И. Иванић, *Македонија и Македонци, опис земље и народа*, II, Нови Сад 1908, 203 .

¹⁵¹⁷Са формално-правне стране није добијена писмена, већ само усмена дозвола. Усмена дозвола је добијена након бројних дописа и ургенција српског конзула у Солуну Владимира Љотића код солунског валије. Писмена дозвола је добијена тек 8. јануара 1896. године. За власника и управника постављен је Петар Костић, који је био њен директор од 1894. до 1897. године. Видети: Стојан Зафировић, *Српске гимназије у Цариграду, Солуну и Скопљу, Историјски преглед њихова живота и рада (1892-1894) - 1934*, Скопље 1934, 179; *Одабране биографије*, Матица српска, том 5, преузето са Интернета 15. 11. 2015.

¹⁵¹⁸И. Иванић, *Македонија и Македонци, опис земље и народа*, II, 196.

¹⁵¹⁹Француски путописац Виктор Берар дао је опис српског конзулата, гимназије и цркве у Солуну. Он сматра да је српска гимназија била најлепшазграда у Солуну. Ентеријер је био украшен сликама српских царева исветитеља. Према Берару, у интернату је живело око 200 ученика који судошли из целе Македоније. (Гордана Благојевић, *Српске школе и настава српског језика у Грчкој у 20. веку*, САНУ, Гласник Етнографског института, књ. 55, бр. 1, Београд 2007, 235).

¹⁵²⁰И. Иванић, *Македонија и Македонци, опис земље и народа*, I, Нови Сад 1906, 205 .

¹⁵²¹*Српске гимназије у Цариграду, Солуну и Скопљу*, у: *Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894-1934*, Скопље 1934, 29-32; Милојко Веселиновић наводи да је школске 1895/96. године у првом и другом разреду било 57 ученика. Види. М. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турском царству за 1895/1896. годину*, Београд 1897.

Наставу у Гимназији у Солуну су изводили учитељи из тамошње српске основне школе, што се лоше одражавало на квалитет наставе. Видан напредак у организацији и раду школе је направљен школске 1897/98. године када су извршене крупне промене доласком из Србије одабраних наставника: професора Васе Димића, који је постављен за директора, Богдана Јанковића, Драгомира Обрадовића и Илије Лалевића, и предавача Михаила Вукчевића. Српски конзулат у Солуну известио је да су 10. септембра 1897. године приспели у Солун новопримљени наставници и да предузимају мере да им турске власти издају дозволе за рад, тзв. русатнаме. Сви ови професори сматрани су као професори на одсуству; редовне плате су примали најпре од школа из којих су дошли, а затим преко Врањске гимназије, док су додатак добијали преко Министарства иностраних дела.¹⁵²² Српска гимназија у Солуну тада је имала већ четири разреда. Сви новодошли професори имали су доста посла док нису нормализовали стање наставе. Најпре су подоста времена потрошили за понављање градива из претходних разреда, па тек онда почели са предавањима. Како се развијала школа и какав су успех постигли ученици почев од школске године 1897/98. до 1900/01, може се видети из следеће табеле:¹⁵²³

Шк. год Разреди Број ученика Завршило разред Понавља разред

1897/98	I-I V	119	104 (87,39%)	15 (12,61%)
1898/99	I - V	122	104 (85,25%)	18 (14,75%)
1899/900	I - V	137	115 (83,94%)	22 (16,06%)
1900/901	I-V I	128	116 (90,63%)	12 (9,37%)

За школу је био значајан догађај отварање петог и шестог разреда. Број ученика се из године у годину увећавао, изузев школске 1900/01. године. Започете су припреме за отварање и VII разреда, јер је био циљ имати потпуну вишу гимназију у Солуну. У

¹⁵²²Плата Богдана Јанковића за октобар 1897.године, коју је добио од Прве београдске гимназије, износила је 211,55 динара у сребру која се замењивала равном сумом у злату.(Плата је била 242,18 динара али се од те суме одбијало 14,31 динар за фонд удовички и 16,32 за порез). Професори су добијали додатак у износу од 1500 динара у злату на годину дана „на достојније заступање“.Плате су биле неуредне; заостајало се каткад у примањима и три месеца.Богдан Јанковић је најпре примао плату од Прве београдске гимназије, а по постављењу 2.октобра 1898. године за професора Врањске гимназије „Немања“ са распоредом у Српску гимназију „Дом науке“, добијао је плату од Гимназије „Немања“ из Врања. Као заступник директора има исти додатак као и професор. Тек је по постављењу за директора 13.јануара 1900. године добио додатак 2000 динара у злату. АС, МИД, ПО 1897, досије II, док. 768; Исто, 1900, досије II, док. 141; Исто, 1901, досије II, док. 228.

¹⁵²³„Просветни гласник“, Београд 1906/9, 261. По Ивану Иванићу у српској гимназији у Солуну, 1897. године било је 4 разреда са 150 ученика и до 20 ученица. Предавања су држали управитељ, 10 професора и предавача. (Видети: Иван Иванић, *Маћедонија и Маћедонци, опис земље и народа*, II, Нови Сад 1908, 203).

новембру 1900. године у гимназији у Солуну формирана је Тачка литерарна дружина „Дојчин“, прва те врсте међу српским гимназијама у Турској. Име је добила по Дојчину, солунском јунаку из наше народне поезије, о коме се пуно учило и чији је култ негован у српским школама у тим крајевима. Извесно време Дружина је издавала свој литографски лист.¹⁵²⁴ Успех ученика је врло солидан и по томе се могла мерити са бољим школама у Србији, што су и министарски изасланици из Србије потврдили. Отварање нових разреда одобравале су турске власти и Министарство просвете из Београда. Гимназију су прве две године похађала српска деца из Солуна, из Солунског вилајета, Косовског вилајета (Призрени Приштина) и Битољског вилајета, која су до њеног оснивања имала могућност да похађају само бугарске, румунске или грчке гимназије. Из следеће табеле може се видети одакле су били ученици Српске гимназије у Солуну:¹⁵²⁵

<i>Подручје</i>	<i>1897/98</i>	<i>1898/99</i>	<i>1899/900</i>	<i>1900/01</i>
Солунски вилајет	91	75	92	76
Косовски вилајет	30	36	47	38
Битољски вилајет	22	21	22	12
Босна и Херцеговина			12	
Краљевина Србија			3	
Црна Гора			3	
Из осталих земаља			2	

Свакако да је највише ученика било из Солуна и Солунског вилајета. Од треће године рада школе уписују се и ученици из других крајева, нарочито из Босне и Херцеговине и Црне Горе. Занимљива је структура ученика по занимању родитеља, што се може видети из следеће табеле:¹⁵²⁶

<i>Од родитеља</i>	<i>1897/98</i>	<i>1898/99</i>	<i>1899/900</i>	<i>1900/01</i>
Чиновника	8	15		
Свештеника и учитеља	8	8		
Трговаца	22	30		
Занатлија	41	37		
Земљоделца	64	42		

¹⁵²⁴ *Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894-1934*, 128.

¹⁵²⁵ *Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894-1934*, 260

¹⁵²⁶ *Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894-1934*, 259

Из табеле се види да је највећи број ученика био из земљорадничких породица.¹⁵²⁷

Стручну контролу вршило је Министарство просвете из Београда. Представник турске школске власти присуствовао је завршним годишњим испитима, присуствовао је и на школским свечаностима, посебно на Видовдан, као и конзули појединих земаља.

Финансирање српских основних школа и гимназија вршила је Србија. Зграде у којој је радила школа, биле су изнајмљиване па је и то био један од проблема. Ова школа имала је свој интернат, који су Турци прихватили из Француске. Ученици су имали униформе (одела).

Почетком школске 1897/98. године извршено је одвајање гимназије од основних школа и образована је гимназија као интернатска школа, основне школе као екстерне.

У првој половини 1897. године добијена је дозвола од турских власти за отварање друге српске основне школе у Солуну. Српска основна школа у солунској махали Вардаркапији отворена је у априлу 1897. године. Школа је имала четири разреда за мушку и женску децу. Ученици су били из Солуна, као и из вароши и села солунског вилајета (Струмице, Кукуша, Дојрана, Ђевђелије и околних села).¹⁵²⁸ Основна правила о српским народним школама у Турској из 1909. године предвиђала да школе могу бити мушке, женске и мешовите.¹⁵²⁹

Почетком школске 1898/99. власти су дозволиле отварање српске Више женске школе у Солуну при Основној школи „Дом просвете“, која је после две до три године рада одвојена од основне школе.¹⁵³⁰

Васа Димић разрешен је од директорства и професуре 16. фебруара 1899. године и стављен на располагање. Истог дана Богдан Јанковић је примио дужност заступника директора школе.¹⁵³¹ Као заступник директора остаје скоро годину дана, да би за

¹⁵²⁷ У овом периоду у гимназијама у Србији преовладала су деца трговаца.

¹⁵²⁸ И. Иванић, *Маћедонија и Маћедонци, путописне белешке*, књ. I, Београд 1906, 206.

¹⁵²⁹ *Основна правила о српским народним школама у Отманској империји*, Скопље 1909. године, члан 7.

¹⁵³⁰ Исто, 252 - ??????

¹⁵³¹ Почетком септембра 1898. године, пре но што ће почети настава, српски генерални конзул у Солуну Павле Денић тражио је од директора Васа Димића да уради правила за вођење економије у Српској гимназији „Дом науке“. Конзул је овај захтев поставио „обзиром на природу свог положаја“ и „на дужност контроле“ и ове школе. Васа Димић је олако схватио овај задатак тако да ни после три месеца није ништа урадио. Енергични конзул је наредио свом чиновнику Михаиловићу да уради ова правила, што је овај и учинио. У завршни део посла: претресање и утврђивање укључио се и сам конзул и Васа Димић, по конзуловом наређењу. Конзул је наредио да се по овим правилима води економија у школи рачунске 1899. године. Васа Димић је потом изјавио „да су правила непрактична и немогућа“ и чак их на професорском савету одбацио. То је превршило сваку меру, јер је по мишљењу Денићевом „ауторитет

директора био постављен 13. јануара 1900. године. Српска гимназија имала је пуну подршку Генералног конзулата Краљевине Србије у Солуну. Преписка са Београдом обављала се преко Конзулата. Конзулат у Солуну вршио је и контролу ове школе. У критичним моментима Конзулат, иако и сам задужен, давао је професорима кредите до добијања њихових плата. Да би помогао гимназијском колективу да одржи слогу и јединство, конзул Христић је почетком априла 1900. године позвао све наставнике да му сваке суботе увече буду гости и да заједнички расправљају сва питања која се тичу школе и наставе, „али да би се они и што чешће састајали“.¹⁵³²

Почетком априла 1900. министар иностраних дела одобрио је предлог директора школе Богдан Јанковић да се из прихода „Дома науке“ утроши 500 - 600 динара за оснивање читаонице, потом и библиотеке.¹⁵³³ Међутим предлог директора Јанковића да се зида нова гимназијска зграда и идејни пројекат који је урадио влада Србије није прихватила.

Почетком школске 1900/01. године отворен је VI разред и започете припреме за отварање и VII разреда, јер је био циљ имати потпуну вишу гимназију у Солуну. Један од највећих проблема у раду школе били су уџбеници, у првом реду за српски језик и историју. Цензура на границама била је ригорозна. У извештају за школску 1900/01. годину директор Јанковић пише „да су наставници где није било уџбеника давали писане табакe.“ Сличних примера било је и са књигама које су дељене ученицима за успех на крају школске године. Многе од њих због цензуре нису ни допремљене у Солун.

Директор солунске гимназије и њени професори имали су бројне обавезе и ван наставе. Сваке недеље и празником ишли су у цркву заједно са ученицима, за време ускршњих празника обавезно су присуствовали дневним и ноћним службама од Великог четвртка па до трећег дана Ускрса. Ишли су на славе у српске куће код родитеља чија деца нису становала у интернату. Такође су дочекивали Србе на своју славу. Професори са директором морали су присуствовати свим приредбама, које би приређивале разне колоније страних држављана.

конзула изнео на тапет професорског савета и омаловажио.“ Конзул моли Владана Ђорђевића, председника Министарског савета, да одмах смени Васу Димића, јер како каже: „налазим да овде, на овој мртвој стражи, не може и не сме бити двојства ни такмичења у старешинству и равноправности, као што се то хоће од неког времена.“ Конзул је за директора предложио Богдана Јанковића. Васа Димић је по кратком поступку смењен.- АС, МИД, ППО 1899, досије II, док.122.

¹⁵³² АС, МИД, ППО 1900, досије II, док. 141.

¹⁵³³ АС, МИД, ППО 1899, досије II, док. 122.

Двадесет деветог јуна 1901. министар је усвојио молбу Богдана Јанковића да га због болести супруге разреши дужности директора гимназије у Солуну и да га упуту на редовну дужност у Србију, с тим да се дужности директора разреши крајем августа 1901. Године, докле ће му се издавати и додатак и да му се плате и трошкови за селидбу до Београда исплате по поднесеним рачунима, а дужност да преда Драгомиру Обрадовићу, професору. О овоме је Министарство иностраних дела 9. јула 1901. известило Министарство просвете у Београду.¹⁵³⁴

Отварање српских грађанских школа у Македонији

Да би смањила број ученика из сељачких и радничких породица уписаних у гимназијама, који због свог социјалног статуса у највећем броју после завршетка ове школе нису могли даље да наставе школовање Србија је доношењем новог Закона о средњим школама од 14. јула 1898. године и његовим допунама од 6. јануара 1900. године сузила мрежу гимназија.¹⁵³⁵ Дванаест дана касније донет је и Закон о народним школама, чија је допуна извршена 6. октобра 1898. године. Овај закон установио је нарочиту врсту школа, тзв. грађанске школе, у које су ступали они који после свршене основне школе нису могли на основу новог Закона о средњим школама да упишу гимназију. Учење у тим школама трајало је три године и није било обавезно. Грађанске школе имале су задатак, „с једне стране да притврде знања стечена у основној школи; с друге стране, да даду знања потребна будућем привреднику“.¹⁵³⁶

Србија је преко својих конзулата спроводила своју просветну политику и у Старој Србији и Македонији, промене које су у Србији настале после доношења ових закона имале су одраза на организацију и рад српских школа у овим областима. Тако су престале да раде продужене школе а отворане су грађанске, чији ученици нису даље настављали школовање, већ су се по завршетку истих укључивали у привреду. Грађанске школе су у организационом погледу биле повезане са основним школама у граду, имале су

¹⁵³⁴АС, МИД, ППО 1901, досије II, док. 228.

¹⁵³⁵Том приликом „укинуто је 10 гимназија и једна реалка, а шест потпуних гимназија претворено је у непотпуне“, тако да је задржано свега 5 потпуних, 6 непотпуних и једна реална гимназија. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића. књ. II*, 275; Ж. Ђорђевић, *Историја васпитања у Срба*, Београд 1958, 79.

¹⁵³⁶С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића. књ. II, (1897-1903)*, 279-283.

заједничког управитеља, наставни кадар, школску администрацију и др. У поређењу с продужном школом план и програм грађанске школе далеко је заостајао. Многи предмети се нису уопште изучавали, из неких предмета био је сужен обим градива. За ове школе није било посебних уџбеника, употребљавани су уџбеници за основне школе, делимично и уџбеници за I и II разред гимназије. У грађанске школе уписивана су углавном мушка деца из градова. Црквени органи морали су се повинovati званичном курсу српске просветне политике и спроводити је у дело. Водећи друштвени слојеви Срба у градовима у Старој Србији и Македонији и крупнији трговци који су се окупљали око црквено-школски општина и митрополија, гледали су на ову школу с неповерењем и потцењивањем. Али, пошто су то били економски најјачи људи у градовима, њима није било тешко да своју децу школују ван Македоније, због приснијих веза с конзулатом, обично о трошку Србије. Пошто сељачкој деци материјални услови нису дозвољавали да се даље школују, гарађанске школе су, према томе, биле углавном намењене мушкој деци ситних занатлија, која су се после завршетка школе запошљавала код својих родитеља и оној из економски слабијих породица. Социјални састав ученика ових школа показује да су они у 90% случајева долазили из сиромашних породица.¹⁵³⁷

Оптерећене многим слабостима, које у овим условима нису могле бити превазиђене, углед ових школа је брзо опадао, са њим и број уписаних ученика. За њихов опстанак све мање су били заинтересовани трговци, еснафи, родитељи ученика, па и црквене општине, тако да процес њиховог гашења нису могле зауставити никакве административне мере. Тако су грађанске школе у овим областима после неколико година престале с радом.¹⁵³⁸

¹⁵³⁷Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 152-153; *Средње српске школе у Скопљу*, Просветни гласник, 1907, бр. 8, 571–577.

¹⁵³⁸Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 153. *Средње српске школе у Скопљу*, Просветни гласник, 1907, бр. 8, 571–577.

Отварање женских занатских и трговачких школа у Македонији

Заједно са гимназијом у Скопљу је 1894. године отворена и Виша женска школа¹⁵³⁹ и три основне. Развој домаће радиности, која је углавном подмиривала све потребе у одећи и обући не само сеоског него и градског становништва, и појава њених производа на тржишту, јер су производи текстилне индустрије споро потискивани, изискивала је потребу за отварањем женских занатских и трговачких школа. У овим школама би се, поред општег образовања, стицала и стручна знања. Овакве школе је требало оснивати у свим градовима и местима где су се могле обезбедити стручне учитељице, утолико пре што се школовање ученица углавном завршавало четвороразредном основном школом. Међутим, чак и званични државни органи гледали су на даље школовање девојака као на другоразредни задатак, што се види из једног предлога српских козула у Скопљу, Солуну, Битољу и Приштини влади Србије. Конзули су навели и образложили да једино у Скопљу постоји потреба да остане радничка женска школа, а да се по нека најбоља ученица даље школује у Србију. У том предлогу ништа се више не говори о потреби отварања женских стручних школа у другим крајевима под Турцима.¹⁵⁴⁰

Овакво уско гледање на школовање женске деце носило је у себи печат патријархалног гледања на жену и њену улогу у друштву. Кад се томе дода конзервативно схватање цркве о жени, онда није тешко схватити зашто се оно у овим крајевима врло споро културно уздизала и није могла да добије одговарајуће место у друштву. С појавом првих школованих учитељица у градовима и неким већим селима, које су дошле из Србије, код људи с патријархалним схватањима и погледима почело је да преовлађује мишљење да је жена способна као мушкарац да обавља друштвене послове. Крајем XIX века и црква је изменила свој однос према примању школованих учитељица. Она је била уверена да ове учитељице одрасле у једној патријархалној средини неће у свом васпитном раду нарушавати оне односе у породици који су се кроз векове изгрђивали, тим пре што су

¹⁵³⁹ Женско образовање и Женска гимназија у Скопљу, "Скопски Гласник", бр. 402, Скопље фебруар 1936, 2; бр. 403, Скопље фебруар 1936, 5.

¹⁵⁴⁰ Ј. Ђилас, Српске школе ..., стр. 152-153, и 155, ф. н. 325; Женско образовање и Женска гимназија у Скопљу, "Скопски Гласник", бр. 402, Скопље фебруар 1936, 2; бр. 403, Скопље фебруар 1936, 5.

ове школе похађале претежно ученице из економски јачих и угледнијих породица, из водећих слојева српског друштва.¹⁵⁴¹

Трговини као једној од најразвијенијих привредних грана у Турској били су потрбни школовани људи. Грађанске школе са онаквим плановима и програмима нису могле да оспособе кадар за ову привредну грану, појављивала се потреба за отварањем нижих трговачких школа у којима је школовање трајало три године. Када су у градовима крајем XIX века почеле да се отварају школе по махалама, онда су неке ученице похађале најближу школу, иако су у граду постојале посебне женске школе.

Отварање српских школа у Битољском вилајету

Пошто је постало јасно да су велике силе решене да одрже целокупност Турске и да током критске кризе неће дозволити отварање Источног питања, српска дипломатија је почела да иде у смеру политике великих сила, своју активност усмерила је ка Турској, тражећи од ње испуњење раније поднетих српских захтева. Због неутралног става Србије према грчко-турском рату 1897. године, Порта је обећавала да ће уважавати њене праведне жеље и захтеве у школским и црквеним питањима у Македонији. Тако је Србија успела да приволи турског султана да крајем априла 1897. године изда ираду којом је наредио битољском и солунском валији да дозволе отварање српских школа у свим местима у којима су молбе уредно поднесене. До добијања дозволе за Битољски и Солунски вилајет Срби су у Битољском вилајету имали своје школе у казама и варошима: Битољу, Прилепу, Крушеву, Кичеву, Дебру, Охриду са српским учитељима, затим не-егзархијске цркве са словенским литургијама и српским свештеницима, као и српске цивилне представнике зване „азе” при нижим, среским меџлисима. Слично стање је било и у Солунском вилајету, посебно у његовом северном делу.¹⁵⁴²

На основу добијене дозволе, Срби у Битољском и Солунском вилајету су после априла 1897. године почели масовније отварати нове или обнављати старе основне школе

¹⁵⁴¹ Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 155-156; *Женско образовање и Женска гимназија у Скопљу*, "Скопски Гласник", бр. 402, Скопље фебруар 1936, 2; бр. 403, Скопље фебруар 1936, 5.

¹⁵⁴² Љубиша Доклестић, *Српско-македонските односи во 19 века до 1897*, Скопје 1974, 396-437; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 299; В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике код српског становништва у Битољском вилајету почетком 20. века*, 48.

из времена пре српско-турских ратова 1876-1878. године. У Битољском вилајету школе су отворене у многим селима битољске, прилепске, кичевске, охридске и дебарске казе, крушевске нахије (битољске казе) и поречке нахије (кичевске казе). Из извештаја велешко-дебарског митрополита Поликарпа, упућеног скопском митрополиту Фирмилијану, види се да је у Дебарском делу епархије школске 1902/1903. године радило 19 српских школа, у којима је било 552 ученика са којима је радило 27 учитеља.¹⁵⁴³ Ово право да и српска народност – службено непризната, односно неозваничена у Турској (као што су биле бугарска и грчка) – може имати своје школе било је засновано на турском државном законодавству о школама, које је дозвољавало да веће сеоске општине могу отворити основне школе са добијеним тзв. русатнамама, чији су службени (јавни) носиоци били мутевелије. Мутевелије су могле бити: сеоски кмет, учитељ, било који угледнији сеоски домаћин, односно црквено-народна општина. Оне су радиле по школском програму за основу наставу у Краљевини Србији, прилагођеном месним приликама и турским прописима.¹⁵⁴⁴

У Битољу је била и српска нижа гимназија са посебним женским одељењем („женска гимназија“). Школама су управљале народно–црквене општине преко црквено-школских одбора, извршни орган били су управитељи школа. Директор српске мушке гимназије био је Михаило Питовић, родом из Битоља,¹⁵⁴⁵ а од 1. октобра 1905. године Светозар Томић.¹⁵⁴⁶

У вароши Охриду је постојала српска основна школа, која је имала пет разреда и била смештена у згради са три школска одељења. Управитељ школе био је Ђорђе Тасић, а учитељи Јефто Грдановић и Христана Тасић. Са њима је радио и Тодор Чакширлијевић,

¹⁵⁴³ В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 38-41.

¹⁵⁴⁴ В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 38.

¹⁵⁴⁵ Исто; Поред школа, у којима су радили српски учитељи, Срби су имали и неегзархијске цркве са словенским литургијама и српским свештеницима, као и српске цивилне представнике зване „азе“ при нижим, среским, мецлисима. Слично стање је било и у Солунском вилајету, посебно у његовом северном делу. Љ. Доклестић, *Српско-македонските односи во 19 века до 1897*, 396-437; Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, 299; В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 48.

¹⁵⁴⁶ О Светозару Томићу (1872–1954) види: Светозар Томић, *Моја служба отаџбини и народу*, Београд, јануар 1939, рукопис, АСАНУ, Историјска збирка бр. 11499, заоставштина Светозара Томића; Петар Шобајић, *Светозар Томић* (30. март 1872–21. мај 1954), Гласник Етнографског института САН, књ. II–III (1953–1954), Београд, 1957, 929–933; Никола Павковић, *Светозар Томић*, Енциклопедија српске историографије, Београд, 1997, 679; Зоран Живковић Христић, *Из писама Светозара Томића Јовану Цвијићу*, САНУ, Вардарски зборник, 6, Београд, 2008, 173–196.

„коме је био задатак да ради на сазнању о покрету бугарског комитета у Охриду и околини“. Иако је школа добро радила, због антисрпских претњи Бугарског егзархата и Македонског комитета родитељима ученика „да ако децу шаљу у српску школу неће им дозволити, нити у цркву примити, она није имала велики број ђака. Шта више, бугарски учитељи терали су старије ученике из гимназије да такву децу туку по улицама и одбијају да у српску школу не иду“. Но и поред тога, из извештаја управитеља охридско-дримколских школа Ђорђа Тасића за 1903. годину види се да су српске школе постојале, поред вароши Охрида,¹⁵⁴⁷ и у неколико села Охридског Дримкола и то: Подгорци, Лабуниште, Боровац (Бороец) и Враништа. Срби су још у неколико суседних села намеравали да отворе своје школе, али је устанак у Крушеву омео реализацију планова.¹⁵⁴⁸

Упркос проблемима у којима су се нашли српски сељаци прилепске казе у току 1903. године, показали су своју велику виталност да истрају на својим правима и да не подлегну процесу денационализације и бугарске асимилације. Од девет великих села ове казе, седам њих се сматрало за „само српска села“ у којима су постојале само српска школа и црква, у једном селу су радиле засебно српска и бугарска школа, а само једно село је било без српске школе и цркве, и сматрало се „бугарашким“. „Само српска села“ била су: Тополчане, Врбјане, Секирица, Зрзе, Риљево, Долгаец и Слепче, у којима је укупно било 348 српских домаћинстава, са укупно 190 ученика. Мешовито српско-бугарско село било је Кривогаштане, са претежнијом српском већином од укупно 115 домаћинстава. И у селу Маргаре, које није имало српску школу, било је 20 српских домаћинстава и Срби су били већинско становништво и оно сматрало српским селом, али је Бугарски егзархат силом основао бугарску школу. У наведених осам српских школа било је укупно 385 ђака.¹⁵⁴⁹

У школама у Битољском вилајету почетком XX века радио је приличан број просветних радника, разног образовног профила и стручности. Највећи број чинили су некадашњи ђаци Богословско-учитељске школе у Призрену, учитељске школе у Скопљу, гимназија у Скопљу, Солуну и Цариграду или београдских виших школских установа.¹⁵⁵⁰ Већина учитеља из овог вилајета били су домороци, који су често радили у свом родном

¹⁵⁴⁷Поред српске основне школе у вароши Охриду постојала је и књижара а планирана је и читаоница. В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 44.

¹⁵⁴⁸В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 44.

¹⁵⁴⁹В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 42.

¹⁵⁵⁰Ж. С. Ђорђевић, *Историја васпитања Срба*, Београд 1958, 72.

селу или у суседству. Учитељи су преко конзулата у Битољу финансирани средствима из буџета Краљевине Србије. Праћење њиховог рада, као и уопште старање о српским школама, за поједине казе на територији Охридске и Битољске епархије, било је поверено просветним инспекторатима, на челу којих су се налазили управитељи варошких и среских школа. У административно-школској мрежи просветних установа у Битољском вилајету школске 1902/1903. године постојало је седам инспектората и то: за Битољско подручје на челу са директором гимназије у Битољу Михаилом Питовићем; за Прилепско подручје на челу са учитељом Димитријем Леринчанцем; за крушевско подручје на челу са учитељом Александром Грдановићем; за Охридско подручје на челу са учитељом Ђорђе Тасићем; За Дебарско подручје ?????; за Кичевско подручје на челу са Марком Церићем и за Поречко подручје на челу са Лазаром Кујунџићем. Праћење рада учитеља, као и школа у целини, вршено је на основу прописа који су важили за школску наставу у Краљевини Србији. Извештаје о раду учитеља, школском раду уопште, утрошку новчаних средстава добијених из конзулата у Битољу за учитељске плате, као и извештаје о приликама на свом подручју од интереса за стручну или национално-политичку проблематику, управитељи су достављали директору Српске мушке гимназије у Битољу Михаилу Питовићу.¹⁵⁵¹ Од мутевелија (муфетиша), инспектора (надзорника) школа који су по турском државном закону о школама у царству из 1896. године морали да имају посебно одобрење од власти, тзв. руснаме, и који су били одговорни за лојалност према властима, поред других имена, помињу се: у селу Крушју Димко Мијаиловић, у Јабланици Митар Ђеровић–Нововић (кога су 1903. године раниле комитетлије) и Јован Костић („настојатељ наших школа“). Поред наведених управитеља школа, од познатијих учитеља по варошима Битољског вилајета били су: у Битољу истицао се учитељ Риста Огњановић, а у битољском селу Лисолају био је познат учитељ Коста Мазаловић; у Крушеву су били познати учитељи Стерија Ставрић, Коста Димитријевић, Ђорђе Бацовић, Антоније Тодоровић;¹⁵⁵² у Кичевској околини су били учитељи Панта Вековић, Косара Вековић, Стерђа Ставрић, Фрусина Павловић; у Поречкој нахији су били учитељи Стојко Јовић, Славе Станојевић, Лазар Орловић, Аритон Поповић, Димитар Теодосић, Данило Поп Ристић, Тома Јанићијевић; у Дебарском Дримколу су били Антоније Петровић, Павле

¹⁵⁵¹В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 44-45.

¹⁵⁵²В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 45.

Ацијевски, Тодор Павловић, Павле Николић, Марко Симоновић, Стамат Михаиловић, Мартин Поповић; у Гостиварској околини били су учитељи Сергије Лазаревић, Јеремија Петровић, Михаило Угриновић, Михаило Десић и Сотир Ђорђевић.¹⁵⁵³

У борби егзархиста и патријаршиста, односно бугарске или српске народности за преминацију у Косовском, Битољском и Солунском вилајету, после Скопског санџака, подручје Битољског и Дебарског санџака сматрало се важним тереном. Српској народности у овој области претила је велика опасност однарођавања од стране Бугарске егзархије, јер је све патријаршијске припаднике српског националног опредељења у северном делу Битољског вилајета прогласила за „србомане“, којима је објавила потајни рат и за његово спровођење ангажовала пробугарску организацију Револуционарног македонског комитета и његове оружане чете. Комитетске оружане чете, које је на више начина помагала и бугарска влада, упадале су у патријаршијска „србоманска“ села, нарочито на подручју кичевске казе, посебно у Пореч, затим у села северног дела прилепске казе, и у Дримкол, да врше масовни терор над становништвом. Но, иако су српски конзули забележили много злочина над српским становништвом које су вршили „људи одређени од нарочите организације на самом терену и по наредби“, иако је „тај терор нарочито много зла нанео мирноме становништву“, Бугарски егзархат од 1897. до 1903. године није имао жељеног успеха. На овој територији требало је изградити нову, савремену школско-просветну и национално политичку организацију, уколико је то било могуће у тадашњим условима. Ова широка акција Србије за црквено-школску и културно-просветну обнову српског становништва у Битољском и северном делу Солунског вилајета, које је своју будућност сагледавало у државној заједници са слободном Србијом, била је на сваки начин успоравана од стране Бугара и њиховог Егзархата. Првих година XX века егзархијској политици пуне дисквалификације и жестоких прогона Срба у Македонији придружила се и Унутрашња македонска револуционарна организација (ВМРО), без обзира на њене унутрашње подвојености, што је нарочито дошло до изражаја у пролеће 1903. године.¹⁵⁵⁴ Митрополијски намесници по варошким центрима у једном

¹⁵⁵³В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 39-41.

¹⁵⁵⁴В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 34-35.

делу Велешко-дебарске митрополије,¹⁵⁵⁵ као и школски инспектори за поједине казе и нахије, уз домицилне свештенике и учитеље, нарочито и мутевелије, азе по варошким меџлисима и сеоским општинама, и епитропи по црквама, као и кметови и кочобаше локалне сеоске управе штитили су српски народ, не само пред турским властима, него и од настојања Бугарског егзархата и Македонског револуционарног комитета за бугаризацијом Срба у Битољском вилајету.¹⁵⁵⁶

Српска основна школа у солунској махали Вардар-капији отворена је априла 1897. године. Школа је имала четири разреда за мушку и женску децу. Ученици су били из Солуна, вароши (Струмице, Кукуша, Дојрана, Ђевђелије) и околних села солунског вилајета.¹⁵⁵⁷ Основна правила о српским народним школама у Турској из 1909. године предвиђала су да школе могу бити мушке, женске и мешовите.¹⁵⁵⁸

Доношење наставни планови и програми и правила за српске школе у Турској

Ангажовани многим школским и национално–пропагандним пословима у областима које су и даље биле под турском влашћу, Министарство просвете и црквених дела Србије и други одговорни органи у Србији касно су почели разматрати питање планова и програма за српске основне школе у Турској. О овоме се тек расправљало на конференцији српских конзула у Скопљу, Битољу и Приштини и шефа Политичко-просветног одељења Министарства иностраних дела Србије Николе Петровића, која је одржана у Нишу 27-29. јула 1899. године. Закључци с те конференције послужили су Политичко-просветном одељењу као смернице за даљи рад на организовању основних

¹⁵⁵⁵ Из извештаја велешко-дебарског митрополита Поликарпа упућеног скопском митрополиту Фирмилијану види се да је у Дебарском делу епархије током 1902-1903. године радило 37 српских цркава у којима је служило 20 свештеника. (В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 38-41).

¹⁵⁵⁶ Међу свештеницима на територији Битољске (Пелагонијске), Охридске и Преспанске патријаршијске митрополије, као посебно значајни свештеници, познати су: у Охридском Дримколу, у селу Подгорцу поп Стеван Крстић (син попа Стојана Крстића, ватреног поборника српске народне мисли, истакнутог борца за права сепске народности и велику препреку продора Бугара у тамошња села, којег је октобра 1890. године убио бугарски владика Синесије који је дошао у Охрид јула 1890. године); (Види: АС, ППО, 1890, ред 206, ПП бр. 1478, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 22. X 1890; Исто, ПП, бр. 1644, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 15. XI 1890; Исто, ПП, бр. 1768, Д. Боди-С. Грујићу, Битољ 2. XII 1890; АС, ПЦ, 1890-1892, поверљива архива, фасц. III, 16 (1891), пов. бр. 45, М. Ђорђевић-С. Новаковић, Београд 24. III 189); у селу Боровац поп Матеја Шуменковић (из чувене српске старинске породице Шуменковић). Такође поп Тасе Коневевић из Крапе, поп Коте из Кривогаштана, поп Никола Наумовић из Врбјана и др. (В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике код српског становништва у Битољском вилајету почетком 20. века*, 45).

¹⁵⁵⁷ И. Иванић, *Македонија и Македонци, путописне белешке*, Београд 1906, стр. 206.

¹⁵⁵⁸ *Основна правила о српским народним школама у Отоманској империји*, Скопље 1909. године, члан 7.

школа у крајевима под Турцима. Један од главних задатака овог одељења био је састављање плана и програма како би се настава у српским школама у Турској поставила на приближно исте основе и учитељи ослободили сталног притиска турских власти. Кориговани планови и програми нису ограничавали учитеље да у наставу унесу садржаје из многих предмета који су развијали патриотска осећања ученика. Уз ангажовање истакнутих просветних радника из Београда Михаила Јовића и Миленка Марковића, Политичко-просветно одељење је утврдило основе за састављање планова и програма за српске школе у Турској. Оне се састоје у следећем:

а) основати стручну комисију која би се бавила питањем планова и програма и израдом упутстава за учитеље;

б) с обзиром на специфичне услове рада у овим крајевима, требало је прописати посебне програме за неподељене школе и комбинована одељења;

в) као основа за састављање наставног плана треба да послуже следећи предмети са наведеним бројем часова:

1. српски језик 7 часова,
2. рачун 5 часова,
3. географија и историја 4 часа,
4. словенски језик 3 часа,
5. веронаука 3 часа,
6. женски ручни рад 5 часова, и
7. певање 2 часа.¹⁵⁵⁹

Комисија за састављање наставног плана и програма за основне школе у Турској, која је радила у саставу: др Никола Ј. Петровић, шеф Политичко-просветног одељења, Михаило Јовић и Миленко Марковић, саставила је наставни план и програм, умножила га у 2000 примерака и доставила школама. Овај наставни план и програм формално је одобрио Главни просветни одбор Рашко-призренске митрополије епархије.¹⁵⁶⁰ Њиме је било прописано за сваки разред који ће се предмети учити и са којим фондом часова, и то:

У првом разреду учило се шест предмета, укупно 22 часа

¹⁵⁵⁹ К. Цамбазовски, *Културно-општествение врски на Македонците со Срија во текот на XIX век*, Скопје 1960, 285; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 182-183; В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике ...*, 32; В. Зарковић, *Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века*, 111.

¹⁵⁶⁰ Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 183.

1. Наука хришћанска	- 2 часа	4. Цртање	- 2 часа
2. Српски језик	- 10 часова	5. Певање	- 2 часа
3. Рачун	- 4 часа	6. Гимнастика
и дечје игре	- 2 часа

У другом разреду учило се осам предмета, укупно 22 часа

1. Наука хришћанска	- 2 часа	5. Рачун	- 3 часа
2. Српски језик	- 7 часова	6. Цртање	- 2 часа
3. Земљопис	- 2 часа	7. Певање	- 2 часа
4. Основи природних
наука и јестаственица
са пољ. поукама за
сеоске школе	- 2 часа	8. Гимнастика
и дечје игре	- 2 часа

У трећем разреду учило се десет предмета, укупно 24 часа

1. Наука хришћанска	- 2 часа	6. Земљопис са
хришћ. светињ.	- 3 часа
2. Српски језик	- 10 часова	7. Цртање	- 2 часа
3. Словенски језик	- 2 часа	8. Лепо писање	- 1 час
4. Основи природних
наука и јестаственица
са пољ. поукама за
сеоске школе	- 2 часа	9. Певање	- 2 часа
5. Рачун	- 3 часа	10. Гимнастика
и дечје игре	- 2 часа

У четвртном разреду учило се једанаест предмета, укупно 25 часова

1. Наука хришћанска	- 2 часа	7. Рачун	- 2 часа
2. Српски језик	- 4 часа	8. Цртање	- 2 часа
3. Словенски језик	- 1 час	9. Лепо писање	- 1 час
4. Хришћанске светиње	- 4 часа	10. Певање	- 2 часа
5. Земљопис	- 3 часа	11. Гимнастика	

6. Основи природних наука и јестаственица са пољ. поукама за сеоске школе - 2 часа и дечје игре - 2 часа

Овакав наставни план у потпуности је важио за мушке основне школе, док је у наставном плану за женске основне школе изостављено учење словенског језика у III разреду са 2 и у IV разреду са 1 часом, али је у свим разредима женских основних школа уведен као посебан предмет Женски ручни рад с поукама за домаћице, у I са 2, у II са 4, а у III и IV разреду са 5 часова. Према томе, укупан недељни фонд часова у женским основним школама износио је: у I разреду 24, у II 26, у III 27 и у IV разреду 29 часова.¹⁵⁶¹

Када се упореди овај наставни план и програм са претходним плановима и програмима, по којима су радиле српске основне школе у Турској, уочава се напредак у увођењу нових предмета, тако и у проширивању обима и садржаја градива из ових предмета. Иако је по овом плану и програму школа увела нове предмете из друштвених и природних наука и тако своју образовно-васпитну функцију остваривала и на новим садржајима, црква је водила рачуна да се у програме не унесе градиво које би код ученика стварало представе о свету и животу које би биле супротне тумачењу религије. На основу фонда часова и програма појединих предмета види се у ком се обиму обрађивало градиво тог предмета и колико се водило рачуна о корелацији наставе кроз цео програм. Тако је на религиозно васпитање ученика, поред предмета науке хришћанске, много утицао и садржај наставног програма за словенски језик који је, како се може видети у горе наведеном списку предмета по разредима, био уведен од трећег разреда основне школе са фондом од два часа недељно. Учење овог језика почињало је упознавањем слова и гласова, затим се прелазило на читање молитава, црквених песама, апостола и прича о Христу. На крају су читани чланци писани старим правописом. Такође, на религиозно васпитање ученика утицао је и садржај наставног програма за предмет певање, који је поред певања световних песама обухватао и певање црквених песама и одговарање свештенику приликом богослужења. Ученици су заједно с учитељем морали недељом и празником ићи у цркву. Задатак да код ученика развијају религиозна осећања имале су и наставе предмета хришћанске светиње, који се по овом плану и програму учио у III и IV

¹⁵⁶¹ „Цариградски гласник“, Цариград 12. јуни 1902; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 183-184.

разреду, и цртања, која је била заступљена у сва четири разреда а почињала је у првом разреду са цртањем крста.¹⁵⁶²

Овим наставним планом и програмом настави српског језика поклањала се посебна пажња, те му је био дат, у односу на остале предмете, одговарајући број часова у свим разредима. Основни образовно-васпитни циљ наставе овог предмета био је да оспособи ученике да лепо читају и пишу и да своје мисли могу правилно усмено и писмено изразити. Такође, из више разлога, велики значај придавао се правилном говору. Вишевековни живот под Турцима у многome је утицао на развој језика. Усвојене су многе турске речи, а и изговор и акцентовање били су неправилни. Језик се није могао развијати и због недостатка штампе и књиге. Свесни образовно-васпитног значаја наставе матерњег језика, састављачи програма захтевали су од учитеља да ученике оспособе да правилно, лепо и с разумевањем читају и да прочитано репродукују својим речима. Главни васпитни циљ наставе овог предмета остваривао се читањем уметничке и народне књижевности, јер се упознавањем лепоте и богатства језика развија љубав и патриотизам ученика. Због тога је рецитовање, као уметнички облик говора, нашло своје место у програму и од учитеља се захтевало да ученици знају напамет све обрађене рецитације. Да би настава српског језика могла постићи свој образовно-васпитни циљ, програм овог предмета је израђен на принципу поступности (спирално програмирање наставних садржаја), јер је из разреда у разред стално прошириван како у погледу вежбања правилног говора, течног читања са објашњавањем и препричавањем прочитаног, као и лепог писања по прегледу, тако и из граматике где се учило о врстама речи, о реченици и њеним деловима, разликовање падежа, рода, броја, глаголских времена, познавање и употреба знака инерпункције, и др. Програм је, такође, предвиђао да ученици у току године науче напамет 5-6 лакших песмица и краћих прозних састава.¹⁵⁶³

Позитивна страна наставног плана и програма састојала се још и у томе што су њиме били јасно формулисани образовни и васпитни циљеви сваког предмета и на основу тог предмети су добили одређено место у наставном плану. По овом наставном плану школе су радиле до 1906. године. Тада је прописан нови који је штампан исте године у Београду под називом „Наставни план и програм за српске основне школе у Турској

¹⁵⁶²Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 185.

¹⁵⁶³„Цариградски гласник“, Цариград 12. јуни 1902; Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 188.

царевини“, по коме су школе радиле до краја турске владавине у Старој Србији и Македонији 1912. године.¹⁵⁶⁴

Наставни планови и програми који су од 1896. године рађени за српске школе у Турској водили су рачуна о специфичним условима под којима су радиле поједине школе. Већина сеоских школа у Македонији, због малог броја ученика, све до ослобођења 1912. године биле су неподељене па је учитељ радио истовремено са сва четири разреда. Због тога је, као и због других специфичних услова у којима су радиле, рад у таквим школама био је посебно напоран. Зато су уз програме појединих предмета биле дате напомене, које су објашњавале да се наставне целине у неподељеним школама могу сажимати приликом обраде. Од деведесетих година XIX века бројно стање ученика у градским школама у Македонији било је нешто повољније, већина одељења имало је свог учитеља. Пошто се сматрало да дужим радом са истим разредом учитељ се боље оспособљава за рад, у већини школа је била уведена пракса да учитељи не воде једну генерацију ученика током целог четворогодишњег школовања, већ да неколико година узастопно раде са једним истим разредом. Међутим, то је имало и негативних последица, како на образовну тако и на васпитну страну наставног процеса. Од деведесетих година XIX века у неким школама у Македонији се женска деца издвајају у посебна одељења и са њима су радиле учитељице. Због малог броја ученица у разредима, већином су прављена комбинована одељења са два или четири разреда.

Радно време у току једног дана било је различито распоређено. Увођењем разреда и одређивањем предмета који ће се у сваком разреду учити, тј. разредно-часовно-предметног школског система постављао се пред учитељима захтев да унесу у организацију наставног рада новине које су до тада у старој школи биле непознате, а нарочито извођење наставе по утврђеном распореду часова и планирање наставног рада из свих предмета за одређено време. До ослобођења настава у школама била је целодневна, сем четвртка по наставном плану и програму из 1896, или среде по наставном плану и програму из 1901. године, када се после подне није одржавала. Основним правилима о српским школама у Отоманској империји из 1909. године поново је одређено да се четвртком после подне не изводи настава.¹⁵⁶⁵

¹⁵⁶⁴ Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 184 – 185; С. Чановић, *Положај српских основних школа ...*, 298.

¹⁵⁶⁵ Ј. Хаџи-Васиљевића, *Просветне и политичке прилике ...*, 114-115.

При састављању планова наставног градива учитељи су водили рачуна да се градиво предвиђено програмом равномерно расподели на месеце и даље на недеље, остављајући потребан број часова за понављање и утврђивање пређеног градива. Иако су неке црквено-школске општине обавезивале уговором поједине учитеље да наставу изводе као што се то ради у Србији и другим земљама, елементи планирања наставног рада у српским школама у Македонији пре 1890. године се могу наћи само код једног малог броја школованих учитеља који су дошли из Србије. Те године је у Македонију дошла једна група младих учитеља, који су се у току редовног школовања на учитељској школи у Београду оспособили за планирање наставног рада.¹⁵⁶⁶

Образовни циљ наставе истицао је као основни задатак стицање знања, те је било потребно, преко одговарајућих облика рада, проверити успех ученика и утврдити какав је ниво њиховог знања из појединих предмета. Проверавање се спроводило у току школске године и на крају, када су ученици полагали годишњи испит пред комисијом, у присуству чланова црквено-школске општине, родитеља, често и представника турске власти. Испити на крају школске године су у почетку имали више манифестациони карактер, јер су се сводили на школску свечаност с културно-забавним програмом, којим је обележаван и завршетак рада у школама. Крајем XIX века на годишњим испитима испитивани су у присуству школског ревизора и родитеља ученика само бољи ученици. На основу њиховог знања ревизор, односно школски надзорник, давао је учитељу оцену о његовом раду за протеклу школску годину. И тада се сваки годишњи испит завршавао скромном свечаношћу и певањем научених песама. Међутим, почетком XX века годишњим испитом су били обухваћени сви ученици и из свих наставних предмета. Испитивао их је сам учитељ, и том приликом давао закључне оцене из наставних предмета и владања, на основу којих је и одређивао успех сваког ученика. „Ученик се може превести из млађег разреда у старији само тако, ако резултату који се изведе из опште-годишње и ваше оцене нема више од једне слабе оцене из научних предмета, или од две слабе из вештина. Но, из српског језика не сме ни један ученик који прелази у старији разред имати слабу оцену. Оцена из женског ручног рада равна се са оценом осталих научних предмета“, стоји у Упутству за школе из 1902. године.¹⁵⁶⁷ Свечани део годишњег испита од 1902. године имао

¹⁵⁶⁶Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 216

¹⁵⁶⁷„Цариградски гласник“, Цариград 13. јуни 1902.

је шири карактер и превазилазио је уску школску свечаност, јер су се поред родитеља ученика у школи окупљали народни прваци, чланови црквено-школских општина и школског одбора, представници турских локалних власти. Тако су ови испити уједно постали и манифестације од национално-политичког значаја за чување народног духа и традиције и за развијање националне свести српског становништва у Македонији.¹⁵⁶⁸

Формирање Патријаршијског Главног просветног савета

Окружницом великог везира од 23. јануара 1891. године обавештавају се вилајети и независни окрузи (мутесарифлуци) да су црквене привилегије „Рум (православној) Патријаршији“ потврђене, разрађена су овлашћења дата Патријаршији и дата упутства за њено спровођење. Што се школства тиче, наводи се углавном оно што је речено и у самој потврди патријаршијских привилегија.¹⁵⁶⁹ Уз ову везирову окружницу ишло је и писмо цариградског патријарха Дионисија упућено свим митрополитима. Патријарховим писмом, између осталог, ближе је објашњена потреба и начин формирања школских одбора, као и њихова права и дужности у решавању школских и просветних питања на основу овлашћења датим од стране Порте Цариградској патријаршији. Најпре је формиран при Патријаршији Главни просветни одбор, који ће се бавити „просветним пословима православних у Цариградској архиепископији“ а затим и Главни просветни одбори при митрополијама, који су се старали о школству на њиховој територији. Патријаршијски Главни просветни одбор израдио је свој Правилник, којим су одређена његова права, дужности и организација. У Правилнику Патријаршијског Главног просветног одбора пише да одбор, чије је седиште у Патријаршији, управља просветним пословима у Цариградској архиепископији. Он је имао печат са насловом „Патријаршијски главни Просветни одбор“.

Оснивање једне овакве институције у време кад је требало решавати многа темељна питања школског живота, која је под окриљем Цариградске патријаршије обједињавала снаге и подстицала развитак школства, имало је велики значај. Он се, уз

¹⁵⁶⁸ „Цариградски гласник“, Цариград 10. септембра 1904.

¹⁵⁶⁹ *Опште одредбе о управи црквених и народних послова под управом Васељенског престола*, Београд 1900, 230-238.

помоћ просветних радника и истакнутих људи из грађанског сталежа, морао борити да школство што пре извуче из нарушених али још присутних старих педагошких схватања. Овај орган је био у ситуацији да поставља темеље савременијем школству у врло тешким друштвено-политичким приликама. Састав Патријаршијског Главног просветног одбора сачињавали су: један члан Светог синода (председник одбора), један члан Народног мешовитог сталног савета који брине о општим пословима па и о просветним, два световна лица и три свештеника, који се одликују „образованошћу, искуством и чврстим карактером”. Имао је плаћеног секретара „клирика, свршеног ученика богословске школе“, чија је дужност била да води административне послове одбора.¹⁵⁷⁰

У чл. 9. Правилника конкретно су наведене дужности овог органа: „Одбор надгледа православне школе, школске одборе, учитеље и учење и све што се односи на правилну радњу школа и ради сагласно наредбама општег народног канонизма и окружници Везирској од 22. иамазиул-ахира 1308“. Може се закључити да су овлашћења Одбора била на питањима унутрашње организације рада школа, док су питања опште просветне политике, школски систем и друга и даље остала у надлежности турске државе. Правилником је одређен и поступак при доношењу одлука, процедура гласања и правни лек у жалбама против одлука Одбора. Чланом 10. Правилника регулише се поступак за одобрење школских уџбеника од стране одбора: „Они ће их прегледати и видети –шта има тамо –да ли не садржи што противно вери, моралу и државној управи... Свака књига која није одобрена овим Одбором забрањује се за школску употребу а кривац ће се казнити губитком службе. Патријаршија објављује сваке године, јула месеца, списак свих одобрених уџбеника“. Међутим, обзиром да је највећи број књига који се користио у српским школама у Турској штампан у Србији, турске власти су задржавале контролу над издавањем и употребом уџбеника за српске школе. Сваки одобрени уџбеник морао је носити ознаку да је „одобрен за српске народне школе у Отоманској царевини“.

Правилник предвиђа да Одбор даје и мишљења о питањима која се односе на унапређење наставе у школама. Одређени су му и следећи задаци: 1) „Одређује општи наставни план разних степена образованости, по којима управитељи школа састављају посебне распореде. 2) Потврђује распореде и преко надзорника или преко својих чланова

¹⁵⁷⁰ *Опште одредбе о управи црквених и народних послова...*, *Правилник патријаршијског Главног просветног одбора*, Београд 1900, 179-183; С. Чановић, *Положај српских основних школа ...*, 285.

надгледа да ли се исти тачно примењују. 3) Кад год за сходно нађе позива и друге особе, које се научношћу и искуством одликују, да се са њима саветује о бољем и једнообразном методу предавања (или о успеху једнообразног предавања према реченом распореду) и о свему што се односи на умни или морални напредак школа“. Правилником је регулисан и избор школских надзорника. Бирала су их два тела: Мешовити савет (шире тело које се поред осталог стара о општим питањима управљања школама) и Главни просветни одбор. „Ради избора надзорника одбор кандидује три лица од клирика, која се одликују знањем и образованошћу“. Нормиран је поступак при отварању школа и прецизирана права Одбора у том поступку, издавање учитељских дозвола за рад (према њиховим квалификацијама), вођење школске администрације, уговарање рада са учитељима, обављање испита и обавеза школе према парохијама.¹⁵⁷¹

Сличана је била структура, као и права и дужности Главних просветних одбора при митрополијама. Њима није била стриктно одређена структура али, како смо видели у наведеном патријарховом писму митрополитима је стајало упутство којим се инсистирало „дужни сте пазити при избору одбора школског. Који треба да буде под Вашим председништвом, да се састави из лица часних, способних и који уживају добро уважање општине и митрополије, која су дужна и кадра доиста радити под председништвом Вашим или Вашег заступника; 2. При избору учитељског особља, које бива у седници школског одбора, треба пазити, да буду они (учитељи) не само образовани и способни за учитељски њихов рад, него и поштени, пример у моралу и образац здравог свог образовања да дају; и тако их ценити и снабдевати сваке године својом нарочитом сведоцбom“.¹⁵⁷² Главни просветни одбори при митрополијама били су стручно-инструктивни органи митрополита преко којих су они обављали надзорничку службу (инструктивни и инспекцијски посао) у школама у својој епархији.¹⁵⁷³

У казама су деловали општински (школски) одбори, у школама школски одбори и управитељ школе. Школски одбори су од свог оснивања имали у свој делокруг рада материјално-финансијска питања школа и наставе, бригу око решавања персоналних питања и плата за учитеље, опремање школа училима и књигама, старање о школским

¹⁵⁷¹С. Чановић, *Положај српских основних школа ...*, 286.

¹⁵⁷²*Опште одредбе о управи црквених и народних послова...*, Патријаршијска и Синодална окружница, Београд 1900, 209-210; С. Чановић, *Положај српских основних школа...*, 285.

¹⁵⁷³С. Чановић, *Прве ревизије српских школа у Турској и један документ о ревизији школа у приштинском санџаку*, Зборник за историју школства и просвете, Загреб 1964, 144.

зградама, школским имањима, па и о исхрани и осталим видовима помоћи сиромашним ученицима. Управитељ школе је био непосредни управни орган и стручно-педагошки инспектор и инструктор. Управитељ је задржао овакву улогу све до ослобођења ових крајева. Поред ових органа постојале су и турске просветне комисије а у вилајетима просветни инспекторати, који су такође имали одређена права и дужности према српским школама а посебно: контролу оснивања школа, проверу колико су испуњени законом одређени услови за звање учитељ и потврђивање сведоци, у једном периоду и обављање стручних испита, издавање дозвола за подизање школских зграда и сл.¹⁵⁷⁴

Главни просветни одбор Рашко-призренске митрополије 30. маја 1902. године донео је у Призрену документ под називом „Упутства за школске надзорнике Рашко-призренске епархије“, објављен у Цариградском гласнику 13. јуна 1902. године. Из Упустава се види да је надзорничка служба у време његовог доношења имала основни циљ да преко инспекцијских контрола и педагошко-инструктивним радом утиче на осавремењивање васпитно-образовног рада. Надзорници су вршили преглед рада једном годишње, при крају школске године. Учитељ је оцењиван на основу општег утиска надзорника о нивоу знања деце. У Упуствима су дате инструкције како надзорник треба то да ради. Наглашава се да надзорници инсистирају на активан, сврсисходан однос учитеља према наставним садржајима, полазећи пре свега од потреба ученика и средине у којој школа ради. Надзорник није оцењивао само учитеља већ и ученике. Успех ученика се одређивао на основу годишњих оцена учитеља и оцена надзорника.¹⁵⁷⁵

Доношење „Правила о плати учитеља и учитељица основних школа у Старој Србији и Македонији“ 1898. године

Када је 1898. године Краљевина Србија донела Закон о народним школама, њиме је, поред осталог, регулисала права и дужности учитеља. Иако је тај закон званично важио само на њеној територији, по његовим одредбама, тамо где се могло и у којој мери се могло, радили су и учитељи у српским школама у Старој Србији и Македонији. Пошто су српске школе у Старој Србији и Македонији биле у другој држави, брига о њима није била

¹⁵⁷⁴С. Чановић, *Прве ревизије српских школа у Турској и један документ о ревизији школа у приштинском санџаку*, 286-287.

¹⁵⁷⁵Исто, 288-289.

у надлежности Министарства просвете и црквених дела, већ је просветна политика према овим сународницима била поверена Министарству иностраних дела. Оно је преко конзулата у Турској финансирало рад школа, обезбеђивало учитељима плате и на предлог конзула и митрополита вршило размештај учитеља, додељивало стипендије (благодејаније) за школовање питомаца из Старе Србије и Македоније по школама различитог ранга у земљи и иностранству.

Министар иностраних дела донео је 1898. године „Правила о плати учитеља и учитељица основних школа у Старој Србији и Македонији“, којима су прецизирани новчани износи редовних примања просветних радника и услови за добијање периодских повишица. Правилник је предвиђао да повишицу сваке пете године могу добити само они учитељи који се покажу добри у раду у школи и ван ње. Рад у школи оцењиваће надзорници, које ће власт одређивати преко године, кад за то потребно нађе, и о испитима. О раду ван школе биће надлежан да даје оцене само конзул у чијем је реону учитељ. Од учитеља се тражи да у настави примењује принципе савремене педагогије, а ван школе да му „владање и понашање у сваком погледу буде беспрекорно, како би својој околини служио као углед у свему, и тиме придобијао присталице за нашу народну ствар“. Иако су наменске школе обезбеђивале довољан број квалификованог учитељског кадра, у основним школама у овим областима још увек нису у потпуности били замењени учитељи без школских квалификација, на истом послу налазили су се учитељи са различитим степеном стручне спреме. Правилима о плати учитеља и учитељица, према школској спреми, учитељи су ранжирани у четири групе и за сваку групу одређена висина њиховог ночаног примања:

1. Учитељи са завршеном Учитељском школом, Богословијом или Вишом женском школом имају почетну плату 840 динара у злату, а завршну 2400 динара годишње.
2. Учитељи са Призренском Богословијом или са 6. и 7. разредом гимназије имају почетну плату 720, а завршну 1920 динара у злату, годишње.
3. Учитељи са 5 разреда гимназије или Призренске Богословије имају почетну плату 600 динара, а завршну 1400 динара у злату.

4. Учитељи са завршеном курсом Светосавске приправне школе или са недовољном спремом, имају почетну плату од 480, а завршну од 1120 динара у злату годишње.

Овлашћени представници учитеља на зборовима су процењивали да су „Правила о плати учитеља и учитељица основних школа у Старој Србији и Македонији“ из 1898. године унела више реда у награђивање и отклонила нелогичност „да су неки учитељи са мање година службе и са мањом спремом били боље плаћени од оних, који су имали више година службе и већу спрему, па, према томе, и више заслуга“.¹⁵⁷⁶ Они су у писму министру иностраних дела Краљевине Србије Владану Ђорђевићу затражили да се „Правила о плати учитеља и учитељица основних школа у Старој Србији и Македонији“ из 1898. године допуне одељком о учитељским пензијама. Том приликом нагласили су да учитељима без пензије и породицама умрлих учитеља „не преостаје ништа друго, него да пруже руку и да просе. Овлашћени смо да Вас најпонижније замолимо да изволите ствар о нашој пензији што пре уредити. Ми верујемо, Господине Министре, у Вашу добру вољу да ћете нам притећи у помоћ, те да се тврдо надамо да ће нам се молбе уважити. У исто време молимо Вас, да се нарочито при одређивању година службе изволите обазрети на наше мучне прилике и на разноврсне тегобе с којима се овдашњи учитељи имају борити.“¹⁵⁷⁷

У Србији је 1904. године донет Закон о народним школама, по коме је изршена класификација учитеља према учитељској спреми на сталне и привремене. За сталне учитеље било је шест периодских повишица и са 32 године радног стажа стицала се пуна пензија. Позитивна тековина овог закона била је сталност учитеља. „Стални учитељи-це уживали су бенефицију некретности, сталност у месту службовања. Службу су могли изгубити само због доказане тешке кривице ради чије је санкције била условно потребна и сагласност Главног просветног савета. Отпуст се, иако је утврђена кривица, није могао перфектуирати без ове сагласности“.¹⁵⁷⁸

¹⁵⁷⁶ Олга Николић, *Права и дужности учитеља у старој Србији и Македонији*, Баштина (Приштина), бр. 7 (1996), стр. 124, ф. н. 2.

¹⁵⁷⁷ Исто, стр. 124, ф. н. 3.

¹⁵⁷⁸ Драгомир С. Петковић, *Материјално-правни положај учитеља народних школа од уједињења до данас*, *Учитель*, Београд, фебруар 1939, стр. 376; Јагош Ђилас, *Српске школе...*, 256.

„Цариградски гласник“ 1892-1905

Све до осамдесетих година 19. века у Старој Србији и Македонији су били веома тешки услови за неки интензивнији рад на народном просвећивању и буђењу народне свести. „У земљи где је главна и непрестана брига да се живот очува, да се са тешком муком заради и од отимача сачува насушни хлеб; где је до скоро било опасније носити књигу него картинку или бомбу, не може бити места никаквом јачем духовном раду. За дуго времена, за старосрбијанске љубитеље књига, велика је срећа била ако се, пркосећи огромним опасностима, могла прокриумчарити и са великом опрезношћу, од руке до руке, дотурати каква „Песмарица“, какав роман Милована Видаковића, ређе каква историја или који од београдских листова.“¹⁵⁷⁹ Од деведесетих година XIX века почиње живљи и интензивнији рад на народном просвећивању. У Стару Србију и Македонију долази једна група младих учитеља, који су се школовали у Београду, чиме су створени услови да се у овим областима отвара више основних школа и повећа број средњих школа.

Издавање листа на српском језику у Цариграду био је један од главних задатака српској влади, све до 1895. године када је почео да излази недељни лист „Цариградски гласник“. О покретању оваквог листа почело се поново размишљати од 1892. године. Постојала су два пројекта у којима је разматран профил будућег листа. Један од пројеката поднео је Милојко В. Веселиновић. У вези с тим познати преводилац и књижевник Петар Митропан каже: „Пољуљан Абдул-Хамидов режим олакшао је остварење тог подухвата, који је имао огромно политичко значење. О покретању једног српског листа у Цариграду, који би служио као застава за српске националне елементе у Отоманском царству, мислило се и вентилирало питање још у почетку деведесетих година прошлог века.“¹⁵⁸⁰

У периоду од 1895. до 1909. године у Цариграду штампан је на ћириличном писму српски часопис „Цариградски гласник“, који је излазио једанпут недељно. Цариградски гласник је први лист који је у Турској излазио само на српском језику. Пре њега, од 1871-

¹⁵⁷⁹М. Ђорђевић, *Књижевност у Старој Србији и Македонији*, Босанска вила, бр. 20-22, Сарајево 1. октобра 1910, 324.

¹⁵⁸⁰Петар Митропан, *Предлози о покретању Цариградског гласника*, Јужни преглед, часопис за науку и књижевност, бр. 5, Скопље мај 1936, 166; Пројекат програма првог листа који је излазио само на српском језику, који је предложио заслужни национални радник Милојко В. Веселиновић, као и доцнија представка Никодима Савића о његовом оснивању, налази се у архивској збирци др Јован Хаџи-Васиљевић. (Архив Народне библиотеке Србије у Београду, Збирка Јована Хаџи-Васиљевића, Преписка Милојка В. Веселиновића.)

1874. године, излазио је у Призрену лист ”Призрен”, као вилајетски лист али на турском и српском језику. Када је седиште вилајета пренесено у Приштину, у Приштини је у периоду од 1877-1884. године излазио лист „Косово“, такође на турском и српском језику.¹⁵⁸¹ Први број Цариградског гласника изашао је у суботу 14. (27) јануара 1895. године, на дан Светога Саве, а последњи број, такође, у суботу 10. октобра 1909. године. Гласник је излазио једном недељно, четвртом, петком или суботом. Интересантно је запазити да је исте године када је лист престао да излази одржана Прва скупштина Отоманских Срба.¹⁵⁸² Иако је био цензурисан од турских власти, ”Цариградски гласник” је обавештавао ширу јавност о политичким догађајима и друштвено-политичким приликама у Турском царству¹⁵⁸³ и у другим земљама. Доносио је извештаје о стању у српским школама у појединим деловима Турске, о испитима на крају школске године,¹⁵⁸⁴ о светосавским прославама у најзабаченијим српским сеоским школама¹⁵⁸⁵ и друге вести. Осим тога, објављивао је педагошке чланке, којима се надокнађивао недостатак

¹⁵⁸¹Петар Митропан је сматрао да је Цариградски гласник први српски лист у Отоманској империји, иако су Цариградском гласнику на овоме тлу претходила два листа на српском језику. Свој став објашњава на следећи начин: „Званични вилајетски органи Призрен и Косово који су излазили раније на турском и српском језику, а служили интересима турске владе, не рачунамо у српску штампу.“ Види: Петар Митропан, *Прилози за историју штампе на Југу: Цариградски гласник 1892-1908, год.*, Јужни преглед, часопис за науку и књижевност, бр. 5, Скопље мај 1936, стр. 198, напомена бр. 1.

¹⁵⁸²Даница Петровић, *Српско црквено појање – Св. Литургија: Записи по певању хришћана и муслимана у околини Скопља и на Косову (1910)*, Вардарски зборник, бр. 1, Београд 1999, 233.

¹⁵⁸³Са симпатијама се у листу писало о оним представницима турске цивилне и војне власти који су као хумани људи помагали рају. Као пример се наводи командант гарнизона у Биљачи (Пршевска каза) јузбаша (капетан) Демир-беј који је чинио многа добротинства (саградио два моста на речици Биљачи) и због тога уживао углед и поштовање код свих грађана, без обзира на национално и верско опредељење. Кад је добио унапређење и прекоманду за Цариград, испратили су га на железничку станицу и Срби и турци. *Цариградски гласник*, Цариград 6. априла 1900. године. Као сличан пример гласник наводи и шефа железничке станице у Жбевцу ефендију Мелконијана који је због благонаклоног односа према српском становништву био одликован од краља Александра. Таковским крстом четвртог реда. Видети: *Цариградски гласник*, Цариград од 18. мај 1895. године.

¹⁵⁸⁴Пре и после испита ученици су певали турску химну *Хамидију*, односно *Марш султана Хамида II* који је владао од 1876-1909. године. Испитима су присуствовали представници локалне власти и школски ревизор којег је одређивала вилајетска управа. Ревизор је оцењивао и знање ученика и рад учитеља. Видети: *Цариградски гласник*, Цариград 25. јуна 1898. године и многи други бројеви овог листа. Видети: Боривоје Трајковић, *Српске школе у доба турске владавине у пршевском и бујановачком крају*, *Зборник радова Учитељског факултета, II*, Врање 1995, 89-103.

¹⁵⁸⁵У листу Цариградски гласник има више краћих дописа о прослави школског патрона Светог Саве из многих крајева где су радиле српске школе у турској. Ученици су певали и рецитовали песме о Светом Сави. Најчешће певана песма била је *Ускликнимо с љубављу*. Разуме се, најпре су морали да отпевају турску химну *Хамидију*, односно *Марш султана Хамида II*. Након ђачког свечаног програма и заједничког ручка родитеља и званица наставило би се народно весеље које је често трајало до ноћи. Видети: *Цариградски гласник*, Цариград 8. фебруара 1896; *Цариградски гласник*, од 14. фебруара 1902; *Цариградски гласник*, од 14. марта 1902. и многи други бројеви овог листа. О овоме су писали: Зоран Живковић Христић: *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе у Старој Србији и Македонији крајем XIX и почетком XX века*, Братство (Београд), XIII, 2009. и Стојадин Стојановић, *Клиновац*, Клиновац 1987, 229.

педагошке литературе и књижевне текстове, етнографски и фолклорни материјал из Старе Србије и Македоније. Цариградски гласник је имао посебну рубрику намењену стручно-педагошком образовању наставника и учитеља. Њу је уређивао Риста Огњановић, учитељ у Цариграду. Тако је у Цариградском гласнику, нарочито у бројевима из 1896. године, објављено више чланака из педагогије и методике у преводу са француског језика. Оваква садржина листа привукла је многе учитеље да постану његови читаоци и сарадници.¹⁵⁸⁶

Цариградски гласник бележи посете скопских митрополита насељима, црквама и манастирима. Митрополит Методије 1895. године служио је божју службу у манастиру Светог Прохора Пчињског и одржао верницима беседу. Народ му је био захвалан „јер, од како је он дошао, поотваране су многе школе, у којима уче деца на матерњем – српском језику“.¹⁵⁸⁷ Гласник бележи и посету митрополита Фирмилијана овом манастиру 16. августа 1902. године, том приликом замонашио је удовог свештеника Стојана из Клиновца. Два дана касније, у цркви у Селу Петка, произвео га је за игумана и поставио га за старешину Пчињског манастира. Митрополит је том приликом, поред манастира, посетио већи број села у Пчињи, интересујући се за живот народа и рад цркава и школа у овом крају.¹⁵⁸⁸

Добро организована мрежа повереника у свим већим местима радила је на популарисању листа, његовом растурању, прикупљању преplate и дописа. Гласник је брзо стекао велики број читалаца и сарадника у свим крајевима под Турцима. Стизањем и до најзабаченијих крајева Старе Србије и Македоније, ”Цариградски гласник” и Календар ”Голуб” дуго времена су били духовна храна наших учитеља, попова и писмених грађана, будући код њих националну свест и интересовање за јединство српског народа. Свим дописницима и сарадницима послато је ”Упутство” о чему се може писати у дописима за Цариградски гласник. Набројена су четири подручја: школа, црква, општина и разне вести. Сарадницима који су слали дописе везане за школство препоручивало се да пишу о отварању нових школа, почетку школске године, испитима и школским свечаностима,

¹⁵⁸⁶Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 229, ф. н. 206.

¹⁵⁸⁷Цариградски гласник, 16. април 1895; Милић Ф. Петровић, ”Цариградски гласник“ први лист на српском језику за српске земље под турском управом, Симпозијум ”Сеоски дани Сретена Вукосављевића“ (Пријепоље) XVIII (1998), 341-350.

¹⁵⁸⁸Цариградски гласник, бр. 33. и 34. за 1902. годину.

подизању школских зграда, прослави Светога Саве, школским фондовима, раду учитеља, и тд.¹⁵⁸⁹

И поред тога што је претплата на овај лист могла да се изврши само у Турској, Цариградски гласник је био доступан заинтересованим читаоцима и у Србији, Црној Гори, Аустрији, Далмацији, Славонији, Хрватској, Русији, Бугарској, Грчкој и Енглеској.¹⁵⁹⁰ Лист је одиграо велику улогу у развоју српске мисли и националне пропаганде у областима под турском влашћу. „Успео је да на својим страницама окупи све најбоље раднике наше у овим крајевима и да изврши неоцењиви утицај на духовни и културни препород Срба у Отоманском царству.“¹⁵⁹¹ Први власник и уредник листа био је Никодим Сп. Савић.¹⁵⁹² Након његове смрти, 1897. године најпре администратор, а касније власник и одговорни уредник листа био је Охриђанин Коста Групчевић. Последњи власник Цариградског гласник био је Темко Поповић. Уредници су били: Коста Групчевић, Стојан Капетановић, Иван Иванић, Сима Ј. Аврамовић, др Михаило Вукчевић, Светолик Јакшић. Последњи одговорни уредник листа био је Д. Стефановић.¹⁵⁹³

¹⁵⁸⁹ Примерак овог Упутства налази се у Архиву Косова и Метохије, Збирка Душана Некића.

¹⁵⁹⁰ Лист је повремено био забрањиван најпре у Аустрији а потом и у Црној Гори (1899. године), Далмацији, Славонији, Хрватској, Русији, Бугарској, Грчкој и Енглеској.

¹⁵⁹¹ Петар Митропан, *Штампа Јужне Србије*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937, Скопље 1937, 893.

¹⁵⁹² Никодим Сп. Савић (1865—1897), био је уман, образован и преузимаљив човек пореклом из Пећи. Радио је као новинар и писац који је пре појављивања овог листа своје радове објављивао у календару „Голуб“ и листовима и часописима који су излазили у Србији и Војводини. Никодим Савић је у једном од првих бројева календара „Голуба“ штампао своју приповетку „Накина брдила“ где је са доста успеха покушао да оцрта контраст између старог патријархалног живота оличеног у пећкој баби Мандинове струје и „јевропејског“ живота који у Пећ уноси њен унук Ника и његова млада, родом из Србије. Ова приповетка прожета је љубављу и пијететом према старом и одушевљењем за ново и напредно. (Види: Михаило Ђорђевић, *Књижевност у Старој Србији и Македонији*, Босанска вила, Босанска вила, бр. 20-22, Сарајево 1. октобра 1910, стр. 324). Аутор је неколико брошура о економско-привредним и политичко-трговинским питањима. Петар Митропан истиче велике способности, моралне квалитете и висок патриотизам првог професионалног новинара из Старе Србије и Македоније. „Српска штампа уопште није постојала. Ударити јој темеље под оштрим непријатељским оком многобројних специјалних чиновника није било лако. Поред обичних новинарских квалитета, ту је била нужна нарочита опрезност, дубље познавање турског језика, менталитета, њихове управне организације, лукавства и етикеције... Познавањем турског језика и административних смицалица, с којима се упознао још у своје завичају, заједно с вештим и опрезним Костом Групчевићем, он крчи путеве и удара темеље српској штампи на југу“. (Петар Митропан, *Први новинари на југу*, „Политика“, Београд 7. јануар 1932. године). Поводом његове преране смрти Цариградски гласник је 17. маја 1897. године објавио дужи некролог, чији почетак гласи: „Нема те више, нема, мили покојниче, врли друже наш! У 32. години, у цвету мушке снаге, после подуже и тешке болести, неумитна смрт својом косом млађан ти живот покосила“. *Цариградски гласник*, Цариград 17. маја 1897.

¹⁵⁹³ Петар Митропан, *Прилози за историју штампе на Југу: Цариградски гласник 1892-1908, год.*, Јужни преглед, часопис за науку и књижевност, бр. 5, Скопље мај 1936, стр. 198.

Сарадници Цариградског гласника су били већином учитељи, свештеници, трговци и други писмени грађани из Старе Србије и Македоније, који су слали прилоге о животу и раду српског народа, мале монографије појединих вароши или оригинална књижевна остварења, по коју збирчицу народних песама, претежно лирских, било одједном или у неколико бројева узастопно, народне умотворине, затим преведена дела из стране књижевности и уметности.¹⁵⁹⁴ О сарадницима Цариградског гласника, Петар Митропан писао је: „Имена свију њих не можемо да нагласимо, јер нама нису довољно позната (писало се највише без потписа), неки су већ отишли на вечити одмор али знамо да има више њих који заузимају сада угледна места у јавном, умном и политичком животу уједињене отаџбине, а који су, пре 20-25 год. још као ђаци или студенти кушали своју младалачку снагу на националном пољу.“¹⁵⁹⁵ Уредници и сарадници листа имали су жељу да на једном месту, поред политичких информација и разних занимљивости из царевине и света, као и огласа различите природе, читаоцу пружи што детаљнији увид у стање српске политике, културе, образовања и науке.¹⁵⁹⁶ Петар Митропан је писао о ограничењима којих су били свесни уредници листа: „На пример, није се смело изнети ни једно убиство Срба; зато је била измишљена једна нарочита болест 'оловац' (од олова) и писало се, како је тај и тај Србин умро од те болести што је значило да је убијен. Кад су се надлежни у Цариграду, сетили шта се под 'оловним' подразумева, они и то забранише. И поред ових тешкоћа, под свакодневним притиском, у врло неповољним приликама, лист је истрајно, мушки и одано служио идеји Православља и Српства...“¹⁵⁹⁷

У првом броју од 14. (27) јануара 1895. године, на трећој страни изложена је програмска оријентација листа: „У неколико речено, програм нашега листа чисто је корисне природе: што год будемо оценили, да иде у прилог томе, да наши читаоци корачају стопама напретка у привредном, просветном и трговинском погледу, ми ћемо им пружати на читање и на тачно разумевање путем нашега листа.“¹⁵⁹⁸ Гласник је имао

¹⁵⁹⁴Треба поменути два млада приповедача: Стевана Тановића, учитеља из Ђевђелије и Анђелка Крстића из Охридског Дримкола. Велику вољу и љубав за лепу књижевност показивала је и српска средњошколска омладина која је учила у школама у Македонији. Тако међу сарадницима били су и ученици солунске, а касније и скопске гимназије који су основали књижевну дружину ђака „Дојчина“. (М. Ђорђевић, *Књижевност у Старој Србији и Македонији*, Босанска вила, бр. 20-22, Сарајево 1. октобра 1910, 324.)

¹⁵⁹⁵П. Митропан, *Прилози за историју штампе на Југу: Цариградски гласник 1892-1908, год.*, 207.

¹⁵⁹⁶П. Митропан, *Прилози за историју штампе на Југу: Цариградски гласник 1892-1908, год.*, 198.

¹⁵⁹⁷П. Митропан, *Прилози за историју штампе на Југу: Цариградски гласник 1892-1908, год.*, 199.

¹⁵⁹⁸„Цариградски гласник“, год. I, бр.1, 14. (27) јануара 1895, стр. 3.

неколико устаљених рубрика: Цариградске вести, Вести из Србије, Српски гласник, Школа и настава и Различности, било је повремено и засебних целина. Текстови најчешће нису потписивани, а на крају неких прилога налазе се скраћенице (псеудоними), иницијали или само једно слово, па је врло тешко утврдити ко су били њихови аутори. Они су углавном податке преузимали из других страних или српских листова и часописа, што су често и сами наводили. Карактер ових текстова указује и на неке опште одлике у оријентацији листа. То је, пре свега, инсистирање на националном, српском.¹⁵⁹⁹

Задаци који су постављени пред лист и његове сараднике на почетку излажења остали су у основи до краја излажења неизмењени, и поред тога што је евидентна тенденција да се уз помоћ сарадника из разних крајева света дају информације о свему што се тиче Срба, независно од места или државе у којима живе. Тако су, на пример, редовно праћени проналасци Николе Тесле или активности српских исељеничких заједница у САД. Поред актуелних друштвено политичких информација, у књижевном подлистку Цариградског гласника, поред написа страних аутора, објављиване су песме и приповетке познатих српских писаца и српске народне песме и приче.¹⁶⁰⁰ Иако је обим Цариградског гласника био мали,¹⁶⁰¹ доста често су објављивани дописи читалаца из различитих српских крајева, у којима су приказивани српски народни обичаји, песме и игре, најчешће без неких стручних објашњења. Извештавањем о догађајима задовољаване су две компоненте у оријентацији листа: национална компонента и занимљивост, али без стручне анализе и коментара едукативна улога овог часописа није могла да буде на високом нивоу.

Међутим, било је прилога који су имали и едукативну компоненту. Цариградски гласник је имао посебну рубрику намењену стручно-педагошком образовању наставника и учитеља. Њу је уређивао Риста Огњановић, учитељ у Цариграду. У Гласнику, нарочито у бројевима из 1896. Године, објављено је више чланака из педагогије и методике у преводу са француског језика. Оваква садржина листа привукла је многе учитеље да постану

¹⁵⁹⁹ Милић Ф. Петровић, "Цариградски гласник" први лист на српском језику за српске земље под турском управом, Симпозијум "Сеоски дани Сретена Вукосављевића" (Пријеполје) XVIII (1998), 341-350.

¹⁶⁰⁰ Владимир Бован, *Српски писци на страницама Цариградског гласника*, Зборник Филозофског факултета у Приштини, књ. 1, Приштина 1991, 75-95.

¹⁶⁰¹ Излазио је најчешће на четири странице фолио формата, а само у случајевима постојања обимнијег материјала, био би повећан на шест или осам страница.

његови читаоци и сарадници.¹⁶⁰² Едукативну компоненту имали су и текстови као што је био текст „О прикупљању музичких обичаја у Срба“, који су саставили Божидар Јоксимовић (1868—1955) и Владимир Ђорђевић (1899-1938).¹⁶⁰³ Они су апеловали на све потенцијалне сараднике и познаваоце музичке уметности да, на основу понуђених питања, покушају да проговоре о музичком фолклору свога краја и поднебља.¹⁶⁰⁴

Ево неколико карактеристичних питања за прикупљање музичких обичаја у Срба која су објављена у наставцима у току 1899. и 1900. године: Пева ли се радо у Вашем крају (месту и околини)? Кад се пева у друштву или у двоје, пева ли се у два или више гласова, или сви певају једним гласом? Ко разноси народно певање по вашем крају (путници, слепци, цигани, хајдучи или ко други)? Воли ли народ позоришне песме? Да ли преведеним или прерађеним песмама народ задржава страну арију? Да ли Срби Мухамеданци певају исте песме које и хришћани или другојаче? У чему је сродност и разлика? Имали какве разлике у цењењу (уважавању) црквеног или световног певања? Како се зове умор од певања? Да ли има песама са жалосним мелодијама, а сматрају се као да развеселавају и певају се при весељима? Какве су мелодије појединих инструмената (каквог су карактера)? Сматра ли се, да они који свирају, нису добри радници и ваљани људи или обратно? Смарају ли се свирачи, да су особите памети или противно томе, шта се о томе прича? Примају ли се радо варошке свирке? Ако се примају, зашто се примају, да ли због моде или због своје лепоте? Да ли се народ весели само веселом свирком (у дуру) или у жалосним (у молу), и како се то објашњава? Како се зову они кратки делићи при завршетку какве свирке, кад свирач завршавајући жели да покаже бравуру својих прстију; додаје по нешто као завршетак те свирке? Прича ли се да се у старо доба више и боље играло, зашто и у чему је то боље? Има ли игара које се играју а нису из тога краја, како се зову те игре и како се одликују и чиме од мештанских? Дешава ли се по некад, да се коме и на гробу поигра, кад и зашто то бива?¹⁶⁰⁵

¹⁶⁰²Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 229.

¹⁶⁰³„Цариградски гласник“, бр.40, 30. септембар 1899, 3.

¹⁶⁰⁴Учитељ Коста Аранђеловић из Шаинца објавио је за фолклористику и науку о народном песништву интересантан текст *Лазарице (Стајовци и околина – Прешевска каза)* и навео руковет од 14 пробраних песама. У Стајовцу је тада опходило сеоске домове 17 лазаричких група. Девеојке су за појасом имале пиштоље и држале јагаган го у руци“. Текст је објављиван у наставцима у току фебруара и марта 1902. године. *Цариградски гласник*, Цариград фебруар - март 1902. године

¹⁶⁰⁵Питања (*Цариградски гласник*, год. V, бр. 40, 30. септембар 1899, стр. 3; бр. 41, 7. октобар 1899, стр. 4; бр. 42, 14. октобар 1899, стр. 4; бр. 43, 21. октобар 1899, стр. 4; бр. 44, 28. октобар 1899, стр. 4; бр. 45, 4. новембар 1899, стр. 4; бр. 50, 11. децембар 1899, стр. 4; бр. 52, 25. децембар 1899, стр. 4; бр. 1, 1. јануар 1900,

Међу бројнијим и разноврснијим текстовима у Цариградском гласнику били су текстови о занимљивостима из света музике и важним догађајима из музичког живота. Ови написи су имали различите намене: кретали су се од оних који су разматрали музичке појединости, преко краћих вести, ређе је било и озбиљних музичких критика и приказа концерата и других манифестација, које су садржавале и музички део, до разматрања неких општих музичких проблема, који су били повезани са питањем националног идентитета или оснивањем одређених музичких установа. Понекад су евидентирани догађаји или годишњице у вези са страним музичарима или музичким писцима. Изузетна пажња поклањана је словенским уметницима, преваходно руским и чешким. Читаоци Цариградског гласника имали су прилике да се упознају са истовременом прославом јубилеја руског музичког писца Владимира Баскина (1855-1919) и руске оперске певачице Долине Горленко.¹⁶⁰⁶ На страницама овог листа забележен је долазак Антоњина Дворжака на чело Прашког конзерваторијума,¹⁶⁰⁷ поводом обележавања стопедесетогодишњице од рођења Дмитрија Бортњанског објављена његова биографија.¹⁶⁰⁸ На страницама листа објављена је иницијатива за подизање споменика Михаилу И. Глинки.¹⁶⁰⁹ Читаоци су добили информацију о постојању Цариградске Школе за црквено пјеније, у оквиру друштва „за гајење византијско–црквеног пјенија“ Мусикос Силогис.¹⁶¹⁰

Разумљиво, много већу пажњу лист је посвећивао годишњицама или успесима наших музичара и раду њихових удружења и организација. Објављиване су информације о најцењенијим српским композиторима тога времена. На пример, читаоци листа су информисани да су Стеван Стојановић Мокрањац, Јосиф Маринковић и Тоша Андрејевић Аустралијанац 1898. године постали чланови новооснованог Удружења српских уметника,¹⁶¹¹ као и то да је Стеван Стојановић Мокрањац постао 1902. године члан одбора

стр. 4. и бр.6, 3. фебруар 1900, стр. 4). Ова питања објављена су и као прилог у часопису Карацић 1899. године (видети Јелена Глигоријевић, *Натиси у часопису Карацић у вези с народном и црквеном музиком*, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику, 12-13, Нови Сад, 1993. 108-109).

¹⁶⁰⁶ *Јубилеј Баскина и Горленкове*, Цариградски гласник, год. VII, бр.9, 22. фебруар 1901, стр. 2.

¹⁶⁰⁷ *Дворжак директор Конзерваторијума у Прагу*, Цариградски гласник, год. VII, бр.28, 5. јул 1901, стр. 2.

¹⁶⁰⁸ *Годишњица Бортњанског*, Цариградски гласник, год. VII, бр.47, 15. новембар 1901, стр. 3.

¹⁶⁰⁹ *Глинкин споменик*, Цариградски гласник, год. VII, бр.48, 22. новембар 1901, стр. 2.

¹⁶¹⁰ *Мусикос Силогис*, Цариградски гласник, год. VII, бр.50, 6. децембар 1901, стр. 2. и *Школа за црквено пјеније*, Цариградски гласник, год. VIII, бр. 21, 23. мај 1902, стр. 2.

¹⁶¹¹ *Удружење српских уметника*, Цариградски гласник, год. IV, бр.50, 10. децембар 1898, стр. 2.

новооснованог Друштва српских књижевника и уметника,¹⁶¹² а 1906. године изабран за дописног члана Српске краљевске академије.¹⁶¹³ Цариградски гласник обавештава своје читаоце да „Стева Мокрањац - велики музичар и компониста српски, прославио је 6. маја ов. г. у Београду на скроман начин 25-ту годишњицу свога рада на пољу локалне музике... На Мокрањчеву вечеру, што га је у Београду приредило Београдско Певачко Друштво у част слављеника, певане су и ове његове композиције: VII и XI руковет македонских песама и XII руковет, битолске песме.“ У даљем делу текста којим уредништво Цариградског гласника, у име отоманских Срба, срдечно честита Стевану Мокрањцу јубилеј истиче се да „Рад овог великог трудбеника на пољу српске песме познат је широм Српства. Мокрањаца познају наши овамошњи крајеви, које је пропутовао или сам скупљајући народне мелодије или са одличним Београдским Певачким Друштвом, приређујући концерте у Цариграду, Солуну и Скопљу.“¹⁶¹⁴ Нешто касније објављене су и вести да је поводом двадесет пет година уметничког рада краљ Петар одликовао овог уметника трећим степеном ордена Св. Саве,¹⁶¹⁵ и кнез Никола Петровић трећим степеном Даниловог ордена,¹⁶¹⁶ као и писмо које је поводом тог јубилеја Мокрањцу упутио кнез Никола Петровић.¹⁶¹⁷

Цариградски гласник је критиковао бугарска и хрватска поткрадања српских умотворина. Тако је, преносећи текст Божидача Јоксимовића из Српског књижевног гласника, оштро критиковано понашање Чеха Карла Махања, оснивача првог бугарског музичког часописа „Кавала“, који је на страницама свога листа неке српске песме (Вишњичица род родила, Каравиле, Лане мој, Зберите се моме на седељку... идр.) прогласио бугарским, а једну композицију Јосифа Маринковића покушао да прикаже као део свога опуса.¹⁶¹⁸

¹⁶¹² *Основано Друштво српских књижевника и уметника*, Цариградски гласник, год. VIII, бр.20, 16. мај 1902, стр. 3.

¹⁶¹³ *Нови академици*, Цариградски гласник, год. XII, бр.6, 10. фебруар 1906, стр. 2.

¹⁶¹⁴ *Мокрањчева прослава*, Цариградски гласник, год. XV, бр.20, 8. маја 1909, стр. 3.

¹⁶¹⁵ *Краљ Петар одликовао Мокрањаца*, Цариградски гласник, год. XV, бр.21, 15. маја 1909, стр. 4.

¹⁶¹⁶ *Одликован Стеван Мокрањац*, Цариградски гласник, год. XV, бр. 22,22. маја 1909, стр. 4.

¹⁶¹⁷ У писму Стевану Мокрањацу кнез Никола, између осталог, пише: „И ловћенска вила, заштитница јунаштва и пјесме, хита да прими учешћа у вашем слављу. Она се поноси вашим богоданим даром, који је кроз композиције народних напјева дао израза умјетничкој моћи српскога духа. Честитајући вам двадесетпетогодишњицу, желим вам дуга вијека и истрајности у прекрасном раду, којим сте већ до сада задужили српски народ трајном захвалношћу.“ (*Кнез Никола уметнику*, Цариградски гласник, год. XV, бр. 23, 29. маја 1909, стр. 4.)

¹⁶¹⁸ *Уметнички крадец*, Цариградски гласник, год. VIII, бр.33, 15. август 1902, стр. 3.

Цариградски гласник је објављивао и текстове о музичкој настави у српским основним и средњим школама, који су наглашавали позитивне аспекте учења музике, а пре свега певања. За певање је константовано да „јачко утиче на облагорођавање душе и развијање воље“¹⁶¹⁹ као и да оно има физичке користи за организам јер „пре свега крепи груди, шири плућа, што је веома важна околност за седећиви начин живота наших ученика. У овом погледу певање може доћи у један ред с гимнастиком, чију велику важност тек и у новије доба почињу увиђати“.¹⁶²⁰ Али ипак наглашавано је да певање „у првом реду ... има васпитна утецаја на разум“ и да се „у најужем смислу речи може сматрати као средство за развијање разума. За доказ ове тврдње довољно је констатовати факт, да се цела музика оснива на математици... Ма да признајемо, да је прва задаћа – средњих школа – настава, развитак разума, ипак смо уверени, да занемарење развитка осећања у омладине доводи до оне настраности и једностраности, коју опажамо у душевном животу многих људи, и која поред лепих и научних знања, поред широка видокруга показује врло често највећу осећајну грубост, скамењеност срца, подивљалост душе.“¹⁶²¹ Било је и савета да се певање може употребљавати за обнављање концентрације код заморених ученика и предлога да „чим се деца при предавању уморе и почне њихова пажња и заинтересовање слабити, нека се испева која песма, јер ће то више користити настави, него све друге опомене и казне.“¹⁶²² Истакнута је потреба за учењем не само световних него и црквених песама, „јер није једној цркви довољно кад свештеник зна појати; служба Божија добија величанственији изглед и више пријања души, кад и већина присутних поје оне лепе песме слави и величини Божијој.“¹⁶²³ Посебно је наглашаван значај хорског певања. „Певање у хору има највећу важност, јер њиме се са успехом утиче на развитак карактера, побуђујући на слогу и једномишљеност са другима. Хор је један

¹⁶¹⁹ *Певање и декламовање у нашим основним школама*, Цариградски гласник, год. VIII, бр.16, 18. април 1902, стр. 3.

¹⁶²⁰ *О важности певања у школи (по А. Вергману)*, I део, Цариградски гласник, год. IV, бр.8, 18. фебруар 1898, стр. 3.

¹⁶²¹ *О важности певања у школи /по А. Вергману/*, II део, Цариградски гласник, год. IV, бр.9, 25. фебруар 1898, стр. 3.

¹⁶²² *Певање у основној школи*, I део, (превео Гвозден Грујић, учитељ), Цариградски гласник, год. VI, бр. 25, 15. јун 1900, стр. 3.

¹⁶²³ *Неговање песме у школама*, Цариградски гласник, год. VI, бр.19, 4. мај 1900, стр. 1.

вид братског удружења: у њему се срца отварају и сви, обузети струјом певања, осећају се као једна душа и једно срце.“¹⁶²⁴

Поред текстова који су наглашавали значај музичке наставе у српским основним и средњим школама, истичући позитивне аспекте учења музике а пре свега певања, било је и текстова у којима су разрађиване методе ове наставе ради лакшег остваривања планираних циљева и задатака. Тако је школски ревизор Милан Цемовић у тумачењу припреме за предавање у првом разреду основне школе методске јединице - Песма Имам јагње - објаснио како треба обрадити ову песму кроз низ наставних фаза: 1. анализа, 2. синтеза (ова фаза подразумева и писање нота на табли, као и то да учитељ уз виолину отпева целу песму), 3. асоцијација, 4. систем и 5. примена.¹⁶²⁵

Прилози у Цариградском гласнику посвећени музици и музичком животу били су разноврсни, информативни и често популарно писани. Саопштавани су једноставним језиком који је ретко дотицао област уже стручне терминологије. И поред тога што објављени чланци немају значај стручних музичких критика и погледа, Цариградски гласник је, обављајући своју племениту мисију да далеко од матице Србије информише српско становништво о музичким догађајима и музичком животу уопште, постао извориште њихових драгоцених сведочанстава.¹⁶²⁶

У Цариградском гласнику објављено је и неколико текстова посвећених црквеној музици. Тако је О Литургији Св. Јована Златоустог за мешовити хор од Стевана Стојановића Мокрањца 1895. године писано у два наврата. Најпре је објављено да је Свети архејерски синод Руске православне цркве одобрио да се она штампа и пева у Русији и да „једна издавачка књижара у Русији нуди г. Мокрањцу 6000 рубаља за право штампања и продавања у Русији, остављајући му за остале земље слободу располагања.“¹⁶²⁷ Касније је објављена информација да је Литургија Св. Јована Златоустог за мешовити хор од Стевана Стојановића Мокрањца уведена у програме руских духовних концерата, од којих је један

¹⁶²⁴ Певање у основној школи, II део, (превео Гвозден Грујић, учитељ), Цариградски гласник, год. VI, бр. 26, 22. јун 1900, стр. 3.

¹⁶²⁵ Милан Цемовић, Припреме за предавања, I разред основне школе (VIII), Цариградски гласник, год. XI, бр. 51, 16. децембар 1905, стр. 3-4. Милан Цемовић био је учитељ из Берана, активан у учитељском удружењу, ангажован као школски надзорник.

¹⁶²⁶ Роксанда Пејовић, Критике, чланци и посебне публикације у српској музичкој прошлости (1825-1918), Факултет музичке уметности, Београд 1994.

¹⁶²⁷ Мокрањчева литургија у Русији, Цариградски гласник, бр. 7, 12. фебруар 1898, стр. 2.

био специјално приређен за госте из Енглеске.¹⁶²⁸ Још један чланак у Цариградском гласнику говори о продору српске музике на руско тло, када је одобрено да се Херувимска песма учитеља музике и певања у жичкој гимназији Ђорђа М. Стојићевића пева у руским православним црквама.¹⁶²⁹

Неки од објављених текстова у Цариградском гласнику рекламирали су нова издања црквене музике. Тако је читаоцима препоручено ново издање Православног српског црквеног пјенија по старом карловачком начину новосадског професора Тихомира Остојића (1865-1921) јер „има све велико пјеније које је потребно за литургију, (...) могу употребити учитељи, богослови и певци“.¹⁶³⁰ Такође и наставник црквено-нотног певања и музике у Скопљу Милан Д. Драгосављевић који је имао за циљ да се „у свима Српским црквама пева једнообразно; дакле, да не кроји свак на своју руку“ представио је у Цариградском гласнику садржај свог Осмогласника и препоручио читаоцима да се претплате на ово његово дело. „Највише апелујем на ученике учитељских школа и богословија, јер сам уверен да ће им ова књига бити насушни хлеб, а знање увек сигурно, па ма оно стајало и у фиоци, а не у глави.“¹⁶³¹

Када су се промениле политичке прилике у Турској центар српског просветног рада премештен је у Скопље па је тиме и завршена улога часописа ”Цариградски гласник” и календара ”Голуб”. Уместо њих и забрањеног краје турске владавине у Скопљу почињу да излазе политички листови ”Вардара”, ”Законитост” и „Социјалистичка зора“¹⁶³² и стручни педагошки лист ”Српска школа”.¹⁶³³ Својим садржајем и вредношћу листови и

¹⁶²⁸Руски духовни концерт и српско црквено појање, Цариградски гласник, год. IV, бр. 47, 19. новембар 1898, стр. 4.

¹⁶²⁹Српска композиција у Руској цркви, Цариградски гласник, год. X, бр. 45, 5. новембар 1904, стр. 4.

¹⁶³⁰Православно српско црквено пјење по старом карловачком начину Тихомира Остојића, Цариградски гласник, год. VIII, бр. 33, 15. август 1902, стр. 4.

¹⁶³¹Осмогласник у нотама, Цариградски гласник, год. X, бр. 35, 27. август 1904, стр. 4.

¹⁶³²О овим листовима ће бити више речи у наредном поглављу.

¹⁶³³Лист ”Српска школа”излазио је од 15. фебруара до 30. децембра 1910 године сваког 15. у месецу у току школске године. Власник и одговорни уредник био је Давид Димитријевић. Укупно је штампано 10 бројева у Првој српској штампарији Давид Димитријевић. Последњи двоброј (9. и 10. број) штампан је са извесним закашњењем. Лист је престао да излази услед ненамирених трошкова преplate. Видети: Милица Кисић, Библиографија српске штампе у Македонији 1908-1941, Вардарски зборник (Београд), 1999, бр. 1, 250-251. Обзиром на малу школованост већег дела српских учитеља којима је био намењен био је писан сувише стручним и апстрактним језиком. П. Митропан, Прилози за историју штампе у Старој Србији и Македонији: 1871-1912, Скопље, 1933, стр. 52-62; М. Ђорђевић, Књижевност у Старој Србији и Македонији, Босанска вила, бр. 20-22, Сарајево 1. октобра 1910, 324.

часописи који су излазили на српском језику у Македонији имали су велики значај за нашу просвету у овој области.

Поред више познатих партијских гласила, у Србији је деведесетих година XIX века излазио и низ листова који су углавном били окренути питањима објашњавања појмова о српским земљама на југу и положаја неослобођеног српског народа у Османском царству. Такви су, на пример, били листови: „Српство“, „Ускок“, „Стара Србија“, „Слава“, „Македонија“¹⁶³⁴, „Српска мисао“¹⁶³⁵, „Вечерњи глас“¹⁶³⁶, који су пажљиво пратили живот у Старој Србији и Македонији, збивања у Цариграду и односе са суседним државама, у првом реду Турском, Грчком и Бугарском.¹⁶³⁷

¹⁶³⁴ *Македонија: лист за књижевност, политику, забаву и вести*. Излазио је до 1912. године, а током 1906. године лист излази и у Букурешту. Власник и уредник листа био је Петар Симоновић (10. октобра 1859-19. октобра 1919), родом из Приштине. Поред њега као уредници Македоније помињу се у литератури и: Миле Паић, Никола Дамњановић, Ј. Т. Протић и Милорад Марковић.

¹⁶³⁵ *Српска мисао: орган друштва Срба из Старе Србије и Македоније*, недељни лист, појављује се 1903. године у једном броју под уредништвом Николе Јов. Протића.

¹⁶³⁶ *Вечерњи глас*, издање дневног листа који је излазио у Београду у периоду од 1889. до 1901. године чији је одговорни уредник био је Аврам Поповић.

¹⁶³⁷ О Милану Чемерицићу, поред осталих, аргументовано пише Милован Ј. Богавац: Био је дописник из Турске, београдског листа Политика (до ослобођења 1912. године) и великог московског листа Руское слово (од 1909. до 1914. године) из Атине, Солуна, Цетиња и других градова из Јужне Србије и са Балкана. У Првом балканском рату био је ратни дописник са Цетиња и из штабова српске војске када је избила на Јадранско море (Љеш, Скадар, Драч...), а у Другом балканском рату извештавао је из српске Врховне команде у Скопљу. У Женеви је уређивао Bulletin de presse Serbe и бавио се одбраном наших националних интереса у инострану, поглавито швајцарској штампи, а зна се да је имао и пре 1918. отворене све ступце великих европских листова од Temps'a до Новоје времја. После тога био је стављен на располагање Југословенском одбору и до августа 1919., када се вратио у оцабину, уређивао је у Женеви и Паризу Vuletin Yougoslave. За време боравка у Швајцарској и Француској бавио се превођењем са српског на француски и обратно и написао неколико значајних радова.

Политика Србије према Македонији 1903-1908.

Македонија је крајем 19. и почетком 20. века све више избијала у први план међубалканских односа као последица унутрашњег јачања балканских држава, развоја односа на македонском подручју, делатности домаћег македонског покрета и почетка дејства великих европских сила на Балкану, уз незадрживо распадање отоманског привредног и управног система. Два догађаја, један унутрашњи и други спољашњи, изнела су македонско питање на европску позорницу: Илинденски устанак 1903. и реформна акција европских сила у Македонији. Илинденски устанак, мада је био угушен тешким одмаздама турске војске и башибозлука, скренуо је пажњу Европе на тешко стање и патње становништва у овој области. Аустро-Угарска и Русија су се октобра 1903. године споразумеле да заједно предузму извршења програма унутрашњих реформи у Македонији, уз накнадно садејство осталих великих сила.

Аустројско-руски споразуми у односу на Балкан крили су опасност од могућне поделе интересних сфера на овом подручју. Опасност је постала још озбиљнија услед заузетости Русије на Далеком истоку због рата са Јапаном, што јој је онемогућавало активно посредовање на Балкану. Проширење утицаја Аустро-Угарске у северној Албанији, Санцаку и Косову изазивало је страх у Београду да ће она издејствовати европски мандат и за Македонију, слично оном који је добила 1878. године у Босни и Херцеговини. Србију је, такође, забрињавала и великобугарска делатност у Македонији и евентуални споразум Бугарске и Аустро-Угарске којим би прва добила Македонију а друга Северну Албанију, Косово и Санцак. Овим би Србији био потпуно затворен прилаз ка мору и ка југу.

Иако је Порта, пошто је исцрпела сва мирољубива средства, априла 1903. године била решена да спроведе реформе, примењујући чак и силу, догађаји који су настали у вези са македонским устанком 1903. године, као и пасивна резистенција Албанаца, су показали да турске власти на терену немају довољно капацитета да то обезбеде. Пошто

је било јасно да турске власти нису у стању да заведу ред и обезбеде спровођење реформи у својим европским вилајетима, македонско питање изазивало је још већу пажњу великих сила Аустро-Угарске, Русије, Немачке, Италије и Велике Британије.¹⁶³⁸ Обзиром да је после гушења Илинденског устанка хришћанско становништво Македоније било изложено ужасним репресалијама, невиђеним одмаздама и кажњавањима од стране турске војске и турских власти, велике силе су сматрале да је неопходно предузети мере да се побољша његов положај. Свесне својих одговорности за ситуацију у Македонији и Старој Србији и у жељи да сачувају своје позиције на Балкану и предупреду појединачне акције, владе великих европских сила су решиле да директним упливом приморају Порту да уведе реформе у три македонска вилајета: Косовском, Битољском и Солунском. Њима су се увелико бавили кабинети у Лондону, Паризу, Бечу и Петрограду. Сматрајући да реформну акцију у Турској не треба препустити само Русији и Аустроугарској, Француска и Енглеска су узеле у разматрање питање реформи у овим областима и израдиле своје предлоге за реформе.¹⁶³⁹

¹⁶³⁸У Лондону је 1903. године је основан Балкански комитет са циљем да врши притисак на британску владу како би се смањила опасност од рата на Блиском истоку и натерала турска влада да изврши реформе. Платформу свога деловања објавио је у апелу *Qur Dutu to Macedonia*, изражавајући наду да ће Велика Британија одиграти важну улогу у решавању македонског проблема. У овом манифесту се изражавала нада да ће Велика Британија одиграти важну улогу у решавању македонског питања. На челу комитета био је британски либерални посланик Ноел Бакстон, изразити бугарофил. Истакнути чланови били су: новинар и дописник Тајмса са Балкана Џејмс Баучер, новинар и писац Хенри Ноел Бреилсфорд, британски генерални конзул у Солуну у периоду 1903-1909. године Роберт Грејвс, посланик Џејмс Брајс, лорд Фицморис, лорд Станмор, Херберт Гледстон, Сер Артур Еванс, Лиланд Бакстон као и многи други. Ноел Бакстон у једном писму упућеном листу Тајмс признао је да је Балкански комитет највише урадио за бугарске националисте у Македонији. Балкански комитет је организовао велику мрежу за прикупљање финансијске помоћи за настрадало хришћанско становништво у Македонији, које је након слома Илинденског устанка било изложено невиђеним одмаздама и кажњавањима од стране турске војске и власти. У ту сврху је при Балканском комитету формирана специјална мисија на чијем се челу налазио Хенри Ноел Бреилсфорд. (Види: А. Растовић, *Велика Британија и Македонско питање 1903-1908*, Београд, 2011, 121-130; Исти, *Балкански комитет о Македонији*, *Историјски часопис*, књ. LIII (2006), Београд 2006, 217-235; Исти, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 231-232; Хелена Андонов-Пољански, *Од гласот на Илинденското востание во Америке и Европа, IV, 1*, Скопје, 1968, 45).

¹⁶³⁹Од августа до децембра 1903. године Балкански комитет је организовао преко двеста митинга и протестних скупова у Великој Британији, на којима су се испољавале симпатије и подршка хришћанском становништву у Македонији за њихову борбу против турске власти, што је навело британску владу да постепено почне да мења своју дотадашњу туркофилску политику. Влада Велике Британије, свесна своје одговорности за ситуацију у Македонији, али и потребе да сачува своје позиције на Балкану и предупреди тамошњу руско-аустроугарску акцију и немачки утицај у Турској, припремила је свој предлог програма реформи. Председник владе, лорд Ленсдаун 29. септембра 1903. године, непун месец дана пред сусрет руског и аустроугарског цара, упутио је британском амбасадору у Бечу Френсису Бланкету припремљени предлог програма реформи и посебну инструкцију о могућим реформама у Македонији, како би се превазишла тешка ситуација у тој области. Британским предлогом програма реформи се предвиђало да се у Македонији именује један хришћански или муслимански гувернер са европским помоћницима и поставе

Пошто су допустиле Турској да се сурово обрачуна с македонским устаницима и задржале Бугарску да не изазове јаче компликације на Балкану, Русија и Аустро-Угарска искористиле су Илинденски устанак као повод да се још активније умешају у балканске послове. Прогласивши себе као две „највише заинтересоване силе“ у Источном питању, Аустро-Угарска и Русија су преузеле на себе израду програма реформи у Македонији и Старој Србији и надзор над њиховим извођењем. Тај рад резултирао је аустроугарско-руским пројектом реформи у 9 тачака и споразумом о заједничкој политици на Балкану, који је познат као Мирцштегски споразум.¹⁶⁴⁰ Програм је добио име по месту Мирцштег у Штајерској, у којем је су у једној ловачкој колиби боравили аустроугарски цар Фрања Јозеф и руски цар Николаја II Романов и њихови министри иностраних дела са сарадницима од 30. септембра до 2. октобра 1903. године и том приликом постигли коначан договор о тексту реформи које су требале да се спроведу у три влајета Османског царства (Битољском, Солунском и Косовском). Аустро-Угарска је као претходни услов за потписивање Мирцштегског споразума дала захтев да се из реформи потпуно искључи цео западни део Косовског вилајета (новопазарски, приштински, пећки и призренски санџак) „пошто се за одржавање поретка у њему у смислу самога Берлинског уговора имају споразумно да брину Турска и Аустро-Угарска“.¹⁶⁴¹

Мирцштегским споразумом је, између осталог, било предвиђено да се под контролом претставника великих сила, изврши реорганизација турске жандармерије

европски инспектори за судство и финансије, као и официри за реорганизацију полиције и жандармерије. Промена британског става према Турској пресудно ће утицати на усаглашавање аустроугарских и руских ставова о македонском питању. Британски предлог програма реформи заједно са датом инструкцијом за преговоре сматра се као претеча Мирцштешког споразума, јер представља основу руско-аустроугарском споразуму. (Види: А. Растовић, *Велика Британија и Македонско питање 1903–1908*, 121–130; Исти, *Балкански комитет о Македонији*, 217–235; Исти, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903–1908. године*, 231–238; Хелена Андонов-Пољански, *Од гласот на Илиндеското востание во Америке и Европа*, 45–46; М. М. Стојковић, *Балкански уговорни односи 1876–1996, I том (1876–1918)*, Београд 1998, 241).

¹⁶⁴⁰ Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903–1908*, Геца Кон, А. Д. Београд, Београд 1914, 16, 27.

¹⁶⁴¹ Тако је Аустро-Угарска на ту област отворено ставила прст и показивала својим држањем спремност и на врло преке мере ако би јој се то право оспоравало. В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 47.

(укључивањем хришћана и страних официра у жандармерију), финансија (да вилајети имају своје буџете којима би располагали), судства (именовање хришћана за судије) и администрације (да се хришћанима обезбеди равноправан положај у јавним службама), итд. Порта је била присиљена да те реформе прихвати, оне су делимично спроведене у периоду од 1904. до 1909. године.

Као повод за наметање програма реформи су послужили наводи о бројним масакрима и безвлашћу у овим крајевима. Међутим, стварни мотив били су интереси великих сила на Балкану и тежња сваке од њих да појача свој утицај у овом региону. Најзаинтересованије су биле Русија, Аустро-Угарска и Италија. Ове две последње бориле су се за превласт над обалом Јадранског мора. Османско царство је вешто користило ривалитет великих сила и успевало да умањи ефикасност реформи, све док их није обесмислило спровођењем уставних реформи после младотурске револуције. Једини разлог што велике силе нису извршиле војну интервенцију на Балкану и силом натерале Порту да безпоговорно спроведе реформе лежи не у војној сили Османског царства већ у њиховом нејединственом ставу.

Руско-аустриски план реформи, који је предвиђао мешање великих сила у балканске послове, изазвао је неповерење и скептицизам код балканских народа. Српски дипломатски представник у Цариграду сматрао је да је најгора страна споразума у Мирцштегу у томе „што две највећма заинтересоване државе на Балкану решавају питања која се искључиво тичу балканских држава не тражећи претходно ни њихово мишљење а камо ли да их припитају за њихове интересе. И вековна непријатељица и старији северни брат споразумели су се не може боље бити о начину да нам кроје капу не према мери наше рођене главе, већ према њиховим незаинтересованим тежњама, непристрасној основи и то све искључиво у хуманитарној сврси... Изгледа као да Балканско Полуострво не постоји више за балканске народе, већ за државе највећма заинтересоване на Балкану”.

Слично расположење владало је и код представника и влада других балканских држава. Италија је с доста узбуђења примила споразум, јер се бојала да би он могао бити уперен против њених тежњи и интереса. Иако се убрзо увидело да је споразум настао као нужна потреба да се решење кризе на Балкану одгоди, Аустро-Угарској то је

било потребно због њених унутрашњих тешкоћа, а Русији због заоштравања односа с Јапаном, бојазан од њега и даље је остала. Италија је била нешто примирена постављањем њеног генерала за команданта жандармерије у Македонији, али и код ње, а нарочито код балканских држава, расла је сумња у намере Аустро Угарске на Балкану.

Мирцштегски програм реформи је био састављен од девет чланова: „а) уз Главног инспектора реформних области установити два цивилна агента, од којих ће бити један руски, други аустријски, и који ће бити саветодавни орган Хилми-паше, главног инспектора, а стварно бити и европска контрола над извођењем реформног плана до најмањих ситница; б) преустројство жандармерије поверити једном страном генералу са штабом од војних изасланика-официра од Великих сила, реформну област поделити на округе, у којима ће ови са потребним бројем страних официра и подофицира радити као организатори, инструктори и надзорна власт; в) приступити измени у територијалном разграничењу административних јединица тако како би се правилније груписале различите народности, - то урадити чим се поврати ред на подручју реформне области; г) једновремено преуређивати управне и судске власти, како би могли учествовати у њима, и хришћани с истих подручја, преуређивање вршити у духу локалних аутономија; д) установити у главним градовима овога подручја мешовите анкетне комисије с једнаким бројем гласова хришћана и муслимана, а са задатком да, под контролом конзула Русије и Аустро-Угарске, испитују политичке и друге кривице учињене за време прошлих немира; е) захтевати одмах од турске владе једну нарочиту суму новаца за накнаду штете, коју је редовна и нередовна турска војска починила, за време немира, грађанима са подручја реформне акције; распоређивање ових сума за рачун отштете имале би вршити нарочите мешовите комисије опет под старањем конзула Русије и Аустро-Угарске; ђ) ослободити плаћања свих пореза и приреза за једну годину дана сва хришћанска села која су попалила нередовне турске трупе; ж) распустити неизоставно резервисте I позива и нередовне турске чете, које су, нарочито Арнаути, највише зла починили; з) обавезати владу да све мере, предвиђене у фебруарској ноти, изврши без одлагања. Њиме су биле утврђене конкретне мере за извођење реформи у овој области. „Овај реформни план садржавао је одредбе о преуређењу жандармерије, са страним официрима, о прегруписавању

административних јединица по начелу народности, о преуређењу административних и судских власти, са локалним самоуправама, о обнављању опустошених крајева и надокнади причињене штете, о распуштању резервиста, добровољаца, башибозука, о контроли коју ће вршити цивилни агенти Русије и Аустро-Угарске.“¹⁶⁴²

Руско-аустроугарски предлог реформи подржала је Велика Британија и препоручила га турском султану. Израђени план реформи саопштен је Турској 22. октобра 1903. године. Задржавајући право да преговара око спровођења програма у појединостима, турски султан је 24. новембра 1903. године прихватио у начелу Мирцштегшки споразум.¹⁶⁴³ После дужег одуговлачења преговора о начину спровођења реформског плана, Порта је дала на њега одговор тек 23. јануара 1904. године.

Турска је примила два цивилна агента, руског Демерика и аустроугарског Милера, који ће као помоћници генералног инспектора Хилми-паше за подручје Косовског, Битољског и Солунског вилајета водити рачуна о потребама хришћана, надгледати завођење реформи и указивати на незаконити рад локалних власти, али је ограничила мандатни рок и цивилних агената и њихових помоћника на две године и задржала себи право наређивања. Она је прихватила и увођење реформне жандармерије, коју би чинили инострани генерал и официри. За шефа реформне жандармерије поставила је италијанског генерала Де Ђорђиса, и узела у службу неколико белгијских, норвешких и шведских официра за преуређење жандармерије, којима је такође ограничила рад. Турска је пристала да приступи и преуређењу администрације и судства, које је истовремено требало отворити и за пријем хришћана. Препоручила је генералном инспектору Хилми-паши да прима у службу на основу квалификација све њене поданике без обзира на веру и језик којим говоре. Такође је пристала да „путем општега опроштаја поврати у милост султанову“ све учеснике побуне и емигранте, изузев оних који су по градовима вршили атентате разним експлозивним средствима. Након смиривања ситуације у Македонији Турска је морала хришћанским избеглицама да надокнади штету начињену током гушења Илинденског

¹⁶⁴² Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 16.

¹⁶⁴³ М. М. Стојковић, *Балкански уговорни односи 1876-1996, I том (1876-1918)*, 240-241; А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године*, 237-238.

устанка, да подигне нове куће и да сељаке по попаљеним селима ослободи плаћања једногодишњег пореза. Да би се представници великих сила што мање укључили у то, султан је преко генералног инспектора наредио да се изврши попис попаљених и порушених кућа и уништене имовине. У пакет мера била је уврштена и обавеза формирања мешовите комисије састављене на паритетном принципу од хришћана и муслимана, са циљем да испита све почињене злочине за време устанка и каснијих нереда.¹⁶⁴⁴ Она је пристала и на распуштање нередовних војних трупа. И на крају пристала је и да „пошто се земља сасвим умири, проучи оне измене које би се показале потребне у реорганизовању територијалних јединица“, уз обавезу да се народности боље групишу. Порта је, уз одговор Русији и Аустро-Угарској, дала и један услов да је успех реформне акције могућ само „ако се предузму најподесније мере да се Бугарска примора“ да прилагоди „погледима и мирољубивим намерама султана, и царева Русије и Аустро-Угарске“.¹⁶⁴⁵

Када је Порта дала изнуђени пристанак за аустроугарско-руски план Аустро-Угарска је настојала да се реформна акција не проширује на ужу Стару Србију (западни део Косовског вилајета) и да се по сваку цену поставе у сектору Старе Србије у коме би се спроводиле реформе, у скопском округу, аустријски жандармеријски официри, као европска реформна жандармерија. Као образложење оваквог захтева Аустро-Угарска је наводила податке из својих статистика, према којима су Срби у ужој Старој Србији били у мањини. Аустро-Угарски посланик у Цариграду барон Каличе се приликом разговора са својим колегама посланицима (руским, енглеским, француским и италијанским) о етничком саставу Старе Србије служио неком картом рађеном у Бечу.¹⁶⁴⁶

Међутим, према статистикама Србије које су настале на основу званичних турских статистика (салнама) и на основу података које су објављивали и давали

¹⁶⁴⁴М. М. Стојковић, *Балкански уговорни односи 1876-1996, I том (1876-1918)*, 240-241; А. Растовић, *Велика Британија и македонско питање 1903-1908. године*, 237.

¹⁶⁴⁵Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 16, 27-29.

¹⁶⁴⁶Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 33.

Немци, Бугари, Италијани, у областима које су искључене из реформног плана живело је „око 300 000 Срба патријаршиста и егзархиста. Поред овога броја било је још потурчењака Срба и арнауташа 258 936 који су говорили српски, а тајно водили по домовима све хришћанске обичаје старих им предака Срба. У овој области било је правих Арбанаса католика и муслиманске вере 124 350 глава. У овој области било је 139 цркава, 350 црквишта, и 15 живих манастира и око 81 манастиришта. Поред овог броја православних цркава било је још 200 српских школа са 10 266 ученика и 263 учитеља“. Зато је српска влада фебруара и марта 1904. године захтевала од великих сила „да се ове области, у којима је систематски истребљавано српско становништво, унесу у реформну област како би се поправило зло стање.“¹⁶⁴⁷ Српско посланство у Цариграду је нарочито настојало да се извођење реформног плана у овим областима не поверава аустроугарским официрима, него, ако је могуће руским, а ако није могуће оно бар официрима неутралних великих сила, на првом месту француским или италијанским. Међутим, ови захтеви нису прихваћени, Аустро-Угарска је добила у реформну надлежност скопски санџак (качанички, кумановски, кратовски, паланачки и скопски срез), а западни део Старе Србије (косовско метохијска и рашка област) остао је изван „удара европских реформи“. Србија је овај успех Аустр-Угарске сматрала као њен највећи успех после окупације Босне и Херцеговине 1878. године.

Са реформним планом накнадно су се сложиле и остале велике силе.¹⁶⁴⁸ Мишљење и сарадња балканских држава за тај план није тражена, иако се радило о њиховим сународницима и о питањима која су имала пресудан значај и за њих саме. То се правдало обзиром према Турској.¹⁶⁴⁹

Да би у реформној акцији задржале главну улогу, Аустро-Угарска и Русија су именовале по једног цивилног представника (агента) који ће, уз жандармеријске

¹⁶⁴⁷ Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 33-34.

¹⁶⁴⁸ Својим актом од 3. марта 1905. године Италија је јасно изразила своје незадовољство и протествовала код бечке и петроградске владе због тога што се оне саме називају „силама заинтересованим“ на Балкану као да то нису биле и друге (*Documenti diplomatici*, Мацидонија, Рома 1906, 282,286). У том правцу придружила јој се и енглеска влада нотом коју је 30. марта 1905. године упутила бечкој влади. (В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 40).

¹⁶⁴⁹ Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 16, 27-29; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 38.

официре који су предлагани од стране великих сила, водити рачуна о потребама хришћана, надгледати извођење реформи и указивати на незаконит рад локалних власти. Оне су за своје цивилне агенте тражиле од Турске да им писменим актом гарантује да могу потпуно слободно вршити, сами или преко својих секретара или драгомана, истраге на турском подручју и општити са турским поданицима. Касније ће тражити да они врше и неку врсту контроле над радом реформне жандармерије и тиме изазвати сукоб са шефом целокупне жандармерије, италијанским генералом Де Ђорђисом и италијанском владом, који су желели да реформна жандармерија ради самостално, по својим правим потребама, а не као нека врста зависних лица од руско-аустроугарских представника.¹⁶⁵⁰

Рад жандармеријских официра није био заједнички, у облику неких мешовитих комисија, него се, по накнадном договору, свакој великој сили уступила по једна област из вилајета косовског, битољског и солунског, да у њима њени жандармеријски официри уз руског или аустругарског цивилног агента врше тај надзор. За генералног инспектора свих реформних области именован је Хилми паша.¹⁶⁵¹

Русија и Аустро-Угарска су у почетку радиле доста солидарно на реализацији Мирштетског споразума. Међутим, убрзо се показало да овај њихов споразум није био резултат заједничких интереса, већ да су им мотиви за сарадњу били потпуно супротни. Због својих заплета на Далеком истоку са Јапаном, Русија је у намери да се обезбеди од Аустро-Угарске тежила да се одржи *status quo* на Балканском полуострву, јер је ту постојала главна опасност од сукоба њихових интереса. Аустро-Угарска, добро обавештена о заузетости Русије на Истоку, пристала је на сарадњу која јој је формално, договором о одржавању *status quo*, везала руке, али јој није сметала да настави систематску агитацију у своју корист.

Кад је почетком 1904. године Русија била увучена у рат са Јапаном, у Србији су се озбиљно уплашили да Аустро-Угарска не искористи ту прилику и не предузме неку

¹⁶⁵⁰В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 38-39.

¹⁶⁵¹В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 38.

конкретнију акцију у правцу према Солуну. Сумње у овакву аустроугарску политику нису постојале само у Србији. „У свима без разлике политичким круговима италијанским данас се верује да Аустро-Угарска тражи нешто на Балкану и да тога ради где год може и колико год може употребљује свој утицај да изазове заплете, да унесе забуну, да учини одржање данашњег стања немогућим и добије прилике за оружану интервенцију и за даље ширење своје власти на Балканском полуострву“, писао је српски посланик у Риму Милован Миловановић у писму Министарству иностраних дела Србије од 14/27. маја 1903. године.¹⁶⁵²

Обзиром да се рат на Далеком истоку одвијао све неповољније по Русију она у таквој ситуацији није ни могла парирати агресивним тежњама Аустро-Угарске на Балкану. Њени дипломатски представници добијали су упутства да се у свему споразумевају са аустроугарским колегама и не предузимају ништа без њиховог учешћа. „Ми имамо изричан упут да никада не смемо одбити г. Пари сарадњу ма у чему било кад нам је год затражи“ казао је заступник руског конзула у Скопљу, Разумовски, српском конзулу у Скопљу Михаилу Ристићу.¹⁶⁵³ У оваквом духу у то време вођена је целокупна руска политика на Балкану, па и ова у питању обима реформи.

Руски и аустроугарски посланик у Цариграду предали су 29. фебруара 1904. године Порти заједничку ноту, у којој су изјавили да се реформе неће „засад“ уводити у западним крајевима Косовског и Битољског вилајета и то: у санцаку коричком (осим коритске казе), у западном делу охридске казе, у дебарком, призренском и југозападном делу пећког санцака. Ако се има у виду да је Аустро-Угарска као претходни услов за потписивање Мирџететског споразума дала захтев да се из реформи потпуно искључи цео Новопазарски санцак са западним Косовом „пошто се за одржавање поретка у њему у смислу самога Берлинског уговора имају споразумно да

¹⁶⁵²АС, МИД 1903, ПО, 1903, фасц. VI, досије IX, пов. бр. 46, посланик у Риму Милован Миловановић–МИД Србије, 14/27. V 1903; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 38. М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, стр. 339.

¹⁶⁵³В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 46-47; М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009, стр. 339.

брину Турска и Аустро-Угарска“, онда постаје јасно да је она на ту област отворено ставила прст и показивала својим држањем спремност и на врло преке мере ако би јој се то право оспоравало.¹⁶⁵⁴ Позивање Аустро-Угарске на своје право, које није искључивало ни војничку окупацију, морало је још више да појача сумњу у њене планове и изазове узнемирење. Јасно изражена активистичка политика Беча није прихватила предлог других великих сила, да би се избегао сукоб интереса Италије и Аустро-Угарске, да Енглеска и Француска узму косовски и битољски крај а Аустро-Угарској и Италији да драмски и серски.¹⁶⁵⁵ Опште подозрење у аустроугарске експанзивне намере појачавало је и писање једног дела њене штампе, нарочито војне, у којој се јавно расправљала о условима аустроугарског продирања у „плодне Долине Вардара и Дрима“, наговештавајући да ће се, ако предложене реформе не буду имале успеха, морати сазвати један конгрес „који ће према славном примеру поверити најближој и зато предестинираној сили, то јест Аустро-Угарској, мандат, да изврши пацификацију Маћедоније. Али је Маћедонија географски појам, који само онда постаје потпун кад обухвати и Албанију.“¹⁶⁵⁶

Аустроугарско држање у реформним активностима изазвало је праву забринутост, не само балканским државама, него и Италији и Француској, а изгледало је сумњиво, па чак и ратоборно, и самим немачким државницима. Све балканске државе забрињавало је то што Аустро-Угарска и Русија не само што нису тражиле њихову сарадњу у реформној акцији него су је чак избегавале на најочигледнији начин. Та забринутост их је направила опрезним и подозривим, па су понекад можда гледале опасности и тамо где их није било или бар не у мери која се њима привиђала. Италија и Француска су тражиле од бечке владе да објасни веће покрете и припреме њене војске у Босни и Херцеговини. Гласови о аустроугарским посебним намерама и војним припремама изазвали су и енглеског државног секретара за спољашњу политику маркиза Ландауна да 24. фебруара 1904. године постави питање аустроугарском

¹⁶⁵⁴АС, МИДС, ПО, фасц. VI, досије IX, пов. бр. 31, 54, 55, извештаји српског посланика у Цариграду-МИД-у, 19. II, 11. III, и 12. III. 1904; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 47.

¹⁶⁵⁵Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 55.

¹⁶⁵⁶Исто, 48-50.

посланику у Лондону грофу Менсдорфу колико има истине у тим вестима. Иако је аустроугарски министар спољних послова гроф Голуховски приликом састанка са италијанским министром спољних послова Титонијем у Абацији изјавио да Аустро-Угарска не размишља о никаквим даљим освајањима,¹⁶⁵⁷ француски конзул у Скопљу је саопштио српском конзулу у Скопљу да „њего не би ништа изненадило, ако би било решено да Аустро-Угарска окупира цео Косовски Вилајет, а од друга два се створи једна аутономна област...По њему, ми смо врло близу решењу, али то решење неће ни из далека бити повољно по будућност балканских народа.“¹⁶⁵⁸

Својим актом од 3. марта 1905. године, Италија је јасно изразила своје незадовољство и протествовала код бечке и петроградске владе због тога што се оне саме називају „силама заинтересованим“ на Балкану као да то нису биле и друге (Documenti diplomatici, Macedonia, Roma 1906, 282,286). У том правцу придружила јој се и енглеска влада нотом коју је 30. марта 1905. године упутила бечкој влади.¹⁶⁵⁹

Став српске владе према Мирцштетском споразуму

У Србији су се и после гушења устанка пажљиво пратила и разматрала сва дешавања у Македонији, као и питања у погледу постизања реформског пакета мера за ову област. Планираним реформама требало је спречити даљи терор Албанаца и турских власти над хришћанима, који је после устанка достигао врхунац и укључити хришћанско становништво у политички живот Турске. Склапање споразума Аустро-Угарске и Русије у Мирцштету о мерама за извођење унутрашњих реформи у Македонији, које су требале да заједно предузму уз накнадно садејство осталих великих сила, поздрављено је и прихваћено у Србији. Српска влада је своје гледиште о Мирцштетском споразуму изнела у посебном и опширном циркулару, који је

¹⁶⁵⁷ АС, МИД 1903, ПО, фасц. VI, дос. IX, пов. бр. 31, посланик у Риму, М. Миловановић-МИД-у, 4. II. 1904; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 52.

¹⁶⁵⁸ АС, МИДС 1904, ПО, фасц. VI, дос. VI, пов. бр. 1131, српски конзул у Скопљу Михаило Ристић-МИД-у, 16. XII. 1904; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 52.

¹⁶⁵⁹ В. Ђоровић Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 40.

Министарство иностраних дела 2. децембра/19. новембра 1903. године упутило својим дипломатским представницима на страни. У том дипломатском циркулару Министарства иностраних дела наглашено је да „Србији је стало врло много до мира на Балканском полуострву, јер јој је он данас врло потребан, али јој је још много више стало до свога опстанка, који не би био угрожен једино онда, кад би се широким ефикасним реформама побољшао положај Ст. Србије и Македоније и на тај начин искључила могућност било за једнострано решење македонскога питања у смислу бугарских националистичких тежња, било за проширење окупације у смислу жеља којима је бечко-пештанска штампа давала врло често израза на недвосмислен начин.“¹⁶⁶⁰

Дакле, склапање Мирцштетског споразума поздрављено је и прихваћено у Србији. Српска влада је пажљиво пратила сва дешавања у погледу спровођења реформског пакета мера за Македонију. Она је изражавала сумњу у успех реформи, сматрајући да ће оне опстати само ако у реформисање административног апарата у Македонији буду укључене и балканске државе. Истицала се и потреба сарадње балканских држава, а пре свега Србије и Бугарске, које морају да се издигну изнад својих историјских атавизама, то јест да одустану од територијалних аспирација на спорним подручјима Македоније. Сумњајући у искреност споразума, у инструкцији се наглашавало да Србија ипак мора да се пре свега постара да, уз сагласност Русије, обезбеди своје националне интересе ако они буду угрожени у случају да се покаже неискреност залагања Аустро-Угарске по питању реформи.¹⁶⁶¹

Српска влада је наведеним циркуларом обавестила своје представнике на страни да сматра да руско-аустроугарским споразумом у Мирцштегу нису рашчишћени односи ни између великих сила, а ни између балканских држава, као и да Турска неће озбиљно помоћи да се реформе, и овакве какве су, спроведу. По мишљењу српске владе, Турска је чврсто веровала да се европске силе никада неће сложити како би је принудиле на

¹⁶⁶⁰ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 53.

¹⁶⁶¹ А. Раствовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године*, 238-239.

примену реформног плана, али обзиром да остале велике силе сматрају реформни план значајним мора и она подешавати своје држање.

Не могавши још наћи основу за споразум са Бугарском и Црном Гором о заједничком држању према реформном плану Аустро-Угарске и Русије, српска влада је, ослањајући се на Русију, гледала да обезбеди српске националне интересе у Старој Србији и Македонији од сваке евентуалности, нарочито оне која би дошла са аустроугарске стране. Србија је примила, као и остале заинтересоване државе, аустроугарско-руски план као основу за поновни покушај преуређења целокупне управе у три наведена турска вилајета. Иако је у том периоду Србији био потребан мир она је водила бригу о свом опстанку на просторима Старе Србије и Македоније. Њен опстанак не би био угрожен када би се широким и свеобухватним реформама побољшао положај хришћанског становништва. Интерес Србије је био да се, колико толико, поправи стање у областима у којима су планиране реформе, и на тај начин спречи нови устанички покрет, који би дао повод и оправдао акцију Аустро-Угарске.

Руководећи се тим начелима, српска влада је, крајем јануара 1904. године дала упутства својим конзулима у Турској како би својим држањем и радом што више придобили словенско становништво да у њима гледа своје представнике и заштитнике својих интереса и на тај начин дају допринос остварењу државних и националних интереса у Старој Србији и Македонији. Од њих је тражила да они стварно буду тумачи расположења словенског живља код цивилних агената и реформских жандармеријских официра и донекле вође њихове акције.¹⁶⁶²

Србија, заузета унутрашњим проблемима, током читаве 1903. године није предузимала готово ништа поводом македонског питања и ликвидације Турске на Балкану. Једино што је предузела била је поменута интервенција код Порте и великих сила да се реформе прошире и на целу Стару Србију и Македонију. Тако је на почетку XX века Србија била држава која је на Балканском полуострву најмање реметила створено стање и угрожавала његов опстанак. Њено лојално држање у том периоду

¹⁶⁶² Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 30.

признавале су и велике силе, укључујући и Аустро-Угарску, која је о свим српским активностима у Македонији била изузетно добро обавештена од стране свог конзула у Скопљу Богумила Паре. Он је једно време неким тајним каналом добијао читаву српску службену преписку с тамошњим српским конзулатом.

Међутим, после крупних одлука и акција Аустро-Угарске које су погађале и српски елеменат уопште и готово питање њеног опстанка, Србије није могла остати и даље пасивна, морала је гледати да се на неки начин заштити. Она је осетила да се балканско питање, оно од којег је зависио њен опстанак и цела будућност, почиње решавати не само без ње, него и против ње. И тек тада, када је сагледала сву опасност аустроугарске балканске политике, она се тргла и почела да води живљу политичку активност „јер је страховала од прикривених аустроугарских тежњи да прошири свој утицај даље ка југу до Косовске Митровице“.¹⁶⁶³ Српски посланик у Петрограду Стојан Новаковић саопштава руском министру иностраних дела Ламздорфу да „Ширење аустријског утицаја у Турској у ма каквој форми у нас изазива паничан страх“.¹⁶⁶⁴

Српска влада је примила реформну акцију као поновни покушај да се побољша стање становништва у Македонији и Старој Србији. Међутим, мере које су биле предвиђене планом сматрала је недовољним да би се постигао такав циљ. Она је нарочито подвлачила потребу да се њихово примењивање стави под контролу једнога гувернера хришћанина и представника европских сила а не само под контролу Аустро-Угарске и Русије. Влада Србије смтрала је великом грешком то што Грчка, Бугарска и Србија нису имале удела у примени плана реформи. По њеном мишљењу, учешће заинтересованих балканских држава је њихово „право и најздравије јемство да се реформни план не изигра.“¹⁶⁶⁵

Србија је истицала потребу сарадње балканских држава, пре свега Бугарске и Србије, била је спремна да се договори са Бугарском око Македоније, уз спремност на одрицање од територијалних претензија у спорним зонама Македоније, ако то прихвати бугарска страна. Сумњајући у искреност споразума, српска влада је у инструкцијама

¹⁶⁶³ Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 16-17.

¹⁶⁶⁴ В. Ђорговић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 52.

¹⁶⁶⁵ Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 16-17.

својим представницима на страни нагласила да Србија ипак мора да се пре свега постара да, уз сагласност Русије, обезбеди своје националне интересе ако они буду угрожени у случају да се покаже неискреност залагања Аустро-Угарске по питању реформи.

О потреби за интезивнијом политичком и дипломатском активношћу Србије пише и српски посланик у Риму, Милован Миловановић, у једном приватном писму председнику владе Николи Пашићу: „Треба активисати и сконцентрисати сву снагу народну у том једном циљу, да се брани опсатанак, самостални државни живот Србије. Све друго сад, и сва унутрашња политика и сређивање финансија и подизање економско, од узгредног је значаја. Ако будемо живи и здрави за све ће бити времена доцније, кад ова олуја прође.“¹⁶⁶⁶ Активност српске дипломатије била је усмерена да заустави аустругарску акцију према Старој Србији и Македонији. Она је, заједно са црногорском дипломатијом,¹⁶⁶⁷ покушавала да убеди велике силе да не дозволе да скопљанска област буде додељена аустругарској жандармерији. Тако је председник српске владе захтевао од српског посланика у Цариграду Ђорђа Симића да укаже руском посланику Зиновјеву на опасност од аустругарске намере „по српске и словенске интересе“ и да у заједници с посланицима Француске и Италије спречи решење у том смислу јер је оно „штетно по интересе свих који на продирање Аустро-Угарске ка Солуну гледају неповољним оком“.¹⁶⁶⁸

Руској дипломатији су биле јасне аустругарске намере, због сукоба са Јапаном није могла изазивати заплете са њом, већ се правила да јој верује и тражила све могуће начине да умири и Србију како не би ова којим поступком изазвала какве репресивне мере од стране Аустро-Угарске. Да не би изгубила поверење, она није смела да одмах после потписивања споразума са Аустро-Угарском каже праву истину о том споразуму. Иако је потписивањем споразума прихватила аустругарски захтев да

¹⁶⁶⁶В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 57-58.

¹⁶⁶⁷Црногорски кнез Никола Петровић обратио се депешом италијанском краљу да овај покуша спречити свог савезника Аустро-Угарску у њеним намерама и добио је од њега обећање да ће то учинити. Видети: В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 59.

¹⁶⁶⁸АС, МИДС, ПО 1904, фасц. VI, досије 8, пов. бр. 536, Никола Пашић–српском посланику у Цариграду Ђорђу Симићу, 4/17. II. 1904; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 58.

се у Новопазарском санцаку до иза Митровице не планирају изводити реформе, министар иностраних дела гроф Ламздорф је уверавао српског посланика у Петрограду Стојана Новаковића „да се из рефорама неће искључити ни један крај Косовског Вилајета и да се у Вилајет Косовски неће пуштати аустријски официри“.¹⁶⁶⁹ У намери да сачува поверење Срба, Зиновјев је препоручио Ђорђу Симићу да се Србија може потпуно ослонити на Русију и да не предузима ништа самостално код других посланстава, упозоравајући чак да ће друкчије поступање сматрати као оскудицу поверења и рад против руских тежњи.

И поред тог упозорења Пашић је наставио да се обраћа Италији и Француској. То је подстакло грофа Ламздорфа да у разговору са српским послаником у Петрограду 25. фебруара 1904. године још једном затражи да Србија покаже пуно поверење у Русију и понови раније дато обећање да се у Косовски вилајет „неће пуштати аустријски официри“. Када је добио извештај од С. Новаковића са садржином овог разговора, Пашић је на депеши записао: „Задовољни овим резултатом, ми ћемо засад одустати од даљих корака и очекивати развој реформне акције, према чијим ћемо се перипетијама боље управљати.“ Ова депеша је прослеђена српским посланствима у Риму, Цариграду и Софији. Међутим, врло брзо постало је јасно да обећања грофа Ламздорфа да се у Косовски вилајет „неће пуштати аустријски официри“ се неће испунити па је српско поверење у руску дипломатију знатно попустило.

Попустљиво држање Русије према аустроугарским захтевима донекле је паралисало и отпор Француске као њеног савезника, па је Италија остала главни српски саветник и помагач у отпору аустроугарским плановима према југу. Иако је Титоини уверавао Миловановића 27. фебруара 1904. године да Италија има обећање од Русије, Француске и Енглеске да се *status quo* на Балкану ни у ком случају неће рушити, у Србији су схватили да та изјава има за циљ, исто као и изјаве грофа Ламздорфа, да умири Србе и да им покаже да се њихов став схвата и разуме. Зато се, и поред Титоиниевог уверавања Миловановића да ће се његова влада свакако одупрети аустроугарским плановима, у Србији страховало да ће отпор усамљене Италије остати без правог ефекта. Забринутост Србије због аустроугарских планова на Балкану

¹⁶⁶⁹ АС, МИД, фасц. VI, досије 8, пов. бр. 536, српски посланик у Петрограду С. Новаковић-МИД-у, 12. II. 1904; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 58.

натерала је српског посланика у Риму да се за помоћ обрати чак и немачком посланику у Риму, грофу Монсу: „Ми Срби према ономе што се предузима из Беча и како се у Бечу понаша у погледу балканских ствари, морали смо стећи уверење, да никакву корист за се, никакво задовољење наших, ма то било и најлегитимнијих народних интереса, немамо да очекујемо од пријатељства, од правичне оцене аустроугарске, него да су, напротив, за нас једини изгледи да што постигнемо под том погодбом, да се Аустро-Угарска и њен утицај сузбију.“¹⁶⁷⁰

Реформне акције сила у Македонији 1905-1907.

Ситуација у Македонији се и током 1905. године све више погоршавала. Русија и Аустрија су тражиле да балканске државе онемогуће и забране регрутовање герилских банди на њиховој територији, као и њихово пребацивање у Македонију. Тако су, по писању британског вицеконзула у Београду Блакенеја, аустријски и руски посланици у Србији средином маја 1905. године изразили српској влади своје незадовољство због тога што српске чете стално прелазе на територију Македоније и захтевали строжије мере како би се онемогућило да револуционарне банде неометано тамо одлазе.¹⁶⁷¹

Забринутост Велике Британије за развој ситуације у Македонији показују и извештаји њених представника на Балкану и у Цариграду, који су изражавали огорченост због метода које су Турци користили да би угушили устанак и њихових поступака након његог слома. И министар иностраних послова, лорд Хенрих Фицморис Ленсдаун, је почетком 1905. године изјавио да „никада у Македонији није био већи неред, жандармерија немоћна, администрација укочена, а финансије очајне“.¹⁶⁷² Став британске владе према дешавањима у Македонији пренео је и стални државни секретар у Форин офису Хенрих Фицморис Ленсдаун у разговору са српским послаником у

¹⁶⁷⁰ АС, МИД, ПО, 1904. фасц. VI, дос. 6, пов. бр. 101, извештај српског посланика у Риму Милована Миловановића-МИД-у, 29. VI 1904; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 61.

¹⁶⁷¹ А. Раствовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године*, 238-239.

¹⁶⁷² А. Раствовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године*, 239.

Лондону др Михаилом Милићевићем, који је том приликом стање у Македонији оценио као незадовољавајуће и нагласио да тамо највеће тешкоће прави Турска, која не схвата да би за њу боље било да попусти захтевима великих сила. О садржини тог разговора Милићевић је обавестио предсеника владе и министра иностраних дела Србије Николу Пашића.¹⁶⁷³ Британска влада се крајем новембра 1905. године обратила владама Бугарске, Грчке и Србије са захтевом да искористе свој утицај како би обесхрабрили устанички покрет да изазива неред у Македонији и на Балканском полуострву.¹⁶⁷⁴

Свесна своје одговорности за ситуацију у Македонији и потребе да сачува своје позиције на том простору, али и верујући у остварљивост реформи предвиђених Мирцштешким програмом реформи, британска влада је 1905. године изашла са предлогом мера за његову допуну. Ове допуне програма реформи односиле су се на финансијске реформе. Турска је допуњење реформи прихватила тек након демонстрације поморске флоте великих сила од 19. децембра исте године.¹⁶⁷⁵

Међутим, у целини гледано Мирцштешки програм реформи допуњен тзв. финансијским реформама, и даље се није остваривао. Различити интереси европских сила у овом подручју, као и њихова појединачна заокупљеност својим проблемима онемогућавали су његово конкретно спровођење. Нејединство европских сила омогућило је Турској да прибегне свом старом испробаном маниру, стално успоравање и опструисање реформи, како би се једног дана потпуно одустало од њиховог спровођења. Таква турска политика допринела је погоршању стања у Македонији. На такав закључак наводи писмо министра иностраних дела Велике Британије Едварда Греја британском амбасадору Виљему Гошену, у којем наводи да су „ствари у Македонији горе него што су икада биле, односно да су горе него када је он ступио на дужност и да је потпуно јасно да помирљива политика није имала ефекта“.¹⁶⁷⁶ Исту

¹⁶⁷³ АС, МИД, ПО, 1906, фасц. III, дос. XI, I/6, пов.бр. 1124, М. Милићевић-Н. Пашићу, Лондон, 22. VI/4.VII 1906; А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године*, 239.

¹⁶⁷⁴ А.Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији*, 362.

¹⁶⁷⁵ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године*, 238.

¹⁶⁷⁶ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године*, 240.

оцену је поновио и у писму које је упутио британском посланику у Цариграду Николасу О Конору.¹⁶⁷⁷

Мирцштегски програм реформи није могао пацификовати европску Турску, на првом месту, зато што Порта није имала намеру да их спроведе, а силе ни воље ни интереса да је на то приморају. Цела реформа свела се на преуређење турске жандармерије, покушај реформе судства и укључење хришћана у турски административни систем. На укидање главног узрока мизерије становништва, закупа десетка, велике силе, као повериоци презадужене Турске, нису инсистирале, па до тога није ни дошло.¹⁶⁷⁸

Споразум у Ревалу 9. и 10. јуна 1908.

Ситуација у Македонији наставила је да се погоршава и у току 1908. године тако да је Македонско питање поново стављено на дневни ред британског парламента 13. фебруара 1908. године. Британски министар иностраних дела Едвард Греј саопштио је 29. фебруара да има предлог за решење македонског питања. Његов план предвиђао је да Македонија добије аутономни статус сличан ономе који је имала Источна Румелија 1878. године.¹⁶⁷⁹ Међутим, план Едварда Греја о статусу Македоније није прихватила ниједна велика европска сила, а посебно не Русија и Аустрија, јер су овај потез сматрале као мешање Велике Британије у балканске послове као њихову сферу интереса. Овај план за решавање македонског питања наишао је на различити пријем и код балканских држава. Док је за Србију, Грчку и Турску био неприхватљив, у Бугарској је 27. марта 1908. године наишао на одобравање чланова свих македонских друштава. Тако је Велика Британија била принуђена да повуче план Едварда Греја о статусу Македоније.

Међутим, крајем марта 1908. године руска дипломатија излази са својим планом реформи, који у суштини представља првобитни план Едварда Греја измењен у

¹⁶⁷⁷Исто.

¹⁶⁷⁸А. Растовић, *Велика Британија и Македонско питање 1903–1908*, 121–130.

¹⁶⁷⁹Александар Растовић, *Реформски пакет Едварда Греја за Македонију 1908. године*, Историјски часопис књ. LVIII (2009), Београд 2009, 261-274.

једној тачки: није било предвиђено смањење континента турских снага које је требало да замене међународне јединице. Схватајући да план у првобитној верзији неће проћи Греј излази са ревидираним предлогом из кога је изостављен спорни део о смањењу турских јединица у Македонији. Енглески план и руски пројекат чинили су у Петрограду основу разговора Извољског и Николсона, који су припремили платформу за сусрет руског цара и енглеског краља у Ревалу 9. и 10. јуна 1908. године. Тада је усвојен заједнички предлог за Македонију, у коме се истицала потреба да та област добије аутономну административну управу.¹⁶⁸⁰ Презентован је и детаљан план о њеној пацификацији. Међутим, избијање младотурске револуције спречило је реализовање овог пројекта.¹⁶⁸¹ Споразум у Ревалу је, такође, наишао на противљење Аустро-Угарске и Немачке.

Српско-бугарски споразум о савезу 1904. године

Ривалство балканских држава око Македоније и сукоби њихових чета у овој области ослабио је њихову способност да се одбране од спољнег притиска. Питање независности Балкана на почетку XX века зависило је у суштини од српско-бугарских односа, тј. да ли ће се балканско питање решавати спољним европским снагама или унутрашњим споразумевањем. Док је Србију угрожавала Аустро-Угарска, Бугарској је претила Турска. Заузетост Русије на Далеком истоку и њено привремено повлачење са Балкана одузело је бугарском кнезу могућност да користи аустроугарско-руско супарништво и суочило Бугарску с последицама аустроугарске агресије на Балкану. За Бугарску је у Македонији била мање опасна Србија од могућне превласти велике средњоевропске силе, каква је била Аустро-Угарска. Такође и за Србију је било мање

¹⁶⁸⁰ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године*, 240.

¹⁶⁸¹ Хелена Андонов-Пољански, *Велика Британија и Македонија*, 49; Исто, *Ситуација та во Македонија*, Годишен зборник, 8, Скопље 1955, 33; А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 240.

опасно са Бугарском у Скопљу него са Аустро-Угарском у Солуну, како је писао Милован Миловановић.

Империјалистички прохтеви Дунавске монархије могли су бити задовољени на рачун балканских народа и држава. Тако је заједнички страх од Аустро-угарске утирао пут српско-бугарском зближавању. После извесног лутања и неуспелих комбинација с једностраним искоришћавањем заплета у Турској, у Софији се почело увиђати да се јачањем туђих политичких утицаја кроз реформске акције у турским вилајетима балканско питање све више компликује и усмерава тако да његово решавање може, у крајњој линији, испасти сасвим неповољно по тежње и интересе балканских држава. Пошто је безуспешно покушавала да се нагоди с Турском, Бугарска се окренула Србији, очекујући лакше споразумевање с њом због сталних аустроугарских претњи.

Међународни заплети настали уласком Русије у рат с Јапаном утицали су да и велике силе, Француска и Италија¹⁶⁸² препоруче споразумевање међу балканским државама. Видећи да је Русија ушла у рат с Јапаном почетком 1904. године, који ју је тешко оптеретио, Аустро-Угарска се спрема за експанзију према Солуну. Њена штампа је отворено писала о могућности експанзије, и то не само преко Санцака, него и моравском долином. У пролеће 1904. године изгласани су влади и посебни кредити од 400.000.000 круна. То је дало повода владама великих сила да се распитују о намерама Беча и да ставе извесне своје примедбе.¹⁶⁸³ Из Беча се уверавало да се аустроугарска политика сумњичи без оправданог разлога и да нарочито Београд шири узбудљиве вести без потребе. Било је много разлога који су доводили у сумњу изјаве званичних претставника Хабзбуршке Монархије. Убрзане војне припреме, нарочито на границама према Србији и Црној Гори, а и према Италији, затим њен захтев да се може, ако је ситуација присили, послужити правом које јој је дао Берлински уговор да окупира цео Санцак, итд. - све је то говорило да њене намере нису чисте.

¹⁶⁸² Од почетка 1904. год. нарочито је Италија живо препоручивала ближу заједницу између балканских држава Србије, Бугарске и Црне Горе као неопходног услова да се може пред Европом успешно бранити начело „Балкан балканским народима“ и да се том заједницом створи ако не још опасна, али свакако озбиљна брана против оних сила, које би имале својих освајачких планова на том полуострву. Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 50-51; В. Ћоровић, *Историја Срба*, треће издање, Београд 1995, 691.

¹⁶⁸³ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 689; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 38.

Због тога су балканске државе биле неспокојне, свакој од њих било је јасно да се балканска криза не може решити реформама, већ само оружјем. И сад кад су снаге Русије биле одвучене на далеки Исток, Србија и Црна Гора су се бојале да, у случају аустро-угарског продора према Солуну, не остану усамљене, а Бугарска је страховала од евентуалног напада Турске. И Грчка је била у неизвесности, сарадња коју је последњих година спроводила с Турском није јој донела никакве користи а противречности с Бугарском биле су толике да их је било тешко савладати. Крајем 1903. и почетком 1904. Године покушала је да се приближи Србији. Међутим, београдска влада је ћутке прешла преко тих понуда. Док је тако одбила Грчку, српска влада је чинила кораке да привуче бугарску владу на сарадњу.

У ситуацији кад је Србија била непосредно угрожена од Аустро-Угарске а Бугарска од Турске и кад су њихови заједнички, иако опречни, интереси у Македонији могли бити доведени у питање аустроугарским продором према Солуну, српски владајући кругови су ценили да је могуће наћи основу за зближавање Србије и Бугарске. Међутим, упочетку се у Софији хладно прелазило преко наговештаја из Београда. Али кад је почео руско-јапански рат, и кад су Турци почели да врше ситније провокације на бугарској граници, бугарска влада се решила да отпочне преговоре са Србијом.

За Србију и Балкан уопште било је од користи што се у питању реформске акције у Турској јавило ривалство међу самим великим силама. Италија се осећала увређеном што је била заобиђена, Енглеска и Француска подржавале су Италију, вођене сумњом да је Аустро-Угарска само претходница Немачке у великом системском ширењу германског политичког и економског утицаја све до Персијског залива. Немачка влада је 5. марта 1903. године добила концесију за продужење турске железничке пруге у Малој Азији све до Багдада. У немачкој јавности се без устручавања све чешће говорило о вези Хамбург–Багдад.¹⁶⁸⁴ По Мирцштетском споразуму између Русије и Аустро-Угарске о реформама у Турској од 2. октобра 1903.

¹⁶⁸⁴В. Ћоровић, *Историја Срба*, 689.

године на челу реформске акције имао је бити један турски генерални инспектор (на то место султан је поставио Хилми-пашу), а уз њега по један руски и аустроугарски цивилни представник. Аустро-Угарска је захтевала и у томе успела да из реформи одузме западни део Косовског вилајета (новопазарски, приштински, пећки и призренски санџак) иако је положај Срба у том делу био јако угрожен. У областима у којима је планирано увођење реформи поставила би се нарочито увежбана жандармерија, коју би надзирали официри великих сила. По аустроугарском захтеву официри великих сила нису радили заједнички, већ је свакој сили додељен по један рејон, где су официри једне силе радили неконтролисано. При подели рејона са упорношћу је тражила да се баш њој додели скопљанска област, у чему је успела. Тако је она, у ствари, опасала Србију у Санџаку војничким гарнизонима а од Митровице до Кратова и Криве Паланке жандармеријским официрима у служби реформске акције. Идући за аустроугарским примером, Италија је тражила битољску област, а остале силе источне крајеве Битољског и Солунског вилајета. Турска влада предлагала је реформску акцију и у Албанији, али се Аустро-Угарска томе енергично супроставила.¹⁶⁸⁵

Опасност од аустроугарског држања у реформским акцијама упућивала је српску владу на ближе споразумевање, најпре са Црном Гором а онда и са осталим балканским државама. Српска влада је сматрала да би савез балканских држава које би биле спремне бранити своје интересе представљао најбољу препреку аустроугарском предлогу поделе сфера у реформној акцији, као и аустроугарском продору према југу. Она је своје гледиште о потреби стварања савеза балканских држава и како да се до њега дође изнела у посебном циркуларном писму, које је 19. новембра/2. децембра 1903. године упутила својим дипломатским представништвима у великим државама: „Налазећи се пред истим опасностима и Србија с Црном Гором и Бугарска дужне би биле да се почну ослобођавати историјскога атавизма, који међу њима изазива и подржава вечито супарништво, и мислити о томе како да у међусобном споразуму потраже начин који ће, без повреде посебних, најбоље моћи очувати заједничке интересе на Балканском полуострву. Супарништво им паралише снагу, која би сва једва

¹⁶⁸⁵ В. Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 1995, 689.

била довољна да послужи као брана против туђинских прохтева и као гаранција за побољшање збиља жалосне судбине њихових сународника у Турској. Пред изгледима на крупне опасности, које су врло могућне, балканске словенске државе треба само да се одрекну тежња за територијалним проширивањем у области која је међу њима спорна утолико пре што њихово супарништво помаже да се у њој одржава и погоршава стање које је већ до неиздржљивости несносно и стога по словенско становништво у њему врло опасно. Да би се ово стање поправило бар толико, колико би било довољно да оно постане сносно, потреба је првога реда настати, да се, у смислу 23. члана Берлинског уговора, обезбеди примена што ширим и што стварнијим реформама, којима би се стало на пут данашњој анархији, учврстио правни ред заснован на поштовању закона једнаких за све султанове поданике и зајемчиле свакој народности, уз поштовање националне индивидуалности, погодбе за културни развитак.¹⁶⁸⁶ Дакле Влада Краљевине Србије склапање Мирцштетског споразума је поздравила и прихватила али је и изражавала сумњу у успех реформи сматрајући да ће оне опстати само ако у реформисање административног апарата у Македонији буду укључене и балканске државе. Истицала се и потреба сарадње балканских држава, а пре свега Бугарске и Србије, које морају да одустану од територијалних аспирација на спорним подручјима Македоније.

Још приликом састанка у Цариграду, септембра 1903. Године, црногорски министар иностраних дела Гавро Вуковић и српски посланик на Порти Сава Грујић водили су „разговоре како да се отклоне опасности што су њиховим земљама претиле од заплета на Балкану“ и усагласили су се да је ситуација „погибљена како за наш народ у Турској, тако и за обије српске државе“.¹⁶⁸⁷ Кад је Сава Грујић постао шеф кабинета у Србији а догађаји на Балкану почели да бивају све заплетенији и опаснији, по наредби кнеза Николе, Гавро Вуковић упутио је 17/30. децембра 1903. године позив српској влади да Србија и Црна Гора израде што пре ближи споразум за рад на Балкану. „У име опстанка обије српске државе позивам Вас, Господине Генерале, да склоните Краљевску владу да ступи с Књажевском владом у свима појединостима заједничког

¹⁶⁸⁶ АС, МИДС, ???????, Циркуларно писмо Николе Пашића које је упутио дипломатским представништвима у великим државама 17/4. фебруара 1904; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 41; В. Торовић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 62.

¹⁶⁸⁷ Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 41.

држања, према опасним околностима у којима се находимо. Да се договоримо о заједничкој акцији, јер рат изгледа неизбјежан. Да се приуготовимо на све жртве, које од нас цио српски народ с правом очекује. Ако све ово на скоро не удесимо, замислите какву страшну одговорност, пред будућношћу српског народа, на себи примамо; јер баш њему виша опасност пријети, са свакоје стране, неголи и једном балканском народу. Немојте оклијевати, јер смо јошт на вријеме све удесити да избјегнемо свако изненађење.”¹⁶⁸⁸

Српска влада, свесна да би улазак аустроугарских реформних жандармериских официра у Скопљански крај и издвајање западног дела Косовског вилајета из реформи представљало ”смртни удар не само нашим националним и државним него и општим интересима народа на Балканском Полуострву” прихватила је позив црногорског министра иностраних дела Гавра Вуковића и израдила предлог прелиминарног споразума. Црногорска влада је 10. фебруара/28. јануара 1904. године добила предлог споразума који се састојао из три тачке:

- ”1. Његово Величанство Краљ Србије и његово Краљевско Височанство Књаз Црне Горе и Брда обавезују се споразумно и заједнички радити на одбрану и унапређење интереса српског народа.
2. Они лојално узимају за основу свога рада реформни програм Великих сила и помагаће, према својим средствима, да се тај програм оствари, уздржавајући се од свега, што би могло ометати његово извршење.
3. У случају неуспеха мирне реформне акције, из кога год узрока, српски владоци резервишу себи право, да своје држање подешавају према природи опасности, које би угрожавале српске интересе, о чем ће следовати ближи споразум.”¹⁶⁸⁹

Десет дана након добијања овог предлога споразума (20/7. фебруара 1904) црногорски министар иностраних дела Гавро Вуковић обавестио је кнеза Николу, који се налазио на Ријечи Црнојевића, да „Султан поручује да је вероватно да ће Аустрија

¹⁶⁸⁸ „Кнез Никола је имао утисак да опасност прети и од Аустро-Угарске и од Бугарске и од злого стања у Турској“ пише Јован Јовановић. Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 41. Виду још: В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 63-64; Исти, *Историја Срба*, 690.

¹⁶⁸⁹ АС, МИДС, ??????,- В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 62-63; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 41.

продирати у Санџак и даље, па вели да се нада у нашу помоћ.“ Узнемиреност од аустроугарске опасности утицала је на брже усаглашавање Србије и Црне Горе око нацрта споразума. Након тога издат је заједнички пројекат споразума. Краљ Петар и кнез Никола обавезали су се „споразумно и заједнички радити за одбрану и унапређење интереса српскога народа; примали су лојално реформни план великих сила као основу свога рада; помагаће да се он оствари, уздржавајући се од свега што би могло омести његово извршење; ако ова мирна реформна акција не буде имала успеха, онда ће они подешавати своје држање према природи опасности које би угрожавале српске интересе, о чему ће следовати ближи споразум.“ У нацрт српско-црногорског споразума унета је и једна нарочита тачка око које су се брзо сагласиле обе владе: „Обе савезне државе обавезују се да ће се успротивити заједнички свима силама и средствима, којима располажу, против сваке непријатељске акције или изолиране окупације, па ма од које стране оне долазиле.“¹⁶⁹⁰ Иако је очигледно да је овај споразум био уперен против аустроугарских планова ка југу његова суштина је ипак дефанзивног карактера, јер је био услован и ограничен.

Став српске владе о стању на Балкану јасно се види у писму које је Никола Пашић, тадашњи министар иностраних дела, упутио српском посланику у Петрограду Стојану Новаковићу 14/1. марта 1904. године: „По нашој оцени данашњег положаја сила у Европи и њихових намера односно Балкана била би за нас, а и уопште за цело Славенство најбоља политика, која би свим силама радила на одржању мира и спремала дефанзивну одбрану ако би која европска сила покушала да се користи руским тешким положајем на Далеком Истоку. Да би се сви народи на Балкану, а нарочито српски и бугарски, могли сложити у том правцу, потребно је да и руска дипломација потпомаже свим силама такву политику, а да не избегава говор о томе и да не баца ту балканску политику у круг домаћих послова балканских народа. Засада највећа опасност по самосталност балканских народа може доћи од покушаја Аустро-Угарске да се користи давно умрлим правом Берлинског Уговора који говори о Новопазарском санџаку. Ако Аустро-Угарска зажели да проиведе немире који би јој дали повода да уђе у

¹⁶⁹⁰ Оваква ће одредба ући доцније у српско-бугарски уговор о савезу од марта 1912. године. Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 41; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 64; Исти, *Историја Срба*, 690-691.

Новопазарски Санџак до иза Митровице, онда је изчезла свака наша нада на самостални живот и Аустрија ће овладати целим Балканом. Да би се ти саблажњиви прохтеви Аустро-Угарске могли сузбити, потребно би било, прво, да Русија не попусти Аустро-Угарској у балканским питањима и, друго, да измења мисли у том погледу са Француском, Италијом, па може бити и Енглеском, јер држимо, како смо ми обавештени, да би у томе нашла силну подршку тих сила, које не могу пристати да Аустро-Угарска извлачи за себне користи на Балкану. Ако Аустро-Угарска стече уверење да јој је право на Новопазарски Санџак застарело, као што су и друге одредбе Берлинског Уговора, које нису извршене, застареле, онда ће се она мирно држати и проћи ће свака опасност од рата на Балкану.¹⁶⁹¹

Немајући стварне подршке од Русије због заузетости у рату на Далеком истоку Србија је све до њеног повратка балканској политици морала тражити подршку код сила западне Европе. То је био једини могућан излаз. Приближавање Француској и Италији ишло је без великих потешкоћа, док је са Енглеском било много теже због њеног одбојног става према мајском преврату и осуде тога чина. Док су Француска и Италија подржавале склапање савеза балканских држава¹⁶⁹² и Италија је препоручивала ближу заједницу између балканских држава Србије, Црне Горе и Бугарске како би се створила озбиљна брана против оних сила које би имале својих освајачких планова на том полуострву, и на тај начин постигао неопходан услова да се може пред Европом успешно бранити начело „Балкан балканским народима”. „Интереси балканских држава и балканских народа моћи ће се сачувати од сваке повреде у свакој евентуалности, ако их саме балканске државе и балкански народи буду умели бранити сложено и паметно, ако буду знали довести своје интересе у хармонију и стрпљиво чекати повољан тренутак за решавање балканског питања” изјавио је италијански

¹⁶⁹¹ АС, МИДС, ????????, Писмо Николе Пашића-Српском посланику у Петрограду С. Новаковићу 14./1. марта 1904; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 66.

¹⁶⁹² Француски вицеkonzул у Скопљу је саветовао Србију, Бугарску и Турску да направе привремени споразум за одбрану од сваког туђинског продирања на Балкан и тако натерају велике силе да увиде опасност од нових сукоба на овом простору. АС, МИДС, ????????, пов. бр. 152, Извештај српског konzула у Скопљу Михаила Ристића -МИД од 16/3. фебруара 1904. године.

министар иностраних дела Титоини у одвојеним разговорима са српским и бугарским послаником у Риму, Милованом Миловановићем и Минчовићем.¹⁶⁹³

Преписком која је трајала до половине јуна 1904. била је постигнута сагласност о свим тачкама уговора, сем о једној. Наиме, црногорски двор и влада тражили су, изгледа, под притиском из Петрограда, да се текст уговора достави руском цару, који би био арбитар у решавању евентуалних спорова између уговорних страна. Када је руска влада сазнала за ове преговоре, страхујући да за њих не сазна и Аустро-Угарска и тако дође до тежих компликација у њиховим односима, уложила је свој протест на Цетињу и тражила да се ти преговори одмах обуставе.¹⁶⁹⁴ Иако нема писаног трага да је сличан захтев упућен и српској влади у Београду, српско-црногорски преговори о склапању савеза су након ово руског захтева умногоме успорени. Преговори нису потпуно обустављени, али су добили много спорији ток.¹⁶⁹⁵ Међутим, почетком септембра 1904. године и једна и друга страна одустале су од уговора о савезу. Било је више разлога због којих је до тога дошло.

Међународни заплети настали крајем 1903. и почетком 1904. године године упућивали су Србију на споразум, осим са Црном Гором, и са Бугарском. Споразум с Бугарима Србији је требао из два разлога: први, што се плашила аустроугарско-бугарске сарадње у источном делу Косовског вилајета и у Македонији на српски рачун па је желела да растави Бугарску од Аустро-Угарске, а други, што би Србија заједно с Бугарском представљала озбиљну препреку аустроугарском надирању, о чему би се у Бечу морало водити рачуна. Тако је Србија у то време ушла у ближе преговоре о савезу и са Бугарском. Српска дипломатија је од 1903. године припремала терен за споразумевање а конкретни преговори око споразума с Бугарском почели су марта 1904. године у Београду.¹⁶⁹⁶ Иницијатива за склапање једног политичког споразума

¹⁶⁹³ АС, МИДС, ????????, Извештај српског посланика у Риму Милована Миловановића-МИД од 14./1. фебруара 1904. године; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 64-65.

¹⁶⁹⁴ *Одломак из дипломатских односа с Русијом*, Котор 1928, 20-21; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 64.

¹⁶⁹⁵ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 691.

¹⁶⁹⁶ На побољшавању односа са Бугарском највише су инсистирали краљ Петар и министар иностраних дела Никола Пашић, а потпуно их је подржавао министар војни Радомир Путник, и други министри војни. Приликом посете краља Петра Бугарској октобра 1904, у његовој пратњи налазили су се председник владе

између Србије и Бугарске потекла је почетком 1904. године из Софије, иако је раније сугестија за ближи споразум било с обе стране. Донекле отрежњена од своје заблуде да Македонско питање може решавати било споразумом са Турском било путем устанка, Бугарска је почела мислити на споразум с другим балканским државама. После извесног лутања и неуспелих самосталних комбинација у решавању заплета у Турској и Бугарска је почела увиђати да се, јачањем утицаја великих сила на Балкану поводом реформне акције у три турска вилајета, балканско питање све више компликује и да његово решавање може, у крајњој линији, испасти сасвим неповољно по тежње и интересе балканских држава. Тако је почетком 1904. године она покренула иницијативу за склапање политичког споразума са Србијом. Непосредан повод да ово питање убрзано покрене било је бугарско страховање од могућег ратног заплета с Турцима, неизвесност општег положаја услед руско-јапанског рата и страха од аустроугарских планова на Балкану. Многа бугарска службена лица све чешће су говорила о потреби споразума између Србије и Бугарске и о заједничкој опасности од Аустро-Угарске. „Наша је заједничка погибија од Аустрије. Она је и вас и нас притисла, од ње се треба бојати, а не од Турака“, говорио је др Данев српском посланику у Софији. У том смислу говорио је и дотада врло резервисани министар војни, генерал Савов.¹⁶⁹⁷

За своје преговораче са Србијом о склапању политичког споразума и евентуалног савеза Бугарска је фебруара 1904. године одредила и упутила у Београд свог новоименованог отправника послова у Београду Христофора Хоспачијева и свог отправника послова на Цетињу, Димитрија Ризова. Зазирући од аустроугарског плана продора према југу, новоименовани бугарски отправник послова у Београду

Сава Грујић, министар иностраних дела Никола Пашић и министар војни Радомир Путник и др. *Српске новине* (=СН), октобар 1904). На почетку пута Радомир Путник се разболео па га је заступао председник Сава Грујић скоро пола месеца, од 19.X / 1.XI 1904. *Службени војни лист* (=СВЛ), бр.37. и 38. од 24. октобра 1904). У састав исте пратње краља Петра при његовом првом сусрету са владаром Бугарске Фердинандом Кобургом у Нишу 1/14. маја 1904, није био министар војни, већ министар унутрашњих дела, док су у бугарској делегацији били председник владе Р. Петров и министар војни пуковник Савов. Видети још: Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро–Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962, 116-165; У покушају успостављања тешњих односа са Црном Гором и другим неспоменутиим спољнополитичким радњама из времена 1903-1906. године, министри војни нису имали значајнијег учешћа. Lj. Aleksić-Pejković, *O srpsko-crnogorskim pregovorima o savezu 1904-1905.godine*, у: *Istorija XX veka*, 1/1959, 327.

¹⁶⁹⁷ АС, МИДС, ????????, пов. бр. 70, Извештај српског посланика у Софији Јована М. Јовановића –МИД од 1. март/16. фебруара 1904. године - В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 65.

Христофор Хоспачијев, пред одлазак на нову дужност и преговоре са Србијом, изјавио је: „Код нас се тек сад увиђа да на случај немира у Македонији са њом може бити оно исто што и са Босном.“¹⁶⁹⁸ Српско-бугарски преговори који су вођени у Београду од фебруара до априла 1904. године имали су и јавни и тајни део. У јавном делу преговора разговарало се о темама економско-административне природе: о узајамном отварању граница за све њихове производе, о царинској политици са тежњом да се створи царински савез, поштанско-телеграфским таксама, пасошима и др. Обе стране брзо су се сложиле у свим питањима међусобних привредних и културних односа, као и у томе да ће подржати рад на спровођењу реформи у Турској и уопште радити на одржању мира на Балкану. Али чим се прешло на тајни део српско-бугарских преговора, где се водила дискусија о будућности Македоније, избиле су несугласице и политичка спотицања. Бугарски представници у преговорима тражили су њену самосталност, док су представници Србије залагали за њену поделу на интересне сфере.¹⁶⁹⁹

Како у току дискусије о тексту уговора није било лако доћи до сагласности у питању Македоније, српска влада је помишљала да се приближи Црној Гори, Грчкој и Турској. Крајем фебруара у Београд су стигли гласови о ужурбаним аустро-угарским војним припремама у Босни и Војводини. Зато се српска влада, почетком марта, обратила Петрограду с питањем: какво ће држање заузети Русија у случају да Аустро-Угарска крене преко Санџака и Србије према Солуну. Пошто од руске владе није добила никакве гаранције, него само уверавање да ће се Хабзбуршка Монархија лојално држати постојећих уговора и упозорење да би аустроугарске трупе могле ући у

¹⁶⁹⁸АС, МИДС, ???????, Извештај Јована М. Јовановића–МИД од 13. фебруара/31. јануара 1904. године; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 65-66). И револуционарна удружења обе фракције у Бугарској, спољашња и унутрашња организација, тражила су контакт са Београдом. Њихови главни представници, генерал Иван Цончев и за њим Борис Сарафов, долазили су почетком децембра 1903. године лично у Београд, на преговоре. В. Ђоровић, *Историја Срба*, 691; В. Јовановић, *Светислав Симић и македонски комитети*, Вардарски зборник 1, (1999), 60.

¹⁶⁹⁹У Бугарској је постојало неповерење према активностима Краљевине Србије у Македонији. Посебно је код њих био изражен страх да је основни циљ Србије цепање и подела Македоније. Да би смањило то неповерење, Светислав Симић је још током преговора који су вођени 1902. године уверавао Сарафова да Србија нема ништа против стварања аутономне Македоније, али само под условом да та аутономија не буде средство за доцнију анексију Македоније од стране Бугарске, и уколико њоме буде омогућено равноправно учешће Србије у националном раду у Македонији. Види: Павле Орловић (Светислав Симић), *Поглед на наш просветно-политички рад у Старој Србији и Македонији до године 1901*, Српски књижевни гласник (Београд), 1904, књ. XII, св. 6, 55; Христо Сиљанов, *Освободителните борби на Македонија*, I, Софија, 1933, 90; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 15; Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1936, 151, 155.

Санџак у случају ако тамо дође до немира, српску владу је, изгледа, то подстакло да тражи какав-такав споразум с Бугарском. На то су утицала и извесна наговештења званичних италијанских кругова, који су српском посланику у Риму изражавали, спремност Италије да се оружјем супротстави аустро-угарском надирању ка Солуну, ако се томе одупру и удружене балканске државе. Вероватно су слични утицаји деловали и на бугарску владу да се споразуме са Србијом. Под таквим околностима, марта 1904. године настављани су српско-бугарски преговори око склапања споразума. Био је то четврти покушај стварања савеза између Србије и Бугарске.¹⁷⁰⁰ На крају су обе стране попустиле: Бугарска је признала постојање српских интереса у Македонији, а српска страна је у начелу одобрила аутономију Македоније, под условом да словенско становништво, патријаршисти и егзархисти буду равноправни, да Македонија уђе у царински савез са Србијом и да Солун добије статус слободне луке. Резултат тог компромиса у преговорима били су два српско-бугарска споразума (уговора), који су потписани у Београду 30. марта/12. априла 1904. године: јавни ”пријатељски уговор” економско-правне садржине, и тајни ”савезни уговор” политичког карактера, и „Закључни протокол“, који је потписан 31. марта/13. априла исте године.¹⁷⁰¹

У првом уговору, чији је пун назив „Пријатељски уговор између Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске“, било је, између осталог, предвиђено: да се узајамно

¹⁷⁰⁰Први покушај је стварања српско-бугарског савеза био је 1867. године када је између бугара емиграната и кнеза михаила потписан „Уговор о братском уједињењу Срба и Бугара у једну југословенску царевину“. Смрт кнеза Михаила, који је требао да буде владар те државе, спречила је извршење овога уговора. Други покушај је учинио Никола Пашић крајем августа 1889. године. И овај покушај је пропао јер је шеф бугарске владе Ст. Стамболов предао Турцима понуду Србије за савез у размену за неколико владичанских места у Македонији. Трећи покушај је учињен када је 19. фебруара/3. марта 1897. године потписана „Угодба“ између Србије и Бугарске. Овај споразум је садржавао обавезе за обе земље: да не предузимају ништа на Балкану без претходног споразума, тј. уздржавање од једностраног нарушавања *statusa quo* на Балкану; да питања обоостраних сународника у Турској расправљају договорно; да се узајамно помажу у црквено-школским питањима у Турској; да се позове и кнез Црне Горе да приступи „Угодби“; и да се „Угодба“ саопшти само Русији. Променом курса српске унутрашње и спољашње политике, тј. Повратком краља Милана у Србију, овај споразум је остао само пушта жеља радикала у србији и русофила у Бугарској. Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 42-43.

¹⁷⁰¹Текстове српско-бугарских споразума видети: Владимир Ћоровић, *Преговори о балканским савезима*, Годишњица Николе Чупића (Београд), 1938, 18-22; Јован Ћаја, *Савез Србије и Бугарске*, Београд 1904. Видети још: В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 67; Ц. Костић, *Уговор о Царинском савезу Србије и Бугарске*, Београд 1905; *Економист*, 1953, бр. 2; Д. Ђорђевић, *Сучељавање са Аустро-Угарском*, у: *Историја српског народа*, Српска књижевна задруга, књ. VI-1, Београд 1994, 151; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 43, 89.

отворе границе за све њихове производе; да се обе државе старају да им царинска политика према другим државама буде вођена једнако; и да теже да се таквом политиком дођу до царинског савеза, олакшају размену и транзит својих производа, склопе судску и монетарну конвенцију итд. Сем тога, било је још неких одлука о споразуму економско-административне природе.¹⁷⁰² Тај део уговора могао се, по споразуму обеју страна потписница, објавити.

У другом, тајном и важнијем делу уговора, који је носио назив „Савезни уговор“, а који је требало да траје пет година, од већег и начелног значаја биле су прве три тачке, које су говориле: 1) да ће Србија и Бугарска помагати, да се предложене реформе у поменута три вилајета изведу, тежећи да се исте реформе уведу и у Једренском вилајету; 2) да ће се бранити „заједнички и свима силама и средствима, којима располажу, против сваког покушаја - ма од куда овај долазио - био наперен против садашње територијалне целине и независности њихових држава био против сигурности и неприкосновености њихових владајућих данас династија“; 3) исто тако ће се успротивити „свима силама и средствима, којима располажу свакој непријатељској акцији или изолираној окупацији у поменута горе четири вилајета, ма од које државе оне долазиле.“¹⁷⁰³ Ради остварења последње две обавезе било је решено да се касније закључи специјална војна конвенција. Србија и Бугарска су се, поред тога, обавезале да ће радити на стварању савеза између Србије и Црне Горе. Када буде дошло на решавање Албанско питање (подручје скадарског и јањинског вилајета) оне ће помагати да се реши повољно по Црну Гору. Такође је договорено да ће за сва спорна питања која оне саме не буду могле решити узимати за арбитра руског цара и Међународни суд у Хагу.¹⁷⁰⁴

У току српско-бугарских преговора обе стране су заузеле становиште да савез треба проширити и на Црну Гору. У том циљу је српска влада, почетком јуна, обавестила кнеза Николу о постигнутом савезу између Србије и Бугарске и о

¹⁷⁰²В. Ђоровић, *Историја Срба*, 691.

¹⁷⁰³В. Ђоровић, *Историја Срба*, 691-692.

¹⁷⁰⁴Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 43-44.

результатима разговора вођених у Нишу између српског краља Петра и бугарског кнеза Фердинанда. У почетку, и све до половине лета 1904. године, и код српских и код црногорских владајућих кругова изгледа да је постојала жеља за савезом. Али отада је та жеља почела да хладни. Кнез Никола је поручио српском краљу да између њих нису потребни никакви писмени уговори, а са српске стране одговорено је: „да ће бити боље да се споразумемо директно са Русима... Онда ће они вама наредити шта треба да радите и како да се држити у питањима балканским.”

Такав развој српско-црногорских преговора временски се поклапа и с почетком хлађења српско-бугарских односа. Наиме, после потписивања уговора о савезу између Србије и Бугарске рад на развијању пријатељских односа између две земље почео је на доста широком плану. Међусобно су измењане разне културне, омладинске и друге делегације, као и посете владара.¹⁷⁰⁵ Српска влада је са своје стране отпочела припреме да изврши разне обавезе из Пријатељског уговора. Такав развој српско-бугарских односа подржале су Русија, Француска и Италија, док су Турска и Грчка, а нарочито Аустро-Угарска, са сумњом и подозрењем пратиле сарадњу словенских држава на Балкану. Међутим, већ крајем лета 1904. године у Софији је почело да слаби расположење за сарадњу са Србијом. Слично је расположење завладало и у Београду. Крајем пролећа и почетком лета 1904. године, очекивани продор Аустро-Угарске према Солуну, пред чијом опасношћу су се Србија и Бугарска приближиле једна другој, није више био тако могућ као што је то изгледало почетком године. За одржавање статус квоа на Балкану, поред Русије и Аустро-Угарске, директно су се ангажовале Француска, Енглеска и Италија, и реформе у Македонији изводиле су се под њиховом контролом. Са руске, француске и италијанске стране чуле су се званичне изјаве, истина са извесним резервама, да ће Аустро-Угарска поштовати статус кво на Балкану. У таквој ситуацији, када је непосредна опасност по националну независност балканских држава била умањена, нестала је она потреба која их је, кад је

¹⁷⁰⁵Краљ Петар I и кнез Фердинанд I Кобург састали су се најпре 1/14. маја 1904. године на железничкој станици у Нишу, што је дало подстрека даљем зближењу између две словенске балканске земље. Исте године 19. октобра/1. новембра краљ Петар I посетио је Софију, а децембра 1904. године краљ Петар I се трећи пут састао са кнезом Фердинандом I Кобургом на београдској железничкој станици. J. M. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 45; СН, октобар 1904; СВЛ, бр. 37. и 38. од 24. октобра 1904.

аустроугарска акција била извесна, повезивала једну с другом. Ово је највероватнији главни узрок који је одложио и стварање српско-црногорског савеза.

Поред тога, на хлађење српско-бугарских односа утицао је још један важан фактор. У преговорима за стварање савеза, српска и бугарска влада нису се могле нагодити о подели Македоније, па су то основно питање, које их је делило, оставиле и даље нерешено. Осећало се да још није било дошло време за решавање питања српско-бугарског спора у Македонији. Након састанка краља Петра I и кнеза Фердинанда I Кобургског на београдској железничкој станици, децембра 1904. Године, несмотреношћу једног српског високог функционера изашао је у „Бечкој слободној преси“ један чланак у којем је обелодањена садржина разговора на састанку између краља Петра I и кнеза Фердинанда I на нишкој железничкој станици. То је био повод да кнез Фердинанд I Кобург каже за београдске владајуће кругове: „да су они сами пресекли везу између њих и њега“.¹⁷⁰⁶ Овим догађајем је упропашћен и четврти покушај стварања савеза између Србије и Бугарске. Односи између Србије и Бугарске су се почели хладити, а односи између њихових присталица на терену у Македонији су се све више заоштравали. Тако је и српско-бугарски „Савезни уговор“ из 1904. године остао мртво слово на папиру. Пошто су и једна и друга знале да ће се Русија борити за спровођење реформи у Македонији и за одржање статус квоа на Балкану све дотле док се не рашчисте интереси српских и бугарских владајућих кругова у Македонији, то су обе стране наставиле, у почетку прикривено а касније отворено, борбу за даље јачање свог утицаја у Македонији.

Србија и Бугарска су, поред уговора који је имао политички карактер („Савезни уговор“), 30. марта/12. априла 1904. године потписале и један „Пријатељски уговор“. По овом дефанзивном уговору обе стране су се сагласиле „да отворе границе за домаће производе и да се старају да воде према другим државама једнаку царинску политику и да упућују ту политику ка царинском савезу“. У току преговора српска влада је изјавила да, према тадашњем уговору с Аустро-Угарском, о царинском савезу не може бити ни речи. „Царински савез је идеал који се може постићи ако се постепено спреме

¹⁷⁰⁶Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 45, и 90-91.

повољни услови изједначавањем обостраног законодавства“. Констатација „води једнаку царинску политику“ је додатно објашњена речима „и колико томе не сметају већ постојећи трговински уговори“. Такође је додатно објашњење да „Обе државе ће постепено, и у колико је то могуће, без повреде њихових битних интереса, радити да се створи јединство и тако створе услови за царински савез“.¹⁷⁰⁷

У жељи да се ослободи политичко-економске зависности од Аустро-Угарске, српска влада је у пролеће 1905. године започела преговоре за нови српско-бугарски трговински уговор, који су на предлог бугарске делегације прерасли у разговор о царинском савезу. Нова влада самосталних радикала, која је заменила владу старих радикала, прихватила је бугарски предлог да се изради пробни пројекат уговора за царински савез између Бугарске и Србије. Коначан уговор о царинском савезу су потписале обе стране, 22. јуна/5. јула 1905. године.¹⁷⁰⁸ Њиме су се две државе договориле да једна другој омогуће куповину својих домаћих производа без царине, а да према другим земљама воде заједничку царинску политику.¹⁷⁰⁹

Измењеним нотама двеју влада којим се предвиђало да „Уговор се неће износити пред Парламенте“ оне су га обеснажиле. Уговор је по речима српског министра иностраних дела требао да остане „у архивама као један неоспорни историјски документ, којим би се у далекој будућности могло користити ако прилике буду повољније“. Међутим, бугарска влада не обавештавајући српску владу,¹⁷¹⁰ са

¹⁷⁰⁷J. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 89.

¹⁷⁰⁸ J. М. Јовановић, *Царински савез Србије и Бугарске*, СКГ (Београд), 1906, XVI, 222-228; Ц. Костић, *Уговор о царинском савезу Србије и Бугарске 1905. године*, Економист (Београд), 1953, бр. 2; В. Ђоровић, *Историја Срба*, 692; Историчар Љ. Алексић-Пејковић наводи као датум потписивања овог савеза 5/18. јул 1905. године, а историчар Димитрије Ђорђевић наводи датум 22. јул 1905. (датум је по новом календару). Видети: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914.*, књ. II, додаток 1, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008, (=ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године), прилог док.бр. 134, ф. Н. 131; Д. Ђорђевић, *На почетку раздобља ратова*, Историја српског народа, VI-1, Београд 1994, 151.

¹⁷⁰⁹J. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 89.

¹⁷¹⁰И други споразуми између Србије и Бугарске који су били потписани у периоду 1889-1912. године били су откривени од стране једне потписнице непријатељу обеју држава. Тако је после посете краља Петра Бугарској половином децембра 1904. године, са српске стране обелодањене су у бечком листу „Neue Freie Presse“ тајне политичких српско-бугарских договора. Износећи детаље „Уговора о савезу“ у јавности откривене су намере Србије и Бугарске да се одбране од аустроугарског надирања ка Солуну. (Трећи члан овог уговора гласи да се „Србија и Бугарска обавезују да се заједнички одупру и свим снагама и средствима

намером да тиме заплаши Турску а и да би јаче обавезала Србију, крајем децембра 1905. године изнела је „овај архивски документ без практичног значења“ пред Народно собрание у форми закона. Предлог уговора о царинском савезу усвојен је акламацијом у Собрању, 20. децембра 1905. године.¹⁷¹¹

То је изазвало додатно незадовољство у Бечу (Аустро-Угарска је 28. децембра 1905. године прекинула започете преговоре са Србијом за закључење новог трговинског уговора), које је почело још кад је влада Николе Пашића у марту 1904. године донела аутономну царинску тарифу, а крајем новембра 1904. године закључила трговински уговор с Немачком и јануара 1905. године царински савез с Турском, не чекајући да најпре среди своје односе са Аустро-Угарском.¹⁷¹² Српска влада је 6. маја 1905. године у Паризу закључила споразум о зајму да би извршила набавку артиљерије за своју војску, а и да би омогућила изградњу нових железничких пруга у висини од 110 милиона франака. Тим је отворено тзв. „топовско питање”.

Аустро-Угарска није хтела да прихвати такву политику српске владе. Прекинувши 28. децембра 1905. године започете преговоре са Србијом за закључење новог трговинског уговора, Аустро-Угарска је 2. јануара 1906. године ултимативно затражила раскид српско-бугарског уговора. Српска влада је схватала колико је овај захтев био неспојив с државним суверенитетом Србије и њеном слободом уговарања, али је помирљиво понудила да свој уговор с Бугарском прилагоди новом уговору са Аустро-Угарском кад он буде закључен. Аустро-Угарска је затим затражила „да се Србија писмено обавезе да неће износити пред Народну скупштину српско-бугарски трговински уговор докле год трају преговори између Србије и Аустро-Угарске“ и да ће, ако се уговор постигне, учинити све измене у бугарско-српском уговору које буде она од ње захтевала.¹⁷¹³ Ове захтеве српска влада није у потпуности могла да прихвати¹⁷¹⁴,

на располагању свакој непријатељској акцији или изолираној окупацији Македоније или Старе Србије“. У „Закључном протоколу“ од 31. марта 1904. године прецизирано је да „Под појам Старе Србије улазио је и Новопазарски санџак“. Видети: Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 90-91.

¹⁷¹¹ Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 90.

¹⁷¹² Д. Ђорђевић, *На почетку раздобља ратова*, 156; До првих неспоразума дошло је непосредно после свргавања династије Обреновића, за чије време је Аустро-Угарска од Србије направила своју провинцију.

¹⁷¹³ Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 91; Д. Ђорђевић, *Сучељавање са Аустро-Угарском*, 156-157; Исти, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, 121-137.

тако да је из Беча 22. јануара 1906. године наређено да се затвори граница према Србији,¹⁷¹⁵ као одговор на непослушност Србије, на коју је била већ навикнута, Аустро-Угарска је провела економску блокаду Србије.

Трговински прекид са аустроугарским тржиштем имао је за српску привреду значај прекретне промене, будући да је дотле 86% српског извоза ишао у суседну момархију. Међународни положај Србије није био повољан. Дипломатски односи са Енглеском били су још у прекиду у вези с питањем завереника. Борба у Македонији с Бугарском налазила се на врхунцу. Турска је, осуђујући српско-бугарски царински савез, запретила да ће затворити Србију с југа. У таквим околностима српска влада је решила да попусти пред аустроугарским захтевима и жртвује уговор с Бугарском, у складу са оградама које су стављене приликом његовог закључивања. Нађен је прихватљив облик по обе стране за успостављање *modus vivendi* до склапања новог трговинског уговора. Обе стране су 18-19. марта 1906. године повукле ограничења која су од 22. јануара стављена у међусобном промету, тако да су извоз, увоз и превоз робе и с једне и с друге стране отпочели као и раније, али сад само на основу начела узајамности.¹⁷¹⁶

Објава „царинског рата“ принудила је српску владу да из одбране крене у напад. Србија је већ била направила прве кораке ка привредној еманципацији од Аустро-Угарске и више није могла да трпи диктате из Беча. Србија је одговорила забраном увоза аустроугарске робе у Србију.

Царински рат је подстакао већ пробуђени српски патриотизам, па Србија више није желела господара.¹⁷¹⁷ Српска влада није хтела прихватити дрске захтеве Аустро-

¹⁷¹⁴ Србија је у потпуности прихватила први захтев, а у вези другог захтева прихватила је да у трговинском уговору са Бугарском учини измене „које буде захтевала природа уговора закљученог између Србије и Аустро-Угарске“. Србија је прихватила и то да истовремено води разговоре за ревизију српско-бугарског уговора и преговоре за трговински уговор са Аустро-Угарском. Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 92; Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, 121-137.

¹⁷¹⁵ Д. Ђорђевић, *Сучељавање са Аустро-Угарском*, 156-157; Исто, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, 121-137.

¹⁷¹⁶ Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 94.

¹⁷¹⁷ Исто.

Угарске монархије из разлога што би то додатно охрабрило монархију да у свом понашању настави дотадашњи начин понашања, тј. насиље које Србија није могла да прихвати. Српска влада добила је подршку и у Народној скупштини. Све три опозиционе странке, радикали, либерали и напредњаци, једногласно су осудиле држање Аустро-Угарске и закључиле „да је влада правично поступила што није примила захтев аустроугарске владе... и одобрава јој тај поступак“.

Понашање Аустро-Угарске према Србији наишло је на осуду и код свих великих сила, а Енглеска је одлучила да обнови дипломатске везе са Србијом.¹⁷¹⁸ Србија је неочекивано нашла излаз из привредне кризе, железницом је почела да тргује са Бугарском и Грчком, а пловидбом преко Дунава, развила је и трговину са Немачком, Великом Британијом и Холандијом. Марта 1907. године Србија је имала готове уговоре с Енглеском, Италијом, Француском, Швајцарском и са Шведском. Србије је већ имала осигурана три правца којима је могла обављати извоз својих производа: Дунавом ка Брајилу, копном преко Бугарске до Црног мора и преко Турске за Солун.¹⁷¹⁹ Неочекивано за ситуацију, српска привреда и трговина почела је да се развија брже него под утицајем Монархије.

Комитске акције у Македонији

Српска политичка активност у време реформне акције великих сила у Турској била је дефанзивног карактера са јединим циљем да заустави активистички покрет бечке владе. Српска влада је саветовала и утицала на све српско становништво у Турској да остане мирно и да не предузима ништа, ни само а ни у заједници с бугарским четама, како не би својом акцијом дало повода Аустро-Угарској да може војнички посредовати. Такве поруке су нарочито упућиване српском становништву у Косовском вилајету, за који је Аустро-Угарска испољавала и највеће интересовање. Сваки покушај организовања Срба у овој области она је могла криво тумачити или

¹⁷¹⁸ В. Ћоровић, *Историја Срба*, 692.

¹⁷¹⁹ Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 108.

искористити као повод за активније мере у остваривању својих планова на Балкану. Међутим, убацивање бугарских чета и њихова насртљивост и искључивост у Македонији изазивала је формирање грчких и српских чета и отпор грчког и српског становништво те области и њихових матичних држава.

У таквој ситуацији позивати на уздржавање од акције није могло проћи без тешкоћа. Свако ометање те акције, која се једно време претворила у међусобну хришћанску борбу, проглашавано је као народна издаја и невођење рачуна о положају свог народа. Српска влада је у тој ситуацији била више „за обазриву пропаганду школску и црквену, а не за оружану акцију“ па је почетком 1904. године спречавала активност формираних чета и организација колико је год могла. Тако су формиране чете и илегалне војне организације свој рад марале скривати од Министарства спољних послова Србије.¹⁷²⁰

Због свакодневног убијања, силовања, пљачки и других облика насиља, српско становништво у Старој Србији и Македонији почиње да се самоорганизује, да оружјем брани живот и част. Нападана спорадично и неповезано од турских и бугарских чета, српска села с обе стране Вардара и пре августа 1903. године стварају сеоске чете и страже по узору на месну организацију ВМРО.¹⁷²¹ У народу је заживело име четник уа припаднике тих чета, а четовође, касније и војводе, на челу чета. Такве сеоске чете образују се у Малешу, Дримколу, Поречу, Кичеву, Велешком Азоту и у Кумановској кази.¹⁷²² Управитељ малешких школа Ј. Џамбазановић јавља 29. јануара/11. фебруара 1903. године скопском митрополиту Фирмилијану да у Малешу постоје две чете које предводе Срби, и то: чета Петра Качаревића из села Борова и чета другог Петра (непознато му презиме) из села Владимирова које су дејствовале у Малеш планини (највише око села Ратево, Берово, Русиново и Владимирово). Ове чете сукобљавале су се јануара 1903. године и са турским потерама и са бугарским

¹⁷²⁰С. Краков, *Пламен четништва*, 82; В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 61.

¹⁷²¹ Акције у виду појединаца, па и организованих група у Старој Србији и Македонији отпочеле су много раније, у виду отпора и одмазде хришћана над српским становништвом. Један од таквих примера указује на појаву хришћанске девојке, војводе Илинке, која је сакупила велику чету и успела да одбрани своје село од зулумћара, турских охридских спахија у XVIII веку. Народ је опевао овај догађај, а чак је и планина Илинска добила име по њој.

¹⁷²²АС, МИД, КС, фасц. 45, извештај битољског конзула М. Ристића о стању у рејону–министру иностраних дела Краљевине Србије Сими Лозанићу (без броја, датума и адресе).

комитама. Храном и одећом снабдевали су их становници тамошњих српских села, српски учитељи и свештеници. Управитељ Цамбазановић наглашава да бугарске комитске чете не трпе и гоне српске чете, те зато предлаже да се овим четама шаље помоћ, јер оне би могле да привуку и друге што би било врло корисно за ствар Србије у тим крајевима.¹⁷²³

Због лоше организације устанак у Крушеву је пропао. Бугарске комитске чете су се повукле па је највише страдало локално становништво. После слома Илинденског устанка започео је још већи терор Бугара према Србима. Одмах после овог неуспелог устанка Бугари су организовано кренули да убијају Србе. У сваком крају је направљен списак Срба које је требало поубијати.¹⁷²⁴ Бугари су још 1897. године, на другом конгресу ВМРО (односно БМОРК) у Солуну, основали Друштво за убијање Срба, које је себи за циљ поставило да „огњем и мачем искорени Србе из Македоније.“¹⁷²⁵ а после пропалог Илинденског устанка одлучено је да се Срби потпуно физички униште и затру у целој Македонији. Следили су месеци дивљања муслиманског осветничког беса,¹⁷²⁶ убистава и палежа од стране припадника ВМРО¹⁷²⁷, који су пасивност Срба и Грка у устанку сматрали за издају која се мора казнити и платити њиховим националитетом.¹⁷²⁸ Бројне комитске бугарске чете су упадале у српска села вршећи масовне покоље, терајући Србе на силу да пређу на њихову страну, и да постану Бугари. Тако су до тада појединачна убиства Срба прерасла у масовна.

¹⁷²³ ДСПКС 1903–1914, књ. II, додатак 1, (*Организација Српска одбрана 1903-1905. године*), док. бр. 1, стр.115-116.

¹⁷²⁴ АС, МИДС, ППО, 1903, И/6, ППбр. 590. Писар конзулата у Битољу Љубомир М. Михаиловић-министру иностраних дела Краљевине Србије Љубомиру Каљевићу, Битољ 18/31. август 1903.

¹⁷²⁵ Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903–1912*, Београд, 2003, 15; Види још: Урош Шешум, *Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897-1902*, Српске студије 4 (2013), 73-103.

¹⁷²⁶ *Руски документи за Македонија и македонско прашање (1859–1918)*, приредио А. Трајковски, Скопје, 2004, бр. 105, 106, 107, 112, 114, 115.

¹⁷²⁷ Непосредно након Илинденског устанка убијено је 19 и рањено 3 учитеља, свештеника и народних првака. В. Трбић, *Мемори, Казивања и доживљаји војводе велишког (1898–1912)*, књ. I, приредио А. Драшковић, Београд, 1996, 30; Биљана Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, Мешовита грађа, 28 (2007), 270-272.

¹⁷²⁸ Од фебруара до јула следеће 1904.године 71 патријаршијско село пришло је егзархији. Од тога по пет српских села у Кумановској и Кратовској кази и три у Кочанској. Осталих 58 села сугрчка или гркоманска села Солунског и Битољског вилајета. Очигледно је да села нису пригрлила бугаризам без притиска чета. Х. Сиљанов, *Освободителните борбени Македонија*, II, Софија, 1943, 125–126.

Бугарски терористи су без икакве милости масакрирали српску децу, жене и старце, остављајући на телу својих жртава поруке да ће тако проћи свако ко се не одрекне српског имена.

Повећано насиље Бугара принудило је Србе у Македонији на самостално организовање ради заштите од терора. Тамо где је српско становништво трпело највећи терор, спонтано се организовало за отпор бугарским комитима и Турцима. У почетку су мештани, виђени људи и учитељи, од тамошњег српског становништва формирали српске чете.¹⁷²⁹ Тако је из ослободилачких тежњи српског народа на територијама Старе Србије и Македоније и потребе за уједињењем српског етничког простора настао српски комитски покрет, или како се у Србији тада говорило Српска четничка акција. Његов првенствени циљ била је борба против бугарског оружаног терора и пропаганде, а коначни ослобођење ових области и њихово прикључење Србији.¹⁷³⁰

Прве српске чете у Македонији настале су самоорганизовањем Срба у Кумановској, Поречкој и Кратовској области, које су, уз Велешку, биле најизложеније

¹⁷²⁹ Припадници ових војних формација називали су се четници. Четници су припадници добровољачке српске герилске формације која је настала током 19. века и која је организована и помагана од стране државних органа Србије и њених организација и удружења у циљу слабљења турске моћи на Балкану и остваривања интереса спољне политике Србије. (Исти назив се односио и на остатке војске Краљевине Југославије које је у току Другог светског рата реорганизовао Драгољуб Михаиловић, а чији је формални назив био Југословенска војска у отаџбини). Акције у виду појединаца, па и организованих група у Старој Србији и Македонији отпочеле су много раније, у виду отпора и одмазде хришћана над српским становништвом. Један од таквих примера указује на појаву хришћанске девојке, војводе Илинке која је сакупила велику чету и успела да одбрани своје село од зулумћара, турских охридских спахија у XVIII веку. Народ је опевао овај догађај, а чак је и планина Илинска добила име по њој. Од 20-тих година XIX века у Старој Србији и Македонији спонтано се формирају групе – чете које су се бориле против зулумћара и штитиле хришћански народ. Позната је чета хришћана коју је саставио капетан Кузман; 40-тих година XIX века браћа Новко и Ниче постављали су заседе на путевима према Врању, Скопљу и Штипу, а 50-тих година XIX века појављује се Илија Марковић из Маљеша, затим Стеван Слатински – Високи у Костурској области и, најзад, Глигор Соколовић, пошто је убио неколико истакнутих турских крволока, побегао је у Бугарску, где је приступио једној комитској организацији која се издавала за општу, хришћанску организацију против Турака. Од 80-тих година XIX века, обзиром на конспиративан рад, у првом реду из разлога спољне политике Краљевине Србије, на организовању српских чета које су требале да штите српски народ у Старој Србији и Македонији највише је радило Друштво Светог Саве. Поред тога што је школовало младиће из Старе Србије и Македоније највише за учитељска звања и помагало морално и материјално четнике који су налазили уточиште у Србији, Друштво Светог Саве, у сарадњи са војним властима, које су стекле превише драгоценог искуства у прикупљању и организовању добровољних корова и одреда у протеклим ратовима, Српско–турском 1876–1878. и Српско–бугарском 1885–1886. године је радило и на овоме.

¹⁷³⁰ До сукоба српских и грчких чета у Македонији није долазило јер српске чете нису ишле јужно од Битоља, а грчке северно. Алекса Јовановић, *Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије, Скопље 1937, 271; В. Илић, *Српска влада и почеци српског комитског покрета у Старој Србији и Македонији 1903-1905*, 227-236.

бугарском насиљу. Чету у околини Куманова формирао је, пре оснивања Српског четничког комитета, маја 1903. Године пионир српске самоодбране Павле Младеновић¹⁷³¹ из кумановског села Јачинце у Овчем Пољу са своја два сина, два синовцима и још три четника.¹⁷³² Према казивању Василија Трбића, он је створио прву чету у Турској 1903. године у селима Јабланици и Старцу и наоружао је са оружјем које је добио из Врања од Живојина Рафајловића.¹⁷³³

Села у којима су формиране чета могла су бар привремено да пруже некакав отпор. Учитељи и свештеници у Старој Србији, гледајући пропадање свог народа, а поред тога и лично угрожени, тражили су од Министарства иностраних дела да се под хитно створи српска организација као пандан бугарској, и да се отпор српских села координира. Њихове тражње нису наишле на разумевање српских конзула у Скопљу и Битољу, Милосава Куртовића и Михаила Ристића, који су сматрали да ће реформна акција отклонити бар део невоља и да српски експеримент са четама може донети потпуну пропаст српским позицијама јужно од Шаре.¹⁷³⁴

¹⁷³¹ Павле Младеновић родио се у селу Јачинце у Овчем Пољу, половином 19. века. Павле је био сељак-чифчија у свом селу, постао је егзархиста при крају 19. века. Када је ВМРО почео са ликвидацијом оних који су се осећали Србима у кумановској околини, Павле се одметнуо у шуму са својим синовима и синовцима. Младеновић је четовање почео још пролећа 1903. као први српски војвода, још пре оснивања српског четничког комитета. (У. Шешум, *Војводе српске четничке организације 1903-1908*, Наша прошлост бр. 11, Краљево 2011, 136; *Народна енциклопедија српско хрватско словеначка*, Београд 1929, 836-837). Његова чета била је строго одбрамбена при оснивању. Четовао је све до 1905. године без већих сукоба штитећи српска села од пробугарских чета ВМРО-а. Године 1905. учествује у борби на Челопеку заједно са Доксимом Михаиловићем, Саватијем Милошевићем, Лазаром Кујунџићем, Војиславом Танкосићем, Аксентијем Бацетовићем и Божом Паштровићем. У одсудном тренутку заузео је Челопечки вис и тако спречио опкољавање српских четника од стране албанских башибозука. (С. Краков, *Пламен четништва*, 216-222). Убрзо затим, заједно са Аксентијем Бацетовићем нашао се опкољен од турске војске код села Бељаковца. У овој бици страдали су и Аксентије Бацетовић-Рујанац и Павле Младеновић-Чича, као и њихове чете. Павлово четовање је наставио као војвода његов син Јаћим Павловић-Јаћко. (Илија Ж. Трифуновић, *Трновитим стазама*, Београд 1933, 24-28; В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 61-64.

¹⁷³² Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од XVIII века до ослобођења*, 58; У. Шешум, *Војводе српске четничке организације 1903-1908*, 136.

¹⁷³³ Живојин Рафајловић, *Наша прва чета*, Јужни преглед, 6-7, (1930), 263-272; Војвода Василије Трбић, *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. 1, 2, приредио Александар Драшковић, Београд 1996; Момчило Златановић, *Четнички (комитски) покрет 1904-1912, Врање и Прешевска каза*, Лесковачки зборник (Лесковац), XXXII, 85.

¹⁷³⁴ ДСПКС1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године), док.бр. 7. и 11; Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку 20. века*, Историјски часопис, 53 (2006), 359.

Такође и Мицко Крстић и Јован Станојковић–Довезенски из Довезенаца основали су чете у својим крајевима и први пружили организовани отпор Бугарима. Покрет се ширио и на Скопску Црну Гору.¹⁷³⁵

Бугарски комитет је био веома развијен у штипској, кочанској, паланачкој, кратовској, св. николској (мудирлук) и кумановској кази и његове чете су имале за циљ да на том простору „искорене све што је српско“, претећи да ће „исећи као краставце све оне који су на српској страни“. То је допринело да се и неки Срби придржују комитској акцији, примајући пушке од бугарског комитета.¹⁷³⁶ И у Поречкој и Кичевској кази почетком августа 1903. године налазиле су се четири чете које су предводили бугарске војводе: Стојан Донски¹⁷³⁷ (чета је бројала 40 људи), Риста из Модришта (чета је имала 40-50 бораца), Данило Цветанов (чета је имала 30-40 бораца) и Риста из Девича¹⁷³⁸ (чета је имала 30 бораца) а у чијим редовима се налазио велики број Срба.¹⁷³⁹ „... У недостаку српских чета народ ће с драге воље радије испуњавати наредбе онога који га оружаном руком брани, но онога који хоће помоћу школа да придобије љубав народну, тј. просветивши га науком. И зато сам мишљења био а и остајем да се углед нашој ствари не може другим путем постићи но оружаном руком

¹⁷³⁵Револт на разне злочине хришћанско становништво је манифестовало у појединим местима Македоније (Поречу, Дебру и Малешу) још крајем XIX века формирањем својих организација ”Хришћанских горских осветника”. Ј. Хаци-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928, 5.

¹⁷³⁶*ДСПКС 1903–1914.*, књ. II, додатак I, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године), док. бр. 1, стр. 115-116.

¹⁷³⁷Када се др Милорад Гођевац упознао са Стојаном Донским, (о овоме ће касније бити речи) предлагао му је да пређе у српску организацију. Он је овај предлог одбио и остао веран заклетви датој ВМОРО-у и њеном шефу Борису Сарафову. Међутим, ако није успео да придобије Донског, Гођевац је преко адвоката Васе Јовановића успео да придобије и на српску страну преведе будућег српског четничког војводу Стојана Недића-Ђелу и Мисаила Каранфиловића. Овим је разбијена чета Стојана Донског. В. Илић, *Национални рад др Милорада Гођеца*, Архив за историју здравствене културе Србије, 1-2, Београд 1990, 100; Исти, *Српска влада и почеци српског комитског покрета у Старој Србији и Македонији 1903-1905*, 228; С. Краков, *Пламен четништва*, 57-61, 70.

¹⁷³⁸Писар конзулата у Битољу Љубомир М. Михаиловић извештава Министарство иностраних дела Србије да га је један српски агент известио „да је неки Риста из Девича с још 12 другова прешао преко наше границе на недељу дана пред Петров дан, и да га је овамо послао г. Др. Гођевац, општински лекар с још неким Београђанима.“ АС; МИДС, ППО 1903, И/6, ПП бр. 590, писар конзулата у Битољу Љубомир М. Михаиловић-МИД Србије, Скопље 18/31. августа 1903; *ДСПКС 1903–1914.*, књ. II, додатак I, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године), док. бр. 11, стр. 125; Љ. Лапе, *Нови документи за Илинденско востаније*, Илинденски зборник, Скопје 1953, док. бр. 12, 65.

¹⁷³⁹АС, МИД 1903, ППО, И/1, ПП бр. 1091, конзулат у Скопљу-МИД Србије, Скопље 30. VII/12.VIII 1903; *ДСПКС 1903–1914.*, књ. II, додатак I, док. бр. 8, стр. 122; Љ. Лапе, *Извештаи од 1903. на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, док бр. 56, стр. 316.

бранeћи овај ваљан народ од зликовачких турских насиља....“ пише управитељ поречких школа Марко Ценић.¹⁷⁴⁰ Зато је Ценић упозорио референта при митрополији Велешко-дабарској Јована Ћирковића да „су комите у велико почели овамо продирати јер се на врло много места појављују. Ако не више оно јесте једна трећина Пореча поплављена. ... Ако овако устраје њихово радење сигурно да неће остати ни једно село.“¹⁷⁴¹

И управитељ кичевских школа Лазар Кујунџић у свом извештају српском конзулату у Битољу указује на јачање бугарских чета у околини Кичева, наглашавајући да у њима „народ види доносиоце слободе“ и да постоји опасност да оне продру и у Пореч. Кујунџић предлаже да „и ми образујемо једну чету и да се у Пореч пошале, те да сте стране будемо сигурни јер се једино нећемо бојати да ови тамо продиру, и друго народ ће видети да за слободу не ради само Бугарска него и Србија. Дакле, ако су наши надлежни ради, да не наступе последице које ће – спора нема – и судбоносно бити, треба без икаквог даљег оклевања приступити остварењу овога, јер је сваки минут скуп. Сад остаје на надлежнима а ја по дужности јављам шта је и шта сви наши тамошњи учитељи и остали раденици о томе мисле.“¹⁷⁴²

Да су Ценићев и Кујунџићев став наишли на разумевање код српског конзула у Битољу Михаила Г. Ристића може се видети из његовог писма министру иностраних дела Сими Лозанићу: „Ја овом приликом, Господине Министре, немам ништа додати до то да је сувише време да се свему овом обрати најозбиљнија пажња и да је заиста сваки

¹⁷⁴⁰АС, МИД 1903, ППО, И/1, ПП бр. 611, конзулат у Скопљу-МИД Србије, Скопље 26. VII/8.VIII 1903; ДСПКС1903–1914., књ.II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године), док. бр. 8, стр. 122; Љ. Лапе, *Извештаи од 1903. на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, Скопје 1954, док. бр. 53, стр. 309.

¹⁷⁴¹АС, МИД 1903, ППО, К/21- Комитета бугарског кретање, ПП бр. 194, конзулат у Скопљу-МИД Србије, Скопље 12/25. III 1903; ДСПКС1903–1914., књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године), док.бр. 3, стр. 117-118; Љ. Лапе, *Извештаи од 1903. на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, Скопје 1954, док бр. 17, стр. 165.

¹⁷⁴²АС, МИД 1903, ППО, К/21- Комитета бугарског кретање, ПП бр. 194, конзулат у Скопљу-МИД Србије, Скопље 12/25. III 1903; ДСПКС1903–1914., књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године), док. бр. 3, стр. 117-118. Љ. Лапе, *Извештаи од 1903. на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, док. бр. 17,стр. 165.

минут пропуштен више но скуп и ми смо и сувише пропустили, ма да је имало времена постарати се по сигурности наших тековина.¹⁷⁴³

И писар конзулата у Битољу Љубомир М. Михаиловић извештава да ће „бугарске комите, уз припомоћ досадашњих својих присталица узимати маха у придобијању поречких села. Зато мислим да би добро било кад би се једна или две чете одредиле за Пореч и које би се могле као бугарске називати, те би оне у неку руку биле кадре спречити улазак бугарских комита, сузбијати турске зулуме и тиме с једне стране народ задовољити а с друге обезбедити прелажење села на бугарашку страну. У случају ако се не буду никакве мере предузеле против угњетавања њихова, уверења сам да неће много проћи а да они сав Пореч не окупирају.“¹⁷⁴⁴

И српски народ у Поречу схватио је каква опасност прети од бугарских чета¹⁷⁴⁵ па су 4/17. априла 1904. године „одметнули у шуму старог војводу Мицка“¹⁷⁴⁶ који

¹⁷⁴³ АС, МИД, ППО 1903, К/21, ПП бр. 194, *Комитета бугарског кретање*, Извештај конзула Краљевине Србије у Битољу-Сими Лозанићу, Битољ 12/25. март 1903; Љ. Лапе, *Извештаји од 1903. на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, док. бр. 17, 165; *ДОСПКС 1903–1914.*, књ. II, додаток I, (*Организација Српска одбрана 1903-1905. године*), док. бр. 3, стр. 118.

¹⁷⁴⁴ АС, МИД, ППО 1903, И/6, ПП бр. 590, писар Конзулата у Битољу Љубомир М. Михаиловић-МИД Србије, Скопље 18/31. августа 1903; *ДОСПКС 1903–1914.*, књ. II, додаток I, (*Организација Српска одбрана 1903-1905. године*), док. бр. 11, стр. 125; Љ. Лапе, *Нови документи за Илинденско востаније*, Илинденски зборник, Скопје 1953, док. бр. 12, стр. 65.

¹⁷⁴⁵ Бугарских злочина пре почетка сукоба било је много, од којих наводимо неке: убиства у Ораовом Долу, околина Велеса, када су исечени на комаде српски свештеник Анастас Чуре и српски учитељ Петар Баљешевић; затим убиство Китана Милошевића, првака села кичевске Карбунице, који је у марту 1904. године заклан у Битољу, његово тело је нађено у једном дворишту, биле су му исечене уши; неколико дана касније, на пазару у Прилепу, избоден је камама Секула из Крапе; убиство Злата Аврамовића из Слатине, који је на Велики петак 1904. године одведен од куће, а сутрадан пронађен исечен на комаде, спакован у цак који су окачили на дрво. После овог последњег злочина, у Поречу је основана прва српска чета на терену, којој је ускоро на чело стао Мицко Крстић. С. Краков, *Пламен четничтва*, 43-52; Војвода Василије Трбић, *Мемоари, казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. I, 2, приредио Александар Драшковић, Београд 1996.

¹⁷⁴⁶ Мицко Крстић Павловски (1840—13/26. октобар 1909), познат као Мицко Поречки, је био четнички војвода у Македонији. Мицко Крстић родио се у селу Латову у Рабетинској Реци у Македонији. Његови преци су из села Требина у Поречу, области код данашњег Македонског Брода који је у 19. и првој половини 20. века снажно неговао српске традиције. Као дечак Мицко је отишао у Скопље да испече самарцијски занат. По повратку из Скопља затекао је стару обест албанског бега Џемаил Аге који му је понижавао и уцењивао оца. Мицко одлази у Србију која те 1876. године улази у рат са Османским царством. Мицко је, заједно са својим земљацима из Пореча, учествовао као добровољац у Српско-турском рату 1876-1878. године. Након рата пребацује се у Пореч и ту, заједно са Илијом Делијом, Стефом Петровићем и Ристом Костадиновићем учествује као четовођа у герилском рату 1880-1881. године, познатим као Брсјачка буна. Тада је и извршио освету над Џемаил агом, што је забележено у народној песми *Не седи Џемо распаиан*. Због зиме и потера, Мицко распушта чету 1882. године и склања се у Пореч у село Белицу. Турске потере га хватају и одводе у битољску тамницу где је „имао да одлежи“ 101 годину робије. Због свог отвореног српског декларисања био је жртва агентата у тамници који је једва преживео. Након тога ступа у преписку са српским конзулом у Битољу Милојком Веселиновићем који настоји да га ослободи. Бугарска користи Грчко-турски рат 1897. године да издејствује амнестију за све Бугаре у турским

организује прву српску чету са десне стране Вардара. Захваљујући томе што је Пореч био чисто српски крај, а и угледу и способностима старог Мицка, ова чета се брзо снашла и њено присуство се одмах осетило. Од 40 поречких села, верно Егзархији и једино бугарашко остало је село Локвица.¹⁷⁴⁷ „Његов излазак учинио је на наше људе најбољи утисак, док је Бугараше, може се рећи поразио. Њихове чете се испред Мицка склањају, и по свему судећи бугараша се сада само баве тиме: како да дођу Мицку главе.“¹⁷⁴⁸

Уплашени култом Мицка Крстића као старог борца и омиљеног народног јунака, челници ВМРО октобра 1904. године крећу у напад на њега, са циљем да поречка села насилно врате под Егзархију и у њима учврсте бугарски утицај. Осам бугарских чета, међу којима су биле чете Георги Сугарева, Петра Ацева и Дамјана Грујева, 23. октобра 1904. године нападе су га код села Слатина у Поречу. Борба је трајала шест часова Мицко је издржао борбу и чак однео победу. Том приликом убијени су бугарски војвода Ђурчин и четворица бугарских комита, већи број их је рањен а остали су се разбежали. Међу рањенима био је и ревизиони војвода ВМРО-а Дамјан Грујев, међу бугарашима називан „Крал на Македонија“. Мицко је Грујева заробио.¹⁷⁴⁹

тамницама. Мицко Крстић одбија да се користи амнестијом и да се изјасни као Бугарин и остаје у тамници све до 1901. Године, када српски конзул коначно успева да га ослободи. Од 1901. до априла 1904. године Мицко живи у Битољу од скромне помоћи српског конзулата под полицијским надзором, са обавезом да се свакодневно јавља ућумату (зграда управе). Када је након Илинданског устанка појачан терор ВМРО-а над Србима група Срба коју су чинили Саватије Милошевић (писар битолског конзулата), Јован Ђирковић (секретар патријаршијског владике Поликарпа), Лазар Кујунџић (управитељ кичевских школа) и Марко Ценић (управитељ поречких школа) успева да га потајно изведе из Битоља ноћу 4/17. априла 1904. године и пребаци у Пореч где организује прву српску чету са десне стране Вардара за одбрану Срба од бугарско-ВМРО-вских комитета. Крајем 1904. године Мицко је, наводно због старости, пребачен у Србију, у Крагујевац, где је живео о трошку Српског комитета. По неким Мицко је удаљен у унутрашњост Србије по захтеву Аустро-Угарске. Кад су Младотурци објавили помиловање свих осуђеника Мицко се вратио у Пореч. Турски циљ је био да обезглаве народ, па како им је Мицко Крстић био прва мета убијају га из заседе 13/26. октобра 1909. године код села Ижишта у близини Кичева. (Види: *Македонска енциклопедија*, МАНУ, Скопје, 2009, 765; *Народна енциклопедија СХС*, књига 2, 537; А. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, 280-285; *Споменица Јована Бабунског*, приредио Ј. Хаџи-Васиљевић, Београд 1921, 13-15; С. Краков, *Пламен четничтва*, 43-52., 124-126, и 192-197; Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 275, ф. н. 29; Н. Петровић, *Војвода Мицко Поречанин*, Библиотека града Београда, Београд 1005: <http://www.makedonika.org/whatsnew/fzf/15vancog.pdf>; Т. Nikolov - 15, Приступљено 5. 4. 2013.

¹⁷⁴⁷ В. Илић, *Српска влада и почеци српског комитетског покрета у Старој Србији и Македонији 1903-1905*, 231.

¹⁷⁴⁸ АС, МИДС, ППО 1904, И/89, пов. бр. 2812, фасц. VI, досије 10; *ДСПКС 1903–1914. књига I, свеска 2, (15/28. фебруар 1904–31. децембар 1904/13. јануар 1905)*, док. бр. 240, стр. 423-424.

¹⁷⁴⁹ АС, МИДС, СПА (строго поверљива архива) 1904, фасц. I, досије 10; *ДСПКС 1903–1914., књ. II, додаток I*, бр. 54; А. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, 284-286; С. Краков,

Српски конзул у Битољу Светислав Станојевић о овоме је обавестио Министарство иностраних дела. У овај случај умешао се и Никола Пашић, који је сматрао да Грујева не треба предавати Турцима, већ се њиме користити у преговорима са Бугарима. Тако је после преговора српске и бугарске организације договорено да се Бугари повуку из Пореча у замену за ослобођење Грујева. Опорављени Грујев испраћен је до села Солње близу Скопља. Из Скопља је отпутовао у Софију. Тако је Мицко Крстић поклатио живот Грујеву и пустио га под условом да више не напада Србе.¹⁷⁵⁰

Стајало се на становишту да ће се на лицу места, онде где је највише српски народ угрожен, спонтано организовати чете за отпор бугарским комитима и Турцима. Најхрабрији појединци прикупљали су оружје и окупљали храбре људе око себе ради пружања организованог отпора. Постоје поуздани подаци да их је, и поред негодовања српске владе, српска војска наоружавала тајно. Чете су имале углавном одбрамбени карактер и биле су различите величине. Сукобе су изазивале само када је требало очистити терен од туђих чета – бугарских комита. Са турском војском су се сукобљавале само када су биле приморане у циљу самоодбране. Чете које су предводили српски официри и подофицири кретале су се по правилима ратне службе, а оне друге су вођене аматерски, логиком и здравим разумом.

Пошто је покрет отпора добио замаха, све српске војводе које су од раније биле на челу комитских одреда а тренутно су се налазили у избеглиштву у Србији враћају се, свако у свој крај: војвода Глигор Соколовић¹⁷⁵¹ у кумановски крај, Вељко Мандарчевић

Пламен четничтва, 163-166; В. Илић, *Српска влада и почеци српског комитског покрета у Старој Србији и Македонији 1903-1905*, 231.

¹⁷⁵⁰ АС, МИД, ППО 1904, И/89, пов. бр. 2812, фасц. VI, дос. 10; *ДСПКС 1903–1914. књ. I, св. 2, (15/28. фебруар 1904–31. децембар 1904/13. јануар 1905)*, док. бр. 450, стр. 710-712; С. Краков, *Пламен четничтва*, 157-159. и 192-197; Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 275; В. Илић, *Српска влада и почеци српског комитског покрета у Старој Србији и Македонији 1903-1905*, 231; Стеван Сремац, *Робоши, чланци, писма*, Сабрана дела, књ. VI, Београд 1977, 116-117; <http://www.makedonika.org/whatsnew/fzf/15vancog.pdf>.)Т. Nikolov-15, Приступљено 5.4. 2013.

¹⁷⁵¹ Боравећи у Београду војвода Глигор Соколовић је пришао новооснованој Српској четничкој организацији и убрзо образовао чету коју је у јесен 1904. одвео је у Прилепски крај. Учествовао је у скоро свим великим борбама српских четника и бугарских чета: у мају 1905. године на Орешким ливадама заједно са Бабунским и Тренком Рујановићем разбио већу комитску чету. Исте године са Бабунским, сукобио се са здруженим комитским четама војвода Константинова, Сугарова и Дачева на Мукосу и разбио их. Затим је у борби на Мовнатцу са Бабунским и Тренком Рујановићем напао комитску чету Ивана Наумова Алабакова и избацио

у скопски, Риста Ђорђевић у поречки, заједно са Нанетом Наумовићем, Тенко Крстић у велешки. Ови српски борци су били у двострукој опасности, прогањале су их и турске власти и бугарске комите. Међутим „Српска одбрана“, која је настала спонтано од локалног становништва у Старој Србији и Македонији, била је и даље попустљива према комитама – не желећи са њима отворени сукоб. Као што смо казали, војвода Мицко Крстић када је заробио члана Врховног комитета МВРО-а (ВМРО Дамјана Грујева, није га убио, већ му је залечио ране и преко српских веза пребацио у Бугарску. Дамјан Грујев је обећавао Србима заједничку борбу против Турака и престанак комитских злочина над српским становништвом. Међутим када је стигао у Бугарску на та обећања је потпуно заборавио. Конгрес МВРО (ВМРО), који је одржан 1904. године у манастиру Рила под његовим председништвом, донео следећу одлуку: „Сматрајући се једино позваним да ради на ослобођењу Македоније од Турака, МВРО (ВМРО) не прима на овој територији сарадњу никакве друге револуционарне организације, нити пристаје на сарадњу са другим организованим и неорганизованим националним групама. Сви који раде на ослобођењу Македоније од Турака морају се сврстати у редове МВРО-а (ВМРО), и подвргнути се његовој управи.“¹⁷⁵² Овом одлуком дошло је до потпуне поларизације између Бугара и Срба и дотле спорадични сукоби прерасли су у отворено непријатељство.

На даље ширење и јачање српског отпора у прешевској и кумановској кази пресудан утицај је имао долазак чете Јована Станојковића – Довезенског.¹⁷⁵³ Залагањем

из строја око 40 комита, док су се остали разбежали. Борбе су се наставиле до Хуријета, јула 1908. окончавајући се увек у корист српских четника.

¹⁷⁵² Миодраг Д. Пешић, *Стари четници*, Издавач „Нови погледи“, Крагујевац 2000, 59

¹⁷⁵³ Јован Станојковић Довезенски (рођен у 8. априла 1873. године селу Довезенцу код Куманова а умро је 1935. године у Београду.) Основно образовање стекао је у оближњем селу Мургашу, Страцину и у градишком манастиру. Око 1888. године одлази у Београд где похађа београдску реалку. Због сиромаштва уписује Светосавску богословско-учитељску школу за питомце из Старе Србије и Македоније. Године 1897. постаје учитељ у свом родном месту Довезенцу. Био је један од виђенијих четничких војвода и организатор српског четничког покрета у кумановском крају. Године 1904. изазван Кокошињским покољем Срба у селима Кокошињу и Шопском Рудару извршеним од стране ВМРО-а, одмеће се у шуму а затим одлази у Врање где уз помоћ Живојина Рафајловића и капетана Вулића формира српску чету. Већ септембра 1904. године, с поручником Јованом Пешићем и наоружаним комитама прелази границу и преко Прешевске казе хита у своју постобину, у кумановски крај. Учествовао је у бројним борбама српских чета у Кумановском крају. На Челопеку 1905. и 1906. године Чета војводе Довезенског, која је представљала чврст војнички колектив, деловала је и у Прешевској кази. Прелазила је преко границе у Србију и боравила у пограничном Великом Буштрању. У Кумановској и Прешевској кази се певало: „Кумито Довезенски, војводо море,

учитеља, свештеника и угледних људи организовање и ширих маса у овим казама ишло је „врло добро и релативно лако. Организовали смо цео наш народ од границе Србије до јужног дела среза Кумановског, где је било доста егзархијских села организованих у Бугарској револуционарној организацији. Село Кокошиње,¹⁷⁵⁴ које је било 30% наше а 70% егзархијско, био је кроз наш револуционарни рад циљ наше акције, јер нас је туда водио канал за прелаз преко Вардара. ... За осигурање канала преко Вардара давали смо доста жртава јер смо морали да се вежемо са нашим крајевима на десној обали Вардара: Азотом у Велешком срезу, Поречом и Прилепским крајем“.¹⁷⁵⁵

Од Довезенског су учили и војводе из Пчиње, Крста Ковачевић,¹⁷⁵⁶ Риста Стефановић Старачки¹⁷⁵⁷ и многи други. У Пчињи је била најјача хајдучка традиција и имало је највише комита. У великом селу Коћури, коме припада највећи део Коћурске планине, у свакој махали је било комита. Из овог села су војводе Стеван Шијак и Петар Ристић Коћура.

Поред ових славних војвода из пчињског краја, свакако славу је заслужио и познати пчињски курир и путовођа Стојан Симоновић Коруба.¹⁷⁵⁸ Чете Крсте

најнапред тебе писаше, море!“ У Првом балканском рату учествује у Кумановској бици, као и у Првим светском рату. Јован Хаџивасиљевић у надахнутом некрологу 1935. године тврди: „Први је Довезенски исукао мач као четник и последњи га у корице турио“. После првог светског рата радио је у Министарству социјалне политике био је народни посланик Жеглиговског среза. Одликован је Карађорђевог звездом са мачевима 4. реда, златном медаљом за храброст, споменицама ратова 1912-1913. и 1914-1918. године. (Српски биографски речник, том 3, Матица српска, Нови Сад, 2007; Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 275, ф. н. 30; Д. С. Јеринић, *Војводе из четничке акције у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, Добровољачки гласник, бр. 32. година 17, Београд 2008, 28-29; Момчило Златановић, *Прешевска каза (1878-1012)*, 181-182.

¹⁷⁵⁴Село Кокошиње је смештено у северном делу Македоније. Насеље Кокошиње се налази у историјској, области Средорек. Село је смештено на западним падинама планине Манговице, на приближно 630 метара надморске висине и има континенталну климу. Западно од насеља пружа се поље.

¹⁷⁵⁵С. Краков, *Пламен четничтва*, 50. Види још: Јован Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928, 18.

¹⁷⁵⁶Крста Ковачевић (1878-1948) из Трговишта, је потомак хајдука Милка. Формирао је силовиту чету од храбрих, издржљивих и дисциплинованих пчињских горштака. Предвођена умним војводом с ратничким искуством, чета крстари по горњопчињским (висинским) и кривоаланачким селима и у позну јесен 1904. године судара се с аскерима и бугарским комитама. Године 1905. Крста Ковачевић постаје члан Горског штаба (једини из Прешевске казе).

¹⁷⁵⁷Риста Стефановић-Старачки, је рођен у месту Старац (пчињски крај) око 1870. године. Био је српски четник и четнички војвода из времена четничке акције у Старој Србији и Македонији почетком 20. века. Види: Василије Трбић, *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. 1, 2, стр. 35.

¹⁷⁵⁸Стојан Симоновић Коруба (1872-1937) био је из пчињског Шапранца. Најпознатији је комитски курир и путовођа. Прелазео је ноћу границу, јављао се Извршном одбору у Врању или његовом војном органу у

Ковачевића, Ристе Стевановића - Старачког, Јована Довезенског, Спасе Павловића - Гарде, пратиле су на одстојању српске чете, које су се кретале ка Малешу, Прилепу, Кичеву, Велесу, Прилепу, Скопској Црној Гори, спремне да на себе прихвате борбу како би чета коју обезбеђују стигла у рејон дејства. „Сви смо били једна душа“, рекао је много година касније славни четнички војвода Крста Ковачевић – Шарпланинац. Полако, шапатом, стварала се једна легенда. Четници који су се враћали са терена, причали су по Београду о неухватљивом Коруби и његовим пчињанима. Они су били духови који су се појављивали и нестајали у ноћи. Грешка није била дозвољена. Сваки мушкарац, жена, дете у Пчињи, био је обавештајац, четник, осветник. Назив комита у пчињском крају је толико био цењен и уважен, да су се четама пријављивале и многе жене.

У Скопској Црној Гори чету је формирао прота Стеван Димитријевић. У Азоту (велешка каза), 1903. године чету су формирали Наце из Скачкинца и извесни Филиповић, вероватно из Азота.¹⁷⁵⁹ Два села у Охридском Дримколу, Нерези, на челу са Иваном Марковићем-Чулићем, и Јабланица са попом Марком Ставрићем, наоружавају се септембра 1903. године ради одбране од бугарских комитских чета.¹⁷⁶⁰ У селу Лабунштима августа 1904. године Пандило Ђорески формира сеоску чету ради самоодбране и поставља страже које би браниле село од упада бугарских комита. Почела је и реакција Бугарске Одринско-Македонске организације. Настају

манастиру св. Пантелејмон у Лепчинцу и преносио најповерљивија писма и санитарски материјал. Превео је преко границе више од сто чета и ниједна није настрадала. Наводимо само неколико чета српских четничких војвода које је превео Стојан Симоновић Коруба и његове путовође: чета Јована Пешића-Стрелца, Спасе Павловића-Гарде, Василија Трбића-Велешког, Емила Милутиновића, Змејка Блажевића, Илије Јовановића-Прилепца, Јосифа Ивановића, Владимира Ковачевића, Петра Коцаревића, Ђуре Иванишевића, Душана Димитријевића; Маринка Алексића-Маше; Стевана Недића-Ђеле; Радета Радивојевића-Вардарског; Глигора Соколовића-Небреговски; Јована Стојковића-Бабунског; Томе Крстића; Косте Пећанца; Тодора Крстића-Алгуњског; Зафира Премчевића. Коруба је преко границе преводио и шефове горских штабова за Источно и Западно Повардарје, Панту Радосављевића, Илију Јовановића-Пчињског, Мијајла Ристића-Џервинца, Николу Јанковића-Косовца, Душана Димитријевића-Брђанина, Павла Блажарића-Бистричког и многе друге. Због оваквих успеха његово име изговарало се с великим поштовањем у Прешевској кази. Кад би он наишао, комитске војводе би устајале и полазиле му усусрет. „А од сјаја огња, пламена и жара, /блистала је сва Србија Стара“ су стихови песме песника Милосава Јелића коју је објавио 1917. године у Солуну, а коју је посветио овом великом јунаку с почетка 20. века коме аскери запалили кућу. Видети: Момчило Златановић, *Пчиња*, Трговиште 1996, 57-92; Исти, *Прешевска каза (1878-1912)*, 182.

¹⁷⁵⁹ Стефанъ Н. Аврамовъ, *Революционни борби въ Азотъ (Велешко) и Порѣчието*, София, 1929, 37.

убиства српских првака, учитеља и свештеника, али као одговор на то следиле су и освете Срба: „Прота за проту, учитељ за учитеља, првак за првака.“¹⁷⁶¹

Приватна четничка активност

С обзиром да су четници и устаници у Старој Србији и Македонији увелико дејствовали и својим четовањем дизали доста слабо организоване оружане побуне против турске феудалне власти, почетком 1901. Године јавила се идеја да се у Србији формира једно тело, по угледу на бугарски Централни комитет и грчки Македонски комитет. Обзиром на конспиративан рад, у првом реду из разлога спољне политике Краљевине Србије, на овоме је у почетку највише радило Друштво Светог Саве, које је школовало младиће из Старе Србије и Македоније највише за учитељска звања и помагало морално и материјално четнике који су налазили уточиште у Србији. Ово Друштво је радило у сарадњи са војним властима, које су стекле превише драгоценог искуства у прикупљању и организовању добровољних корова и одреда у протеклим ратовима, Српско – турским 1876 – 1878. и Српско – бугарском 1885 – 1886. године.

У Србији се, практично, од 1902. године почело радити на четовању кријући од званичних власти. Носиоци тих идеја били су водећи људи у привредном животу, као што су др Милорад Гођевац, Лука Ћеловић, Голуб Јањић, Живојин Рафајловић, Никола Спасић, затим Љубомир Ковачевић и Љубомир Давидовић.

После мартовских демонстрација 1903. и после Мајског преврата зачетницима идеје формирања четничког комитета у Србији – по угледу на формиране комитете у Бугарској и Грчкој – приступају и официри који су извели државни удар и довели до династичке промене у Србији, на првом месту, генерал Јован Атанацковић, а затим и генералштабни мајор Петар Пешић, капетан Драгутин Димитријевић – Апис и други.¹⁷⁶²

¹⁷⁶⁰ А. Крстић, *Наша четничка акција у Дримколу*, Јужни преглед 6-7, Скопље 1930, 283-285; С. Краков, *Пламен четништва*, 50.

¹⁷⁶¹ Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 275-276.

¹⁷⁶² Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века*, 361.

„Као и увек дотле, војска је и онда била још једина која је схватила значај овог покрета и предано прихватила овај приватни одбор. Сви министри војни, који су се и пре тог времена па све до Балканског рата, изређали, свим су могућим средствима помагали ову приватну иницијативу. Још министар војни у Цинцар Марковићевом кабинету, генерал Милован Павловић, дао је из државних магацина све што је требало за наоружање четника за Ст. Србију и Македонију. Осведоченим борцима противу зулумћара Турака и Арнаута и дотле је, увек, давато оружје“.

После неуспелог илинденског устанка тзв. „приватна иницијатива“ из Србије одлучује да се супростави бугарској акцији на тлу Македоније. Спонтани и спорадични рад на набавци оружја за одбрану српског становништва од бугарског, турског и албанског насиља прво су почеле да организују патриотске групе, појединачни покровитељи и невладина национална друштва, да би се у координацију рада четничких одреда, невољно у почетку, због мирољубиве политике према Отоманском царству, укључила и држава Краљевина Србија. Интересовање српског војног врха за ситуацију у Македонији, а посебно за крајеве у којима је страдао невин народ, поред осталих, илуструју два примера: потпоручник Војислав Танкосић,¹⁷⁶³ послат је 1903.

¹⁷⁶³ Војислав Танкосић, (1881-1915), мајор српске војске, један од завереника 1903. године и четнички војвода. Рођен је 29. септембра 1880. године у Руклади, селу смештеном између Уба и Лајковца. По завршетку основне школе породица се преселила у Београд, где се Војислав уписао у Другу београдску гимназију. Није познато због чега се исписао из шестог разреда 1898. године, као ни да ли је школовање окончао приватно. У Војну академију уписао се 31. августа 1899. године у 32. Класу, да би школовање окончао 2. августа 1901.- године и као водник био распоређен у Шести пешадијски пук „Краљ Карол“. Ту је службовао до 1. септембра 1905. године (са прекидом 1904/1905. година када је четовао у Македонији). Са XV класом свршио је Вишу школу Војне академије. Као питомац, Танкосић се старао да задобије поверење генерала Јована Атанацковића и др Милорада Гођеца, који су отпочели рад на прикупљању и слању добровољаца у Стару Србију и Македонију. Прво познато учешће Танкосића у политици било је после мартовских демонстрација 1903. године, када је вођама демонстрација омогућио да се из Горњег града чамцима пребаци на аустријску страну. Мајски преврат је пресудно утицао на његову даљу каријеру. У ноћи између 28. и 29. маја 1903. године Танкосић је командовао водом који је стрељао браћу краљице Драге, Никодија и Николу. Највећу славу, ипак стећи ће четујући по Старој Србији и Македонији. Ту је Танкосић први пут боравио у зиму 1903/1904. године. Када је чланице Кола српских сестара у јесен 1903. године однеле прикупљени прилог од 60 наполеона за пострадао српско становништво у Македонији заједно са њима ишао је и Војислав Танкосић. Када га је учитељ Церих упитао да ли за тај новац да купе брашно или оружје, Танкосић је одговорио: „Када вас Турци нападну брашно вам неће помоћи, већ оружје, а ти одлучи сам!“ (Миодраг Д. Пешић, *Стари четници*, Крагујевац 2000, 54; С. Краков, *Пламен четништва*, 186) Организовао је и обучавао четничке одреде у Македонији. Он је, 1904. године, шпартајући на релацији Врање-Скопље-Прилеп-Битољ-Пореч, отварао канале за пренос оружја и муниције и тиме олакшавао рад српских четника. Личним примером је утицао да већи број српских официра и подофицира ступи у четнике. Примера ради, само из његове 32. класе Ниже школе Војне академије у Српској четничкој акцији учествовали су још осам официра. Поред њих, у акцији су, с пушком у руци, учествовали и припадници других класа Војне академије. Као трговачки помоћник боравио је у Скопљу, Битољу и Солуну. Проучавао

године у хуманитарну мисију Кола српских сестара, док је ђенералштабни мајор Петар Пешић обилазио више места и више пута као трговац житом. И друге обавештајне мисије српских официра, за чија ће се имена убрзо и јавно чути, показују да је српски официрски кор – још пре 1903. године – благовремено предузимао потребне делатности за каснија много боља организовања четничких акција.

Вести које су стизале о безобзирном насиљу према српском становништву, које су спроводили бугарски активисти – комите, нарочито према српским учитељима, свештеницима и другим виђенијим Србима узбуркале су и српску јавност. Пошто су српска влада и политичари били неодлучни, спонтаном приватном иницијативом долази до стварања српских патриотских друштава ради организовања и наоружавања чета и њиховог пребацивања у Стару Србију и Македонију чији је главни циљ био борба за ослобођење преосталих ових српских области од Турске.¹⁷⁶⁴ Ова патриотска друштва настала су „приватном иницијативом“¹⁷⁶⁵ у кругу познатих имена из тадашњег привредног жибота. У радовима који се односе на покретање четничке акције углавном се каже да је организација створена на иницијативу др Милорада Гођеца.¹⁷⁶⁶

је тамошње прилике, склапао познанства са разним људима и прикупио низ корисних података. Његов долазак у Македонију Станислав Краков описује на следећи начин: „Мали, неугледан, велике гргураве косе, у кратком тесном капутом са пасошем и и изгледом трговачког помоћника који је дошао да сазна цене жита, Танкосић није могао само да сакрије челични бљесак из немирних очију ...Необуздан, незадржан, смео, непознавајући страх и препреке, ширио је око себе пламен четништва.“ (С. Краков, *Пламен четништва*, 186); Војислав Танкосић је био 1911. године један од оснивача тајне организације „Уједињење или смрт“. Умро је 1915. године. Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века*, 270, ф. н. 10; Милорад Белић, *Комитски војвода Војислав Танкосић*, Међуопштински историјски архив Ваљево, Ваљево 2005, 14-19.

¹⁷⁶⁴Припадници ових српских оружаних чета називали су се четници. Они су били посебно одабрани људи оспособљени за борбу под најтежим условима, проверене храбрости и високих моралних начела. Борили су се под командом војвода. Носили су народна шумадијска или поречка одела од грубог сукна, реденике са муницијом преко груди, око појаса револвер, бомбе, фишеклије и двосекли нож. Капа је најчешће била шубара са крстом. Њихове успешне акције и искуство које су стекли у борби против Турака, бугарских комита и наоружаних албанских група у периоду од 1903-1908 године утицали су да их Врховна команда Српске војске употреби у извршавању најтежих задатака у току Балканских и Првом светском рату.

¹⁷⁶⁵Надежда Петровић, „У почетку четничке акције у Јужној Србији“, Календар Вардар, бр. 25, Скопље 1937, 51.

¹⁷⁶⁶Др Милорад Гођеца рођен је 1. марта 1881. године у Ваљеву, где је завршио основну школу. Гимназију је завршио у Београду 1880. а студије медицине у Бечу 1899. године. Четири године радио је као државни лекар у Књажевцу и Београду, па је онда ступио у службу београдске општине у којој је био шеф општинског санитета све до 1. априла 1925. године. По природи посла имао је редовне контакте са Србима из Старе Србије и Македоније, од којих је добијао информације о тешком положају сународника у тим

Као шеф лекара београдске општине, Гођевац је вршио по службеној дужности санитарну контролу београдских кафана, пекара и бурекџија чији су неки од власника били пореклом из Старе Србије и Македоније који су му причали о страдањима народа изложеног бугарском, турском и арнаутском терору.¹⁷⁶⁷ Гођевац је тако дошао у додир са Старосрбијанцима и Македонцима који су живели у Београду, залазио је у њихове радње, својом благонаклоношћу и предусретљивошћу стекао велики углед код ових људи, упознао се са њиховим животом и преко њих са приликама на југу. Србија је крајем XIX и почетком XX века била уточиште свих устаника из Старе Србије и Македоније. Они су у њој били прихватани, без обзира да ли су били Срби, побугарени или непобугарени Македонци, или Бугари. У Србији, најчешће у Београду, устаници су презимљавали, а током пролећа су се враћали натраг да се боре и штите православно становништво од турског и албанског терора. Тако се др Милорад Гођевац крајем 1901. године упознао и са војводом Стојаном Донским, припадником ВМОРО родом из Лерина. Донски га је упознао са статутом и методама рада ВМОРО. Др Гођевац, који је за то време бринуо о њиховом здрављу, приметио је на њиховим капама грбове на којима су око бугарског двоглавог лава биле речи „Свобода или смрт“. Од Донског је чуо да су им те амблеме послали из Софије. Гођевац га је упитао зашто носе натпис „свобода“ а не „слобода“, како се то у његовом крају

областима. То га је навело да са групом богатих београдских индустријалаца помаже српску ствар у Македонији од 1903. године. Заједно са председником Београдске задруге Луком Ђеловићем, Генералом Јованом Атанацковићем и адвокатом др Василијем Васом Јовановићем, покретач је и организатор Одбора замагање српске четничке акције у лето 1903. године. Овај Одбор је пружао оружану помоћ сународницима у Турској од злодела турских власти, муслиманских фанатика и бугарских и ВМОРО-вских комитета. За Гођеваца кажу да је у четничке симболе унео нове елементе: крст начињен укрштањем ножа и револвера. Једној групи четника др Гођевац је наручио да се направи 300 посребрених амблема (кокарди) за капе са натписом „Слобода или смрт“. Члан је првих Главних одбора Српске револуционарне (четничке) организације 1903. и 1905. године. Почетком 1906. године се, због неслагања а и вероватно и приговора после пораза неких чета, повукао из Главног одбора али је и даље остао утицајан у њему и у Организацији уопште. Био је члан масонске ложе „Побратимство“. Почетком априла 1925. године напустио је општинску службу и постао начелник Министарства социјалне политике. Након месец дана рада у овом министарству је пензионисан. Умро је 21. 09. 1933. године у Београду. Види: *ДСПКС 1903–1914.*, књ. II, додатак I, приредила Ј. Алексић-Пејковић, 126-127, ф. н. 12; М. Белић, *Комитски војвода Војислав Танкосић*, 14, ф. н. 5; Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, Мешовита грађа, 28 (2007), 275, ф. н. 26; А. Раствојић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 358, ф. н. 6.

¹⁷⁶⁷ М. Миленовић, *Четничка акција*, Одредница у: *Енциклопедија СХС*, Београд 1928, стр. 945-948; В. Илић, *Српска влада и почеци српског комитског покрета у Старој Србији и Македонији 1903-1905*, 227-236; Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века*, 360-361.

каже. „Тако нам дадоше, што да правиме?“ – одговорио је Донски. Пристао је на предлог Др Гођевића да им замени знакове, па је овај наручио код кујунџије Крсте Пашковића 300 посребрених амблема са натписом „Слобода или смрт“. За ово је дознао турски посланик у Београду Фети-паша и одмах протествовао код Министарства иностраних дела Србије, које је наредило Управи града да те грбове заплени. Др Гођевић је морао свој поступак да објашњава и правда чак и код председника владе Димитрија Цинцар-Марковића, који му је том приликом рекао: „И ја сам, докторе, из оних крајева, из охридске Беличице. Само, још није време да се тамо почне. Треба још причекати“. Међутим, Бугари нису чекали већ је Комитет МВРО (ВМРО) донео проглас и позвао народ на устанак на Илиндан 2. августа 1903. године. Тада је Гођевић схватио да нема другог спаса за српско име у овим областима него поћи истим путем којим су Бугари пошли још од 1894. године, када су запалили Мелник. Гођевићева замисао је била да, према искуствима бугарске формира одговарајућу српску организацију. Учестала убиства и масакри виђених Срба у тадашњој европској Турској, убрзали су његов рад на остварењу ове идеје. Да би се приступило раду, решио је да са својим намерама упозна свог пријатеља предузимача и банкара Луку Ћеловића,¹⁷⁶⁸

¹⁷⁶⁸ Лука Ћеловић је рођен на дан Светог Луке, 31. октобра 1854. године, у селу Придворици код Требиња. О породици Ћеловић нема много података. Породица потиче вероватно из Рисна и околине, на шта указују писани документи из 1689. године. У њима се помињу пет синова капетана Луке Ћеловића и њихово учешће у "морејском рату" на страни Млетачке републике. Несумњиво је да су требињски Ћеловићи бочна страна рисанских. Родитељи га врло рано шаљу у Бања Луку, где ће остати као шегрт у трговачкој радњи Јована Пишталића све до 1871. године. Из Бања Луке Лука Ћеловић прелази у Брчко код стрица Јована Ћеловића где ради, такође, као шегрт у његовој трговачкој магази. Није познато да ли је и када учио школу. Ако је и учио, то је могла да буде само основна школа и то највише један до два разреда. Тако се у Брчком завршило сво учење и евентуално школовање Луке Ћеловића. Лука у Београд долази 1872. године као осамнаестогодишњак, и то без игде ичега. За помоћ се обраћа архимандриту Нићифору Дучићу, родом из Херцеговине, који је извесно време провео у манастиру Дуже код Требиња. Дучић је Луку сместио као шегрта у галантеријску радњу Петра Радосављевића и Мите Игњатовића.

Иако је још као дете отишао од куће, Лука никада није прекидао везе с родним крајем. Будно је пратио сва тамошња догађања, па кад је у лето 1875. избио Босанско-херцеговачки устанак, и то најпре у Херцеговини, познатијим под именом "Невесињска пушка", Лука напушта трговину и на прве пуцње одлази у своју Херцеговину као добровољац. Према сопственом казивању, укључио се у одред пуковника Ђоке Влајковића. Учествовао је у борбама код Љубиња и Стоца, а и код Утве где је Турцима - Требињцима долазила помоћ из Цариграда. У једној од тих даноноћних непошtedних борби и Лука је лакше рањен у ногу. Та рана, међутим, није могла да га одвоји од чете и даље борбе. Чим је Србија 1876. године објавила рат Турској, српски добровољци се из Херцеговине одмах преко Сиска враћају се у Београд. Са њима долази и Лука да би као добровољац учествовао у оба српско-турска рата.

Кад се рат завршио, Лука, као већ зрео човек, започиње у јесен 1878. године у Београду самостално да се бави трговином. Тргује житом, шљивама и другим прехранбеним производима. Без искуства и без најосновнијег образовања, Лука својом природном бистрином и упорношћу постиже врло брзо прве успехе. Ускоро напушта своју прву магазу на Сави и бави се лиферацијом овса за војску и хлеба за општинске стражаре. Године 1882. Лука већ као угледан трговац учествује у оснивању Београдске задруге, која је

председника Београдске задруге, јер је за ту акцију, поред људи пре свега био потребан и новац. Милорад Гођевац је за своју идеју и за овај „рад“ успео да заинтересује, поред Луке Ђеловића, и доктора правних наука, адвоката Василија Васу Јовановића, сабрата из масонске ложе „Побратимство“ и генерала Јована Атанацковића.¹⁷⁶⁹ Ову четворицу Срба спојила је мисао да је дошао моменат за активнији однос Србије према Старој Србији и Македонији. С једне стране слаби резултати дотадашње званичне српске

основана за међусобно помагање и штедњу средњег трговачког и занатлијског staleжа. Оснивачи задруге имали су као главни циљ да, због ондашње тешке економске и политичке ситуације у Србији, јевтиним кредитима помаже нарочито средњи трговачки и занатлијски staleж како би се на тај начин избегле замке многобројних зеленаша. Лука Ђеловић је био међу првим улагачима а од 1883. године биран је за члана Управног одбора. Од 1887. године па све до смрти био је председник Задруге.

Иако економичан, па и шкрт за себе лично, Лука Ђеловић није жалио новац када је општа ствар у питању, нарочито за српске националне циљеве. Он је сам давао по 40.000 до 50.000 динара годишње за опремање чета и њихово слање из Србије у Македонију. Бугари су то приметили и осудили га заједно са др Милорадом Гођевићем на смрт, али атентатори срећом нису успели да се пробију до Београда и изврше пресуду. Иако нешколован и једва писмен, Лука Ђеловић непогрешиво схвата да се на обалама Вардара не решава само судбина Старе Србије и Македоније, већ и судбина његове Херцеговине па и целог Српства. Српска великошколска омладина у то време била је не само "узданица народа" него и врло утицајан фактор који учествује у политичком и националном животу. У Четничком покрету Лука Ђеловић долази у још тешњи контакт са великошколцима, а од 1905. године и са студентима Београдског универзитета. Јасно увиђа колико млада Србија лута уз непотребне потресе само зато што је сиромашна, остављена сама себи без могућности да има довољно интелигенције. Осећајући колико му лично недостаје једно солидно и потпуно образовање, чврсто је веровао да "наука и привредни рад уз неговање младог нараштаја најбоље обезбеђују културну и политичку будућност народа". Зато већ 1911. године у свом првом тестаменту оставља сву своју имовину Београдском универзитету.

После његове смрти, 15. августа 1929. године пронађен је Тестамент из 1911. године као и Основно писмо о оснивању Задужбине Луке Ђеловића-Требињца од 23. децембра 1925. године. Вредност његове имовине износила је преко 50 милиона динара и састојала се од готовог новца, хартија од вредности, од ланца зграда на простору између улица Краљевића Марка и Каменичке, укључујући и луксузне вишеспратнице – палате у данашњој Загребачкој улици у Београду. Просечан месечни приход Задужбине Луке Ђеловића-Требињца износио је 1930. године 260 000 динара и сав тај приход припадао је Универзитету. Универзитет је ова средства трошио на штампање научних студија, стипендије, међународне сусрете, симпозијуме и конгресе и научно-истраживачки рад. Лука Ђеловић је највећи добротвор Београдског универзитета. (Види: М. Софронијевић, *Лука Ђеловић-Требињац, Највећи добротвор Београдског универзитета*, у: Даривали су своме отечеству, Библиотека града Београда, Београд 1995; Даница Филиповић, *Лука Ђеловић (1854-1929) - Велики добротвор Београдског универзитета*, изложба и каталог поводом 150 година од рођења, Универзитетска библиотека "Светозар Марковић", Београд 2004; Б. Павловић, *Поруке времена прошлих, Историја и традиција филантропије у XIX и XX веку*, Балкански фонд за локалне иницијативе, Београд 2007).

¹⁷⁶⁹Генерал Јован Атанацковић службовао је у јужним крајевима и познавао је добро ситуацију на јужној српској граници. Пензионисан је као министар војске Краљевине Србије 1900. године, реактивиран 1902. године и поново пензионисан априла 1906. године јер је непопустљив услов В. Британије за успостављање дипломатских односа са Србијом било пензионисање шест најстаријих завереника. Није био по вољи последњим Обреновићима. У Авакумовићевој влади био је министар грађевине, а после тога је поново у Министарству војном. Поводом хајке и негодовања због страдања чете Анђелка Алексића на Четирицу у Македонији лично је тражио пензију. С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, (=Народна енциклопедија СХС), књ. 1, Београд 1928, стр. 87. До сада најпотпунија биографија генерала Јована Атанацковића објављена је у: *Српски биографски речник* (=СБР), књ. 1, Нови Сад 2004, 302 – 304

националне политике у тим крајевима која се сводила на пропаганду преко школа и конзулата, која је прескупим жртвама плаћала мале успехе, јер је број школа и ђака био све мањи, с друге стране бугарски успеси, с којима је бугарска комитска организација почела развијати своју акцију чак и у самој Србији, захтевали су неминовно, да што пре почне нова борба, која би се разликовала од дотадашње безуспешне борбе. Како је терен услед таквог дотадашњег рада све више губљен, по њиховом мишљењу, оружана четничка акција је био једини начин да се српски живаљ у тим крајевима сачува од даљег страдања и асимилације.

Прве састанке одржавали су у кући Луке Ћеловића где су 3/16. августа 1903. године основали Одбор за помагање четничких акција у Старој Србији и Македонији.¹⁷⁷⁰ Основа будућег комитета је била постављена али је још та прва акција дуго била само обавештајна. Требало је упознати људе, тражити канале, испитати услове за успех у борби. Један пренагљен и непромишљен покушај могао је у почетку уништити овај велики и судбоносни посао.

Др Милорад Гођевац је један од оних Срба који су се, после Милоша Милојевића, својим радом највише залагали за ослобођење Старе Србије и Македоније. Према признању др Гођеца, без Луке Ћеловића цео подухват се неби остварио. Убрзо су им придружили и: Никола Спасић, Љуба Ковачевић, Љубомир Јовановић – Чупа, Голуб Марић, капетан Драгутин Димитријевић-Апис, Љубомир Стојановић и др. Касније им се прикључио капетан Живојин Рафаиловић из Врања, који је до тада

¹⁷⁷⁰ На том састанку су се окупили многи виђени патриоти. Обратили су им се доктор Гођевац и Лука Ћеловићи образложили свој рад и циљеве. У састав првог одбора били су цивили и војници: најпре доктор Гођевац, Лика Ћеловић и адвокат Василије Васа Јовановић, затим професор Љба Давидовић, државни саветник Живан Живановић, иначе Аписов ујак, па политичари Љуба Стојановић и Јаша Продановић. Од војника у Одбор су ушли генерал Јован Атанацковић и мајор Петар Пешић. Овај други је такође био упознат са ситуацијом у Македонији, јер је тајно обилазио ову област преобучен у житарског трговца. Од тада српски народ у Македонији и четници више нису били препуштени сами себи. М. Миленовић, *Четничка акција, Одредница у: Народна енциклопедија СХС*, Београд 1928, стр. 945-948; С. Краков, *Пламен четништва*, 57-61; Јован Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928, стр. 18-19; В. Илић, *Српска влада и почеци српског комитског покрета у Старој Србији и Македонији 1903-1905*, 227-236; Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века*, 360-361; Британски незванични представник у Београду Вилфред Тесицер је 18. августа 1903. године обавестио своју владу да је у Београду одржан тајни састанак са циљем да се организују, формирају и наоружају чете за инвазију на турску територију. А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године*, 233; И аустроугарско посланство у Београду - отправник послова Немеш и војни изасланик Помјанковски - јављају 7/20. августа да је у Београду 3/16. августа формиран Одбор за помагање четничких акција у Старој Србији и Македонији, и да је Србија почела са формирањем чета и тако решила да следи пример Бугарске у Македонији. А. Раденић, *Аустро-Угарска и Србија 1903-1908, Документа из бечких архива, књ. I*, 1903. година, Београд 1973, док. бр. 101, стр. 253.

самостално организовао пребацивање наоружаних људи у Стару Србију и Македонију. Тако је од самог почетка ова „приватна иницијатива“ добила моралну и финансијску подршку од великог броја грађана Србије. У ово удружење учлањивао се велики број активних војних старешина српске војске, па је оно могло одмах да приступи формирању чета на терену.¹⁷⁷¹

О приоритету циљева и задатака које је себи поставило ово удружење говори у својим „Мемоарима“ војвода Василије Трбић: „Прво морамо спремити чете које ће показати македонском становништву да је Србија исто толико заинтересована за њихово ослобођење од Турака колико и Бугарска; и друго, да је сад пропали устанак у Македонији доказ да Бугарска сама, без Србије, не може решити питање ослобођења тих покрајина од турске власти. Ту истину треба пронети и с леве и с десне стране Вардара... Треће, морамо узети све Србе у Македонији, од Ристовца па до Ђевђелије и до Охридског језера, у заштиту и издвојити их од македонско-одринске организације, која је уствари само бугарска државна организација.“¹⁷⁷² О формирању удружења, припремама чета и њихово убацивање у Македонију, начинима њиховог дејствовања на терену говори и Павле Бажарић у својим „Мемоарима“.¹⁷⁷³

Виђенији људи и учитељи у Македонији, Мицко Крстић, Павле Младеновић и Јован Станојковић-Довезенски од тамошњег српског становништва основали су чете у својим крајевима и први пружили организовани отпор Бугарима. Касније, када је покрет добио у замаху, чете су формиране и опремане и у Србији, а затим пребациване преко границе у одређене округе. Добровољци су врбовани из свих слојева друштва.

¹⁷⁷¹ Енциклопедија СХС, Београд 1928, 945-948; С. Краков, *Пламен четничтва*, 57-61; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, 18-19; В. Илић, *Српска влада и почеци српског комитског покрета у Старој Србији и Македонији 1903-1905*, 227-236; Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века*, 360-361.

¹⁷⁷² Војвода Василије Трбић, *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. 1, приредио Александар Драшковић, Београд 1996, стр. 33.

¹⁷⁷³ Павле Блажарић – Бистрички (1878-1947), официр, учесник четничких акција пре Балканских ратова. Ратовао у Балканским ратовима и у Првом светском рату. После рата био је председник општине Призрен. (Павле Блажарић, *„Мемоари“*, Лепосавић 2006.

Прве идеје за формирање четничке организације у Србији настале су у периоду 1901 – 1903. Године, када су се у Старој Србији и Македонији појачали терористички акти турских башибозука, бугарских комита, арнаутских качака и грчких андарта. Тако је, и српских чета и бугарских комитских одреда било и оних који су формиран на терену од локалног становништва, али и оних који су убацивани из Србије и Бугарске. У лето 1903. године било је у Македонији укупно 62, а у Врањи 55 четника.¹⁷⁷⁴

Разни аутори, учесници, су почетке српске четничке акције у Македонији датовали на различите начине. Живојин Рафајловић је писао да је одбор из Врања упутио прву оружану чету у лето 1903. године, на челу са војводом Арсом Гавриловићем која је продрла све до Козјака.¹⁷⁷⁵ Јован М. Јовановић у књизи каже да је прва српска чета организована и положила заклетву у манастиру Св. Пречисте у Поречу (где је Танкосић организовао први пододбор за овај крај јануара 1904. године). Вођа је био Мицко Соколовић Павловски, а први сукоб је избио на улаз у Поре, када је заробљен познати бугарски комита Дамјан Грујев.¹⁷⁷⁶

Алекса Јовановић Коца¹⁷⁷⁷ је написао да је четничка акција настала почетком априла 1904. године, одашиљањем војводе Мицка Крстића Павловског на чело прве чете у Поречу.¹⁷⁷⁸ Заслугу за наоружавање чете Јовановић је приписао одбору из Битоља, који је формиран од мештана, младих људи и просветних радника крајем марта 1904. године.

¹⁷⁷⁴ *Историја македонског народа, II*, Београд 1970, 239.

¹⁷⁷⁵ Живојин Рафајловић, *Наша прва чета, Јужни преглед*, 6-7, 1930, стр. 263-272; Војвода Василије Трбић, *Мемоари, казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. 1, 2, приредио Александар Драшковић, Београд 1996; М. Златановић, *Четнички (комитски) покрет 1904-1912*, Врање и Прешевска каза, Лесковачки зборник (Лесковац), XXXII, 85.

¹⁷⁷⁶ Јован Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, 36,

¹⁷⁷⁷ Алекса Јовановић Коца, професор, писац, национални радник. Рођен је у Елевцима Дебарској жупи (Дебар) 27. 03. 1875. године а умро у Зајечару 28. 02 1943. године. На београдској Великој школи завршио је Природно-математички одсек. Од 1900. године је професор у српској гимназији у Битољу. У афери око оружја и тајних докумената 1905. године, ухапшен је и протеран из Битоља, односно Османског царства. После Првог светског рата вратио се у Скопље. Написао је неколико дела о српској четничкој акцији.

¹⁷⁷⁸ А. С. Јовановић, *Војвода Саватије – почетак српске четничке акције у Македонији*, Летопис Матице српске, CIV, књ. 326, св. 1-2, октобар-новембар 1930, 128; Слободан А. Јовановић, *Почетак српског четничког покрета у Јужној Србији и Македонији*, Књижевни југ, Скопље 1929, 1, стр. 14-19.

Већина савременика и аутора се слаже да је прва српска чета формирана у Београду 29. маја 1903 године од осам четника којом је командовао Илија Славев, калдрмџија из Београда а пореклом Србин из Македоније. Чета је возом допутовала до Врањске Бање. До Врањске Бање су са четом допутовали др Василије Јовановић и Лука Ђеловић, где су чету предали капетану Живојину Рафаиловићу, који ју је пешке одвео до села Бустрања, где ју је пребацио на турску територију. Међутим, слање прве српске чете у Македонију завршило се неуспешно. Чета се одмах по преласку границе вратила тако да до сукоба са турском војском или полицијом, или албанским наоружаним групама није ни дошло. Акција је пропала због сукоба у чети и рањавања војводе Илије Славева од стране четника Илије Вујановића.¹⁷⁷⁹ Рањеног Илију Славева пренели су у Врање а команду том четом преузео је војвода Анђелко Алексић,¹⁷⁸⁰ Србин из околине Гостивара, који ју је касније одвео у правцу Пореча. Он је понео шифровано писмо за бугарски револуционарни Комитет МВРО (ВМРО) како би успоставио сарадњу са њим, ради заједничког рада у истом циљу, а то је заједничко ослобођење ове територије од Турака. У писму се наглашава да припадност Патријаршији или Егзархату не сме да буде сметња остварењу заједничког циља. Међутим, Бугари су тај предлог енергично одбили.¹⁷⁸¹

¹⁷⁷⁹ Илија Вујановић је био родом из Бања Луке. Побегло је из Аустро-Угарске у Србију због убиства жандармеријског наредника. И у Србији је Вујановић наставио са криминалним радњама па је завршио у затвору. После издржане казне у београдском затвору, на основу захтева аустроугарских власти, требало је да буде испоручен њима, јер су га због убиства жандармеријског наредника аустроугарске власти осудиле на смрт. Оснивачи "Српске револуционарне организације" видели су у њему идеалног вођу и решили су да га "скину са вешала". Др Милорад Гођевац је успео да издејствује код српских власти дозволу да га пребаци у болницу одакле је "побегло" заједно са жандармеријским наредником који га је "чувао". Обојица су се придружили првој формираној чети. После рањавања војводе Илије Славева он је успео да побегне у Србију. Неко време се бавио разбојништвом и пљачком у крају поред Дрине, док га жандармеријска патрола није убила. Видети: С. Краков, *Пламен четништва*, 80-81; Симиша Антонијевић, *Врањска област у герилским акцијама на Балкану крајем 19. и почетком 20. века*, у: *Герила на Балкану – саопштења са међународног скупа одржаног 14-16. септембра 2006. године у Београду, Лесковцу и Врању, Београд 2007*, 89.

¹⁷⁸⁰ Анђелко Алексић (? – 1904) вођа српских четника, тачније вођа прве српске чете која је прешла у Турску. Погинуо је у бици на Четирицима маја 1904. године. Видети: Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 275, ф. н. 28; С. Антонијевић, *Врањска област у герилским акцијама на Балкану крајем 19. и почетком 20. века*, 89.

¹⁷⁸¹ Ј. Хаци-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928, 18; С. Краков, *Пламен четништва*, 136; Коста Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*, 8-9, 14; Илија Ж. Трифуновић, *Трновитим стазама*, Београд 1933, 52; Стеван Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско*

По Мемоарима војводе Василије Трбића, одмах после гушења Илинденског устанка из Србије је прешла на турску територију чета коју је предводио Арсеније Гавриловић. После преласка границе ова чета се придружила чети Стефана Пушкарева, професора бугарске гимназије у Скопљу. Убрзо потом турска војска опкољава ову здружену чету код Ђуришког манастира. После вишечасовних борби четници и комите су успели да се пробију са рањеним Арсом Гавриловићем и пређу на српску територију.

1782

Формирање Српске револуционарне организације

С обзиром да су четници и устаници у Старој Србији и Македонији увелико дејствовали и својим четовањем дизали слабо организоване оружане побуне против турске феудалне власти, почетком 1901. године јавила се идеја да се у Србији формира једно тело по угледу на бугарски Централни комитет и грчки Македонски комитет. Обзиром на конспиративан рад, у првом реду из разлога спољне политике Краљевине Србије, на овоме је у почетку највише радило Друштво Светог Саве, које је школовало младиће из Старе Србије и Македоније, највише за учитељска звања, и помагало морално и материјално четнике који су налазили уточиште у Србији. Ово Друштво је радило у сарадњи са војним властима, које су стекле превише драгоценог искуства у прикупљању и организовању добровољних одреда у протеклим ратовима, српско – турским 1876 – 1878. и српско – бугарском 1885 – 1886. године. На идеју о стварању Српске комитске организације дошао је др Милорад Гођевац, шеф лекара београдске општине почетком 1903. године.

Након слома Илинденског устанка целокупно хришћанско становништво у битољском вилајету било је изложено турском насиљу. Главне вође устанка склониле су се у Софију, а народ су оставили на милост и немилост Турцима и локалним бугарским комитама, који су наставили са зверствима над Србима као и пре устанка. У

четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912, Издавач: „Душка“, Приредио и предговор написао Јово Бајић, Београд 1998, 61-64.

¹⁷⁸²Војвода Василије Трбић, *Мемоари, казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. 1, приредио Александар Драшковић, Београд 1996, 34; С. Краков, *Пламен четничтва*, 128.

Србији су све чешће стизале вести о злочинима од стране бугарских комита у Македонији и албанских качака у Старој Србији. Иако се српска влада уздржавала од било каквих акција, читава јавност се усталасала. Пешадијски капетан Живојин Рафајловић је са својим сарадницима, пријатељима и истомишљеницима 16/28. августа 1903. године у Врању формирао тајни четнички комитет (Извршни одбор Српске организације).¹⁷⁸³ Чланови Извршног одбора били су: председник Живојин Рафајловић, секретар Михајло Стевановић-Миле Цупара, управитељ основне школе, благајник Панта Јовановић, хотелијер, а од новембра 1904. године и Драгић Павловић, окружни начелник.¹⁷⁸⁴

Касније (29. јуна/12. јула 1905. године) у Врању ће бити формиран и Пословни одбор. Чланови Пословног одбора били су: председник, Драгић Павловић, окружни начелник, Велимир Карић, апотекар, Сима Златичанин, директор гимназије, Душан Туфегчић, мајор, и Пера Кушаковић, апотекар.¹⁷⁸⁵

¹⁷⁸³ Капетан Рафајловић је заказао састанак још крајем јула 1903. године (значи пре почетка Илинденског устанка). Окупило се око 30 људи који су сви ушли у Управни одбор. За чланове Извршног одбора изабрани су Тома Стајић трговац, Велимир Карић апотекар и народни посланик, Перо Кушаковић апотекар, Светислав Лукић шеф железничке станице, Тома Ђурђевић судија, Сима Златичанин професор, Божа Драгићевић ветеринар, Милан Граовац инспектор монополске управе и још један о којем нисам дознао податке. АЈ, Фонд Станислава Кракова, 102, фасц. 4, омот 6, блок 7; Света Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, Приредио и предговор написао Јово Бајић, Београд 1998, 61-63; *ДСПКС 1903-1914., књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 469, стр. 728.

¹⁷⁸⁴ АЈ, Фонд Станислава Кракова, 102, фасц. 4, омот 6, блок 7; Према К. Пећанцу, у овај први ужи Извршни одбор ушли су, поред поменуте тројице, још и: Милан Граовац, надзорник у Монополу дувана, Тома П. Ђурђевић, судија и председник Окружног суда, и Сима Златичанин, професор и директор гимназије. К. Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*, 67; О оснивању Извршног одбора у Врању и његовим члановима видети: С. Симић, *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, 61-63; Међутим, Министарство иностраних дела Краљевине Србије је увидело да је непотребно постојање два одбора у Врању, у близини границе, и 23. децембра 1905/5. јануара 1906. године донело је одлуку да се због проблема у раду оба одбора укину и формира један. АС, МИД, Преглед преписке ИО, т. 44, стр. 183, Заступник министра иностраних дела и министар војни пуковник Василије Антонић-Извршном одбору С.О. Врање, Београд 23. XII 1905/5. I 1906; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос.7, пов. бр. 424, Чланови Извршног одбора С. О. у Врању-Шефу Конзуларног одељења Министарства иностраних дела Краљевине Србије Јовану М. Јовановићу, Врање 24. XII 1905/6. јануара 1906; Одбор у Врању потчинио се новоствореном Централном одбору у Београду па је тако врањски одбор постао извршни. АС, МИД, Преглед преписке ИО, т. 45, стр. 185, Јован М. Јовановић-Председнику Централног одбора Љубомиру Давидовићу, Београд б.д.; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914., књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, ПРИЛОГ II, стр. 749.

¹⁷⁸⁵ АС, МИД, фасц. VI, Записници Пословног и Извршног одбора у Врању (30.VI/13.VII 1905. до 30. XII 1906/13. I 1907; *ДСПКС 1903-1914., књ. II, додаток 1*, док. бр. 270, стр. 486-487; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, досије 4, док. бр. 175, Председник Министарског савета и министар унутрашњих дела Љубомир Стојановић-Министру иностраних дела Јовану М. Жујовићу, Београд 4/17. VII 1905; *ДСПКС 1903-1914., књ.*

У тако узаврелој ситуацији, група окупљена око шефа општинског санитета у Београду др Милорада Гођевића, радила је на организовању, опремању и пребацивању српских добровољаца – четника, који су изводили акције по Старој Србији и Македонији. Учестала убиства и масакри виђених Срба у тадашњој европској Турској, убрзали су рад др Милорада Гођевића и његове групе на стварању Српске револуционарне организације, која би се борила за заштиту српског народа у Старој Србији и Македонији. Мајски преврат и долазак на српски престо краља Петра I Карађорђевића битно су утицали на стварање повољнијих услова за остваривање ове идеје.

Средином септембра 1903. године ова група се састала у кући генерала Јована Атанацковића, у Крунској улици, и донела одлуку о оснивању Српске организације (Тајног Србо-Македонског удружења).¹⁷⁸⁶ Први чланови Српске револуционарне организације (Српског комитета) постали су: генерал Јован Атанацковић, др Милорад Гођевић, Лука Ђеловић, адвокатски приправник, родом из Македоније, др Василије Васа Јовановић, професор универзитета и члан Српске краљевске академије Љубомир Ковачевић, професор универзитета и члан Српске краљевске академије Љубомир Стојановић, професор универзитета Љубомир Јовановић Чупа, професор универзитета Љубомир Давидовић, професор Јаша Продановић, мајор Петар Пешић, капетан Живојин Рафајловић, политичар – државни саветник Живан Живановић, чиновник - благајник Министарства иностраних дела Милутин Степановић, ресторатер на железничкој станици Светозар Стефановић, гвожђарски трговац Стеван (Димитрије) Ђирковић, хотелијер и рентијер из Београда а пореклом из

II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 276, стр. 493; Записници Пословног и Извршног одбора у Врању 1905-1906. године су у целости објављени у: *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 469. и 470, стр. 728. и 719.

¹⁷⁸⁶У неким изворима ова организација се назива и „Српски комитет“ као пандам бугарској МВРО (ВМРО), а у неким „Македонски комитет“. Види: Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија СХС, књ. I*, Загреб 1929, 87; Ј. Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, 17; С. Краков, *Пламен четничтва*, 80-82; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја VIII до ослобођења*, Београд 1914. Алекса Јовановић, *Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије, Скопље 1937, 271-307; Исти, *Почетак српског четничког покрета у Јужној Србији и Македонији*, Књижевни југ (Скопље), I (1929), 14-19; Исти, *Војвода Саватије – почетак српске четничке акције у Македонији*, Летопис Матице српске, CIV, књ. 326, св. 1-2, октобар-новембар 1930, 127-144; Новица Ракочевић, *Политичке и друштвене прилике*, Историја српског народа, књига VI-1, СКЗ, Београд 1994, 324; *Историја на македонскиот народ, II*, Скопје 1969, 238-239; Г. Тодоровски, *Српската четничка организација и нејзината активност во Македонија*, Гласник на институтот за национална историја, XII-2, Скопје 1968, 181-204; В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 21-27.

Маврова Голуб Јанић. Том скупу је председавао генерал Јован Атанацковић, а записничар је био адвокат Васа Јовановић.¹⁷⁸⁷

Уводну беседу о очајном положају српског народа у Старој Србији и Македонији одржао је др Милорад Гођевац. Он је тада, између осталог, казао: „Ако овако потраје још неко време, Стара Србија ће изгубити карактер српске земље, јер ће остати без Срба. Ако ћути наша влада, ако хоће да чува пријатељство са Турском по савету великих сила, ми не смемо да ћутимо“. Присутни су се сложили да се оформи шири четнички одбор. Мајор Пешић је упознао присутне о свом тајном путовању, као житарски трговац, кроз Стару Србију и Македонију и да се уверио да је неопходно српски народ заштити и да то једино могу учинити чете. Мајора Пешића на овај задатак послао је тајно генерал Атанацковић као министар војни, свакако уз знање или иницијативу краља Петра.¹⁷⁸⁸ После три дана је одржан још један састанак у кући генерала Јована Атанацковића, на којем је основан Централни (Главни) револуционарни тајни одбор у Београду¹⁷⁸⁹ или Српски комитет¹⁷⁹⁰ или само Централни одбор. За председника је изабран генерал Јован Атанацковић, за секретара адвокат др Василије Јовановић, за благајника Милутин Степановић, за чланове: др Милорад Гођевац, Лука Ћеловић, професор Љубомир Јовановић Чупа, професор Љубомир Давидовић, рентијер и хотелијер из Маврова Голуб Јанић, трговац Никола Спасић и професор Јаша Продановић, а 1904. године у одбор је ушао и Драгутин Димитријевић Апис.¹⁷⁹¹

¹⁷⁸⁷Стеван Симић пишући о овом догађају у свом раду „Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912.“позива се на записник који му је ставио на увид адвокат Васа Јовановић, као и на податке које му је лично саопштавао о личностима које су учествовале у саветовању, оснивању организације и доношењу Статута. С. Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, 53-58.

¹⁷⁸⁸Миодраг Димитријевић, *Стари четници*, Крагујевац 2000, 22.

¹⁷⁸⁹С. Симић, *Српска револуционарна организација, Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, 56 – 58.

¹⁷⁹⁰В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, Београд 2006, 21-22.

¹⁷⁹¹АС, Фонд Станислава Кракова, фасц. IV, омот 6; *ДСПКС 1903–1914.књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1906. године)*, стр. 748; Војвода Коста Пећанац *Четничка акција 1903-1912*. Београд 1933., репринт издање Београд 1997; С. Симић, *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, 53-59, 61-63; М. Миленовић, *Четничка акција, Одредница у: Енциклопедија СХС*, Београд 1928, 945-948; В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 21-26, 35; Исто,

Тако је средином септембра 1903. године у Београду основана „Српска организација“.¹⁷⁹² Дакле, српска четничка акција је покренута после исте такве бугарске (почела чак десет година раније) и грчке акције. Током свог постојања, од оснивања 1903. до забране рада од стране Врховне управе 4. јула 1907. године, Централни одбор имао је тројицу председника. То су били: тада канцелар краљевих ордена, генерал Јован Атанацковић (1903-1905), Љубомир Давидовић (1905-1906) и почасни генерал Никодије Стефановић (1906-1907). Први финансијски помагачи били су: Лука Ћеловић, Никола Спасић, Голуб Јањић, трговци из Београда Михаило и Јефта Павловић, професор Никола Станковић и др.¹⁷⁹³ И остали чланови Одбора су из својих личних средстава учествовали у опремању чета. Одбор се по потреби састајао у кући Луке Ћеловића. Ту се прикупљао новац за опремање чета, прота Новица Лазаревић је ту у присуству свих чланова Одбора и заклињао чете пред полазак на терен.¹⁷⁹⁴ Кућа Луке

Српска влада и почеци српског комитског покрета у Старој Србији и Македонији 1903-1905, 227-236; Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века*, 360-361; Састав Централног револуционарног одбора се мењао. Тако су током 1905. и 1906. године његови чланови, између осталих, били: председник је био министар образовања Љубомир Давидовић, а чланови професор Универзитета Љуба Јовановић, Љуба Ненадовић, капетан и рођак краља Петра Карађорђевића, капетан Вуловић из Врања, М. С. Статишанин, професор из Врања, Драгиша Ђурић запослен у статистичком бироу министарства финансија, мајор Пешић бивши ађунтант принца Ђорђа. Јуна 1906. године састав Централног револуционарног одбора је измењен. За председника је изабран Никола Стефановић, генерал у резерви. Нови чланови су постали: пуковник Јован Поповић, Голуб Јанић, богати Београђанин, хотелијер и рентијер, а од старих чланова остао је професор Љуба Јовановић. (Видети: *ДСПКС 1903-1914. књ. II, додаток 2, (Организација Српска одбрана 1906. године)*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2007, стр. 337, ф. н. 15; А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 363-365, ф. н. 20.).

¹⁷⁹²Тачан датум оснивања Српске организације није записан, мада су сви аутори сагласни у томе да је био крај августа 1903. године, али не прецизирају да ли је то по старом или новом календару. Стеван Симић, који пише по новом датуму, позивајући се на записник који му је ставио на располагање адвокат Василије Јовановић, секретар и записничар који је водио записник и који му је давао податке, за два оснивачка састанка помиње средину септембра (значи крај августа по старом). С. Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, 56.

¹⁷⁹³АЈ, Фонд Станислава Кракова, фасц. IV, омот 6; Војвода Коста Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*. Београд 1933, репринт издање Београд 1997; С. Симић, *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, 53-59, 61-63; В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 21-26, 35.

¹⁷⁹⁴Станислав Краков наводи како се одвијало полагање заклетве прве чете, као и занимљиви текст четничке заклетве. Прва српска чета која је отишла у Македонију била је чета војводе Анђелка Алексића, која је имала 24 борца. Војвода и његови четници окупили су се 29. априла 1904. године у кући Луке Ћеловића у Београду. Присутни су били генерал Јован Атанацковић, др Милорад Гојевац, адвокат Василије Јовановић, Живојин Рафаиловић и прота Никола Стефановић. „Четнике је поздравио генерал Атанацковић који им је између осталог рекао: ’...Као добри Срби ви ћете високо уздићи српску заставу слободе, части, поштења и високог морала. Нека вам то буде најсветлија дужност у вашем родољубивом раду. ...’ Потом су војвода Анђелко и његови четници положили заклетву: На средини собе стајао је велики сто застрт белим чаршавом.

Ћеловића била је најпогоднија за ове припреме и скупове пошто је он као нежења живео сам у својој великој кући, у којој није било ни родбине ни послуге која би причала шта се догађа у кући.

Централни одбор је оформио три секције: Революционарну, на челу са Атанацковићем, чланови: др Гођевац, Л. Ћеловић, Голуб Јанић а секретар др Василије Јовановић; Финансијску¹⁷⁹⁵ са председником Стеваном Ћирковићем и члановима Љубом Давидовићем, Светозаром Стефановићем, Милутином Степановићем и др, и Пропагандну са председником Живаном Живановићем и члановима Љубомиром Ковачевићем, Јашом Продановићем, Љубомиром Јовановићем и др.¹⁷⁹⁶

Независно од става представника званичне Србије, пет одвојених центара, сваки на свој начин, радили су на њеном стварању Српске револуционарне организације: у Београду, на организацији Српске револуционарне организације радили су, врбовањем војвода и четника ВМРО и на њиховом убацивању у Стару Србију и Македонију, под српским амблемима и за српску ствар, генерал Јован Атанацковић, Милорад Гођевац и Лука Ћеловић. Са истим стремљењима радио је и револуционарни комитет у Врању, који је, независно од београдске групе, формирао капетан

На средини стола стајало је Јеванђеље са чије је десне стране био положен сребрни крст. Када је генерал завршио свој говор, др Милорад Гођевац са десне стране ставио је каму преко које је укрестио пиштољ. У том тренутку је Лука Ћеловић донео хлебца и поставио га изнад Јеванђеља. Тада прота Никола Стефановић пребаци преко врата епитархиљ, прекрсти се, прочита кратку молитву, а онда поче да позива оне који су стајали ближе столу да на крсту и Јеванђељу поставе по три склопљена прста десне руке. А они који су стајали иза њих положише своје прсте на њихова рамена. У соби завлада побожна тишина. Тада прота поче да изговара заклетву коју су сви понављали гласно и разговетно: ' Во имја Оца и Сина и Свјатога духа, амин! Ја _____ заклињем се у Господа Бога и Господа Сина Исуса Христа и Господа Духа Светога, заклињем се у хлеб овај, заклињем се у крст овај, заклињем се на нож овај и револвер – да ћу тачно и савесно, безусловно испуњавати све наредбе Комитета које ми се буду дале, а које иду у корист нашег ослобођења и уједињења са мајком Србијом, а под управом Комитета. Ако би се намерно огрешио о дату заклетву, да ме Бог, крст, име, слава и хлеб казне, а нож и револвер казну изврше. Амин!' Потом би се сви прекрстили и целивали Јеванђеље, крст и револвер укрштен камом.“ С. Краков, *Пламен четништва*, 187; О томе пише и Т. Петковић у: *Споменици Миливоја М. Динића*, уредио Т. Петковић, Крагујевац 1927, 6; Постоји и другачији текст: „Ако изда онога те почне свака му се ствар скаменила! Бог велики и његова сила у њиву му сјеме скаменио у жене му ћецу скаменио...“ (Ст. Р. Мићић, *Срби и Бугари у прошлости и садашњости*, Београд 1913, 92).

¹⁷⁹⁵ Финансијска секција је крајем септембра организовала скуп у Градској касини у Улици Кнеза Михаила, на којем је присуствовало око стотину виђенијих људи ради давања новчаних прилога, као и цела Революционарна секција. Скуп је отворио генерал Атанацковић а затим је професор Љ. Јовановић одржао ватрени говор, затим су давани новчани прилози. С. Симић, *Српска револуционарна организација, Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, 59 – 60.

¹⁷⁹⁶ С. Краков, *Пламен четништва*, 82.

Живојин Рафаиловић, заједно са још неколико људи из овог пограничног града. Трећу групацију представљали су официри завереници, на челу са Војиславом Танкосићем. Четврту групу чинили су учитељи, чиновници конзулата и свештеници у Старој Србији и Македонији, који су на формирању организације радили на самом терену. Пету групу, представљали су угледни српски политичари, професори, и чланови разних патриотских друштава, који су устварању организације видели пут у остварењу националних циљева. Повезивањем ових група септембра 1903. године настала је Српска револуционарна организација.¹⁷⁹⁷

На оснивачком састанку Централног одбора донесен је и Статут под називом „Устројство (Устав) Тајног Србо-македонског удружења (организација)“. По Статуту из 1903. године, (1. и 2. члан) задаци и циљеви Организације били су „да ради свима средствима на заштити своје народности против свију насиља и пропаганде, које га угњетавају или иду на то, да га одврате од његовог народног Србо-Македонског јединства или да га поцепају и тако ослабе да се не може у целини одржати, напредовати и спремати се за своје ослобођење и уједињење“. Да би испунила овај задатак Организација је требала да „ради на буђењу свести код становништва у Старој Србији и Македонији о својој народној јединству, о својој славној прошлости и још лепшој будућности, употребљавајући све силе да се оно што пре удружи (организира), међусобно помаже и спрема за ослобођење.“ Статутом је поред задатака и циљева прописан и начин организовања (уређења) целокупне Организације која је требало да се изгради.¹⁷⁹⁸

У 3. и 4. члану предвиђено је да се у сваком месту (селу или граду) Косовског, Битољског и Солунског вилајета оснује месно удружење (организација). Члан ових удружења може да буде сваки становник Старе Србије и Македоније који пристане и

¹⁷⁹⁷ Ј. Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, 16–17; В. Илић, *Српска четничка акција*, 21–22; Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку 20. века*, 361; Иста, *Богдан Раденковић*, 53–54; А. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, Скопље, 1937, 278–281; С. Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903–1912*, 52–59.

¹⁷⁹⁸ АСАНУ, док. бр. 14243/1580, *Устројство (устав) Србо-Македонског удружења (организације); ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903–1903. године)*, док. бр. 13, стр. 129131; Најшири текст Статута дат је у: В. Илић, *Српска четничка акција 1903 – 1912*, 23–25; Види још: С. Краков, *Пламен четништва*, 81–82; У. Шешум, *Војводе Српске четничке организације 1903–1908*, 134–145.

обавеже се да ради у корист удружења и положи заклетву. Удружење свакога места има своју управу – месни одбор (комитет), који чланови удружења бирају из својих редова. Сваки месни одбор има председника, помоћника председника, благајника и неколико саветника.

Изасланици свих месних одбора једног среза (казе) бирају срески одбор (комитет) а потврђује га вилајетски одбор. Сви одбори једног среза (казе) стоје под управом среског одбора, одбори вилајета стоје под управом вилајетског одбора. Вилајетски одбор бирају изасланици свих среских одбора вилајета, а потврђује Главни одбор. Структура управе среских и вилајетских одбора је иста као и код месних одбора.

Сви одбори (комитети) сва три вилајета (Косовског, Битољског и Солунског) стоје под управом Главног одбора Тајног Србо-Маћедонског удружења, који управља радом целокупног удружења. Главни одбор бирају изасланици среских и вилајетских одбора сваке године. Главни одбор има председника, помоћника председника, секретара благајника и неколико саветника. Време избора и место одређује Главни одбор споразумно са вилајетским одборима.

У члану 5. стоји да сваки одбор ради надзора над владањем чланова удружења и над радом свих одбора има тајну полицију.

Члан 6. предвиђа да сваки срез има једну или више оружаних чета, које ће штитити становништво од свих насиља и пропаганде, која сметају удружењу, ма одакле она долазила.

Члан 7. прописује да се обавезно извештава претпостављени одбор о важнијим догађајима и на крају сваког месеца подноси опширан извештај о раду.

Чланом 8. одређено је да Тајно Србо-Маћедонско удружење има печат са грбом: двоглави бели орао на чијим прсима је лав са круном.

Чланом 9. предвиђена су три начина финансирања: 1) од добровољних прилога; 2) од чланских улога, које по потреби разрезају срески одбори по одобрењу вилајетских одбора; и 3) „од прихода добивених са других страна за циљ удружења“.

Чланом 10. прописано је да свако ко штети раду Удружења, био члан или не, подлеже казни. Казну одређује срески одбор, а извршава се по одобрењу вилајетског одбора. Предвиђене казне су: опомена, глоба и смрт. Смртна казна предвиђена је „у веома тешким случајевима, као: издајство већег значаја и убиство ког члана удружења“.

Чланом 11. обавезује се Главни одбор да у споразуму са вилајетским одборима изда нарочите правилнике и упутства за рад целог Удружења, који по свој прилици никада није посебно донет.¹⁷⁹⁹

Устројством није прописано ко поставља војводе и четовође српских чета. На основу записника са седница Централног одбора у Београду, као и преписке између Централног и Извршног одбора у Врању, може се закључити да су задаци Централног одбора били да:

а) води револуционарну акцију и врши националну пропаганду на терену и Србији;

б) именује старешине Горских штабова, војводе и четовође;

в) обезбеђује одсуства официрима и подофицирима који одлазе на терен од Министарства војног и то искључиво преко Министарства иностраних дела; и

г) формира чете и обезбеђује их финансијски и материјално.

Задаци Извршног одбора на основу истих извора били су да:

а) врши пребацивање чета на терен и обезбеђује њихово прихватање на повратку у Србију;

б) омогућава пренос оружја, муниције и другог материјала;

в) обезбеђује сигурност постојећих и по потреби отвара нове канале;

г) одабира способне путовође и

д) прима шифроване поруке са терена и спроводи их Централном одбору као надређеном.

Убрзо по формирању Централног одбора у Београду, Пословног и Извршног одбора у Врању, формиран је и неколико пододбора и то: у Нишу,¹⁸⁰⁰ у Лесковцу, председник пододбора био је Сотир Аранђеловић, адвокат, а секретар Јован

¹⁷⁹⁹ АСАНУ, док. бр. 14243/1580, Устројство (устав) Србо-Македонског удружења (организације); *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године)*, док. бр. 13, стр. 129-131; С. Краков, *Пламен четничества*, 81-82; У. Шешум, *Војводе Српске четничке организације 1903-1908*, 134-145.

¹⁸⁰⁰ Оснивачи пододбора у Нишу били су некадашњи конзул Тодор Станковић и ветеринар Божидар Драгићевић, а остали чланови протојереј у Пироту В. Неђић и адвокат у Лесковцу Сотир Анђелковић. Видети: *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године)*, прилог II, стр. 749. Од 1906 године председник пододбора у Нишу био је Вуле Вукотић, а секретар Воја Живановић; АС, МИДС, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. IX, пов. бр. 323, Централни одбор С.О. Београд-Извршном одбору С.О. у Врању, Београд 22. V/4.VI 1906; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 2, (Организација Српска одбрана 1906. године)*, док. бр. 96, стр. 267-268.

Биволаровић, учитељ; у Пироту, председник Милан Николић, председник суда, а секретар Никола Ракић, директор; у Великом Градишту, председник Андра Љубичић, свештеник; у Ћуприји, председник Сима Д. Катић, инжењер; у Пожаревцу, председник Милан Љ. Стојадиновић, адвокат; у Лозници, председник Владимир Д. Илић, председник првостепеног суда, а секретар Божидар Д. Радуловић, учитељ; У Шапцу, председник Војислав Станчић, учитељ.¹⁸⁰¹ Задатак пододбора био је да пропагирају акцију и прикупљају помоћ у новцу и материјалу. Сви представници одбора и пододбора су били првенствено из редова учитеља и свештеника, а чланова ове српске организације било је из свих области на Балкану где је живео српски народ. Они су водили борбе против турских и бугарских чета, па су многи и изгинули или касније појединачно убијени. Тиме је створена мрежа одбора и пододбора који су имали да се баве формирањем и слањем чета у Стару Србију и Македонију, њиховим снабдевањем, усмеравањем и уопште вођењем четничке акције.¹⁸⁰²

Настаном револуционарног комитета, доношењем статута и стварањем револуционарне мреже одбора и пододбора, створили су се у Краљевини Србији и Старој Србији и Македонији предуслови за успешнију заштиту Срба од бугарских и арнаутских зулума. Од оснивања, септембра 1903, до почетка јула 1905. године Четничка организација функционише независно од државних власти Србије. Србија је у почетку, због бојазни од аустроугарске интервенције, била уздржљива, али није ометала четничке акције, већ је на њих гледала благонаклоно, често их и подржавала. Предлагала је да се сарађује са Унутрашњом македонском организацијом, иако српски политичари нису били спремни да признају аутономију Македоније. Организација у овом периоду успева да пребаци неколико чета преко границе, и чак да на самом терену организује једну чету (у Поречу).¹⁸⁰³

¹⁸⁰¹ АС, МИДС, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. IX, пов. бр. 323, Централни одбор С.О. Београд-Извршном одбору С.О. у Врању, Београд 22. V/4.VI 1906; *ДСПКС* 1903-1914. књ. II, додаток 2, (*Организација Српска одбрана 1906. године*), док. бр. 96, стр. 267-268.

¹⁸⁰² Н. Ракочевић, *Политичке и друштвене прилике*, 324.

¹⁸⁰³ В. Илић, *Српска четничка акција*, 36-45.

Став Владе Краљевине Србије

Ни једна српска влада за време Обреновића до 1903. године није званично стајала иза четничких одреда у Старој Србији и Македонији. Напротив, све владе су водиле помирљиву политику са Турском, негирајући сваку везу са убацивањем четничких одреда у Стару Србију и Македонију. После свргавања династије Обреновића, краљ Петар Карађорђевић и председник владе Никола Пашић наставили су са политиком незамерања са Турском и успостављања пријатељских односа са Бугарском. Страхујући да се у Старој Србији и Македонији не изроди сукоб који би довео до стране војне интервенције, српске владе у периоду од 1900. до 1905. године не само да су се ограђивале од четничког покрета већ су се противиле и спречавале организовање добровољачких чета и њихово пребацивање из Србије у ове области.¹⁸⁰⁴

Увиђајући штетност деловања српских чета у Македонији по интересе Србије, а у склопу упозорења великих европских сила да се њихова делатност обустави,¹⁸⁰⁵ такве оцене делили су и српски дипломатски представници у Турској. „По варошима се готово свуда чује вест да је Србија установила своје комитске чете, које су већ у ове крајеве прошле. ... умолио сам све наше људе да такве гласове у прилици

¹⁸⁰⁴ Не може се рећи да се владе Србије нису прећутно слагале са акцијом обавештајне службе Генералштаба, која је предузимала све акције у сарадњи са Централним револуционарним одбором и Извршним одборима. Познато је да су, у циљу прикупљања обавештајних података и организовања покрета, током 1903. године крстарили по Старој Србији и Македонији мајор Петар Пешић, каснији министар војске, као житарски трговац и поручник Воја Танкосић као трговачки помоћник.

¹⁸⁰⁵ Британска влада, затечена настојањима аустријске и руске дипломатије да пронађу некакво решење за проблем Македоније које би умирило тамошње хришћанско становништво и истовремено одржало турски суверенитет на том простору, покушавала је током 1903. године да се активно умеша у читаву ствар. Зато Форин офис у периоду од 1903. до 1907. године шаље скоро свакодневно инструкције својим дипломатским представницима у Цариграду, Београду, Софији и Атини да пажљиво прате активности тамошњих револуционарних комитета, евидентирају њихове евентуалне упаде у Македонију и на време извештавају претпостављене како би британска влада могла да упозори владе балканских земаља да обуставе револуционарне активности својих сународника. Као покровитељу Турске, британској дипломатији није одговарало радикално мењање положаја Македоније, односно измена статуса које би ишло на штету Порте. Став Велике Британије је био да је очување мира било у интересу и тамошњег хришћанског становништва али и Турске. У том смислу посебно се пажљиво пратило деловање српских устаничких чета и организација, и бројна су упозорења која су из Лондона стизала у Београд да српска влада спречи и онемогући њихово деловање. Само је Србија упозоравана да искорени рад устаничких комитета, док су се истовремено затварале очи пред сталним деловањем побуњеника и револуционарних банди које су убациване у Македонију из Бугарске и Грчке, уз обилату помоћ њихових влада.

најенергичније сузбијају“, јавља деловођа српског генералног конзулата у Скопљу Данило Драгашевић и у два наврата предлаже Министарству иностраних дела Србије да српски погранични органи строго пазе кретање српских чета, враћају их са границе и тако онемогуће њихов прелазак из Србије у Македонију. „Чује се да се 2-3 наше четице комитетске налазе у поречкој околини“ што није остало неопажено „од стране турских власти које су о томе јавиле овдашњем вилајету, одакле се после пронела вест и у чаршији како Србија шиље комите у ове крајеве. За ову вест сазнали су и овд. консули и старају се да се извести о правом стању ствари.“ Упозорава да благонаклоно гледање на прелазак оружаних група из Србије у Македонију може да штети српској акцији, да изазове неповерење Турске према Србији, па и према Србима на њеној територији и одмазде према њима. Тако, без обзира на њихове добре намере, оне могу нанети велико зло тамошњим Србима, јер још није сазрело време за такву врсту акције.¹⁸⁰⁶

О тадашњој уздржаности српске владе сведочи и документ упућен начелнику округа ваљевског, у коме се захтева од локалних власти да спрече купљење чета и њихово слање у Турску, јер „сваки непромишљени корак, у томе погледу, могао би бити од велике штете по интересе земље“.¹⁸⁰⁷ Локалним властима је сугерисано да обрате „најозбиљнију пажњу“ на бугарске имигранте, који су из Румуније прелазили у Србију „као радници“ а онда продужавали у Македонију, где су се сврставали у „ушашке чете“.¹⁸⁰⁸ Колико год су званични кругови били уздржани, толико је штампа била несмотрена. Тако је, после погибије 24 српска четника, маја 1904. године „Политика“ писала да се радило о српским четницима, иако је турска штампа објавила да се радило о бугарским комитама.¹⁸⁰⁹

¹⁸⁰⁶ АС, МИД, ППО, 1903, I/1, пов. бр. 1070, Данило Драгашевић–МИД Србије, 24. VII/6. VIII 1903; Исто, ПП, 1903, V/1, пов. бр. 1060, Д. Драгашевић–МИД Србије, 25. VII/7. VIII 1903; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додатак 1, (Организација Српска одбрана 1903–1905. године)*, док. бр. 6, стр. 121; А. Раствоић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903–1907*, Историјски часопис, 57, Београд 2008, 357.

¹⁸⁰⁷ Међуопштински историјски архив Ваљево (=МИАВ), Фонд Општине града Ваљева, К-97, п-3, п-5; Милорад Белић, *Комитски војвода Војислав Танкосић*, Међуопштински историјски архив Ваљево, Ваљево 2005, 18.

¹⁸⁰⁸ МИАВ, Начелство среза Тамнавског Уб, К-5, п-51; М. Белић, *Комитски војвода Војислав Танкосић*, 18.

¹⁸⁰⁹ „Политика“, 22. мај 1904; М. Белић, *Комитски војвода Војислав Танкосић*, 18.

Да су српске чете стизале у Македонију, као и да је њихов долазак могао да има непријатне последице по Србе у овој области, може се видети и из првог писма Михаила Ристића¹⁸¹⁰ као тек постављеног српског генералног конзула у Скопљу, које је 26. августа/8. септембра 1903. године упутио Министарству иностраних дела,¹⁸¹¹ у којем износи информације које је сазнао о њиховој организацији и делатности док је кратко боравио у Нишу и Врању. Према Ристићу, српске чете „од неког доба“¹⁸¹² су почеле да прелазе у Турску. Њихов организатор и пратилац до границе је доктор Милорад Гођевац из Београда. Чете су састављене од Срба из Старе Србије и Македоније, али и од добровољаца из Србије, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Војводине и Хрватске, који су се окупљали у Београду. Јачина тих чета била је од пет до педесет људи. Организација је била по војничким правилима и дисциплини. Непослушност или неверност кажњавана је, по правилу, смртном казном. На челу чете био је војвода (ређе четовођа, кандидат за војводу), чије су наредбе беспоговорно извршаване. Војводе и четовође је именовао Централни одбор на основу препорука добијених од: Извршног одбора, одбора и пододбора на терену. Чете су имале углавном одбрамбени карактер. Сукобе су изазивале само када је требало очистити терен од туђих чета – бугарских комита. Са турском војском су се сукобљавале само када су биле приморане у циљу самоодбране. Поред оружја и опреме, борци су добијали и по пет

¹⁸¹⁰Михаило Ристић је по други пут конзулску дужност у Скопљу практично почео 21. августа 1903. године јер је тога дана писмом обавестио овако министра иностраних дела: „Имам част извести да сам данас примио управу над овим генералним конзулатом од г. М. Марковића, генералног конзула.“ Видети: АС, МИД, ПП, 1903, V/1, пов. бр. 1209, конзул у Скопљу М. Ристић-МИД Србије, 8/21. VIII 1903; Миле Станић, *Михаило Ристић, Светици са којима сам радио*, Вардарски зборник 1 (1999), 91, ф. н. 72.

¹⁸¹¹АС, МИДС, ППО 1903, И/1, ПП бр. 1242, М. Ристић-МИД Србије, Скопље 26. VIII/8. IX 1903; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903–1905. године)*, док.бр. 12, стр. 126–128.

¹⁸¹²Већ од 7/20. августа 1903. године аустроугарско посланство у Београду–отправник Немеш и војни изасланик Помјанковски–јавља да је и Србија решила да следи пример Бугарске у Македонији и да је почела са образовањем чета. *ДСПКС 1903–1914. књига I, свеска 1, (29. V/11. VI 1903–14/27. II 1904)*, на полеђини док. 101, стр. 253; И наредних месеци аустроугарски извештаји су препуни сваковрсних података о четничкој акцији Србије. *ДСПКС 1903–1914, књ. I, св. 1, (29. V/11. VI 1903–14/27. II 1904)*, док. 104, 105, 125, 128, 169, и даље у свесци II за 1904. годину. Иако су подаци у многоне претерани, јер је очигледно да превазилазе објективне могућности Србије, како финансијске тако и у погледу количине оружја и броја људи, ипак су својерестан показатељ општег узрујаног расположења у Београду и Србији, а и код самих аустроугарских извештача. Нека обавештења о личностима и догађајима била су тачна (оснивање одбора, појачана набавка динамита, протести турске и деманти српске владе, одлуке и др.).

динара. Српске чете су предводили или пензионисани официри у резерви или активни официри по одобрењу Министарства војног, или афирмисани борци из претходних ратова. Ни четници, а ни комите нису имали врховну војну команду, јер су и једне и друге организовале и водиле цивилне невладине организације, српске четнике Централни револуционарни одбор а бугарске комите МВРО (ВМРО). Српско становништво је било наклоњено четницима, јер су их штитили од насиља комита, качака и Турака. Чете су водиле борбе против редовне турске војске, албанских башибозука и бугарских комитских чета, чији је задатак био да шире бугарски утицај у Вардарској Македонији. Дејствовање српских чета било је посебно значајно у кумановској, скопској, паланачкој, кратовској, бродској и кичевској околини.¹⁸¹³ Тако се на простору Македоније, као реакција на честа насиља према српском становништву у током 1903. године, развила активност српских чета, које су поред директног супростављања бугарским комитама долазиле у сукоб и са турском војском и наоружаним Албанцима.

Ристић даље наводи „да турски конзул у Нишу зна и суштину и технику овог посла“, као и то да је у разговору који је обавио са Рафаиловићем у Врању сазнао и додатне детаље, да су до тада границу прешле две чете, које су отишле без знања краљевске владе, и да је у Врању формиран посебан одбор који помаже четнички покрет и стара се о његовом опремању. Према Рафаиловићевим речима, подршку за организовањем устаничких чета је лично добио од председника српске владе Јована Авакумовића, који је скоро боравио у Врању и обећао му да ће то сигурно одобрити и министар иностраних дела. Међутим, Ристић је био мишљења да српска влада и Министарство иностраних дела нису дали сагласност за формирање овог покрета. Сматрао је да његова активност може штетити, не само државној политици коју води Министарство иностраних дела него и по даље интересе српског становништва у

¹⁸¹³Н. Ракочевић, *Политичке и друштвене прилике, Историја српског народа, књига VI-1*, Београд 1994, 324.

Турској, посебно Срба у Косовском вилајету. Ристић је сматрао да је устанички покрет формиран прекасно, да га воде некомпетентна лица, и да је исувише отворен и јаван.¹⁸¹⁴

Да је влада Србије правила грешке, како у избору личности којима је поверавала одговорне националне задатке тако и у избору начина на који је спроводила своју националну пропаганду указивао је и руски конзул у Призрену Тухолка у извештајима Министарству иностраних дела Русије у августу 1903: „По мени, потребно је најозбиљније скренути пажњу Србији на њену политику у Старој Србији, коју не смем назвати безумном. Србија овде води пропаганду и траћи до 100.000 франака годишње да би придобила љубав народа, међутим она стално срди народ и сеје међу њима смутњу и раздор. Уместо да се усклади с вољом народа, она само ствара интриге и штети народу што се не сме допустити. Пре свега, безумно је подржавати конзула Аврамовића кога народ мрзи и шашавог владику Никифора. Недавно су направили пијанку у манастиру Грачаница при чему су Срби пребили Аврамовића, о чему је писано и у „Штампи“. Митрополит Никифор се не понаша као пастир, већ као зли ђаво народа. У Пећи је намесник митрополита поп Обрад заступао Арнауте зликовце пред турским властима... Треба Србији отворити очи о њеној политици овде. Натерати је да не митингује, већ да ради у корист своју и народа у сагласности с народом и нашом подршком“.¹⁸¹⁵

Турска влада је 26. септембра/8. октобра 1903. године уложила протестну ноту Србији због организовања и пребацивања чета из Србије у Турску.¹⁸¹⁶ На основу протестних нота турске владе, као и на основу извештаја конзула Михаила Ристића, наведених аустроугарских извештаја и писања европске штампе, влада Србије је издала захтев Министарству иностраних дела да извиди да ли је из Ниша, како стоји у турској протестној ноти, 16/29. Септембра, упућено тридесетак лица на границу да пређу у

¹⁸¹⁴АС, МИД, ПП, 1903, И/1, пов. бр. 1242, конзул у Скопљу М. Ристић–МИД Србије, 26. VIII/8. IX 1903; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године)*, док. бр. 12, стр. 126-128.

¹⁸¹⁵Јарослав Валеријанович-Вишњаков, *Македонски покрет и преврат у Србији 29. маја 1903*, Катедра за општу и националну историју, МГИМО (У) МИД Руске федерације, *Токови историје*, 3/2010, Београд 2011, стр. 56.

¹⁸¹⁶Извештај је достављен Министарству унутрашњих дела Србије, које га је проследило Министарству иностраних дела Србије, *ДСПКС 1903–1914. књига I, свеска 1, (29. мај/11. јун 1903-14/27. фебруар 1904)*, приредио А. Раденић, Београд 1991, док. 284, стр. 548-549; О овој ноти говоре и следећа документа: док. бр. 122, 443-445; док. бр. 229, стр. 455-457; док. бр. 263, стр. 519; док. 284, стр. 548-549.

Турску.¹⁸¹⁷ Начелство Нишког округа је 18/31. октобра 1903. године издало извештај у којем стоји да „ни прошлог ни овог месеца није отпорило ни једно лице на границу у намери да се као четници у турску пребаце, нити ма шта о томе зна, те је према томе достава о томе скроз неистинита.“¹⁸¹⁸ Начелник Врањског округа је поверљивим писмом известио министра унутрашњих дела Стојана М. Протића „да пребацивање комита у Турску врши искључиво г. Живојин Рафајловић, пешадијски капетан у Врању, који, како ме начелство извештава добија из повереног Вам Министарства наређења о том“.¹⁸¹⁹ Пошто је и овај извештај Министарство унутрашњих дела проследило Министарству иностраних дела, оно се издало налог начелнику Врањског округа које је гласило: „Одмах саопштите г. Ж. Рафајловићу војном капетану, да оне људе, које је прибранио да пребаци у Турску, ни у ком случају не пребацује тамо, већ да их одмах удаљи што је могуће дубље у Србију.“¹⁸²⁰

Да су чете биле на почетку организоване без знања и сагласности српске владе и да је она чинила све да на својој територији спречи агитацију за формирање и пребацивање чета у Македонију говоре и три опширна извештаја, које је средином септембра 1903. године упутио министар иностраних дела Србије Љубомир Каљевић српским посланицима у Цариграду и Петрограду. Каљевић је обавестио наведена посланства да је Влада Србије, и поред тога што има велике потешкоће у сузбијању екстремних захтева јавног мњења у погледу подршке македонском покрету, забранила окупљање и опремање добровољаца. Међутим, због свакодневних алармантних вести о покољима турских илава над хришћанским становништвом у Македонији добровољци су се почели тајно организовати и снабдевати оружјем. Све то доприноси, наглашава

¹⁸¹⁷ ДСПКС 1903–1914. књига I, свеска I, (29. мај/11. јун 1903-14/27. фебруар 1904), на полеђини док. 284, стр. 548-549. О турским протестима и српским демантима види и: Андрија Раденић, *Аустро-Угарска и Србија 1903-1908, Документа из бечких архива, књ. I, 1903. година*, Београд 1973, док. бр. 105, стр. 261; док. бр. 125, стр. 197; док. бр. 169, стр. 390.

¹⁸¹⁸ ДСПКС 1903–1914. књига I, свеска I, (29. мај/11. јун 1903-14/27. фебруар 1904), док. бр. 342, стр. 648; Исто, књ. II, додатак I, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008, док. бр. 19, стр. 139.

¹⁸¹⁹ Љ. Лапе, *Извештаји од 1903. на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, Скопје 1954, док. бр. 69, стр. 335; ДСПКС 1903–1914. књ. II, додатак I, (*Организација Српска одбрана 1903-1905. године*), док. бр. 15, стр. 134-135.

¹⁸²⁰ АС, МИДС, ППО 1903, О/19, пов. бр. 298, МИД Србије–Окружном начелнику у Врању, Београд 5/18. IX 1903; ДСПКС 1903–1914. књ. II, додатак I, (*Организација Српска одбрана 1903-1905. године*), прилог 1. док. бр. 15, стр. 135.

Каљевић, да влада Србије са великим тешкоћама истрајава на политици немешања у македонско питање.¹⁸²¹

Према извештају српског посланика у Цариграду, Турска је и даље испољавала незадовољство преласком српских чета на њену територију. Српско посланство у Цариграду је сазнало од руског посланства да је Порта 18/31. јануара 1904. године упутила реформним силама протестну ноту због гласова о српским четама.¹⁸²²

Своје неслагање са радом појединих личности у Врању око организовања и пребацивања српских чета из Србије у Турску конзул Михаило Ристић, сада већ генерални конзул у Скопљу, изнео је и у својим извештајима Министарству иностраних дела од 24. јануара/6. фебруара и 2/15. фебруара 1904. године. Повод за реаговање у првом извештају било је хапшење два српска свештеника из Прешева од стране бугарских комита. „Од вапијуће је потребе да се неки људи у Врању који се заносе у послове наше државне политике и у друштву с г. Рафајловићем упуте да свој рад доведу у склад с оним што раде држава и ми њени службеници.“¹⁸²³ Своје неслагање конзул Ристић је изразио и у свом другом извештају: „Ми апсолутно немамо времена да урадимо ишта озбиљно на организовању и наоружању нашега народа овде, јер ће нас догађаји на сваки начин претећи. Зашто онда излагати и државу и народ свакојаким евентуалностима без икакве користи? Онда кад је требало да се ради ћутало се и оклевало; не треба се сад играти ватром особито што то хоће да чине људу далеки и Министарству и овом народу и апсолутно неупознати с стварним приликама овде. Ваља чекати догађаје а бити спреман, па ако – чему се нико не нада – буде мира, онда

¹⁸²¹ АС, МИД, ПО, 1903, фасц. VI, досије VI, пов. бр. 1587, Љубомир Каљевић-српским посланицима у Цариграду и Петрограду, 31. VIII/13.IX 1903; Исто, пов. бр. 1588, Љ. Каљевић-српским посланицима у Цариграду и Петрограду, 1/14. IX 1903, Исто, пов. бр. 1592, Љ. Каљевић-српским посланицима у Цариграду и Петрограду, 3/16. IX 1903.

¹⁸²² АС, МИДС, ППО 1903, К-ред 101, ПП бр. 36, Посланство у Цариграду-МИД Србије, Цариград 19. I/1. II 1904; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903–1905. године)*, стр. 140, ф. н. 24.

¹⁸²³ АСАНУ, бр. 14243, кут. IV, ПП бр. 37, стр. 211–212, М. Ристић-МИД Србије, Скопље 24. I/6. II 1904; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903–1905. године)*, док. бр. 22, стр. 141.

смишљати о пословима који нас чекају с обзиром на данашње обличје македонског питања.¹⁸²⁴

Британска штампа је упорно калкулисала о могућем времену избијања новог сукоба на простору Македоније. Увелико се шпекулисало да ће већ наредног пролећа (1904) тамо започети нови рат. Један од британских новинара дописника из Македоније који је прогнозирао да ће у овој области током 1904. године неминовно доћи до новог рата био је Рециналд Рајон. У својој књизи Вајон је истакао да Бугарска сматра да је наступио тренутак када ће моћи да оствари своје интересе у Македонији.¹⁸²⁵ О могућем новом рату у Македонији писао је и Вилфред Тесицер, незванични британски представник у Београду. Такве наговештаје посебно је апострофирао у скоро свим извештајима које је слао Форин офису из Београда у периоду између 1903. и 1905. године. У контексту избијања нових немира у Македонији посебну, пажњу је обратио на деловање револуционарних комитета и устаничких чета на тлу Србије и односу српске владе према њима.¹⁸²⁶ Тесицер је још 18. августа 1903. године обавестио своју владу да је у Београду одржан тајни састанак са циљем да се организују, формирају и наоружају чете за инвазију на турску територију.¹⁸²⁷ О ширењу покрета за одлазак српских чета у Македонију, Тесицер је писао и у извештајима које је послао 20. и 30.

¹⁸²⁴ АСАНУ, бр. 14243, кут. IV, ПП бр. 93, стр. 301-302, М. Ристић-МИД Србије, Скопље 2/15. II 1904; ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године), стр. 141, ф.н. 25.

¹⁸²⁵ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године*, 234.

¹⁸²⁶ Британска влада, затечена настојањима аустријске и руске дипломатије да пронађу некакво решење за проблем Македоније које би умирило тамошње хришћанско становништво и истовремено одржало турски суверенитет на том простору, покушавала је током 1903. године да се активно умеша у читаву ствар. Зато Форин офис у периоду од 1903. до 1907. године шаље скоро свакодневно инструкције својим дипломатским представницима у Цариграду, Београду, Софији и Атини да пажљиво прате активности тамошњих револуционарних комитета, евидентирају њихове евентуалне упаде у Македонију и на време извештавају претпостављене како би британска влада могла да упозори владе балканских земаља да обуставе револуционарне активности својих сународника. Као покровитељу Турске, британској дипломатији није одговарало радикално мењање положаја Македоније, односно измена статуса које би ишло на штету Порте. Став Велике Британије је био да је очување мира било у интересу и тамошњег хришћанског становништва али и Турске. У том смислу посебно се пажљиво пратило деловање српских устаничких чета и организација, и бројна су упозорења која су из Лондона стизала у Београд да српска влада спречи и онемогући њихово деловање. Само је Србија упозоравана да искорени рад устаничких комитета, док су се истовремено затварале очи пред сталним деловањем побуњеника и револуционарних банди које су убациване у Македонију из Бугарске и Грчке, уз обилату помоћ њихових влада.

¹⁸²⁷ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 233.

августа 1903. године. Тесиџер наводи да је у Београду прикупљено милион франака који ће бити употребљени за опремање три батаљона српских добровољаца, којих за сада, и то само у Београду, има између 500 и 600.¹⁸²⁸ Тесиџер и у наредном периоду врло педантно бележио све покрете и преласке српских чета на македонску територију и о томе извештавао своју владу. Поверљиве податке о деловању македонског комитета Тесиџер је из прве руке добијао преко једног његовог члана, чији је псеудоним био Бошњак, који је сазнао да вође националног покрета у Македонији агитују међу народом о идеји стварања аутономне Македоније и протеривању свих страних, а посебно бугарских агената који желе да извуку корист подстичући неред у овој области.¹⁸²⁹

И Аустроугарско посланство у Београду - отправник послова Немеш и војни изасланик Помјанковски - јавили су својој влади 7/20. августа да је и Србија решила да следи пример Бугарске у Македонији и да је почела са образовањем чета.¹⁸³⁰ И следћих месеци аустроугарски извештаји били су препуни података о четничкој акцији Србије.¹⁸³¹ Иако су подаци у многоме претерани, јер је очигледно да превазилазе објективне могућности Србије, како финансијске тако и у погледу количине оружја и броја људи, ипак су својеврстан показатељ општег узрујаног расположења у Београду и Србији, а и код самих аустроугарских извештача. Нека обавештења о личностима и догађајима била су тачна (оснивање одбора, појачана набавка динамита, протести турске и деманти српске владе, одлуке и др.).

Схватајући озбиљно упозорење великих европских сила да акције српских оружаних чета у Старој Србији и Македонији могу у целини да штете српској ствари и интересима у овим областима, влада Србије је улагала велике напоре у њиховом сузбијању. Министар иностраних дела Краљевине Србије Никола Пашић послао је 31.

¹⁸²⁸ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 233.

¹⁸²⁹ А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 356.

¹⁸³⁰ Андрија Раденић, *Аустро-Угарска и Србија 1903-1908, Документа из бечких архива, књ. I, 1903. година*, Београд 1973, док. бр. 101, стр. 253.

¹⁸³¹ А. Раденић, *Аустро-Угарска и Србија 1903-1908, Документа из бечких архива, књ. I, 1903. година*, Београд 1973, док. бр. 104, 105, 125, 128, 169, и даље у: Андрија Раденић, *Аустро-Угарска и Србија 1903-1908, Документа из бечких архива, књ. II, 1904. година*, Београд 1973.

марта 1904. године депешу српским конзулима у Скопљу и Приштини, захтевајући од њих да преко својих поузданих људи упозоре српске комите да престану или смање своју делатност, односно да јавно не пропагирају своје активности. Пашић обавештава конзуле да је добио поуздане информације да поједини Срби у Скопљу намеравају да онемогуће аустријским официрима организацију жандармеријске службе у скопском вилајету, и да спремају њихову ликвидацију. Био би то катастрофалан потез, који би дао повод Аустрији да окупира Косовски вилајет, саопштава Пашић конзулима, и захтева од њих да учине све како би се Срби одвратили од насилних поступака. Предлаже да се Срби у односу према странцима понашају пријатељски и мирно, свако другачије понашање би ишло у корист Турске и стране војне интервенције. Инсистирао је да се сви провокатори, који могу својим поступцима да нанесу ненадокнадиве штете српској ствари, изолирају и одстрани.¹⁸³² Међутим, убрзо је из српског конзулата у Скопљу демантована вест да Срби намеравају да нападну аустријске официре.¹⁸³³

Да је влада Србије имала тешкоће у сузбијању оружане подршке српском становништву у Старој Србији и Македонији од стране Српског револуционарног комитета и током прве половине 1904. године види се и из два извештаја српског генералног конзула у Скопљу. Михаило Г. Ристић крајем маја 1904. године обавештава владу Краљевине Србије да је у околини Куманова дошло до сукоба између једне од две српске чете, које је најпре пребацио у Македонију Живојин Рафаиловић, и турске војске. Том приликом је чета војводе Анђелка Алексића сва изгинула на Четирцима у сукобу са Турцима (изгинуло је двадесет четири четника).¹⁸³⁴ Незадовољство јавног мњења у Београду достигло је врхунац. Београдска штампа најоштрије је нападала др Гођевца и Одбор за помагање четничких акција што шаље људе на „касапницу“. Ристић предлаже влади Србије да оваквим непромишљеним акцијама стане на пут.¹⁸³⁵

¹⁸³² АС, МИД, Конзулат Скопље и Приштина, пов. бр. 467, министар иностраних дела Краљевине Србије Никола Пашић-српским конзулима у Скопљу и Приштини, 18/31. III 1904.

¹⁸³³ АС, МИД, Конзулат Скопље, J/25, Михаило Ристић-Николи Пашић, 27. III/9. IV 1904.

¹⁸³⁴ Војвода Василије Трбић, *Мемоари, казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. 1, 38.

¹⁸³⁵ АС, МИД, ППО, 428, 448, М. Ристић-Н. Пашић, 13/26. V 1904. и 14/27. V 1904.

Док Српски револуционарни комитет наставља на исти начин са својом акцијом, важност тајног и суптилног деловања српских четника и српске пропаганде, које је препоручивала српска влада, врло озбиљно су схватили учени и виђени Срби на тлу Македоније. То потврђује пример Давида Димитријевића,¹⁸³⁶ тадашњег управитељ српских велешких школа, који је 19. априла 1904. године у писму српском генералном конзулу у Скопљу указао на штетност јавног деловања појединих српских четника, конкретно апострофирајући капетана Живојина Рафаиловића (Димитријевић је тренутно боравио у Скопљу где је и писао наведено писмо). „Од колике је штете та и таква отвореност г. Рафаиловића па и осталих наших по нас и наш рад овамо, то Ви Господине Генерални Конзуле, најбоље знате, с тога бих Вас молио, да неким начином станете на пут томе у противном, бар за себе могу казати, бићу принуђен да напустим своје место, јер не бих желео да будем жртва ничије наивности.“¹⁸³⁷

Након гушења Илинденског устанка у октобру 1903. године одржан је у Скопљу конгрес ВМРО-а у кући Ивана Генова. Конгресу су поред свих чланова месног комитета ВМРО-а из Скопља присуствовали: војвода Василије Трбић, Светозар Томић, тадашњи заступник директора Гимназије у Скопљу и Михајло Манчић, пореклом из Врања. Конгрес је отпочео расправом о узроцима пропасти Илинденског утанка. Константовано је да је један од главних разлога била лоша пропагандна припрема становништва. Члан месног комитета ВМРО у Скопљу, Христо Матев, је предлагао агитацију у народу путем живе речи, брошура, летака и слично. У том тренутку је Василије Трбић поставио питање на ком ће се језику агитовати. Указао је на хетерогеност македонског становништва и потребу да се у српским селима агитује на српском књижевном језику. На то је Дамјан Груев одлучно протестовао. Трбићев

¹⁸³⁶ Давид Димитријевић, рођен је у Гњилану 1874. године где је завршио основну школу. Бигословско-учитељску школу је похађао у Призрену, када је започео револуционарну активност против Отоманске царевине. Као учитељ заслужан је за отварање српских школа у Злетову, Кривој Паланци а у Велесу је отворио прву српску школу (Грађанска школа) и постао њен управник. Касније прелази у Скопље где је био просветни радник, управитељ школа, власник штампарије и уредник листа Вардар. Био је члан Извршног четничког одбора формираног у Врању 1903. године. Касније је био члан Српске демократске лиге и посланик. Умро је у Скопљу 1929. године. Видети: А. Раствојић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, стр. 359, ф. н. 12; Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, Мешовита грађа, књ. 28. Београд 2007, 273, ф. н. 23.

¹⁸³⁷ АСАНУ, МР, инв. бр. 14243, Давид Димитријевић–М. Ристићу, Скопље 6/19. IV 1904.

предлог сматрао је покушајем поделе Македоније, запретио је да ће свако ко буде радио у том правцу бити осуђен на смрт од македонско-одринског комитета. До компромиса није дошло.¹⁸³⁸

Упркос свему, и даље је постојала нада за успешну сарадњу. Милорад Гођевац је крајем 1903. године позивао македонско-одренски комитет из Софије да пошаље представнике у Београд на преговоре. Почетком 1904. године као делегати из Софије су допутовали чланови Централног комитета Атанасов и Михаилов. Током преговора као кључни проблем опет је испливало питање језика. Тражећи компромисно решење Гођевац је предлагао, да се агитација врши на народном језику којим се говори на том простору: „узмите из четири вилајета четири бабе, које нису биле ни у Софији ни у Београду, па како оне говоре, тако нека се воде записници и сва пропаганда.“¹⁸³⁹ Бугарски представници нису на то пристајали, чиме су даљи преговори били потпуно паралисани па су бугарски изасланици напустили Београд и отпутовали за Софију.¹⁸⁴⁰

Иако су српски прваци константно убијани, у Београду је владало одушевљење за српско-бугарску слогу, српски студенти су се братимили са бугарским, а када се на једном пропутовању у Београду нашао Борис Сарафов, организатор овог затирања српства, београдска омладина га је као јунака борбе против турака и великог револуционара одушевљено дочекала и дуго му клицала после говора који је одржао. Српска четничка организација водила је преговоре са Борисом Сарафовим и врхом ВМРО-а о заједничком деловању српских и бугарских чета против Турака. Извештаје о убиствима, који су преко наших конзулата долазили у јавност, приписивани су „неодговорнима“, тј. фракцијама у ВМРО-у које су биле против сарадње и упорно се форсирале прича о словенском братству.

Влада Србије и српски конзули у Турској били су у почетку против четничких акција у Старој Србији и Македонији. Већ крајем 1903. године четнички покрет узима толико маха да га прихватају са одушевљењем не само у Београду већ и у целој земљи.

¹⁸³⁸ Војвода Василије Трбић, *Мемоари, казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. 1, 34; С. Краков, *Пламен четништва*, Београд 1930, 127

¹⁸³⁹ С. Краков, *Пламен четништва*, 127.

¹⁸⁴⁰ С. Краков, *Пламен четништва*, 127-128.

И током 1904. године, још увек без званичне подршке српске владе, али много снажније него раније, настављена је српска оружана акција у Македонији. Влада Србије је почела да схвата да оружане активности српских чета у Македонији које су започете „приватном иницијативом“ могу да имају за Србију првенствено политички значај да се обезбеди утицај код македонског православног становништва. Од краја 1904. године она се ангажовала на њиховом формирању, финансирању и руковођењу.

Српским четницима били су неопходни људи од поверења и такозвани „каналџи“ – сигурни путеви за пребацивање у унутрашњост Македоније. На основу података из српских званичних извора може се видети да је једна од истакнутих личности ВМРО Борис Сарафов био тај који је, уз новчану накнаду од 40 000 динара у злату коју му је дала српска страна, помагао стварање првог четничког упоришта у Македонији.¹⁸⁴¹ Искористивши свој углед и познанство, Сарафов је омогућио да прва чета из Србије, у лето 1904. године буде пропуштена у област Азот – западно од Велеса. Тако је дугогодишње познанство Светислава Симића са Борисом Сарафовим коначно уродило плодом.¹⁸⁴²

Заступници српског комитета намеравали су да пошаљу делегације у све важне европске метрополе, од којих би се захтевало да озаконе конституисање аутономне државе Македоније, која би се састојала из четири области (Скопље, Призрен, Солун, Скадар). Ова аутономна област би била под сизеренством султана, коме би плаћала годишњи трибут, али би имала право да именује гувернера без обзира на националну припадност. Званични језик који би се користио у овој аутономној македонској држави, по замислима вођа националног комитета, био би српски дијалект којим се говорило. Овај језик би такође био у употреби и у школству. Нова држава би имала своју војску и полицију, а питања везана за трговину, образовање и религију

¹⁸⁴¹ АС, МИД, ПО 1905, фасц. V, досије II, Извештај Јована Јовановића Пижона–МИД-у, без датума, пов. бр. 2525. У поменутом документу се изричито наводи да су Борису Сарафову дате две признанице, од 19. и 23. августа 1904. године у износу од по 20 000 динара у злату. Види још: *ДСПКС 1903–1914., књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903–1905. године)*, прилог 1 док. бр. 122, стр. 262–263; Христо Сиљанов, *Освободителните борбине Македонија, II*, Софија, 1943. 288.-Интернет. Међутим, Никола Пашић у свом писму Финансијском одбору Народне скупштине потражује за ове намене 60 000 динара у злату. Историчар Љиљана Алексић–Пејковић наводи да је трећи део суме у вредности од 20 000 динара у злату понео Сарафову у Софију председник српске владе када је био у пратњи краља Петра приликом посете Бугарској у јесен 1904. године. *ДСПКС 1903–1914., књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903–1905. године)*, док. бр. 23, стр. 142, ф. н. 26.

¹⁸⁴² Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 150; Христо Сиљанов, *Освободителните борбине Македонија, II*, Софија, 1943. 287–291.-Интернет

регулисала би се Уставом. Црква би била православна и она би се налазила под јурисдикцијом патријарха у Пећи, који би био независан од Бугарског егзархата и Цариградске патријаршије.¹⁸⁴³

Српске чете формиране су у Врању „у старој турској школи која је била на једном скровитом месту поред реке у горњем делу града“.¹⁸⁴⁴ Четничке акције посебно су помагала погранична насеља. Разуме се да ова насеља због свог географског положаја нису могла бити ван ових збивања. Такав је, на пример, случај са селом Ратајем, чији се атар простирао такорећи до саме ондашње турске границе. И његови становници су пружали помоћ овој организацији: преносили су пошту, примали четнике у својим кућама, хранили их и одевали, пружали им заштиту.¹⁸⁴⁵

Почетком 1904. године Централни одбор започео је припремање чете предвиђене за Пореч. За војводу је именован Анђелко Алексић, његов заменик је постао Ђорђе Цветковић (родом из Лешка код Тетова), а за путовођу је одређен Василије Трбић. Чета је имала 22 човека (у неким изворима стоји да је имала 23). Неспоразуми су је потресали од самог почетка. Најпре је Ђорђе Цветковић, који се прославио убиством турског насилника Ђор-Заима, одбио да крене јер није добио брзометку (српска пушка) број 1, коју је раније носио. Неспоразум је изглађен, али је за неколико дана одложио прелазак чете. Прешла је турску границу код села Турско Буштрање ујутру 10/23. маја 1904. године. Чета Анђелка Алексића је сва изгинула у бици на Четирцу, на Спасовдан 12/25. маја 1904. године.¹⁸⁴⁶

¹⁸⁴³ А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 356.

¹⁸⁴⁴ *Храбри људи врањскога краја и њихови прослављени команданти у ратовима 1912–1918.год.* (материјал прикупио и средио др Драгољуб Михајловић), Врање 1974, 21; Јован Љ. Јањић, *Врањски крај у предвечерје Првог балканског рата и историјске Кумановске битке*, - текст објављен поводом стоте годишњице Кумановске битке, Интернет портал Српски културни клуб, 12. 10. 2012, Преузето 02. 01. 2016.

¹⁸⁴⁵ Јован Љ. Јањић, *Ратаје у матици времена*, Народни универзитет Врање, Врање 2003, 61.

¹⁸⁴⁶ АС, МИД, ППО 1904, док. бр. 428. и 448, М Ристић-Н. Пашић, 13/26 V 1904. и 14/27. V 1904; АС, МИДС, ППО 1904, К-ред 101, ПП бр. 2017, М Ристић-Н. Пашић, Скопље 15/28. V 1904; АС, МИДС, ППО 1904, К-ред 101, ПРИЛОГ 1 док. ПП бр. 2017, Погранични комесар у Ристовцу пуковник Јуришић-МИД Србије, Ристовац 16/29. V 1904; У различитим документима архивске грађе појављују се два различита датума: 12/25. и 14/27. V 1904; АС, МИДС, ППО 1904, К-ред 101, ПП бр. 2141, конзулат у Скопљу-МИД Србије, Скопље 25. V/287. VI 1904; Такође и код различитих аутора текстова о овом догађају појављују се и

Да је српска чета прешла границу турским властима у Куманову су јавили Бугари. „Одмах је послат јачи одред пешадије и коњице који их опколи, и отпоче са нашим борбу, која је трајала пет сати. У тој борби, која је била на једном брду сви су изгинули и није се нико предао. Последњи кога су хтели живог да увате, убио се сам. Од Турака пало је 52. Јунаштво тих људи Турци јако хвале. Да ли је код њих што нађено, по чему би се дознало да са киме су у вези и како су тамо дошли још се ништа не зна, али је мишљење у Турској да су из Србије. Влада је овде због тога јако узнемирена, али није вероватно да ће што озбиљније предузимати“, пише генерал Јован Атанацковић Вукашину Петровићу, бившем министру финансија који се после мајског преврата настанио у Бечу.¹⁸⁴⁷

И у другом писму Вукашину Петровићу генерал Атанацковић даје опис ове битке: „Они су у околини Козјака растерали једну бугарашку четицу, а ови да им се освете, послали су једног сељака њиховог команданту жандармерије у Куманову, који је одма са војском отишао и чету опколио. Наши су се јуначки тукли пет сати, па и кад им је нестало муниције, тукли се револверима и ручним бомбама. Последњи, који је био остао у животу, и кога су Турци хтели да ухвате, убио се сам последњим метком из револвера. Код њих није ништа нађено, ниједан метак муниције и ништа писмено, Турске војске пало је 80 мртвих и 100 рањених.“¹⁸⁴⁸ Детаљан опис борбе и погибије српске чете на Четирицу – „Шупљи камен“ дао је и Станислав Краков.¹⁸⁴⁹

различити датуми. Мемоарска литература једногласно наводи 14/27. V као дан погибије на Четирицу. (ДСПКС 1903–1914., књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године), стр. 155, ф. н. 36; Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 275; С. Краков, *Пламен четничтва*, 161-164.)

¹⁸⁴⁷ АС, Поклони и откупи, к. 69, док. 41, генерал Јован Атанацковић-Вукашину Петровићу у Бечу, Београд 20. V/2.VI 1904; ДСПКС 1903–1914., књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године), док. бр. 32, стр. 156-157.

¹⁸⁴⁸ АС, Поклони и откупи, к. 69, док. 41, генерал Јован Атанацковић-Вукашину Петровићу у Бечу, Београд 1/14. VI 1904; ДСПКС 1903–1914., књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903-1905. године), док. прилог док. бр. 32, стр. 157-158; Детаљан опис борбе и погибије српске чете на Четирицу – „Шупљи камен“ код Кумановавидети: С. Краков, *Пламен четничтва*, 133-140; Исти, *Крваве борбе у Македонији, Књижевни преглед*, Београд, 18. јуна /1. јула 1912, стр. 33-40; Војвода Василије Трбић, *Мемоари, казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. I, 38-39.

¹⁸⁴⁹ Краков наводи да је након преласка границе „уследио нови сукоб. Анђелко и Ђорђе се нису сложили са Трбићем о даљем кретању. Трбић се вратио у Србију, а чета је наставила без путовође. На Козјаку јој се прикључио хајдук Китан из Пољанице. Чета је после три дана откривена и опкољена турском војском на

Стеван Симић¹⁸⁵⁰ је у својим сећањима на српску револуционарну акцију за погибију чете Анђелка Алексића на Четирцу окривио Србе у Куманову и кумановском срезу који нису имали народну организацију.¹⁸⁵¹ С друге стране, Алекса Јовановић је за неуспех чете окривио Српску четничку организацију из Београда, којој је било важно само да наоружа чету и отисне је преко границе, без унапред створених услова за безбедно кретање, пријем у народу и рад на непријатељској територији.¹⁸⁵²

И генерални конзул у Скопљу Михаило Ристић, кад се крајем маја 1904. године вратио из Београда,¹⁸⁵³ обавестио је Српску владу да је у околини Куманова дошло до

вису Шупљи Камен изнад села Четирици близу Куманова. Српски четници су херојски гинули, скупо продајући животе. Више пута су бомбама натеравали Турке да одступе суљајући се низ стрмине Шупљег Камена, истовремено их десеткујући. На крају једино је преостао војвода Анђелко. Турски командант, пруски ђак, Хамди-паша, наредио је да га ухвате живог, како би преко њега оптужио званичну Србију. Разбивши празну пушку и револвер о камен, Анђелко је бацио међу Турке девет преосталих бомби. Оставши без ичега, сам међу погинулим друговима, грчевито је стезао каму. Турци су лагано и са страхом прилазили. На позив да се преда, Анђелко је узвикнуо: 'Овако се српски комита предава!', а затим зарио каму себи у грло.' С. Краков: *Пламен четничтва*, Београд 1930, 133-140; Хамди-паша је на врху Шупљег Камена нашао само тела 24 српска јунака и њихово поломљено оружје. Победа над српском четом плаћена је са 180 мртвих и рањених Турака. Међу мртвима су била и два официра. (С. Краков, *Пламен четничтва*, 133-140); Трбић даје податак о 25 погинулих четника. (Војвода Василије Трбић, *Мемоари, казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. 1, 58); Краков говори о 24, (С. Краков, *Пламен четничтва*, 133-140), а у фелтону непознатог *Крваве борбе у Македонији* дат је списак о 22 погинула и једног непознатог, (*Крваве борбе у Македонији*, Књижевни преглед, Београд, 18. јуна /1. јула 1912, 33-40.), а Коста Пећанац списак од 20 погинулих и 4 непозната. (Коста Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*. Београд 1933., репринт издање Београд 1997, 39). Ови спискови се слажу у наведеним именима.

¹⁸⁵⁰Стеван Симић, (1882-1962) рођен је у Кракову. У Београду је започео студије филозофије 1902. године на Филозофском факултету. Убрзо је упознао Милорада Гођевца, Јована Атанацковића и Василија Јовановића и постао је члан Одбора за помагање српске четничке акције. Почетком 1904. године послат је од М. Гођевца у свој крај да испита тамошње стање. Ишао је неколико пута да би новембра 1904. године поднео опширан извештај о деловању бугарских чета у лето и јесен 1904. године у Краковском крају. С. Симић, *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, стр. 36-38, 103-113. По завршетку студија вратио се у Македонију и Стару Србију где је радио у српским гимназијама у Битољу, Пљевљима, Солуну и Скопљу, сарађујући са српском обавештајном службом. После Првог светског рата радио је као директор гимназије у Велесу. После Другог светског рата живео је у Скопљу, у немилости нове власти, где је почео да пише своја сећања на људе и догађаје у Македонији и Старој Србији. Иза њега остало је, уз сећања на Српску револуционарну организацију која су објављена 1998. године, још око 200 необјављених рукописа. *ДСПКС 1903-1914.*, књ. II, додатак 1, (*Организација Српска одбрана 1903-1905. године*), док. бр. 49, ф. н. 53.

¹⁸⁵¹С. Симић, *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, 140.

¹⁸⁵²Алекса Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, Скопље 1927, 280.

¹⁸⁵³Конзул Михаило Ристић позван је од стране Министарства иностраних дела у Београд 19. IV/1.V 1904. године у Београд Након добијене информације од 19.IV /2.V 1904. године о догађајима у селу Пуста Брезница, Никола Пашић је позвао конзула Ристића да дође у Београд, изражавајући жељу да лично с њим опширније разговара о наведеним догађајима. АС, МИДС, ППО 1904, И-ред 190, на полеђини документа ПП

сукоба између једне од прве две српске чете које је најпре пребацио у Македонију Живојин Рафаиловић, и турске војске. Том приликом је чета војводе Анђелка Алексића изгинула на Четирцима у сукобу са Турцима (погинуло је двадесет четири четника). То је изазвало буру негодовања у Београду. Незадовољство јавног мњења у Београду достигло је врхунац. Београдска штампа, инспирисана из службених кругова, најоштрије је нападала др Гођевца и Одбор за помагање четничких акција што шаље људе на „касапницу“. Ристић предлаже влади Србије да оваквим непромишљеним акцијама стане на пут.¹⁸⁵⁴

И у наредном извештају Министарству иностраних дела конзул Михаило Ристић оптужује поменути одбор и Жику Рафајловића за страдање српске чете на Четирцу и тражи од Министарства да „станете на пут овако пустоловном раду који није ништа друго него издаја“.¹⁸⁵⁵ Ристић је изнео своје мишљење да су Београдски и Врањски одбор са погибијом српске чете на Четирцу, ваљда увидели, да не могу ништа успешно радити мимо владе и „без претходног споразума с нама овде, службеницима државне политике.“¹⁸⁵⁶ На овај догађај осврнуо се и министар иностраних дела Србије Никола Пашић у свом циркуларном писму дипломатским представницима Краљевине Србије у иностранству од 7/20. јуна 1904. године са разумевањем за патриотске побуде погинулих, али и са неодобравањем према организаторима „пошто се утврдило да је

бр. 38, М. Ристић-Н. Пашић, 19.IV /2.V 1904; Почетком/средином маја 1904. године Ристић је министру Пашићу, поред ситуације у селу Пуста Брезница, изнео усмено своје мишљење о раду Битољског одбора и о потребама рада на терену и „с формулисаним предлозима и они су били усвојени.“ *ДСПКС 1903–1914. књ. I, свеска 2, (15/28. фебруар 1904–31. децембар 1904/13. јануар 1905)*, приредио А. Раденић, Београд 1998, док. бр. 235, стр. 401; По свему судећи овај разговор имао је пресудан утицај на Николу Пашића да 7/20. VI 1904. године пошаље циркуларно писмо дипломатским представништвима Краљевине Србије у иностранству са одобрењем за акцију да се у Старој Србији и Македонији бугарским егзархистима одговори истом мером, сузбијајући њихов рад у крајевима за које је Србија заинтересована. АС, МИДС, ППО 1904, К-ред 101, пов. бр. 2303; *ДСПКС 1903–1914. књ. I, св. 2, (15/28. фебруар 1904 – 31. децембар 1904/13. јануар 1905)*, док. бр. 247, стр. 444.

¹⁸⁵⁴ АС, МИД, ППО 1904, док. бр. 428, и док. бр. 448, М. Ристић-Н. Пашићу, 13/26.V 1904. и 14/27. V 1904; Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 275.

¹⁸⁵⁵ АС, МИД, ППО 1904, К-ред 101, ПП бр. 2017, М. Ристић-Н. Пашић, 15/28.V 1904; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток I*, док. бр. 31, стр. 155-156.

¹⁸⁵⁶ АС, МИД, ППО 1904, К- ред 101, ПП бр. 2017, М. Ристић-Н. Пашић, 15/28 V 1904; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток I*, док. бр. 30, ф. н. 35, стр. 153.

при образовању ове чете имало учешћа и Друштво коме је на челу ђенерал Атанацковић, наредила је (влада) да се његов штаб растури а Друштво своју акцију да ограничи само на прикупљање помоћи и културно просветни рад.¹⁸⁵⁷ Истовремено, овим циркуларним писмом Никола Пашић је одобрио дипломатским представништвима у иностранству да крену у акцију како би се у Старој Србији и Македонији бугарским егзархистима одговорило истом мером, сузбијајући њихов рад у крајевима за које је Србија заинтересована.¹⁸⁵⁸

Да је скопски генерални конзул Михаило Ристић радио на растурању „Атанацковићеве групе“ може се видети из његовог годишњег извештаја о обављеним пословима током 1904. Године, где он наводи да је „дуга борба вођена противу рада београдског одбора којим је управљао ђенерал Атанацковић. Ваљало је прво сузбити овај рад, па се потом опредељивати на оно што би имало да се ради с погледом на догађаје који су се дешавали“.¹⁸⁵⁹

Промена званичног става према четничким акцијама

Српска влада је страховала да се не изроди сукоб, који би довео до стране војне интервенције, па је тежила да води помирљиву политику са Турском и Бугарском. Током 1904. године дошло је до неколико сусрета на највишем званичном државном нивоу Србије и Бугарске. Краљ Петар и кнез Фердинанд састали су се у Београду, Нишу и Софији. Схватајући озбиљно упозорење великих европских сила да акције српских оружаних чета у Старој Србији и Македонији могу да штете српској ствари и интересима у овим областима, влада Србије је улагала напоре у њиховом сузбијању.

¹⁸⁵⁷ АС, МИДС, ППО 1904, К-ред 101, пов. бр. 2303, МИД Србије–дипломатским представништвима Краљевине Србије, Београд 7/20. VI 1904; *ДСПКС 1903–1914. књ. I, св. 2, (15/28. фебруар 1904–31. децембар 1904/13. јануар 1905)*, приредио А. Раденић, Београд 1998, док. бр. 247, стр. 436–437.

¹⁸⁵⁸ АС, МИДС, ППО 1904, К-ред 101, пов. бр. 2303, МИД Србије–дипломатским представништвима Краљевине Србије, Београд 7/20. VI 1904; *ДСПКС Србије 1903–1914. књ. I, св. 2, (15/28. фебруар 1904–31. децембар 1904/13. јануар 1905)*, док. бр. 247, стр. 444.

¹⁸⁵⁹ *ДСПКС 1903–1914, књ. I, св. 2, (15/28. фебруар 1904–31. децембар 1904/13. јануар 1905)*, док. бр. 625, стр. 988.

Тек када се званична власт у Србији уверила да се на терену не може постићи никакав споразум, дозволила је и подстицала оснивање „Српске одбране“ у циљу самоодбране а не ради ослобођења од Турака. До тада је стално живела у уверењу да ће моћи да пронађе боље решење са Бугарима.

Након добијене информације од 19. априла/2. маја 1904. године о догађајима у селу Пуста Брезница, Никола Пашић је позвао конзула Ристића да дође у Београд, изражавајући жељу да лично с њим опширније разговара о наведеним догађајима.¹⁸⁶⁰ Након ових разговора, Пашић је послао циркуларно писмо дипломатским представницима у иностранству, у којем наводи да је потребно да се у Старој Србији и Македонији, у крајевима за које је Србија заинтересована, бугарским егзархистима одговори истом мером: „Да сузбијемо рад егзархијских агената, који су у неким комитама нашли оруђа за сузбијање српскога покрета у областима (Пореч, Кичево, Дримкол и Велес) које за нас имају огромну важност.“¹⁸⁶¹ Тек после неколико тешких убистава Срба, која су од априла до средине августа 1904. године, упркос сусрету краља Петра и кнеза Фердинанда, починили Бугари, конзул Ристић ће 19. августа/1. септембра 1904. године констатовати, мада још увек с резервом, да се бугарски комитети „мисле вратити на своју прву крваву политику према нашој групи“ и замолио је Министарство иностраних дела Краљевине Србије „за брзу помоћ“.¹⁸⁶²

Агресивно понашање бугарских комита од априла 1904. Године, када су почели да убијају угледне српске прваке, подстакло је српске конзуле у Македонији да апелују

¹⁸⁶⁰ АС, МИДС, ППО 1904, И-ред 190, на полеђини документа ПП бр. 38, М. Ристић-Н. Пашић, 19.IV/2.V 1904.

Као пример бруталног понашања бугарских комитских чета у Македонији конзул Ристић наводи понашање чета коју је предводио Ванче из Вранешнице која је средином/крајем априла 1904. године дошла је у село Пуста Брезница које се налази на граници Скопског и Битољског вилајета. Ванча из Вранешнице је провео извесно време у Србији и био у контакту са Рафајловићем у Врању. У међувремену убио је једног угледног Србина из села Слатина У овој чети поред Ванча били су и Риста Стојанов из Девича, Коча из Крушице, Бобич из Бугарске, Стојчо из села Горње Слање и још 17 бораца, укупно 22 борца. АС, МИДС, ППО 1904, И-ред 190, ПП бр. 38, М.Ристић-Н. Пашићу, 19. IV/2. V 1904.

¹⁸⁶¹ АС, МИДС, ППО 1904. К-ред 101, пов. бр. 2303, Н. Пашић-дипломатским представницима Краљевине Србије у иностранству, Београд 7/20. VI 1904; *ДСПКС 1903–1914. књ. I, св. 2, (15/28. фебруар 1904 – 31. децембар 1904/13. јануар 1905)*, приредио А. Раденић, Београд 1998, док. бр. 247, стр. 444.

¹⁸⁶² *ДСПКС 1903–1914, књига I, свеска 2, (15/28. фебруар 1904–31. децембар 1904/13. јануар 1905)*, приредио А.Раденић, Београд 1998, док. бр. 372, стр. 601-602.

на српску владу да измени дотадашњу мирољубиву политику и да се отпочне са наоружавањем Срба у Турској ради њихове одбране од бугараша, али и од зулума Албанаца и Турака.¹⁸⁶³ Упозоравали су српску владу на неуспех реформне акције и њене опструкције од стране Хилми паше. По проценама српских конзула, био је ово резултат опште несигурности и незадовољства услед терора бугарских комита над Србима и Грцима, и образовања српски контрачета.¹⁸⁶⁴ „Мени се чини Господине Министре, да је то нова фаза у које је ушло македонско питање: пропаганда путем организованих чета. У више прилика досад, у мојим извештајима, истакао сам мисао да Бугари хоће да доврше рад на побугаривању македонског становништва њиховим четама. Оно што нису могли да учине школом и црквом, што нису могли да учине бугарски митрополити, попови и учитељи, то хоће да учине бугарски четници. Јер кад упадну оружани четници у село, кад убију негде попа, негде учитеља, негде кмета а негде све заједно, онда престаје реч о убеђењу и симпатијама: село прелази на бугарску страну.“ Појава Мицка и његових другова сачувала нам је за сада наше тековине у овим крајевима, па нам је у исто време показала пут којим нам ваља ићи“, пише српски конзул у Битољу, Светислав Ј. Станојевић министру Пашићу.¹⁸⁶⁵

На основу ових и других оваквих информација о најновијим догађајима, председник Пашић је сматрао да треба демаскирати понашање Бугара и супроставити се бугаризацији Македоније. Он упозорава да Бугари обмањују европско јавно мњење тиме што се лажно представљају као заступници идеје да Македонија треба да припадне Македонцима. Они се крију иза македонског имена, а свакодневно прогањају српске учитеље и друге угледне људе и траже од њих да се побугараше како би извршили бугаризацију Македоније. Пашић је био мишљења да се македонско питање може решити на основу етнографских начела и животних потреба балканских држава у

¹⁸⁶³Узлазна линија бугарских злочина достигла је врхунац 1904, затим је опадао број, осим повећања 1907.и 1909. у односу на претходне године. В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, .12

¹⁸⁶⁴АСАНУ, Оставштина Михаила Ристића, инв. бр. 14243, М. Ристић-Н.Пашићу, 19.VIII/1.IX 1904; АС, МИДС, ПО 1904, М/89, пов. бр. 1899, Светислав Ј. Станојевић-Н. Пашић, Битољ 14/27.X 1904.

¹⁸⁶⁵АС, МИДС, ПО 1904, М/89, пов. бр. 1899, Светислав Ј. Станојевић-Н. Пашићу, Битољ 14/27.X 1904.

циљу њиховог самосталног развитка.¹⁸⁶⁶ Забринут за стање у Македонији, Пашић захтева од српских конзула у овој области да га детаљно обавештавају: „Сазнајем да се опажа тамо велики покрет четника бугарских који прелазе из Бугарске и преносе оружје изгледа као да се спрема нешто. Молим јавите ми што пре има ли чега у ствари.“¹⁸⁶⁷

Влада Србије и српски конзули у Турској били су у почетку против четничких акција у Старој Србији и Македонији, али већ крајем те године четнички покрет узима толико маха да га прихватају. Мада су оружане активности српских чета започете „приватном иницијативом“ и влада Србије је схватила да организовање и слање оружаних чета у Македонију има за Србију политички значај, од средине 1904. године ангажовала се на њиховом формирању, финансирању и руковођењу четама. Тако је српска влада направила заокрет и почела да помаже Српску организацију, која је претходних годину дана деловала у Београду.

Упркос страдању српске чете на Четирцу, још интензивније се наставило са припремама за формирање и слање чета у Македонију. Четири нове чете 22. јула/4. августа 1904. године прешле су на турску територију. Прва чета коју је предводио Глигорије Соколовић требало је да оде у прилепски крај. Чета коју је предводио Ристо Цветковић-Поречанац, имала је у плану да се придружи војводи Мицку Крстићу у Поречу. Трећа чета коју је предводио Вељко Мандарчевић упутила се према Скопској Црној Гори и Скопљу, а четврта чета предвођена Ђорђем Цветковићем Дримколским упутила се у Дримкол Охридски. Ово је била прва српска чета која је прешла Црни Дрим. Са четвртом четом ишао је и војвода Василије Трбић, који је уједно био и путовођа свих чета до Вардара.¹⁸⁶⁸

¹⁸⁶⁶ АС, МИД, ПО 1904, М/89, пов. бр. 2081, министар иностраних дела Н. Пашић-свим дипломатским представницима Србије у иностранству, 22. XI/5.XII 1904.

¹⁸⁶⁷ АС, МИД, ППО 1904, К-ред 28, ПП бр. 5293, Н. Пашић-свим дипломатским представницима Србије у иностранству, 23. XI/6.XII 1904; *ДСПКС 1903–1914.*, књ. II, додатак 1, (*Организација Српска одбрана 1903–1905. године*), док. бр. 82, стр. 218.

¹⁸⁶⁸ АС, МИДС, Извршни одбор С. О. у Врању, фасц. XIII, док. бр. 148, Војвода Василије Трбић-Централном одбору С.О. у Београду, Врање 10/23. III 1906; *ДСПКС 1903–1914.* књ. II, додатак 2, (*Организација Српска одбрана 1906. године*), приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2007, док. бр. 42, стр. 168–170; Војвода Василије Трбић, *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе Велешког (1898–1912)*, књ. I, 40–41; С. Краков, *Пламен четничтва*, 142–144; Пре поласка Вељко Мандарчевић и Ђорђе Цветковић одлуком

Неколико дана по преласку границе, код села Живиње, ове српске чете наилазе на групу комита којом је командовао бугарски војвода Бобев. Изненадна појава турске војске је по, казивању војводе Трбића, спасила српске чете од заседе коју им је Бобев припремао. Стигавши са закашњењем на десну обалу Вардара, од осталих одвојила се чета Глигора Соколовића и упутила ка Прилепском пољу. Код села Белице одвојили су се Бобев и Мандарчевић и преко Пусте Брезице упутили према Скопљу. Успут је Вељко Мандарчевић разоружао све четнике из Србије и заједно их са Бобевим стрељао, остављајући у животу једино Петка Илића, с намером да га пошаље у Бугарску да се „преваспита“, међутим Петко Илић је успео да побегне и да стигне до Врања.¹⁸⁶⁹

Комитска чета под командом Атанаса Бабате, мајора бугарске војске, ушла је у село Кокошиње 6. августа 1904. године и пред кућом свештеника Јована Алексића, кога је комитет осудио на смрт, убила проту Јована, новог сеоског учитеља Јована Цветковића-Кумановца,¹⁸⁷⁰ протиног синовца Милана, сеоског кмета Трајка Цара, старца Миту Пржу, његовог сина Гроздана и унука Гавру, младића Јована Ивановића Чекеренду и још неколико сељака. Лешеви су били изрешетани и избодени бајонетима. Иста чета је након неколико вечери у Кокошињу, након мучења, заклала старог даскала Данета Стојановића.¹⁸⁷¹ Убијено је укупно 53 људи, након чега је Бабота одржао говор о бугаризму и неопходности прихватања Бугарске егзархије.¹⁸⁷²

министра иностраних дела Николе Пашића од 6/19. VI 1904. године добили су по шездесет динара у сребру из кредита за достојније заступање. АС, МИД, ППО 1904, К-ред 809, ПП бр. 326, Одлука министра иностраних дела Краљевине Србије, Београд 6/19. VI 1904.

¹⁸⁶⁹Војвода Василије Трбић, *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912), књ. I*, 40-41; С. Краков, *Пламен четништва*, 142-144, 156; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, стр. 162, ф.н. 41.

¹⁸⁷⁰Јован Цветковић-Кумановац (1882-1904) радио је као учитељ у околини Куманова. У лето 1905. године отишао је у посету пријатељу, проти Јовану Алексићу у село Кокошиње, где су га убили бугарске комите заједно са протом и још пет виђенијих људи из тог села. *Календар Вардар, бр. I*, Београд 1906. године.

¹⁸⁷¹Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 275-276.

¹⁸⁷²Погибију Јована Цветковића-Кумановца и осталих у Кокошињу описао је Григорије Божовић у својим приповеткама.

Као одговор на овај злочин у селу Кокошиње српка чета коју је предводио Јован Станојковић – Довезенски напала је „на бугарско село Бељаковце и том приликом извршила одмазду над истакнутим руководиоцима Бугарске организације“.¹⁸⁷³

Бугарске комите нису направиле само злочин у селу Кокошиње, то су урадили у неколико села у околини Куманова и Кратова¹⁸⁷⁴ у периоду од јула до октобра 1904. године. Злочине су извршиле бугарске чете под командом војвода Атанаса Бабате и Јордана Спасова. Каснија штампа је за сва ова убиства у Селима Кокошињу, Шопском Рудару и Татомиру дала заједнички назив Кокошињски покољ пошто је у том селу пало највише жртава.

Чета бугарских комита под вођством официра бугарске војске Јордана Спасова ушла је 27. јуна/10. јула у село Татомир и ту сутрадан на дивљачки начин искасапила сеоског првака Диму Спасића Пртеју, „чувеног богаташа и првака у поменутом селу, само зато што није пристајао да село преведе на бугарску страну“ и због одбијања да у најкраћем року отерају српског свештеника и приме бугарашког.¹⁸⁷⁵

Иста чета (чета Јордана Спасова) је 11/24. августа 1904. године ушла у село Шопско Рударе, околина Кратова, и ликвидирала породицу Дунковић, осуђену на смрт од стране комитета. Старог Нешу Дунковића су ухватили у његовој воденици са дечаком- посвојчетом који му је помагао у раду. Неши су секли месо са листова и бутина, затим поломили ноге испод колена кундацима пушака, ишчупали му језик,

¹⁸⁷³У много случајева српски осветници су остављали поред оног кога би убили за освету написану цедуљу на којој је стајало „Одмазда за одмазду“. И ако је освета најчешће ишла „прота за проту, учитеља за учитеља, првак за првака“ једном приликом за освету Тодора Михајловића, учитеља у Бељаковцу, који је био необично леп, млад, интеллигентан, српски борци су убили три егзархијска учитеља и поред све тројице бацили летак „Освета за бељаковског учитеља“. Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 276-277.

¹⁸⁷⁴О бугарским злочинима над србима у Кратову и кратовској кази пише Стеван Симић у извештају Министарству иностраних дела Краљевине Србије од 11/24. децембра 1904. године. Стеван Симић, *Кратак извештај о раду бугарског револуционарног комитета у Кратову и Кратовској кази за време прошлог лета (м. Јуни, јули, август, септембар, октобар, и почетком новембра 1904. г.)*, ДСПКС 1903-1914. књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008, ПРИЛОГ 1, Стеван Симић, *Кратак извештај о раду бугарског револуционарног комитета у Кратову и Кратовској кази за време прошлог лета (м. јуни, јули, август, септембар, октобар, и почетком новембра 1904. г.)*, 737-747; Исто, *Вардарски зборник 5*, (2006), 93-104.

¹⁸⁷⁵ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008, док. бр. 49, стр. 179; Исто, ПРИЛОГ 1, стр. 737-747.

камом распорили утробу, а затим је војвода Јордан умирућем старцу маљем смрскао главу. Затим су се помокрили на леш. Дечака нису дирали, пустили су га да исприча осталима како пролазе противници комитета. У кући Дунковића, у самом селу Рударе, убили су зета Нешиног, Младена Чизмаковића-Цилака, затим заклали брата Димитрија, његову жену Тројанку и сина Кузмана и његову жену. Нешину кћер Сребру (жену Младена Чизмаковића-Цилака) су прво силовали, па затим отсекли прсте, затим јој одрезали груди, распорили трбух и ишчупали материцу.¹⁸⁷⁶ Узрок овом страшном злочину је био што нису послушали наредбу злогласног Јордана да се одрекну гркоманске (српске) партије и приђу егзархији.

У село Шопске Рударе чета Јордана Спасова ушла је 24. августа 1904. Године. Четници су убили 4 човека и три жене које су пре убиства силовали.¹⁸⁷⁷ Након месец дана (21. септембра/4. октобра 1904.) у Шопско Рударе дошла је чета бугарских комита од 75 људи, под вођством Атанаса Бабота, који је био родом из Бугарске и још увек активни капетан у бугарској војсци. Помоћник му је био Јордан Спасев. Кад је чета стигла у село, одмах су њене поменуте вође послали своје наоружане људе по селу да прикупе Србе, што су ови и учинили. Пошто су сакупили све Србе из села, Бабота им се обратио речима: „Заповедам ви да од денес за три дена предадете арзохал как сте се одrekli од грцката патрикана и признали нашата света егзархија, зашто в противен случај сви ште заминете под ножот на моите храбри момчета!“ После ових речи упитао је сакупљене Србе да ли пристају или не, на шта су они, доведени у такву ситуацију, одговорили потврдно. После овог обећања Јордан Спасев је запретио смрћу свим

¹⁸⁷⁶ ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак I, (Организација српска одбрана 1903-1905), док.бр. 49, стр. 179; Исто, ПРИЛОГ 1, стр. 737-747; Миле Станић, *Грађа о српским школама на подручју Скопског конзулата 1905. године*. Споменик, СХХХVI, Одељење историјских наука, 10, 97, Београд 1997, стр. 105; Стеван Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, Издавач: Душка, -Приредило и предговор написао Јово Бајић, Београд 1998, 123-129; С. Краков, *Пламен четништва*, 168-170; *Иллюстрация Илинден*, година XIII, јануари 1941, книга 1 (121), pp. 9.

¹⁸⁷⁷ ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак I, (Организација српска одбрана 1903-1905), док.бр. 49, стр. 179; Исто, ПРИЛОГ 1, Стеван Симић, *Кратак извештај о раду бугарског револуционарног комитета у Кратову и Кратовској кази за време прошлог лета (м. Јуни, јули, август, септембар, октобар, и почетком новембра 1904. г.)*, стр. 737; С. Симић, *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, 123-129.; С. Краков, *Пламен четништва*, 168-170; *Иллюстрация Илинден*, година XIII, јануари 1941, книга 1 (121), pp. 9.

присутним Србима, ако се ма који од њих усуди да јави српском управитељу, митрополијском намеснику, ком учитељу или ма ком Србину шта им је наређено.¹⁸⁷⁸

Јасно је у каквом су „неописивом страху“ живели Срби у Кратову и околини. „Све што је било живо и људи, и жене, деца и старци становали су ноћу по планини испод жбуњева и стена чекајући помоћи из Србије. Сељаци су дуго подносили највеће неприлике у очајном страху и зими, али кад видеше да их нико не узимље у заштиту, мораше поднети арзухал и признати да су више Бугари. Ми – иако смо употребљавали све што смо могли да их и даље задржимо, нисмо могли успети, јер су они непрестано тражили оружје, да би се сами чували, пошто их није могла бранити и одбранити царска војска“, стоји у писму једног писменог српског сељака кратовском управитељу Јов. Поповићу.¹⁸⁷⁹

Сутра дан (22. септембра/5. октобра 1904.) капетан Јордан Спасов отишао је са својом четом у село Татомир и тамо на исти начин сакупио Србе из овог села и издао им исту наредбу коју је издао у Шопском Рудару, да у року три дана или сви пређу на бугарску страну или да са женама и децом изгину. Тако су и Срби из села Татомира морали да предају турским властима захтев којим траже да их од сада рачунају у Бугаре.¹⁸⁸⁰

Након 15 дана (8/21. октобра 1904.) капетан Јордан Спасов је са својом четом од 12 бораца који су имали на себи арнаутско одело и капице дошао у српско село Шталковицу. Наредио је да се сакупи народ а онда им је наредио да узму бугарског учитеља и свештеника и поднесу молбу (арзухал) турском ућумату да пређу у бугарску

¹⁸⁷⁸ ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 49, стр. 179; Исто, ПРИЛОГ 1, Стеван Симић, Кратак извештај о раду бугарског револуционарног комитета у Кратову и Кратовској кази за време прошлог лета (м. јуни, јули, август, септембар, октобар, и почетком новембра 1904. г.), стр. 737-738.

¹⁸⁷⁹ ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 49, стр. 179; Исто, ПРИЛОГ 1, стр. 738.

¹⁸⁸⁰ ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 49, стр. 179; Исто, ПРИЛОГ 1, стр. 739.

егзархију. И Србима у селу Шталаковица запретио је да ће бити убијен ко се буде усудио да пријави њихов долазак ма ком Србину у Кратову и околини.¹⁸⁸¹

Иста чета је 10/23. октобра 1904. године послала је своје курире у српско село Туралево, да позову српске сељаке да се окупе. Када су се окупили речено им је: „Имате поздрав од Атанаса Бобота и Јордана Спасова да сви одете у Кратово и тамо предате арзухал турским властима како не желите више бити Срби. Ако то не учините, у року од три дана, казали су да ће обе чете доћи и претворити село у згариште. Поруче су исте биле као и у Шталковици и Шоп. Рудару. И сељаци су морали послушати.“¹⁸⁸²

Исто као Туралевчани прошли су и Срби из села Живолева, тако да су и они морали 19. октобра/1. новембра 1904. године поћи у Кратово и предати арзухал. Истог дана арзухал у Кратову поднели су и сељаци из села Живолева.

Чете Атанаса Бабота и Јордана Спасова удружене ушле су у село Млаћи и ту позвали становништво Горњег Кратова. Чим су се сакупили Јордан Спасов им је казао да одмах отерају српског учитеља, па затим предадну арзухал и пређу на бугарску страну. У случају да не поступе тако запређено им је да ће бити кажњени као они у Гударима и Кокошињу. Сељаци су таквим претњама подлегли и извршили њихова наређења.

Свакако да бугарске чете овакве ужасне злочине нису радиле самоиницијативно, већ су добијале наређења од бугарских комитских начелстава. Чете су биле оруђе у рукама бугарске пропаганде, која је вршена преко учитеља и свештеника. Да би код овог простог народа оправдали свој поступак, јер су многи противни томе и гнушају се тих њихових поступака, бугарска пропаганда је измислила да су Срби издали Турцима једну бугарску чету која је пострадала код Ђурђинаца, што је „у ствари је сушта лаж“.¹⁸⁸³ Убиства у селима између Кратова и Куманова извршавала су се и пре и после наводне издаје. Приступање села Кокошиња, Кишања,

¹⁸⁸¹ ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док.бр. 49, стр. 179; Исто, ПРИЛОГ 1, стр. 739.

¹⁸⁸² ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док.бр. 49, стр. 179; Исто, ПРИЛОГ 1, стр. 740.

¹⁸⁸³ ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док.бр. 49, стр. 179;

Шопског Рудара, Татомира, Живолева, Туралева, Њивичана, Лешка, Пашацикова, Злетова и Горњег Кратова Бугарској егзархији након покоља јасно сведоче о мотивима убица.¹⁸⁸⁴

Спасов се вратио у село Шталковицу 1/14. новембра 1904. године и наредио да „сви сељаци оду понова у Кратово и предаду молбу да прелазе на бугарску страну, али не турском суду, него бугарској општини, пошто им више од сада нити тражимо нити признајемо рад турских судова. ... Ви ћете предати прошеније бугарском митропол. намеснику и тражити да вас од сада рачуна као Бугаре, а кад дате прошеније, он ће вам дати уверење, које ћете дати нама да се уверимо, јесте ли извршили нашу наредбу. А ако то не учините, знајте да вам је у напред изречена смртна пресуда, и знајте даље да нећемо поштедети ни одојчад, ни старце, ни бабе – све ћемо поклати као стоку, а ваше село бомбама и динамитом разорити и запалити да се не зна ни траг да је икада ту било село.“¹⁸⁸⁵ И поред велике претње, једна група сељака из села Шталковице дошла је у Кратово да тражи оружје и другу врсту помоћи од Срба из овог места.

Тако су се у целој Кратовској кази на разне начине застрашивали Срби, који видевши да им из Србије не стиже очекивана помоћ (обећана подела оружја и долазак српских чета у већем броју) почели су најпре појединачно а затим и масовно прелазити на бугарску страну. Срби су само у Кратовској кази за веома кратко време изгубили осам људи и села: Татомир, Рударе, Туралево, Живолево, Горње Кратово, Шталковицу. Такође је велики број српских породица и из самог Кратова прешао на бугарску страну. Слично се десило и са целом казама Криворечке Паланке и Кочанском.¹⁸⁸⁶ Турске власти нису биле у стању да заштите српски народ у овим казама. Истина постојало је наређење турских власти да се не дозвољава прелазак

¹⁸⁸⁴Хр. Сиљанов, Освободителните борби в Македонија, II - 126, Приступљено 8. 4. 2013.

¹⁸⁸⁵ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док.бр. 49, стр. 179; Исто, ПРИЛОГ 1, стр. 741.

¹⁸⁸⁶ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док.бр. 49, стр. 179; Исто, ПРИЛОГ 1, стр. 742.

српских села на бугарску страну, али је то наређење било „само на хартији“. Турске власти су се повлачиле пред агресивношћу бугарских комитета.¹⁸⁸⁷

Иако су се два села у Охридском Дримколу, Нерези, на челу са Иваном Марковићем-Чулићем, и Јабланица са попом Марком Ставрићем, наоружавала још септембра 1903. године ради одбране од бугарских комитских чета,¹⁸⁸⁸ а у селу Лабуништа августа 1904. године Пандило Ђорески формирао сеоску чету ради самоодбране и поставио страже да бране село од упада бугарских комита, дримколски Срби, несигурни у себе, позивају сина свог некадашњег вође Димитрија, Ђорђа Цветковића, који у то време, у Београду држи кафану Три грозда, да дође и преузме команду над четом. Ђорђе Цветковић затвара кафану и одлази на челу чете да брани свој крај од зулума. Године 1904. теку преговори између Српске одбране и Бориса Сарафова, који за новац пристаје да каналима ВМРО-а спроведе три српске чете на терен Старе Србије и Македоније. У јесен 1904. Године, поред чете Глигора Соколовића, проводи и чету Ђорђа Цветковића. Цветковић је у Дримкол стигао са неколико четника и преузео чету од Пандила Ђореског. Присуство муслимана и Албанаца у селима у околини, као и снага чете Милоша из Безова, приморали су Цветковића да целу зиму 1904/1905. проведе ван села, четујући по планинама и избегавајући села због могућности одмазде. Због зиме и тешког живота здравље му пропада и умире од промрзлина у пролеће 1905. године.¹⁸⁸⁹

Да је крајем 1904. године био повећан број српских чета које су прелазиле у Македонију говоре и извештаји окружног начелника Врањског округа Драгића Павловића шефу Конзуларног одељења Министарства иностраних дела Краљевине Србије. У овим извештајима помињу се следеће чете које су предводили: војвода Темелко Барјактаревећ, војвода Тренко Рујановић из Кратова, пешадијски поручник Андрија Богдановић (Новак Косанчић), Коста Миловановића, Ђорђе Цветковића, Наце

¹⁸⁸⁷ ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док.бр. 49, стр. 179; Исто, ПРИЛОГ 1, стр. 743.

¹⁸⁸⁸ А. Крстић, *Наша четничка акција у Дримколу*, Јужни преглед, 6-7, Скопље 1930, 283-285; С. Краков, *Пламен четништва*, 50.

¹⁸⁸⁹ Д. С. Јеринић, *Војводе из четничке акције у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, Добровољачки гласник, бр. 32, Београд 2008, 40; А. Крстић, *Наша четничка акција у Дримколу*, Јужни преглед 6-7, 283-287.

? и др.¹⁸⁹⁰ Долазак ових чета дао је резултате, јер је охрабрио српски народ у тој мери да је био спреман да масовно пређе на српску страну уколико му се подели оружје. Као пример Павловић наводи село Малотину. У овом селу Ђорђе Ристић Скопљанче је формирао добру организацију. И два суседна села, Станче и Жегљане тражили су да тамо дође и формира организацију. Начелник Драгиша Павловића наводи да је „Ђорђе послао 3 прва човека из Малетине за пушке. Ја пошто имам наредбу и из Министарства као и из Скопља да оружје никоме више не издајем, нисам им смео дати ни једну мартинку, а нисам их могао пустити да се врате празних шака, купио сам им 3 пибодуше са по 100 метака и издао, као и 1 Гасеров револвер са 60 метака. ... Како ми непрекидно траже оружје, а нарочито села која сада прелазе на нашу страну, то умоли г. Пашића да поради код г. Мин. војног да ми се из I пук. окр. команде овдашње стави на расположење бар 200 ком. пибодијевих пушака са по 100 метака, које иначе команда продаје по 5 дин. комад, те ово оружје дајем тим људима у ком би случају јавио Јовану (Станојковићу) да све Пибодуше разда и другим сељацима, који не иду са четом, а од њих Мартинке да одузме и преда онима који су са четом. Ако се пропусти прилика да се још по овој зими што више оружја пренесе, тешко ће то ићи на пролеће.“¹⁸⁹¹

И у наредном извештају Павловић истиче да је могућ прелаз целог краја до Кратова на српску страну ако им се да оружје, и тражи одобрење да им га изда.¹⁸⁹² На

¹⁸⁹⁰ АС, МИД, Преглед преписке, И. О. т. 8, стр. 31, Д. Павловић-Ј. Јовановићу, Врање 14/27. XII 1904; ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр.104, стр. 238; АС, МИД, Преглед преписке, И. О. т. 8, стр. 32, Д. Павловић-Ј. Јовановићу, Врање 18/31. XII 1904; ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), ПРИЛОГ 2 док. бр.105, стр. 239; АС, МИД, Преглед преписке, И. О. т. 9, стр. 33-34, Д. Павловић-Ј. Јовановићу, Врање 22. XII 1904/4. I 1905; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 106, стр. 241; АС, МИД, Преглед преписке, И. О. т. 9, стр. 34, Д. Павловић-Ј. Јовановићу, Врање 24. XII 1904/6. I 1905; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 107, стр. 242; АС, МИД, Преглед преписке, И. О. т. 9, стр. 34-35, Д. Павловић-Ј. Јовановићу, Врање 26. XII 1904/8. I 1905; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док.бр.108, стр. 243; АС, МИД, Преглед преписке, И. О. т. 9, стр. 35, Д. Павловић-Ј. Јовановићу, Врање 29. XII 1904/11. I 1905; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док.бр.109, стр. 243; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 2, док. бр. 17, Д. Павловић-Ј. Јовановићу, Врање 4/17. I 1905; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 112, стр. 247-248.

¹⁸⁹¹ АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 2, док. бр. 16, Д. Павловић-Ј. Јовановићу, Врање 3/16. I 1905; ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1 (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр.111, стр. 245-246.

¹⁸⁹² АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 2, док. бр. 18, Д. Павловић-Ј. Јовановићу, Врање 5/18. I 1905; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1(Организација српска одбрана 1903-1905), док.бр.113, стр.248.

Павловићев захтев да добије одобрење да изда оружје српском становништву шеф Конзуларног одељења Јован Јовановић му је одговорио: „Ништа не предузимати односно пушака без одобрења из Скопља. Одобрено Министар 2000 динара - за пибодуше тражено пре три дана одобрење. Препоручити људима што прелазе границу велику опрезност од Бугара и чета њихових.“¹⁸⁹³ И Вилајетски одбор Српске четничке организације у Битољу извештава шефа Конзуларног одељења Министарства иностраних дела Краљевине Србије Јована Јовановића о општем стању у околним крајевима: прилепском, поречком и Дримколу.¹⁸⁹⁴

После масакра у селима Кокошиње и Рударе, маске су коначно пале, после тога су почели отворени српско-бугарски сукоби. Овим злочинима „спаљени су мостови за даље преговоре“, након чега је дошло сукоба српских и бугарских чета на свим позицијама. Чете су формиране и опремане у Београду, Врању, Лесковцу и Нишу, а затим упућиване у одређене округе у Македонији. Њихово пребацивање у Турску највише је вршено код Врања и Мердара.¹⁸⁹⁵ На челу чета су биле војскововође које су називали војводама.

Наоружавање српских четника

Да би се могао српски живаљ у Македонији заштитити од насиља која су над њиме вршена у великим размерама, било је потребно да му се достави оружје којим ће се бранити. Када су се учврстиле српске чете, организација је приступила наоружавању

¹⁸⁹³ АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 2, на полеђини док. бр. 18, Д. Павловић-Ј. Јовановићу, Врање 5/18. I 1905.

¹⁸⁹⁴ АС, МИД, Преглед преписке, И. О. т. 11, стр. 42-43, док. б. б; Вилајетски одбор Српске четничке организације у Битољу-Ј. Јовановићу, Битољ 29. I/11. II 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак I (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 120, стр. 258; АС, МИД, Преглед преписке, И. О. т. 11-12, стр. 44-45, док. б. б; Вилајетски одбор Српске четничке организације у Битољу-Ј. Јовановићу, Битољ 31. I/13. II 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак I (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 121, стр. 259-260. Види још: В. Трбић, *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. 1, 40-44.

¹⁸⁹⁵ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII до ослобођења*, 164-174, 179-184; Новица Ракочевић, *Политичке и друштвене прилике*, Историја српског народа, књига VI-1, СКЗ, Београд 1994, 281.

народа. Оружје је пребацивано из Србије, истим каналима којима је пребацивано и људство, а често и у дипломатским пакетима преко конзулата.¹⁸⁹⁶

Иако је опремање и слање првих чета у Македонију на почетку вршено од приватних лица и почетак четничке акције имао приватни карактер, држава Србија је тајно водила акцију, прво преко министра војног и изабраних официра а затим преко Министарства иностраних дела. И када је Атанацковић престао бити министар војни, војска је најзначајније помагала акцију. Оружје и муниција добивана је од војске директно или преко стрељачких дружина. Прва већа испорука пушака "Кокинки" и муниције Извршном одбору у Врању за потребе прве чете извршена је преко генерала у резерви Михајла Срећковића, председника Савеза стрељачких дружина, наводно, без знања надлежних; затим и преко стрељачких дружина из бројних места, којима су руководили официри. Министри војни доносили су прописе којима је цена муниције за стрељачке дружине смањивана, да се старе и дотрајале пушке Пибодијевог система, које су избачене из наоружања Краљевске војске, продају приватним лицима за пет динара комад и др.¹⁸⁹⁷ Даване су или продаване стрељачким дружинама и најновије пушке, али су им све српске ознаке скидане, најчешће у војнотехничким заводима у Крагујевцу, где су додатно израђиване и ручне бомбе, међу којима и импровизоване. Министри војни су на формацијским местима, са којих се могла помоћи четничка акција, припремали указе за постављење поверљивих официра.¹⁸⁹⁸ Од 1905. године наоружање, претходно припремљено, давано је тајно, ноћи из војних магацина. Када је Влада издејствовала ванредне кредите за помоћ Србима изван Србије, Главни, односно

¹⁸⁹⁶ По подацима Антонија Тодоровића у Куманову је 1910. године било 1500 мартинки и око 100 брзометних пушака. Биљана Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, Мешовита грађа, књ. 28. Београд 2007, стр. 292.

¹⁸⁹⁷ Службени војни лист (=СВЛ), 1904, стр. 379 (13. мај); стр. 380 (16. мај); Исто, 1905, стр. 202, 249; В. Ј. Иветић, *Политичка улога министара војних краљевине Србије од 1903. до 1914. године*, 38.

¹⁸⁹⁸ Тако је у Артиљеријско-техничком одељењу Министарства војног одређен на службу истакнути завереник поручник Љубомир Вуловић, а затим, наредбом министра војног пуковника Л. Соларовића од 10. септембра 1903, за једног од књиговођа у Одељењу (СВЛ, 37/14. IX 1903, стр. 726), иако су тако млади официри били у трупи, што је Вуловић затим био и на граници (у Врању) да би непосредно учествовао у четничким акцијама.

Централни одбор Српске одбране, плаћао је Министарству војном за услуге у вези оружја.¹⁸⁹⁹

Министар иностраних дела Краљевине Србије предлаже Министарству војном да нареди управнику војног слагалишта у Пироту да пошаље начелнику округа врањског Драгићу Павловићу одмах 265 комада пушака мартинијева система са по 300 метака на сваку пушку, 250 комада Гасерових револвера којима је раније била наоружана Краљева Гарда са по 100 метака за сваки револвер и најзад 15 брзометних пушака са по 200 метака по комаду.¹⁹⁰⁰

Кумановски прота Ташко (Атанас Петровић), жалећи се на тешко стање у Куманову „јер настаде време да живимо на нож и пушку“, моли да се пошаље 200-250 пушака са муницијом на границу „како би наоружали једног света нашег који голим шакама дрхти очекујући као овца нож свакога часа... Што пре нека изађе још једна чета од 10 до 15 људи прођу овамо у Кумановску казу, јер је чета која је прошла мало.“¹⁹⁰¹

¹⁸⁹⁹ Тако је Централни одбор СО 10/23. IX 1906. године замолио министра војног ђенерала Путника да се 100 преправљених кокинки у брзометне пушке хитно пошаљу Извршном одбору СО у Врању преко Начелства округа врањског а да ће Централни одбор платити за услугу износ од 1771 динар најдаље почетком следеће године или ранија – АС, МИД, Извршни одбор С. О., фасц. VI, омот Ц. О., Централни одбор СО-Министру војном, Београд 10/23. IX 1906.

¹⁹⁰⁰ ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1 (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 51, стр. 182. МИД Србије-Министру војном Р. Путнику, Београд 21. IX/4. X 1904.

¹⁹⁰¹ ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1 (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 47, стр. 176-177, Кумановски прота Ташко Петровић-Проти Стевану Димитријевићу, Скопље 10/23. IX 1904. Бугарске комите нису могли да трпе проту Ташка „чија се реч слушала не само у Куманову него и у прешевској и кратовској кази“ и као такав он „им је кварно све рачуне“ тако да су организовали његово убиство. Прота Ташко Петровић је тешко рањен у недељу 2/15. јануара око 8 сати док се после службе Божје из цркве враћао својој кући у друштву са својим пашаногом, протођаконом Стојаном Стејићем и својим послужитељем Аћимом. Од задобијених рана прота Ташко преминуо је након три дана, 5/18. јануара 1905. године. „Још пре три четири месеца, бугарски разбојнички комитет известио је упокојеног проту Ташка и нашег првака у Куманову г. Ђорђа Денковића да их је осудио на смрт. И то као бајаги зато што они издали царским властима њихово разбојничко дело., а у ствари само зато што су они обојица јуначки бранили своје име и одбијали њихове бесне нападе, у колико им је то могуће било, од нашег много напаћеног народа у тим крајевима. За знак те осуде и покојни прота Ташко и Ђорђе Денковић добили су од бугарских разбојника по један фишек.“ За убиство проту Ташка похватао је пет зликоваца.

Српске чете су осветиле и ово убиство тако што су убиле „егзархијског проту Александра и то тачно у четрдесети дан, кад смо давали четрдесетодневни помен проту Ташку.“ АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 2, док. бр. 17, Д. Павловић-Ј. М. Јовановићу, Врање 4/17. I 1905; АС, МИД, ППО 1905, К-ред 97, ПП бр. 38, М. Ристић-Н. Пашићу, Врање 9/22. I 1905; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1 (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 112, стр. 247-248; Исто, док. бр. 115, 250-251; М. Станић, Михаило Г. Ристић-

Министарство иностраних дела Краљевине Србије је захтевало од министарства војног 7/20. јануара 1905. године да се, поред раније послатог наоружања у Стару Србију и Македонију, „одвоји из државних убојних слагалишта још 300 пушака за исту сврху. Како се у слагалишту врањскоме налазе Пибодијеве пушке, које се продају, то би вас молио да издате команди врањскога округа да из свога складишта преда, стави на расположење 500 кода пушака Пибодијевих начелнику округа врањскога који ће даље по наредбама мојим поступати. Ако се не би могло издати оружје овога система, онда бих молио за наредбу да се ставе 500 пушака другога којег система начелнику округа. Свакој пушки потребни су ножеви и по сто метака.“¹⁹⁰²

На овакав захтев Министарства иностраних дела Краљевине Србије одговорио је министар војни, генерал Радомир Путник, и саопштио да је послао наређење команданту Моравске дивизијске области да начелнику Врањског округа „изда на његов захтев (1000) једну хиљаду Пибодијевих пушака са по (200) две стотине метака по пушку. Што се Мартинијевих пушака тиче, њих свега око 500 и имамо, па и оне су растурене дуж целе границе, јер се налазе на руковању код финансијских стражара. Ја сам ипак наредио да се и оне покупе и да се пошљу команданту морав. дивизијске области. Док се оне прикупе требаће доста времена, с тога, ако би настала прешна потреба, и ако за то нема нарочитих против разлога, могу се на њихово место издати Пибодијеве пушке са потребном муницијом“.¹⁹⁰³

После месец и по дана министар иностраних дела Краљевине Србије поново се обраћа министру војном са сличним захтевом: „Ради наоружања наших људи у Ст. Србији и Македонији потребно је да се стави начелнику округа Врањскога 1000 комада Берданки са по 500 фишека по комаду. С тога ми је част молити Вас за наређење Команданту дивизије моравске да може из магацина издати одмах овај број берданки –

свештеници са којима сам радио, 76-81; С. Краков, Пламен четништва, 182-190; Б. Вучетић, Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године, 277.

¹⁹⁰²ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1(Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 114, стр. 248-249.

¹⁹⁰³ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1(Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 114, стр. 249.

на захтев начелника округа врањскога.¹⁹⁰⁴ Неће дуго проћи а министар иностраних дела Краљевине Србије захтева да се начелнику округа у Врању стави на располагање још 100 брзометних пушака са по 500 метака на пушку.¹⁹⁰⁵ И вицеkonzул у Скопљу је пише Министарству иностраних дела „да из Велешког и Пореча траже нам непрестано муницију. Молим вас учините да се се одмах пошље у Врање до 3000 од наше пушке и толико исто од бугарске манлихерове. Најдаље до недеље требало би те ствари да буду у Врањи где бих отишао да их видим.“¹⁹⁰⁶

Обзиром да је пренос оружја и прелазак српских чета из Србије у Тетовски и Поречки крај преко Скопског санџака био јако отежан и ризичан,¹⁹⁰⁷ шеф Конзуларног одељења Министарства иностраних дела Краљевине Србије Јован М. Јовановић дао је задатак писару конзулата у Приштини, др Бошку П. Љубишићу, који је марта 1906. године боравио у Београд обављајући послове курира, да испита да ли би за те активности био сигурнији пут с ове стране Шар планине, тј. преко косовске равнице, на који начин би се обављао пренос оружја и под којим условима.¹⁹⁰⁸ Љубишић је после прикупљених података од поверљивих људи из Гњилана, Ранилуга и Штрпца који су се бавили наоружањем српског народа у гњиланској кази и сиринићкој жупи, направио званичан извештај који је доставио своме шефу, конзулу приштинског конзулата др

¹⁹⁰⁴ ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1(Организација српска одбрана 1903-1905), прилог док.бр.131, стр. 271.

¹⁹⁰⁵ ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1(Организација српска одбрана 1903-1905), прилог док. бр. 145, стр. 310.

¹⁹⁰⁶ ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1(Организација српска одбрана 1903-1905), прилог док. бр. 227, стр. 429.

¹⁹⁰⁷ Да је пренос оружја и прелазак српских чета из Србије у Тетовски и Поречки крај преко Скопског санџака био јако отежан и ризичан тврдио је и вицеkonzул у Скопљу Љубомир Михаиловић годину дана раније у извештају шефу Конзуларног одељења Министарства иностраних дела Краљевине Србије Јовану М. Јовановићу и том приликом саопштио да „прота Чемериќић одлази у Призрен да нађе двојицу из Срећке, двојицу из Сиринића а двојицу тројицу послаћемо из Тетова“ како би се обезбедио пренос оружја и прелазак српских чета из Србије тим путем. АС, МИД, Преглед преписке, И. О., Т. 16, стр. 63-64, док. б. б., Љ. Михаиловић-шефу Конзуларног одељења Ј. М. Јовановићу, Скопље 20. III/2. IV 1905; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1(Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 156, стр. 323.

¹⁹⁰⁸ АС, МИД, СПА 1906, фасц. II, дос. 2, ПП бр. 152, конзул у Приштини М. Спалајковић-Ј. М. Јовановићу, Београд 24. III/6. IV 1906; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација Српска одбрана 1906. године), приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2007, док. 58, стр. 192.

Мирославу Спалајковићу. Љубишић је у свом извештају закључује: „Два су пута могућна за пренос оружја у тетовске стране: гњиланско-сиринићски¹⁹⁰⁹ и косовско сиринићски пут. Гњиланско-сиринићки полази са Козарника у Србији, прва му је станица Доморовце или Кормињани или Ранилуг, друга станица Партеш или Клокот или Будрига, трећа станица Гатње или Неродимље или Сиринић, последња станица Беровиште или Јелоше или Вратница у тетовској кази. Ако би се оружје носило са Медвеђе, прва станица би била Куретиште или Ливоч, друга Партеш или Клокот и тако даље.

На овом путу народ би сам из гњиланске казе, по реду који би се утврдио, преносио оружје до треће станице, одакле би га прихватили Сиринићани, односили до села у тетовској кази. Недељно би се могло преносити по 50 комада. Гњиланци траже у накнаду, на две пушке једну. Због тога је баш и незгодан овај пут. И поред најбоље контроле, пренос оружја би био врло несигуран и опасан у сваком погледу. ...

Косовско сиринићки пут полази из Медвеђе; прва станица на овом путу била је у селима Чаглавица или Лапље Село; дотле би сигурно доносио повереник овог Консулата који такве ствари ради већ одавна с успехом. Из Чаглавице или Лапљег Села прихватили би пренос Сиринићани. Њихова би прва станица била Бобуша, друга Неродимље, трећа Штрпци, четврта Беровиште или Јелоше или Вратнице у тетовској кази. Оружје би преносили пет плаћених Сиринићана, у сваком погледу поуздани. ... Они би преносили месечно по 50-60 пушака на два коња; у две недеље један пут; траже за пренос од комада по две беле мецедије (8,52 динара); уз то по две пушке за свакога које би им се губиле од зараде. Овај пут је толико и погоднији што се народ не ангажује те не би било могућности ни да настрада код власти.”¹⁹¹⁰

¹⁹⁰⁹Гњиланска каза је од новембра 1904. године била веома битна за пренос оружја и пролаз српских чета из Србије у Македонију. Прва чета која је прошла овим путем била је група од осам бораца која је са товаром оружја из свог логора у Ограђенику, на српској граници, стигла у гњиланску казу у село Драгињац. После краћег задржавања у овом крају чета је продужила према Македонији.

¹⁹¹⁰АС, МИД, ПО 1906, ред I/9, ПП бр. 458, Писар консулата у Приштини др Бошко П. Љубишић-конзулу у Приштини М. Спалајковићу, Приштина 2. VI 1906; Бранко Перуничкић, *Сведочанство о Косову 1901-1913*, Београд 1988, 283-284; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додаток 2, (*Организација Српска одбрана 1906. године*), док. 58, стр. 192-193, ф. н. 31.

Централни одбор Српске организације захтевао је од конзула у Скопљу да „на сваки начин спремите курире од Неродуимља за Пореч“ а од приштинског конзула Спалајковића да преиспита и јави „телеграмом је ли могуће да прођу за Неродимље две чете у јачини од 50 људи¹⁹¹¹ и можете ли им наћи путовођу од Неродимља па за даље.“¹⁹¹² Предосећајући да би откривање неке српске чете имало велике последице по српско становништво у том крају, српски конзули у Приштини, Мирослав Спалајковић и Милан Ракић су у току 1906, и 1907. године више пута интервенисали код Министарства иностраних дела Србије молећи да се овај пут не користи за пролаз српских чета. „Познато вам је колико је штете и опасних последица нанео народу покушај пок. Саватија Милошевића да прође за Пореч кроз ове стране. Велико-Хочанска афера, још није завршена по својим последицама. Нови покушаји пролаза четника били би од недогледних последица. Велико-Хочанска афера не би ништа била према њима по опасним последицама. Пролаз чете кроз Косово изазвао би од стране Турака такву реакцију да би нашем народу био онемогућен сваки даљи опстанак. Позвани, да га колико толико сачувамо, ми бисмо га на тај начин само то брже сурвали у пропаст“, пише конзул Спалајковић Пашићу и моли га да забрани „сваки ма и најмањи покушај прелаза наших четника преко Косова у Пореч.“¹⁹¹³ Једино што би се

¹⁹¹¹ Ради се четама које су предводили Глигор Соколовић и Јован Стојковић-Бабунски. АС, МИД, Извршни одбор С.О.у Врању, фасц. XIII, док. бр. 351 (препис), Централни одбор С.О.-Конзулатима у Скопљу и Приштини, Београд 30. V/12. VI 1906; Извршни одбор у Врању обавестио је Централни одбор у Београду да су Глигор Соколовић и Јован Стојковић-Бабунски са још 15 четника прешли границу у ноћи између 17. и 18/30. и 31. октобра 1906. године. АС, МИД, Извршни одбор С.О., фасц. XIII, Прилог док. бр. 1494, Извршни одбор С.О.-Централном одбор С.О., Врање 18/31. X 1906. године; Глигор Соколовић, Јован Стојковић-Бабунски и Јован Долгач известили су 21. октобра/3. новембра 1906. године да су добро стигли у Пореч, захваљујући вештини и храбрости њиховог путовође Саве Максимовића, те да он у потпуности заслужује награду која му је обећана. За пут је добио 120 динара а за успешан прелазак било му је обећано још 300 динара награде. АС, МИД, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. VI, омот Ц.О., док. бр. 1602, Главни одбор С.О. Скопље-Извршном одбору С.О., Скопље 2/15. IX 1906; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додаток 2, (*Организација Српска одбрана 1906. године*), док. бр. 206, стр. 450.

¹⁹¹² АС, МИД, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. XIII, док. бр. 351 (препис), Централни одбор С.О.-Конзулатима Краљевине Србије у Скопљу и Приштини, Београд 30.V/12. VI 1906; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додаток 2, (*Организација Српска одбрана 1906. године*), док. бр. 102, стр. 274.

¹⁹¹³ АС, МИД, ПО 1906, ред I/9, ПП бр. 458, М. Спалајковић-Н. Пашићу, Приштина 2. VI 1906; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, св. I, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008, док. 576; Бранко Перуничкић, *Сведочанство о Косову 1901-1913*, Београд 1988, стр. 283; Конзул Спалајковић је упутио још једну опмену министру иностраних дела Николи Пашићу, коју је он проследио Окружном начелнику у Врању: „Последњи пут опомињем на све опасности којима излагете прелаз преко гиланске казе“ АС, МИДС, Извршни одбор С.О., фасц. XIII, док. бр. 1515, МИД Србије-Окружном начелништву у Врању, Београд 17/30. X 1906.

могло покушати то је пренос оружја кроз ове стране. О том част ми је поднети вам извештај писара овог Консулата, г. др Б. П. Љубишића, који је по наредби мојој прикупљао податке о том, док сам био на одсуству у Београду.“¹⁹¹⁴ На опасности које могу проићи од преласка српских чета преко ове територије упозорава председника владе Краљевине Србије и министра иностраних дела и вицеkonzул у Приштини, Милан Ракић: „Нашло се да је тај пут најбољи. Али, сваки је пут добар док Турци не дознаду за њега и док нека чета не настрада; а на сваком путу, ма колико он био добар и сигуран, неминовно ће једног дана нека чета пропасти. Кад дочекамо тај дан да се на гиланском путу ухвати српска чета (а тај дан мора доћи ако се и даље шаљу чете тим путем), онда ће наступити страховите несреће у гиланској кази, према којима ће изгледати као ситнице они догађаји, који су обично наступали после пропасти српских чета на другим путевима. Јер док су се, на другим странама, после оваких догађаја све последице сводиле на акцију власти која се задовољавала хапшењем 10-15 људи, дотле ће Гиланци страдати и од власти и од Арнаута”. Противни слању чета и Спалајковић и Ракић су били за то да се за ове крајеве одредишто већи број пушака. „Кад ми сами терамо гиланце и моравце у потпуну пропаст право је да им дамо пушке да не гину без одбране“, писао је крајем средином новембра 1905. године Милан Ракић, алудирајући на слање чета и пренос оружја преко Гњиланске казе.¹⁹¹⁵

Четници су располагали са разноликим наоружањем и опремом: пушка, патронташ (реденик), кама (нож са обостраном оштрицом), бомбе, а поред тога многи су имали и револвер. Пушке су биле разних система, калибара и ватрене моћи, што је отежавало снабдевање одговарајућом муницијом. Поред застарелих острагуша

године; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, свеска 2*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2007, док. 81.

¹⁹¹⁴ Конзул у Приштини М. Спалајковић прослеђује извештај који је добио од свог писара Б. Љубишића. АС, МИД, ПО 1906, ред I/9, бр. 458, М. Спалајковић–Н. Пашићу, Приштина 2. VI 1906. године. Бранко Перуничкић, *Сведочанство о Косову 1901-1913*, стр. 283; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, св. 1*, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008, док. бр. 596; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, св. 2*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2007, док. 81.

¹⁹¹⁵ АС, МИД, ПО, 1906, I/9, вицеkonzул у Приштини М. Ракић–Н. Пашићу, Приштина 17. XI 1906; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, св. 2*, док. 387; Б. Перуничкић, *Сведочанство о Косову 1901-1913*, Београд 1988, стр. 284-285.

бердановог, мартинијевог,¹⁹¹⁶ пибодијевог и граовог система (тзв. грчке пушке), било је и модерних репетирки-брзометки манлихерових, а исто тако и најбољих пушака тога времена српских брзометки, са којима су снабдевани из Србије. На овима се претходно скидао грб Србије и ознака крагујевачког завода.

У реденике је могло да стане око 200 метака и то је била количина са којом је сваки српски четник могао да рачуна за време боравка на терену, јер је допуна муниције била неизвесна. Стога је приликом обуке четника посебна пажња поклањана стрељачкој обуци, те не чуди што су сви четници били добри стрелци. Као најбољи истицали су се Војислав Танкосић и Драгиша Стојадиновић, који је важио за најбољег стрелца у Србији. Он је, по причању проф. др Бранка Трбића (сина Василија Трбића), добијао опкладе гасећи метком упаљену свећу удаљену 50 метара. Каме су правиле занатлије ножари, а бајонети су ишли уз пушке. Најчешћи револвер био је руски нагант, а било је и бровнинга, парабелума, булдога (заплењених од Бугара), гасерових и других.

Оружје и муниција су углавном набављани од стрељачких друштава у Србији и преко Извршног одбора достављани одборима на терену или су преношени приликом преласка чета. Најзначајнијег удела у овом послу имали су српски официри, чланови или симпатизери српске четничке организације. Преко њих пушке су стизале у стрељачке дружине, а одатле у Извршни одбор. Капетан Живојин Рафајловић је, на врањској железничкој станици, организовао тајни магацин за пушке, а у касама

¹⁹¹⁶ Ову пушку је 1866. године усавршио швајцарски пушкар Хенри Мартини. Србија је имала изван број тих пушака у Нишу које су заплењене од Турске приликом ослобођења 1878. године. Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 292; По мишљењу шефа конзуларног одељења Јована М. Јовановића „Пушке Мартинијева система су у Турској најрадије виђене и употребљаване“ и зато н тражи од председника владе и министра војног Саве Грујића да изда наредбу да се ове пушке „које се налазе нашим војним слагалиштима упуте у слагалиште врањског гарнизона и ставе на расположење начелнику окр. Врањског“. АС, МИД, СПА, 1906, фасц. II, досије 1, док. бр 128, Ј. М. Јовановић-председнику владе и министру војном С. Грујићу, Београд 13/26. III 1906; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација Српска одбрана 1906. године)*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2007, док. бр. 46, стр.176-177.

Монопола дувана су чуване бомбе. Задужена лица била су Драгиша Лукић и Милан Граовац.

Ручне бомбе су такође биле различите. Израђиване су на лицу места (примитивне ручне израде које су коришћене у првим борбама), али и допремане из Србије (све модернија српска бомба облика чутурице и торпедо-бомба). Прве четничке бомбе у Србији прављене су по рецептури добијеној од бугарског комитског ревизионог војводе професора Николе Пушкарева. У знак захвалности што је Врањски Извршни одбор организовао прихват његове чете која није могла да се пробије до Бугарске, Пушкарев је показао врањском бравару (ливцу) Петру Миљковићу-Пепеку како се израђују ефикасније ручне бомбе. То је одмах прихваћено па је четник из чете Пушкарева Лазар Илијевић, Србин из Македоније, и после одласка чете у Бугарску остао у Врању како би помагао у изради ручних бомби. Оне су прављене тако што је у изливене бронзане лопте стављано експлозивно пуњење (смеша калијумхлората и ситног шећера), а потом је увођен штапин, који је фиксиран (уз истовремено затварање отвора) воском и гутаперком. Ова бомба, ручне израде, активирана је паљењем спољашњег краја штапина. Бронзане кошуљице изливао је врањски бравар-ливац Петар Миљковић Пепек у графитним лонцима, које је Рафаиловићу поклонио београдски гвожђарски трговац Таса Неранцић.¹⁹¹⁷

Одећа четника је била израђена у духу народне ношње Скопске Црне Горе, Велешког Азота, Пореча и Жеглигова (кумановска област). Одело је било израђено од сељачког сукна беле, суре или црне боје са уским чакширама до опанака,

¹⁹¹⁷ Посланик у Цариграду Светислав Симић у свом извештају МИД-у јавља да је „Порта саопштила амбасади руској и аустријској да Срби у Врању и другим местима израђују бомбе које су страшније него што су оне македонског комитета.“ АС, МИД, ППО 1904, К-ред 101, С. Симић-МИД Србије, Цариград 18/31. јануара 1904; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 21; На овај извештај МИД одговара да је влади непознато ко у Врању израђује бомбе. Влада стоји на гледишту реформне акције и демантира неистините злураде гласове које се распростиру с циљем да јој се отежа положај. АС, МИД, ППО 1904, К-ред 101, МИД Србије-Посланству у Цариграду, Београд 19. I/1. II 1904; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, на полеђини док. бр. 21; За израду ручних бомби било је потребно: каписла –1 комад је коштао 0,05 динара, калијум-хлорат – 1 кгр коштао је 260 динара, фитиљ - 1 метар 0,10 динара, гутаперк, прскајући памук и шећер. Највећу количину бронзе обезбеђивао је нишки пододбор, а калијум хлорат давала је аптека Кушаковића. За израду ручне бомбе мајстор је тражио 1,2 динара, и то: за изливање 1 динар а за пуњење по 0,20 динара по комаду. АС, МИД, СПА, 1905, фасц. I, дос. 5, бр. 257, Д. Павловић-службенику Благајничког одсека Аксентију Бацетићу-Рујанцу, Врање, 10/23.XI 1904; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 46, стр. 173-175.

доколеницама, џамаданом, минтаном (гуњ) или официрском пелерином. На глави су најчешће ношене шубаре, галичке капе, шајкаче, а врло ретко шапке (пр. војвода Мицко). Као ознаку ранга, војводе су на њих стављале двоглавог белог орла. Ознака поречког војводе поред грба на капи био је и црвени минтан.¹⁹¹⁸

Борбе српских чета у Македонији током 1905. године

Коста Пећанац, један од учесника свих ових догађаја, забележио је да су најзначајније битке између српских чета и турске војске, потпомогнуте арнаутским башибозуком, у току 1905. године биле: на Четирцу, код Шупље стене у близини Пчиње, на Табановцима, код села Бељаковца, две битке на Челопеку, на Вуксану код манастира Матејче, на положају Китка, на Гуглину, код Дреновца, Малеша, Куртовог камена, на Великој Хочи, Петраљици и Баиловачкој коси.¹⁹¹⁹ Стеван Симић записао је да су се између српских чета и турских потера у току 1905. године одиграле следеће битке: у Табановцима код Куманова 5. марта, на Челопеку 6. априла, на Вуксану 17. априла, на Петраљици, Китки и Козјаку 31. маја, на Бељаковцу 3. јуна, на Гуглину 29. августа, и на Страцину и код Мургаша 30. августа 1905. године.¹⁹²⁰

На основу архивске грађе која је настала преписком Централног и Врховног одбора Српске организације у Београду са Пословним и Извршним одбором у Врању, и одборима на терену у Турској, са шефовима горских штабова, војводама и четовођама, са другим државним органима – министарствима Иностраних и Унутрашњих дела, Војним, окружним начелствима у Врању и Нишу, можемо видети да су српске чете у Македонији у току 1905. године биле изложене честим нападима од стране турске војске, арбанашког башибозука и бугарских комита. Тако су српске чете у току ове године имале више тешких борби: битка код села Табановаца 19. марта/1. априла 1905. године,¹⁹²¹ битка на вису „Челопечка кула“ код Челопека 16/29. априла 1905,¹⁹²² битка

¹⁹¹⁸ М. Белић, *Комитски војвода Војислав Танкосић*, Ваљево 2005, 20-21.

¹⁹¹⁹ Коста Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*. Београд 1933, репринт издање Београд 1997, стр.

¹⁹²⁰ Стеван Симић, *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, -Приредио и предговор написао Јово Бајић, Београд 1998, стр.

¹⁹²¹ АС, МИД, ППО 1905, К-ред 73, ПП бр. 1275, М. Ристић-МИД Србије, Скопље 21. III/3. IV 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 159, стр. 327; АС, МИДС, ППО 1905, К-ред 73, ПП бр. 1282, Комесар железничке полиције Манасије Мрвић у Ристовцу-МИД Србије,

на локалитету Вуксан, у шуми изнад манастира Матеича, на Ускрс, 17/30. априла 1905,¹⁹²³ битка на Орешковој планини 27 априла/10. маја 1905,¹⁹²⁴ битка близу Гостиража 29. априла/12. маја 1905,¹⁹²⁵ битка козјачком вису Китка 17/30. маја 1905,¹⁹²⁶ битка код Велике Хоче 24. маја/6. јуна 1905,¹⁹²⁷ битка код Петраљице у близини Криве

Ристовац 21. III/3.IV 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), ПРИЛОГ док. бр. 159, стр. 327; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 2, док. бр. 50, четири извештаја потпоручник Илије Јовановића (Часлав Пчињски)-Одбору С.О. у Врању, Дренак 21-27. III/3-9. IV 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), док.бр. 160, стр. 328-334; АС, МИД, ППО 1905, К-ред 565, ПП бр. 300, М. Ристић-МИД Скопље 23. III/5. IV 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), док.бр. 161, стр. 334-337; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 3, док. бр. 70, Извештај четовође В. Ковачевића–Главном одбору С.О. у Београду, Врање 26. IV/9. V 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), док. бр. 200, стр. 390-394; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, досије 5, док. бр. 261, Д. Павловић-МИД Србије, Врање 16/29. IX 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), док. бр. 344, стр. 571; АС, МИД, Преглед преписке, И. О. т. 36, стр. 144, до. б.б., Риста Поповић, наредник-др Јовану Хаџи-Васиљевићу, б.м. 21. IX/4.X 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), ПРИЛОГ док.бр. 344, стр. 571; Ј. Хаџи Васиљевић, *Јован Бабунски о себи*, *Споменица Јована Бабунског*, Београд 1921, 15-20.

¹⁹²² АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, досије 3, док. бр. 64, артиљеријски капетан Борислав Паштровић-Драги брате–непознато коме и где је писано, 22. IV/5.V 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), док.бр. 196, стр. 384; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, досије 3, док. бр. 69, Саватије Милошевић-Јовану М. Јовановићу, Врање 28. IV/5.V 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), док.бр. 203, стр. 397-398; Ј. Хаџи Васиљевић, *Јован Бабунски о себи*, 15-20; М. Белић, *Комитски војвода Војислав Танкосић*, Међуопштински историјски архив Ваљево. Ваљево 2005, 14-19; http://srbskocarstvo.blogspot.com/2013/12/blog-post_28.html - преузето 29. VIII 2015.

¹⁹²³ С. Краков, *Пламен четничтва*, 200; http://srbskocarstvo.blogspot.com/2013/12/blog-post_28.html - преузето 29. августа 2015.

¹⁹²⁴ АС, МИД, Преглед преписке И. О. т. 22, стр. 86-88, док. б. б, Одбор С. О. У Врању, Војвода Јован Бабунски-Јовану М. Јовановићу, Врање 28. IV/11.V 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), док. бр. 206, стр. 401-402.

¹⁹²⁵ АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 3, док. бр. 91, конзулат у Скопљу-МИД Србије, Скопље 4/17. V 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), док. бр. 216, стр. 414.

¹⁹²⁶ *Крваве борбе у Македонији*, Књижевни преглед, 33-40; Коста Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*. Београд 1933., репринт издање Београд 1997, 20.

¹⁹²⁷ АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 3, док. бр. 130, конзулат у Скопљу-МИД Србије, Скопље 28. V/10.VI 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), ПРИЛОГ док. бр. 242, стр. 447; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 3, док. бр. 134, вицеконзул у Скопљу Љубомир Михаиловић-Ј. М. Јовановићу, Врање 30. V/12.VI 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), ПРИЛОГ док.бр. 243, стр. 448-450; АС, МИДС, ППО 1905, К-ред 73, ПП бр. 573, конзулат у Приштини-Јовану М. Жујовићу, Приштина 30. V/12.VI 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), ПРИЛОГ док.бр. 244, стр. 450-451; Милан Ракић, *Конзулска тисма 1903-1912*, приредио Андреј Митровић, Београд 1985, 307-312.

Реке 31. маја/13. јуна 1905,¹⁹²⁸ битка код Бељаковца у кумановској кази 3/16. јуна 1905,¹⁹²⁹ битка између Оморана и Поменова, код Гулинаца, срез Велешки, 4/17. јула 1905,¹⁹³⁰ битка код Маргара 5/18. августа 1905,¹⁹³¹ битка код Орашја 9/22. септембра 1905,¹⁹³² битка у долини Криве Реке на месту званом Грозни Дол 16/29. септембра 1905,¹⁹³³ битка код села Нежидова у велешкој кази 3/16. октобра 1905,¹⁹³⁴ битка код

¹⁹²⁸ АС, МИД, СПА 1905, фасц. II, досије 1, док. бр. 301/806, Драгић Павловић-Ј. М. Жујовићу, Врање 4/17. VI 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 253, стр. 460-462; АС, МИДС, СПА 1905, фасц. I, досије 4, док. бр. 147, конзулат у Скопљу-Ј. М. Жујовићу, Скопље 5/18. VI 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 254, стр. 462.

¹⁹²⁹ АС, МИДС, СПА 1905, фасц. I, дос. 4, док. бр. 147, конзулат у Скопљу-Ј. М. Жујовићу, Скопље 5/18. VI 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 254, стр. 462.

¹⁹³⁰ АС, МИДС, СПА 1905, фасц. I, дос. 4, док. бр. 178, конзулат у Скопљу-Ј. М. Жујовићу, Скопље 7/20. VII 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 278, стр. 495-496; АС, МИДС, СПА 1905, фасц. I, дос. 4, док. бр. 181, конзулат у Скопљу-Ј. М. Жујовићу, Скопље 14/27. VII 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, ПРИЛОГ док. бр. 278, стр. 496.

¹⁹³¹ АС, МИДС, СПА 1905, фасц. I, досије 4, док. бр. 213, конзулат у Битољу-Ј. М. Жујовићу, Скопље 7/20. VIII 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 302, стр. 522; АС, МИДС, СПА 1905, фасц. I, дос. 4, ПРИЛОГ док. бр. 213, конзулат у Битољу-Ј. М. Жујовићу, Скопље 8/21. VIII 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, ПРИЛОГ док. бр. 302, стр. 522.

¹⁹³² АС, МИДС, 1905, Конзулат Скопље, фасц. 44, ПП бр. 4214, Министар иностраних дела Јован М. Жујовић-Генералном конзулату у Скопљу, Београд 22. IX/5. X 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, ПРИЛОГ док. бр. 352, стр. 577-578.

¹⁹³³ АС, МИДС, СПА 1905, фасц. I, дос. 5, док. бр. 261, Д. Павловић-МИД Србије, Врање 16/29. IX 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 344, стр. 571; АС, МИД, Преглед преписке, И. О. т. 36, стр. 144, до. б.б., Риста Поповић, наредник-др Јовану Хаџи-Васиљевићу, б. м. 21. IX/4. X 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, ПРИЛОГ док. бр. 344, стр. 571.

¹⁹³⁴ АС, МИД, ППО 1905, К-ред 73, ПП бр. 721, С. Станојевић-МИД Србије, Битољ 8/21. X 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 368, стр. 594-595.

Оморана 3/15. новембра 1905. и Орахова дола 5/18. новембра 1905,¹⁹³⁵ битка у Ребетинској Реци 3/15. новембра 1905. године.¹⁹³⁶

У извештају Централном комитету С. О. у Београду од 10/23. марта 1906. године Војвода Василије Трбић наводи да су „после битке на Четирцу која је била 12. маја 1906. год. за непуних девет месеци биле ове знатне битке“: 1. Табановце, под Вл. Ковачевићем; 2. битка на локалитету Вуксану под Костом Пећанцем; 3. битка на вису „Челопечка кула“ код Челопека на Велику суботу, где су биле све српске војводе; 4. битка на козјачком вису Китка, где је била чета Павла Младеновића; 5. битка код Биљаковца, где је и сам војвода Павле Младеновић погинуо, 6. битка код Петраљице, под Ђорђејем Скопљанцем; 8) битка код Гуглина, опет под Скопљанцем, 9) битка код Јачинце, где је он, Василије Трбић водио борбу, 9) битка код Паклишта у којој је страдала чета под командом војвода Спасе Павловића-Гарде и Јована Пешића-Стрелца, пет дана пре битке на Челопеку. На крају Трбић констатује да је на левој страни Вардара „за непуних девет месеци било је девет борби, где су учествовале све српске војводе с ову страну Вардара, ... да је у тој околини сваког месеца била битка, али се то није узело као неспособност војвода, већ се рачунало на место, где је на сваком кораку војска и остале многобројне тегобе“.¹⁹³⁷

О жестини сукоба са Турцима (много чешће са бугарским четама) говори и податак да је за осам месеци 1905. године у Македонији било убијено 785 људи, уништене 74 куће и четири манастира.¹⁹³⁸ Акције српских чета су ослабиле тек након

¹⁹³⁵АС, МИДС, СПА 1905, фасц. I, дос. 6, док. бр. 334, Шеф Горског штаба поручник Панта Радосављевић (Дунавски)–Одбору С. О. У Битољу, б. м. 9/22. XI 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 402, стр. 646-647.

¹⁹³⁶АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 6, док. бр. 335, Члан Битољског одбора С. О. Марко Церих–Главном одбору С. О. у Битољу, Пореч 10/23. XI 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 404, стр. 649-650.

¹⁹³⁷*ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација Српска одбрана 1906. године)*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2007, док. бр. 42, стр. 168—170.

¹⁹³⁸*Југословенски народи пред први светски рат*, Београд 1962, 221.

интервенције руског и аустријског посланика.¹⁹³⁹ Добровољци су послати кућама, али су они упозоравали да су спремни да се поново активирају.¹⁹⁴⁰ Тако Вилфред Тесицер и у новом извештају од 29. јуна 1905. године наводи да су у Србији формиране још две нове чете са по педесет добровољаца, с циљем да буду распоређене у Македонији. Међутим, он наводи да нема информације да су ове чете прешле у Македонију и износи своје мишљење да вође српских чета због недостатка новца за исплату борцима избегавају да преведу чете преко границе, тако да дуже време остају дуж границе према Турској.¹⁹⁴¹ Став британске владе према дешавањима у Македонији пренео је и стални државни секретар у Форин офису Хенрих Фицморис Ленсдаун у разговору са српским послаником у Лондону др Михаилом Милићевићем. О садржини тог разговора Милићевић је обавестио предсеника владе и министра иностраних дела Пашића.¹⁹⁴² Лорд Ленсдаун је крајем новембра 1905. године известио британског посланика у Цариграду Николаса О Конора да се обратио владама Бугарске, Грчке и Србије и позвао их да искористе свој утицај како би обесхрабрили устанички покрет да изазива неред у Македонији и на Балканском полуострву.¹⁹⁴³

Борба код Табановаца: У пролеће 1905. године српска чета под командом војводе Владимира Ковачевића (бивши подофицир у српској војсци, наредник) добија задатак да се пробије до Пореча и угрожене чете Мицка Крстића. Чета, јачине 27 људи, сишла је са планине Козјак у зору 19. марта/1. априла 1905. године у село Табановце.

¹⁹³⁹Обзиром да се ситуација у Македонији и током 1905. године све више погоршавала Русија и Аустрија су тражиле да балканске државе онемогуће и забране регрутовање герилских банди на њиховој територији, као и њихово пребацивање у Македонију. Тако су, по писању британског вицеконзула у Београду Блакенеја, аустријски и руски посланици у Србији средином маја 1905. године изразили српској влади своје незадовољство због тога што српске чете стално прелазе на територију Македоније и захтевали строжије мере како би се онемогућило да револуционарне банде неометано тамо одлазе. (А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем македоније 1903-1908. године*, 238-239).

¹⁹⁴⁰ А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 362.

¹⁹⁴¹ А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 362.

¹⁹⁴² АС, МИДС, ПО, 1906, фасц. III, дос. XI, I/6, пов. бр. 1124, посланик у Лондону др Михаило Милићевић-Н. Пашићу, Лондон, 22. VI/4. VII 1906; А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 239.

¹⁹⁴³ А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 362.

Са собом је носили 101 пушку и 10.000 метака. У чети су били поручник Драгомир Протић, који је био Ковачевићев помоћник, и потпоручник Драгомир Васиљевић. Обојица су били предвиђени за војводе пошто стекну потребно теренско искуство. Од искусних четника били су: наредник Веселин Веселиновић, Стојан Симоновић-Коруба и Стојан Ристић-Гиљанац. Одмах по доласку у село Војвода Ковачевић је поделио чету, тако што је шесторицу четника, предвођених Веселиновићем, послао у кућу на супротном крају села, а са осталима се сместио у две суседне куће. Међутим, турски доушник „Јован Стевановић из села Четирца, брат некога Милета дућанције у Куманову“ видео је долазак чете и обавестио кумановски гарнизон. „Кумановчани су у суботу изјутра, много раније него што је војска у потеру пошла известили чету о погибији која јој прети; сељани су са своје стране молили чету да се повуче, јер јој одбране у селу није имало и јемчили су да ће они умети сакрити и оружје и муницију. На све то четовођа Ковачевић – и на супрот наваљивању некаког поручника Протића, који је био у чети – одговарао је: ‘Зар могу дозволити да мени Кумановчани заповедају ... ја не бежим; кад буде дошла војска, ја ћу изићи са белом марамом пред њом, и казаћу јој, да смо ми српске комите – те да би се ова повукла натраг.’¹⁹⁴⁴

Турска војска је већ у раним поподневним часовима опколила село и започела претрес кућа. Према дојави, опколила је кућу у којој је била Веселиновићева група. Пошто је отпор у оваквим околностима био узалудан, четници су истакли белу мараму у знак да се се предају. Војска их је разоружала и везане спровела у Куманово.

Око три часа после подне дошло је до борбе између Ковачевићеве групе и турске војске. Четници су се храбро борили заустављајући плотунима и бомбама јурише Турака. Већ од првих плотуна погинуо је поручник Протић. Војвода Владимир Ковачевић се са преосталим четницима пробио из окружења и повлачио ка српској граници. Приликом повлачења је рањен, а касније и умро од задобијених рана, и други официр потпоручник Драгомир Васиљевић, који је сахрањен у Којинцу. Такође су рањени војвода Владимир Ковачевић и Стојан Ристић-Гиљанаци још тројица четника.

¹⁹⁴⁴ На основу овога конзул Ристић констатује да се овако држање војводе Ковачевића „најблаже може обележити речју необазривост од стране четовође“ АС, МИДС, ППО 1905, К-ред 565, ПП бр. 300, М. Ристић-МИД Србије, Скопље 23. III/5. IV 1905; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 161, стр. 334-337.

Једанаест их је здравих дошло у Буштрање.¹⁹⁴⁵ Борба је трајала до дубоко у ноћ, када су Турци напустили поприште. Они су најчешће избегавали ноћне сукобе са српским четама.

У међувремену, седам заробљених четника су везани и спроведени у Беледију (општинска кућа) у Куманову. „Ухваћени четници уместо да буду одведени у конач били су повезани доведени у беледију. Вилајетски мектубација – главни секретар – Масар-бег, изгледа, да је јузбаши који се онде десио, по имену Назин-беју, рекао: ’Што сте довели те људе живе, кад знате да има царска ирада, да се живи не доводе.’ Прекорен и свакако бојећи се о себи он је дао знак оближњем војнику, по имену Зилфију – и овај је први касатуром пробо једног четника. Присутни Турци и башибозук скочио је на заробљенике и побивши их, чим је који могао, онако мртве су их мрцварили. У вароши је настала била паника, и становништво се било затворило у своје куће, нарочито што је стигао глас да се око 1000 наоружаних Арбанаса из околних села кренуло било да нападну на Куманово.“¹⁹⁴⁶

Ово линчовање српских четника изазвало је гнушање и огорчење не само код Срба већ и код „код разумнијих Турака“ и „код кумановских Бугараша“ (побугарени Срби), који су масовно изјављивали саучешће и присуствовали сахрани српских мученика. Да би смирили озлојеђене кумановске Србе, турске власти су им одобриле да четнике свечано сахране.“ Турци сад оптужују неке Цигане и Бугараше да су то учинили и затворили су 30 Цигана и 15 Бугараша.“¹⁹⁴⁷

¹⁹⁴⁵ АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 3, док. бр. 70, Извештај четовође Владимира Ковачевића–Главном одбору С. О. у Београду, Врање 26. IV/9. V 1905.

¹⁹⁴⁶ АС, МИД, ППО 1905, К-ред 73, ПП бр. 1275, М. Ристић-МИД Србије, Скопље 21. III/3. IV 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 159, стр. 327; АС, МИД, ППО 1905, К-ред 73, ПП бр. 1282, Комесар железничке полиције Манасије Мрвић у Ристовцу-МИД Србије, Ристовац 21. III/3. IV 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, ПРИЛОГ док. бр. 159, стр. 327; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 2, док. бр. 50, четири извештаја потпоручника Илије Јовановића (Часлав Пчињски)-Одбору С. О. у Врању, Дренак 21-27. III/3-9. IV 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 160, стр. 328-334; Ј. Хаџи Васиљевић, *Јован Бабунски о себи, Споменица Јована Бабунског*, Београд 1921, 15-20.

¹⁹⁴⁷ АС, МИД, ППО 1905, К-ред 565, ПП бр. 300, М. Ристић-МИД Србије, Скопље 23. III/5. IV 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 161, стр. 334-337; АС, МИДС, Преглед преписке, И.О. т.14-15, стр. 56-57, док. б.б., вицеkonzул у Скопљу Љубомир Михаиловић-Ј. М. Јовановићу, Скопље б. д; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, ПРИЛОГ док. бр. 161, стр. 337-338.

Подаци о броју погинулих турских војника су различити: генерални конзул у Скопљу Михаило Г. Ристћ наводи да је убијено 4 турска војника,¹⁹⁴⁸ комесар железничке полиције Манасије Мрвић наводи да је погинуло 27 турских војника, а поручник Илија Јовановић (Часлав Пчињски) у извештају Одбору С. О. у Врању наводи да су губици Турака у Табановцу били око 60 мртвих и рањених.¹⁹⁴⁹ Подаци о броју погинулих српских четника се подударају. Погинуло је 11 четника и то: поручник Драгомир Протић, потпоручник Драгомир Васиљевић, Веселин Веселиновић, Сава Јовановић, Трајко Ђорђевић, Радош Радуловић, Сава Стевановић, Давид Бошњанин, Трајче Кумановац, Стојан Кумановац и Никола Јабланичанин. Рањени су војвода Владимир Ковачевић и Стојан Ристић-Гиљанац и још тројица четника. Једанаест се здравих српских четника вратило у Буштрање. Турска војска је запленила 101 пушку мартинку и 10 000 метака.¹⁹⁵⁰

И поред мера српске владе на обуздавању деловања македонских друштава у Краљевини Србији, односно, стављања под своју контролу, српске чете су и наредних месеци прелазиле границу и упадале у Македонију, где су се сукобљавале са турским трупама. В. Тесицер и наредних месеци извештавао је да српске чете прелазе српску границу и упадају у Македонију. Он је изражавао сумњу у искреност српске владе да не провоцира нове сукобе и не изазива немире у Македонији. Напротив, сматрао је да су чете организоване, формиране и наоружане управо од српске владе. У извештају од 6. априла 1905. године навео је податак да је претходних дана дошло до борби српских чета и турских трупа у близини Куманова (битка на вису у близини села Четиринаца), у којима су четири српска официра погинула, а осам их је ухапшено. Тесицер закључује да „су чињенице такве да нема сумње да су многи официри ипак прешли границу и да

¹⁹⁴⁸ АС, МИД, ППО 1905, К-ред 565, ПП бр. 300, М. Ристић-МИД Србије, Скопље 23. III/5. IV 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 161, стр. 335.

¹⁹⁴⁹ АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 2, док. бр. 50, четири извештаја поручника Илије Јовановића (Часлав Пчињски)-Одбору С.О. у Врању, Дренак 21-27. III/3-9. IV 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 160, стр. 328.

¹⁹⁵⁰ АС, МИД, ППО 1905, К-ред 565, ПП бр. 300, М. Ристић-МИД Србије, Скопље 23. III/5. IV 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 161, стр. 335; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 3, док. бр. 70, Извештај четовође Владимира Ковачевића-Главном одбору С.О. у Београду, Врање 26. IV/9. V 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 200, стр. 390-394.

су распоређени у Кичево, Гостивар, Куманово, Прилеп, Тетово, Скопску Црну Гору.“¹⁹⁵¹

Борба на Чelopeку: Активност српских чета у Македонији које су предводили српски официри током априла 1905. године знатно је порасла. Њихов број се кретао до 500 чета, на основу броја пријављених добровољаца постојале су могућности формирања и нових. Циљ је био да се покаже доминантан утицај Србије на овом спорном подручју.

После пораза на Табановцу, Саватије Милошевић, одлучио се да, како пише Краков, „замени вечито тајни посао организатора, завереника и незнаног вође влашћу и славом војводском“. Њему су се придружили Аксентије Бацетовић-Бацета (Рујанац) и Лазар Кујунџић, обојица у жељи да осете четнички живот „изнутра“ и, као и Саватије, због склоности према авантуризму. Бацета је, осим тога, требало да замени дотадашњег шефа Горског штаба Илију Јовановића. Он и Саватије су, половином априла, превели преко границе 170 четника.

На Велики петак, 28. априла ујутру у село Дубочицу стигле су две велике чете: крагујевачка и београдска. Њих је дочекао "големиот" са Козјака поручник Илија Јовановић. Уз њега су, са својим четама, били: Лазар Кујунџић, Павле Младеновић, који је, када је стигао на Чelopeк, ухватио крајњу тачку брда до Пчиње, и Љубомир Јездић. Крагујевачку чету предводио је капетан Борислав (Борко) Паштровић и она је заузела централни део виса Чelopeка,¹⁹⁵² у њој су били потпоручници: Војин Поповић, Душан Јездић, Петар Тодоровић и Душан Путниковић. На челу београдске чете био је Аксентије Бацетовић-Бацета. У њој су били: Саватије Милошевић, поручници: Јанићије Мићић, Богдан Хајнц и Војислав Танкосић; потпоручник Бранивој Јовановић и професори: Јовић, Новица Леовац, Радош Васиљевић, Трајко и Радивоје Илић. Њима су се у Врању придружиле чете војводе Стевана Недића и Доксима Михаиловића, које су

¹⁹⁵¹ А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 361-362.

¹⁹⁵² АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 3, док. бр. 64, артиљеријски капетан Борислав Паштровић-Драги брате–непознато коме и где је писано, 22. IV/5. V 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 196, стр. 383-394; Ј. Хаџи Васиљевић, *Јован Бабунски о себи*, 15-20; http://srbskocarstvo.blogspot.com/2013/12/blog-post_28.html - преузето 29. августа 2015.

се после одмора у Србији враћале у Западно Повардарје. У београдској чети била су и четворица студената: Милан Гавриловић, Илија Шуменковић, Душан Димитријевић и Момир Миленовић.¹⁹⁵³

После краћих договора чете су заузеле своје договорене положаје. Чета војводе Ђорђа Скопљанчета, у којој су били официри Богдан Хајнц, Брана Јовановић и Душан Путниковић и Горски штаб Источног Повардарја, предвођен новим шефом Бацетом, у коме су били поручници Илија Јовановић (дотадашњи шеф), Мићић и поручник Војин Павловић Вук, укупно 38 људи, стигли су у село Пелинце 29. априла, на Велику суботу, око три часа ујутру.

Велика група четника од 130 људи (заједно са четом Павла Младеновића), дошла је у зору, 16/29. априла 1905, у село Никуљане, подно каменитог челопечког виса. Павле се са четом враћао у свој рејон у Источном Повардарју, док су се остали спремали да преко Скопске Црне Горе пређу у Пореч.

Овако велика група наоружаних људи није могла да остане непримећена.¹⁹⁵⁴ Тек што су четници полегали, страже су опазиле Турке. Саватије је наредио покрет према Челопеку, чије су шкрапе при врху чиниле природно утврђење („Челопечка кула“). Исцрпљени, без кондиције, оптерећени реденицима који су се усецали у њихово тело отварајући ране, београдски студенти, којима је командовао Војислав Танкосић,¹⁹⁵⁵ безвољно су се вукли уз Челопек. На крају су попадали предајући се судбини. То је приметио Танкосић. Оштрим, пискавим гласом просто их је подигао и натерао да наставе пењање, а са Душаном Димитријевићем (будућим војодом Дулом), који је био физички најспремнији, остао је да им штити одступницу. Њихова прецизна паљба, потпомогнута ватром четника који су већ стигли на врх Челопека, зауставила је надирање Турака. Пред самим врхом рањен је у ногу Милан Гавриловић, али се крајњим напором успео на врх у заклон иза високих стена "челопечке тврђаве".¹⁹⁵⁶

¹⁹⁵³ Милорад Белић, *Комитски војвода Војислав Танкосић*, 14-19.

¹⁹⁵⁴ АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 3, док. бр. 69, Саватије Милошевић-Ј. М. Јовановићу, Врање 28. IV/5. V 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 203, стр. 397-398; http://srbskocarstvo.blogspot.com/2013/12/blog-post_28.html - преузето 29. августа 2015.

¹⁹⁵⁵ Опширније о Војиславу Танкосићу, у овом поглављу текста, стр. 38, ф. н. 124.

¹⁹⁵⁶ АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 3, док. бр. 64, артиљеријски капетан Борислав Паштровић-Драги брате-непознато коме и где је писано, 22. IV/5.V 1905; Ј. Хаџи Васиљевић, *Јован Бабунски о себи*,

Мртви и рањени турски војници ваљали су се низ окомите и камените стране. Око три часа послеподне стигли су из Пељинаца Горски штаб Аксентија Бацетовића Бацете и чета Ђорђа Ристића-Скопљанчета. Изненађени ватром у леђа, Турци и Арнаути су се разбежали остављајући на бојишту преко 200 мртвих и рањених.¹⁹⁵⁷

На бојишту су остала 2 српска борца: потпоручник Петар Тодоровић и наредник Радул Косовац, рањен је само Милан Гавриловић. Петар Тодоровић је погођен у седећем ставу иза заклона хицем у слепоочницу. Арнаути су то приметили и покушали да дођу до његове пушке. Четрнаесторица су притом погинула. Тек је у петнаестом покушају арнаутин Иљаз из Мутлова успео да зграби пушку. Почео је да бежи пред ватром српских четника, али је пао и у котрљању низ стене поломио ноге.

После ове борбе, четници предвиђени за Пореч повукли су се у Србију, а на терену су остали Горски штаб, чете Павла Младеновића и Ђорђа Ристића-Скопљанчета. Борба на Челопеку била је прва велика победа српских четника над турском војском и арнаутским башибозуком (нерегуларне пљачкашке трупе).¹⁹⁵⁸

Битка на Вуксану: Према претходном договору са Саватијем Милошевићем, Коста Миловановић-Пећанац, нови војвода Скопске Црне Горе, очекивао је на Ускрс, 30. априла, у шуми изнад манастира Матеича, на локалитету Вуксан, долазак велике групе четника предвиђених за Пореч. Његова чета, јачине 35 људи, требало је да спроведе Саватијеве четнике кроз Скопску Црну Гору и обезбеди им храну за пут. Са собом је због тога носила велику количину хлеба.

Споменица Јована Бабунског, Београд 1921, 15-20;http://srbskocarstvo.blogspot.com/2013/12/blog-post_28.html - преузето 29. августа 2015.

¹⁹⁵⁷ АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 3, док. бр. 64, Борислав Паштровић-Драги брате—непознато коме и где је писано, 22. IV/5. V 1905; Војвода Василије Трбић, *Мемоари, казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. 1, 2, 68; http://srbskocarstvo.blogspot.com/2013/12/blog-post_28.html - преузето 29. августа 2015.

¹⁹⁵⁸ АС, МИД, Преглед преписке И.О. т. 21, стр. 82; док. б.б., поручник Илија Јовановић (Часлав Пчињски)-Ј. М. Јовановићу, Врање 28. IV/5. V 1905; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додаток 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), док. бр. 202, стр. 396; С. Краков, *Пламен четништва*, 208-210.

Изненада у зору, на сам дан Ускрса, Пећанчева чета је опкољена турском војском опремљеном брдском артиљеријом. Према Пећанцу, четири погинула четника страдала су рано ујутру на положају Црна Стена од изненадног турског плотуна. Од четника су погинули: Јован Ђорђевић из Пећи, Алекса Шаговић, Трајко Зафировић из Скопља и Петар Сириничанин. Турци су имали 40 мртвих и рањених.

Читав тај дан Скопска Црна Гора са страхом је слушала далеку борбу на Вуксану. По манастирима се место васкршње литургије служиле молитве за спас четника. Борба је трајала до дубоко у ноћ, када су четници, без нових жртава, успели да се пробију кроз турски обруч. Целу су ноћ одступале комите Пећанчеве носећи рањене. У зору стигли су у Бродац. Пред својом кућом чекао их је отац погинулога Шаговића. Сазнао је за смрт сина и мирно је примио као домаћин четнике. Пећанац збуњен и растужен није смео да говори с њим и склањао је поглед у страну. „Војводо, мислев да си поголем јунак, тргао га је глас оца Шаговићевог. Имам уште еден син. Земи го и него.“ Пећанац га је пољубио. Први и последњи пут видели су четници сузе у очима свога војводе.¹⁹⁵⁹

Битка на Китки: После борбе на Челопеку, бројне и велике турске потере непрекидно су крстариле кумановском околином. Нарочито су претресали планину Козјак, верујући с правом да се у њеним шумама крију заостали четници. Дана 30. маја јака турска патрола (100 војника предвођених официром), окружила је на козјачком вису Китка осмочлану српску чету. То је била чета новоименованог војводе Петка Илића-Нагоричког.

Без икакве наде да се могу спасити пробојем, четници су започели борбу са јединим циљем да што скупље продају своје животе. Борба је трајала све док није испаљен последњи пушчани метак. Затим су се четници окупили око последње бомбе и активирали је. Од експлозије су погинула четворица. Тешко је рањен Божин из Отљана, силина експлозије одбацила је низ стене Коцу Јанковића, који се тиме спасао. Једини неповређен је остао Петко. Рањени Божин захтевао је од њега да га убије, јер није хтео жив у руке Турцима. Петко га је убио хицем из револвера, а затим над литицом испалио

¹⁹⁵⁹С. Краков, *Пламен четничтва*, 200; http://srbskocarstvo.blogspot.com/2013/12/blog-post_28.html - преузето 29. августа 2015.

себи метак у стомак. Захваљујући невероватној срећи успео је да преживи и допре до Србије. У Врањској бањи леčio га је др Кустудић не надајући се успеху. Ипак чудо се још једанпут догодило и Петко се већ после петнаестак дана нашао на Козјаку. Пећанац наводи да је тада стекао надимак "млади Синђелић", а Панта Радосављевић пише да је у Врањској бањи присуствовао четрдесетодневном парастосу својим погинулим друговима.

На Китки су погинули: Манасија Николић, Ђоша Бељановче, Михајло из Кошине, Божин из Отаљана, Анђел из Четираца и Денко Кумановче. Ниједан од погинулих није напунио двадесету, а најмлађи Денко био је осамнаестогодишњак. О турским губицима наведени извори не дају податке.¹⁹⁶⁰

Битка на Великој Хочи: Група од седам четника, предвођена војводама Саватијем Милошевићем, Лазаром Кујунџићем и потпоручником Живојином Миловановићем, у којој су били: Коста Караперић-Коњушки (Станислав Краков у свом делу „Крваве борбе у Маћедонији“ назива га: Коста Живић-Косовац), Таса Миленковић, Станиша Шевић и Станоје Микић, стигла је ноћу, између 6. и 7. јуна у Велику Хочу код Призрена. Њен путовођа био је учитељ Лазар Кујунџић, који је познавао обичаје и језик Арнаута.

Велика Хоча је била српско село са свега две арнаутске куле. Кујунџић је, да би предупредио освету Арнаута над великохочанским Србима, одабрао за даник арнаутску кулу, од чијег је домаћина добио бесу. Име тог арнаута је Хусеин (према С. Кракову), кмет Ајруш (према Пећанцу) или Лања Укин (према М. Миленовићу). Пошто су четници вечерали и заспали, домаћин је обавестио Арнауте из оближњег Ораховца; њих 1.500, са нешто војске, опколило је кулу.

Турски јузбаша (капетан) је позвао четнике на предају. Одговорено му је плотуном, од кога су погинули јузбаша и четири аскера (војника). Пушкарање је трајало читав дан. Окончано је у сумрак. Тада је група Арнаута продрла у доњи спрат, где је, као у свим арнаутским кулама, била стаја за стоку. Одатле су, пуцајући кроз

¹⁹⁶⁰ *Крваве борбе у Маћедонији*, Књижевни преглед, Београд, 18. VI /1.VII 1912, стр. 33-40; Коста Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*, Београд 1933., репринт издање Београд 1997, 56-58.

таваницу, успели да убију петорицу четника. Затим су запалили кулу. Двојица преживелих су излетела из куле пуцајући, али су их Арнаути убили. У борби је, према подацима Конзулата у Приштини, погинуло преко 40 Арнаута и турских војника.

Јованка Кујунџић, Лазарева мајка, доведена је да препозна Лазара. Она је одговорила да је њен син даскал (учитељ), а не качак и да је то неко други. Инспирисан овим догађајем, дубровачки књижевник, конте Иво Војновић је написао драму у стиховома „Лазарево Васкрсење“. Мајор и четнички војвода Божин Симић навео је да су речи Кујунџићеве мајке биле: „Не то није мој син. Ја нисам имала срећу да родим таквог јунака“. Мајор Милосав Јелић, новинар, путописац и четник, у збирци „Србијански венац“ објавио је песму „Кујунџића мајка“.¹⁹⁶¹

Промене у српској четничкој организацији

Српска влада је марта 1905. године одлучила да преузме фонд из кога се финансирала Српска организација и на тај начин прекине њене дотадашње активности. Она је под своју контролу ставила и све остале сличне организације које су деловале на територији Краљевине Србије. Надзор и управа над свим организацијама поверена је Јовану Јовановићу, шефу Конзуларног одељења Министарства иностраних дела. Овим чином српска влада је преузела одговорност за будуће акције тих друштава, јер није желела да ризикује и изазове Аустрију да уђе у Стару Србију због непромишљених потеза неодговорних људи из Српске четничке организацијем. Влада Србије, такође, није желела обнову нереда у Македонији, како се не би изазвале велике силе да радикално промене њен политички статус, што би било на штету Србије.¹⁹⁶² Зато је председник владе и од раније члан Главног одбора Српског комитета Љубомир Стојановић, одмах после формирања владе 16/19. маја 1905. године, након разговора са министром просвете и црквених дела, уједно заступником министра иностраних дела Јованом Жујовићем, одлучио да Министарство иностраних дела Србије преузме контролу над Српским комитетом. Формиран је Врховни комитет који су чинили:

¹⁹⁶¹С. Краков, *Пламен четништва*, Београд 2009., 135-138.

¹⁹⁶²А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 361.

министар и секретар МИД-а, шеф Конзуларног одељења Јован М. Јовановић, генерални конзул у Скопљу Михаило Ристић и шеф Горског штаба за Источно Повардарје поручник Илија Јовановић.¹⁹⁶³

Неуспех чете да продре у Пореч, услед неочекиване борбе на Челопеку,¹⁹⁶⁴ као и погибије српских чета код Табановца, Велике Хоче, Петраљице и Бељаковца довеле су у опасност рад српске организације у источном Повардарју.¹⁹⁶⁵ Али и поред великих губитака, српски конзул у Скопљу је био мишљења да се упркос трзавицама и губицима „Мора се и даље ићи путем којим се пошло тражећи по могућству боље људе.“¹⁹⁶⁶ Његово мишљење заступао је и српски дипломатски заступник у Софији, Светислав Симић. На основу оваквог мишљења, Врховни одборна састанку од 19-21. јуна/2-4. јула 1905. године донео одлуку да Српски комитет настави са радом али да се и формално стави под контролу државе.¹⁹⁶⁷ Након дводневног договарања, Врховни одбор је трећег дана, 21. јуна/4. јула 1905. године формулисао одлуку „Одређивање правца у раду организације за ослобођење потлачене нам браће у Старој Србији и Македонији“.¹⁹⁶⁸ Из даљег текста се види да се Врховни одбор на овој седници бавио и организационим питањима и да је предвиђена нова структура Српске четничке организације, која је подељена на унутрашњу и спољну:

¹⁹⁶³ Јован Жујовић, *Дневник*, I, стр.125.

¹⁹⁶⁴ Према мемоарима генерала Никодија Стефановића, председника Главног (Централног) одбора 1905/6.године, генерал Атанацковић са целим Централним одбором смењен је маја 1905. године због пропуста на Челопеку, те се он примио дужности председника Одбора – АС, МИД 1909, ПО, фасц. 139, док.36, св. 2, стр. 230. Уствари, на Челопеку остварена је прва већа војна победа српских четника над тутском јединицом и арнаутским башибозуком, али су пре тога и непосредно после, учињени оперативни пропусти

¹⁹⁶⁵ АС, МИД, СПА 1905, фасц. II, дос. 1, док. бр. 301/806, Д. Павловић-Ј. Жујовићу, Врање 4/17. VI 1905; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 4, док. б. б., Д. Павловић-Ј. Жујовићу, Врање 16/29. VI 1905; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 4, ПРИЛОГ док. б. б., Ј. Жујовић-Д. Павловићу, Београд 17/30. VI 1905.

¹⁹⁶⁶ АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 3, док. бр. 67, конзул Михаило Г. Ристић-Шефу Конзуларног одељења, Скопље 26. IV/9. V 1905.

¹⁹⁶⁷ *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), стр. 478, ф. н. 131; Годину дана касније војвода Јован Станојковић Довезенски, за одлуку да Министарство иностраних дела преузме вођење Српске организације, у извештају Централном одбору каже да „се показало опет као једна погрешна ствар.“ *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 2, (*Организација српска одбрана 1906*), док. бр. 126, стр. 311-313.

¹⁹⁶⁸ Одлуку Врховног одбора из јуна 1905, који је и формално потчинио Организацију држави, формулисали су председник Врховног одбора–министар иностраних дела Јован Жујовић, шеф конзуларног одељења Јован Јовановић Пижоњ, скопски конзул Михаило Ристић, софијски посланик Светислав Симић, шеф Горског штаба Илија Јовановић Пчињски. Само летимичан поглед на одлуке Одбора јасно показује ко вуче конце заграничног четничког рада. В. Илић, *Српска четничка акција*, 64–67. *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), док. бр. 264, стр. 478-481.

унутрашња организација је везана за Србију, а спољна за Стару Србију и Македонију.¹⁹⁶⁹ У Србији се формирају три одбора: Главни одбор у Београду,¹⁹⁷⁰ Пословни одбор у Врању¹⁹⁷¹ и Извршни одбор у Врању, стационаран на граници.¹⁹⁷²

Врховна управа или Врховни одбор била је у саставу Министарства иностраних дела, у оперативној надлежности његовог Конзуларног одељења. Од 16. октобра 1905. године Главни одбор преименован у Централни, али се понекад и даље називао Главни. Шеф Конзуларног одељења био је председник Врховног одбора, непосредно надређеног Централном одбору.¹⁹⁷³ Од јула 1905. године, држава Србија, односно Министарство иностраних дела, потпуно преузима контролу над Српском организацијом, односно руковођење покретом отпора српског становништва у Македонији.

Нови Главни (Централни) одбор састављен је од од пет људи. Задаци, који су произишавали из усвојеног документа „Одређивање правца у раду организације за

¹⁹⁶⁹ Одлуку Врховног одбора из јуна 1905. године, који је и формално потчинио Организацију држави, формулисали су председник Врховног одбора–министар иностраних дела Јован Жујовић, шеф конзуларног одељења Јован Јовановић Пижон, генерални конзул Србије у Скопљу Михаило Г. Ристић, софијски посланик Светислав Симић, шеф Горског штаба Илија Јовановић-Пчињски. Само летимичан поглед на одлуке Одбора јасно показује ко вуче konce заграничног четничког рада. Видети: В. Илић, *Српска четничка акција*, 64–67.

¹⁹⁷⁰ Главни одбор у Београду формиран је 20. IX/3. X 1905. године. АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 5, док. бр. 265, Главни одбор С.О. у Београду-Пословном и Извршном одбору С.О. у Врању, Београд 20. IX/3. X 1905.

¹⁹⁷¹ Пословни одбор у Врању формиран је 29. VI/12. VII 1905. године. Чланови одбора били су: председник, Драгић Павловић, окружни начелник, Велимир Карић, апотекар, Сима Златичанин, директор гимназије, Душан Туфегџић, мајор, и Пера Кушаковић, апотекар. АС, МИД, фасц. VI, Записници Пословног Извршног одбора у Врању (30. VI/13. VII 1905. до 30. XII 1906/13. I 1907; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 4, док. бр. 175, Председник Министарског савета и министар унутрашњих дела Краљевине Србије Љубомир Стојановић-Јовану М. Жујовићу, Београд 4/17. VII 1905.

¹⁹⁷² Министарство иностраних дела Краљевине Србије је увидело да је непотребно постојање два одбора у Врању, у близини границе, и 23. децембра 1905/5. јануара 1906. године донело је одлуку да се због проблема у раду оба одбора укину и формира један. АС, МИД, Преглед преписке ИО, т. 44, стр. 183, Заступник министра иностраних дела и министар војни Краљевине Србије пуковник Василије Антонић-Извршном одбору С.О., Београд 23. XII 1905/5. I 1906; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 7, пов. бр. 424, Чланови Извршног одбора С. О. у Врању-Ј. М. Јовановићу, Врање 24. XII 1905/6. I 1906; Одбор у Врању потчинио се новоствореном Централном одбору у Београду па је тако врањски одбор постао извршни. АС, МИДС, Преглед преписке ИО, т. 45, стр. 185, Ј. М. Јовановићу-Председнику Централног одбора Љубомиру Давидовићу, Београд б. д; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 469, стр. 728, док. бр. 470, стр. 729, док. бр. 471, стр. 730.

¹⁹⁷³ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, додатак 3, (Организација српска одбрана 1906)*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2008, (= *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 3, (Организација српска одбрана 1906)*), док. бр. 219, стр. 381-383.

ослобођење потлачене нам браће у Старој Србији и Македонији“ углавном су остали исти, с тим да је Главни одбор контактирао са друштвом „Српска браћа“, које је основано 23. јануара 1905, на челу са Голубом Јанићем, са основним задатком да помаже слободарски и национални покрет у Старој Србији и Македонији и да пружа материјалну и моралну помоћ угроженом српском народу свуда где се укаже потреба. Сви одбори, при конституисању били су дужни да положе заклетву на „верни, поштени и частан рад у извршењу идеје потлачене браће и уједињења српства“. Поред раније наведених задатака, нови Главни (Централни) у Београду добио је и следеће:

- а) захтеве Пословног одбора у новцу и материјалу мора „одмах и до ситница“ извршавати;
- б) преко „Српске браће“ обезбедиће посао свим четницима/комитама који из „ма ког умесног разлога“ постану неподобни за четовање;
- в) онемогућиће рад свих одбора и пододбора на регрутовању четника/комита и одашиљању чета и преузеће њихову имовину у новцу и материјалу; и
- г) обезбедиће одборе у унутрашњости, који ће прикупљати прилоге и слати их Главном одбору преко „Српске браће“.¹⁹⁷⁴

Пословни одбор у Врању, који је имао 5-6 чланова, добио је следеће задатке:

- а) новцем добијеним од Главног одбора, набавља потребни материјал и опрему за чете и тиме снабдева једнини магацин, што чини по требовањима Извршног одбора;
- б) издаје помоћ породицама погинулих четника/комита, инвалидима неспособним за рад, болесне и рањене (споразумно са Главним одбором) упућује на болничко лечење; све ово ради по хитном поступку;
- в) извршава све што је потребно, а не може се унапред предвидети и за ово се не може позивати на одговорност;
- г) рачуне о издацима подноси председнику Главног одбора или лицу које он одреди;
- д) предлоге и захтеве Извршног одбора мора „одмах и до ситница“ извршавати и
- е) четнике/комите послате од Главног упућује Извршном одбору.¹⁹⁷⁵

¹⁹⁷⁴ АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 4, док. бр. 164, Одлука Врховног одбора С.О. у Београду, Београд 21. VI/4. VII 1905.

Извршни одбор у Врању, који је радио на граници, сачињавали су три лица, која су имала следеће задатке:

- а) од приспелих четника/комита, резерве која служи за поуну и образовање нових чета, формираће привремена одељења и дати им одређен посао. Они ту остају све док се не укаже потреба да се упуте преко границе;
- б) стара се да у магацину увек буде довољно оружја, муниције и друге опреме, тако што ће на време требовати од Пословног одбора све што недостаје;
- в) процењује квалитет сваког четника/комите и кога једном одбије, тај више не може постати четник/комита. Своје извештаје о овоме шаље, преко Пословног одбора, Главном одбору који о њима води тачан списак;
- г) води тачан списак четника/комита са потребним подацима;
- д) сви четници/комити морају бити доброг здравља, што се утврђује лекарским прегледом; нежењени и морају бити Срби и
- е) молба за пријем у четнике подноси се Главном одбору, који их, по обављеном прегледу упућује Пословном одбору одакле прелазе у надлежност Извршног одбора.

Главни одбор у Београду постојао је под тим именом до 16. новембра 1905. године, а од тада се назива Централни одбор,¹⁹⁷⁶ иако се у неким, каснијим, документима јављао и под именом Главни одбор. Централни одбор је донео и нови Статут Српске организације који је имао 19 чланова. На основу члана један тачан назив одбора је „Централни одбор Српских Усташа“ са седиштем у Београду. На основу члана 3. Статута Српске организације „Централни одбор сачињавају највише 7 (седам) лица, од којих 4 поставља земаљска управа, а остали 3 бирају прва четворица.“ Чланом 4. Статута предвиђено је да „Одбор себи бира : 1. Председника, 2. Благајника, 3. Секретара“.¹⁹⁷⁷

¹⁹⁷⁵АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос.4, док. бр. 164, Одлука Врховног одбора С.О. у Београду, Београд 21. VI/4. VII 1905.

¹⁹⁷⁶АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 6, док. бр. 352, Централни одбор Српских усташа у Београду-Одбор Српских усташа у Скопљу, Београд 17/30. XI 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, ПРИЛОГ док. бр. 420, стр. 673-675.

¹⁹⁷⁷АС, МИД, Извршни одбор С. О. фасц. XIII, Централни одбор С.О. у Београд-СТАТУТ; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, ПРИЛОГ док. бр. 420, стр. 673-675.

Чланом 6. Статута Српске организације предвиђено је да „У Врањи установљава се Извршни одбор од 7. лица, од којих тројицу бира и поставља Централни одбор, а они бирају осталу четворицу чији избор потврђује Централни одбор“.¹⁹⁷⁸

Оваква структура Српске организације важила је у Краљевини Србији. У Старој Србији и Македонији Српска организација имала је два Главна одбора, у Скопљу и Битољу, и пододборе у: Куманову, Бујановцу, Велесу, Дебру, Охриду, Прилепу, Кичеву, Поречу, Дримколу, Крушеву и месне одборе.¹⁹⁷⁹ Њихове дужности су биле:

а) начелник Главног одбора у Скопљу старао се о издржавању свих чета у Старој Србији и Македонији по преласку турске границе. Недељно је четама слао потребне суме новца ради издржавања. Ово је морало бити најтачније обављано;

б) Војводе при поласку на терен собом носе суму потребну за две недеље и обавезне су да што пре ступе у везу са начелником скопског одбора, ради даљег издржавања;

в) Начелник у Скопљу мора бити благовремено обавештен о преласку чета, како би се и он потрудио, да преко под-одбора и месних одбора, дође у везу са њима;

г) Четници не смеју имати новац, о њиховим потребама брине војвода;

д) Четнику се, при пријему, мора нагласити шта може очекивати од тог рада: у случају смрти - осигурање породице, болести – лечење и радне неспособности – инвалида;

ђ) Радом чета руководи одбор у Скопљу, споразумно са Извршним одбором, који ће о свему одмах извештавати Главни одбор у Београду;

е) Детаљне дужности појединих одбора одредиће сами одбори на првим седницама и известити Главни одбор.¹⁹⁸⁰

Крајем 1906. године Пашићева влада извршила је промене у Централном и Извршном одбору. Председник Централног одбора постао је почасни ђенерал (од 1907. ђенерал) Никодије Стефановић – Тимочки, секретар капетан II класе Панта

¹⁹⁷⁸ АС, МИД, Извршни одбор С. О. фасц. XIII, Централни одбор С. О. у Београд–СТАТУТ; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), ПРИЛОГ док. бр. 420, стр. 672.

¹⁹⁷⁹ АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 4, док. бр. 164, Одлука Врховног одбора С.О. у Београду, Београд 21. VI/4. VII 1905; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), бр. 264, стр. 478-481.

¹⁹⁸⁰ Исто.

Радосављевић – Дунавски. Нови чланови постали су потпредседник Народне скупштине др Љубомир Јовановић и мајор Душан Туфегчић. Чланство у одбору престало је др Гођевићу, др Драгиши Ђурићу и капетану Јаши Ненадовићу. Нови председник Извршног одбора у Врању постао је мајор Божидар Терзић, будући ђенерал и министар војни. Он је учинио покушаје да у Извршном одбору кадровским променама и централизацијом отклони недостатке, и, како није потпуно успео, што се посебно односило на самовољу капетана II класе Љ. Вуловића, почетком 1907. године поднео је оставку. Вуловић је са два члана Извршног одбора послао писмо – предлог 2/15. XII 1906. године Централном одбору о томе што капетан Мијајло Ристић – Џервинац није казнио смрћу једног четника и предложио да се тај четник убије пре него што дође у Врање. То писмо је након два дана прочитано на седници Централног одбора, замерено је Џервинцу што је опростио грешку четника и одобрено је Извршном одбору да изврши његов предлог.¹⁹⁸¹ Нови Централни одбор предузео је мере на унапређењу рада, посебно на пресецању цурења вести у листовима Мали журнал, Српска застава, За Отаџбину и Маћедонија. Непосредно пре тога упозорио је министар војни ђенерал Путник Централни одбор на његову лошу и недовољно конспиративну праксу да писмено и непосредно општи са појединим командантима у Београду и унутрашњости. Захтевао је да се убудуће, из безбедносних разлога, Централни одбор искључиво обраћа министру војном "за све што има везе са војним министарством и то увек на личност министра, а путем Министарства иностраних дела"¹⁹⁸²

Врховна управа (Министарство иностраних дела) обуставила је рад Централног одбора 4. јула 1907. године и тиме га расформирала а Врховни одбор, односно неформално одељење Министарства иностраних дела Србије, 4. Јула 1907. године, прихвата оставке чланова Централног одбора и до јула 1908. године, када Младотурска

¹⁹⁸¹ ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906), док. бр. 250, Извршни одбор С. О. – Централном одбору С. О. , Врање 2/15. XII 1906, стр. 511.

¹⁹⁸² В. Илић, *Српска четничка акције 1903 – 1912*, Ecolibri, Београд 2006, 106 – 107.

револуција прекида четничку акцију, фигурира као једина команда четничких послова у Србији и преко границе.¹⁹⁸³

Формирање Извршног четничког одбора у Врању: Министарство иностраних дела Краљевине Србије, које је од јула 1905. године преузело вођење српске организација, увидело је да је непотребно постојање два одбора у Врању, у близини границе, и 23. децембра 1905/5. јануара 1906. године донело одлуку да се због проблема у раду оба одбора укину и формира један.¹⁹⁸⁴ Одбор у Врању потчинио се новоствореном Централном одбору у Београду па је тако врањски одбор постао извршни.¹⁹⁸⁵

На основу члана 6. новог Статута Српске организације Централни одбор у Београду именован је три члана новог Извршног одбора у Врању: капетана Живојина Рафаиловића, апотекара Велимира Карића и директора гимназије Симу Златичанина. Сходно истом члану Статута Српске организације, ова три члана Извршног одбора, на свом првом састанку, изабрала су још три члана: мајора Душана Туфегџића, окружног начелника Драгића Павловића и председника окружног суда Тому Ђурђевића. Четврти члан је изабран накнадно. Тако је нови Извршни одбор у Врању имао 7 чланова. За председника је изабран капетан Живојин Рафаиловић. Касније ће у овај Извршни одбор бити бирани и други чланови: за секретара учитељ Михаило Стевановић – Миле Чупара, а за благајника кафеџија Панта Јовановић, остали чланови, између осталих, били су: инспектор Монопола дувана Милан Граовац, шеф железничке станице Драгиша Лукић, учитељи Лазар Божовић и Јован Михаиловић, официри – Љубомир

¹⁹⁸³ Извршном одбору у Врању дозвољено је да обавља само техничко–оперативне послове. *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 3, (Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 219; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, св. 3/ II*, док. 490, стр. 892.

¹⁹⁸⁴ АС, МИД, Преглед преписке ИО, т. 44, стр. 183, Заступник министра иностраних дела и министар војни пуковник Василије Антонић–Извршном одбору С.О., Београд 23. XII 1905/5. I 1906; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 7, пов. бр. 424, Извршни одбор С. О.–Ј. М. Јовановићу, Врање 24. XII 1905/6. I 1906.

¹⁹⁸⁵ АС, МИД, Преглед преписке ИО, т. 45, стр. 185, Ј. М. Јовановићу–Председнику Централног одбора Љубомиру Давидовићу, Београд б. д; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 469, стр. 728; Постојање само Извршног одбора у Врању било је предвиђено и по новом Статуту Централног одбора. АС, МИД, Извршни одбор С. О. фасц. XIII, Централни одбор С.О. у Београд – СТАТУТ; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, ПРИЛОГ док. бр. 420, стр. 673-675.

Вуловић, Петар Пешић, Војин Поповић (пред рат 1912. године био је истовремено председник Извршног одбора и шеф Горског штаба источног Подвардарја), Александар Благојевић, Божидар Терзић и др. Од официра у Акцији су учествовали: Божидар Јанковић (председник „Народне одбране“), Милан Васић (секретар „Народне одбране“), Душан Туфегџић (био члан Централног одбора), Крста Смиљанић, Јосиф Костић, Добра Павловић и др.¹⁹⁸⁶

Задаци Извршног одбора у Врању били су: пребацивање чета у Стару Србију и Македонију и њихов прихват при повратку у Србију; преношење оружја, муниције и другог материјала; осигуравање постојећих и стварање нових канала преко границе; одабирање способних путовођа; одржавање везе између терена и Централног одбора, и др. Пододбори су пропагирани акцију и прикупљали помоћ у новцу и материјалу.¹⁹⁸⁷

Приликом боравка у Београду председника Извршног одбора Српске четничке организације у Врању, капетана Живојина Рафаиловића, полиција је, по налогу министра унутрашњих дела Стојана Протића, извршила претрес у његовом стану у Врању и том приликом запленила 180 пушака намењених четничким добровољцима. После овог случаја капетан Рафајловић је 4/17. јануара 1906. године дао оставку¹⁹⁸⁸ и настанио се у Београду. У знак протеста, оставке у „Централном револуционарном одбору“ дали су и његови оснивачи: генерал Јован Атанацковић, др Милорад Гођевац¹⁹⁸⁹ и др Васа Јовановић. Када је у време анексионе кризе 1908. године формирана „Народна одбрана“¹⁹⁹⁰ они прилазе овој новооснованој организацији.¹⁹⁹¹

¹⁹⁸⁶ ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 470, стр. 729-730; Исто, док. бр. 471, стр. 730; Исто, ПРИЛОГ II, стр. 749; Глигор Тодоровски, *Српска четничка организација и нејзината активност во Македонија*, Гласник на институтот за национална историја, XII-2, Скопје 1968, 181-204; В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 21-27.

¹⁹⁸⁷ В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, стр.25

¹⁹⁸⁸ ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 471, стр. 730.

¹⁹⁸⁹ АС, МИД, Извршни одбор С. О. У Врању, фасц. XIII, Др Милорад Гођевац, члан Централног одбора С. О. О-Љубомиру Давидовићу, председнику Централног одбора С. О., Београд 8/21. II 1806; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 2, (Организација српска одбрана 1906), док. бр. 24, стр. 103. Оставка прихваћена на седници Централног одбора С. О. Од 9/22. II 1906. године; Исто, стр. 103, ф. н. 13.

¹⁹⁹⁰ Народна одбрана, организација створена поводом проглашења анексије Босне и Херцеговине, а с циљем да брани народне интересе и прикупља добровољце из свих слојева народа. По завршетку анексионе кризе

На озбиљне несугласице у врху Организације Српска одбрана указује и писмо српског генералног конзула Михаила Ристића од 6/19. јануара 1906. године. „Догађаји који се дешавају у Врању и Београду пред очима Мин. Ин. дела дају ми исувише оправданих повода да мислим да се Мин. Ин. дела не односи према мени са онолико поверења колико је потребно да бих ја могао примити одговорност за успехе или неуспехе овде. У интересу је посла да влада реши ове неспоразуме на један или други начин ма и по цену мога уклањања одавде иначе скидам одговорност за све што се овде може десити.“¹⁹⁹² Ту је и чињеница да је у Скопље средином децембра додељен за „испомоћ“ за послове организације вицекоњул из Приштине Милан Ракић, који ће остати све до одласка конзула Ристића на ново опредељење – посланичко место у Букурешту.¹⁹⁹³

Задаци Извршног одбора били су да: пребацује чете на територију Турске и прихвата их при повратку у Србију; омогућава пренос оружја, муниције и другог материјала; обезбеђује сигурност постојећих и по потреби отвара нове канале; одабира способне путовође; прима шифроване поруке са терена и спроводи их надређеном Главном одбору. Врање је овим постало оперативни центар Српске четничке организације и главна карика између чета на територији Турске и Србије. Четници су из Београда или са подручја Македоније долазили до Врања, где их је прихватио Извршни одбор и смештао на имању Живојина Рафајловића и у закупљену кућу у Врању. Први полигон за обуку четника у руковању пушком, камом и бомбама била је клисура Казандол изнад Врања.

реорганизована је у правцу рада на култури. Види: Б. Богвић, *Циљеве Народне Одбране*, Београд 1934; Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 291, ф. н. 58.

¹⁹⁹¹ Видети: Ј. Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, 17; С. Краков, *Пламен четничества*, 80-82; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII до ослобођења*, Београд 1914; Алекса Јовановић, *Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије, Скопље 1937, 271-307; Алекса С. Јовановић, *Почетак српског четничког покрета у Јужној Србији и Македонији*, Књижевни југ, 1, Скопље 1929, 14-19; А. С. Јовановић, *Војвода Саватије – почетак српске четничке акције у Македонији*, Летопис Матице српске, CIV, књ. 326, св. 1-2, октобар-новембар 1930, стр. 127-144; Н. Ракочевић, *Политичке и друштвене прилике*, 324; *Историја на македонскиот народ*, II, 238-239; Г. Тодоровски, *Српската четничка организација и нејзината активност во Македонија*, 181-204.

¹⁹⁹² АСАНУ, МР, инв. бр. 14243, Преглед преписке, т. 45, стр. 186; *ДСПКС 1903–1914. књига II, свеска 2/I*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006.

¹⁹⁹³ *ДСПКС 1903–1914.*, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), прилог док. 467, стр. 725, ф. н. 184.

Оснивање „Српске одбране“ у Македонији

Након формирања Централног револуционарног одбора у Београду, и Пословног и Извршног одбора у Врању у току 1903. године, у првој половини 1904. године формирана су и два главна вилајетска одбора за Македонију: априла 1904. године у Битољу и јула 1904. године у Скопљу. У Битољски вилајетски одбор изабрани су: председник, професор Битољске гимназије Алекса Јовановић Коца, секретар, Јован Ћирковић-Чифа,¹⁹⁹⁴ управитељ српских кичевских школа Лазар Кујунџић,¹⁹⁹⁵ Саватије Милошевић,¹⁹⁹⁶ Јован Михаиловић,¹⁹⁹⁷ брестовачки прота Матеја Шуменковић,¹⁹⁹⁸ Давид Димитријевић и др.¹⁹⁹⁹ Ово су били људи који су ушли у „први ембрион

¹⁹⁹⁴Јован Ћирковић-Чифа (1871-1928), национални радник и политичар. Као учитељ је радио у Куманову, Тетову, Скопљу, Велесу и Прилепу, а 1905. године постао је референт Велешко-дебарске епархије. Био је и инспектор школа у Битољском вилајету. За време младотурског покрета, 1908-1910. године био је председник Српског вилајетског одбора у Битољу. Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, стр. 272, ф. н. 18.

¹⁹⁹⁵Лазар Кујунџић (1885-1905) радио је као учитељ у Прилепу, а касније (1902-1903) био је управитељ српских школа у Кичевском крају. Напустио је службу да би се придружио четницима, Погинуо је у борби против Турске војске и Арнаута у Великој Хочи. Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, стр. 272, ф. н. 20.

истакнути српски национални раднику Старој србији и Македонији. Завршио је турски лицеј Галатасарај

¹⁹⁹⁶Саватије Милошевић–Сава Милићевић (1875-1905), каснији војвода Косовац. Добровољно се јавио да убије Александра и Драгу Обреновић у завери 1903. године. Од лета 1903. године, кад се после мајског преврата вратио из избеглиштва, био је дијуриста-писар Конзулата у Битољу под именом Сава Милићевић, где чека поништење одлуке старог режима о његовом хапшењу; затим је писар Конзулата у Приштини, додељен у Битољ, те разрешен и те дужности, да би се посветио четовању. Један је од главних агитатора и организатора покрета у битољском, поречком и кичевском крају и оснивача Битољског одбора. Погинуо је маја 1905. године заједно са Лазаром Кујунџићем код Велике Хоче. Алекса Јовановић, *Војвода Саватије–почетак српске четничке акције у Македонији*, *Летопис Матице српске*, CIV, књ. 326, св. 1-2, октобар-новембар 1930, стр. 127-144; С. Краков, *Пламен четничтва*, стр. 101-109; Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, стр. 272, ф. н. 15.

¹⁹⁹⁷Јован Михаиловић, писар конзулата у Битољу, национални борац, начелник Министарства иностраних дела. Откупио је и обновио кулу у Великој Хочи, у којој су погинули Лазар Кујунџић и Саватије Милошевић и остали чланови њихове чете. Антоније Тодоровић, *Револуционарна акција српског народа у Турској од 1904-1912. године*, Мешовита грађа, XXVIII, приредила Биљана Вучетић, стр. 271, ф. н. 16; *Календар Вардар*, 25/1937, стр. 46-52, и 3; ”Спомен – кула са костурницом Војводе Лазара Кујунџића и његових другова”, *Календар Вардар* за 1937. годину, стр. 53-64)

¹⁹⁹⁸Матеја Шуменковић (1886-?) потиче из старе српске породице из околине Охрида. После завршене Светосавске школе радио је као учитељ у Боровцу све до 1925. године, кад је пензионисан. Јован Пејин, *Национални и културни радници из Старе Србије*, Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата, 2, Београд 1998, 169.

¹⁹⁹⁹*ДСПКС 1903–1914.*, књ. II, додаток 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), стр. 150, ф. н. 31; Исто, док. бр. 62, стр. 197; Алекса Јовановић је написао да је одбор у Битољу формиран од мештана, младих људи и просветних радника крајем марта 1904. године. Он је истицао разлику између Главног одбора у Београду и битољског одбора у томе што је овај последњи „на свом терену извршио детаљну организацију покрета“,

революционарне организације“ у Битољу и који су се заклели „да ће од владе Србије тражити, да српски народ у Турској наоружа, да би се бранио и светио“.²⁰⁰⁰

Након оснивања одбора у Битољу Михаило Ристић је отишао у Скопље, где је „стање духова било очајно“.²⁰⁰¹ У то доба се у Скопљу налазио и професор гимназије Бодан Раденковић.²⁰⁰² „Кад смо чули шта је у Битољу учињено једнодушно смо прихватили сви који смо се са тим упознали. Таква једнодушност се ретко у животу сусреће, а разумљива је јер је стање било бити или не бити. Бирала се смрт. Смрт овако или смрт у одбрани и одмазди. Природно је да се пре ова друга изабере. Изврши се организација и заклетва извесног броја нас управитеља и истакнутих учитеља. Одлуку нашу саопшτισмо Генералном конзулу Србије у Скопљу пок. Михаилу Ристићу.²⁰⁰³ Покојни Ристић прими то као једну жељу, мишљење или предлог. Но кад му је скренута пажња, да ми од овога одустати нећемо покојни Ристић нам рече: „Па Ви подносите Србији неку врсту ултиматума“, неко му од нас, мислим покојни Давид Димитријевић, тада управитељ школа у Велесу, рече: „Или ће нам се ово усвојити или

док се организатори из Београда „чак нису ни потрудили да тај терен обиђу, као радознали путници у циљу да се упознају са народним представницима и, што је главно, да свој покрет усмере према неодољној народној потреби“. Јовановић овом одбору приписује заслугу за наоружавање прве чете коју је у Пореч довео војвода Мицко Алексић–Павловски априла 1904. године. Видети: Алекса Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, Скопље 1927, 279-280; Исти, *Војвода Саватије – почетак српске четничке акције у Македонији*, 128; Слободан А. Јовановић, *Почетак српског четничког покрета у Јужној Србији и Македонији*, Књижевни југ, Скопље 1929, 1, стр. 14-19; Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 265-305.

²⁰⁰⁰ Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 272.

²⁰⁰¹ АС, МИД, Преглед преписке, И. О. Т. 8, стр. 30, писар конзулата у Скопљу Божидар Љубишић-шефу Конзуларног одељења МИД Србије Јовану М. Јовановићу, Београд 12/25. XII 1904.

²⁰⁰² Бодан Раденковић (1874-1917), истакнути српски национални радник у Старој Србији и Македонији. Завршио је турски лицеј Галата Сарај, радио као наставник у српским школама у Цариграду и скопљу. Од 1905. године је био секретар Скопске митрополије. Један од организатора четничког покрета у Македонији. Од 1908. године био је председник Српске демократске лиге у Турској. Био је међу оснивачима тајног друштва „Уједињење или смрт“. Осуђен је на Солунском процесу и умро је у затвору. Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, стр. 272, ф. н. 21.

²⁰⁰³ Михаило Ристић је био конзул у Скопљу у два наврата: 1896-1898, и 1903-1906. године. По други пут конзулску дужност у Скопљу практично почео 21. августа 1903. године јер је тога дана писмом обавестио овако министра иностраних дела: „Имам част извести да сам данас примио управу над овим генералним конзулатом од г. М. Марковића, генералног конзула.“ Видети: АС, МИД, ПП, 1903, V/1, пов. бр. 1209, Михаило Ристић–МИД-у, 8/21. VIII 1903; М. Станић, *Михаило Ристић, Свештеници са којима сам радио*, стр. 91, ф. н. 72. Опширније о конзулу М. Ристићу видети у овом раду, поглавље 1, стр. 78, ф. н. 173.

Србија нек абдицира на Стару Србију и Мађедонију, а ми ћемо изгинути као Срби како ми знамо“, пише Антоније Тодоровић у својим меморима.²⁰⁰⁴

Када је чуо овај одлучан став управника и одабраних учитеља српских школа у да желе да формирају Главни одбор Српске организације за Стару Србију и Македонију у Скопљу, Михаило Ристић је првим возом отишао у Београд да то влади саопшти. Влада је по том питању држала две седнице, од којих је једна била под председништвом краља Петра. После више дискусија, краљ Петар је рекао „Па да пробамо“ и онда се влада сложила са формирањем наведених одбора.²⁰⁰⁵

Јула 1904. године завршено је формирање Главног одбора за Стару Србију и Македонију у Скопљу.²⁰⁰⁶ У Скопски вилајетски одбор ушли су: председник Богдан Раденковић, чланови лекар др Михаило Шушкаловић, генерални конзул у Скопљу Михаило Ристић – Микица, прота Стеван Димитријевић,²⁰⁰⁷ кројач европског одела Михаило Манчић, професор Светозар Томић и др.²⁰⁰⁸ Битољски и Скопски одбор такође су се потчинили Централном одбору, као и њихови пододбори у Куманову,²⁰⁰⁹ Прешеву (Василије Трбић), Велесу, Дебру, Охриду, Кичеву (поручник Ђока Влајковић), Поречу (поручник Војислав Танкосић) и Дримколу.²⁰¹⁰ У срезовима

²⁰⁰⁴Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 272-273.

²⁰⁰⁵ Исто, 271-273.

²⁰⁰⁶АС, МИД, Преглед преписке, И. О. Т. 12, стр. 47, писар конзулата у Скопљу Божидар Љубишић-шефу Конзуларног одељења МИД Краљевине Србије Јовану М. Јовановићу, Београд 7/20. II 1905.

²⁰⁰⁷Прота Стеван Димитријевић, активни национални радник, ректор Призренске богословије од 1895-1903. године, професор Скопске гимназије, па затим Прве мушке гимназије у Београду 1903. године. Враћен је у Скопље 18/31. августа 1904. године и постављен за директора Скопске гимназије, да би лакше радио на пословима Српске организације. Зорица Малеш, *Прота Стеван Димитријевић, Божји анђео за Јужну Србију*, Београд 2002, стр. 35; Миле Станић, *Грађа о српским школама на подручју Скопског конзулата 1905. године*, 67; Миле Станић, *Михаило Г. Ристић – свештеници са којима сам радио*, 91-92.

²⁰⁰⁸*ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, стр. 237, ф.н. 70; АЈ, фонд Станнислав Кракова, омот 6, блок 7; Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 271-272; Исти, *Богдан Раденковић*, 61-62; А. Јовановић, *Војвода Саватије – почетак српске четничке акције у Мађедонији*, *Летопис Матице српске*, CIV, књ. 326, св. 1-2, октобар-новембар-децембар 1930), 136- 137, С. Краков, *Пламен четништва*, 98, 152.

²⁰⁰⁹Кумановски одбор сачињавали су: Анастасије Петровић (поп Ташко Петровић), прота, убијен почетком 1905. године. После њега Јован Тасић, Лазар Божовић (до одласка у ИО у Врању) и учитељ Антоније Тодоровић (Шарпланинац). Видети: С. Краков, *Пламен четништва*, Београд 1930, 183-188.

²⁰¹⁰До краја 1904. године изграђена је организација у Прешевској, Кумановској, Кривопаљаначкој, кази, пределу до Криве реке у Кратовској кази, у Скопској Црној Гори (Прота Стеван Димитријевић), Поречу

Гостиварском и Тетовском није била организована Српска организација, зато што је „у тим крајевима било доста Арнаута па је за акцију било теже, а сем тога и Бугарска Маћедонско-Одринска организација исто је тако показивала слабију акцију“. Но и поред тога војвода Цане Марковић²⁰¹¹ је извесно време крстарио у та два среза и радио.²⁰¹²

Почетна и кључна ћелија Српске револуционарне организације је, због слабости Срба у варошима, било организовано село, на чијем је челу стајао месни одбор. Месни одбори су постављали притајену локалну власт, којој су морали да се покоре сви подручни становници.²⁰¹³ Сеоски одбор су чинили председник, секретар, благајник и војвода. Села која су била подељена на мале мала су и махалске часнике, то јест, подвојводе или десетаре.²⁰¹⁴ Сеоски одбори су имали и своје курире, који су били у вези са куририма других села, тако да је одоздо навише, изграђена солидна курирска служба.²⁰¹⁵ Дужност месног одбора била је да све становнике места уведе у Организацију и обучи их за службу рејонским четама, врши локалну и судску власт над суседима-члановима. Свако организовано село имало је своју благајну, такозване металичке

(поручник Војислав Танкосић), Прилепском пољу (Саватије Милошевић) и на Бабуни. Видети: *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, Додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), стр. 239; Нужно је напоменути да је наведени документ из јуна 1905. године али пошто сумира успехе Ђорђа Симића који су након Чelopeка (априла) због турских потера били веома ретки може се узети као преглед постигнутих успеха у априлу. До фебруара 1905. године у Поречу је Бугарима остало само село Локвица. На Бабуни и у Прилепском пољу 13 села било је јавно у Српској организацији, 23 села очекивала су још српских чета да се потпуно одвоје од Бугара а тајно су била у Организацији, примала и снабдевала српске чете. *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, Додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), стр. 120-121, 136; М. Степановић, *Срби и Бугари у прошлости и садашњости*, Београд 1913, 86, 90; Станислав Краков, *Пламен четничества*, 91-92, 98, 103-105, 136-139, 152; Ј. М. Поповић, *Неимари Југославије*, Београд 1934, 403; П. Блажарић, *Мемоари*, Лепосавић 2006, 35-38; Б. Вучетић, *Богдан Раденковић*, 62.

²⁰¹¹ Цане Марковић је српски четнички војвода. Био је бугарски војвода, али је после масакра у селу Кокошињу прешао на српску страну.

²⁰¹² Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 279.

²⁰¹³ В. Трбић, *Мемори, Казивања и доживљаји војводе великог (1898-1912)*, књ. 1, 83.

²⁰¹⁴ *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, Додатак 1, (*Организација српска одбрана 1903-1905*), док. бр. 139, стр. 284-288; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, Додатак 2, (*Организација српска одбрана 1906*), док. бр. 110, стр. 127. Често је револуционарни председник истовремено био и кмет, то јест представник села пред властима. В. Трбић, *Мемоари, Казивања и доживљаји војводе великог (1898-1912)*, књ. 1, 77.

²⁰¹⁵ *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 2, (*Организација српска одбрана 1906*), док. бр. 84, стр. 127.

касе (по ситном новцу металику), у које је улазио новац од глоба²⁰¹⁶, пресуђиван од стране месног суда, и мали месечни прилози. Њоме је руководио месни одбор, односно благајник, утروشак је контролисао рејонски војвода. Сеоске благајне представљале су црни фонд, из кога су у случају хапшења сељана, плаћана њихова издржавања у затворима, подмићивани турски чиновници и плаћени адвокати.²⁰¹⁷ Ауторитет власти месних одбора одржаван је преко сеоских и рејонских чета. Другим речима, сеоске чете су представљале извршну власт месних одбора.

Организација је дакле, од лета 1903. до јула 1905. године формирала одборе на нивоу села, казе, санцака и вилајета, укључивши тако у своју мрежу безмало све Србе у турској јужно од Шар-планине.²⁰¹⁸

Крајем 1904. године Аксентије Бацетовић Рујанац-Бацета²⁰¹⁹ одређен је од стране министра иностраних дела Пашића да организује заграничну оружану акцију. Радећи директно по налозима министра Пашића постао је главни организатор четовања и преноса оружја.²⁰²⁰ Повереник Просветно политичког одељења и његових шефова, Светислава Симића и Јована Јовановића-Пижона, Саватије Милошевић крстарио је линијом Приштина–Скопље–Битољ–Врање, реформишући и уређујући

²⁰¹⁶ Глобом од 13 турских лира казнио је војвода Крста Ковачевић сеоског четника јер је изгубио пушку. *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 3, (Организација српска одбрана 1907)*, док. бр. 162. Податак је наведен да би се стекао увид у солвентност металичких касе. Тринаест лира била је значајна сума у оно време. Павле Блажарић, "Мемоари", Лепосавиће 2006, 77.

²⁰¹⁷ АС, МИД, Конзулат у Скопљу, фасц. 48, пов. бр. 18, Ж. Балугџић–српском конзулу у Битољу, Ј. Михаиловићу, Скопље 1/ 13. марта 1908; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 448, стр. 705; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 2, (Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 16, стр. 87-91; док. бр. 110, стр. 283-287; док. бр. 127, стр. 317-334; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 3, (Организација српска одбрана 1907)*, док. бр. 85, стр. 247-249.

²⁰¹⁸ Јула 1905. поред два вилајетска постојали су одбори у Куманову, Велесу, Прилепу, Кичеву, Пречу, Дримколу, Крушеву, Дебру и Охриду. *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 264; Последња три одбора су више били одразамбиције Организације него што су заправо функционисала. Српске чете никада нису отишле јужно од Битоља, нити западно од Дримкола, у коме су само обилазиле српска села. У крушевском, охридском и дебарском крају (ако се изузме Дримкол у охридском крају, који је имао свој одбор, и Мала Река у дебарском крају, где акције није било) српске заједнице су биле занемарљиве и нису прелазиле број од неколико десетина људи.

²⁰¹⁹ Аксентије Бацетић Рујанац-Бацета, велики противник Обреновића и присталица Карађорђевића, личност бурне бунтовничке прошлости, са искуством у револуционарном раду и познанствима. У ово време био је запослен као службеник у Благајничком одсеку Министарства иностраних дела. *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 46, ф. н. 45, стр. 173; Исто, док. бр. 62, стр. 195-198.

²⁰²⁰ *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 67, 92, 118, 132, 187, 240, 247.

делатности тамошњих одбора.²⁰²¹ Он је, по инструкцијама Јована Јовановића, реструктурирао Битољски одбор и у свему га потчинио Скопском одбору.²⁰²² У Скопском одбору главну реч имали су конзул Михаило Г. Ристић и његов сарадник Богдан Раденковић. Одлука да новац Приштине и Битољу иде преко Скопља и коначно је означила превласт Министарства иностраних дела. Тако је целокупна мрежа Организације на терену функционисала по замислима Министарства и Конзуларног одељења у Београду.²⁰²³

Разочаран како у „неповерење Централног одбора према њему“ тако и у „лабаве односе и везе са локалним пододборима“, Битољски вилајетски одбор С.О. обратио се 1/14. јуна 1907. године Централном одбору С.О. саопштавајући му „или да ово стање у року од десет дана поправи или да сматра да овај одбор и не постоји“.²⁰²⁴ И Конзулат Краљевине Србије у Битољу се званично обратио Министарству иностраних дела Краљевине Србије са предлогом да се укине Вилајетски Битољски одбор С. О, саопштавајући да „Конзулат би у том случају радио у унутрашњости преко просветн. радника, а у Битољу преко 2-3 повереника за које публика не мора ни да зна који су. ... Овде ми не само да можемо да будемо без одбора него ми треба да будемо без одбора. Досадашње искуство показало нам је само штете од одбора; јер чланови који су махом наставници забораве шта им је главни посао, те хоће да се мешају и у оно што апсолутно није њихов посао.“²⁰²⁵

²⁰²¹ ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 62, стр. 195-198; Исто, док. бр. 63, стр. 198-199; А. Јовановић, *Војвода Саватије*, 136-137, Б. Вучегић, *Богдан Раденковић*, 61-62; С. Краков, *Пламен четништва*, 98, 152.

²⁰²² ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 67, стр. 202-203.

²⁰²³ ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 2, (Организација српска одбрана 1906), док. бр. 67, 92, 118, 132, 187, 240, 247.

²⁰²⁴ АС, МИД, СПА, 1907, фасц. II, дос. 6, пов. Прилог док. ПП бр. 505, Битољски вилајетски одбор С.О.-Централном одбору С.О. у Београду, Битољ 1/14. VI 1907; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 3, (Организација српска одбрана 1907), Прилог док. бр. 205, стр. 363.

²⁰²⁵ АС, МИД, СПА, 1907, фасц. II, досије 6, пов. ПП бр. 505, Конзулат у Битољу-МИД Србије, Београд 1/14. VI 1907; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 3, (Организација српска одбрана 1907), док. бр. 205, стр. 362.

У пролеће 1905. године дошло се на идеју оснивања Горског штаба, односно чете која би имала права да другим четама наређује.²⁰²⁶ Формирана су два Горска штаба за Источно и Западно Повардарје (односно леву и десну страну Вардара), на Козјаку²⁰²⁷ и у Поречу.²⁰²⁸ Први шефови Горских штабова били су капетан (доцнији пуковник) Илија Јовановић²⁰²⁹ у источном и капетан Сретен Рајковић у западном Повардарју.

²⁰²⁶ АС, МИД, СПА 1905, фасц. дос. 2, док. бр. 56, Аксентије Бацетић Рујанац-Бацета-Одбору С.О. у Врању, Дубочица 8/21. IV 1905; ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 183, стр. 369-370; АС, МИД, СПА 1905, фасц. I, дос. 2, док. бр. 58, Аксентије Бацетић-Бацета-Одбору С.О. у Врању, Високо 10/23. IV 1905; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), док. бр. 186, стр. 371-373.

²⁰²⁷ Први Горски штаб успостављен је у Источном Повардарју на шумовитој планини Козјак. Ова планина је, све време трајања борбе за ослобођење од Турака, обезбеђивала релативну безбедност српским четама. Истовремено турска војска и бугарске чете су избегавале да њоме пролазе. Преко манастира Св Прохор Пчињски одржавана је веза са Врањем. Игуман манастира Владимир и његов епитроп (управник манастирских имања) Недељко Ковачевић, благовремено су обавештавали Горски штаб о кретању и намерама непријатељских чета, крили оболеле и рањене четнике преобучене у калуђерске ризе и у неким потребама допуњавали истрошене четне залихе. Шефови горског штаба у Источном Повардарју били су: капетан (доцније пуковник) Илија Јовановић-Пчињски, Аксентије Бацетовић-Бацета, Војислав Танкосић, мајор (доцније пуковник) Војин Поповић-војвода Вук, капетан Михаило Ристић-Џервинац, мајор (доцније пуковник) Алимпије Марјановић Овчеполски, Александар Благојевић-Кочански и Светозар Ранковић. Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 279. ф. н. 40; В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 49-52.

²⁰²⁸ Дана 8. априла 1905, чете првог Горског штаба Западног Повардарја капетана Сретена Рајковића-Рудничког и новоименованог војводе Јована Стојковића-Бабунског, прешли су границу. Обе чете су имале 35 људи и биле су наоружане српским брзометкама и бомбама. После петнаестак дана прешли су Вардар преко моста код Зеленикова. Посебан проблем прековардарских чета била је савладавање природне препреке Вардара; нарочито када га је набујалог било немогуће прегазити, а Турци су контролисали мостове. Ово је, приликом свог доласка, капетан Рајковић решио на оригиналан начин; са четницима се притајио у близини моста код Зеленикова, а групу сељака упутио један километар низводно да пуцњавом изазову метеж. Турска посада је напустила мост да провери шта се дешава, а Рајковић је са четницима прешао преко моста. Касније, Вардар је прелажен чамцима код Новог Села у Велшкој кази (срезу). Капетан Рајковић је крајем априла 1905. године формирао Горски штаб у Поречу, који је као седиште штаба био најпогоднији из два разлога: а) у њему није било колских путева, па је транспорт веће тежине обављан на магарцима и брдским коњићима, због чега је турска војска у њега нерадо улазила и б) од 40 поречких села, само је Локвица била бугарска; зато су Пореч и бугарске чете избегавале. У Западном Повардарју шефови су били: капетан Сретен Рајковић-Руднички, Панта Радосављевић-Дунавски, Павле Блажарић-Бистрички, Душан Димитријевић-Брђанин, Сава Петковић-Грмија, Маринко Алексић-Маша, Никола Јанковић-Косовски и поручник Недељковић-Расински. Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 279. В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 49-52.

²⁰²⁹ Поручник Илија Јовановић (1876, околина Врања – 3. XI 1912, војна болница у Београду) кажњен је због убиства. Док се лечио од туберкулозе у Опатији упознао је Николу Милојевића, који је прикупљао добровољне прилоге за српски покрет у Старој Србији и Македонији, и прикључио се тој акцији. Када су прикупили приличну своту, познаник се без трага изгубио а полиција је саслушала Јовановића и протерала га у Србију. Вратио се у свој гарнизон Алексинац, избегавао друштво и оно њега као осрамоћеног. Када је видео Марјановића у Алексинцу, није му пришао, него је отишао по леволвер, и, без објашњења, убио га. Војни суд за офицере га је осудио на затворску казну, али је по својој молби ради укључивања у четничку акцију и на предлог министра војног ђенерала Путника, помилован Указом од 10. X 1904. (СВЛ, бр. 36/ 17.

Овим су рејонске војводе дошле под команду шефова горских штабова и тиме је поред одбора створена још једна важна институција револуционарне власти на терену која је за задатак имала да координира акцију рејонских војвода.

Шефови Горских штабова пажљиво су бирани међу младим официрима, који су желели да учествују у Акцији.²⁰³⁰ Њихов посао био је изузетно напоран и одговоран. Они су представљали неприкосновену власт на свом подручју, решавали спорове, надгледали и усаглашавали рад чета, издавали упутства и наређења рејонским војводама,²⁰³¹ такође, са својим четама, често су учествовали у борбама. С обзиром на величину терена који су покривали, свакодневна напорна пешачења, честа коначења на земљи (по пећинама и шумама), многи су, већ после неколико месеци борављења на терену, потпуно исцрпљени, замењивани. Често се дешавало да, по повратку са терена, о трошку одбора, оду на бањски или климатски опоравак. Рањене и оболеле четнике на терену, које нији било могуће пребацити у Србију, лечили су сеоски видари, а када је било могуће и др Михаило Шушкаловић у просторији скопског Генералног конзулата, која је служила као илегална четничка болница. Такође, четници су лечени у интернату Српске гимназије у Скопљу. Посебну улогу у збрињавању оболелих, рањених и четника онеспособљених за било какав рад имала су хуманитарна друштва, од којих су се нарочито истицала „Коло српских сестара“ и „Српска браћа“²⁰³²

X 1904, стр. 747–748) и упућен у Стару Србију где је постављен за шефа првог четничког штаба (Горског штаба за Источно Повардарје). Умро је као капетан I класе. Лист Војска оправдавао је његов злочин (бр. 39 до 51 из 1904) јер му је на терену, због учињеног убиства, рушен ауторитет од сарадника. Један је од оснивача и члана Врховне централне управе организације "Уједињење или смрт". В. Ј. Иветић, *Политичка улога министара војих Краљевине Србије од 1903. до 1914. године*, стр. 42, ф. н. 88; Шире видети у његовој биографији: СБР, књ. 4, стр. 508 – 509.

²⁰³⁰ Шеф горског штаба обавезно је одређивао заступника, који га је у одсуству замењивао. Заступник је тада преузимао сва права и обавезе шефа.

²⁰³¹ У упутствима и наређењима рејонским војводама шеф Горског штаба је упозоравао на опрезност приликом преласка границе и даљег кретања кроз турску територију, „уз пут при прелазу да мештане ободравате и лепим српским и братским понашањем придобијате што више уз нас“, а „Бугаре и шпијуне села смртно казните чим их ухватите“, захтевао строгу дисциплину и најстрожије забрањивао „пијанство и насртање на жене и њихову част“, о начину снабдевања четника храном, вођењу евиденција о потрошеном новцу и др. АС, МИД, Извршни одбор С.О, фасц. IX, Шеф Горског штаба Скопског-војводи малешком, б.м., 8/21. III 1906; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906)*, Прилог 1 док. бр. 50, стр. 182-183.

²⁰³² Друштво „Српска браћа“ је друштво основано у Београду јануара 1905. године под председништвом Голуба С. Јанића. Поред њега највиђенији чланови били су Никола Спасић и Јосиф Студић. Задатак Друштво „Српска браћа“ је био да помаже национални покрет у Старој Србији и Македонији и да пружа

О понашању на терену непосредних учесника акције писани су извештаји, тзв. кондуит-листе. О свом раду на терену, шеф горског штаба је обавезно подносио писмени извештај. О четницима кондуит-листу је водио њихов војвода, за војводе је надлежан био шеф горског штаба, који је процењиван од надлежног теренског одбора. Све кондуит-листе слате су Извршном одбору, који их је прослеђивао Централном, од кога их је преузимала Врховна власт.²⁰³³

Због начина понашања на терену, шеф Скопског Горског штаба, Михаило Ристић-Џервинац наредио је да се Ђорђе Скопљанче повуче са терена и о томе обавестио Извршни одбор у Врању.²⁰³⁴ „Српска браћа“ Извршни одбор у Врању је 22. децембра

моралну и материјалну помоћ угроженом српском народу. Да би друштво „Српска браћа“ овај задатак што потпуније извршило и „да би се могла што већа контрола вршити над овим људима из Старе Србије и Македоније који овде живе а на дому помажу непријатељима српске народности – потребна је и помоћ подручних Вам органа. Та помоћ би се састојала у томе што би начелници округа помогли стварање пододбора „Српске браће“ у унутрашњости и уписивање свих Срба из Старе Србије и Македоније који се у њиховом округу налазе“ пише министар иностраних дела Краљевине Србије председнику Министарског савета и министру унутрашњих дела Краљевине Србије и моли га да нареди окружним начелницима којима ће се у најкраћем времену послати имена повереника Гл. Одбора Срп. Браће који ће по Србији путовати ради стварања пододбора.“ АС, МИД, ППО 1905, Д-ред 392, ПП бр. 2257, МИД Србије–Председнику владе, Београд 26. VI/9.VII 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), прилог док. бр. 267, стр. 483.* Друштвоје своје активности финансирало из чланарине и добровољних прилога. Редовни и највећи приложник била је „Београдска задруга“, пре свега захваљујући Луки Ђеловићу. Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 291, ф. н. 59.

²⁰³³ АС, МИД, СПА, фасц. I, док. бр. 58, Аксентије Бацетић-Рујанац–Извршном Одбору С.О., Врање 10/23. IV 1905; АС, МИД, Преглед преписке, И. О. у Врању, Т. 19, 74, Горски штаб С. О. – Извршном одбору С.О., Врање 14/27. IV 1905; В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 49-52; Од краја 1906. године шефови горских штабова имали су право да између својих четника постављају четовође, уз накнадно тражење потврде од стране Централног одбора. *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 2, (Организација српска одбрана 1906)*, Записници седница Пословног и Извршног одбора у Београду 16/29. XI 1905. до 22. XII/4. I 1907, стр. 667.

²⁰³⁴ Понашање војводе Ђорђа Скопљанца изазвало је притужбе, па се тражила истрага над њим и евентуално смењивање. Храброст и организаторске способности му нису оспораване, па су Скопски одбор С.О. и Конзулат били спремни да у целој ствари виде само лични сукоб и нетрпељивост између војвода Ђорђа и Михаила Ристића-Џервинца, који су иначе били кумови. *ДСПКС 1903-1914, књига II, свеска 2*, приредили Љ.Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006, док. 241; Конзулат је тражио да он настави рад и према Овчем пољу и Вардару а у исто време и да Кумановски крај одржава у досадашњем запту. Страх од њега толико је овладала свуда ... да га чак са респектом помињу и по Овчем Пољу, том до сада неприступачном крају за нас... За одржање ових крајева Скопљанче је без замене... Присуство Скопљанца је у стању да одбије сваки бугарски насртај, да их врати онамо одакле су дошли.“ Отворен сукоб између њега и Џервинца и евентуална смртна казна над њим били би фатални за цео дотадашњи рад. „Ако је крив њему нек се суди у кад се врати у домовину. Док не заврши оно што је започео, њега треба оставити овде“. *ДСПКС 1903-1914, књ. II, св. 2*, док. 241; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 2, (Организација српска одбрана 1906)*, стр. 435, ф. н. 92; Цео документ о оптужбама против Скопљанца видети у: *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 2, (Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 72. и 73.

1906/3. јануара 1907. године проследио је овај извештај Централном одбору С.О. у Београду, обавештавајући га како планира поступити у два могућа случаја везана за овај догађај: 1. Ако се Ђорђе са четом врати са терена њему ће овај одбор саопштити да је враћен за то, што за неко време мора настати затишје у нашим заграничним пословима. Његове четнике ће или задржати и даље употребити или ће их распустити, а њега послати у Београд, јер би било незгодно да се задржава у Врању у близини границе. 2. Ако се Ђорђе не врати Извршни одбор упутиће Џервинца на терен и препоручиће му да покуша на леп начин да га са терена склони, а онда ће се са њим поступити као у тачки 1.²⁰³⁵

Међутим, било је и случајева када су шефови грских шатабова показивали своју неодговорност. Најдрастичнији пример који смо пронашли било је понашање шефа прековардарског Горског штаба (десна обала Вардара) Николе Јанковића-Косовског и његовог помоћника коњичког поручника Душана Димитријевића-Брђанина. Након међусобних свађа и оптужби око проневере новца²⁰³⁶ обојица су напустили своје чете у Поречке крајеве не предавши никоме дужност и 6/19. јуна 1906. године дошли у Скопље. Пошто су одбили захтев Одбора у Скопљу да се врате у своје чете у Пореч, на предлог Скопског одбора С.О. Никола Јанковић, дотадашњи чиновник Министарства иностраних дела је већ 12/25. јуна отпуштен из службе, неколико дана касније отпуштен је из Министарства војног и коњички поручник Душан Димитријевић.²⁰³⁷

Јула 1905. године Српска одбрана је добила Правила (статут), која су имала 34 члана.²⁰³⁸ Првим чланом Правила Српска одбрана је добила нови званични назив Тајно удружење „Српска одбрана“. У овим правилима, у којима се примећује утицај ставова Министарства иностраних дела, понавља се као основни циљ борба против непријатеља српства, истим средствима којима и „непријатељ“ напада, с тим што се у

²⁰³⁵ ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 2, (Организација српска одбрана 1906), док. бр. 274, стр. 575-576.

²⁰³⁶ ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 2, (Организација српска одбрана 1906), док. бр. 125, стр. 308-311.

²⁰³⁷ АС, МИД, Извршни одбор С. О., фасц. XIII, Прилог док. бр. 374, Председник скопског одбора С.О. – секретару Централног одбора С. О., Скопље 9/22. VI 1906; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 2, (Организација српска одбрана 1906), Прилог док. бр. 108, стр. 279-280; АС, МИД, Извршни одбор С.О., фасц. XIII, док. бр. 452, Централни одбор С.О.–Николи Пашићу, Београд 6/19. VII 1906; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 2, (Организација српска одбрана 1906), прилог док. бр. 130, стр. 337-338.

²⁰³⁸ Правила Тајног удружења Српска одбрана штампана су у Београду крајем фебруара 1905. године, односно 4 месеца пре него што је извршена реорганизација Српске организације. АС, МИДС 1905, СПА, фасц. 1, дос. 8, пов. бр. 427, док. бр. 6, Факсимил признанице; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 160-163; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905), прилог док. бр. 134, ф. н. 87.

овим правилима име непријатеља изричито не наводи, по чему се осећа утицај дипломатског пера (члан 2.).²⁰³⁹ У трећем члану Правила наведено је да ће Удружење „поред бриге о одбрани припремати народ за ослобођење од садашњег тешког и несносног стања и то путем еволуције, потпомагаће извођење реформама стално ће радити на груписању Српског живља и на његову културном и економском напредовању.“ У четвртном члану је изражено очекивање од султана и великих сила да обезбеде миран живот, правилно и слободно напредовање српском народу у Турској, или ће у противном Удружење прибећи револуцији као средству за ослобођење.

Члан 5. предвиђено је да удружењем управљају два одбора: један у Старој Србији а други у Македонији (организација у Србији се не спомиње, извесно са намером да се покрет званично представи као самостални покрет Срба из Турске). Ова два одбора изабраће и један Горски штаб чији ће припадници бити стално под оружјем и у гори.²⁰⁴⁰

Члан 6. предвиђа да се у свакој кази установи по један пододбор, у свим местима по један месни одбор са потребним бројем чланова.

У члану 7. наведено је да се Удружење издржавало од добровољних прилога и месечних улога чланова (разумљив је разлог што није наведен начин финансирања из државних кредита, какав је био онај од августа 1904. године).

Структура и дужности нижих инстанци – одбора и пододбора, исти су као и у статуту из 1903. године. Новина је то што је уведен Горски штаб, који представља извршни орган одбора, вилајетских и оних на нивоу казе, који у договору са њим решавају сва организациона питања. Горски штаб је поред извршних дужности имао и обавезу ревизије чета. Обилазио је месне тајне и активне чете и старао се о њиховој будности, дисциплини (чланови 8-14).

У члановима Правила од 15. до 19. наведене су дужности извршних органа, а у члановима 20. и 21. наведене су дужности свих Срба у старој Србији и Македонији.

²⁰³⁹У Министарству иностраних дела свакако су имали у виду изгледе на предстојећи политички уговор са Бугарском који ће бити закључен 5/18. јула 1905. године. *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905),* прилог док. бр. 134, ф. н. 131.

²⁰⁴⁰Места седишта наводе се као тајна, мада је било опште познато да су у питању Скопљеи Битољ. Што се тиче горских штабова, од пролећа 1905. постојала су два штаба, за Источно и ЗападноПовардарје. У статуту се наводи само један штаб. АЈ, Збирка ЈЛП, - 80, кут. 23, лист 241-245; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, 160-163; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905),* прилог док. бр. 134.

Члан 22. предвиђа да је начин општења усмени, изузев када то није могуће може се користити и шифровано писмо. Члановима од 23. до 32 предвиђене су казне за одређене преступе и начини њиховог изрицања. Чланом 33. предвиђено је да сви одбори, пододбори и Горски штаб имају своје печате. У члану 34. пише „удружење ће ступити у споразум са свим одборима Старо-Србијанаца и Маћедонаца у Србији и ван ње ради постигнућа својих циљева“.²⁰⁴¹

Чланови Правила (статута) од 14. до 34. Представљају и правилник српских чета. Састављеност статута и правилника,²⁰⁴² као и чињеница да је Горски штаб који је постојао већ годину и по дана, накнадно унесен у статут, говори о револуционарном неискству и неразрађености Организације. Много тога радило се у ходу и на основу стицаног искуства.²⁰⁴³

Овим је 1905. године Српска четничка организација добила коначну организациону форму.²⁰⁴⁴ Антоније Тодоровић закључује да је Српску организацију „створила и водила наша национална интелектуална елита, и то не само на терену него и у Србији. У Јужној Србији, учитељи, професори, свештеници и дипломатски чиновници Србије и најбољи домаћини сачињавали су тај мисаони штаб организације. У Србији пак Министарство спољних послова са другим националним организацијама:

²⁰⁴¹ Исто.

²⁰⁴² Војводи Павлу Младеновићу послата су средином јуна 1905. године правила – статут, заједно са наређењима и признањем војводстава. Данчо Зографски, *Австриски документи за историја на македонски народ 1905–1906, том 1.*, Скопје 1977, бр. 46.

²⁰⁴³ Паралелно са теренским статутом (правилима) Министарство иностраних дела је 23. XII 1905/6. I 1906. године начелствуу Врању предало и ноту о новој структури српске и Централни одбор у Краљевини Србији. У Србији су постојали Врховна управа и Централни одбор Београду, Извршни одбор у Врању, са своја два пододбора, на самој граници *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 264, 467, 470. Позваност одбора у казама на револуционарне послове уносило је збрку у рад Организације, а питање снабдевања чета од стране разних одбора, то јест питање њихових надлежности, доводило је до тога да чете по месец дана иду босе и голе. Војвода Јован Бабунски је збрку око одборских надлежности и њену последицу по опремљеност чета изразио изреком: „Детеодповише оцева без капу иде“, *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 3, (Организација српска одбрана 1907)*, док. бр. 54, стр. 153-155.

²⁰⁴⁴ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији*, 17; С. Краков, *Пламен четничтва*, 80-82; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII до ослобођења*, Београд 1914; Алекса Јовановић, *Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, 271-307; Исти, *Почетак српског четничког покрета у Јужној Србији и Маћедонији*, 14-19; Исти, *Војвода Саватије – почетак српске четничке акције у Маћедонији*, 127-144; Н. Ракочевић, *Политичке и друштвене прилике*, 324; *Историја на македонскиот народ, II*, 238-239; Г. Тодоровски, *Српската четничка организација и нејзината активност во Маћедонија*, 181-204; В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 21-27.

Народном одбраном, Колом српских сестара, Друштво српска браћа, и др(угим) у којим је организацијама било најбоље од најбољег што је тада Београд имао.²⁰⁴⁵

У организовању Српске четничке акције у Македонији, непосредно или посредно, учествовао је велики број истакнутих људи тог времена. Непосредно акцијом је руковођено из Конзуларног одељења Министарства иностраних дела.²⁰⁴⁶ Посредно у њој су учествовала и друга министарства: војно, просвете и црквених дела, финансија и унутрашњих дела. Поред представника власти и српских конзулата у Скопљу, Солуну, Приштини и Битољу, значајно је било и учешће познатих политичара, који су често били и познати научници, затим научника мање укључених у политичке борбе, међу којима је било академика и професора Велике школе, односно касније Универзитета. Поред њих, било је и факултетски образованих људи разних профила, затим трговаца, хотелијера, ресторатера, разних привредних рентијера, чиновника, учитеља итд. У месним подборима организованим широм Србије били су најцењенији људи тих градова. Саме комите су потицале од домаћег становништва, добровољаца из Србије, Црне Горе, Аустро-Угарске и пребеглица и исељеника из Европске Турске. Међу комитама је било људи различитог имовног стања и образовања; највише сељака, али и официра, подофицира, учитеља, студената, свештеника, чиновника и др. Најспособнији су постајали војводе или комитовође.

Међутим, било је и оних који су сматрали да су у раду Српске организације учествовали и они људи који су у свему овоме гледали личне интересе. Тако војвода Јован Станојковић Довезенски у извештају Централном одбору пише: „Српски су родољуби пре две године образовали „Одбор српских усташа“ и све синове патриоте, позвали под „Св. заставу“ рада, ради штићења наших националних интереса у тим крајевима. Али, тај одбор није био на здравој основи заснован, с тога је доцније тај

²⁰⁴⁵Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 279.

²⁰⁴⁶Из Министарства иностраних послова, у припреми акције „Српске одбране“, учествовали су по службеној дужности: шеф Конзуларног одељења (Светислав Симић, Јован Јовановић Пижон, обојица раније у Просветно-политичком одељењу), генерални конзул у Солуну (Владимир Љотић), генерални конзул у Скопљу (Михаило Ристић, раније шеф Просветно-политичког одељења), писар истог конзулата Милан Ракић (песник, зет министра и проф. Љубомира Ковачевића, члана Просветног одбора) који је из Приштине био додељен Скопљу за рад са „Српском одбраном“ (1905–1906), конзул у Битољу (Михаило Ристић), конзул у Приштини (Милан Марковић) и вицеконзул у Приштини (Милан Ракић, Мирослав Спалајковић), отправник послова и посланик у Софији (Бошко Чолак-Антић, Јовановићев рођак, некадашњи маршал двора и Светислав Симић, касније посланик у Софији).

посао предузело само министарство спољних послова, што се показало опет као једна погрешна ствар.

Члановима одбора довољно је познат рад наших патриота и родољуба у овом раду за ове две године, и да је поред добрих страна и плодова нашега рада, било и неуспеха и доста грешака, али је тим грешкама ипак потицао корен одовуда.

Поводом тих наших неуспеха и наших грешака, ја сам још прошле године у једном свом меморандуму изложио све оно, на што треба да се оснива наша организација, као и начин извршења свију наших намера у овом светом послу.²⁰⁴⁷

У истом тону Довезенски говори и у извештају Министарству иностраних дела Краљевине Србије. „Кад сам овакав реферат поднео Министарству Спољних Послова у самом почетку мога рада, ја сам мислио, да ће се тог правца придржавати, како Министарство тако и остали ангажовани људи у раду, али сам се разочарао, управо преварио, јер људи, који су на се примили тај узвишени патриотски посао, нису у њему пре свега претпостављали искрен рад за успех, него ради награде у класама, ордењу и новцу, а где се с таквим појмовима ради, ту не може бити ни појма о каквом патриотском раду и успеху.

Као такве раденике наводим ове: пок. Бацету, Драгића Павловића, начелника окружног из Врања и друге, - који су одређене суме новаца за овај рад употребљавали на сасвим друге свхе, а не на оно, нашта је новац био одређен. Сам пак посао у организацији поверен је људима, који га нимало не разумеју, те тим начином створише хаос и саму ствар открише и профанисаше разним својим борбама са Турцима. Поред тога упропастише оружје и муницију, принесоше невинне жртве на олтар слободе пре времена и без нужде, а зашто? – само из урођеног нам славољубља.“²⁰⁴⁸

Да је Српска организација „и куса и на рђавој основи“ увидео је и шеф Горског штаба на Козјаку, Михаило Ристић Цервинац, априла 1906. године и „с тога сам и по својој увиђавносии и по предлогу г. Љубинка намерен да извршим реорганизацију на бољој основи и потпуније.“²⁰⁴⁹ Поручник Панта Ј. Радосављевић-Дунавски је

²⁰⁴⁷ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906), док. бр. 126, стр. 311-314.

²⁰⁴⁸Исто, ПРИЛОГ док. бр. 126, стр. 314-316.

²⁰⁴⁹Априла 1906. године шеф Горског штаба на Козјаку Михаило Ристић-Цервинац изричито каже: „Увидео сам да је наша организација и куса и на рђавој основи, с тога сам и по својој увиђавности и по предлогу г. Љубинка намерен да извршим реорганизацију на бољој основи и потпуније.“ ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906), док. бр. 70, стр. 210-211.

сматрао да би у Правилима Српске организације „ради правилнијег рада и реда“ требало унети неопходне измене. Он је израдио предлог тих измена и доставио га 5/18. фебруара 1906. године Централном одбору С.О.²⁰⁵⁰ Очигледно је да, када се имау виду начин настанка, организовање Српске одбране није било свуда спроведено на исти начин, и да није свуда правилно функционисало. Организација на терену није грађена системски. Грађена је одоздо навише, од села ка вилајету, и стварали су је људи различитог образовања и искуства, немајући при том никакав приручник, правилник,²⁰⁵¹ ни статут. Изграђена по узору на организацију ВМРО–а,²⁰⁵² Српска одбрана, грађена, поступно од јесени 1903. до јула 1908. године, представљала је паралелну структуру власти у Турском царству. Успостављена је хијерархија пододбора и одбора – од месног, преко одбора на нивоу казе и вилајета. Свако организовано село имало је тајну месну чету, па тако и сеоског војводу. Рејонске чете и рејонске војводе имале су функцију извршне власти одбора,²⁰⁵³ па је при избору рејонског војводе, као личности која је у сталном непосредном контакту са становништвом, било неопходно бити обазрив.

Организатори нису увек били способни да се наметну као ауторитет становништву, а ако би у томе и успели, често нису могли да изведу правилно организовање, јер ни њима самима није било јасно како организација треба да функционише.²⁰⁵⁴

²⁰⁵⁰ АС, МИД, Извршни одбор С. О. у Врању, фасц. XIII, Поручник Панта Ј. Радосављевић-Дунавски-Централном одбору С.О. у Београду, Ниш 21. II/6. III 1906; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 2, (*Организација српска одбрана 1906*), Прилог док. бр. 32, стр. 152.

²⁰⁵¹ Солунски конзул Владимир Љотић је марта 1906. године предлагао Министарству иностраних дела Србије да се нови Правилник ВМРО-а „лепо на српски преведе – али на српски, који би био што приступачнији и народу ових крајева“ да се његове одредбе спроведу на терену „где год може и докле год наши људи допиру и продиру“. Дословно копирање организације ВМРО било је неопходно на почетку због неразвијености Српске организације. *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, свеска I, док. бр. 246.

²⁰⁵² Бугарска револуционарна организација је од 1893. године, поред оружаних револуционарних активности, спроводила и изградњу судских, политичких и економских паралелних структура у Турској. Б. Вучетић, *Богдан Раденковић, магистарски рад у рукопису*, 49.

²⁰⁵³ Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од XVIII века до ослобођења*, 160-164; Б. Вучетић, *Богдан Раденковић*, 49.

²⁰⁵⁴ *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, свеска 2/I, док. бр. 241. Тако је организација коју су у Поречу уводиле неписмене војводе Мицко Крстић, Риста Девички и Зафир Премчевић 1904. године била организација само

Шефови штабова и рејонске војводе успеће до краја 1906. године да спроведу какву-такву унификацију теренске организације, али тек након што су „подерали гвоздене опанке“²⁰⁵⁵ Релативна пасивност српских чета од јула 1905. до краја 1906. године делимично се може објаснити заузетошћу шефова и војвода реорганизацијом.

Будући да су организациони рад и четничка акција имале два рејона деловања – Источно и Западно Повардарје, и револуционарна власт је била подељена по таквој основи. До средине 1907. године Врховна организациона власт Западног Повардарја био је Битољски вилајетски одбор²⁰⁵⁶ и Горски штаб, док су у Источном Повардарју револуционарну власт делили Скопски и Извршни одбор и Горски штаб.²⁰⁵⁷ Рејоне два штаба делио је Вардар. Рејон једног горског штаба био је подељена четне рејоне, то јест на области додељене револуционарном старању једног четничког војводе. Везу између два штапска рејона деловања одржавао је од 1905. године Врховни одбор, то јест Министарство иностраних дела Краљевине Србије.

Вилајетски одбор је заједно са Штабом усклађивао акције чета на терену и старао се о функционисању организације.²⁰⁵⁸ Одбори на нивоу казе требало је да износе предлоге и сугестије вилајетском о корацима који би требали да се предузму у оквиру њиховог рејона, да међусобно повезују своје месне одборе и курирску службу, као и да се старају о снабдевању својих рејонских чета.²⁰⁵⁹ Будући да је седиште ових одбора било у градовима у којима је српска организација била више него слаба, њихова делатност била је симболична, као таква често штетна и збуњујућа.²⁰⁶⁰ Вакум власти

поимену. *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 127, Извештају раду наших чета у поречкој и прилепској кази од 1. јануара до 10. априла, стр. 317-334.

²⁰⁵⁵ Министарство иностраних дела је маја 1906. године наредило општу реорганизацију на терену, иако су шефови исту спроводили још од јануара. Реорганизација је потрајала до краја године, будући да је мушко становништво тек на јесен у већем броју долазило из печалбе. *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 112, 114, 126, 127, 132, 185.

²⁰⁵⁶ Заправо, Битољски одбор није функционисао од почетка 1907. године. Власт је од тада у рукама Скопског одбора и Штаба. *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 3, (Организација српска одбрана 1907)*, док. бр. 1. и 205.

²⁰⁵⁷ Разграничење револуционарних рејона и делатности организационих институција све до средине 1907. године, када Врховни одбор, односно Министарство, не преузме кормило, није било јасно одређено. Тако су до априла 1907. године 53 села Прешевске казе имала над собом пет тајних власти (поред турске државе и својих бегова). Рејонски војвода, месна чета, шеф штаба, Извршни одбор и Бујановачки пододбор управљавали су револуционарним пословима често противречно и на уштрб угледа Организације. *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 3, (Организација српска одбрана 1907)*, док. бр. 110.

²⁰⁵⁸ *ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 435, стр. 691-693.

²⁰⁵⁹ *ДСПКС 1903-1914, књ. II, Додатак 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 435, стр. 406.

²⁰⁶⁰ *ДСПКС 1903-1914, књ. II, свеска 2/I, док. бр. 307 и 339; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 3, (Организација српска одбрана 1907)*, док. бр. 54.

зато је попунила власт рејонских војвода и штабова. Шеф је радио у сагласности са вилајетским одбором, па је тако структура организације на терену заправо представљала корелацију месних одбора, четничких рејонских војвода, шефова и вилајетског одбора.

Криза у раду српске организације

Прва већа криза у функционисању Српске организације започела је у фебруару 1907. године, јер је дошло до несугласица на терену али и између Централног одбора и Министарства иностраних дела, од којих је Извршни одбор добијао противречна наређења. Бугарске организације и даље су потискиване из Македоније захваљујући српским официрима и истакнутим Србима, претежно учитељима, са терена. То је био један од разлога што је у Министарству иностраних дела 25. марта/7. априла 1907. године донесен нови Статут Централног одбора Српске организације.²⁰⁶¹ Поред осталих, спорили су се вицеkonzул у Приштини Милан Ракић и начелник Конзуларног одељења МИД др Мирослав Спалајковић око праваца убацивања чета, при чему је Ракић био у праву у вези косовског правца. Често је долазило до неспоразума између Централног и Извршног одбора. Почетком 1907. године усталила се организација слања оружја и муниције у Стару Србију: Министарство иностраних

²⁰⁶¹ Важније одредбе: "Члан 2. Задатак је централном одбору, да у српским потлаченим крајевима изведе организацију на револуционарној основи, и да према указаној потреби организује, шаље оружане чете за одбрану српског живља од свачије најезде. Члан 4. Централни и звршни одбори у земљи тајни су и независни од свих административних и политичких власти, а легитимирају се генералним уверењима земаљске управе, која сваки члан централнога и извршних одбора има. Централни одбор сачињавају највише седам (7) лица, од којих четворицу поставља земаљска управа, а осталу тројицу бирају прва четворица. Члан 6. Централни одбор Српске организације управља целокупним радом организације и то: о броју, јачини и размештају чета споразумно са земаљском управом; а остало одбор врши по своје нахођењу и одлукама писменим. Централни одбор даје директиве за операције наших чета. Члан 12. Материјална средства за извршавање циљева Централног одбора, даје у првом реду земаљска управа, а затим добровољни прилози и разрез на поједина лица, који разрезају окружни пододбори и пододбори у Србији првенствено на оне своје сажитеље, који су из Старе Србије и Македоније, за чију одбрану и ослобођење Централни одбор и ради. Овај разрез с главе на главу не сме бити мањи од 20 динара годишње. Члан 13. У почетку сваке рачунске године, земаљска управа стављаће Централном одбору на расположење 240.000 динара, за извршење задатака које Централни одбор има... Члан 14. Централни одбор образоваће магацине оружја и материјалне спремне у местима у земљи и ван ове, где то за нужно нађе. Члан 17... Ако се дозна и докаже, да је који члан проневерио било усмено или писмено тајну Српске организације, суди ће се по уставу војног удружења "Српска одбрана"... "ДСПКС 1903-1914, књ. II, свеска 3/1, док. 347, стр. 692 – 695.

дела је достављало захтеве министру војном, који је организовао пребацивање оружја до границе, где су га преузимала лица одређена од стране конзулата у Приштини.²⁰⁶²

Врховна управа (Министарство иностраних дела) обуставила је рад Централног одбора 4. јула 1907. године и тиме га расформирала а Извршном одбору дозволила да обавља само техничко – оперативне послове.²⁰⁶³ Ово је имало за последицу да изгине цела новопослана чета са четири официра 15. јула, други дан после преласка границе, код Пасјана. Официри су требали да заузму упражњена руководећа места. Претходно је, 25. маја/7. јуна 1907. године министар иностраних дела Н. Пашић наредбом забранио српским четама да нападају села и злостављају становништво, већ само да гоне разбојничке непријатељске чете.²⁰⁶⁴ Како су по одлуци Скопског одбора у присуству генералног конзула Живојина Балугџића чете Јована Бабунског и Василија Трбића добиле задатак да избију на Вардар и успоставе везу са источним Повардарјем, оне су ноћу нападе комитску чету у селу Дренову, при чему су запалиле неколико кућа из којих су комите пружале отпор и поразиле их. Због паљевине у Дренову, Пашић је телеграмом од 9/22. јуна Генералном конзулату у Скопљу захтевао да се поштује његова наредба од 25. маја.²⁰⁶⁵ Крајем 1907. године извршена је попуна четничке организације, углавном младим завереницима и њиховим друговима.²⁰⁶⁶

²⁰⁶²ДСПКС 1903-1914, књ. II, свеска 3/1, док. бр. 78, стр. 303–304; док. 102, стр. 333–334; док. 142, стр.392; док. 654, стр. 1136–1137; док. 679, стр. 1176–1177, где МИД уверава царинарницу у Рашкој да се полицијске власти не могу мешати у вези доделе наоружања у Старој Србији, јер је то у искључивој надлежности МИД – а.

²⁰⁶³Извршном одбору у Врању дозвољено је да обавља само техничко–оперативне послове. ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 3,(Организација српска одбрана 1907), док. бр. 219; Исто, књ. II, св. 3/II, док. 490, стр. 892.

²⁰⁶⁴Исто.

²⁰⁶⁵Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од XVIII века до ослобођења*,172–174; В. Илић., *Српска четничка акција 1903-1912*,113–127, где је стављен погрешан датум: недељу дана раније - ДСПКС 1903-1914, књ. II, свеска 3/II, док. 657, стр. 1140

²⁰⁶⁶Шеф Горског штаба за Источно Повардарје постао је поручник Војин Поповић-Вук, његов заменик поручник Александар Благојевић-Кочански а члан Штаба потпоручник Миливоје Чолак-Антић. За заступника шефа Горског штаба за Западно Повардарје одређен је војвода Јован Стојковић -Бабунски.

Конференција у Београду 22-25. јула 1905. године

Да би се заузео јединствен став о српској оружаном акцији у Македонији, у Београду је у периоду од 22. до 25. јула/9-7. августа 1905. године одржана конференција, на којој су присуствовали најутицајнији српски политичари и национални делатници: министар иностраних дела Јован М. Жујовић, председник Министарског савета и министар унутрашњих дела Љубомир Стојановић, бивши министри иностраних дела Сава Грујић и Андра Николић; дипломатски заступници на страни, др Михаило Вујић, др Милован Миловановић, др. Михаило Милићевић, Ђорђе Симић, др. Мил. Веснић, Ђорђе Симић, Светислав Симић и Авакумовић.²⁰⁶⁷ Отварајући седницу, министар иностраних дела Јован М. Жујовић је поставио питање због којег је седница и заказана: „треба ли, као досад, фаворизирати и подржавати четовање у скопљанској Старој Србији и Македонији, или би имало разлога, с погледом и на компликације, које отуда могу проizaћи и на честе сукобе с турском редовном војском, обуставити рад у овом правцу?“ Први се за дискусију јавио Ђорђе Симић, који је изнео мишљење да му се „по свему досадашњем раду, чини, да би требало затворити сасвим нашу границу за прелазак чета. То може да нас компромитује у очима Европе... и да нам с друге стране, отежа решавање питања, за које нам је потребно добро расположење и поверење Турака.“ Након Ђорђа, за реч се јавио Светислав Симић, који је казао: „Напуштати сад овакав рад са оваквим резултатима, било би погрешно; стајати му на пут било би грехота. Ствари се морају оставити да се развијају, како су отпочеле, у толико пре што и ситуација, створена радом ових чета, може да послужи као дилаторно средство да се Бугари уразуме. Пре су они мислили, да нас могу истребити једном вартоломејском ноћи, сад им је јасно да ми нисмо такве тикве без корена, него фактор с којим морају рачунати, ако су себи добра ради. Сва је ствар организовати помоћ из Србије тако, да се разлогом за њу не може корети Краљевска Влада. Зато би

²⁰⁶⁷ АС, МИДС, ПО 1905, фасц. IV, досије 8, пов. бр. 2606, МИД Србије, Записник са седнице дипломатских заступника на страни, Београд 22. VII/4.VIII 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 291, стр. 507-509; В. Јовановић, *Светислав Симић и македонски комитети*, стр. 66, ф. н. 43; Христо, Сиљанов, *Освободителните борбине Македонија*, II, 336-342.

требало, да цео овај посао буде ван Министарства, у рукама људи од несумњивага поверења, преко којих би Влада увек имала у својим рукама директиву. Иначе овај покрет треба помагати као и до сад. Маћедонско је питање изишло из своје црквено-школске фазе, данас је чисто политичко питање. Не губећи то из вида, треба према томе тражити и нова средства за рад. Што могу да раде Бугари, не треба да буде немогућно ни нама.“ Остали учесници конференције сложили су се са мишљењем Светислава Симића по кључним ставкама српске политике у Македонији. Прихваћено је, мишљење „да у овом погледу треба наставити у досадашњем правцу рад, старајући се само око тога да у раду буде више обазривости и система, да се директива очува Министарству, а извођење пренесе на поуздане људе ван министарства.“²⁰⁶⁸

И поред исказаног неповерења према укупној политици Бугарске у Македонији, српски изасланик у Софији Светислав Симић се није одрекао идеје српско-бугарског споразума. Симић је и даље заиста веровао да једини приступ успешном решавању македонског и уопште балканског питања лежи у српско-бугарском споразуму на државном нивоу, али је истовремено схватао да Србија мора да настави са јачањем сопствених позиција у Македонији. По мишљењу Симића, сарадња са Бугарима је неопходна, али до тренутка када и у Софији буду схватили њену неопходност не треба губити време, већ радити свом снагом и припремајући се за све евентуалности.

И остали учесници конференције су схватили да Србија мора да настави са јачањем сопствених позиција у Македонији, и то не само зато што су Бугари, супротно често изјављиваној жељи за сарадњом, упорно радили искључиво у свом интересу, већ тим пре што је привлачност и позиција Србије као потенцијалног савезника и преговарача у многоме зависила и од тога каква је њена стварна снага на терену. Другим речима, схватили су да ће углед Србије у очима Бугарске, као њеног савезника (или противника), порастати тек онда када буде имала довољно снаге да се самостално, без туђе подршке, укључи у борбу у Македонији. Из тога је произилазило да српски

²⁰⁶⁸ АС, МИДС, ПО 1905, фасц. IV, досије 8, пов. бр. 2606, МИД Србије, Записник са седнице дипломатских заступника на страни, Београд 22. VII/4. VIII 1905; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 1, (Организација српска одбрана 1903-1905)*, док. бр. 291, стр. 507-509; В. Јовановић, *Светислав Симић и македонски комитети*, стр. 66, ф. н. 43; Христо, Сиљанов, *Освободителните борбина Македония*, II, 336-342.

национални рад у Македонији, као уосталом и бугарски, мора да употреби сва расположива оруђа.

Четовање у Македонији 1906. године

У велешкој, прилепској, кичевској, и поречкој кази крајем 1905. и почетком 1906. године било је осам српских, чета које су биле у зони одговорности шефа горског штаба за десну страну реке Вардара, поручника Панта Ј. Радосављевића–Дунавског, који се на тој дужности налазио од 16/29. октобра 1905. до 26. јануара/8. фебруара 1906. године.²⁰⁶⁹ Његов наследник, Никола Јовановић-Косовски у свом извештају Централном одбору С. О. наводи да су се у периоду од 1/14. марта до 7/20. јуна догодила 13 сукоба и убистава између припадника српских и бугарских чета.²⁰⁷⁰

У извештају Извршног одбора С. О. у Врању од 12/25. марта 1906. године наведено је да су српске чете, од јула 1905. до марта 1906. године, имале осам борби са Бугарима и турском војском у крајевима с леве стране Вардара,²⁰⁷¹ у којима је погинуо 31 српски четник,²⁰⁷² и шест борби на десној страни Вардара, у којима је убијен један, а рањена три српска четника.²⁰⁷³

Две српске чете пристигле су у село Никуљане у Кумановској кази у раним јутарњим сатима 25. јануара 1906. године и сметиле се у неколико кућа. Чете су предводили војвода Василије Трбић и четовођа Емило Милутиновић. Одмах их је приметио турски аскер и око 8 сати ујутру опколио куће у којима су се четници налазили. Један део четника успео је да се извуче из села и повуче на Челопечки вис.

²⁰⁶⁹ ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 2, (Организација српска одбрана 1906), док. бр. 32, стр. 136-152.

²⁰⁷⁰ ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 2, (Организација српска одбрана 1906), док. бр. 125, стр. 308-311.

²⁰⁷¹ АС, МИДС, Извршни одбор С.О., фасц. XIII, Прилог 1 док. бр. 388, Извршни одбор С.О.-Централном одбору С.О., Врање 12/25. III 1906; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 2, (Организација српска одбрана 1906), Прилог 1 док. бр. 44, стр. 174-175.

²⁰⁷² АС, МИД, Извршни одбор С.О., фасц. XIII, Прилог 2 док. бр. 388, Извршни одбор С.О.-Централном одбору С.О., Врање 12/25. III 1906; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 2, (Организација српска одбрана 1906), Прилог 1 док. бр. 44, стр. 174-175.

²⁰⁷³ ДСПКС 1903-1914, књ. II, свеска I/L, док. бр. 241.

Борба се водила до пред вече. Турског аскера било је око 400-500 и исто толико албанског башибозука. У неравноправној борби српски „четници су показали без примерно јунаштво“. Из чете војводе Василија Трбића погинуло је 15 четника а три су рањена, а из чете четовође Емила Милутиновића погинули су четири четника а један је тешко рањен. Код турског аскера и албанског башибозука било је око 130 мртвих и велики број рањених.²⁰⁷⁴

Други већи сукоб српских чета у Македонији у току 1906. године одиграо се 16/29. јула 1906. године код села Бајловца и на карпи „Врбички вис“, које се налази 25 км североисточно од Куманова. Око 10 часова 400 турских аскера опколило је српску чету која се налазила у овом селу, а која је бројала 80 четника. Том приликом погинуо је један српски четник из чете војводе Глигора Соколовића-Небреговског, Илија Караџић-Тетовац. Две чете под командом војвода Глигора Соколовића-Небреговског и Тома Крстића-Агуњског, које су сада бројале 43 борца, повукле су се на карпу „Врбички вис“. Осталих 34 четника под командом војвода Довезенског и Бабунског нису успели да им се придруже па су остали одсечени. У овој борби укупно су погинула 4, тешко рањена 4 а лакше 3 српска четника. Турци су имали преко 60 мртвих, међу њима и један официр.²⁰⁷⁵

На основу решења Централног одбора С. О. у Београду Извршни одбор у Врању издао је наредбу четовођи Томи Крстићу, да, заједно са својим помоћником Јованом В. Пешићем, преведе своју чету преко границе у ноћи између 26. и 27. марта/8. и 9. априла 1906. године и да следећи дан предани у манастиру Св. Стевана, а онда даље да настави

²⁰⁷⁴ АС, МИДС, Извршни одбор С.О., фасц. IX, док. бр. 180, четовођа Емило Милутиновић-Извршном одбору С.О., Врање 28. I/10. II 1906; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906), док. бр. 18, стр. 92-94; АС, МИДС, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. IX, док. бр. 195, војвода Василије Трбић-Извршном одбору С.О, Врање 28. I/10. II 1906; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906), док. бр. 19, стр. 94-96; Војвода Василије-Трбић, *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. 1, 72-74.

²⁰⁷⁵ Да ли је било више убијених турских војника није се могло утврдити јер су сељаци одмах после борбе долазили на место да траже оружје. Убијеног ратника би закопали а пушку узели и то не би никоме пријављивали. АС, МИДС, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. XIII, док. бр. 499, Четник Јован Кешељевић-Централном одбору С.О., Београд 24. VII/6. VIII 1906; ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906), док. бр. 146, стр. 362-364.

пут ка кумановској кази, где јој је планирано одредиште.²⁰⁷⁶ Истог дана издата је и наредба четовођи Секулу Влаховићу да са својом четом оде из Врања у Лепчинац а следеће ноћи да пређе границу и да се креће према паланачкој кази, где је требала да пружи помоћ паланачкој чети.²⁰⁷⁷ Обојица четовођа добили су задатак да се јаве шефу Горског штаба Михаилу Ристићу-Џервинцу и да се ставе под његову команду.²⁰⁷⁸ Међутим четовођа Секула Влаховић, са целом својом четом, отказао је послушност шефу Скопског Горског штаба па су убрзо били враћени у Србију. Бугари су то искористили, упали у село Милутинце и натерали његово становништво да пређе на бугарску страну.²⁰⁷⁹

На захтев шефа Скопског Горског штаба, Михаила Ристића-Џервинца Извршни одбор у Врању припремио је још једну чету коју је упутио у Малеш. Чета је до села Широка планина требала до стигне новим обезбеђеним каналом.²⁰⁸⁰ Обзиром да је затворен канал за прелазак српских чета и пренос оружја на Лепчинцу, шеф Скопског Горског штаба обезбедио је нови канал, који је ишао правцем: Врање – засеок Златокоп

²⁰⁷⁶ АС, МИД, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. IX, док. бр. 466, Извршни одбор С.О.-Четовођи Томи Крстићу, Врање 26. III/8. IV 1906; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 61, стр. 198-199.

²⁰⁷⁷ АС, МИДС, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. IX, док. бр. 467, Извршни одбор С.О.- четовођи Секулу Влаховићу, Врање 26. III/8. IV 1906; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књ. II, додаток 2, (Организација Српска одбрана 1906. године)*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2007, док. бр. 62, стр. 199-200

²⁰⁷⁸ АС, МИД, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. IX, док. бр. 483, Извршни одбор С.О. у Врању-шефу Скопског Горског штаба, Михаилу Ристићу-Џервинцу, 28. III/10. IV 1906; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књ. II, додаток 2, (Организација Српска одбрана 1906. године)*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2007, док. бр. 64, стр. 202-203.

²⁰⁷⁹ АС, МИД, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. IX, док. бр. 518, шеф Скопског Горског штаба, Михаило Ристић-Џервинац-Извршном одбору С.О. у Врању, Широка планина 31. III/13. IV 1906; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књ. II, додаток 2, (Организација Српска одбрана 1906. године)*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2007, док. бр. 66, стр. 203-204.

²⁰⁸⁰ АС, МИДС, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. IX, док. бр. 483, Извршни одбор С.О. у Врању-шефу Скопског Горског штаба, Михаилу Ристићу-Џервинцу, 28. III/10. IV 1906; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књ. II, додаток 2, (Организација Српска одбрана 1906. године)*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2007, док. бр. 64, стр. 202-203; АС, МИДС, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. IX, док. бр. 561, Скопски Горски штаб-Извршном одбору С.О. у Врању, Ђерман 9/22. IV 1906; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 72, стр. 215-216.

– село Тибуш, засеоци села: Лева река, Брезовица, Средњи До, Коћура, Црновци, Д. Трница, Трговиште, село Широка Планина, и одредио нарочитог и помоћног курира.²⁰⁸¹

Војвода Џервинац је 9/22. априла 1906. године тражио да му се за потребе чета које су под командом Скопског Горског штаба достави у село Широка планина, између осталог: 120 берданових пушака са по 100 метака; 6 брзометних пушака са по 100 метака; 27 револвера са по 50 метака, за село Коћури; 2000 метака за мартинке пушке; 2000 метака за берданке пушке, 20 копорана; 20 чакшира; 20 пари опанака, 30 кошуља; 50 гаћа; 50 кукица за каише; 10 панталона; 1 двоглед војводи Томи Крстићу; и још неколико предмета за опрему и одржавање, као и лекове за војску.²⁰⁸²

Иако је војвода Џервинац 9/22. априла 1906. године тражио да се пошаљу нове чете у паланачку казу као помоћ војводама Ђорђу Скопљанчету и Тому Крстићу,²⁰⁸³ због понашања на терену Ђорђа Скопљанчета (пијанство и недолично понашање према женама) шеф Скопског Горског штаба наредио је да се он повуче са терена и о томе обавестио Извршни одбор у Врању.²⁰⁸⁴ Извршни одбор у Врању је 22. децембра 1906/3. јануара 1907. године проследио овај извештај Централном одбору С.О. у Београду.

²⁰⁸¹ АС, МИДС, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. IX, бр. 705, Михаило Ристић-Џервинац-Извршном одбору С.О., 27. IV/10. V 1906; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906)*, Прилог док. бр. 184, стр. 245-246.

²⁰⁸² АС, МИДС, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. IX, док. бр. 483, Извршни одбор С.О. у Врању-шефу Скопског Горског штаба, Михаилу Ристићу-Џервинцу, 28. III/10. IV 1906; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 64, стр. 202-203; АС, МИД, Извршни одбор С. О. у Врању, фасц. IX, док. бр. 561, Скопски Горски штаб-Извршном одбору С.О. у Врању, Ђерман 9/22. IV 1906; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 72, стр. 215-216.

²⁰⁸³ АС, МИДС, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. IX, док. бр. 561, Скопски Горски штаб-Извршном одбору С.О. у Врању, Ђерман 9/22. IV 1906; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 72, стр. 215-216.

²⁰⁸⁴ Понашање војводе Ђорђа Скопљанца изазвало је притужбе, па се тражила истрага над њим и евентуално смењивање. Храброст и организаторске способности му нису оспораване, па су Скопски одбор С.О. и Конзулат били спремни да у целој ствари виде само лични сукоб и нетрпељивост између војвода Ђорђа и Михаила Ристића-Џервинца, који су иначе били кумови. *ДСПКС 1903-1914, књ. II, свеска 2, док. 241*; Конзулат је тражио да он настави рад и према Овчем пољу и Вардару а у исто време и да Кумановски крај одржава у досадашњем запу. Страх од њега толико је овладала свуда ... да га чак са респектом помињу и по Овчем Пољу, том до сада неприступачном крају за нас... За одржање ових крајева Скопљанче је без замене... Присуство Скопљанца је у стању да одбије сваки бугарски насртај, да их врати онамо одакле су дошли.“ Отворен сукоб између њега и Џервинца и евентуална смртна казна над њим били би фатални за цео дотадашњи рад. „Ако је крив њему нек се суди у кад се врати у домовину. Док не заврши оно што је започео, њега треба оставити овде“. *ДСПКС 1903-1914, књ. II, свеска 2, док. 241*; *ДСПКС 1903-1914, књ. II, додаток 2, (Организација српска одбрана 1906)*, стр. 435, ф. н. 92; Цео документ о оптужбама против Скопљанца

Око 300 турских војника напало је 7/20. новембра 1906. године српска села Бељаковце и Довезенце, том приликом су запалили 15 кућа и убили три жене и два човека.²⁰⁸⁵ Истовремено био је опкољен и манастир Бељаковачки Св. Богородица, али не с намером да буде спаљен, како се у првом моменту мислило, већ да се осујети дејство српских четника, за које се веровало да су се склонили у њему. Секретар Централног одбора Српске организације, поручник Панта Ј. Радосављевић је упућен је од стране њеног Главног одбора да изврши увиђај о овом догађају. Након извршеног увиђаја, поручник Радосављевић је написао извештај Главном одбору, у којем је указао на: „I на грешке саме предострожности, којих није смело да буде и II на грешке плана у извођењу самих четничких оперција“. На крају је поручник Радосављевић констатовао да се ова „катастрофа“ не би догодила „да је било мало обазривости и предострожности, на којима почива и сам принцип организације, тј. „њене би последице биле безначајне, а нападачи би стекли искуства да није тако лако упадати на утврђену граничну линију, па и са стотинама наоружаних људи“.²⁰⁸⁶

Реаговање британске дипломатије и одговори Владе Србије

Британски посланик Џејмс Вајтхед, који је стигао у Србију после обнављања дипломатских односа две земље, у извештајима својој влади писао је о активностима Србије на слању чета у Македонију и финансирању Српске организације.²⁰⁸⁷ Он извештава Форин офис да је српска скупштина 3. новембра 1906. године изгласала годишњи кредит у износу од триста хиљада франака (дванаест хиљада фунти) за помоћ избеглицама из Старе Србије и Македоније. По њему то је била само званична

видети у: *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 2, *(Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 72. и 73, стр. 215-217.

²⁰⁸⁵ АС, МИДС, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. VI, Главни одбор С. О. Скопље-Извршном одбору С. О. , Скопље 8/21. XI 1906; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 2, *(Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 214, стр. 458-459.

²⁰⁸⁶ АС, МИДС, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. VI, омот Ц. О., пов. бр. 714, Секретар Централног одбора С. О. Панта Ј. Радосављевић-Централном одбору С. О у Београду, Београд 13/26. XI 1906; *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 2, *(Организација српска одбрана 1906)*, док. бр. 217, стр. 463-466.

²⁰⁸⁷ А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, 236.

формулација за изгласавање средстава неопходних за деловање македонског комитета (Српске организације) на опремању чета које одлазе у Македонију.²⁰⁸⁸ У годишњем извештају о стању у Србији за 1906. годину, Џејмс Вајтхед константовано је, и поред тога што наводи да неколико пензионисаних и резервних официра повремено долазе у Београд како би дали савете члановима македонског комитета, да су се српске чете током највећег дела те године примириле.²⁰⁸⁹

Оваква оцена о смиривању акција српских четничких група у Македонији за 1906. годину поклапа се са поверљивом наредбом Централног одбора Српске организације број 699, упућеном Извршном одбору у Врању 8/21. децембра 1906. године о обустављању операција „нарочито оних у непосредној близини бугарске границе и бугарских рејона“. Наредбом се захтевало уздржавање од сваког напада и ограничавање деловања организације искључиво на одбрану у случају напада.²⁰⁹⁰ Извршни одбор у Врању послао је препис добијене наредбе Скопском одбору С. О и Скопском Горском штабу.²⁰⁹¹ „Да се ова наредба не би хрђаво разумевала“ председник Централног одбора Српске организације генерал Никодије Стефановић је након осам дана послао додатно објашњење „шта се има на терену радити“. Наведено објашњење садржи пет ставки: да ће се српске чете и даље тући са бугарским бандама кад год то буде корисно за српску ствар или када прилике на терену то буду захтевале; да ће и даље избегавати сукоб са аскером; да ће и даље „продирати“ са Српском организацијом у села, али ће избегавати масовне покоље и паљевине и том приликом ће нарочито водити рачуна о женама и деци; да ће и даље штитити српски живаљ и „једну главу Србинову откупљивати са неколико глава наших непријатеља“; да ће и даље

²⁰⁸⁸ А. Раствоић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 362.

²⁰⁸⁹ Слична оцена дата је и за деловање бугарских комитета. Те године највеће проблеме су правиле грчке чете које су изводиле многобројне операције на територији Солунског вилајета. (А. Раствоић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 363-364.

²⁰⁹⁰ *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 2, (Организација српска одбрана 1906), док. бр. 256, стр. 518-519.

²⁰⁹¹ *ДСПКС 1903-1914*, књ. II, додатак 2, (Организација српска одбрана 1906), прилог док. бр. 256, стр. 519-520.

спорадично уклањати људе који ометају и отежавају рад Српске организације на терену.²⁰⁹²

Британска дипломатија је и током фебруара 1907. године захтевала од српске владе да спречи прелазак герилских чета из Србије у Стару Србију и Македонију тврдећи да их предводе српски официри и да престане да подржава акције устаничких чета у Македонији. Британски посланик у Београду Џејмс Вајтхед је 11. фебруара 1907. године скренуо пажњу председнику српске владе Николи Пашићу на кржаве догађаје у Македонији, нарочито је апострофирао борбе српских и бугарских чета у скопском санцаку. Посланик Вајтхед је захтевао од српске владе да учини све што је у њеној моћи како би те сукобе спречила и да обрати пажњу на деловање српских официра у тим четама. Међутим, председник српске владе Пашић је одбио оптужбе да српска влада финансира и подржава устаничке чете, уз тврдњу да официри који их предводе нису у активној војној служби. Он је нагласио да Србија води рачуна да српске чете не прелазе у Македонију. Том приликом британског посланика Пашић је опширно упознао са историјским коренима македонског питања. Говорио је о покушају српско-бугарског споразумевања у Македонији оптужујући за неуспех бугарску страну због разорног деловања њене пропаганде и комита. Навео је да Бугари нису само одбили да обуставе своју пропаганду у Косовском вилајету и скопском санцаку, већ су повећавали и радикализовали своје методе, упражњавајући терористичка дејства у српским селима, убијајући српске учитеље, свештенике, највиђеније људе, што је изазивало контрареакцију Срба. Посебно су на те злочине реаговали Срби досељеници из Македоније који су своје сународнике почели материјално да потпомажу. Пашић је поновио ранији став да ће Србија учинити све да српске чете не прелазе границу, али да она не може да контролише тамошње Србе, већ да може само да апелује на њих да не улазе у војне окршаје. Пашић је изнео своје мишљење да би најефикаснији начин да се ситуација у Македонији смири био нестанак бугарских чета, престанак насиља и терора и уклањање бугарске пропаганде из скопског санцака. Пашић је скренуо пажњу свом

²⁰⁹² ДСПКС 1903-1914, књ. II, додатак 2, (Организација српска одбрана 1906), прилог док. бр. 256, стр. 520.

саговорнику на историјски значај Скопља за Србе као престонице старе српске државе.²⁰⁹³

У извештају од 21. марта 1907. године британски посланик у Београду Џејмс Вајтхед примећује да, и поред обећања српске владе да неће охрабривати српске чете за одлазак у Македонију, српска штампа са ентузијазмом пише о њима. Као пример наводи извештавање српских листова о херојској борби мале српске чете са турском војском близине Куманова када су четири српска борца држала турску војску од хиљаду људи пуних девет сати и да су им том приликом ликвидирали четири официра и једанаест војника, док је више од шездесет војника рањено.²⁰⁹⁴

Током пролећа и лета 1907. године британски секретар Едвард Греј и његов помоћник Чарлс Хардинг више пута су упозоравали српског посланика у Лондону др Михаила Милићевића и српског отправника послова у Лондону Славка Грујића да српска влада треба да обустави активности српских чета на територији Македоније. По њиховом мишљењу, делатност бугарских чета је престала док су акције српских чета поново активирани, чиме се подривају напори европских сила да изврше реформе и поврате мир у Македонији. Зато они упозоравају да је таква игра Србије изазивачка и опасна по мир на Балкану.²⁰⁹⁵ Едвард Греј је 31. маја 1907. године објавио и посебан Меморандум, у коме, због информација које му је упутио бугарски агент у Лондону да се наставља формирање српских чета у кичевској области, износи забринутост Енглеске и опомиње Србију да прекине деловање тих чета. У Меморандуму се, такође, упозорава да ће деловање српских чета у Македонији додатно иритирати и бугарско јавно мњење, што може да измакне контроли бугарске владе.²⁰⁹⁶

²⁰⁹³ АС, МИД, ГК Будимпешта, председник српске владе Никола Пашић–Генералном конзулату у Будимпешти, 29. I/11. II 1907; А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 366-367.

²⁰⁹⁴ А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 362-363.

²⁰⁹⁵ АС, МИД, ПО, 1907, фасц. IV, дос. IV, пов. бр. 401, посланик у Лондону др Михаило Милићевић-Н. Пашићу, Лондон 2. III 1907; Исти истом, Лондон 26.III 1907; АС, МИД, ПО, 1907, фасц. IV, дос. V, пов. бр. 950, отправник послова у Лондону Славко Грујић-Н. Пашићу, Лондон 10.VI 1907; А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 367.

²⁰⁹⁶ АС, МИД, ППО, 1907, О-ред 378, др Михаило Милићевић-Н. Пашићу, Лондон 18/31. V 1907; А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 368.

Чарлс Хардинг се 1907. године два пута сусрео са послаником Милићевићем (крајем фебруара и крајем маја) и оба пута изразио оправданост одбране српског народа у Македонији, али и поновио британско негодовање због делатности српског револуционарног комитета и захтев да Србија у интересу одржавања мора да предузме најстрожије мере да се тој активности стане на пут, односно да се у потпуности обустави слање чета у Македонију. Одбацио је могућност евентуалне поделе Македоније, сматрајући да још није дошло време за такву солуцију.²⁰⁹⁷ Хардинг је, такође, скренуо пажњу Милићевићу, да, обзиром да су бугарске комите обуставиле своје деловање у Македонији агресивно деловање српских чета у тој области, према његовим извештајима, изазива њихову раздражљивост. Након другог разговора са Хардингом, посланик Милићевић је обавестио српску владу да је британско незадовољство због акција српских чета у Македонији велико и предлажио обустављање њиховог деловања, што би било не само у интересу мира већ пре свега у српском интересу.²⁰⁹⁸

Још оштрији захтев Србији да обустави пребацивање својих чета у Македонију саопштио је Чарлс Хардинг у разговору са српским отпавником послова у Лондону Славком Грујићем 21. јуна 1907. године. Он је оптужио српску владу да не предузима довољно радикалне мере како би обуставила деловање својих чета и нагласио да то директно изазива Бугарску, која је то урадила и раздражује њено јавно мњење. Славко Грујић је одбацио овакве тврдње, уверен да су оне настале под утицајем бугарске пропаганде, и поновио да Србија чини све да спречи прелазак чета у Македонију.²⁰⁹⁹

У другој половини октобра 1907. године британски посланик у Београду Џејмс Вајтхед је српској влади пренео вербалну ноту своје владе, у којој се давала пуна подршка заједничком кораку које су предузеле Аустрија и Русија код српске владе у

²⁰⁹⁷ АС, МИД, ГК Будимпешта, Н. Пашић-ГК у Будимпешти, Београд 15/28. II 1907; АС, МИД, ППО, 1907, О-ред 378, др Михаило Милићевић-Н. Пашићу, Лондон 16./29. V 1907; А. Раствојић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 367.

²⁰⁹⁸ АС, МИД, ППО, 1907, О-ред 378, Михаило Милићевић-Н. Пашићу, 16./29. V 1907; А. Раствојић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 367.

²⁰⁹⁹ АС, МИД, Посланство у Цариграду, 1907, фасц. 128, Н. Пашић-Посланству у Цариграду, 22.VI/ 5.VII 1907; А. Раствојић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 368.

погледу пацификације Македоније. Том приликом, британска влада је подсетила српске власти на потребу да допринесу свим средствима којима располажу прекиду непријатељства међу хришћанским националностима у Македонији и да прекину сваку помоћ или подршку македонским четама коју примају од својих симпатизера из Србије.²¹⁰⁰

Изложена критикама и притисцима, српска влада је била принуђена да 21. маја/3. јуна 1907. године изда наређење конзулатима у Скопљу и Битољу са захтевом „Обуставити одмах сваки офанзиван рад наших чета. Ово због политичких прилика“.²¹⁰¹ Ово наређење поновљено је и 5/18. јуна 1907. године.²¹⁰² “Наређујем вам да се рад одбране строго придржава наредбе од 21. пр. месеца. Задржавати се на гоњењу непријатељских разбојничких чета, али нипошто не нападати на села нити злостављати становништво као што је био последњи случај у селу Дренову“.²¹⁰³

²¹⁰⁰У том смислу посебно се пажљиво пратило деловање српских устаничких чета и организација, и бројна су упозорења која су из Лондона стизала у Београд да српска влада спречи и онемогући њихово деловање. Само је Србија упозоравана да искорени рад устаничких комитета, док су се истовремено затварале очи пред сталним деловањем побуњеника и револуционарних банди које су убациване у Македонију из Бугарске и Грчке, уз обилату помоћ њихових влада. АС, МИД, ПО, 1907, фасц. IV, дос. VIII, Пов. бр. 2682, *British Legation-Н. Пашићу*, 5. X 1907; А. Раствовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 371.

²¹⁰¹АС, МИДС, СПА; 1907, фасц. II, дос. 6, пов. 212, Н. Пашић-Конзулатима у Скопљу и Битољу, Београд 21. V/3. VI 1907; *ДСПКС 1903–1914, књ. II, додаток 3, (Организација Српска одбрана 1907. године)*, док. бр. 184, стр. 338.

²¹⁰²Друго наређење Пашић је издао зато што су по одлуци Скопског одбора у присуству генералног конзула Живојина Балугџића, чете Јована Бабунског, Василија Трбића и Драгише Стојадиновића добиле задатак да избију на Вардар и успоставе везу са Источним Повардарјем. Оне су ноћу нападе комитску чету у селу Дренову, које се налази на падинама планине Лисца. Том приликом српске чете су запалиле неколико кућа у овом селу из којих су око 36 комита које је предводио бугарски војвода Стеван Димитров-Вардарски пружале отпор. Страдали су свих 36 комита заједно са својим војводом. Због паљевине у Дренову, Пашић је телеграмом од 5/18. јуна конзулату у Скопљу захтевао да се поштује његова наредба од 21. V/3. VI 1907; *ДСПКС 1903–1914, књ. II, св. 3/II*, док. 657, стр. 1140; Ј. М. Јовановић, *Лужна Србија...*, 172–174; В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 113–127; В. Ј. Иветић, *Политичка улога министара војих Краљевине Србије од 1903. до 1914. године*, 67. Код В. Иветића стављенису погрешни датуми и за прво и за друго наређење: четири дана касније. Ова велика српска победа у селу Дренову победоносно је одјекнула код српског становништва у Македонији српска победа у селу Дренову, али је и до крајности заострила односе између Србије и Бугарске. Најбољи опис битке у селу Дренову дао је војвода Василије Трбић у својим мемоарима. Војвода Василије Трбић, *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. 1, 2, 72-74

²¹⁰³АС, МИД, СПА; 1907, фасц. II, дос. 6, стр. пов. 234, МИД Србије-Конзулатима Краљевине Србије у Скопљу и Битољу, Београд 5/18. VI 1907; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 3, (Организација Српска одбрана 1907. године)*, док. бр. 207, 365.

Да би негирала бугарске и британске оптужбе за одговорност за непријатељство са Бугарима и за немогућност српско-бугарског споразумевања око Македоније, српска влада је припремила и дипломатску ноту о акцији бугарских комитских чета, у којој се износе конкретни подаци о њиховом деловању на територији Македоније и терору који су вршили над тамошњим српским становништвом. „Српска влада свим силама ради, да се прекине оружана борба између Срба и Бугара у Македонији. У тој цели, она не само што не допушта формирање чета у Србији, него, кад год јој се укаже прилика онемогућава и Србима у Турској вођење те крваве борбе.“ Овај став српска влада је поткрепљивала тврдњом да „многи од Срба Македонаца који су познати као четници и војводе, а који прелазе у Србију ради одмора или набавке оружја и муниције“, буду лишени слободе и „стављени под најстрожији полицијски надзор. Тако је Мицко из Пореча интерниран у Крагујевац, Ђорђе Скопљанче у Пожаревац, Довезенски у Крушевац и тд.“ У даљем делу ноте се наводи да „таквим држањем српска Влада тежи прекраћењу крваве борбе у Македонији и жели да од своје стране олакша колико толико извођење рефорама у Турској. Али у исто време то њено држање изазива јавну осуду код целе опозиционе штампе... Због таквог држања Влада се излаже најоштријим нападима и у самој Скупштини. Њено држање према Србима у Македонији осуђује се као непатриотско“.²¹⁰⁴ Влада у овој ноти упозорава да „број бугарских чета у Македонији непрестано расте“ и да се „из званичног билтена, који је Порта пре неки дан издала, о сукобима војске са разним четама од почетка марта 1906. до краја фебруара 1907, види се да су бугарске чете у току целе године, а нарочито у последње време, задавале турским властима много више посла него српске и грчке чете. За ту годину дана било је сукоба између турске војске и: бугарских чета 56; грчких чета 34; српских чета 11. При тим сукобима погинуло је и то при сукобу са: бугарским четама 242 четника а 42 војника; грчким четама: 181 четник а 16 војника; српским четама 39 четника а 6 војника. Број рањених је у истој размери.

²¹⁰⁴ АС, МИД, СПА, 1907, фасц. III, дос. 3, пов. 540, Дипломатска нота МИД Србије-влади Велике Британије, Београд 22. V/4. VI 1907; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 3, (Организација Српска одбрана 1907. године)*, док. бр. 186, стр. 341-344.

За последња три месеца било је сукоба са: бугарским четама 17; грчким четама; српским четама 5.

На крају ноте, коју је у име српске владе предао Славко Грујић лорду Фицморису 22. маја/4. јуна 1907. године, изнета је констатација да је „Врло чудновато, дакле, да и после ових званичних података још постоји уверења да српске чете дају повода акцији бугарских чета.“²¹⁰⁵

Активности током 1907/1908. године

Док је бугарска влада вешто заваравала европске силе да она све чини да спречи прелаз комитских чета из Софије, она није престајала да шаље чете организоване од војника бугарске воске. Бугарска револуционарна организација је била решила да сконцентрише своју акцију у велешкој кази. Циљ те акције је било терорисање српског становништва и убијање српских првака у велешком и прилепском крају. Али и српске чете су биле спремне, па је 12/25. јуна 1907. године дошло до сукоба пет српских чета (чете које су водили Глигор, Бабунски, Јосиф, Бошко и Василије) с бугарским четама које су бројале око 60-70 бораца на Никодимској планини. У ту борбу умешала се и турска војска. Међу српским четницима није било рањених ни погинулих. Од турских аскера рањен је смиловачки миљазем (поручник), а код Бугара било је 21 погинули комита.²¹⁰⁶ Након 14 дана, 26. јуна/9. јула 1907. године пет удружених бугарских чета, које су бројале око 200 бораца, ушле су у српско село Никодим у велешкој кази. Том приликом запалили су 4 куће и две плевне, убили два сељака, а жену једног од њих са троје деце везали и одвели са собом. Након овог злочина отишли су у суседна села Небрегово и Деновац. Турска војска која је била задужена за велешку казу опколила је ове бугарске чете 4/18. јула 1907. године и том приликом убила око 90 бугарских комита и команданта једне чете, војводу Алабека.²¹⁰⁷

²¹⁰⁵ Исто.

²¹⁰⁶ АС, МИДС, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. VI, омот Извршног одбора, пов. бр. 697, Главни одбор С.О. у Скопљу-Централном одбору С.О. у Београду, Скопље 25. VI/8. VII 1907; ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 3, (Организација Српска одбрана 1907. године), док. бр. 221, стр. 387-388.

²¹⁰⁷ АС, МИДС, СПА; 1907, фасц. II, дос. 7, на полеђини док. пов. 283, конзулат у Скопљу-МИД Србије, Скопље 6/19. VII 1907; ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 3, (Организација Српска одбрана 1907. године), док. бр. 225, стр. 391.

Због честих критика и притисака које је трпела српска влада Врховна управа (Министарство иностраних дела) је била принуђена да обустави рад Централног одбора 21. јуна/4. јула 1907. године и тиме га расформира а Извршном одбору дозволила је да обавља само техничко – оперативне послове.²¹⁰⁸ Уверени да Врховна управа „из довољно проверених и оправданих разлога“ издаје наређења Централном одбору „да несме даље опремати чете ни слати их у неослобођене и потлачене крајеве Старе Србије и Македоније ради одбране и заштите српског живља од непријатеља“ чланови Централног одбора су 22. јуна/5. јула 1907. године донели су одлуку да понуде оставку на ову дужност, јер су стекли уверење „да је даљи опстанак немогућан, управо без предметан, када се ставља у положај да не може даље одговарати својим дужностима“.²¹⁰⁹

Како су по одлуци Скопског одбора у присуству генералног конзула Живојина Балугџића, чете Јована Бабунског и Василија Трбића, добиле задатак да избију на Вардар и успоставе везу са Источним Повардарјем, оне су ноћу нападе комитску чету у селу Дренову, при чему су запалиле неколико кућа из којих су комите пружале отпор и поразиле их. Због паљевине у Дренову, Пашић је телеграмом од 9/22. јуна Генералном конзулату у Скопљу захтевао да се поштује његова наредба од 25. маја.²¹¹⁰ Иако је министар иностраних дела Н. Пашић током јуна 1908. године издао више пута наређење српским конзулима у Македонији да се прекине са свим четничким акцијама: „Конзули ће бити најстрожије одговорни ако се ишта даље

²¹⁰⁸ Ово је имало за последицу да изгине цела новопослана чета са четири официра 15. јула, други дан после преласка границе, код Пасјана. Официри су требали да заузму упражњена руководећа места. Крајем 1907. године извршена је попуна четничке организације, углавном младим завереницима и њиховим друговима. Шеф Горског штаба за Источно Повардарје постао је поручник Војин Поповић – Вук, његов заменик поручник Александар Благојевић – Кочански а члан Штаба потпоручник Миливоје Чолак – Антић. За заступника шефа Горског штаба за Западно Повардарје одређен је војвода Јован Стојковић – Бабунски.

²¹⁰⁹ АС, МИД, Извршни одбор С.О. у Врању, фасц. VI, омот И.О., пов. бр. 688, Централни одбор С.О. у Београду-Председнику врховног одбора С.О. у Београду, Београд 22. VI/5. VII 1907; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 3, (Организација Српска одбрана 1907. године)*, док. бр. 219, стр. 381-382.

²¹¹⁰ *ДСПКС 1903-1914, књ. II, св. 3/ II*, док. 657, стр. 1140; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија...*, 172-174; В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 113-127, где је стављен погрешан датум: недељу дана раније.

деси.²¹¹¹ борбе између бугарских и српских чета настављене су несмањеном жестином до прве половине јула 1908. године. У исто време војвода Серафим Смиљанац нападнут у Дргоманцу и од 150 турских војника и два топа. Он се затворио у Драгоманацки хан одакле је одолевао нападу турских војника све док није био скроз изрешетан.²¹¹²

Посланик Србије у Софији Светислав С. Симић подробно је извештавао Министарство иностраних дела о ситуацији у Бугарској. Издваја се део његовог закључка из сумарног извештаја у вези заштравања односа Бугарске према Србији 1907. године: „...Рапорт г. Машина знатно је допринео да ова повика (против Србије, нарочито у штампи – прим. В.Д.) постане овако велика, и да се развију ови планови, па чак и нескривене жеље, у извесним круговима, за напад на Србију. За сад опасности нема али ми морамо бити обазриви и опрезни, а нарочито се морамо старати о томе, како да развијемо своју одбрамбену моћ, без које се не може водити ни добра политика.“²¹¹³

Очекујући да ће Турска наставити обрачун са свим четама у Старој Србији и Македонији, Централни одбор С. О у Београду је још једном наредио Извршном одбору у Врању и Главном одбору С. О. за Македонију у Скопљу да чете остану на терену, али „да марљиво избегавају сукоб, а нарочито са Турцима и њиховом војском.... Наше чете несмеју напред ићи и ниједно бугарашко село нападати до даљег наређења овога одбора.“²¹¹⁴ И Министарство иностраних дела Краљевине Србије „због политичких

²¹¹¹ АС, МИД, Извршни одбор С. О. , фасц. VII, стр. пов. бр. 325, 342, 345, 346, 348 и 351; *ДСПКС 1903–1914. књ. III, додаток Организација Српска одбрана 1908. године*, док. 96, 109, 110, 112, 113, 114; В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, стр.131 – 134.

²¹¹² Предраг Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, Крагујевац 2007, 91

²¹¹³ *ДСПКС 1903-1914, књ. II, св. 3/ II*, док. 596, стр. 1053. Пашић је овај опширан извештај послао свим посланствима и конзулатима Србије у Турској са упутствима за рад: "Интереси Србије захтевају да се ублажавају односи између Србије и Бугарске и према томе да се нареди свим службеницима на жељезници Цариград – Ниш – Ристовац да ништа не предузимају против мира и пуштања Бугара на тој линији, али да строго мотре шта раде. Да се саветују борци у Ст. Србији и Македонији да не нападају, но само да се бране ако буду нападнути. Да никога из Србије тамо не пуштају ако иде у намери да четује. Да се саопшти шефу прес – бироа да не вређа Бугаре и да не истиче српски шовинизам, и да вести, које долазе из Македоније и Ст. Србије не пушта преко прес – бироа. Да се поручи Самоуправи да буде пажљива спрема Бугара и да саопштава о њој, као и Ст. Србији и Македонији само оно што јој се изда из Министарства. Уопште да се ради на стишавању. 27/V 1907. Пашић" – *Исто*, стр.1054.

²¹¹⁴ АС, МИДС, СПА; 1907, фасц. III, досије 3, пов. бр. 720, Централни одбор С.О. у Београду-Извршном одбору С.О. у Врању и Главном одбору С.О. за Македонију у Скопљу, Београд 19. VII /1. VIII 1907; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 3,(Организација Српска одбрана 1907. године)*, док. бр. 231, стр. 416.

прилика у којима се сад налазимо“ захтевало је од Министарства унутрашњих дела да „најенергичније спречава“ врбовање људи које врше војводе Ђорђе Скопљанац и Коста Пећанац и „прелаз чета и оружаних људи из Србије... као и да се именоване војводе одмах удаље из Београда и то Ђорђе Скопљанче у Пожаревац а Коста Пећанац у Шабац.“²¹¹⁵

Пошто су извештаји од српске дипломатске агенције у Софији и српских конзулата у Турској показивали да ће се бугарска агресивна акција проширити и у друге крајеве Македоније српска влада је припремила још једну дипломатску ноту британској влади. Ноту српске владе предао је српски отправник послова у Лондону Славко Грујић лорду Фицморису 8/22. јула 1907. године. У ноти се истицало да су бугарске револуционарне чете током јуна и јула 1907. године организовале и извеле терористичке акције против српског становништва у подручју Велеса и Прилепа.²¹¹⁶

Да је српска влада била упорна да укаже енглеској влади на непрекидно деловање бугарских комитских чета у Македонији потврђује и њена нова дипломатска нота, коју је у име српске владе предао посланик у Лондону др Михаило Милићевић 25. септембра 1907. године.²¹¹⁷ Међутим, пробугарска оријентација у британској балканској политици, настала добрим делом и активношћу Балканског комитета, условљавала је њен став према Србији и њеној одговорности за деловање револуционарних комитета на тлу Македоније. Тако је шеф Форин офиса Едвард Греј подржао предлог британског посланика у Цариграду Николаса О Конора да жандармерију треба искористити у борби са устаничким јединицама. Николас О Конор је, конкретно, о деловању српских чета био мишљења да велике силе треба да заплаше Србију. Сличан став британски званичници су износили и Порти. Понављајући тезу о

²¹¹⁵ АС, МИД, СПА; 1907, фасц. II, дос. 7, стр. пов. бр 295, МИД Србије-МУД Србије, Београд 22. VII/4. VIII 1907; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додатак 3, (Организација Српска одбрана 1907. године)*, док. бр. 232, стр. 416-417.

²¹¹⁶ *ДСПКС 1903–1914, књ. II, свеска 4/1, за јануар–јун 1907. идодатак 1 за ту годину*, док. бр. 71, стр. 223; А. Раствовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903–1907*, 369; И према турским изворима 1907. године у Македонији је деловало 110 бугарских чета, 80 грчких, 30 српских и 8 влашких (румунских). Д. Ђорђевић, *Сучељавање са Аустроугарском*, Историја српског народа, VI-1, Београд, 1983, 150.

²¹¹⁷ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига II, свеска 4/1, за јануар–јун 1907. идодатак 1 за ту годину*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2008, (= *ДСПКС 1903–1914, књ. II, свеска 4/1, за јануар–јун 1907. идодатак 1 за ту годину*), док. бр. 253, стр. 507-508; А. Раствовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903–1907*, 369.

потреби спречавања разбојништава у Македонским провинцијама, предлагали су да такав задатак, уместо регуларних турских трупа које су се показале неефикасне, треба да буде поверен специјално организованим жандармеријским трупима.²¹¹⁸

Међутим, доћи ће до извесних промена у ставу Балканског комитета према деловању револуционарних чета у Македонији, које је исказао његов председник Ноел Бакстон током посете Македонији, октобра 1907. године. Заинтригиран чињеничним стањем према извештајима Јаше Продановића, српског посланика у Цариграду, Бакстон је започео једну врсту истраге о узроцима четничке акције и њеним последицама. Нарочито дуго је разговарао са драмским митрополитом Хризостомом, који је тврдио да му је Бакстон признао да су се у Енглеској веома разочарали у Бугаре и да су увидели да су Бугари веома криви, ако не и главни кривци за постојећу анархију у Македонији. На основу нових података које је лично прибавио, Бакстон и други чланови Балканског комитета су се уверили да „Бугари нису јагњад за какву се стално издају“.²¹¹⁹ На основу тих изјава митрополита Хризостома, посланик Ненадовић је извео закључак да је Бакстон дошао да прикупи материјал за ново мишљење Балканског комитета о македонском питању, и да најмање што се може очекивати од Балканског комитета у будућности је да буде много обазривији према Бугарима.²¹²⁰ Боравак Ноела Бакстона у Македонији је могао имати утицаја на извесне корекције британске владе према питању одговорности бугарске стране за изазивање нереда у Македонији. Да је дошло до извесних промена у британском ставу види се из признања њеног државног подсекретара Чарлса Хардинга, приликом сусрета са српским послаником Михаилом Милићевићем, да постоје повећане активности бугарских чета, а да „српска влада у последње време није анкуражирао чете“. Иако је Чарлс Хардинг указао да британска влада има податке да су и српске јединице у извесним случајевима

²¹¹⁸ А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 369.

²¹¹⁹ Према турским изворима 1907. године у Македонији је деловало 110 бугарских чета, 80 грчких, 30 српских и 8 влашких (румунских). Д. Ђорђевић, *Сучељавање са Аустроугарском*, Историја српског народа 6-1, Београд, 1983, 150.

²¹²⁰ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига IV, свеска 2, за јули–децембар 1907. године*, приредили др Љиљана Алексић-Пејковић и др Климент Цамбазовски, Београд 2009, (=ДСПКС 1903–1914, књ. IV, св. 2, за јули–децембар 1907. године), док. бр. 320 и 360, стр. 615, и 675-676; А. Растовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 370-371.

изазивале немире, он овога пута за тешко стање у Македонији није директно оптуживао српске устаничке чете.²¹²¹

У годишњем извештају за 1907. годину британски посланик у Београду Џејмс Вајтхед је констатовао да је београдски македонски комитет распуштен августа 1907. године као последица оставке његовог председника генерала Николе Стефановића, али највише због потпуног помањкања средстава. Џејмс Вајтхед је претпостављао да је српска влада, уважавајући препоруке великих сила о обустављању деловања револуционарних комитета, одлучила да се супростави обнављању деловања комитета. Он је ту своју претпоставку темељио на извештајима да исељеници из Македоније који живе у Србији намеравају да обнове комитет потпуно независно од владе без прихватања било какве субвенције или помоћи. Говорећи у извештају о односима између Србије и Бугарске, Вајтхед је закључио да они никако неће моћи да буду срдачни све док буде трајало њихово надметање око успостављања доминације над словенским земљама које се налазе под турском влашћу. Признао је да Никола Пашић жели сарадњу са Бугарском око заједничких циљева, али је то безуспешно због бескомпромисног става Бугара, који сматрају да целокупна територија Македоније припада њима према одлукама Санстефанског Уговора.²¹²²

Сукоб између митрополитске и конзулске струје

Повремене несугласице између скопског Генералног конзулата и Српске митрополије у Скопљу, крајем 1907. и почетком 1908. године кулминирале су у отворени сукоб и довеле до расцепа у раду српске организације. Формирале су се две супростављене групе. Прва, коју је предводио Богдан Раденковић, инстистирала је да се национални рад спроводи преко Скопља према упутствима и налозима из Београда.²¹²³

²¹²¹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига II, свеска 4/2 за јули–децембар 1907. и додаток 2 за ту годину*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2008, (=ДСПКС 1903–1914, књ. II, св. 4/2 за јули–децембар 1907. и додаток 2 за ту годину), док. бр. 489, стр. 909-910; А. Раствовић, Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907, 371.

²¹²² А. Раствовић, *Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, 365-366.

²¹²³ Богдан Раденковић је позван у Београд, како би се пронашло решење за сукобе који су током 1907. године избили међу српским националним радницима у Македонији и поделе на “конзулатску” и

Друга је била на становишту да се национални послови изводе без Скопског одбора а тиме и скопског Генералног конзулата, а да је Београд само финансира. Њу је предводио скопски митрополит Викентије. Ову групу Валијат је хтео да употреби против Богдана Раденковића и његових присталица, претежно, управитеља српских школа.

Сукоби у организацији пренели су се и на терену. Наиме, још од започињања четничке акције, која се налазила под непосредном управом српских конзуларних власти у Скопљу, на самом терену се развијала опозиција према званичном раду српске дипломатије. На челу опозиције налазио се скопски митрополит Вићентије, који је са својим присталицама настојао да преузме руковођење над српском револуционарном организацијом и целокупним црквено-школским радом у Македонији.²¹²⁴ Вићентије је тражио у Београду ослонац код новорадикала, иза којих је стајала опозициона штампа Србије, док се "конзулатска" струја, односно тадашње комитске вође, ослањала на старорадикале, који су били носиоци званичне политике. Друго упориште опозиције била је гимназија у Скопљу, где се око директора Луке Лазаревића, окупила група људи која је отворено стала против конзулата. Опозиција је улагала жалбе на Богдана Раденковића оптужујући га за проневеру и за убиства. Изложена оваквим нападима и оптужбама група од шест националних радника на челу са Богданом Раденковићем²¹²⁵

"митрополитску" странку. Наиме, још од започињања четничке акције, која се налазила под непосредном управом српских конзуларних власти у Скопљу, на самом терену се развијала опозиција према званичном раду српске дипломатије. На њеном челу налазио се скопски митрополит Вићентије, који настојао да преузме руковођење над српском револуционарном организацијом и целокупним црквено-школским радом у Македонији. Друго упориште опозиције била је гимназија у Скопљу, где се око директора Луке Лазаревића, окупила група људи која је отворено стала против конзулата. Опозиционари су покушавали и да се повежу са Рашко-призренским митрополитом Нићифором који је из сличних разлога био у сукобу са конзулатом у Приштини и Миланом Ракићем. Богдана Раденковића, као експонента "конзулатске" странке су оптужили за проневеру и за убиства и на њега се жалили у Београду

²¹²⁴ Са истим намерама на Косову и Метохији наступао је и призренски митрополит Нићифор. Његов први сукоб са приштинским конзулом Миланом Ракићем почео је од октобра 1906. до јуна 1907. године, а кулминирали су 1910. године када је митрополит због Учитељске уредбе поднео оставку. (Видети: Историја српског народа, VI-1, Београд 1994, стр. 343.)

²¹²⁵ Богдан Раденковић (1874-1917) је читав свој живот посветио борби за ослобођење Срба у Османском царству. У јавности се представљао као лојални грађанин Османског царства, радио је као агент-посредник између Генералног конзулата Краљевине Србије у Скопљу и оперативаца на терену који су се борили за национално опредељење и ослобођење. Због природе посла којим се бавио његове белешке нису сачуване.

обратила се Генералном конзулату у Скопљу захтевајући или њихов премештај из реона овог конзулата или разрешење дужности. „Више не можемо остати на досадашњим положајима, јер више не можемо да сносимо овакве нападе на нашу част, без могућности да се од њих бранимо из узрока познатих конзулату“ наводи ова група у свом захтеву.²¹²⁶

Пошто је цео сукоб попримио озбиљне размере, а писмо којим је ова група молила за премештај у српској влади и дипломатији озбиљно схваћено, Раденковић је позван у Београд да одговори на оптужбе. У Београду је обавио разговор са Јованом Јовановићем Пижоном,²¹²⁷ који је, заједно са Светиславом Симићем, ургирао код министра иностраних дела Николе Пашића на решавање спора у корист ”конзулатске” странке која је спроводила владину политику.²¹²⁸ Из скопског конзулата 10. септембра 1907. године премештени су конзул Љубомир Михаиловић²¹²⁹ и Бошко Љубишић. У

²¹²⁶ АС, МИД, ППО, 1907, ред 1339, ПП бр. 905, Б. Раденковић, Д. Димитријевић, М. Шешлија, А. Јелић, З. Ђорић, С. Дичић–Генералном Консулату у Скопљу, 13/26. IX 1907.

²¹²⁷ Биљана Вучетић, *Извештаји обавештајца дипломати. Писма Богдана Раденковића Милану Ракићу*, (1907-1912), Мешовита грађа, књ. XXIX (2008), стр. 150, ф. н. 10; Јован М. Јовановић Пижон био је српски дипломата, политичар, министар и писац. Родио се у Београду 1869. године где је завршио оновну школу и гимназију, као и права на Великој школи 1891. године. Између 1899. и 1903. био је писар Посланству Краљевине Србије у Цариграду, писар Министарства финансија и секретар Министарства иностраних дела. Од 1906. године био је шеф Конзуларног одељења Министарства иностраних дела Србије. Крајем 1907. године вршио је дужност отправника послова у посланству Краљевине Србије у Атини, а затим и дужност конзула у Каиру и на Цетињу. Уз Светислава Симића, био је један најзаслужнијих државних службеника за помагање и организацију српског четничког покрета у Македонији. На управи српског конзулата у Скопљу био је од 1909. до 1911. године. Године 1911. постаје начелник одељења Министарства иностраних дела, а 1912. и министар овог министарства. Од 1912. до 1914. био је посланик у Бечу, затим помоћник министра иностраних дела 1914-1915, посланик у Лондону 1915-1916. и Вашингтону 1929. године. Пензионисан је 1930. године када оснива Земљорадничке странке. Умро је у Охриду 1939. године. Целог живота је био активни дописник српских угледних часописа и писац. У Српском књижевном гласнику писао је под псеудонимом **Иностранци**. Написао је и значајно дело *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*. (Види: Биљана Вучетић, *Богдан Раденковић и Милан Ракић*, Историјски часопис, LVII (2008), стр. 413-425, Београд 2008; Исти, *Извештаји обавештајца дипломати. Писма Богдана Раденковића Милану Ракићу*, (1907-1912), Мешовита грађа, књ. XXIX (2008), стр. 156, ф. н. 15; Миле Станић, *Михаило Г. Ристић – свеитеници са којима сам радио*, Вардарски зборник, бр. 1 (1999), 75.)

²¹²⁸ АСАНУ, Ист. МП, 14331 – 8 (11), Б. Раденковић–М. Ракићу, Београд 21. X 1907; *Историја српског народа, VI-1*, Београд 1994, стр. 343; Б. Вучетић, *Богдан Раденковић и Милан Ракић*, 416.

²¹²⁹ Љубомир Михајловић или Михаиловић (14. август 1874—?) је завршио средњу школу и правни факултет У Београду, а након тога студирао је право и у Паризу. Током боравка у Македонији главна активност као конзула и дипломате била је национална пропаганда и буђење националне свести У дипломатској служби био је од 1889. до 1918. године. Био је чиновник при посланству у Цариграду. Радио је у конзулату у Скопљу од 1906. до 1907, најпре као вицеконзул, а у периоду од 29. 6. 1907. до 10. 9. 1907. године и као конзул. Од 1912. до краја 1914. био је отправник послова у Риму. Од 1915. до 1916. био је посланик код краља Николе у Црној Гори, а од 1917. до 1918. био је посланик у САД. Током 1925. био је изабран за народнога посланика. (Види: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Београд 1927, књига 2,

Митрополији смењен је секретар Лукијан који је имао велики утицај на митрополита Вићентија и тако је спречено повезивање неких њених кругова са рашко-призренским митрополитом Нићифором.²¹³⁰ Директор скопске гимназије Лука Лазаревић и још неколико наставника су премештени, а по Раденковићевом предлогу новембра 1907. године за заступника директора скопске гимназије постављен је дотадашњи директор гимназије у Солуну Драгомир Обрадовић, који ће ту дужност обављати до фебруара 1908. године.²¹³¹

За конзула у Скопљу је 10. септембра 1907. године постављен је Живојин Балугџић²¹³² где је остао до маја 1909. године. Конзул Балугџић је покушао да угуши сукоб између завађених страна, "конзулатске" и "митрополитске". Да би се сукоб у потпуности угушио у Скопље је почетком 1908. године стигао из Београда и начелник Министарства иностраних дела Мирослав Спалајковић.²¹³³

Крајем 1907. године дошло је до размимоилажења и у четничком покрету. Била је врло слаба координација између четничких одреда који су долазили из Србије и одреда формираних од локалног становништва. Једна група је хтела да се акцијом руководи из Београда, а друга је била да команда буде у Скопљу. Међутим и одреди који су формиран од локалног становништва деловали су независно један од другог, свако на својој територији. Њихове војводе су самоволожно доносили одлуке како, кад и где ће се дејствовати, и када ће да се повуку са одређене територије. Да ли ће се одред борити

стр. 889); АСАНУ, Ист. МП, 14331 – 8 (11), Богдан Раденковић–Милану Ракићу, Београд 21. X 1907; Б. Вучетић, *Богдан Раденковић и Милан Ракић*, 416)

²¹³⁰ Смењени секретар Скопске митрополије Лукијан је премештен у Солун. АСАНУ, Ист. МП, 14331 – 8 (12), Богдан Раденковић–Милану Ракићу, Београд 12. XI 1907; Б. Вучетић, *Богдан Раденковић и Милан Ракић*, 416-417.

²¹³¹ АСАНУ, Ист. МП, 14331 – 8 (11), Богдан Раденковић–Милану Ракићу, Београд 21. X 1907; *Историја српског народа, VI-1*, Београд 1994, стр. 343; Б. Вучетић, *Богдан Раденковић и Милан Ракић*, 416-417.

²¹³² Живојин Балугџић је био је дипломата Краљевине Србије и Краљевине Југославије. Основну школу и гимназију завршио је у Београду. Студије права отпочео је у Београду, а завршио у Женеви. Из Србије је емигрирао 1894. због чланка "Рушите двор" објављеног у листу "Народни пријатељ", који је покренуо са Наумом Димитријевићем. У Србију се враћа након Мајског преврата 1903. године, када постаје секретар Петра Карађорђевића и шеф пресбирора Министарства иностраних дела. Године 1906. био је секретар српског Посланства у Цариграду. Био је конзул у Битољу 1907. године а (10. септембра 1907— 8. маја 1909) генерални конзул у Скопљу. Између 1909. и 1912. био је конзул у Солуну, посланик у Атини, Риму, Берлину. Пензионисан је 1935. а умро 1941. године. (Види: Биљана Вучетић, *Богдан Раденковић и Милан Ракић*, *Историјски часопис*, LVII (2008), 416-417; Миле Станић, *Михаило Г. Ристић – свештеници са којима сам радио*, Вардарски зборник, бр. 1 (1999), 75.)

²¹³³ *Историја српског народа, VI-1*, Београд 1994, стр. 343.

само са бугарским комитама или и са Турцима, о томе је такође самостално одлучивао војвода, или је зависило од непријатеља. Тако је, и поред још увек важеће наредбе да „наше чете несмеју напред ићи и ниједно бугарашко село нападати до даљег наређења овога одбора“, ²¹³⁴ војвода Михаило „подстрекнут од самих сељака села Козичина и из околних села који су тражили да буду освећени напао у недељу пред ноћ на буг. село Речани (у кичевској кази - подвукао В.Д.) и свог га изгорео“ известио је српски конзул у Битољу председника српске владе и министра иностраних дела. ²¹³⁵ Крајем 1907.године извршена је попуна четничке организације, углавном младим завереницима и њиховим друговима. ²¹³⁶

Ради разрешења насталог стања, Врховна управа упутила је на терен, са највишим овлашћењима, капетана I класе Алимпија Марјановића, завереника, којег је изабрао за овај задатак министар војни генерал Путник. Он је под псеудонимом "професор Лазар Младеновић" 5. фебруара 1908. године стигао у Скопље, са задатком да преузме дужност шефа Горског штаба источног Повардарја и да реформише српску четничку организацију. Веома брзо се упознао са приликама на терену и са поменутиим Богданом Раденковићем, будућим оснивачем и једним од истакнутих чланова организације "Уједињење или смрт", саставио нови Устав српске организације. Уставом су били дефинисани права и обавезе не само чланова организације, већ и свих Срба на територији Косовског и Битољског вилајета.

Након успешно обављеног овог дела задатка вратио се у Врање, где је формирао чету са којом је 25. фебруара поново прешао турску границу као шеф Горског штаба за источно Повардарје. Прво је сломио отпор непослушних војвода ²¹³⁷ а

²¹³⁴ АС, МИД, СПА; 1907, фасц. III, дос. 3, пов. бр 720, Централни одбор С.О. - Извршном одбору С.О. у Врању и Главном одбору С.О. за Македонију у Скопљу, Београд 19. VII/1. VIII 1907; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 3, (Организација Српска одбрана 1907. године)*, док. бр. 231, стр. 416.

²¹³⁵ АС, МИД, СПА; 1907, фасц. III, дос. 1, ПП бр. 1193, Конзулат у Битољу-Н. Пашићу, Битољ 1/14. X 1907; *ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 3, (Организација Српска одбрана 1907. године)*, док. бр. 265, стр. 462.

²¹³⁶ Шеф Горског штаба за Источно Повардарје постао је поручник Војин Поповић – Вук, његов заменик поручник Александар Благојевић – Кочански а члан Штаба потпоручник Миливоје Чолак – Антић. За заступника шефа Горског штаба за Западно Повардарје одређен је војвода Јован Стојковић – Бабунски.

²¹³⁷ Под његовом командом биле су чете војвода Спасе Павловића-Гарде, Живка Гвоздића, Дитка Алексића, Војислава Танкосића, Николе Лукића-Скадарца и Денка Чуме, тј. све српске чете у околини Прешева, Куманова, Криве Паланке и Кратова.

затим на терену извршио реорганизацију српске четничке организације у повереном му рејону. Затим је наставио продирање на југ према Овчем Пољу и на исток у села под утицајем бугарских организација. Он је покушао да повеже све српске чете и организована села Западног и Источног Повардарја преко Овчег Поља. Међутим, његов рад спречила је Младотурска револуција 23. јула 1908. године. Младотурци су у Скопљу и Солуну објавили свој проглас – Хуријет, којим су свим турским поданицима обећани: устав, грађанска права и политичке слободе.²¹³⁸ Због тога је, под притиском великих сила, дошло до укидања свих револуционарних организацијеу Турској, па и Српске организације у Старој Србији и Македонији.²¹³⁹

Четничка акција у Старој Србији и Македонији привремено је прекинута, да би због поновног угрожавања српског народа настављена крајем 1909. године. Не може се са сигурношћу утврдити тачан број борби у којима су учествовали српски четници у Македонији, али је већих борби било више од 40. У овим борбама истакло се више војвода и четовођа. Међу њима најпознатији су били: Мицко Крстић, Јован Бабунски, Глигор Соколовић, Василије Трбић, Јован Цветковић-Долгач, Анђелко Алексић, Крста Трговишки, Илија Јовановић-Пчињски, Лазар Кујунџић, Саватије Милошевић-Косовац (Косанчић Иван),²¹⁴⁰ Јован Пешић, Коста Миловановић-Пећанац, Павле Младеновић, Ванђел Димитријевић (Скопљанац)-Расурикућа, Тодор Крстић-Алгуњски, Сретен Рајковић-Руднички, Ђорђе Ристић-Скопљанче, Војин Поповић-војвода Вук, Војислав Танкосић, Цене Марковић, Панта Радосављевић-Дунавски, Секула Влаховић-Јабланички, Раде Радивојевић-Душан Вардарски, Тренко Рујановић, Зафир Премчевић, Јосиф Михаиловић, Павле Блажаревић, Емило Милутиновић, Михаило Јосифовић и

²¹³⁸В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 131 – 134. Министар иностраних дела Н. Пашић је уочи Хуријета наређивао да се прекине са свим четничким акцијама: „Конзули ће бити најстрожије одговорни ако се ишта даље деси“ – депеша од 17. јуна 1908. – исто, стр. 134. И нови министар М. Миловановић је подржавао младотурске реформе 1908. године

²¹³⁹Д. С. Јеринић, *Војводе из четничке акције у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, Добровољачки гласник, година 17, бр. 32, Београд 2008, 14-15.

²¹⁴⁰Саватије Милошевић (1876-1905), четнички војвода и национални радник. Добровољно се јавио да убије Александра и краљицу Драгу у завери 1903. године. После Мајског преврата помилован је и добио је место у Министарству иностраних дела. Радио је као деловођа у Битољском конзулату под именом Сава Милићевић. Погинуо је маја 1905. године заједно са Лазаром Кујунџићем код Велике Хоче.

Бошко Вирјанац, Спаса Павловић-Гарда Змај, и др.²¹⁴¹ Војводе које су стајале на челу четничких одреда у Македонији потицале су из редова домаћег становништва (учитељи, виђенији сељаци) или су потицали из Србије (официри српске војске), а именовано их је Централни револуционарни одбор на предлог Извршног одбора у Врању.²¹⁴²

Наставни план и програм за српске основне школе у Турској 1906. године

Национални рад преко цркве и школе није прекидан. Године 1906. прописан је нови наставни план за српске основне школе у Турској, под називом „Наставни план и програм за српске основне школе у Турској царевини“. По овом плану радиле су српске школе у Македонији до краја турске владавине у овој области 1912. године.²¹⁴³ Наставни план садржи програм за рад у забавиштима, затим наставни план и програм за српске основне школе (четвороразредне) и наставни план и програм за продужене основне школе (пети и шести разред).

Наставни програм за забавишта састојао се из два течаја, који су подељен на по пет тематских целина и то: 1. о вери, 2. очигледна настава, 3. игре (без певања и са певањем), 4. приче, песме, загонетке и декламације, и 5. треблови ручни радови. У другом течају садржај градиво тематских целина је проширено у односу на оно из првог течаја, додати су неки нови захтеви. Оно што недостаје овом наставном програму за забавишта је објашњење за реализацију његовог садржаја.

Наставни план и програм за српске основне школе (четвороразредне) предвиђа следеће наставне предмете и број часова по разредима:

- у првом и другом разреду учило се по шест предмета (седам за женску децу) са укупно 22 (24 за женску децу) часа недељно:

²¹⁴¹ ДСПКС 1903–1914. књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903–1905. године), четничке војводе, четовоје и познатији борци, стр. 750–752.

²¹⁴² Д. С. Јеринић, *Војводе из Четничке акције у Старој Србији и Македонији 1903–1912*, Добровољачки гласник бр. 32, Београд, 2008, 7–8.

²¹⁴³ Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 184 – 185; С. Чановић, *Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми*, Зборник Филозофског Факултета у Приштини, V, свеска А, Приштина 1968., 298.

1. Наука хришћанска	- 2 часа	5. Певање	- 2 часа
2. Српски језик	- 9 часова	6. Гимнастика и дечје игре	- 2 часа
3. Рачун	- 5 часа	7. Ручни рад и поуке за	
4. Цртање и писање	- 2 часа	домаћице (женска деца)	- 2 часа;
- у трећем и четвром разреду учило се по десет предмета са укупно 27 (28 за женску децу) часова недељно.

1. Наука хришћанска	- 2 часа	7. Цртање	- 2 часа
2. Српски језик	- 6 часова	8. Лепо писање	- 2 часа
3. Словенски језик	- 2 (1) часа	9. Певање	- 2 часа
4. Земљопис са историјом	-3 (4) часа	10. Гимнастика и дечје игре	- 2 часа
5. Рачун	- 4 часа	11. Ручни рад и поуке за	
6. Познавање природе		домаћице (женска деца)	- 3 часа. ²¹⁴⁴
са пољоп. поукама	- 2 часа		

Овакав наставни план је важио за мушке основне школе. Као што се може видети, ни по њему нема ручног рада као посебног предмета за мушку децу. Програм, истина, предвиђа обављање практичних вежби кроз поједине предмете, али је све то имало други смисао. И по овом наставном плану за женске основне школе за III и IV разред и даље је постојао посебан предмет женски ручни рад с поукама за домаћице, и то у I и II разреду са 2, а у III и IV разреду са 3 часа недељно, али, такође, за њих и даље није постојао предмет словенски језик. Према томе, укупан недељни фонд часова у женским основним школама износио је: у I и II разреду 24, а у III и у IV разреду 28 часова недељно. Значи, карактеристика и овог наставног плана је знатно веће оптерећење женске деце иако су она, због одређеног схватања које је живело у свести тамошњег српског становништва о месту и улози жене у друштву, са доста тешкоћа и у

²¹⁴⁴ *Наставни план и програм за српске основне школе у Турској царевини*, Београд 1906; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 184; С. Чановић, *Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми*, Зборник Филозофског факултета у Приштини, V, свеска А, Приштина 1968, 298.

градовима а посебно у селима окупљана у школе.²¹⁴⁵ Као што се може видети, овај наставни план није предвиђао учење турског језика у српским основним школама, али је изучаван у оба разреда (V и VI) више основне школе.²¹⁴⁶

Из програма појединих предмета види се у ком се обиму обрађивало градиво и колико се водило рачуна о корелацији наставе кроз програм. За скоро сваки наставни предмет уз програм одређени су и, у веома кратким и уопштеним формулацијама, дати васпитно образовни задаци. Тако, на пример, уз програм за науку хришћанску стоји да она има за циљ: „буђење морално религијских осећања и упознавање са својом вером“.²¹⁴⁷ И овим наставним планом и програмом настави српског језика, у односу на остале предмете, посвећена је посебна пажња, и дат му је одговарајући број часова у свим разредима. Тако је по времену трајања наставе српски језик и по овом наставном плану најзаступљенији предмет, са преко 40% од укупног броја часова у седмици за I и II разред и са око 22% за III и IV разред. Одређени наставни садржаји распоређени су углавном у наставним темама, понекад и у наставним јединицама. У оквиру садржаја дата су и штива и кратка методичка упутства за извођење наставе.

За наставу српског језика задаци нису одређени, али се на њих посредно указује. У првом разреду изучавају се следеће програмске целине: 1. вежбање у посматрању, мишљењу и говору, 2. писање и читање. Програм за други разред састављен је из следећих делова: 1. вежбање у посматрању, мишљењу и говору, 2. читање, 3. писање, 4. поуке у језику. У трећем разреду проширена је материја у оквиру целина; писање и поуке о језику и додата је посебна пета целина декламовање са својим садржајем. Наставни програм за четврти разред одређује исте наставне целине као и за трећи, уз проширење садржаја неких целина, нарочито у делу поуке о језику. Садржај прве програмске целине српског језика вежбање у посматрању, мишљењу и говору

²¹⁴⁵ *Наставни план и програм за српске основне школе у Турској царевини*, Београд 1906; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 184; С. Чановић, *Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми*, 298-299.

²¹⁴⁶ На основу ранијих наставних планова турски језик се учио у трећем и четвртном разреду основне школе од 1890. године. С. Чановић, *Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми*, 298-299, и 302, ф. н. 28.

²¹⁴⁷ *Наставни план и програм за српске основне школе у Турској царевини*, Београд 1906; С. Чановић, *Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми*, 299.

проширивао се за сваки наредни разред и обухватао је појмове о породици, задрузи, општини, селу, граду, врстама занимања, путевима, упознавање околине, промене у току године, о ваздуху, годишњим добима, странама света, сунцу, месецу, звездама и тд.²¹⁴⁸ После српског језика по заступљености следе: рачун, земљопис са историјом, ручни рад и поуке за домаћице, наука хришћанска, певање, гимнастика, цртање и писање, познавање природе са пољопривредним поукама и словенски језик.

Значи по овом плану и програму из 1906. године настави из рачуна је, после српског језика, дат највећи број часова – и то у I и II разреду по 5, а у III и IV разреду по 4 часа недељно. Овај фонд часова обезбеђивао је да се уз добру организацију рада пређе планирано градиво, иако је његов садржај био најобимнији од свих предмета. Детаљно разрађен програм рачунске наставе обухватао је само градиво из аритметике, а имао је за циљ ”стварање јасних представа и појмова о количинама и развијање осећања тачности и правилности“. Изостављање садржаја геометрије из програма овог предмета и овако уско постављени циљ наводе на закључак да се образовно-васпитна улога рачунске наставе није довољно схватала и „да је ова настава била на раскршћу између вештина и главних предмета како је тада педагогија била класифицирала предмете“.²¹⁴⁹ Но и поред тога, може се закључити „да је овде најпотпуније спроведено начело поступности и систематичности и добро примењен систем комбинованог распореда наставне грађе“.²¹⁵⁰ Најопштији појмови из геометрије давани су кроз наставу цртања, која се у првом разреду сводила на цртање правих линија и углова, у другом на цртање облика и крста с правим линијама, у трећем на цртање кривих линија, троугла, четвороугла, многоугла и круга, а у четвртном разреду на цртање лопте и геометријских тела.

Историја као предмет у српским школама у Турској први пут је уведена по наставном плану из 1906. године и то у комбинацији са земљописом. До тада су се

²¹⁴⁸ *Наставни план и програм за српске основне школе у Турској царевини*, Београд 1906; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 188; С. Чановић, *Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми*, 299.

²¹⁴⁹ Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 190

²¹⁵⁰ С. Чановић, *Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми*, 300.

учили само неки чланци из читанке у којима се говорило о турској историја (постанак турског царства – први султани).²¹⁵¹ По овом плану комбинованом предмету историја са земљописом дата су три часа у трећем и четири часа у четвртном разреду. Истакнут је циљ ове наставе: „Познавање своје отаџбине и суседних земаља, буђење љубави према отаџбини и познавање народне прошлости“. Као што смо видели, у програму за српски језик за први и други разред постојала је тематска целина посматрање околине и упознавање са основним географским појмовима за њихово представљање. Стечено знање представљало је основу да се на часовима комбинованог предмета историја са земљописом у трећем разреду изучава место (каза) у коме се налазила школа и санџак коме је то место припадало (положај, границе, величина, низије и висије, реке, производи, занимања и саобраћај) а затим и остали санџаци свога вилајета. У четвртном разреду обрађивана су остала два вилајета који су припадали европској Турској а у којима је живео српски народ. Из садржаја програма види се да се историја није много обрађивала. Потпуно је било изостављено градиво из националне историје, учитељима је било препоручено да на овим часовима предају градиво из хришћанске цркве и нешто из турске историје. Но и поред тога што су Турци забранили да се предаје национална историја Срба, због великог утицаја ове наставе на развијање патриотског осећања ученика она се предавала у свим српским школама у Македонији. Учитељи су сажето диктирали ученицима важније лекције, које су они писали у посебним свескама. Кад би наишли органи турских власти, ђаци су ове свеске склањали у посебне скривнице, које су се најчешће налазиле у подрумима школа. При повратку кућама многи су ове свеске носили испод кошуље ради веће сигурности. Да би пронашли српске уџбенике, нарочито историју, или белешке које су диктирали учитељи, турске власти су често вршиле претресе у школи. Зато су учитељи постављали школске послужитеље као стражаре који би на време уочили долазак турских власти и давали знак да се књиге и белешке склоне у скривнице.²¹⁵²

²¹⁵¹ *Читанка за IV разред српских основних школа*, Цариград 1899.

²¹⁵² Ј. Ђилас, *Српске школе ...*, 190; С. Чановић, *Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми*, 299-300.

Настави познавања природе са пољопривредним поукама одређен је општи задатак: „уознавање са природним предметима и појавама и развијање естетичких осећања, проширење знања о природи с применом на живот и буђење љубави према раду уопште, а физичком посебице“. Као посебан предмет познавања природе са пољопривредним поукама почиње да се изучава од трећег разреда, али и у првом и другом разреду су се изучавали одређени основни географски појмови кроз програм тематске целине вежбање у посматрању, мишљењу и говору из српског језика. Цео програм предмета познавања природе са пољопривредним поукама за трећи и четврти разред подељен је на два дела: програм из познавања природе који је важио за све школе и програм за пољопривредне поуке који је важио само за сеоске школе. Програм познавања природе је нарочито био опширан у четвртм разреду, у коме се по годишњим добима предвиђало посматрање природе, времена, људских радова и природних појава. Поред гљива, сумпора, гвожђа и белутка, програм је предвиђао и проучавање природних појава, затим понашање човека, негу појединих органа и основна упутства о чувању здравља. Веома детаљно разрађени програм за пољопривредне поуке обухватао је градиво о повртарским и пољским усевима, о пољопривредним справама и алату, о виновој лози, свиленој буби, пчели итд. Уз њега је дато и веома детаљно објашњење за реализацију, којим се препоручује да: „све ово утолико уколико је могућно треба обрађивати у вези с практичним радовима у башти, а у доба кад је чему време. У појединим крајевима могу се према месним потребама поједине тачке проширивати а друге прелазити краће. На пример, у солунском вилајету предавати о памуку, афијону и др. У брдским крајевима, где нема винограда, изоставити све о лози а обратити већу пажњу на гајење стоке...“. Из наведеног видимо да програм познавања природе са пољопривредним поукама истиче значај повезаности школе са средином, њен утицај на преображај и друштвене мењање средине. Школа се приближава животу и тиме губи старо обележје када се у њој само стицало знање.²¹⁵³

²¹⁵³ *Наставни план и програм за српске основне школе у Турској царевини*, Београд 1906; Ј. Ђилас, *Српске школе...*, 192; С. Чановић, *Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми*, 300.

У овом плану и програму стоји да је главни задатак наставе цртања и писања „правилно схватање облика и вежбање руке у извођењу њихову и развијање чула вида и осећање за тачност, правилност и лепоту“. Из формулације овог програма евидентна је неопходна поступност за његову реализацију. Тако се у првом разреду почињало од цртања „праве линије и ствари с правим линијама“, у другом разреду „продужење онога из првог разреда и облика и крста с правим линијама“, у трећем разреду су се већ радили радови с кривим линијама и упознавање ученика с облицима површина: троуглова, четвороуглова, многоуглова и круга, а у четвртом разреду се захтевало цртање облика геометријских тела: коцке, лопте, ваљка, призме, пирамиде и купе.

Циљеви и задаци наставе писања били су: „разлагање писмена на састојке и правилно писање састојака“ и „вежбање делова или састојака у целини и изналагање грешака у целини“ па затим „вежбање у правилном писању целине, док се не извежба и око и рука“ итд. Настава певања, која је у свом програму у сва четири разреда обухватала учење црквених и световних песама, имала је задатак да развија „слух, глас и осећање за лепоту, опитомљавање и облагорођавање срца“. У четвртом разреду између осталих световних песама училе су се: Химна Султану, Ој Словени, Бранково коло, Српско оро, итд.

Наставни програм предмета гимнастика и дечије игре има следећи садржај: вежбе у реду, слободно вежбање у месту, скакање у висину (само за мушку децу) и дечје игре, посебно одређене за мушку а посебно за женску децу. Програм је детаљно разрађен и њиме се одређује шта се све у ком разреду може вежбати и које све дечије игре треба користити за остварење планираних задатака ове наставе: „снажење тела; окретност и поузданост у покретима, развијање уважености, самопоуздања, гајење душевног и телесног здравља“. Дата су и упутства за реализацију планираних задатака, за литературу препоручују се књиге „Дечје игре“ од Катарине Шарчевић и Ст. Николића.

По Наставном плану и програму за српске основне школе у Турској царевини из 1906. године нарочито исцрпно одређен је садржај предмета женски ручни рад с поукама за домаћице, који су учила само женска деца и то у I и II разреду на 2, а у III и IV разреду на 3 часа недељно. Садржај програма овог предмета у сва четири разреда подељен је у две основне програмске целине: ручни рад и поуке за домаћице. У оквиру програмске целине ручни рад углавном се радило плетење и вез, ткање, рад са иглом и

концем. Разрађен је детаљно поступак по фазама рада. Основна знања о материјалу (вуна, памук, свила) и средствима за рад стицала су се упоредо са упознавањем начина њиховог коришћења. Програмска целина поуке за домаћице омогућавала је ученицима следећа знања: о реду и раду у кући, спремању хране различитог порекла, чување намирница и хране и слично. У четвртом разреду обрађују се наставне теме: рад у штедња, вредноћа, храна, спремање зимнице, подрум, рубље и одело, грејање и осветљење, вода и њено коришћење, неговање болесника и прва помоћ у болести, двориште и врт (рад) и суседи. Заједнички задатак наставе из обе програмске целине овог предмета био је „навикавање на рад и усавршавање у томе, потпомагање физичког, моралног, естетичког и уметничког развитка“, а за наставу из поука за домаћице одређен је још један посебан задатак – „упознавањем с домаћим животом и пословима и развијање вредноће, уредности и осећања за чистоћу“. Програм је тражио од наставника да се наставно градиво из овог предмета прилагоди месним приликама.

Наставни план и програм за српске продужне школе у Трској царевини, тј. за 5. и 6. разред основне школе важио је у целини само за школе које су радиле преко целе седмице, а за школе које су радиле недељом или у друге празничне дане учитељи су у овом плану и програму добијали само општи оквир. Овим наставним планом одређени су следећи предмети:

У петом и шестом разреду продужене основне школе учило се једанаест предмета са укупно 28 часова недељно и то:

1. веронаука - 2 часа,
2. српски језик - 4 часа,
3. турски језик - 3 часа,
4. земљопис - 2 часа,
5. историја - 2 часа,
6. рачун са књиговодством и геометријом - 2 часа,
7. познавање природе - 2 часа,
8. цртање - 2 часа,
9. писање - 2 часа,
10. певање - 2 часа,
11. гимнастика - 2 часа.

Овакав наставни план у потпуности је важио за мушке продужене основне школе, док су женска деца уместо предмета турски језик и познавање природе имала предмете ручни рад и газдинство и то по 5 часова у оба ова разреда.²¹⁵⁴

Програм српског језика, између осталог, је садржао: „Читање чланака из читанке, објашњавање и причање прочитаног, учење напамет народних и уметничких песама, декламовање, причање својим речима прочитаних песама и чланака“. Одређени су и садржаји из граматике и вежбе у писменим саставима. Основни задатак наставе српског језика у продуженој основној школи овако је одређен: „Правилно говорење, лепо читање с разумевањем садржине и вежбање у правилном исказивању исте, усмено и писмено упознавање и вежбање у саставима потребним за живот“. У шестом разреду тражило се, осим овога, још и читање књижевних састава наших писаца уз познавање и њихове кратке биографије и то: Доситеја Обрадовића, Вука Караџића, Ђуре Даничића, Петра Петровића Његоша, Бранка Радичевића, Јована Јовановића Змаја, Јована Ненадовића и др.

У Програму из 1906. године пише да настава турског језика треба да обезбеди „познавање овог језика ради практичне потребе у животу“. Настава овог предмета обухватала је следећи садржај: „Упознавање са словима, вежбање у читању и писању, најпотребнија граматичка правила, Превођење, поглавито с обзиром на практичну употребу“. У напомени се тражи да сами наставници направе детаљнији програм и одаберу уџбенике који најбоље могу да служе за почетну наставу овог језика.

²¹⁵⁴ *Наставни план и програм за српске продужене школе у Турској царевини*, Београд 1906; С. Чановић, *Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми*, 300.

IV СРПСКО ПИТАЊЕ У МАКЕДОНИЈИ У ВРЕМЕ МЛАДОТУРСКОГ РЕЖИМА

Крајем XIX и почетком XX века Турска је била у великој економској и политичкој кризи, заостајала је у укупном развоју за већином европских држава, није могла ефикасно да учествује у економском и политичком животу Европе. Осим на Балкану, имала је проблема са покореним народима у другим деловима Царства. Незадовољство стањем у држави и владавином султана Абдула Хамида II је довело до револуције 1908. године. Група млађих, прозападно оријентисаних официра у турској војсци, на челу са Исмаил Енвер-бејом (касније Исмаил Енвер-паша 1881-1922) 11/24. јула 1908. године извршила је преврат и преузела власт, изведена је Младотурска револуција.²¹⁵⁵ Био је то преврат којим је поништено укидање парламента које је извео султан Абдул Хамид II, чиме је почела друга уставна ера. Револуција је била значајан догађај током процеса распада Османског царства.

Разбијен је стари државни апарат и формирана нова, младотурска влада. У почетној фази револуције, када је у младотурском покрету преовладало либерално крило, била су истакнута начела пуне грађанске слободе, равноправност нација и вера у Отоманској Царевини, уставности, парламентаризма, наговештавана је аграрна реформа. Враћен је на снагу Устав из 1876. године, којим је проглашена једнакост свих народности (милета) и вера у Турском царству, слобода штампе, школовања, збора и договора. Помиловани су политички кривци и позване илегалне чете да се из шума врате мирном животу.²¹⁵⁶ Циљ

²¹⁵⁵Турски официри предвођени официрима из Солунског, Битољског и Косовског Вилајета, извели су „тиху револуцију“. Пароле су биле: „Сви Отомани су браћа“ и „Отманско царство Отоманима“. Њихов позив на револуцију изазвао је масовну хистерију на Балкану, не само у Турској већ и околним земљама. В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, Еcolibri, Београд 2006, стр.131-134.

²¹⁵⁶АС, МИДС, ППО, 1908, ред 711, Посланик у Цариграду П. Гавриловић-Министру иностраних дела др Миловану Миловановићу, Цариград 11/24. VII 1908; „Ирада Султанова изашла је око 10 сати у вече. Њу је нови везир Саид-паша саопштио свима валијама непосредно, сем валијама три реформна вилајета (Косовском, Битољском и Солунском), који су добили ираду преко Хилми-паше. Овде је стигла ирада око пола ноћи и одмах је приређено особено издање Косова у коме је све одштампано. Валија је у исто време добио наредбу да предузме мере за избор посланика. Избори ће бити, мисли валија, у септембру, а скупштина се мора састати у новембру“. АС, МИД, ППО, ред 711/IV, конзул у Скопљу Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Цариград 11/24. VII 1908; Б, Вучетић *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 294.

револуције био је да се Турска модернизује по угледу на западноевропске државе и на тај начин оздрави „болесника на Босфору“, како је европско јавно мњење тада Турску називало. Прокламујући слободан развој свих народности, по мишљењу младотурака отпао је разлог за реформну акцију, па је нови режим тражио да престане страно мешање у унутрашње ствари Царства. „Сви страни представници мире се са мишљу да је давањем устава учињен крај страној реформној акцији. Разликовање постоји само у гледишту да ли је цео покрет инсцениран да би се та реформна акција изиграла, или је Јилдиз са својим заштитницима користио покретом који се незванично од званичних тежња и јавио, пише конзул Балугџић.²¹⁵⁷

Револуција је окупила шаролик савез реформских плуралиста, турских националиста, западно оријентисаних секулариста и свакога ко је оптуживао султана за хаос у царству. Револуцијом је враћена скупштина, коју је суспендовао султан 1878. године.²¹⁵⁸ Младотурци су изградили специфичан парламентаризам, који карактерише турска друштвена незрелост за модерну уставност, с једне стране, и радикално ревидирање Устава из 1876. године од стране Младотурака, с друге стране. Међутим, процес замене монархијских институција уставним институцијама и изборним системом није био једноставан, нити је промена режима протекла без крвопролића. За време тридесеттворогодишњег апсолутизма Абдула Хамида II турски народ није повећао своју политичку зрелост. Требало је задржати ниво уставне уређености као што је то омогућавао Устав из 1876. Године, међутим, након револуције није било простора за трезвена разматрања па је дошло до његове радикалне ревизије. Такође, није била срећна околност што су Младотурци као модел устава узели француски Устав, нарочито по питању поделе власти. Они нису узели у обзир разлике између Француске као републике и Турске која је била монархијавезана са калифатом. С друге стране, разлика је била и у томе што је Француска имала јединствену народност, са снажно израженим патриотизмом, а Турска мешавину националности које су се бориле једна против друге и

²¹⁵⁷ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/V, ПП бр. 646, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 16/29. VII 1908.

²¹⁵⁸ Одлуком Министарског савета, коју је потврдио својом Ирадом султан Абдул Хамид II која је објављена 11/24. VII 1908. године, сазвана је Народна скупштина. (АС, МИД, ППО, ред 711/IV, Прилог, Уставност у Турској, Свима Вилајетима и Санџацима који зависе директно од Цариграда, конзул у Скопљу Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Цариград 11/24. VII 1908).

стога нису биле у стању да се окупе око заједничке политичке идеје. Најзад, у Француској је био одлично организован административни апарат, који је мирно настављао да функционише, без обзира на ministre који су одлазили или долазили, у Турској је било неопходно да се све створи изнова, јер је свака криза владе рушила већ започете реформе.²¹⁵⁹

Након ревизије Устава из 1876. године Турска је била уставна монархија са примесом демократизма у којем тежиште државне власти почива у Народном представништву. Централни комитет у Солуну, који је произашао из ранијих револуционарних комитета, спровео је 1908. године изборе, обезбедивши за себе 160 до 180 посланика, од укупно 260 колико их је бројао Цариградски парламент. Штампана, удружења, скупови, реч и писмо све је постало слободно без ограничења, што се у недостатку било какве контроле преобратило у своју супротност, то јест у анархију. Младотурци су прогласили равноправност свих вера, али је то било само формално. Прави циљ им је био да наметну турски језик и један национални осећај свим народима у држави. Тиме су против себе окренули хришћанске народе и нетурске муслимане, као и представнике бивше власти. Периферни крајеви царства су наставили да се отцепљују под притиском локалних револуција. Младотурску револуцију Аустроугарска је искористила за анексију Босне и Херцеговине, док је Бугарска прогласила независност.

Радикализам у уставном развоју Турске довео је до нарастања општег радикализма у земљи, што је довело до контрареволуције 13. априла 1909. године, снагама обореним у револуцији изгледало је да је дошао тренутак за реакцију. Уставност је у почетку имала двојаких непријатеља, зато је било потребно да се сви њени заступници приберу и одбију нападе. Врло опасан непријатељ, свакако, били су сви они реакционарни елементи, који су са старим режимом изгубили много од својих привилегија, ти су се елементи окупљали и на све могуће начине покушавали да задају ударац новом стању. У противнике револуције треба рачунати, поред свргнутих представника старе турске власти, и албанске прваке који су у анархичном стању старог режима налазили повољне услове за своје

²¹⁵⁹ Борђе Микић, *Немачки амбасадор Маршал о унутрашњо-политичким приликама у Османској Царевини (1908-1911)*, Зборник Филозофског факултета у Приштини XIII, 1978, стр. 379-380.

газдовање.²¹⁶⁰ Покушаји за обарање устава и повраћај апсолутистичког режима били су у почетку доста чести.²¹⁶¹ Смењени представници старе власти и албански бегови чинили су напор да се ново стање што пре промени. Енергичним мерама, које су предузели вође младотурског покрета у Цариграду противу приврженика некадашњих љубимаца Јилдизових, и у крајевима изнад Качаника противу Рустан Кабаша, Исе Бољетинца и других, успело се да се противуставни покрети угуше и нов режим учврсти. Међутим, Трећа, Солунска армија је тај покушај сузбила „гвозденом песницом“ после које је султан Абдул Хамид II, који је сматран за изазивача побуне, свргнут са престола, а на престо је доведен Мехмед Решад V. Многи други учесници побуне похапшени су и осуђени.

Борбу против контрареволуције Младотурци су водили под паролом ”Спасење Устава”. Међутим, стање које је тада настало тешко да се може назвати уставним. Устав из 1908. године је остао на снази формално, пошто га је Скупштина ревидирала и реформисала. Турски уставни систем представљао је необичну мешавину монархије и војне диктатуре, правне државе и државне самовоље, изнад свега тога лебдело је опсадно стање с ратним правом и преким судом. То стање у главном граду продужено је годину и по дана после контрареволуције. Иако се говорило да се то стање одржава ради чувања Устава, његова суштина састојала се у томе да се ограниче и укину уставна права јединке. Парламент је наизлед функционисао нормално, док га је као фактора моћи далеко превазилазила олигархија која је деловала потајно, а носила је званичан назив „Комитет Јединство и напредак“. Скупштина је у негативном правцу развила обимну делатност и својим поступцима изазвала збрку, дезорганизацију и кризе.²¹⁶² Нарочито је био неповољан положај новопостављеног султана Мехмеда Решада V, који је као фактор моћи

²¹⁶⁰ Албанске вође су прихватиле младотурску револуцију и „пристали да траже устав само под условом да се оствари она велика жеља њихова о укидању реформа.“ АС, МИДС, ППО, 1908, ред 711/IV, ПП бр 621, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 12/25. VII 1908; Албанци су у Куманову хтели „да протерају реформног официра аустријског“. АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/IV, бр. 637, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 14/27. VII 1908; Очекујући да ће младотурска револуција означити крај реформи у Турској, убрзо је било „несумњиво да се они неће задовољити уставом какав траже младотурци.“ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/IV, бр. 635, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 14/27. VII 1908.

²¹⁶¹ „Валија, кога сам јутрос видео, забринут је држањем Арнаута и молио ме је да преко наших људи порадим да се избегавају сукоби“ извештава конзул Ж. Балугџић. АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/IV, ПП бр. 635, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 14/27. VII 1908.

²¹⁶² Ђ. Микић, *Немачки амбасадор Маршал о унутрашњо-политичким приликама у Османској Царевини (1908-1911)*, стр. 381-382.

у Турској стајао на најнижем нивоу. Он је био сушта супротност претходнику и брату Абдул Хамиду II, који је био дотерао апсолутизам до крајњег врха.²¹⁶³

Иако је Немачка „повољно примила увођење уставности у Турској“ очекујући да ће уставност допринети да се европска Турска, а нарочито Македонија развија у реформном духу, дотадашњи доминантан немачки утицај на Порту²¹⁶⁴ нагло је почео да слаби. Није прошло много времена од почетка револуције а немачки дипломатски кругови су већ скептично гледали на цео развој у Турској.²¹⁶⁵ Међутим, кад је партија ”Јединство и напредак”, која је желела да реформише полуфеудалну Турску у грађанско-парламентарну монархију, преузела власт започела је нову спољнополитичку, англофилску, оријентацију,²¹⁶⁶ носилац те оријентације био је велики везир младотурског режима Ђамил-паша.²¹⁶⁷ Ударац немаком утицају у Турској задало је и проглашење анексије Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, 5. октобра 1908. године, које је Немачка подржавала.²¹⁶⁸

²¹⁶³ Ђ. Микић, *Немачки амбасадор Маршал о унутрашњо-политичким приликама у Османској Царевини (1908-1911)*, 376-378.

²¹⁶⁴ Од 1882. године, када је у Турску била послата немачка војна мисија са фон де Горцем на челу. Од тада су немачки језик и немачка култура све омиљенији међу турским официрима који су се школовали у немачким војним школама. И султан Абдул Хамид II, у својој унутрашњој апсолутистичкој политици све се више ослањао на Немачку и од ње имао подршку, ради чега је излазио у сусрет њеним економским интересима, у којима је централно место представљала добит концесија за изградњу Багдадске железнице. А. Н. Маделштајн, *Младотурецкаја држава*, Москва 1915.

²¹⁶⁵ АС, МИД, ПО 1908, фасц. XII, дос. 6, Посланство Краљевине Србије у Немачкој-Министру иностраних дела Миловану Миловановићу, Берлин 18./31. VII 1908; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига III, свеска 2/II, за јули–септембар 1908. године*, приредили Михаило Војводић и Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2011 (=ДСПКС 1903–1914, књ. III, св.2/II, за јули–септембар 1908. године), док. бр. 261, стр. 585-586.

²¹⁶⁶ *Први балкански рат 1912-1913*, Историјски институт Југословенске народне армије, књ. I, Београд 1959, 50. Иако је један од циљева младотурске револуције био да се елиминише страни утицај у турске унутрашње ствари, он ће од самог почетка још више ојачати. З. Ђорђевић, *Политичко–просветна делатност Србије на Косову и Метохији у XIX и почетком XX века*, Призрен 1993, 205; Ђ. Микић, *Немачки амбасадор Маршал о унутрашњо-политичким приликама у Османској Царевини (1908-1911)*, 376-378.

²¹⁶⁷ ДСПКС 1903-1914, књ. III, св. 2/II, за јули–септембар 1908. године, док. бр. 340, стр. 716-718; Ђ. Микић, *Немачки амбасадор Маршал о унутрашњо-политичким приликама у Османској Царевини (1908-1911)*, 377; (Ђамил-паша је био велики везир и пре младотурске револуције. Међутим, младотурци су за великог везира поставили Кучук Саид пашу уместо дотадашњег Ђамил-паше, који је постављен за министра без портфеља. АС, МИД, ППО, 1908, ред 711, Посланство Краљевине Србије у Цариграду-М. Миловановићу, Цариград 10/23. VII 1908; Кучук Саид паша није дуго остао на овој функцији, већ ју је поново препустио Ђамил-паши 23.VII /5.VIII 1908. године. АС, МИД, ППО, 1908, ред 711, Посланик у Цариграду П. Гавриловић-М. Миловановићу, Цариград 24. VII/6. VIII 1908).

²¹⁶⁸ Ђ. Микић, *Немачки амбасадор Маршал о унутрашњо-политичким приликама у Османској Царевини (1908-1911)*, 376-378.

Развој унутрашње ситуације у Турској после анексионе кризе ишао је у корист Немачке и њених савезника.²¹⁶⁹ Наиме, Младотурци нису могли да револуцију доведу до краја. Султана Абдул Хамида II, носиоца апсолутизма, они су оставили на престолу. Они, такође, нису ни покушали да укину феудалне односе и да тиме уклоне основне друштвене препреке које су кочиле напредак Турске. Кад су се учврстили на власт, Младотурци су у пракси почели да напуштају принципе за које су се до тада борили. Успели су да уплаше турско грађанство да би револуционарни покрет могли да искористе нетурски покорени народи. Зато је турско грађанство, после првих победа, брзо пристало на компромис с феудалним круговима. Тиме су се лидери партије ”Јединство и напредак” одвојили од масе и са њоме упустили у борбу, не желећи да изврше дубље преображаје у области друштвено-економских односа и политичког уређења тадашње Турске.²¹⁷⁰ У борби за власт с феудалним елементима, вишим чиновништвом и дворском камарилом Младотурци су се све више ослањали на војску. Зато су вође Младотурског комитета ”Јединство и напредак” много времена и енергије улагали на реорганизацију и јачање оружаних снага, што им је сузило социјалну базу, а њих повело у авантуризам у унутрашњој и спољној политици. Турска се фебруара 1909. године споразумела са Аустро-Угарском јавно се одричући свог суверенитета над Босном и Херцеговином, чиме је дефинитивно изгладила односе са осталим чланицама блока Централних сила. Жртва колебљиве унутрашње и спољне политике Младотурака био је велики везир Ћамил-паша, који је фебруара 1909. године поднео оставку.²¹⁷¹

Сузбијање цариградске контрареволуције 1909. године, збацивање султана Абдул Хамида II довођење његовог брата Мехмеда Решада V учврстило је Младотурке на

²¹⁶⁹ „Младотурски покрет без сумње није чисто дело немачке дипломатије, али је утврђено да она има јаког утицаја на најважније факторе у њему. Улога аустроугарске дипломатије тако исто није јасно одређена, али је изван сваке дискусије учешће њено у покрету преко Арнаута. Несумњиво да ће се тај тако снажан покрет у брзо почети распадати на своје елементе. Чим прође прво одушевљење, као последица најразличитијих жеља везаних за покрет, одмах ће се издвајати струје, које данас улазе у састав његов,“ пише конзул Србије у Скопљу Живојин Балугџић, износећи свој став о овом покрету још на самом његовом почетку. АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/V, ПП бр. 654, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 18/31. VII 1908.

²¹⁷⁰ *Први балкански рат 1912-1913*, Историјски институт Југословенске народне армије, књ. I, Београд 1959, 51.

²¹⁷¹ Ђ. Микић, *Немачки амбасадор Маршал о унутрашњо-политичким приликама у Османској Царевини (1908-1911)*, 376-378.

власти и суштински изменило њихову политичку оријентацију, која је од тада неоспорно ишла у интерес Немачке, нова политика младотурака створила је простор за обнову немачког утицаја у Турској.²¹⁷² Војна реформа Младотурака добила је свесрдну подршку немачких империјалиста, који су се одмах одазвали чим је Порта, маја 1909. године, затражила да јој, ради реорганизације војске упути ранијег генерала фон дер Голца. Јачање војске у којој је немачки утицај од раније био велики, и поред супростављања осталог образованог дела турског друштва германизму, вратило је постепено Турску немачком утицају. Немачки канцелар Биллов поставио је задатак генералу фон дер Голцову да Турску привуче на страну Централних сила. Тако су Младотурци, подржани од Немачке у спровођењу државног централизма, прихватили и наставили германофилску политику својих претходника.²¹⁷³ Зближавање Младотурака са Немачком отежавало је позиције Енглеске, чији су владајући кругови све више постајали склони деоби Турског Царства. Не могавши да изврши утицај на Младотурке, како би се умешала у унутрашње послове Турске, Енглеска је отворено почела да подржава њихове политичке противнике Либерале.²¹⁷⁴ Тако је подршком Енглеске 1911. године у Турској био формиран блок антимиладотурске организације са називом „Слобода и Слога”.²¹⁷⁵

Положај Срба у Турској средином прве деценије XX века

Положај Срба у Турској тако је би тежак да и најмање измене у њеном унутрашњем политичком склопу су имале за њих непредвидљивих последица. Притешњени с једне стране албанским одметницима, с друге нетрпељивим и агресивним Бугарима, Срби су сносили рђаве последице општег апсолутистичког режима који је гушио Турску, али и бројне непријатељске испаде тих неугодних суседа. Док су на једној страни Албанци убијали и пљачкали све што им је српско под руку дошло, дотле су Бугари приморавали српска села да се одрекну своје народности и да као бугарска приђу Егзархији. Турске власти нису показивале воље ни смелости да тим злоделима, која су годинама трајала и

²¹⁷² Ђ. Микић, *Немачки амбасадор Маршал о унутрашњо-политичким приликама у Османској Царевини (1908-1911)*, 376-378.

²¹⁷³ Ђ. Микић, *Немачки амбасадор Маршал о унутрашњо-политичким приликама у Османској Царевини (1908-1911)*, 378.

²¹⁷⁴ Ђ. Микић, *Немачки амбасадор Маршал ...*, 379.

²¹⁷⁵ Ђ. Микић, *Немачки амбасадор Маршал...*, 379, ф. н. 18.

претила да српски живаљ сасвим униште, ма колико стану на крај. За отпор многобројним зликовцима, којима су били изложени, Србима је недостајала и црквена организација, која је у Турској била призната свима другим народностима. Патријаршија, којој припада управа над православном црквом, употребљавала је и злоупотребљавала своје привилегије у корист Грка. Србе је, колико је год могла више, потискивала, тако да они у Патријаршији не само што нису имали никакве подршке у борби противу непријатељски расположених других народности, већ су имали чак и једног врло озбиљног противника свом националном развићу. Незавидан положај, који су Срби имали у Турској, могао се без сумње изменити и поправити завођењем истинске уставности, која би му гарантовала потпуну слободу и једнакост. Природно је што су Срби, под таквим околностима, са највећим одушевљењем прихватили промене у Турској јула 1908. године. Срби су, можда једини од народности у Турској, у тим променама тражили услове за свој развитак. Према томе, јасно је, да су са пажњом морали пратити у прво време све што је ишло у корист уставности и бележити све што јој је претило опстанку.²¹⁷⁶

Србија и Црна Гора су с неповерењем примиле преврат у Турској, јер су сматрале да би младотурски успех у сређивању прилика у Турској значио негацију дотадашњих стремљења поробљеног српског народа. Опрезност Србије и Црне Горе била је условљена и тиме што се није ништа знало о држању великих европских сила према догађајима у Турској, као и због тога што се у почетку није стварно знало са колико озбиљности делују турски револуционари.²¹⁷⁷ Првих петнаест дана након преврата у Цариграду и после проглашења Устава од 11/24. јула 1908. године а према саветима из Београда²¹⁷⁸ и са

²¹⁷⁶ „Извештај о политичким приликама, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год.“ у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, Издање Прве српске штампарије ”Вардар” (Д. Димитријевића), Скопље 1910, стр. 26-32.

²¹⁷⁷ Ђ. Микић, *Под младотурцима, - Историја српског народа*, VI-1, 331; АС, МИД, ППО, лично строго пов. бр. 3817, Београд 14. VI 1908.

²¹⁷⁸ „Већ и сама неразговорна ситуација у Турској и неопређеност држања осталих држава које су се ангажовале у турске послове, налажу нам да никаквог учешћа не узимамо у догађајима у Турској. ... Формула држања наших сународника према догађајима били би: што већа резерва а у крајњем случају благонаклона неутралност. Ви лично, Господине ... држаћете се потпуно резервисано, водећи нарочитог рачуна о томе како се држе Ваше колеге“, пише у упутству министра иностраних дела М. Миловановића српском посланику у Цариграду и српским конзулима у Турској како да саветују српско становништво и како да се они држе. АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/III, пов. бр. 3777, Министарство иностраних дела Краљевине Србије-Посланству и конзулатима Краљевине Србије у Турској, Београд 14/27. VII 1908. У

Цетиња,²¹⁷⁹ српско становништво у Турском царству се држало по страни у ишчекивању даљег развоја догађаја, с тим што је у почетку давало предност старој државној, а не револуционарној власти.

Тек недељу дана после уставне победе српска влада је почела давати на знање Србима у Турској да се могу придружити акцијама младотурака. „Не налазим да је рђаво што је учинио г. Балугџић, нарочито што је говор умерен и истиче начело немешања као руководно за нашу политику. Ситуација измењена од кад је Султан успоставио Устави заклео се на њега. Више нема револуције у Турској него у њој влада уставни поредак. Према томе није више потребно држати оне строге резерве и неутралности, која је препоручена првим упутством. Добро је, напротив старати се стећи поверење Младотурака у чијим рукама је фактички власт у Маћедонији, и Ст. Србији. При том само ваља имати колико је могуће више обзира султану.“²¹⁸⁰ Четири дана касније министар

засебном службеном писму српском конзулу у Скопљу Живојину Балугџићу министар Миловановић пише (истовремено захтева да се о садржини писма обавести и српски конзул у Битољу Љ. Михаиловић): „Што се тиче личног вашег рада ви ћете се, разуме се, управљати према приликама и развоју догађаја. Ако оцените да има могућности, Ви ћете се трудити да од фактора који управљају садашњим покретом извучете што више користи за нашу народну ствар. ... За сада ми изгледа да би ове тачке могле као најглавније, ући у ваш програм, за који бисте имали ангажовати интересовање и акцију тамошњих фактора, али понављам: чувајући се добро да се из ваших поступака не закључи да ви државну власт потчињавате садашњој револуционарној власти.

1. Дејствовати да се добије општа амнестија за све политичке кривце;
2. Признање српске народности. То захтева права и једнакост. То се може одмах извести увођењем једне рубрике за Српски милет и нуфузе и нуфуске књиге;
3. Расправити сва спорна питања о црквама и школама у нашем рејону;
4. Издати наредбе турским властима у рашко-призренској епархији да обнове односе са тамошњим Митрополитом, да престане кампања коју је против њега повео Хилми Паша, и да се, у погледу његових црквено-школских привилегија поврати status quo који је постојао до те кампање;
5. Уредити велешко-дебарско питање по жељи српског народа у тој епархији. У противном случају претити нередом у епархији. Садашња фактична власт може утицати на Митрополита Партенија постављајући му ултиматум: или да одмах затражи од Патријаршије Архимандрита Саву за својег помоћника, Хоропископа, или да напусти епархију. Добро би било пошто смо већ у револуцији - убедити Турке да је најбољи излаз поставити Архимандрита Саву за Митрополита у Дебру и Кичеву, а до тога поверити архимандриту Сави управу над епархијом. О томе размислите сами и оцените шта се по најпре може постићи.“ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/III, прилог док. пов. бр. 3777, МИД Србије-Ж. Балугџићу, Београд 14/27. VII 1908.

²¹⁷⁹Са Цетиња је српском становништво препоручено да остану нутрални све док турске странке међусобно не пречисте рачуне. ДАЦГ, МИД, 1908, док. бр. 2867, препорука доњовасојевићким главарима, 23.VIII/ 5.IX 1908; Вукашин Дедовић, *Буне у Васојевићима крајем 19. и почетком 20. века*, Магистарски рад, Косовска Митровица, 2004. Библиотека Филозофског факултета у Косовској Митровици, стр. 89.

²¹⁸⁰АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/V, ПП, Министар М. Миловановић на полеђини док. бр. 647, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 17/30.VII 1908., Видети још: Ђ. Микић, Под Младотурцима, *Историја српског народа*, VI-1, 330.

иностраних дела Милован Миловановић даје упуство конзулима у Турској да саветују „наше људе да покажу што јачу приврженост новоме стању и то њихово држање што боље обележе поступцима, у реду којих би биле припреме за изборе које предстоје, повратак свих утицајних и виђених емиграната – Срба, који би се ставили на чело Срба и т. д.“²¹⁸¹

Министар Миловановић и даље наставља да саветује српске конзуле у Турској да „згодним путем и начином који Вас ни у чему не би компромитовао пред законитим властима истакнете следеће тачке, као најглавније користи које Срби очекују од своје сарадње са Младо-Турцима“. Међу тим најглавнијим питањима Миловановић наводи: потпуна једнакост у погледу државно-правног положаја са осталим народностима која би се показала у признавању наше народности и право Срба на државну службу и представништво у парламенту; помоћ коју би Младотурци пружили Србима да уреде и уређују своје односе с Патријаршијом, а на основици правилног решавања митрополитског питања у свим епархијама где има Срба, што је већ било обезбеђено Бугарима, Грцима и Куцо-Власима. (Овај захтев превасходно је имао за циљ да се код нових власти издејствује да се за митрополита у Велешко-дебарској епархији постави Србин, или бар да се удаљи са дужности Партебије, а да се постави за епархијског администратора архимандрит Сава, све док Патријаршија не би то питање регулисала споразумно са Србима); потпуна равноправност између Срба и Арнаута, у крајевима где се ова два елемента додирују, а нарочито у Косовском вилајету.²¹⁸² Тек након шеснаест дана после уставне победе, српска влада је дала конкретно упутство српским дипломатским представништвима у Турској: „Пошто је ново уставно стање признато и утврђено Султаном, саветујте Вашим људима помагати га и искористити га.“²¹⁸³

Отпоре младотурском режиму, који су долазили са разних страна, користили су за неометане активности националистички прваци и моћници из редова антисрпски оријентисаних националности. Појединачни испади Албанаца и Бугара на једној, и пристрасно понашање турских власти на другој страни, који су прокламовану слободу и

²¹⁸¹ ДСПКС 1903–1914, књ. III, св. 2/II, за јули–септембар 1908. године, док. бр. 274, стр. 604–606.

²¹⁸² ДСПКС 1903–1914, књ. III, св. 2/II, за јули–септембар 1908. године, док. бр. 274, стр. 604–606.

²¹⁸³ АС, МИД, ППО, ред 711/V, ПП бр. 4154, МИД Србије–Конзулатима у Турској (Солуну, Скопљу, Битољу и Приштини) и Царинарницама Рашка и Јавор, Београд 27. VII/9. VIII 1908: Ђ. Микић, *Под младотурцима*, Историја српског народа, VI-1, 330.

једнакост чинили илузорном, били су реалност у којој су Срби покушавали да се изборе за своја права и интересе. Поједини Албанци су у великој мери настављали ранији однос према српском живљу са изнуђавањима, отимањима и убиствима, која су карактерисала и стари режим у овим крајевима. Бугари су, разним измишљотинама највиђеније Србе терали у затвор, непосредним насиљима приморавали српска села да пређу или да се врате у Егзархат. Турске власти, не само да нису показивале довољно енергије у сузбијању ових злодела и насиља, већ су често отвореним повлађивањем ишле на руку овим незаконитим радњама на штету Срба.²¹⁸⁴

Централни одбор српске организације је сматрао да се треба максимално заложити да се незаконитости које су чињене српском живљу и које су биле у супротности са основним одредбама Устава колико је могуће отклоне. Изасланици Централног одбора који су у Солуну требали да уђу у тешњу везу са младотурским одбором „Јединство и напредак“ посветили су највећи део својих напора отклањању уочених незаконитости. У преговорима, које су повели у циљу споразума са младотурцима, изасланици су изјавили да неће постављати посебне националне захтеве, већ да ће само тражити строгу примену и прокламовање Устава и обећања које је одбор „Јединство и напредак“ у својим манифестима и програмима истицао. Централни одбор Српске организације био је уверен да је примена начела која су демократска начела свих народа, довољна гаранција и за српски национални развитак. Слобода јавне речи, слобода збора и удружења били су, поред имовнинске и личне безбедности, битни захтеви за које су се српски изасланици у Солуну залагали. Они су прихватили младотурски програм у 20 тачака, којим су били обухваћени сви захтеви за уређење модерне државе. Само су при тачкама 7 и 15 учинили примедбе, које су младотурци прихватили. По тим примедбама, а које су биле у духу члана 15. Устава, поред државних средњих школа у којима ће се предавати на турском језику, слободно је одржавати и приватне средње школе, у којима ће наставни језик бити по жељи оснивача школе. У тачку 7 ушла је допуна сагласно дотадашњим законским одредбама да ће се при општењу народа са нижим властима моћи служити, поред турскога државнога језика, и језиком којим народ дотичнога краја говори. Ови захтеви српских

²¹⁸⁴ „Извештајо политичким приликама, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год.“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, Издање Прве српске штампарије ”Вардар” (Д. Димитријевића), Скопље 1910, стр. 26-32.

изасланика представљали су допуну демократских начела, која су прожимала младотурски програм, а требали су да омогуће опстанак и развитак и српског језика, поред државног турског.²¹⁸⁵

Српски изасланици у Солуну нису правили примедбе на опште захтеве младотурског одбора, али су енергично настојали да се учини крај појединим незаконитостима и неправдама, које су се чиниле српском живљу упркос свију уставних одредаба. У циљу отклањања тих незаконитости, српски су изасланици на основу инструкција министра Миловановића тражили:

1. Равноправност између Срба и Арнаута у крајевима где се ова два елемента додирују, а нарочито у Косовском вилајету.
2. Да се у Народној Скупштини у Цариграду поведе реч о примени патријаршијских привилегија и на Србе, као што су под ранијим режимом добили Бугари, Грци и Куцо-Власи.²¹⁸⁶

Оба захтева прихватио је младотурски одбор „Јединство и напредак“, давши формално обећање да ће се по њима поступити.²¹⁸⁷

Да би се незаконитостима, управљеним против српског живља, што пре стало на пут, Привремени централни одбор Српске организације упутио је позив појединим пододборима, да прикупљају и у својим извештајима достављају податке о незаконитостима поступања власти и разним прогонима српског живља. Из многобројних извештаја пододбора Привремени централни одбор је правио изводе за лист „Вардар“, износећи широј јавности недоследности новог стања. Изношења су чињена без срице и с настојањем да у лист не уђе никаква оптужба која би била неоснована, тако да све што је

²¹⁸⁵ АС, МИД, ПО, 1908, фасц. IX, дос. VII, бр. 1420, Министар М. Миловановић–Посланствима Краљевине Србије у иностранству, Београд 23.VII/5. VIII 1908; АС, МИДС, ППО, 1908, ред 711/III, стр. пов. бр. 221, конзул у Солуну Владимир Љотић-М. Миловановићу, Солун 23. VII/5. VIII 1908;

²¹⁸⁶ АС, МИД, ПО, 1908, фасц. IX, досије VII, бр. 1420, Министар М. Миловановић–Посланствима Краљевине Србије у иностранству, Београд 23.VII/5. VIII 1908; АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/III, стр. пов. бр. 221, конзул у Солуну Владимир Љотић-М. Миловановићу, Солун 23. VII/5. VIII 1908;

²¹⁸⁷ „Извештај о политичким приликама, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год.“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 26-32.

изнесено било је тачно. Турске власти, које су са пажњом пратиле писање „Вардара“, нису успеле да оповргну ни једну оптужбу.²¹⁸⁸

Осим отвореног жигосања незаконитости и неправилности преко свога органа, Одбор их је у нарочитом мемоару доставио доказе и надлежнима у Цариграду, тражећи да се предузму мере да се оне отклоне. Поводом тога мемоара надлежни чиниоци су у више прилика предузимали мере у корист заштите српског живља. Одбор се трудио и да саветима и споредним представкама код власти поправи неправде које би се појединцима Србима учиниле. Када је нарочитом наредбом министар унутрашњих дела Хилми паша забранио властима да од појединих клубова и организација примају званичне представке, Привремени централни одбор је продужио да својим саветима и упуствима припомаже отклањању незаконитости, које се чине српском живљу. Иако је званично подржао ову наредбу, Привремени централни одбор је сматрао „да ће увек бити дужност српске организације да енергично ради на сузбијању неправди и безакоња, која се у овим крајевима чине и буду чинила. У том циљу је Привремени централни одбор и продужио да прима све молбе из свију крајева српских, било противу испада појединих непријатељски нам расположених елемената, било противу незаконитости самих власти.“²¹⁸⁹

Иако је Устав из 1908. године зајемчио потпуну равноправност народности и њих одвојио од вероисповеди, назив „рум“ се дугом употребом толико био усталио да се противу тога било тешко борити. То је био разлог што назив Србин није још дуго ушао свуда у употребу код младотурских власти. Централни одбор Српске демократске организације сваком је приликом енергично протествовао против тог неодређеног имена и тражио да се власти Србима обраћају називом Србин и да се нарочито у нуфузима тај назив стално и искључиво употребљава. При општењу власти са српским одборима оне су им се, нарочито у прво време, писмено увек обраћале као „српској организацији“. И то је био један од резултата постојања Српске демократске организације. Сама чињеница да се од њеног оснивања, код турских власти почео одомаћивати назив Србин, био је довољан да се постајање српске организације оправда. У општењу са управама српских школа, намесницима митрополитским, са Митрополијом власти су употребљавале, како где, час

²¹⁸⁸Исто.

²¹⁸⁹Исто.

стари назив „рум“, а час Србин. И у многим нуфузима неке власти на лични захтев наших људи почеле су бележити реч Србин. Приликом тражења обавештења о школама, које су упутиле власти српским намесницима, било је рубрика у којима су се изричито спомињале српске школе. Централни одбор Српске демократске организације упућивао је пододборе да сваком приликом траже од власти, да се „рум“ замени речју Србин, како би се једној јасној одредби уставној дала потпуна сатисфакција и укинула неправда која је до тада чињена Србима.²¹⁹⁰

У манифесту који је Оснивачка конференција Српске демократске лиге из Скопља упутила српском народу у Турској, изричито је наглашено да ће Срби у Турској сматрати целокупност турске царевине као битни услов за наш развитак и напредак. Међутим, веома брзо стигле су вести да је Аустро-Угарска извршила анексију Босне и Херцеговине, а да је Бугарска приграбила Источну Румелију и прогласила се независном царвином. У новонасталој ситуацији, Централни одбор сматрао је за своју дужност да узме удела у протестима и покретима народним против извршења тих насилничких дела. Централни одбор Српске демократске организације показао је велику активност како на митингу, који је организован одмах после проглашења анексије, тако и у раду бојкотне комисије, која је формирана како би, у споразуму са осталим сличним комисијама, ширила у народу мисао о економској борби противу Аустро-Угарске и Бугарске. Одбор је и српским посланицима у Цариграду дао упутства да се придруже представницима других народа у Царству, који се буду решили да се одупру признању тих насилних поступака. Сматрајући да нови режим не сме да се прља никаквом продајом наших покрајина, Средишни одбор је и преко листа „Вардара“ и разним представкама, које је чинио осталим клубовима, тражио да Турска одбије непосредан споразум са Аустро-Угарском и Бугарском, и „да се обе ове државе упуте на конференцију као једини надлежни суд“.²¹⁹¹

Положај Срба у Македонији и Старој Србији се непосредно након анексије Босне и Херцеговине донекле поправио у односу на властодршце и код широких слојева муслиманско-албанског друштва, јер је у овим областима чин анексије и почетак изградње санџачке железнице изазвао нерасположење муслиманског становништва према Аустро-

²¹⁹⁰Исто.

²¹⁹¹Исто.

Угарској. Пароле против Аустро-Угарске чуле су се још у августу 1908. године, нарочито у Новопазарском санџаку (Прибоју и Сјеници).²¹⁹² Анексиона криза утицала је на то да муслимани у Косовском вилајету испоље посебну пажњу према Србима. Срби су се придруживали Турцима и Албанцима у протестним митинзима и бојкоту аустроугарске робе. Стварао се утисак да би могло доћи до тешње сарадње, па чак и до савеза између Срба и муслиманско-албанских вођа. Познати албански вођа Бајрам Цур разговарао је с Раденковићем, председником Привременог централног одбора Срба у Скопљу, а Илијаз-ага Вучитрнац, Бајрам Цур и Захим-бег Махмутбеговић водили су дуге разговоре с конзулом Живојином Балугџићем о потребама заједничког отпора Срба и Албанаца. Међутим, ово зближавање с муслиманско-албанским вођама покварила је Аустро-Угарска тумачењем захтева министра Миловановића у вези са територијалном надокнадом поводом анексије.

Оснивање Српске демократске лиге

После успостављања младотурског режима у Турској се почело радити на уређивању унутрашњег политичког живота. У састав Младотурке странке формирају се националне организације. У европској Турској, поред турске, биле су још српска, бугарска и грчка национална организација. Пошто је на захтев младотурака распуштена Српска револуционарна (комитска) организација,²¹⁹³ да не би дошло до колебања српског становништва, требало је што пре створити нову организацију која би била легална и која би одговарала новонасталим приликама. Да би се српско становништво у Турској организовало у једну политичку организацију, оснивање српске народне организације покренули су сами младотурци, који су хтели да на тај начин ослабе утицај Србије и Црне

²¹⁹²Н. С. Мартиновић, *Новопазарски санџак у анексионој кризи*, у: Велике силе и Србија, 541-548; Ђорђе Микић, *Под младотурцима*, у: Историја српског народа, VI-1, 335.

²¹⁹³АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/Х, ПП бр 4530, Ж. Балугџић–М. Миловановићу, Скопље 11/24. VIII 1908; Младотурци су тражили од Срба, Бугара и Грка да што пре саопште имена чланова четничких комитета који су постојали до 10/23. VII 1908. године. Обећавали су да се неће ништа предузимати против њих, али треба да су познати новим властима. „Врло је вероватно да овај захтев, који преко валије свакако истиче младотурски комитет, потиче из бојазни да се не би појавиле нове чете. Овако имајући у рукама спискове чланова појединих комитета издатих од дотичних народних група, Младотурци верују да ће се ти народи тешко решити да продуже стари посао“ истиче се у писму српског конзулата у Битољу. АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/III, ПП бр 4350, Конзулат у Битољу–М. Миловановићу, Битољ 2/15. VIII 1908.

Горе, као и српских конзулата у Приштини, Скопљу, Битољу и Солуну на српско становништво у Турској.²¹⁹⁴ Младотурци су, најпре у Скопљу,²¹⁹⁵ а затим и у Битољу,²¹⁹⁶ укључили по десетак представника Срба у вилајетске међунационалне одборе.

С друге стране, и дипломатски заступник Краљевине Србије у Бугарској Светислав Симић предлаже Министарству иностраних дела Краљевине Србије да и Срби, по угледу на Бугаре, приступе формирању своје нове организације, да не би само конзулати заступали њихове интересе.²¹⁹⁷ Видевши да „наши митрополити и црквена организација са свим су немоћни у новоме стању, у коме се траже фактичне снаге народне за преговарање и договарање“ и српски конзул у Скопљу Живојин Балугџић, пожуривао је стварање српске народне организације у облику политичке странке. Њему је из више разлога било стало „да се дође бар до једног привременог одбора који би српски народ представљао.

1. Зато да би наши изасланици који сутра полазе у Солун, да ступе у везу са централним одбором младотурским у ствари представљали некога, да би могли у нечије име да говоре.
2. поглавито што би се стварањем те организације најпре дошло до фактичког признања наше народности. Јер, чим та организација ступи у везу са Младотурцима и у опште са представницима других група тим је самим и народност призната, која преко те организације ради. Формално признање неће моћи дуго изостати.
3. Да би се створила могућност да се конзулати наши не мешају директно у послове овдашњег народа, пошто Турци у новом стању то мешање никако не трпе. Тек преко

²¹⁹⁴Б. Микић, *Под младотурцима*, у: *Историја српског народа*, VI-1, 331.

²¹⁹⁵Потпредседник младотурског одбора пуковник Изет-беј предложио је Србима да изабере међу собом десет виђених људи, који ће са истим толиким бројем Турака, Бугара и Грка чинити вилајетски национални одбор. Срби су у тај одбор, који се састао 23. VII/5. VIII 1908. године, делегирани: Богдана Раденковића, Саву Стојановића, Давида Димитријевића, Александра Буквића, Јована Шантрића, Васу Јовановића, Ђорђа Костића, Нешу Младеновића. АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/III, ПП бр 674, конзул у Скопљу Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 23. VII/5. VIII 1908.

²¹⁹⁶АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/III, прилог док. ПП бр 4350, Списак лица која су у одбору Битољског вилајета, Љуб. М. Михаиловић-М. Миловановићу, Битољ 2/15. VIII 1908; АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/III, прилог док. ПП бр 4350, М. Миловановић-Конзулату Србије у Битољу, 5/18. VIII 1908.

²¹⁹⁷*ДСПКС 1903–1914. књ. III, св. 2/II, за јули–септембар 1908. године*, док. бр. 397, стр. 805-807.

одбора ће од сада консулати улазити у везу са народом и властима у свима националним питањима.²¹⁹⁸

Упоредо са праћењем увођења новог стања, српска дипломатија је настојала да се оно искористи и формира српска организација. Зато се наметала потреба сазивања конференције представника Срба из свих крајева европске Турске, на којој би се организовала једна српска странка. Заправо, под видом странке био би организован цео српски народ у Турској.²¹⁹⁹

Српски конзул у Приштини Милан Пећанац предлагао је да организација прихвати програм и начин рада бивше српске црквено-школске организације у Босни, на чијем је организовању раније радио. Несугласице два конзула превазиђене су прихватањем предлога Живојина Балугџић, који је држао све konce у организовању српске народне организације.²²⁰⁰

Са циљем да се поставе основе за организацију једног новог српског удружења, после једномесечних припрема, у Скопљу је од 10-13/23-26. августа 1908. године одржана конференција представника Срба из три вилајета: Косовског, Битољског и Солунског.²²⁰¹ Конференција је сазвана споразумно са митрополитима скопским Вићентијем и рашко-призренским Нићифором, који су „помогли да у Скопље што више виђенијих људи дође из свију крајева“.²²⁰² На конференцији је било присутно 26 делегата,²²⁰³ међу којима су били гимназијски професори, управитељи школа, учитељи и др.

²¹⁹⁸ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/Х, ПП бр 4552, Ж. Балугџић–предсенику владе и заступнику министра иностраних дела др. Петру Велимировићу, Скопље 13/26. VIII 1908; Б. Храбак, *Османлијско царство младотурака и Србија 1908-1912. године*, Симпозијум ”Сеоски дани Сретена Вукосављевића”, III, Пријепоље 1976, стр. 325; Ђ. Микић, *Под младотурцима*, 331.

²¹⁹⁹ АС, МИД 1908, ППО, ред 711/Х, док. бр. 4552, Ж. Балугџић–Петру Велимировићу, Скопље 13/26. VIII 1908.

²²⁰⁰ Б. Храбак, *Османлијско царство младотурака и Србија 1908-1912. године*, 325; Ђ. Микић, *Под младотурцима*, 331.

²²⁰¹ АС, МИДС, ППО, 1908, ред 711/IX, ПП бр. 4418, Ж. Балугџић–М. Миловановићу, Скопље 10/23. VIII 1908; АС, МИДС, ППО, 1908, ред 711/Х, ПП бр.4552, Ж. Балугџић–М. Миловановићу, Скопље 13/26. VIII 1908; „Конференција српских првака одржата у Скопљу од 10-13. августа 1908.“, у: *Српска демократска лига у Османској царевини, Манифест-Записник-Организација*, Издање ”Српског клуба”, Скопље 1908, стр. 12-14.

²²⁰² АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/Х, ПП бр. 4552, Ж. Балугџић–М. Миловановићу, Скопље 13/26. VIII 1908.

Списак изасланика који су учествовали у раду Оснивачке конференције „Српске народне организације Срба Османлија”

1. Архимандрит Сава - Тетово;
2. Коста Поповић, прота - Гилане;
3. Петар Костић - Призрен;
4. Јован Ћирковић - Битољ;
5. Богдан Раденковић - Митровица;
6. Милан Чемерићић - Призрен;
7. Глиша Елезовић - Вучитрн;
8. Лазар Јанкуловић - Пљевља;
9. Глигорије Божовић - Битољ;
10. Стојан Зафировић - Приштина;
11. Јован Шантрић - Пећ;
12. Сава Стојановић - Приштина;
13. Јован М. Сарић - Нови Пазар;
14. Арсеније Ћирић - Митровица;
15. Милутин Стерђевић - Митровица;
16. Живко Рајевић - Пећ;
17. Давид Димитријевић - Гилане;
18. Ђорђе Хаџи-Костић - Скопље;

²²⁰³У првом извештају конзула Балугџића стоји да је било присутно 25 делегата. АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/IX, ПП бр. 4418, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 10/23. VIII 1908.

19. Стеван Самарџић - Пљевља;
20. Срета Вукосављевић - Пријепоље;
21. Василије Јовановић - Скопље;
22. Велимир Прелић - Сјеница;
23. Милан Борисављевић - Нова Варош;
24. Гига Х. Јакић - Солун;
25. Живко Фртунић - Вучитрн;
26. Јосиф Поповић - Гилане;

Конференцији су присуствовали и митрополити рашко-призренски Нићифор и скопски Вићентије.²²⁰⁴ Седнице су одржане у новим просторијама Српског клуба у лепој згради Мила Манчића на Вардару.²²⁰⁵ На конференцији је постављена основа нове српске демократске организације, која је названа „Српска народна организација Срба Османлија“, а у неким изворима назива се и „Српска демократска лига“. Овај други назив организација је добила „зато што би сваки други облик организације, а нарочито националне, изазвао велико негодовање код Младотурака, који би у томе видели неке сепаратистичке тежње наше. У том циљу је и дато име српска демократска лига, име које најбоље одговара духу садашњих тежња либералних младотурских,“ пише српски конзул Живојин Балугџић.²²⁰⁶ Конзул Живојин Балугџић наводи да је конференција имала четири главна задатка и то:

1. Да изда манифест у коме би се изнеле опште тежње и општи програм захтева
”Српске народне организације Срба Османлија”

²²⁰⁴ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/IX, ПП бр. 4418, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 10/23. VIII 1908; АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/X, ПП бр. 4552, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 13/26. VIII 1908; АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/X, ПП бр. 4664, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 15/28. VIII 1908; ”Конференција српских првака одржана у Скопљу од 10-13. августа 1908.”, у: *Српска демократска лига у Османској царевини, Манифест-Записник-Организација, Издање ”Српског клуба”*, Скопље 1908, стр. 12-14.

²²⁰⁵ Српски клуб је узео целу зграду под закуп, у њој је у исто време било смештено и уредништво новог српског листа „Вардара”.

²²⁰⁶ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/X, ПП бр. 4552, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 13/26. VIII 1908.

2. Да изабере Привремени централни одбор који ће представљати српство ових крајева и према Младотурцима и према осталим елементима
3. Да изда упутства за организацију у циљу избора
4. Да формулише жеље и захтеве о којима ће се дебатовати у српској народној скупштини, која ће се у најкраћем року састати.²²⁰⁷

Прву седницу 10/23. августа 1903. године пре подне отворио је митрополит скопски Вићентије кратким прикладним говором, пожелевши представницима Срба успех у раду.²²⁰⁸ На седници се повела подужа дискусија око стварања једног Привременог Централног одбора као извршног тела организације српскога народа. Сви су говорници били мишљења да рад "Српске народне организације Срба Османлија" треба да почне организовањем једног таквог одбора, који би руководио пословима око избора, и у опште представљао српски народ код меродавних чинилаца. Присутни представници Срба су се сложили да седиште тога одбора, као и центар рада "Српске народне организације Срба Османлија" буде у Скопљу, коме је како каже српски конзул Живојину Балугџић" по географским и националним аспирацијама нашим одређено да послужи као место одакле ће ићи сав рад на буђењу и организовању српства ових крајева. Тиме је постигнута веза између Косова и осталих делова Старе Србије и Македоније, веза, која је била тако потребна, а која су нам права увек оспоравали фактички господари ових крајева.²²⁰⁹ За председника Привременог централног одбора изабран је Богдан Раденковић, вођа раније четничке организације. Поред председника, Одбор су чинила и два потпредседника, два секретара и пет чланова. Изабрани Привремени Централни одбор бројао је десет чланова, и то: Богдан Раденковић, Ђорђе Хаџи-Костић, Сава Стојановић, Александар Буквић,

²²⁰⁷ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/Х, ПП бр. 4552, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 13/26. VIII 1908.

²²⁰⁸ Како је митрополит тога дана по подне требао да крене на пут по једном делу своје епархије, извинио се што не може присуствовати даљим седницама. „Конференција српских првака одржана у Скопљу од 10-13. августа 1908.“, у: Српска демократска лига у Османској царевини, Манифест-Записник-Организација, Издање "Српског клуба", Скопље 1908, стр. 12-14.

²²⁰⁹ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/Х, ПП бр. 4552, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 13/26. VIII 1908; Ђ. Микић, *Под младотурцима*, Историја српског народа, VI-1, 331.

Давид Димитријевић, Јован Шантрић, Милан Чемерићић, Велимир Прелић, Васа Јовановић и Глиша Елезовић.²²¹⁰

Главни задатак који је Привремени централни одбор добио од Оснивачке конференције Српске демократске организације био је да уради Правилник Привремене организације српског народа у отоманској Царевини. Већ на првим састанцима Централни одбор је започео рад на изради овог правилника. Привремени централни одбор написао је правилник о раду, под називом „Правилник привремене организације српског народа у Отманској царевини“. Након подуже дебате Конференција је усвојила овај правилник.²²¹¹

У члану 1. Правилника стоји да је циљ Српске народне организације Срба Османлија „да скупи живаљ српски из свих вилајета, у којима живи, у једну јаку и солидарну целину и определи му правац рада“. У истом члану Правилника је наглашено да је циљ стварања Привременог централног одбора, чије је седиште у Скопљу „Да би се српски народ који живи у вилајетима: битољском, косовском, солунском и скадарском, што боље припремио за наступајуће изборе за народне посланике, како би са удруженом снагом целог народа могао послати у Народну Скупштину у Цариград онолико својих представника, колико му по положају припада.“²²¹²

Поред Централног одбора, Правилником Организације предвиђено је оснивање вилајетских одбора за Косовски, Битољски, Солунски и Скадарски вилајет (за Косовски вилајет Привремени Централни одбор у Скопљу имао је улогу и вилајетског одбора); окружних одбора (у свим окрузима – санџацима Косовског вилајета - Призрену, Пећи, Приштини, Новој Вароши, Пљевљима и Сјеници, који су били у директној вези са Привременим Централним одбором у Скопљу, који је за њих имао улогу вилајетског одбора. Окружни одбори у Тетову, Гостивару и Прешеву непосредно су примали упуства

²²¹⁰ Вукоман Шалипуровић, *Културно-просветне организације у Полимљу и Рашкој области 1903-1912*. Нова Варош, 1972, 243-281; Два члана Привременог одбора су већ 13/26. августа 1908. године отпутовали у Солун како би ступили у преговоре са младотурским централним комитетом. АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/Х, ПП бр. 4552, Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Скопље 13/26.VIII 1908.

²²¹¹ „Правилник привремене организације српског народа у Отманској царевини“, у: *Српска демократска лига у Османској царевини, Манифест-Записник-Организација*, Издање „Српског клуба“, Скопље 1908, 8-12.

²²¹² „Правилник привремене организације српског народа у Отманској царевини“, у: *Српска демократска лига у Османској царевини, Манифест-Записник-Организација*, Издање „Српског клуба“, Скопље 1908, 4.

од Привременог Централног Одбора у Скопљу); среских одбора, који стоје у сталној вези са окружним одборима (у свим срезovima – казама Косовског вилајета); општинских пододбора (у свим општинама Косовског вилајета).²²¹³

Према правилнику Српске демократске лиге и у Битољу је 20. августа/2. септембра 1908. године изабран вилајетски одбор од девет чланова. За председника одбора изабран је Јован Ћирковић, референт, за потпредседнике су изабрани др Јанићије Димитријевић, лекар, и Риста Ставрић, наставник. За секретаре су изабрани Глигорије Божовић, наставник, и Ал. Грдановић, учитељ. Изабрани чланови битољског вилајетског одбора били су: Глигорије Цамбасовић, наставник, Ванча Илић, трговац, Никола Ђорђевић, трговац, и Мат. Оцевић, књијар.²²¹⁴ Чим је конституисан вилајетски одбор у Битољу по унутрашњости вилајета су започете припреме за оснивање одбора и пододбора. Неколико чланова вилајетског одбора упућени су да обиђу цео вилајет где има српског живља.²²¹⁵ Вилајетски одбор у Солуну основан је тек у мају 1909. Године, председник је био Милан Чемериќић.²²¹⁶ У Битољу и Солуну били су отворени српски клубови који су имали једини задатак да саслушају младотурске одборе.²²¹⁷

Привремени Централни Одбор у Скопљу овлашћен је да руководи свим пословима српске народне организације и да даје упутства другим одборима и пододборима, као и да представља Организацију пред младотурском партијом,²²¹⁸ ”развија живу агитацију за избор народних посланика нарочито по општинама, објављујући народу велике користи које ће имати од њих, старајући се да сви даду свој глас само за оног кандидата који се

²²¹³ Исто, 5-7; Вардар (Скопље), 1908, бр. 10, (2. новембар); Ђ. Микић, *Под младотурцима*, Историја српског народа, VI-1, 332.

²²¹⁴ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/XI, ПП бр. 4970, Љуб. М. Михаиловић-МИД Србије, Битољ 2/15.IX 1908.

²²¹⁵ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/XI, ПП бр. 4970, Љуб. М. Михаиловић-МИД Србије, Битољ 2/15.IX 1908.

²²¹⁶ Ђ. Микић, *Под младотурцима*, у: Историја српског народа, VI-1, 332.

²²¹⁷ Ђ. Микић, *Под младотурцима*, у: Историја српског народа, VI-1, 332.

²²¹⁸ Ђ. Микић, *Младотурски парламентарни избори 1908. и Срби у Турској*, Зборник Филозофског факултета у Приштини XII, 1975, стр. 64, фус нота 33; Исто, *Под младотурцима*, У: Историја српског народа, VI-1, 332; Б. Перуниќић, *Сведочанство о Косову 1901-1912*, 346; М. Пандевски, *Политичкије партии и организације во Македонија (1908-1012)*, Скопје 1965, 246.

буде утврдио”.²²¹⁹ Рад Привременог Централног одбора кретао се у неколико праваца: 1. да се од Централног младотурског комитета извуче што већи број посланичких места; 2. да се стварно организује српски народ разрађујући политички, просветни и економски програм који ће када буде основана усвојити српска супштина; 3. да издаје наредбе и упутства како би се у овом привременом стању извукло што више добити за српски народ.²²²⁰ Основа рада Централног одбора заснована је на Упутствима министра иностраних дела Краљевине Србије Милована Миловановића од 14/27. јула 1908. године, у којима стоји: 1. дејствовати да се добије општа амнестија, за све политичке кривце; 2. признање српске народности; 3. расправити сва спорна питања у вези са црквама и школама у Македонији; 4. издати наредбе турским властима у рашко-призренској епархији да се обнови однос с тамошњим митрополитом, да престане хајка коју је против њега повео Хилми-паша и да се у погледу његових црквено-школских привилегија поврати *status quo* који је постајао до те хајке; 5. уредити велешко-дебарско питање у погледу српског народа у тој епархији. У противном треба претити нередима.²²²¹

Дужности Привременог Централног Одбора српског народа у Турској биле су: да се постара да се образују вилајетски одбори у солунском, битољском и скадарском вилајету; да у свима окрузима (санџацима) косовског вилајета образује окружне одборе; да образује у скопским срезovima (казама) среске одборе; да настоји да вилајетски и окружни одбори по срезovima и општинама образују среске и општинске одборе; да брзо и благовремено шаље вилајетским, окружним и среским одборима скопског санџака изборни закон и уредбе које се односе на изборе и у опште све што буде корисно и потребно; да брзо и благовремено шаље вилајетским и окружним одборима сва обавештења, упутства и савете који могу бити од користи за изборе народних посланика; да одређује - ако се укаже потреба - подесне људе који ће га представљати код младотурске организације и других

²²¹⁹ „Правилник привремене организације српског народа у Отманској царевини“, у: Српска демократска лига у Османској царевини, Манифест-Записник-Организација, Издање ”Српског клуба”, Скопље 1908, 5.

²²²⁰ АС, МИДС, ППО, 1908, ред 711/Х, ПП бр. 4552, Ж. Балугџић-МИД Србије, Скопље 13/26.VIII 1908.

²²²¹ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/III, прилог док. пов. бр. 3777, МИД Србије-Ж. Балугџићу, Београд 14/27. VII 1908; Ђ. Микић, *Младотурски парламентарни избори 1908. и Срби у Турској*, Зборник Филозофског факултета у Приштини XII, 1975, стр. 164, фус нота 33; Исти, *Под младотурцима*, у: Историја српског народа, VI-1, 332.

народности. И само ти људи, које је изабрао или потврдио Централни Одбор и зато им издао и нарочита писмена опуномоћења, имају права представљати српски народ; да у споразуму са вилајетским и окружним одборима одреди кандидате за народне посланике; да преко листова, које ће покренути по местима где се то буде могло, развије што живљу агитацију за изборе својих кандидата; да шаље у агитацију подесне људе онамо где се укаже потреба; да спреми све што је потребно за сазив једне Велике народне скупштине, која би одмах после избора имала да састави један сталан програм странке, по коме би се имала извршити стална организација српског народа у Отоманској царевини.

Сви вилајетски одбори, као и окружни и срески одбори Косовског вилајета, дужни су били да се повинују упуствима и саветима Привременог централног одбора у Скопљу, да одмах по избору својих чланова извести о томе Централни одбор и поднесу му списак са именима својих чланова. Привремени централни одбор изабран је за период док се не заврше избори за народне посланике и док се не сазове Велика народна скупштина, која ће дефинитивно усвојити сталну организацију српског народа у Турском царству. Кад се Велика народна скупштина састане, Привремени централни одбор ће јој положити рачун о својем дотадашњем раду, предаће јој све што буде припремио за организацију српског народа и пренеће рад на Велику народну скупштину.²²²²

Конференција „Српске народне организације Срба Османлија” задужила је Привремени централни одбор да изради манифест (проглас) у коме би се изнеле опште тежње и општи програм захтева ”Српске народне организације Срба Османлија”, напоменувши у исто време да ће програм рада саме лиге имати да формулише Скупштина свију српских представника. Привремени централни одбор је написао манифест под насловом „Србима Османлијама”.²²²³ У Манифесту се истиче: да Срби у Отоманској империји напуштају досадашњу револуционарну организацију и преносе своју борбу на уставно земљиште. У манифесту Српска народна организација Срба Османлија је као своје начело истакла ”признање потребе за одржавањем целокупности Отоманског царства.” У даљем делу се још истиче: да Срби у Отоманској империји напуштају досадашње револуционарне

²²²² „Правилник привремене организације српског народа у Отоманској царевини“, у: Српска демократска лига у Османској царевини, Манифест-Записник-Организација, ”Српски клуб”, Скопље 1908, стр. 5.

²²²³ „Србима Османлијама“, у: Српска демократска лига у Османској царевини, Манифест-Записник-Организација, Издање ”Српског клуба”, Скопље 1908, стр. 2-3.

активности и започињу своју борбу на политичком, просветном и привредном напретку Срба, али строго законским путем, преко парламента. ”Према томе наша ће лига, у границама Отоманске Империје, и строго у тим границама, тежити политичком, просветном и привредном напретку како Срба Османлија тако и целог народа.“ У проглауа „Српске народне организације Срба Османлија”, познате још и као Српска демократска лига стоји да „Већ самим именом својим демократска лига казује да ће она имати да се заложи да се у Отоманској Империји зацаре широка слобода, истинска једнакост и искрено братство. Радећи на томе, демократска ће се лига старати, да се легалним средствима, а на првом месту помоћу парламента, извојују што пре установе, које ће оне лепе речи претворити у стварне материјалне основе нашег државног живота.“ На крају лига изјављује своју готовост да уђе у споразум са свима осталим елементима у Отоманској Империји и са њима поради на утврђивању истински уставног живота. „Саопштавајући ова начела, која су руководила привремени Централни одбор, при конференцији, коју је одржао у Скопљу 10, 11. и 12. августа, потписани моле и браћу Србе и осталу браћу у пространој Империји, да ову изјаву сматрају као израз дубоког поштовања новог стања и искрене жеље да се оно учврсти, на срећу и напредак заједничке отаџбине.“²²²⁴

После озбиљних и свестраних дискусија, размена мишљења и могућих решења, а са циљем да се српски народ ових крајева прибере у једну целину и да као такав припомогне завођењу уставног и парламентарног живота у Турском царству, свих 26 учесника конференције усвојили су и потписали 25. августа припремљени манифест (проглас) за све Србе у Турском царству. Истог дана, после подне, манифест је прочитан, којим се ”Српска народна организација Срба Османлија” обратила српском народу у Турском царству, обавештавајући га о новом стању после проглашења Устава и потреби да се оснује нова политичка организација, која ће одговарати новонасталим условима.

²²²⁴Исто; Видети још: АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/Х, ПП бр. 4552, Ж. Балугџић-МИД Србије, Скопље 13/26.VIII 1908.

На конференцији се расправљало и о организовању и издавању листа, као званичног органа Српске народне организације, али је решено да дефинитивну одлуку о њему донесе Скупштина.

Веома дуго се дискутовало и о сазивању Скупштине српске у Скопљу, након чега је усвојено да будућа Скупштина Срба у Турском царству треба да броји 60 чланова и да је треба сазвати што пре, у сваком случају одмах после избора за Скупштину у Цариграду. Централном одбору стављено је у дужност да изради и програм рада српске скупштине и општи програм захтева "Српске народне организације Срба Османлија". Тај програм, по решењу конференције, треба да садржи, сем општих политичких и просветних захтева, нарочити одељак о привредним реформама у Турском Царству.

Пошто је на тај начин исцрпљен дневни ред, Конференција је завршила са радом 12. августа. Након завршетка рада Конференције организована је заједничка вечера у хотелу „Београд.“ За сећање на овај, без сумње врло плодан рад, сликали су се скоро сви учесници српске конференције пред „Гранд-Хотелом“, где их је била већина на стану.

И након завршене Конференције настављен је рад на даљој организацији Српске демократске лиге. Тај рад је био заснован на усвојеном Правилнику привремене организације српског народа у Отоманској царевини. Централни одбор Српске демократске лиге, иако привремен - у ствари формиран само да спроведе изборе, ушао је у успостављање веза са народом. Према извештајима који су стизали од појединих пододбора, народ је у њима видео своје природне представнике и заступнике, са великом готовошћу обраћао се њима за своје послове. Радом пододбора и везом између њих и Привременог централног одбора заинтересовао се српски народ за своје послове и узимао удела у њима. Из кореспонденције, која се развила између Привременог централног одбора и одбора по вилајетима, види се са коликом је озбиљношћу српски народ прихватио идеју о своме окупљању. Централни одбор, и поједини вилајетски одбори, као и одбори по казама општили су са великом отвореношћу, уверени, да уставни поредак таквим јавним радом може само добити у чврстину, пише између осталог у Извештају Централног одбора о политичким приликама у Турској.²²²⁵

²²²⁵ „Извештајо политичким приликама, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год.“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, Издање Прве српске штампарије "Вардар" (Д. Димитријевића), Скопље 1910, стр. 26-32. Видети још: АС, МИДС, ППО, 1908, ред 711/Х, ПП бр. 4552, Ж. Балугџић-МИД Србије, Скопље 13/26. VIII 1908.

Без сумње, стварање једне такве организације био је најсигурнији начин да се у унутрашњости Турске истакне српски народ као једна целина, која ће преко својих пуномоћних заступника улазити у преговоре са другим елементима истичући своје национално обележје. Овакву српску организацију централни младотурски одбор је поздравио и прихватио са њом сарадњу. Три представника Привременог централног одбора су 16/29. августа 1908. године отпутовала у Солун у другу званичну посету Централном младотурском комитету. У Солуну је српска делегација лепо примљена и одмах су ушли у планиране преговоре. О Манифесту и Правилима Српске демократске лиге.²²²⁶ Тако је Српска демократска лига постала представник српског народа у овим крајевима, чиме је српско црквено питање у Турској изгубило на значају. „Ми се јављамо, ми говоримо и радимо као српски народ а не више као присталице патријаршије“ пише конзул Балугџић министру иностраних дела и моли га да пошаље упутства српским конзулатима и царинарницама да упућују „наш живаљ да се од сада што чешће обраћа Централном одбору у Скопљу са свима својим захтевима, и то треба да се обраћа отворено, било депешом било писмима, а одбор ће те захтеве проценити и спроводити надлежнима.“²²²⁷ Да је улога Централног одбора Српске демократске лиге све више јачала потврђује и сагласност Министарства иностраних дела Краљевине Србије да размештај учитеља и управитеља буде у његовој надлежности, а само попуна учитељских места у рукама конзула и митрополита.²²²⁸

Учешће Срба на изборима у Турској 1908.

Обзиром да је после проглашења Устава требало организовати изборе за државну Народну скупштину, Привремени централни одбор српског народа предузео је мере да и српски живаљ у њој буде достојно представљен. Одбор је био свестан да ти избори неће моћи бити довољно праведни. Није се могло очекивати да ће се после корумпираног режима

²²²⁶ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/Х, ПП бр. 4664, Ж. Балугџић-П. Велимировићу, Скопље 15/28. IX 1908; АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/Х, ПП бр.4698, Ж. Балугџић-П. Велимировићу, Скопље 17/30. IX 1908.

²²²⁷ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/Х, ПП бр.4664, Ж. Балугџић-П. Велимировићу, Скопље 15/28.IX 1908.

²²²⁸ АС, МИДС, ППО, 1908, ред 711/Х, прилог на полеђини док. ПП бр.4752, Ж. Балугџић-П. Велимировићу, Скопље 26. VIII /8.IX 1908.

моћи тако брзо створити услови за изборе по правилима, која су постојала у развијеним европским државама. За то је недостајало много чега, на првом месту правилно изведено пребројавање становништва и праведно разграничење изборних општина. Актуелна статистика становништва из 1903. године је била изведена на врло несигурној основи. У тој статистици није било ни спомена о Србима, већ су они, заједно са Грцима и Власима, наведени као „рум“ патријаршисти. Али ни сразмерни однос патријаршиста према егзархистима није тачно изведен. Статистика је вођена после јаке бугарске комитске акције, којом су многа српска села, па и читави крајеви били принуђени да се изјасне за приврженике Егзархије. Јасно је да је у тим крајевима сразмерни однос патријаршиста према егзархистима постао сасвим друкчији када је српски живаљ добио заштиту од новоформираних и новопристиглих српских чета, и када је прокламовањем Устава омогућена слобода кретања.²²²⁹

Септембра 1908. године започела је изборна кампања за изборе у Парламент у Цариграду. Питање учешћа Срба на турским парламентарним изборима преузео је Привремени централни одбор српског народа, који је у договору с конзулом Живојином Балугџићем радио на томе да склопи евентуални предизборни споразум с Младотурском партијом. Да би постигао свој циљ, Привремени централни одбор послао је у Солун три изасланика: Богдана Раденковића, Јована Шантрића и Ђорђа Хаџи-Костића да поведу преговоре с Централним Младотурским одбором. Изасланици Централног одбора који су у Солуну требали да уђу у тешњу везу са младотурским одбором „Јединство и напредак“ у циљу споразума са Младотурцима, су изнели захтев да Срби, Бугари и Грци добију једнак број посланика чиме би се постигло одржавање реда; стекло поверење свих, а скупштина би се представила као прави израз народне воље. Међутим, Младотурци су и у разговору са Србима условљавали изборни споразум постизањем ширег договора који вероватно не би носио национално обележје, што је био разлог прекида нешто ранијих преговора с Бугарима. Српски изасланици су у Солуну прихватили младотурски предлог за основу преговора, веровали су да ће њиме добити право слободног организовања, што су свакако више ценили од изборног успеха.

²²²⁹ „Извештајо политичким приликама, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год.“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, Издање Прве српске штампарије ”Вардар” (Д. Димитријевића), Скопље 1910, стр. 26-32.

Изасланици Привременог централног одбора српског народа су предложили да се конкретни изборни споразуми обаве у Скопљу и у другим вилајетским средиштима. Младотурци су у почетку одуговлачили преговоре са српском организацијом у Скопљу, али пошто су Срби почели да преговарају с бугарском организацијом они су се вратили Србима. Тако је у Скопљу склопљен споразум између Срба и младотурака по коме су Срби добили мандате за скопски, приштински и призренски санџак, а преговорима у Битољу добили су један мандат за битољски санџак. Постигнутим договором био је задовољан конзул Балугџић, за кога није био приоритетан број посланика од тога да бугарска организација не буде надмоћнија.²²³⁰

На изборима у скопском санџаку (избори су били двостепени, бирали су се посланици за скупштину у Цариграду и повереници за вилајетске скупштине) српски кандидат за посланика био је Александар Парлић, а за поверенике у вилајетској скупштини Срби су имали тринаест кандидата, и то: два из скопске казе, по пет из кумановске и паланачке казе и један из велешке казе.²²³¹

У Битољском санџаку српски кандидат за посланика био је др Јанићије Димитријевић, док је кандидата за поверенике било седам: четири у кичевској и три у прилепској кази.²²³² На турским парламентарним изборима учествовали су и Срби из призренског, приштинског, пећког, новопазарског и пљеваљског санџака.

Након одржаних турских парламентарних избора Срби су добили три национална представника у Скупштини у Цариграду: Сава Стојановић за Приштину, Александар Парлић за Скопље и др Јанићије Димитријевић за Битољ. За сенатора је изабран Темко Поповић из Охрида.²²³³

У вилајетску скупштину у Скопљу било је изабрано десет Срба, исти број имали су Турци, Бугари и Грци. Најпознатији од српских делегата били су: Давид Димитријевић,

²²³⁰Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, Издање Прве српске штампарије "Вардар" (Д. Димитријевића), Скопље 1910, стр. 12; Ђ. Микић, *Под младотурцима*, у: Историја српског народа, VI-1, 334-335.

²²³¹Ђ. Микић, *Под младотурцима*, Историја српског народа, VI-1, 335.

²²³²Ђ. Микић, *Под младотурцима*, Историја српског народа, VI-1, 335.

²²³³Ђ. Микић, *Младотурски парламентарни избори 1908. и Срби у Турској*, Зборник Филозофског факултета у Приштини XII, 1975, стр. 164, ф. н. 155; Исти, *Под младотурцима*, у: Историја српског народа, VI-1, 335.

уредник листа „Вардар“, Александар Вуковић, Јован Шатрић, Васа Јовановић, Ђорђе Костић, Неша Младеновић и други.²²³⁴

Имајући у виду сразмеру мушких глава српског живља према мушким главама мухамеданаца и егзархиста, и према непотпуној и погрешној статистици из 1903. године, Срби су у само у Косовском вилајету требали да добију четири посланика. Међутим, захваљујући неправилном и неправедном груписању изборних општина и притиску, који су за време избора чинили Албанци на српски живаљ, резултати након завршених избора били су сасвим другачији. Споразумом са Младотурцима исправљене су донекле грешке и неправде изборног система и неправилности које су могле да имају за српски народ великих последица. У интересу тога споразума, Срби су се одрекли мандата у Пљевљима, јер су у Васфи-беју, који је истина био турски кандидат, али кога је и Привремени централни одбор српског народа познавао као исправног човека и убеђеног представника новог режима, налазио гаранције да ће интереси и српског живља бити искрено заступљени.²²³⁵

Главнији задатак Привременог централног одбора српског народа био је избор посланика за цариградски Парламенат. Привремени централни одбор је схватио своју дужност, да ће највише успеха имати ако се буде могао на неки начин да споразуме са младотурским комитетом „Јединство и напредак“, и да ће само тако избори по српски народ испасти повољно. Циљ Привременог централног одбора је био, да приликом избора за Цариградску скупштину Срби добију што већи број посланика, али и да ти посланици буду што квалитетнији. Међутим, десило се да у Пљевљима, где је српско становништво било изразито већинско, буде изабран за посланика човек који није Србин, а који је имао и мању стручну спрему од српског кандидата. „Зато ја мислим да би требало дејствовати преко младотурског комитета, да се тај избор у цариградском Парламенту поништи, те да на то место дође Србин за посланика,“ стоји у „Извештају о политичким приликама“ који је поднео Привремени централни одбор на Првој скупштини Срба у Отоманској империји, која је одржана на Сретење 1909. године у Скопљу.²²³⁶ Приликом избора посланика

²²³⁴АС, Конзулат у Приштини, пакет I, Скопље 23. августа 1908, бр. 674, стр. пов 4040; Ђ. Микић, *Под младотурцима*, у: Историја српског народа, VI-1, 335.

²²³⁵„Извештај о политичким приликама, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год.“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, Издање Прве српске штампарије „Вардар“ (Д. Димитријевића), Скопље 1910, стр. 26-32.

²²³⁶Исто.

Привремени централни одбор је показао доста умешности, али недовољно енергије, да се користи свим околностима које су ишле Србима у корист. То је било стога што се и сувише био ангажовао да одржи споразум са младотурским комитетом „Јединство и напредак“. Намеће се мишљење да је Привремени централни одбор паметно урадио што је направио споразум са младотурским комитетом, али ипак није смео да у том иде до крајњих граница. Према решењу конференције, као и према задатку који је стављен у дужност Привременом централном одбору, требало је да он спреми сав материјал за организацију српског народа. Према томе, он није смео унапред наметати никакве тачке, нити програм док год то Скупштина српског народа у Турском царству не реши. Привремени централни одбор у своме извештају каже да је он примио неке тачке младотурског програма: да се тражи слобода зборовна, слобода удружења, лична и имовинска безбедност, слободно исказивање мисли, и. тд.. Свакако да су ове тачке младотурског програма одговарале српском становништву, али у младотурском програму било је и захтева који за Србе нису били повољни. Зато се на Првој скупштини Срба у Отоманској империји, која је одржана на Сретење у Скопљу, захтевало да се програм прогласи привременим а да Скупштина такве тачке програма измени и прилагоди стварним интересима српског становништва. „Тек кад их ова наша Скупштина усвоји, да ће то онда бити програм и српског народа у Отоманској Империји, а пре не“.²²³⁷

Поред посланика који су на заједничким споразумним листама изабрани за Народну скупштину у Цариграду, Србима је стављен у изглед и један сенатор, како би се и у томе погледу изједначили са Бугарима и Грцима. „Ми очекујемо у најкраћем времену именовање његово, остављајући надлежнима да према захтевима Устава учине избор међу кандидованим личностима“ стоји у „Извештају о политичким приликама“ који је поднео Привремени централни одбор.²²³⁸

Скупштина Отоманских Срба у Скопљу 1909. године

После завршетка избора за Скупштину у Цариграду крајем 1908. године „Привремени централни одбор српског народа“ је као извршно тело „Српске народне организације Срба Османлија“ израдио „Правилник за избор посланика“ за Скупштину Срба у Турској.

²²³⁷ Исто.

²²³⁸ Исто.

Правилима, која су имала 31 члан, било је предвиђено две врсте посланика: посланици по положају (функцији), и посланици које ће народ изабрати. Посланици по положају су били: 1) два митрополита, рашко-призренски Нићифор и скопски Вићентије; 2) сви манастирски игумани — турски поданици, који су старешине појединих српских манастира наших; 3) Представник братства св. срп. Лавре Хилендара; 4) Три војводе, које ће бити изабране од стране свију војвода; 5) Пет професора и наставника, које ће одредити колегијуми: солунске гимназије, скопске учитељске школе, призренске богословије, битољске и пљеваљске ниже гимназије; 6) Пет учитеља које ће бирати учитељски колегијум; 7) Сви чланови Привременог централног одбора.²²³⁹

За изборе народних посланика Правилима је било предвиђено 38 изборних места у три вилајета (Косовском, Битољском и Солунском). Привремени централни одбор именовоа је и бирачке одборе, којима су подељена и упуства о начину њиховог рада.²²⁴⁰ За свако изборно место формиран су трочлани бирачки одбори. Дужност је бирачког одбора била је да најкасније петнаест дана пре избора спреми бирачке спискове, а најкасније десет дана пре избора народних посланика да одржи народне конференције, како у седишту казе, тако и у местима у којима су пододбори. За посланике су могли да буду бирани сви они који су имали права да бирају. У местима која су давала више од два посланика, један од изабраних морао је имати најмање завршену ма какву средњу школу.

Избори су били непосредним гласањем, право гласа имали су сви Срби Османлије, који су навршили 21 годину. На среским конференцијама имали су право кандидовања и право гласања само бирачи из среског места, а на пододборским конференцијама бирачи из дотичног пододбора. Дан избора морао је бити објављен недељу дана раније. На дан избора бирачки одбор ће се састати по свршетку литургије у згради коју ће раније за бирање одредити. Бирачки одбор треба да има спремљене бирачке спискове, листу кандидата и потребну хартију за уписивање имена бирача и кандидата за које се даје глас.

²²³⁹ „Правила за избор посланика за Скупштину Срба Османлија“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 12.

²²⁴⁰ „Правила за избор посланика за Скупштину Срба Османлија“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 12; „Извештајо политичким приликама, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год.“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 26-32.

Кандидате који су добили највећи број гласова бирачки одбори су прогласили за изабране народне посланике и одмах им давали уверење о томе. Бирачки одбор су добијали формуларе тих уверења и имали су обавезу да их попуне и сви чланови одбора да их потпишу. О целом своме раду бирачки одбори водили су записнике, које су потписивали сва три члана, које су одмах по заршеним изборима достављани Централном Одбору. Члан 23. „Правила за избор посланика за Скупштину Срба Османлија“ прописивао је да се жалбе противу избора народних посланика достављају Централном одбору, који је имао обавезу да их преда Народној скупштини која ће их разматрати и донети о њима своју одлуку.²²⁴¹

На основу ”Правила за избор посланика,” крајем 1908. године одржани су избори за ”Прву Скупштину Отоманских Срба”. „И ако је учешће нашег народа у овим првим нашим националним изборима било врло велико, немамо вести да је игде дошло до нереда. Народ је наш појмио важност и Скупштине и организације, и са достојанством, које је Србе од увек одликовало, прилазио је послу, на који су га позивали“, констатује Привремени централни одбор у Извештају о политичким приликама у Турској.²²⁴²

За „Прву Скупштину Османлијских Срба“ (конгрес) на 38 бирачких места било је изабрано 66 народних представника²²⁴³ од којих су 37 била из Македоније а 29 из Старе Србије.

Списак изабраних посланика по изборним местима изгледао је овако:

1. Бијело Поље: Риста Поповић, свештеник, за Бијело Поље и околину.
2. Беране: Милан Цемовић, учитељ, за Беране и околину; Милић Дабетић, учитељ, за Беране и околину.

²²⁴¹ „Правила за избор посланика за Скупштину Срба Османлија“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 10.

²²⁴² „Извештајо политичким приликама, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год.“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, Издање Прве српске штампарије ”Вардар” (Д. Димитријевића), Скопље 1910, стр. 26-32).

²²⁴³ „Списак посланика за Српску народну Скупштину” у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 11-12.

3. Битољ: Јован Ћирковић, секрет. Митрополије, за Битољ и околину; Риста Цветковић, учитељ, за Битољ и околину; Глигорије Божовић, наставник, за наставнички колегијум битољске гимназије; Риста Ставрић, учитељ, за учитељство.
4. Велес: Ђорђе Стаменковић, трговац, за Велес и околину.
5. Воден: Стојан Марковић, трговац, за Воден и околину.
6. Вучитрн: Живко Фртунић, трговац, за Вучитрн и околину.
7. Гостивар: Сима Димитријевнћ, управитељ школа за Гостивар и околину.
8. Дебар: Др. Исаило Хацијевски, лекар, за Дебар и околину.
9. Дримкол: Матија Шуменковић, свештеник, за Дримкол и околину.
10. Дојран: Јован К. Грошевић, учитељ, за Дојран и околину.
11. Ђевђелија: Стојан Ристић, свештеник, за Ђевђелију и околину.
12. Кичево: Јанићије Ђурић, лекар, за Кичево и околину; Јованче Томић, тежак, за Кичево и околину.
13. Кратово: Јован Поповић, управитељ школа, за Кратово и околину.
14. Крушево: Блажа Пашић, тежак, за Крушево и околину.
15. Кочани: Годор Јовановић управитељ школа, за Кочане и околину.
16. Куманово: Јован Алексић, наставник, за Куманово и околину; Јован Цакић, учитељ, за Куманово и околину.
17. Мала Река: Тома Огњановић, трговац, за Малу Реку и околину.
18. Малеш: Сава Јергић, свештеник, за Малеш и околину.
19. Митровица: Јован Даниловић, трговац, за Митровицу и околину; Милутин Стерђевић, трговац, за Митровицу и околину.

20. Нова Варош: Стеван Самарцић, учитељ, за Нову Варош и околину; Владислав Протић, свештеник, за Нову Варош и околину.
21. Нови Пазар: Тома Протић, свештеник, за Нови Пазар и околину; Јосиф Нићифоровић, тежак, за Нови Пазар и околину.
22. Охрид: Серафим Крстић, свештеник, за Охрид и околину.
23. Паланка: Антоније Тодоровић, управитељ школа, за Паланку и околину.
24. Пећ: Живко Рајевић, трговац, за Пећ и околину.
25. Пљевља: Данило Шилјак свештеник за Пљевља и околину; Михаило Куртовић, учитељ, за Пљевља и околину; Стеван Јовашевић, механџија, за Пљевља и околину; Стојан Зафировић, наставник, за колегијум пљеваљске гимназије.
26. Пореч: Крста Ђорђевић, свештеник, за Пореч и околину; Јован Стојановић, тежак, за Пореч и околину.
27. Прешево : Аћим Јелић, управитељ школа, за Прешево и околину.
28. Призрен: Петар Костић, секретар Митрополије, за Призрен и околину; Андреја Гроздановић, учитељ, за Призрен и околину; Радомир Шабић, свештеник, за Призрен и околину; Риста Скакаљевић, професор, за колегијум Призренске богословије.
29. Пријеполје: Сретен Вукосављевић, учитељ, за Пријеполје и околину; Димитрије Зиндовић, трговац, за Пријеполје и околину.
30. Прилеп: Глигор Соколовић, војвода, за Прилеп и околину; Петар Димитријевић, трговац, за Прилеп и околину.
31. Приштина: Стојан Капетановић, учитељ, за Приштину и околину; Апостол Поповић, свештеник, за Приштину и околину; Јосиф Поповић, учитељ, за учитељство.
32. Ресан: Глигорије Џамбасовић, наставник, за Ресан и околину.
33. Рожаје: Никола Веселиновић, свештеник, за Рожаје и околину.

34. Сјеница: Јован Јанковић, трговац, за Сјеницу и околину; Вуко Тубић, ханџија, за Сјеницу и околину.
35. Скопље: Др. Алекса Станишић, наставник, за колегијум скопске гимназије; Митар Шешлија, учитељ, за учитељство; Александар Илић, чиновник, за Скопље и околину; Димитрије Поповић, учитељ, за Скопље и околину; Лазар Рајчић, тежак, за Скопље и околину.
36. Солун: Риста Огњановић, наставник, за колегијум солунске гимназије; Никола Голубовић, учитељ, за учитељство; Ђорђе Денковић, чиновник, за Солун и околину.
37. Тетово: Љубомир Аћимовић, учитељ, за Тетово и околину; Теофило Апостоловић, тежак, за Тетово и околину.
38. Феризовић: Дамјан Прлинчевић, управитељ школа, за Феризовић и околину.

Привремени Централни одбор сазвао је „Прву Скупштину Отоманских Срба“ на Сретење Господње – 2/15. фебруара 1909. године.²²⁴⁴ Поред 66 изабраних посланика на изборним местима, на скупштини је било присутно и 10 чланова Привременог Централног одбора: Богдан Раденковић, Ђорђе Хаџи-Костић, Сава Стојановић, Александар Буквић, Давид Димитријевић, Јован Шантрић, Милан Чемериџић, Велимир Прелић, Васа Јовановић и Глиша Елезовић, и тројица војвода који су изабрани од стране свију војвода: Ђорђе Скопљанче, војвода; Мицко Крстић, војвода; Јован Стојковић, војвода. У раду ”Прве Скупштине Отоманских Срба” укупно је учествовало 79 посланика.²²⁴⁵

²²⁴⁴ П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 97; Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 303; „Радећи на организацији и спремајући сазив Народне Скупштине у Скопљу, Средишни Одбор имао је само један смер пред собом: да прибере снагу српског народа у циљу што живљег рада на напретку заједничке слободне отаџбине и Средишни Одбор српске организације може с поносом изјавити да је у том правцу задовољан сам својим радом. Захваљујући томе раду интересовање српског народа за јавне послове пробудило се и ојачало, и Срби свију крајева стоје данас већ као једна целина на бранику и уставних права османлијског целог народа, и великих међународних интереса Турске.“ (*Извештај о политичким приликама, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год.*“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 26-32).

²²⁴⁵ „Списак посланика за Српску народну Скупштину“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 12; Новица Ракочевић, *Политичке и друштвене прилике*, у: Историја српског народа, VI-1, 286.

Народна скупштина Краљевине Србије уступила је своје стенографе.²²⁴⁶ Окупљеним посланицима прочитан је најпре чланак „Добро нам дошли!“²²⁴⁷ којим је Уређивачки одбор листа Српске народне организације Срба Османлија „Вардар“, поздрвило представнике српског народа, пожелевши им добродошлицу и износећи своја очекивања да ће се они искрено и предано посветити раду ове скупштине. „Као прваке своје вас је народ послао, да у Скопљу поставите основе за његов рад у обновљеној отаџбини. Слобода и равноправност, за које се српски народ борио, почињу да се указују и на хоризонту Турске, да буде наде, да загревају срца свију Османлија без разлике вере и народности. И нас Србе покренула је мађиска моћ слободе, извела је борце из шума и гудура, где су са дивљим зверовима братовали, па их упутила у опустела села, у расељене вароши да се ту скупе и братски договоре о свом новом раду у новој отаџбини. На вама данас лежи велика одговорност, представници народни, јер ви треба да поставите основе јакој организацији свеколиког народа српског у Турској, и да му дате програм за плодан рад његов у корист његову и у корист отаџбине. Ви сте Срби и Османлије и на вама је да одговорите обавезама које вам је поставила ваша српска свест и ваше османлијско држављанство.“²²⁴⁸

После прочитаног чланка, скопски митрополит Вићентије извршио је водоосвећење уз припомоћ месног свештенства а онда се обратио окупљеним посланицима следећим речима: ”Богољубиви и драги ми Народни избраници. „Глас народа — глас Сина Божијег”. Глас богољубивог народа сакупи вас данас овде у овај храм науке. А „Идјеже два или три у име моје собрани, ту јесам посредје их”, вели наш Господ Исус Христос. И ви, мила ми, у Господу, чеда, скуписте се у овај дом, да у име Бога, посвршавате извесне народне послове, те сам позван светом дужношћу да, у име Цркве, ваш рад благословим и,

²²⁴⁶Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, стр. 303.

²²⁴⁷„Добро нам дошли!“, чланак Уређивачког одбора листа Српске народне организације Срба Османлија ”Вардар”, у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, Издање Прве српске штампарије ”Вардар” (Д. Димитријевића), Скопље 1910, стр. 12-13.

²²⁴⁸„Добро нам дошли!“, чланак Уређивачког одбора листа Српске народне организације Срба Османлија ”Вардар”, у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 12-13.

по општој жељи, ову Скупштину отворим.” На завршетку говора скопски митрополит Вићентије је казао ”упућујем топле молитве Свевишњем и — молећи се да Божји благослов и Дух Св. Саве буду са вама — објављујем да су седнице ове Скупштине отворене. Нека Вам је срећан рад!” Овим је и званично отворен рад Прве Скупштине османлијских Срба на Сретење Господње 2/15. фебруара 1909. године.²²⁴⁹

На првој редовној седници Скупштине османлијских Срба за привременог председника изабран је Петар Костић, као најстарији посланик по годинама, а за секретаре Глиша Елезовић и Александар Илић. Пошто је извршена прозивка посланика и констатовано да је на окупу довољан број, приступило се избору верификационог одбора, за чије су чланове изабрани: Стеван Самарцић, Стојан Капетановић, Риста Огњановић, др Исаил Хаџијевски и Александар Илић. Након избора верификационог одбора посланици су предали своја пуномоћја.²²⁵⁰

На другој седници, држаној 3/16. фебруара 1909. године, извештај верификационог одбора је поднео извештај и предложио Скупштини да се сва пуномоћја посланичка потврде, што је скупштина и прихватила. На дневном реду друге седнице био је и избор скупштинског часништва. Тајним гласањем, за председника је изабран Петар Костић са 72 гласа; за првог потпредседника др Алекса Станишић са 37 гласова, за другог потпредседника Риста Огњановић са 45 гласова. За секретаре су изабрани: Милан Цемовић, Стеван Самарцић и Александар Илић. На овој седници Скупштине донета је и одлука да се пошаљу поздрави Парламенту у Цариграду и Младотурском комитету.²²⁵¹

²²⁴⁹ „Говор Њ. В. Преосвећенства Г. Митрополита Вићентија“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 14-15; Ђ. Микић, *Под младотурцима*, Историја српског народа, VI-1, 336.

²²⁵⁰ „Рад Народне скупштине, 1. редовни састанак, држан 2. фебруара 1909. год.“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 15.

²²⁵¹ Скупштини је присуствовао и делегат Централног комитета Младотурске странке из Цариграда. „Министарство Спољних Послова Србије дало нам је упутства преко Генералног Конзула Србије у Скопљу, Балугџића, да наш национални чамац прикачимо за сада уз брод Младотурског покрета. Ми смо наравно примили упутства, али за сваки случај, ако би младотурски режим једним контра покретом био оборен, ми смо се осигуравали на тај начин што смо турским елементима, за које смо знали, или сматрали да су противници младотурског покрета, доставили дискретно да и међу Србима има елемената, који су противници Младотурском покрету. Сећам се да смо за то узели Петра Костића, професора у пензији и Др Алексу Станишића, професора учитељске школе у Скопљу, доцније после ослобођења бана Зетске Бановине“, записао је у својим мемоарима Антоније Тодоровић. Види: Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, стр. 303; „Рад Народне

На трећој седници Скупштине, која је држана 4/17. фебруара 1909. године, изабран је одбор за молбе и жалбе, који је имао дужност да реферише Скупштини о молбама, жалбама и представкама које стижу Скупштини. У одбор су ушли: Стојан Капетановић, Ђорђе Денковић, Серафим Крстић, Аћим Јелић и Сретен Вукосављевић.²²⁵²

На основу одлуке Оснивачке коференције ”Српске народне организације Срба Османлија”, да се изради ”детаљан програм просветних, политичких и привредних захтева наших” за Прву Скупштину Османлијских Срба, чланови Привременог централног одбора припремили су три извештаја. Најпре је, на трећој седници 4/17. фебруара 1909. године Председник Привременог централног одбора Богдан Раденковић прочитао Извештај о политичким приликама у Старој Србији и Македонији,²²⁵³ а Сава Стојановић Извештај о црквено-школским приликама,²²⁵⁴ док је Извештај о економским приликама Велимир Прелић поднео на четвртој седници 18. (5) фебруара 1909. године.²²⁵⁵

У току расправе о извештају „о политичким приликама у Старој Србији и Македонији“, поред одобравања, чуле су се и многе примедбе на рачун Привременог централног одбора. Први учесник расправе, професор Стојан Зафировић каже да би, иако се Привремени Централни одбор изјавом у овом извештају „да је наша прва и најглавнија тачка одржавања целокупности Турске“ определио поводом догађаја који су се у последње време десили, а то је анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, и проглашење Бугарске кнежевине за независну краљевину, „можда имао у неколико права да пребазим Одбору, што није одмах протестовао“, истичући своје уверење да ће ти „акти

скупштине, 2. редовни састанак, држан 3. фебруара 1909. год.“ у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 16.

²²⁵² „*Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год.*“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 16.

²²⁵³ „*Извештајо политичким приликама, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год.*“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 16, 26-32; Н. Ракочевић, *Политичке и друштвене прилике*, у: *Историја српског народа*, стр. 286; Ђ. Микић, *Под младотурцима*, *Историја српског народа*, VI-1, 336.

²²⁵⁴ „*Извештај о црквено-школским приликама, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год.*“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, Издање Прве српске штампарије ”Вардар” (Д. Димитријевића), Скопље 1910, стр. 16, 41-45; Новица Ракочевић, *Политичке и друштвене прилике*, у: *Историја српског народа*, VI-1, 286; Ђорђе Микић, *Под младотурцима*, у: *Историја српског народа*, VI-1, 336.

²²⁵⁵ „*Извештај о економским приликама*”, *Рад Народне скупштине, 4. редовни састанак, држан 5. фебруара 1909. год.*“ у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 17, 52-57; Н. Ракочевић, *Политичке и друштвене прилике*, у: *Историја српског народа*, 286; Ђ. Микић, *Под младотурцима*, *Историја српског народа*, VI-1, 336.

бити осуђени и на овој Скупштини“. Надовезујући се на ову дискусију, посланик Григорије Божовић је казао да би ”било сасвим умесно кад бисмо овластили председништво наше Скупштине да саопшти нашој влади у Цариграду као год и државноме Парламенту оваку резолуцију: Српска Народна Скупштина, као представник свеколикога српскога народа у Отоманској Империји, сакупљена у Скопљу, веома жали што се влада решила на корак преговарања са Аустријом о продаји Босне и Херцеговине. Српски народ у свима крајевима наше државе, где год га има, никада и ни у једном тренутку не може и неће се сагласити са таквим једним актом владе, ако би се он остварио. Српски народ из свију крајева наше отаџбине, искључиво у жељи да се више не крњи његова земља. т. ј. Отоманска Империја, дубоко протестује против анексије Босне и Херцеговине и противу продаје истих земаља, а готов је и своје животе дати на одбрану народних права и своје државе.”²²⁵⁶

На основу одлуке Оснивачке конференције Привремени централни одбор био је дужан да припреми целокупан материјал за организацију српског народа, али није имао право да унапред намеће никакве тачке, или било какав програм док то не изгласа скупштина. У вези с прихватањем неких тачака младотурског програма од стране Привременог Централног одбора Стојан Зафировић каже да је његово „дубоко уверење, да, и ако је Централни Одбор паметно урадио што је учинио споразум са младотурским комитетом, ипак није смео, да у том иде до крајњих граница. ... Свакојако, ако у томе програму стоји само ово: да се тражи слобода зборова, слобода удружења, лична и имовна безбедност, слободно исказивање мисли, и тд., ми не бисмо имали ништа против тога, јер то и ми сви тражимо. Али ако се у томе програму налазе и неке ствари, које за нас не би биле повољне, онда је требало да Централни Одбор каже, да он те тачке младотурског комитета усваја привремено, па тек кад их ова наша Скупштина усвоји, да ће то онда бити програм и српског народа у Отоманској Империји, а пре не“.²²⁵⁷

²²⁵⁶ „Извештај о економским приликама“, Рад Народне скупштине, 4. редовни састанак, држан 5. фебруара 1909. год.” у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 17, 52-57.

²²⁵⁷ „Поводом извештаја Централног одбора о политичким приликама“, Рад Народне скупштине, 5. редовни састанак, држан 6. фебруара 1909. год. у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 17-18, 33-40; Ђ. Микић, Под младотурцима, *Историја српског народа*, VI-1, стр. 337; Сретен Вукосављевић, *Прва скупштина отоманских Срба*, Правда, 30/1934, бр. 10580.

Зафировић није био задовољан ни тиме што је Привремени Централни одбор усвојио наредбу Хилми-паше, турског министра унутрашњих дела, да се не примају званичне представке ниједног удружења, јер их он не сматра за званична. „Ту наредбу оправдава Централни Одбор и тражи од нас да то примимо к знању. Ако се те представке не примају ни од каквих других удружења, онда би се донекле то могло и оправдати, али ако се примају од других удружења, а од нас да се не примају, онда је то жалосно. Та је ствар за нас жалоснија у толико више, што и у извештају Централног Одбора видимо да турске власти још нису признале име Србин. Молим вас, Централни Одбор каже, да у званичним представкама онде где треба да стоји име Србин стоји „рум“, или „хришћанин“, а не признаје се да стоји име Србин,“ објаснио је Зафировић. Он је објаснио и зашто је у том тренутку постојало извесно нерасположење према Привременом Централном одбору, и шта треба урадити како би се смањило народно незадовољство. „Моје је мишљење, да је то отуда, што Централни Одбор није имао о неким местима довољно обавештења и отуда су и потекла та незадовољства према њему. Међутим, на сваки начин да има некаквог нерасположења и због самог начина рада Централног Одбора. Зато је моје мишљење, да би Централни Одбор требао да ступи у тешњу везу са народом, како би тога нерасположења у будуће нестало.“²²⁵⁸

Током расправе о Извештају о политичким приликама у Старој Србији и Македонији, било је речи и о српским школама у овим областима. Главни разлог расправе је то што су младотурци још у преговорима у Солуну тражили да основне школе буду народне, а средње да буду државне с наставом на турском језику. Централни одбор није то прихватио, председник Богдан Раденковић је изјавио да су школе биле затворене и да су митрополитске повластице изгубљене још за време грчких митрополита, па је предлагао прихвате меарифска оверавања диплома. У вези са тим тражена је и сагласност митрополита Нићифора за раздобље док турски парламент не донесе закон о школама. Делегат из Битоља Јован Ћирковић је предложио да се учитељи у основним школама у Македонији посвете свом позиву и да се ослободе револуционарног рада. Исти посланик предложио је да се и поред потпуне гимназије у Скопљу и Солуну и ниже у Битољу

²²⁵⁸ „Поводом извештаја Централног одбора о политичким приликама“, Рад Народне скупштине, 5. редовни састанак, држан 6. фебруара 1909. год.” у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 17-18, 33-40; Ђ. Микић, *Под младотурцима, Историја српског народа*, VI-1, стр. 336.

отворе гимназије и у Прилепу, Кичеву, Дебру и Охриду, а доцније и у другим местима. ”Отварањем нижих разреда гимназије у овим местима дали бисмо прилике нашој омладини да прошири знање стечено у основној школи. ”Свој предлог је образложио чињеницом да су Бугари у овим местима само терором одржавали народ под Егзархатом.²²⁵⁹

На основу дискусије о Извештају Привременог Централног комитета о политичким приликама у Турској, који је поднео Богдан Раденковић, а у којој су учествовали Милић Дабетић, Јован Шантрић, Глиша Елезовић, Богдан Раденковић, Стојан Зафировић, Димитрије Зиндовић, Глигорије Божовић, Александар Илић, Данило Шиљак, Александар Буквић и Риста Скакаљевић²²⁶⁰ предложена је резолуција коју је Скупштина апсолутном већином усвојила. У Резолуцији о политичким приликама у Турској, између осталог, стоји да Скупштина одобрава рад Привременог централног одбора у корист српског народа од завођења Устава до данас и изјављује жељу:

- „1. да се уставно стање у коме српски народ у Отоманској Империји гледа једину гаранцију за развитак свој и заједничке отаџбине учврсти енергично мерама предузетим како противу тежњи реакционарних елемената, тако и противу разних незаконитости и испада насртљивих појединаца на слободу и равноправност грађана;
2. да се Устав ревидира у смислу демократских захтева истакнутих у Солуну на конференцијама између представника одбора „Јединство и напредак“ и наших изасланика;
3. да се предузму мере те да поједине локалне власти дефинитивно стану употребљавати назив Србин место неправедног назива „рум“, када се буде тичало Срба Османлија, те да се тако изведе примена оне уставне одредбе о признању наше народности;
4. да се најенергичније осуди анексија Босне и Херцеговине и присвајање Источне Румелије као дела која, рушећи један међународни уговор, ремете целокупност наше отаџбине, коју српски народ сматра као битни услов за развитак и напредак свију народности у Турској; и

²²⁵⁹ „Дискусија о Извештају о црквено-школским приликама“, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год. у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 51; Ђ. Микић, Под младотурцима, *Историја српског народа*, VI-1, стр. 337.

²²⁶⁰ „Поводом извештаја Централног одбора о политичким приликама“, Рад Народне скупштине, 5. редовни састанак, држан 6. фебруара 1909. год.“ у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 17-18, 33-40; Ђ. Микић, Под младотурцима, *Историја српског народа*, VI-1, 338; Сретен Вукосављевић, *Прва скупштина отоманских Срба*, Правда, 30/1934, бр. 10580.

5. да се пријатељство са балканским народима утврди и тиме створи чврста основа за слободно развијање њихово.²²⁶¹

Након усвајања Резолуције, Стеван Самарцић предлаже да се изабере један одбор, који би проучио пројект Устава организације и Скупштини поднео своје мишљење. У тај одбор изабрани су: Данило Шиљак, Велимир Прелић, Милан Цемовић, Глигорије Божовић, Александар Илић и Никола Голубовић.²²⁶²

Прва тачка дневног реда шесте редовне седнице Прве Скупштине Османлијских Срба од 7/20. фебруара 1909. године била је дискусија о Извештају Централног одбора о црквено-школским приликама у Турском царству, који је поднео Сава Стојановић.²²⁶³ Централни одбор у свом извештају обавештава скупштину да је поводом укидања патријаршијских привилегија за Србе у рашко-призренској епархији ”учинио неколико представки и одбору „Јединство и напредак“ и надлежнима у Цариграду, молећи их да нареду, да се то питање не покреће понова, већ да се допусти рад учитељима на основу потврда, које је Митрополит издао. На Народној скупштини у Цариграду је да донесе решење да ли ће патријаршијске привилегије у опште постојати и да ли се од њих смеју и да ли се требају изузимати српски Митрополити. Док Скупштина не донесе то решење, незаконито је те привилегије рушити наредбама појединих министара.“ Међутим, молбе Централног одбора нису имале ефекта тако да се у извештају констатује „да у овоме питању није постигнут никакав резултат и да се гањање учитеља у горњим крајевима продужава.” У даљем делу извештаја Централни одбор се заложио да „патријаршијске привилегије морају да се простиру на све патријаршијске Митрополите подједнако, да је и неправо и незаконито српске Митрополите од њих изузимати. Народна скупштина у Цариграду може све привилегије, па и ту о отварању школа и потврђивању учитеља укинути. Али док постоји 11. члан Устава, који те привилегије гарантује, оне морају имати важност за целу

²²⁶¹”Резолуцији о политичким приликама у Турској”, Рад Народне скупштине, 5. редовни састанак, држан 6. фебруара 1909. год. у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, Издање Прве српске штампарије ”Вардар” (Д. Димитријевића), Скопље 1910, стр. 18, 40-41. П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 98; Сретен Вукосављевић, *Прва скупштина отоманских Срба*, Правда, 30/1934, бр. 10580.

²²⁶²Рад Народне скупштине, 5. редовни састанак, држан 6. фебруара 1909. год. у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 18.

²²⁶³”Извештај о црквено-школским приликама”, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год.” у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 18-20, 45-51; Ђ. Микић, *Под младотурцима, Историја српског народа*, VI-1, стр. 337.

Турску и не смеју, ако се неће намерно Срби да запостављају, да изостану ни у овим крајевима, у којима ми живимо.”²²⁶⁴

У овом извештају Централни одбор наводи да је је у преговорима, које је у Солуну водио са одбором „Јединство и напредак“ у циљу споразума, покренуто и велешко-дебарско питање, тј. да се после оставке велешко-дебарског митрополита Поликарпа на ово место постави за митрополита Србин. „Изасланици одбора „Јединство и напредак“ признали су потпуну оправданост наших захтева и обећали, да ће и то питање истаћи на дневни ред, кад буде у опште говора о патријаршијским привилегијама и њиховом односу према нама.”²²⁶⁵

Централни одбор је у извештају навео и да је преко српских посланика у Цариграду протествовао код Хилми-паше због обнављања уредбе из 1903. године. Према овој уредби није допуштен прелаз села патријаршијских у егзархијска, нити егзархијских у патријаршијска. Утврђено је да ће села задржати учитеље и свештенике, које су дотле имала. Створен је такозвани статус кво од 1903. године и селима која су се после те године огласила за патријаршијска или егзархијска није признаван тај прелаз. Чињен је један изузетак са селима која би заједно са својим свештеником прешла на другу страну. Њима је прелаз признаван и она су могла и код власти да чине представке на основу тога прелаза, могла су да се званично огласе као нова патријаршијска или нова егзархијска села. Изузимајући те доста ретке случајеве, сваки други прелаз истина није био забрањиван, али није био ни признаван. Несумњиво је да је та уредба Србима много нашкодила. Под притиском бугарског терора многа српска села морала су да пређу пре 1903. године на бугарску страну. Када су она касније, охрабрена формирањем српске организације, покушала да пређу опет Србима, власти им тај прелазак нису признавале и она су остајала и без свога учитеља и без свога свештеника. Централни одбор је изнео мишљење да Уредба из 1903. Године „не може опстати јер је у супротности са духом

²²⁶⁴ „Извештај о црквено-школским приликама“, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год. у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 45-51.

²²⁶⁵ „Извештај о црквено-школским приликама“, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год. у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 45-51.

уставности, са појмом о слободи савести. На властима је да пронађу и формулишу неку нову одредбу, неки модус вивенди, који ће и ту слободу савести зајемчити и спречити насилна приморавања за прелаз села на једну или другу страну. Велике силе свакако не могу имати ништа противу тога, јер је и њима на првом месту стало да се ново стање одржи и учврсти. Одредба од 1903. године свакако није средство за то.²²⁶⁶

На крају овог извештаја Централни одбор износи свој закључак да „црквено-школске прилике за српски народ нису се ни носле проглашења Устава поправиле. Односи и према Патријаршији и према властима остали су исти, а ти односи стално су на уштрб наших црквено-школских уредаба.... Природно је, дакле, да смо ми озбиљно забринути за те наше црквено-школске односе. И како се захтеви наши у погледу тих односа не тичу ни мало основа данашње црквене и школске организације, већ имају за циљ само да се постигне праведнија примена одредаба, које већ постоје, то је испуњавање њихово лако и не зависи од законодавног тела, већ од административних власти. Ми не тражимо никаква нова права за нас, не тражимо да се у данашњим приликама и нама дају какве особите привилегије, већ тражимо да се оне привилегије, које већ постоје, праведније примењују, да се ми из њих не искључујемо. Срби не смеју да буду изузетак у данашњој Турској, не смеју да буду пасторчад, када су својим понашем и радом показали и доказали да умеју подносити најтеже жртве за добро заједничке отаџбине. Оснивајући своје захтеве на Уставу, који прокламује потпуну слободу и једнакост, ми их саображавамо потпуно начелима, која и данас управљају односима у цркви и школи у Турској. Ако ново стање хоће потпуно да заслужи име уставнога стања, оно мора о нашим захтевима да поведе рачуна“.²²⁶⁷

У дискусији о извештају Централног одбора о црквено-школским приликама у Турском царству учествовали су посланици: Тома Поповић, Риста Цветковић, Јован Ћирковић, Антоније Годоровић, Сава Јергић, Стојан Зафировић, Ђорђе Денковић, Григорије Божовић, Глиша Елезовић, Александар Буквић, Никола Голубовић, Стојан Капетановић и

²²⁶⁶ „Извештај о црквено-школским приликама“, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год. у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 45-51.

²²⁶⁷ „Извештај о црквено-школским приликама“, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год. у: Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године, стр. 45-51.

Богдан Раденковић.²²⁶⁸ Дискусију о црквеном питању и о црквено-школским приликама у Турском царству први је започео посланик Тома Поповић, који је нагласио да ”Патријаршија не показује ни мало заузимања за нас; њене повластице за нас не вреде, и ако смо јој ми одани синови”. На ову дискусију надовезао се посланик Риста Цветковић изјавом да се Патријаршија и не труди да се њене привилегије прошире и на Србе и закључује да је она ”искључиво грчка, од ње нама није никакве помоћи”. Јован Ћирковић изјављује да ”у Битољу има највише разлога за жалбу против Патријаршије, која својим поступцима иде на руку Егзархији, а нама нигде помоћи не указује”, наводећи више примера којима поткрепљује изнети став. Најдуже се задржао на питању о Велешко-Дебарској Митрополији. ”У споровима између Срба и Грка Патријаршија доноси решења само у корист ових последњих, тако да услед таквог њеног рада немамо ни једног свештеника неаргосираног. Патријаршија ничим није доказала да је васељенска; она је центар јелинизма и ми треба сви до једног да се заложимо да дођемо до самосталне српске цркве”. И Стојан Зафировић се сложио да је ”Патријаршија центар јелинизма“, затим је говорио о питању потврђивања учитељских сведоџби, због чега су многи учитељи у Рашко-Призренској Епархији гоњени и хапшени. Он је, такође, нагласио ”да би се требало позабавити уређењем манастира и оснивањем нових гимназија.” Расправи о црквеном питању се придружио и Стојан Капетановић, по коме је оно у „Турској царевини од највеће важности“ и закључио да се што пре треба ослободити зависности од Грка. Али „пошто не можемо добити одмах самосталност, да бар тражимо за битољски и солунски вилајет своје аутономне општине. Кад Грци хоће да се увуку на Косово, ми тим пре имамо права на Битољ“. Посланик Александар Буквић је истакао да такве аутономне црквене општине већ постоје у Скопљу и Призрену, а да се треба заложити за црквену самосталност. И Никола Голубовић се заложиио за самосталност српске цркве, и то да се не чека решење Парламента, већ да се раније раскида са Патријаршијом.²²⁶⁹

²²⁶⁸ „Дискусија о Извештају о црквено-школским приликама“, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год. у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 19-20, 45-52.

²²⁶⁹ „Дискусија о Извештају о црквено-школским приликама“, Рад Народне скупштине, 3. редовни састанак, држан 4. фебруара 1909. год. у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 19-20, 45-52; Ђ. Микић, Под младотурцима, *Историја српског народа*, VI-1, стр. 337.

На основу ових дискусија др Алекса Станишић констатује да се из свих говора и изражених жеља видело да се придаје велика важност црквено-школским питањима и у смислу тих изражених жеља предложио је Резолуцију о црквено-школским приликама,²²⁷⁰ која је од Скупштине прихваћена једногласно. Због значаја ове резолуције наводимо њен целокупан текст.

РЕЗОЛУЦИЈА О ЦРКВЕНО-ШКОЛСКИМ ПРИЛИКАМА НА VI РЕДОВНОМ САСТАНКУ

Српска Народна Скупштина, држана у Скопљу, пошто је саслужала извештај Приврем. Централног Одбора о црквено-школским приликама нашега народа и одобрила рад његов у корист поправке тих прилика, изјављује жељу:

1. да се патријаршијске привилегије, признате грчким Митрополитима, без икаква ограничења простру и на српске Митрополите;
2. да се у Народној Скупштини у Цариграду поведе реч о примени патријаршијских привилегија на нас Србе и у епархијама где нема Срба Митрополита;
3. да се у рашко-призренској епархији престане са гањањем учитеља због потврде сведоцаба, пошто је захтев власти у погледу тих потврда неоправдан, јер је у супротности са повластицама патријаршијским;
4. да се задовољи захтев становништва у велешко-дебарској епархији, који је у исто време захтев целог српског народа у Турској и да се за Митрополита те епархије постави Србин пошто је и православно становништво тога краја искључиво српско;
5. да се уредба од 1903. г. укине и селима остави да се слободно определе да ли ће примити српског или бугарског учитеља и свештеника.

Новом Одбору ставља се у дужност да предузме мере да се ове жеље Српске Скупштине што пре остваре.

Српска Народна Скупштина у Скопљу пошто је саслушала разна мишљења о томе шта би ваљало урадити у погледу побољшања нашег црквено-просветног стања, одлучила је да стави у дужност будућем Глав. Одбору:

²²⁷⁰П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 8.

а. да се најозбиљније постара да се основна, средњо-школска и стручна настава ставе на што солиднију основу;

б. да се нарочитим правилницима уреди свештеничко и учитељско стање; и

в. да се постара о оснивању општег црквено-школског народног фонда.”²²⁷¹

Дискусија о трећем извештају Привременог Централног одбора „Извештај о економским приликама,“ који је поднео Велимир Прелић на четвртој седници 18. (5) фебруара 1909. године, одвијала се на седмој и осмој редовној седници Прве Скупштине Османлијских Срба, 7/20. и 8/21. фебруара 1909. године.²²⁷² У дискусији су учествовали 19 посланика: Јован Грошевић, Ђорђе Денковић, Дамљан Прљинчевић, Јован Ћирковић, Стеван Самарџић, Д. Шилак, Миле Дабетић, Александар Буквић, Риста Ставрић, Милан Цемовић, Радомир Шабић, Стеван Јовашевић, П. Апостоловић, Сима Димитријевић, Сретен Вукосављевић, Ал. Илић, Димитрије Зиндовић, Јован Даниловић и Живко Фртунић. На крају дискусије изасланик Стеван Самарџић констатује из свих говора да је економско стање народа врло жалосно. Нови Главни Одбор треба да прикупи све податке о економским приликама и да на основу њих учини што треба за побољшање онде где приватна иницијатива може што користити. На крају Саван Самарџић је прочитао резолуцију коју Скупштина усвојила.²²⁷³

На дневном реду девете седнице Прве Скупштине Османлијских Срба, 9/22. фебруара 1909. године, била је расправа у начелу о Предлогу пројекта устава ”Српске народне

²²⁷¹ „Резолуцији о црквено-школским приликама у Турској“, Рад Народне скупштине, 6. редовни састанак, држан 7. фебруара 1909. год. у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 19, 52; Ђ. Микић, *Под младотурцима*, Историја српског народа, VI-1, 337; П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 98.

²²⁷² „Дискусија о Извештају о економским приликама у Турској“, Рад Народне скупштине, 7. редовни састанак, држан 7. фебруара 1909. год. у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 20-21, 52-56; „Рад Народне скупштине, 8. редовни састанак, држан 8. фебруара 1909. год.“ у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 21-22, 56-63; С. Вукосављевић, *Прва скупштина Отоманских Срба*, Правда, 30/1934, бр. 10580; Ђорђе Микић, *Под младотурцима*, Историја српског народа, VI-1, 338.

²²⁷³ „Резолуцији о економским приликама у Турској“, Рад Народне скупштине, 5. редовни састанак, држан 6. фебруара 1909. год. у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 22, 63-64; С. Вукосављевић, *Прва скупштина Отоманских Срба*, Правда, 30/1934, бр. 10580; Ђ. Микић, *Под младотурцима*, Историја српског народа, VI-1, 338; П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 98.

организације Срба Османлија”.²²⁷⁴ Након што је секретар Скупштине Стеван Самарцић прочитао *Пројекат Устава*,²²⁷⁵ а секретар Милан Цемовић *Извештај одбора* коме је пројекат био упућен на мишљење²²⁷⁶ започела је дискусија у начелу. У дискусији је учествовало шест изасланика: Сретен Вукосављевић, Ал. Илић, Риста Скакаљевић, Стојан Зафировић, Григорије Божовић и Стеван Самарцић. Након дискусије Скупштина је усвојила Предлог пројекта устава ”Српске народне организације Срба Османлија” у начелу.²²⁷⁷

Истог дана, у два сата после подне, почела је десета седница Прве Скупштине Османлијских Срба на чијем је дневном реду била расправа о ”Предлогу пројекта устава Српске народне организације Срба Османлија” у појединостима. Предлог пројекта устава је имао 50 чланова. На овој седници се стигло до 22. члана. Дискусија о осталим члановима Предлога пројекта устава је настављена и на једанаестој седници Скупштине, сутрадан 10/23. фебруара 1909. године. У дискусији о Предлогу пројекта устава на обе седнице учествовали су скоро сви посланици, а неки и по више пута. На крају ове седнице формиран је одбор који је добио задатак да изврши редакцију чланова 7, 12. и 30. У тај одбор ушли су: Ђорђе Денковић, Глиша Елезовић, Сретен Вукосављевић, Риста Скакаљевић, Никола Голубовић, Митар Шешлија и Андреја Гроздановић. Известилац одбора за редиговање чланова 7, 12. и 30. Предлога Пројекта Устава прочитао је одборски извештај на дванаестој седници Прве Скупштине Османлијских Срба, која је почела са

²²⁷⁴ Одлука о доношењу Устава донета је на предлог Стевана Самарцића на 5. редовном састанку Прве народне скупштине, који је одржан 6. фебруара 1909. године. На том састанку изабран је одбор који је добио задатак да припреми пројекат Устава организације и Скупштини поднесе своје мишљење. У тај одбор изабрани су: Данило Шилак, Велимир Прелић, Милан Цемовић, Глигорије Божовић, Александар Илић и Никола Голубовић. (Видети: „Поводом извештаја Централног одбора о политичким приликама“, Рад Народне скупштине, 5. редовни састанак, држан 6. фебруара 1909. год. у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 18).

²²⁷⁵ „Пројекат Устава Српске демократске организације У Турској“, Рад Народне скупштине, 9. редовни састанак, држан 9. фебруара 1909. год. у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 22., 65-67.

²²⁷⁶ „Извештај о Пројекту Устава Српске демократске организације У Турској“, Рад Народне скупштине, 9. редовни састанак, држан 9. фебруара 1909. год. у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 22., 67-68.

²²⁷⁷ „Рад Народне скупштине, 9. редовни састанак, држан 9. фебруара 1909. год.“ у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 22, 68-69.

радом 10/23. фебруара 1909. године у 3 сата после подне. Међутим, чланови Одбора нису имали јединствен став. У дебати која се развила поводом ових извештаја, учествовало је више говорника. Најзад је, на гласању, усвојена редакција одбора већине са 39 против 21 гласова. На крају ове седнице Скупштина је усвојила „Устав Српске народне организације Срба Османлија“ у целини.²²⁷⁸

На претпоследњој, тринаестој, седници Прве Скупштине Османлијских Срба, која је одржана 11/24. фебруара 1909. Године, на дневном реду је био избор Главног одбора. Након гласања за дванаест чланова Главног одбора изабрани су следећи изасланици:

I. За скопску епархију: 1. Богдан Раденковић, са 65 гласова; 2. Др Алекса Станишић, са 62 гласа; 3. Др Исаило Хацијевић, са 52 гласа.

II. За рашко-призренску епархију: 1. Милан Цемовић, са 53 гласа; 2. Стојан Капетановић, са 52 гласа; 3. Стеван Самарцић, са 38 гласова.

III. За солунску област: 1. Никола Голубовић, са 50 гласова; 2. Ђорђе Денковић са 48 гласова; 3. Милан Чемерицић, са 47 гласова.

IV. За битолску област: 1. Јован Ђирковић, са 60 гласова; 2. Др Јанићије Димитријевић, са 51 глас; 3. Риста Ставрић, са 49 гласова.²²⁷⁹

Истог дана, 11/24. фебруара 1909. године у 4 сата после подне, почела је са радом и последња, четрнаеста, седница Прве скупштине Османлијских Срба. Прочитано је писмо скопског митрополита Вићентија упућено председништву, у коме изјављује своје жаљење што не може због великог посла лично закључити седнице ове Скупштине. Скупштина прима к знању и одазива се са „живео!“ Председник Петар Костић захваљује Скупштини

²²⁷⁸ „Рад Народне скупштине, 10. редовни састанак, држан 9. фебруара 1909. год.“ у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 23; „Рад Народне скупштине, 11. редовни састанак, држан 10. фебруара 1909. год.“ у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 23; „Рад Народне скупштине, 12. редовни састанак, држан 10. фебруара 1909. год.“ у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 24-25; Н. Ракочевић, *Политичке и друштвене прилике*, у: *Историја српског народа*, књ. VI-1, стр. 287; Ђ. Микић, *Под младотурцима*, *Историја српског народа*, VI-1, 336.

²²⁷⁹ „Рад Народне скупштине, 13. редовни састанак, држан 11. фебруара 1909. год.“ у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 25; М. Пандевски, *Политичке партије и организације во Македонија (1908-1912)*, Скопје 1965, 249-250; Н. Ракочевић, *Политичке и друштвене прилике*, у: *Историја српског народа*, VI-1, 263-290; Ђ. Микић, *Под младотурцима*, *Историја српског народа*, VI-1, 336-337.

на избору, закључује рад Прве Скупштине Османлијских Срба и изјављује жељу да њен рад уроди добрим плодом по српски народ.²²⁸⁰

Убрзо после завршетка скупштине, "Српска народна организација Срба Османлија" је повукла српске установе из Солуна где је доцније и престала њена делатност. Турски Закон о удруживању забранио је политичке организације нетурских народа, посебно оне с напреднијим опредељењем, па је тако дошло и до забране рада „Српске народне организација Срба Османлија“. Након коначне забране, почетком 1910. године ова организација је узела име „Просветно-добротворна организација отоманских Срба“.²²⁸¹

Оживљавање Српске четничке акције у Македонији

Активности српских и бугарских чета у Македонији прекинуте су државним ударом (Хуријетом) од 11/24. јула 1908. године.²²⁸² После успеха револуције, Младотурци су у Скопљу и Солуну објавили свој проглас – Хуријет, којим су свим турским поданицима обећани: устав, грађанска права и политичке слободе. Политичким превратом припадници младотурског покрета увели су у Турском Царству парламентарни систем и укинули султанов апсолутизам. У њиховом настојању да у оквиру Царства уједине све народе на основама тзв. „отоманског национализма“ нестали су обећани разлози за спровођењем реформи. Одмах по преузимању власти формирају се многи комитети, који су као политичка тела отпочели снажну пропаганду у циљу васпитавања широких маса у духу „отоманског патриотизма“²²⁸³

²²⁸⁰ „Рад Народне скупштине, 13. редовни састанак, држан 11. фебруара 1909. год.“ у: *Рад Народне скупштине Отоманских Срба од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. године*, стр. 25.

²²⁸¹ М. Пандевски, *Политичке партије и организације во Македонија (1908-1912)*, Скопје 1965, 251-252; Ђ. Микић, *Под младотурцима*, Историја српског народа, VI-1, 338-339.

²²⁸² Н. Пашић је и пре почетка младотурске револуције, током јуна 1908. године издао више пута наређење српским конзулима у Македонији да се прекине са свим четничким акцијама: „Конзули ће бити најстрожије одговорни ако се ишта даље деси.“ АС, МИД, Извршни одбор С. О. , фасц. VII, стр. пов. бр. 325, 342, 345, 346, 348 и 351; *ДСПКС 1903–1914. књ. III, додаток Организација Српска одбрана 1908. године*, док. 96, 109, 110, 112, 113, 114. И нови министар М. Миловановић је подржавао младотурске реформе 1908. године . В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 131 – 134.

²²⁸³ В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, 131 – 134.

Обезбедивши услове за победу младотурци су своју делатност у Македонији најпре усмерили на ликвидацију оружаних хришћанских организација²²⁸⁴ и на настојање да политички ангажоване представнике хришћанских народа укључе у своју политичку организацију коју би на тај начин даље ширили.²²⁸⁵ Пропагирајући начело равноправности свих народности у Турској, младотурци су почели упућивати још 23. јула позив српским присталицама да улазе у младотурске организације. Захтевали су распуштање српских комитских организација. „На основу царске ираде, објављује се и доставља становницима отоманског царства, да су помиловани сви они бунтовници који су се били одали четовању, под тим условом само ако ови напусте тај пут, положе оружје властима и врате се својим кућама. С тога, такви људи треба да се користе овом милостивом царском пажњом, донесу и предаду своје оружје. Они који учине ово неће се даље гонити“. Тако су на основу султанове ираде младотурске власти позвале домаће четнике и комите да се предају а странима је наређено да напусте турску територију.²²⁸⁶ Према писању Антонија Тодоровића „Бугарска револуционарна организација (која је) у том моменту била у врло тешком положају, под ударцима наше организације, а у Солунском, Битољском и Једренском вилајету и под ударцима грчких чета, једва је дочекала и прихватила позив.“²²⁸⁷ Обзиром да су већ биле распуштене чете других народа, министар иностраних дела Србије Милован Миловановић је прихватио захтев нових турских власти и издао наређење да се и „наше чете спусте из планина и пристану на понуду Младотурских револуционара“, како би се омогућила сарадња између Срба из Македоније и Старе Србије и младотурака у изградњи турског парламентарног уређења.²²⁸⁸ И у новом писму

²²⁸⁴ „Младотурски комитет револуционарни захтева од наших да један српски војвода са десет четника одмах дође овамо као би као представник Срба са грчким, бугарским, турским демонстрирао измирење народности нове уставне Турске. Војвода са пратњом да је потпуно оружан. Тако исто долазе сви остали“ пише конзул Владимир Љотић министру Миловановићу и тражи упутства како поступити. АС, МИДС, ППО, 1908, ред 711/VI, пов. бр. 4140, В. Љотић-М. Миловановићу, Солун 15/28. VII 1908.

²²⁸⁵ АС, МИДС, ППО, 1908, ред 711/V, ПП бр. 657, Ж. Балугцић-М. Миловановићу, Скопље 19. VII/1.VIII 1908.

²²⁸⁶ АС, МИДС, ППО, 1908, ред 711/V, ПП бр. 646. и прилог док. ПП бр. 646, Ж. Балугцић-М. Миловановићу, Скопље 16/29. VII 1908.

²²⁸⁷ Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, Мешовита грађа 28 (2007), 295.

²²⁸⁸ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/VI, прилог док. пов. бр. 4140, МИД Србије-В. Љотићу, Београд 16/29. VII 1908; АС, МИДС, ППО, 1908, ред 711/VI, ПП бр. 4154, Ж. Балугцић-М. Миловановићу, Скопље 18/31. VII

српским конзулима у Турској министар иностраних дела Миловановић остао је доследан раније датих упутстава. „Те околности треба да одреде и наше сународнике да се придруже акцији Младотурака, помажући јој у извођењу свих мера којима има, на основу султаном санкционисаног Устава, да се поправи стање у земљи а нарочито положај хришћана, али уздржавајући колико се може више у узимању учешћа у евентуалним размирицама између султана и револуционарног комитета. Руководен тим мислима, ја сам Господине ... и одобрио предлог о лојалној предаји наших четника у Скопљу и Битољу.“²²⁸⁹

Ова наређења министра Миловановића затекла су многе српске четнике из Македоније и Старе Србије у Србији, међу којима је био и шеф Српске револуционарне организације у Турској Богдан Раденковић, као политичке емигранте. Њима је преко окружних начелника издато шифровано наређење да што пре дођу у Београд и јаве се у Министарству иностраних дела Краљевине Србије. У Министарству им је саопштено да је у Цариграду објављена амнестија свих политичких емиграната у Турској и позив да се сви из Српске организације који су родом из Турске, а налазе се у Србији као политички емигранти врате у Турску. Тамо ће наставити националну борбу средствима и методама које буду прилике налагале. Речено им је да су и друге нације, Бугари и Грци, пристали на исто.²²⁹⁰ „После неколико дана се прикачише два или три вагона композицији воза Београд-Ристовац и у њима беше смештена прва група наших револуционара. У колико се сећам ту беше истакнути војвода Глигор, Ђорђе Скопљанче, Довезенски и други.... Кад воз пређе границу видимо где је за нас приређен један помпезан дочек. У згради царинарнице закуска. Све је давало утисак да је та турска револуција пуна одушевљења и искрена и према томе код нас отпаде свака сумња у превару. Кад стигосмо у Скопље импозантан дочек на станици. Наши нас распоредише по становима. Генерални конзул Србије Живојин Балугџић рече нам, да се сутра ујутру сви нађемо у нашој Митрополији,

1908; Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 295; Б. Храбак, *Османлијско царство младотурака и Србија 1908-1912. године*, Симпозијум "Сеоски дани сретена Вукосављевића", III, Пријепоље 1976, 324; Ђ. Микић, *Младотурци и народности европске Турске и њихово учешће у опозиционим партијама Царевине*, Годишњак Архива Косова, VI-VII (1974), 66.

²²⁸⁹ ДСПКС 1903–1914.књ.III,св.2/II, за јули–септембар 1908. године, док. бр. 274, стр. 606.

²²⁹⁰ Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 295.

да ће он доћи и одвести нас код Валије (обласног гувернера),“ пише у својим мемоарима Антоније Тодоровић.²²⁹¹ У даљем тексту мемоара Тодоровић описује њихов пријем код Косовског валије Мамут Шевкет-паше. Поздрављајући их валија се најпре захвалио „Србији што је прихватила ове синове наше државе, наше револуционаре“, а затим им казао: Децо, мајка отаџбина била је окована, и није могла своју децу на својим недрима и свом загрљају да држи. Ишли сте, и туђу мајку мајком звали. Данас слободна мајка отаџбина вас поново у свој загрљај прима и да вас место ње загрлим.“²²⁹²

Став припадника распуштене Српске одбране према младотурској револуцији се види и из говора Богдана Раденковића на једном банкету који им је приредио младотурски комитет: „Срби Османлије, жељни грађанских слобода, а и услед животне несигурности (алузија на бугараше) латили смо се оружја да се бранимо и боримо. Данас кад је прокламована слобода свима народима у Отоманској држави ми напуштамо оружану борбу јер тврдо верујемо, да ће младотурски комитет испунити дата обећања Османлијским народима. Но ако та обећања не буду испуњена, српски народ ће бити приморан да поново узме оружје и оде у шуму.“ На истом скупу Антоније Тодоровић је упозорио присутне представнике младотурског комитета речима: „Испуните ли обећања дата хришћанским народима успећете, не испуните ли, пропашћете.“²²⁹³

Овакви говори бивших српских четника, који су били делом револуционарни, али више дипломатски, нису приказивали право расположење српског народа према младотурском режиму. Нису Срби били тако одушевљени „слободом која им долази из турских руку“ јер су сматрали да је њихова „слобода у присаједињењу са Србијом“.

²²⁹¹Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 295-296; Антоније Тодоровић (Призрен 1880-Београд 1980) био је просветни радник у Велесу и Куманову. Као један од организатора четничке акције у кумановском крају, познат је под тајним именом Шарпланинац, када је распуштена Српска револуционарна организација био је принуђен да емигрира у Србију. Позив Министарства иностраних дела затекао га је у Шапцу.

²²⁹²Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 297.

²²⁹³Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 297-198.

Тако је српска четничка акција у Старој Србији и Македонији током лета 1908. године привремено прекинута.²²⁹⁴ Међутим због поновног угрожавања српског народа она је настављена крајем 1909. године.

Почетком октобра 1908. године два догађаја су битно утицала на развој снажног српског националног осећања. Наиме, Бугарска је раскинула своје вазалне везе са Турском 22. септембра/5. октобра 1908. године и прогласила своју независност, сутрадан, 23. септембра/6. октобра у Бечу је објављена анексија Босне и Херцеговине.²²⁹⁵ Анексија Босне и Херцеговине изазвала је велико узбуђење у Европи, посебно код српског народа. Протестне поворке су испуниле београдске улице, аустроугарске заставе су спаљиване широм Србије, народ је изражавао спремност да прихвати рат. Ова ситуација приморала је српску владу да изгласа војне кредите у висини од 40 милиона динара. Аустроугарски посланик у Београду Форган у извештају својој влади навео је да у Србији „Сви су спремни да гину“. О јединственом одушељењу у Србији и спремности за рат писала је и сва српска штампа, па и лист „Зора“, орган истоименог ђачког друштва у Бечу.²²⁹⁶

Ови догађаји дубоко су одјекнули и међу српским становништвом у Старој Србији и Македонији, посебно у Солуну. Пред војном касарном у којој су младотурски официри извели војни удар одржан је 27. IX/10. X 1908. протестни митинг против проглашења независности Бугарске и анексије Босне и Херцеговине,²²⁹⁷ на којем је присуствовало око

²²⁹⁴ Д. Ђорђевић, *Сучељавање са Аустро-Угарском*, у: *Историја српског народа*, књ. VI-1, 168; Према турским изворима у Македонији се тада налазило: „бугарских чета-73, грчких – 40, српских -8, и две влашке. Видети: П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 93. Међутим, Пејчић наводи да „Према Војној енциклопедији, том 2, стр. 260, (II издање), по турским изворима у Македонији је било 110 чета врховиста и ВМРО, 108 грчких, 30 српских и 50 влашких“. Видети: П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, стр. 405, ф. н. 235. Бугарска егзархисти сконцентрисали су своју пропаганду на кривоаланачку и велешку област, док су се у скопљанској и кумановској области привремено примирили, мада су на почетку 1909. године у кумановској области и у крају око Кратова у својим рукама држали неколико стратегијских важних тачака. П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 98-99.

²²⁹⁵ Д. Ђорђевић, *Сучељавање са Аустро-Угарском*, у: *Историја српског народа*, књ. VI-1, 168; П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 94-96.

²²⁹⁶ П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 94-95.

²²⁹⁷ Бугарска је раскинула своје вазалне везе са Турском 22. IX/5. X 1908. године и прогласила своју независност, а сутрадан, 23. IX/6. X у Бечу је објављена анексија Босне и Херцеговине. Д. Ђорђевић, *Сучељавање са Аустро-Угарском*, у: *Историја српског народа*, књ. VI-1, 168; П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 94-96.

10.000 Срба, Грка Бугара и Румуна. Иницијатор одржавања збора био је младотурски комитет, који је практиковао да на митинзима, уз политички призив, буде говорника свих народности, чији би говори били унапред прегледани и одобрени. После говора Ђорђа Денковића на овом збору у Солуну, на предлог Срба донета је резолуција којом је изражен протест против кршења одлука Берлинског уговора, заузимањем Источне железнице,²²⁹⁸ прокламовањем независности Бугарске и анексијом Босне и Херцеговине. Ученици српске гимназије у Солуну, у знак солидарисања са протестом, одбили су да два следећа дана прате наставу и сви су се уписали у добровољце. О дешавањима на овом митингу обавештено је конзуларно одељење Министарства иностраних дела у Београду.²²⁹⁹

Масовни протести против анексије Босне и Херцеговине одржавани су широм Србије, али је свакако највећи одржан 9/22. октобра 1908. године у Београду код споменика изгинулим четницима у Старој Србији и Македонији, где је било присутно више од 100 000 људи из целе Србије и других српских области.²³⁰⁰

Стање настало после анексије Босне и Херцеговине 1908. године утицало је да "Српска одбрана" прерасте у "Народну одбрану", што је представљало нови квантитет и квалитет. У Београду је 8/21. октобра 1908. године формиран Средишни одбор Народне одбране, који је истакао централни и општи циљ: уједињење свих националних снага ради рата против Аустро-угарске. Било је формирано 220 месних одбора Народне одбране и уписано преко 5.000 добровољаца, међу којима је било и из Старе Србије и Македоније.²³⁰¹ Међутим, српска влада је 18/31. марта потписала изјаву – припремљену у Бечу – да „прихвата и признаје анексију Босне и Херцеговине“ и обавезала се да ће „вратити војску у стање у које је била у пролеће 1908. и да ће распустити добровољачка

²²⁹⁸ Бугарска је стицањем независне Кнежевине Бугарске део Источне пруге, која је Конвенцијом од 15. јуна 1878. године стављена под управу међународног конзорцијума са седиштем у Цариграду, ставила под свој суверенитет. П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 405, ф. н. 245.

²²⁹⁹ АС, МИД, 1908, ПО, фас. 1, бр. 84/1, Конзулат у Солуну-Шефу конзуларног одељења Министарства иностраних дела у Београду, Солун 27. IX/10. X 1908.

²³⁰⁰ „Новости“, 10/23. октобра 1908; П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903-1908*, 96-97.

²³⁰¹ „Народна одбрана“, издање Средишног одбора Н. О. Београд 1911; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 540-542; Димитрије Ђорђевић, *Сучељавање са Аустро-Угарском*, у: *Историја српског народа*, VI-1, 169.

удружења основана на српској територији, што је у суштини значило пуну капитулацију Србије.“²³⁰²

Група студената из Београда пријавила се Извршном одбору у Врању, почетком децембра 1908. године како би као чета четника прешла границу и дошла у Стару Србију и Македонију да се бори против новог турског терора. У тој групи били су и студенти филозофије, права или медицине у Загребу, Владимир Гађиновић, Драгутин Кокановић, Јован Гашић, Никола Прица, Александар Богдановић, Ђуро Орлић и Богдан Жерајић.²³⁰³ Ова група студената је тајно, разним каналима дошла у Београд, где их је прихватио поручник Војислав Танкосић, јер је Аустро-Угарска строго пазила да Срби не прелазе Дрину или Саву. У Београду су завршили краћи четнички курс руковања бомбом, а затим су упућени у Прокупље, у четничку школу која је имала краћи курс специјалистичке и терористичке обуке. Из Прокупља су упућени у Врање. Међутим, Извршни одбор у Врању је ове студенте, по налогу из Београда, вратио назад, како би завршили студије.²³⁰⁴

По званичној историографији први председник "Народне одбране", од 1908. године када је јавно организована и предате јој и тајне делатности, био је пензионисани ђенерал Божидар Јанковић.²³⁰⁵ За обуку добровољаца четника организовани су логори, од којих је највећи био у Туприји, под командом капетана завереника Војислава Танкосића. Марта 1909. године генерал Божа Јанковић је распустио све четнике, али их је послао у разна места у Србији, у којима су били повереници Народне одбране. Известан број официра-четника поставио је за граничне официре, који су добијали специјалне задатке за рад ван граница Србије.

²³⁰² Д. Ђорђевић, *Сучељавање са Аустро-Угарском*, у: *Историја српског народа*, VI-1, 173; П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 95

²³⁰³ Већина од ових студената је касније припадала напредном српском омладинском покрету, активном против аустроугарске окупације у Босни и Херцеговини, нарочито пред Први светски рат. Жерајић је покушао да убије озлојеђеног аустријског генерала Варешанина, али како није успео извршио је самоубиство. П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 97

²³⁰⁴ П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 97

²³⁰⁵ Видети: Мира Радојевић, *Сведочанства о Народној одбрани*, у: *Војноисторијски гласник*, 1-2/2004, 110 - 135. Од стране појединих његових савременика генерал Атанацковић називан је, почев од 1924. године, првим председником "Народне одбране". Видети: *Календар народне одбране за просту 1925. годину*, Београд 1924, 172, 175.

Јуна 1909. године започела је побуна албанског становништва на Косову и Метохији незадовољни мерама које су предузимале младотурске власти.²³⁰⁶ Покушај турских власти да их умире није успео. Плашећи се да Турска не пошаље додатну војску Албаци су заузели стратегијски важну качаничку клисуру с три моста и једним тунелом, зауставили су воз из Скопља и отели турским војницима сву опрему, наоружање и новац. Три дана након тога минирали су пругу, али је нису дигли у ваздух. Након тога устанак Албанца се распламсао све док им турске власти нису почеле да попуштају у њиховим захтевима. Тако је 15. маја 1910. године закључен мир са побуњеним Албанцима, после чега су турске власти издале наређење да се преда оружје. Одузимање оружја, посебно од српског становништва на Косову и Метохији вршено је уз велике репресалије. Младотурци су отпочели силом да приморавају становништво да проказује и денунцира.

Бугарске комите, користећи се заузетошћу турске војске у сламању устанка Албанаца, покушавале су да прошире свој утицај и на кумановски и велешки и штитски крај на десној обали Вардара, како би оствариле двоструки циљ: да разарају и уништавају српске четничке организације, као и да становништво држе у страху уколико и даље тврде да су Срби, односно одричу да нису Бугари. „Српске општине у Куманову, у Бујановцу и Паланци Кривој немају ауторитета; наша села прелазе у егзархију, а егзархијска власт чини већа насиља него икад, па ипак свет им се обраћа“ пише у извештају Војводе Вука упућеног 14. августа 1911. године Београду преко скопске четничке организације.²³⁰⁷

Због све већег турског терора приликом одузимања оружја и снажне бугарске пропаганде која је почела у јесен 1910. године с обе стране Вардара, српске четничке војводе су, без обзира на турски Закон о сузбијању четничке акције у румелијским вилајетима од септембра 1909. године, одлучиле да: врате чете у ове крајеве и држе колико толико народ у дисциплинованој организацији, да наоружају српско становништво

²³⁰⁶ Оно што је Албанцима највише сметало било је то што су у турску војску регрутовани и хришћани на основу општевојне обавезе. Да би ублажила незадовољство Албанаца марта 1910. Године турска војска је обуставила упућивање регрута Срба у своје команде На косову и Метохији. Тако су из регрутног центра у Приштини 27 регрута из Вучитрна и околних села враћена кућама, иако им је предстојао лекарски преглед и одлазак у Цариград. П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 100

²³⁰⁷ АС, МИД 1911, ПО. фасц. III,

и пруже отпор Турцима, који су истребљивали све што је давало отпор било као четник било као просветно-културни радник.²³⁰⁸

У пролеће 1911. године четничке организације у Скопљу и Битољу почињу да организују месне чете са по 6 – 8 четника и да становништво с обе стране Вардара наоружају што боље. Посебна пажња поклоњена је четницима у прилепској, кичевској, поречкој и велешкој области, управо у крајевима у којима су стално кружиле бугарске комите. Убрзо су се развиле борбе између српских и бугарских чета, које су биле кржаве и беспштедне. Трогодишња владавина младотурака унела је велику растројеност и страх код српског становништва, тако да су многи сељаци прилазили егзархату. Тек у децембру 1911. године четничка организација у Скопљу се учврстила и стабилизовала па је заслугом Војводе Вука, Танкосића и других, као и проверених четновођа извршено систематско наоружавање у следећим казама: кумановска, кривопаланачка, кратовска, скопљанска, велешка, кочанска и прешевска, као и једном делу у битољском крају: прилепска, поречка и кичевска каза. Народу су раздељене преко 250 нових пушака. Пред сам крај 1911. године скоро сва села су била наоружана. Комите и турска власт повукле су се пред четницима а утицај егзархије је нестао.

У исто време бугарска дипломатија је настојала да се са турском споразуме на рачун Србије. Бугарски званични владин лист Мир објавио је серију натписа у коме се говори како Балкан могу сачувати од непријатеља само Бугарска, Турска и Грчка Међутим, с обзиром да су бугарске комите трпели велике губитке у борбама са српским четницима које су водили у околини Штипа и Кочана, а и да их је нападала турска војска, председник бугарске владе Иван Гешов чини заокрет, жели савез са Краљевином Србијом. Његово интересовање за савез посебно је повећано после почетка турско-италијанског рата, 29. септембра 1911. године. Турска је најавила мобилизацију у Тракији, а истовремено и Русија је инсистирала да се такав савез што пре постигне.

Први почетни бугарски кораци ка зближењу са Србијом „пренети“ су из Софије на терен, али су за конкретнију акцију била потрена одобрења и српске и бугарске владе. Општа жеља војвода, комита, првенствено народа, била је да престане међусобно убијање комита, четника, андарта и качака, већ да се све стави у службу борбе против турске

²³⁰⁸ АС, МИД 1909, ПО. фасц. V, бр. 11/2; М. Ракић, *Конзулска писма 1905-1911*, приредио А. Митровић, Београд 1905, извештај бр. 58, од 12/25. августа 1905. године, стр. 209.

власти. Поред уверења да је српска четничка акција и даље јака, уз отоманизирање са још већом свирепošћу, њих је све више забрињавала и аустријска и италијанска пропаганда, чијих је агената у старој Србији и Македонији сваког дана било све више.

Септембра 1909. године младотурска влада је донела Закон о сузбијању четничке акције у румелијским вилајетима, затим је наређено распуштање чета. Власт је предата полицији и војсци, тако је вршен јак притисак на четничку организацију. Појачана активност турске власти и пропаганда угрозила је ионако све тежи положај Срба. Када би предузимали било какву акцију против српских чета, Турци су увек блиско сарађивали са Албанцима. Тако су у кучевској и прилепској кази организовали албанске зликовце да убијају виђеније Србе. По налогу Турака Албанци су јурили четнике, 26. октобра 1909. године убили су и поречког војводу Мицка Крстића, који је Младотурцима учинио велику услугу приликом збацивања султана Абдула Хамида и његовог режима 13. априла 1909. године.²³⁰⁹

Највећу активност у раду међу четницима у Старој Србији и Македонији тада је показивао Богдан Раденковић. Његова мисија у Београду није успела. Српска влада му није одобрила помоћ у даљем јачању чета. То га је принудило да надахне акцију приватном иницијативом, али у оквиру стварања једне нове тајне организације која би заинтересовала све слојеве, чак и српску владу. Наишао је на разумевање и сличне идеје код тројице врских сарадника, познатих по свом раду у четничкој организацији и раније. То су били: поручник српске војске Војвода Танкосић, познати професор са Београдског универзитета Љуба Јовановић и коњички капетан Велимир Вемић. Основ њихове активности била је обнављање револуционарне организације и акције у покрајинама ван граница Србије. На сарадњу су позвани Драгутин Димитријевић – Апис, мајор Илија Радивојевић и Чедомил Поповић.²³¹⁰ Први састанак одржан је у стану капетан Велимир

²³⁰⁹Када је у Цариграду избила побуна старог режима против младотурака солунски корпус је у помоћ позвао српске четнике. Тако је српска чета коју је предводио војвода Мицко Крстић учествовала у војном походу официра на Цариград. Чета Мицка Крстића је била једна од првих чета која је упала у Јилдиз, која је обезбеђивала групу официра предвођених Вали – пашом која је срушила са власти Абдул Хамида.

²³¹⁰Чедомил Поповић, *Организација "Уједињење или смрт" ("Црна рука")*. Узроци и начин постанка, *"Нова Европа"*, књ. XV, бр.12, 11. јуна 1927. Пуковник Поповић је био осуђен на Солунском процесу 1917. године на коме је ова организација проглашена превратничком.

Вемић 3/16. марта²³¹¹ 1911. године, где су дошли сви тада упознати са планом. Том приликом донесена је и дефинитивна одлука о оснивању организације „Уједињење или смрт“. Три дана после овог састанка, седморица присутних на овом састанку, као први оснивачи организације, потписали су њен статут, који су у међувремену израдили Богдан Раденковић, Љуба Јовановић и Војислав Танкосића. За председника организације изабран је Илија Радивојевић, а за секретара Велимир Вемић.²³¹²

Организација „Уједињење или смрт“ коначно је основана 22. маја 1911. године када су потписани Устав организације²³¹³ и Пословник организације.²³¹⁴ Издаван је лист „Пијемонт“, а основна идеја је била уставна монархија. Устав у чл. 1. прописује уједињење српства; највећи број чланова били су официри. Приликом ступања у организацију, чланови су полагали заклетву чији.

Приликом формирања организације Богдан Раденковић је пренео скупу да је Министарство унутрашњих дела одлучило да се у Македонију одмах пошаљу четници, у јачини једне чете, како би се преко границе активирао рад.

Није тачно утврђен број чланова ове организације и он се креће од 100 – 250, мада има и већих бројки, на у објављеном списку Велимира Вемића има их 517. На овом списку првих седам су учесници оснивачког састанка у стану капетан Велимир Вемић 3/16. марта 1911. године.

Организација „Уједињење или смрт“ је током 1911. и 1912. године успоставила посебно уске везе са „Народном одбраном“, а била је блиско повезана и сарађивала са студентском револуционарном организацијом. Иако је покушала да буде тајна, познатија је као „Црна рука“, уживала је симпатије у народу. Наводно је била престала да постоји

²³¹¹По новом датуму 16. марта.

²³¹²Коњички потпуковник Велимир Вемић, Дневник, АСАНУ, И.Б.10117, стр. 39. Потпуковник Велимир Вемић, командант Рудничког четничког одреда. Иницијатор и оснивач Организације *Уједињење или Смрт*, осуђен на смрт у Солунском процесу, али је помилован на 20. година робије.

²³¹³Устав Организације *Уједињење или Смрт* је имао 37 чланова. П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, стр. 354-358.

²³¹⁴Пословник Организације *Уједињење или Смрт* је имао 28 чланова. Чедомир Поповић, *Организација "Уједињење или смрт" ("Црна рука")*. Узроци и начин постанка, *"Нова Европа"*, књ. XV, бр.12, од 11. јуна 1927; П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, стр. 107. и 407, ф. н. 269.

1913. године по завршетку Другог балканског рата, али је касније, на Солунском процесу 1917. године проглашена Тајном превратничком организацијом.²³¹⁵

Због угрожавања српских интереса у Македонији од стране бугарских чета наметала се потреба да српска четничка акција оживи. Ово су више пута предлагали и српски конзули из Македоније, посебно генерални у Скопљу Јован М. Јовановић.²³¹⁶ И министар Миловановић је дошао до закључка 5. Марта „да је време да и ми што пре отпочнемо наоружавање нашег тамош. народа и четничку акцију“, затражио је мишљења од оба конзула у вези реализација наведеног,²³¹⁷ и одобрио је конзулу у Битољу локалну чету.²³¹⁸ Министар иностраних дела поднео је предлог Министарском савету 16/29. III 1911. године да се у Народној скупштини одобри ванредни поверљиви кредит за набавку веће количине оружја и муниције за одбрану српских интереса у Старој Србији и Македонији 100.000 динара и за трошкове свесловенског новинарског конгреса 30.000 динара, што је Министарски савет прихватио. Затим је министар дао упутство министру финансија за чување тајности кредита.

Од поверљивих кредита за за 1911. годину Генералном конзулату у Скопљу и конзулату у Битољу намењено је 59.460, односно 30.180 динара. Од тога Генералном конзулату у Скопљу додељено је 22.800 за Народну одбрану, а за трошкове Главног одбора и обласног (вилајетског) 12.000 динара. За трошкове обласног (вилајетског) одбора у Битољу предвиђено је 4.880 динара. Остали износ од 50.040 динара (за скопски конзулат 24.660 а за битољски 25.380) био је предвиђен за примања бивших 96 четника од којих је

²³¹⁵ Ч. Поповић, *Организација "Уједињење или смрт" ("Црна рука"). Узроци и начин постанка, "Нова Европа"*, књ. XV, бр. 12, од 11. јуна 1927; П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, 102–103.

²³¹⁶ Издвајамо први предлог Ј. М. Јовановића да се сељацима четири села из Кумановског округа плати 2.000 динара што су прешли на српску страну (*ДСПКС 1903–1914. књ. IV, св. 3/1, за јануар–јуни 1911. године*, приредили др Љиљана Алексић-Пејковић и др Климент Џамбазовски, Београд 2009, док. 112, стр. 346 од 29. I/11. II 1911), затим да се иста села обезбеде једном српском четом, јер им бугарске комите прете да ће их све истребити (док. 184, стр. 465)

²³¹⁷ Исто, док. 226, стр. 534–536 од 7/20. III 1911, а ген. конзул Јовановић га је известио наредног дана о количини и стању наоружања у магацину МИД-а у Врању и другим потребама, исто стр. 536.

²³¹⁸ Исто, док. 205, стр. 505.

било 27 војвода.²³¹⁹ Решењем министра иностраних дела Танкосићу је током прве половине 1911. године у четири рате исплаћено по укупно 4.400 динара из ванредног поверљивог кредита за 1911. годину на име издржавања четника у Ћуприји.²³²⁰

Крајем 1911. године са допуштењем министра војног генерала Степановића, а на тајну иницијативу официра црнорукаца, основан је у Прокупљу највећи логор у виду школе, у којој је капетан Танкосић као активиста "Народне одбране" био главни инструктор. Претходно, од почетка 1911. године Танкосић се, по одлуци Министарства иностраних дела, бринуо о бившим четницима који су од марта 1909. године смештени у логор у Ћуприји. Како о томе није обавестио окружног начелника, министар финансија и заступник министра унутрашњих дела Стојан Протић упутио је неку врсту протестног поверљивог писма министру иностраних дела М. Миловановићу 22. IV/5. V 1911. године.²³²¹ На то је министру Протићу сутрадан одговорио строго поверљивим писмом шеф Конзуларног одељења Јован Т. Марковић да је он то тако регулисао да би бивши четници били под његовом контролом, преко Танкосића и замолио министра да га извести о неком другом погоднијем месту „те да четнике тамо преселим.“²³²² Током фебруара 1911. године председник Организације османлијских Срба Богдан Раденковић са својим сарадником Јованом Ћирковићем, као представници државе Србије, имали су тајне преговоре у Солуну и Скопљу са турским званичницима из Цариграда (највиши је био Галиб-беј, директор Јавне безбедности Турске, који је имао основни задатак да регулише обезбеђење султана приликом његовог путовања до Муратовог турбета на Косову Пољу). Турци су постављали услов да им Срби помогну у борби против бугарских чета. Закључено је да Срби имају још два посланика и, евентуално, још једног сенатора; да се

²³¹⁹ *ДСПКС 1903–1914. књ. IV, св. 3/II, за јули–децембар 1911. године*, приредили др Љиљана Алексић-Пејковић и др Климент Џамбазовски, Београд 2009, Прилог А, стр. 1235-1236. У скопском рејону било је 15 војвода и 23 четника а у битолском 12 војвода и 58 четника.

²³²⁰ *Исто*, док. 429, стр. 855 – 857; док. 522, стр. 1055-1056; Прилог А, стр. 1235-1236 и 1236.

²³²¹ "...Од подручних ми органа Управе вароши Београда извештен сам, да је г. Танкосић одвео комите у Ћуприју по Вашој наредби о кредиту подручног Вам Министарства. С тога ми је част молити Вас, за извештај: јесу ли комите одведене у Ћуприју по Вашој наредби и у каквој цели као и докле ће они тамо остати. У исто време молим Вас, да се то, и томе слично више не чини без мог знања и одобрења" *ДСПКС 1903–1914. књ. IV, св. 3/II, за јули–децембар 1911. године*, док. 429, стр. 855 – 857.

²³²² *Исто*, док. 429, стр. 856. Након недељу дана Танкосић је према усменом наређењу министра иностраних дела изнео своје мишљење да се загранична четничка организација у Турској поврати на исти степен каква је била 1907/8. године, да се добије од Министарства војног 1000 пушака берданки, 200.000 метака, експлозив и др. – *Исто*, стр. 857.

приступи организовању просветних клубова по примеру Битоља и др. У вези четничке акције утврђено је: „Осигурава се некажњивост нашим људима који се буду бавили четничким пословима, као што су председници и чланови појединих месних одбора, курири, писмоноше итд. Ухваћена четничка архива враћа се нашој организацији. Споразум овај мора се чувати у највећој тајности. Валијама се ставља у дужност да нам, на захтев наших представника у Скопљу и Битољу, отварају потребне канале за преношење оружја и превођење чета из једног краја у други.“²³²³ Битољски конзул је био само делимично упознат са садржајем овог споразума.²³²⁴ У наставку разговора у Скопљу 16/19. фебруара видело се да су валије спремне да помогну српску четничку акцију и постављен је још један услов: да Срби помогну при истеривању руских калуђера из Дечана.

Марта 1911. године израђени су нови устав Тајног удружења "Српска одбрана" и нови статут Централног одбора "Српска организација"²³²⁵ Устав је био опширнији у односу на претходне. Основана су три вилајетска одбора Српске одбране: Косовски са седиштем у Скопљу, Солунски и Битољски;²³²⁶ у Уставу су разређени организација Српске одбране до најнижег нивоа (сеоског одбора, села и наоружање мештана), основне надлежности и детаљније дужности свих одбора,²³²⁷ горског штаба,²³²⁸ чета²³²⁹ и појединаца

²³²³ ДСПКК 1903–1914. Књ. IV, св. 3/I, за јануар–јуни 1911. године, док. 196, стр. 483-488. Извештај Б. Раденковића од 25. II/10. III 1911. При томе је Галиб беј дао Б. Раденковићу легитимацију изванредног чиновника Јавне безбедности Турске са знатним овлашћењима. На полеђини извештаја неко (министар или шеф Конзуларног одељења) је записао: "...што се тиче четничке акције, она ће почети кад валије нађу да треба" и да Раденковић ради реализације споразума буде у Скопљу.

²³²⁴ У свом извештају МИД-у од 4/17. IV 1911. године битољски конзул пише да се договорио са скопљанским (Ј. М. Јовановићем) о допремању оружја; да турски званичници хоће да помогну да се српске чете што пре образују и туку бугарског војводу Блажета; да Ј. Ћирковић тражи да Б. Раденковић одмах дође у Скопље где ће бити пуковник Енвер беј (један од организатора младотурског покрета у Битољу) са министром војним Турске и др. Министар Миловановић је питао Ј. М. Јовановића да ли треба да Раденковић одмах иде у Скопље, а Јовановић је телеграфисао да треба.– Исто, св. 3/II, док. 357, стр. 742-744.

²³²⁵ Документи без датума су објављени у ДСПКК 1903–1914, књ. IV, св. 3/II, за јули–децембар 1911. године, прилог Б, са напоменом да су документи нађени као прилог уз допис Одбора Српске народне одбране (болдовао В.Д.) у строго поверљивој архиви МИД-а за 1910-1911. годину.

²³²⁶ Чл. 1 „Ради заклањања и заштите српског становништва у Старој Србији и Македонији од насртања и свирепства разних нападача организованих и неорганизованих, установљавају се у вилајетима..."

²³²⁷ Издвајам: „Сви вилајетски одбори, срески подоодбори и појединих каза и месни – селски одбори стараће се да сви Срби, било они патријаршисте или егзархисте, који живе у њиховом рејону, уђу као чланови удружења. Као најбоље средство за ово треба да им послужи на првом месту пропаганда, ширење идеје о

(војвода,²³³⁰ четника,²³³¹ терориста (термин који се први пут употребљава у уставима и имао је нешто другачије значење од савременог)²³³² и курира, дисциплина²³³³ и казне (где

Српству, проповедање о сјајној прошлости и великој будућности српског племена“ чл. 24 и 25. „Ако се нађе да ко наметањем, заваривањем или застрашивањем одвраћа српски живаљ - становништво од слободног опредељења према своме српском племену, онда се према таквом зликовцу одмах употребљују нелегална средства - убиство. Ова нелегална средства извршује горски штаб само у хитним случајевима или сам, или средством најближег војводе, а у недостатку ових средством терориста. За случајеве који нису хитни, решавају о извршењу ових нелегалних средстава пододбори појединих каза за своје рејоне, о чему се мора известити и вилајетски одбор.“ чл. 26.

²³²⁸ „Горском штабу потчињене су све војводе и сви наоружани четници и људи на целокупној му оперативној просторији, и сви су дужни безусловно покоравати му се. Све одлуке горског штаба премапотписује његов помоћник“ чл. 31 и 32. У чл. 30 изнет је састав горског штаба, да шефа и његовог помоћника именује Централни одбор српске организације, стим да помоћника поставља у договор са шефом; једног од најугледнијих војвода бира вилајетски одбор а да су искључиво шефу штабу придодата 6 – 8 наоружана човека. Прецизирано је и друго, посебно извештавање Централног одбора и вилајетског одбора, обавештавање итд. чл. 30-43 у којем се понавља ранија одредба да је „шеф горског штаба у односу на операције безусловно потчињен централном одбору српске организације, од кога и добија директиве за овај рад. Само пак извршење и рад око тога остављено је горском штабу да он са својим војводама утврди.“

²³²⁹ „Чете састављају наоружани људи, који се стављају на расположење шефу горског штаба. Главни је заповедник на терену шеф горског штаба, и према томе, све војводе и све оружане чете на његовој територији морају му се безусловно покоравати.“ чл. 54. и 55

²³³⁰ О избору, месечној плати коју у датим границама и условима одређује Централни одбор, дужности (... „Када се укаже потреба и нужда да један војвода притекне са својом четом другој којој оближњој чети у помоћ, која је у опасности или иначе, онда тај војвода на позив па и без позива угрожене чете дужан да јој притекне у помоћ. Ко то не учини што се има доказати, казниће се као издајник смрћу, што ће решавати Централни одбор. (чл. 47) Војвода се мора старати да се потчињени му четници у сваком месту где ступе понашају према становницима као браћа и управо избавиоци и браниоци мештана, чувајући их од зулума ма од које стране овај долази и да се покажу као истинити носиоци воље за ослобођење, и миран живот. Нарочито војводе ће мотрити на своје четнике да они не руше веру, обичаје и чедност онамошњег нашег народа; да ништа насилно од мештана не узимају; да се не коцкају и да не бекријају... Најстрожије се забрањује силовање женскадије имајући у виду да је ово тешка кривица, која се казни смрћу.“ – чл- 49.

²³³¹ „Четник може бити сваки онај одушевљени Србин, који до ступања у чету није учинио никакво дело, које не би доликовало достојанству једног српског четника. Пријем четника врши Централни одбор, а у хитним и изузетним случајевима, пријем четника могу вршити и други одбори и поодбори у земљи и ван земље, кад ово Централни одбор нареди.“ – чл. 56.

²³³² „За одбрану и сигурност нашег живља у појединим варошима, варошицама и селима, организоваће се терористи. Терористима је дужност да извршују смртне пресуде вилајетских одбора, без икаквог изговора и устезања. Терориста може бити само онај, који се заклетвом обавезе да ће убиство над осуђеним лицем извршити по цену свога сопственог живота. Свако одрицање послушности од стране терориста, казниће се смрћу“ (чл.63-66). „Терористе издржавају вилајетски, одбори појединих каза и месни – селски одбори из својих каса а према месним приликама. Нарочито новчану награду за извршено дело, одређује вилајетски одбор (чл. 67). Терористи имају свога десетара, кога одређују поменути одбори и пододбори у чл. 67. Ови десетари зависни су од председника месног одбора. Број терориста у појединим местима утврђује вилајетски одбор споразумно са дотичним пододбором или месним селским одбором. Терористе врше и полицијску службу, јављајући својој месној претпостављеној власти све оно, што се дешава. Ту исту службу врше и десетари месних одбора.“

је предвиђен и однос са штампом)²³³⁴ и дат текст заклетве: „Ја (име и презиме) ступајући у редове српске организације и друштва српске одбране, заклињем се Свемогућим Богом: да ћу свугди и свагда бранити начела српског оружаног рада, и безусловно покоравати се његовим законима и уставу; да ћу чувати у тајности сваки рад друштвени, и, да ћу се сам убити пре, но што наши душмани успеју да ме заробе, и, да ћу свагда бити готов живот свој заложити у одбрани Српства. Тако ми Бог помогао и овога и онога света.“ - чл. 93.

Нови Статут Централног одбора „Српске организације“ делимично се разликовао од Статута из 1907. године.²³³⁵ У Статуту из 1907. године наводи се да једино земаљска управа стоји изнад Централног одбора, обезбеђује му новац из буџета, да Централни одбор управља целокупним радом организације али основне одлуке доноси у споразуму са земаљском управом. У новом статуту исто је предвиђено, али се уместо „земаљска управа“, употребљавају синтагме: „Врховна земаљска управа“, „земаљска Врховна управа“ или „Врховна управа“. Према Предлогу Закона о врховној управи Краљевине Србије из 1904. године²³³⁶ те синтагме означавају владу а знатно мање и краља.²³³⁷

Престолонаследник Александар покушао је јула 1912. године да се мајор завереник Алимпије Марјановић постави за команданта четничке школе у Прокупљу, јер му је био веома одан, а противио се што су му другови основали организацију „Уједињење или

²³³³ „Чланови вилајетских одбора одговорни су за свој рад конференцији свога вилајета. Пресудну реч има Централни одбор. (чл. 75)... Шефу и члановима горског штаба суди Централни одбор (чл. 80)...Поштовање и послушност млађих према старијему мора бити безгранична у свима редовима организације, почев од најмлађег четника па закључно до председника Централног одбора.“ – чл. 90. Дисциплинско суђење је предвиђено да буде двостепено и хијерарјски. Казне су биле новчане (минималне, до 25 черека), батине (до 30) и смртне.

²³³⁴ „Било да удружење има свој лист, било да ступи у споразум са новинарима, у новинама са у опште могу третирати само она питања, која су корисна по нашу организацију, а која су прошла. Све остало...апсолутно се не сме износити ни писмено преко новина ни усмено. Ко противно ради казниће се најстрожије, као шпијун, био то ма ко. Решење и казну изриче Централни одбор.“ чл. 92. У чл. 91 предвиђено је да удружење покрене лист Српска одбрана, а „докле се то не учини могло би се ступити у споразум са озбиљним редакцијама наших листова, да они то врше.“ Односило се на циљ листа: „да обавештава чланове српске организације о раду; да подиже дух; да пропагира идеју за ослобођење и у опште буди љубав за све оно, што је српско.“

²³³⁵ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига II, свеска 3/II*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2004 (=ДСПКС 1903–1914, књ. II, св. 3/2), док.347, стр. 692 – 695.

²³³⁶ СБНС, 1904 – 1905, стр. 345 – 347.

²³³⁷ Чл. 1 „Краљ је највиши носилац државне власти у земљи. Влада је у име Краља представник и вршилац целокупне земаљске управе.“

смрт“. Црнорукци су били против, иако су ценили Марјановићев претходни рад у четничкој организацији као војвода Овчеполски, јер нису хтели да у тој организацији губе позиције.²³³⁸ Престолонаследник Александар није хтео да продубљује сукоб, него је препустио министру иностраних дела Јовану М. Јовановићу- Пижону да смири сукоб, с обзиром да је министар као високи руководиолац у Министарству иностраних дела дуго непосредно сарађивао и био ангажован у четничкој акцији. И остали млади официри, који су били ангажовани у организацијама „Народне одбране“, обучавали су омладину за четничка дејства и популарисала их. Наводимо као аргументе детаље из биографије мајора Милана Васића: био је члан и једно време секретар Врховне управе организације „Уједињење или смрт“, секретар „Народне одбране“, задужен за многа питања у вези четничке организације, и др. Непосредно пре мобилизације постављен је од министра војног генерала Путника 16/29. IX 1912. године у Извештајном (Обавештајном) одсеку Операцијског одељења Штаба Врховне команде за шефа четничке организације.²³³⁹

Министар иностраних дела М. Миловановић прво је био против четничких акција, како због подршке младотурској револуцији до 1909. Године, а затим је био само за одбрану српског живља и избегавања сукоба са бугарским комитама, ради стварања савеза са Бугарском.²³⁴⁰ За тај савез, на којем је инсистирао краљ, имао је подршку и официра из организације "Уједињење или смрт", са којом је директно контактирао, најчешће, преко потпуковника Д. Димитријевића Аписа, јер се радило о реализацији општеприхваћеног националног циља, а Апис га је о Организацији известио.²³⁴¹ Крајем 1911. године наведена организација постала је незванично у Македонији полуизвршни орган Министарства

²³³⁸ Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић, живот и дело, књ. 1-3*, БИГЗ, друго издање, Београд 2003, 338 – 339.

²³³⁹ Његова непотпуна биографија у СБР, књ.2, стр. 90 – 91.

²³⁴⁰ Генерални конзул Србије из Солуна известио је Миловановића о активности чета у Македонији 25.II/9.III 1912.године у току 1911. године: „...по званичним извештајима...појава чета било је на 380. Од тога броја било је бугарских на 170, грчких на 110, турских и арнаутских на 85. Спомину се и неколико српске...чете су извршиле на 220 убистава...грчке чете су убијале обично Грке, а бугарске Бугаре...Турске и арнаутске чете нападале су обично хришћане...“Видети: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига V, свеска 1, од 1/14. јануар до 14/27. јула 1912. године*, приредио М. Војводић, Београд 1984, док.157, стр.362.

²³⁴¹ Д. Ђорђевић наводи решење Милована Миловановићакоје је изговорио Апису, када га је обавестио о постојању организације: „Ставите ми, млади пријатељу, ту вашу "Црну руку" на расположењу, па ћете видети шта ћу ја ускоро учинити за Српство“ – Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 157

иностраних дела,²³⁴² с тим да је министар и председник владе Миловановић руководио ангажованим официрима из Организације преко министра војног. Интензитет ангажовања црнорукаца Миловановић је појачавао до своје смрти,²³⁴³ тако да су ти официри били међусобно раздвајани на широком простору: од Шапца до Пореча у Македонији а везу са Министарством иностраних дела, односно, премијером, одржавали су преко министра војног, српских конзулата, жандармерије близу границе, те и министра унутрашњих дела.

Првобитна је била иницијатива шефа Обавештајног одсека Операцијског одељења Главног ђенералштаба²³⁴⁴ потпуковника Милана Ж. Миловановића²³⁴⁵ да се уведу гранични официри према Босни и Турској ради обавештајних задатака, што су прихватили начелник Главног ђенералштаба и министар војни. На седници Министарског савета 19. II/2. III 1911. године, по предлогу министра војног И. Гојковића, донето је решење да се за шест граничних официра уведе додатак од по 1.200 динара и партија Министарства војног

²³⁴² „После споразума 1911. године (између Миловановића и Аписа – прим. В.Д.), Организација је на југу, у Македонији, постала извршни орган Министарства иностраних дела.“ констатује Д. Ђорђевић на основу Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, стр. 158. Сличну констатацију наводи и Дејвид Мекензи, којој додаје, поред осталог, још и изјаву Миловановића: „Никада раније нисам срео тако сјајног официра“. Дејвид Мекензи, *Милован Миловановић: српски дипломата и државник*, Београд, 2007, 163.

²³⁴³ „Миловановићеви односи са организацијом "Уједињење или смрт" нису се развили до краја; он је умро док се сарадња још налазила у меденом месецу“ наводи Д. Ђорђевић. Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 158.

²³⁴⁴ Уредбом о „Устројство ђенералшта“ из 1876. године установљено је Операцијско одељење Главног ђенералштаба као прва званична институција која је имала у својој надлежности и војнообавештајну функцију. „Уредбом о ђенералштабној струци“ из 1902. године регулисано је да извршни орган војнообавештајне службе буде „Извештајни одсек Операцијског одељења Главног ђенералштаба“ У Српској војсци, прва званична институција која је имала у својој надлежности и војнообавештајну функцију, био је Главни ђенералштаб, установљен уредбом "Устројство ђенералштаба" из 1876. године. Носилац те функције било је његово Прво, у ствари Оперативно одељење. "Уредбом о ђенералштабној струци" из 1884. године регулисано је да руководећи и извршни орган војнообавештајне службе буде Спољни одсек Оперативног одељења. Од 1900. године Главни ђенералштаб је Спољњем одсеку проширио надлежности те је Уредбом о ђенералштабној струци из 1902. године називан Извештајним одсеком Операцијског одељења; 1908. године, након анексије Босне и Херцеговине, Главни ђенералштаб је формирао граничне рејоне са Турском и Аустро-Угарском према Босни, који су имали надзорне официре са искључиво обавештајним задацима.

²³⁴⁵ Изузетно способан официр, један од најзаслужнијих на Солунском фронту, у Краљевини Југославији постао армијски ђенерал, начелник Главног ђенералштаба, па министар војни. Као председник Војног савета имао је ратни распоред врховног команданта оружане силе Југославије после убиства краља Александра, што је једини случај у краљевинама Србије и Југославије да ту дужност има официр, а не краљ, престолонаследник или водећи намесник.

за поверљиве циљеве повећа са 15.000 динара на 27.800 динара,²³⁴⁶ односно за рад граничних официра 12.800. динара. За граничне официре постављени су тајним распоредом официри, који су у то време постајали чланови организације "Уједињење или смрт", те су обављали и послове националне пропаганде, учлањивања у "Народну одбрану", избора тих чланова за четничку обуку и њихово пребацивање у Србију и др, што су одобравали министри војни и иностраних дела. Њима је био првопретопостављени шеф Генералштабног одсека Општевојног одељења Министарства војног генералштабни мајор па потпуковник Милан Гр. Миловановић, завереник и један од вођа црнорукаца. Гранични официри (мајор Чедомил Поповић, капетани I класе Димитрије Павловић и Божин Симић и капетани II класе Коста Тодоровић, Радоје Пантић и Милан Видојевић) започели су са радом маја 1911. године са седиштима у: Шапцу (рејон рада северна Босна и Срем и даље ка Хрватској), Лозници (средња Босна), Ужицу (јужна Босна и Пљеваљски и Пријепољски округ), на Јавору (остали део Санцака и веза са Црном Гором), Рашкој (северни део Старе Србије и веза са арбанашким племенима у том рејону) и у Врању (цео рејон дејства ранијих четничких састава у Македонији).²³⁴⁷ У упутству за њихов рад предвиђено је да воде и прописану оперативну и финансијску документацију (од деловодног протокола до књиге новчаних издавања). Највише се пропагирало уједињење Српства и друго што је био и задатак организације "Уједињење или смрт", али су наведени официри закључили да ту организацију не спомињу у свом раду како се код придобијеног становништва не би уочила подвојеност у Србији, већ само организацију НО као тајну. Тај закључак је прихватио и Драгутин Димитријевић Апис. Чланови су заклињани, на печатима организације НО била је мртвачка глава и друго што је указивало на обједињавање рада ових двеју организација.²³⁴⁸ Тежиште рада граничних официра као

²³⁴⁶ АС, несређени архивски фонд Министарства војног, к. 1911-1913, ф, 1911, Благајничко одељење, Пов бр. 66 од 22. фебруара 1911. године

²³⁴⁷ Сваки гранични рејон је представљао један обавештајни центар у којем је боравио гранични (надзорни) официр, са искључиво обавештајним задацима. Простор границе са Турском покривали су гранични рејони: Јаворски – капетан Милан Видојевић, Рашки - капетан Радоје Пантић, Врањски - Божин Симић. Видети опширније: Чедомир Поповић, *Рад организације "Уједињење или смрт" (Гранични официри)*, у: Нова Европа, XVI/5, од 11. 9, 1927, стр.139 -152.

²³⁴⁸ Видети опширније о обједињавању рада ових организација: Чедомир Поповић, *Рад организације "Уједињење или Смрт" (Припремање за Балкански рат)*, у: Нова Европа, књ. XVI, бр. 10. и 11. од 26. 11. 1927, стр. 308-315.

активиста и „Народне одбране“, био је „припремити ефикасну акцију наших саплеменика у случају рата. ...Тога ради другови у Београду донеше одлуку да се оснује четничка школа, то јест школа у којој би се упућена лица изван наших граница вежбала у руковању оружјем, у руковању и употреби бомби, у раду са експлозивима, укварењу и рушењу разних војних објеката: мостова, жељезничких пруга, касарни, блокхауза, итд, речју, школа за обуку четника у вођењу планинске и партизанске војне.“²³⁴⁹

Гранични официри извештаје су слали Министарству војном (Ђенералштабном одсеку), Извештајном (Обавештајном одсеку) Оперативног одељења Главног Ђенералштаба и командантима дивизијских области, којима су подаци били потребни.²³⁵⁰ Како су били и одборници Народне одбране, извештавали су и учествовали у раду виших одбора и Централног одбора НО у Београду. Рад граничних официра финансиран је из диспозиционог фонда Министарства иностраних дела.

Део официра из Врховне управе Организације (Драгутин Димитријевић Апис, Илија Радивојевић и Милан Миловановић Пилац) закључили су да је боље да се четничка организација издвоји из „Народне одбране“ и Министарства иностраних дела и, да као оружана снага, њоме руководе министар војни и Главни Ђенералштаб, што су марта 1912. године предложили престолонаследнику, пошто је краљ био тешко болестан,²³⁵¹ али то није узето у разматрање или је у Влади одбијено. Црнорукци и други официри, њихове присталице, све више су се ангажовали у Македоноји. Пред Први балкански рат било их је око 20 (шефови горских штабова били су Војин Поповић и Миливоје Чолак-Антић). Милован Миловановић је планирао да четничку акцију ојача и на Косову и Метохији, где су дотадашњи покушаји доживели поразе. Добровољци за тај задатак били су официри завереници и део "црнорукаца", које је министар војни генерал Степановић ставио на

²³⁴⁹ Чедомир Поповић, *Рад организације "Уједињење или Смрт" (Припремање за Балкански рат)*, у: Нова Европа, књ. XVI, бр. 10. и 11. од 26. 11. 1927, стр. 323-324.

²³⁵⁰ Министри војни прослеђивали су извештаје граничних надзорних официра као и војних изасланика у иностранству, којих (извештаја) је било око осам пута мање од првих, министру иностраних дела, М. Миловановићу, а касније и Ј. М. Јовановићу.

²³⁵¹ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић, живот и дело*, књ. 1-3, стр. 337-338

расположење 1/14.маја 1911. године,²³⁵² и други "црнорукци" (на пр. капетан Танкосић Војислав).²³⁵³

Како је у Старој Србији и Македонији српски народ био и животну угрожен, држава Србија је морала предузети поједине тајне мере за његову заштиту, тако што је у знатно већем обиму подстицана и помагана четничка акција. У томе је и Министарство војно имало знатну улогу. Министри војни имали су значајна тајна ангажовања: слање млађих официра и подофицира-добровољаца, снабдевање оружјем и муницијом и друге практичне радње. Примали су извештаје од руководећих официра са терена преко канала Министарства иностраних дела или директно преко граничних јединица.²³⁵⁴ Министар војни Атанацковић је постао први организатор рада државе на подстицању и помагању четничке акције, носиоци основних и најопаснијих послова на терену били су официри и подофицири и српске војводе са терена. Руководјење је прешло на министре иностраних дела због повољнијих могућности, посебно због конзуларних представништава и тајног новчаног снабдевања, јер су скоро цело време били председници Министарског савета и на тај начин имали непосредан контакт са краљем и водили тајне разговоре са њим. Тадашње чете и новоформиране чете имале су изузетно корисну улогу у балканским ратовима и уочи њих, када им је командовао и мајор Алимпије Марјановић, командант Граничних јединица Србије, затим добровољачких одреда – бригаде.²³⁵⁵

²³⁵²Наредба Ф.А. бр. 3968, у: *Распоред официра и војноадминистративних чиновника за 1911. год*, Београд 1911, стр. 157. Том наредбом обухваћени су били: мајор Чедомир А. Поповић, капетани I класе, Димитрије Павловић и Божин Симић и капетани II класе Коста Тодоровић, Радоје А. Пангић и Милан Видојевић (сви су били црнорукци) и постављени на тајне дужности граничних официра. Другим наредбама на расположење стављено је још осам младих официра

²³⁵³Капетан II класе Танкосић Војислав се добровољно пријавио да буде један од повереника за рад са Албанским првацима (преговора, извиђање, пружање помоћи и др). Пре тога Танкосић је био правоснажно осуђен од Великог војног судазато што је ускочио у фијакер министра Миловановића 1909. године и запретио му четницима због неслагања у неким питањима спољне политике. На предлог министра војног генерала Степановића, уз сагласност Миловановића, указом од 30. јануара 1912. године помилован је од издржавања наведене затворске казне. СВЛ, бр.1 од 1.1 1912, стр.5-6, казна објављена у бр.од 25. августа 1911, стр. 530; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 157.

²³⁵⁴Два таква извештаја објавио је Владимир Илић, у књизи: В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, стр. 142. и 144.

²³⁵⁵Истакао се као командант добровољачких одреда 1912, Добровољачке бригаде 1913, добровољачких одреда 1915.итд. Био је класни друг и сарадник пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, али не члан Црне руке.Као пуковник, витез Карађорђевог звезде са мачевима IV реда, пензионисан је 1923.Умро је као управник добара Српске академије наука. Биографија: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*,

Српско-бугарски односи 1908-19012. године

Да би се заштитили од економских и политичких претензија других заинтересованих сила, у првом реду Аустро-Угарске, Балкански народи и државе осим ослобођења својих територија од Османског царства решење су тражили и међусобном савезу.²³⁵⁶ Окосницу таквог савеза имао је чинити споразум Србије и Бугарске, на чему се у годинама пред његово формирање нарочито ангажовала српска дипломатија.²³⁵⁷ Након анексије Босне и Херцеговине и у Бугарској почела се јављати струја која је осећала опасност од аустро-угарских империјалистичких намера. Међу бугарским политичарима и у јавности почели су се схватати српски интереси у Македонији, због чега је било све више спремности на компромис око ове области. Како су се аустроугарске намере све више испољавале, све више је било људи који су уочавали нужност заједничке акције, не само међу политичарима, већ и код научника, културних и јавних посленика.²³⁵⁸ Тако су, после многобројних неуспелих покушаја, две државе тек крајем 1911. године биле спремне на повезивање ради остварења начела Балкан балканским народима.²³⁵⁹

(у даљем тексту: НЕ СХС), Загреб 1929, књ. 2, стр. 790 (латиница) и *Српски биографски речник* (у даљем тексту: СБР), књ. 5, Матица српска, Нови Сад 2011.

²³⁵⁶ Миловановић је још 1898. године истицао како кључ Источног питања није био, како се то на први поглед могло мислити, у Цариграду, нити у Бечу или Берлину, Петрограду, Лондону или Паризу. Тај кључ је, по њему, био управо код самих балканских народа, посебно у Београду и Софији, у рукама српских и бугарских државника. Видети: V. Petrović, *Politika Srbije i uloga Milovana Milovanovića u zaključivanju Srpsko-bugarskog ugovora o savezu 1912. godine*, *Međunarodni problemi*, 3/1988, 431).

²³⁵⁷ Аустро-Угарска анексијом Босне и Херцеговине није задовољила своје претензије на Балкану. Њен циљ је био Солун, а следећи корак ка њему могло је да буде запоседање Старе Србије и Македоније. У том случају Србија би се нашла опкољена и њена независност би озбиљно била доведена у питање. Зато је српска дипломатија тражила решење како да се обезбеди од све агресивнијг северног суседа.

²³⁵⁸ Велчо Велчев, угледни бугарски новинар, публицист и политичар, исте године је по овом питању изнео констатацију: „Онај који докаже немогућност постигнућа идеала Балканског Савеза доказао је и неминовну погибију балканских држава“ („*Балкански савез*“, *Балкански рат у слици и речи*, бр. 10 од 24. марта 1913, 159).

²³⁵⁹ Љ. Алексић-Пејковић, *Савез Србије и Бугарске – окосница народносног решења на Балкану (Балкан балканским народима)*, у: Национални идентитет и суверенитет у југоисточној Европи, ур. С. Терзић, Београд 2002, 119-138.

Од великог значаја за српско-бугарско приближавање било је преузимање вођења Министарства иностраних дела од стране Милована Ђ. Миловановића, јула 1908. Године, као и долазак Ивана Евстратијева Гешова на власт у Бугарској с пролећа 1911. године. Миловановићево иницирање ближег споразумевања са Бугарском у почетку није наилазило на разумевање тадашњег кабинета у Софији, који још увек није делио мишљење српског шефа дипломатије око важности унапређења међусобних односа. Влада Александра Малинова сматрала је да су интереси Бугара у то време били мање погођени од српских. Генерал Стефан Паприков, министар иностраних дела, отворено је говорио како Бугарска није имала разлога да помаже интересе Србије, сматрајући да је Миловановићева намера да она заправо „спасава Српство“. „Срби хоће да расправе са нама Македонско питање, јер им оно измиче из руку, и хоће нешто да узму на наш рачун... Не брзати, не одбити, оставити отворена врата, тражити да Србија предложи, па ћемо проучити предлог, али Бугарска неће правити никакав предлог“, био је став утицајног генерала.²³⁶⁰

Бугарски посланик у Београду, Андреј Тошев, говорио је да је од 1909. године настојање на споразуму постала „Миловановићева фикс-идеја“. Међутим, Миловановић је убеђивао Малинова да „солидарност српско-бугарска прва је, најнеопходнија погодба која се ничим не може надокнадити, за самосталност Балканског полуострва и решење балканског проблема на основи: Балкан балканским народима“. Али, требало је још времена да прође да се у Бугарској ослободе утицаја Беча и да се нађе утицајан посредник у виду Русије, коју је Миловановић настојао да увуче у преговоре чинећи од ње не само сведока, већ и својеврсну трећу уговорну страну.²³⁶¹

Иако је први покушај приближавања Бугарској био неуспешан, Миловановић се неуморно враћао на остваривању овог циља. У овој радњи, коју је настојао спроводити преко српских дипломата у бугарској престоници, он се користио и другим тамошњим представницима, попут руског посланика Сергејева или италијанског Баролија.²³⁶² Приликом посете Софији фебруара 1909. године, у разговорима које је водио са краљем

²³⁶⁰Ј. М. Јовановић, *Др Милован Ђ. Миловановић...*, 2.

²³⁶¹Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 139, 141-143.

²³⁶²Ј. М. Јовановић, *Др Милован Ђ. Миловановић...*, 2.

Фердинандом I, Малиновим, Паприковим и другима, Миловановић је стекао утисак да је идеја споразума и тамо добијала све више простора.²³⁶³ Генералу Паприкову је говорио о још једном кључном фактору у спољној политици Србије који је стајао у вези са пројектованим савезом – о идеји југословенства. Наиме, у Београду се још тада сматрало да би се након стварања савезништва и ослобођења од Турака могло на сличан начин снажније наступати и у односу према Двојној монархији.²³⁶⁴

Већ априла 1909. године ангажовање Миловановића је давало позитивније резултате. Руски посланик у Београду, Николај Хенрикович Хартвиг, априла 1909. године, известио је своју владу да се у српској престоници према Бугарској опажају све веће симпатије. Оне су се дале приметити и кроз натписе у штампи, али и према становишту владе. Миловановић је у вези са превирањем у Цариграду, када је истог месеца на место султана дошао Мехмед V, телеграфисао српском посланству у Софији да су поводом актуелних догађаја у Турској неопходни договори ради одбране заједничких интереса.²³⁶⁵ Међутим, с друге стране, Малинов још увек није показивао адекватну заинтересованост.²³⁶⁶ Српски војни изасланик, мајор Данило Калафатовић који је у бугарску престоницу дошао половином августа 1909. године, стекао је утисак да су односи између Србије и Бугарске „коректни, али хладни и без пријатељства“. Њему се поверио српски посланик у Софији, Светислав Симић, да бугарски званичници никада нису са њим хтели да „претресају македонски проблем“, те да су најбрижљивије избегавали сваки неслужбени разговор о тој теми. Симић је министра Миловановића подстицао на акцију, али је предочавао да „ствар није зрела“.²³⁶⁷

²³⁶³ М. Миловановић, *Историк преговора за закључење српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912*, објављено у: С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, Узроци и припреме рата, Београд 1968, 368.

²³⁶⁴ „За нас [Србе, прим.] стоји још један важан фактор који говори у корист споразумевања са Бугарском. Све док не створимо савезништво са вама, наш утицај на Хрвате и Словенце ће бити безначајан. Без обзира на разлике у вери, ови народи у великој мери имају исту културу као ми. Они још увек не виде Србију као центар, међутим, могуће их је привући. Биће другачије за све нас заједно када ви и ми формирамо један моћан блок. Онда ће сви православни и католички Срби, Хрвати и Словенци у суседној Монархији неминовно почети да гравитирају ка нама“, образлагао је Миловановић Паприкову .

²³⁶⁵ Димитрије Ђорђевић, *На почетку раздобља ратова*, у: *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1994, 184.

²³⁶⁶ Д. Поповић, *Балкански ратови 1912-1913*, Српска књижевна задруга, Београд 1992, 49.

²³⁶⁷ Ј. М. Јовановић, *Др Милован Ђ. Миловановић...*, 2.

Миловановић је око тога био у сталној преписци са својим дипломатским представником, за кога се држало да је велики поборник споразума. Немири у Турској изазвани покушајем контрареволуције у Цариграду у априлу 1909. године подстакли су српску владу да учини Софији прве предлоге за споразум, али да би привукао Бугарску Миловановић је у лето 1909. године јавно испољио пријатељство с Турском.²³⁶⁸ Након тога Калафатовић је приметио како су се од јесени односи Бугарске према Србији унеколико почели мењати.²³⁶⁹ Већ септембра 1909. године око питања Македоније вођени су важни разговори између Миловановића и искусног бугарског дипломате Димитра Ризова. Два политичара покушала су да нађу основ за постизање споразума. Ризов није прихватио српски предлог о подели, нудећи образовање једне аутономне области која би обухватила солунски, битолски и косовски вилајет јужно од Шар-планине. Македонија би према Ризовљевом плану тако имала словенски карактер.²³⁷⁰ Бугарска би добила Једренски вилајет са Дедеагачем и Кавалом, док би Србији припао Новопазарски санџак, албанско приморје код ушћа Дрима и Стара Србија до Шаре. Миловановић није био спреман да прихвати овај предлог, сматрајући да се Македонија не би могла одржати као засебна целина, те да би је било боље поделити одређивањем међусобних граница.²³⁷¹

И поред очигледних разлика у погледу решавања македонског питања, веровање у могућност споразума додатно је оснажена посетом Фердинанда Копаонику од 13. октобра 1909. Године, иако је била означена као научна екскурзија.²³⁷² Посета Фердинанда у друштву престолонаследника, затим Љубомира Јовановића, министра унутрашњих дела, професора Недељка Кошанина, Саве Урошевића, Јована Цвијића била је од великог значаја за даљи развој односа, док је истовремено у Бечу изазвала знатно подозрење.

²³⁶⁸ Д. Ђорђевић, *На почетку раздобља ратова*, у: *Историја српског народа*, VI-1,184.

²³⁶⁹ Данило С. Калафатовић, *Закључење Савеза са Бугарском пред рат 1912. год.*, Ратник, IV/1932, 3- 4.

²³⁷⁰ Бугарско инсистирање на стварању аутономне Македоније током преговора са Србијом и Грчком је за бугарске владајуће кругове било заправо први корак у остварењу њеног коначног присаједињења Бугарској, по истом обрасцу којим је раније Источна Румелија присаједињена овој земљи 1885. године. Видети: С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, Узроци и припреме рата, Београд 1968, 83.

²³⁷¹ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 145.

²³⁷² Д. Ђорђевић, *На почетку раздобља ратова*, у: *Историја српског народа*, VI-1,184. Цвијић је био изненађен ботаничким знањем Фердинанда, док је бугарски краљ, опет, хвалио ерудицију српских научника. Видети: Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 507.

Након боравка на Копаонику, Фердинанд је свратио и у Београд, где га је на станици дочекао краљ Петар I Карађорђевић, престолонаследник Александар и чланови владе. Одатле су скупа отишли у двор, где се бугарски монарх задржао око два часа. При разговору са краљем Петром, Пашићем, Миловановићем и другим српским званичницима оставио је пријатан утисак. Највећи део времена био је одвојен за разговор са Миловановићем и Хартвигом. Од свих је, међутим, највећи скептик према бугарском монарху био краљ Петар, а уз њега још и Хартвигов секретар Василиј Штрандман. Руски дипломата је од свог ранијег боравка у Софији добро познавао Фердинанда Кобуршког и није мењао стечено уверење о његовој неискрености.²³⁷³

Након ових разговора стекао се утисак да је бугарски краљ Фердинанд, иако у том тренутку није рачунао на савез са Србијом, хтео да му остави отворена врата, за неко будуће време у којем ће одредити правац своје политике по том питању онда када буде био сигуран која ће страна превагнути. Миловановић је своју пажњу надаље појачао и ка Цариграду, што је испунило његову активност у наступајућем периоду.²³⁷⁴

У настојању да оснажи своје политичке циљеве, Миловановић је током 1910. године припремио низ краљевих посета страним дворовима.²³⁷⁵ Посета краља Петра руској престоници марта 1910. године, која је била његова прва званична посета неком европском двору након преврата из 1903. године, била је важна утолико пре што је том приликом покренуто питање склапања балканског савеза и затражена помоћ Русије по том питању.²³⁷⁶ У краљевом друштву били су Пашић и Миловановић, који су о односима

²³⁷³ J. M. Јовановић, *Др Милован Б. Миловановић...*, 2

²³⁷⁴ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 146-147

²³⁷⁵ Миловановић је иначе по именовану за министра био стално на путу и у контакту са свим меродавним факторима у европској политици. Маниром „летећег дипломате“, постао је државник који је тако увео праксу сталних посета и непосредних контаката. Посетио је скоро сваку престоницу Старог континента (осим Атине и Цетиња), говорећи о важним питањима, при којима су главно место имали споразум између Србије и Бугарске и препрека планираном аустро-угарском силаску на Солун.²³⁷⁵ 98 J. M. Јовановић, *Др Милован Б. Миловановић...*, 1

²³⁷⁶ Д. Ђорђевић, *На почетку раздобља ратова*, у: Историја српског народа, VI-1, 183; Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 151. Питање јединственог покровитеља у стварању савеза балканских држава било је нарочито важно. О природном ослањању на Русију при овим преговорима указивао је све више и генерал Паприков, који је надаље заузимао место бугарског посланика у руској престоници. Његово мишљење је било да се најпре утврди једна руско-бугарска конвенција, а да се затим ради на споразумевању са суседним државама. У једном писму из Петрограда сугерисао је Софији: „Ми не можемо бити нигде и ни са ким. Сувише смо мали и слаби да би се ослонили искључиво на своје снаге. Морамо наћи своје место“.

између Србије и Бугарске опширно разговарали са Пјотром Столипином, руским председником Министарског савета и Александром Извољским, шефом дипломатије. Руски министар иностраних дела је тада први пут признао неправду учињену Србији Санстефанским мировним уговором с Турском. Напуштањем санстефанских тежњи отворен је пут пуном ослободу Србије на Русију и њеном заузимању у припреми балканског савеза. Миловановић је чак искористио моменат да на захтев Извољског преда нацрте формула којима би се споразум могао постићи, након чега је руски министар прихватио да се о томе отвори разговор са Бугарима.²³⁷⁷

Нерешено албанско питање представљало је један од кључних фактора у даљем следу догађаја.²³⁷⁸ Покрет Албанаца који је захтевао уједињење четири вилајета у једну велику аутономну јединицу, који су истицали непрекидно још с почетка 20. века, додатно је компликовао прилике на Балкану. Њихово незадовољство због губљења повластица је водило низу устанака, који су у знатној мери дестабилизовали Царство.²³⁷⁹

Бугарска је свој циљ у вези са Македонијом једно време покушала издејствовати управо Албанаца и то тако што би, користећи се њиховом борбом, остварила планирану аутономију у Македонији. Отворенија сарадња бугарских комитета и Албанаца наступила

Без обзира на то што је раније Паприков био противник деобе Македоније, осећајући нужност компромиса ради остваривања вишег заједничког циља упозоравао је своју владу по питању територијалних уступака: „Што више одуговлачимо са тим [савезом, прим.], толико ће концесије касније бити захтевније. Ако се споразумемо са Србијом, лако ћемо то учинити и са Грчком.“ Видети: Елена Стателова и др., *Историја на бугарската дипломатија 1879-1913 г.*, Софија 1994, 424

²³⁷⁷Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 508; М. Миловановић, *Историк преговора за закључење српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912*, објављено у: С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, књ. 1, *Узроци и припреме рата*, (М. Миловановић, *Историк преговора ...*), Београд 1968, 368. О вођењу српско-бугарских преговора, све до потписивања споразума 29. фебруара/13. марта 1912. године, руску владу су детаљно извештавали њени представници из Београда и Софије. И Милован Миловановић је написао једну занимљиву белешку из које се види да је он настојао да у поменутих преговорима што више ангажује Русију, тако да она не буде само „сведок“ српско-бугарских преговора, него да преузме на себе и „заштиту циљева које Србија и Бугарска ће заједничким радом да постигну и јемство да ће се оне у међусобним својим односима војним и политичким придржавати свега што су уговориле и вршити све обавезе које су на се примиле“. Ова белешка је заведена под датумом 29. јануар/11. фебруар 1912. године а има наслов „Српско-бугарски споразум и Русија“. АС, фонд Милована Миловановића, бр. 26. Видети: *ДСПКС 1903–1914*. књ. V, св. 1, од 1/14. јануар до 14/27. јула 1912. године, стр. 265, ф. н. 16.

²³⁷⁸М. Екмечић, *Албански фактор у избијању Првог балканског рата*, у: *Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, ур. В. Стојанчевић, Београд 2007, 9-18.

²³⁷⁹Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, превод Чедомир Антић, друго издање, Београд 2004, 249-255.

је на прелазу из 1910. у 1911. годину. Међутим, у даљем развоју догађаја се у Софији, а нарочито код бугарских дипломата у западноевропским престоницама, све више увиђала опасност од албанских мегаломанских планова и њихове планиране простране аутономије под окриљем и заштитом Цариграда. Бугарски посланик у Лондону, Михаил Маџаров, изјавио је у вези с тим у првој половини јуна 1912. године српском колеги да су Албанци непомирљиви непријатељи и Срба и Бугара и да представљају озбиљну претњу по хришћанско становништво.²³⁸⁰

Без обзира на иницијативу Београда и сугестија из Петрограда, Малиновљева влада још увек није показивала спремност да ступи у преговоре, првенствено због одсуства жеље да се Србији призна право на области у Македонији.²³⁸¹ Међутим, упркос ставу званичне Софије, током 1910. године било је све више речи међу дипломатским круговима, али и у штампи, о извесном зближавању две државе ради заједничке војне акције против Турске. И у Београду се још увек сматрало да је за саму акцију рано, а што је свакако проистицало из сугестија Извољског српском шефу дипломатије и његово позивање на стрпљење. Такав став министар Миловановић показује и у разговору са бугарским послаником у Београду Тошевим, септембра 1910. године: „Док Русија не буде била спремна у војном погледу и док се између Србије и Бугарске не би постигао један споразум по коме би евентуално могле ићи раме уз раме, како се у Петрограду очекивало, о некаквом оружаном конфликту против Турске не би требало ни да се размишља“. Уз то саопштио је Тошеву да би до пролећа 1912. године и проблем српског наоружања требао бити окончан.²³⁸²

Тошев је у то време стекао утисак како се код Миловановићевог дотле благонаклоног односа према Турској „примећује извесна промена“.²³⁸³ Средином октобра

²³⁸⁰ Б. Храбак, *Бугарска и ВМРО према Арбанасима 1910-1912. године*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, XXXV/2005, 140-142,150.

²³⁸¹ М. Миловановић, *Историк преговора...*, 369.

²³⁸² Саша Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 2015, 29.

²³⁸³ Д. Ђорђевић, *На почетку раздобља ратова, у: Историја српског народа, VI-1*, 184.

С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 2015, 30. Немири у Турској изазвани покушајем контрареволуције у Цариграду у априлу 1909.

бугарски посланик обавестио је Малинова о гласинама поводом тајног дипломатског рада око српско-бугарског зближавања, који се одвијао под патронатом Петрограда. Тошев је имао сазнања да њиме руководе Миловановић, Хартвиг и српски посланик у Петрограду, Димитрије Поповић.²³⁸⁴

Током јесени 1910. године и Мирослав Спалајковић имао знатну улогу у овим активностима. Он је пре одласка за Софију имао сусрете са Тошевим, у којима су водили разговоре о споразуму. Двојица колега су се слагали у томе да је савремени ток догађаја налагао политику у којој би се дошло до обострано корисног решења.²³⁸⁵ Српски посланик у Софији Симић је истицао да су сви његови лични напори током новембра у том смислу били безуспешни услед неповерења Фердинанда према Београду.²³⁸⁶ Међутим, да је „дошло време да се отпочну озбиљнији разговори између Софије и Београда“ навестио је долазак у Београд руског посланика у Софији, Дмитрија Константиновича Сементовски-Курила. Снабдевен инструкцијама по питању руске балканске политике, Курило је у Београду водио разговор са својим колегом Хартвигом, али и са Тошевим.²³⁸⁷ Одмах након избора за министра иностраних дела у Петрограду (8. новембра 1910. године), Сергеј Дмитријевич Сазонов послао је наредбу Хартвигу да начини „пријатељске кораке“ пред носиоцима власти у Србији ради постизања споразума. Сличну наредбу послао и изасланику у Софији, што је указивало да је нови министар био решен да

године подстакли су српску владу да учини Софији прве предлоге за споразум. Да би привукао Бугарску Миловановић је у лето 1909. године јавно испољио пријателство с Турском

²³⁸⁴ С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 30.

²³⁸⁵ С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 30.

²³⁸⁶ S. Skoko, *Stvaranje i raspad Balkanskog saveza 1912-1913, Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, кпј. 2, ur. Ž. Avramovski, Beograd 1982, 93; С. Скоко, *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1/1968, 69.

²³⁸⁷ С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 30; Саво Скоко *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1/1968.

предузме иницијативу у којој би руска дипломатија играла водећу улогу на Балкану.²³⁸⁸ Хартвиг је поверену му мисију прихватио крајње озбиљно. „Ни случајно не пропушта да ми говори о том питању [савезу, прим.], понављајући једна те иста образложења“, извештавао је Тошев крајем године свог министра, додајући: „Ништа иначе није у стању да скрене г. Хартвига од те мисли, која га не напушта“. Међутим, иако је бугарски посланик био сумњичав према идеји савезништва, чак је и он осећао да је влада у Софији требало да са своје стране покаже добру вољу по питању зближавања са својим западним суседом. Његов предлог Малинову стога се тицао најпре пажљивог покретања договора око једног узајамног трговинског споразума.²³⁸⁹ О овом предлогу се у Софији озбиљно размишљало. То питање, које је требало представљати увод у даље политичко зближавање, иначе је било предмет разговора и приликом нове Миловановићеве посете Софији с почетка 1911. године.²³⁹⁰ Формирање комитета који се имао бавити економским зближавањем, као и узајамне посете и активности његових чланова, у Софији је привукло пажњу страних дипломатских представника, нарочито представника Берлина.²³⁹¹ Бугарски посланик је сматрао да на русофилство у Србији не треба превише рачунати, због ранијих неоправданих српских очекивања и неиспуњених руских обећања. Због тога је Тошев рачунао и с тим да би руска дипломатија својим деловањем, свесно или несвесно, могла да „гурне српски брод у аустријске воде“. На овакве закључке наводио га је разговор који је имао са Новаковићем,²³⁹² у коме је српски политичар критиковао однос Петрограда према Србији и њеним интересима.

²³⁸⁸ С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 31.

²³⁸⁹ С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 31.

²³⁹⁰ С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 31.

²³⁹¹ АС, МИД, ПО, 1911, фасц. VIII, бр. 192, М. Спалајковић-М. Миловановићу, Софија 14/27. V 1911.

²³⁹² Новаковић је, рачунајући на то да су велике силе заинтересоване само за своје интересе, сматрао да балканске државе међу њима не могу наћи подршку за своје националне циљеве. Иако је схватао да је у везивању пре свега Србије и Бугарске русофилска оријентација важан обједињујући фактор, рачунао је с тим да је Русија била наклоњена балканском савезу не због његовог офанзивног карактера, већ ради контроле на Балкану. Видети: М. Војводић, *Стојан Новаковић о савезу балканских држава*, Глас, 15/2010, 176-177, 180.

На бугарској политичкој сцени је било присутно мишљење да ће рад на споразуму под покровитељством Русије бити могућ само онда кад у Софији буду на власти Гешов и Стојан Данев, до чега је на пролеће 1911. године заиста и дошло.²³⁹³ Иако образовање коалиционог кабинета 29. марта није прошло без тешкоћа, из разлога што вође Народне и Прогресивно-либералне странке, Гешов и Данев, нису могли лако да се договоре око места министра председника, на крају Гешов је на иситирање краља Фердинанда преузео вођење владе а Данев Народног собрања.²³⁹⁴ Како су примарни спољнополитички интереси бугарске политике били усмерени на проблематично питање Македоније и Тракије, примајући дужност председника бугарске владе и министра спољних послова, Гешов је овај проблем поставио за свој главни задатак. Увиђајући да се балкански народи у остварењу својих интереса не могу поуздати у политику великих сила, Гешов је био мишљења да је једини пут бугарске дипломатије склапање уговора са Србијом.²³⁹⁵ Он је у разговору са секретаром српског посланства у Софији Миланом Ђ. Милојевићем изјавио да је његова давнашња жеља била да се установи српско-бугарско пријатељство о коме је и он, како му је рекао, још 1885. године размишљао.²³⁹⁶ Промена владе у Бугарској у Београду је дочекана са великим одушевљењем, али и очекивањима, јер се сматрало да је при овим околностима наступио најповољнији моменат. Утисци које је министар Миловановић донео из Софије, где се сусрео са владајућим двојцем, били су врло добри.²³⁹⁷ Гешов је дао начелни пристанак српском шефу дипломатије за стварање савеза, с оградом да би се у преговоре могло ући тек онда када буду завршени избори за Собрање и када влада буде добила чврсту парламентарну подлогу.²³⁹⁸

²³⁹³ АС, МИД, ПО, 1911, фасц. VIII, М. Миловановић-Ч. Поповићу, Београд 23. V/5. VI 1911.

²³⁹⁴ Георги, Марков, „Към предисторията на Балканския съюз (март-септември 1911 г.)“, Военноисторически сборник, 6/1987, 97.

²³⁹⁵ Д. Ђорђевић, *На почетку раздобља ратова*, у: *Историја српског народа*, VI-1, 185.

²³⁹⁶ Ј. М. Јовановић, *Др Милован Ђ. Миловановић...*, 2.

²³⁹⁷ С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 33.

²³⁹⁸ М. Миловановић, *Историк преговора...*, 369.

Устанак Албанаца у пролеће 1911. године подстакао је Миловановића да 15. априла позове на разговор Тошева, нудећи притом да конкретни преговори отпочну што пре у Београду или Софији. Српски министар иностраних дела је преко Тошева бугарској влади проследио предлог о закључењу савеза, предложући да би било згодно да се организује сусрет између њега и Гешова у иностранству. Тошеву је и овом приликом предочио нужност пуног споразумевања у наступајућим догађајима, што је узнемирило бугарског посланика и кабинет у Софији, то су протумачили као Миловановићево позивање на заједничку војну акцију против Турске.²³⁹⁹

Министар Миловановић није могао ни да претпостави у којој ће мери његова отвореност наредних дана узбуркати бројне дипломатске духове! Још увек недовољно спреман за веће потресе, затечени Гешов је овај предлог одмах проследио Петрограду преко члана руске дипломатске мисије у Софији, Лева Владимировича Урусова. Затим је разговарао и са секретаром српског посланства, Милићевићем, који га је са своје стране уверавао у то да је Тошев погрешно протумачио српског министра.

Миловановић је у поверењу рекао Тошеву како му је „било много криво“ због тога што је све било пренето управнику руског посланства, и посебно зато што је „гледано кроз руску призму, питање попримило облик који није требало да добије“. Српски дипломата је био мишљења да је Петрограду и могло да се повери нешто, али не све. Петроград је био незадовољан тиме што је Миловановић с једне стране наводно подржавао *status quo*, одбијао предлоге Цетиња о заједничкој акцији, па чак и инсистирао код руског посланства да утиче на Црну Гору око очувања мира на Балкану, док је с друге стране „разговарао с Бугарима другим језиком“. Међутим, Руси су у читавој ствари приметили још нешто,

²³⁹⁹Миловановићев предлог изгледао је овако: „Како ствари данас иду у Турској, бура на Балкану је близу. Ако не ове године, а оно до године могу настати озбиљни догађаји. Они не треба да нас затекну неспремне, несложне. Разговори између г. Гешова и мене треба да почну одмах /.../ За Србију је животни интерес излаз на Јадранско море, а за то су Србији потребни Скопље и Велес /.../ Бугарска ће добити ипак лавовски део. Него, главно је разговарати, па кад се дође до основа, онда ће се ићи и до коначног решења Балканског питања, управо, до ликвидације турског питања у Европској Турској. Ако ли то не иде онда ће се радити нешто друго. Ако се сложимо на заједничку војничку акцију онда ћемо наћи место да дигнемо устанак и уђемо у рат, да не чекамо да нам га други објављују /.../ У погледу тактите: саопштити само нешто Русији, а Црну Гору и Грчку обавестити кад буде већ нешто утаношено.“ (Ј. М. Јовановић, *Др Милован Ђ. Миловановић...*, 1).

Урусов је стекао утисак да су Бугари били у великој мери суздржани у односима са Србијом, те да су били склонији зближавању с Турцима.²⁴⁰⁰

Никола Пашић посетио је 1. маја 1911. године бугарског посланика Тошева, износећи му предлог о разграничењу у Македонији. Том приликом српски политичар тражио је за Србију територију која би ишла северно од линије река Брегалница-Велес-Драч. Остале албанске и јужномакедонске области су по њему требале припасти Грчкој, док би све остало ушло у састав Бугарске.²⁴⁰¹

Бугарски посланик је 5. маја известио Гешова о, према њему, неоправданим стремљењима Србије и Грчке ка Македонији. Зато и није био за овакву деобу, рачунајући с тим да је у питању област која је по њему претежно насељена Бугарима, те да је најбоље решење аутономија. Оно што према његовом мишљењу, изнетом на тражење Гешова, није било спорно у одређивању сфере утицаја јесте био крај северно од Шар-планине, Скопске Црне Горе и линије коју чини Јужна Морава ка Врању, који је сматрао неспорно српским. Све јужно од тога (изузев уског приобалног појаса уз Егеј који би био грчки) по њему је била неспорно бугарска територија. Иако Тошев није био искључив по питању савеза, он је према њему могао да дође у обзир само у случају да се „Срби одрекну својих стремљења јужно од Шар-планине“. Могућност поделе и евентуалних уступака видео је једино онда ако разрешење турског проблема не би било могуће без учешћа Србије.

Српски предлог Гешов је проследио Петрограду, истичући како су краљ и влада у Софији били збуњени и изненађени њиме. Међутим, денунцирање је пре шкодило бугарској, а не српској влади. Како је Миловановић о свему у поверењу већ обавештавао Хартвига, са руске стране је Гешовљев иступ окарактерисан као „рђав знак за искреност и добра споразумна расположења бугарске владе“. Циљ српске дипломатије је био да отворено стави Софији до знања колики је значај македонског питања у политици Београда поруком да „смо ми [Срби, прим.] на све спремни и да ћемо ући у сваку комбинацију, с Богом или с ђаволом, ако буде требало спречавати решење Македонског питања на штету

²⁴⁰⁰С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 35.

²⁴⁰¹Андрей Тошев, *Балканските войни*. Т. 1, Предистория и причини, София 1929

308; Б. Храбак, *Бугарска и ВМРО...*, 144.

наших животних интереса...“²⁴⁰² Тако се Гешов суочио с „великим претензијама Београда“. У Софији су били затечени идејом да било шта јужно од Шар-планине може бити српско, али су налазили да, уколико догађаји налажу евентуално зближавање и ако Бугарска сама не би могла да реши проблеме с Турском, може бити компромиса. Српски предлог овом приликом није примљен, али је он био важан за даљи ток преговора због тога што је у бугарским дипломатским круговима по први пут изнето мишљење о одступањима.²⁴⁰³

Гешовљево прослеђивање информација Петрограду довело је до привременог одлагања даљих разговора, будући да је српски дипломата био прилично озлојеђен. Исто се осећао и Хартвиг. У Софији је предострожност дипломатског кора била унеколико повећана када је Спалајковић, који је крајем априла именован за новог српског посланика, 19. јуна предао своја акредитивна писма. На њега се још одраније гледало као на лице блиско Хартвигу, које је са руским дипломатом често водило разговоре, некад и без знања Миловановића. Тошев је у вези Спалајковића износио да је Хартвиг преко њега у бугарској престоници настојао да води политику уз ослањање на Данева, који је иначе био оштар противник макар и декларативне туркофилске политике Гешова.²⁴⁰⁴

Спалајковић је, уз Миловановића и Гешова, био један од ретких који је у даљим преговорима између Београда и Софије био најдиректније укључен, без обзира што тиме у бугарској престоници многи нису били задовољни. Већ по доласку новог српског посланика могло се осетити да преговори почињу да узимају маха. Још при предаји акредитива је Фердинанд према Спалајковићу био врло предусретљив и љубазан, задржавајући га у разговору готово читав час. Није прошло много од Спалајковићевог доласка до све учесталијих прича о савезу и подели Македоније у бугарској штампи с почетка јула, српски посланик је морао да овакве гласине код Бугарске телеграфске агенције најкатегоричније демантује.²⁴⁰⁵

²⁴⁰² *Први балкански рат 1912-1913, књ. 1, Операције српске војске, 83-84.*

²⁴⁰³ Е. Стателова и др., *Историја на българската дипломатија...*, 421-422.

²⁴⁰⁴ Исто; Саво Скоко *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1/1968.

²⁴⁰⁵ АС, МИД, ПО, 1911, фасц. VIII, док. бр. 319, М. Спалајковић-М. Миловановићу, Софија 7/20. VII1911.

У току лета 1911. године дошло је и до нових важних момената. Министар Миловановић је 7. јула, по формирању нове владе, преузео функцију председника Министарског савета, задржавајући место министра дипломатије.²⁴⁰⁶ Са друге стране, у Бугарској је Велика народна скупштина 21. јула изменила чл. 17 Трновског устава, чиме је краљу Фердинанду било омогућено право закључивања међународних аката и уговора без консултовања парламента.²⁴⁰⁷

Почетком августа у Софији је одржана серија консултативних састанака о ситуацији на Полуострву, пре свега о неприликама у Турској изазваним покретом Албанаца. На саветовање је био позван и Михаил Сарафов, посланик у Цариграду. У строго поверљивом разговору Гешов је свог дипломату од поверења упутио у Миловановићев раније изнет предлог око заједничких дејстава и разграничења у Македонији, са чим многи још увек нису били упознати. Након одржаних консултација Гешов је, у разговору са Милојевићем, изразио своју забринутост за стање у Турској проузроковано покретом Албанаца, предвиђајући могућност непријатних последица за српске и бугарске интересе. Миловановић је тим поводом при сусрету са Тошевим 23. августа изнео како се у потпуности слаже са Гешовим и поручио му да је и поред свега остао убеђен у неопходност зближавања између две земље, а што је требало „да претходи свим осталим политичким комбинацијама на Балкану и да им послужи као основа“.²⁴⁰⁸ С обзиром да су бугарске комите трпели велике губитке у борбама са српским четницима које су водили у околини Штипа и Кочана, а и да их је нападала турска војска, председник бугарске владе Иван Гешов чини заокрет, и жели савез са Краљевином Србијом. Гешов је ангажовао бугарског посланика у Риму Ризова²⁴⁰⁹, као искусног дипломату, да му уреди сусрет са Миловановићем при његовом повратку из француског

²⁴⁰⁶ Услед заузетости се при пословима око спољних послова умногоме ослањао на Јована М. Јовановића Пижона. Као човек од највећег Миловановићег поверења, Јовановић је постао његов најближи сарадник и чести заступник у периоду до јула наредне године. Видети: Н. П. Габрић, *Јован Јовановић-Пижон и европска дипломатија Србије 1913-1918*, Београд 2011, 55-57.

²⁴⁰⁷ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 420; Г. Марков, *Към предисторията на Балканския съюз (март-септември 1911 г.)*, Военноисторически сборник, 6/1987, 107

²⁴⁰⁸ Г. Марков, *Към предисторията на Балканския съюз (март-септември 1911 г.)*, 108-110.

²⁴⁰⁹ Међу важнијим изворима из којих је Ризов црпио информације било је Руско посланство у Риму. Овде је вешти дипломата средином новембра 1910. године сазнао за вести о покушајима успостављања српско-бугарског споразума.

одмаралишта.²⁴¹⁰ Његово интересовање за овај савез посебно је повећано после почетка турско-италијанског рата, 29. септембра 1911. године.²⁴¹¹ Конфликт је узнемирио међународне дипломатске кругове, док је на самом Полуострву дошло до великог узбуђења. Турска је најавила мобилизацију у Тракији, чиме је доливено уље на ватру.²⁴¹² У вези са италијанском кампањом међу дипломатама су се проносили гласови о потенцијалној војној акцији Беча у Новопазарском санџаку, због чега је 30. септембра Данев преко Милојевића сугерисао Београду крајњу опрезност. Бугарски државник је био уверен да се Аустро-Угарска у случају покрета ту не би зауставила, због чега је изјавио да би притом она наишла на Србе и Бугаре „сједињене, да се бране“.²⁴¹³ Најзад, Бугари су се бојали да ће доћи до војног споразума између Турске и Румуније, која је имала извесне аспирације према бугарској територији, као у Бесарабији, а такође желела и Варну на Црном мору Русија је инсистирала да се савез што пре постигне.²⁴¹⁴ Већ за неколико дана, 4. октобра, Министарство иностраних дела у Петрограду послало је својим дипломатским представницима у Софији и Београду сагласност за узајамно стремљење ка договору око уједињења интереса на Балкану, додуше уз услов очувања територијалног *status quo* стања. Уколико би од стране Турске уследила изазивачка дејства, препоручивало се да се две владе обратe Русији за савет.²⁴¹⁵

²⁴¹⁰Г. Марков, *Към предисторията на Балканския съюз...*, 112-113.

²⁴¹¹С. Станојевић, *Утицај Италијанско-турског рата на прилике у Србији у извештајима руског посланика у Београду Н. Г. Хартвига*, 183-193..

²⁴¹²С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, докторска дисертација Ниш, 2015, 41; Д. Ђорђевић, *Италијанско-турски рат 1911-12 и његов утицај на Балкан*, *Историски преглед*, 4/1954, 46-54.

²⁴¹³В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 380-381.

²⁴¹⁴Русија је, иначе, имала своје интересе према Цариграду, Босфорском мореузу и на Балкану, али је зближење између Србије и Бугарске требао, првенствено, имати у школско-црквеној области и у култури, из чега би касније произашао и политички споразум. Све је било заокружено у „знаку православља“, али је значајан чинилац руске политике био да заустави продор Аустро-Угарске на Балкан. односно германске политике на Блиски исток, преко Балкана и Турске, све до Багдада на Блиском истоку (*Drangnach Osten* – продор на Исток). Саво Скоко *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, *Гласник на Институтот за национална историја*, Скопје, 1/1968.

²⁴¹⁵Василиј Н. Штрандман, *Балканске успомене*, књ. 1, прево Јован Качаки, Београд 2009, 87; *Први балкански рат 1912-1913, књ. 1, Операције српске војске*, 86-87.

Италијанско-турски рат затекао је Гешова на лечењу у Француској, а краља Фердинанда у Хамору у Аустро-Угарској.²⁴¹⁶ Прекидајући одмор, Гешов је одмах отпутовао у Ебентал, где се састао са Фердинандом ради консултација. Бугари су страховали од пада младотурског режима и нереда, а нарочито нових компликација око Критског питања, што би свакако утицало на прилике у Софији.²⁴¹⁷

За разлику од Србије, која је била забринута и под тензијом због потенцијалног угрожавања од стране Беча, у Бугарској је читаво јавно мњење, изузев уске владине околине, још првих дана по отпочињању сукоба било у највећем ратном расположењу. Сматрало се како је ситуација донела неочекивану прилику у смислу коначног обрачунавања са Турском. Одушевљење за војевањем било је присутно и у војсци. Исте намере отворено је износила и бугарска опозиција. На неуверљиве изјаве владе у Риму о потреби за нужним очувањем *status quo* режима на Балкану, у ситуацији када га је управо она својим деловањем угрожавала, Тончев, вођа младолибералне партије, смело је изјављивао оно што се мислило не само у Бугарској, него и ван ње: „Италија отима једну турску провинцију, а нама поручује да будемо мирни!“²⁴¹⁸

Тако је Италијанско-турски рат коначно преломио Фердинандов оклевајући став у бугарској политици према Србији.²⁴¹⁹ Бугарска влада је схватила да у наступајућим догађајима мора тражити договор о коначном споразумевању са свим суседним државама, Србијом, Грчком и Црном Гором. Иако је ово значило спремност на територијалне уступке по питању Македоније, свест о нужности компромиса била је сада присутна и код најтврђих противника оваквих договора.²⁴²⁰ При утемељењу овакве спољнополитичке линије формиран је тесан круг истакнутих појединаца који су имали учествовати у даљим

²⁴¹⁶Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 424

²⁴¹⁷*Талијанско-турски рат*, Политика, бр. 2754 од 18. септембра 1911, 2.

²⁴¹⁸*Бугарска за рат*, Политика, бр. 2755 од 19. септембра 1911, 2.

²⁴¹⁹Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 165.

²⁴²⁰Г. Марков, *Балканското решение...*, 9-10; Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 424.

активностима по овом захтевном и деликатном дипломатском проблему. У њему су се, осим Гешова и Данева, нашли и министар Теодоров и дипломате Ризов и Станчов.²⁴²¹

Бугарски кабинет се претходно тешко решавао на чињење уступака у Македонији и због страха од одмазде комитетлија. Већ овде је улога Ризова дошла до нарочитог значаја. Наиме, он је при решености да се уђе у преговоре преузео одговорност по питању комитета, користећи свој значајан утицај на њих.²⁴²² Ова околност је убедила и утицајног заступника министра иностраних дела Теодорова, који је у одсуству мењао Гешова, да управо овом дипломати уступи поверљив задатак у вези сондирања стања по питању споразума у српској престоници. Хартвиг је иначе био уверен да иницијатива о покретању преговора није са бугарске стране припадала само Гешову и Даневу, већ у великој мери и Ризову. Руски посланик је, наиме, већ дуги низ година овог врсног бугарског дипломату држао за великог заговорника споразумевања између две земље.²⁴²³

Дан пре одлуке да Ризов оде у Београд, Теодорова је посетио руски посланик у Софији, Анатолиј Васиљевич Некљудов. Представник Петрограда је саветовао министра да се постигне споразум са Србијом по питању разграничења око интересних сфера, као и по питању узајамног договора очувања територија од напада какве стране силе, у првом реду Аустро-Угарске и Турске.²⁴²⁴ Руски посланик је након разговора већ могао известити своје министарство да је тамошњи кабинет решен да започне са успостављањем што искренијег споразумевања са Србијом, на основу пријатељског разграничења и удруживања интереса обе земље у циљу очувања *status quo* стања од сваког насртаја извана.²⁴²⁵

²⁴²¹ Д. Ђорђевић, На почетку раздобља ратова, у: *Историја српског народа*, VI-1,185; Исти, *Пашић и Миловановић у преговорима за балкански савез 1912. године*, Исоријски часопис IX-X (1959),467-486.

²⁴²² Није било директних званичних односа између утицајне организације ВМРО и владе, мада су контакти одржавани кроз деловање македонских Бугара који су седели у практично сваком софијском кабинету. Гешов се зато у вези овог проблема умногоме и ослањао на утицајног Ризова, иначе родом из Битоља.

²⁴²³ С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 43.

²⁴²⁴ Г. Марков, За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911-август 1912), *Известия на държавните архиви*, 63/1992, 7.

²⁴²⁵ С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 43; Саво Скоко *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1/1968.

Дана 30. септембра Теодоров је разговарао и са секретаром Милојевићем о неопходности зближавања. Истога дана је Миловановић у Београду обавио сличан разговор са тамошњим управитељем бугарског посланства, Пулијевим. Српски шеф дипломатије је изнео забринутост уколико би компликације на Балкану затекле две државе без закљученог споразума: „У овом моменту бисмо се могли окористити и ја сам сигуран да би нам се интереси поклопили, ако нема задњих циљева ни с једне, ни са друге стране“. Како су дипломатски канали уредили терен, Ризов се већ сутрадан упутио за Србију.²⁴²⁶ Као бивши бугарски посланик у Београду и добар познавалац српске престонице, 2. октобра се најпре обрео у Министарство иностраних дела, са изјавом да је као поверљив изасланик Гешова дошао на разговор. Миловановић, који га је од раније познавао, примио је дипломату са великом радошћу. Њихов први састанак одржан је 3. октобра у Миловановићевој кући, на вечери којој су присуствовали још и Пашић и Љуба Стојановић. Разговор је трајао до 2.40 часова ујутру, а настављен је и сутрадан, 4. октобра, у истом саставу.²⁴²⁷

Српски шеф дипломатије је после натегнутих разговора по питању Македоније отворено упитао Ризова о кључној ствари – бугарској понуди за разграничење. Ризов није био овлашћен да улази у овакве детаље, али је као искусан дипломата дао одговор који је наслућивао задње линије одступања: „Неће се наћи бугарски државник, кога ћете убедити да преговара с вама о савезу, ако ваше претензије оду даље од реке Пчиње, источно од Вардара и западно од Скопља, то јест ако ви претендујете на друге македонске градове, осим Скопља, Куманова, Тетова и Гостивара.“²⁴²⁸

Како је питање разграничења већ при првом озбиљнијем преговарању било велики проблем,²⁴²⁹ Ризов је дао предлог да се коначан суд остави на арбитражу руском цару, са

²⁴²⁶Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 425; Г. Марков, *За спорното и безспорното...*, 7.

²⁴²⁷М. Миловановић, *Историк преговора...*, 369-374; Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 508-509; V. Petrović, *Politika Srbije i uloga Milovana Milovanovića...*, 434-435.

²⁴²⁸Георги Марков, *За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911-август 1912)*, Известия на државните архиви, 63/1992, 9.

²⁴²⁹Ризов је често знао да у црнохуморном маниру илуструје могући расплет овог проблема: „Македонско питање ће се решити или аутономијом или анатомијом.“ (Г. Марков, *За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911-август 1912)*, 8).

чим су се сви сложили. Ова идеја је актуелизована на основу српско-бугарског уговора из 1904. године,²⁴³⁰ којим се предвиђало да сваки спор у коме се две државе не би могле договорити буде предат на арбитражу руском цару, или, уколико се и то покаже нефункционалним, међународном арбитражном суду у Хагу.²⁴³¹ Разговори су ипак показали оно што је српској страни било најважније: први наговештај попуштања Софије у вези са успостављањем граничне линије дуж границе Скопског санцака. Миловановић је радосно примио обрт у расположењу Бугара, постајући све сигурнији да ће даљи преговори уродити плодом.²⁴³²

Након разговора је бугарски посланик отишао из Београда, прослеђујући Миловановићу пре одласка жељу Гешова да се при његовом повратку за Софију између њих одржи незванични састанак. Ризов је, да овај сусрет не би привлачио превише пажње, рекао како би било згодно да Гешов не свраћа у српску престоницу, већ да се организује њихово заједничко путовање возом од Београда до какве станице у унутрашњости Србије. Миловановића је о доласку Гешова Ризов имао обавестити накнадно.²⁴³³

Након састанака које је имао у Београду, Ризов је кренуо пут Беча због предаје извештаја Гешову. Три дана касније бугарски председник владе је отишао у Париз како би у сусрету с тамошњим министром иностраних дела Жастином де Селвом сазнао став Париза према насталом рату и евентуалној промени владе у Цариграду.²⁴³⁴ Није пропустио прилику да се састане и са тамошњим руским амбасадором, Николајем Николајевичем Гирсом, коме је говорио о томе да Некљудов и Хартвиг код њега и Миловановића снажно инсистирају на закључењу савеза под покровитељством Русије. Гирс му је предочио како

²⁴³⁰ Арбитража је 1904. године била предложена од стране тадашњег бугарског министра председника генерал-мајора Рачо Петрова (Г. Марков, *За спорното и безспорното...*, 10).

²⁴³¹ С. Скоко, *Други балкански рат 1913, књ. 1, Узроци и припреме рата*, 86.

²⁴³² Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 165.

²⁴³³ М. Миловановић, *Историк преговора...*, 373-374; Г. Марков, *За спорното и безспорното...*, 10.

²⁴³⁴ Е. Стателова и др., *История на българската дипломатия...*, 427.

би свако зближавање између две православне словенске земље Петроград сигурно примио са пуно симпатија.²⁴³⁵

У бечком хотелу „Кранц“, 6. октобра увече састали су се Гешов, Ризови Станчов, који се из Беча враћао за Париз. Овом приликом је утврђено да се код инсистирања на аутономији Македоније, у немогућности да се то оствари, иде на њену поделу. Решено је да у том случају крајњи уступак буде линија која би ишла од извора реке Пчиње до Вардара и надаље границама Скопског и Призренског санџака. Повод за рат имао би бити напад било које земље, Аустро-Угарске или Турске, на једну од савезница. Услов без кога се не би могло био је учешће Русије при изради договора на наведеним основама. Предвиђало се и присаједињење Црне Горе савезу. Сачињеном меморандуму са овог састанка приложена је географска карта са уцртаном линијом уступака.²⁴³⁶

Наведене бугарске дипломате 10. октобра састале су се са краљем Фердинандом у његовом вагону између Одерберга и Беча, како би га упознали са актуелном ситуацијом. Бугарски краљ је одобри план и нацрт споразумевања са Србијом који су му његове дипломате дале на увид.²⁴³⁷ Након овог сусрета, Ризов је коначно могао послати Миловановићу телеграм о томе кад и где би могло доћи до дуго очекиваног сусрета два државника.²⁴³⁸ Како долазак Гешова у Београд не би побудио пажњу аустријских агената, штампе и свих оних заинтересованих фактора које је интересовало српско-бугарско зближење, Ризов је уочи састанка Миловановићу према унапред утврђеном договору послао депешу на кућну адресу: „Долазим двадесет осмог [11. октобра, прим.] – Ђока“. Гешов је из Беча за Београд кренуо у договорено време.²⁴³⁹ При пропутовању кроз Србију,

²⁴³⁵С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 46.

²⁴³⁶Г. Марков, *За спорното и безспорното...*, 12-13.

²⁴³⁷С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 46.

²⁴³⁸Г. Марков, *За спорното и безспорното...*, 13.

²⁴³⁹Већ је 11. октобра у Политици сасвим штуро, у рубрици Дневне вести, објављено да је „председник бугарског министарства г. Гешов, који је неко време провео у Бечу, пропутовао јутрос експресом у Софију“. Судећи по овом, Гешов је заправо на београдску железничку станицу стигао у касним вечерњим сатима 10. октобра, тако да се разговор водио у ноћи између 10. и 11. октобра. Видети: *Гешовљев пут*, Политика, бр. 2764 од 28. септембра 1911, 3.

пустио је једног свог пријатеља да настави пут Софије под његовим именом и пасошем,²⁴⁴⁰ док је он дошао у Београд сам, користећи своју другу путну исправу.²⁴⁴¹

Када је Гешов стигао на београдску железничку станицу, за његову композицију је прикачен вагон у коме је био Миловановић, а у који је гост дискретно ушао пред полазак воза.²⁴⁴² По сусрету колега повео се разговор у коме је најпре анализирана ситуација створена Италијанско-турским ратом. Два државника сложила су се с тим да је криза на Балкану нарочито заоштрена и да налаже државама на Полуострву, пре свега Бугарској и Србији, постизање споразума. У даљем току разговора пажња је усмерена на сва важнија питања која је било неопходно разрешити, па и оно најосетљивије око разграничења. Како је према свему постигнута начелна сагласност, на тражење Гешова Миловановић је формулисао и редом износио тачке које би ушле у уговор,²⁴⁴³ што је бугарски премијер

²⁴⁴⁰Хартвиг, кога је Миловановић известио о сусрету, наводи како је српски дипломата чак био доведен у заблуду због крајњег опреза Гешова, будући да је ради одвлачења пажње пре сусрета проследио на своје име пут Софије „неког Бугарина“. Тако је опрезни Гешов у српску престоницу стигао крајње инкогнито Видети: С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 47; Саво Скоко *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1/1968.

²⁴⁴¹Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 166.

²⁴⁴²Д. Ђорђевић, *На почетку раздобља ратова*, у: *Историја српског народа*, VI-1,185; М. Миловановић, *Историк преговора...*, 374; *Историја дипломатије*, св. 2, *Дипломатија новог доба (1872-1919)*, прир. В. М. Хвостов, И. И. Минц, Београд 1949, 191; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 90, ф. н. 292

²⁴⁴³Груба основа будућег споразума предочена је од стране српског шефа дипломатије, иначе врсног правника који је у Паризу докторирао управо на гарантним уговорима, на следећи начин: „Уговор има бити савезнички уговор за одбрану и за напад. Њега ће потписати владари и министри иностраних дела. Потписаће се по три примерка, по један за сваку уговорну страну, а трећи за Русију која ће се умолити да га прими к знању, одобри га, усвоји улогу арбитра за њу предвиђену и обећа у свему бити наклоњена остваресу његових циљева. Уговор садржи: безуслован одбранбени савез и узајамну гаранцију територијалног интегритета и државне независности; савез противу сваке државе која би предузела освајање на Балканскоме полуострву, ако једна или друга страна буде у том нашла повод рата. Савез офанзиван противу Турске по претходноме споразуму, ради ослобођења Старе Србије и Македоније, без потребе претходног споразума ако једна или друга страна буде ступила у рат ради заштите од покоља својих сународника у Турској, кад је тај покољ већ отпочео и кад га Турска није могла или хтела на њен ултиматум обуставити; у свакоме од тих случајева обе стране улазе у рат пуном снагом и воде га у смислу и духу војне конвенције, која се прилаже уговору; територијалне тековине које буде рат донео заједничке су, али Србија признаје одмах Бугарској пуно право на Једренски вилајет као и Бугарска Србији на Косовски вилајет северно од Шаре и на Скадарски вилајет; што се тиче Косовског вилајета јужно од Шаре и Битољскога и Солунскога Видајета обе се стране, ако не буде могуће споразумети се непосредно о разграничавању, саглашавају да умоле

пажљиво бележио.²⁴⁴⁴ За особу која је у највећој тајности надаље имала бити веза за контакт између два премијера и овде је потврђен Спалајковић, и то по предлогу Гешова.²⁴⁴⁵ Будући да су сапутници напустили српску престоницу у 23.30 часова, разговор у возу трајао је читав три часа, односно до доласка у Лапово у које су стигли у 2.30 изјутра, након чега су се растали.²⁴⁴⁶

И поред свих настојања да се састанак чува у највећој тајности, за сам сусрет се још одмах знало. О њему је ускоро брујала бугарска и српска²⁴⁴⁷ штампа, док су извештаји дипломатских агената из Петрограда и Лондона, стационараних у две балканске престонице, јављали чак и о извесним детаљима разговора.²⁴⁴⁸

Два премијера су о свом сусрету лично известила руске посланике у својим престоницама.²⁴⁴⁹ Хартвиг је Петрограду јављао о конструктивном разговору, из кога је

²⁴⁴⁴М. Миловановић, *Историк преговора...*, 374-380.

²⁴⁴⁵Д. Ђорђевић, *На почетку раздобља ратова*, у: *Историја српског народа*, VI-1,185; М. Миловановић, *Историк преговора...*, 374; *Историја дипломатије*, св. 2, *Дипломатија новог доба (1872-1919)*, прир. В. М. Хвостов, И. И. Минц, 191; *Први балкански рат 1912-1913*, књ. 1, *Операције српске војске*, 90, ф. н. 292

²⁴⁴⁶Што се тиче самог путовања Миловановића, он је званично исте ноћи дочекао брзи путнички воз из Беча којим је путовао до Јагодине, како би обишао извођење радова на једном тамошњем мосту. Видети: *Гешов и Миловановић*, Политика, бр. 2768 од 2. октобра 1911, 2.

²⁴⁴⁷Са првим натписима у штампи о могућности формирања балканског савеза, дошле су и прве озбиљније полемике. У Политици су осванули готово пророчки коментари, не само у вези будуће алијансе, већ и око несрећних прилика у којима се Србија нашла кроз читав XX век: „Србија је позната са своје претеране наклоности према балканском савезу. Она је у свима временима најпре пристајала на заједнички рад са балканским народима, и увек је са највише самоодрицања учествовала у покушајима за споразум. Али је она зато онајчешће и била изиграна; у највише случајева послужила је својим пријатељством другоме за његове циљеве [курзив, С. С.]. Због тога Србија има и више права но ма ко други, да се скептички држи према свима покретима сличне природе...“ Видети: *Турска и балкански савез*, Политика, бр. 2800 од 3. новембра 1911, 1

²⁴⁴⁸*Гешов и Миловановић*, Политика, бр. 2768 од 2. октобра 1911, 2. У Софији су вести најпре стигле до Некљудова и његовог британског колеге Хенрија Бакс-Ајронсајда. О састанку су били обавештени у појединостима. У личном и строго поверљивом писму које је британски посланик упутио сталном државном подсекретару Форин офиса Артуру Николсону, говори се о томе како је двоје балканских премијера путовало заједно у посебном вагону кроз Србију, с тим да је Миловановић номинално путовао на отварање једног моста. Британски посланик био је свакако добро обавештен, али не и потпуно, будући да је Гешов пажљиво дозирао информације. На ово свакако упућује то што је Бакс-Ајронсајд истицао задовољство због прокламоване намере да и поред стварања савеза кабинети одржавају добре односе са Портом. Видети: *Гешов и Миловановић*, Политика, бр. 2768 од 2. октобра 1911, 2

²⁴⁴⁹У збирци дипломатских докумената руске провенијенције о стварању Балканског савеза наведено је да Хартвигов (свакако важан и детаљан) телеграм под бројем 155, у коме се говори о сусрету два државника, делом недостаје. Видети: Михаил И. Маджаров, *Дипломатическа подготовка на нашите војни: спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади*, Софија 1932, 22, ф. 1)

Миловановић понео најпријатније утиске. Оно што је посебно обрадовало руског дипломату било је то што је Гешов свом саговорнику пренео уверавања да је и Фердинанд коначно схватио значај и важност споразумевања.²⁴⁵⁰ Руски посланик је иначе био искрени поборник савеза, настојећи притом да у читавој ствари побере што веће заслуге. Миловановић је, према сопственом сведочењу, у знатној мери свесно користио и ревносно подстицао његову „јакo развијену сујету“, преко које је српски председник владе вешто спроводио своје интересе. Након што је о састанку одушевљено известио Петроград, из руске престонице стигао је повољан одговор. Миловановић се тада додатно уверио да је склапање уговора извесна ствар.²⁴⁵¹

Српски предлог споразума, како се могло и очекивати, није одушевљено примљен у бугарским политичким круговима. У Софији се још увек није у потпуности одбацивало решење о очувању добросуседских односа са Турском и с тим у вези могућност постизања широке аутономије за Македонију. Гешов је о овоме обавестио руског посланика, који му је са своје стране дао модификован предлог текста о потенцијалном савезу, за кога је сматрао да би се могао лакше прихватити.²⁴⁵² Текст је,²⁴⁵³ према руском дипломати, био уређен тако да су свој потпис на њега сада слободно могле ставити не само Грчка и Црна Гора, већ и сама Порта.²⁴⁵⁴ Некљудов још увек није желео да верује у то да је главни циљ будућег савеза био ликвидирање турске власти у њеним европским провинцијама. Гешов се, без обзира на ове сугестије, и надаље држао договора с Миловановићем, тако да су

²⁴⁵⁰С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 49.

²⁴⁵¹М. Миловановић, *Историк преговора...*, 380-381.

²⁴⁵²С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 49; Саво Скоко *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1/1968.

²⁴⁵³Предлог Некљудова састојао се у следећем: „Србија и Бугарска закључују блиски савез с циљем: 1) узајамне заштите две земље против било које државе која би их напала; 2) очувања територијалног status quo у турским провинцијама које се граниче са обе државе, услед покушаја промене таквог status quo-а било заузимањем територија, било другим средствима; 3) заштите виталних интереса сународника било које од страна уговорница у поменутим турским провинцијама, мерама које би у потпуности одговарале степену опасности које прете животним интересима датих народа“. С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 49, ф. н. 190.

²⁴⁵⁴С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 49-50,

њихови начелно договорени принципи при сусрету одобрени и од стране бугарског монарха и од стране Министарског савета одржаног по Гешовљевом повратку. Бугарски министар председник је истом приликом био овлашћен да и званично започне преговоре о закључењу савеза.²⁴⁵⁵

Председник српске владе Миловановић, у сарадњи са Министарством војним, започео је рад на српском нацрту споразума. О томе је у општим цртама извештавао Хартвига, коме је 4. новембра саопштио текст са следећим члановима: 1) узајамна помоћ Србије и Бугарске у случају напада треће стране на једну од њих; 2) у случају да трећа држава јавно покаже тежњу да освоји или, ма и привремено, окупира део балканске територије, а једна од уговорних страна буде сматрала да је то довољан разлог за отпочињање њених војних дејстава, друга страна се обавезује да јој притекне у помоћ; 3) ако буде прихваћено да је стање на Балкану повољно за остварење српских или бугарских националних задатака, настаје обавеза да се постигне претходни договор са другом страном, док се у случају сумње треба обратити Русији. Ако одговор Русије буде неутралан, једна страна може објавити рат, а друга ће се држати добронамерне неутралности, мобилишући своју армију, која ће морати да ступи у дејство ако Турска добије помоћ од стране неке друге државе. Активна помоћ је обавезна ако једна од страна буде принуђена да објави рат Турској због неког покоља, појава фанатизма или револуције у окрузима који се граниче са Србијом или Бугарском; 4) заузете територије биће заједничко власништво, али се Србија одриче Једренског вилајета и дела Косова јужно од Шар-планине. Бугарска се у корист Србије одриче Скадарског вилајета и дела Косовског вилајета северно од Шар-планине. За мирну поделу Битољског и Солунског вилајета решење би дао руски цар, као арбитар; 5) предвиђа се војна конвенција; 6) споразум би требало да важи до 13. јануара 1914. године; 7) потребан је потпис оба монарха; 8) споразум би био потписан у три примерка: трећи примерак је намењен руској царској влади, уз молбу да га одобри цар Николај II Романов; 9) предвиђа се могућност приступања споразуму других држава, укључујући Црну Гору и Грчку; 10) обавештавање било кога о потписаном споразуму било би дозвољено само уз пристанак Русије; 11) сви

²⁴⁵⁵ С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 80,

неспоразуми који би могли настати у вези са споразумом били би предати на пресуђивање руској влади.²⁴⁵⁶

Након завршетка израде нацрта споразума позван је српски посланик у Софији Спалајковић да лично преузме нацрт и однесе бугарској влади на разматрање. Спалајковић је 31. октобра у Министарству, уз писмена и усмена упутства, преузео српски формулисани нацрт, који је представљао основу касније потписаног уговора, и већ сутрадан однео у Софију.²⁴⁵⁷ Српски предлог представљао је ново разочарење за Бугаре, који се још увек нису лако мирили са понудом о разграничењу. Како у њему није било речи о аутономији Македоније (већ о неспорној српској зони, неспорној бугарској зони и спорној зони која би ишла на арбитражу) Софија најпре није прихватила ове предлоге. Од тог момента су се у даље преговоре све више укључивали представници Петрограда у две престонице.²⁴⁵⁸

Након што је са пројектом упознао Гешова, Спалајковић је отишао и до руског посланика Некљудова и предочио текст српског нацрта споразума, што је овај одмах проследио свом Министарству.²⁴⁵⁹ Руски дипломата је јасно скренуо пажњу Спалајковићу да при договору не сме бити никаквих речи о каквом плану за деобу Турске, већ да се мора водити рачуна о одржању *status quo* позиције. Како Некљудов наводи у извештају, Спалајковић му је стога обећао да ће из Београда донети други пројекат који би био „строго усаглашен са руским жељама“.²⁴⁶⁰ У исто време је Хартвиг, одушевљен развојем догађаја, извештавао Петроград како је, пре него ли је и настао, српско-бугарски споразум

²⁴⁵⁶ Василиј Н. Шграндман, Балканске успомене, књ. 1, превео Јован Качаки, Београд 2009, 91.

²⁴⁵⁷ М. Миловановић, *Историк преговора...*, 381-382; Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, 510.

²⁴⁵⁸ Е. Стателова и др., *История на българската дипломация...*, 429-430.

²⁴⁵⁹ С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 53; Саво Скоко *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1/1968.

²⁴⁶⁰ С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 53; Саво Скоко *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1/1968.

о савезу по својој политичкој важности представљао „нову епоху у историји словенства“.²⁴⁶¹

Током новембра 1911. године српски предлози око политичког савеза у Бугарској су анализирани са највећом пажњом. Средином истог месеца Хартвиг је извештавао како су се разговори на релацији Софија-Београд водили врло опрезно, док су преговори на обе стране држани у строгој тајности. О преписци, шифрирању телеграма и сличним мерама које су се тичале безбедне комуникације, у Софији се старао лично Спалајковић, а у Београду Миловановић и начелник Политичког одељења његовог ресора Јовановић. Обе стране су интензивно радиле на споразумном зближавању. Гешов је, како је говорио Спалајковић, „горео од нестрпљења да стави свој потпис на овај историјски акт од прворазредне важности“.²⁴⁶² Међутим, став бугарског краља Фердинанда према стварању савеза био је и даље тешко ухватљив.²⁴⁶³ Како су његове блиске везе са Бечом представљале претњу читавом подухвату, британски посланик у Софији је, делећи мишљење многих, наводио како ће „краљ Фердинанд остати непознати фактор до последњег тренутка“.²⁴⁶⁴

Изненадни одлазак Фердинанда у аустријску престоницу²⁴⁶⁵ представљао је за Гешова право изненађење.²⁴⁶⁶ Бугарски монарх настојао је да овом посетом истакне

²⁴⁶¹ Михаил И. Маджаровъ Дипломатическа подготовка на нашите войни: спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади, София 1932, 48; *Српско-бугарско зближење*, Политика, бр. 2780 од 14. октобра 1911, 1.

²⁴⁶² С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 55; Саво Скоко *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1/1968.

²⁴⁶³ Амбиције краља Фердинанда раније су ишле дотле да је он најпре маштао о обнови Византијског царства, чији би он био император, с престоницом у Цариграду. Ови снови су, међутим, временом бледели, док су се погледи бугарског монарха постепено окретали идеји конфедерације балканских држава, која би, опет, даље водила стварању Балканског царства с њиме на челу. Видети: *Турска и балкански савез*, Политика, бр. 2800 од 3. новембра 1911, 1

²⁴⁶⁴ *Турска и балкански савез*, Политика, бр. 2800 од 3. новембра 1911, 1

²⁴⁶⁵ Према Гирсовом извештају из Беча од 2. децембра, краљ Фердинанд је заиста добио позив од Франца Јозефа, на предлог Ерентала. Намера владе у Бечу била је да се тачно утврди позиција коју би краљ и његова влада у Софији заузеле у случају компликација. До Гирса су дошле и гласине да су Аустријанци желели да допринесу зближавању Бугарске с Румунијом, уз савет да те две балканске државе закључе савез. Њиме би заправо Беч чувао себе од сваке варијанте антиаустријске федерације (Некљудов Сазонову, писмо од 23. новембра /6. децембра 1911. *Международные отношения...*, 153.

присност са Францем Јозефом. Аудијенција је обављена 27. новембра, а на њој је Фердинанд о Србији говорио са неповерењем. Овим је несумњиво желео да стекне наклоност Ерентала, са којим је такође разговарао. Краљ је искористио прилику да добије уверавања о томе да Двојна монархија не би имала ништа против евентуалне бугарске експанзије ка југу.²⁴⁶⁷

Међутим, на изненађење многих, Фердинанд је по повратку у Софију почео показивати знатније интересовање о склапању српско-бугарског споразума. Чак је и поспешивао израду пројекта тајне конвенције, изражавајући спремност за њено потписивање чим о томе буде постигнута пуна сагласност. Истовремено је све више истицао симпатисање према Русији. На имендан руског цара, 19. децембра, прихватио је позив на ручак у руском посланству. Том приликом је подигао здравицу цару и пријатељству између два братска народа. Овакво наступање Фердинанда свакако је имало за циљ да отклони подозрење према бугарском монарху и да покаже како земља нагиње силама Антанте. Фердинанд је Некљудову истицао и то колико су велике његове жеље да дође до зближавања. Притом је изнео страховање од, за њега, превеликог потраживања Срба по питању Македоније, са чиме се, како је говорио, Бугари никада не би могли сагласити.²⁴⁶⁸

Руско Министарство иностраних дела је у вези Фердинандовог разговора са Еренталом наслућивало да се он могао односити на евентуално бугарско зближавање са Румунијом или на општи положај Балканског полуострва, посебно по питању Македоније. У Петрограду се претпостављало да је разговор са бугарским краљем ишао: или у правцу саветовања Монархије за очувањем *status quo-a* (јер би наступањем Бугарске она вероватно била приморана да крене у правцу Србије и Новопазарског санџака) или у правцу обезбеђивања слободе деловања Бугарској ка правцу Македоније (где би се она усмеравала на споразум са Румунијом). У сваком случају, било је јасно да ови договори

²⁴⁶⁶С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 2015, 56; Саво Скоко *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1/1968.

²⁴⁶⁷С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 58.

²⁴⁶⁸С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 2015, 56-59.

нису били ни лаки ни брзи, као и да су за један од циљева свакако имали стварање што већег јаза између Бугарске и Србије. Наиме, узајамно приближавање ове две државе је Бечу, како се сматрало у Петрограду, одувек било „посебно мрско“.²⁴⁶⁹

Децембра 1911. године настављене су живе активности око постизања договора. Фердинанд је бугарском министру председнику и даље наглашавао своје опредељење савезу, док је између Гешова и Спалајковића постигнут договор по свим питањима осим разграничења. Руски посланик је расуђивао да су ствари дошле дотле да би решавање овог проблема требало што пре превазићи, јер „ако споразум не буде био потписан до Божића, он, највероватније, никада неће бити сачињен“, сматрао је Некљудов.²⁴⁷⁰

Бугарска понуда, представљена као последња, сада није, међутим, била директно саопштена српској страни. Њу је Гешов проследио Спалајковићу преко Некљудова, док је српски посланик о њој Миловановића известио 16. децембра 1911. године. Предлог се односио на то да се гранична линија повуче вододелницом Пчиње и Криве Реке до утока Криве Реке у Пчињу, даље током Пчиње до Вардара, затим на десну страну Вардара планинским венцима (чиме би Кичево остало Србији, а Крушево Бугарској) и која би се коначно завршила на северном делу Охридског језера. Некљудов је притом сугерисао Србима да ову прилику не би требало да пропусте. Потом се и Гешов сусрео са Спалајковићем, коме је изјавио да је ово последња реч Софије. Српском посланику је упутио апел да би понуду ваљало прихватити, иначе би у супротном био угрожен читав споразум, али и ауторитет Гешова код краља.²⁴⁷¹ Скептични Хартвиг је био мишљења да је предлог био предложен управо од стране Фердинанда, те да је посреди стајало његово лично самољубље.²⁴⁷²

²⁴⁶⁹С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 60.

²⁴⁷⁰С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 61

²⁴⁷¹М. Миловановић, „Историк преговора...“, 388-389.

²⁴⁷²С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 61.

Миловановић је у вези са све већим проблемима на Балканском полуострву, сматрао да се „на пролеће свашта може очекивати“,²⁴⁷³ па је зато покушавао да пронађе неки компромис с бугарским предлозима о разграничењу. Сматрао је да се Бугарској може учинити последњи уступак по питању Криве Паланке и Кратова, о чему се опет консултовао са надлежнима из војске. Пре него што је наложио Спалајковићу да предлог поднесе Бугарима на знање, сматрао је да би требало да се о томе посаветује и са представницима политичких кругова који су били упућени у ток преговора. До састанка је дошло у његовој кући, 27. децембра. Уз домаћина, присутни су били Пашић, Стојан Протић, Андра Николић и Јован Јовановић (од радикала), из опозиције Љубомир Стојановић и од стране војске генерал Степановић. Миловановић је саговорницима детаљно образложио значај преговора и проблеме око разграничења. За савез су начелно били сви присутни. Генерал Степановић је из стратешких разлога тражио Овче Поље, Миловановић је био за уступање Кратова и Криве Паланке (уз претњу оставком уколико би због њих преговори пропали), док је Пашић био непомирљив, макар и по цену одлагања преговора.²⁴⁷⁴ Суздржаност осталих представника радикала тумачило се као прећутна подршка Миловановићу. Стојановић се са председником владе сложио тек након састанка, дајући му поверење насамо, у четири ока.²⁴⁷⁵

На овом састанку председник владе је Миловановић утврдио однос снага и поделио одговорност за даље одлуке око компромиса с Бугарском. Питање уступака није могао да рашчисти једино са тврдим Пашићем. Стога је српски премијер отишао Хартвигу, код кога је нашао пуну подршку и обећање да ће Петроград ургирати код Софије. Од тог часа Миловановић је решио да даље ради на сопствену одговорност, те је без договора са Пашићем 28. децембра послао Спалајковићу инструкције да попусти у спору око наведених места.

²⁴⁷³С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 61.

²⁴⁷⁴Према Пашићу српско-бугарска граница је требала да иде реком Брегалницом и од њеног ушћа линијом до Охрида. Видети: Милош Јагодић, *Белешке Николе Пашића о српско-бугарском Уговору о савезу од 10. марта 1912*, Српске студије 4 (2013), 339.

²⁴⁷⁵Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа (1804-1914)*, 186; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Београд 1965, 538-540; М. Миловановић, *„Историјски преговора...“*, 390-395.

Хартвиг је, дан после саветовања у Београду, скренуо Петрограду пажњу на стратешки значај који би Србима простор Овчег поља представљао за заштиту Скопља. Далековиди дипломата је, наслућујући неприлике, упозоравао да је обезбеђивање српских позиција важно и са руске тачке гледишта, нарочито ако се узме у обзир да би у наступајућим догађајима Србија могла бити позвана да игра улогу „руске предстраже“.²⁴⁷⁶

Да би се преговори надаље олакшали, обе земље су се сложиле да се из текста уговора одвоје чланови који се тичу Македоније и офанзивног савеза против Турске, који су се имале уградити у посебан анекс. Договор о склапању тајне клаузуле склопљен је 28. децембра.²⁴⁷⁷ Сазонов је првог дана 1912. године упутио телеграм свом посланику у Софији, са налогом да се ради постизања коначног договора обе државе подстакну на склапање споразума на основу последњег српског предлога.²⁴⁷⁸

Српски предлог о разграничењу око Скопља с краја децембра разматран је у Софији 3. јануара 1912. године. Међутим, преговори су неочекивано опет запали у кризу по питању нове тачке разграничења: Струге на Охридском језеру. Видећи да је ово питање озбиљно угрозило могућност споразума, на молбу Некљудова се код бугарских војних кругова, посебно код генерала Фичева и Никифорова, од тог момента значајније ангажовао пуковник Георгиј Дмитриевич Романовски, руски војни аташе у Софији.²⁴⁷⁹ Две стране су показале недостатак помирљивости, тако да се Некљудов у потоњем периоду чудио „како су оне икада стигле до било каквог споразума!“²⁴⁸⁰ Неуспех у преговорима није био у интересу Петрограда. Хартвиг је сматрао да је Бугарској

²⁴⁷⁶С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 64; Саво Скоко *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1/1968.

²⁴⁷⁷С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 65

²⁴⁷⁸С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 65

²⁴⁷⁹С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 65.

²⁴⁸⁰С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 66

допуштено превише, због чега је отворено критиковао наступање свог Министарства. Сматрајући како Сазонов нагиње Софији при њеним притисцима, говорио је да руски шеф дипломатије „животне интересе Србије ставља на вагу и мери истим тегом као и бугарски шеф“.²⁴⁸¹

Гешов и Данев су заједно са руским послаником у вези споразума вршили стални притисак на Фердинанда. Иако је током јануара изгледало да ће се са преговорима одужити, оно што је као позитивну ствар Гешов могао саопштити Спалајковићу било је то да је Фердинанд ипак био спреман да потпише тајну конвенцију.²⁴⁸² Спалајковић је 6. фебруара телеграфисао Миловановићу да је стекао утисак како је Гешов попустљив, али да зазире од оних који су били противни српској формули.²⁴⁸³

Иако је пројекат војне конвенције у Београду сачињен још почетком године, Миловановић је Спалајковића известио како ће он бити послат Софији тек онда када се регулише спорна тачка у вези Струге. Како су преговори запели, а време неумитно одмицало, забринути Миловановић је фебруара примећивао: „Пролеће се примиче а хоризонт политички не само да се не разбистрава него се, напротив, све више мути.“ Притом је у виду имао нове снажне покрете Албанаца, Италијанско-турски рат (који се насупротив очекивањима и даље није примицао крају), Критско питање, проблеме у Македонији, а поврх свега тежњу Аустро-Угарске да се приближи Русији како не би остала ван главних токова вођења балканске политике.²⁴⁸⁴ С тим у вези је Спалајковић 13. фебруара известио да је Гешов, такође забринут, српском шефу дипломатије обећао брзи одговор који је имао уследити након консултација са војним врхом.²⁴⁸⁵

Генерал Фичев је био оптимиста по питању стварања савеза између, како је говорио, две братске земље. Сматрао је извесним и то да би Црна Гора и Грчка такође

²⁴⁸¹ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 110.

²⁴⁸² АС, МИД, ПО, 1912, фасц. VII, досије 9, пов. бр. 5139, М. Спалајковић-М. Миловановићу, Софија 22. I/4. II 1912.

²⁴⁸³ М. Миловановић, *Историк преговора...*, 398.

²⁴⁸⁴ АС, МИД, ПО, 1912, фасц. VII, досије 9, пов. бр. 5150, М. Миловановић-М. Спалајковићу, Београд 29. I/11. II 1912.

²⁴⁸⁵ АС, МИД, ПО, 1912, фасц. VII, досије 9, пов. бр. 5151, М. Спалајковић-М. Миловановићу, Софија 31. I/13. II 1912.

приступиле споразуму. Рачунајући на заједничке капацитете од 600.000 војника, савез две земље сматрао је најмоћнијим фактором на Балкану, о коме би велике силе морале водити рачуна при политичким комбинацијама. Схватајући забринутост Србије због евентуалног покушаја агресије од стране Аустро-Угарске у случају рата, Фичев је уносио преко потребно охрабрење ставом да ће „Аустрија морати друкчије посматрати Балкански проблем, кад буде знала да се позади српске војске налази и 400.000 бугарских војника“. Генерал притом није скривао интерес Софије да Двојна монархија не ступа даље на Балкан, те да је очување Србије као независне државе важно јер она као таква представља брану германском надирању. Сходно оваквом гледишту, Фичев је мајору Калафатовићу средином фебруара лично наговестио скори почетак заједничког рада на војној конвенцији.²⁴⁸⁶

У исто време Гешов је Спалајковићу доставио нови одговор, са молбом да се о њему Миловановић телеграфски обавести што пре. Наиме, бугарска влада није пристала на одлагање питања о регулисању разграничења, инсистирајући да се оно још одмах дефинитивно утврди према предлогу из Софије. Гешов, Данев, Теодоров и Никифоров су притом изнели молбу да се читава ствар приведе крају у најкраћем могућем року, јер би у супротном, како су навели, Фердинанд могао прекинути преговоре. Његово коначно опредељење је константно било неизвесно, будући да се једва сагласио с тим да војна конвенција буде уперена и против Аустро-Угарске. У случају позитивног одговора Београда, Бугари су саопштили како би све убрзо могло бити спремно за потпис.²⁴⁸⁷

У вези Струге је Спалајковић 16. фебруара телеграфисао Миловановићу. Бугари нису били вољни на уступке, тражећи да се поменути део пограничне линије ипак дефинитивно утврди усвајањем последњег бугарског предлога.²⁴⁸⁸ Одговор Миловановића који је стигао већ сутрадан био је брз и без двоумљења. Српски председник владе изразио је дубоко жаљење због тога што бугарска влада није имала намеру да одступи. Као разлог због кога јој није могао изаћи у сусрет, Миловановић је наводио то што се сматрало да је отишао

²⁴⁸⁶ АС, МИД, ПО, фасц. Анекс, док. бр. 14, Војна конвенција између Србије и Бугарске 1912, лист 1-2, Д. Калафатовић-С. Степановићу, бр. 14 од 1/14. П1912.

²⁴⁸⁷ АС, МИД, ПО, 1912, фасц. VII, досије 9, пов. бр. 5154, М. Спалајковић-М. Миловановићу, Софија 3/16. П1912.

²⁴⁸⁸ М. Миловановић, *Историк преговора...*, 397.

већ превише далеко са уступцима, нарочито у погледу Криве Паланке и Кратова. Уосталом, и његово лично мишљење је било да су Срби учинили више него што су могли. Инсистирање да се ово питање дефинитивно реши по бугарском рецепту, како је Миловановић истакао Спалајковићу, „изгледало би као каприц или, што је горе, као нека врста уцене“. Зато је и молио Софију да одустане од инсистирања по питању Струге, које у односу на читав споразум и низ дотадашњих уступака није било од већег значаја, те да не доводе обе стране у „луд положај“.²⁴⁸⁹

Иако је Сазонов сада наложио Хартвигу да код Миловановића подржи понуду Софије, српски шеф дипломатије и наредних дана није мењао став. После 20. фебруара дао је налог Спалајковићу да разјасни Гешову како бугарско одбијање српских предлога оставља крајње негативан утисак и да су сви чланови владе против измена око Струге. Да би се избегла трвења, Софији је понуђено помирљиво и последње решење по коме би се питање поделе оставило будућности.²⁴⁹⁰

Посланик Хартвиг је 26. фебруара из Петрограда добио вести о томе да је Бугарска усвојила последњи српски предлог, према коме би границу од Брежана до Охридског језера накнадно утврдила руска арбитража, што је царска влада већ прихватила. Гешов сведочи да је протокол с тим у вези сачињен 7. марта, недељу дана уочи потписивања споразума. Тако се почетком марта 1912. године српско-бугарско петомесечно споразумевање приводило крају. Оно што је још увек бринуло неспокојног Некљудова и бугарског премијера Гешова било је расположење Фердинанда. Разлог за бугарску спремност на компромис налазио се и у претњи да због даљег оклевања српско-бугарског споразумевања Албанци новим устанком могу обезбедити аутономију од султана, која би могла обухватити читаву северну и западну Македонију. Зато је савезом са Србијом, Црном Гором и Грчком требало што пре решити питање наслеђа европске Турске.²⁴⁹¹

²⁴⁸⁹ АС, МИД, ПО, 1912, фасц. VII, досије 9, пов. бр. 5156, М. Миловановићу- М. Спалајковић, Београд 4/17. II 1912; М. Миловановић, *Историјски преговори...*, 397.

²⁴⁹⁰ Саво Скоко *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1/1968.

²⁴⁹¹ Б. Храбак, *Бугарска и ВМРО...*, 147-155.

Како су обе стране увиделе да је компромис био једини излаз из настале ситуације дошло се до разграничења будућих заједничких тековина (кондоминијума).²⁴⁹² Задовољан тиме што се дошло до коначног решења, Миловановић је посетио руско посланство и лично захвалио Хартвигу на „моћној подршци Русије по питању које ће имати велики значај за цело словенство“.²⁴⁹³

Будући да се и даље радило у највећој тајности, текст договора лично су исписали Гешов и Спалајковић у два примерка, упоредо на српском и бугарском језику, оригинални примерци уговора са мапама као саставним делом споразума били су намењени потписима владара.²⁴⁹⁴ По састављању текста, Спалајковић је већ сутрадан ујутру, 26. фебруара/10. марта, према договору био у Београду. Са станице је отишао најпре код Миловановића, свог „незаборављеног шефа и пријатеља“. Из стана српског премијера, њих двоје отишли су у Двор код краља Петра. Истог дана краљ Петар је сазвао састанак на коме су присуствовали Никола Пашић, Андра Николић, Милорад Драшковић, Радомир Путник и Степа Степановић. Они су са краљем, Миловановићем и Спалајковићем присуствовали саветовању око потписивања уговора.²⁴⁹⁵

Састанак присутних трајао је од 16 до 18 часова. председавајући је био краљ, док је записник водио Спалајковић. Након што је српски суверен саопштио да је председник владе дошао до споразума са Бугарима, Миловановић је прочитао текст документа уз изношење предлога и његовог мишљења о даљим активностима. Уговором нарочито није био задовољан Пашић. Међутим, како су виши државни интереси налагали да се споразум ипак прихвати, са њим су се коначно сви сложили, па и Пашић. Српски посланик је још исте вечери кренуо за Софију, где је стигао сутрадан, 12. марта. Коначно бугарски краљ

²⁴⁹² Прецизна подела Македоније по дијагоналном правцу од Криве Паланке до Охридског језера је потпуно јасно извршена и наведена у члану 2. Тајног додатка Уговору, без обзира на тенденциозна тумачења најпре бугарске дипломатије, затим штампе и коначно историографије (Владимир Стојанчевић, *Савремена политика, историја и картографија о балканским ратовима 1912. и 1913. године: методолошко-историографски приступ*, Историјски часопис, XXXI/1984, 169-170.

²⁴⁹³ В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 114.

²⁴⁹⁴ М. Спалајковић, „*Два краља...*“, 10.

²⁴⁹⁵ О овом састанку Никола Пашић је оставио својеручну белешку која се чува у Историјској збирци Архива САНУ под сигнатуром 14924-42. М. Јагодић, *Белешке Николе Пашића о српско-бугарском Уговору о савезу од 10. марта 1912*, Српске студије 4 (2013), 337-342. Видети још: М. Спалајковић, „*Два краља...*“, 41-42; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 114; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. У отаџбини: 1903-1914. године*, Београд 2009, 431-432.

Фердинанд ставио је потпис на уговор о српско-бугарском савезу 13. марта у десет часова пре подне.²⁴⁹⁶

Тако је после пет месеци често прекиданих преговора српско-бугарски уговор о савезу био најзад потписан, а састојао се из два дела: Уговора о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске и Тајног додатка уговора.²⁴⁹⁷ Ратификације уговора су измењене 14. марта у Софији.²⁴⁹⁸ Уговор о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске је имао одбрамбено обележје и предвиђао је да две државе гарантују узајамно „државну независност и неповредивост државне територије“, заједничку одбрану балканске територије од покушаја окупације било које стране силе и то пуном војничком сарадњом која је прецизирана закључењем војног савеза.²⁴⁹⁹ У Тајном додатку уговора су биле сажете офанзивне намере савезника

²⁴⁹⁶ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа (1804-1914)*, 186; С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, 76. Када је у питању сујевеље, осим тога што је споразум заведен датумом који носи број 13, који се у сујевељном западном свету сматра фаталним, уз то је овај дан падао и на 29. фебруар по старом календару, дану у преступној години који је у Русији такође држан несрећним, наводи у својим сећањима руски дипломата Некљудов. В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 116-117.

²⁴⁹⁷ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига V, свеска 1, од 1/14. јануар до 14/27. јула 1912. године, (=ДСПКС 1903–1914. књ. V, св. 1, од 1/14. јануар до 14/27. јула 1912. године)*, приредио М. Војводић, Београд 1984, док. бр. 168, стр. 375-379.

²⁴⁹⁸ *ДСПКС 1903–1914. књ. V, св. 1, од 1/14. јануар до 14/27. јула 1912. године*, стр. 375, ф. н. 41.

²⁴⁹⁹ Текст Уговора гласи: „Његово Величанство Петар I Краљ Србије и Његово Величанство Фердинанд I Краљ Бугара прожети уверењем о заједници интереса и једнакости судбине њихових држава и двају братских народа, српскога и бугарскога, и решени да солидарно, удруженом снагом, те интересе бране и старају се о њиховом свестраном унапређењу, споразумели су се о овоме што следује: чл. 1) Краљевина Србија и Краљевина Бугарска гарантују једна другој државну независност и целокупност државне територије, обавезујући се апсолутно и без икакве оградe да притекну једна другој целокупном својом снагом у помоћ у сваком случају кад би једну од њих нападе једна или више других држава; чл. 2) Обе се уговорнице такође обавезују да једна другој притекну целокупном својом снагом у помоћ у случају да која велика сила покуша анектовати, окупирати или својом војском посетити, макар то само и привремено било, ма који део балканске територије, који стоји данас под влашћу Турске, ако једна од њих буде сматрала као противно својим животним интересима и као *casus belli*; чл. 3) Обе се Уговорнице обавезују да мир не закључују другојаче него заједнички и по претходном споразуму; чл. 4) Ради потпунога и најцелисходнијега извршења овог Уговора, закључиће се Војна конвенција, у којој ће се исцрпно предвидети како све оно што се с једне и с друге стране буде имало предузимати на случај рата, тако и све што би у погледу војне организације, дислокације и мобилисања трупа, као и односа међу врховним командама, имало да се утврди за време мира, ради спреме за ратно стање и успешно вођење рата; Војна конвенција ће се сматрати као саставни део овога Уговора. Њеној ће се изрази приступити најдаље петнаест дана после потписа овога Уговора, а за израду њену оставља се рок од највише два месеца; чл. 5) И овај уговор и Војна конвенција вредиће од дана потписа па закључно до тридесет-првог децембра хиљаду деветстотина двадесете године. Само накнадним споразумом, изречено утврђеним обема Уговорницама, могу се они продужити и преко

према Турској, уз знање Русије, у случају унутрашњег нереда у Македонији, или поремећаја балканског *status quo*.²⁵⁰⁰

Два месеца након потписивања ова два уговора између Србије и Бугарске је у Београду 29. априла/12. маја 1912. године потписан и Војни споразум (Војна конвенција) који је предвиђао војну сарадњу у случају да Аустро-Угарска нападне Србију, а Румунија Бугарску, као и заједничка српско-бугарска дејства против Турске.²⁵⁰¹ Војни споразум, који је имао 14 чланова, ни у једном није предвиђао офанзивну делатност према Аустро-Угарској. Војни споразум потписали су генерал Радомир Путник, начелник Главног генералштаба српске војске, и генерал Иван Фичев, начелник Главног генералштаба бугарске војске, а истог дана обавештена је и Русија.²⁵⁰²

Други део балканских споразумевања чинили су бугарско-грчки и српско-црногорски преговори о савезу. Пошто је закључила уговор са Србијом, бугарска влада је марта 1912. године започела преговоре с Грчком. Свакако да је главни спор био око Македоније, чијој се аутономији Грчка непомирљиво противила. Спор је решен тако што је у уговору избегнуто питање разграничења. Свакако да је Италијанско-турски рат који је почео 16/29. септембра 1011. године убрзао и закључење и бугарско-грчког споразума, који су две државе потписале 16/29. маја 1912. године. По садржини овај споразум је био ужи од српско-бугарског, јер је предвиђао само одбрамбени савез за случај рата против Турске и мирну коегзистенцију народности у Турком Царству, док појединачно

тога рока. Али у случају да се, на дан истека Уговора и Конвенције, Уговорнице затекну у рату или с још неликвидираним стањем после рата, Уговор и Конвенција ће вредети све док мир не буде закључен и док се стање које је рат донео не ликвидира; чл. 6) Уговор ће овај бити потписан у два равногласна примерка, оба на српском и бугарском језику. Потписаће га Владари и Министри Иностраних Дела. Војну конвенцију такође у два равногласна примерка, оба на српском и бугарском језику, потписаће владари, Министри Иностраних Дела и специјални војни пуномоћници; чл. 7) Уговори и Конвенција моћи ће се објавити или другим државама саопштити само по претходном споразуму обеју Уговорница и то заједнички и једновремено. Исто тако само по претходном споразуму моћи ће се ма која друга држава примити у савез.“
ДСПКС 1903–1914. књ. V, св. 1, од 1/14. јануар до 14/27. јула 1912. године, док. бр. 168, стр. 375-376. Види још: *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996: dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, T. 1, (1876-1918)*, прир. М. Стојковић, Београд 1998, 285-286.

²⁵⁰⁰ Skoko Savo, *Stvaranje i raspad Balkanskog saveza 1912-1913*, u: *Jugoslovenskobugarski odnosi u XX veku*, knj. 2, urednik Živko Avramovski, Београд 1982.

²⁵⁰¹ *ДСПКС 1903–1914. књ. V, св. 1, од 1/14. јануар до 14/27. јула 1912. године*, док. бр. 328, стр. 573-577

²⁵⁰² *ДСПКС 1903–1914. књ. V, св. 1, од 1/14. јануар до 14/27. јула 1912. године*, стр. 577, ф. н. 88; Владимир Торковић, *Историја Срба*, треће издање, Београд 1995, 707.

разграничење у Македонији није ни поменуто.²⁵⁰³ Последње балканске споразуме о савезу потписала је закључила је Црна Гора, најпре са Бугарском (усмени споразум) а онда и са Србијом потписивањем војног и политичког споразума у Луцерну 14/27. септембра 1912. године.²⁵⁰⁴ Тако су постављени темељи балканском савезу који је требао да одлучи судбину турских посела у Европи. Балканске државе спојила је заједничка опасност од Турског Царства и мешања европских сила.

Штампање листа "Вардар"

„Вардар: лист за политику, привреду и књижевност“ излазио је у Скопљу у периоду од 1. септембра 1908. до октобра 1912. године и од 14. јануара до 11. фебруара 1914. године.²⁵⁰⁵ Власник и одговорни уредник био је Давид Димитријевић. Штампан је у Српској штампарији „Вардар“ Давида Димитријевића.²⁵⁰⁶ У почетку је штампан сваке

²⁵⁰³ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа (1804-1914)*, 187.

²⁵⁰⁴ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа (1804-1914)*, 187; В. Ђоровић, *Историја Срба*, треће издање, Београд 1995, 706-707.

²⁵⁰⁵ Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, 300; Милица Кисић, *Библиографија српске штампе у Македонији 1908-1941*, Вардарски зборник (Београд), 1999, бр. 1, 249-250.

²⁵⁰⁶ Давид Димитријевић (1874-1929), учитељ и национални радник, родом из Гњилана, био је власник Прве српске штампарије Вардар у Скопљу. Штампарија је основана 1908. године, радила је до рата 1915, а поново обновљена 1918. године. у ортаклуку са Велимиром Прелићем, Давид оснива књижару и велико стовариште канцеларијског материјала која је носила назив Вардар, исто као и штампарија. У штампарији Вардар Давида Димитријевића, штампано је од 1908. до 1922. године, преко 50 наслова књига, брошура, листова и часописа. Ова је штампарија, у времену од 1908. до 1915. и 1918. до 1922. године, била једна од најпродуктивнијих у Скопљу. Поред осталих у њој су штампане ове књиге и брошуре: „Српска демократска лига у Отоманској царевини: Манифест-Записник-Организација“, Скопље, 1908; „Основа правила о српским народним школама у Отоманској царевини“, Скопље 1909, „Нацрт уговора за стварање командитног друштва на акције“, Скопље, 1909; „Општинска уредба за црквено-школске општине Рашко-призренске епархије“, Скопље, 1909; „Од Адрије до Црнога Дрима“ - превод / Карл Штајнмец/ – Скопље: [б. и.], 1910 [1911]; „Кратки основи психологије логике и педагогике“ /по разним писцима удесио поглавито за учитеље Светислав М. Максимовић/, Скопље: Књижара Димитријевића и Прелића, 1911; „Ословник Просвете просветног и привредно – економског друштва Срба у Отоманској империји“, Скопље: [Просвета], 1911; „Упутство за изучавање сеоске привреде у селу, у кази, у Вилајету“, Скопље, [б. и.], 1911; „Пастирска посланица митрополита Вићентија Хилендарца“, Скопље, [б. и.], 1912; „Уредба о уређењу ослобођених крајева“, Скопље, [б. и.], 1912; „Ускршња посланица архијепскопа и митрополита скопљанског Вићентија Хилендарца“, Скопље, [б. и.], 1913; „Извештај за школску 1913–1914. годину“, Велес, 1914; „Правила Друштва за проучавање ослобођених српских области“, Скопље, 1914; „Ускршња посланица архијепскопа и митрополита скопског и егзарха Доње Мизије Вићентија Хилендарца, 1914; „Село у новим крајевима“, /Моравац/, 1914; „Женомрзац“, /Милош Перовић, Скопље, 1914. и низ других. У истој штампарији публикована су и периодична издања поменимо нека од њих: Вардар: лист за политику, привреду и књижевност, (1908-1914); Законитост: лист за политику, привреду и књижевност, (1910); Српска школа:

недеље, а затим два пута седмично, четвртком и недељом; па онда три пута седмично, уторком, четвртком и суботом; и на крају сваки дан сем недеље и празника. Иницијатива за покретање листа „Вардар” потекла је од тадашњег српског конзула Живојина Балугџића, који је заједно са својим истомишљеницима и месним интелектуалцима одредио и његов правац и оријентацију. Назив листа „Вардар“ страховито је сметао Бугарима, јер су у имену видели српске националне аспирације. Лист „Вардар” је имао упоредни наслов штампан на турском језику. Главну реч водио је Живојин Булугџић а сарађивали су: Богдан Раденковић, Антоније Тодоровић, Петар Кочић, Драгољуб Илић, Љуба Васиљевић, Јован М. Јовановић, Јован Ћирковић, Давид Димитријевић и Стојан Дамњановић. Лист је постао орган Српске националне организације у Старој Србији и Македонији. И поред тога што је међу сарадницима „Вардара” долазило до сукоба између присталица конзула или `дошљака` и представника месних школованих људи који су били у то време стигли на јавну позорницу, овај лист је први у јавности подигао глас у одбрани српског становништва у Турској царевини,²⁵⁰⁷ штитио његове интересе, политичка и грађанска права, критиковао корупцију и безакоње власти, будио и развијао националну свест, бранио верске интересе, културне тековине, националне традиције, и истицао проблеме социјалног и економског живота у овим крајевима. Због такве уређивачке концепције, 7. јуна 1910. године уследила је његова прва забрана од стране преког суда у Приштини. „Дојучерашњи горски вуци и хајдуци остависмо пушке и латисмо се новинарског пера да се њиме боримо за своју нацију. Али оно што у шумама и у опште у револуционарном раду нашем беше главно, срце, то не положисмо и то срце поче кроз ступце „Вардара“ да говори. И са свим разумљиво почесмо да прелазимо

лист за унапређивање наставе и школског живота, (1910); Глас народа, (1912); Најновији телеграми, (1913); Нова Србија, (1913); Српски југ, (1914-1915); Демократ, (1919) и други.

²⁵⁰⁷Лист „Вардар“ није подизао свој глас у јавности само ради одбране српског становништва у Турској, већ је то чинио и када је требало заштитит Србе у Босни и Херцеговини од аустроугарске власти. „После анексије Босне и Херцеговине Турци су почели силно мрзети Аустрију. Ми пак Срби, и ако и сами нисмо слободни, већ турски поданици, не заборављамо општесрпску идеју и почнемо да преко „Вардара“ нападамо Аустрију. То је Турцима конвенирало. Из Министарства Иностраних Дела у Београду поручено нам је да свима читаоницама српским, вероисповедним народним школама, шаљемо лист, без обзира да ли ће нам претплату слати. Аустрија нам забрани улаз „Вардара“ у Аустроугарску. Ми на то одговоримо на тај начин што у штампарији кад завршимо штампање листа за Србију и Турску из слога извадимо главу, и убацимо главу не са насловом „Вардар“, већ другим насловом. Кад нам и тај „нови лист“ забране Аустријске власти, ми опет променимо друго име. Понеки пут из главе листа избацимо „Скопље“ и метнемо друго место. Често смо слали бројеве за Аустрију не турском поштом, него гаваз конзулата однесе цео пакет бројева за Аустроугарску и преда са поште србијанске из Ристовца или Врања“ записао је Антоније Тодоровић у својим мемоарима. Види: Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, стр. 300.

границу допуштенога исто онако као што смо без ичијег допуштења прелазили границе. И наравно дође нам из Цариграда забрана листа. Ми се нимало не збунимо,“ пише у својим мемоарима Антоније Тодоровић.²⁵⁰⁸ На основу закона о штампи Срби у Македонији су написали преставку турским властима да покрећу лист „Законитост“. Наместо „Вардара“ почео је да излази лист „Законитост“ са истим политичким опредељењем. Српски конзул у Скопљу Живојин Балугџић и власник и одговорни уредник „Вардара“ Давид Димитријевић протествовали су код вође Младотурске револуције Енвер-паше (до сусрета је дошло у специјалном вагону на железничкој станици у Скопљу којим се Енвер-паша враћао из Косовске Митровице за Цариград) због забране листа и захтевали да се та забрана укине. На овај протест Енвер-паша им је одговорио: „Ако ми дате реч да ћете тај тон писања мало разблажити, скинуће се забрана.“ Тако је лист наставио да излази до октобра 1912. године и штампано је укупно 127 бројева.²⁵⁰⁹ Прекид излажења листа „Вардар“ уследио је и за време рата 1913. године. Уместо њега од 1. септембра 1913. године покренут је весник „Нова Србија“ који је излазио до јула 1914. године. Лист „Вардар“ је опет обновљен 14. јануара 1914. године као дневни лист под власништвом Штампариие „Вардар“ Давида Димитријевића и уредништвом Николе Дивљаковића, учитеља и националног радника, родом из Гњилана и Стојана М. Дамњановића. Директор листа био је Драгољуб Илић. До 11. фебруара 1914. године, када је лист поново укинут, штампано је 23 броја. Међутим овај други „Вардар“ разликовао се од свога претходника. Уместо критике турске власти и насиља које је вршено у овим крајевима, окренуо се оштрој критици власти у Београду. То се није допало официјелној српској власти, па је убрзо дошло до обуставе листа.²⁵¹⁰

²⁵⁰⁸Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, стр. 298-299.

²⁵⁰⁹Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, стр. 300. „Последњи број изашао је у очи дана објаве рата. Уводни чланак му је био о мутним облацима над Балканом и о коси смрти која прети балканским народима, али се на крају завршавао, да пред историјом носи одговорност онај који је ствари дотле довео. Сем тога, била је у листу приповетка Алфонза Додеа, „Мали Шпијун“, као поука нашем народу да се чува да буде за време рата шпијун турски“ наводи Антоније Тодоровић. Види: Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, стр. 300.

²⁵¹⁰Милица Кисић, *Библиографија српске штампе у Македонији 1908-1941*, Вардарски зборник (Београд), 1999, бр. 1, 249-250. Боривоје Недић, Прилози за историју штампе у Јужној Србији, Јужни преглед (Скопље), март 1930, 141-143.

Поред „Вардара“ крајем прве деценије XX века у Скопљу излазе три листа на српском језику: „Законитост“,²⁵¹¹ „Српска школа“,²⁵¹² „Глас народа“²⁵¹³ и „Социјалистичка зора“.²⁵¹⁴ који су пажљиво пратили живот у Старој Србији и Македонији, збивања у

²⁵¹¹Законитост: лист за политику, привреду и књижевност. Власник је био Димитрије Давидовић а одговорни уредник Димитрије Хаџи Зафировић. Покренут је наместо забрањеног Вардара и наставио је његову политичку оријентацију. Лист „Законитост“ је имао упоредни наслов штампан на турском језику. Излазио је два пута седмично и то четвртом и недељом у периоду од 20. јуна до 30. децембра 1910. године и укупно је штампано 56 бројева. Штампан је у Првој српској штампарији Давид Димитријевић. Петар Митропан, Прилози за историју штампе у Старој Србији и Македонији: 1871-1912, Скопље, 1933, стр. 52-62; Милица Кисић, *Библиографија српске штампе у Македонији 1908-1941*, Вардарски зборник (Београд), 1999, бр. 1, 250; Боровоје Недић, Прилози за историју штампе у Јужној Србији, Јужни преглед (Скопље), март 1930, 141; Лист „Законитост“, Скопље бр. 43 од 14. XI 1910.

²⁵¹²Српска школа: лист за унапређивање наставе и школског живота. Власник и главни уредник био је Давид Димитријевић. Излазио је сваког 15. у месецу у току школске године, и то први број 15. фебруара а последњи двоброј 9-10. са извесним закашњењем 30. децембра 1910. године. Педагошки часопис почео је да излази услед ненамирених трошкова претплате. Штампан је у Првој српској штампарији Давид Димитријевић. П. Митропан, Прилози за историју штампе у Старој Србији и Македонији: 1871-1912, Скопље, 1933, стр. 52-62; М. Кисић, *Библиографија српске штампе у Македонији 1908-1941*, Вардарски зборник (Београд), 1999, бр. 1, 250; Б. Недић, Прилози за историју штампе у Јужној Србији, Јужни преглед (Скопље), март 1930, 141-143.

²⁵¹³Глас народа, лист који је 1912. године у Скопљу покренуо Арсеније Ј. Здравковић, правник, родом из Пећи, који је био његов одговорни уредник и власник. Лист је излазио два пута недељно, а главни уредници били су Милан Чемериќић и Глиша Елезовић. Његови сарадници били су многи просветни и јавни радници: Марко Цемовић, Пера Иванишевић, Трајан Живковић, Стојан Зафировић, Риста Огњановић, Ђорђе Денковић, Јован Алексић, Тома Павловић, Никола Настић, Јован Довезенски, Св. Борисављевић, А. Павићевић, Доксим Михаиловић и други. Излазио је два пута недељно у периоду од 9. марта до 9. септембра 1912. године и укупно је штампано 49 бојева. Глас народа је био слободоуман орган отоманских Срба. Програмска оријентација листа огледа се у демократском, опозиционом, али и борбеном духу, као општем протесту против неразумног растурања и срозавања моралног духа српског народа, а за слободан и самосталан развој у политичком, друштвеном, културном и просветном погледу. У уводном чланку првог броја наведено је да је разлог његовог покретања „израз општег протеста што се народне тековине неразумно растурају, што се народни послови неспособношћу и каприсима старешина систематски упропашћују, што се његова бића морално разарају и неспособљавају за напредак.“ Стога је лист био изразито опозициони према турској власти и према влади у Београду. Често је водио оштре полемике са „Вардаром“. Посебну пажњу посвећивао је политичкој ситуацији у Турској и албанском питању. Драгоцен је извор за историју духовног развика и борбе српског народа у јужној Србији. *Глас народа*, Скопље 9. март 1912, бр. 1; П. Митропан, Прилози за историју штампе у Старој Србији и Македонији: 1871-1912, Скопље, 1933, 52-62; М. Кисић, *Библиографија српске штампе у Македонији 1908-1941*, Вардарски зборник (Београд), 1999, бр. 1, 250; Б. Недић, Прилози за историју штампе у Јужној Србији, Јужни преглед (Скопље), март 1930, 141-143.

²⁵¹⁴Социјалистичка зора: орган социјалиста у Старој Србији и Македонији. Био је први социјалистички лист у Македонији у брби за радничку солидарност, против верске и националне искључивости. Критички је писао о актуелним друштвено-политичким проблемима Македоније и Старе Србије у време отоманске власти. До краја јула 1911. године лист је штампан у Београду у Штампарији Саве Раденковића. Београдско издање потписивао је Петар Јовановић. Од августа лист се штампа у штампарији Братство Халила Тазима у Скопљу. Власник и одговорни уредник био је Душан Цекић а уредник Петар Георгијев. Поред њих у редакцији су били још и Михаило Цокон, Стојан Дивлев, Драгутин Тасић, Излазио је два пута месечно у периоду од 1. октобра 1910. до 6. септембра 1912. године и укупно је штампано 39. бројева. Обновљен је 1. фебруара 1920. године. За време припрема за општинске и парламентарне изборе од 16. августа прерастао је у дневни лист. Забрањен је Обзномом после укупно 130 бројева. П. Митропан, *Прилози за историју штампе*

Цариграду и односе са суседним државама, у првом реду Турском, Грчком и Бугарском. Негде у исто време својим извештајима из Старе Србије и Македоније јављају се Глигорије – Глиша Елезовић, Вучитрнац и Милан Чемериќић, Призренац.²⁵¹⁵

Правила о српским народним школама у Отоманској царевини (1909)

Још 1902. године био је припремљен „Нацрт Правилника о дужностима учитеља“ када је и дат на јавну дискусију. Овај нацрт представља претечу акта „Осовна правила о српским народним школама у Отоманској царевини,“ који је објављен 1909. године.²⁵¹⁶ На доношење Правила утицале су знатно повољније прилике и жеља да се омогући даљи развој унутрашњег живота у школама и да се оне учине још значајнијим фактором националне еманципације. Правила су се односила на српске школе у Турској и њима су замењени правилници који су до тада постојали за сваку епархију посебно. Правила нису донела нека потпуно нова решења, већ су углавном прихватила решења која су доста широко примењивана у наставној пракси и која су издржала и оправдала своју примену.

У првом члану првог поглавља које носи наслов „Задатак народних школа“ пише да је њихов задатак „да васпитавају децу у народном духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвету и писменост у народу“. У другом члану стоји

у *Старој Србији и Македонији: 1871-1912*, Скопље, 1933, 52-62; М. Кисић, *Библиографија српске штампе у Македонији 1908-1941*, Вардарски зборник (Београд), 1999, бр. 1, 250; Б. Недић, Прилози за историју штампе у Јужној Србији, Јужни преглед (Скопље), март 1930, 141-143.

²⁵¹⁵О Милану Чемериќићу, поред осталих, пише Милован Ј. Богавац: Био је дописник из Турске, београдског листа Политика (до ослобођења 1912. године) и великог московског листа Руское слово (од 1909. до 1914. године) из Атине, Солуна, Цетиња и других градова из Јужне Србије и са Балкана. У Првом балканском рату био је ратни дописник са Цетиња и из штабова српске војске када је избила на Јадранско море (Љеш, Скадар, Драч...), а у Другом балканском рату извештавао је из српске Врховне команде у Скопљу. У Женеви је уређивао Bulletin de presse Serbe и бавио се одбраном наших националних интереса у инострану, поглавито швајцарској штампи, а зна се да је имао и пре 1918. отворене све ступце великих европских листова од Temps`а до Новоје времја. После тога био је стављен на располагање Југословенском одбору и до августа 1919., када се вратио у отаџбину, уређивао је у Женеви и Паризу Buletin Yougoslave. За време боравка у Швајцарској и Француској бавио се превођењем са српског на француски и обратно и написао неколико значајних радова. П. Митропан, *Прилози за историју штампе у Старој Србији и Македонији: 1871-1912*, Скопље, 1933, стр. 52-62; М. Кисић, *Библиографија српске штампе у Македонији 1908-1941*, Вардарски зборник (Београд), 1999, бр. 1, 249-281; Б. Недић, Прилози за историју штампе у Јужној Србији, Јужни преглед (Скопље), март 1930, 141-143.

²⁵¹⁶„Осовна правила о српским народним школама у Отоманској царевини“ штампана су у Скопљу 1909. године у штампарији „Вардар“ Д. Димитријевића. Ова Правила су се односила на све школе у Турској и њима су замењени правилници који су до тада постојали за сваку епархију посебно.

„Народне се школе деле на забавишта и основне школе“. У трећем члану пише да „учење у основној школи траје 6 година од којих су четири прве године обавезне а пети и шести разред чине вишу или продужну основну школу и отвараће се према месним приликама. Виша основна школа не може се сматрати ни у колико као који од гимназијских разреда. У местима где се не би могли отворити пети и шести разред установиће се зимски, празнични и вечерњи курсеви“. И према одредбама ових Правила формирају се као посебне мушке, женске и мешовите основне школе, што је и до тада био случај.²⁵¹⁷

Основним правилима о српским школама у Отоманској империји, која су донета 1909. године утврђена је и норма да учитељ може да ради са четири разреда када број ученика у сва четири разреда није већи од 60. Ако је број ученика већи од 60, онда се формирају комбинована одељења (I и II разред једно одељење а III и IV разред друго одељење), с тим да одељење састављено од I и II разреда не може имати више од 50 ученика, а одељење састављено од III и IV разреда не може имати више од 40 ученика.²⁵¹⁸

Међутим, постоји посебна одредба о условима за отварање школа, којом се предвиђа да се школа може отворити само ако у месту постоји најмање 20 ученика. Само врховна просветна власт је могла да прави изузетке.²⁵¹⁹

У члану 18. Основних правила о српским школама у Отоманској империји пише да школу подиже црквено-школска општина и снабдева је школским намештајем, училима и другим материјалним средствима. Општина има још и следеће дужности: обезбеђује земљиште за школе и баште, одржава школске зграде према „хигијенским и педагошким правилима“, обебеђује огрев за школу и по могућности за учитеље и остало школско

²⁵¹⁷ Не наводи се колико траје забавиште већ само указује на њихов задатак „да путем пријатне забаве припреме децу за учење у основној школи. Изричито се каже да се забавиште не може комбиновати са појединим разредима основне школе и да у забавиштима мушка и женска деца бораве заједно. Видети: „Основна правила о српским народним школама у Отоманској царевини“, Скопље 1909.

²⁵¹⁸ Основна правила о српским школама у Отоманској империји, Скопље 1909; Јагош Ђилас, Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године, Приштина 1969, 211.

²⁵¹⁹ Помињање „врховна просветна власт“ или само „просветна власт“ у овим Основним правилима представља новину у односу на ранији период. Обзиром да су општине (српске) биле основни носиоци јавних просветних функција тиме се и правно признају црквено-школски органи као просветна власт.

особље, плаћа школско особље,²⁵²⁰ рукује школским касом, имањем и фондовима, стара се о похађању ученика, помаже учитељима у свим школским пословима, и тд.²⁵²¹

У поглављу о настави стоји да оно „Шта се све учи у основној школи прописано је наставним планом и програмом“, као и то да наставни план и програм прописује и измењује „врховна просветна власт“.²⁵²²

Поглавље о ученицима, између осталог, прописује рокове њиховог уписа у школу и одређивање успеха на крају школске године. У први разред уписивани су ученици између 6 и 12 година. Одређено је да се упис ученика у свим школама врши до 15. августа, да школска година у градским основним школама траје од 1. септембра до 15. јула а у сеоским од 15. септембра па до испита на крају школске године. Школе нису радиле о божићним и ускршим празницима, недељом и четвртком после подне. У доба сезонских пољских радова управа школе могла је да ослободи ученика од похађања школе највише до седам дана. И овим Правилима одређено је да успех ученика цени школски надзорник споразумно са учитељем и то на основу успеха из свих предмета, способности и марљивости. Ученици су оцењивани оценама од 1 до 5. оцене 1 (рђав) и 2 (слаб) биле су негативне. Владање је оцењивано оценама: примерно, добро и лоше. На крају школске године је предвиђен свечани испит, којом приликом су награђивани најбољи ученици. Слаби ученици су понављали разред. Сведочанства су додељивана по завршеном IV односно VI разреду основне школе. Ванредно (приватно) полагање испита обаљало се на крају текуће и на почетку следеће школске године.²⁵²³

И вођење школске администрације регулисано је Основним правилима на јединствен начин за све српске основне школе у Турској царевини. Поред књига за

²⁵²⁰ Плате просветних радника су још знатно раније обезбеђиване из фондова при црквено-школским општинама и при митрополијама. Српска влада је већ од шездесетих година 19. века слала помоћ школама. Помоћ се стално повећавала па је осамдесетих година достигла половину укупних расхода за тадашње школе, а већ од почетка 20. века из Србије се добијао највећи део средстава намењен за плате и за друге школске потребе.

²⁵²¹ *Основна правила о српским школама у Отоманској империји*, Скопље 1909; Црквено-школске општине нису могле да одговоре свим овим обавезама па су многе зграде почеле да пропадају. Сиромашне општине су добијале помоћ за школске потребе од „просветних, народних или црквених фондова“.

²⁵²² Овим је први пут предвиђен централизован начин доношења наставних планова и програм. Сви наставни планови и програми који су рађени у периоду од деведесетих година до 1906. године рађени су од стране Главних просветних одбора митрополија.

²⁵²³ *Основна правила о српским школама у Отоманској империји*, Скопље 1909, (чл. 18. и 19).

финансијско пословање правилником је прописано да свака школа има и друге обрасце школске документације: уписницу, књигу оцена, изостанака и казни ученика, књигу забележака о особеностима ученика,²⁵²⁴ дневник рада, деловодни протокол, инвентар ствари и учила и списак књига у књижници. Прописани су и обрасци за преводнице и сведочанства ученика. Према томе, школе су у оно време биле обавезне да воде основну школску и педагошку документацију. Из сачуваних школских уписница у неколико школа може се закључити да су управитељи школа и разредни учитељи уредно обављали овај задатак.²⁵²⁵

У поглављу „О учитељима“ наведене су дужности и обавезе основних школа. Посебно је наглашена обавеза да се учитељи понашају у служби и ван ње „како то доликује образованим људима и њиховом позиву“. Поред управитеља, и надзорник оцењује рад учитеља. За неизвршење одређених обавеза предвиђене су одређене санкције према њима. Члан 29. Основних правила прописује да се владање учитеља и учитељица и њихов рад оцењују оценом: одличан, похвалан и неповољан. (Пре доношења ових правила градација оцена којима су надзорници оцењивали учитеље била је: одличан, врло добар, добар, слаб). Година у којој је учитељ добио оцену „неповољан“ није се рачунала за повишицу. Учитељ се могао жалити само за оцену „неповољан“ и то „врховној просветној власти“ преко свога управитеља у року од 15 дана. Учитељи су могли бити кажњени: опоменом, укором, губитком плате до 5 дана па до премештања у друго место, ако добије два пута неповољну оцену рада (чл. 33). У том случају не добија накнаду за селидбене трошкове.²⁵²⁶

²⁵²⁴ Забелешке о особеностима ученика подељене у две групе: прва група, домаће прилике ученика (број чланова породице, број деце, женске и мушке, имовно стање родитеља, однос родитеља према школовању деце и оцена домаћег васпитања). За другу групу, телесне особине ученика, понуђене су следеће варијанте: (здрав, телесних недостатака нема, чула су добро развијена, нема гласа за певање и др.). За умне (психичке) особине које су се посебно регистровале дате су следеће варијанте: бистар и осетљив; чешће пута не пази, али кад буде прозват одмах се снаје и одговори на питање; радознао је; оно што зна уме лепо да искаже. И за моралне особине наведене су варијанте: лукав, хоће да превари и украде, осетљив, казне на њега мало утичу, неуредан, свађалица и задиркивало.

²⁵²⁵ Јагош Ђилас, *Српске школе...*, 275.

²⁵²⁶ *Основна правила о српским школама у Отоманској империји*, Скопље 1909.

Основним правилима из 1909. године разрађен је систем управљања српским школама у Турској царевини. Хијерархија просветних управних органа изгледала је овако: Врховни просветни орган при Патријаршији, Епархијски просветни обласни одбор, надзорништво, управитељ школе. Све основне школе се деле на школске реоне. Епархијски просветни обласни одбор одређује школске реоне и школу као средиште школског реона. Управитељ средишне школе у исто време је управитељ свих школа које припадају њеном реону. Предвиђено је да се за управитеља средишне школе по могућности постављају наставници са факултетском спремом. Управитељи школа у реону имали су своје помоћнике. Ови управитељи су могли бити ослобођени наставног рада ако то обим посла и локалне прилике захтевају. Сви учитељи једне одвојене школе чине Учитељско веће, чији је председник био управитељ школе или његов помоћник. Основним правилима су прецизиране обавезе и дужности Учитељског већа (стара се „о правилном поступању при предавању и одржавању везе и јединства кроз све разреде; споразумева се о подједнаком поступању свих наставника у погледу васпитања деце, и потребног поретка у школи и ван ње; брине о школским екскурзијама, свечаностима, забавама; предлаже набавку наставних средстава, распоређује уџбенике; одржава састанке „ради договора о васпитању деце“ и др.). И управитељ школе је овим Основним правилима добио сасвим конкретне дужности у управљању школом, надзору „над наставом, васпитањем и поретком“ у школи и административне обавезе. Управитељ је у тој функцији био подређен вишим просветним властима.

Основним правилима су, такође, прецизиране дужности просветних надзорника. За надзорника је могао бити постављен само професор педагошке струке, или кад ових није било учитељ са вишегодишњим искуством који се истицао својим радом у школи. Сви надзорници српских школа у Турској сачињавали су Надзорнички савет, који се састајао по позиву Врховне просветне власти. Овај савет је разматрао наставне планове и програме за основне школе, уџбенике, програме стручног усавршавања учитеља и остала питања од значаја за унапређивање образовања и просвете у народу.

О школским одборима, њиховој улози и месту у систему управљања у Основним правилима се само се узгредно говори. Тако од 1909. до 1912. године није било посебних школских одбора, одвојених од цркве. Поставља се питање зашто је црквено-школска власт запоставила оснивање школских одбора и зашто су конзулати били пасивни по овом

питању? Веома мало се говори о односу школа и државних органа. Само се на једном месту државни органи помињу и то у одредбама о дужностима реонског управитеља. Реонски управитељ уводи наставнике у дужност, саопштава им наредбе школских и државних власти и стара се о њиховом извршењу.

Крајем XIX века тражени су нови облици управљања у српским школама у Старој Србији и Македонији. То су захтевали, како положај и потребе српских школа у Турској, тако и учитељи који су долазили из Србије, Војводине и других крајева. Задатак школских одбора био је да се старају о општим и материјалним приликама у школи: да оснивају школске фондове, да се брину о издржавању школа, да буду иницијатори оправке старих и подизања нових школских зграда, да се старају о сиромашним ученицима и да оснивају школске књижнице. Из Упутстава за школске надзорнике рашко-призренске епархије види се да је учитељ био дужан да обави испите у присуству чланова школског одбора. Међутим, оснивање школских одбора убрзо је било запостављено. Црквено-школска власт се плашила да ће школски одбори одузети црквено-школским одборима неке компетенције и на тај начин утицати на удаљавање школе од цркве. Српски конзулати у Скопљу, Битољу и Солуну спроводећи национално-политички план Србије у овој области учествовали су у решавању свих важних школских питања као што су: издржавање школа, размештај учитеља и постављање рејонских управитеља и школских надзорника. Свој утицај на рад у школама конзулати су спроводили преко црквено-школских одбора, реонских управитеља и школских надзорника тако да и они нису били много заинтересовани за школске одборе као нове органе у школи. Такође и влада Србије је фаворизовала оснивања и јачања црквено-школских одбора. Школски одбори почетком XX века ни у школама у Србији нису много развили своју активност да би на основу тог рада стекло неко искуство.

Доношењем Основних правила о српским народним школама у Отоманској империји 1909. године било је регулисано да управу и надзор над радом школа врши врховна просветна власт преко Епархијског просветног одбора, школских надзорника и рејонских управитеља.²⁵²⁷ Овим правилима предвиђено је да ради издржавања школа и друге њихове потребе црквено-школске општине имају одвојену благајну у коју су

²⁵²⁷ *Основна правила о српским народним школама у Отоманској империји, Скопље 1909, члан 34.*

улазила следећа средства: средства која је давала општина, приход од школског имања, добровољни прилози и помоћ из фондова.²⁵²⁸ Рејонски управитељи су састављали школске буџете, које су после формирања епархијских управа достаљали њима на одобрење. Правилима су биле прописане и књиге за финансијско пословање школа, које су школе биле обавезне да воде.

Преуређењем манастирских школа у световне и формирањем нових световних школа од стране црквено-школских општина, које се по својим основним ознакама нису разликовале од малих школа у Србији, изграђена је основа новог школства код Срба у Македонији.²⁵²⁹

Прослава Светога Саве у српским школама

Подизање националне свести и чување традиција били су приоритетни задаци српских школа у Старој Србији и Македонији. За остваривање тих задатака од посебне је важности била и прослава Светога Саве у школама.²⁵³⁰ Светосавски култ је био развијен у српским областима које су биле под Турском Царвином и Аустро–Угарском Монархијом. Оснивањем Друштва Светога Саве 1886. године пружена је нада Србима у неослобођеним крајевима и створена веза у спајању националних осећања и стварању духовног јединства и припадности разједињеном српском народу.

У јужним областима, Старој Србији и Македонији, у којима је живео српски народ, пре српско–турскога рата 1876–78. године, Свети Сава као школски патрон прослављао се у више градова.²⁵³¹ У Тетову се Свети Сава као школски патрон славио још 1862. године и

²⁵²⁸ *Основна правила о српским народним школама у Отманској империји*, Скопље 1909, члан 14.

²⁵²⁹ Лист "Законитост", Скопље бр. 43 од 14. XI 1910; Јагош Ђилас, *Српске школе ...*, Приштина 1969, 193–194.

²⁵³⁰ По наређењу књаза Милоша Обреновића од 1823. године 14/27. јануара, у свим српским школама прослављао се просветитељ Свети Сава. Од 1827. године тај дан се, такође по наређењу књаза Милоша, обележава као државни празник Кнежевине Србије. Милош је запретио глобом, затвором и телесном казном онима који на тај дан не долазе у цркву и не затварају своје дућане. Кнез Михаило Обреновић је законом од 26. јануара 1841. године прописао да се обавезно сваке године Дан Светога Саве прославља као слава свих школа у Србији. Тако се, поред Крсне славе, Божића и Ускрса, у Србији свечано прослављао и Дан Светога Саве.

²⁵³¹ Јован Хаџи Васиљевић, *Свети Сава*, Вардар, за 1936, год. XXIV, Београд, 1935, 130–142; Милојко В. Веселиновић, *Свети Сава. Школски заштитник у Срба*, Братство (Београд), 1908, бр. 12–13, стр. 21–133.

тада се јавно певала химна „Ускликнимо с љубављу“.²⁵³² У Скопљу, Гњилану, Призрену, Приштини, Врању и Нишу се празновало док су радиле српске школе. Школе у овим крајевима прослављале су Светога Саву приближно онако како се он прослављао у пограничним местима слободне Србије. Служена је литургија у цркви, а учитељи нису држали наставу у школама.

Међутим, објавом рата 1876-1878. године све српске школе у Турској су затворене. И после тог рата већина српских школа у Старој Србији, нарочито у Македонији, је била затворена. Рад српским школама био је забрањен и српско се име није смело чути. Такво стање трајало је до српско–бугарског рата. Турска управна власт је негирала постојање српске народности на тлу Царевине. Таква политика одговарала је и Аустро–Угарској због Босне и Херцеговине и Русији због тежње да створи словенски Егзархат, одвојен од Цариградске патријаршије. Нажалост, уместо словенског, основан је бугарски Егзархат, чија је активност у дужем временском периоду нанела многе штете српском народу и довела до појединачних и масовних страдања Срба на подручјима Старе Србије и Македоније.

Дипломатским активностима, преко посланства у Цариграду и конзулата у Скопљу, Битољу и Солуну, Србија је успела да се у периоду од 1892–1894, посебно од 1897. године (султановим указом) створе макар минимални услови за легалан рад српских школа у Македонији. После доношења Закона о јавној настави у Турској (1893) Порта је дозволила отварање приватних школа, најпре у Скопљу и Солуну, од маја исте године и у целом македонском делу Косовског вилајета. За Битољски и Солунски вилајет дозвола је добијена тек у априлу 1897. године. Међутим, и од тада су се српске школе отваране на име мутевелије (реч арапског порекла, значи – управитељ једног вакуфа, заступник школе пред турским властима) а никако као српска народна школа. Срби нису били признати као народност, Бугари су отварали своје школе и радили под заштитом Егзархата као Булгар–милет, а Грци под окриљем Патријаршије као Урум–милет (назив за припаднике грчког народа у европској Турској). Срби у Турској који су остали под јурисдикцијом Цариградске патријаршије и после стварања Егзархије називани су патријаршистима или гркоманима, била је забрањена употреба српског народног имена.

²⁵³²З. Живковић Христић, *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе ...*, 191-193.

Светозар Томић,²⁵³³ поводом седамстоте годишњице од смрти Светога Саве, 1935. године, написао је један текст чији је наслов „Прослава Св. Саве у српским школама у време турско у Старој Србији и Македонији“,²⁵³⁴ а који садржи његова сећања на светосавске прославе у српским школама на територији Турске Царевине крајем XIX и почетком XX века. У њему се описује програм и начин прослављања овог изузетно значајног датума српске историје (27. јануар), и све важне карактеристике положаја и наметнутих животних околности српском народу, који је био потчињен не само законима турских власти, већ изложен и притисцима бугарске црквене хијерархије успостављене на овој територији.

²⁵³³Светозар Томић био је значајна личност српске научне, културне, просветне и политичке историје од краја XIX па све до средине XX века. После дипломирања на Великој школи у Београду, на Историјско–географском одсеку, 1898.године, упућен је за професора у Скопље да предаје у српској мушкој гимназији. Ту је у школској 1904–1905.години био и њен директор. Од 1. октобра 1905. године обављао је улогу директора ниже гимназије у Битољу. Томићева културна и просветна делатност започиње још у гимназијским данима. Иницијатор је првог састанка свих српских матураната 1894. године у Београду. На Великој школи био је председник „Побратимства“ и потпредседник „Обилића“. Као професор у Скопљу био је један од оснивача ђачког друштва „Српско коло“, које је било основано 1901, истовремено у српским школама у Скопљу и Солуну. У Скопљу је Управа Друштва била изабрана 21. јануара 1901, а први председник био је Светозар Томић. Нешто касније, 1903. године, у Скопљу је основано и патриотско удружење Српска народна одбрана, а Томић је изабран за првог секретара и ту дужност је обављао до августа 1909, када је дошло до реорганизације СНО. Посебне су биле Томићеве активности у тада најпознатијој српској просветно–националној институцији, Друштву Светога Саве, где је био члан Управног одбора и Књижевног одбора и стални сарадник часописа Друштва – „Браство“.

Томић се као научник бавио географијом и етнологијом. Док је студирао, постао је сарадник Јована Цвијића, а касније и један од његових најбољих и највернијих следбеника. Користећи Цвијићева упутства за испитивање насеља и порекло становништва, начина како да проучава народне обичаје и умотворине на територијама Балкана, где су све Срби живели, Томић се највише бавио динарским племенима. Као антропогеограф, заједно са Јованом Ердељановићем, Тодором Радивојевићем, Боривојем Дробњаковићем и Петром Шобајићем, да поменемо само неке од њих, припадао је Цвијићевој „географској школи“. Користећи се теренским истраживањима, изворима и литературом, проучавао је порекло и начин постанка племена и родова, типове насеља, обичаје, начин живота и промене које су настајале у животу народа под утицајем турске владавине. Написао је неколико значајних монографија о Дробњацима, Пиви и Пивљанима (награђена је у Српској краљевској академији првом наградом из фонда Нићифора Дучића), Бањанима, Скопској Црној Гори и друге научне радове које је објављивао у „Српском етнографском зборнику“ Српске краљевске академије, Цвијићевом „Прегледу географске литературе о Балканском полуострву“, „Гласнику“ Етнографског института САН, Чупићевој „Годишњици“ и у другим публикацијама. После Другог светског рата, оснивањем Етнографског института САН, 1947, постао је његов члан и био је изабран за члана Научног савета.

Период за време Првог светског рата и послератни период, увукао је Томића у војну и политичку историју српског народа. За све то време обављао је важне војне, политичке и државне функције. Зоран Живковић Христић, *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе у Старој Србији и Македонији крајем XIX и почетком XX века*, Братство XIII (2009), 191-193.

²⁵³⁴Текст под овим насловом откуцан је на писањој машини, ћирилицом, на четири странице, са ауторовим допунама и исправкама које су наведене у фуснотама; аутор га је својеручно потписао. Рукопис се налази у заоставштини Светозара Томића (необрађена грађа), у Историјској збирци под бр.11499, Архива САНУ у Београду. Текст је у целини и са истим насловом објављен, најпе у часопису *Јужни преглед* 1936. године, а затим и у часопису *Браство* 2009. године. Видети: Светозар Томић, *Прослава Св. Саве у српским школама у време турско у Старој Србији и Македонији*, *Јужни преглед*, скопље, бр. I/1936, 11-14; З. Живковић Христић, *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе у Старој Србији и Македонији крајем XIX и почетком XX века*, *Братство XIII* (2009), 195-199.

Његова сећања конкретно се односе на светосавску прославу 1906. године, када је као директор ниже гимназије у Битољу одржао свечани говор.²⁵³⁵ Из овога говора најбоље се види како се Свети Сава прослављао по нашим школама у Турској, „како се освежавала националност код нашега народа, како се србовало и како се тешко спроводила просветна политика.“²⁵³⁶

Непризнавање српске народности и притисак са свих страна уједињавало је Србе како би одбранили и сачували своје обичаје. Крсна слава северно од Качаника прослављала се колико-толико свечано и слободно, али на југу то је било много теже и опасније. Егзархијски свештеници говорили су Србима егзархистима да је крсна слава чисто српски обичај и да они то не треба да прослављају, јер су Бугари а не Срби. Пошто велики део Срба егзархиста није хтео да напушта своју славу, коју су му и далеки преци славили, то су им свештеници допуштали да им „крсна свећа гори само док вам попа пресече колач и прелије жито“.²⁵³⁷ Но, и поред овог изричитог захтева егзархиских свештеника Срби егзархисти су „и мимо воље и наредбе својих свештеника, остављали крсне свеће да горе преко целог дана на слави. ...тако су и наши људи у Скопљу и јужно од њега славили крсно име. По селима учитељи а у варошима учитељи и наставници на дан крснога имена морали су све наше људе свечаре посетити и славу им честитати. Није се смео заборавити ни онај у најзабаченијој мали. То су нам били дани састанка, разговора и србовања. Но највећа је била наша свечаност прослављање Св. Саве у школама,“ наводи у својим сећањима Светозар Томић.²⁵³⁸

Први пут су битолски Срби свечано прославили Дан Светог Саве 1898. године. Прослава је одржана у основној мушкој школи. Учествовали су ученици основних школа, мушке и женске гимназије са свим наставницима. Ђаци основне школе песмом су дочекали своје другове из гимназије. Прославу су започели химном султану. Прота је освештао водицу са 4 свештеника и два ђакона. Ученици гимназије под руководством наставника Јоксић аотпевали су *Тебе Бога хвалим* и *Тропар Светом Сави*. Други део прославе започео је Химном Светом Сави *Ускликнимо с љубављу*. Директор Сава Јанић је

²⁵³⁵ Светозар Томић је дошао за директора ниже гимназије у Битољу 1. октобра 1905. године. *ДСПКС 1903–1914. књ. I, св. 2, (15/28. фебруар 1904 – 31. децембар 1904/13. јануар 1905)*, 980-984.

²⁵³⁶ З. Живковић Христић, *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе у Старој Србији и Македонији крајем XIX и почетком XX века*, Братство (Београд), XIII, 2009, 199.

²⁵³⁷ З. Живковић Христић, *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе ...*, 196.

²⁵³⁸ З. Живковић Христић, *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе ...*, 196-197

одржао кратку беседу о значају славе. Поново је отпевана химна султану. Ученици су декламовали песме. Гости су били послужени, након чега је музика свирала српска кола а у школи и дворишту било је пуно света. Настојник школе Михаил Хаџипоповић био је домаћин славе²⁵³⁹ и частио је учитеље ручком.²⁵⁴⁰

Светозар Томић у сећањима наводи да су светосавске прославе у школама припремане од новембра месеца. Програм прославе састојао се из два дела. Пре подне изводио се свечани део програма. „Прво би се ишло у цркву на свечану службу па из цркве цео народ са ђацима и свештеницима у одежама ишли би у школу где има свечаност да се одржи. Тамо се програм изводио према приликама. Ако су присутне турске власти (а увек су се позивале) онда се изводио одобрени програм, а ако нису онда се изводио национални програм. У овоме случају ставила би се стража испред школе да пази долази ли ко из власти.“²⁵⁴¹ Зато су припремана два програма „један чисто српско–национални а други у границама државног закона на челу са султановом химном: *Еј велики...* и овај је слат меарифату²⁵⁴² на одобрење. У првом програму су биле песме и декламације ратоборне и дражиле свет на освету Косова са нашом химном: *Боже правде...* на челу. Говори су удешавани у верском и просветном смислу, јер су ишли властима на цензуру.“²⁵⁴³

Вечерњи део прославе – игранка – било је опште народно весеље. За пре подне позивали су се на прославу виђени грађани, све власти, страни конзули, ако их је било у месту, а за увече била је општа позивница да свако дође ко може. Дошли би старци од 70 година у ћурковима и кафтанима, старице у мештанском оделу, млади људи и младе жене

²⁵³⁹ Домаћин славе спремао је жито, свећу и колач. Око ове улоге отимали су се први грађани и утркивали се ко ће боље и лепше спремити све за славу. Домаћин за наредну годину одређивао би се на сам дан Св. Саве. Пошто се колач пресече, свештеник обе половине даје домаћину, а овај новом домаћину предаје половину, пољубе се и стари домаћин честита новом домаћинство па му тада и сви присутни честитају. Дешавало се да се овом приликом међусобно измире два крвно завађена грађанина, што је било на опште задовољство свих присутних. З. Живковић Христић, *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе ...*, 197.

²⁵⁴⁰ *Цариградски гласник*, 5. фебруар 1898. Михаило Хаџипоповић је од српске владе добијао годишњу плату у износу од 1.200 динара. Александра Ж. Новаков, *Средње српске школе у Османском Царству (1878-1912)*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском Факултету у Новом Саду 2014. Интернет – приступљено 20.03. 2016., 591

²⁵⁴¹ З. Живковић Христић, *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе ...*, 197; Милојко В. Веселиновић, *Свети Сава. Школски заштитник у Срба*, Братство (Београд), 1908, бр. 12-13, стр. 121-123; Јагош Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина 1969, 168

²⁵⁴² Меарифат – просветни савет.

²⁵⁴³ З. Живковић Христић, *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе ...*, 197

са децом, момци и девојке које иначе из куће не излазе; дошло би све што може да се с места креће. Највећа просторија у школи одредила би се за играње. Ту су смештени свирачи, почевши од зурле, гоча²⁵⁴⁴ и кларинета па до циганске штрајк музике²⁵⁴⁵.

За други део програма који је представљао народно весеље Томић наводи да су „Неки пут, као Скопље²⁵⁴⁶ и друга погранична места, доводили би свираче из Србије за Св. Саву и онда, пошто се мало расположе присутне турске власти и склоне у неку побочну собу – свира се, игра и пева србастике и националнике но у самој Србији.“ О доласку певача и музичара из Србије на прославе Дана Светога Саве након тога причало би се дуже време и славила њихова вештина у извођењу народних песама и игара. „Недељама, па и месецима, причало би се после о прослави Св. Саве, о проводу, о игри и песми. Цео тон прославе био је чисто народски. И песме и декламације биране су простом народу приступачне. Па и говори на Светосавској прослави писани су језиком и стилем лаким и разумљивим.“²⁵⁴⁷

Ово аутентично сведочење активног учесника догађања, о једном периоду из живота Срба на просторима Старе Србије и Македоније, нам саопштава о националном, социјалном и верском положају српског народа под турском влашћу, о просветним приликама које су из тога произиласиле и разноврсним начинима борбе које су Срби користили у односу на турску управу, како би пронашли одговарајућа решења за одређене наметнуте социјалне, верске и националне проблеме. Та разноврсност у решавању проблема показује духовну снагу српског становништва, његову виталност и након вешевековног боравка под турском влашћу.

²⁵⁴⁴Гоч – велики бубањ који се приликом свирања постављао у усправан положај, на посебним ногарама и на коме се удар вршио бочно, само по десној опни.

²⁵⁴⁵Мали оркестар од неколико извођача, који је изводио вокалну музику, пратећи се на жичаним инструментима.

²⁵⁴⁶У Скопљу се Свети Сава почео прослављати као школски патрон од 1894, године када је био обновљен рад школа. За разлику од других места, у Тетову се Свети Сава као школски патрон славио још 1862.и тада се јавно певала химна „Ускликнимо с љубављу“. З. Живковић Христић, *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе ...*, 191-193. Милојко В. Веселиновић, *Свети Сава. Школски заштитник у Срба, Братство* (Београд), 1908, бр. 12-13, стр. 121-123.

²⁵⁴⁷З. Живковић Христић, *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе ...*, 197.

У Скопљу се Свети Сава поново почео прослављати као школски патрон од 1894. Године, када је био обновљен рад основних школа и основана гимназија.²⁵⁴⁸ Дан Светога Саве у српским школама у Скопљу свечано је прослављен и 1905. године „иако је тога дан Вардар поплавио већи део Скопља, чак и школско двориште и први спрат, то није спречило да се празнује школска слава. У школи је освештена водица и пресечен славски колач. Обред је служио архимандрит Дионисије Петровић са тројицом свештеника. Присуствовали су српски и руски конзули са породицама, аустро-угарски са драгоманом и вилајетски тумач. После обредног дела ученици су отпевали химну Светом Сави, а директор гимназије Поповић говорио је о животу и раду Светог Саве. Ученици су рецитовали песме о Светом Сави и на крају отпевали химну султану. Свештеник Јован Бурковић је, у великом усхићењу због постојања српске школе, почастіо све присутне својим материјалним средствима.“²⁵⁴⁹

Савиндан је у Скопљу свечано је прослављен и 1906. године. У Цркви Светог Спаса служио је нови митрополит Вићентије, који је у Скопље стигао 28. новембра 1905. године.²⁵⁵⁰ Прослава је настављена у згради гимназије, где је освештана водица и резан колач. Те године домаћин је била Даница Шушкаловић, ћерка лекара Шушкаловића. Сем ученика и наставника школе, било је присутно много света, сви знаменити Срби

²⁵⁴⁸3. Живковић Христић, *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе ...*, 191-193.

²⁵⁴⁹*Цариградски гласник*, 4. фебруар 1895.

²⁵⁵⁰Викентије Крцић (Василије), митрополит скопски (Ушће код Краљева, 11. II 1853 – код Урошевца, ? XI 1915). Основно образовање стекао је у манастиру Студеници, а богословију завршио у Београду. Замонашио се у манастиру Студеници 28. септембра 1873, а ђакон постао 28. децембра 1873. године. Потом је био дворски ђакон епископа Вићентија Красојевића. У чин презвитера рукоположен је 8. септембра 1875. Сабрат манастира Студенице био је 1875–1885. Чин игумана добио је 1887, а архимандрита 1894. године. Био је старешина манастира Свете Тројице (1885–1900), истовремено и старешина и игуман манастира Сретења у Овчару (1886–1900). У Хиландар га је послала српска влада 1900. са још тројицом калуђера како би покушала да реши проблеме које је манастир имао. У Хиландару је остао пет година и био саборни старац, члан управног сабора и епитроп. Васељенска патријаршија га је изабрала за митрополита скопског октобра 1905, а децембра исте године стигао је у Скопље. Обилазио је и помагао четнике, залагао се за ширење просвете и другу националну делатност. После бугарског напада на Србију (1915) повукао се у Призрен. Дошавши у призренску богословију, одлучио је да се врати у Скопље и буде са својим народом. На путу ка Скопљу заробили су га бугарски војници и спалили. (*Цариградски гласник*, 23. децембар 1905; *Цариградски гласник*, 3. јануар 1906; Јован Хаџи Васиљевић, *Скопље и његова околина*, Београд 1930, 493–494; *Споменица прославе тридесетогодишњице четничког покрета у Јужној Србији*, Скопље 1938, 30; *Историја српског народа*, VI/1, Београд 1983; Сава [Вуковић], епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац 1996; Радмила Радић, *Хиландар...*, 1998, 45; Александра Ж. Новаков, *Крцић Викентије*, Српски библиографски речник 5, Нови Сад 2011; Исти, *Средње српске школе у Османском Царству (1878-1912)*, докторска дисертација, Филозофски Факултет у Новом Саду 2014. Интернет – приступљено 20. 03. 2016., 507

Скопљанци, валија Махмуд Шефкет-паша, конзули српски Михаило Ристић, руски Бељајев, грчки Сактурас и представник аустро-угарског конзулата, али и неки Бугари, егзархисти. Тома Бурковић одржао је прикладну беседу. Отпевана је химна султану. Ученици су отпевали песме по програму. Како ни те године није било наставника певања, хор је припремио наставник Александар Марић. После подне у школској згради весеље је започело представом *Покондирена тиква*, а настављено је општенародним весељем са националним играма и песмама.²⁵⁵¹

Због нереда школска 1906/1907. година је често прекидана. Један од прекида у раду школа био од јануара до априла 1907. године. Тако да Дан Светога Саве 1907. године није званично прослављен у српским школама у Скопљу. Свети Сава је и 1907. године прослављен у отежаним околностима,²⁵⁵² у једној малој соби у интернату, где су били смештени ученици. Домаћин славе био је драгоман руског конзула Александар Буквић. Соба је била украшена ћилимима и зеленилом, гости су са свих страна долазили, упркос недостатку простора. Слављу су присуствовали: српски, руски, грчки, аустро-угарски и француски конзул, као и косовски валија Махмуд Шевкет. Упркос тескоби простора, програм је изведен по плану.²⁵⁵³

Заступник директора Обрадовић је у кратком говору изнео значај Светог Саве у просвећивању српског народа. Поједине планиране декламације биле су забрањене: „Остајте овде“, „Пећина на руднику“, „Малена сам“. То је било необично, будући да су се све те песме налазиле у збирци Ристе Огњановића, која је била дозвољена у Османском царству.²⁵⁵⁴

²⁵⁵¹Цариградски гласник, 27. јануар 1906.

²⁵⁵²У ноћи 31. новембра 1907. године подметнут је пожар у којем је запаљена нова школска зграда. Горњи спрат потпуно је био уништен, а у приземљу су остали само зидови. Материјална штета била је огромна. Истрага није детаљно спроведена, али по тадашњем општем уверењу пожар је био дело бугарске пропаганде. Ученике, који су били у самој згради, спасавао су грађани Скопља, али и старији ученици и професори, као и страни конзули који су одмах дошли у двориште гимназије. Стигао је и митрополит Вићентије Крцић. Један ученик скочио је кроз прозор да би се спасио. Један турски батаљон стигао је да гаси пожар, али без ватрогасних кола и шмркова јер их у то време у Скопљу није ни било. Сви ученици били су спасени, али су остали без одела, књига, средстава за личну хигијену. Били су размештени покућама имућнијих грађана. Изгорело је све што је у згради постојало, и инвентар и намештај. Видети: А. Ж. Новаков, *Средње српске школе у Османском Царству (1878-1912)*, 512-513..

²⁵⁵³Цариградски гласник, 25. јануар 1908.

²⁵⁵⁴АС, МИД ППО, 1908, 208, Скопље, 15. I 1908.

Прослава Савиндана 1909. године одржана је у згради мушког пансиона. Учествовале су све српске школе, а присуствовали су митрополит, заступник валије, меариф, директор гимназије, конзули Србије, Русије, Француске и Грчке. Након освећења водике и резања колача говор је одржао професор Алекса Станишић. Ђачки оркестар свирао је Хамидију. Уследиле су декламације и песме (Каћански, *Тужна Босна*, *Пред иконом Светог Саве*; Стеван Мокрањац, руковет *Из моје домовине*; Мешовити хор је певао Смешну српску игру од Јосифа Маринковића). Био је уприличен заједнички ручак и забава у хотелу „Слобода“. Игранка је трајала до после поноћи.²⁵⁵⁵

Светосавску прославу 1910. године заједнички су организовале све српске школе у дворани мушке гимназије, која је била испуњена до последњег места. Ученици су певали и вежбали гимнастику, за шта су били заслужни наставници Илић и Караклајић. На светосавско јпрослави говорио је професор Александар Марић („О унутарњем смислу светосавске прославе“). Између осталог рекао је: „Ми данас уско схваћамо просветну радњу Светог Саве кад га славимо само као патрона школе, јер његова просветна радња није исцрпена његовим заузимањем за ширење просвећености путем школе. Напротив, његова је радња била многострука, универзална и она је обухватала све правце народне радиности“. Био је присутан и митрополит.²⁵⁵⁶

Савиндан 1911. године је прослављен свечано. После литургије у цркви настављена је прослава у гимназији. Ученици су приредили представу „Ђидо“, а биле су приказане и гимнастичке игре у организацији Ристе Карљиковића. Увече је приређена забава у хотелу „Слобода“.²⁵⁵⁷

Светог Саву заједнички 1912. године су прославиле све српске школе у згради гимназије. Говор је држао професор Стеван Симић, након чега је изведен концертни део који је завршен гимнастичким играма. Поподне је било општеноародно весеље, а увече је била приређена забава у хотелу „Слобода“.

Делегација ученика и ученица са наставницима Јованом Ристићем, Петром Илићем и Рајком Караклајићем фебруара месеца посетила је Нови Сад. Учествовали су на Света

²⁵⁵⁵ АС, МИД ППО, 1909, ред 275, Скопље 20. I 1909.

²⁵⁵⁶ *Српска школа*, 1910, бр.1, 28–37, 46.

²⁵⁵⁷ *Вардар*, 16. јануар 1911.

Три јерарха упрограму манифестација Српства у етнографском и музичком смислу. Скопска гимназија је приказала *Косачку игру*, добро увежбану, коју је у средњем веку играла српска властела. Тај изведени комад код Новосађана је изазвао одушевљење.²⁵⁵⁸

Прве светосавске свечаности у Солуну одржане су 1896. године. Ова Светосавска свечаност била је добра прилика за прикупљање добровољних прилога за школу и сиромашну децу, сакупљено је 10524 гроша у злату. Издвајамо најважније: валија солунски – Хусеин паша, српски конзул – Иван Павловић, руски конзул – Иларијонов, француски конзул – Г. Дифреш, Омер паша, Скендер паша, митрополит – Атанасије, Београдска задруга за међусобно потпомагање и штедњу 450 грама злата Срби из Пријепоља послали су 207 гроша у злату. Уредништво *Трговинског гласника* послало је 412,95 гроша и њима се Одбор Срба Солуњана најлепше захваљивао зато што су се потрудили да сакупе тај новац. Највише је било прилагача Срба Призренаца (824 златна гроша), али је било приложника и из Сремских Карловаца, Сентомаша и са целог српског културног простора.²⁵⁵⁹

Једна од боље организованих прослава била је она из 1906. године, која је одржана након реновирања школске зграде и доласка нових наставника: Светозара Томића²⁵⁶⁰ и Тодора Боровњака.²⁵⁶¹ Савиндан је прослављен у присуство много света. Богослужење је одржано у Цркви Свети Сава, водоосвештање и резање колача у гимназији. Присуствовао је велики број грађана Солуна. Директор је говорио о значају прославе и поздравио је присутне. Ученици су свирали и певали под хоровођством професора Брожа. Ученици су и декламовали песме, две на српском, једну на турском и једну на француском. После подне је прослава била ђачка и народна. Професор Томић је говорио о обичајима српског народа који су својствени само Србима. Ученици су извели позоришни комад „Два

²⁵⁵⁸ АСАНУ, Пера Ж. Илић, *На народној моби*, 10705.

²⁵⁵⁹ *Цариградски гласник*, 29. фебруар 1896; *Исто*, 18. април 1896.

²⁵⁶⁰ Светозар Томић био је професор (1898–1903) и заступник директора гимназије у Скопљу (1903–1904), и Битољу (1904–1905). Професор у Солуну био је једне школске године (1905–1906). А. Ж. Новаков, *Средње српске школе у Османском Царству (1878-1912)*, 395, ф. н. 1763

²⁵⁶¹ Тодор Боровњак, професор, писац (Брезна, Горњи Милановац, око 1876–Горњи Милановац 21. XII 1963). Завршио је у Чачку седми разред гимназије, француски и српски језик на Великој школи у Београду и француски језик на Сорбони. Радио је као просветни радник у Горњем Милановцу 1924–1926, Пљевљима (1902–1905), професор у солунској гимназији био је 1905–1906, Пожаревцу 1907–1908. Видети: Татјана Пивнички Дринић, *Боровњак, Тодор*, СБР 1, Нови Сад 2004; А. Ж. Новаков, *Средње српске школе у Османском Царству (1878-1912)*, 395, ф. н. 1764

цванцика“ од Милована Глишића. Сви су били почашћени а игранка је настављена до касно у ноћ.²⁵⁶²

Исте године Гимназија „Дом науке“ свечано је прославила и Ускрс. Из Враћа су стигли гости у Солун, где су их дочекали, између осталих, директор школе Обрадовић и професори. Трећег дана Ускрса била је игранка у Заводу. Свирао је оркестар наставника Брожа.²⁵⁶³

И наредне школске 1906/1907. године управа солунске гимназије је преко *Цариградског гласника* објавила да припрема светосавску прославу. На позив директора Драгомира Обрадовића у Солун је стигло београдско Универзитетско певачко друштво „Обилић“. С њима је дошао и Љуба Јовановић, професор универзитета и потпредседник Народне скупштине.²⁵⁶⁴ После службе у цркви одржана је свечаност у гимназији, где је певао хор Обилић. Увече је била приређена прослава у хотелу „Олимпија“. Међу присутним официрама био је Кемал Ататурк. Осим српских песама, отпевана је „Хамидија“, „Мекам“, „Турска руковет“ Стевана Мокрањца.²⁵⁶⁵ Позвани су Срби Солуњани на концерт са игранком. Били су присутни конзули Русије, Грчке, Италија, представници јеврејске заједнице, као и многобројни Турци. Хоровођа је био Станислав Бинички. Приход је био намењен сиромашним ученицима. Цена улаза била је 50 гроша и 30 гроша за чланове породице. Само су позвани могли бити присутни. Програм концерта био је импресиван, поред 60 чланова Београдског друштва учествовали су и ученици и ученице гимназија. Овај концерт је подигао углед Србима.²⁵⁶⁶

Свети Сава је на веома свечани начин прослављен у Солуну и 1908. године. На позив управе гимназије у Солун је дошло „Београдско певачко друштво“ од педесет чланова са својим председником и професором Спиrom Каликом и хоровођом Стеваном Мокрањцем.²⁵⁶⁷ Госте су на железничкој станици дочекали наставници гимназије, учитељи и солунски Срби. Гимназија је на време отпочела припреме за забаву, одабрала и

²⁵⁶² *Цариградски гласник*, 27. јануар 1906.

²⁵⁶³ *Цариградски гласник*, 21. април 1906.

²⁵⁶⁴ *Цариградски гласник*, 19. јануар 1907.

²⁵⁶⁵ А. Ж. Новаков, *Средње српске школе у Османском Царству (1878-1912)*, 399

²⁵⁶⁶ АС, МИД ППО, 1907, ред 157, Солун, 15. I 1907; *Цариградски гласник*, 12. јануар 1907.

²⁵⁶⁷ Министарство иностраних дела је дало бесплатне карте до Ристовца, а турска железница дала је попуст 50%. Иначе, тај пут је финансиран из прихода са забаве. Видети. *Прво београдско друштво – 150 година*, Београд 2004, 68.

платила адекватну салу, објавила оглас у новинама, одштампала позивнице...²⁵⁶⁸ На Дан Светог Саве у цркви на литургији је певао хор Београдског певачког друштва. У лепо окићеној згради гимназије прота Стева Димитријевић је освештао водицу и пресекао колач. Заступник директора Лешњаревић одржао је поздравни говор а мешовити хор је отпевао Хамидију. Рецитовало се на српском, француском и турском језику. Други део прославе приредило је Београдско певачко друштво у позоришту код Беле Куле. Међу присутнима је било много значајних личности Солуна. Концерту су присуствовали странци који готово ништа нису знали о Србима иако су живели у њиховој непосредној близини. Веома успешан концерт трајао је до пола ноћи. После концерта је била организована акуска и игранка. Сутрадан, гости су обишли знаменитости Солуна. Посетили су и српски конзулат где их је љубазно дочекао конзул Љотић. Увече је приређен банкет. Дан после гости су отпутовали а њихова посета је оставила неизбрисив траг.²⁵⁶⁹

Гимназија „Дом науке“ у Солуну је ове школске године свечано је прославила и Ускрс 27. априла 1908. године. Тога дана на прославу Ускрса стигла је Трговачка омладина из Београда и провела пет дана у Солуну. Из Београда је стигао воз са српским путницима који су са осмехом на лицу силазили из воза, на грудима су имали српску тробојку. Дочекали су их ученици и професори Српске гимназије. Гости су обилазили Солун, били на литургији у српској цркви, где их је поздравио прота Стеван Димитријевић. Они су обишли српски конзулат, српску основну школу, сиротињски дом, Белу кулу и др. Свуда су лепо и љубазно дочекани и од стране Грка и са турске стране. Посетили су српску Домаћичку радничку школу и гимназију, где је у њихову част организован концерт и позоришна представа. Пре концерта директор Обрадовић одржао је беседу о значају њихове посете Солуну и Српској гимназији. Након концерта у школском дворишту оркестар је свирао а ученици и гости су играли коло. Гости су посетили и Хиландар на Светој Гори, друштво су им правили и неки професори гимназије.²⁵⁷⁰ У гимназији је прослављен и дан Ћирила и Методија.²⁵⁷¹

²⁵⁶⁸ АС, МИД, ППО, 1908, ред 98, Солун 6. I 1908.

²⁵⁶⁹ Цариградски гласник, 1. II 1908.

²⁵⁷⁰ Цариградски гласник, 25. април 1908.

²⁵⁷¹ Цариградски гласник, 9. мај 1908.

Србија и страначко-политике активности Срба у периоду младотурског режима

Младотурска револуција је прокламовала политичка права нетурских народа. Међутим, младотурска партија није зауставила дугогодишње друштвено-економску и политичку кризу у којој се нашло Турско царство ни кад је успоставила парламентаризам. Током 1908. године одиграли су се догађаји који ће, у 1909. години, из основа променити младотурску политику према хришћанском живљу у Турском царству. Криза младотурског режима отпочела је организованим побунама Албанаца, који су се представили као отворени непријатељи Младотурака.²⁵⁷² Нарочито тешка ситуација била је у национално мешовитим срединама Старе Србије и Македоније, у којима су се Срби као присталице Младотурака нашли на удару албанских побуњеника. Немоћ младотурака да заштите присталице Србе од албанског терора и неповратно губљење делова турске територије, подстакли су, априла 1909. године, контрареволуцију у Цариграду. Под паролом одбране шеријата и обарања Мидхат-пашиног устава побунили су се представници старе турске власти, подржавани од улеме и султана Абдул Хамида II. Међутим младотурци су ефикасно реаговали и запосели Цариград, свргнули Абдул Хамида II и 27. априла 1909. године прогласили за султана Мехмед V Решада. Спречавање контрареволуције омогућило је младотурцима да започну отоманизацију Турске. Њихова парола „Отоманско царство Отоманима“ тек тада је показала своју суштину. Младотурци нису имали за циљ демократске промене, једнакост муслимана и хришћана, већ централизацију како би се постигао јединствен национални осећај – турски, што је чињено пре свега натурањем турског језика. Њихова делатност је била знатно перфиднија од делатности старог турског режима. После само годину и по дана у Турској је донет закон којим је забрањен политички рад политичким партијама националних мањина. Тако се од почетка 1910. године на удару тог закона нашла и Српска демократска лига, која је основана августа 1908. године као политичка организација отоманских Срба.

²⁵⁷²Крајем 1908. године младотурски режим је доживео још три тешка пораза: Бугарска је, прокламацијом од 5. октобра, постала независна држава; сутрадан 6. октобра Аустро-Угарска је објавила анексију Босне и Херцеговине; Истог дана је и Крит прогласио уједињење са Грчком. Немоћ младотурака да заштите своје присталице Србе од албанског терора и неповратно губљење делова турске територије, подстакли су, априла 1909. годинеконтрареволуцију у Цариграду.

Политички заокрет младотурака и њихове мере претиле су да доведу до пасивизације организованог рада нетурских народа у Османском царству. Услед тога, већ у јесен 1910. године је нагло изгубила поверење јавности, а у следећој години дошло је до парламентарне кризе и образовања опозиционих група у Цариградском парламенту. Да не би дошло до пада режима, младотурци су, користећи уставне одредбе, 18. јануара 1912. године расписали превремене парламентарне изборе.²⁵⁷³

У новонасталим околностима српско становништво у Турској уместо забрањене српске демократске лиге оснива нову просветно културну организацију под именом „Просветно-добротворна организација отоманских Срба“.²⁵⁷⁴ Крајем јануара 1912. године Конзуларно одељење Министарства иностраних дела Србије послало је конзуларним представницима у Скопљу, Приштини, Битољу и Солуну упутство да преко тамошњих митрополија наложе свим општинама да изаберу по једног представника за варош и околину као делегате за предстојећу конференцију Срба са територије Османског царства. Изабрани представници требали су да су спремни да на позив митрополије дођу у Скопље, где ће се решавати о важним народним пословима. Министарство ће накнадно обавестити конзулате када ће упутити у Скопље изабране народне представнике.²⁵⁷⁵ Жеља српске владе је била да већина делегата на конференцији буду „људи из народа“ и зато је препоручивала „да се чиновници бирају само у оним општинама где је апсолутно немогуће наћи поузданог човека из народа“.²⁵⁷⁶ Новоформирана српска организација радила је, иако у изузетно отежаним политичким приликама, до Првог балканског рата.

²⁵⁷³ АС, МИД, ППО 1912, ред 125, пов. бр. 369 (7513), Извештај српског посланика у Цариграду-Министарству иностраних дела Србије, Цариград 17/30. XII 1911.

²⁵⁷⁴ М. Пандевски, *Политичке партије и организације во Македонија (1908-1912)*, Скопје 1965, 251-252; Драги Маликовић, Конференција отоманских Срба 1912. године у Скопљу, *Баштина* (Приштина), св. 7 (1996), 169.

²⁵⁷⁵ АС, МИД, фасц. VIII, Д-ред 125/I, ПП бр. 201, Конзуларно одељење МИДС-Конзулатима Краљевине Србије у Скопљу, Приштини, Битољу и Солуну, Београд 17/30. I 1912; Ђорђе Микић, *Однос Србије према учешћу отоманских Срба у турским парламентарним изборима (августа-септембра 1912)*, Обележја (Приштина) 3 (1976); Ђорђе Микић, *Политички крај Турског царства на Балкану и отомански Срби: насилни и необављени парламентарни избори 1912*, Бања Лука, 2013.

²⁵⁷⁶ АС, МИД, фасц. VIII, Д-ред 125/I, ПП бр. 201, Конзуларно одељење МИДС-Конзулатима у Скопљу, Приштини, Битољу и Солуну, Београд 17/30. I 1912.

По мишљењу српске владе, на конференцији је требало решити и питање оснивања црквено-школске организације Срба са седиштем у Цариграду. Као главни разлог за овакво мишљење навођено је то што су „све хришћанске организације у Турској, осим Срба“ имале такве институције у Цариграду, што се негативно одразило на политички рад међу српским становништвом у Османском царству. У недостатку сопствене црквене организације, српском становништву у Турској није преостајало ништа друго него да се чвршће политички организује, како би на тај начин што доследније могло да одговори потребама времена и учествује у решавању конкретних проблема какви су, на пример, били митрополитско питање или друга важна црквено-школска питања и политички задаци.

Српска влада је крајем јануара 1912. године донела одлуку да се у Цариграду „састави нарочити одбор коме се ставља у задатак да ступи у преговоре с меродавним турским факторима“ и да се оснује „Српска народна канцеларија“ и прописала је правилник о њеном раду и организацији. За чланове Одбора за преговоре именовани су: Темко Поповић, сенатор, др Јанићије Димитријевић, народни посланик, Јован Ћирковић и Давид Димитријевић,²⁵⁷⁷ а за чланове Српске народне канцеларије именовани су: Темко Поповић, сенатор, Сава Стојановић и др Јанићије Димитријевић, дотадашњи српски представници у турском парламенту, и Јован Ћирковић.²⁵⁷⁸ Како је Српска народна канцеларија у Цариграду требала да ради све важније послове у споразуму и по налозима српског посланика у Турској, њему је препоручено да „од Ваше стране учините све што је потребно да јој се осигура напредак и успех у раду“. Али, с обзиром да је постојала жеља да се Народна канцеларија прикаже пред турским властима као засебна установа, Министарство је препоручило и Посланству и конзулатима „да митрополије и поједине општине пошаљу народној канцеларији уредна пуномоћја којима ће је овластити да их у

²⁵⁷⁷ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 235, Председник Министарског савета и министар иностраних дела Милован Миловановић-Посланству у Цариграду, Београд 17/30. I 1912.

²⁵⁷⁸ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 231, М. Миловановић-Посланству у Цариграду, Београд 17/30. I 1912.

свима црквено-школским и другим пословима пуноважно заступа пред турским властима и Патријаршијом“.²⁵⁷⁹

У вези одржавања предстојеће конференције, председник српске владе и министар иностраних дела Милован Миловановић се 20. фебруара 1912. године обратио српском посланству у Цариграду и свим конзулаима Краљевине Србије у Турској. Овим дописом наложено је да се представници општина Срба у Турској почетком идуће недеље окупе у Скопљу, док је од посланства у Цариграду влада Србије тражила да на предстојећој конференцији узму учешћа и именовани чланови Одбора за преговоре „с меродавним турским факторима“ Темко Поповић, Јован Ћирковић и др Јанићије Димитријевић. Миловановић је од чланова Одбора тражио да ступе у преговоре с младотурским политичким факторима како би се изборили да „наша народност у Турској буде што јаче заступљена приликом нових избора“.²⁵⁸⁰ Чланови овог одбора, који је радио под надзором Министарства иностраних дела Србије, пре поласка у Скопље требали су да изјаве младотурцима да иду на конференцију, али да не верују да ће се тамо прихватити изборни споразум „ако нам се не осигура скопски посланички мандат“.²⁵⁸¹

Конференција отоманских Срба у Скопљу 1912. године имала је задатак да размотри важна питања и организационе проблеме српског народа у Османском царству у том периоду. Биле су три главне тачке дневног реда Конференције српских изасланика у Скопљу: избори у Турској (због чега је конференција и сазвана), митрополитско питање у

²⁵⁷⁹ Исто. Министарство иностраних дела Краљевине Србије обавестило је 9. маја 1912. године посланство у Цариграду да се за шефа Српске народне канцеларије у Цариграду именује Јован Ћирковић, представник организације отоманских Срба, а за секретара Риста Михаиловић, који је од оснивања канцеларије 1/14. II 1912. године вршио све послове, у недостатку других чланова Народне канцеларије који су били заузети око избора народних посланика. АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 239, МИД-Посланству у Цариграду, Београд 26. IV//9. V 1912. Зато посланик Ненадовић у личном писму начелнику Конзуларног одељења Ј. Јовановићу пита када ће канцеларија „већ једном да отпочне рад“ и од када Ристи Михаиловићу треба рачунати додатак за обављање ове функције који се исплаћује из буџета Посланства. АЈ, фонд ЈЛП, кутија 38, лист 207-208.

²⁵⁸⁰ АС, МИД, фасц. X, Д-ред 125/I, ПП бр. 602, М. Миловановић-Посланству и конзулатима у Турској, Београд 7/20. II 1912; Видети још. АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 125/I, ПП бр. 235, М. Миловановић-Посланству у Цариграду, Београд 17/30. I 1912.

²⁵⁸¹ АС, МИД, фасц. X, Д-ред 125/I, ПП бр. 602, М. Миловановић-Посланству и свим конзулатима Краљевине Србије у Турској, Београд 7/20. II 1912.

рашко-прзренској епархији и даља организација српског народа у Турској. Поред ове главне три тачке, делегати су могли да покрену и друга питања.²⁵⁸²

У вези предстојећих избора, српска влада је дала предлог да се на Конференцији српских представника у Турској заузме став по којем споразум са младотурцима није било могуће закључити ако се српској страни не осигура и скопски посланички мандат. Без добијања мандата у Скопљу, чак и да младотурци као компензацију понуде већи број посланичких места него што су до тада имали или неку другу варијанту, за Србе не може бити ни говора о њиховој изборној коалицији са младотурцима.²⁵⁸³ Председник српске владе је био изричит да од питања хоће ли Срби задржати скопски мандат „зависи у многоме и општа политика Србије према Турској“.²⁵⁸⁴ За Србе је тај мандат био од велике важности, нарочито у погледу даљих српских односа према Бугарима. Ако би такво српско залагање било узалудно, онда се, по Миловановићевом мишљењу, као компензација за скопски мандат могло тражити да тај мандат не добију ни Бугари, већ да се он додели младотурцима.²⁵⁸⁵

Српски посланик у Цариградау Ј. М. Ненадовић је у писму функционеру Министарства иностраних дела, Јовану М. Јовановићу, од 16. фебруара 1912. године објаснио да је у вези са скопским мандатом и даље све неизвесно. По њему, младотурци су били расположени да га дају, али као да то „не зависи само од њих“, јер су, наводно, и они били у опасности. Посланик је препоручивао да се не прекидају преговори са младотурцима чак и ако се не добије мандат у Скопљу.²⁵⁸⁶ Око скопског посланичког мандата разговарали су 17. фебруара 1912. године у Цариграду турски министар Талат-бег

²⁵⁸² АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 847, М. Миловановић-Конзулу у Скопљу, Београд 13/26. II 1912.

²⁵⁸³ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/I, ПП бр. 473, посланик у Цариграду Ј. М. Ненадовић-МИД-у, Цариград 28. I/10. II 1912; Б. Храбак, *Сретен Вукосављевић поверник српске владе у Скопљу 1912. године*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, XIV (1992), 309.

²⁵⁸⁴ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/I, ПП бр. 600, М. Миловановић-Посланству и свим конзулатима Краљевине Србије у Турској, Београд 1/14. II 1912.

²⁵⁸⁵ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/I, на полеђини док. ПП бр. 57, посланик у Цариграду Ј. М. Ненадовић-М. Миловановићу, Цариград 4/17. II 1912.

²⁵⁸⁶ АЈ, фонд ЈЈП, кутија 38, лист 203-204.

и чланови тамошњег српског клуба Темко Поповић и Јанићије Димитријевић. Том приликом Талат-бег им је обећао да ће у Скопље доћи и посланик Србин ако буду осигурани младотурски кандидати у том граду.²⁵⁸⁷ У противном, Срби не би добили тражени скопски мандат, већ раније обећани у Призрену. Тако су младотурци обећали Србима три мандата: по један у Битољу, Призрену и Приштини, а под условом да се младотурци споразумеју са Сејид-хоцом, Срби су могли добити једног посланика и у скопском санцаку.²⁵⁸⁸ Обзиром да су српски представници и даље захтевали 4 посланичка места у Цариградској скупштини ово није била коначна одлука. Талат-бег је захтевао да што пре отпочну српско-младотурски преговори, јер је од њиховог исхода зависило даље младотурско држање према Србима.

У вези избора рашко-призренског митрополита, српска влада је сматрала да би конференција у Скопљу требало да подржи кандидатуру Богдана Раденковића, чији је против кандидат био Гаврило Дожић. Конференција је требала да телеграфише Патријаршији у Цариграду и да захтева да се митрополитско питање што пре скине са дневног реда. Исти захтев Патријаршији требале су да упуте и црквено-школске општине из Рашко-призренске епархије када се буду изасланици вратили кућама. „Акција народна за избор г. Раденковића треба да буде једнодушна и одлучна исто онако како је била акција против Дожићевог избора“ истицала је српска влада.²⁵⁸⁹

²⁵⁸⁷У даљем разговору српских повереника са Талат-бег и Цавид-бег су објашњавали да се број младотурских повереника услед одвајања пређашњег скопског повереника Сејид-хоце смањило са 87 на 57, тако да и они сами имају проблема и траже начина како би за себе осигурали још два мандата. У скопском санцаку бирала су се 4 посланика за Цариградску скупштину. У скупштини скопског санцака било је 95 бугарских, 87 турских и 15 српских повереника. Од 87 турских повереника Сејид-хоца је успео да придобије 30, тако да су младотурци тренутно располагали са само 57 повереника што је заједно са српским износило 72 према 95 бугарских и 30 Сејид-хоциних. Зато кад би младотурци истакли листу без споразума са Бугарима или са Сејид-хоцом, они би пропали на изборима. Због тога су морали да се погађају са једнима или са другима. Ако би се погодили са Бугарима они би тражили за себе три мандата, а само један би дали младотурцима. Зато су младотурци били приморани да се споразумеју са Сејид-хоцом, након чега би заједно са Србима имали 102 према бугарских 95 повереника. Но, и у том случају питање је било хоће ли Сејид-хоца хтети да помогне младотурцима да добију три мандата (како би један мандат доделили Србима) а он само један. АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/1, док. ПП бр. 57, Ј. М. Ненадовић-М. Миловановићу, Цариград 4/17. II 1912.

²⁵⁸⁸АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/1, док. ПП бр. 57, Ј. М. Ненадовић-М. Миловановићу, Цариград 4/17. II 1912.

²⁵⁸⁹АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 847, М. Миловановић-Конзулу у Скопљу П. Гавриловићу, Београд 13/26. II 1912.

Конференцији отоманских Срба је требала да нађе начин како да се изведе нова организација српског народа у Турској, која би могла деловати и поред постојећих закона, узимајући за основ „општинску Уредбу“ и што чвршће везујући општину за установу епархијског одбора. Зато је требало установити и епархијски одбор за рашко-призренску епархију, с тим да у избору тог одбора узме учешћа и народ, било преко изасланика на конференцији, било преко средишњих општина.²⁵⁹⁰

Генерални конзул Србије у Скопљу Панта Гавриловић је дан уочи почетка конференције (27. фебруара) тражио додатна објашњења и упутства од председника владе и министра иностраних дела. Истовремено он је Миловановића обавестио да је скопски митрополит Вићентије инсистирао да се седнице држе у згради митрополије, јер ће то додатно појачати импресију на народне представнике, са митрополитом на челу. Иначе, митрополит Вићентије се до тада у вези са одржавањем конференције отоманских Срба у Скопљу, где је било седиште његове епархије, држао резервисано. Такав став заузимао је и према члановима српског опозиционог блока у Скопљу, на чијем је челу био Глигорије Глиша Елезовић.²⁵⁹¹

Изабрани представници српских општина са територије Старе Србије и Македоније стигли су у Скопље у уторак 27. фебруара 1912. године. Митрополит Вићентије је преко свог намесника известио косовског валију да ће представници српског народа држати у митрополији конференцију „на којој ће се третирати питања о садашњим посланичким изборима“.²⁵⁹² Дан касније, 28. фебруара, отпочела је са радом „Конференција Срба у Турској царевини“. Конференцију представника српског народа под турском влашћу отворио је митрополит скопски Вићентије пригодним речима. На самом почетку рада изабрани су представници радних тела Конференције, и то за секретаре Јосиф Јевђовић из Прибоја и Сретен Вукосављевић из Пријепоља, а за чланове одбора за верификацију пуномоћја (овлашћења) изасланика митрополит скопски Вићентије и изабрани секретари

²⁵⁹⁰ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 847, М. Миловановић- П. Гавриловићу, Београд 13/26. II 1912.

²⁵⁹¹ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 260, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 14/27. II 1912.

²⁵⁹² АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2. III 1912; Б. Храбак, *Сретен Вукосављевић поверник српске владе у Скопљу 1912. године*, „Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, XIV (1992), 308.

Јосиф Јевђовић и Сретен Вукосављевић. Потом су изасланици предали своја пуномоћја, и то: за Скопље Атанас Ђурковић, за Куманово Таса Божиновић, за Бујановац Димитрије Крстић, за Тетово Васа Богојевић, за Гостивар Цветко Стефановић, за Паланку Крста Козарски, за Кратово Ђорђе Поп Михаиловић, за Велес Давид Димитријевић, за Вучитрн Милан Топаловић, за Нову Варош Саво Р. Минић, за за Пријепоље Сретен Вукосављевић, за Прибој Јосиф Јевђовић, за Пљевља Филип Ђурашковић, за Сјеницу Велимир Прелић, за Нови Пазар Петар Мирковић, за Косовску Митровицу Јован Даниловић, за Призрен Милан Рогачић, за Феризовић Спаса Стаменковић, за Гњилане Живко Поповић, за Приштину Јован Тонић, за Солун Милан Чемерикић, за Воден Костадин Ћосић, за Ђевђелију Димко Трлајковић, за Крушево Блажа Пашић, за Битољ Михаило Лазаревић, за Ресен Коста Начић и за Прилеп Јован Котевић.²⁵⁹³

Осим представника општина, Коференцији у Скопљу су присуствовали, поред сенатора Темка Поповића, још и бивши посланици Јован Ђирковић и Сава Стојановић, као и сви чланови вилајетске скупштине. Након предаје пуномоћја одбору за верификацију закључен је рад прве седнице и заказана друга седница за сутрадан (29. фебруара) 1912. године.²⁵⁹⁴

Паузу у раду конференције искористио је генерални конзул Краљевине Србије у Скопљу Панта Гавриловић да у просторијама конзулата одржи састанак са истакнутим делегатима: Јованом Ђирковићем Давидом Димитријевићем, Сретеном Вукосављевићем, Велимиром Прелићем, Митром Шешлијом и Богданом Раденковићем, који је те вечери

²⁵⁹³ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197,ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2.III 1912; Неколико изасланика је дошло без пуномоћја, која им ни до почетка рада Конференције нису стигла. Конференција није признала пуномоћје Стојана Бојковић, издатог од стране нелегалне Приштинске општине, али с обзиром на тамошње размирице, примила га је да као представник једног дела тамошњег становништва узме учешћа у раду конференције. Мирко Шуљевић, скопски адвокат, поднео је конференцији телеграфско пуномоћје Беранске општине на другом њеном састанку, а није на време стигло ни пуномоћје Беранске општине за Николу Студића. У неким пуномоћјима било је и ограничења, као на пример за представника призренске општине да не може потписати телеграм Патријаршији у корист оца Василија Раденковића. У неким пуномоћјима је било категоричких захтева изасланицима да траже одређена политичка решења још на почетку рада конференције. Највећи број категоричких захтева био је везан за подршку Богдану Раденковићу и његовој кандидатури за рашко-призренског митрополита. Видети: АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197,ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2.III 1912.

²⁵⁹⁴ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197,ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2.III 1912; Б. Храбак, *Сретен Вукосављевић поверник српске владе у Скопљу 1912. године*, „Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, XIV (1992), 308.

прстигао из Београда. Гавриловић је присутнима саопштио упутства из Министарства иностраних дела Србије у вези са дневним редом конференције. На овом састанку усвојени су следећи закључци: 1. Да се по питању избора заузме став који је предлагало Министарства иностраних дела Србије; 2. Да се по рашко-призренском митрополитском питању поступи по жељи Министарства и Посланства у Цариграду; 3. Да се изведе нова организација српског народа у Турској и да конференција изабере лица за епархијске управе у Приштини и Скопљу, и то за Скопље Давида Димитријевића, Митра Шешлију и Р. Карликовића, а за Приштину Јосифа Јевђовића, Дамњана Исаиловића и Јована Ристића, и 4. Да конференција прима к знању да је основана Народна канцеларија у Цариграду, која ће општити само са епархијским управама у Приштини и Скопљу и вилајетским одбором у Битољу.²⁵⁹⁵

Конференција је имала карактер народног скупа јер су, с малим изузетком, сви њени делегати били из народа. Међу њима је било доста угледних и отреситих људи, што је утицало да се од самог почетка рада конференције искрено пришло разматрању планираних питања. Међутим, било је и неколико делегата чије је држање показивало праву слику стања односа и дубоких размирица међу српским народом, посебно на територији рашко-призренске епархије. То се по мишљењу српског конзула у Скопљу Гавриловића, првенствено односило на представнике феризовићке, беранске и приштинске општине. Извесног незадовољства било је и код представника општина са територије Рашке области, који су своје негодовање били спремни да усмере на рад тамошње митрополије и митрополита лично.²⁵⁹⁶

Делегати из скопске епархије били су дисциплиновани. Такав став заузимали су и представници Битољског вилајета, а представник дебарског се „изгубио“ кад је требало потписати телеграм за Патријаршију. Међу солунским представницима на Конференцији

²⁵⁹⁵ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197,ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2.III 1912.

²⁵⁹⁶ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197,ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2.III 1912; Б. Храбак, *Сретен Вукосављевић поверник српске владе у Скопљу 1912. године*, „Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, XIV (1992), 308.

истицао се учитељ Милан Чемерикић својом критиком вођења Конференције „по наредби“.²⁵⁹⁷

Друга седница Конференције у Скопљу почела је читањем извештаја одбора за ферификацију пуномоћја. Након тога посланик Јован Ћирковић је реферисао конференцију о току преговора о изборном питању који су вођени с младотурцима у Цариграду. Ова тачка дневног реда изазвала је велико интересовање па је у полемици учествовало више изасланика: Милан Чемерикић, изасланик из Солуна, Давид Димитријевић, Јован Ћирковић и сенатор Темко Поповић. Милан Чемерикић је критиковао споразум са младотурцима. Његове критике су превасходно упућене на рачун рада Министарства иностраних дела Србије, оптужујући га за распад раније српске организације у Турској царевини. Сенатора Темка Поповића је оптужио да он није изабран на предлог тадашње српске организације у Турској.²⁵⁹⁸ Јован Ћирковић и Давид Димитријевић бранили су свој рад око преговора са младотурцима, као и Министарство иностраних дела Србије од којег су добијали предлоге и сугестије, а Темко Поповић је оповргавао оптужбе Чемерикића.²⁵⁹⁹ Након полемике око изборног питања конференција је заузела став да се „последњи пут“ покрену преговори са младотурцима, и то под условом да турска страна осигура скопски посланички мандат за српског кандидата. Конференција је истовремено одлучила да она руководи даљим преговорима са младотурском партијом „Јединство и напредак“ и за преговараче изабрала Давида Димитријевића, Васу Богојевића, Саву Минића и Филипа Ђурашковића. Предложеним преговарачима је наложено да истога дана после подне ступе у контакт са младотурским комитетом у Скопљу и да од њега у што краћем року траже одговор на питање „дају ли они скопски мандат или не“. Од одговора младотурског комитета зависила је даља

²⁵⁹⁷ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2. III 1912.

²⁵⁹⁸ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2. III 1912; Ђорђе Микић, *Однос Србије према учешћу отоманских Срба у турским парламентарним изборима (августа-септембра 1912)*, Обележја 3 (1976); Исти, *Политички крај Турског царства на Балкану и отомански Срби: насилни и необављени парламентарни избори 1912*, Бања Лука, 2013.

²⁵⁹⁹ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2. III 1912; *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1994, 343-344

судбина изборне коалиције Срба у Турској и младотурске партије. Овим је завршена друга седница Коференције српских представника у Турској.²⁶⁰⁰

Трећа седница Конференције представника српских општина под турском влашћу отпочела је са радом истога дана (29. фебруара) после подне. Најпре је поднет извештај о преговорима са представницима младотурског комитета у Скопљу. Из извештаја се види да је представник централног (скопског) младотурског комитета Нешат-бег српским изасланицима на њихове захтеве дао следеће одговоре: 1. скопски посланички мандат младотурци не могу обећати Србима, јер сумњају да ће успети да у њему однесу победу; 2. из истих разлога се не може обећати ни призренски посланички мандат; 3. приштински посланички мандат се обећава, али младотурци не искључују могућност да и тамо њихова листа не може доживети неуспех на изборима; 4. Младотурци захтевају да српски повереници у Пљеваљском санџаку гласају за Васфи-бега, и 5. да битолски посланички мандат не могу да обећају, јер су ненадлежни да о том мандату преговарају. На примедбу српских изасланика да су приликом преговора у Цариграду добили сигурна обећања за приштински и призренски посланички мандат, одговорено им је да се једино на терену знају изборна расположења и да они не могу обећавати оно што је под питањем, те из тог разлога обећања која су им дата у Цариграду су несигурна услед политичких прилика у Косовском вилајету. На поновни захтев српских изасланика за скопски посланички мандат и њихов покушај да се о њему тражи последња реч Цариграда, одговорено им је да везано за тај мандат то последња реч и да нема разлога питати Цариград о томе, јер „он не може имати бољих сазнања него што се овде имају“. Као надокнаду за обећани приштински и призренски посланички мандат младотурски комитет у скољу понудио је српским изасланицима друго сенаторско место.²⁶⁰¹ Када је саслушала извештај изасланика,

²⁶⁰⁰ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2. III 1912.

²⁶⁰¹ О одречном ставу представника централног (скопског) младотурског комитета Нешат-бега према српском захтеву за скопским посланичким мандатом конзул Гавриловић је одмах обавестио српску владу. Министар Миловановић је на то одговорио конзулу Гавриловићу да треба и даље инсистирати на скопском посланичком мандату и истовремено јавио српском посланику у Цариграду да и он учини покушај да се овај посланички мандат добије. АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/I, док. ПП бр. 973, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 16/29. II 1912; Исто, ПП. бр. 974, М. Миловановић-П. Гавриловићу, Београд 17. II /1. III 1912.

Конференција је одлучила да се пошаље још једна делегација за разговор са представником централног (скопског) младотурског комитета Нешат-бегом.²⁶⁰²

Расправа о извештају српских изасланика о преговорима вођеним у Цариграду и са представником централног (скопског) младотурског комитета Нешат-бегом о посланичким мандатима почела је жустрим наступом беранског изасланика Мирка Шуњевића. Он је критиковао целокупан рад владе Србије међу српским народом под турском влашћу последњих 15 година. У свом говору Шуњевић је вређао чланове српског преговарачког тима, а нарочито Јована Ћирковића. Тако се Шуњевићев говор претворио у свађу између њега с једне, и Ћирковића, Димитријевића и Вукосављевића, с друге стране. Неколико присутних делегата грубо је изгурала Шуњевића из митрополије.²⁶⁰³ Из страха да се настала ситуацији не претвори у екцес, митрополит Вићентије је прекинуо рад Конференције и казао нову седницу за сутрадан (1. март).²⁶⁰⁴

На почетку четврте седнице Конференције у Скопљу осуђени су догађаји на претходној седници и донета одлука да се искључе са две сенице Мирко Шуњевић и Сретен Вукосављевић, на чије је место другог секретара изабран Живко Поповић. Након тога, у вези с даљим учешћем српског народа на парламентарним изборима у Турској, донете су следеће одлуке: 1. да се не учествује на изборима повереника за народне посланике; 2. да се за сада прекину даљи преговори с младотурцима; 3. да се потражи споразум с опозиционим групама и, ако се нађе начин да се српски захтеви задовоље

²⁶⁰²И овој српској делегацији Нешат-бег је изјавио да се не може очекивати мандат чак ни за Призрен. Ипак након ових нових преговора, Нешат-бег је упутио у Цариград писмени извештај о вођеним разговорима са молбом за брзи одговор. АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/I, док. ПП бр. 973, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 16/29. II 1912; Исто, ПП. бр. 974, Исто, ПП. бр. 974, М. Миловановић-П. Гавриловићу, Београд 17. II/1.III 1912.

²⁶⁰³АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2.III 1912.

²⁶⁰⁴Основна намера Шуњевићева била је да изазове прекид рада Конференције. Иза оваквог његовог наступа стајала је група око Глигорија Елезовића. Након завршетка седнице Елезовић и Арсеније Здравковић су критиковали митрополита Вићентија што је дозволио „да онако прође њихов пријатељ“ и припремили да ће на сутрашњу конференцију доћи заједно са Шуњевићем и другим истомишљеницима и „начинити лом“. Схватајући озбиљно изнете претње митрополит Вићентије је најпре планирао да забрани да се наредна седница Конференције држи у митрополији, али касније је одустао од те намере и предузео све неопходне мере да се најављени иступ опозиционих српских делегата спречи. АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2.III 1912; Б. Храбак, *Сретен Вукосављевић поверник српске владе у Скопљу 1912. године*, "Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића" XIV (1992), 309.

(четири посланика од којих први и неизоставни да буде скопски), да се споразум закључи; 4. да се, ако се за то да сигурна гаранција и покаже већа предусретљивост, обнове преговори са младотурцима, али на истом терену и под истим условима као и са споразумом, и 5. да се не учествује на изборима ако се споразумима не осигура успех на њима у складу са српским захтевима.²⁶⁰⁵ Изабрана је комисија која је требала да брине о реализацији наведених захтева, коју су чинили: Милан Чемерикић, Сава Стојановић, Филип Ђурашковић, Васа Богојевић и Велимир Прелић.²⁶⁰⁶ Јован Ћирковић и Давид Димитријевић изјаснили су се да су у досадашњим преговорима са младотурцима били обманути и да због тога сматрају да им „нема више места у српској организацији“ и да ће се зато „захвалити на даљем учешћу у њеном раду“.²⁶⁰⁷

Након избора комисије прешло се на дискусију рашко-призренском митрополитском питању. На основу кратке дискусије, представници српских општина у Отоманској империји сакупљени у Скопљу упутили су телеграфски протест Патријарху и то: 1. што је Патријаршија оставила рашко-призренску епахију без црквеног поглавара и у овако тешкој ситуацији за правослани народ; 2. Да је српски народ својом оданошћу заслужио да Патријаршија строго поведе рачуна о „освештеним правима и народним жељама у томе питању“; 3. Да ће српски народ одбацити сваки покушај да се ово питање решава игнорисањем његових жеља и противно потврђених црквених привилегија. На крају протестног писма, које су потписали 32 присутна српска делегата, од патријарха се

²⁶⁰⁵ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2. III 1912; Б. Храбак, *Сретен Вукосављевић поверник српске владе у Скопљу 1912. године*, "Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића" XIV (1992), 308.

²⁶⁰⁶ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2. III 1912; Милан Чемерикић, као један од највећих критичара преговарања са младотурцима, одрекао се чланства у овој комисији, тако да је уместо њега изабран Никола Сидић. За председника комисије изабран је Филип Ђурашковић, а осталих четворица су били чланови. АС, МИДС, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/I, док. ПП бр. 1011, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 21. II/5. III 1912.

²⁶⁰⁷ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/I, док. ПП бр. 1011, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 21. II/5. III 1912.

тражи да рашко-призренски митрополит што пре изабере, за кандидата је предложен отац Василије Раденковић.²⁶⁰⁸

Предизборну ситуацију у Турској анализирали су још једном почетком марта 1912. године главни организатор младотурске парламентарне активности Талат-бег и члан српског одбора у Цариграду Јанићије Димитријевић. Том приликом Димитријевић је Талат-бегу представио тежак положај Срба који су тежили истинском споразуму с младотурцима и саопштио му писмену одлуку конференције у Скопљу, уз претњу да ће Срби прићи опозицији или ће се уздржати од гласања. Талат-бег је с пажњом саслушао Димитријевића, сагласио се с њим да је ситуација озбиљна и обећао је да ће од младотурских власти из Скопља захтевати да према Србима буду што предусретљивији и да се испита могућност да им се додели тражени скопски посланички мандат. На видику је био сукоб партијских и општих интереса. Политички интереси диктирали су младотурцима да задовоље Србима њихове захтеве, док партијски интерес није им дозвољавао да због њих изгубе два посланичка мандата.²⁶⁰⁹

Младотурци су почетком марта 1912. године наставили интензивне предизборне преговоре и с представницима бугарске народности о заједничком изласку на предстојеће изборе. У случају неопходног споразума с Бугарима, младотурске власти су биле спремне надокнадити Србима тражени скопски мандат другим компензацијама, као што је била она да им се додели још једно сенаторско место у Цариграду.²⁶¹⁰

Током преговора младотурци нису Србима саветовали споразумевање с турском опозицијом, јер би такво њихово понашање „само покварило добро држање Комитета, а Србима не би било од користи“.²⁶¹¹ Но, и поред тог упозорења, 7. марта у Скопљу су се

²⁶⁰⁸ АС, МИД, фасц. X, бр. Д-ред 197, ПП бр. 291, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 18. II/2. III 1912.

²⁶⁰⁹ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/I, док. ПП бр. 1014, Ј. М. Ненадовић-М. Миловановићу, Цариград 22. II/ 6.III 1912. Види још: АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/I, док. ПП бр. 333, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 21. II/5. III 1912.

²⁶¹⁰ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/I, док. ПП бр. 1014, Ј. М. Ненадовић-М. Миловановићу, Цариград 22. II/ 6. III 1912.

²⁶¹¹ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/ II, док. ПП бр. 2309, Српски конзул у Солуну Ж. Балугџић-М. Миловановићу, Солун 24. II/8. III 1912. Два дана касније и српски посланик у Скопљу П. Гавриловић је

састали српски изасланици Филип Ђурашковић и Сава Стојановић и представници турске опозиције Хасан-бег и Неџиб Драга. Турски опозициони представници су изјавили да је њихов договор са егзрхистима²⁶¹² готова ствар и да је „јуче потписан“. У вези са скопским посланичким мандатом они су изјавили да он не може да буде обезбеђен Србима, јер су се у изборном споразуму с егзрхистима договорили да од укупно четири посланика по два буду изабрана из редова егзрхиста и муслиманских опозиционара. Хасан-бег и Неџиб Драга су обећавали да ће учинити све да преко својих познаника и пријатеља помогну Србима, али у том погледу не дајући никакве гаранције. Србима су нудили једино посланичко место у Приштини, захтевајући да им се на ову понуду одмах да одговор.²⁶¹³

У таквој ситуацији, младотурске власти нису желеле да од себе одбију ни Србе из Косовског вилајета, па су им нудили сигуран мандат у Призрену, али без оног у Скопљу, где су, поред њихова два, преостала два имала припасти представницима егзрхистичке цркве.²⁶¹⁴ Тако је 9. марта у Цариграду Јанићије Димитријевић наставио преговоре с представницима младотурског комитета. Ови преговори су донекле разбистрили политичку ситуацију, јер су младотурци Димитријевићу обећали да ће Србима дати још једног сенатора, али да на посланичко место у Скопљу не рачунају. Младотурске власти су истовремено претиле Србима „да им неће дати ниједно посланичко место“ уколико се удруже с опозицијом.²⁶¹⁵

известно владу да му је посланик у Цариграду Ненадовић јавио да се ова изјава потврђује и у тамошњем младотурском комитету. Видети: АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/1, док. ПП бр. 1103, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 26. II/10. III 1912.

²⁶¹² Споразум се односио на „бугарску“ опозициону групу Влахов, Павлов и Белчев. Бугари су били подељени у две групе, од којих је једна била с опозицијом, а друга с младотурцима. За егзрхистичком групом је ишао цео апарат бугарских митрополија, свештеника и учитеља. АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/1, док. бр. 358, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 24. II/8. III 1912.

²⁶¹³ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/1, док. бр. 358, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 24. II/8. III 1912.

²⁶¹⁴ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/1, док. бр. 358, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 24. II/8. III 1912.

²⁶¹⁵ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/1, док. ПП бр. 1099, Ј. М. Ненадовић-М. Миловановићу, Цариграда, 25. II/ 9. III 1912. Српски посланик у Цариграду Ј. М. Ненадовић добио је налог 26. II/10. III 1912. године да и даље задржи Димитријевића у Цариграду (који је намеравао да иде у Битољ), ради преговора с младотурским властима. АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/1, на полеђини док. ППбр. 358, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 24. II/8. III 1912. На то је посланик Ненадовић одговорио да се

Преговори о скопском посланичком мандату настављени су и 11 марта између посланичког кандидата Спире Хаџи Ристића и директора скопске султаније и члана тамошњег младотурског комитета Акил-бега. Том приликом Акил-бег је уверавао Хаџи Ристића да је по питању скопског посланичког мандата чисто техничка немогућност натерала младотурке да преговарају са егзархистима, и „да се никако није могло наћи изласка у локалној комбинацији са Србима“.²⁶¹⁶

Чини се да је питање посланичких мандата за Србе дефинитивно решено 12. марта. Тога дана приликом новог сусрета Талат-бега и представника Одбора за преговоре Темка Поповића и Јанићија Димитријевића, Талат-бег је саопштио српским представницима да су младотурске власти дефинитивно обезбедиле три посланичка места за Србе и то: у Битољу, Скопљу и трећи у Приштини, Призрену, Сјеници или Пљевљима. Такође је обећао да би у случају наименовања већег броја сенатора могао да буде један Србин.²⁶¹⁷ И српски посланик у Скопљу Гавриловић је истог дана (12. марта) обавештен од стране Спире Хаџи Ристића да су се младотурске власти у Скопљу коначно одлучиле да на предстојеће парламентарне изборе изађу у савезу са Србима, уз услов да им обезбеде посланичка места у Битољу, Скопљу и Приштини. Након добијања одобрења из Цариграда скопски младотурски комитет ће склопити и писмени изборни споразум са Србима.²⁶¹⁸ Сличну вест јавио је истога дана и српски конзул из Солуна Живојин Балугџић, тј. како је чуо да је Нешат-беј добио наређење да Србима обезбеди мандат у Скопљу.²⁶¹⁹ Вест да су младотурци донели дефинитивну одлуку да склопе изборни

ништа неће добити „ако Срби не обећају гласати за младотурке“. АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/1, док. ПП бр. 1101, Ј. М. Ненадовић-М. Миловановићу, Цариград 26. II/ 10. III 1912.

²⁶¹⁶ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/1, док. ПП бр. 405, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 27. II/11. III 1912.

²⁶¹⁷ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/1, док. ПП бр. 1125, Српски посланик у Цариграду Ј. М. Ненадовић-М. Миловановићу, Цариград 28. II /12. III 1912.

²⁶¹⁸ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/1, док. ПП бр. 1122, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 28. II/12. III 1912.

²⁶¹⁹ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/1, док. ПП бр. 1132, Српски конзул у Солуну Ж. Балугџић-Министру иностраних дела М. Миловановићу, Солун 28. II/12. III 1912

споразум са Србима саопштили су 18. марта у Скопљу и изасланици централног младотурског комитета Малић-бег и Муа-бег.²⁶²⁰

У редовима српске народне оргнизације током марта 1912. године дошло је до нејединства по питању изборног споразума са младотурцима. У то време српски прваци Глиша Елезовић и Арсеније Ј. Здравковић су обилазили централни младотурски комитет и све значајније институције Косовског вилајета, убеђујући саговорнике о негативним последицама даљег договарања Срба с младотурским властима. По изјавама самих Турака они су представнике Срба који су учествовали у преговорима (Спиру Хаџи Ристића, Давида Димитријевића, Богдана Раденковића, др. Јанићија Димитријевића) представљали турским властима „као плаћене агенте Србије“.²⁶²¹

Дана 19. марта 1912. године у име комитета „Јединство и напредак“ председник централног младотурског комитета Нешат-бег и делегат Емин-бег састали су се са српским делегатима: Филипом Ђурашковићем, наставником турског језика у српској гимназији у Пљевљима; Давидом Димитријевићем, власником листа „Вардар“, родом из Ѓњилана; Спиrom Хаџи Ристићем, наставником турског језика у српској гимназији у Тетову, и Велимиром Прелићем, књижничаром из Сјенице, и том приликом утврдили текст младотурско-српског споразума о заједничком наступу на предстојећим парламентарним изборима. Текст споразума имао је шест тачака, и то: 1. српски народ у Косовском вилајету и комитет „Јединство и напредак“ заједнички ће гласати на предстојећим изборима. Обе стране ће дати своје гласове за заједничке листе посланичких кандидата и повереника које ће се саставити за све санџаке Косовског вилајет; 2. Српском народу у косовском вилајету даће се по један посланик у санџацима скопском и приштевачком; 3. Посланички кандидати српског народа у Косовском вилајету су: у скопском санџаку – Спира Хаџи Ристић и у приштинском – Душан Челић из Приштине; 4. Радиће се да се Филип Ђурашковић, родом из Пљеваља, постави за сенатора; 5. Двојица српских посланика за целу сесију од четири године неће се одвајати од странке „Јединство

²⁶²⁰ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ПП бр. 463, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 5/18. III 1912.

²⁶²¹ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ППбр. 463, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 5/18. III 1912.

и напредак“, и 6. Срби у санџацима: пећком, сјеничком, призренском и пљеваљском гласаће за кандидате „Јединство и напредак“. Овај текст младотурско-српског споразума о њиховом заједничком наступу на предстојећим парламентарним изборима потписан је 20. марта 1912. године.²⁶²²

Што се тиче српских кандидата за посланике, младотурци нису правили проблем око именовања Спира Хаџи Ристића као кандидата за скопски санџак, али су учинили покушај да уместо др Душана Челића протуре Глигорија Елезовића као кандидата приштинског санџака.²⁶²³ Препирка око овог предлога открила је везе Глигорија Елезовића са Нешат-бегом, који је објашњавао како код Срба постоје две странке: „... једна која ради по упутствима конзула Србије у Приштини и друга која је хтела да се од сваког мишљења са стране дистанцира“, те из тог разлога за кандидата у Приштини уместо др Душана Челића треба предложити Глигорија Елезовића. Крајем марта 1912. године српски народ у Приштини поцепало се око избора српског посланичког кандидата на две струје. Једни су подржавали предложеног кандидата др Душана Челића, а други су тражили његовог противкандидата Глигорија Елезовића. Постојала је опасност да се ова подела претвори у инцидент ширих размера. Зато је приштински мутесариф тамошње стање називао врло неповољним и тражио од српских првака одобрење да предузме енергичне мере. Међутим, одлучан отпор српских представника допринео је да се то

²⁶²²Са српске стране споразум су потписала три члана српске изборне комисије која је изабрана на четвртој седници Конференцији представника српских општина под турском влашћу (Никола Сидић, Филип Ђурашковић и Велимир Прелић) и још Давид Димитријевић и Спира Хаџи Ристић. Споразум нису потписали српски представници Васа Богојевић и Сава Стојановић зато што је први био одсутан, а други није био у току догађаја све док случај није био окончан. АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ПП бр. 472, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 7/20. III 1912. Видети још: АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ППбр. 1429 и док. ПП бр. 1430, Телеграми српског конзула у Скопљу П. Гавриловића-М. Миловановићу, Скопље 6/19. III 1912. и 7/20. III 1912.

²⁶²³Раније су Срби били предвидели да њихов кандидат за приштински санџак буде Милан Чемерикић. Међутим, скопски конзулат је телеграфисао српској влади 28. II/12.III 1912. године да би уместо њега требало предложити др Душана Челића, који им је деловао као бољи кандидат. Са овим се сложио и министар М. Миловановић. Видети: АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/I, док. ПП бр. 1124, М. Миловановић-П. Гавриловићу, Београд 29. II/ 13. III 1912.

питање реши на тај начин што је као кандидат за посланика у Приштини именован др Душан Челић.²⁶²⁴

Избори повереника у скопском санцаку требало је да буду обављени у понедељак 1. априла, а у приштинском санцаку недељу дана касније, 8. априла 1912. године. Срби су се у тим срединама трудили да добију што већи број повереника. Тамошње митрополије су послале обавештења свим црквеним општинама, намесницима и управитељима да се ступило у изборни споразум с младотурском странком „Јединство и напредак“ и да ће „према томе бити заједничке посланичке листе у свим оним европским вилајетима наше Царевине у којима има Срба“. Такође им је дато упутство да се „старају, те да ни један српски засеок, а по могућству чак ни једна српска кућа не буде издвојена из српског гласачког места“. Потребно је да се у свим срезовима образују изборни одбори како би се и градско и сеоско становништво што више заинтересовало и узело учешћа на предстојећим изборима. Наглашено је да није довољно само то, да што већи број повереника имамо, јер исход изборне борбе зависи не само од броја него и од карактера тих изборних повереника. Зато је потребно да ти повереници буду поверљива и дисциплинована лица, која ће гласати за споразумну посланичку листу и тиме достојанствено испунити обавезе које су наши изборни представници дали младотурској странци. Да би се ово постигло, неопходно је организовати месне изборне одборе и пододборе који ће управљати месним изборима. Ако ти одбори налазе да је груписање изборних јединица и распоред изборних центара штетан по нас и по интересе владајуће странке, наше изборне савезнице, нека протестују противу тога код државне власти и нека о томе благовремено известе Епархијску Управу“. Младотурске власти су их у свему томе помагале, јер су се њихови кандидати надали успеху захваљујући подршци српских гласача.²⁶²⁵

²⁶²⁴ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ППбр. бр. 225, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 10/23. III 1912; АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ПП бр. бр. 282, Српски конзул у Приштини М. Ђ. Милојевић-М. Миловановићу, Приштина 15/28. III 1912.

²⁶²⁵ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ППбр. 524, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 15/28. III 1912; АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ППбр. 290 и ПИЛОГ, Српски конзул у Приштини М. Ђ. Милојевић-М. Миловановићу, Скопље 19. III/1.IV 1912.

Три дана пред изборе скопски конзул је јавио министру Миловановићу каква је ситуација у скопском санцаку везано за планирану расподелу повереничких места. Иако није био потпуно задовољан са груписањем изборних јединица и распоредом изборних центара, конзул Гавриловић сматра да ће Срби на предстојећим изборима у скопском санцаку добити више од 25 повереника и то: у паланачкој кази Србима би требало да припадне 7 повереника, у кумановској кази 9, у скопској кази 7 (2 у Побужју и Кучевишту; 2 у Бањану, Горњану и Чучеру; 1 у Кучкову; 1 у вароши Скопљу, и 1 у Зеленикову, тј. за села тога мудирлука Кожље, Ново Село и Блаце), и у велешкој кази 4 повереника.²⁶²⁶

Српски конзул у Битољу Љубомир Михаиловић је био уверен да ће Срби на изборима добити једно повереничко место у Дримколу, што је по њему било веома важно како би се и ово место забележило „као крај где има Срба“. За кандидата је истакнут Серафим Крстић. Изборно место за Дримкол било је село Вевчани, које је обухватало још шест суседних села (Подгорци, Лабуниште, Боровац, Октиси, Вишњи и Белица Доња). Срби су из свих поменутих села изашли масовно на ове изборе тако да је победила листа младотурака; сви њени кандидати (па и Серафим Крстић) добили су по 597 гласова.²⁶²⁷

Српски конзул у Скопљу П. Гавриловић јавио је српској влади да су избори у скопском санцаку завршени. Младотурска листа победила је са знатном већином и то: 116 повереничких места су освојили Младотурци а 84 опозиција.²⁶²⁸ Срби су у скопском санцаку добили укупно 27 повереника, колико је у ранијем извештају и предвидео конзул Гавриловић, и то: у велешкој кази 4; у скопској 7, у кумановској 9, и у паланачкој 7 повереника. На основу оваквих резултата Срби су добили једно посланичко место у Цариградском парламенту, тако да конзул Гавриловић очекује након потпуно завршених

²⁶²⁶ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ПП бр. 529, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 16/29. III 1912.

²⁶²⁷ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ПП бр. 529, Српски конзул у Битољу Љ. Михаиловић-М. Миловановићу, Битољ 16/29. III 1912.

²⁶²⁸ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ПП бр. 661, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 12/25. IV 1912.

избора одлазак Спира Хаџи-Ристића у Цариград.²⁶²⁹ Поред Спире Хаџи-Ристића из Тетова, за посланике у Цариградској скупштини из скопског санцака изабрани су: Јусуф-беј из Скопља, од познате овдашње породице Кумбараџија; Али-Шефик-беј, досадашњи председник општине штипске, и Пасхаљев, секретар скопске егзархијске митрополије, родом из Неврокопа.²⁶³⁰

Највећи проблеми у току парламентарних избора у Битољском вилајету дешавали су се у Дебру. Од 92 повереника, колико је имао дебарски санцак, за посланике гласали су 78, док се 14 посланика уздржало од гласања. Младотурски кандидат Шефкет Заде Фиш добио је 71 глас, а опозиционар Албанац Басри-беј добио је свега 7 гласова. Држање власти приликом избора изазвало је велико незадовољство, протест и отпор код албанског становништва. Поред многих жалби које су Албанци упућивали Министарству унутрашњих дела Турске дошло је и до њиховог оружаног обрачуна са турском војском у многим местима дебарског санцака.²⁶³¹

Постигнути политички споразум са Младотурским комитетом „Јединство и напредак“ омогућио је да Срби добију гарантована посланичка места у Цариградској скупштини, и то по једног за скопски (Спира Хаџи Ристић) и приштински санцак (Душан Челић) и једног за Битољски вилајет (др Јанићије Димитријевић). Младотурски комитет је примио обавезу да за сенатора буде изабран Филип Ђурашковић из Пљеваља, а по могућности, зависно од изборних реултата, прихваћен је и кандидат за другог сенатора.²⁶³² Овим споразумом са Србима и младотурци су успели да обезбеде себи већину у многим изборним местима захваљујући потпори и од српских гласача.

²⁶²⁹ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ПП бр. 642, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 9/22. IV 1912.

²⁶³⁰ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ПП бр. 661, П. Гавриловић-М. Миловановићу, Скопље 12/25. IV 1912.

²⁶³¹ АС, МИД, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/II, док. ПП бр. 364, Српски конзул у Битољу Љ. Михаиловић-М. Миловановићу, Битољ 25. IV/8.V 1912.

²⁶³² *Историја српског народа, VI-1*, Српска књижевна задруга, Београд 1994, 346.

Дајући упутства конзулатима, српска влада је настојала да се српско становништво што више, чак до последњег засеока и последњег човека, укључи у изборни ток. Сврха овоме била је двострука: прво да се покаже организациона способност и бројна снага српског народа у Турској, и друго, да се покаже политичка свест и национална посебност на једном деликатном подухвату, од чијег је исхода умногоне зависила општенародна позиција Срба у Отоманском царству. Изборном активношћу Срба у Турској руководио је Изборни одбор, који је јавно формиран одлуком Конференције отоманских Срба која је заседала у Скопљу од 15-18. фебруара 1912. године, а тајно потврђен и од српске владе. Избор три српска представника за Цариградски парламент представља јавно признање политичког и националног конституисања српске народности у Турској. Тако су Срби у Турској добили и своје политичке представнике у политичко-парламентарном систему Турског царства, чије се учешће очекивало и у законодавном раду отоманског парламента.

Српска опозиција је била веома активна у току изборних припрема и избора за посланике. Глиша Елезовић је јавно негодовао због оснивања Српске народне канцеларије у Цариграду из разлога што није вођена кампања нити је питан народ, него су, наводно, општине у рашко-призренској епархији давале пуномоћје. Такође и социјалдемократ Душан Цекић са осталим опозиционарима настојао је да код Турака омаловажи кандидата за скопски санџак Спиру Хаџи Ристића. И на Конференцији у Скопљу било је представника опозиције (Мирко Шуљевић испред беранске општине и Милан Чемериџић испред солунске општине) и представника нелегалних општина (Стојан Бојковић из Приштине). Они су били против изборног споразума с младотурцима, али нису нудили никакав други предлог ни споразум.²⁶³³

Новоформиран турски паламент отворен 18. априла 1912. године, од 220 посланика имао је само петнаестак посланика опозиције, коју су чиниле Врховистчка, Егзархијска и Партија влашко-грчка, чији је једини циљ био обарање младотурске власти.²⁶³⁴ Српског посланика у Цариграду Ј. М. Ненадовића нису ни најмање изненадили

²⁶³³ Ђ. Микић, *Срби у Турској у турским парламентарним изборима у пролеће 1912. године*, (магистарски рад у рукопису); Исти, *Однос Србије према учешћу отоманских Срба у турским парламентарним изборима (августа-септембра 1912)*, *Обележја* 3 (1976); Б. Храбак, *Османлијско царство младотурака и Србија 1908-1912. године*, "Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића" III (1976), 321-340.

²⁶³⁴ Ђ. Микић, *Политички крај Турског царствана Балкану и отомански Срби: насилни и необављени парламентарни избори 1912*, Бања Лука 2013, 139.

результати парламентарних избора у Турској. Он сматра да је младотурска странка показала на овим изборима да је она једина моћна и организована политичка странка у Турској и да је себи за наредни четворогодишњи период осигурала власт. Очекује да у новом парламенту неће бити екстремних елемената, као у прошлом сазиву, а пошто влада располаже с огромном већином, да ће рад у новом парламенту ићи нормалнијим током него што је ишао у претходном.²⁶³⁵

Побуна у војсци и нови албански устанак у лето 1912. године онемогућио је почетак рада Цариградске скупштине у новом сазиву и са изабраним представницима нетурских и неосманских народа. Нова влада, која се ослањала на војску, распустила је новоизабрани парламент након његове прве седнице, 5. августа, и донела одлуку да се под другачијим условима припреме и закажу нови избори за 1. новембар 1912. године.²⁶³⁶

Услед пада младотурске власти у Турској и новонасталих прилика, положај Срба у изборима отежан је, нарочито у крајевима са већином албанског становништва, у оној мери у којој се у тешкоћама нашла српска национална политика. Срби су били поново приморани да у току септембра разматрају ново изборно стање. Младотурци су одмах исказали своју жељу да српски кандидати поново буду на њиховој изборној листи.²⁶³⁷ Међутим, Министарство иностраних дела Краљевине Србије упутило је 2. септембра циркуларно писмо српском посланству и конзулатима у Турској, у коме их упозорава да „се с правом може сумњати да ће у Рашко-призренској епархији младотурци овога пута имати каквога успеха“, јер су после успешног устанка Албанци на овој територији постали много утицајнији него што су били пред прве изборе. Ни „ситуација у Скопљу и Битољу још није довољно јасна и ту нам остаје да се тек определимо коме ћемо прићи и с

²⁶³⁵ АС, МИДС, ППО, фасц. VIII, Д-ред 125/ II, док. ППбр. 58, Српски посланик у Цариграду Ј. М. Ненадовић-М. Миловановићу, Цариграда 11/24. IV 1912.

²⁶³⁶ ДСПКС 1903–1914. књ. V, св. 2, од 15/28. јула до 4/17. октобра 1912. године, приредио М. Војводић, Београд 1985, док. бр. 114, стр. 295-296; И. Г. Галикин, *Дипломатија европејских држава в свјазис освободитељним движеніем европејској Турцији 1905 1912*, Москва 1960, 172. и даље; Ђ. Микић, *Политички крај Турског царства на Балкану и отомански Срби: насилни и необављени парламентарни избори 1912*, Бања Лука 2013, 139

²⁶³⁷ Ђ. Микић, *Политички крај Турског царства на Балкану и отомански Срби: насилни и необављени парламентарни избори 1912*, Бања Лука 2013, 146, ф. н. 379.

којом ћемо странком изаћи на изборе“, стоји у наведеном циркуларном писму.²⁶³⁸ Конзулима је препоручено да у међувремену прате предизборну ситуацију и да размотре листу кандидата коју им је послало Министарство, са правом да могу предлагати и стављати примедбе. Листа кандидата за посланике, коју је саставило Министарство иностраних дела Србије, била је у духу нове тактике. Како се у Скопљу и Битољу није могао да заузме изборни став у тим местима била су назначена по два кандидата: младотурски и опозициони. На српској листи кандидата за цариградски парламент на новембарским изборима налазиле су се следеће личности: за Скопски санџак Спира Хаџи Ристић, на листи младотурака и Лазар Јанкуловић на листи опозиционој; за Битољ: др Јанићије Димитријевић, на листи младотурака и Јевта Николић, свршени београдски правник на опозиционој листи; за Приштину др Душан Челић на листи опозиционој; за Призрен Петар Костић, професор богословије; за Пећ Јован Шантрић; за Пљевља Филип Ђурашковић.²⁶³⁹

Генерални конзул из Скопља Панта Гавриловић извештавао је Министарство иностраних дела Краљевине Србије да велешки младотурци, у страху да не изгубе власт од опозиције, траже подршку од српских представника и присталица. И вицеконзул битољског вилајета сматрао је да, у овом вилајету, треба ићи „на изборе удружени са Младотурцима, за које ипак има изгледа да ће поново доћи на управу“. За коалицију са младотурцима и на овим изборима изјашњавао се Јован Ћирковић из Битоља, наводећи како „чак шта више, охридски и кичевски представници (српски), тврде да би они могли

²⁶³⁸ Ђ. Микић, *Политички крај Турског царства на Балкану и отомански Срби: насилни и необављени парламентарни избори 1912*, Бања Лука 2013, 147; Владимир Стојанчевић, *Србија и Турска пред рат 1912. године*, у: Срби и Арбанаси 1804-1912, Нови Сад 1994, 298-299; Б. Храбак, *Османлијско царство младотурака и Србија 1908-1912. године*, "Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића" III (1976), 321-340; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Геца Кон, А. Д. Београд, Београд б. г., 174.

²⁶³⁹ АС, МИД, ПП, фасц. 5, док. бр. 180, Циркуларно писмо Министарства иностраних послова-Српском посланству у Цариграду и конзулатима у Турској, Београд 20. VIII/2. IX 1912; Ђ. Микић, *Политички крај Турског царства на Балкану и отомански Срби: насилни и необављени парламентарни избори 1912*, Бања Лука 2013, 148-149; В. Стојанчевић, *Србија и Турска пред рат 1912. године*, у: Срби и Арбанаси 1804-1912. Нови Сад 1994, 298-299; Б. Храбак, *Османлијско царство младотурака и Србија 1908-1912. године*, "Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића" III (1976), 321-340; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Геца Кон, А. Д. Београд, Београд б. г., 174.

очекивати и успех у тим крајевима ако се власт не би умешала у корист какве друге странке“.²⁶⁴⁰

Пре него што су изборне комбинације биле коначно утврђене, Посланство Србије у Цариграду извештавало је 2/15. августа 1912. године Министарство иностраних дела Србије да је „односно (српских) кандидата Талат–беј изјавио да је расположење у младотрском (централном) одбору да се свуда истакну стари кандидати“, тј. они који су били кандидовани на мартовским изборима. Вођа младотурског комитата „Јединство и напредак“ Талат–беј је изјављивао српским представницима Спири Хаџи Ристићу и др Јанићију Димитријевићу, који су на мартовским изборима изабрани за посланике цариградског парламента са младотурске листе, да су они били расположени „да са Србима и овога пута изађу заједно на изборе, али под условом да се између једних и других обнови свуда стари споразум“. Талат–беј је, шатавише, пристао да се Срби у кандидовању за Приштински и Пљеваљски санџак „определе како мисле да је за њих најкорисније, али под условом, да...у Призренском крају гласају да се свуда истакну стари кандидати“, што је значило већином младотурски повереници.²⁶⁴¹

Изборне припреме младотурске странке утицале су да међу Србима завлада расположење да се поново уђе у изборни споразум са младотурцима. Било је планирано да се на седници Народне скупштине отоманских Срба од 22. септембра, на којој је требало да присуствује 48 делегата и владике Скопљанске и Велешко дебарске нахије, изврши подела мандта и то: 15 из Скопљанске епархије, 21 из Рашко–призренске епархије, 9 из рејона Битољског вилајета и 3 из рејона Солунског вилајета.²⁶⁴² Међутим, сазнање Турске

²⁶⁴⁰В. Стојанчевић, *Србија и Турска пред рат 1912. године*, у: Срби и Арбанаси 1804-1912. Нови Сад 1994, 299; Б. Храбак, *Османлијско царство младотурака и Србија 1908-1912. године*, "Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића" III (1976), 321-340; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Геца Кон, А. Д. Београд, Београд б. г., 174.

²⁶⁴¹АС, МИД, ПП, фасц. 1, док. бр. 181, Српски конзул у Цариграду-Министарству иностраних дела Србије, Цариград 2/15. VIII 1912; Ђ. Микић, *Политички крај Турског царства на Балкану и отомански Срби: насилни и необављени парламентарни избори 1912*, Бања Лука 2013, 148-149.

²⁶⁴²АС, МИД, ППО, ред 125, бр. 1740 (5620), извештај др Јанићије Димитријевић-Министарству иностраних дела, Цариград 7/20. IX 1912; АС, МИД, ППО, ред 125, бр. 5620, Министарство иностраних дела-др Јанићију Димитријевићу, Београд 3/16. IX 1912; АС, МИД, ППО, ред 125, бр. 5517, Телеграм Министарства иностраних дела-српском конзулу у Скопљу, Београд 3/16. IX 1912; АС, МИД, ППО, ред 125, бр. 5517, Телеграм Министарства иностраних дела-српском конзулу у Скопљу, Београд 5/18. IX 1912; Ђ. Микић, *Политички крај Турског царства на Балкану и отомански Срби: насилни и необављени парламентарни*

да је Србија са Бугарском склопила савез који је био уперен против Турске довело је до видног заоштравања односа између Србије и Турске (Порта је мобилизовала знатне контингенте војске и послала појачања војним гарнизонима у Косовском и Солунском вилајету и друго, Турска је задржала транспорт српске муниције који је требало из Солуна да уђе у Србију). Између Србије и Турске вршила се дипломатска преписка око решавања насталих проблема, али није давала позитивне резултате. Због свега тога српско становништво у Турској, а нарочито погранично, трпело је појачани притисак, не само албанског башибозука већ и турске полиције и војних посада по појединим местима. Заоштравање односа између двеју држава кулминирало је када је турска влада мобилисала „све своје дивизије у Старој Србији и Македонији“, на шта је 17/30. септембра одговорила и српска влада.²⁶⁴³ Тако је мирно, иако последњих недеља септембра погоршано стање између Србије и Турске, уступило место ратним операцијама. Рат који је убрзо дошао прекинуо је све изборне планове, а са тиме и политичку делатност Србије у Турској, па и у Македонији.

избори 1912, Бања Лука 2013, 161; В. Стојанчевић, *Србија и Турска пред рат 1912. године*, у: *Срби и Арбанаси 1804-1912*. Нови Сад 1994, 300; Б. Храбак, *Османлијско царство младотурака и Србија 1908-1912. године*, "Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића" III (1976), 321-340.

²⁶⁴³ *Први балкански рат 1912-1913*, Историјски институт Југословенске народне армије, књ. I, Београд 1959, 163-164; Б. Микић, *Политички крај Турског царства на Балкану и отомански Срби: насилни и необављени парламентарни избори 1912*, Бања Лука 2013, 168.

ЗАКЉУЧАК

Период од 1885. до и 1912. године, омеђен уједињењем Источне Румелије и Кнежевине Бугарске и ослобођењем Македоније од турске власти у Првом балканском рату, представља важан период у историји српског народа у Македонији, испуњен социјалним превирањима, националним радом и борбом за социјално и национално ослобођење. Природно је да Краљевина Србија није могла да буде равнодушна према судбини својих сународника у Македонији. Србија је са живим интересовањем пратила развој прилика у Турској, имајући у виду, пре свега, своје државне и националне разлоге и интересе. Самим тим, она је морала да се заинтересује како за проблематику међунационалних односа, тако и за однос турских власти према српском становништву у овој области. Због унутрашњих прилика у Србији и општих прилика на Балкану, циљ њеног интересовања за стање у Македонији сводио се на побољшање положаја српског народа. Са Турском је одржавала коректне дипломатске билатералне односе. Читав низ политичких, економских и друштвених проблема српског народа у Турској чинио је, у сваком случају, саставни део турске државне политике и система, и политичког живота уопште. Овакво држање Србије према Турској било је условљено борбом за националне и државне интересе и ривалским интересима Србије, Бугарске и Грчке, али и опасношћу од непосредног аустроугарског упада у крајеве Старе Србије и Македоније и даље пут Солуна, чиме би војно-стратешко опкољавање Србије значило крај њене државне и националне егзистенције.

Долазак Милутина Гарашанина за председника владе и министра иностраних дела, посебно присаједињење Источне Румелије Кнежевини Бугарској 1885. године, допринело је да се у српској јавности покрене питање српске политике у Македонији и Старој Србији. На митинзима у Београду, Нишу и Врању донесене су резолуције, којима се од српске владе тражило да преузме кораке како би се активирала српска пропаганда у Македонији и Старој Србији као одговор на дотадшње акције бугарске и грчке пропаганде.

Почетни кораци државне и националне политике Србије усмерени на одбрану државних интереса и заштиту српског становништва у Македонији и Старој Србији су учињени када је влада Милутина Гарашанина направила и први потпуни план политичко-

просветне пропаганде у овим областима. Још крајем 1884. године учињен је први корак у легализацији српске пропаганде у Турској. Од Министарства просвете у Цариграду добијена је дозвола да се у границама Отоманског царства српске школе могу слободно снабдевати уџбеницима и књигама штампаним у Београду, на којима би се, после извршене ревизије у Цариграду, на првој страни одштампало његово одобрење и тако се легализовало њихово растурање. Организатори овога посла били су Јеврем Грујић, српски посланик у Цариграду и Петар Костић, бивши управник Призренске богословије. Након тога Србија ради на формирању и развоју политичких институција, културних установа, друштава и разних других организација преко којих је организовано спроводила политичко-просветну пропаганду у овој области.

Србија ради на формирању и развоју политичких институција, културних установа, друштава и разних других организација преко којих је организовано спроводила политичко-просветну пропаганду у овој области. Отварање конзулата у Скопљу, Солуну и Битољу омогућило је да Србија стекне бољи увид у прилике које су владале у Македонији. Како оне нису биле нимало сјајне по српско становништво, владе Србије су од 1890. до 1894. године настојале да путем дипломатски интервенција у Цариграду приволе Порту да Србима обезбеди макар личну и имовинску безбедност. Међутим, сва настојања Србије су остала без успеха, јер је државни интерес налагао Турској да не чини уступке на том плану, а Србија није имала могућности да је на то присили.

Српска влада је упорно настојала да се тежак положај Срба у Турској, али и свих отоманских хришћанских поданика (не заобилазећи ни муслиманско становништво) реши на законској основи и путем реформи. Међутим, успеси српске дипломатије на пољу црквено-просветних активности у Старој Србији и Македонији деведесетих година XIX века забрињавали су носиоце бугарске националне идеје у овим областима, па су на српске успехе 1897. године почели да одговарају радикалним мерама. Оснивање БМОРО-а делимично је представљало одговор на српске успехе, а оснивачи Организације су као један од циљева у Македонији и Старој Србији узели борбу против српских национално-просветних активности. Антисрпска делатност Централног комитета је од 1897. године била толико изражена да је овај орган међу бугарским егзархистима био познат као Друштво против Срба. Организација је ликвидирала 16 српских народних првака, свештеника, просветних радника због српског изјашњавања и делатности у корист

српског покрета. Поред ових људи који су били представници српске акције, убијена су и двојица егзархијских ренегата, српских посленика, као и седморо људи због издаје организације и нагињању Србима. Поред спречавања ширења српског покрета БМОРО је убиства користио и у циљу застрашивања и повезивања сопствених чланова и егзархијске масе. Међутим, тешко је одлучити шта је од наведених напада било дело комитета а шта бугарске дипломатије и Егзархата. Током целог петогодишњег периода БМОРО је у борби против Срба имао за савезнике бугарске дипломатске представнике и утицајне чланове егзархијског милета, који су понекад и сами узимали учешћа у планирању и извођењу атентата. Турске власти су се показале неспособним, како у заштити својих поданика Срба тако и у гоњењу убица, што је директна последица опште корумпираности турских чиновника. Помирљив став према Србима након 1901. године као последица рада на ширењу револуционарне мреже, формирању рејонских чета и припремању устанка, омогућио је да српске компактне заједнице до пролећа 1904. године буду поштеђене од напада бугарских четника, што ће скупо коштати ТМОРО односно ВМОРО након отпочињања српске четничке акције.

Најозбиљнија последица турске политике према хришћанском становништву у Македонији, као и српско-бугарских и српско-албанских односа, огледала се у процесу иселавања Срба из Македоније. Он је непрекидно трајао током читавог обрађеног периода, а може се рећи и дуже. У његовој позадини је била тежња турских власти усмерена ка смањењу процента политички непоузданог православног живља, у тој стратешки важној провинцији, ради остварења два циља. Први се састојао у повећању шанси за опстанак Турске у Европи, а други у умањивању основаности претензија Србије и Бугарске на Македонију. Иселавање Срба у конкретним случајевима одвијало се под притиском бугарских егзархиста и албанских зликоваца, што због директног трпљења злочина а што из страха да им се то може догодити. У сваком случају, реч је о протеривању Срба, који су најчешће уточиште налазили у Краљевини Србији, док су им Албанци и Бугари узурпирани напуштена имања и друга материјална добра. Трајна демографска и политичка последица турске политике према хришћанском становништву у Македонији, као и српско-бугарских и српско-албанских односа, огледала се у процесу иселавања Срба из Македоније. Милош Јагодић је, на основу детаљне анализе турских и српских извора, проценио да се из дела Косовског вилајета јужно од Шар-планине у периоду од 1878. до

1912. године иселило око 35.000 православних житеља, чиме су турске власти спроводиле своју политику верске хомогенизације. Истовремено, на тој територији доселио се велики број мухаџира избеглих из ослобођених предела Србије, Црне Горе и Бугарске за време и непосредно после рата 1877/78. године, као и касније у континуитету после рата, што је проистицало из доследне политике протеривања православног становништва.

Србија није имала политичке и војне могућности да присили Турску да чини уступке којима би се значајније мењао положај српског народа, а који нису одговарали њеним државним интересима. Позната колашинска афера на Косову и Метохији из 1901. године показала је да је допремање пушака српском становништву врло ризично, и да његово откривање може донети тешке последице по читаво српско становништво у Старој Србији и Македонији. Оно што је карактеристично је да, и поред велике бриге за положај српског становништва у Македонији, ниједна српска влада у периоду од 1878. до 1912. године није покушавала да организује самостално устанак Срба у Македонији.

Младотурска револуција дала је подстрек за појачани политички рад у народу и омогућила промену начина борбе – прелаз на легалну политичку борбу преко политичке организације отоманских Срба са седиштем у Скопљу и централног турског парламента у Цариграду. Догађаји који су претходили младотурској револуцији, као и сама револуција, позитивно су утицали на развој друштвено-политичког, привредног и културног живота Срба у Македонији. Они су донели знатно више слободе, што је омогућило страначко и политичко груписање и окупљање Срба. Међутим, ни завођење парламентаризма Младотурском револуцијом 1908. године није зауставило дугогодишњу друштвено-економску кризу у Турском царству. Формирањем турских и народносних странака ушло се у дубоку политичку и парламентарну кризу, која се осетила већ средином првог владајућег мандата 1910. године, када су младотурци, као турски националисти, нагло изгубили поверење посебно нетурских народа.

Србија није била у могућности да политичким средствима реализује циљ своје политике. Суштинско и трајно побољшање положаја српског народа у Македонији могло је да буде остварено само ослобођењем од турске власти, а једини начин за то је био рат. Тако су у пролеће и лето 1912. године ударени темељи балканском савезу, који је требао да одлучи судбину европскихседа Турске. Балканске савезнике је 1912. године спајала заједничка опасност од Турског царства и мешања европских сила. Балкански савез

омогућио је да се балканске државе коначно обрачунају са остацима отоманске власти на Балкану, стављајући Европу пред свршен чин и спречавајући њено уплитање у балканске ствари.

CONCLUSION

The period since 1885, until 1912, followed by the unification of Eastern Rumelia and the Principality of Bulgaria and Macedonia's liberation from the Turkish government in the First Balkan War, represents an important period in the history of the Serbian people in Macedonia, filled with social turmoil, the national work and struggle for social and national liberation. It is natural that the Kingdom of Serbia could not be indifferent to the fate of their compatriots in Macedonia. Serbia has followed with huge amount of interest developments in Turkey, bearing in mind, above all, its state and national reasons and interests. Therefore, it had to be that interested in issues international relations, and the relationship of the Turkish authorities towards Serbian population in this area. Due to the internal situation in Serbia and the general situation in the Balkans, the goal of her interest in the situation in Macedonia boiled down to improving the position of the Serbian people. With Turkey has maintained correct diplomatic bilateral relations. A whole range of political, economic and social problems of the Serbian people in Turkey did, in any case, part of the Turkish state policy and system, and political life in general. This attitude towards Turkey, Serbia was the result of the struggle for national and state interests and the interests of rival Serbia, Bulgaria and Greece, and the danger of an immediate decline in the Austro-Hungarian parts of Old Serbia and Macedonia continue to put Salonika, which would mean a Serbian military and strategic encirclement by her state and national existence.

Arrival Milutina Garašanina as Prime Minister and Minister of Foreign Affairs, especially the annexation of Eastern Rumelia Principality of Bulgaria in 1885, contributed to the Serbian public raise the question of Serbian policy in Macedonia and Old Serbia. At rallies in Belgrade, Nis and Vranje were adopted resolution, which called on the Serbian government asked to take steps to mobilize Serbian propaganda in Macedonia and Old Serbia in response to the action of earlier Bulgarian and Greek propaganda.

The initial steps of the state and national policies aimed at the defense of Serbian national interests and protect the Serbian minority in Macedonia and Old Serbia were made when the government of Milutina Garašanina made the first complete plan for political-educational propaganda in these areas. At the end of 1884 was the first step in the legalization of Serbian propaganda in Turkey. From the Ministry of Education in Carigrad obtained a permit to be in the borders of the Ottoman Empire Serbian schools are free to supply textbooks and books printed in Belgrade, which would, after the completion of an audit of Constantinople, on the first page printed out his permission and thus legalize their dispersion. The organizers of this transaction were Jevrem Grujic, Serbian ambassador in

Constantinople and Petar Kostic, a former manager of the Prizren Seminary. After that Serbia is working on the formation and development of political institutions, cultural institutions, societies and various other organizations through which he organized enforced political-educational propaganda in this area.

Serbia is working on the formation and development of political institutions, cultural institutions, societies and various other organizations through which it is conducted in an organized political-educational propaganda in this area. The opening of the consulate in Skopje, Bitola and Thessaloniki has allowed Serbia to gain a better insight into the conditions that prevailed in the country. As they were not at all good for the great Serb population, the Government of Serbia from 1890 to 1894 sought to through diplomatic interventions in Istanbul consent Portuda Serbs even provide personal and property safety. However, all the efforts of Serbia were left without success, because the national interest dictated that Turkey does not make concessions on that front, but Serbia was not able to be coerced into it.

Serbian government has persistently sought to the difficult position of Serbs in Turkey, and all Ottoman Christian subjects (not skipping Muslim population) may resolve the legal basis and the path of reform. However, the success of Serbian diplomacy in the field of ecclesiastical and educational activities in Old Serbia and Macedonia in the nineties of XIX century concerned with the holders of the Bulgarian national ideas in these areas, as well as the Serbian successes in 1897 began to correspond to radical measures. Establishment of BMORO partially represented a response to Serbian success, and the founders of the Organization as one of the goals in Macedonia and Old Serbia took the fight Contour Serbian national-educational activities. Antiserbian activity of the Central Committee of 1897 was so pronounced that this authority among Bulgarian egzarthists was known as the Association of Serbs. The organization was liquidated 16 Serbian national leaders, priests, teachers, workers for Serbian positions and activities in favor of the Serbian movement. In addition to these people who were representatives of the Serbian campaign, were killed and two egzarthist renegades, Serbian workers, as well as seven people for treason organizations and tilting of the Serbs. In addition to preventing the spread of Serbian Movement BMORO the murder and the use of intimidation and with the view of linking its own members Exarchate weight. However, it is difficult to decide which of the above attack was the work of the committee and what Bulgarian Foreign Minister and the Exarchate. Throughout the five-year period BMORO in the fight against the Serbs had for allies the Bulgarian diplomatic representatives and influential members egzarthist millet, which are sometimes themselves take participation in the planning and execution of the assassination. Turkish authorities have proved incapable, how to protect their subjects Serbs as well as the prosecution of the murderers, which is a direct consequence of the general

corruption of Turkish officials. Conciliatory attitude towards the Serbs after 1901 as a result of work on expanding the revolutionary network rayon troop formation and preparation of the uprising, allowed the Serbian compact community until spring 1904 to be spared from the attacks of Bulgarian Chetniks, which will cost TMORO or after the commencement BMORO Serbian Chetnik action.

The most serious consequence of Turkey's policy towards Christian population in Macedonia, as well as the Serbo-Bulgarian and Serbo-Albanian relations, reflected in the process of emigration from Macedonia. It lasted continuously throughout the period treated, and it can be said even longer. Its background was the tendency of the Turkish authorities aimed at reducing the percentage of politically unreliable Orthodox population, in this strategically important province, in order to achieve two objectives. The first is the standing in increasing the chances of survival of Turkey in Europe and the other in diminishing the merits of the claims of Serbia and Bulgaria to Macedonia. The migration of Serbs in these cases took place under pressure from the Bulgarian and Albanian ehzarhist villains, because of the direct suffering of crime or fear that they may become so. In any case, it is the expulsion of Serbs, which are most often found refuge in the Kingdom of Serbia, while they were Albanians and Bulgarians have usurped abandoned properties and other material goods. Permanent demographic and political consequence of the Turkish policy towards the Christian population in Macedonia, as well as the Serbo-Bulgarian and Serbo-Albanian relations, reflected in the process and tense settlement of Serbs in Macedonia. Miloš Jagodić is based on a detailed analysis of Turkish and Serbian origin, estimated that the work of the Kosovo Vilajet south of the Sar Mountain in the period from 1878 to 1912 emigrated around 35,000 Orthodox residents, which the Turkish authorities conducted their policy of religious homogenization. At the same time, within that territory settled a large number of refugees from the Muhajirun liberated areas of Serbia, Montenegro and Bulgaria during and immediately after the war 1877/78. , as well as later continuously after the war, which stemmed from the consistent policy of expulsion of the Orthodox population.

Serbia was not in the political and military way able to force Turkey to make concessions that would significantly change the position of the Serbian nation, which did not correspond to its national interests. Well known Kolasin affair in Kosovo and Metohija from 1901 showed that the delivery of rifles Serbian population is very risky, and that his discovery could bring grave consequences for the entire Serbian population in Old Serbia and Macedonia. The characteristic is that, despite the great concern for the situation of the Serbian population in Macedonia, none of the Serbian government in the period from 1878 to 1912 was not trying to organize independent uprising of the Serbs in Macedonia.

Young Turk Revolution gave impetus for heightened political work among the people and to enable change of the fight-pass the legal political struggle over the political organizations of Serbs from Ottoman headquarters in Skopje and the central Ottoman Parliament in Istanbul. The events that preceded Young Turk revolution, and the revolution itself, positively influenced the development of socio-political, economic and cultural life of Serbs in Macedonia. They brought with them a lot more freedom, which allowed the party and political grouping and gathering of Serbs. However, neither the seduction of parliamentarism Young Turk revolution in 1908 did not stop the long-standing socio-economic crisis in the Ottoman Empire. The formation of the Turkish and ethnic parties led into a deep political and parliamentary crisis, which was felt already in the middle of the first governing mandate in 1910, when the Young Turks, as a Turkish nationalists, suddenly lost confidence especially of nonturk people.

Serbia has not been able to use political means to realize the goal of their policies. Substantial and sustained improvement of the position of the Serbian people in Macedonia could have been achieved only liberation from Turkish authority, and the only way to do this was war. Thus, in the spring and summer of 1912 was laid the foundations for Balkan Alliance, which was to decide the fate of Europe's sitting around Turkey. Balkan allies in 1912 were connected by the common danger from the Ottoman Empire and the blending of European powers. Balkan Alliance has enabled the Balkan states to finally deal with the remnants of Ottoman authority in the Balkan, putting Europe when it was all done and preventing its involvement in the Balkan things.

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Србије

АС

Фондови:

Група фондова управе и јавних служби:

Министарство иностраних дела – Политичко-просветно одељење	МИД, ППО
Министарство иностраних дела – Политичко одељење	МИД, ПО
Министарство иностраних дела – Строго поверљива архива	МИД, СПА
Министарство иностраних дела – Конзулат у Приштини	МИД, КП
Министарство иностраних дела – Генерални конзулат у Скопљу	МИД, ГКСк
Министарство иностраних дела – Конзулат у Битољу	МИД, КБ
Министарство иностраних дела – Генерални конзулат у Солуну	МИД, ГКСо
Министарство иностраних дела – Посланство у Цариграду	МИД, ПЦ
Министарство иностраних дела – Посланство у Петрограду	МИД ПуП
Министарство иностраних дела – Посланство у Букурешту	МИД ГК Будимпешта,
Министарство иностраних дела – Благајничко одељење	МИД, БО
Министарство иностраних дела – Административно одељење	МИД, АО
Министарство иностраних дела – Поклони и откупи	МИД, ПиО
Министарства просвете	МПс
Министарство финансија Београд (1839-1918) – Благајничко одељење	МФ, БО
Министарство војно – несређени архивски фонд к. 1911-1913, фасц. 1911, МВ. НАФ	
Друштво Светога Саве – Београд (1886-1945)	ДСС

Лични и породични фондови:

Никола Пашић (1845-1926) – НП.
Стојан Новаковић (1842-1915) – СН
Милован Миловановић (1863-1912) – ММ.
Љубомир Ковачевић (1848-1918) – ЉК.
Милутин Гарашанин МГ
Владан Ђорђевић (1844-1930) – ВЂ.
Ђорђе Симић (1843-1921) – ЂС.
Јован М. Јовановић ЈМЈ
Владимир Љотић (1862-1912) – ВЉ.
Павле Денић (1855-1939) – ПД.
Алекса и Слободан А. Јовановић
Јован Авакумовић (1841-1928) – ЈА.
Милојко В. Веселиновић, преписка
Сава Грујић, лични фонд

Јован Хаџи Васиљевић, збирка

Мемоари Делфе Иванић, Varia - 3494

АРХИВ КОСОВА И МЕТОХИЈА У ПРИШТИНИ (БЕОГРАДУ)

1. Збирка Стојана Зафировића, XXXVI/к-1-2-(1884/1958).

2. Збирка Јована Јовановића–Пиждона (фотокопија оригинала који се налази у Архиву Македоније у Скопљу); фотокопија извештаја Михаила Ристића о формирању Просветно-политичког одељења и одређивању плата учитељима, ПП бр. 713/1891; фотокопија извештаја Саватија Милошевића о раду Просветно-политичког одељења од 1885. до 1892. године

АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ У БЕОГРАДУ

1. Збирка Јована Јовановића - Пиждона ЈЈП,
2. Фонд Станислава Кракова СК
3. Рукописи и белешке Светислава Симића о македонском питању РиБ СС

АРХИВ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ У БЕОГРАДУ

Лични фондови:

1. Пера Ж. Илић, *На народној моби*, 10705.
2. Дневник, Коњички потпуковник Велимир Вемић, бр. 10117.
3. Фонд Никола Пашић, инв. бр. 11748.
4. Дневник Милана Пироћанца, инв. бр. 9989,
5. Рукопис Томе Бурковића, *Поп Бурко*. бр 13310
6. Заоставштина Јеврема Грујића (ЗЈГ), бр. 10027-А/67,
7. Збирка Светозара Томића (необрађена грађа), бр. 11499,
8. Збирка Јована Ристића,
9. Фонд Зафировића, Стојана: Успомене - Моје службовање у српским школама у Старој у време последњих година турске владавине, док. 14192
10. фонд Михаила Ристића инв. бр. 14243
11. Дневник Милана Ђ. Милићевића, инв. бр. 9327/13.
12. Кореспонденција Стојана Новаковића са Владимиром Карићем, бр. 8716,
13. Мемоар Јована Мишковића (док.бр.7381), 1. мај 1907.

14. Заоставштина Стевана Симића, Стеван Симић, *Једно крупно питање или како Србијанци гледају на Македонце*, Историјска збирка бр. 13315

АРХИВСКО ОДЕЉЕЊЕ НАРОДНЕ БИБЛИТЕКЕ СРБИЈЕ У БЕОГРАДУ

1. Рукописно одељење НБ, Р 413, VIII, 12, Сећања Димитрија Марчића, професора Светосавске вечерње школе, у Београду.

2. Збирка Јована Хаџи-Васиљевића, II-413-III-377. Архива Јована Хаџи-Васиљевића је разврстана на следећи начин:

Објављени извори:

1. P. Auty, *Необјављени документи енглеског министарства спољних послова о Србији 1837-1911*. Историјски часопис, XII–XIII, (1963), 413–443.

2. *Балкански уговорни односи 1876-1996*, књ. I, 1876-1918, приредио Момир Стојковић, Београд 1998.

3. Балугџић, Живојин: *Из мојих забележака и сећања: У „Дипломатској школи“ у Цариграду*, Српски књижевни гласник, бр. 3, Београд 1938.

4. *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878-1903)*, Руски извори о Србији, књ. 1, приредили Љ. В. Кузмичкова, Д. М. Ковачевић, Нови Сад 1996.

5. ”Друштво Светог Саве” - документа (1886-1891), приредио М. Војводић, издање Архива Србије и Друштва Светог Саве, Београд 1999.

6. *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, приредио Ћоровић, Владимир: књ. I (1. јануар 1902. – 1. јун 1903), Београд 1933; књ. II (1. јун 1903. – 31. децембар 1903), Београд 1933.

7. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига I, свеска 1, (29. мај/11. јун 1903-14/27. фебруар 1904)*, приредио А. Раденић, Београд 1991.

8. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига I, свеска 2, (15/28. фебруар 1904 – 31. децембар 1904/13. јануар 1905)*, приредио А. Раденић, Београд 1998.

9. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига II, свеска 1*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006

10. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига II, свеска 1*, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008.

11. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига II, свеска 2*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2007.

12. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига II, свеска 3*, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2008

13. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. Књига II, свеска 2/I*, приредили Љ. приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006.

14. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914., књ. II, додаток 1, (Организација Српска одбрана 1903–1905. године), приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008.*

15. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књ. II, св. 2/II, Додатак 2 за ту годину, као и Додатак 1, књиге II, за 1903–1905, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006.*

16. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књ. II, додаток 2, (Организација Српска одбрана 1906. године), приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2007.*

17. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига III, додаток Организација Српска одбрана 1908. године, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2011.*

18. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига II, свеска 3/I, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2004.*

19. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига II, свеска 3/II, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2004.*

20. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига II, свеска 4/1, за јануар–јун 1907. и додаток 1 за ту годину, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2008.*

21. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. Књига II, свеска 4/2 за јули–децембар 1907. и додаток 2 за ту годину, приредили Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2008.*

22. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига III, свеска 1, за јануар–мај 1908. године, приредио М. Војводић у сарадњи са др Љиљаном Алексић-Пејковић Београд 2009.*

23. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига III, свеска 2/1, од 1/14. јуна–15/28. јула 1908. године, приредили Михаило Војводић и Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2011.*

24. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига III, свеска 2/2, од 16/29. јула–23. септембра/6. октобра 1908. године, приредили Михаило Војводић и Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2011.*

25. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига IV, свеска 1, за јануар–јуни 1907. године, приредили др Љиљана Алексић-Пејковић и др Климент Цамбазовски, Београд 2009*

26. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига IV, свеска 2, за јули–децембар 1907. године, приредили др Љиљана Алексић-Пејковић и др Климент Цамбазовски, Београд 2009.*

27. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига IV, свеска 3/I, за јануар–јуни 1911. године, приредили др Љиљана Алексић-Пејковић и др Климент Цамбазовски, Београд 2009.*

28. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига IV, свеска 3/II, за јули–децембар 1911. године, приредили др Љиљана Алексић-Пејковић и др Климент Цамбазовски, Београд 2009.*

29. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига V, свеска 1, од 1/14. јануар до 14/27. јула 1912. године*, приредио М. Војводић, Београд 1984
30. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига V, свеска 2, од 15/28. јула до 4/17. октобра 1912. године*, приредио М. Војводић, Београд 1985.
31. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914. књига V, свеска 3, од 5/18. октобра до 31. децембра 1912/13. јануара 1913. године*, приредио М. Војводић, Београд 1986.
32. Д. Зографски: *Извештаи од 1903-1904. година на аустријске претставници во Македонија*, Скопје 1955
33. Д. Зографски: *Австриски документи за историја на македонски народ 1905–1906, том 1.*, Скопје 1977.
37. Д. Зографски: *Нови документи на Илинденското востание*, - Илинденски зборник 1903-1953, Скопје 1953, стр. 3-151.
38. *Зборник закона и уредаба Краљевинене Србије, књига 40*, Београд 1884.
39. *Зборник закона, уредаба и уредбених указа издатих у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1887. до 1. јула 1888. године, књига 43*, Београд 1888.
40. *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1891. до краја исте године, књ. 45*, Београд 1891.
41. *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1892. до краја исте године, књ. 47*, Београд 1892.
42. *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1896. до краја исте године, књ. 51*, Београд 1899.
43. *Зборник закона и уредаба издатих у Краљевини Србији, бр. 42*, Београд 1887.
44. *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, књ. 45*, Београд 1891
45. *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији, књ. 51*, Београд 1899
46. *Записници Министарског савета Србије 1862-1898*, уредио Никола Шкерковић, Београд 1952.
47. А. Илијева: *Британска сведоштва за Македонија во 1904. година*, Литературен збор, XXVII, 4, Скопје 1980.
48. В. Л. Кузмичева, Д. М. Ковачевић, *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Русије о Србији и Босни и Херцеговини од 1878. до 1903. године*, у ”Руски извори о Србији”, Нови Сад 1996.
48. Љ. Лапе, *Нови документи за Илинденско востаније, Илинденски зборник*, Скопје 1953, 66-69.
49. Љ. Лапе, *Извештаи од 1903. на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, Скопје 1954.
50. Љ. Лапе, *Документа за полагабата во Македонија и во Организацијата во првата половина од 1904. године*, Гласник на институт за национална историја, бр. 2. Скопје 1961.
51. Маджаровъ И. Михаил: *Дипломатическа подготовка на нашите войни: спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади*, Софија 1932.
52. *Милан Ракић, Конзулска писма 1903-1912*, приредио Андреј Митровић, Београд 1985.

53. Б. Перуничкић, *Писма српских конзула из Приштинe 1890-1900*, Београд 1985.
54. Б. Перуничкић, *Сведочанство о Косову 1901-1913*, Београд 1988.
55. М. Ф. Петровић, *Документа о Рашкој области 1890—1899*, Београд 1997.
56. *Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899*, Београд 1899
57. А. Раденић, *Аустро-Угарска и Србија 1903-1908, Документа из бечких архива, књ. I, 1903. година*, Београд 1973; књ. II, 1904. година, Београд 1973; књ. III, 1905. година, Београд 1985; књ. IV, 1906. година, Београд 1989.
58. *Руски документи за Македонија и македонско прашање (1859–1918)*, приредио А. Трајковски, Скопје, 2004.
59. М. М. Стојковић, уредио: *Балкански уговорни односи 1876-1996, I том (1876–1918)*, Београд 1998.
60. К. Цамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том III, књ. II, (1878)*, АС – Београд 1984
61. К. Цамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том IV, књ. I, (1879-1985)*, АС – Београд 1985; том IV, књ. II, (1886-1887), АС - Београд 1986; том IV, књ. III, (1888-1889), АС - Београд 1987.
62. К. Цамбазовски, *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том V, књ. I, (1890)*, АС - Београд 1990; том V, књ. II, (1891), АС - Београд 1991.
63. *Уговори и конвенције између Србије и страних држава (од прогласа државне независности до 1. јануара 1887. године)*, Министарство иностраних дела, Београд 1887.

Дневници и мемоарска литература:

1. Авакумовић, Ђ. Јован, *Мемоари*, приредио Слободан Турлаков, Нови Сад 2008.
25. Балкански (Михаило, Г. Ристић), *Кроз гробље – опажања и белешке приликом путовања кроз српске земље под Турском 1892. године*, Дело (Београд) II, III, IV (1894).
3. Д. Бацовић, *Искрена реч Србо-Македонаца*, Трговачка штампарија у Београду, Београду 1885.
4. Блажарић, Павле: *Мемоари*, Лепосавиће 2006.
- Вујић, Јоаким: *Путешествије по Србији*, књ. 1-2 , Београд 1901-1902.
5. Љ. Вл. Љотић, *Мемоари*, Минхен 1973.
5. С. Новаковић, *С Мораве на Вардар – путне белешке*, Краљевска српска државна штампарија, Београд 1894.
6. С. Новаковић, *Два дана у Скопљу, белешке и размишљања с пута*, Годишњица Николе Чупића XXV (1906), 1-58.

7. С. Новаковић, *Два дана у Скопљу, 14-15-16. јул 1905. Белешке и размишљања с пута*, Београд 1905.
8. С. Новаковић, *С Мораве на Вардар, путне белешке*, Годишњица Николе Чупића, књ. XIII, Београд 1892.
9. С. Новаковић, *Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885-1886*, мемоарски листићи, Годишњица Николе Чупића, књ. XXVII, Београд 1908.
10. С. Новаковић, *"Мемоар о плану којим да се поведу послови земаљски" - Један српски министарски програм (1895)*, Недељни преглед (Београд) 6 (43), 8. фебруар 1909, 84-87.
11. Б. Ђ. Нушић, *Крај обала Охридског језера – белешке из 1892. године*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1894.
12. М. Пироћанац, *Белешке*, приредила Сузана Рајић, Београд 2004.
13. В. Војвода Трбић, *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе Велешког (1898-1912)*, књ. I, приредио Александар Драшковић, Београд 1996.
14. Д. Путниковић, *Ратни мемоари*, књ. I, Ниш, 1938, 19, 44.
15. С. Србиновић (Иванић Иван): *"Из најцрње Европе, убиства, пљчке, отимачине и зулumi у Старој Србији, Арнаутлуку, Дебру и Маћедонији"*, Београд 1896.
16. С. Сремац, *Робоши, чланци, писма*, Сабрана дела, књ. VI, Београд 1977.
17. В. Ђорђевић, *Једна ноћ у Атини*, Отаџбина, 32, (1892)

Литература:

1. С. Н. Аврамовъ, *Революционни борби въ Азотъ (Велешко) и Порѣчието*, София, 1929.
2. Љ. Алексић – Пејковић, *Савез Србије и Бугарске – окосница народносног решења на Балкану (Балкан балканским народима)*, у: Национални идентитет и суверенитет у југоисточној Европи, ур. С. Терзић, Београд 2002, 119-138.
2. Љ. Алексић – Пејковић, *Италија и Српско-бугарска криза 1885-1886. године*, Историјски часопис XLII-XLIII (1995-1996), 125-145.
3. Љ. Алексић – Пејковић, *Берлински уговор као међународни оквир спољне политике Србије*, у: *Европа и источно питање: (1878-1923): политичке и цивилизацијске промене*, приредио С. Терзић, Београд 2001, 107-124.
4. Љ. Алексић – Пејковић, *Покушаји оснивања српског новчаног завода у Скопљу до 1912. године*, Вардарски зборник, 9, (2012), 49-80.
5. Љ. Алексић – Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903-1914*, Југословенске земље у XX веку, Београд 1965.

6. Алексић – Пејковић, *Политика француске владе према Србији за време рата 1885. године*, Историјски часопис VIII, (1958), 173-182.
7. Љ. Алексић – Пејковић, *Италијанска дипломатија и обнова српско-енглеских дипломатских односа 1903-1906*, Историјски часопис VIII (1971), 433- 443.
8. Љ. Алексић – Пејковић: Српско питање у стратешким опредељењима балканске политике Италије у 19. веку, Глас САНУ бр. 420, Одељење историјских наука књ. 16, (2012), 295-318.
9. Љ. Алексић – Пејковић, *О српско-црногорским преговорима о савезу 1904-1906*, Историја XX века I (1959), 327-357.
10. Љ. Алексић – Пејковић, *Стара Србија у спољнополитичким плановима Србије до Првог балканског рата*, у: Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану, зборник радова са научног скупа одржаног 27. и 28. новембра 2002. године, САНУ, Београд 2007.
11. Љ. Алексић – Пејковић, *Савез Србије и Бугарске – окосница народносног решења на Балкану (Балкан балканским народима, Национални идентитет и суверенитет у југоисточној Европи*, ур. С. Терзић, Београд 2002, 119-138.
12. А. Аличић, *Уредба о организацији вилајета 1867. године*, Прилози за оријенталну филологију (Сарајево), књ. II (1962), Сарајево 1965.
13. Х. Андонов-Пољански, *Дебата у Британском парламенту, О Илинденском устанку*, НИН, 664 (1963), Београд 1963.
14. Х. Андонов-Пољански, *Од гласот на Илиндеското востание во Америке и Европа*, IV, 1, Скопје, 1968.
15. Х. Андонов-Пољански, *Ситуацијата во Македонија по Илиндеското востание и Мирцитегските реформи*, Годишен зборник 8, Скопље 1955.
16. А. Андрејевић, *Струмица – Земља и народ*, Штампарија "Гутенберг" М. Стефановића, Ниш 1923.
17. С. Андрејевић, Игуманов, *Садање несретно стање у Старој Србији и Македонији*, Београд 1882.
18. Анжелар, Едуард: *Македонско питање. Садашње стање – решење*, Нова штампарија Давидовић, Београд 1906.
19. Д. Антић, *Извештавање листа Политика о приликама у предвечерју Првог балканског рата*, у: Први балкански рат 1912/1913. године, друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2013, 485-500.
20. С. Антонијевић, *Врањска област у герилским акцијама на Балкану крајем 19. и почетком 20. века*, у: Герила на Балкану – саопштења са међународног скупа одржаног 14-16. септембра 2006. године у Београду, Лесковцу и Врању, Београд 2007, 83-101.
21. Н. Архимандрит Дучић, *Рашко-призренска митрополија и национално културна мисија Краљевине Србије у Старој Србији и Македонији*, Београд 1896.
22. Н. Архимандрит Дучић, *Како да се оснажи српска народност и одржи за политичну заједницу са Србијом српски народ у Старој Србији и Словени у Македонији*, Београд 1983.

24. Н. Архимандрит Нићифор Перић, *Опште одредбе о управи црквених и народних послова, православних хришћана, поданика Њ.Ц. Величанства Султана под управом Васељенског престола, (1888), Патријаршијска и Синодална окружница, Београд 1900.*
25. Балкански (Михаило Г. Ристић), *Српски народ у скопској епархији и његове школе у 1896-1897. години, Дело књ. XX, Београд 1898; Дело књ. XXI, Београд 1899.*
26. Балкански, (Михаило Ристић), *Наша спољна политика, Дело књ. IV, Београд 1894.*
 Батаковић, Т. Душан: „Француски утицаји у Србији 1835–1914. Четири генерације Паризлија”, *Зборник Матице српске за историју 57, Београд 1997, 73–94.*
27. Д. Т. Батаковић, *Меморандум Срба из Старе Србије и Македоније међународној мировној конференцији у Хагу 1899, Београд 1989, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. 53-54, св. 1-2, стр. 177-183.*
28. М. Белић, *Комитски војвода Војислав Танкосић, Међуопштински историјски архив Ваљево, Ваљево 2005.*
29. М. Бјелајац, *Случај "тајног рапорта" пуковника Александра Машина краљу Петру и министру војном 1906. године, у: ВИГ, 1/1997, стр. 55 – 79.*
30. К. Битоски, *Дејноста на Пелагониската митрополија (1878-1912), Грчка религиозно-просветни и вооружени акции, Скопље 1968,*
31. В. Бован, *Српски писци на страницама Цариградског гласника, Зборник Филозофског факултета у Приштини, књ. 1, Приштина 1991, 75-95.*
32. В. Бован, *Сима А. Игуманов, живот и дело, НУБ „Иво Андрић“, Приштина-Београд, 2004.*
33. В. Бован, *Сећања Јанићија Поповића на своје школске другове и колеге учитеље у Вардарској Македонији од 1905. до 1915. године, Вардарски зборник, бр. 9, (2012), 99-111.*
34. Б. Бозић, *Циљеви Народне одбране, Београд 1934.*
35. Ј. Бурковић, *Обнова српске школе у Скопљу, 1890-1891, Братство XXX (1939), 178-183.*
36. Ј. Валеријанович-Вишњаков, *Македонски покрет и преврат у Србији 29. маја 1903, Катедра за општу и националну историју, МГИМО (У) МИД Руске федерације, Токови Историје – часопис Института за новију историју Србије, 3/2010, Београд 2011.*
37. Д. Велков, *Активноста на српската четничка организација во Македонија од почетка на XX до 1905. година, Годишен зборник, бр. 7 (33), Скопје 1981.*
38. М. Вељић, *Дебар и његова околина, Братство књ. VIII, 1899.*
39. М. В. Веселиновић, *Географско-етнографски преглед Македоније и Старе Србије са картом, Братство, књ. I, Београд 1987, 190-191.*
40. М. В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турском царству за 1892/1893. и 1893/1894. школску годину, Београд 1896.*
41. М. В. Веселиновић, *Статистика српских школа у Турском царству за 1895/1896. школску годину, Београд 1897.*
42. М. В. Веселиновић, *Митрополит Мелетије рашко-призренски и скендеријски (1854–1895), Годишњица николе Чупића, књ. XXII, (1903), 274–311*

43. М. В. Веселиновић, *Срби у Македонији и у Јужној Старој Србији, или одговор г. С. С. Бопчеву, Штампарија Краљевине Србије*, Београд 1888.
44. Д. Влатковић, *Нушић у Битољу 1891-1893. и 1913. године*, Вардарски зборник, бр. 1, Београд 1999, стр. 199-213.
45. Д. Влахов, *Македонија и Младотурска*, Историјски гласник, Београд, 3, 1949.
46. В. Војводић, *Школовање националних радника за рад ван Србије*, Историјски гласник 4 (1963), 37-55.
47. М. Војводић, *Србија и ослободилачки покрети на Балкану 1856-1878. Прва књига (1856-1866)*, Београд 1983.
48. М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003.
49. М. Војводић, *Стојан Новаковић и Русија*, Братство, 8, (2004), Београд 2004, 65-84.
50. М. Војводић, *Михаило: Србија и балканско питање*, Нови Сад 2000.
51. М. Војводић, *Србија и македонско питање*, Историјски гласник 1-2 (1990-1992), Београд 1992, 33-47.
52. М. Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, СКЗ, Београд, 2012
53. М. Војводић, *Путовање Михаила г. Ристића по Старој Србији и Македонији 1892. године*, Вардарски зборник 2 (2003), 19-30.
54. М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске 1879-1896*, Вардарски зборник 3 (2004), 9-39.
55. М. Војводић, *Дипломатске активности Стојана Новаковића у вези Старе Србије и Македоније*, Вардарски зборник 5 (2006), 37-53.
56. Војводић, *Рад Стојана Новаковића на закључењу железничке и трговинске конвенције између Србије и Турске (1887-1888)*, Зборник Матице српске за историју 71-72, (2005), 43-58.
57. М. Војводић, *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Слио, Београд 1999.
58. М. Војводић, *Владимир Карић и његово дело*, Историјски часопис XLIV (1997), Београд 1998, 273-279.
59. М. Војводић, *Рад "Друштва Светога Саве" 1886-1891*, Братство (Београд) II (1998), 33-34.
60. М. Војводић, *Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889-1892)*, Вардарски зборник (Београд), 1999, бр. 1, стр. 3-25.
61. М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Српска академија наука и уметности, Београд 1988.
62. М. Војводић, *Источно питање у спољној политици Црне Горе 1896. године*, Гласник Цетињских музеја (Цетиње), 1960, бр. 2.
63. М. Војводић, *Пројекат споразума између Србије и Црне Горе из маја 1897*, Историјски гласник 1-2 (1970).

68. М. Војводић, *Велике силе и балканска иницијатива Аустроугарске у августу 1912*, Зборник Филозофског факултета у Београду XI (1968), 413-429.
69. М. Војводић, *"Угодба" између Србије и Бугарске 1897. године*, Зборник Филозофског факултета у Београду XI-1, (1970).
70. М. Војводић, *Извозна трговина Србије и сукоб с Аустро-угарском 1895-1896*, Зборник Филозофског факултета у Београду XII (1974), 499-508.
71. М. Војводић, *Србија и грчко-турски рат 1897. године*, Историјски часопис (Београд), 1971, XVIII.
72. С. Војиновић, *Библиографија часописа "Јужни преглед" (1927-1939)*, Вардарски зборник 2 (2003), 305-453.
73. Љ. Врсановић, *Бој на Лисици*, Јужни преглед, 6-7,(1939), 349
74. С. Вукосављевић, *Прва скупштина отоманских Срба*, Правда, 30/1934, бр. 10580.
75. Н. Вулић, *Јужна Србија или Македонија*, Српски глас, 16. новембар 1939.
76. Н. Вулићевић, *Одбор за школе и учитеље у Старој Србији: оснивање, организација и циљеви (1868–1876)*, Српске студије 4 (2013), 209-231.
77. Б. Вучетић, *Прилог за биографију Антонија Тодоровића, (1880-1971)*, Историјски часопис 55 (2007), 265-277.
78. Б. Вучетић, *Писма из Цариграда Михаило Г. Ристић – Светиславу Симићу (1894)*. Мешовита грађа 33 (2012), 337-348.
79. Б. Вучетић, *Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века*, Историјски часопис 53 (2006), 359-374.
80. Б. Вучетић, *Сећања Антонија Тодоровића на револуционарну акцију српског народа у Турској 1904-1914. године*, Мешовита грађа 28 (2007), 267-305.
81. Б. Вучетић, *Србија и Велика Британија 1903-1906. године у очима савремене британске штампе*, Историјски часопис 48 (2001), 185-201.
82. Б. Вучетић, *Примена економског бојкота као вида борбе "Српске одбране" у Османском царству*, Баштина (Лепосавиће) 23 (2007), 235-244.
83. Б. Вучетић, *Богдан Раденковић и Милан Ракић*, Историјски часопис 57 (2008), 413-425.
84. Вучетић, *Србија и Бугарска 1903-1906. године у очима савремене британске штампе*, Историјски часопис 48 (2001), 185-201.
85. Вучетић, *Богдан Раденковић, магистарски рад у рукопису*, Београд 2006, Библиотека одељења за историју Филозофског факултета у Београду.
86. Б. Вучетић, *Извештаји обавештајца дипломати, Писма Богдана Раденковића Милану Ракићу, (1907-1912)*, Мешовита грађа XXIX (2008), 153-169.
87. В. Ј. Вучковић, *Дипломатска историја српско-бугарског рата (1885-1886)*, Глас САН, ССЦ, Одељење друштвених наука књ. 16, Београд 1956.
88. Н. П. Габрић, *Јован Јовановић-Пижон и европска дипломатија Србије 1913-1918*, Београд 2011.
89. И. Г. Галикин, *Дипломатија европејских држава в свјазис освободитељним движеніем европејској Турцији 1905 1912*, Москва 1960.
90. *„Гериле на Балкану“* – саопштења са међународног скупа одржаног 14-16. септембра 2006. године у Београду, Лесковцу и Врању, Београд 2007.

91. В. Георгијев, *Слобода или смрт, Македонското национално ослободително дело во Солунскиот вилает 1893-1903. година*, Институт за Историја – Филозофски факултет, Табернакул, Скопје, 2003.
92. С. Гопчевић, *Македонија, етнографски односи Македоније и Старе Србије*, Београд 1889.
93. С. Гопчевић, *Етнографска карта Македоније и Јужне Србије*, Београд 1889.
94. С. Гопчевић, *Стара Србија и Македонија, књ. 1-2*, Београд 1890; фототипско издање књиге Стара Србија и Македонија објавила је 2008. године Народна и универзитетска библиотека „иво Андрић” из Приштине.
95. Р. М. Грујић, *Скопска митрополија – историјски преглед до обнављања српске патријаршије 1920*, у: *Споменици православног храма Св. Богородица у Скопљу 1835-1935*, Скопље 1935.
96. С. Грујић, *Основи устројства источнорумелијске војске (милиције)*, Ратник, књига IV, свеска X, октобар 1880, II, 1031-1046.
97. Ц. П. Гуч, Ј. М. Јовановић, *Дипломатска историја модерне Европе 1878-1919*, Београд 1933.
98. Дарданус (Новаковић, Стојан), *”Македонија”*, Видело (Београд) 1906, бр. 1 (2. април 1906); бр. 2 (5. април 1906); бр. 3 (11. април 1906)
99. Ј. Дедијер, *Стара Србија, географска и етничка слика*, Српски књижевни гласник, XIX, 9, 1. нов. 1912, 674–699.
100. Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913.
101. М. Димитријевић, *Стари четници*, Крагујевац 2000, 22
102. Љ. Доклестић, *Српско--македонските односи во XIX-от века до 1897. година*, НИП ”Нова Македонија”, Скопје 1973.
103. Љ. Доклестић, *О кредитном систему у Македонији у 19. столећу и почетком 20. столећа*, Хисторијски зборник, година XVIII, Повијесно друштво Хрватске, Загреб 1965, 219-238
104. Ј. Дучић, *Једна посета у Скопљу – Београдско позориште у Скопљу*, Српски књижевни гласник, књ. 23, Београд 1909.
105. Н. Арх. Дучић, *Рашко-призренска митрополија и национално културна мисија Краљевине Србије у Старој Србији и Македонији*, Београд 1896.
106. Н. Арх. Дучић, *Дучић, Како да се оснажи српска народност и одржи за политичну заједницу са Србијом српски народ у Старој Србији и Словени у Македонији*, Београд 1983.
107. Ђекић, Ђорђе: *Почеци српског четничтва: организација четничког покрета у Кнежевини Србији у 19. веку*, Слободна књига, Београд 2000.
108. Д. Ђетвај, *Развој међународног уговорног капацитета Србије у XIX веку*, Београд 1939.
109. Ј. Ђилас, *Рад конзулата Краљевине Србије у Турској крајем 19. века на отварању првих књижара*, Приштина 1986, Обележје бр. 5, стр. 162-166.
110. Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина 1969.

111. В. Ђорђевић, Владан: *Србија и Грчка 1891-1893. – Прилог за историју српске дипломатије при крају XIX века*, Српска краљевска академија, Београд 1923.
112. В. Ђорђевић, *Србија и Турска (Јилдиз-Порта-Фанар) 1894-1897*, Српска краљевска академија, 1-2, Београд 1928.
113. Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962.
114. Д. Ђорђевић, *Пашић и Миловановић у преговорима за балкански савез 1912. године*, Историјски часопис IX-X, (1959), 467-486.
115. Д. Ђорђевић, *Италијанско-турски рат 1911-12 и његов утицај на Балкан*, Историски преглед, 4/1954, 46-54.
116. Д. Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, Београд 1997.
117. Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа (1804-1914)*, Београд 1995.
118. Д. Ђорђевић, *Сучељавање са Аустро-Угарском*, у: *Историја српског народа*, Српска књижевна задруга, књ. VI-1, Београд 1994, 135-173.
119. Д. Ђорђевић, *Димитрије: На почетку раздобља ратова*, у: *Историја српског народа, VI-1*, Београд 1994, 174-207.
120. Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Југословенске земље у XX веку, Историски институт САНУ, Београд 1962, 116-165.
121. Ж. С. Ђорђевић, *Историјски преглед наставних планова и програма за основне школе у Србији*, Настава и васпитање, бр. 1, Београд 1952.
122. З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије на Косову и Метохији у XIX и почетком XX века*, Призрен 1993.
123. М. Ђорђевић, *Књижевност у Старој Србији и Македонији*, Босанска вила бр. 20-22, Сарајево 1. октобра 1910, 324.
124. Т. Р. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929.
125. Д. Ђурић, *Научна истраживања и одређење границе народа Балканског полуострва*, Гласник Српског ученог друштва, LXXV, (1892), 322-326.
126. А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Историски институт, Београд 2004.
127. А. Ђуровић, *Друштво Светога Саве – улога у друштвеном животу Београда 1886-1891*, Братство, III-IV, 1999-2000, стр. 172.
128. А. Ђуровић, *Светосавска вечерња школа*, у: *Србија и ослобођење српског народа у турској 1804-1912; зборник радова са научног скупа, одржаног 2. и 3. децембра 1899. године*, уредник Владимир Стојанчевић, САНУ, Београд 2003, 249-260.
129. А. Ђуровић, *Документа о српско-бугарској сарадњи – резолуција донесена у Софији 11-13. септембра 1906. године на седници одбора српских и бугарских наставника*, Мешовита грађа, књ. XXXI (2010), 387-399.
130. В. Ђурић, *Варнава – патријарх српски*, Пљевља 2010.

131. Д. Ђурић, *Научна истраживања и одређење границе народа Балканског полуосрва*, Гласник Српског ученог друштва LXXV, (1892), 322-326.
132. С. Елдаров, *Српската вооружана пропаганда в Македонија (1901-1912)*, Софија 1993.
133. М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492-1992)*, Београд 2007.
134. М. Екмечић, *Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса*, Зборник Матице српске за историју, 75-76 (2007), 143-156.
135. С. Живанов, *Основи спољне политике Русије крајем 19. и почетком 20. века*, Зборник Матице српске за историју, 71-72 (2005), 59-100.
136. Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века, књ. II*, Издавачка књижарница Геца Кон, Београд 1924.
137. Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, III, Краљевско намесништво по абдикацији краља Милана и прва половина владавине краља Александра I 1889—1897*, Београд 1924.
138. Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, IV, Друга половина владавине краља Александра I до угушења династије Обреновића: 1897—1903*, Београд 1925
138. С. Живковић, *Заборављене српске војводе – Сакупи се једна чета мала*, Српско наслеђе, Историјске свеске бр. 12, децембар 1998.
139. З. Х. Живковић, *Из писама Светозара Томића Јовану Цвијићу*, Вардарски зборник, бр. 6 (2008), 173-196.
140. З. Х. Живковић, *Сећања Светозара Томића на Светосавске прославе у Старој Србији и Македонији крајем 19. и почетком 20. века*, Братство ХП, (2009), 192-200.
141. Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић, живот и дело, књ. 1- 3*, БИГЗ, друго издање, Београд 2003.
142. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. У отаџбини: 1903-1914. године*, Београд 2009.
143. А. Животић, *Српски герилски одреди на простору Старе Србије 1911-1912*, Токови историје—часопис Института за новију историју Србије, 4/2006, Београд 2006./ рад је објављен као реферат који је поднет на Конференцији „Герила на Балкану: Борци за слободу, бунтовници и бандити, истраживање гериле и парамилитарних формација на Балкану у периоду 15-20. века”, Врање 14-16. септембра 2006./
144. С. Зафировић, *Историја наше националне просвете у Јужној Србији до 1912. године*, у: Јужна Србија, Београд 1937.
145. С. Зафировић, *Српске гимназије у Цариграду, Солуну и Скопљу, Историјски преглед њихова живота и рада (1892-1894)-1934*, Скопље 1934.
146. С. Зафировић, *Наша национална просвета у Јужној Србији до 1912. године*, „Народна одбрана“, бр. 39, Београд 1937.
147. В. Зарковић, *Рад српске дипломатије на заштити Срба у Старој Србији у последњој деценији XIX века*, Баштина (Приштина), 2011, св. 30, 105-115.
148. В. Зарковић, *Реформе у Османском царству и Стара Србија у XIX и почетком XX века*, Баштина 34, (2013), 135-152.

149. Зборник радова: *Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804-1912.*, радови са научног скупа одржаног 2. и 3. децембра 1999. године, Београд 2003
150. Зборник радова: *Европа и источно питање, Српске политичке генерације, Берлински конгрес и српско питање*, Београд 1998.
151. Зборник радова са научног скупа: *Ислам, Балкан и велике силе: међународни научни скуп, 11-13. децембра 1996*, Историјски институт, Београд 1997.
152. Зборник радова: *Никола Пашић, живот и дело*, радови са научног скупа од 16. и 17. октобра 1995. године у САНУ у Београду и 19. октобра у Задужбини "Никола Пашић" у Зајечару, редактор Василије Крестић, Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд 1997.
153. М. Златановић, *Четнички (комитски) покрет 1904-1912*, Врање и Прешевска каза, Лесковачки зборник, XXXII, 85.
154. Х. Зундхаусен, *Историја Србије: од 19. до 21. века*, превео с немачког Томислав Бекић, Клио, Београд 2008.
155. И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII и XIX веку*, Београд-Нови Сад 1902.
156. И. Иванић, *Македонија и Македонци, опис земље и народа, књ. I*, Нови Сад 1906.
157. И. Иванић, *Македонија и Македонци, опис земље и народа, књ. II, Додатак, Црна књига, Списак Срба погинулих од 1897-1909. године од агената бугарског комитета у јужној Старој Србији и Македонији*, Нови Сад 1908.
158. Иванић Иван (Србин Србиновић): *"Из најирње Европе, убиства, пљчке, отимачине и зулуми у Старој Србији, Арнаутлуку, Дебру и Македонији"*, Београд 1896.
159. И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској од XV до XIX века*, Годишњица Николе Чупића XXXII (1913).
160. И. Иванић, *Српске манастирске, сеоске и варошке школе у Турској од XV до XIX века*, Годишњица Николе Чупића XXXIII (1914).
161. Иветић Ј. Велимир: *Политичка улога министара војих Краљевине Србије од 1903. до 1914. године*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, Београд 2013. ИНТЕРНЕТ
162. А. Илијева, *Британска сведоштва за Македонија во 1904. година*, Литературен збор (Скопје) XXVII, 4 (1980).
163. В. Илић, *Српска влада и почеци српског комитског покрета у Старој Србији и Македонији 1903-1905*, у: *Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804-1912*, Зборник радова са научног скупа одржаног 2. и 3. децембра 1999. године, САНУ, Београд 2003, 227-236.
164. В. Илић, *Српска четничка акција 1903-1912*, Ecolibri, Београд 2006. (проширена верзија чланка: *Српска влада и почеци српског комитског покрета у Старој Србији и Македонији*, у: *Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804 – 1912*, зборник радова са научног скупа одржаног 2. и 3. децембра 1999. године, САНУ, Београд, 2003.
165. В. Илић, *Један извештај Стевана Симића о раду бугарске комитске организације у Кратовској кази 1904. године*, Вардарски зборник 5 (2006), 93-104.
166. В. Илић, *Национални рад др Милорада Гођевића*, Архив за историју здравствене културе Србије, 1-2, Београд 1990.
167. *Илюстрација Илинден*, година XIII, јануари 1941, книга 1 (121), pp. 9.
168. *Илустрација Илинден*, књ. 1, Софија 1936.
169. *Историја српског народа, VI-1*, Српска књижевна задруга, Београд 1994.

170. *Историја на македонскиот народ, II*, Скопје 1969.
171. *Историја дипломатије, св. 2*, Дипломатија новог доба (1872-1919), приредили В. М. Хвостов, И. И. Минц, Београд 1949.
172. М. Јагодић, *Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878-1885)*, Историјски часопис LX (2011), 435-460
173. М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009.
174. М. Јагодић, *Мицко Крстовић: Писма из Битољског затвора (1897-1899)*, Мешовита грађа 33 (2012), 349-363.
175. М. Јагодић, *Српске чете у Македонији 1897-1901, године*, у Зборник радова Устанци и побуне Срба у Турској у 19. веку, Ниш 2012, 111-130.
176. М. Јагодић, *Нуфуско питање: Проблем званичног признања српске нације у Турској 1894-1910*, Историјски часопис 57 (2008), 343-352.
177. М. Јагодић, *Белешке Николе Пашића о српско-бугарском Уговору о савезу од 10. марта 1912*, Српске студије 4 (2013), 337-342.
178. Г. Јакшић, *Из новије српске историје*, Београд 1953.
179. Г. Јакшић, Д. Страњаковић, *Србија од 1813. до 1858. године*, Београд 1937.
180. М. Јамбајев, *Руски конзули о друштву Македоније почетком 20. века – администрација, економија и становништво*, Годишњак за друштвену историју, Београд 1999, св. 6, бр. 1, стр. 29-41
181. М. Јамбајев, *Руски конзули о македонском питању*, Историја 20. века, Београд 1998, св. 16, бр. 2, 143-151.
182. Д. Јанкович, *Два Илиндена (1903-1941)*, „Народна армија“, Београд 1976.
183. Ј. Љ. Јањић, *Врањски крај у предвечерје Првог балканског рата и историјске Кумановске битке*, - текст објављен поводом стоте годишњице Кумановске битке, Интернет портал Српски културни клуб, 12. 10. 2012, Преузето 02. 01. 2016.
184. Ј. Љ. Јањић, *Ратаје у матици времена*, Народни универзитет Врање, Врање 2003.
185. С. Д. Јеринић, *Војводе из четничке акције у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, Добровољачки гласник, бр. 32. година 17, Београд 2008.
186. М. Јефтић, *Како је текао процес денационализације Срба у Западној Македонији*, Српско наслеђе, Историјске свеске бр. 11., Београд новембар 1998.
187. А. К. Јовановић, *Четнички споменик – Војвода Мицко, живот и рад*, Скопље 1930.
188. А. С. Јовановић, *Министарство Алексе С. Јовановића, Подаци о политичким догађајима у Србији од 8. јула 1900. до 21. марта 1901. године*, Београд 1906.
189. А. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, Скопље 1927.

190. А. Јовановић, *Војвода Саватије – почетак српске четничке акције у Македонији*, Летопис Матице српске, CIV, књ. 326, св. 1-2, октобар-новембар 1930, 127-144.
191. А. Јовановић, *Почетак српског четничког покрета у Јужној Србији и Македонији*, Књижевни југ (Скопље), 1 (1929), 14-19.
192. А. Јовановић, *Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима*, Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије, Скопље 1937, 271-307.
193. В. Јовановић, *Краљ Милан и бугарска криза 1886-1887*, Зборник Матице српске за историју 57 (1998), 157-168.
194. В. Јовановић, *Србија и Бугарска 1886-1896*, Историјски институт, ЈП "Службени гласник", Београд 2002.
195. В. Јовановић, *Мисија Николе Пашића у Софији 1889. године*, Југословенски историјски часопис 1-2 (1999), 53-58,
196. В. Јовановић, Владимир: *Светислав Симић и македонски комитети*, Вардарски зборник 1 (1999), 53-68.
197. Јовановић, *Србија и Илинденски устанак*, Балканика (Београд) XXIX (1998), 189-207.
198. В. Јовановић, *Србија и Бугарска 1886-1896*, Градска библиотека Божидар Кнежевић, Уб 2002.
199. В. Јовановић, Хиландар између Србије и Бугарске на преласку XIX у XX почетком века, У: Трећа казивања о Светој Гори, Београд 1999, стр. 145-169.
200. З. Т. Јовановић, Т. Зоран: *Гостовање Народног позоришта у Скопљу 1909. године*, Вардарски зборник 3 (2004), 187-198.
201. Ј. М. Јовановић, *Царински савез Србије и Бугарске*, Српски књижевни гласник, књ. XVI (1906).
202. Ј. М. Јовановић, *Македонско питање*, Српски књижевни гласник, књ. 20, св. 8-12, Београд 1908, 589-598.
203. Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Геца Кон, А. Д. Београд, Београд б.г.
204. Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Едициција Српски народ у XIX веку, књ. 16, Геца Кон, А. Д. Београд, Београд б.г.
205. Ј. М. Јовановић, *Владимир Карић као национални радник*, у: *Владимир Карић – његов географски и национални рад*, Београд 1929, 18-31.
206. Ј. М. Јовановић, *Српско-енглески односи – прекид 1903. и обнова 1906. године*, Српски књижевни гласник, XXXI (1931), 131-144.
207. Ј. М. Јовановић, *Нушић као конзул*, Српски књижевни гласник, септембар-октобар 1937, Београд 1937.
208. Ј. М. Јовановић, *Обнова српске митрополије у Скопљу 1891-1902*, Братство XXIX (1938), 65-98.
209. Ј. М. Јовановић, *Седм предлога за обнову Пећке патријаршије 1894-1897*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор (Београд) XVIII (1938).
210. Ј. М. Јовановић, *Почетак српског четничког покрета у Јужној Србији и Македонији*, Књижевни југ(Скопље), 1 (1929), 14-19.

211. С. Јовановић, *Српско-бугарски рат, Политичке и правне расправе, III*, Београд 1933.
212. С. Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор 1961.
213. С. Јовановић, *Стојан Новаковић - личне успомене*, у: споменица Стојана Новаковића, Београд 1921, репринт издање 1990.
214. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића. књ. II (1878-1889)*, Београд 1927
215. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића. књ. I, (1889-1897)*, Београд 1929, књ. II, (1897-1903), Београд 1931; књ. III, Београд 1934.
216. С. Јовановић, *Српско-бугарски рат*, Београд 1901.
217. С. Јовановић, *Спољашња политика Србије у XIX веку*, СКГ, књ. IV, бр. 6, Београд 1901.
218. С. Јовановић, *Политичке и правне расправе, I*, 1908; *III*, 1933.
219. Д. С. Калафатовић, *Закључење Савеза са Бугарском пред рат 1912. год.*, Ратник, IV/1932, 3-4.
220. С. М. Капетановић, *Српски учитељи и турски државни испит 1890. године у Скопљу*, Братство (Београд) XXI (1927).
221. С. М. Капетановић, *Српске школе и учитељи у Јужној Србији 1890. године*, Јужни преглед (Скопље), мај-јун 1927.
222. С. М. Капетановић, *Српски учитељи у Турској (1887-1912)*, Јужни преглед (Скопље), мај 1933.
223. С. М. Капетановић, *Педесетогодишњица обнове основних школа у Јужној Србији*, Политика (Београд) 10. октобар 1940.
224. М. Карахасан, *Цариградски гласник о Србима у Османском царству*, Зборник радова Народног музеја у Чачку, књ. XXV, 229-240
225. В. Карић, *Српска земља*, Београд 1882.
226. В. Карић, (Црнојевић), *Цариград, Света Гора, Солун – путничке цртице с белешкама о народној пропаганди на истоку*, Београд 1889.
227. В. Карић, *Србија и Балкански савез*, Парна радикална штампарија, Београд 1893.
228. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887. - репринт издање Београд 1997.
229. И. Катарџијев, *Еден документ за школската пропаганда во Македоније*, Гласник на Институтот за национална историја (ИНИ), година I, књ. I, Скопје, 1957.
230. И. Катарџијев, *Серскиот округ од Кресненското востание до Младотурската револуција*, - Национално-политички борби, Скопје 1968.
231. В. Кинчов, *Македонија*, Софија 1900.

232. М. Кисић, *Библиографија српске штампе у Македонији 1908-1941*, Вардарски зборник, 1 (1999), 249-281.
233. Д. М. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1856-1894, од Кримског рата до савеза са Француском*, Београд 2002.
234. Д. М. Ковачевић, *Влада Милана Пироћанца, црквено питање и Русија*, Историјски часопис XVI (2005), 113-123.
235. Д. М. Ковачевић, *Дипломатија царске Русије у време стварања Балканског савеза, (1911-1913)*, у: Први балкански рат 1912/1913. године, друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Раствовић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2013, 107-116.
236. П. Константин, *Националноослободително движење в Македонија и Тракија 1893-1903*, Софија 1979.
237. М. Костић, *Град Скопље и његов историски значај током векова*, у: *Наша земља: Скопље и Јужна Србија*, Београд 1925.
238. М. Костић, *Скопски валија Ибрахим Етхем-паша (1891-1893)*, Јужни преглед (Скопље), 11-12 (1938), 412-414.
239. М. Костић, *Дипломатске интриге око отварања српске школе у Скопљу 1892. године по архиву Аустријског конзулата*, Гласник Скопског научног друштва, књ. I, св. 2, (1926), 335-342.
240. П. Костић, *Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX и почетком XX века*, Скопље 1933.
241. П. Костић, *Турске Просветне Комисије*, „Јужни преглед“ – специјални број, Скопље 1927.
242. П. Костић, Петар: *Почетак нашег просветно-националног рада у бившем Солунском вилајету и његови резултати*, „Јужни преглед“, бр. 5, Скопље, 1934, 206-213 и бр. 6-7, 1934, 226-298;
242. Ц. Костић, *Уговор о царинском савезу Србије и Бугарске 1905. године*, Економист (Београд), 1953, бр. 2.
243. П. Кочић, *Слике из Старе Србије и Македоније*, Објавио сарајевски лист Дан, I/1905. у свом првом броју.
244. С. Краков, *Пламен четништва*, Штампарија и цинкографија „Време“- Београд, Београд 1930.
245. *Крваве борбе у Македонији*, фелтон, Књижевни преглед, Београд, 18. јуна /1. јула 1912, 33-40.
246. В. Крестић, Василије: редактор Зборника радова са научног скупа у САНУ у Београду 1995. године *„Никола Пашић, живот и дело“*, Завод за уџбенике, Београд 1997.
247. А. Крстић, *Наша четника акција у Дримколу*, Јужни преглед (Скопље) 6-7, (1930), 283-287
248. Т. Крушевац, *Слике из Старе Србије и Македоније*, Дан (Сарајево) 1, (1905).
249. М. Лалков, *Булгарија о балканската политика на Австро-Унгарија 1878-1903*, Софија 1993.

250. Љ. Лапе, *Извештаи од 1903. година на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, Скопје 1954
251. Љ. Лапе, *Нови документи за Илинденско востаније*, Илинденски зборник, Скопје 1953, 66-69.
252. Љ. Лапе, *Документа за полагабата во Македонија и во Организацијата во првата половина од 1904. године*, Гласник на институт за национална историја, Скопје 1961, бр. 2, стр. 249-252, 270-274.
253. П. Лешњаревиќ, *Просветне прилике Срба у Турској, Босанска вила бр. 20-22*, Сарајево 1. октобар 1910, 316-317.
254. Д. Лопандиќ, *Послужити свом драгом отечеству*, Из историје дипломатије Србије 1804-1914, Београд 2010.
255. Д. Лопандиќ, *Почеци српске дипломатије, Политикин забавник, број: 3044, (2010)* Интернет
256. Д. Лопандиќ, *Стојан Новаковиќ у борби за народну ствар; Научник у нашој дипломатији*, Политикин забавник, 3049, 2010 Интернет <http://politikin-zabavnik.rs/pz/tekstovi/naucnik-u-nasoj-diplomatiji>
257. Ђ. Н. Лопичиќ, *Дипломатија (зборник радова)*, ИП „Ваша књига”, Београд 2006, 77-90.
257. Ђ. Н. Лопичиќ, *Студије и огледи о конзуларним односима*, Београд 2006.
258. Ђ. Н. Лопичиќ, *Преглед конзуларних односи Србије (1804-1918)*, Бранич – часопис адвокатске коморе Србије (Београд) 1-2 (2007), 183-202.
259. Р. Љушиќ, С. Рајиќ, *Александар Обреновиќ*, у: Српски биографски речник, књ. 1, Нови Сад 2004.
259. Р. Љушиќ, *Историја српске државности: Србија и Црна Гора*, Нови Сад 2001.
260. Р. Љушиќ, *Никола Пашиќ и Обреновиќи (борба за опстанак)*, у: *Зборник радова: Никола Пашиќ, живот и дело*, Београд 1997, 87-107.
261. Р. Љушиќ, *Програми и статуту српских политичких странака до 1918*. Књижевне новине, Београд 1991. (са Василијем Крестићем)
262. Р. Љушиќ, *Књига о Начертанију*. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844), БИГЗ, Београд 1993.
262. Р. Љушиќ, *Србија 19. века. Изабрани радови, 1*, НИУ "Војска", Београд 1994. стр. 417

262. Р. Љушић, *Србија 19. века. Изабрани радови 2*, Београд, НИУ "Војска", Београд 1998.
263. Р. Љушић, „*Владе Србије: 1805-2005*“, „Завод за уџбенике и наставна средства“, Београд, 2005. године.
264. Р. Љушић, *Извештај Слободана Јовановића о посети српским конзулатима у Турској из 1894. године*, Историјски гласник 1-2 (1987), 193-215.
265. А. Н. Маделштајн, *Младотуреџкаја држава*, Москва 1915.
266. М. И. Маджаровъ, *Дипломатическа подготовка на нашите войни: спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади*, Софија 1932.
267. Д. Маликовић, *Конференција отоманских Срба 1912. године у Скопљу*, Баштина (Приштина), св. 7, 1996,
268. Д. Маликовић, *Ванредни парламентарни избори у Турској 1912. и учешће српског становништва у њима*, Југословенски историјски часопис, бр. 1-2 (1998), 93-117.
269. Д. Макензи, *Јован Ристић, европски државник*, Београд, 2005.
270. Д. Мекензи, *Јован Мариновић, европски господин и српски дипломата 1821-1893*, Центар за унапређивање правих студија, Београд 2006.
271. Д. Мекензи, *Милован Миловановић, српски дипломата и државник*, Београд 2007
272. Д. Макензи, Стојан Протић, српски новинар и државник, Службени гласник, Београд 2008.
272. З. Малеш, *Прота Стеван Димитријевић, Божји анђео за Јужну Србију*, Београд 2002.
273. Г. Марков, *Балканското решение на Източния въпрос 1911-1913 г.*, Македонски преглед: списание за наука, литература и обществен живот, 4/2002. 25.
274. Г. Марков, *България и нейните съюзници през Балканската война (1912–1913)*, Исторически преглед, 1/1983. 26.
275. Г. Марков, *Военните споразумения в Балканския съюз и обявяването на обща мобилизация в България (март-септември 1912 г.)*, Военноисторически сборник, 1/1989.
276. Г. Марков, *За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911-август 1912)*, Известия на државните архиви, 63/1992.
277. Г. Марков, *Към предисторията на Балканския съюз (март-септември 1911 г.)*, Военноисторически сборник, 6/1987.
278. Г. Марков, *За спорното и безспорното в Балканския съюз (септември 1911-август 1912)*, Известия на државните архиви, 63/1992, 9.
279. С. Мартиновић, *Децембарски и Бечки програм реформи у Турској 1902/1903. године и став Русије према Албанцима*, Обележје 3, (1985), 57-75.

280. М. С. Матицки, *Бечки календар Вардар (1879-1887)*, Вардарски зборник, 1, (1999), 215-220.

281. Ђ. Микић, *Немачки амбасадор Маршал о унутрашњо-политичким приликама у Османској Царевини (1908-1911)*, Зборник Филозофског факултета у Приштини XIII, 1978, 375-410.

282. Ђ. Микић, *Срби у Турској у турским парламентарним изборима у пролеће 1912. године*, (магистарски рад у рукопису)

283. Ђ. Микић, *Однос Србије према учешћу отоманских Срба у турским парламентарним изборима (августа-септембра 1912)*, Обележја 3 (1976).

284. Ђ. Микић, *Младотурски парламентарни избори "Младотурци 1908. и Срби у Турској*, Зборник Филозофског факултета у Приштини XII, 1975, 154-209.

285. Ђ. Микић, *Младотурци и народности европске Турске и њихово учешће у опозиционим партијама Царевине*, Годишњак Архива Косова, VI-VII, Приштина 1974.

286. Ђ. Микић, *Страначко политичка кретања међу Србима у Турској крајем 19. и почетком 20. века*, Зборник Филозофског факултета у Приштини, Приштина 1976.

287. Ђ. Микић, *Страначке групе и политичке организације Срба у Турској крајем XIX и почетком XX века*, Глас САНУ бр. 420, Одељење историјских наука књ. 16, (2012), 355-350.

288. Ђ. Микић, *Политичка, културна и привредна стремљења*, у: Историја српског народа, Српска књижевна задруга, књ. VI-1, Београд 1994, 291-315.

289. Ђ. Микић, *Између балканских суседа и великих сила*, у: Историја српског народа, Српска књижевна задруга, књ. VI-1, Београд 1994, 316-329.

290. Ђ. Микић, *Под младотурцима* у: Историја српског народа, Српска књижевна задруга, књ. VI-1, Београд 1994, 330-348.

291. Ђ. Микић, *Српска опозиција у Косовском вилајетуо листа „Глас народа“ уочи Балканског рата*, Хуманистика, Филозофски факултет у Приштини,

292. Ђ. Микић, *Политички крај Турског царства на Балкану и отомански Срби: насилни и необављени парламентарни избори 1912*, Бања Лука, 2013.

293. А. Миленковић, *„135 година војнодипломатског представљања Републике Србије у свету“*, Генерлштаб Војске Србије, Управа за обавештајно-извиђачке послове (Ј-7), Београд 2013.

294. М. Милићевић, *Четничка акција непосредно пре објаве и током првих дана Српско – турског рата 1912. године*, у: Први балкански рат 1912/1913. године, друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), књ. 1, приредио Александар Раствојић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2013, стр. 221-234.

295. М. Миловановић, *Државно право и начела спољне политике Краљевине Србије*, Београд 1897.

296. М. Миловановић, *Источно питање*, Дело, књ. III, Београд 1894.

297. М. Миловановић, *Срби и Бугари*, Београд 1898.

298. Н. Миноски, *Битољ град конзула*, Битољ 2002.

299. Ј. Миодраговић, *Кратак преглед рада „Друштва Светога Саве“*, Браство XI (1906), 8–42.
300. П. Митропан, *Прилози за историју штампе у Старој Србији и Македонији 1871-1912*, Штампарија Јужна Србија, Скопље 1933.
301. П. Митропан, *Штампа Јужне Србије*, у: *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, Скопље, 1937.
302. П. Митропан, *Прилози за историју штампе на југу - Цариградски гласник 1895-1908. год.*, Јужни преглед, лист за науку и књижевност, Скопље јануар 1928., стр. 198, напомена бр. 1.
303. П. Митропан, *Први интелектуалци на Југу: Коста Грунчевић*, Скопље 1936.
304. П. Митропан, *Први новинари на југу*, Политика (Београд), 17. јануара 1932.
305. П. Митропан, *Петар Кочић као наставник*, Политика, од 6-9. јануара 1939, Београд 1939.
306. П. Митропан, *Књиге и читаоци у Јужној Србији у 19. веку*, Политика (Београд), 21. јун 1940.
307. П. Митропан, *Књиге и читаоци у Јужној Србији*, „Политика“, Београд 21. јул 1940.
308. П. Митропан, *Предлози о покретању Цариградског гласника*, Јужни преглед, часопис за науку и књижевност, бр. 5, Скопље мај 1936, 166.
309. Ст. Р. Мићић, *О просветним приликама у Јужној Србији*, Просветни гласник: Службени лист Министарства просвете (Београд) XXXVIII, (II), 7–8, (1921), 443–449.
310. Б. Надовеза, *Светозар Томић – српски национални радник*, Српска слободарска мисао (Београд) 76 (2008), 102-204.
311. Б. Надовеза, *Светислав Симић – национални радник из Ужича*, Ужички зборник 32 (2008), 61-101.
312. *-Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, Загреб 1929, књ. 1, 2,
313. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. I*, Београд 1927.
314. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. II*, Београд 1928,
315. С. Недељковић, *Положај српских школа у Старој Србији почетком 20. века*, Учитель - часопис савеза учитеља Србије (Београд) 70, (2000), 86-95.
316. С. Недељковић, *Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонији од 1868. до 1876. године*, Вардарски зборник 8 (2011), 283-307.
317. С. Недељковић, *Преглед организованог рада националне акције српске владе у Македонији и Старој Србији крајем 19. века*, Вардарски зборник, 9 (2012), 81-92.
318. С. Недељковић, *Царска повеља о добијању митрополитске столице у Призрену, Истраживања*, 23, (2012), 375-398.
319. С. Недељковић, *Српско црквено питање у Старој Србији у 19. и почетком 20. века*, у: *Зборник радова 1700 година Миланског едикта*, Правни факултет у Нишу, Ниш 2013, стр. 867-882.
320. Б. Недић, *Прилози за историју штампе у Јужној Србији*, Јужни преглед (Скопље), март 1930.
321. М. Никачевић, *Ширење наше писмености у Старој Србији и Македонији*, Јужни преглед (Скопље) 1, (јун-јул 1939), 221-222

322. О. Николић, *Права и дужности учитеља у старој Србији и Македонији*, Баштина (Приштина) 7 (1996), 123-136.
323. А. Ж. Новаков, *Средње српске школе у Османском Царству (1878-1912)*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском Факултету у Новом Саду 2014. Интернет – приступљено 20.03. 2016.
324. А. Ж. Новаков, *Кршић Викентије*, Српски библиографски речник 5, Нови Сад 2011.
325. Д. Новаковић, *Српска православна црква у Старој Србији и Македонији од укидања Пећке Патријаршије 1776. године до ослобођења*, Братство, VII, Београд 2003.
326. К. Новаковић, *Македонија Македонцима, земља земљоделцима*, Чачак 1965. и 1966.
327. С. Новаковић, *Бугарске школе по Македонији*, Отаџбина, бр. 8, Београд 1888, 84.
328. С. Новаковић, *Цариградска патријаршија и православље. Разматрања у прилог расправи црквено-просветног питања у европској Турској*, Београд 1896.
329. С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886-1905*, Задужбина И.М. Коларца, Београд 1906., репринт издање, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2000.
330. С. Новаковић, *Двадесет година уставне политике у Србији 1883-1903*, Књижарница С.Б. Цвијовића, Београд 1912.
331. С. Новаковић, *Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885-1886*, мемоарски листићи, Годишњица Николе Чупића, књ. XXVII, Београд 1908.
332. С. Новаковић, *Најновија балканска криза и српско питање – белешке, размислиња, разговори и политички чланци из 1908-1909*, Београд 1910.
333. П. Орловић, (Светислав Симић), *Једно бугарско мишљење о Македонском питању*, Српски књижевни гласник (Београд), 1901, I/3, стр. 206-215, I/4 стр. 274-287.
334. П. Орловић, (Светислав Симић), *Скопљанско владичанско питање 1897-1902*, Српски књижевни гласник (Београд), 1902) ???
335. П. Орловић, (Светислав Симић), *Поглед на наши просветно-политички рад у Старој Србији и Македонији до године 1901*, Српски књижевни гласник (Београд), књ. XII, св. 6. (1904),
336. *Основна правила о српским народним школама у Отманској империји*, Скопље 1909. године
337. С. К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Клио, Београд 2001, друго допуњено издање 2004.
338. К. Пандев, *Устави и правилници на ВМОРО преда Илинденско-Преображенското востани. - Известија на Института за Историја, Т 21, Софија 1970, 249-252.*
339. М. Пандевски, *Политички партии и организации во Македонија (1908-1012)*, Скопје 1965.
340. М. Пандевски, *Политичке прилике у Македонији пред Балкански рат, у: Југословенски народи пред Први светски рат, Београд 1967.*
341. Ј. Пејин, *О обнови рада и оснивању српских школа у Старој Србији и Македонији 1897. године*, Вардарски зборник 1 (1999), 323-327.

342. П. Пејчић, *Погибија четника код Велике Хоче 1905. према „Конзулским писмима“ Милана Ракића, Ратно добровољаштво на српским етничким просторима*, Београд, 2004.
343. П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1908*, Крагујевац 2007.
344. В. Petrović, V: *Politika Srbije i uloga Milovana Milovanovića u zaključivanju Srpsko-bugarskog ugovora o savezu 1912. godine*, *Međunarodni problemi*, 3/1988.
345. Д. Петровић, *Српско црквено појање – Св. Литургија. Записи по певању хришћана и муслимана у околини Скопља и на Косову (1910)*, Вардарски зборник, 1, Београд 1999, 231-248.
346. В. К. Петковић, *Средње и стручне школе у ослобођеним крајевима пре ослобођења*, Београд 1913.
347. М. Ф. Петровић, *”Цариградски гласник“ први лист на српском језику за српске земље под турском управом*, Симпозијум *”Сеоски дани Сретена Вукосављевића“*, XVIII, Пријепоље 1998, 341-350.
348. Н. Петровић, *У почетку четничке акције у Јужној Србији*, Календар Вардар 25/1937, Београд 1937.
349. К. Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*. Београд 1933., репринт издање Београд 1997.
350. М. Д. Пешић, *Стари четници*, Издавач „Нови погледи“, Крагујевац 2000.
351. М. Пироћанац, *Наша завршна реч, ”Дело“ XIX*, Београд 1896.
352. Р. Поп-Лазаров, *Грчката политика спрема Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век*, Скопје 1973
353. Б. Д. Попов *Историја Бугарске*, Београд 2008.
354. Ч. Попов, *Европске силе и српско питање 1878-1914. године*, у: *Европа и источно питање: (1878-1923: политичке и цивилизацијске промене, приредио С. Терзић*, Београд 2001, 25-39.
355. Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770-1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, Београд 2010.
356. Б. Љ. Поповић, *Историја Министарства иностраних дела Србије*, Службени гласник, Дипломатска академија, Београд 2005.
357. Поповић Љ. Богдан: *Дипломатска историја Србије*, Завод за уџбенике, Београд 2010
358. Б. Љ. Поповић, *Источно питање – борба за опстанак османлијске царевине*, Београд 1928.
358. Ч. Поповић, *Рад организације ”Уједињење или смрт” Узроци и начин постанка*, Нова Европа (Београд), 1927, XV.
359. Ч. Поповић, *Организација ”Уједињење или смрт” (“Црна рука”). Узроци и начин постанка*, "Нова Европа", књ. XV, бр. 12, 11. јун 1927.

359. Ч. Поповић, *Рад организације "Уједињење или Смрт"*. Гранични официри, "Нова Европа", књ. XVI, бр. 5, 11. септембар 1927, стр. 139 – 152.
359. Ч. Поповић, Чедомир: *Рад организације "Уједињење или Смрт"*. Припремање за Балкански рат, "Нова Европа", књ. XVI, бр. 10 и 11, 26. новембар 1927, 323 – 324.
360. С. М. Протић, *О Македонији и Македонцима*, Штампарија К.С. Таушановића, Београд 1928.
361. *Рад Збора Србо-Македонаца и Старо-Србијанаца, држаног 3. марта 1885. год. у Нишу*. Ср. Карловци 1885.
362. *Рад свију зборова у Србији по питању Македонском*, Ср. Карловци 1885.
363. *Рад Народне скупштине Отоманских Срба, од 2. фебруара до 11. фебруара 1909. год.* Издање Прве српске штампарије "Вардар" (Д. Димитријевића), Скопље 1910.
364. М. Радојевић, *Сведочанства о Народној одбрани*, у: Војноисторијски гласник, 1-2/2004, 110–135.
365. Н. Ражнатовић, *Рад влада Црне Горе и Србије на постављењу српских митрополита у Призрену и Скопљу 1890-1902. године*, Историјски записи (Титоград), 1965, књ. XXII, св. 2. стр. 217-274.
366. Н. Ражнатовић, *Посјета књаза Николе Београду 1896. и краља Александра Обреновића Цетињу 1897. године*, Историјски записи (Титоград), 1968, књ. XXV, св. 3.
367. С. Рајић, *Владан Ђорђевић – биографија једног познатог Обреновићевца*, Завод за уџбенике, Београд 2007.
368. С. Рајић, *Руски план реформи за европске провинције Турске из 1902. године*, у: *Устанци и побуне Срба у Турској у 19. веку*, уредио Славиша Недељковић, Ниш 2012.
369. Ракочевић, *Политичке и друштвене прилике*, у: *Историја српског народа*, Српска књижевна задруга, књ. VI-1, Београд 1994, 263-290.
370. А. Растовић, *Балкански комитет о Македонији*, Историјски часопис LIII (2006), 217-235.
371. А. Растовић, *Реформски пакет Едварда Греја за Македонију 1908. године*, Историјски часопис LVIII (2009), 261-274.
372. А. Растовић, *Македонско питање у британском Парламенту 1903-1908*, Историјски часопис LIX (2010), 365-387.
372. А. Растовић, *Велика Британија и македонско питање 1903-1908. године*, Историјски институт, Београд 2011.
373. А. Растовић, *Погледи Велике Британије и Србије на проблем Македоније 1903-1908. године*, Историјски часопис XLIX (2002), 221-242.
374. А. Растовић, *Енглеска јавност о устанку у Македонији 1903. године*, Историјски часопис LIV (2007), 215-226.
375. А. Растовић, *Александар: Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907*, Историјски часопис, LVII (2008), 355-373.

376. А. Растовић, *Реферат Јована Јовановића о односу Србије према реформској акцији у Солунском, Битољском и Косовском вилајету*, Мешовита грађа 31 (2010), 325-386.
377. А. Растовић, *ТИМЕС о устанку у Македонији 1903. године*, БИГ, 3, (2012), 223-242
378. Ж. Рафајловић, *Наша прва чета*, Јужни преглед 6-7, (1930), 263-272.
379. М. Ристић, (Балкански), *Српски народ у Скопској епархији и његове школе у 1896/97. години*, Часопис "Дело", књ. XIX, Београд 1898.
380. М. Ристић, (Балкански), *Српски народ у Скопској епархији и његове школе у 1896/97. години*, часопис "Дело", књ. XX, Београд 1898.
381. М. Ристић, (Балкански), *Српски народ у Скопској епархији и његове школе у 1896/97. години*, часопис "Дело", књ. XXI, Београд 1899.
382. М. Ристић, (Балкански), *Српски народ у Скопској епархији и његове школе у 1896/97. години*, часопис "Дело", књ. XXII, Београд 1899.
383. М. Самарџић, *Делатност Милутина Гарашанина на организовању српске пропаганде у Старој Србији и Македонији 1885. године – корени и план*, *Историјски часопис*, 51 (2004), 109-127.
384. М. Самарџић, *Статут Друштва Свети Сава из 1880. године*, Мешовита грађа, бр. 24, Београд 2005, 203-221.
385. М. Самарџић, *Извештај мајора Јеврема Велимировића о путовању по Турској 1882. год.*, Зборник Матице српске за историју, 69–70 (2004), 291–313.
386. М. Самарџић, *Србија и бугарско питање 1878-1885*, Зборник Матице српске за историју, 77-78 (2008), 201-214.
387. *Свечано отварање Женске гимназије у Скопљу*, "Наша Стара Србија", бр. 147, Скопље 1925, 2.
388. А. М: Селишчев, *И. С. Јастребов о Македонији*, Македонски преглед, књ. III (1930). Скопље
389. Х. Сиљанов, *Освободителните борбина Македонија*, I, Софија, 1933. Интернет
390. Х. Сиљанов, *Освободителните борбина Македонија*, II, Софија, 1943. Интернет
391. Д. Симеуновић, *Милован Миловановић о стварању Балканског савеза, зборник радова: Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану*, Београд 2007.
392. Ј. Симијановић, *Околности на почетку српске четничке акције – неки покушаји сарадње и сукоби четника и комита у Македонији*, Баштина (Лепосавиће) 25 (2008), 239-250.
393. М. Симић-Никачевић, *Ширење наше писмености у Старој Србији и Македонији*, *Јужни преглед* (Скопље) 1, јун-јул 1939, 221-222
394. С. Симић, *Српске школе у скопљанској епархији, подаци за годину 1895-96*, Дело (Београд), 1897, књ. XIII., стр. 292-318.
395. С. Симић, (Павле Орловић), *Скопљанско владичанско питање 1897-1902*, Београд 1902.
396. С. Симић, (Павле Орловић), *Поглед на наш просветно-политички рад у Ст. Србији и Македонији до 1901. године*, СКГ, 1904, XII, св. 6.

397. С. Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, Издавач: Душка, -Приредио и предговор написао Јово Бајић, Београд 1998.
398. *Скопска гимназија*, Јужни преглед (Скопље) 2 (1929).
399. С. Скоко, *Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година*, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1/1968.
400. С. Скоко, М. Миловановић, Историк преговора за закључење српско-бугарског уговора од 29. фебруара 1912, објављено у: *Други балкански рат 1913*, књ. 1, Узроци и припреме рата, Београд 1968.
401. М. Мирослав, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске*, Архив за правне и друштвене науке (Београд) бр. 2 (1906), 150-156; бр. 3 (1906), 255-259.
402. *Споменица педесетогодишњице Богословско-учитељске школе у Призрену 1871-1921*, Београд 1921.
403. *Споменица Стојана Новаковића*, Београд 1921.
404. *Споменица Николе П. Пашића 1845-1925*, Београд 1926.
405. *Споменица двадесетпетогодишњице ђачке дружине "Српско коло"*, Скопље 1933.
406. *Споменица православног храма Св. Богородица у Скопљу 1835-1935*, Скопље 1935.
407. *Споменица прославе тридесетпетогодишњице четничког покрета у Јужној Србији*, Београд 1938.
408. *Споменица Светосавског дома*, Уредио и штампање надгледао Срета Ј. Стојковић, тајник Друштва Св. Саве, Београд, 1891.
409. *Споменици Миливоја М. Динића*, уредио Петковић Т., Крагујевац 1927.
410. *Споменица Јована Бабунског*, Београд 1921.
411. *Споменица четрдесетогодишњице Државне мушке гимназије у Скопљу 1894-1934*, Скопље, 1934,
411. *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, Скопље, 1937.
412. *Споменица Друштва Светога Саве (1886-1936)*. уредио др Јован Хаџи-Васиљевић, Београд 1936.
413. П. С. Срећковић, *Путописна црта*, Братство, III, Београд 1889.
414. Е. Стателова Елена и др., *История на българската дипломация 1879-1913 г.*, Софија 1994.
415. Е. Стателова, *Българо-гръцките политически отношения в навечерието на Балканската война*, Известия на института за военна историја, 37/1984.
416. Е. Стателова, *Идея сблизения балканских народов в Болгарий в первом десятилетии 20-го века*, Велике силе и Србија пред Први светски рат, уредник Васа Чубриловић, Београд 1976.
417. М. Станић, *Михаило Г. Ристић – свештеници са којима сам радио*, Вардарски зборник (Београд) 1 (1999), 69-103.

418. М. Станић, *Успомене на митрополите с којима сам радио – Михаило Г. Ристића*, Вардарски зборник(Београд) 2 (1999), 69-141.
419. М. Станић, *О путовањима Михаила Г. Ристића по битолском вилајету 1899-1901. године*, Вардарски зборник, бр. 5 (2006), 143 -173.
420. Т. Станковић, *Белешке о Старој Србији – Македонији*, Ниш 1915.
421. А. Станојевић, *О политичким реформама у Старој Србији и Македонији*, Дело (Београд), XXV (1902), 163-165.
422. А. Станојевић, *О политичким реформама у Старој Србији и Македонији*, Српски књижевни гласник, VIII, бр. 1, (1903), 68-75.
423. С. Д. Станојевић, *Дипломатске активности балканских држава у стварању војно-политичког савеза 1912. године*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Нишу, Ниш, 2015,
424. С. Д. Станојевић, *Утицај Италијанско-турског рата на прилике у Србији у извештајима руског посланика у Београду Н. Г. Хартвига*, у: Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, XLIII(2)/2013, 183-193.
425. С. Станојевић, *Каква је била стара српска школа у Старој Србији и Македонији*, Цариград, календар “Голуб” за 1911. годину, стр. 19-37.
426. М. Стијовић, *О уређењу српских народних школа у Турској уочи Првог балканског рата*, Мешовита грађа 34 (2013), 279-297.
426. Д. Стојановић - Новичић, *Написи о музици у Цариградском гласнику (1895-1909)*, Зборник Матице српске за сценске уметности и музику, бр. 26-27, Нови Сад 2000, 81-103.
427. В. Стојанчевић, *Алекса Јовановић Коџ, српски национални радник из Македоније*, Вардарски зборник 5 (2006), 179-198.
428. В. Стојанчевић, *Из српске историјске прошлости у Битољском вилајету на прелазу 19. у 20 век (Друштвено-политичке прилике)*, Вардарски зборник 9 (2012), 1-47.
429. В. Стојанчевић, *Српско-бугарски сукоби у Скопском санџаку почетком XX века – према извештају аустроугарског генералног конзула у Скопљу*, Вардарски зборник 2 (2003), 31–68.
430. В. Стојанчевић, *Србија и Турска пред рат 1912. године*, у: Срби и Арбанаси 1804-1912, Нови Сад 1994, 294-311.
431. В. Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике код српског становништва у Битољском вилајету почетком 20. века*, Вардарски зборник 1 (1999), 27-50.
432. В. Стојанчевић, *Српски научници – проучаваоци друштвено-економске проблематике јужне Србије (садашње Републике Македоније) - до првог светског рата*, Вардарски зборник 3 (2004), 41-57.
433. В. Стојанчевић, *Настојања Анђелка Крстића да се одрже српске школе у Дримколу*, Вардарски зборник 3 (2004), 63-72.

434. В. Стојанчевић, *Оружени акцији на Македонскиот Комитет (ВМРО) во предлинденскиот период (1900-1902)*, Зборник Илинден 1903, Скопје 1970, 175-186.
435. Д. Суботић, *Делатност Владимира Љотића у ослобаѓања српског народа у Турској до 1909. године*, Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804-1912, Београд 1912, 260-262.
436. С. Терзић, *Цивилизацијски смисао ослобођења Старе Србије и Вардарске Македоније*, у: *Први балкански рат 1912/1913. године, друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912)*, књ. 1, приредио Александар Растовић, Ниш, Филозофски факултет Универзитета, 2013, 15-21.
437. С. Терзић, *Конзулат краљевине Србије у Битољу (1889-1897)*, Историјски часопис, 57, (Београд), 2008, 327-342.
438. С. Терзић, *Стара Србија, настанак имена и знања о њој до 1912. године*, Историјски часопис, бр. 42 (1995-1996), Београд 1997, 91-110.
439. С. Терзић, *Србија и Грчка (1856-1903). Борба за Балкан*, Историјски институт САНУ, Београд 1992.
440. С. Терзић, *Србија и Балканско питање крајем 19. века – повратак старим средиштима*, Зборник Матице српске за историју, 45, Београд 1992, 51-70.
441. С. Терзић, *Историјско-географске представе о Старој Србији у Европи и меѓу Србима*, Наша прошлост 9 (2008), 9-28.
442. Г. Тодоровски, *Српската четничка организација и нејзината активност во Македонија*, Гласник на институтот за национална историја, XII-2, Скопје 1968, 181-204.
443. Г. Тодоровски, *Реформите на големите европски сила во Македонија II, (1829-1909)*, Скопје 1984.
444. Г. Тодоровски, *Србија и реформите во Македонија II, (од средината на XIX век до младотурската револуција, 1908)*, Скопје 1987.
445. А. Тошев, *Балканските войни. Т. 1, Предисторија и причини*, Софија 1929.
446. Б. Трајковић, *Српске школе у доба турске владавине у прешевском и бујановачком крају*, Зборник радова Учитељског факултета, II, Врање 1995, 89-103.
447. Љ. Трговчевић-Митривић, *Један извор о школовању Срба у Цариграду 1910. године*, Југословенски историјски часопис, XXIV,1-2, Београд 1996, 193-198.
448. Д. П. Ћетвај, *Развој меѓународног уговорног капацитета Србије у XIX веку*, Нови Сад 1939.
449. В. Ћоровић, Владимир: *Односи измеѓу Србије и Аустро-Угарске у XX веку*. – Београд 1936./ репринт издање 1992. године/.
450. В. Ћоровић, *Преговори о балканским савезима*, Годишњица Николе Чупића (Београд), XLVII (1938).

451. В. Ћоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 1937.
452. В. Ћоровић, *Историја Срба*, треће издање, Београд 1995.
453. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија: историографска, етнографска и политичка истраживања*, Београд 1909, друго издање 1913.
454. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Друштво Светога Саве*, Београд 1923.
455. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928.
456. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку*, Београд 1928.
457. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скопље и његова околина, историјска, етнографска и културно-политичка излагања*, Београд 1930.
458. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Стара Србија и Македонија: са гледишта географског, историјског и политичког*, Братство 11, Београд 1906, 49-146.
459. Ј. Хаџи Васиљевић, *Град Битољ*, Братство 14, Београд 1911, 202-258.
460. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Прилике под којима је постало Друштво Св. Саве и његов рад од постанка до данас*, Братство XVIII, Београд 1924,
461. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скопски митрополит Пајсије 1868-1891*, Београд 1935.
462. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања, књ. 1, Кумановска област*, Београд 1909.
463. Ј. Хаџи-Васиљевић, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања, књ. 2, Прешевска област*, Београд 1913.
464. Ј. Храбак, *Османлијско царство младотурака и Србија 1908-1912. године*, Симпозијум "Сеоски дани Сретена Вукосављевића" III (1976), 321-340.
465. Б. Храбак, *Сретен Вукосављевић поверник српске владе у Скопљу 1912. године*, "Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића" XIV (1992), 307-315.
466. Б. Храбак, *Срби Османлијског царства после младотурске револуције и њихове политичке организације*, „Истраживање“ XI, Нови Сад 1986, 5-66.
467. Ј. Цвијић, *Географски положај и опште етнографске особине Македоније и Старе Србије*, Српски књижевни гласник књ. XI, св. 2, Београд 1904, 115-153; св. 3, Београд 1904, 205-228.

468. J. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. I, II, III, Српска Краљевска академија, I - Београд 1906, II - Београд 1906, III - Београд 1911, репринт издање Београд 1996.
469. J. Цвијић, *Македонско питање*, Српски књижевни гласник, Нова штампарија Давидовић, Београд 1908.
470. J. Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, Српски етнографски зборник, САНУ, књ. 1, Насења српских земаља 36, Београд 1902
471. J. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Основи антропогеографије, књ. 1-2, Београд 1922-1931, репринт издање, књ. 1-2, Београд 1987.
472. С. Чановић, *Положај српских основних школа на Косову и Метохији крајем 19. и почетком 20. века и неки наставни проблеми*, Зборник Филозофског Факултета у Приштини, V, свеска А, Приштина 1968.
473. С. Чановић, *Прве ревизије српских школа у Турској и један документ о ревизији школа у приштинском санџаку*, Зборник за историју школства и просвете, Загреб 1964.
474. М. Чемериќић, *Милан Раќић у Јужној Србији*, Јужни преглед, Штампарија „Јужна Србија“ Скопље 1939.
475. К. Џамбазовски, *Нови прилози историји културно-политичких односа македонског и српског народа*, Југословенски историјски часопис, бр. 1, Београд 1964. стр. 55-69.
476. К. Џамбазовски, *Културно-општествение врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 1960.
477. К. Џамбазовски, *Македонски аутономистички покрет у Србији*, Југословенски народи пред Први светски рат, САНУ, Посебно издање, Одељење историјских наука, књ. 16. "Југословенски народи пред Први светски рат", Београд 1967.
478. К. Џамбазовски, *Културно-просветне везе Македонаца са Србијом током XIX века*, Скопље 1960
479. У. Шешум, *Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902*, Српске студије 4 (2013), 73-103.
480. У. Шешум, *Војводе Српске четничке организације 1903-1908*, Наша прошлост 11 (2011), 147-160
481. У. Шешум, *Српска четничка организација у Старој Србији. Теренска организација*, Српске студије 2 (2011), 239-260

482. Д. Шијачки, *Иван Иванић*, Вардар, 25/1937, стр. 86-91.

483. В. Н. Шtrandман, *Балканске успомене, књ. 1*, превео Јован Качаки, Београд 2009.

Биографија аутора

ЛИЧНИ ПОДАЦИ

Презиме и име: Дедовић Вукашин

Датум рођења: 23.10.1960.

Место рођења: Грачаница, Црна Гора

ОБРАЗОВАЊЕ

Стечено звање: Магистар историјских наука

Име и адреса образовне институције: Филозофски факултет у Приштини

ПРОФЕСИОНАЛНО ИСКУСТВО:

Радну каријеру започео сам 1986. године и имам укупно 22 године радног искустваведеног у средњим и основним школама у Приштини и Ушћу. Две године сам обављао функцију помоћника директора а од 31. марта 2005. па до 08.октобра 2009. године обављао сам функцију директора ОШ “Милун Ивановић” у Ушћу. И као предметни наставник и као руководилац школе постигао сам запажене резултате. Радећи као професор историје са својим ученицима сам освајао једно од прва три места на општинским и окружним такмичењима и тако често стизао и на републичка такмичења. Као руководилац школе радио сам на побољшању материјалних, техничких и кадровских услова у школи и тиме доприносио унапређивању образовно васпитног процеса.

ОБРАЗОВАЊЕ:

У току двадесетогодишњег рада у просвети похађао сам велики број семинара и обука које је за наставнике и директоре школа организовало Министарство просвете: Како до боље наставе историје, Настава историје, Активно учење - базични АУН семинар, Активно учење - супервизијски АУН семинар, Умеће комуникација, Менаџмент у образовању, Децентрализација и менаџмент у функцији развоја образовања. Васпитни проблеми ученика и како их превазићи, Рад на превенцији преступничког понашања ученика, Компетентан наставник између теорије и праксе, Спровођење поступка и јавне набавке у складу са новим правилницима, Новине у правно - економском пословању установа образовања, Обука за рад на рачунарима и др. На семинарима и обукама сам проширио и продубио своје педагошко, методичко, психолошко, ужестручно и опште образовање.

Поред професионалних обавеза у школи бавим се и научно истраживачким радом, тако да сам до сада објавио више радова у нашим листовима и часописима, претежно прикази новоизашлих књига, уџбеника и приручника.

Област интересовања и истраживања:

- Историја српског народа у Србији и Турској од краја XVIII до почетка XX века

Објављени прикази у листовима и часописима:

- Историјско-библиографска монографија, Јединство (Приштина), 14-15. 12. 1996. год., Приказ књиге Др Здравка Делетића: Средства информисања у Васојевићима, Беране, 1996.

- Приручник за такмичење из историје, Јединство (Приштина), 21-22. 12. 1996. год., Приказ књиге Мр Милутина Перовића: Сеобе српског народа од краја XIV до краја XVIII века и њихова историјска улога, Београд, 1996.
 - Наука, портрети, разговори..., Јединство (Приштина), 03-04. 05. 1997. год., Приказ часописа: Настава историје, Нови Сад, 1995. год. бр. 4
 - Приручник за наставу историје, Јединство (Приштина), 24. 09. 1997. год., Приказ приручника: Историјски атлас, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд и Завод за картографију "Гео карта", Београд, 1997. године
 - Историјско-методичка студија о настави историје, Јединство (Приштина), 13. 12. 1997. год., Приказ књиге Др Здравка Делетића: Настава историје у Црној Гори од 1834. до 1918. године, Подгорица 1997.
 - Историјско-методичка студија о настави историје, часопис: Наука и критика, Информативни центар Беране, Беране 2001. Године
 - Ослобођење Берана 1912. године, рад прочитан на симпозијуму новембра 2012. године
- Припремљени рад (студија) за штампу:**
- Оснивање и рад српског конзулата у Приштини
 - Коло Српских сестара
 - Календар Вардар.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____
број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада _____

Ментор _____

Потписани _____

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____
